Հարգելի՛ ընթերցող,

«Արցախի Երիտասարդ Գիտնականների և Մասնագետների Միավորում» **(ԱԵԳՄՄ)** հասարակական կազմակերպությունն իր գործունեության տաս տարիների ընթացքում նախաձեռնել է ավելի քան չորս տասնյակ ծրագրեր, որոնցից հատկանշելի է www.artsakhlib.am հասցեով գործող **«Արցախի էլեկտրոնային գրադարան»** կայքէջը, որն Արցախի և Հայաստանի կենսագործունեության տարբեր ոլորտների վերաբերյալ գիտական, գեղարվեստական և ճանաչողական նյութերի համահավաք շտեմարան է:

Ներկայումս կայքում առկա նյութերի քանակն անցել է 14.600-ի, իսկ նյութերի հեղինակների թիվը՝ 6.600-ի սահմանագիծը:

Եթե ունեք Արցախի և Հայաստանի վերաբերյալ տպագրված գիտական աշխատանք և այն նշված կայքէջում տեղադրելու ցանկություն, խնդրում ենք ուղարկել artsakhlib@gmail.com էլեկտրոնային փոստին: Իսկ եթե փնտրում եք Արցախի և Հայաստանի վերաբերյալ տեղեկատվություն, սակայն դեռ չեք գտել, գրե՛ք մեզ նույն հասցեով և մենք կփորձենք օգնել Ձեզ:

Նշենք, որ «Գիտական Արցախ» պարբերականում ընդգրկված գիտական հոդվածների էլեկտրոնային տարբերակները ևս կարող եք ԱՆՎՃԱՐ ներբեռնել Արցախի էլեկտրոնային գրադարանի կայքից:

Dear reader!

«Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh» **(UYSSA)** NGO has initiated more than four dozen programs during the ten years of its activity, of which the Artsakh E-Library website can be singled out - www.artsakhlib.am, which presents a consolidated repository of scientific, artistic and educational materials reflecting various spheres of life of Artsakh and Armenia.

Currently, the number of materials on the site exceeded 14.600, and the number of authors of materials - 6.600.

If you have published scientific work about Artsakh and Armenia and you wish to make it available on our website, please send it to the following e-mail address: artsakhlib@gmail.com. And if you are looking for the information on Artsakh and Armenia but have not found it yet write to us to the same e-mail and we will try to help you.

It should be noted that you can also download FREE electronic versions of scientific articles published in the journal «Scientific Artsakh» from the Artsakh E-Library website.

Уважаемый читатель!

Общественная организация «Объединение Молодых Учёных и Специалистов Арцаха» **(ОМУСА)** в течение своей десятилетней деятельности инициировала более четырёх десятков программ. Среди них можно выделить сайт **Электронной библиотеки Арцаха** - www.artsakhlib.am, который является сводным хранилищем научных, художественных и познавательных материалов, отражающих различные сферы жизнедеятельности Арцаха и Армении.

На данный момент количество материалов на сайте превысило 14.600, а количество авторов материалов -6.600.

Если у Вас имеется изданная научная работа об Арцахе и Армении и желание опубликовать на нашем сайте, то просим отправить её на следующий адрес электронной почты: artsakhlib@gmail.com. А если Вы ищете сведения об Арцахе и Армении, но пока ещё не нашли их, напишите нам по тому же адресу, и мы попробуем помочь Вам.

Отметим, что также можете БЕСПЛАТНО скачать из сайта Электронной библиотеки Арцаха электронные варианты научных статей, опубликованных в журнале «Научный Арцах».

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ ◈ SCIENTIFIC ARTSAKH ◈ НАУЧНЫЙ АРЦАХ №2(25), 2025

ISSN 2579-2652

ԱՐՑԱԽԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԳԻՏՆԱԿԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ՄԱՍՆԱԳԵՏՆԵՐԻ ՄԻԱՎՈՐՈՒՄ (ԱԵԳՄՄ)

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

«ԼՈՒՅՍ» ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ, ԳԻՏԱԿԱՆ, ԿՐԹԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ

SCIENTIFIC ARTSAKH НАУЧНЫЙ АРЦАХ

№ 2(25), 2025

Հիմնադիր – Founder – Учредитель:
ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ (ԵՊՀ)
YEREVAN STATE UNIVERSITY (YSU)
ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ (ЕГУ)
www.ysu.am

Հրատարակիչ – Publisher - Издатель:
ԱՐՑԱԽԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԳԻՏՆԱԿԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ՄԱՍՆԱԳԵՏՆԵՐԻ ՄԻԱՎՈՐՈՒՄ (ԱԵԳՄՄ)
UNION OF YOUNG SCIENTISTS AND SPECIALISTS OF ARTSAKH (UYSSA)
ОБЪЕДИНЕНИЕ МОЛОДЫХ УЧЁНЫХ И СПЕЦИАЛИСТОВ АРЦАХА (ОМУСА)
www.aegmm.org

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ
SCIENTIFIC ARTSAKH
НАУЧНЫЙ АРЦАХ

№ 2 (25), 2025

www.scientificartsakh.com

«Գիտական Արցախ» *պարբերականն ընդգրկված է Հայաստանի Հանրապետության Բարձրագույն որակավորման կոմիտեի (ՀՀ ԲՈԿ) սահմանած դոկտորական և թեկնածուական ատենախոսությունների հիմնական արդյունքների ու դրույթների հրատարակման համար ընդունելի գիտական պարբերականների ցանկում:*

«ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ» *պարբերականն ընդգրկված է նաև ՌԻՆՑ միջազգային գիտատեղեկատվական շտեմարանում և զետեղված www.elibrary.ru կայքում:*

*The journal **«Scientific Artsakh»** is included in the list of scientific periodicals acceptable for publication of the main results and provisions of doctoral and candidate theses established by the Supreme Certifying Committee of the Republic of Armenia (SCC RA).*

*The journal **«Scientific Artsakh»** is also included in the RSCI (Russian Scientific Citation Index) International Scientific Information Database and posted on www.elibrary.ru website.*

*Журнал **«Научный Арцах»** включен в список научных периодических изданий, принятых для публикации основных результатов и положений докторских и кандидатских диссертаций, установленных Высшим аттестационным комитетом Республики Армения (ВАК РА).*

*Журнал **«Научный Арцах»** также включен в международную научно-информационную базу данных РИНЦ и размещен на сайте www.elibrary.ru.*

«ԱՐՑԱԽ» հրատ. – «ARTSAKH» Publ. – Изд. «АРЦАХ»
ԵՐԵՎԱՆ – YEREVAN – ЕРЕВАН
2025

Տպագրվում է Երևանի պետական համալսարանի գիտական խորհրդի որոշմամբ (№14/5, առ 31.05.2023 թ.):

Համարը հրատարակության է երաշխավորել «Գիտական Արցախ» պարբերականի խմբագրական խորհուրդը:

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Գլխավոր խմբագիր՝ **Ավետիք ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ,** իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

Անդամներ՝
Աննա ԱՍԱՏՐՅԱՆ, արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
Լենա ԱՍՐՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր **(Տառագոնա, Իսպանիա)**
Արծրուն ԱՎԱԳՅԱՆ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Հրանտ ԱՎԱՆԵՍՅԱՆ, հոգեբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Դավիթ ԲԱԲԱՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ
Վահրամ ԲԱԼԱՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Խաչիկ ԳԱԼՍՏՅԱՆ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Ջուլիետա ԳՅՈՒԼԱՄԻՐՅԱՆ, մանկավարժական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Վլադիսլավ ԳՐՈՒԶԴԵՎ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր **(Կոստրոմա, ՌԴ)**
Գևորգ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Գայանե ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Ալֆրեդ դե ԶԱՅԱՍ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր **(Ժնև, Շվեյցարիա)**
Սեյրան ԶԱՔԱՐՅԱՆ, փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Մարեկ ԺԵՅՄՈ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր **(Օլշտին, Լեհաստան)**
Նատալյա ԿՈՎԿԵԼ, իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ **(Մինսկ, Բելառուս)**
Վալենտինա ԼԱՊԱԵՎԱ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Մոսկվա, ՌԴ)**
Օտտո ԼՈՒԽՏԵՐՀԱՆԴՏ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր **(Համբուրգ, Գերմանիա)**
Ռուզաննա ՀԱԿՈԲՅԱՆ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ
Իրինա ՀԱՅՈՒԿ, մշակութաբանության դոկտոր, դոցենտ **(Լվով, Ուկրաինա)**
Գագիկ ՂԱԶԻՆՅԱՆ, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Մանուկ Աբրահամ ՄԱԼԽԱՍՅԱՆ, աստվածաբանության դոկտոր, պրոֆեսոր **(Նյու Յորք, ԱՄՆ)**
Աշոտ ՄԱՐԿՈՍՅԱՆ, տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
Էդիկ ՄԻՆԱՍՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Ալեքսանդր ՆԵՎԵՐՈՎ, տնտեսագիտության դոկտոր, դոցենտ (**Սարատով, ՌԴ)**
Կարեն ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ, տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ
Ամիթ ՉԱԲՐԱ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր **(Նյու Յորք, ԱՄՆ)**
Գուրգեն ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր **(Նյուրենբերգ, Գերմանիա)**
Հայկ ՍԱՐԳՍՅԱՆ, տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
Ռուբեն ՍԱՖՐԱՍՏՅԱՆ, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Մաքսիմ ՎԱՍԿՈՎ, սոցիոլոգիական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր **(Դոնի Ռոստով, ՌԴ)**
Քրիստիան դը ՎԱՐԴԱՎԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր **(Լոնդոն, Մեծ Բրիտանիա)**
Գարիկ ՔԵՌՅԱՆ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Տիգրան ՔՈՉԱՐՅԱՆ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Գիտական Արցախ, № 2 (25), 2025, Երևան, «ԱՐՑԱԽ» հրատարակչություն, 2025, 360 էջ:

«Գիտական Արցախ» պարբերականի 2025 թ. 2-րդ (25-րդ) համարի տպագրությանն աջակցել է «Լույս» մշակութային, գիտական, կրթական հիմնադրամը, ինչի համար էլ հայտնում ենք մեր խորին շնորհակալությունը:

ISSN 2579-2652 (Print)
ISSN 2738-2672 (Online)

© Արցախի երիտասարդ գիտնականների և մասնագետների միավորում (ԱԵԳՄՄ), 2018-2025

Published by the Yerevan State University Academic Council Decision (№14/5, 31.05.2023).

The Issue is Recommended for Publication by the Editorial Council of the Journal «Scientific Artsakh».

EDITORIAL COUNCIL

Editor-in-Chief: **Avetik HARUTYUNYAN**, Ph.D. in Law, Associate Professor

Members:
Anna ASATRYAN, Doctor of Arts, Professor
Lena ASRYAN, Doctor of History (**Tarragona, Spain)**
Artsrun AVAGYAN, Doctor of Philology, Professor
Hrant AVANESYAN, Doctor of Psychology, Professor
David BABAYAN, Doctor of History, Associate Professor
Vahram BALAYAN, Doctor of History, Professor
Amit CHHABRA, Doctor of Law, Professor **(New York, USA)**
Gevorg DANIELYAN, Doctor of Law, Professor
Khachik GALSTYAN, Doctor of Political Sciences, Professor
Gagik GHAZINYAN, Academician of NAS RA, Doctor of Law, Professor
Vladislav GRUZDEV, Doctor of Law, Professor (**Kostroma, Russia)**
Julieta GYULAMIRYAN, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Ruzanna HAKOBYAN, Doctor of Law, Associate Professor
Irina HAYUK, Doctor of Cultural Studies, Associate Professor (**Lviv, Ukraine)**
Garik KERYAN, Doctor of Political Sciences, Professor
Tigran KOCHARYAN, Doctor of Political Sciences, Professor
Natalia KOVKEL, Ph.D. in Law, Associate Professor **(Minsk, Belarus)**
Valentina LAPAEVA, Doctor of Law, Professor **(Moscow, Russia)**
Otto LUCHTERHANDT, Doctor of Law, Professor (**Hamburg, Germany)**
Manuk Abraham MALKHASYAN, Doctor of Theology, Professor **(New York, USA)**
Ashot MARKOSYAN, Doctor of Economics, Professor
Edik MINASYAN, Doctor of History, Professor
Karen NERSISYAN, Ph.D. in Economics, Associate Professor
Alexander NEVEROV, Doctor of Economics, Associate Professor **(Saratov, Russia)**
Gurgen PETROSSIAN, Doctor of Law (LL.M.) **(Nuremberg, Germany)**
Ruben SAFRASTYAN, Academician of NAS RA, Doctor of History, Professor
Hayk SARGSYAN, Doctor of Economics, Professor
Christian de VARTAVAN, Doctor of History **(London, Great Britain)**
Maksim VASKOV, Doctor of Sociology, Professor **(Rostov-on-Don, Russia)**
Gayane YEGHIAZARYAN, Doctor of Philology, Professor
Seyran ZAKARYAN, Doctor of Philosophy, Professor
Alfred de ZAYAS, Doctor of Law, Professor **(Geneva, Switzerland)**
Marek ZEJMO, Doctor of Political Sciences, Professor **(Olsztyn, Poland)**

Scientific Artsakh, № 2 (25), 2025, Yerevan, «ARTSAKH» Publishing House, 2025, 360 pages.

The publication of the 2nd (25th) issue 2025 of the Journal «Scientific Artsakh» was supported by the «Luys» Cultural, Scientific, Educational Foundation, to whom we express our deepest gratitude.

Издается решением учёного совета
Ереванского государственного университета (№14/5, 31.05.2023 г.).

Номер рекомендован к публикации редакционным советом журнала «Научный Арцах».

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

Главный редактор: **Аветик АРУТЮНЯН,** кандидат юридических наук, доцент

Члены:
Арцрун АВАГЯН, доктор филологических наук, профессор
Грант АВАНЕСЯН, доктор психологических наук, профессор
Рузанна АКОПЯН, доктор юридических наук, доцент
Анна АСАТРЯН, доктор искусствоведения, профессор
Лена АСРЯН, доктор исторических наук **(Таррагона, Испания)**
Давид БАБАЯН, доктор исторических наук, доцент
Ваграм БАЛАЯН, доктор исторических наук, профессор
Кристиан де ВАРДАВАН, доктор исторических наук **(Лондон, Великобритания)**
Максим ВАСЬКОВ, доктор социологических наук, профессор **(Ростов-на-Дону, Россия)**
Хачик ГАЛСТЯН, доктор политических наук, профессор
Ирина ГАЮК, доктор культурологии, доцент **(Львов, Украина)**
Владислав ГРУЗДЕВ, доктор юридических наук, профессор **(Кострома, Россия)**
Джульетта ГЮЛАМИРЯН, доктор педагогических наук, профессор
Геворг ДАНИЕЛЯН, доктор юридических наук, профессор
Гаяне ЕГИАЗАРЯН, доктор филологических наук, профессор
Марек ЖЕЙМО, доктор политических наук, профессор **(Ольштын, Польша)**
Альфред де ЗАЙАС, доктор юридических наук, профессор **(Женева, Швейцария)**
Сейран ЗАКАРЯН, доктор философских наук, профессор
Гагик КАЗИНЯН, академик НАН РА, доктор юридических наук, профессор
Гарик КЕРЯН, доктор политических наук, профессор
Наталья КОВКЕЛЬ, кандидат юридических наук, доцент **(Минск, Беларусь)**
Тигран КОЧАРЯН, доктор политических наук, профессор
Валентина ЛАПАЕВА, доктор юридических наук, профессор **(Москва, Россия)**
Отто ЛЮХТЕРХАНДТ, доктор юридических наук, профессор **(Гамбург, Германия)**
Манук Авраам МАЛХАСЯН, доктор богословия, профессор **(Нью-Йорк, США)**
Ашот МАРКОСЯН, доктор экономических наук, профессор
Эдик МИНАСЯН, доктор исторических наук, профессор
Александр НЕВЕРОВ, доктор экономических наук, доцент **(Саратов, Россия)**
Карен НЕРСИСЯН, кандидат экономических наук, доцент
Гурген ПЕТРОСЯН, доктор юридических наук **(Нюрнберг, Германия)**
Гайк САРГСЯН, доктор экономических наук, профессор
Рубен САФРАСТЯН, академик НАН РА, доктор исторических наук, профессор
Амит ЧАБРА, доктор юридических наук, профессор **(Нью-Йорк, США)**

Научный Арцах, № 2 (25), 2025, Ереван, Издательство «АРЦАХ», 2025, 360 страниц.

Изданию 2-го (25-го), 2025 г. номера журнал «Научный Арцах» содействовал культурный, научный, образовательный фонд «Луйс», за что мы выражаем глубокую благодарность.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ CONTENTS СОДЕРЖАНИЕ

Խմբագրականի փոխարեն. Գիտական Արցախի հոբելյանական 25-րդ համարի առթիվ 9

ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, JURISPRUDENCE, ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

Վալենտինա Լապաևա. Վլադիկ Ներսեսյանցի ազատական-իրավաբանական տեսությունը և նրա ներդրումն իրավական տեսության ու պրակտիկայի զարգացման մեջ (ռուսերեն) 11
Valentina Lapaeva. Libertarian Legal Theory of Vladik Nersesyants and its Contribution to the Development of Legal Theory and Practice (in Russian)
Валентина Лапаева. Либертарно-юридическая теория Владика Нерсесянца и ее вклад в развитие правовой теории и практики (на русском)

Ավետիք Հարությունյան, Մարիամ Գրիգորյան. «Պաշտպանելու պարտականություն» սկզբունքի կիրառելիության սահմաններն Արցախում (հայերեն) 28
Avetik Harutyunyan, Mariam Grigoryan. The Limits of Applying the Responsibility to Protect (R2P) Principle in the Context of Artsakh (in Armenian)
Аветик Арутюнян, Мариам Григорян. Пределы применения принципа «ответственность за защиту» в Арцахе (на армянском)

Վոլոդյա Հովսեփյան. Աղվենի սահմանադիր ժողովի կանոնները և նրանց աղերսը նախորդ եկեղեցական ժողովների կանոնների հետ (հայերեն) 42
Volodya Hovsepyan. The Canons of the Aghven Constituent Assembly and their Interrelation with with the Canons of Previous Church Assemblies (in Armenian)
Володя Овсепян. Каноны Агвенского учредительного собора и их связь с канонами предыдущих церковных соборов (на армянском)

Ալեքսանդր Հարությունյան. Մերժված ինքնորոշում. Արցախի անկախության իրավական հիմնավորումը և Ադրբեջանի ինքնիշխանության պահանջների անօրինականությունը (անգլերեն) 55
Aleksandr Harutyunyan. Self-Determination Denied: the Legal Case for Artsakh's Independence and the Illegality of Azerbaijan's Sovereignty Claims (in English)
Александр Арутюнян. Отказ в праве на самоопределении: правовое обоснование независимости Арцаха и незаконность притязаний Азербайджана на суверенитет (на английском)

Շուշանիկ Ղուկասյան, Իզաբել Աբգարյան. Ոչ նյութական վնասի փոխհատուցման հիմնահարցը բժշկական սխալի համատեքստում (հայերեն) 70
Shushanik Ghukasyan, Izabel Abgaryan. Compensation of Non-Pecuniary Damage in the Context of Medical Malpractice (in Armenian)
Шушаник Гукасян, Изабел Абгарян. Компенсация морального вреда в контексте медицинской ошибки (на армянском)

Սերգեյ Ղազինյան. Լեռնային Ղարաբաղից (Արցախից) բռնի տեղահանված անձանց վերադարձի իրավունքը և սեփականության իրավունքը միջազգային իրավունքի համատեքստում (հայերեն) 82
Sergey Ghazinyan. The Right to Return and the Right to Property of Persons Forcibly Displaced from Nagorno-Karabakh (Artsakh) in the Context of International Law (in Armenian)
Сергей Казинян. Право на возвращение и право собственности лиц, принудительно перемещённых из Нагорного Карабаха (Арцаха), в контексте международного права (на армянском)

Մանե Մարկոսյան. Ընդերքօգտագործման իրավունքի տեսակները, դրանց ծագման և դադարման հիմքերը ՀՀ օրենսդրությամբ (հայերեն) 97
Mane Markosyan. Types of Subsoil Use Rights, the Basis for their Granting and Termination Under the RA Legislation (in Armenian)
Мане Маркосян. Виды прав пользования недрами, правовые основания их предоставления и прекращения в соответствии с законодательством РА (на армянском)

Շուշանիկ Վարդերեսյան. Պետական կառավարման արդի հիմնական ձևերը (հայերեն) 114
Shushanik Varderesyan. The Contemporary Main Forms of Public Administration (in Armenian)
Шушаник Вардересян. Основные современные формы государственного управления (на армянском)

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
POLITICAL SCIENCE, INTERNATIONAL RELATIONS
ПОЛИТОЛОГИЯ, МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ

Նարինե Ասրյան. Վերաբաշխիչ քաղաքականության և արդյունավետ կառավարման հարաբերակցման առանձնահատկությունների հայաստանյան համատեքստը (հայերեն) 127
Narine Asryan. The Armenian Context of the Relationship between Redistributive Policy and Good Governance (in Armenian)
Нарине Асрян. Особенность взаимосвязи перераспределительной политики и эффективного управления в контексте Армении (на армянском)

Միեր Շիրինյան. ՆԱՏՕ-ի ընդլայնումը որպես Հայաստանի Հանրապետության արտաքին անվտանգային քաղաքականության կարևոր կողմնորոշիչ (հայերեն) 141
Mher Shirinyan. NATO Enlargement as an Important Determinant of the Foreign Security Policy of the Republic of Armenia (in Armenian)
Мгер Ширинян. Расширение НАТО как важный фактор внешней политики безопасности Республики Армения (на армянском)

Միլենա Մկրտչյան. Երիտասարդ առաջնորդների նոր սերնդի կայացումը՝ Հայաստանի Հանրապետության քաղաքական զարգացման գործընթացում (հայերեն) 154
Milena Mkrtchyan. The Formation of a New Generation of Young Leaders in the Political Development Process of the Republic of Armenia (in Armenian)
Милена Мкртчян. Формирование нового поколения молодых лидеров в процессе политического развития Республики Армения (на армянском)

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ, HISTORY, ИСТОРИЯ

Էդգար Էլբակյան. Հայաստանի Հանրապետությունում ռազմաքաղաքական ղեկավարման համակարգի կայացման հարցը Կապանի ինքնապաշտպանական օպերացիայի (1992 թ. դեկտեմբեր) օրինակով (հայերեն) 164
Edgar Elbakyan. Examining the Emergence of a Politico-Military Governance System in Armenia: a Case Study of the Kapan Self-Defense Operation (December 1992) (in Armenian)
Эдгар Элбакян. О Формировании военно-политической системы управления в Республике Армения на примере капанской самооборонительной операции (декабрь 1992 г.) (на армянском)

ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆ, ETHNOGRAPHY AND FOLKLORE, ЭТНОГРАФИЯ И ФОЛЬКЛОР

Մելինե Պետրոսյան. Արցախի մանկական հեքիաթները (հայերեն) 185
Meline Petrosyan. Children Folktales of Artsakh (in Armenian)
Мелине Петросян. Детские сказки Арцаха (на армянском)

ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, ORIENTAL STUDIES, ВОСТОКОВЕДЕНИЕ

Սաթենիկ Թարվերդյան. Քրդալեզու մամուլի անդրադարձը Արցախյան երրորդ պատերազմին (2020-2023 թթ.) (Kurdistan24, Rûdaw) (հայերեն) 196
Satenik Tarverdyan. The Kurdish-Language Media Coverage of the Third Artsakh War (2020-2023) (Kurdistan24, Rûdaw) (in Armenian)
Сатеник Тарвердян. Освещение третьей Арцахской войны в курдской прессе (2020-2023) (Kurdistan24, Rûdaw) (на армянском)

ԼՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ, JOURNALISM, ЖУРНАЛИСТИКА

Աննա Մկրտիչյան. Վավերագրական կինոն՝ որպես մեդիագործիք Ադրբեջանի տեղեկատվական քաղաքականությունում 44-օրյա պատերազմից հետո (2020-2023 թթ.) (հայերեն) 215
Anna Mkrtichyan. Documentary Film as a Media Tool in Azerbaijan’s Information Policy after the 44-Day War (2020–2023) (in Armenian)
Анна Мкртичян. Документальный фильм как медиаинструмент в информационной политике Азербайджана после 44-дневной войны (2020–2023 гг.) (на армянском)

Ծովինար Խաչատրյան. Քաղաքական զսպվածությունը Հայաստանում. իրավական, սոցիալական և մշակութային ասպեկտներ (հայերեն) 224
Tsovinar Khachatryan. Political Restraint in Armenia: Legal, Social and Cultural Aspects (in Armenian)
Цовинар Хачатрян. Политическая сдержанность в Армении: правовые, социальные и культурные аспекты (на армянском)

ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, LITERATURE STUDY, ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Աստղիկ Բոյաջյան. Շանթի «Շղթայվածը» դրաման պատմական և գեղարվեստական հանգույցներում (հայերեն) 239
Astghik Boyajyan. Shant's «The Charmed» Drama in Historical and Fiction Aspects (in Armenian)
Астхик Бояджян. Драма Шанта «Зачарованные» в историко-художественном аспекте (на армянском)

Էլիչկա Մելիքբեկյան. Սայաթ-Նովայի սիրային քնարերգությունը. ապրված իրականությունից դեպի գեղարվեստական կերպար (հայերեն) 249
Elichka Melikbekyan. Sayat-Nova's Love Lyrics: from an Experienced Reality to a Fictional Character (in Armenian)
Эличка Меликбекян. Любовная лирика Саят-Новы: от прожитойреальности к вымышленному персонажу (на армянском)

Աստղիկ Օհանյան. Երիտասարդական պոեզիայի շուրջ բանավեճը (1969–1971) և Հովհաննես Գրիգորյանը (հայերեն) 265
Astghik Ohanyan. The Debate on Youth Poetry (1969–1971) and Hovhannes Grigoryan (in Armenian)
Астхик Оганян. Дискуссия вокруг молодёжной поэзии (1969–1971) и Ованес Григорян (на армянском)

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, ECONOMICS, ЭКОНОМИКА

Հայկ Սարգսյան, Նարինե Քոչինյան, Սոնա Սարգսյան, Մհեր Օթարյան. ՀՀ կայուն զարգացումը աշխարհաքաղաքական նոր իրողություններում (անգլերեն).....276
Hayk Sargsyan, Narine Kochinyan, Sona Sargsyan, Mher Otaryan. Sustainable Development of the Republic of Armenia in the Context of New Geopolitical Realities (in English)
Гайк Саргсян, Нарине Кочинян, Сона Саргсян, Мгер Отарян. Устойчивое развитие Республики Армения в условиях новых геополитических реалий (на английском)

Աշոտ Մարդոյան, Հայկ Սարգսյան. Թվային սերունդների ինտեգրում և համագործակցություն թվային բանկային տեխնոլոգիաների դարաշրջանում (հայերեն) 292
Ashot Mardoyan, Hayk Sargsyan. Integration and Collaboration of Digital Generations in the Field of Digital Banking Technologies (in Armenian)
Ашот Мардоян, Айк Саргсян. Интеграция и сотрудничество цифровых поколений в области цифровых банковских технологий (на армянском)

Աննա Մաքսուդյան, Ժենյա Միրիմանյան. Հեռավար աշխատանքը և դրա դերը զբաղվածության համակարգում (հայերեն) 309
Anna Maksudyan, Zhenya Mirimanyan. Remote Work and its Role in Employment System (in Armenian)
Анна Максудян, Женя Мириманян. Дистанционная работа и её роль в регулировании системы занятости (на армянском)

Արթուր Մուրադյան. Մենեջմենթի հիմնախնդիրները ՀՀ-ում ժամանակակից կառավարման մոդելների համադրմամբ (հայերեն) 324
Artur Muradyan. Basic Issues of Management in the RA in the Context of Modern Management Models (in Armenian)
Артур Мурадян. Основные вопросы менеджмента в ра в контексте современных моделей управления (на армянском)

Նարինե Պետրոսյան. Հարկաբյուջետային կառուցվածքային բարեփոխումների մակրոտնտեսական հետևանքների գնահատումը Հայաստանի Հանրապետության օրինակով (անգլերեն) 338
Narine Petrosyan. Evaluating the Macroeconomic Impact of Fiscal Structural Reforms: the Case of Armenia (in English)
Нарине Петросян. Оценка макроэкономического воздействия фискальных структурных реформ: пример Армении (на английском)

«ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ» պարբերականի հոդվածների ձևավորման պահանջները 354
The requirements for the journal «SCIENTIFIC ARTSAKH».....356
Требования к оформлению статей журнала «НАУЧНЫЙ АРЦАХ» 357

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽԻ ՀՈԲԵԼՅԱՆԱԿԱՆ 25-ՐԴ ՀԱՄԱՐԻ ԱՌԹԻՎ

«Գիտական Արցախ»-ի հարգելի՛ հեղինակներ, ընթերցողներ և գործընկերներ,

Սույն համարի հրատարակումը մեր խմբագրակազմի համար խորհրդանշական է. լույս է տեսնում **«ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ» պարբերականի հոբելյանական 25-րդ համարը**, ինչը կարևոր ձեռքբերում է ոչ միայն խմբագրակազմի, այլև գիտական համայնքի համար:

2018 թ.-ից մինչև օրս տպագրված 25 թողարկումներն արդեն իրողություն են. դրանցում արտացոլված է ոչ միայն մեր խմբագրության աշխատանքը, այլև այն գիտական ու մտավոր ներուժը, որն ունի Արցախը և Մայր Հայաստանը:

Այս տարիների ընթացքում Պարբերականը դարձավ հարթակ գիտական մտքի զարգացման, փորձի փոխանակման և նոր գաղափարների ներկայացման համար: Յուրաքանչյուր հրապարակված հոդված՝ լինի դա պատմության, լեզվաբանության, մշակույթի, իրավագիտության կամ քաղաքագիտության մասին, մի նոր քայլ է դեպի գիտելիքի հարստացում և ազգային ինքնության ամրապնդում:

Հոբելյանական այս համարի լույսընծայումը ևս մեկ անգամ փաստում է, որ մեր ընտրած ճանապարհը ճիշտ է, աշխատանքի արդյունքը՝ կարևոր ու տեսանելի: Մենք հավատում ենք, որ գիտությունը և կրթությունը ոչ միայն պահպանում են ժողովուրդների հիշողությունն ու արժեքները, այլև բացում են ապագայի դռները: Սույն համարի թողարկումը խորհրդանշում է նաև մեր ձգտումը՝ շարունակաբար պահպանելու բարձր գիտական չափանիշները, խրախուսելու հետազոտողներին և նպաստելու գիտության ու կրթության զարգացմանը:

Պարբերականի գործունեության ընթացքում բազմաթիվ հոդվածագիրներ պաշտպանել են թեկնածուական ատենախոսություն, մի շարք հեղինակների շնորհվել է դոցենտի և պրոֆեսորի գիտական կոչումներ. սա էլ ավելի է բարձրացրել Գիտական Արցախի հեղինակությունը, իսկ խմբագրակազմն ավելի է խստացրել գիտական հոդվածներին ներկայացվող որակական պահանջները:

Շնորհակալություն եմ հայտնում բոլոր հեղինակներին, խմբագրական խորհրդի անդամներին, գրախոսներին, ընթերցողներին և մեկենասներին, որոնց մասնակցությամբ և աջակցությամբ հնարավոր դարձավ անցնել այս դժվար, բայց միաժամանակ պատվաբեր ուղին: Հոբելյանական 25-րդ համարը ոչ միայն անցած ուղու արձանագրումն է, այլև նոր սկիզբ՝ նոր նպատակներով, եռանդով ու պատասխանատվությամբ: Մենք հավատում ենք, որ գիտելիքը մեր հասարակության ամենահուսալի հենասյունն է, իսկ «Գիտական Արցախ»-ը մնալու է այդ հենասյան մի մասնիկը՝ շարունակելով ծառայել գիտությանը, կրթությանը, Արցախին ու Մայր Հայաստանին:

Նշեմ, որ **«Գիտական Արցախ»** եռալեզու պարբերականը (www.scientificartsakh.com) Արցախի երիտասարդ գիտնականների և մասնագետների միավորման (ԱԵԳՄՄ) առանցքային նախագծերից մեկն է, որը հիմնադրել ենք 2018 թ.-ին *(ի դեպ, 1-ին համարը տպագրելուց հետո քչերն էին հավատում «Գիտական Արցախ»-ի հաջողությանը, ինչն այսօր անհերքելի փաստ է)*: Պարբերականի հիմնադիրը Երևանի պետական համալսարանն է, իսկ նախաձեռնողն ու հրատարակիչը՝ ԱԵԳՄՄ-ն:

Պարբերականը 2019 թ.-ից ընդգրկված է **ՀՀ ԲՈԿ-ի** (ներկայումս՝ ԲԿԳԿ) կողմից հաստատված «Ատենախոսությունների հիմնական արդյունքների և դրույթների հրատարակման համար ընդունելի գիտական հրատարակությունների» ցանկում, իսկ 2023 թ. ընդգրկվեց **РИНЦ** (Российский индекс научного цитирования) միջազգային գիտատեղեկատվական շտեմարանում (www.elibrary.ru), որտեղ ներկայացված են սակավաթիվ հայկական գիտական պարբերականներ:

2025 թվականի հոկտեմբերի 1-ի դրությամբ հրապարակվել է «Գիտական Արցախ» պարբերականի **25 համար**: Դրանցում ընդհանուր առմամբ տպագրվել են **733 հեղինակների 636 հոդվածներ**, որոնք ներկայացնում են աշխարհի 19 երկրները՝ Հայաստանը, Արցախը, Արաբական Միացյալ Էմիրությունները, ԱՄՆ-ը, Բելառուսը, Գերմանիան, Դոնեցկի Ժողովրդական Հանրապետությունը, Եգիպտոսը, Իսրայելը, Իրանը, Լեհաստանը, Լիբանանը, Հարավային Օսեթիան, Ղազախստանը, Շվեյցարիան, Չինաստանը, Ռուսաստանը, Վրաստանը և Ուկրաինան:

Ի դեպ, «Գիտական Արցախ»-ն Արցախյան միակ պարբերականն է, որը շարունակում է տպագրվել 2023 թվականի սեպտեմբերի 19-ից հետո, երբ էթնիկ զտման ու ցեղասպանության սպառնալիքի տակ արցախահայությունը բռնի տեղահանվեց Մայր Հայաստան:

Արցախի ապօրինի և ժամանակավոր բռնազավթման, ինչպես նաև արցախահայության բռնի տեղահանման հետևանքով Արցախի երիտասարդ գիտնականներն ու մասնագետները ստանձնել են առավել պատասխանատու դեր՝ գիտական ուժերի համախմբման, գիտակրթական նախաձեռնությունների առաջմղման և Արցախի հիմնախնդրի գիտական ուսումնասիրության ու ներկայացման գործում: Այսօր Կազմակերպությունն իր ջանքերն ուղղում է նաև արցախագիտության պահպանման, զարգացման և լայն հանրության շրջանում տարածման կարևոր առաքելությանը՝ օգտագործելով նաև «Գիտական Արցախ»-ի հնարավորությունները:

ԱՎԵՏԻՔ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ԱԵԳՄՄ-ի հիմնադիր,
«Գիտական Արցախ» պարբերականի գլխավոր խմբագիր,
Արցախի էլեկտրոնային գրադարանի նախաձեռնող և համակարգող,
փաստաբան, իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

ЛИБЕРТАРНО-ЮРИДИЧЕСКАЯ ТЕОРИЯ ВЛАДИКА НЕРСЕСЯНЦА И ЕЕ ВКЛАД В РАЗВИТИЕ ПРАВОВОЙ ТЕОРИИ И ПРАКТИКИ *

УДК 340.1 *DOI: 10.52063/25792652-2025.2.25-11*

ВАЛЕНТИНА ЛАПАЕВА
главный научный сотрудник сектора философии права, истории и теории государства и права Института государства и права Российской академии наук, член редакционного совета журнала «Научный Арцах», доктор юридических наук, г. Москва, Российская Федерация
lapaeva07@mail.ru
ORCID: 0000-0001-7170-8610

В статье освещается одно из направлений современной российской философско-правовой мысли, которое представлено либертарно-юридической теорией, разработанной известным советским и российским правоведом академиком РАН В.С. Нерсесянцем (1938–2005). Показана история формирования этой теории в советский и постсоветский периоды развития России, когда ее автором была проанализирована на большом историческом материале идея различения права и закона и выдвинута концепция права как равной меры свободы индивидов, которая впоследствии была развита в либертарно-юридическую теорию. В основе данной теории лежит понимание права как явления, сущность которого составляет принцип формального равенства, представляющий собой триединство равной меры, свободы и справедливости.

Цель статьи – продемонстрировать теоретическую новизну, актуальность и практическую значимость данного подхода к пониманию права. Под этим углом зрения в статье освещаются этапы становления либертарно-юридического типа правопонимания в советский и постсоветский периоды истории России, раскрывается его вклад в развитие философско-правовой мысли и демонстрируется на конкретных примерах возможность применения данного подхода для оценки правового качества законодательства.

Автор поставил своей задачей показать отличие либертарно-юридической теории В.С. Нерсесянца от подходов, разрабатываемых в рамках позитивистского и естественно-правового типов правопонимания, раскрыть значение данной теории для развития юридической догматики и продемонстрировать на конкретных примерах возможность ее применения для оценки правового качества законодательства. Для решения этих задач автор использовал историко-правовой и юридико-догматический методы анализа.

* Հոդվածը ներկայացվել է 08.05.2025թ., գրախոսվել՝ 04.08.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.09.2025թ.:

По итогам анализа сделан вывод о целесообразности разработки учебного курса по либертарно-юридической доктрине и догме права, внедрение которого в образовательный процесс способствовало бы более полному пониманию будущими юристами внутренней взаимосвязи между философско-правовым уровнем анализа и решением актуальных проблем правовой практики.

Ключевые слова: *В.С. Нерсесянц, либертарно-юридическая теория, тип правопонимания, философско-правовая мысль, юридическая догматика, правовой закон, принцип формального равенства.*

История формирования либертарно-юридической теории

Свою научную деятельность акад. РАН В.С. Нерсесянц начинал как специалист в области политико-правовых учений, глубокое знание которых позволило ему впоследствии разработать и обосновать собственное правовое учение, обозначенное автором как либертарно-юридическая теория. Первоначально В.С. Нерсесянц использовал термин «либертарная теория права», подчеркивая таким образом, что право включает в себя (онтологически, гносеологически и аксиологически) свободу. Однако позднее, желая более четко подчеркнуть то обстоятельство, что свобода людей в их общественной жизни связана только с правом (а не с моралью и религией) и возможна лишь в правовой форме[1], он добавил к этому термину прилагательное «юридический» (Нерсесянц 3-15).

Исходным пунктом в формировании либертарно-юридической теории (а впоследствии и основанного на ней либертарно-юридического типа правопонимания[2]) стала *концепция различения права и закона,* которая шла вразрез с официальной легистско-позитивистской[3] доктриной правопонимания, отождествляющей право и закон (Нерсесянц 18-29; Четвернин 29). В основе этой доктрины лежало определение права, сформулированное в 1938 г. на Первом совещании по вопросам науки советского государства и права А.Я. Вышинским, который на тот момент был не только директором Института права АН СССР, но и Прокурором СССР. Под правом в предложенной им трактовке понималась «совокупность правил поведения, выражающих волю господствующего класса, установленных в законодательном порядке, а также обычаев и правил общежития, санкционированных государственной властью, применение которых обеспечивается принудительной силой государства в целях охраны, закрепления и развития общественных отношений и порядков, выгодных и угодных господствующему классу»[4] (Основные задачи науки советского права 37). Впоследствии акцент на классовом характере права постепенно ушел на задний план, и к середине 1970-х годов в научной и учебной литературе право обычно определяли как совокупность норм, установленных или санкционированных

[1] «Какой-либо другой формы бытия и выражения свободы в общественной жизни людей, кроме правовой, - писал В.С. Нерсесянц, – человечество до сих пор не изобрело».

[2] Кстати, понятие «тип правопонимания» впервые было введено в научный оборот именно В.С. Нерсесянцем в работе «Из истории правовых учений: два типа правопонимания», опубликованной в сборнике статей «Политические и правовые учения: проблемы исследования и преподавания».

[3] Данное направление правопонимания обычно обозначается как «юридический позитивизм», что представляется неверным, поскольку, слово «юридический» в переводе с латыни означает «право» (ius), а позитивисты, отождествляющие право и закон, используют данное слово только в смысле «lex», т.е. «закон». Следовательно, «это позитивизм не юридический, а легистский, законнический».

государством, соблюдение которых обеспечивается мерами государственного принуждения. Однако это не меняло теоретическую суть данного определения, так как речь по-прежнему шла о выраженной в законе воле государства, которая содержательно была ничем не ограничена.

В середине 1950-х годов, т.е. почти сразу же после смерти Сталина, некоторые теоретики права вынесли на обсуждение идею так называемого «широкого» понимания права, включающего в понятие права, помимо норм, также правоотношения, правосознание и правовую идеологию. И хотя предложенный ими подход не выходил за рамки отождествления права и закона, поскольку и правоотношение, и правосознание рассматривались как производные от закона формы права, тем не менее это была первая (и уже поэтому очень важная) попытка расширить жесткие рамки официальной доктрины. Следующий принципиальный шаг в развитии советского правопонимания был сделан в самую глухую пору так называемого периода застоя – в середине 70-х годов, когда В.С. Нерсесянцем была выдвинута *идея различения права и закона* (Керимова 33-45). Эта идея была обоснована им с опорой на давнюю традицию философско-правовой мысли, а главное - на ее основе уже тогда была в общих чертах разработана принципиально новая теория права, позднее названная автором либертарной. Философско-правовую основу этой теории составляет выдвинутая В.С. Нерсесянцем идея о том, что право – это социальное явление нормативного характера, которое обладает собственной сущностью. Таким сущностным признаком правовой нормы (т.е. признаком, присущим только праву и отсутствующим в любом явлении неправового характера) является соответствие нормы принципу формального равенства, выраженному через «единство трех подразумевающих друг друга сущностных свойств (характеристик) права – всеобщей равной меры регуляции, свободы и справедливости» (Нерсесянц, Философия права: либертарно-юридическая 4).

В.С. Нерсесянц впервые озвучил свою концепцию в рамках широкой научной дискуссии на состоявшемся в 1979 г. Круглом столе «О понимании советского права», организованном журналом «Советское государство и право». В своем выступлении на этом мероприятии, ставшим важной вехой в развитии советской теории права, он ввел в научный дискурс принципиальные для его подхода тезисы о «взаимосоответствии свободы, права и закона», о праве как «форме, норме и мере свободы», о том, что «право обозначает сферу, границы и структуру свободы», о роли закона как формы выражения меры свободы и т. д (Нерсесянц, Выступление на «Круглом столе» 70-71). Однако лишь в 1983 г.,после публикации монографии «Право и закон», в которой убедительно раскрыта и проанализирована богатая философско-правовая традиция различения права и закона в истории философско-правовой мысли, В.С. Нерсесянцу удалось опубликовать в журнале «Советское государство и право» статью «Право: многообразие определений и единство понятия» (Нерсесянц, Право: многообразие определений и единство понятия 26-35). В перестроечный и постсоветский периоды в развитии страны он дал развернутое философско-правовое обоснование своего подхода к праву. Предложенная им либертарно-юридическая теория и соответствующий тип правопонимания, выросшие на базе осмысления мировой философии права и советского опыта бесправия, основаны на трактовке сущности права как формального равенства в свободе, что дает правовой теории и практике критерий разграничения права от властного произвола как ничем не ограниченной воли государства (легистский позитивизм) или общества (социологический позитивизм).

Идея различения права и закона и основанная на ней правовая теория встретили резкое сопротивление со стороны большинства отечественных юристов,

посчитавших, что этот подход ведет к разрушению социалистической законности, поскольку, как минимум, подрывает авторитет советского государства, а как максимум, предполагает, что граждане вправе не исполнять неправовые, по их мнению, законы. Причем многим представителям отраслевого правоведения сама постановка вопроса о различении права и закона казалась просто абсурдной. Особые возражения вызывала увязка В.С. Нерсесянцем сущности права с категориями равенства и свободы. Показательна в этом плане статья «О правопонимании и законности» акад. В.Н. Кудрявцева, в которой не только оспаривалась идея разграничения права и закона, но также говорилось о том, что «не всегда применимыми являются и такие требования к правовым нормам, как "равенство" и "свобода"». Далеко не все отрасли права основаны на равноправии субъектов: возьмем, к примеру, административное право; о свободе поведения в рамках права (например, уголовного) тоже приходится судить как о весьма относительной» (Кудрявцев 5).

Эта статья В.Н. Кудрявцева заслуживает специального внимания, поскольку ее автором был очень известный и влиятельный правовед, в прошлом – директор Института государства и права, а на момент публикации статьи вице-президент РАН. А главное, она была написана уже в 1994, т.е. после принятия Конституции РФ, закрепившей нормы о прирожденном и неотчуждаемом характере прав человека (17) и о том, что эти права являются непосредственно действующими (18). Процитировав слова В.С. Нерсесянца о различии права и закона и о формальном равенстве как сущностном признаке права, автор высказал следующую позицию, которую целесообразно привести здесь полностью, поскольку она в концентрированном виде отражает все еще довольно популярную в нашем научном сообществе точку зрения. «Выраженный здесь идеал, вероятно, расходится с действительностью, с фактами. Ну что ж, как говорится, тем хуже для фактов... Получается, что во всемирной истории было много законов, но не так уж много того, что можно было бы назвать правом. … Не углубляясь в древность или средневековье, можно … констатировать, что гитлеровская Германия определенно не имела права, а только законы. Во-вторых, нечто подобное, очевидно, надо признать и применительно к различным периодам советской истории и создававшимся на ее протяжении правовым актам. … А в-третьих, — и это самое главное, — довольно шаткими и неопределенными становятся оценки ныне действующих законов: разве все они справедливы и демократичны? А если не все, то как поступать с теми, которые не соответствуют этим критериям? Выполнять ли их, нарушая "идеальное право"? … Получается, что от нашего субъективного суждения и зависит, надо ли соблюдать ту или иную правовую норму или нет. Чем же это отличается от анархии?» (Кудрявцев 5-6). И далее автор приводит аргумент, для которого и была, скорее всего, написана эта статья, опубликованная по горячим следам внутриполитического конфликта сентября-октября 1993 г. между Президентом Б.Н. Ельциным и Правительством РФ, с одной стороны, и большинством депутатов Верховного Совета РФ – с другой. В.Н. Кудрявцев упрекает теорию, разграничивающую право и закон, в том, что она дала основания утверждать, будто действовавшая на тот момент Конституция[1] — «это "плохой закон" и что есть некое хорошее, подлинное право, которое стоит выше всяких законов» (Кудрявцев 6).

[1] На момент этих событий фактически действовала Конституция (Основной закон) Российской Федерации - России от 1978 г. (с изменениями и дополнениями), а также де-юре продолжала действовать Конституция СССР и законы СССР, несмотря на то, что де-факто распад СССР произошел в 1991 г.

Подобная критика в отношении либертарно-юридической теории в 90-е годы прошлого века повторялась во многих работах. Позднее, по мере того, как представители позитивистского правопонимания осваивали положения о правах человека и правовом государстве, закрепленные в принятой в 1993 г. Конституции РФ, критика теории В.С. Нерсесянца сместилась в сторону упреков по поводу того, что автор не разработал юридическую догматику, соответствующую его типу правопонимания, что его теория носит слишком абстрактный характер, оторванный от потребностей юридической практики и т.п. Другой пласт критических высказываний включает в себя утверждения о том, что либертарно-юридическая теория не составляет самостоятельный тип правопонимания, а является одной из версий естественно-правового подхода. Надо отметить, что В.С. Нерсесянц не вступал в полемику со своими многочисленными оппонентами, предпочитая концентрировать усилия на постоянном уточнении и развитии положений своего подхода (единственным исключением стала упомянутая ранее первая публикация на тему нового правопонимания, где автор спорил с А.А. Алексеевым и Л.С. Явичем). Однако в рамках данной статьи представляется целесообразным рассмотреть основные направления критики и именно в этом контексте попытаться раскрыть научное своеобразие либертарно-юридической теории и ее значение для совершенствования юридической практики.

Научное и практическое значение либертарно-юридической теории: ответ оппонентам

Начать анализ следует с тезиса акад. В.Н. Кудрявцева о том, что во всемирной истории было много законов, но не так уж много того, что можно было бы назвать правом. С этим тезисом нельзя не согласиться, но его надо прокомментировать. Дело в том, что право как нормативный регулятор всегда было неравномерно распространено по миру во времени и в пространстве. Наше время в этом отношении не является исключением: есть крупные регионы мира и целые цивилизации, в соционормативных системах которых до сих пор преобладают иные регуляторы, выстроенные на сложном сочетании норм религии, морали, обычаев и т.д. с теми или иными формами властного произвола. «В историческом плане, – писал В.С. Нерсесянц, –*определяющее значение права во всей соционормативной системе* соответствует такой эпохе (а именно буржуазной) социального и духовного развития, когда правовое сознание (*юридическое мировоззрение*) начинает играть ведущую роль в системе форм общественного сознания, как ранее такую роль играли *мифология* (в эпоху становления соционормативной регуляции), потом *религия* (в древности и средние века), а затем в Новое время —политика и светская (политизированная и идеологизированная) *мораль*» (Нерсесянц, Философия права / Учебник для вузов 112). Очевидно, что понимание места права в соционормативной системе того или иного общества и форм его взаимодействия с иными социальными регуляторами – это необходимое условие осмысления цивилизационной специфики данного общества и характера его включенности в общецивилизационное развитие человечества.

Что же касается претензий по поводу того, что идея разграничения права и закона дала основания не соблюдать нормы Конституции в ситуации политического кризиса 1993 г., то в данном случае упреки явно не по адресу. Ведь сам В.Н. Кудрявцев признавал, что ситуация была экстремальной и что «обе стороны прибегли к силе; ни одна из них не нашла возможности для юридического разрешения возникшего противоборства. Когда происходит смена общественного строя, - писал он, - вряд ли возможно рассчитывать на обычное действие

законодательных актов, принятых в предшествовавшее время» (Кудрявцев 6). В условиях же «обычного действия законодательных актов», на которую и рассчитана либертарно-юридическая теория, она, конечно же, не предполагает неисполнения неправовых законов, а ориентирует на совершенствование законодательства с помощью тех правовых механизмов (таких, как судебный нормоконтроль, избирательные процедуры, формы согласования интересов в рамках парламентских дискуссий и т.д.), которые существуют в рамках правового (или стремящегося стать правовым) государства. Но чтобы задействовать эти механизмы, для начала важно понять, что закон носит неправовой характер, а для этого надо иметь соответствующие теоретические критерии оценки его правового качества.

К настоящему времени критика либертарно-юридической теории за «подрыв законности» встречается редко и на первый план выходят утверждения о ее оторванности от потребностей юридической практики, о ее слишком абстрактном характере, об отсутствии ее юридико-догматической конкретизации и т.п. Действительно, принцип формального равенства – это максимально абстрактная теоретическая конструкция, ставшая итогом рационализации античной традиции понимания права как равенства (эквивалента) в отношениях между людьми путем последовательного абстрагирования от присущих естественно-правовым доктринам исторических наслоений, искажающих логическую чистоту правового принципа. Данное обстоятельство, свидетельствующее о логической последовательности и внутренней непротиворечивости теории, – это ее достоинство, которое в полной мере подтверждает известный тезис о том, что нет ничего практичнее хорошей теории. Но чтобы воспользоваться этим достоинством, надо раскрыть практически значимый смысл либертарно-юридической теории, согласно которому равенство в свободе означает *отсутствие привилегий для одних и дискриминации других субъектов правового общения*, и показать, как операционализированный таким образом правовой принцип формального равенства работает в конкретном социально-историческим контексте, охватывающем и действующее на данный момент законодательство, и социальные условия его действия.

Сошлюсь на свой многолетний опыт практической экспертной деятельности по оценке правового характера законопроектов в Институте законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве РФ, который показывает принципиальное значение типа правопонимания для решения любых правовых проблем. Так, если экспертиза законопроекта проводится с позиции легистско-позитивистской трактовки права, то она ограничивается сугубо юридическим анализом: эксперт смотрит, как предлагаемая правовая новелла вписывается в действующее законодательство и что надо подправить в самом законопроекте и в системе законодательства, чтобы снять пробелы и противоречия и достичь той социальной цели, на которую ориентирован законопроект (при этом сама цель не подвергается правовой оценке). Но для поиска подлинно правового решения этого недостаточно. Либертарно-юридический подход предполагает оценку результатов включения нормы не только в законодательный, но и в социальный контекст ее действия, в рамках которого оценивается правовой характер цели введения данного закона (т.е. способствует ли она расширению сферы свободы) и определяются правовые условия ее реализации, выстраиваемые таким образом, чтобы никто из субъектов правового регулирования не получал бы привилегий и не был бы дискриминирован.

Поэтому, когда некоторые критики либертарно-юридической теории упрекают ее в том, что, опираясь не нее, «нельзя вопреки утверждениям самих ученых (*т.е.*

сторонников этой позиции – В.Л.) заранее сказать, какой закон будет правовым, а какой нет, поскольку априори не известно, какие представления о справедливом равенстве сложатся в том или ином обществе», они смешивают формулировку принципа и его реализацию (Поляков 75). Либертарно-юридическая теория как раз четко формулирует абстрактный принцип, соответствие которому гарантирует правовой характер закона, но, чтобы использовать этот принцип в качестве критерия оценки закона на практике, надо спрогнозировать его действие в конкретной ситуации. В.С. Нерсесянц, никогда не утверждал, что можно априори сказать, какой закон будет правовым. А те из его сторонников, кто применяет эту теорию на практике, исходят из того, что оценка правового качества закона каждый раз требует творческого подхода: надо смоделировать взаимодействие правообразующих интересов всех субъектов регулирования, отношения между которыми регулируются данной нормой, и найти пространство, в котором эти интересы могут быть согласованы таким образом, чтобы никто не имел привилегий и не был бы дискриминирован. И чем глубже мы изучим законодательный и социальный контекст действия правовой новеллы (с привлечением юридико-догматического анализа нормативного материала, данных социологических исследований, оценок экспертов из числа теоретиков и практиков, представляющих релевантные объекту регулирования области профессионального знания, и т.д.), тем точнее (а в идеале – с математической точностью) мы найдем пространство пересечения правообразующих интересов, подтверждая тезис В.С. Нерсесянца о том, что право – это математика свободы.

Чтобы предметно прокомментировать представления, будто вывод о правовом характере нормы может быть сделан без всестороннего анализа социального контекста ее действия, рассмотрим пример решения очень важного правового спора, одна из сторон которого основывалась именно на таком априорном подходе к оценке правового качества закона. Речь пойдет о решении Европейского суда по правам человека по делу (далее – ЕСПЧ) «К. Маркин против России», которое стало первым конфликтом между ЕСПЧ и Конституционным Судом РФ, имевшим, как показало дальнейшее развитие событий, далеко идущие последствия. Фабула дела такова. Офицер Вооруженных сил РФ К.А. Маркин, после рождения сына и развода с женой, обратился к командованию с просьбой предоставить ему трехгодичный отпуск по уходу за ребенком и получил отказ, правомерность которого затем была подтверждена военными судами. К.А. Маркин направил жалобу в Конституционный Суд РФ, оспаривая конституционность закона, по которому право на отпуск по уходу за ребенком имеют только женщины-военнослужащие. Конституционный Суд отказал в принятии дела к рассмотрению. Далее последовала жалоба в ЕСПЧ, который признал, что Российская Федерации нарушила ст. 8 Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод, гарантирующую право на частную жизнь, и ст.14, содержащую запрет дискриминации. Оставим в стороне крайне непростые вопросы о соотношении юридической силы норм Европейской конвенции и Конституции РФ, о юридических последствиях ратификации Конвенции, о правовой сути пилотных постановлений ЕСПЧ, содержащих предписания государству-ответчику принять меры общего характера для устранения системной проблемы, и т.д. (Лапаева 546-578). Рассмотрим лишь вопрос о том, какая судебная инстанция – ЕСПЧ или Конституционный Суд РФ – предложила более верную *оценку правового качества закона*. Для этого надо прежде всего понять, из чего исходила в своих рассуждения каждая из сторон этого заочного правового спора, представляющего собой конфликт толкований.

Анализ решений Первой секции и Большой палаты ЕСПЧ показывает, что Суд, принимая решение, опирался «в сухом остатке» на представления о том, что: 1) «достижение равенства полов является сегодня одной из основных целей в государствах- членах Совета Европы» (п.47 Постановления Первой секции и п. 127 Постановления Большой палаты) (Case of Konstantin Markin v. Russia - First section 2011; The Grand Chamber 2012); 2) к настоящему времени достигнут европейский консенсус о равенстве полов между мужчинами-военнослужащими и женщинами-военнослужащими в вопросе о родительском отпуске (п. 147 Постановления Большой палаты); 3) отсутствие обоснования российской стороной прав требованиям национальной безопасности и оперативной боеготовности должна быть «обоснована конкретными примерами» (п. 53 Постановления Первой секции и п. 144 Постановления Большой палаты). Отсюда следует, что ЕСПЧ исходил не из абстрактного принципа формального равенства, который по-разному реализуется в разных ситуациях, а из более конкретной идеи равенства полов, которая должна быть реализована независимо от особенностей конкретных ситуаций (т.е., по сути, от национальных особенностей разных стран). Причем, если ранее ЕСПЧ признавал межстрановые различия в подходах, то в данном случае он сослался на уже достигнутый европейский консенсус в вопросе о родительском отпуске военнослужащих. На этом основании ЕСПЧ сделал вывод о желательности мер общего характера на национальном уровне для обеспечения эффективной защиты от дискриминации и рекомендовал России «принять меры — под надзором Комитета министров — с целью внесения изменений в пункт 3 статьи 11 Закона «О статусе военнослужащих» (п. 67 Постановления Первой секции).

Однако, если вбольшинства стран Совета Европы законодательные преференции для женщин – это уже гендерный стереотип, ведущий к дискриминации мужчин, то в России, к сожалению, подобные преференции пока что, как правило, являются правовыми компенсациями, которые направлены на подтягивание женщин до уровня равной правоспособности с мужчинами. А такие компенсации, согласно В.С. Нерсесянцу, представляют собой реализацию принципа формального равенства[1] (Нерсесянц, Философия права 509). Что же касается того обстоятельства, что различие в обращении по признаку пола применяется только по отношению к военнослужащим, то, как отметил ЕСПЧ, государство может устанавливать подобные ограничения прав военнослужащих, «если существует реальная угроза боеспособности вооруженных сил» (п. 53 Постановления Первой секции), однако утверждения о возможной угрозе боеспособности должны быть «подтверждены конкретными примерами» (п. 56 Постановления Первой секции). Между тем, без всяких статистических исследований и «конкретных примеров» очевидно, что сама возможность предоставления российским военнослужащим трехгодичного отпуска по уходу за ребенком внесет большую неопределенность в функционирование армии. А неопределенность в данном вопросе может рассматриваться государством (в лице его парламента, принявшего соответствующий закон) как угроза боеспособности вооруженных сил. Особо следует подчеркнуть, что применительно к России речь шла именно о трехгодичном родительском отпуске, который в таком объеме (и даже близко к такому объему) не предоставляется в подавляющем большинстве стран мира.

Позиция же Конституционного Суда РФ основывалась на том, что российским законодательством предусмотрен общий для всех военнослужащих запрет на использование отпуска по уходу за ребенком, и из этого общего запрета,

[1] «Разные характеристики равенства (пропорциональное, распределяющее и т.п.) остаются равенством лишь в тех пределах, в которых они не выходят за рамки правовой компенсаторности».

обусловленного спецификой профессиональной деятельности военнослужащих-контрактников, сделаны исключения для женщин, которым этот отпуск предоставлен в трехгодичном объеме. Уступка законодателя в сторону женщин-военнослужащих, как отметил Председатель Конституционного Суда, «во-первых, отвечает смыслу статьи 38 Конституции, согласно которому государство гарантирует особую защиту материнства и детства, и, во-вторых, не ведет к нарушению прав других социальных групп, что соответствует требованию части 3 статьи 17 Конституции» (Зорькин 2010). При этом он особо подчеркнул, что речь идет не только и не столько об интересах женщин, сколько об интересах их малолетних детей, которые в силу чисто биологических причин в этот период своей жизни наиболее тесно связаны именно с матерью (что подтверждается результатами научных исследований в области педиатрии и детской психологии). Системное толкование названных статей применительно к рассматриваемой проблеме позволили Конституционному Суду прийти к выводу о том, что «если интересы какой-то группы детей могут быть защищены без ущерба интересов других лиц и конституционных ценностей общего блага, то из части 1 статьи 38 Конституции следует обязанность государства принять все возможные меры к такой защите» (Зорькин 2010). Если бы численность женщин в вооруженных силах страны была бы соизмерима с численностью мужчин (т.е. если бы в России женщины-военнослужащие имели одинаковый с мужчинами уровень боевой и физической подготовки), то, скорее всего, законодатель не смог бы сделать подобные уступки для женщин-военнослужащих, исходя из необходимости сохранять контроль над уровнем боеспособности армии.

К сказанному Председателем Конституционного Суда РФ можно добавить еще одно соображение, которое он не стал высказывать, но которое лежало в подтексте его рассуждений: реализация Россией требования внести изменения в ФЗ «О статусе военнослужащих», уравняв женщин и мужчин в их праве на родительский отпуск, для Конституционного Суда, как и для российского законодателя, могло означать лишь одно, а именно – отказ всем военнослужащим в праве на трехгодичный отпуск по уходу за ребенком. Иное решение вопроса вошло бы в противоречие с положением ч. 3 ст.55 Конституции РФ, согласно которой права человека могут быть ограничены федеральным законом в той мере, в какой это необходимо в целях обеспечения обороны страны и безопасности государства. Дело в том, что Россия, в отличие от других государств-членов Совета Европы, чья защищенность от внешних угроз обеспечивалась входящими в НАТО вооруженными силами США[1] (где, кстати, вообще отсутствует право на родительский отпуск для военнослужащих), не могла позволить себе присоединиться к такому европейскому консенсусу, который ослаблял бы боеспособность российской армии.

Этот краткий сравнительный анализ правовых позиций и решений двух судебных инстанций, на наш взгляд, показывает, что позиция, занятая Конституционным судом РФ, основана на более полном учете как конституционно-правового, так социального контекста действия рассматриваемой законодательной нормы. Можно, конечно, согласиться с тем, что ментальность российского общества в данном вопросе носит патриархальный характер, однако попытки вторгаться в эту ситуацию ссылками на европейский консенсус создают впечатление, как минимум, высокомерного нежелания считаться с реалиями. В любом случае выводы первой сессии ЕСПЧ о необходимости внесения изменений в ФЗ «О статусе

[1] Данное обстоятельство в последнее время ярко подтверждается целым рядом заявлений Президента США.

военнослужащих», а также решение Большой палаты, согласно которому «недопущение использования отпуска по уходу за ребенком военнослужащими-мужчинами, в то время как военнослужащие-женщины имеют на него право, не может быть разумно или объективно оправдано» и такое «различие в обращении … должно быть приравнено к дискриминации по признаку пола» (п. 151 Постановления Большой палаты), выглядят чрезмерно ригористичными. С точки зрения принципа формального равенства было бы гораздо адекватнее правовой сути данного конкретного спора, если бы ЕСПЧ увидел здесь не дискриминацию мужчин-военнослужащих в целом, а ущемление прав тех из них, кто в силу жизненных обстоятельств оказался вынужден в одиночку воспитывать детей до трех лет.

В связи с «делом Маркина» важно отметить, что применение принципа формального равенства к оценке правового качества закона предполагает не предъявление некоего заранее известного стандарта качества, а поиск равенства в свободе всех заинтересованных сторон путем согласования их правомерных интересов. Такое согласование должно быть направлено на максимально возможный в сложившейся конкретно-исторической ситуации учет всех многочисленных нюансов, влияющих на определение этой меры свободы каждой из сторон. Ведь «формы проявления равенства как специфического принципа правовой регуляции, – писал В.С. Нерсесянц, – носят социально-исторический характер» (Нерсесянц, Общая теория права и государства 58). Подлинно правовое решение рассматриваемой проблемы в данной социально-исторический ситуации еще ждет своего часа. И для начала было бы целесообразно провести серьезные сравнительно-правовые и социологические исследования российской практики предоставления родительского отпуска по уходу за ребенком (включая и объем отпуска, и порядок его предоставления) в контексте современного мирового опыта с фокусировкой на специфике профессиональной деятельности кадровых военнослужащих. Но эту задачу должна решать российская юридическая наука в рамках широкого междисциплинарного взаимодействия. И если бы она своевременно озаботилась этой проблемой, то наличие научного задела в данной области могло бы существенно снизить накал рассмотренного нами конфликта толкований и его негативные последствия.

Полагаю, что проведенный выше анализ достаточно наглядно демонстрирует, что либертарно-юридическая теория вовсе не оторвана от потребностей правовой практики. Что же касается утверждений о том, что эта теория «не сменила формировавшуюся на протяжении многих веков и застывшую в своем развитии догму права» и что В.С. Нерсесянц, «декларируя общие критерии правового закона, … не предлагал взамен существующих юридических представлений о субъекте, объекте права, правовом отношении, юридической ответственности и т. д. свою матрицу правовых понятий», то они основаны на недоразумении (Архипов 11; №5 4-14). Прежде всего, надо отметить, что данная теория не отвергает «формировавшуюся на протяжении многих веков» догму права уже хотя бы потому, что для нее право – это правовой закон, но она дополняет и развивает юридическую догматику, разработанную в рамках позитивистского правопонимания. В качестве таких дополнений следует прежде всего отметить, что с позиции данного подхода доктринальный язык, который формирует догма права а, соответственно, и тот юридический язык, которым оперирует законодательство, носит не дескриптивный, а прескриптивный характер. Юридический язык «не просто *описывает* то или иное фактическое состояние, но трактует (интерпретирует) его с позиций юридически должного,т.е., по существу, *предписывает* рассматриваемому фактическому состоянию соответствующее ему

юридически должное» (Нерсесянц, Общая теория права и государства / Учебник для вузов 383). Другой важный момент новизны либертарно-юридической догматики связан с трактовкой права в целом как единой нормы, выраженной через всю систему позитивного права того или иного государства. «Представление о праве как о системе норм права, – писал В.С. Нерсесянц, – по существу, означает и вообще логически допустимо лишь при условии, что прежде всего само право в целом (право как системное нормативно-регулятивное целое) мыслится как единая норма права и именно как позитивно-правовая норма (с соответствующими структурными компонентами — диспозицией, гипотезой и санкцией)» (Нерсесянц, Общая теория права и государства / Учебник для вузов 388).

По поводу утверждений о том, что либертарно-юридическая теория не составляет самостоятельный тип правопонимания, а представляет собой одну из версий юснатурализма, следует напомнить, что главный признак естественно-правового типа правопонимания – это представление о наличии некоего подлинного права, «которое коренится в объективной природе – в природе бога или человека, … в природе вещей и т.д.» (Нерсесянц, Философия права / Учебник для вузов 23). При этом общей «теоретико-познавательной основой всех представлений о естественном праве … является … признание безусловного приоритета «естественного» над «искусственным»» (Нерсесянц, Философия права / Учебник для вузов 92). Отсюда следует признание прирожденного и неотчуждаемого характера прав человека, дуализма источников права, неразделенности права и морали (что означает отсутствие сущностного признака и принципа права и собственного предмета исследований юриспруденции как науки). По всем этим позициям либертарно-юридическая теория предлагает принципиально иной подход. Особо следует отметить, что В.С. Нерсесянц не считал, что права человека носят прирожденный характер. А то, что человек приобретает права не от рождения, а как член общества, означает такую теоретико-правовую модель взаимоотношений человека и общества (индивидуального и общего блага), которая позволяет глубже осмыслить правовые последствия современного научно-технологического развития, связанные с опасностью технологической дегуманизации путем вторжения в природу человека (Лапаева 4-35).

Вместо заключения: развитие либертарно-юридического подохода в современных исследованиях

В настоящее время, как верно замечено, идеи В.С. Нерсесянца и разработанные им теоретические конструкции «могут служить ориентиром и основой для поиска ответов на самые актуальные запросы современной духовно-нравственной и интеллектуальной культуры» (Савенков, Горбань 6). При этом хотелось бы отметить особое значение либертарно-юридической теории для оценки правового качества действующего российского законодательства, а также разрабатываемых правовых новелл. Для усиления влияния этого подхода на совершенствование российского правотворчества необходимо дальнейшее развитие. Либертарно-юридическая теория сформулирована автором на максимально возможном уровне теоретической абстракции, любые попытки ее теоретического уточнения (а такие попытки предпринимаются) представляют собой отступления от ее принципиальных положений и в этом смысле не могут рассматриваться как способы развития самой теории. Поэтому наиболее конструктивным направлением либертарно-юридического подхода на данном этапе является разработка сторонниками данного типа правопонимания

соответствующей юридической догматики. И в этом направлении сейчас ведется серьезная работа.

Прежде всего надо отметить исследования в области проблематики *принципов права*, показывающие, что либертарно-юридическая теория (в отличие от естественно-правовой доктрины, ориентированной на разнообразные и партикулярные по своей природе нравственные принципы) выстроена на основе конкретизации сущностного, т.е. всеобщего для правовой сферы, принципа формального равенства, что придает системе правовых принципов, лежащих в основе либертарной теории, иерархизированный и аксиоматичный характер (Варламова 269-300). Другое ключевое направление развития либертарно-юридической догматики связано с выработкой *критериев (оснований и пределов) ограничения прав человека.* Так, на основе данного типа правопонимания уточняется и развивается правовая позиция Конституционного Суда РФ, согласно которой ограничение прав человека федеральным законом должно осуществляться по основаниям, связанным с защитой конституционных ценностей (в том числе и других прав человека), и в пределах, заданных необходимостью: а) обеспечить соразмерность между ограничением прав человека и защищаемыми конституционными ценностями и б) сохранить существо самого права[1] и различение таких понятий, как «ограничение права» и «лишение права». В рамках либертарно-юридического правопонимания предложены подходы к конкретизации таких ключевых понятий этой теоретической конструкции, как «соразмерность между ограничением прав человека и защищаемыми ценностями общего блага» и «существо права, в которое законодатель не может вторгаться», а также обоснована необходимость различения понятий «ограничение права» и «лишение права»[2], имеющее важное значение для понимания правового смысла ч. 3 ст. 32 и ч. 5 ст (Лапаева 470-511; 110-125). 13 Конституции РФ и его юридических последствий для практики правотворчества и правоприменения. Еще одно заметное направление догмы права, разрабатываемое на основе либертарно-юридического подхода, связано раскрытием принципа добросовестности как конкретизации принципа формального равенства (Дождев, Принцип добросовестности в гражданском праве 147-163). В этом же ряду следует отметить и трактовку гражданско-правового отношения как конкретизированной и реализованной нормы права, содержание которого включает внешние обстоятельства, существенные для достижения согласованной сторонами цели сделки и отвечающие общеправовому требованию соблюдения равенства сторон и т. д (Дождев, Изменение и расторжение договора вследствие существенного изменения обстоятельств 103-121; №2 144-172).

Думаю, что на основе такого рода исследований в перспективе следует сформировать учебный курс по либертарно-юридической доктрине и догме права, внедрение которого в образовательный процесс способствовало бы более полному пониманию будущими юристами глубокой внутренней взаимосвязи между философско-правовым уровнем анализа и решением актуальных проблем правовой практики.

[1] Постановление Конституционного Суда РФ от 30 октября 2003 г. №15-П по делу о проверке конституционности отдельных положений Федерального закона «Об основных гарантиях избирательных прав и права на участие в референдуме граждан российской Федерации» в связи с запросом группы депутатов Государственной Думы и жалобами граждан С.А. Бутмана, К.А. Катаняна и К.С. Рожкова (абзац 4 п. 3 мотивировочной части) // Российская газета. 31.10.2003 г.

[2] Эта проблема рассмотрена, в частности, на примере еще одной важной по своим политико-правовым последствиям дискуссии между ЕСПЧ и Конституционным Судом РФ по вопросу об ограничении активного избирательного права заключенных.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Архипов, Сергей Иванович. «Либертарная теория права: достоинства и недостатки». *Электронное приложение к Российскому юридическому журналу*, 2015, №5, стр. 4-14.
2. Варламова, Наталия Владимировна. «Философия права и юридическая догматика (проблема внутренней непротиворечивости правовой теории». *Юриспруденция XXI века: горизонты развития*. Очерки. СПб.: Санкт-Петербургский университет МВД России, 2006, стр. 269-300.
3. Дождев, Дмитрий Вадимович. «Принцип добросовестности в гражданском праве». *Принцип формального равенства и взаимное признание права*, М.: Проспект, 2016, стр.147-163.
4. ---. «Изменение и расторжение договора вследствие существенного изменения обстоятельств: европейская правовая традиция». *Труды ИГП РАН*, 2018, №1 (с.103-121), №2 (стр.144-172).
5. Зорькин, Валерий Дмитриевич. «Диалог Конституционного Суда Российской Федерации и Европейского Суда по правам человека в контексте конституционного правопорядка». *Доклад на XIII Международном Форуме по конституционному правосудию*, СПб. 18 – 20 ноября 2010 г. // ksrf.ru›ru/News/Speech/Pages/ViewItem.aspx… Последний визит: 19.05.2025.
6. Кудрявцев, Владимир Николаевич. «О правопонимании и законности». *Государство и право*, 1994, №3, стр. 5-6.
7. Лапаева, Валентина Викторовна. *Типы правопонимания: правовая теория и практика*, М.: РАП, 2012, стр. 470-511.
8. ---. «Возможности развития человекоцентристского потенциала Конституции РФ (на примере толкования ч. 3 ст. 32)». *Правоведение*, 2016, №1, стр. 110-125.
9. ---. «Право техногенной цивилизации перед вызовами технологической дегуманизации». *Право. Журнал высшей школы экономики*, 2021, №3, стр. 4-35.
10. Нерсесянц, Владик Сумбатович. «Различение и соотношение права и закона как междисциплинарная проблема». *Вопросы философии права* / Под ред. Д.А. Керимова, М.: ИГПАН СССР, 1973, стр. 33-45.
11. ---. «Выступление на «Круглом столе» журнала «Советское государство и право» на тему «О понимании советского права»». *Сов. государство и право*, М., 1979, № 7, стр. 70-71.
12. ---. «Из истории правовых учений: два типа правопонимания». *«Политические и правовые учения: проблемы исследования и преподавания»*, М.: ИГП АН СССР. 1978. стр. 18-29.
13. ---. «Право: многообразие определений и единство понятия». *Сов. государство и право*, М., 1983, №10, стр. 26-35.
14. ---. «Общая теория права и государства». *Учебник для вузов*, М.: Норма, 2004.
15. ---. «Философия права: либертарно-юридическая концепция», *Вопросы философии*, 2002, N 3, стр. 3-15.
16. ---. *Философия права / Учебник для вузов*, М.: Норма, 2006.
17. Поляков Андрей Васильевич. *Признание права и принцип формального равенства.* 2015, №6, стр. 57-76.
18. «Основные задачи науки советского права». *Материалы 1 Совещания научных работников права*, 16-19 июля 1938 г., М., 1938.
19. Савенков, Александр Николаевич, Горбань, Владимир Сергеевич. В.С. Нерсесянц как философ права переходного периода: от советского к

постсоветскому // Академик В.С. Нерсесянц. Философско-правовое наследие, М.: ИГПРАН, 2023.

20. Четвернин, Владимир Александрович. *Введение в курс общей теории права и государства*. М., 2003.

21. “Case of Konstantin Markin v. Russia”. *First section*, 08 June 2011, Application no. 30078/06, hudoc.echr.coe.int›eng?i=001-117034. Accessed: 20.05.2025.

22. “Case of Konstantin Markin v. Russia”. *The Grand Chamber*, 22 March 2012, Application no. 30078/06, hudoc.echr.coe.int›app/conversion/pdf/… Accessed: 20.05.2025.

WORKS CITED

1. Arhipov Sergej Ivanovich. «Libertarnaja teorija prava: dostoinstva i nedostatki». Jelektronnoe prilozhenie k Rossijskomu juridicheskomu zhurnalu, [“Libertarian Theory of Law: Advantages and Disadvantages.” Electronic Supplement to the Russian Law Journal], 2015, №5, s, 4-14. (In Russian)

2. Varlamova Natalija Vladimirovna. «Filosofija prava i juridicheskaja dogmatika (problema vnutrennej neprotivorechivosti pravovoj teorii». Jurisprudencija XXI veka: gorizonty razvitija. Ocherki. SPb.: Sankt-Peterburgskij universitet MVD Rossii, [“Philosophy of Law and Legal Dogmatics (The Problem of Internal Consistency of Legal Theory).” Jurisprudence of the 21st Century: Horizons of Development. Essays. St. Petersburg: St. Petersburg University of the Ministry of Internal Affairs of Russia], 2006, s. 269 – 300. (In Russian)

3. Dozhdev Dmitrij Vadimovich. «Princip dobrosovestnosti v grazhdanskom prave». Princip formal'nogo ravenstva i vzaimnoe priznanie prava. M.: Prospekt. [“The Principle of Good Faith in Civil Law.” The Principle of Formal Equality and Mutual Recognition of Law. Moscow: Prospekt], 2016, s.147-163. (In Russian)

4. ---. «Izmenenie i rastorzhenie dogovora vsledstvie sushhestvennogo izmenenija obstojatel'stv: evropejskaja pravovaja tradicija». Trudy IGP RAN, [“Modification and Termination of a Contract Due to a Significant Change in Circumstances: The European Legal Tradition.”], 2018, №1 (s.103-121), №2 (s.144-172). (In Russian)

5. Zor'kin Valerij Dmitrievich. «Dialog Konstitucionnogo Suda Rossijskoj Federacii i Evropejskogo Suda po pravam cheloveka v kontekste konstitucionnogo pravoporjadka». Doklad na XIII Mezhdunarodnom Forume po konstitucionnomu pravosudiju. SPb. [“Dialogue between the Constitutional Court of the Russian Federation and the European Court of Human Rights in the Context of Constitutional Order.” Report at the XIII International Forum on Constitutional Justice. St. Petersburg], 18 – 20 nojabrja 2010g .// ksrf.ru›ru/News/Speech/Pages/ViewItem.aspx… Poslednij vizit: 19.05.2025. (In Russian)

6. Kudrjavcev Vladimir Nikolaevich. «O pravoponimanii i zakonnosti». Gosudarstvo i pravo, [“On Legal Understanding and Legality”], 1994, №3, s. 5-6. (In Russian)

7. Lapaeva Valentina Viktorovna. Tipy pravoponimanija: pravovaja teorija i praktika. M.: RAP, [“Types of Legal Understanding: Legal Theory and Practice.” Moscow: RAP], 2012. s. 470-511. (In Russian)

8. ---. «Vozmozhnosti razvitija chelovekocentristskogo potenciala Konstitucii RF (na primere tolkovanija ch. 3 st. 32)». Pravovedenie, [“Opportunities for Developing the Human-Centered Potential of the Constitution of the Russian Federation (Example of Interpretation of Part 3, Article 32)”, 2016, №1, s. 110-125. (In Russian)

9. ---. «Pravo tehnogennoj civilizacii pered vyzovami tehnologicheskoj degumanizacii». Pravo. Zhurnal vysshej shkoly jekonomiki, [“The Law of Technogenic Civilization in the Face of Technological Dehumanization.” Law. Journal of the Higher School of Economics], 2021, №3, s. 4-35. (In Russian)

10. Nersesjanc Vladik Sumbatovich. «Razlichenie i sootnoshenie prava i zakona kak mezhdisciplinarnaja problema». Voprosy filosofii prava / Pod red. D.A. Kerimova, M.: IGPAN SSSR, [“Distinction and Correlation of Law and Legislation as an Interdisciplinary Problem.” Issues in Philosophy of Law, Ed. D.A. Kerimov, Moscow], 1973, s. 33-45. (In Russian)

11. ---. «Vystuplenie na «Kruglom stole» zhurnala «Sovetskoe gosudarstvo i pravo» na temu «O ponimanii sovetskogo prava»». Sov. gosudarstvo i pravo, M., [“Speech at the ‘Round Table’ of the journal ‘Soviet State and Law’ on the Topic ‘On the Understanding of Soviet Law’.” Soviet State and Law, Moscow], 1979, № 7, s. 70-71. (In Russian)

12. ---. «Iz istorii pravovyh uchenij: dva tipa pravoponimanija». «Politicheskie i pravovye uchenija: problemy issledovanija i prepodavanija», M.: IGP AN SSSR, [“From the History of Legal Doctrines: Two Types of Legal Understanding.” In Political and Legal Doctrines: Problems of Research and Teaching, Moscow], 1978. s. 18-29. (In Russian)

13. ---. «Pravo: mnogoobrazie opredelenij i edinstvo ponjatija». Sov. gosudarstvo i pravo, M., [“Law: Diversity of Definitions and Unity of the Concept.” Soviet State and Law, Moscow], 1983, №10, s. 26-35. (In Russian)

14. ---. «Obshhaja teorija prava i gosudarstva». Uchebnik dlja vuzov, M.: Norma, [“General Theory of Law and State.” University Textbook. Moscow], 2004. (In Russian)

15. ---. «Filosofija prava: libertarno-juridicheskaja koncepcija», Voprosy filosofii, [“Philosophy of Law: The Libertarian-Legal Concept.” Problems of Philosophy], 2002, N 3, s. 3-15. (In Russian)

16. ---. Filosofija prava / Uchebnik dlja vuzov, M.: Norma, [“Philosophy of Law.” University Textbook. Moscow: Norma], 2006. (In Russian)

17. Poljakov Andrej Vasil'evich. Priznanie prava i princip formal'nogo ravenstva. [“Recognition of Law and the Principle of Formal Equality”.], 2015, №6, s. 57-76. (In Russian)

18. «Osnovnye zadachi nauki sovetskogo prava». Materialy 1 Soveshhanija nauchnyh rabotnikov prava, 16-19 ijulja 1938 g., M., [“Main Tasks of the Science of Soviet Law.” Materials of the First Meeting of Legal Scholars, July 16–19, 1938, Moscow], 1938. (In Russian)

19. Savenkov Aleksandr Nikolayevich, Gorban' Vladimir Sergeyevich. «V.S. Nersesyants kak filosof prava perekhodnogo perioda: ot sovetskogo k postsovetskomu» // Akademik V.S. Nersesyants. Filosofsko-pravovoye naslediye. M.: IGP RAN, [“V.S. Nersesyants as a philosopher of law of the transitional period: from Soviet to post-Soviet”. V.S. Nersesyants. Philosophical and legal heritage. Moscow], 2023. (In Russian)

20. Chetvernin Vladimir Aleksandrovich. Vvedenie v kurs obshhej teorii prava i gosudarstva. M., [“Introduction to the Course on General Theory of Law and State.” Moscow], 2003. (In Russian)

ՎԼԱԴԻԿ ՆԵՐՍԵՍՅԱՆՑԻ ԱԶԱՏԱԿԱՆ-ԻՐԱՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՆՐԱ ՆԵՐԴՐՈՒՄՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՈՒ ՊՐԱԿՏԻԿԱՅԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՄԵՋ

ՎԱԼԵՆՏԻՆԱ ԼԱՊԱԵՎԱ

Ռուսաստանի գիտությունների ակադեմիայի Պետության և իրավունքի ինստիտուտի իրավունքի փիլիսոփայության, պետության և իրավունքի պատմության ու տեսության բաժնի գլխավոր գիտաշխատող,
«Գիտական Արցախ» պարբերականի խմբագրական խորհրդի անդամ,
իրավաբանական գիտությունների դոկտոր,
ք. Մոսկվա, Ռուսաստանի Դաշնություն

Հոդվածում ներկայացվում է ժամանակակից ռուսաստանյան իրավափիլիսոփայական մտքի ուղղություններից մեկը՝ ազատական-իրավաբանական տեսությունը, որը մշակվել է խորհրդային և ռուսաստանյան հայտնի իրավագետ, ՌԳԱ ակադեմիկոս Վ. Ս. Ներսեսյանցի (1938–2005) կողմից: Ներկայացվում է այդ տեսության ձևավորման պատմությունը խորհրդային և հետխորհրդային ժամանակաշրջաններում, երբ հեղինակն, իր վիթխարի պատմական նյութերի վրա հիմնվելով, վերլուծեց իրավունքի և օրենքի տարբերակման գաղափարը և առաջ քաշեց իրավունքը որպես անհատների ազատության հավասար չափի ընկալում: Վերջինս հետագայում զարգացվեց՝ դառնալով ազատական-իրավաբանական տեսություն:

Այս տեսության հիմքում ընկած է իրավունքի հասկացումը որպես երևույթ, որի էությունը կազմում է ձևական հավասարության սկզբունքը՝ ներկայացնելով հավասար չափի, ազատության և արդարության երրորդությունը:

Հոդվածի նպատակն է ցուցադրել այս մոտեցման տեսական նորարարությունը, արդիականությունը և գործնական նշանակությունն իրավունքի հասկացման համար: Այդ տեսանկյունից հոդվածում բացահայտվում են ազատական-իրավաբանական իրավունքի ըմբռնման ձևավորման փուլերը խորհրդային և հետխորհրդային շրջանում, ներկայացվում է դրա ներդրումն իրավափիլիսոփայական մտքի զարգացման գործում, և ցուցադրվում է դրա կիրառելիությունը կոնկրետ օրինակներով՝ օրենսդրության իրավական որակի գնահատման մեջ:

Հեղինակը նպատակ է դրել ցույց տալու Վ. Ս. Ներսեսյանցի ազատական-իրավաբանական տեսության տարբերությունը պոզիտիվիստական և բնական իրավունքի տեսությունների շրջանակներում մշակված մոտեցումներից, բացահայտելու դրա նշանակությունն իրավաբանական դոգմատիկայի զարգացման համար և ցույց տալու դրա կիրառման հնարավորությունը օրենսդրության իրավական որակի գնահատման գործում: Նշված խնդիրները լուծելու համար կիրառվել են պատմահիրավական և իրավաբանական-դոգմատիկ վերլուծության մեթոդներ:

Վերլուծության արդյունքում արվել է եզրակացություն՝ ազատական-իրավաբանական դոկտրինի և իրավունքի դոգմայի վերաբերյալ ուսումնական դասընթացի մշակման նպատակահարմարության մասին, որի ներառումը կրթական գործընթացում կնպաստի ապագա իրավաբանների կողմից իրավափիլիսոփայական վերլուծության մակարդակի և իրավական պրակտիկայի արդիական խնդիրների լուծման ներքին փոխկապվածության ավելի լիարժեք ըմբռնմանը:

Հիմնաբառեր՝ *Վ. Ս. Ներսեսյանց, ազատական-իրավաբանական տեսություն, իրավահասկացման տիպ, իրավափիլիսոփայական միտք, իրավաբանական դոգմատիկա, իրավական օրենք, ձևական հավասարության սկզբունք:*

LIBERTARIAN LEGAL THEORY OF VLADIK NERSESYANTS AND ITS CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT OF LEGAL THEORY AND PRACTICE

VALENTINA LAPAEVA
Russian Academy of Sciences, Institute of State and Law,
Doctor of Law, Chief Researcher;
Journal «Scientific Artsakh», Editorial Board Member,
Moscow, Russian Federation

The article is devoted to the analysis of one of the modern Russian philosophical and legal thought directions, which is represented by the libertarian-law theory developed by the famous Soviet and Russian jurist, academician of the Russian Academy of Sciences V.S. Nersesyants (1938–2005). The approach he proposed is based on the interpretation of law as a phenomenon, the essence of which is the principle of formal equality, which is the trinity of equal measure, freedom and justice.

The purpose of the article is to demonstrate the theoretical novelty, relevance and practical significance of this approach to understanding of law. From this angle, the article covers the stages of formation of the libertarian-law approach in the Soviet and post-Soviet periods of Russian history, reveals its contribution to the development of philosophical and law thought and demonstrates using specific examples the possibility of applying this approach to assessing the law quality of legislation.

To solve the problems stated, the author used historical and dogmatic methods of legal analysis.

Based on the results of the analysis, a conclusion was made on the advisability of developing a course on libertarian legal doctrine and dogma of law, the introduction of which into the educational process would contribute to a more complete understanding by future lawyers of the internal relationship between the philosophical and legal level of analysis and the solution of current problems of legal practice.

Keywords: *V.S. Nersesyants, libertarian-law theory, type of law understanding, philosophical and law thought, legal dogmatics, legal law, principle of formal equality.*

«ՊԱՇՏՊԱՆԵԼՈՒ ՊԱՐՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ» ՍԿԶԲՈՒՆՔԻ ԿԻՐԱՌԵԼԻՈՒԹՅԱՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐՆ ԱՐՑԱԽՈՒՄ *

ՀՏԴ 341 DOI: 10.52063/25792652-2025.2.25-28

ԱՎԵՏԻՔ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
Արցախի երիտասարդ գիտնականների և մասնագետների միավորման (ԱԵԳՄՄ) հիմնադիր,
«Գիտական Արցախ» պարբերականի գլխավոր խմբագիր,
ՀՀ փաստաբանների պալատի փաստաբան,
«ԱՎԵ ՅՈՒՍ» փաստաբանական գրասենյակի հիմնադիր,
Հայաստանում Ֆրանսիական համալսարանի դասախոս,
իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
ք. Ստեփանակերտ, Արցախի Հանրապետություն
avetiq.hh@gmail.com
ORCID: 0000-0002-9834-0083

ՄԱՐԻԱՄ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ
Հայ-ռուսական համալսարանի դասախոս,
իրավաբանական գիտությունների թեկնածու,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
mariamgrigoryan93@yandex.ru
ORCID: 0000-0002-0562-7473

«Պաշտպանելու պարտականություն» սկզբունքը (Responsibility to Protect, R2P) միջազգային իրավունքի կարևորագույն հիմնահարցերից է, որի նպատակն է կանխել մարդու իրավունքների զանգվածային խախտումները, ինչպես օրինակ՝ ցեղասպանությունը, պատերազմական հանցագործությունները, էթնիկ զտումները և մարդկության դեմ ուղղված հանցագործությունները: Սկզբունքն ընդունվել է միջազգային հանրության կողմից որպես միջոց՝ կանխելու հումանիտար աղետները և ապահովելու բռնության զոհերի պաշտպանությունը:

Սույն հոդվածի նպատակն է վերլուծել «Պաշտպանելու պարտականություն» (Responsibility to Protect, R2P) սկզբունքի կիրառելիությունը Արցախի դեպքի շրջանակում՝ միջազգային իրավունքի և քաղաքական պրակտիկայի տեսանկյունից:

Հետազոտության գիտական նորույթն այն է, որ Արցախում ստեղծված իրավիճակը դիտարկվում է ոչ միայն R2P-ի կիրառման իրավական հիմքերի, այլև այն քաղաքական գործոնների համատեքստում, որոնք այս դոկտրինի կիրառությունը դարձնում են խիստ ընտրողական:

Հոդվածը հիմնված է նորմատիվ ակտերի (ներառյալ ՄԱԿ-ի փաստաթղթերի), դոկտրինալ աղբյուրների, միջազգային իրավապաշտպան կազմակերպությունների զեկույցների վերլուծության, ինչպես նաև այլ դեպքերի համեմատական վերլուծության վրա, երբ հետազոտվող սկզբունքը կիրառվել է կամ չի կիրառվել (Լիբիա, Սիրիա, Ռուանդա և այլն):

* Հոդվածը ներկայացվել է 07.07.2025թ., գրախոսվել՝ 01.08.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.09.2025թ.:

Այսպիսով՝ հոդվածում առաջադրվող հիմնական խնդիրն է ուսումնասիրել՝ արդյո՞ք միջազգային հանրությունն ուներ իրավական կառուցակարգեր՝ Արցախի պարագայում կիրառելու «Պաշտպանելու պարտականության» (Responsibility to Protect, R2P) սկզբունքը:

Հետազոտության իրականացման ընթացքում հեղինակների կողմից կիրառվել են ինչպես համագիտական (անալիզ, պատմականության սկզբունք), այնպես էլ հատուկ (համեմատական-իրավական) սկզբունքներ:

Հետազոտության հիմնական եզրահանգումն այն է, որ Արցախի դեպքը մատնանշում է «Պաշտպանելու պարտականության» (Responsibility to Protect, R2P) ընտրողական կիրառումը և քաղաքական կախվածությունը, ինչը հարցականի տակ է դնում դրա արդյունավետությունը՝ որպես համընդհանուր մեխանիզմ հումանիտար աղետները կանխելու գործում: Միաժամանակ, այն կարևոր փորձ է, որը կարող է ծառայել որպես հիմք այս սկզբունքի վերանայման և ապագայում ավելի ճկուն ու անկախ գործիքակազմերի մշակման համար:

Հիմնաբառեր՝ *Պաշտպանելու պարտականություն, Responsibility to Protect, Արցախ, միջազգային իրավունք, սկզբունք, մարդու իրավունքների խախտում, պատերազմ:*

Ներածություն

«Պաշտպանելու պարտականությունը» (Responsibility to Protect, R2P) միջազգային իրավունքի սկզբունք է, որի նպատակն է ապահովել, որ միջազգային հանրությունը թույլ չտա ցեղասպանության, պատերազմական հանցագործությունների, էթնիկ զտումների և մարդկության դեմ ուղղված հանցագործությունների զանգվածային դրսևորումներ: Այս գաղափարը ձևավորվել է որպես արձագանք՝ 1990-ականներին Ռուանդայում և նախկին Հարավսլավիայում տեղի ունեցած զանգվածային ոճրագործություններին, որոնց միջազգային հանրությունը բավարար կերպով չէր արձագանքել:

«Պաշտպանելու պարտականություն» (Responsibility to Protect, R2P) սկզբունքի զարգացումը և էությունը

«Պաշտպանելու պարտականություն» (Responsibility to Protect, R2P) սկզբունքը շատ առումներով զարգացումն է հումանիտար ինտերվենցիայի (միջամտության) գաղափարի, որը ներկայացվել էր 2001 թվականին Միջամտության և պետության ինքնիշխանության հարցերի միջազգային հանձնաժողովի կողմից (ICISS): Այս դոկտրինի հիմքում ընկած է այն համոզմունքը, որ պետությունները պետք է միմյանց աջակցեն և կիսեն պատասխանատվությունն իրենց բնակչության՝ ագրեսիայի հանցագործություններից և մարդու իրավունքների կոպիտ խախտումներից պաշտպանելու հարցում: Այս գաղափարը ձևավորվել էր 1990-ականներին՝ ինքնիշխանության նոր ըմբռնման հետ մեկտեղ, որը մեծապես ազդել է այդ դոկտրինի ձևավորման վրա: Ըստ նոր ձևավորված տեսության՝ միջազգային հանրությունը, որը նախկինում կազմված էր միայն ինքնիշխան պետություններից, այժմ ներառում էր նաև այլ սուբյեկտների: Քանի որ պետությունները փոխկապակցված էին միջազգային իրավունքին ենթարկվող միջազգային կազմակերպությունների, ինչպես նաև ոչ պետական դերակատարների՝ հասարակական կազմակերպությունների, ահաբեկչական խմբավորումների, անհատների և բազմազգ կորպորացիաների հետ: Այսպիսով՝ միջազգային հարաբերությունները սկսեցին պայմանավորել ուժերի նոր հավասարակշռությամբ, որն ընդգրկում էր նաև ոչ պետական դերակատարներին:

Վերջինս էլ հանգեցրել էր նոր իրավական կառուցակարգերի անհրաժեշտության՝ նոր իրողությունները և մարտահրավերները կառավարելու նպատակով:

Այս ամենը կարելի է համեմատել «Կոպեռնիկյան հեղափոխության» հետ. միջազգային հանրությունը այլևս չէր հիմնվում բացառապես պետությունների սեփական շահերի, այլև՝ քաղաքացիական հասարակության ընդհանուր շահերի վրա: Անհատների դերի բարձրացումը հատկապես նկատելի էր միջազգային բազմաթիվ պայմանագրերի և մարդու իրավունքները պաշտպանող միջազգային դատարանների ստեղծմամբ: Հետևաբար, պետության ինքնիշխանությունը պետք էր դիտարկել ոչ միայն որպես արտաքին միջամտությունից զերծ մնալու իրավունք, այլև պատասխանատվություն՝ արդյունավետորեն կատարելու կառավարության վրա դրված պարտականությունները: Այս տեսանկյունից՝ ինքնիշխանությունը այլևս չպետք է ընկալվեր միայն որպես իրավունք, այլ որպես պարտավորություն ազգային համայնքի առջև՝ ապահովելու քաղաքացիների կենսական շահերը, ինչը համարվում է ինքնիշխանության անհրաժեշտ պայման (Borgia 224-225):

«Պաշտպանելու պարտականությունը» ենթադրում է, որ պետական ինքնիշխանությունը ոչ միայն իրավունք է (պետության ներսում գերակայություն և միջազգային հարաբերություններում անկախություն), այլև պարտականություն: Այս պարտականությունը ենթադրում է, որ պետությունը պետք է «պաշտպանի իր բնակչությանը ցեղասպանությունից, պատերազմական հանցագործություններից, էթնիկ զտումներից և մարդկության դեմ ուղղված հանցագործություններից», ինչը «ենթադրում է նման հանցագործությունների, այդ թվում՝ դրանց հրահրումը կանխելու անհրաժեշտություն՝ ձեռնարկելով համապատասխան և անհրաժեշտ միջոցներ» (Тихонов 204):

Միևնույն ժամանակ, ՄԱԿ-ի կանոնադրությունը և այլ միջազգային իրավական փաստաթղթեր բարձրացված խնդրի նկատմամբ ամրագրում են սկզբունքորեն այլ մոտեցում: ՄԱԿ-ի կանոնադրությունը հռչակում է միջազգային համագործակցության սկզբունքները մարդու իրավունքների և ազատությունների հարգման և զարգացման ոլորտում (1-ին հոդվածի 3-րդ կետ), միջազգային վեճերի խաղաղ կարգավորման (2-րդ հոդվածի 3-րդ կետ), միջազգային հարաբերություններում ուժի կամ ուժի սպառնալիքի կիրառումից զերծ մնալու (2-րդ հոդվածի 4-րդ կետ), պետության ներքին իրավասության մեջ մտնող հարցեր (ՄԱԿ-ի կանոնադրության 2-րդ հոդվածի 7-րդ կետ): Այս կանոնից կա միայն մեկ բացառություն, որը վերաբերում է իրավունքների և ազատությունների խախտման այն դեպքերին, որոնք ստեղծում են մի իրավիճակ, «որը սպառնում է խաղաղությանը կամ խոչընդոտում է Կանոնադրության դրույթների իրականացումը: Միայն այս դեպքերն են «դադարում լինել յուրաքանչյուր պետության բացառիկ գործը»: Մնացած բոլոր դեպքերում մարդու և քաղաքացու իրավունքների և ազատությունների ապահովման և պաշտպանության հարցը բացառապես յուրաքանչյուր պետության ներքին իրավասության մեջ է, ինչի մասին վկայում է ՄԱԿ-ի կանոնադրության 1-ին հոդվածի 3-րդ կետում պարունակվող սկզբունքի ձևակերպումը՝ իր սկզբնական և ներկայիս տարբերակով (Тихонов 204-205):

Միջազգային իրավունքում հստակ ձևակերպվում է պետությունների անշեղ պարտականությունը՝ պաշտպանելու մարդկությանը ոճրագործություններից: Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագիրը, ինչպես նաև Տնտեսական, սոցիալական և մշակութային իրավունքների մասին միջազգային դաշնագիրը, մատնանշում են մարդու հիմնական իրավունքները՝ որպես այդ պաշտպանության առարկա:

Արդեն 1948 թվականին ընդունվել էր Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխելու և դրա համար պատժի մասին կոնվենցիան, որը սահմանում է պետությունների պարտավորությունը՝ կանխելու ցեղասպանության հետ կապված հանցագործությունները (Абделькарим 997):

Վերոնշյալը միջազգային իրավական փաստաթղթերը ցույց են տալիս, որ «պաշտպանելու պարտականության» հայեցակարգը միջազգային իրավունքում ունի շատ խորն արմատներ:

Ինչպես արդեն նշել էինք, այս դոկտրինը Միջամտության և պետության ինքնիշխանության հարցերի միջազգային հանձնաժողովի կողմից ներդրվել էր 2001 թվականին՝ ի պատասխան Ռուանդայի ցեղասպանության և նախկին Հարավսլավիայում տեղի ունեցած վայրագությունների հարցում միջազգային հանրության անգործության:

Միջամտության և պետության ինքնիշխանության հարցերի միջազգային հանձնաժողովի զեկույցի համաձայն՝ «ինքնիշխան պետությունները պատասխանատվություն ունեն պաշտպանելու իրենց քաղաքացիներին՝ կանխարգելել աղետներից՝ զանգվածային սպանություններից և բռնություններից, սովից, բայց երբ նրանք չեն ցանկանում կամ չեն կարողանում դա անել, այդ պատասխանատվությունը պետք է կրի պետությունների ավելի լայն հանրությունը»: Այս սկզբունքը արտացոլում է մարդու իրավունքների պաշտպանության կարևորությունը՝ պատասխանատվությունը փոխանցելով պետությունից (որտեղ ապրում է մարդը) այլ պետություններին, հատկապես՝ դրանց մարդու իրավունքների պաշտպանության համար: Մարդու իրավունքների պաշտպանությունը ՄԱԿ-ի կանոնադրության նպատակներից մեկն է, ինչպես նշված է ՄԱԿ-ի կանոնադրության 1-ին հոդվածի 3-րդ կետում (The Responsibility to Protect under International Law with reference to the Afghan Crisis):

Ըստ ՄԱԿ-ի կանոնադրության 1-ին հոդվածի 3-րդ կետի՝ «ՄԱԿ-ի նպատակներից են՝ [...] (3) խրախուսել և աջակցել մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների հարգմանը ու զարգացմանը՝ առանց ռասայական, սեռային, լեզվական կամ կրոնական խտրականության»: Այս սկզբունքը հաստատում է այն, որ մարդու իրավունքների պաշտպանությունը չի կարող լինել միայն պետության ներքին հարց, այլ այն պետք է ունենա միջազգային մակարդակով համընդհանուր պատասխանատվություն: Եվ, եթե պետությունը չի կարող կամ չի ցանկանում պաշտպանել իր բնակչության իրավունքները, միջազգային հանրությունը պետք է միջամտի և ապահովի նրանց իրավունքները:

«Պաշտպանելու պարտականություն» (Responsibility to Protect, R2P) սկզբունքն ավելի մանրամասն կարգավորվեց ՄԱԿ-ի Համաշխարհային գագաթնաժողովի կողմից՝ պետությունների և կառավարությունների ղեկավարների մասնակցությամբ 2005 թվականին ընդունված փաստաթղթով: Համաշխարհային գագաթնաժողովի արդյունքների փաստաթուղթը հատուկ ամրագրել է այս սկզբունքը հոդված 138 և 139-ում (General Assembly Resolution, A/ RES/ 60/1. 2005 World Summit Outcome 30): Այս սկզբունքը վերամշակվել է ՄԱԿ-ի Գլխավոր Ասամբլեայում և կրկին հաստատվել է Անվտանգության խորհրդի կողմից, սակայն այն դեռ չի դարձել միջազգային իրավունքի մաս, քանի որ չի ներառվել որևէ միջազգային պայմանագրում և չի ընդունվել որպես միջազգային սովորույթ:

Ըստ այդ հոդվածների. «138. Յուրաքանչյուր պետություն պատասխանատվություն ունի իր բնակչության առջև՝ պաշտպանելու նրանց ցեղասպանությունից, պատերազմական հանցագործություններից, էթնիկ զտումից և մարդկության դեմ ուղղված հանցագործություններից: Այս պատասխանատվությունը ենթադրում է նման հանցագործությունների կանխարգելում, այդ թվում՝ դրանց հրահրման կանխարգելում համապատասխան և անհրաժեշտ միջոցներով: Մենք ընդունում ենք այս պատասխանատվությունը և գործում ենք ըստ դրա: Միջազգային հանրությունը, ըստ անհրաժեշտության, պետք է խրախուսի և օգնի պետություններին ստանձնել այս պատասխանատվությունը և աջակցել ՄԱԿ-ին վաղ նախազգուշացման համակարգի ստեղծման գործում: 139. Միջազգային հանրությունը, ՄԱԿ-ի միջոցով, նույնպես պատասխանատվություն ունի օգտագործելու համապատասխան

դիվանագիտական, հումանիտար և այլ խաղաղ միջոցներ՝ ՄԱԿ-ի Կանոնադրության VI և VIII գլուխներին համապատասխան՝ բնակչությանը ցեղասպանությունից, պատերազմական հանցագործություններից, էթնիկ զտումից և մարդկության դեմ ուղղված հանցագործություններից պաշտպանելու նպատակով: Այս համատեքստում մենք պատրաստ ենք ձեռնարկելու համատեղ գործողություններ՝ ժամանակին և վճռականորեն, Անվտանգության խորհրդի միջոցով, Կանոնադրության, այդ թվում՝ VII գլխին համապատասխան՝ յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքի հիման վրա և համապատասխան տարածաշրջանային կազմակերպությունների հետ համագործակցությամբ, եթե խաղաղ միջոցները բավարար չլինեն, և եթե ազգային իշխանությունները ակնհայտորեն ձախողվում են իրենց բնակչությանը պաշտպանելու հարցում: Մենք ընդգծում ենք Գլխավոր ասամբլեայի կողմից ցեղասպանությունից, պատերազմական հանցագործություններից, էթնիկ զտումից և մարդկության դեմ ուղղված հանցագործություններից բնակչությանը պաշտպանելու պատասխանատվության շարունակական քննարկման անհրաժեշտությունը՝ հաշվի առնելով Կանոնադրության և միջազգային իրավունքի սկզբունքները: Մենք նաև պատրաստ ենք, ըստ անհրաժեշտության և հնարավորության, աջակցելու պետություններին իրենց կարողությունները զարգացնելու գործում՝ բնակչությանը նման հանցագործություններից պաշտպանելու համար և օգնելու այն պետություններին, որոնք ճնշման տակ են՝ մինչև ճգնաժամերի և հակամարտությունների բռնկումը»:

Ինչպես երևում է այս երկու հոդվածներից, R2P-ն շատ ավելի լայն հասկացություն է, քան պարզապես այն իրավիճակները, երբ միջազգային հանրությունը որոշում է ուժ կիրառել՝ զանգվածային ոճրագործությունները դադարեցնելու համար: Իրականում՝ ուժի կիրառումը հստակ համարվում է վերջնական միջոց, եթե ոչ ռազմական միջոցները բավարար չեն, և երբ պետությունը ակնհայտորեն ձախողվում է իր բնակչությանը պաշտպանելու գործում:

Բնակչությանը պաշտպանելու հիմնական պատասխանատվությունը մնում է պետությունների վրա, իսկ այլ պետություններ պարտավորություն ունեն աջակցելու այդ ջանքերին: 139-րդ հոդվածը ընդգծում է, որ պետությունները նախ պետք է դիտարկեն խաղաղ միջոցները՝ նախքան ուժի դիմելը:

Հատկանշական է, որ ՄԱԿ-ի՝ 2005 թվականի Համաշխարհային գագաթնաժողովի եզրափակիչ փաստաթուղթը հստակ սահմանափակում է «Պաշտպանելու պարտականություն» (Responsibility to Protect, R2P) սկզբունքի կիրառումը՝ վերաբերելով միայն չորս տեսակի զանգվածային ոճրագործություններին՝

- ցեղասպանություն
- Էթնիկ զտում
- պատերազմական հանցագործություններ
- մարդկության դեմ ուղղված հանցագործություններ:

R2P-ն չի կիրառվում մարդու իրավունքների այլ խախտումների կամ մարդկային անվտանգության նկատմամբ լուրջ սպառնալիքների դեպքում, օրինակ՝ կլիմայի փոփոխություն, համաճարակներ կամ վնասակար և կործանարար պետական քաղաքականություններ, ինչպիսիք են՝ քաղաքացիական ազատությունների կասեցումը, խորը աղքատությունը կամ զանգվածային կոռուպցիան: Այս հրատապ խնդիրները կարգավորելու համար ավելի համապատասխան են այլ՝ մարդու իրավունքների պաշտպանության միջոցներ, իրավական շրջանակներ և հաստատություններ (The responsibility to protect: A background briefing):

Այս տարբեր դերակատարների և պատասխանատվությունների մակարդակները ավելի ուշ ձևակերպվեցին ՄԱԿ-ի Գլխավոր քարտուղարի՝ 2009 թվականի զեկույցում՝ որպես «Պաշտպանելու պարտականության» (Responsibility to Protect, R2P) «երեք սյուներ»՝

- Առաջին սյուն – Պետության պաշտպանական պարտավորությունները
- Երկրորդ սյուն – Միջազգային աջակցություն և կարողությունների զարգացում
- Երրորդ սյուն – Ժամանակին և վճռական արձագանք (այդ թվում՝ ուժի կիրառման հնարավորություն):

Սակայն, ինչպես կարելի էր սպասել, հիմնական վեճերն առաջացան և շարունակում են ծագել ուժի հնարավոր օգտագործման շուրջ, քանի որ դա կարող է ընկալվել որպես պետության ինքնիշխանության համար վտանգ, և, միաժամանակ, կարող է պահանջել այնպիսի պաշտպանիչ միջոցներ, որոնց կապակցությամբ անդամ պետությունները պատրաստ չեն հանձնառություն ստանձնելու:

2011թ. ՆԱՏՕ-ի միջամտությունը Լիբիայում սկզբում ողջունվեց որպես R2P-ի օրինակելի կիրառում, սակայն ավելի ուշ քննադատվեց որպես Արևմուտքի կողմից R2P-ի չարաշահում՝ ոչ ցանկալի ռեժիմը հեռացնելու նպատակով: Բայց երբ որևէ ճգնաժամ ճանաչվում է որպես համապատասխան R2P-ին, տեսականորեն ճանապարհ է բացվում նաև ուժի կիրառման պահանջների համար՝ կախված այն բանից, թե որքան ծանր են ոճրագործության վտանգները, և ինչպես է արձագանքում տվյալ պետության կառավարությունը:

Դրա համար էլ շատերի համար, նույնիսկ երբ խոսքը R2P-ի առաջին կամ երկրորդ սյան մասին է, անհնար է տարանջատել ավելի հակասական՝ երրորդ սյան պաշտպանությունից:

Այս պատճառով R2P-ի առաջխաղացումը գրեթե անխուսափելիորեն ավելի վիճահարույց է, քան պարզապես մարդու իրավունքների առաջնահերթություն սահմանելը (Stensrud, Mennecke 436–437):

Երեք սյուների ամրագրելուց հետո՝ 2009թ. հուլիսին, տեղի ունեցավ ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի առաջին բանավեճը R2P-ի վերաբերյալ: Այդ քննարկման ընթացքում ՄԱԿ-ի անդամ պետությունները ճնշող մեծամասնությամբ վերահաստատեցին իրենց հանձնառությունը՝ ընդունված դեռևս 2005-ին: Գլխավոր ասամբլեան նաև միաձայն ընդունեց A/RES/63/308 բանաձևը՝ նշելով Գլխավոր քարտուղարի զեկույցը:

R2P սկզբունքը բազմիցս ամրագրվել է ՄԱԿ-ի բանաձևերում՝ ինչպես կանխարգելիչ, այնպես էլ՝ ծայրահեղ անհրաժեշտության դեպքում հարկադրական միջոցներ ձեռնարկելու համատեքստում: Այն ընդգրկվել է Անվտանգության խորհրդի ավելի քան 95 բանաձևերում, որոնք առնչվել են Կենտրոնական Աֆրիկյան Հանրապետությունում, Կոտ դ'Իվուարում, Կոնգոյի Դեմոկրատական Հանրապետությունում, Լիբերիայում, Լիբիայում, Մալիում, Սոմալիում, Հարավային Սուդանում, Սիրիայում և Եմենում տեղի ունեցած ճգնաժամերին: Բացի դրանից, այն ներառվել է թեմատիկ բանաձևերում՝ նվիրված ցեղասպանության կանխարգելմանը, զինված հակամարտությունների կանխարգելմանը և փոքր զենքերի ու թեթև սպառազինության շրջանառության սահմանափակմանը:

«Պաշտպանելու պարտականություն» (Responsibility to Protect, R2P) սկզբունքը հիշատակվել է նաև Մարդու իրավունքների խորհրդի ավելի քան 80 բանաձևերում և Գլխավոր ասամբլեայի ավելի քան 40 բանաձևերում: 2020թ. հուլիսին Մարդու իրավունքների խորհուրդը իր 44-րդ նստաշրջանում ընդունեց 44/14 բանաձևը, որը ճանաչեց ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների համակարգի կարևոր ներդրումը՝ այնտեղ, որտեղ առկա է զանգվածային հանցագործությունների (atrocity crimes) վտանգ:

2021թ. մայիսին «Պաշտպանելու պարտականության» (Responsibility to Protect, R2P) վերաբերյալ Գլխավոր ասամբլեայի չորրորդ պաշտոնական քննարկման ավարտին ընդունվեց A/75/277 բանաձևը՝ «Պաշտպանելու պատասխանատվությունը և ցեղասպանության, պատերազմական հանցագործությունների, էթնիկ զտման և մարդկության դեմ ուղղված հանցագործությունների կանխարգելումը»: Պետությունների ճնշող մեծամասնությունը կողմ քվեարկեց այս պատմական բանաձևին, որի արդյունքում Գլխավոր ասամբլեան որոշեց՝

- R2P-ը ներառել իր տարեկան օրակարգում
- պաշտոնապես խնդրել Գլխավոր քարտուղարին ամեն տարի զեկույց ներկայացնել այս թեմայով:

Բացի ՄԱԿ-ի մակարդակում տարվող աշխատանքներից՝ առանձին պետություններ և միջազգային ցանցեր, օրինակ՝ Պաշտպանելու պատասխանատվության կապերի գլոբալ ցանցը (Global Network of R2P Focal Points), ձեռնարկել են ազգային նախաձեռնություններ, որպեսզի կանխեն զանգվածային ոճրագործությունները՝ հետևելով I և II սյուների պարտավորություններին (What is R2P?):

Իր ընդունման պահից՝ «Պաշտպանելու պարտականություն» (R2P) սկզբունքը տարբեր հակամարտություններում կիրառվել է չափազանց ընտրովի կերպով: Ամենահայտնի դեպքը եղել է Լիբիայում 2011 թվականին, երբ ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը ընդունեց 1973 բանաձևը, որով թույլատրվեց ուժի կիրառումը՝ քաղաքացիական բնակչությանը պաշտպանելու նպատակով: Սակայն, այս միջամտության հետևանքներն առաջացրեցին սուր քննադատություն և նվազեցրին վստահությունը R2P-ի նկատմամբ: Մինչդեռ, միջազգային հանրությանը հայտնի էին և հայտնի են բազում հակամարտություններ, որոնցում կային մարդու իրավունքների լրջագույն խախտումներ, սակայն այս սկզբունքը չէր կիրառվել (օրինակ՝ Լեռնային Ղարաբաղ, Մյանմա (Ռոհինջա), Եմեն, Եթովպիա (Տիգրայ), Գազա):

Չնայած R2P-ն ամրագրված է ՄԱԿ-ի պաշտոնական փաստաթղթում, բայց դրա իրավական կարգավիճակը շարունակում է մնալ լուրջ քննարկման առարկա: Հետազոտողների մեծ մասը գտնում է, որ այն «փափուկ իրավունքի» նորմ է, որը իր բնույթով քաղաքական է և չունի պարտադիր իրավաբանական ուժ: Որոշ հետազոտողներ էլ նշում են, որ ժամանակի ընթացքում R2P-ն կարող է ձեռք բերել «emerging նորմի» բնույթ, հատկապես, եթե դրա կիրառումը դառնա ավելի հետևողական:

«Պաշտպանելու պարտականություն» (Responsibility to Protect, R2P) սկզբունքը Արցախի իրադարձությունների համատեքստում

2020թ. սեպտեմբերի 27-ից նոյեմբերի 9-ը ընկած ժամանակահատվածում տեղի ունեցած պատերազմի ընթացքում, ինչպես նաև 2023 թվականի սեպտեմբերի 19-ի մեկօրյա պատերազմում, այնպես էլ դրանից հետո՝ մինչ օրս, Ադրբեջանի ապօրինությունները հանգեցրել են մարդու իրավունքների մեծածավալ խախտումների: Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների առավել մեծաքանակ խախտումներ ի հայտ են եկել Բերձորի (Լաչինի)՝ կենսական նշանակություն ունեցող միջանցքի արգելափակման հետևանքով, ինչպես նաև Ադրբեջանի կողմից արցախահայության բռնի տեղահանման հետևանքով: Ադրբեջանի կողմից վերոնշյալ իրավունքների խախտումները պատերազմական հանցագործություններ են՝ ագրեսիա, որի արգելքն ամրագրված է Միջազգային քրեական դատարանի Հռոմի ստատուտի 5-րդ հոդվածով: Ըստ որի՝ Դատարանի իրավազորությունը սահմանափակվում է միջազգային ողջ հանրությանը մտահոգող առավել ծանր հանցագործություններով: Սույն Կանոնադրության համաձայն՝ Դատարանին ընդդատյա են հետևյալ հանցագործությունները. ա) ցեղասպանության հանցագործություն. բ) մարդկության դեմ ուղղված հանցագործություններ. գ) պատերազմական հանցագործություններ. դ) ագրեսիայի հանցագործություն:

2022 թվականի դեկտեմբերի 12-ին, ադրբեջանական «էկոակտիվիստների» կողմից Բերձորի միջանցքի շրջափակման հետևանքով արցախահայության ազատ տեղաշարժվելու և բնակավայր ընտրելու իրավունքը կոպտորեն ոտնահարվում է: Դրանից հետո ամբողջությամբ կտրված էր կապը ՀՀ-ի հետ: Արտաքին աշխարհի հետ կապի ամբողջական կորուստը նույնիսկ հնարավորություն չէր տալիս

արցախահայերին դիմելու կամ փորձելու դիմել որևէ միջազգային իրավական պաշտպանության կառուցակարգի, իսկ ինչպես նշել էինք, 2020 թվականից ի վեր Արցախում ՀՀ արդյունավետ վերահսկողություն իրականացնելու մասին խոսք լինել չէր կարող:

9 ամսից ավելի ապրելով ադրբեջանական շրջափակման ու պատերազմի սպառնալիքի պայմաններում, վերջում ենթարկվելով ադրբեջանական զինված հարձակման, ընտանիքի անդամներ ու հարազատներ կորցնելով, հարազատների շիրիմներ թողնելով՝ մարդիկ հարկադրված են լքել իրենց հայրենիքը, քանի որ նրանք էթնիկ ինքնությամբ հայ են1: Չնայած ՄԱԿ-ի Արդարադատության միջազգային դատարանի որոշումներին, որոնք պարտադրում էին Ադրբեջանին ապահովել ազատ տեղաշարժ, շրջափակումը շարունակվեց ավելի քան ինը ամիս:

2023 թ. սեպտեմբերի 19-ին Ադրբեջանը միակողմանի ռազմական գործողություն սկսեց, որը տևեց մեկ օր, իսկ հաջորդ շաբաթվա ընթացքում գրեթե ողջ հայկական բնակչությունը (ավելի քան 100,000 մարդ) լքեց Արցախը՝ վախենալով հետապնդումներից և բռնություններից: Human Rights Watch-ը, Amnesty International-ը և մի շարք այլ իրավապաշտպան կազմակերպություններ նշել են էթնիկ զտման և վերադարձի ապահով երաշխիքների բացակայության նշաններ:

Այս կապակցությամբ, 2023թ. հոկտեմբերի 11-ին Ժնևում ընթացքող Միավորված ազգերի կազմակերպության Մարդու իրավունքների խորհրդի 54-րդ նստաշրաջանի շրջանակներում 37 երկրներ հանդես են եկել համատեղ հայտարարությամբ, որտեղ խորը մտահոգություն են հայտնել Լեռնային Ղարաբաղում (օկուպացված Արցախի Հանրապետություն) մարդասիրական և մարդու իրավունքների ծանրագույն ճգնաժամի կապակցությամբ. «Մենք խորապես մտահոգված ենք Լեռնային Ղարաբաղում մարդասիրական և մարդու իրավունքների շուրջ ստեղծված ծանրագույն ճգնաժամով, ինչպես նաև վերջին շաբաթներում Լեռնային Ղարաբաղից (օկուպացված Արցախի Հանրապետություն) բնակչության տեղահանությամբ: Հայ ազգաբնակչության զանգվածային տեղահանումն իրենց տներից տեղի է ունեցել Ադրբեջանի կողմից ս.թ. սեպտեմբերի 19-ին իրականացրած ռազմական գործողության, ինչպես նաև ինն ամիս շարունակ Լաչինի (Բերձոր՝ խմբ.) միջանցքի արգելափակման հետևանքով, ինչը հանգեցրել է հումանիտար ծանրագույն իրավիճակի»,-մասնավորապես նշված է հայտարարության տեքստում (ՄԱԿ Մարդու իրավունքների խորհրդում համատեղ հայտարարություն է ներկայացվել Լեռնային Ղարաբաղի իրավիճակի վերաբերյալ):

Վերոնշյալ իրադարձությունները առաջ են հանում են մի շարք հիմնավոր հարցեր՝ Արցախի պարագայում R2P սկզբունքի կիրառելիության վերաբերյալ՝

- **Էթնիկ զտման և ցեղասպանության սպառնալիքի առկայությունը.**
- բնակչության զանգվածային և շտապ արտագաղթը, առանց անվտանգ վերադարձի հնարավորության, կարող է դիտվել որպես բռնի տեղահանման ակնհայտ չափորոշիչ:
- **Բերձորի միջանցքի շրջափակումը**. կենսական ճանապարհի՝ Բերձորի միջանցքի փակումը հանգեցրեց սննդի և դեղորայքի պակասի, ինչը կարող է դիտարկվել որպես քաղաքացիական բնակչությանը դիտավորյալ տառապանք պատճառելու գործողություն:
- Միջազգային դերակատարների չմիջամտելը. չնայած առկա իրավական և բարոյական հիմքերին՝ միջազգային հանրության որևէ սուբյեկտ չակտիվացրեց R2P-ի մեխանիզմները:
- Արցախի բնակչության ինքնապաշտպանության անհնարինությունը. Արցախահայերը ունեին ինքնապաշտպանության սահմանափակ հնարավորություններ՝ հատկապես Բերձորի միջանցքի արգելափակման հետևանքով:

[1] Այս մասին ավելի մանրամասն տե՛ս https://168.am/2023/09/26/1935970.html, Available: 04.04.2024.

Այդ միջանցքը միակ ճանապարհն էր, որը կապում էր Արցախը Հայաստանի Հանրապետության հետ:

- Միջազգային դերակատարների միջամտության ոչ արդյունավետությունը. Միջազգային և տարածաշրջանային մեխանիզմները, ինչպես օրինակ՝ ՀԱՊԿ-ի խաղաղապահները, ռուսական ուժերը և դիվանագիտական ուղիները, չկարողացան կանխել մարդասիրական ճգնաժամը, քանի որ «Պաշտպանելու պարտականություն» (Responsibility to Protect, R2P) սկզբունքը նախատեսում է միջազգային միջամտություն ցեղասպանության, ռազմական հանցագործությունների, էթնիկ զտումների և մարդկության դեմ հանցագործությունների պարագայում:

Ադրբեջանի իշխանությունների գործողությունների և հռետորաբանության վերլուծությունը՝ զուգորդված Լեռնային Ղարաբաղի էթնիկ հայերի կենսափորձի հետ, ողջամիտ հիմքեր է տալիս այն եզրակացության համար, որ կատարված պատերազմական հացագործությունները և հայերի բռնի տեղահանումը կանխամտածված են եղել: Այս քաղաքականությունը իրագործվել է կանոնավոր գործողությունների շնորհիվ, որոնք մարդու իրավունքների՝ միջազգային մարդասիրական իրավունքի և միջազգային քրեական իրավունքի կոպիտ խախտումներ են: Ըստ այդմ, Ադրբեջանի փաստաթղթավորված գործողությունները համապատասխանում են նախկին Հարավսլավիայի հակամարտության համատեքստում ընկալվող էթնիկ զտումների չափանիշներին, որոնք իրականացվում են արտադատական մահապատիժների, խոշտանգումների, կամայական ձերբակալությունների և կալանավորման, սննդի և կյանքը փրկող դեղերի հասանելիության սահմանափակումների միջոցով, ինչպես նաև՝ քաղաքացիական բնակչության բռնի տեղահանում, կանխամտածված ռազմական հարձակումներ կամ հարձակման սպառնալիքներ խաղաղ բնակչության և քաղաքացիական տարածքների վրա և գույքի անխնա ոչնչացում (IDPF 2024):

Արցախի պարագայում, ըստ մի շարք իրավապաշտպան կազմակերպությունների տվյալների, առկա էին հետևյալ դեպքերը, որոնք կարող են համապատասխանել վերոնշյալ հանցագործությունների կատեգորիաներին:

Այսպիսով՝ իրավական տեսանկյունից Արցախում առկա էին բավարար նախադրյալներ մեկնաբանվող սկզբունքի կիրառման համար: Սակայն դրա իրականացումը մեծապես կախված էր միջազգային հանրության համաձայնությունից: Մասնավորապես, Ադրբեջանն Արցախը դիտարկում էր որպես իր տարածք, ինչը միջազգային միջամտությունը դարձնում էր իրավականորեն բարդ՝ առանց Բաքվի համաձայնության: Կամ գերտերությունների աշխարհաքաղաքական շահերի առկայությունը, օրինակ՝ Ռուսաստանի և Թուրքիայի ազդեցությունը, ինչպես նաև Արևմուտքի ռազմավարական շահերը տարածաշրջանում, ձևավորում էին հակասական և հաճախ կաթվածահար արձագանք: Եվ ամենակարևորը՝ միջազգային հանրության մոտ քաղաքական կամքի բացակայություն կար. միջազգային կառույցները սահմանափակվեցին միայն մարդասիրական կոչերով և բանակցային առաջարկներով՝ առանց գործնական քայլերի՝ քաղաքացիական բնակչության պաշտպանության ուղղությամբ:

Վերոնշյալից ուղղակիորեն բխում է, որ մեկնաբանվող սկզբունքի չկիրառումը Արցախում կապված է մի քանի գործոնների հետ՝

- «Պաշտպանելու պարտականություն» (Responsibility to Protect, R2P) սկզբունքի ընտրողական կիրառում. Արցախի դեպքը ցույց է տալիս, որ իրավական հիմքերի առկայությունն ինքնին չի ապահովում սկզբունքի գործնական իրագործումը:
- «Պաշտպանելու պարտականություն» (Responsibility to Protect, R2P) սկզբունքի կիրառման բարեփոխումների անհրաժեշտություն միջազգային իրավունքում: Անհրաժեշտ է մշակվեն մեխանիզմներ, որոնք կկարողանան շրջանցել քաղաքական արգելապատնեշները և միջազգային հանրության կողմից արդյունավետ արձագանք ապահովել:

• Միջազգային միջամտության սահմանափակ կառուցակարգեր: Ի տարբերություն Լիբիայի, որտեղ ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը հաստատեց ռազմական միջամտություն, Արցախի իրավիճակը չհանգեցրեց միահամուռ որոշման միջազգային մակարդակով: Այս հակամարտությունն ավելի շատ դարձավ դիվանագիտական ջանքերի առարկա, սակայն գործնականում միջամտությունը հիմնականում սահմանափակվեց հումանիտար օգնությամբ և վեճի խաղաղ կարգավորման կոչերով: Միջազգային հանրության կողմից բռնությունը դադարեցնելու ջանքերի վառ օրինակներից է 2020 թ. ստորագրված Եռակողմ հայտարարությունը, որը կնքվել էր Ռուսաստանի միջնորդությամբ:

Եզրակացություն

Իրավական առումով Արցախում առկա էին էթնիկ զտման, հումանիտար շրջափակման և քաղաքացիական բնակչության պաշտպանության անհնարինության դեպքեր, որոնք կարող էին հիմք հանդիսանալ սկզբունքի կիրառման համար: Սակայն դրա գործնական իրականացումը բախվեց միջազգային իրավունքի ինքնիշխանության սկզբունքին, ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդում առկա տարաձայնություններին և միջազգային դերակատարների քաղաքական կամքի բացակայությանը:

Ինչպես արդեն նշել էինք, Human Rights Watch-ը և Amnesty International-ը մտահոգություն էին հայտնել մարդասիրական իրավիճակի վերաբերյալ, սակայն «Պաշտպանելու պարտականություն» (Responsibility to Protect, R2P) պաշտոնական դոկտրինը չկիրառվեց: Բացի այդ, որոշ պետություններ ևս դատապարտեցին Ադրբեջանի գործողությունները, սակայն սահմանափակվեցին միայն դիվանագիտական հայտարարություններ կատարելով:

Թեև Արցախում տեղի ունեցած իրավիճակները կարող էին համապատասխանել «Պաշտպանելու պարտականություն» (Responsibility to Protect, R2P) դոկտրինի չափանիշներին, սակայն միջազգային հանրությունն այս մեխանիզմը պաշտոնապես չկիրառեց: Սա կարող է վկայել կամ դոկտրինի կիրառման քաղաքական սահմանափակումների, կամ իրավական բավարար հիմքերի բացակայության, կամ էլ Ադրբեջանի և Թուրքիայի հետ սրացումից խուսափելու ցանկության մասին:

Այս դեպքը և այլ դեպքերը մատնանշում են «Պաշտպանելու պարտականության» (Responsibility to Protect, R2P**)** ընտրողական կիրառումը և քաղաքական կախվածությունը, ինչը հարցականի տակ է դնում դրա արդյունավետությունը՝ որպես համընդհանուր մեխանիզմ հումանիտար աղետները կանխելու գործում: Միաժամանակ, այն կարևոր փորձ է, որը կարող է ծառայել որպես հիմք այս սկզբունքի վերանայման և ապագայում ավելի ճկուն ու անկախ գործիքակազմերի մշակման համար:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Շվեյցարիայում ՀՀ դեսպանություն և Ժնևի ՄԱԿ գրասենյակում ՀՀ մշտական ներկայացուցչություն. *ՄԱԿ Մարդու իրավունքների խորհրդում համատեղ հայտարարություն է ներկայացվել Լեռնային Ղարաբաղի իրավիճակի վերաբերյալ.* 2023, https://clck.ru/3PQ55W: Վերջին այցը՝ 04.09.2025:

2. Абделькарим Яссин А. «Применение концепции «обязанность защищать» (R2P) для введения универсальной юрисдикции в отношении кибертерроризма». *Journal of Digital Technologies and Law*. 2023; 1(4), с. 994-1027. https://doi.org/10.21202/jdtl.2023.43.

3. Барановский Владимир. «Россия: эволюция взглядов на «ответственность по защите». *Пути к миру и безопасности*, 2018, № 1(54) Спецвыпуск. Гуманитарные вызовы, гуманитарное реагирование и защита гражданского

населения в вооруженных конфликтах, с. 115-128. https://doi.org/10.20542/2307-1494-2018-1-115-128.

4. Тихонов, И.М. «Актуальный вопрос международного права: концепция «Responsibility to protect»». *Приоритетные научные направления: от теории к практики*, (7), 2013, с. 203-210.

5. Borgia, Fiammetta. "The Responsibility to Protect Doctrine: between Criticisms and Inconsistencies". *Journal on the Use of Force and International Law*, *2*(2), 2015, https://doi.org/10.1080/20531702.2015.1090217, pp. 223-237.

6. Cottier, Thomas & Nadakavukaren Schefer, Krista. "Responsibility to Protect (R2P) and the Emerging Principle of Common Concern" Papers 407, *World Trade Institute*

7. General Assembly Resolution, A/ RES/ 60/1. 2005 World Summit Outcome, 2015, page 30 available at https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_60_1.pdf. Accessed: 13.09.2025.

8. Hilpold, Peter. *The Responsibility to Protect (R2P): A New Paradigm of International Law?* Researchgate, 2014, 10.1163/9789004230002.

9. "The Responsibility to Protect under International Law with Reference to the Afghan Crisis". International Law Blog, 2022, https://internationallaw.blog/2022/03/21/the-responsibility-to-protect-under-international-law-with-reference-to-the-afghan-crisis/. Accessed: 18.09.2025.

10. "The Responsibility to Protect: A background briefing". *Global Centre For The Responsibility To Protect,* 2021, https://www.globalr2p.org/publications/the-responsibility-to-protect-a-background-briefing/. Accessed: 18.09.2025.

11. Stensrud, Ellen, & Mennecke, Martin. "On the 20th anniversary of the responsibility to protect: Can small states save R2P from failure and oblivion?" *Nordic Journal of Human Rights*, 42(4), 2024, pp. 436–437 https://doi.org/10.1080/18918131.2024.2426404.

12. "What is R2P?". *Global Centre for the Responsibility to Protect,* https://www.globalr2p.org/what-is-r2p/. Accessed: 17.09.2025.

13. "Why Are There No Armenians In Nagorno-Karabakh? Fact-Finding Report Summary". *IDPF*, 2024, https://ldpf.am/en/why-are-there-no-armenians-in-nagorno-karabakh-fact-finding-report-summary. Accessed: 18.09.2025.

14. Jovanovic, Miodrag. "Responsibility to Protect and the International Rule of Law". *Chinese Journal of International Law*, 2015, 14. 757-776. 10.1093/chinesejil/jmv042.

15. Bellamy, Alex and Tim Dunne (eds). *The Oxford Handbook of the Responsibility to Protect*. Oxford Handbooks (2016; online edn, Oxford Academic, 3 Aug. 2016), https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780198753841.001.0001.

WORKS CITED

1. Shveycariayum HH despanut'yun ev Jhnevi MAK grasenyakum HH mshtakan nerkayacucchut'yun. Arcaxum hayeri zangvac'ayin teghahanumy' teghi e' unecel Adrbejani koghmic. 34 erkri haytararut'yuny' [The Mass deportation of Armenians in Artsakh was carried out by Azerbaijan: Statement by 34 Countries], https://iravaban.net/445934.html?fbclid=IwAR2-04O3q d8W1_7bss3DZcGi3Nb3X5vqAPntAFtXca7UsELvqKm8cqGh-Q, verjin aycy՝ 04.09.2025.. (in Armenian)

2. Abdel'karim Jassin A. Primenenie konzepzii «objasannoct' sashishat'» (R2P) dlja wwedenija uniwercal'noj juricdikzii w otnoschenii kiberterrorisma [Applying the Responsibility to Protect (R2P) Concept to Establish Universal Jurisdiction over Cyber

Terrorism]. Journal of Digital Technologies and Law. 2023;1(4):994-1027. https://doi.org/10.21202/jdtl.2023.43. EDN: cmvqzx.. (in Russian)

3. Baranowckij Wladimir. Roccija: jewoljuzija wsgljadow na «otwetctwennoct' po sashite». Puti k miru i besopacnocti [Russia: Evolving Perspectives on the "Responsibility to Protect." Paths to Peace and Security], 2018, № 1(54) Cpezwypuck. Gumanitarnye wysowy, gumanitarnoe reagirowanie i sashita grazhdanckogo nacelenija w wooruzhennych konvliktach, cc. 115-128. https://doi.org/10.20542/2307-1494-2018-1-115-128.. (in Russian)

4. Tichonow, I.M.(2013). Aktual'nyj woproc mezhdunarodnogo prawa: konzepzija «Responsibility to protect» [A Current Issue in International Law: The Concept of "Responsibility to Protect"], Prioritetnye nautschnye naprawlenija: ot teorii k praktiki,(7), ctr. 203-210.. (in Russian)

THE LIMITS OF APPLYING THE RESPONSIBILITY TO PROTECT (R2P) PRINCIPLE IN THE CONTEXT OF ARTSAKH

AVETIK HARUTYUNYAN
Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh (UYSSA), Founder-Chairman;
«Scientific Artsakh» Journal, Editor-in-Chief;
Chamber of Advocates of the Republic of Armenia, Advocate;
«AVE JUS» Law Firm, Founder,
French University in Armenia (UFAR), Lecturer,
Ph.D. in Law, Associate Professor,
Stepanakert, the Republic of Artsakh (NKR)

MARIAM GRIGORYAN
Armenian-Russian University, Lecturer,
Ph.D. in Law,
Yerevan, the Republic of Armenia

The Responsibility to Protect (R2P) is one of the most important principles in international law, aimed at preventing mass violations of human rights, such as genocide, war crimes, ethnic cleansing, and crimes against humanity. The principle was adopted by the international community as a mechanism for preventing humanitarian disasters and ensuring protection for victims of violence.

The aim of this article is to analyze the applicability of the R2P principle in the context of the Nagorno-Karabakh case from the perspective of international law and political practice.

The scholarly novelty of the research lies in the fact that the situation in Nagorno-Karabakh is examined not only in terms of the legal grounds for invoking R2P, but also within the broader context of political factors that contribute to the highly selective application of this doctrine.

This article is based on the analysis of normative acts (including UN documents), doctrinal sources, reports by international human rights organizations, and comparative case studies in which the R2P principle was either applied or not applied (e.g., Libya, Syria, Rwanda, etc.).

Accordingly, the central question of this study is whether the international community had the legal mechanisms to apply the Responsibility to Protect (R2P) principle in the case of Nagorno-Karabakh.

In conducting this research, the authors applied both general scientific methods (analysis, historical approach) and specific methods such as comparative legal analysis.

The main conclusion of the study is that the case of Artsakh highlights the selective application and political dependency of the “Responsibility to Protect” (R2P) principle, which calls into question its effectiveness as a universal mechanism for preventing humanitarian catastrophes. At the same time, it represents an important experience that may serve as a basis for revising this principle and developing more flexible and independent instruments in the future.

Keywords: *Responsibility to Protect, R2P, Artsakh, international law, principle, human rights violations, war.*

ПРЕДЕЛЫ ПРИМЕНЕНИЯ ПРИНЦИПА «ОТВЕСТВЕННОСТЬ ЗА ЗАЩИТУ» В АРЦАХЕ

АВЕТИК АРУТЮНЯН
учредитель и председатель Объединения молодых ученых и специалистов Арцаха (ОМУСА),
главный редактор Журнала «Научный Арцах»,
адвокат Палаты адвокатов Республики Армения;
учредитель юридической фирмы «AVE JUS»,
преподаватель Французского университета в Армении (UFAR),
кандидат юридических наук, доцент,
г. Степанакерт, Республика Арцах (НКР)

МАРИАМ ГРИГОРЯН
преподаватель Армяно-Российского университета,
кандидат юридических наук,
г. Ереван, Республика Армения

Принцип «Ответственность за защиту» (Responsibility to Protect, R2P) является одним из ключевых вопросов международного права, направленным на предотвращение массовых нарушений прав человека, таких как геноцид, военные преступления, этнические чистки и преступления против человечности. Принцип был принят международным сообществом как инструмент предотвращения гуманитарных катастроф и обеспечения защиты жертв насилия.

Цель настоящей статьи — проанализировать применимость принципа R2P в контексте ситуации в Нагорном Карабахе с точки зрения международного права и политической практики.

Научная новизна исследования заключается в том, что ситуация, сложившаяся в Нагорном Карабахе, рассматривается не только в контексте правовых оснований для применения R2P, но и сквозь призму политических факторов, делающих применение этой доктрины крайне избирательным.

Статья основана на анализе нормативных актов (включая документы ООН), доктринальных источников, докладов международных правозащитных организаций, а также сравнительном исследовании других случаев, в которых принцип R2P был либо применён, либо проигнорирован (Ливия, Сирия, Руанда и др.).

Основной вопрос, изучаемый в данной работе, заключается в том, имело ли международное сообщество правовые механизмы для применения принципа «Ответственность за защиту» в случае с Нагорным Карабахом.

В ходе исследования авторы использовал как общенаучные методы (анализ, принцип историзма), так и специальные методы, включая сравнительно-правовой анализ.

Основной вывод исследования заключается в том, что пример Арцаха указывает на избирательное применение и политическую зависимость принципа «Ответственности по защите» (Responsibility to Protect, R2P), что ставит под сомнение его эффективность как универсального механизма предотвращения гуманитарных катастроф. В то же время это является важным опытом, который может послужить основой для пересмотра данного принципа и разработки в будущем более гибких и независимых инструментов.

Ключевые слова: *Ответственность за защиту, Responsibility to Protect, Арцах, международное право, принцип, нарушение прав человека, война.*

ԱՂՎԵՆԻ ՍԱՀՄԱՆԱԴԻՐ ԺՈՂՈՎԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ԱՂԵՐՍԸ ՆԱԽՈՐԴ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՆԵՐԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԻ ՀԵՏ *

ՀՏԴ 34 (091) DOI: 10.52063/25792652-2025.2.25-42

ՎՈԼՈԴՅԱ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ
Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիայի փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտի հայցորդ, ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
Vladimirhovsepyan1953@mail.ru
ORCID: 0009-0007-9249-048X

Սույն հոդվածի նպատակն է ցույց տալ, որ պատմական Մեծ Հայքի թագավորության Արևելից կողմանց միջնադարյան վարչաքաղաքական կացության ուսումնասիրությունը ոչ միայն գիտական, այլև քաղաքական նշանակություն ունի, քանզի Ադրբեջանի պատմագրությունը քաղաքական նկատառումներով նենգափոխում է հայ ժողովրդի պատմությունը՝ կասկածի տակ դնելով հայկական պետականությունն անգամ: Եվ դա այն դեպքում, երբ մեր օրերում Ադրբեջանի ղեկավարությունը ոչ միայն Արցախի, այլև Հայաստանի Հանրապետության տարածքը լկտիությամբ ադրբեջանական է համարում: Ուսումնասիրության խնդիրներից են՝

1. ***նոր հիմնավորումներով ճշգրտել Աղվանից թագավորության վերացման, մարզպանության ստեղծման, Հայաստանից պոկված Արցախ և Ուտիք գավառների՝Աղվանքին միացման ժամանակի հետ կապված հարցերը,***
2. ***Հայոց Արևելից կողմանց վարչաքաղաքական կարգավիճակն Աղվանից մարզպանության կազմում,***
3. ***Աղվանից մարզպանության վերացումից հետո ձևավորված տեղական հայկական իշխանական տների կացությունը IX-XIII դարերում:***

Աշխատանքի ընթացքում կիրառվել են մի շարք հատուկ մեթոդներ, մասնավորապես՝ կառուցվածքային, պատմա-իրավական, համակարգային, վերլուծական և այլն:

Աշխատանքում հիմնավորել ենք, որ Մեծ Հայքի թագավորության վերացումից հետո, նրա արևելյան նահանգները՝ Արցախն ու Ուտիքը, հայտնվելով մեկ այլ վարչաքաղաքական միավորի՝Աղվանքի կազմում, մնացին զուտ հայկական, ինչը հիմք հանդիսացավ հայկական պետականության հետագա շարունակականության՝ Համամ Արևելցու թագավորության, Փառիսոսի և Խաչենի իշխանությունների, Խամսայի մելիքությունների, Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի, 1991-2023 թվականներին՝ Լեռնային Ղարաբաղի (Արցախի) Հանրապետության ձևերով:

Հիմնաբառեր՝ *Աղվեն, Արցախ, Ուտիք, Հայոց Արևելից կողմանք, եկեղեցական իրավունք, կանոնական իրավունք, սահմանադրություն, Վաչագան արքա, իրավահայտ աղբյուր, Աշտիշատի և Շահապիվանի եկեղեցական ժողովի կանոններ:*

* Հոդվածը ներկայացվել է 04.07.2025թ., գրախոսվել՝ 11.08.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.09.2025թ.:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հայոց եկեղեցական ժողովները որքան պատմական, նույնքան էլ իրավական արժեք ունեն: Այդ առումով դրանք բաժանվում են երկու մեծ խմբի՝ կանոնադիր և ոչ կանոնադիր: Առաջինում ընդունված կանոնները ձևավորել են կանոնական կամ եկեղեցական իրավունքը, որի հիման վրա կազմվել են կանոնական ժողովածուներ («Կանոնագիրք Հայոց»): Կանոնները եղել են պարտադիր և կիրառվել են ինչպես եկեղեցու, այնպես էլ՝ պետության անունից:

Պատմական փաստերը վկայում են, որ հայ եկեղեցական առաջին կանոնադիր ժողովը տեղի է ունեցել Աշտիշատում (365), երկրորդը՝ Շահապիվանում (444), իսկ երրորդը՝ Հայոց Արևելից կողմանց Աղվեն ամառանոցում (488):

Մեր հին մատենագիրների աշխատություններում պատմական Անդրկուրյան Հայքի, Արցախ և Ուտիք նահանգների տարածքները կոչվել են նաև «Հայոց Արևելից կողմանք», «Կողմանք Արևելից», «Աղվանից կողմանք», «Աղվանից աշխարհ» (Ասատուր Մնացականյան, Աղվանից աշխարհի գրականության հարցերի շուրջը, 5, 84, 86), ինչպես նաև «Խորին աշխարհ հայոց» (Մաթեոս Ուռհայեցի 230) անվանումներով: Բոլոր այդ եզրույթների տակ ընկած է Մեծ Հայքի արևելյան կողմ հասկացությունը:

V դարի 2-րդ կեսին պարսիկների դեմ մղված պայքարի արդյունքում կնքված Նվարսակի հաշտության պայմանագրով (484) հայերը ստացան վարչաքաղաքական ինքնուրույնություն և հավատի լիակատար ազատություն: Այդ պայմանագիրը մի բարենպաստ վիճակ էր Հայոց Արևելից կողմանց համար, որից օգտվելով՝ տեղի բնիկ, հայկազուն Առանշահիկ տոհմից Վաչագանը հռչակվեց թագավոր, իսկ պարսից շահը, հաշվի առնելով կատարված իրողությունը, արտոնություններ տվեց Վաչագանին, այդ թվում՝ աղվանական ցեղերին կառավարելու համար:

Միևնույն ժամանակ, քսան տարվա անիշխանությունն իր խոր հետքն էր թողել հայ Աղվանքի վրա: Երկրամասում գործում էին պարսկական օրենքները, տրոհվել էին նախկին նախարարական տները, թուլացել էր հայ առաքելական եկեղեցին՝ զիջելով դիրքերը մազդեականության կրոնին և տարբեր աղանդների: Վաչագան արքան, քաջ հասկանալով, որ տեղական ազգային իշխանություն ստեղծելու համար անհրաժեշտ է կարգավորել ոչ միայն եկեղեցին, այլև ներքին հասարակական հարաբերությունները, անխնա պայքար է մղում երկրի համար վտանգավոր աղանդների դեմ, տարվա օրերի թվով եկեղեցիներ կառուցում, զարկ տալիս դպրության գործին: Թագավորը կարողացավ շատ կարճ ժամկետում առաջ մղել երկրի մտավոր և մշակութային զարգացումը, և այդ հարցերում թագավորն անձամբ օրինակ էր ծառայում: Բայց դա դեռ բավական չէր: Վաչագան արքան շատ լավ էր հասկանում, որ երկրի պետականության ամուր հիմքեր ստեղծելու և հասարակության բոլոր խավերի միջև երկարատև և կայուն անդորր հաստատելու համար անհրաժեշտ է ունենալ անսասան և տեղական առանձնահատկություններին ու ժամանակի բարքերին մոտ օրենքներ:

Այդ խոշոր գործիչը, իրեն հուզող հարցերի ճիշտ պատասխաններն ստանալու նպատակով, բազմաթիվ հարցումներով դիմել է հայոց աշխարհի հեղինակավոր գիտնականներին՝ Մատթե քահանային, Աբրահամ Մամիկոնեից եպիսկոպոսին, Սյունիքի Պետրոս եպիսկոպոսին (Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, 62,65): Ընդ որում, հարցումները եղել են «բազմաթիվ լուրջ ու ծանրակշիռ խնդիրների մասին», իսկ պատասխանները՝ «պատշաճ ու ճիշտ լուծումով» (Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմությունը, 120):

Թագավորը, իր ձեռքի տակ ունենալով բավականաչափ նյութեր, համապետական պարտադիր կանոններ ընդունելու համար իր Աղվեն ամառանոցում գումարել է մի բազմամարդ ժողով՝ մի «բազմամբոխ ատյան», որը հայ իրականության մեջ սահմանադիր ժողովի նախատիպ կարող է համարվել (Լեո, երկերի ժողովածու, հատոր 2, 154, Սուրեն Երեմյան, «Հայաստանը ըստ Աշխարահացոյցի», 34): Պատմագիտական գրականության մեջ ընդունված է Աղվենի ժողովի գումարման

տարի և ամիս համարել 488 թվականի մայիս ամիսը (Բագրատ Ուլուբաբյան, Դրվագներ Հայոց Արևելից կողմանց պատմության, 165):

Աղվենի ժողովում ընդունված փաստաթղթին անդրադարձել են բազմաթիվ հայ և օտարազգի մասնագետներ՝ պատմաբաններ, իրավագետներ, գրականագետներ և այլն: Սակայն այդ խոշոր փաստաթղթի համապարփակ պատկերը դեռևս չի ամբողջացվել, քանզի ուսումնասիրողներն իրենց աշխատություններում անդրադարձել են Աղվենի ժողովում ընդունված փաստաթղթի այս կամ այն կողմին: Հայոց եկեղեցական իրավունքի ձեռնարկի հեղինակ Մելիք Թանգյանը Աղվենի ժողովում ընդունված իրավունքի կոթողի մասին ընդհանրապես որևէ խոսք չի ասել:

Հայ պատմիչների գործերում, հայ ազգային եկեղեցական ժողովներում, իրավունքի հայկական հուշարձաններում և հայոց լեզվի բառարաններում օգտագործվող «**սահմանադրություն**» բառի բովանդակային առումով իմաստի տակ նախկինում նկատի են ունեցել, որ դա որոշում է, վճիռ է, «օրինադրություն» է և հստակ բնութագրում է իրերի ու երևույթների որոշակի կարգ, կանոն, օրինաչափություն սահմանելու, ընդունելու հանգամանքը՝ ընդգծելով վերջինիս որոշակի, առանձնահատուկ բնույթը, որ այն ունի սահմանային նշանակություն, իրենից այն կողմ, իրենից վեր կամ գերակա «որոշում» լինել չի կարող, մի որոշում, որ տրված է «ի վերուստ» և ունի սահմանային ու գերակա բնույթ (Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության մեկնաբանություններ, 9-11)

«Կանոն»-ը հունական բառ է, որը նշանակում է ուղիղ փայտ, ձող, ուղիղ գիծ, սահմանագիծ: «Կանոն» բառն օգտագործվում է երաժշտության, քերականության, հոգևոր և այլ ոլորտներում: Հոգևոր իշխանության մեջ «կանոն» բառը նշանակում է եկեղեցական գրությունների, Սուրբ գրքի և ժողովների պարտադիր հրահանգներ, գրավոր հրամաններ, այսինքն՝ քրիստոնեական եկեղեցու կողմից օրենքի աստիճանի բարձրացված այն համընդհանուր դրույթները, որոնք վերաբերում են եկեղեցական կարգին, եկեղեցական կառավարմանը և յուրաքանչյուր անձի պարտականությանը: Եկեղեցու մեջ կանոնն այն է, ինչ-որ օրենքը՝ պետության մեջ: Կանոնի և օրենքի տարբերությունը հստակեցվեց հռոմեական իրավագիտության մեջ Հուստինիանոսի ժամանակաշրջանում և ընդունվեց բոլոր ազգերի կողմից: «Կանոն» եզրույթը հատկացվեց միայն եկեղեցական սահմանադրություններին՝ զուգակշիռ դնելով դրան քաղաքացիական կարգադրությունները, որոնք կոչվում էին օրենքներ (Ներսես վրդ. Մելիք Թանգյան, Հայոց եկեղեցական իրավունքը, 25,26):

Ըստ պրոֆ. Խ.Սամուելյանի՝ սկզբնական շրջանում եկեղեցական կանոնները դավաբանաթեզերի ու բարոյագիտական նորմերի հավաքածու են եղել: Այդ կանոնները սահմանվում էին ավելի հաճախ, այսպես կոչված, եկեղեցական ժողովներում, որոնք լինում էին տիեզերական և տեղական: Հայ եկեղեցական ժողովներին երբեմն մասնակից էին լինում նաև աշխարհիկ ավատատերերը, մանավանդ՝ քաղաքական ճգնաժամային պահերին: Նման պայմաններում եկեղեցին յուրացնում էր օրենսդիր և իրավադիր գործառույթներ, որոնց ուժով եկեղեցին իրեն իրավունք էր վերապահում ոչ միայն կարգավորելու եկեղեցու և հոգևոր դասի ներքին հարաբերությունները, պարտականությունները, տնտեսական գույքային հարցերը, կազմելու **սահմանադրություն,** այլև միջամտելու աշխարհիկ հասարակական հարաբերություններին ու դրանք ենթարկելու եկեղեցու իրավասությանը (Խաչիկ Սամուելյան, Հին հայ իրավունքի պատմություն, 42,43):

Բյուզանդական իրավագիտության մեջ այն աշխարհիկ և հոգևոր օրենքների հավաքածուն, որով ղեկավարվում էր եկեղեցին և եկեղեցական դատարանը, կոչվում էր «նոմոկանոն» (հունարեն՝ **նոմոս**-օրենք և **կանոն** բառերից): Ռուսները նման օրենքների հավաքածուներն անվանել են «Кормчие книги» (ղեկավար գրքեր): Անվիճելի է, որ բյուզանդական իրավագիտությունն իր հետքն է թողել նաև հայ իրավունքի վրա: Բյուզանդիայում թագավորական օրենքները կոչվում էին նաև **սահմանադրություններ**. և հիմնականում այն օրենքներն են կոչվել

սահմանադրություններ, որոնք նպաստել են երկրի քաղաքական հարաբերությունների կայունացմանը: Բյուզանդիայում թագավորական օրենքները և եկեղեցական կանոններն առաջին անգամ օրինակարգավորման են ենթարկվել 438 թվականին: Նման հավաքածուները սահմանադրության նախատիպար են հանդիսացել:

Մեր պարագայում, քննարկվող փաստաթղթի՝ Աղվանից արքա Վաչագանի «Կանոնական Սահմանադրություն» անվանումը ցուց է տալիս, որ փաստաթուղթը բոլորովին եկեղեցական կանոնների հավաքածու չէ, այլ միապետի կողմից ընդունված բարձրագույն օրենք: Իսկ այն հանգամանքը, որ Աղվենի ժողովում ընդունված փաստաթուղթը հոգևոր հարցերից բացի կարգավորել է նաև աշխարհիկ հարաբերություններ, թույլ է տալիս այն կոչել «Կանոնական Սահմանադրություն»: Միաժամանակ, մենք հեռու ենք այդ փաստաթուղթը 5-րդ դարի իրականությունից կտրելու և այն ներկայիս իմաստով **սահմանադրություն** կոչելու գայթակղությունից, չնայած մեր հոդվածում հարազատ ենք մնում «Կանոնական Սահմանադրություն» եզրույթին:

Հայ ժողովրդի լեզվով խոսող այդ փաստաթղթի նախաբանը բանալի է տալիս մեզ հասկանալու, թե ինչի համար է հրավիրվել ժողովը: Մասնավորապես՝ նախաբանում նշվում է. «Աղվանից արքա Վաչագանի տարիներին աշխարհականների ու եպիսկոպոսների, քահանաների ու քորեպիսկոպոսների, ազնվականների ու ռամիկների միջև բազմաթիվ հակասություններ էին լինում: Արքան կամեցավ մի բազմամարդ ժողով գումարել Աղվենում, որ կայացավ մարաց ամսի տասներեքին»:

Փաստաթղթի նախաբանը մեզ նաև հուշում է, որ հակասությունները եղել են կրոնական և սոցիալական բնույթի: Փաստաթղթի տեքստը սկսվում է. «Ես՝ Վաչագան Աղվանից արքաս (այնուհետև թվարկվում է հոգևոր և ազնվական անձանց անունները, որոնք միաբան արքայի ամառանոցն են ներկայացել)... որոշեցինք հետևյալը»:

Սահմանադրության նախաբանում անուններով և բնակավայրերով նշված 18 հոգևորականներից 16-ը ներկայացրել են Հայոց Արևելից կողմանքը, իսկ ընդունված փաստաթուղթն իրենց մատանիներով կնքած աշխարհականները (ազնվականները, նահապետները) եղել են Արցախից և մի հոգի՝ Ուտիքից: Փաստաթուղթն ավելի վավերական լինելու համար կնքվել է նաև Վաչագան թագավորի մատանիով:

Պատմական առումով ազնվականներն (ազատները), ավատատիրական աստիճանակարգության մեջ թագավորներից և նահապետներից հետո, խոշոր կալվածատերեր են հանդիսացել, իսկ քերականական իմաստով ազնվական բառը նշանակում է *ազնվազարմ, ազնվատոհմիկ, ազնավուր, ազնվացեղ, արիստոկրատ, նշանավոր տոհմի պատկանող* (Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան 10; Մ. Սուքիասյան, Հայոց լեզվի հոմանիշների բացատրական բառարան, 8): Արշակունյաց Հայաստանում նախարարության գլուխ կանգնած էր տարիքով ավագագույն անդամը, որը հայ մատենագրության մեջ կոչվում էր տեր կամ տանուտեր, նախարար կամ նահապետ: Այս եզրույթները հայ պատմագիրների հուշարձաններում հաջորդում են միմյանց որպես պարզ հոմանիշ հասկացություններ, այն տարբերությամբ միայն, որ հեղինակներից մի քանիսը գերազանցապես գործածում են դրանցից մեկը, իսկ ոմանք էլ՝ մյուսները (Ադոնց, 516): Նահապետը համարվում էր ամբողջ տոհմի ներկայացուցիչ, որի ձեռքում էին տոհմային կալվածքի բովանդակ հողային իրավունքը և քաղաքական իշխանությունը նախարարական տարածքի նկատմամբ: Նահապետը թագավորից միայն վասալական կախվածության մեջ էր գտնվում:

Սխալված չենք լինի, եթե Արշակունյաց Հայաստանի ավատատիրական աստիճանակարգության բնորոշ գծերը տարածելով հայ Աղվանքի վրա՝ նշենք, որ Աղվենի ժողովում ապահովված է եղել Հայոց Արևելից կողմանց յուրաքանչյուր

վարչական միավորի հոգևոր և աշխարհիկ իշխանություն կրողների ներկայությունը:

Կանոնական Սահմանադրությունը բաղկացած է 21 կանոնից և եզրափակիչ կանոն-դրույթից: Այդ կանոնները կարելի է բաժանել 4 խմբի՝

ա) ներեկեղեցական գործերը կարգավորող (Ա, Բ, Զ, Է, Թ, ԺԵ, ԺԶ կանոններ).

բ) հոգևոր և աշխարհիկ դասի վերնախավի հարաբերությունները կարգավորող (ԺԷ, ԺԸ, Ի, ԻԱ կանոններ).

գ) հոգևոր դասի և եկեղեցու համայնքի հարաբերությունները կարգավորող (Գ, Դ, Ե, ԺԹ կանոններ).

դ) իրավական բնույթի (Ը, Ժ, ԺԱ, ԺԲ, ԺԳ, ԺԴ, ԺԵ, ԺԶ կանոններ):

Ինչպես յուրաքանչյուր նորմատիվ իրավական ակտ, այնպես էլ Աղվենի ժողովում հաստատված Վաչագան արքայի «Կանոնական Սահմանադրությունն» իր դարաշրջանի ծնունդն է, իր վրա կրում է այդ դարաշրջանի իրավագիտակցության կնիքը և, ժամանակից բխող խոշոր պատմաիրավական փաստաթուղթ հանդիսանալով, վաղ ավատատիրության դարաշրջանում (մ.թ. **V-IX** դդ.) կարգավորել է Արցախ-Ուտիքյան հայաշխարհի հասարակական հարաբերությունները:

Հին հայ իրավունքի գրավոր այդ խոշոր հուշարձանի համար իրավունքի աղբյուրներ են հանդիսացել Հին և Նոր կտակարանները, սովորութային իրավունքը, հայոց հայրապետներին վերագրվող կանոնները, իրավահայտ աղբյուրները, հոգևոր գործիչների մեկնությունները, Աշտիշատի և Շահապիվանի եկեղեցական ժողովների կանոնները՝ հաշվի առնելով նաև տեղական ազգային իշխանության հասարակական, տնտեսական և քաղաքական կյանքի առանձնահատկությունները:

Այսպես՝ *Ա* կանոնը գյուղական քահանայի՝ եպիսկոպոսից հոգևոր կարգ ու կանոն սովորելու գործընթացի հիմքում դնում է «Աստվածաշունչ» մատյանը, իսկ Դ կանոնը, կարգավորելով ժողովրդի կողմից քահանային տուրքեր վճարելու կարգը, մատնանշում է Պողոս առաքյալի՝ «Նա, որ առատությամբ է սերմանում, առատությամբ էլ կհնձի» խոսքերը:

Ըստ Կաղանկատվացու՝ սուրբ մանուկ Գրիգորիսի մասունքները գտնելու նպատակով՝ Վաչագան արքան «հին մատենագիրների պատմությունից տեղեկացել էր», որ Հայոց Արևելից կողմանց քահանայապետ Գրիգորիսը նահատակվել է Վատնյան դաշտում (337-Վ. Հ.), և նրա մարմինն ամփոփվել է Արցախի տարածքում գտնվող Ամարաս եկեղեցու մոտ, որ հիմնարկել է հանգուցյալի պապը՝ Գրիգոր Լուսավորիչը (Կաղանկատվացի, 48): Այս փաստը ցույց է տալիս, որ դպրության ջատագով Վաչագան արքան քաջածանոթ էր 5-րդ դարի իրավահայտ աղբյուրներին՝ պատմիչներ Ագաթանգեղոսի, Բուզանդի, Մովսես Խորենացու և այլոց աշխատություններին, որոնցում նշված իրավահայտ նյութերը հիմք են հանդիսացել մի քանի կանոնների ընդունման համար: Ամեն դեպքում, Աղվենի սահմանադիր ժողովում ընդունված կանոնների ամենագլխավոր սկզբնաղբյուրներն Աշտիշատի և Շահապիվանի եկեղեցական ժողովների կանոններն են եղել, ուստի՝ ամփոփ գծերով անդրադառնանք դրանց:

Աշտիշատի եկեղեցական ժողովի կանոնները

Աշխարհի հզոր գաղափարախոսություններից մեկը՝ քրիստոնեությունը, թագավորական Հայաստանում պետական կրոն հռչակվելուց հետո հաղթական քայլեր ձեռնարկեց հին կրոնական բարքերն արմատախիլ անելու համար: Այդ նախաձեռնությունն իր ձեռքը վերցրեց հայոց քահանայապետ Ներսես Մեծը, որ ցանկանում էր հունաց աշխարհի բարեկարգությունները նաև հայերի մեջ մտցնել: Եվ ահա 365 թվականին Տարոն գավառի Աշտիշատ ավանում հրավիրվեց հայ առաքելական եկեղեցու առաջին պաշտոնական ժողովը՝ հոգևորականների և աշխարհականների մասնակցությամբ, որը դարակազմիկ նշանակություն ունեցավ Հայաստանի հոգևոր, ներքաղաքական կյանքում: Դա հայոց առաջին ազգային եկեղեցական ժողովն էր, որի մասին հավաստի տեղեկություններ ենք գտնում

պատմիչներ Բուզանդի, Խորենացու և Դրասխանակերտցու աշխատություններում (Փավստոս Բուզանդ, Հայոց պատմություն, 129; Մովսես Խորենացի, Պատմություն հայոց, 337; Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Հայոց պատմություն, 48, 49):

Հայ իրավահայտ աղբյուրներից նկատելի է, որ ժողովում ընդունված որոշումները, դասավորված, դասակարգված, կանոնակարգված չեն եղել և գրված են ազատ շարադրանքով: Սակայն, ինչպես արդարացիորեն մատնանշել է «Հայոց եկեղեցական իրավունքը» երկի հեղինակը, «հետագա ժամանակներում դրանք վերածվել են վեց գլխի (հոդվածի)» (Մելիք Թանգյան, 313-319): Մինչդեռ Բուզանդի աշխատությունից կարելի է եզրահանգել, որ Ներսես քահանայապետը, բացի վեց կանոնից, սահմանել է նաև այլ կանոններ, սակայն դրանք չեն պահպանվել:

Աշտիշատի եկեղեցական ժողովում կանոնական սահմաններով հաստատված որոշումները հետագա դարերում խմբավորվել են հետևյալ բովանդակությամբ վերնագրերում և հաջորդականությամբ՝

1. մերձավոր ազգականների միջև ամուսնության արգելքի մասին.
2. քրիստոնեության հիմքերը խեղաթյուրող երևույթների վերացման, թաղման ժամանակ հեթանոսական ծեսերի արգելքի և գթասրտության մասին.
3. անբուժելի հիվանդների և անդամալույծների նկատմամբ հոգատարության մասին.
4. մաքսեր և տուրքեր սահմանելու մասին.
5. օտարների և հյուրերի համար հյուրանոցներ կառուցելու մասին.
6. կուսակրոն կյանք վարող հոգևորականների և ճգնավորների համար կացարաններ շինելու, ինչպես նաև հունարեն և ասորերեն լեզուներով դպրոցներ հիմնելու մասին (Ռուբեն Ավագյան, Հայ իրավական մտքի գանձարան, 99-110):

Փաստորեն Աշտիշատի ժողովի կանոնները վերաբերել են ոչ միայն կրոնական-եկեղեցական խնդիրներին, այլև աշխարհիկ կյանքին ու հասարակական-տնտեսական հարաբերություններին: Այսպես՝ մերձավոր ազգականների ամուսնությունը խորապես արմատացած էր ազնվական դասի մեջ, մանավանդ՝ նրանց կալվածատիրական իրավունքը ժառանգաբար պահպանելու նպատակով: Հենց առաջին կանոնն իր սուր ծայրով ուղղված էր մերձամուսնության դեմ՝ հորդորելով, որ ամուսնության մեջ օրինավոր լինեն, ամուսնացածներն իրար չխաբեն, իրար դեմ դավ չսարքեն, հեռու մնան ազգակցական մերձավոր խառնակ ամուսնություններից, մանավանդ՝ հարսների հետ մերձավոր ամուսնությունից և սրանց նմաններից: Ժողովը թեև արգելում էր մերձավորների ամուսնությունը, բայց դրա վերաբերյալ որոշակի աստիճաններ չէր սահմանում: Եվ եթե Խորենացու պատմության մեջ այս աշխարհիկ կանոն- խրատի հասցեատերերը «նախարարական ցեղերն» էին (Խորենացի, 337), ապա Փավստոսի երկում՝ բոլորը (Բուզանդ, 130) Իսկ դա նշանակում է, որ կանոնն ուղղված է եղել նաև թագավորին: Ինչպես մյուս կանոնները, այնպես էլ այս կանոնը պատիժ (սանկցիա) չեն սահմանել: Մեր կարծիքով, թագավորական իշխանության տարիներին հայ առաքելական եկեղեցու հեղինակությունը դեռ նոր էր սկսել բարձրանալ, պայքար էր մղվում հայերի մեջ առկա հեթանոսական հոռի բարքերն արմատախիլ անելու համար, ուստի՝ եկեղեցին դեռևս բավարար ուժ չուներ նախարարական տների վրա:

Բուզանդը, խոսելով տեր և ծառա հարաբերությունների մասին, նշում է, որ թագավորը, մեծամեծերը և, առհասարակ, իշխանություն ունեցողները պետք է որ «գութ ունենան իրենց ծառաների, ստորադրյալների և աշակերտների վրա, սիրեն նրանց իբրև իրենց հարազատների, ապօրինի կերպով ու չափազանց հարկերով նրանց չնեղեն, հիշեցնելով, որ նրանց համար էլ աստված կա երկնքում: Այսպես էլ ծառաներին էլ պատվիրում էր և հնազանդ լինել իրենց տերերին՝ հիշեցնելով նրանց, որ դրա համար վարձք կստանան Տիրոջից» (Բուզանդ, 59):

Փավստոսի և Խորենացու երկերից նկատելի է, որ Աշտիշատի ժողովը հրավիրել և նախագահությունը վարել է հայոց Ներսես կաթողիկոսը: Արշակ թագավորի ներկայության մասին մեր պատմիչները տվյալներ չեն թողել: Ամենայն հավանականությամբ, ժողովի ընդունած որոշումները չեն արտահայտել հայոց արքայի կամքը: Եվ հենց դրանով պետք է բացատրել, որ կանոնների ընդունումից մի քանի տարի հետո հայոց արքան սկսեց գործով ոտնահարել ժողովի որոշումները: Նա սպանել տվեց իր Գնել եղբորորդուն և նրա կնոջը՝ Փառանձեմին կնության առավ, իսկ հետո հունաց երկրից Ողոմպիս անունով կնոջ հետ ամուսնացավ: Թագավորի հրամանով Արշակավան քաղաքը բնակեցնելու նպատակով այնտեղ էին հավաքվել գողերը, ավազակները, պարտատերերը և այլն: Ըստ Բուզանդի՝ բոլորի բերանում ընդհանուր խոսք էր դարձել, թե «Իրավունքը մեռավ, եթե նա գոյություն ունենար, բայց կորած լիներ՝ կփնտրեինք, մի տեղ կգտնեինք նրան»: Դեռ ավելին, գահ բարձրացած Պապ թագավորը (370-374) բռնի ուժով վերացնում է հայոց կաթողիկոսի սահմանած կանոնները և աշխարհիկ հարաբերությունների կարգավորման հարցերում սահմանափակում եկեղեցու իրավունքները: Կաթողիկոսի մահից հետո նրա կառուցած հիվանդանոցները, հյուրանոցները, աղքատանոցներն ավերվում են, եկեղեցու պատիվն անարգվում, և կաթողիկոսի սահմանած շատ կարգերն ու բարեկարգությունները տապալվում ու մոռացության մատնվում: Շատ մարդիկ վերադառնում են նախկին կրոնին՝ կռապաշտությանը: Թագավորը լավ էր հասկանում, որ, չնայած երկրում քրիստոնեությունն արտաքնապես ընդունվել է, սակայն ժողովրդի մեջ դեռևս չի արմատավորվել: Նրա հրամանով յուրաքանչյուր մարդ կարող էր «համարձակորեն թողնել իր ամուրի կնոջը. կար մարդ, որ տասը կին էր փոխում. . . մեռելներին ողբում էին, փողերով, փանդիռներով ու վիներով կոծի պարեր էին բռնում. . . » (Բուզանդ, 168-174):

Աշտիշատի ժողովի կանոններով սահմանված՝ մերձամուսնության, բազմակնության և հեթանոսական հոռի երևույթների դեմ պայքարը, հոգատարությունը հիվանդների և անդամալույծների, որբերի և այրիների, օտարների և հյուրերի նկատմամբ, վկայում են, որ ժողովի կանոնները համապարտադիր բնույթ են կրել:

Աշտիշատում գումարված ժողովը Հայաստանում առաջին ազգային եկեղեցական ժողովն էր և, փաստորեն, այն պարտադիր կանոններ սահմանող ժողովների հիմքը դրեց, որն էլ իրավունքի աղբյուր հանդիսացավ հետագա մի շարք ժողովների, մասնավորապես, Շահապիվանի, Աղվենի, Դվինի և Պարտավի եկեղեցական ժողովներում հոգևոր և աշխարհիկ կանոններ ընդունելու համար:

Աշտիշատի ժողովում հոգևորականների և աշխարհականների մասնակցության սկզբունքը պարտադիր պայման հանդիսացավ հետագա դարերի բոլոր եկեղեցական ժողովների համար:

Աշտիշատի ժողովի կանոնները թեև ուսումնասիրողներին անհայտ պատճառներով հետագայում «Կանոնագիրք Հայոց» ժողովածուում չեն մտցվել, սակայն դա բնավ չի նսեմացնում առաջին ազգային եկեղեցական ժողովի նշանակությունը, որի ընդունած որոշումները պարտադիր են եղել ողջ հայ ժողովրդի համար և սկզբնաղբյուր են հանդիսանում հայ իրավունքի պատմության հետազոտման գործում:

Շահապիվանի եկեղեցական ժողովի կանոնները

Հայ առաքելական եկեղեցին, որ հենց սկզբից իրականացնում էր երկրի օրենսդրական և դատավարական գործառույթները («Մեծ դատավարության» գործակալությունը՝ հայոց կաթողիկոսի գլխավորությամբ), Պարսկաստանի կողմից Արշակունյաց Հայաստանի պետականության վերացումից և մարզպանության ստեղծումից հետո (428) գրավեց ազգային պետականության թափուր տեղը՝ առանձնահատուկ դեր ստանձնելով հայոց կանոնական իրավունքի օրինադրման

գործում: Ամեն դեպքում, այդ գործունեության չափն ու սահմանները պայմանավորված էին տվյալ պահին Հայաստանի քաղաքական կացությամբ: Եվ ահա, նման պայմաններում հայոց Հովսեփ կաթողիկոսի եւ մարզպան Վասակ Սյունու կարեւոր ձեռնարկումներից մեկը եղավ Շահապիվանի (գտնվում է պատմական Հայաստանի Հին Բայազետ բնակավայրի շրջակայքում, և այն հնուց ի վեր հայոց թագավորների բանակատեղին էր) ժողովի հրավիրումը, որը տեղի ունեցավ 444 թվականին:

Շահապիվանի ժողովը հայոց ամենափառավոր ժողովներից մեկն էր, որին մասնակցել են մարզպան Վասակ Սյունին, սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանը, բազմաթիվ հոգևորականներ, իշխաններ, զորագլուխներ, և այլն: Ժողովում նախագահում էր հայոց կաթողիկոսը:

Շահապիվանի ժողովի կանոնները գրաբար լեզվով զետեղված են «Կանոնագիրք Հայոց» ժողովածուում և դրված են Սահակ Պարթևի կանոններից հետո (Կանոնագիրք Հայոց, հատոր Ա, 422-466): Կանոնները գրաբարից աշխարհաբար թարգմանել և մեկնաբանել է Մելիք Թանգյանը (Թանգյան, 319-356):

Ժողովում ընդունված որոշումը կազմված է ներածականից և 20 կանոնից: Ներածականից նկատելի է, որ ժողովը հաստատել է մինչ այդ եղած բոլոր տիեզերական ժողովների, առաքյալների և հայոց հայրապետների կանոնական որոշումները: Ներածականից կարելի է նաև հետևաբերել, որ կանոնների ընդունմամբ առաջին հերթին շահագրգռված են եղել ժողովին ներկա հայոց աշխարհի ավագ նախարարները, որոնք օրենքների և սրբությունների նախանձախնդիր պաշտպաններ էին և սուրբ Գրիգորի, Սահակի ու Մեսրոպի սահմանած կարգ ու կանոնը վերականգնելու մասին նրանց առաջարկություններին ժողովին ներկա հոգևորականությունը հիմնականում համաձայնվել է և, միաժամանակ, առաքելական ու նիկիական կանոններին ավելացրել այնպիսիները, որոնք անհրաժեշտ են հատկապես Թորգոմա տան (իմա՝ Հայոց երկրի) և «կողմանց արեւելայցս» համար (Կանոնագիրք Հայոց, 426): Իսկ դա նշանակում է, որ Արշակունյաց թագավորության վերացումից հետո նախարարական իրավունքը սկսել է թուլանալ և որոշ չափով ենթարկվել հայ եկեղեցական ստորակարգությանը՝ ճանաչելով նրա դատական գործունեությունն ու օրենսդրական իրավասությունը: Հիշարժան է, որ ժողովի կանոնները պարտադիր են եղել նաև երկրի արևելյան գավառների համար, ինչը նշանակում է, որ ժողովի հրավիրման ժամանակ *Արցախ* և *Ուտիք* գավառները դեռևս մարզպանական Հայաստանի կազմի մեջ էին գտնվում:

Ժողովում ընդունվել է քսան կանոն, որոնք վերաբերում են Հայաստանի ներքին կյանքի տարբեր բնագավառներին՝ ամուսնալուծությունների կագավորմանը (Գ, Դ, Ե, Զ, Է, ԺԲ և ԺԳ կանոնները), հոգևորականների գործունեության հսկողությանը (Ա,Բ, Թ, ԺԵ, ԺԷ, ԺՁ և ԺԸ կանոնները), մծղնեական աղանդների հետևողներին (ԺԴ, ԺԹ և Ի կանոնները) և հեթանոսական հոռի մնացուկների դեմ պայքարին (Ը, Ժ և ԺԱ կանոնները): Այս կանոններից միայն մեկը՝ ԺԵ-ն (կրոնական դարձողի մասին) խրատական բնույթ ունի և պատիժ չի նախատեսում: Մնացած կանոնները նախատեսում էին խիստ պատիժներ:

Ժողովը խիստ պատիժներ էր նախատեսում նաեւ այն քահանաների և երեցների համար, որոնք տուրք էին տվել պղծությանն ու պոռնկությանը, անօրինական ճանապարհներով պաշտոնների էին տիրացել կամ կաշառքով ձեռնադրվել, տանտիկիններ էին պահել կամ մերձավորների էին ամուսնացրել: Ի դեպ, այս ժողովում ընդունած որոշումը հայ իրականության մեջ առաջին կանոնական փաստաթուղթն է, որտեղ խոսվում է «կաշառք, կաշառարություն կամ աչառություն» (ԺՁ և Ի կանոնները) բացասական երևույթների և դրանց դեմ պայքարի անհրաժեշտության մասին, և հոգևորականների հետ պայքարողների շարքերում դասել է նաև «ազատ կամ ավագ դատավորներին»: Ամեն պարագայում, Արշակունյաց Հայաստանում երկրի գերագույն աշխարհիկ դատավորը թագավորն էր:

Ակնհայտ է, որ ժողովի կանոնախումբը, հանցագործության համար սահմանելով քրեական և քաղաքացիական պատիժներ, դրանով իսկ դուրս է գալիս կանոնական բնույթից և դատաստանագրքի նշանակություն ստանում:

Ըստ պրոֆեսոր Ս. Հովհաննիսյանի՝ Աղվենի սահմանադիր ժողովի որոշումների հիմքում դրվել են միայն Աշտիշատի ժողովի կանոնները և Ներսես կաթողիկոսի միջոցառումները՝ հաշվի առնելով Աղվանքի աշխարհիկ և հոգևոր դասերի ուժերի նոր հարաբերակցությունը և տեղական առանձնահատկությունները (Սմբատ Հովհաննիսյան, Աղվենի սահմանադիր ժողովի կանոնները և նրանց աղերսը Աշտիշատի կանոնների հետ, 265-274): Անվանի գիտնականը քննարկման առարկա կանոնների կապը Շահապիվանի ժողովի կանոնների հետ բացառելու նպատակով առաջ է քաշում այն խոցելի վարկածը, ըստ որի՝ Աղվենի սահմանադիր ժողովը հրավիրվել է 372/387 թթ., Վաչագան 2-րդի թագավորության և Շուփհաղիշոյի հայրապետության օրոք, ինչը համընկնում է Պապ թագավորի գահակալության վերջին տարիների հետ: Զարմանալի է, որ բոլոր հայ պատմիչները և պատմաբանները, Հայոց Արևելից կողմանքը՝ մինչև Մեծ Հայքի առաջին բաժանումը, համարել են մայր հայրենիքի անբաժան մասը, ուստի՝ այդ երկրամասը, որի առանցքն Արցախ աշխարհն էր, IV դարի 2-րդ կեսում չէր կարող վարչաքաղաքական անկախության որևէ կարգավիճակ ունենալ և սահմանադիր ժողով հրավիրել: Դեռ ավելին, դժվար չէ նկատել, որ Աղվենի ժողովին ներկա եղած հոգևոր և աշխարհիկ ներկայացուցիչները հիմնականում Արցախ և Ուտիք գավառներն էին ներկայացնում:

Ինչպես գիտենք, Աշտիշատի ժողովի կանոնները մեզ հասել են Բուզանդի և Խորենացու աշխատությունների միջոցով (Ս. Հովհաննիսյանը վկայակոչում է միայն Բուզանդին), այն էլ՝ ոչ համահավաք կերպով: Վաչագան արքան, ծանոթ լինելով նախընթաց երկու հայկական եկեղեցական ժողովների կանոններին, անկասկած, օգտվել է դրանցից: Այդ են վկայում Աշտիշատի ժողովի 1-ին և 2-րդ խմբի կանոնների որոշակի նմանությունները Աղվենի ժողովի Ժ, ԺԱ, ԺԲ և ԺԳ կանոնների հետ: Սակայն, կարգավորման առարկայի տեսակետից մի քանի նորմերի նմանությունները մեզ իրավունք չեն վերապահում Աղվենի ժողովի հրավիրումը շուրջ մեկ դար հետ տանել՝ բացառելով Շահապիվանը: Այդ այն դեպքում, երբ Շահապիվանի և Աղվենի ժողովների համեմատությունը ցույց է տալիս, որ դրանց միջև եղածը հասարակ նմանություն չէ, և ընդհանուր գծերով միմյանց միջև տարբերությունն էական չէ: Այն հանգամանքը, որ Աղվենի սահմանադիր ժողովի Ա, Ը և ԺՁ կանոնների սանկցիաներում շեշտվում են «ինչպես կարգն է», «ըստ օրենքների պատժվում», և «դատվեն կանոններով» եզրույթները, կարծում ենք, որ այդ վկայակոչվող պատիժների հիմքում ընկած են հենց Շահապիվանի կանոնները:

Աղվենի ժողովում ընդունված սահմանադիր կանոնների սերտ աղերսը Շահապիվանի եկեղեցական ժողովի կանոնների հետ մատնանշել է նաև Ն. Ակինյանը (Ներսես Ակինյան, Մովսես Դասխուրանցի, 135-140):

Եզրակացություն

Ինչպես յուրաքանչյուր իրավական ակտ, այնպես էլ Աղվենի աշխարհիկ-եկեղեցական ժողովում հաստատված կանոններն իրենց դարաշրջանի ծնունդն են. կրում են այդ դարաշրջանի իրավագիտակցության կնիքը: Այն ժամանակից բխող խոշոր պատմահրավական փաստաթուղթ է, որը վաղ ավատատիրության դարաշրջանում (մ.թ. V-IX դդ..) կարգավորել է Արցախ-Ուտիքյան հայաշխարհի քաղաքական, իրավական և հասարակական հարաբերությունները:

Աղվենի սահմանադիր ժողովի կանոնները կառուցված են Հին և Նոր կտակարանների, սովորութային իրավունքի, հայոց հայրապետներին վերագրվող կանոնների, իրավահայտ աղբյուրների, հոգևոր գործիչների մեկնությունների, Աշտիշատի և Շահապիվանի եկեղեցական ժողովների հիմքի վրա՝ հաշվի առնելով մայր հայրենիքից բաժանված Հայոց Արևելից կողմանց քաղաքական, տնտեսական և

հոգևոր կյանքի առանձնահատուկ նոր պայմանները:

Հայկական լեռնաշխարհի անբաժանելի մասը կազմող Արցախ-Ուտիքյան հայաշխարհում հայկազուն Առանշահիկ տոհմի խոշոր ներկայացուցիչ Վաչագան արքայի իշխանությունն երբեմնի հզոր Մեծ Հայքի թագավորության մի բեկորն էր հանդիսանում, որի կենտրոնն Արցախամուր աշխարհն էր, իսկ արքայի կողմից ընդունված Կանոնական Սահմանադրությունը, որը հռչակեց օրենքի գերակայության գաղափարը, երկար ժամանակ համերաշխություն, հաշտություն և անդորրություն բերեց երկրին, որի շնորհիվ հայկական կիսանկախ պետական իշխանությունը շարունակվեց հետագա դարերում:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ասատուր Մնացականյան. *Աղվանից աշխարհի գրականության հարցերի շուրջը*. Երևան, 1966:
2. Մաթեոս Ուռհայեցի. *Ժամանակագրութիւն*. Վաղարշապատ, 1898:
3. Փավստոս Բուզանդ. *Պատմություն Հայոց*. Երևան, 1987:
4. Մովսես Խորենացի. *Հայոց պատմութիւն*. Երևան, 1981:
5. Հովհաննես Դրասխանակերտցի. *Հայոց պատմություն*. Երևան, 1996:
6. Մովսես Կաղանկատվացի. *Պատմություն Աղվանից աշխարհի*. Երևան, 1969:
7. *Կանոնագիրք հայոց*. հատոր Ա, աշխատասիրությամբ՝ Վ. Հակոբյանի, Երևան, 1964:
8. Ստեփանոս Օրբելյան. *Սյունիքի պատմությունը*. Երևան, 1986:
9. Լեո. *Երկերի ժողովածու*. հատոր 2, Երևան, 1967:
10. Սուրեն Երեմյան. *Հայաստանը ըստ Աշխարահացոյցի*. Երևան, 1963:
11. Բագրատ Ուլուբաբյան. *Դրվագներ Հայոց Արևելից կողմանց պատմության*. Երևան, 1981:
12. «Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության մեկնաբանություններ». (Ընդհանուր խմբագրությամբ՝ Գ.Հարությունյանի, Ա.Վաղարշյանի) <<Իրավունք հրատ.>> Երևան, 2010:
13. Ներսես վրդ. Մելիք Թանգյան. *Հայոց եկեղեցական իրավունքը*. Ս.Էջմիածին, 2011:
14. Խաչիկ Սամուէլյան. *Հին հայ իրավոունքի պատմություն*. հատոր առաջին, Երևան, 1939:
15. Հրաչյա Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ. *Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան*. հատոր առաջին, Ա-Ե, Երևան, 1969:
16. Աշոտ Սուքիասյան. *Հայոց լեզվի հոմանիշների բացատրական բառարան*. Երևան, 2009:
17. Ռուբեն Ավագյան. *Հայ իրավական մտքի գանձարան.* հ. 1, Երևան, 2001:
18. Նիկողայոս Ադոնց. *Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում*. Երևան, 1987:
19. *Աստոիածաշոինչ մատեան Հին եի Նոր կտակարանների*. եբրայական եի յունական բնագիրներից թարգմանուած, Շտուտգարտ, 1989-30M-063:
20. Սմբատ Հովհաննիսյան. *Աղվենի սահմանադիր ժողովի կանոնները և նրանց աղերսը Աշտիշատի կանոնների հետ*. Հայկական ՍՍՀ ԳԱ «Պատմաբանասիրական հանդես», 1967, N 14:

WORKS CITED

1. Asatur Mnacakanyan, Aghvanic ashxarhi grakanut'yan harceri shurjy' [From Agvan to World Literature Issues: Yerevan], Erevan, 1966. (in Armenian)

2. ASTOIAC'AShOINCh MATEAN HIN EI NOR KTAKARANNERI, ebrayakan ei yunakan bnagirneric t'argmanuac' [Old and New Holy Bible: Yerevan], Stuttgart, 1989-30M-063. (in Armenian)

3. Ashot Suqiasyan, Hayoc lezvi homanishneri bacatrakan bar'aran [Explanatory dictionary of synonyms of the Armenian language: Yerevan], Erevan, 2009. (in Armenian)

4. Bagrat Ulubabyan, Drvagner Hayoc Arevelic koghmanc patmut'yan [Episodes from the History of the Armenian East: Yerevan], Erevan, 1981. (in Armenian)

5. «Hayastani Hanrapetut'yan Sahmanadrut'yan meknabanut'yunner». (Y'ndhanur xmbagrut'yamb՝ G.Harut'yunyani, A.Vagharshyani) [Comments on the Constitution of the Republic of Armenia: Yerevan] <<Iravunq hrat.>> Erevan, 2010. (in Armenian)

6. Hovhannes Drasxanakertci, Hayoc Patmut'yun [History of Armenia: Yerevan], Erevan, 1996. (in Armenian)

7. Jhamanakakic hayoc lezvi bacatrakan bar'aran, hator ar'ajin, A-E, Erevan [Explanatory Dictionary of the Modern Armenian language: Yerevan], 1969. (in Armenian)

8. Kanonagirq hayoc, hator A, ashxatasirut'yamb՝ V. Hakobyani, Erevan, 1964: [Armenian Code of Laws: Yerevan] (in Armenian)

9. Leo, erkeri jhoghovac'u, hator 2 [Collection of Works: Yerevan], Erevan, 1967. (in Armenian)

10. Mat'eos Ur'hayeci, Jhamanakagrut'iun, Vagharshapat [Chronology: Vagharshapat], 1898. (in Armenian)

11. Movses Xorenaci, Hayoc patmut'iun [Armenian History: Yerevan], Erevan, 1981. (In Armenian)

12. Movses Kaghankatvaci, Patmut'yun Aghvanic ashxarhi [Agvan History: Yerevan], Erevan, 1969. (in Armenian)

13. Nerses vrd. Meliq T'angyan, Hayoc ekeghecakan iravunqy', S.E'jmiac'in [Armenian Church Law: Holy Etchmiadzin], 2011. (in Armenian)

14. Nikoghayos Adonc, Hayastany' Hustinianosi darashrjanum [Armenia in the Age of Justinian: Yerevan], Erevan, 1987. (in Armenian)

15. P'avstos Buzand Patmut'yun Hayoc [History of Armenia: Yerevan], Erevan, 1987. (in Armenian)

16. R'uben Avagyan, Hay iravakan mtqi gand'aran h. 1 [Treasury of Armenian Legal Thought: Yerevan], Erevan, 2001. (In Armenian)

17. Step'anos O'rbelyan, Syuniqi patmut'yuny' [Syunik History: Yerevan], Erevan, 1986. (in Armenian)

18. Suren Eremyan, «Hayastany' y'st Ashxarahacoyci» [Armenia according to the World Encyclopedia: Yerevan], Erevan, 1963. (in Armenian)

19. Smbat Hovhannisyan, Aghveni sahmanadir jhoghovi kanonnery' ev nranc aghersy' Ashtishati kanonneri het [The rules of the Aghven Constituent Assembly and their relationship with the rules of Ashtishat: Stuttgart], Haykakan SSH GA «Patmabanasirakan handes», 1967, N 14. (in Armenian)

20. Xachik Samue'lyan, Hin hay iravounqi patmut'yun [History of Armenian law: Yerevan], hator ar'ajin, Erevan, 1939. (in Armenian)

THE CANONS OF THE AGHVEN CONSTITUENT ASSEMBLY AND THEIR INTERRELATION WITH WITH THE CANONS OF PREVIOUS CHURCH ASSEMBLIES

VOLODYA HOVSEPYAN
National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, Institute of Philosophy, Sociology and Law, Ph.D. Student,
Yerevan, the Republic of Armenia

The purpose of this article is to demonstrate that the study of the medieval administrative and political situation of the Eastern provinces of the Kingdom of Greater Armenia possesses not only scholarly, but also political significance. This is particularly relevant in light of the fact that Azerbaijani historiography, guided by political considerations, distorts the history of the Armenian people, thereby questioning the legitimacy of Armenian statehood. In contemporary discourse, this tendency is further reflected in official Azerbaijani claims not only to the territory of Artsakh, but also to parts of the Republic of Armenia.

The objectives of the study are as follows:

to re-examine, with new substantiations, the issues related to the dissolution of the Kingdom of Aghven (Albania), the establishment of the marzpanate, and the incorporation of the provinces of Artsakh and Utik—detached from Armenia—into Aghven;

to investigate the administrative and political status of Armenia's Eastern provinces within the Aghvank marzpanate;

to analyze the position of the local Armenian princely houses that emerged after the abolition of the Aghven marzpanate in the 9th–13th centuries.

In the course of the research, a number of specialized methods were applied, including structural, historical-legal, systemic, and analytical approaches.

The research demonstrates that following the dissolution of the Kingdom of Greater Armenia, its eastern provinces—Artsakh and Utik—while incorporated into another administrative-political entity, Aghven, nevertheless retained their Armenian character. This continuity served as the foundation for the subsequent manifestations of Armenian statehood, including the Kingdom of Hamam of the East, the principalities of Parisos and Khachen, the melikdoms of Khamsa, the Nagorno-Karabakh Autonomous Region, and, during 1991–2023, the Republic of Nagorno-Karabakh (Artsakh).

Keywords: *Agven, Artsakh, Utik, Eastern region of Armenia, church law, canon law, constitution, King Vachagan, legal source, rules of the Ashtishat and Shahapivan church councils.*

КАНОНЫ АГВЕНСКОГО УЧРЕДИТЕЛЬНОГО СОБОРА И ИХ СВЯЗЬ С КАНОНАМИ ПРЕДЫДУЩИХ ЦЕРКОВНЫХ СОБОРОВ

ВОЛОДЯ ОВСЕПЯН
соискатель Института философии, социологии и права Национальной Академии Наук Республики Армения,
г. Ереван, Республика Армения

Настоящая работа посвящена церковно-правовым канонам, принятым в одном из церковных соборов Армянской апостольской церкви (488г.) в летнем доме

Агвен, расположенном в восточном краю Армении, дошедшим до нас благодаря труду историка VII века Мовсеса Каганкатваци «История страны Алуанк» («История агван»). Документу, помещённому в главе XXVI книги, историк даёт название «Каноническая конституция царя Агванского Вачагана, утвержденная на собрании в Агвене».

В статье анализируются важные процессы и события, произошедшие в восточном краю Армении, которые послужили основой для принятия церковно-правовых канонов в Агвене. В статье автор касается проблем формирования и развития источников армянского права на востоке Армении, а также основных первоисточников, канонов, принятых на учредительном собрании в Агвене: канонов Аштишатских и Шаапиванских церковных собраний, а также их взимосвязь.

Цель настоящей статьи — показать, что изучение средневекового административно-политического положения восточных областей исторического Великого Армянского царства имеет не только научное, но и политическое значение, поскольку историография Азербайджана по политическим соображениям искажает историю армянского народа, ставя под сомнение даже сам факт существования армянской государственности. И это происходит в условиях, когда руководство Азербайджана в наши дни с дерзостью считает азербайджанскими не только территорию Арцаха, но и Армянской Республики.

Задачи исследования:

Уточнить на основе новых обоснований вопросы, связанные с упразднением царства Албании, созданием марзпанства, а также временем присоединения отторгнутых от Армении областей Арцаха и Утика к Албании.

Исследовать административно-политический статус восточных областей Армении в составе марзпанства Албании.

Изучить положение местных армянских княжеских домов, сформировавшихся после упразднения марзпанства Албании, в IX–XIII веках.

В ходе работы применялись ряд специальных методов, в частности: структурный, историко-правовой, системный, аналитический и другие.

В статье обосновано, что после упразднения Великого Армянского царства его восточные провинции — Арцах и Утик — оказавшись в составе другого административно-политического образования — Албании, остались исключительно армянскими, что стало основой для дальнейшего продолжения армянской государственности в формах царства Хамама Восточного, княжеств Парисоса и Хачена, меликств Хамсы, автономной области Нагорного Карабаха, а в 1991–2023 годах — в форме Республики Нагорный Карабах (Арцах).

Ключевые слова: *Агвен, Арцах, Утик, Восточный край Армении, церковное право, каноническое право, конституция, царь Вачаган, правовой источник, правила Аштишатского и Шаапиванского церковных соборов.*

SELF-DETERMINATION DENIED: THE LEGAL CASE FOR ARTSAKH'S INDEPENDENCE AND THE ILLEGALITY OF AZERBAIJAN'S SOVEREIGNTY CLAIMS *

UDC 341 *DOI: 10.52063/25792652-2025.2.25-55*

ALEKSANDR HARUTYUNYAN
French University in Armenia, Lecturer;
American University in Armenia, Lecturer;
French University in Armenia, Legal Clinic, Director;
Attorney at Law, PhD. in Law
Yerevan, the Republic of Armenia
aah.glaw@gmail.com
ORCID ID: 0009-0000-0070-1681

The aim of this article is to examine the legal foundations of the Republic of Artsakh's claim to independence and to assess the competing assertion of sovereignty advanced by Azerbaijan. In particular, the article seeks to demonstrate that Artsakh presents one of the strongest contemporary cases for recognition of remedial secession under international law. The central issues addressed are, first, whether Artsakh's declaration of independence and subsequent exercise of statehood met the requirements of international and Soviet constitutional law, and second, whether Azerbaijan's invocation of territorial integrity has legal merit given the circumstances of ethnic cleansing, mass displacement, and the use of force to alter territorial control. Methodologically, the article employs a comparative analysis. It situates the Artsakh question alongside other contested cases of secession and self-determination, including Kosovo, South Sudan and Eritrea. By examining the jurisprudence of international courts and the practice of states in these analogous situations, the study identifies the legal standards applied to questions of independence, territorial integrity, and remedial secession, and measures the Artsakh case against those standards. The conclusions advanced are unambiguous. Artsakh is historically and legally an Armenian land whose people exercised their right to self-determination in accordance with constitutional and international norms. Azerbaijan's claim to sovereignty over Artsakh rests on political assertion rather than legal substance and has been maintained through force, ethnic cleansing, and demographic engineering. Properly interpreted, international law does not permit the acquisition of territory through aggression or atrocity crimes and recognizes the entitlement of the people of Artsakh to external self-determination.

Keywords: *Artsakh, international law, remedial secession, self-determination, territorial integrity, genocide, Armenia, Azerbaijan, sovereignty.*

Introduction

In September 2023, Azerbaijan once again initiated military aggression launching a large-scale military operation against the ethnically Armenian population of Artsakh. This

* Հոդվածը ներկայացվել է 20.06.2025թ., գրախոսվել՝ 02.08.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.09.2025թ.:

act of aggression was preceded by a blockade that lasted for months and had deprived civilians of food, medicine and other vitally important things. As a result of this aggression a mass displacement of approximately 120,000 Armenians took place. In other words, an act of genocide was committed by effectively cleansing the region of its indigenous population. However, despite warnings by international legal scholars and genocide experts, including The Lemkin institute for Genocide Prevention (Lemkin Institute for Genocide Prevention, Report, Risk Factors and Indicators of the Crime of Genocide in the Republic of Artsakh: Applying the UN Framework of Analysis for Atrocity Crimes to the Nagorno-Karabakh Conflict, 2023), the global response was muted. Following the ethnic cleansing, Azerbaijan declared “full reintegration” of the territory and erased all institutional traces of Artsakh’s thirty-year-old self-governing republic.

This was not the beginning, but the culmination, of a long-standing strategy by Azerbaijan to eliminate the Armenian presence in Artsakh. From the Sumgait and Baku pogroms of the late 1980s and early 1990s, to the Maragha massacre (1992), the Talish atrocity (2016), and repeated violations during the 2020 war and 2023 blockade, the pattern is unmistakable: repression, and ethnonationalist violence against a population that has consistently demanded its right to self-determination.

Azerbaijan falsely claims that its sovereignty over Artsakh is internationally recognized and inviolable. We challenge that on legal, moral and every other possible grounds. Artsakh’s secession was lawful under Soviet constitutional law, it was confirmed through democratic means, and that subsequent Azerbaijani conduct, such as war crimes, ethnic cleansing, and genocidal intent simply does one thing: triggers the doctrine of remedial secession.

Furthermore, this article places the case of Artsakh in comparative perspective, drawing on international precedents such as Kosovo, Eritrea and South Sudan. This article argues that Artsakh’s claims whether legal, moral or historical, are in many ways stronger and superior than, those of other entities whose statehood has been recognized.

Ignoring such legal arguments bears the risk of normalizing territorial conquest by force as well as legitimizing ethnic cleansing as a tool of statecraft. In this article we call not only for recognition of Artsakh’s legal right to independence, but for the reaffirmation of core principles of international law—non-acquisition of territory by force, the right of peoples to self-determination and prohibition of genocide.

Azerbaijan’s Falsified Sovereignty Claims and Artsakh’s Legal Foundations for Secession.

1. The Soviet Origin of Azerbaijan’s Claim: Artificial and Illegitimate

Azerbaijan’s sovereignty over Artsakh is frequently invoked by international actors as legally settled and “territorially recognized”, whereas this so called “recognition” is rooted in Soviet administrative decisions, and clearly not in the exercise of democratic will or respect for self-determination. When the South Caucasus was Sovietized in early twentieth century, one of the most well-known leaders of the century Joseph Stalin (at the time he was People’s Commissar for Nationalities) arbitrarily assigned the Armenian-majority region of Nagorno-Karabakh to Soviet Azerbaijan in July 1921, despite an initial vote in favor of unification with Soviet Armenia by the Caucasian Bureau of the Communist Party.

This decision clearly lacks legality and was purely political, designed to appease Turkey and strengthen Azerbaijan’s loyalty to Moscow ignoring the will of the local population. The 1923 creation of the Nagorno-Karabakh Autonomous Oblast (NKAO) within the Azerbaijan SSR institutionalized the region’s separation from Armenia but also

recognized its distinct ethnic and political character. It was never fully integrated, administratively, culturally, or politically.

In other words, Azerbaijan's contemporary claim rests on the internal borders of a no longer existing totalitarian regime. It fails to satisfy the requirements of uti possidetis juris, which applies only where internal borders reflect legitimate administrative or political reality. In *Frontier Dispute (Burkina Faso v. Mali)*, the ICJ held that uti possidetis aims to prevent chaos during decolonization—not to freeze unjust borders created by fiat. When a border or territorial claim lacks democratic or legal legitimacy at inception, the doctrine cannot validate it (Cour Internationale de Justice, Receul des arrets, Avis Consultatifs et Ordonnances INTERNATIONALE DE JUSTICE RECUEIL DES ARRÊTS, AVIS CONSULTATIFS ET ORDONNANCES, Affaire du Differend Frontalier, (Burkina Faso/Republique de Mali), Arrêt du 22 December 1986. available at https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/69/069-19861222-JUD-01-00-EN.pdf).

2. Artsakh's Lawful Secession Under Soviet Constitutional Law

Azerbaijan continuously fueled the myth of unilateral secession, whereas in reality Artsakh's path to independence was perfectly in line with Soviet constitutional procedures. Article 78 of the 1977 USSR Constitution allowed a union republic to secede, and under Article 74 of the Azerbaijan SSR's Constitution, autonomous oblasts like the NKAO had institutional rights to express their will.

Faced with the rise of Azerbaijani nationalism, continuous and violent repression, ethnic violence at the sunset of the Soviet Union in the late 1980s, including the Sumgait pogrom in February 1988, the NKAO Regional Soviet voted to secede from Azerbaijan on 20 February 1988. On 10 December 1991, following the USSR's collapse, the region held a referendum on independence in which 99% of participating voters supported creating the Republic of Nagorno-Karabakh (later Artsakh).

This was not an isolated incident, as this process mirrors those recognized in other post-Soviet transitions (e.g. the Baltic states). The UN General Assembly (Resolution 2625) affirms that a people has the right to secede when denied meaningful autonomy or subjected to systemic oppression. Artsakh, which had faced pogroms, military blockade, and political exclusion by Baku since 1988, clearly met that threshold.

3. Azerbaijan's Claims Refuted by International Law and Atrocity Crimes

Even assuming Azerbaijan's de jure sovereignty under uti possidetis juris, its subsequent conduct voids any claim to legal title over Artsakh. Under international law, sovereignty is conditional on the respect for human rights, prohibition of force, and protection of minority populations. Azerbaijan's pattern of behavior since 1988 reflects intentional and repeated violations of these obligations:

- Sumgait and Baku Pogroms (1988–1990): Anti-Armenian riots tolerated or incited by Azerbaijani authorities resulted in torture, murder, and displacement of thousands (Council of Europe, Third Report on Azerbaijan, 1998, pp. 5-6). The Sumgait pogrom in particular was described by *Human Rights Watch* as "ethnic cleansing by design" (Human Rights Watch, Conflict in the Soviet Union, Black January in Azerbaijan, May 1991, available at https://www.hrw.org/reports/pdfs/u/ussr/ussr915.pdf?utm).
- Maragha Massacre (1992): Documented by Baroness Caroline Cox and others, Azerbaijani forces tortured and murdered dozens of Armenian civilians in the village of Maragha in a manner consistent with war crimes under the Geneva Conventions (Human Rights Watch, Conflict in the Soviet Union, Black January in

Azerbaijan, May 1991, available at https://www.hrw.org/reports/pdfs/u/ussr/ussr915.pdf?utm).

- Talish Atrocity (2016): During a four-day war, Azerbaijani soldiers filmed themselves mutilating elderly civilians, actions later praised by state media. This demonstrated an official culture of impunity and sadistic propaganda (Waters, Nick, An execution in Hadrut, Bellingcat, 15 October 2020 available at https://www.bellingcat.com/news/rest-of-world/2020/10/15/an-execution-in-hadrut-karabakh/).
- 2020 War and 2023 Siege: The use of banned cluster munitions, white phosphorus, and starvation tactics during the 2023 blockade violated Articles 54 and 55 of Additional Protocol I to the Geneva Conventions. Human rights expert Luis Moreno Ocampo and former ICC prosecutor Rod Rastan warned that the blockade and forced displacement in 2023 met the threshold of genocide under Article II(c) of the Genocide Convention (Ocampo, Luis Ocampo, Expert Opinion, Genocide against Armenians in 2023, 7 August 2023, available at https://www.cftjustice.org/wp-content/uploads/2023/08/Moreno-Ocampo-Expert-Opinion.pdf).

International law has consistently held that territory obtained through force or mass atrocity cannot be legally recognized. The ICJ's *Legal Consequences of the Construction of a Wall* advisory opinion reaffirmed that acquisition of territory by war, occupation, or population transfer is illegal (https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/131/131-20040709-ADV-01-00-EN.pdf).

Under the doctrine of remedial secession, a people may lawfully secede when their state commits crimes against humanity and denies meaningful internal self-determination. As According to some scholars, remedial secession remains an exceptional but justifiable legal remedy in cases of oppression and atrocity (Cassese, Antonio, Self-Determination of Peoples: A Legal Reappraisal, Cambridge University Press, Grotius Publication, Cambridge, 1995, pg 120).

Artsakh therefore stands not only as a case of denied self-determination, but as a victim of systematic genocidal policy that extinguishes any Azerbaijani claim to legal sovereignty.

Remedial Secession, Atrocity Crimes, and the Case for Artsakh's Independence

1. Remedial Secession: Legal Basis in International Law

The concept of remedial secession vests in the idea that peoples who are systematically denied their rights, subjected to mass violence, and/or continuously oppressed in any other way, have the right to determine their own political status through secession, even in the absence of a formal referendum or constitutional provision permitting it. This is an important exception to the general prohibition of unilateral secession in international law, articulated in Article 2(4) of the UN Charter, which prohibits the use of force to alter national boundaries (United Nations Charter, Article 2 (4), available at https://legal.un.org/repertory/art2/english/rep_supp7_vol1_art2_4.pdf).

However, secession by force is generally prohibited unless a people faces a denial of meaningful internal self-determination—as when their ability to participate in their government or manage their affairs is effectively eradicated by external violence or oppression. As the International Court of Justice (ICJ) indicated in its advisory opinion on Kosovo's declaration of independence, secession is not illegal per se under international law (Cour Internationale de Justice, Avis Consultatif, 22 janvier 2010, available at https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/141/141-20100722-ADV-01-00-

FR.pdf). In severe cases of repression—such as genocide, war crimes, and gross human rights violations—peoples may lawfully secede, particularly where no meaningful alternative exists to protect their identity and survival within the existing state.

Remedial secession is grounded in several principles, including:

A. Right to Self-Determination: The UN Declaration on Principles of International Law (Resolution 2625) states that every people has the right to freely determine its political status and pursue its economic, social, and cultural development (UN General Assembly, 25th Session, The UN Declaration on Principles of International Law, Resolution No. 2625, 1970, pg. 121-124). The International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR, Article 1) and the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (ICESCR, Article 1) reiterate this right.
B. Right to Protect against Atrocities: Where a government engages in atrocity crimes, ethnic cleansing, or genocidal acts, international law recognizes a secondary right to secede as a means of preventing further harm. The right to life, protection from genocide, and protection from torture are fundamental jus cogens principles under customary international law.
C. Humanitarian Intervention: In cases of extreme violation of human rights, international law recognizes the need for states or international bodies to intervene on behalf of peoples facing existential threats. The Responsibility to Protect (R2P) doctrine, endorsed by the UN in 2005, obliges states to act against crimes against humanity, including genocide, and offers a foundation for the recognition of remedial secession.

2. The Nexus between Atrocities and the Right to Secede: The Case of Artsakh

In Artsakh's case, the repeated and systematic atrocities perpetrated by Azerbaijan against its Armenian population—including the Sumgait pogroms, the Maragha massacre, and the Talish 2016 atrocity—demonstrate the denial of meaningful internal self-determination and justify the region's secession under international law.

A. The Sumgait and Baku Pogroms (1988–1990): During the final years of the USSR, Azerbaijani nationalists, supported by the government, orchestrated mass violence against Armenians, beginning in Sumgait in February 1988. The pogroms spread to other Azerbaijani cities, including Baku, where Armenians were beaten, tortured, and killed. In total, over 300 Armenians were killed, and thousands were displaced. Human Rights Watch and Amnesty International reported that the Azerbaijani authorities did not intervene to protect the victims, thus failing their obligation to protect minorities under international human rights law.
B. The Maragha Massacre (1992): Following Azerbaijani military incursions into Armenian-held territory during the Nagorno-Karabakh War, Azerbaijani forces attacked the Armenian village of Maragha, killing at least 50 civilians, including women and children. Survivors reported torture and mutilation of bodies, and the massacre was condemned by international observers as a war crime. This event added to the growing evidence that Azerbaijan's violence against ethnic Armenians was systematic and intended to erase the Armenian presence in the region (https://switzerland.mfa.am/en/news/2014/04/10/MaraghaMassacre/2077).
C. The Talish Atrocity (2016): During a brief but brutal escalation of violence in April 2016, Azerbaijani forces captured the village of Talish in the Hadrut region of Artsakh. In addition to military casualties, Azerbaijani forces filmed themselves torturing and executing civilians, including the elderly. The use of violence against non-combatants and the subsequent exploitation of these images for propaganda highlighted the ethnic hatred underlying Azerbaijan's military tactics. These actions

are clear violations of the Geneva Conventions, which prohibit targeting civilians during conflict.

D. The 2023 Ethnic Cleansing and Blockade: In 2023, Azerbaijan imposed a blockade on Artsakh that severely restricted the movement of goods and people, effectively depriving the population of food, medicine, and basic services. After Azerbaijan's military operation in September 2023, over 120,000 Armenians were forcibly displaced from their homes. The International Crisis Group and various human rights organizations condemned the operation as a form of ethnic cleansing, confirming that it met the criteria of genocide under the Genocide Convention due to its intent to destroy the Armenian identity of Artsakh (Lemkin Institute for Genocide Prevention, Risk Factors and Indicators of the Crime of Genocide in the Republic of Artsakh: Applying the UN Framework of Analysis for Atrocity Crimes to the Nagorno-Karabakh Conflict, REPORT 5 September 2023 available at https://www.armenian-genocide.org/uploads/Karabakh/299.pdf).

Given this ongoing pattern of atrocities, Artsakh's secession can be justified under international law, particularly the principle of remedial secession. Artsakh's people were faced with the reality of genocide and ethnic cleansing, and their unilateral secession was not only their right but also their duty to preserve their lives and cultural identity.

3. International Precedents of Remedial Secession

International precedents of remedial secession support the recognition of Artsakh's independence, given its people's legitimate claims under the principles of self-determination and protection from atrocities. Notable cases include:

A. Kosovo (2008): In its advisory opinion, the ICJ ruled that Kosovo's declaration of independence did not violate international law, despite Serbia's claim over the territory. Kosovo's secession was seen as a remedial response to the atrocities committed by Serbia during the 1990s, particularly the ethnic cleansing of Albanians. The Court noted that Kosovo's population had been subjected to extreme violence and that their declaration of independence was an attempt to safeguard their survival (ICJ Advisory opinion of 22 July 2010, p. 403, paras 82-84).

B. South Sudan (2011): South Sudan's independence from Sudan was a result of decades of civil war, during which the Sudanese government was responsible for atrocities, including genocide in Darfur. The secession was supported by the African Union and the United Nations, recognizing the region's right to self-determination following extensive human rights abuses.

C. Eritrea (1993): Eritrea's independence from Ethiopia came after decades of brutal oppression, including atrocities committed by Ethiopian forces during the Eritrean War of Independence. The UN and African Union supported Eritrea's secession as a remedial response to the destruction of its people's basic rights and survival (The United Nations and the Independence of Eritrea, With an introduction by Boutros Boutros-Ghali, Secretary-General of the United Nations, The United Nations Blue Books Series, Volume XII, Department of Public Information United Nations, New York, pp. 36-37).

These cases all illustrate the legitimacy of remedial secession when a people face systemic violations of their human rights, ethnic cleansing, and genocidal intent. Artsakh, too, deserves the international community's recognition, as its secession fulfills all the criteria for this exceptional legal right.

Azerbaijan's Sovereignty Claim Under the Non-Recognition Principle and Jus Cogens Norms

1. The Non-Recognition Principle and Azerbaijan's Sovereignty Claim

The principle of non-recognition is a well-established norm in international law, stipulating that states and international organizations are obligated not to recognize a regime or territorial claim that arises from grave breaches of international law, particularly those involving the use of force, genocide, or other atrocity crimes. This principle, articulated in Article 2(4) of the UN Charter, applies to situations where sovereignty is asserted in violation of the right to self-determination, human rights, or territorial integrity.

Azerbaijan's claim to the territory of Artsakh is founded on the outdated and illegitimate borders drawn by the Soviet Union and the subsequent violent suppression of the Armenian population of Artsakh. The non-recognition principle requires that no state should recognize territorial claims derived from violations of human rights and international humanitarian law, including genocide and ethnic cleansing.

2. Violations of Jus Cogens Norms and the Illegitimacy of Azerbaijan's Claim

Jus cogens norms are peremptory principles of international law from which no derogation is permitted. These include norms prohibiting genocide, war crimes, crimes against humanity, torture, and aggression. The prohibition of genocide is perhaps the most prominent jus cogens norm, enshrined in Article 1 of the Genocide Convention.

Azerbaijan's treatment of the ethnic Armenian population of Artsakh can be understood as a direct violation of jus cogens norms. The historical and ongoing atrocities perpetrated against Armenians—specifically, the Sumgait pogroms, the Maragha massacre, the Talish atrocity, and the 2023 genocide against Armenians—constitute systematic actions aimed at the destruction of a particular ethnic group. These acts meet the definition of genocide under Article II of the Genocide Convention, as they include acts of killing, causing serious bodily or mental harm, and deliberately inflicting conditions designed to destroy the Armenian population of Artsakh.

A. Sumgait and Baku Pogroms (1988–1990):

As noted earlier, the Sumgait pogroms of 1988 were characterized by widespread, state-sanctioned violence against ethnic Armenians, which left hundreds dead and thousands displaced. While Azerbaijan denies its role in the pogroms, numerous human rights organizations, including Amnesty International and Human Rights Watch, reported that the Azerbaijani government either directly instigated or failed to prevent the violence. Such conduct, combined with subsequent incidents of violence in Baku, establishes a consistent pattern of ethnic violence against Armenians, aimed at terrorizing and displacing the civilian population.

B. Maragha Massacre (1992):

The Maragha massacre in 1992 remains one of the clearest examples of the intentional destruction of the Armenian population. Azerbaijani forces targeted the village of Maragha, killing dozens of civilians and destroying homes. Survivors reported gruesome acts of torture, including beheadings and mutilations of the dead. These actions, which targeted the civilian population of Maragha and violated international humanitarian law, constitute war crimes under the Geneva Conventions. The Maragha

massacre exemplifies Azerbaijan's intent to wipe out ethnic Armenians from the region and should be viewed in the context of genocidal actions.

C. Talish Atrocity (2016):

The 2016 Talish massacre further evidences Azerbaijan's systemic violation of international law. Azerbaijani forces, after capturing the village of Talish, engaged in extrajudicial killings and torture of civilians. Video footage documenting the torture of elderly Armenians was later circulated by Azerbaijani media outlets, serving as a form of state-sponsored propaganda to glorify the dehumanization of Armenians. These actions are indicative of genocidal intent, with Azerbaijan's policies deliberately designed to terrorize, subjugate, and erase the Armenian identity in Artsakh.

D. The 2023 Genocide and Blockade:

The most recent escalation of Azerbaijani aggression culminated in the 2023 military operation and the subsequent blockade of Artsakh, which the UN and other international bodies have condemned as ethnic cleansing. The forced displacement of over 120,000 Armenians from Artsakh, combined with Azerbaijan's military attacks on civilians and infrastructure, demonstrates an ongoing intent to eradicate the Armenian presence in the region. The blockade, which restricted essential goods like food and medicine, contributed to the dehumanization and suffering of the population—actions that fall under the legal definition of genocide.

3. Non-Recognition of Azerbaijan's Sovereignty over Artsakh Under International Law

The non-recognition principle extends to cases where territory has been acquired through violence, war crimes, ethnic cleansing, or genocide. Azerbaijan's assertion of sovereignty over Artsakh, accompanied by its widespread violations of international law, is legally unsustainable. In 2017, the International Law Commission's Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts affirmed that states are under a legal duty not to recognize territorial acquisitions made through gross violations of human rights.

In the case of Artsakh, Azerbaijan's sovereignty claim is tainted by its systematic violations of the right to self-determination, ethnic cleansing, and genocidal practices. International recognition of Azerbaijan's sovereignty over Artsakh—especially after its continued use of force and war crimes—would represent a failure of the international community to uphold its obligations under jus cogens norms and the Genocide Convention.

As noted by International Court of Justice (ICJ) judges in various opinions, recognition of such claims not only violates the rights of the affected peoples but also undermines the credibility of the international legal system in promoting peace and justice. The ICJ has consistently held that states cannot invoke the principle of territorial integrity to justify violations of fundamental human rights. In cases such as Kosovo and South Sudan, the international community chose to recognize secessionist entities after they were subjected to atrocities and violence, establishing legal precedents for remedial secession.

Thus, the non-recognition of Azerbaijan's sovereignty claim over Artsakh is both a legal obligation and a moral imperative under international law, especially given the documented atrocities committed by Azerbaijan against the Armenian population of the region.

4. Conclusion: The Legal Path Forward for Artsakh's Independence

The legal foundation for Artsakh's independence is grounded not only in the right of peoples to self-determination but also in the international community's obligation to protect vulnerable populations from genocide and atrocity crimes. Given Azerbaijan's consistent pattern of violence, it is clear that remedial secession is a justified response to these violations. The international legal system must move beyond mere rhetoric and recognize Artsakh's right to self-determination as a matter of justice, human dignity, and respect for international law.

International Responses, Legal Precedents, and the Case for Artsakh's Recognition

1. International Recognition of Secessionist Entities: Key Precedents

The recognition of secessionist territories has occurred in various contexts, particularly where such territories have been subjected to extensive violence, human rights abuses, or ethnic cleansing by the controlling state. International recognition is often viewed as a political decision influenced by geopolitical factors; however, several international legal precedents have emerged where secession has been recognized based on the principles of self-determination and protection from atrocities.

A. Kosovo (2008)

One of the most notable precedents for secession and recognition is the case of Kosovo, which declared its independence from Serbia in 2008. Despite Serbia's objections, the International Court of Justice (ICJ) issued an advisory opinion affirming that Kosovo's declaration of independence did not violate international law, primarily because Kosovo's people had been subjected to systematic violence, ethnic cleansing, and genocidal acts by the Serbian government during the 1990s Balkan Wars.

The ICJ recognized that Kosovo's independence was a remedial response to the atrocities committed against ethnic Albanians by the Serbian authorities, and therefore, Kosovo had a legitimate right to secession in the face of violent oppression. Although the ICJ's ruling did not explicitly validate Kosovo's sovereignty, the international community, led by the European Union, United States, and several other states, ultimately recognized Kosovo as an independent state. This legal precedent establishes that remedial secession, especially when linked to human rights violations, may justify the creation of a new state, even without the agreement of the parent state (ICJ Advisory opinion, 22 July 2010).

B. South Sudan (2011)

Another important precedent is the secession of South Sudan from Sudan in 2011. After decades of civil war and genocide against the Southern Sudanese population by the Sudanese government, the international community, particularly the United Nations and the African Union, supported South Sudan's right to independence.

The referendum that led to South Sudan's secession was largely recognized as a remedial secession in response to the atrocities committed by the Sudanese government, including the Darfur genocide and widespread violence in the south.

South Sudan's independence was facilitated by international mediation and was recognized by the UN and the African Union, establishing the principle that a people subjected to genocide or mass atrocities may justifiably seek independence through secession (Hazvinei Vhumbunu, Clayton and Rudigi, Joseph Rukema "Sustainability and Implications of the Sudan–South Sudan Secession: Perspectives from the Ground", Journal of African Foreign Affairs (JoAFA),

Volume 6, Number 3, December 2019, pp. 23–42). The case further supports the idea that Artsakh, whose population has faced repeated ethnic violence and genocidal intent by Azerbaijan, has a strong legal argument for its independence under the same principle.

C. Eritrea (1993)

Eritrea's independence from Ethiopia in 1993 followed a brutal war of independence, during which the Ethiopian government engaged in massacres and human rights violations against the Eritrean population. Following a long struggle for self-determination, Eritrea held a referendum, which resulted in a landslide vote for independence. The UN and international community recognized Eritrea's independence, despite Ethiopia's opposition. The recognition was based on the right to self-determination and the historic oppression of Eritreans by the Ethiopian government (United Nations and the independence of Eritrea 1996)

This case mirrors Artsakh's situation in that Eritrea's people had suffered under a repressive regime for decades, much like the Armenians in Artsakh. The international recognition of Eritrea's secession provided a precedent that underscores the legitimacy of self-determination for peoples suffering from state-sponsored repression and atrocities.

2. The Case for Artsakh's Recognition: Drawing Parallels

In light of the precedents set by Kosovo, South Sudan and Eritrea the case for recognizing Artsakh's independence becomes increasingly compelling. Like these regions, Artsakh has endured a prolonged history of violence, ethnic cleansing, and war crimes, all of which meet the conditions for remedial secession under international law.

Key parallels between Artsakh and these historical precedents include:

A. Systematic Violence: Just as Kosovo experienced ethnic cleansing and genocide, Artsakh has been subjected to pogroms (e.g., Sumgait and Baku), massacres (e.g., Maragha), and continuous war crimes by Azerbaijan, including the Talish atrocity and the 2023 ethnic cleansing of Armenians.
B. Self-Determination: Like South Sudan, which was granted the right to self-determination after years of oppression, Artsakh's right to self-determination should be respected in light of its history of being denied the freedom to govern itself by Azerbaijan.
C. International Legal Precedent: Similar to the international recognition of Eritrea's independence after decades of struggle, Artsakh's case for independence is legally supported by the principle of remedial secession based on its suffering under Azerbaijan's state-sponsored violence.

3. Obstacles to Artsakh's Recognition: Geopolitical and Political Challenges

While Artsakh's legal right to secede is grounded in international law, including the principle of remedial secession, the political challenges to its recognition are significant.

A. Azerbaijan's Geopolitical Influence: Azerbaijan enjoys strong diplomatic relations with powerful states, including Turkey and several Western countries, which complicates the international community's willingness to recognize Artsakh's independence. The strategic interests of these countries—particularly in energy politics—often overshadow humanitarian concerns.
B. Russia's Position: While Russia has allegedly maintained a close relationship with Armenia, its position on Artsakh's independence remains nuanced. Russia's interests in maintaining influence over the Caucasus and balancing its relations with Azerbaijan deter it from fully supporting Artsakh's recognition.
C. Legal and Political Resistance: Many states remain hesitant to set a precedent for recognizing secessionist entities due to fears of destabilizing international borders.

As a result, while Kosovo has been recognized by more than 100 countries, its status remains contested, and other territories, such as Artsakh, struggle for recognition.

4. Conclusion: The Need for International Legal Recognition of Artsakh

The case for recognizing Artsakh's independence is rooted in international law, historical precedents, and the right to self-determination for peoples subjected to genocide and systematic violence. The international community must step forward to recognize Artsakh, not only because of its right to self-determination but also as a moral and legal obligation to protect vulnerable populations from atrocities and genocidal acts. Recognition would represent a commitment to human rights, justice, and the rule of law in the face of ongoing state-sponsored violence.

Conclusion – The Legal, Ethical, and Political Imperatives for Artsakh's Recognition

1. Summary of Legal Arguments

The legal case for Artsakh's independence is firmly grounded in principles of international law, particularly the right to self-determination, the non-recognition principle, and the protection of peoples from genocide and other atrocity crimes. As demonstrated through various historical precedents—most notably Kosovo, South Sudan, Eritrea,—secession has been recognized as a legal remedy for peoples subjected to systematic violence, ethnic cleansing, and genocide by the parent state.

The atrocities committed by Azerbaijan against the ethnic Armenian population of Artsakh—including the Sumgait pogroms, the Maragha massacre, the Talish atrocities, and the 2023 ethnic cleansing—represent clear violations of jus cogens norms, including the prohibition of genocide, war crimes, and crimes against humanity. These crimes provide a legal justification for Artsakh's remedial secession and the international recognition of its sovereignty.

Additionally, the non-recognition principle compels the international community not to accept the illegal territorial claims made by Azerbaijan, as they are founded on violence, oppression, and grave breaches of international law. The international community has no obligation to recognize Azerbaijan's sovereignty over Artsakh, particularly when it continues to violate international norms and perpetrate genocidal actions against Armenians.

2. Ethical Imperatives

Beyond the legal justification, there are profound ethical imperatives for recognizing Artsakh's independence. The Armenian people of Artsakh have faced centuries of persecution, culminating in the genocidal violence of the 20th and 21st centuries. This includes not only the events of the Armenian Genocide in 1915 but also the systematic targeting of Armenians in Sumgait, Baku, Maragha, and Talish, as well as the recent atrocities committed in 2023. These events represent an unbroken pattern of ethnic violence, dispossession, and subjugation at the hands of Azerbaijan.

Ethically, the international community has a moral responsibility to protect peoples from genocide and ensure the right to live free from oppression. The failure to recognize Artsakh's right to self-determination effectively ignores the human suffering endured by its people. It sends the message that states may engage in genocide and ethnic cleansing with impunity and that the basic rights of vulnerable populations can be disregarded in favor of geopolitical expediency.

Recognizing Artsakh's independence would be a moral statement in favor of justice and human rights, acknowledging the right of peoples to exist and to govern themselves without being subjected to ethnic violence, discrimination, and genocide. It would demonstrate the international community's commitment to preventing the recurrence of atrocities and holding accountable those who commit war crimes.

3. Political and Geopolitical Considerations

While legal and ethical arguments strongly support the recognition of Artsakh's independence, the political and geopolitical considerations cannot be ignored. Azerbaijan, with its strategic alliances, particularly with Turkey and Israel, holds significant geopolitical importance, which has led to its backing by major global powers such as the United States and European Union in certain contexts. These powers have sometimes prioritized regional stability and energy security over human rights concerns, creating barriers to recognition for Artsakh.

The geopolitical context must be balanced with the ethical and legal imperatives of recognition. Supporting Artsakh's independence does not necessarily mean disregarding Azerbaijan's right to exist as a sovereign state but rather acknowledging the historical injustice faced by the people of Artsakh and the violation of their basic rights. Recognition is not an attack on Azerbaijan but a vindication of the right of Artsakh's people to self-determination in response to the unrelenting violence and persecution they have endured.

However, recognition of Artsakh is essential to preventing further instability in the region. The failure to act and recognize Artsakh risks perpetuating a cycle of violence, including ethnic cleansing and genocide, and undermines the credibility of international human rights law. The continuing oppression of the people of Artsakh under Azerbaijani control will destabilize the Caucasus region and may lead to further humanitarian disasters, unless the international community recognizes the legitimate sovereignty of the region.

4. The Path Forward: A Call for International Action

The recognition of Artsakh's independence must be viewed not only as a legal obligation but also as a necessary step toward peace, stability, and justice in the South Caucasus region. The international community must rise above political considerations and prioritize the protection of human rights, the prevention of genocide, and the right of peoples to determine their own future.

In the face of ongoing atrocities against the Armenian people in Artsakh and the refusal of Azerbaijan to respect the basic rights of its population, it is imperative that states and international organizations take concrete action toward recognizing Artsakh as an independent state. This recognition is not just a political act, but a moral and legal necessity in the context of the atrocities faced by the people of Artsakh.

The international legal system must uphold its own standards of human rights protection, self-determination, and prevention of genocide by recognizing Artsakh's sovereignty and ensuring that the Armenian people can live free from fear, violence, and oppression.

5. Conclusion

In conclusion, the case for recognizing Artsakh's independence is built upon a strong legal framework, established international precedents, and a moral imperative to prevent further atrocities and safeguard the fundamental rights of the Armenian people.

Azerbaijan's claim to Artsakh is based on violence, genocide, and the violation of human rights, and the international community has a responsibility to ensure that such claims are not legitimized.

The recognition of Artsakh as an independent state would not only be a legal act but also an ethical victory for human rights and self-determination, offering the people of Artsakh the opportunity to live in peace and dignity, free from the threat of genocide and oppression. It is time for the international community to acknowledge the injustices of the past and take the necessary steps to secure a just future for the people of Artsakh.

WORKS CITED

1. Cassese Antonio. *Self-Determination of Peoples: A Legal Reappraisal*. Cambridge University Press, Grotius Publication, Cambridge, 1995, p. 365.

2. Lemkin Institute for Genocide Prevention. *Risk Factors and Indicators of the Crime of Genocide in the Republic of Artsakh: Applying the UN Framework of Analysis for Atrocity Crimes to the Nagorno-Karabakh Conflict*, Report, 2023.

3. Lemkin Institute for Genocide Prevention. *Risk Factors and Indicators of the Crime of Genocide in the Republic of Artsakh: Applying the UN Framework of Analysis for Atrocity Crimes to the Nagorno-Karabakh Conflict*, Report, 5 September 2023, https://www.armenian-genocide.org/uploads/Karabakh/299.pdf. Accessed: 08.08.2025.

4. Cour Internationale de Justice. *Recueil des arrets, Avis Consultatifs et Ordonnances Internationale de justice recueil des arrêts, avis consultatifs et ordonnances*, Affaire du Differend Frontalier, (Burkina Faso/Republique de Mali), Arrêt du 22 December 1986, https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/69/069-19861222-JUD-01-00-EN.pdf. Accessed: 08.08.2025.

5. ---. *Avis Consultatif*, 22 jailer 2010, https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/141/141-20100722-ADV-01-00-FR.pdf. Accessed: 08.08.2025.

6. International Court of Justice. "Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders. Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occcrpied Palestinian Territory". https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/131/131-20040709-ADV-01-00-EN.pdf. Accessed: 08.08.2025.

7. International Court of Justice Advisory opinion. 22 July 2010.

8. "Third Report on Azerbaijan". *Council of Europe*, 1998, pp. 5-6.

9. "Conflict in the Soviet Union, Black January in Azerbaijan". *Human Rights Watch*, May 1991, https://www.hrw.org/reports/pdfs/u/ussr/ussr915.pdf?utm. Accessed: 08.08.2025.

10. "Bloodshed in the Caucasus". *Human Rights Watch*, March 1992, p. 29.

11. "United Nations Charter". *United Nations*, Article 2 (4), available at https://legal.un.org/repertory/art2/english/rep_supp7_vol1_art2_4.pdf. Accessed: 08.08.2025.

12. UN General Assembly, 25th Session. *The UN Declaration on Principles of International Law*, Resolution No. 2625, 1970, pp. 121-124.

13. "Maragha Massacre". *Embassy of Armenia to Switzerland and Permanent Mission of Armenia to the UN office at Geneva*, https://switzerland.mfa.am/en/news/2014/04/10/MaraghaMassacre/2077. Accessed: 08.08.2025.

14. Ocampo Luis. "Expert Opinion, Genocide against Armenians in 2023". *Cftjustice*, 7 August 2023, https://www.cftjustice.org/wp-content/uploads/2023/08/Moreno-Ocampo-Expert-Opinion.pdf. Accessed: 08.08.2025.

15. "The United Nations and the Independence of Eritrea, With an introduction by Boutros Boutros-Ghali, Secretary-General of the United Nations, The United Nations Blue

Books Series, Volume XII". *Department of Public Information United Nations*, New York, pp. 36-37.

16. Vhumbunu Clayton Hazvinei, Rudigi Joseph Rukema. "Sustainability and Implications of the Sudan–South Sudan Secession: Perspectives from the Ground", *Journal of African Foreign Affairs (JoAFA),* Volume 6, Number 3, December 2019, p. 127.

17. Waters Nick. "An Execution in Hadrut", *Bellingcat*, 15 October 2020, https://www.bellingcat.com/news/rest-of-world/2020/10/15/an-execution-in-hadrut-karabakh/. Accessed: 08.08.2025.

ՄԵՐԺՎԱԾ ԻՆՔՆՈՐՈՇՈՒՄ. ԱՐՑԱԽԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ԻՆՔՆԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՀԱՆՋՆԵՐԻ ԱՆՕՐԻՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Հայաստանում ֆրանսիական համալսարանի և
Հայաստանի ամերիկյան համալսարանի դասախոս,
Հայաստանում ֆրանսիական համալսարանի իրավաբանական կլինիկայի տնօրեն,
փաստաբան, իրավագիտության թեկնածու,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

Սույն հոդվածի նպատակն է ուսումնասիրել Արցախի Հանրապետության անկախության պահանջի իրավական հիմքերը և գնահատել Ադրբեջանի կողմից առաջ քաշվող՝ սուվերենության վերաբերյալ պնդումները: Հոդվածը մասնավորապես ձգտում է ցույց տալ, որ Արցախը միջազգային իրավունքում ժամանակակից ամենահաստատուն օրինակներից մեկն է՝ ռեմեդիալ սեցեսսիայի միջոցով ճանաչման համար: Հիմնական հարցադրումները հետևյալն են. առաջին՝ արդյո՞ք Արցախի անկախության հռչակագիրը և դրան հաջորդած պետականության իրականացումը համապատասխանում էին միջազգային և խորհրդային սահմանադրական իրավունքի պահանջներին, և երկրորդ՝ Ադրբեջանի հղումը տարածքային ամբողջականության սկզբունքին ունի՞ արդյոք իրավական հիմք՝ հաշվի առնելով էթնիկ զտումները, զանգվածային տեղահանությունները և ուժի կիրառումը՝ տարածքային վերահսկողությունը փոխելու նպատակով: Մեթոդաբանորեն հոդվածը հիմնված է համեմատական վերլուծության վրա: Այն Արցախի հարցը դիտարկում է այլ վիճահարույց անջատումների և ինքնորոշման դեպքերի համատեքստում՝ ներառյալ Կոսովոն, Հարավային Սուդանը և Էրիտրեան: Միջազգային դատարանների դատական պրակտիկայի և նմանատիպ իրավիճակներում պետությունների գործելակերպի ուսումնասիրության միջոցով հոդվածում բացահայտվում են անկախության, տարածքային ամբողջականության և ռեմեդիալ սեցեսսիայի վերաբերյալ կիրառվող իրավական չափանիշները և դրանք համեմատվում Արցախի հետ: Հոդվածի եզրակացությունները հստակ են. Արցախը պատմականորեն և իրավականորեն հայկական հող է, որի ժողովուրդը իրացրել է ինքնորոշման իր իրավունքը՝ համաձայն սահմանադրական և միջազգային նորմերի: Ադրբեջանի սուվերենության վերաբերյալ պնդումները հիմնված են ոչ թե իրավական, այլ քաղաքական մոտեցումների վրա և պահպանվել են ուժի ու էթնիկ զտումների միջոցով: Միջազգային իրավունքի պատշաճ մեկնաբանությունը չի թույլատրում տարածքի ձեռքբերումը ագրեսիայի կամ զանգվածային հանցագործությունների միջոցով և ճանաչում է Արցախի ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքը:

Հիմնաբառեր՝ *Արցախ, միջազգային իրավունք, ռեմեդիալ սեցեսիա, ինքնորոշում, տարածքային ամբողջականություն, ցեղասպանություն, Հայաստան, Ադրբեջան, ինքնիշխանություն:*

ОТКАЗ В ПРАВЕ НА САМООПРЕДЕЛЕНИИ: ПРАВОВОЕ ОБОСНОВАНИЕ НЕЗАВИСИМОСТИ АРЦАХА И НЕЗАКОННОСТЬ ПРИТЯЗАНИЙ АЗЕРБАЙДЖАНА НА СУВЕРЕНИТЕТ

АЛЕКСАНДР АРУТЮНЯН
Преподаватель Французского университета в Армении,
преподаватель Американского университета Армении,
директор юридической клиники Французского университета в Армении,
адвокат, кандидат юридических наук,
г. Ереван, Республика Армения

Цель данной статьи – исследовать правовые основания притязаний Республики Арцах на независимость и оценить конкурирующее заявление о своем суверенитете, выдвигаемое Азербайджаном. В частности, в статье показано, что Арцах представляет собой один из наиболее убедительных современных примеров признания ремедиальной сецессии в международном праве. Основные рассматриваемые в статье вопросы следующие: во-первых, соответствовали ли декларация независимости Арцаха и последующее осуществление государственности требованиям международного права и советского конституционного права; во-вторых, имеет ли юридическую силу ссылка Азербайджана на принцип территориальной целостности в условиях этнических чисток, массового вытеснения и применения силы для изменения территориального контроля. Методологически статья опирается на сравнительный анализ и рассматривает вопрос Арцаха в контексте других спорных случаев сецессии и самоопределения, включая Косово, Южный Судан и Эритрею. Путём изучения юриспруденции международных судов и практики государств в таких аналогичных ситуациях исследование выявляет правовые стандарты, применяемые к вопросам независимости, территориальной целостности и ремедиальной сецессии и сопоставляет с ними прецедент Арцаха. Выводы статьи однозначны: Арцах является исторически и юридически армянской землёй, народ которой реализовал своё право на самоопределение в соответствии с конституционными и международными нормами. Притязания Азербайджана на суверенитет над Арцахом основаны на политических утверждениях, а не на правовой аргументации и поддерживались посредством силы, этнических чисток и демографической инженерии. Международное право в его правильном толковании не допускает приобретения территории путём агрессии или преступлений против человечности и признаёт право народа Арцаха на внешнее самоопределение.

Ключевые слова: *Арцах, международное право, ремедиальная сецессии, самоопределение, территориальная целостность, геноцид, Армения, Азербайджан, суверенитет.*

ՈՉ ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ՎՆԱՍԻ ՓՈԽՀԱՏՈՒՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԸ ԲԺՇԿԱԿԱՆ ՍԽԱԼԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ *

ՀՏԴ 347.5 DOI: 10.52063/25792652-2025.2.25-70

ՇՈՒՇԱՆԻԿ ՂՈՒԿԱՍՅԱՆ
Երևանի պետական համալսարանի
քաղաքացիական իրավունքի ամբիոնի դասախոս,
իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
shushanik.ghukasyan@ysu.am
ORCID: 0000-0002-7224-3162

ԻՉԱԲԵԼ ԱԲԳԱՐՅԱՆ
Բուժաշխատողի մասնագիտական էթիկայի կանոնների
խախտումները քննող հանձնաժողովի նախագահ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
iabgaryan@ymail.com
ORCID: 0009-0001-8139-1132

Հոդվածի նպատակն է ուսումնասիրել և վերլուծել բժշկական սխալի հետևանքով ոչ նյութական վնասի հատուցման հիմնահարցը, ՀՀ-ում բժշկական սխալի հետևանքով ոչ նյութական վնասի հատուցման մեխանիզմներ ներդնելու հեռանկարները, հնարավոր ռիսկերը, դրանց հաղթահարման ուղիները:

Նշված նպատակին հասնելու համար վերլուծության են ենթարկվել ոչ նյութական վնասի հատուցմանն ուղղված իրավակարգավորումները, Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի՝ Բոթոյանն ընդդեմ Հայաստանի գործով (գանգատ թիվ 5766/17) վճիռը, որի շրջանակում ևս ընդգծվել է բժշկական սխալի հետևանքով ոչ նյութական վնասի հատուցման մեխանիզմներ նախատեսելու անհրաժեշտությունը:

Հետազոտության ընթացքում կիրառվել են անալիզի, սինթեզի, ինդուկցիայի, դեդուկցիայի մեթոդները:

Հետազոտության արդյունքում կատարված հիմնական եզրահանգումն այն է, որ բժշկական սխալի հետևանքով ոչ նյութական վնասի հատուցման մեխանիզմ նախատեսելու պարագայում անհրաժեշտ է ՀՀ-ում փուլային կարգով ներդնել բուժաշխատողների մասնագիտական գործունեության ռիսկի պարտադիր ապահովագրության համակարգ, սահմանել բուժաշխատողի մասնագիտական պարտականությունների շրջանակը, որոնց չկատարումը կամ ոչ պատշաճ կատարումը կարող է ոչ նյութական վնասի հատուցման հիմք հանդիսանալ: Հետազոտության շրջանակում հիմնավորվել է, որ առնվազն սկզբնական փուլում բժշկական սխալի համար ոչ նյութական վնասի հատուցման մեխանիզմ նախատեսելիս պատասխանատվությունը պետք է հիմնվի մեղքի սկզբունքի վրա, բժշկական սխալի հետևանքով ոչ նյութական վնասի հատուցման պարտականությունը պետք է դնել ոչ թե բուժհաստատության, այլ բուժաշխատողի վրա, անհրաժեշտ է ամրագրել նաև

* Հոդվածը ներկայացվել է 21.06.2025թ., գրախոսվել՝ 02.08.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.09.2025թ.:

ոչ նյութական վնասի դրամական հատուցման վերին սահմանաչափը, այն որոշելու հիմնական չափանիշները:

Հիմնաբառեր՝ *բժշկական սխալ, ոչ նյութական վնաս, բարոյական տառապանք, հոգեկան տառապանք, ֆիզիկական տառապանք, արտապայմանագրային պատասխանատվություն, վնասի հատուցում, վնաս պատճառող անձ, տուժող:*

Ներածություն

ՀՀ Սահմանադրությամբ մարդու՝ որպես բարձրագույն արժեքի հռչակումը, մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքների և ազատությունների հարգումն ու պաշտպանությունը պետության առջև դնում են նաև հրամայական՝ վերջիններիս իրավունքների և ազատությունների իրականացման համար անհրաժեշտ կազմակերպական կառուցակարգեր ապահովելու և երաշխավորելու տեսանկյունից:

Հարկ է նշել, որ այս տեսանկյունից կարևոր նշանակություն ունի նաև անձին ի ծնե կամ օրենքի ուժով պատկանող նյութական կամ ոչ նյութական բարիքների, նրա անձնական գույքային կամ ոչ գույքային իրավունքների պաշտպանություն երաշխավորող արդյունավետ մեխանիզմների սահմանումը:

Ինչպես արձանագրել է ՀՀ սահմանադրական դատարանը 05.11. 2013 թվականի ՍԴՈ-1121 որոշման շրջանակում, մարդու արժանապատվության առանցքային բաղադրատարրերից մեկը, ի թիվս այլնի, հանդիսանում է անհատական հատկանիշներով պայմանավորված բարոյական տառապանքներից զերծ մնալը: Բարոյական վնասի նյութական փոխհատուցման իրավունքը բխում է թե՛ ՀՀ Սահմանադրության և ՀՀ մի շարք օրենսդրական ակտերի դրույթների բովանդակությունից և թե՛ ՀՀ կողմից ստանձնված միջազգային պարտավորություններից:

Մինչև 2014 թվականը ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքում բացակայում էր ոչ նյութական վնասի հասկացությունը, չնայած այն հանգամանքին, որ 2010 թվականից պատվի, արժանապատվության և գործարար համբավին պատճառված վնասի փոխհատուցման տեսանկյունից, առանց որպես այդպիսի ձևակերպման, այն գործում էր օրենսգրքում (Բեքմեզյան 191):

ՀՀ սահմանադրական դատարանի 05.11.2013 թվականի թիվ ՍԴՈ-1121 որոշումից հետո ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 17-րդ հոդվածի 2-րդ մասը շարադրվեց նոր խմբագրությամբ՝ «վնաս» եզրույթի մեջ ներառելով նաև ոչ նյութական վնասը: Արդյունքում, ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքում (162.1 հոդվածի 1-ին մաս) տեղ գտավ «ոչ նյութական վնաս» հասկացությունը:

Չնայած Քաղաքացիական օրենսգրքի 17-րդ հոդվածի 2-րդ մասը, ի թիվս իրական վնասի և բաց թողնված օգուտի, ոչ նյութական վնասը առանձնացնում է որպես վնասի ինքնուրույն, առանձին տեսակ, այնուամենայնիվ նույն հոդվածի 4-րդ մասը ոչ նյութական վնասի հատուցման իրավական հնարավորություն ընձեռում է միայն դրա՝ օրենքով հատուկ նախատեսված լինելու դեպքում: Մասնավորապես՝ Քաղաքացիական օրենսգրքի 17-րդ հոդվածի 4-րդ մասը սահմանում է, որ ոչ նյութական վնասը ենթակա է հատուցման միայն օրենքով նախատեսված դեպքերում: Ուշադրության է արժանի այն հանգամանքը, որ Քաղաքացիական օրենսգիրքը չի բացառում ոչ նյութական վնասի հատուցման դեպքերի սահմանումը միայն նույն օրենսգրքի շրջանակում, և հնարավոր է համարում նաև այլ օրենքներով նախատեսված դեպքերում ևս նյութական վնասի հատուցման դեպքեր նախատեսելու հնարավորություն:

Քաղաքացիական օրենսգրքի ուսումնասիրությունը վկայում է, որ բացառությամբ Քաղաքացիական օրենսգրքի 1087.1, 1087.2 և 1087.3 հոդվածներով

նախատեսված դեպքերի, քաղաքացիական օրենսդրությամբ նախատեսված այլ դեպքերում, երբ համապատասխան նորմում նշվում է պատճառված վնասի հատուցման վերաբերյալ, այն չի ներառում ոչ նյութական վնասը:

Հարկ է նշել, որ ոչ նյութական վնասի հատուցման հիմնահարցերը բազմիցս քննարկման առարկա են դարձել նաև մասնագիտական գրականության շրջանակում: Մասնավորապես՝ գրականության մեջ արտահայտված տեսակետի համաձայն, ոչ նյութական վնասը կարող է արտահայտվել անվտանգության զգացումը կորցնելու՝ վախի, ամոթի կամ ցանկացած այլ հոգեբանորեն անբարենպաստ իրավիճակի մեջ (Эрделевский 31-36):

Անդրադառնալով ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքում ոչ նյութական վնասի հատուցման ինստիտուտին՝ մասնագիտական գրականության շրջանակում ընդգծվել է այն հանգամանքը, որ չնայած Քաղաքացիական օրենսգրքով արդեն իսկ նախատեսվում է ոչ նյութական վնասի հատուցման ինստիտուտը, սակայն այն նախատեսված է միայն սահմանափակ դեպքերի համար: Նման մոտեցումը գնահատվում է սխալ և չհիմնավորված, քանի որ կտրուկ սահմանափակվում են ոչ նյութական վնասի կիրառման սահմանները (Բեքմեզյան 194-196):

Քաղաքացիական օրենսգրքի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ քաղաքացիական օրենսգրքով նախատեսված ոչ նյութական վնասի հատուցման հնարավորությունը մասնավոր բնույթի հարաբերություններում հնարավոր է միայն պատվի, արժանապատվության և գործարար համբավի պաշտպանության ինստիտուտի համատեքստում, մյուս բոլոր դեպքերում ոչ նյութական վնասի հատուցման իրավական հնարավորություն ընձեռվում է բացառապես այն դեպքում, երբ հարաբերության մի կողմում պետական կամ տեղական ինքնակառավարման մարմինն է կամ պաշտոնատար անձը, որոնց գործողությունների (անգործություն) կամ որոշման արդյունքում է պատճառվել վնասը: Ասվածը, մասնավորապես, վերաբերում է ՀՀ Սահմանադրությամբ և «Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին» կոնվենցիայով (այսուհետ՝ Կոնվենցիա) երաշխավորված հիմնարար իրավունքների խախտման և անարդարացի դատապարտման դեպքում հատուցման ենթակա ոչ նյութական վնասին:

Ամփոփելով վերոգրյալը՝ հարկ է նշել, որ ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքում ներկայումս բացակայում են նաև բժշկական սխալի դեպքում բարոյական վնասի նյութական փոխհատուցմանն ուղղված կանոնակարգումներ, որոնք խոչընդոտում են ինչպես ՀՀ ստանձնած միջազգային պարտավորությունների կատարումը, այնպես էլ Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի կողմից ձևավորած իրավակիրառ պրակտիկան:

Բժշկական սխալի հետևանքով պատճառված ոչ նյութական վնասի հատուցման հիմնահարցը ՄԻԵԴ՝ Բոթոյանն ընդդեմ Հայաստանի դեմ գործով վճռի շրջանակում

ՄԻԵԴ-ը *Բոթոյանն ընդդեմ Հայաստանի* գործով ՄԻԵԴ 2022 թվականի փետրվարի 8-ի վճռի (գանգատ թիվ 5766/17) շրջանակում անդրադարձել է ՀՀ-ում բժշկական սխալի արդյունքում ոչ նյութական վնաս հատուցելու կառուցակարգերի հարցին: Մասնավորապես նշված գործի փաստական հանգամանքները հանգում են հետևյալին.

2008 թվականի փետրվարի 6-ին դիմումատուն ընկել է աստիճաններից և կոտրել ձախ ոտքը, ինչից հետո նրան վիրահատել է Արթիկի բժշկական կենտրոնի վիրաբույժը՝ օգտագործելով մետաղական իմպլանտներ, որոնք տրամադրվել էին բժշկին այլ պացիենտի կողմից և ախտահարելուց հետո օգտագործվել էին դիմումատուի համար: Վիրահատությունից հետո պացիենտի մոտ զարգացել է վարակ՝ ուղեկցվելով ցավով և տենդով, և դիմումատուն հետագայում ենթարկվել է

երկրորդ վիրահատության՝ Գյումրու հիվանդանոցում՝ իմպլանտների հեռացման նպատակով: Դրանից հետո, 2010 թվականին դիմումատուն ճանաչվել է հաշմանդամ: 2013 թվականին դիմումատուն հաղորդում է ներկայացրել բժշկական անփութության վերաբերյալ, որի հիման վրա քրեական վարույթ է նախաձեռնվել, սակայն 2014 թվականին այն կարճվել է՝ հանցակազմի բացակայության հիմքով: Հղում կատարելով Կոնվենցիայի 8-րդ հոդվածին՝ դիմումատուն բողոք է ներկայացրել այն մասին, որ նրա հաշմանդամությունն Արթիկի բժշկական կենտրոնում ցուցաբերված ոչ պատշաճ բժշկական օգնության հետևանք է:

Ֆիորենցան ընդդեմ Իտալիայի գործով (44393/98) 2000 թվականի նոյեմբերի 28-ի, Պաստորինոն և այլք ընդդեմ Իտալիայի գործով (17640/02) 2006 թվականի հուլիսի 11-ի որոշումների շրջանակում Դատարանն արձանագրել է, որ չնայած առողջության իրավունքը, ըստ էության, չի պատկանում Կոնվենցիայով կամ դրան կից արձանագրություններով երաշխավորված իրավունքների թվին, Բարձր պայմանավորվող կողմերը ունեն Կոնվենցիայի 8-րդ հոդվածով նախատեսված դրական պարտավորություն՝ առաջինը՝ գործողության մեջ դնելու իրենց պացիենտների ֆիզիկական անձեռնմխելիության պաշտպանության պատշաճ միջոցներ ընդունելուն պետական և մասնավոր հիվանդանոցներին պարտադրող կարգավորումներ, և երկրորդ՝ բժշկական անփութության զոհերի համար ապահովել այնպիսի վարույթների հասանելիություն, որոնց շրջանակներում նրանք կարող են անհրաժեշտության դեպքում ստանալ փոխհատուցում պատճառված վնասի համար

Դատարանը վերահաստատել է, որ առկա չէ որևէ հիմք՝ վճռելու, որ Կոնվենցիայով պահանջվում է հատուկ մեխանիզմ, որով դյուրացվում է ներպետական մակարդակում բժշկական անփութության վերաբերյալ հայցերի ներկայացումը: Իշխանության մարմինները պետք է նաև հաշվի առնեն հակադրվող դիտարկումները, այսինքն՝ բուժող բժիշկներին անհիմն պատասխանատվության ենթարկելու ռիսկը, որը կարող է բացասաբար ազդել նրանց մասնագիտական բարոյականության վրա և դրդել նրանց իրականացնելու «պաշտպանական բժշկություն» անվանմամբ հայտնի գործունեություն՝ հաճախ ի վնաս իրենց պացիենտների (Վասիլևան ընդդեմ Բուլղարիայի գործով 2016 թվականի մարտի 17-ի ՄԻԵԴ թիվ 23796/10 վճիռ, պարագրաֆ 70):

Դատարանը սույն գործի շրջանակում մանրամասն ուսումնասիրել է նաև դիմումատուին քաղաքացիաիրավական պաշտպանության միջոցի հասանելիության հարցը: Դատարանը նշել է, որ ՀՀ-ում առողջությանը պատճառված վնասի համար փոխհատուցումը կարելի է, ըստ էության, պահանջել դելիկտային իրավունքի կամ պայմանագրային իրավունքի հիմքով: Դատարանը նշել է, որ չնայած Քաղաքացիական օրենսգրքի 17-րդ հոդվածը լրացվել է ոչ նյութական վնասի համար փոխհատուցում պահանջելու հնարավորությամբ, նույն Օրենսգրքի 17-րդ հոդվածի 4-րդ մասից, 162.1 և 1087.2 հոդվածներից պարզ է դառնում, որ այդ հնարավորությունը խստորեն սահմանափակված է պետության կամ տեղական ինքնակառավարման մարմինների կամ նրանց պաշտոնատար անձանց կողմից Կոնվենցիայով երաշխավորված հիմնարար իրավունքների խախտման մասով պետությունից ոչ նյութական վնասի համար փոխհատուցում պահանջելու շրջանակով:

Այս հանգամանքներում Դատարանը գտել է, որ չի ապացուցվել դիմումատուի բողոքների մասով հատուցում տրամադրելու հնարավորություն և հաջողություն ունենալու ողջամիտ հեռանկար ապահովող արդյունավետ քաղաքացիաիրավական պաշտպանության միջոցի առկայությունը: Դատարանը համարել է,որ պետության կողմից չի ապահովվել արդյունավետ ընթացակարգ, որը հնարավորություն է ընձեռել դիմումատուին ներկայացնելու բժշկական անփութության վերաբերյալ իր հայցը և ստանալու փոխհատուցում բժշկական անփութության մասով, որի զոհը նա ենթադրաբար դարձել է: Այս հիմնավորմամբ Դատարանը վճռել է, որ տեղի է ունեցել Կոնվենցիայի 8-րդ հոդվածի խախտում՝ համապատասխան փաստերը պարզելու,

մեղավորներին պատասխանատվության ենթարկելու և դիմումատուին պատշաճ հատուցում տրամադրելու հնարավորություն ապահովող ընթացակարգին հասանելիության բացակայության առնչությամբ:

Առողջապահության ոլորտի օրենսդրական կարգավորումների պարտադիր վերանայման անհրաժեշտությունը բժշկական սխալի համար ոչ նյութական վնասի համար պատասխանատվության ինստիտուտի ներդրման դեպքում

ՀՀ օրենսդրությամբ բուժաշխատողների մասնագիտական պարտակա-նությունների հիմնական շրջանակը սահմանում է «Բնակչության բժշկական օգնության և սպասարկման մասին» օրենքը (անշուշտ ոլորտային մի շարք այլ օրենքներ, որպիսիք են «Հոգեբուժական օգնության և սպասարկման մասին», «Մարդուն օրգաններ և (կամ) հյուսվածքներ փոխպատվաստելու մասին» և այլն, ունեն առանձնահատուկ կարգավորումներ, սակայն համընդհանուր կարգավորումների համատեքստում նպատակահարմար է անդրադառնալ «Բնակչության բժշկական օգնության և սպասարկման մասին» օրենքին), որի 31-րդ հոդվածում ամփոփված են օրենքում բուժաշխատողների համար ամրագրված պարտականությունների ողջ շրջանակը՝ ներառյալ պատասխանատվության համար հիմք հանդիսացող առանցքային նորմը, ըստ որի, բուժաշխատողներն օրենքով նախատեսված դեպքերում պատասխանատվություն են կրում օրենքով սահմանված պարտականությունների չկատարման կամ ոչ պատշաճ կատարման համար: Համաձայն այդ նորմի, քրեական և քաղաքացիական օրենսգրքերը սահմանում են պատասխանատվություն օրենքով սահմանված պարտականությունների չկատարման կամ ոչ պատշաճ կատարման և դրանցից բխող առողջությանը պատճառված վնասների համար: Սակայն «բուժաշխատողի օրենքով սահմանված պարտականությունների չկատարում կամ ոչ պատշաճ կատարում» հասկացությունն ունի իրավական որոշակիության և դրան առնչվող օրենսդրական բացերի խնդիրներ, որոնք գործնականում բարդացնում են բուժաշխատողի մասնագիտական պարտականությունների չկատարման կամ ոչ պատշաճ կատարման փաստի որոշումը:

Առաջնահերթորեն՝ սահմանված չեն, թե հատկապես, որոնք են մասնագիտական պարտականությունների չկատարման կամ ոչ պատշաճ կատարման շրջանակը (խորհրդատվություն, ախտորոշում, բուժում, բժշկական սարքերի, սարքավորումների կիրառում, դեղերի նշանակում, էթիկայի կանոնները): Սա չափազանց կարևոր է այն դեպքերում, երբ բժշկական օգնության և սպասարկման գործընթացում ներգրավված են տարբեր մասնագիտացման բուժաշխատողներ և անհրաժեշտ է որոշել կոնկրետ բուժաշխատողի մեղքը (օրինակ՝ բժիշկ-ռադիոլոգի կողմից համակարգչային տոմոգրաֆիայի արդյունքում տրված սխալ եզրակացության հիման վրա կատարված վիրահատությամբ պատճառված վնաս (լեղապարկի հեռացում), որը չէր հասցվի, եթե վիրահատությունը չկատարվեր):

Երկրորդը՝ մասնագիտական պարտականությունների հիմնական մասը սահմանող իրավական ակտերի բացակայությունը: Այսպես՝ բուժաշխատողների մասնագիտական գործունեության հիմքում նրանց մասնագիտական բնութագրերն են, որոնք, «Բնակչության բժշկական օգնության և սպասարկման մասին» օրենքի 2-րդ հոդվածի առաջին մասի 15-րդ կետի համաձայն, առողջապահության բնագավառի բժշկական և ոչ բժշկական, ինչպես նաև նեղ մասնագիտություններից յուրաքանչյուրի ընդհանուր նկարագիրը, մասնագետի տեսական և գործնական գիտելիքների, աշխատանքային հմտությունների և ունակությունների, ինչպես նաև մասնագիտական իրավունքների, պարտականությունների և գործառույթների ծավալը սահմանող փաստաթղթեր են և պետք է սահմանվեն ՀՀ առողջապահության նախարարի կողմից: Մեր դիտարկումներով, նման բնութագրեր որևէ նորմատիվ

իրավական ակտով դեռևս հաստատված չեն, նույնը վերաբերում է «Բնակչության բժշկական օգնության և սպասարկման մասին» օրենքի 2-րդ հոդվածի 1-ին մասի 31-րդ կետով նախատեսված պացիենտի վարման գործելակարգերին (հիվանդության կամ համախտանիշի կամ կլինիկական վիճակի վարմանը՝ խորհրդատվությանը, ախտորոշմանը, բուժմանը ներկայացվող պարտադիր պահանջներ), որոնք, հանդիսանալով բժշկական օգնության և սպասարկման համար կարևորագույն ակտեր, ըստ ՀՀ առողջապահության նախարարության պաշտոնական կայքի, դեռևս շատ սահմանափակ թվով են ընդունված և չեն կարող ներկա փուլում ապահովել համապարփակ կարգավորում բոլոր նոզոլոգիաների (հիվանդությունների) գծով:

Քննության ենթակա հաջորդ հարցը ոչ նյութական պատասխանատվության համար առողջությանը պատճառված վնասի պարտադիրության կամ ոչ պարտադիրության հարցի որոշումն է: Այս հարցի քննարկումը կարևոր է, քանի «Բնակչության բժշկական օգնության և սպասարկման մասին» օրենքի 31-րդ հոդվածում ամրագրված են բուժաշխատողի մասնագիտական պարտականություններ, որոնք որպես այդպիսին չկատարելը կամ ոչ պատշաճ կատարելը չի հանգեցնում առողջության վնասի, սակայն հոգեկան տառապանքների կարող է ենթարկել: Օրինակ՝ բուժաշխատողի կողմից բժշկական գաղտնիքի հրապարակումը կամ անհարգալից վերաբերմունքը, ընդ որում՝ բժշկական գաղտնիքի պահպանումը և հարգալից վերաբերմունքը որպես պարտականություններ ամրագրված են բուժաշխատողի պարտականությունները սահմանող հոդվածում: Հատկապես հանրային առումով խոցելիություն ունեցող հիվանդությունների դեպքում (ՄԻԱՎ, ՁԻԱՀ, սեռական ճանապարհով փոխանցվող հիվանդություններ) այս հարցը կարող է շատ արդիական լինել:

Մյուս կարևոր հարցը բուժաշխատողների աշխատանքային ռիսկերից ապահովագրված լինելու խնդիրն է, որը կարևոր գործիք է տուժած անձանց հատուցումը երաշխավորող պատշաճ գործիքակազմի ապահովման տեսանկյունից: «Բնակչության բժշկական օգնության և սպասարկման մասին» օրենքի 30-րդ հոդվածի 1-ին մասը սահմանում է, որ բուժաշխատողները իրավունք ունեն ապահովագրելու իրենց գործունեության հետ կապված քաղաքացիական պատասխանատվության ռիսկը: Նման ապահովագրության հնարավորությունն ապահովված է «Ապահովագրության և ապահովագրական գործունեության մասին» օրենքի 7-րդ հոդվածի 1-ին մասի 16-րդ կետով (ֆինանսական վնասների ապահովագրություն, որոնք առաջանում են աշխատանքային ռիսկերից): Բուժաշխատողների՝ այդ ապահովագրության տեսակից օգտվելու վերաբերյալ պաշտոնական տեղեկությունների բացակայությունը թույլ է տալիս պնդել, որ այն տարածված չէ բուժաշխատողների շրջանում, ուստի՝ որպես իրավունք ամրագրված լինելու պարագայում այն չի դարձել արդյունավետ գործիք մասնագիտական գործունեության արդյունքում պատճառված վնասների հատուցման համար:

Եզրահանգումներ

ՀՀ-ում բուժաշխատողի մասնագիտական գործունեության արդյունքում պատճառված ոչ նյութական վնասի հատուցման համապատասխան կառուցակարգեր սահմանելու նպատակով առաջարկվում է՝

1. Բժշկական սխալի հետևանքով առողջությանը ոչ նյութական վնասների հատուցման համակարգ ներդնելու, ինչպես պատճառված նյութական վնասի հատուցման համակարգը բարելավելու նպատակով՝

1) առողջապահության ոլորտի օրենսդրության մեջ սահմանել բուժաշխատողի մասնագիտական պարտականությունների շրջանակը, որոնց չկատարումը կամ ոչ պատշաճ կատարումը ոչ նյութական վնասի հատուցման հիմք կարող է հանդիսանալ.

2) ՀՀ-ում փուլային կարգով ներդնել ավագ և միջին բուժաշխատողների մասնագիտական գործունեության ռիսկի պարտադիր ապահովագրության համակարգ՝ սկզբնական փուլում ներառելով առավել ռիսկային մասնագիտացումները (վիրաբույժներ, ռեանիմատոլոգներ, անեսթեզիոլոգներ, շտապ օգնության բժիշկներ և այլն): Առաջարկությունը պայմանավորված է բուժաշխատողների համար կանխատեսելի մասնագիտական միջավայր ստեղծելու և Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի արձանագրած՝ «պաշտպանիչ բժշկությունը» (defensive medicine) կանխարգելելու նկատառումներով, բայց առավելապես տուժողների համար վնասների հատուցման առավել արդյունավետ կառուցակարգերի, իսկ բուժաշխատողների համար վնասի հատուցմամբ պայմանավորված ծախսերի արդյունքում նյութապես անապահով վիճակում չհայտնվելու երաշխիքների ստեղծմամբ.

3) ընդունել բուժաշխատողների մասնագիտական բնութագրերը՝ բոլոր մասնագիտությունների, նեղ և լրացուցիչ մասնագիտությունների գծով.

4) ընդունել պացիենտի վարման գործելակարգերը՝ ՀՀ-ում առավել տարածված նոզոլոգիաների (հիվանդությունների) գծով.

1. քաղաքացիական օրենսդրության մեջ՝

1) սահմանել բուժաշխատողի մասնագիտական պարտականությունների չկատարման կամ ոչ պատշաճ կատարման հետևանքով պատճառված ոչ նյութական վնասի հատուցմանն ուղղված հատուկ իրավակարգավորումներ, ընդ որում՝ ոչ նյութական վնասը պատճառելու դեպքում որպես արտապայմանագրային պատասխանատվության պարտադիր պայմաններ դիտարկել վնաս պատճառած անձի ոչ օրինաչափ վարքագծի (գործողությունը կամ անգործությունը՝ ներառյալ պացիենտին պատշաճ իրազեկում չիրականացնելու հետևանքով հասցված վնասը), վնասի, վնասի և ոչ օրինաչափ գործողության միջև ուղղակի պատճառահետևանքային կապի, մեղքի միաժամանակյա առկայությունը:

2) Արտապայմանագրային պատասխանատվության նշված պայմանների շարքում հատուկ ուշադրություն դարձնել վնաս պատճառած անձի՝ ըստ մեղքի պատասխանատվություն նախատեսելուն՝ բացառելով առանց մեղքի պատասխանատվություն նախատեսելու հնարավորությունը: Նշվածը պայմանավորված է նրանով, որ բժշկության ոլորտը բնութագրվում է բարդությամբ, անկանխատեսելիությամբ, հաճախ՝ մասնագիտական ինտուիտիվ որոշումներ կայացնելու անհրաժեշտությամբ, ինչը պայմանավորված է ինչպես անձի ֆիզիոլոգիական առանձնահատկություններով, այնպես էլ՝ կոնկրետ բժշկական միջամտությունների ժամանակ առկա օբյեկտիվ տարբերություններով: Այս համատեքստում բուժաշխատողի պատշաճ մասնագիտական գործունեությունը հաճախ պահանջում է ոչ միայն տեսական բավարար գիտելիքների տիրապետում, այլև իրավիճակին անհապաղ արձագանքելու ունակություն: Հաշվի առնելով վերոգրյալը՝ գտնում ենք, որ արտապայմանագրային պատասխանատվության հիմքում պետք է ընկած լինի վնաս պատճառած անձի մեղավոր վարքագիծը: Բացի այդ, առանց մեղքի պատասխանատվության ներդրումը քննարկվող հարցի համատեքստում կարող է հանգեցնել մի շարք բացասական հետևանքների ինչպես առողջապահական համակարգի, այնպես էլ՝ մարդու իրավունքների պաշտպանության տեսանկյունից: Մասնավորապես՝ իրավական նման մոտեցումը կարող է բուժաշխատողներին դարձնել պացիենտների կողմից ներկայացվող հայցերի «թիրախ»:

Սա կարող է խաթարել բուժաշխատողների մասնագիտական նախաձեռնողականությունը, ազդել բժշկական օգնության և սպասարկման որակի վրա, և հանգեցնել նաև Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի արձանագրած՝ այսպես կոչված «պաշտպանիչ բժշկության» (defensive medicine) տարածմանը: Այդ պայմաններում բուժաշխատողները հակված կլինեն խուսափել

բժշկական տեսանկյունից հիմնավորված, սակայն իրավական ռիսկեր պարունակող որոշումներ կայացնելուց՝ հանուն սեփական պաշտպանվածության: Այդպիսի գործելակերպը կարող է վնաս հասցնել ինչպես անհատ պացիենտներին, այնպես էլ՝ գլոբալ հանրային առողջության շահերին.

3) ոչ նյութական վնասի հատուցման մեխանիզմ նախատեսելիս առաջարկում ենք օրենսդրորեն նախատեսել դրույթ այն մասին, որ արտապայմանագրային պատասխանատվություն սահմանող նորմերով վնասի հատուցում հնարավոր է պահանջել՝ անկախ վնաս պատճառողի և տուժողի՝ պայմանագրային հարաբերությունների մեջ գտնվելու հանգամանքից, եթե պատասխանատվության ավելի բարձր չափ նախատեսված չլինի պայմանագրով: Նշված մոտեցումը պատճառված ոչ նյութական վնասների հատուցման հարցում առանցքային նշանակություն ունի հատկապես տուժողի իրավունքների արդյունավետ պաշտպանության ու վնասների ամբողջական հատուցման ապահովման տեսանկյունից

4) ոչ նյութական վնասի հատուցման պատասխանատու սուբյեկտ առաջարկում ենք դիտարկել բուժաշխատողին՝ ըստ այդմ բացառելով բուժհաստատության դեմ ոչ նյութական վնասի հատուցման պահանջ ներկայացնելու իրավական հնարավորությունը: Նշված մոտեցումը, մեր կարծիքով, մի կողմից բարձրացնելու է բուժաշխատողների պատասխանատվության մակարդակը, ապահովելու է ըստ մեղքի պատասխանատվության սկզբունքի արդյունավետ կիրառումը, կանխելու է նաև վնասի հատուցման ինստիտուտի անհիմն «կոլեկտիվացումը»: Նշված մոտեցումը միաժամանակ ուղղված է նաև առողջապահական ոլորտում ֆինանսական կայունության պահպանմանը, մասնավորապես՝ այն կկանխի բուժհաստատությունների նկատմամբ այնպիսի իրավական և տնտեսական ճնշումների կիրառումը, որոնք կարող են խիստ բացասական ազդեցություն ունենալ բժշկական հաստատությունների գործունեության վրա:

Բացի այդ, հաշվի առնելով ոլորտում գործող մասնավոր բժշկական հաստատությունների միջև առկա մրցակցային հարաբերությունները, չի կարելի անտեսել այն ռիսկը, որ մի շարք դեպքերում մրցակից բուժհաստատությունները կարող են նպատակաուղղված խրախուսել կամ ուղղորդել պացիենտներին՝ ոչ նյութական վնասի հատուցման հայցեր ներկայացնելու կոնկրետ բուժհաստատությունների դեմ՝ այդ կերպ հետապնդելով նշված բժշկական հաստատություններին ֆինանսական վնաս հասցնելու կամ վերջիններիս գործարար համբավը արատավորելու նպատակ:

5) Առաջարկում ենք նախատեսել ոչ նյութական վնասի դրամական հատուցման առավելագույն սահման, որով կառաջնորդվեն դատարանները համանման գործերը քննելիս: Որպես առավելագույն սահմանաչափ առաջարկում ենք դիտարկել նվազագույն աշխատավարձի երկուհազարապատիկը: Նշված սահմանաչափը ունի նաև համադրելիություն ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքով նախատեսված ոչ նյութական վնասի սահմանաչափերի հետ (տես օրինակ՝ անձի անձնական և ընտանեկան կյանքը հարգելու իրավունքի խախտման պարագայում 1087.2 հոդվածի 7-րդ մասով սահմանված սահմանաչափը): Հատկապես ոչ նյութական վնասների պարագայում, երբ փոխհատուցման չափի որոշումը հաճախ գտնվում է դատարանի հայեցողության դաշտում, օրենսդրորեն վերին շեմի սահմանումը կարող է նպաստել ինչպես իրավական կայունության ապահովմանը և օրենքի միատեսակ կիրառման երաշխավորմանը, այնպես էլ հետագայում ապահովագրական գործունեություն իրականացնող սուբյեկտների համար ապահովագրական հատուցումների չափի կանխատեսելիության ապահովմանը.

6) Առաջարկում ենք բժշկական սխալի համար ոչ նյութական վնասի կոնկրետ չափը որոշի դատարանը՝ որպես հիմք ընդունելով անձի ֆիզիկական կամ հոգեկան տառապանքի բնույթը, աստիճանը, տևողությունը, պատճառված վնասի

հետևանքները, դրա ազդեցությունը տուժողի առօրյա կյանքի և կենսագործունեության վրա, վնաս պատճառելիս մեղքի դրսևորման ձևը, ոչ նյութական վնաս կրած անձի անհատական և ֆիզիոլոգիական հատկանիշները և այլ վերաբերելի հանգամանքները: Օրինակ՝ այլ վերաբերելի հանգամանքների շարքում կարելի է առանձնացնել բուժաշխատողի վարքագիծը մասնագիտական պարտականությունների չկատարումից կամ ոչ պատշաճ կատարումից հետո, այն հանգամանքը, թե արդյո՞ք վերջինս փորձել է մեղմել պացիենտի ֆիզիկական կամ հոգեկան ցավի հետևանքները: Նշված հանգամանքները հաշվի առնելու պահանջը օրենսդրության շրջանակում նախատեսելը կարող է ապահովել հատուցման չափի որոշման գործընթացի անհատականացվածությունը, արդարացիությունը և տուժողի իրական՝ կրած ֆիզիկական և հոգեկան տառապանքին համաչափ վնասի տրամադրումը:

7) Առաջարկում ենք անձին վնաս պատճառելու դեպքում վերջինիս մահվան կամ վնաս կրած անձի անչափահաս լինելու կամ անգործունակության դեպքում դատական կարգով ոչ նյութական վնասի հատուցում պահանջելու իրավունք վերապահել անձի ամուսնուն, ծնողին, որդեգրողին, որդեգրվածին, երեխային կամ խնամակալին:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Բեքմեզյան, Գրիգոր. *ՀՀ քաղաքացիական օրենսդրությամբ ոչ նյութական վնասի հատուցման մի շարք հարցերի շուրջ*. ԵՊՀ իրավագիտության ֆակուլտետի պրոֆեսորադասախոսական կազմի գիտական նյութերի ժողովածու, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2015:
2. Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարան. *Որոշում «Ֆիորենցան ընդդեմ Իտալիայի» գործով*, գանգատ թիվ 44393/9. 28 Նոյեմբերի 2000:
3. Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարան. *Որոշում «Պաստորինոն և այլք ընդդեմ Իտալիայի» գործով*, գանգատ թիվ 17640/02. 11 Հուլիսի 2006:
4. Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարան. *Վճիռ «Բոթոյանն ընդդեմ Հայաստանի» գործով,* գանգատ թիվ 5766/17. 08 Փետրվարի 2022:
5. Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարան, *Վճիռ «Վասիլևա ընդդեմ Բուլղարիայի» գործով*, գանգատ թիվ 23796/10. 17 Մարտի 2016:
6. ՀՀ Սահմանադրական դատարան. *Որոշում ՍԴՈ-1121*. 05 Նոյեմբերի 2013. https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=86683: Մուտք՝ 26.05.2025:
7. Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրություն. *Arlis*, 06 Դեկտեմբեր 2015, https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=143723: Մուտք՝ 26.05.2025:
8. ՀՀ Ազգային ժողով. *«Բնակչության բժշկական օգնության և սպասարկման մասին» ՀՀ օրենք*. 04 Մարտի 1996. https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=200927: Մուտք՝ 26.05.2025:
9. ՀՀ Ազգային ժողով. *Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական օրենսգիրք*. 05 Մայիսի 1998. https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=206627: Մուտք՝ 26.05.2025:
10. ՀՀ Ազգային ժողով. *«Հոգեբուժական օգնության և սպասարկման մասին» ՀՀ օրենք*. 25 Մայիսի 2004. https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=198724: Մուտք՝ 26.05.2025:
11. ՀՀ Ազգային ժողով. *«Մարդուն օրգաններ և (կամ) հյուսվածքներ փոխպատվաստելու մասին» ՀՀ օրենք*. 16 Ապրիլի 2002. https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=192467: Մուտք՝ 26.05.2025:
12. Эрделевский, Александр. *Компенсация морального вреда*. Москва, 2014.

WORKS CITED

1. Beqmezyan, Grigor. HH qaghaqaciakan o'rensdrut'yamb och nyut'akan vnasi hatucman mi sharq harceri shurj. EPH iravagitut'yan fakulteti profesoradasaxosakan kazmi gitakan nyut'eri jhoghovac'u, Erevan, EPH hrat. [On Certain Issues of Compensation for Non-Pecuniary Damage under the Civil Code of the Republic of Armenia. Collection of Scientific Papers of the Faculty of Law of Yerevan State University, Yerevan, YSU Publishing House], 2015: (in Armenian)

2. Mardu iravunqneri evropakan dataran. Oroshum «Fiorencan y'nddem Italiayi» gorc'ov, gangat t'iv 44393/9 [Judgment in the case of Fiorenzano v. Italy, Application No. 44393/9]. 28 Noyemberi 2000: (in Armenian)

3. Mardu iravunqneri evropakan dataran. Oroshum «Pastorinon ev aylq y'nddem Italiayi» gorc'ov, gangat t'iv 17640/02 [Judgment in the case of Pastorino and Others v. Italy, Application No. 17640/02]. 11 Hulisi 2006: (in Armenian)

4. Mardu iravunqneri evropakan dataran. Vtwir' «Bot'oyann y'nddem Hayastani» gorc'ov, gangat t'iv 5766/17. 08 P'etrvari [Judgment in the case of Botoian v. Armenia, Application No. 5766/17], 2022: (in Armenian)

5. Mardu iravunqneri evropakan dataran, Vtwir' «Vasileva y'nddem Bulghariayi» gorc'ov, gangat t'iv 23796/10 [Judgment in the case of Vasileva v. Bulgaria, Application No. 23796/10]. 17 Marti 2016: (in Armenian)

6. HH Sahmanadrakan dataran. Oroshum SDO-1121 [Constitutional Court of the Republic of Armenia. Decision SDO-1121]. 05 Noyemberi 2013. https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=86683: Accessed: 26.05.2025: (in Armenian)

7. Hayastani Hanrapetut'yan Sahmanadrut'yun. Arlis [Constitution of the Republic of Armenia. Arlis], 06 Dektember 2015, https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=143723: Accessed: 26.05.2025:(in Armenian)

8. HH Azgayin jhoghov. «Bnakchut'yan bjhshkakan o'gnut'yan ev spasarkman masin» HH o'renq [National Assembly of the Republic of Armenia. Law of the Republic of Armenia on Medical Care and Services for the Population], 04 Marti 1996. https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=200927: Accessed: 26.05.2025: (in Armenian)

9. HH Azgayin jhoghov. Hayastani Hanrapetut'yan qaghaqaciakan o'rensgirq [National Assembly of the Republic of Armenia. Civil Code of the Republic of Armenia]. 05 Mayisi 1998. https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=206627: Accessed: 26.05.2025: (I in Armenian)

10. HH Azgayin jhoghov. «Hogebujhakan o'gnut'yan ev spasarkman masin» HH o'renq [National Assembly of the Republic of Armenia. Law of the Republic of Armenia on Psychiatric Care and Services]. 25 Mayisi 2004. https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=198724: Accessed: 26.05.2025: (in Armenian)

11. HH Azgayin jhoghov. «Mardun o'rganner ev (kam) hyusvac'qner p'oxpatvastelu masin» HH o'renq [National Assembly of the Republic of Armenia. Law of the Republic of Armenia on Transplantation of Human Organs and/or Tissues]. 16 Aprili 2002. https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=192467: Accessed: 26.05.2025: (in Armenian)

12. Jerdelevskij, Aleksandr. Kompensacija moral'nogo vreda. Moskva [Compensation for Moral Damage. Moscow], 2014. (in Russian)

COMPENSATION OF NON-PECUNIARY DAMAGE IN THE CONTEXT OF MEDICAL MALPRACTICE

SHUSHANIK GHUKASYAN
Yerevan State University,
Department of Civil Law, Lecturere
Ph.D. in Law, Associate Professor
Yerevan, the Republic of Armenia

IZABEL ABGARYAN
Commission on Violations of Medical Ethics, Chair,
Yerevan, the Republic of Armenia

The purpose of this article is to study and analyze the issue of compensation of non-pecuniary damage caused by medical malpractice, the prospects for implementing mechanisms for such compensation in the Republic of Armenia, the potential risks involved, and ways to overcome them.

To achieve this aim, the article examines legal regulations related to non-pecuniary damage compensation and analyzes the judgment of the European Court of Human Rights in the case of Botoian v. Armenia (Application No. 5766/17), which also emphasized the need to introduce mechanisms for compensating non-pecuniary damage resulting from medical malpractice. The research employs the methods of analysis, synthesis, induction, and deduction.

The main conclusion of the study is that, in the event of establishing a mechanism for compensating non-pecuniary damage caused by medical malpractice, it is necessary to introduce, in a phased manner, a mandatory professional liability insurance system for healthcare professionals in the Republic of Armenia. It is also essential to define the scope of professional duties of healthcare providers, the failure to fulfill or the improper fulfillment of which may serve as grounds for compensating non-pecuniary damage.

Furthermore, the study substantiates that at least in the initial phase, when developing a mechanism for compensating non-pecuniary damage due to medical malpractice, liability should be based on the principle of fault.

The obligation to compensate for such damage should rest not with the medical institution but with the individual healthcare professional. It is also necessary to establish an upper monetary limit for non-pecuniary compensation, along with the key criteria for determining this limit.

Keywords: *medical malpractice, non-pecuniary damage, moral suffering, mental distress, physical suffering, tort liability, compensation for damage, tortfeasor, victim.*

КОМПЕНСАЦИЯ МОРАЛЬНОГО ВРЕДА В КОНТЕКСТЕ МЕДИЦИНСКОЙ ОШИБКИ

ШУШАНИК ГУКАСЯН
преподаватель кафедры гражданского права
Ереванского государственного университета,
кандидат юридических наук, доцент
г. Ереван, Республика Армения

ИЗАБЕЛ АБГАРЯН
председатель Комиссии по рассмотрению нарушений
профессиональной этики медицинских работников,
г. Ереван, Республика Армения

Цель статьи - изучение и анализ проблемы компенсации морального вреда, причиненного в результате медицинской ошибки, перспектив внедрения механизмов такой компенсации в Республике Армения, возможных рисков и путей их преодоления.

Для достижения данной цели в статье рассматриваются правовые нормы, регулирующие компенсацию морального вреда, а также анализируется решение Европейского суда по правам человека по делу «Ботоян против Армении» (жалоба № 5766/17), в котором также подчеркивается необходимость внедрения механизмов компенсации морального вреда, вызванного медицинской ошибкой.

В исследовании применяются методы анализа, синтеза, индукции и дедукции.

Основной вывод исследования заключается в том, что при разработке механизма компенсации морального вреда, причиненного медицинской ошибкой, необходимо поэтапно внедрить в Республике Армения систему обязательного страхования профессиональной ответственности медицинских работников. Также важно четко определить объем профессиональных обязанностей медицинских работников, неисполнение или ненадлежащее исполнение которых может служить основанием для компенсации морального вреда.

Кроме того, обосновано, что на начальном этапе разработка механизма компенсации морального вреда вследствие медицинской ошибки должна основываться на принципе вины. Обязанность по возмещению такого вреда должна возлагаться не на медицинское учреждение, а на конкретного медицинского работника. Также необходимо установить верхний предел денежной компенсации за моральный вред, а также ключевые критерии для определения этого предела.

Ключевые слова: *медицинская ошибка, моральный вред, моральные страдания, психическое расстройство, физические страдания, внедоговорная ответственность, возмещение вреда, причинитель вреда, потерпевший.*

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻՑ (ԱՐՑԱԽԻՑ) ԲՌՆԻ ՏԵՂԱՀԱՆՎԱԾ ԱՆՁԱՆՑ ՎԵՐԱԴԱՐՁԻ ԻՐԱՎՈՒՆՔԸ ԵՎ ՍԵՓԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԸ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ *

ՀՏԴ 341.1/.8 *DOI: 10.52063/25792652-2025.2.25-82*

ՍԵՐԳԵՅ ՂԱԶԻՆՅԱՆ
Երևանի պետական համալսարանի եվրոպական և միջազգային իրավունքի ամբիոնի և Հայաստանի ամերիկյան համալսարանի դասախոս, Երևանի պետական համալսարանի եվրոպական ուսումնասիրությունների կենտրոնի փորձագետ, ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
sergey.ghazinyan@ysu.am
ORCID: 0000-0003-2796-1322

2023 թ. Լեռնային Ղարաբաղի (Արցախի) բնակչության բռնի տեղահանությունը և նրանց իրավական կարգավիճակի վերաբերյալ խնդիրները առաջացրել են նրանց վերադարձի և սեփականության իրավունքների պահպանմանը վերաբերող մի շարք իրավական հարցեր:

Սույն հոդվածը նպատակ ունի վերլուծելու՝ Լեռնային Ղարաբաղի (Արցախի) բնակչության՝ վերը նշված իրավունքների բովանդակությունը և իրավական կարգավիճակով պայմանավորված՝ դրանց սահմանափակումների հնարավորությանն առնչվող հարցեր:

Որպես խնդիր դիտարկվում են թե՛ վերադարձի իրավունքի կիրառելիությունը հակամարտությունից հետո, թե՛ սեփականության իրավունքի ճանաչումը միջազգային և տարածաշրջանային իրավական հարթակներում:

Մարդու իրավունքների միջազգային փաստաթղթերի, Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի (այսուհետ՝ ՄԻԵԴ) նախադեպային իրավունքի և այլ համեմատելի իրավիճակների վերլուծությունը փաստում է, որ նշված իրավունքները չեն կարող սահմանափակվել իրավական կարգավիճակի հիմքով:

Վերադարձի և սեփականության իրավունքները ճանաչվում են որպես շարունակական իրավունքներ, որոնք ենթակա են պաշտպանության՝ անկախ իրավական կարգավիճակից: Հոդվածում հանգամանալից ներկայացված են նաև պետությունների պարտավորությունները և միջազգային մշտադիտարկման մեխանիզմների դերը դրանց երաշխավորման գործում:

Բացի իրավական փաստաթղթերի՝ բովանդակային և համեմատական վերլուծությունից, հոդվածում կիրառվել է նաև իրավական մոտեցումների՝ համադրված և դատական նախադեպերի՝ գործնական կիրառման գնահատում: Հետազոտությունը ներառում է նաև համատեքստային վերլուծություն՝ հակամարտությունից հետո ձևավորված իրավիճակային գործոններն արձանագրելու նպատակով:

* Հոդվածը ներկայացվել է 15.07.2025թ., գրախոսվել՝ 22.07.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.09.2025թ.:

Հիմնաբառեր՝ *Լեռնային Ղարաբաղ, բռնի տեղահանում, քաղաքացիություն, վերադարձի իրավունք, սեփականության իրավունք, ՄԻԵԴ, միջազգային իրավունք, փախստական, պաշտպանության միջոցներ:*

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ուսումնասիրությունները վկայում են, որ Լեռնային Ղարաբաղում (Արցախ) մարդու իրավունքների բազմաթիվ խախտումների և ռազմական հանցագործությունների համար չկրելով ոչ մի պատասխանատվություն՝ Ադրբեջանը 2023 թ. սեպտեմբերի 19-ին շարունակել է իր ցեղասպանական քաղաքականությունը՝ հասնելով Արցախի ամբողջական հայաթափմանը: Այդ ամենի հետևանքով 120.000 էթնիկ հայեր տեղահանվում են Հայաստան (Ավետիք Հարությունյան, Սոնա Հայրապետյան. Արցախի Հանրապետության շրջափակումը, հայաթափումը և միջազգային իրավունքը):

Լեռնային Ղարաբաղից բռնի տեղահանված անձանց կողմից ՀՀ քաղաքացիություն ձեռք բերելուն առնչվող մտահոգությունների շարքում է եղել այն հարցը, թե ինչպես կարող է քաղաքացիություն ձեռք բերելը ազդել Լեռնային Ղարաբաղ վերադարձի իրավունքի և սեփականության իրավունքի վրա: Հետևաբար՝ սույն իրավական վերլուծության շրջանակում այս խնդիրը դիտարկելով որպես Լեռնային Ղարաբաղից բռնի տեղահանված անձանց իրավական կարգավիճակի վրա ազդեցություն ունեցող հանգամանք՝ անհրաժեշտ է դարձել դրա շուրջ ուսումնասիրություն իրականացնել:

Վերլուծությունը ներառում է ՄԻԵԴ նախադեպային իրավունքի, մարդու իրավունքների միջազգային կարգավորումների, միջազգային մարդասիրական իրավունքի, գործնականում այլ հետկոնֆլիկտային տարածաշրջաններում նմանատիպ դեպքերի համեմատական վերլուծություն՝ բացահայտելու բռնի տեղահանված բնակչության իրավունքների երաշխավորման փորձը: Այն նպատակ ունի ներկայացնելու միջազգային իրավունքի վերաբերելի կառուցակարգերի վերլուծության վրա հիմնված իրավական եզրակացություն՝ աջակցելու Լեռնային Ղարաբաղից բռնի տեղահանված անձանց իրավական կարգավիճակի շուրջ վերը նշված խնդիրների լուծմանը:

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻՑ ԲՌՆԻ ՏԵՂԱՀԱՆՎԱԾ ԱՆՁԱՆՑ ՎԵՐԱԴԱՐՁԻ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

Վերադարձի իրավունքը միջազգային իրավունքում հաստատված սկզբունք է, որը հաճախ կիրառվում է տեղահանված բնակչության, այդ թվում՝ փախստականների և այլ խմբերի համատեքստում, որոնք ստիպված են եղել լքել իրենց տները հակամարտությունների, հետապնդումների կամ այլ մարտահրավերների պատճառով: Վերադարձի իրավունքը հստակորեն արձանագրվում է առանցքային միջազգային իրավական փաստաթղթերում: Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիրը երաշխավորում է, որ յուրաքանչյուր ոք ունի ցանկացած երկիր՝ ներառյալ իր երկիրը, լքելու, և իր երկիր վերադառնալու իրավունք (Մարդու իրավունքների համընդհանուր հրչակագիր, Հոդված 13): Այս սկզբունքը հետագայում վերահաստատվում է Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագրով (այսուհետ՝ ՔՔԻՄԴ), որտեղ սահմանվում է, որ ոչ ոք չի կարող կամայականորեն զրկվել իր երկիր մուտք գործելու իրավունքից (Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագիր, Հոդված 12):

Ինչպես բոլոր իրավունքների, այնպես էլ՝ վերադարձի իրավունքի արդյունավետ իրացման երաշխավորը պետք է հանդիսանա ներպետական իշխանությունը: Միակ

ճանապարհը, որով երկրները կարող են շեղվել այս պարտականությունից, ՔՔԻՄԴ-ով սահմանված ծայրահեղ հանգամանքներն են, օրինակ՝ ազգի կյանքին սպառնացող արտակարգ դրությունը, որը պետք է պաշտոնապես հայտարարվի: Այդուամենայնիվ, նույնիսկ այս իրավիճակներում պետությունները պետք է ապահովեն, որ իրենց գործողությունները չխախտեն միջազգային իրավունքով նախատեսված իրենց մյուս պարտավորությունները և չառաջացնեն խտրականություն ռասայի, մաշկի գույնի, սեռի, լեզվի, կրոնի կամ սոցիալական ծագման հիման վրա:

Մարդու իրավունքների կոմիտեն ներկայացրել է ընդհանուր մեկնաբանություն ՔՔԻՄԴ վերաբերելի դրույթի՝ 12-րդ հոդվածի 4-րդ մասի վերաբերյալ: Մասնավորապես, այն արձանագրում է, որ անձի՝ սեփական երկիր մուտք գործելու իրավունքը ճանաչում է տվյալ երկրի հետ անձի հատուկ հարաբերությունները: Դա ենթադրում է սեփական երկրում մնալու իրավունք: Այն ներառում է ոչ միայն սեփական երկիրը լքելուց հետո վերադառնալու իրավունքը, այլ նաև անձին առաջին անգամ իր երկիր գալու իրավունք տալը, եթե նա ծնվել է երկրից դուրս: Վերադարձի իրավունքը ենթադրում է այլ երկրներ բնակչության բռնի տեղահանության կամ զանգվածային արտաքսման արգելք:

Ըստ Մարդու իրավունքների կոմիտեի մեկնաբանության՝ ՔՔԻՄԴ 12-րդ հոդվածի 4-րդ մասի ձևակերպումը չի տարբերում քաղաքացիներին և օտարերկրացիներին («ոչ ոք»): Այսպիսով՝ այս իրավունքից օգտվելու հնարավորություն ունեցող անձինք կարող են նույնացվել միայն «իր սեփական երկիրը» արտահայտության իմաստը մեկնաբանելով: «Իր սեփական երկրի» շրջանակն ավելի լայն է, քան «իր ազգության երկիր» հասկացությունը: Այն չի սահմանափակվում ֆորմալ առումով քաղաքացիությամբ, այսինքն՝ ծննդյան պահին կամ շնորհման արդյունքում ձեռք բերված քաղաքացիությամբ: Այն ընդգրկում է առնվազն այն անհատներին, որոնք տվյալ երկրի հետ իրենց հատուկ կապերի կամ պահանջների պատճառով չեն կարող համարվել «պարզապես օտարերկրացիներ»:

Ավելին՝ 12-րդ հոդվածի 4-րդ մասը թույլ է տալիս ավելի լայն մեկնաբանություն, որը կարող է ներառել երկարաժամկետ բնակիչների այլ կատեգորիաներ՝ չսահմանափակվելով քաղաքացիություն չունեցող անձանցով, որոնք կամայականորեն զրկված են նման բնակության երկրի քաղաքացիություն ձեռք բերելու իրավունքից: Քանի որ այլ գործոնները որոշակի հանգամանքներում կարող են հանգեցնել անձի և երկրի միջև սերտ և երկարատև կապերի հաստատմանը. մասնակից պետություններն իրենց զեկույցներում պետք է ներառեն տեղեկատվություն մշտական բնակիչների՝ իրենց բնակության երկիր վերադառնալու իրավունքների մասին:

Ոչ մի դեպքում չի կարելի անձին կամայականորեն զրկել սեփական երկիր մուտք գործելու իրավունքից: Այս համատեքստում կամայականության հայեցակարգին հղումը նպատակ ունի ընդգծելու, որ այն վերաբերում է պետության բոլոր գործողություններին՝ օրենսդրական, վարչական և դատական բնույթի: Մարդու իրավունքների կոմիտեն արձանագրել է, որ քիչ են, եթե այդպիսիք կան, այնպիսի հանգամանքները, որոնց դեպքում սեփական երկիր մուտք գործելու իրավունքից զրկելը կարող է ողջամիտ լինել: Մասնակից պետությունը չպետք է անձին քաղաքացիությունից զրկելով կամ անձին երրորդ երկիր վտարելով կամայականորեն արգելի այդ անձին վերադառնալ իր երկիր (Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագրի 12-րդ հոդվածի վերաբերյալ Մարդու իրավունքների կոմիտեի թիվ 27 ընդհանուր մեկնաբանությունները, պարբերություններ 19-21):

Ուստի՝ ՔՔԻՄԴ-ի համաձայն՝ վերադարձի իրավունքը կախված չէ անձի իրավական կարգավիճակից: Յուրաքանչյուր անհատ, որ պահպանել է «իսկական և արդյունավետ կապեր» խնդրո առարկա տարածքների հետ, պետք է օգտվի վերադարձի իրավունքից՝ անկախ նրանից՝ նա փախստակա՞ն է, այսինքն՝ հալածանքներից փախա՞ծ, թե՞ այլ իրավական կարգավիճակ ունեցող անձ:

Հատկանշական է, որ իրավունք ունեն ոչ միայն նրանք, ովքեր ի սկզբանե լքել են տարածքը, այլ նաև նրանց ժառանգները, քանի դեռ նրանք համապատասխան կապեր են պահպանել այդ տարածքի հետ: Իրավունքը պահպանվում է նույնիսկ այն դեպքում, երբ տարածքի նկատմամբ ինքնիշխանությունը վիճարկվում է կամ փոխվել է (Վերադարձի իրավունքի վերաբերյալ «Human Rights Watch»-ի դիտարկումներ):

Ամփոփելով նշենք, որ Մարդու իրավունքների կոմիտեի՝ քննարկվող ընդհանուր մեկնաբանությունը և մասնավորապես՝ «սեփական երկրի» ընդգրկուն մեկնաբանությունը միտված է պաշտպանելու բոլոր նրանց վերադարձի իրավունքը, ովքեր «հատուկ կապեր» ունեն որևէ երկրի հետ: Այդ անձինք նրանք են, ովքեր չեն կարող համարվել «պարզապես օտարերկրացիներ»: Մարդու իրավունքների կոմիտեն նշել է, որ տարածքը «սեփական երկիր» է համարվում այն դեպքում, երբ «անհատը, որը տվյալ երկրի հետ իր հատուկ կապերի կամ հավակնությունների պատճառով չի կարող պարզապես օտարերկրացի համարվել», և այդ տարածքի հետ ունի «իսկական և արդյունավետ կապեր»:

«Իսկական և արդյունավետ կապը» «սեփական երկրի» հետ կարող է կազմված լինել տարբեր տարրերից՝ ներառյալ լեզուն, երկարաժամկետ բնակությունը, մշակութային ինքնությունը, ընտանեկան կապերը և այլն: Այն չի կարող սահմանափակվել միայն մշտական բնակության վայրով: «Սեփական երկիրը» ենթադրում է կապերի ավելի լայն շրջանակներ, որոնք միասին կազմում են «իսկական և արդյունավետ կապ»: Այն թույլ է տալիս իրենց երկրից դուրս գտնվողներին առաջին անգամ վերադառնալ, նույնիսկ եթե նրանք ծնվել են այլ վայրում և առաջին անգամ են մտնելու այդ երկիր, քանի որ նրանք պահպանել են «իսկական և արդյունավետ կապ» երկրի հետ:

Վերադարձի իրավունքն արձանագրվում է նաև **Աշխատանքի միջազգային կազմակերպության Բնիկ և ցեղային ժողովուրդների թիվ 169** կոնվենցիայով: Այն արձանագրում է, որ հնարավորության դեպքում այդ ժողովուրդները պետք է իրավունք ունենան վերադառնալու իրենց ավանդական հողերը այն պահին, երբ տեղահանության հիմքերը դադարեն գոյություն ունենալ (Աշխատանքի միջազգային կազմակերպության Բնիկ և ցեղային ժողովուրդների թիվ 169 կոնվենցիա, Հոդված 16):

Միավորված ազգերի կազմակերպության **Բնիկ ժողովուրդների իրավունքների մասին հռչակագրի** համաձայն՝ բնիկ ժողովուրդները չպետք է բռնի հեռացվեն իրենց հողերից կամ տարածքներից: Ոչ մի վերաբնակեցում չպետք է տեղի ունենա առանց համապատասխան բնիկ ժողովուրդների ազատ, նախնական և տեղեկացված համաձայնության և արդար փոխհատուցման վերաբերյալ համաձայնությունից հետո և, հնարավորության դեպքում, վերադարձի տարբերակով (Միավորված ազգերի կազմակերպության բնիկ ժողովուրդների իրավունքների մասին հռչակագիր, Հոդված 10):

Ի լրումն մարդու իրավունքների վկայակոչված հիմնարար փաստաթղթերի՝ վերադարձի իրավունքը պաշտպանվում է միջազգային մարդասիրական իրավունքով: Ժնևի չորրորդ կոնվենցիան և դրա լրացուցիչ արձանագրությունները վերաբերում են զինված հակամարտությունների ժամանակ քաղաքացիական անձանց նկատմամբ վերաբերմունքին: Այն ընդգծում է տեղահանված անձանց իրավունքները հարգելու և ռազմական գործողությունների դադարեցման դեպքում նրանց վերադարձը հեշտացնելու անհրաժեշտությունը (Պատերազմի ժամանակ քաղաքացիական բնակչության պաշտպանության մասին կոնվենցիա, Հոդված 45):

Միջազգային փորձի ուսումնասիրությունը վկայում է, որ գործնականում վերադարձի իրավունքի իրականացումը մեծապես տատանվում է՝ կախված համատեքստից: Որոշ հայտնի դեպքեր ցույց են տալիս և՛ հաջողությունները, և՛ մարտահրավերները այս իրավունքի իրացման հարցում: Մասնավորապես՝ պաղեստինցի փախստականների վերադարձի իրավունքը իսրայելա-պաղեստինյան

հակամարտության կենտրոնական խնդիրն է: **Միավորված ազգերի կազմակերպության Գլխավոր ասամբլեայի 1948-ի 194 (III)** բանաձևը հստակորեն նշում է, որ փախստականներին, որոնք ցանկանում են վերադառնալ իրենց տները և խաղաղ ապրել իրենց հարևանների հետ, պետք է թույլատրեն դա անել (Միավորված ազգերի կազմակերպության Գլխավոր ասամբլեայի 1948-ի 194 (III) բանաձև): Չնայած դրան՝ խնդիրը մնում է չլուծված, քանի որ միլիոնավոր պաղեստինցի փախստականներ և նրանց ժառանգները դեռևս փնտրում են կայուն լուծում (Պաղեստինի ժողովրդի վերադարձի իրավունքը, ՄԱԿ հետազոտություն):

Մեկ այլ իրավիճակում, Բոսնիական պատերազմից հետո (1992–1995թթ.) Բոսնիա և Հերցեգովինայում խաղաղության ընդհանուր շրջանակային համաձայնագիրը (Դեյթոնի հռչակագիր) ներառում էր տեղահանվածների վերադարձի դրույթներ: Միջազգային կազմակերպությունների աջակցությամբ իրականացվող գործընթացը նպաստեց բազմաթիվ տեղահանված բոսնիացիների, խորվաթների և սերբերի վերադարձին իրենց նախապատերազմյան տները, թեև սեփականության վերադարձի և էթնիկական լարվածության հետ կապված մարտահրավերները շարունակվում էին (Բոսնիա և Հերցեգովինայում խաղաղության ընդհանուր շրջանակային համաձայնագիրը (Դեյթոնի հռչակագիր)):

Միջազգային պրակտիկան ընդգծում է վերադարձի համար բարենպաստ պայմանների ստեղծման կարևորությունը՝ ներառյալ անվտանգության երաշխիքները, ենթակառուցվածքների վերակառուցումը և հաշտեցման ջանքերը: Այն նաև ընդգծում է տեղահանման հիմնական պատճառները լուծելու և վերադարձի կամավոր և տեղեկացված լինելու անհրաժեշտությունը: Պետությունները և միջազգային դերակատարները ընդհանուր պատասխանատվություն ունեն՝ պաշտպանելու վերադարձի իրավունքը:

Վերադարձի իրավունքը Լեռնային Ղարաբաղի համատեքստում ներկայացնում է եզակի մարտահրավերներ և բարդություններ, որոնք արմատավորված են տասնամյակների հակամարտությունների, էթնիկ ատելության, տարածքային վերահսկողության փոփոխման և մարդկանց զանգվածային տեղահանության վրա: Հաշվի առնելով, որ յուրաքանչյուր դեպք անհատական հանգամանքների միասնություն է, համեմատական վերլուծությունը միջազգային այլ իրավիճակների հետ կարող է ունենալ ոչ ամբողջական վերաբերելիություն:

Լեռնային Ղարաբաղից բռնի տեղահանված անձանց վերադարձի իրավունքն ամրագրված է ոլորտի փաստաթղթերով, մասնավորապես՝ **Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրով և ՔՔՄԻԴ-ով**: «Հայաստանն ընդդեմ Ադրբեջանի» գործով Արդարադատության միջազգային դատարանի՝ (այսուհետ՝ ԱՄԴ) ժամանակավոր միջոցներ կիրառելու որոշումը (17 նոյեմբերի 2023թ.) անդրադառնում է Լեռնային Ղարաբաղից բռնի տեղահանված էթնիկ հայերի վերադարձի իրավունքին վերաբերող հիմնական խնդիրներին: Դատարանի վերլուծությունը ընդգծում է պետությունների պարտավորությունները՝ պաշտպանելու և հարգելու տեղահանված բնակչության իրավունքները՝ միջազգային իրավունքի համաձայն՝ ներառյալ՝ իրենց տները ապահով և արժանապատիվ վերադառնալու նրանց իրավունքը:

Ադրբեջանը հայտարարություններ է արել հայ բնակչության վերադարձը Լեռնային Ղարաբաղ ապահովելու մասին, սակայն այդ խոստումները թերահավատության են բախվում առաջադրված նախապայմանների, պատմական դժգոհությունների, անվտանգության մտահոգությունների և տեղահանվածների անվտանգ, կամավոր և արժանապատիվ վերադարձը երաշխավորող մեխանիզմների բացակայության պատճառով:

ԱՄԴ-ն ընդգծել է Ադրբեջանի պարտավորությունը՝ զերծ մնալու գործողություններից, որոնք կխոչընդոտեն տեղահանված հայերի վերադարձը Լեռնային Ղարաբաղ: Սա ներառում է խտրականության բացառումը և տեղահանված անձանց իրավունքների պաշտպանությունը, մասնավորապես՝ նրանց՝

անվտանգության, սեփականության և մշակութային ինքնության իրավունքները: Դատարանը նաև ընդգծել է, որ վերադարձի գործընթացը պետք է համապատասխանի միջազգային իրավունքի չափանիշներին՝ ներառյալ կամավորությունը և անվտանգ ու կայուն վերադարձի համար անհրաժեշտ պայմանների ապահովումը:

Իր հիմնավորման մեջ ԱՄԴ-ն ընդգծել է Ռասայական խտրականության բոլոր ձևերի վերացման միջազգային կոնվենցիայի կիրառելիությունը այս համատեքստում: Դատարանը նշել է, որ Ադրբեջանը պետք է կանխի և հասցեագրի ցանկացած խտրական պրակտիկա կամ հռետորաբանություն, որը կարող է խոչընդոտել էթնիկ հայերի վերադարձը: Բացի այդ, այն ընդգծել է, որ վստահությունը վերականգնելու և տեղահանված բնակչության անվտանգությունը ապահովելու անհրաժեշտությունը:

ԱՄԴ-ը նաև ճանաչել է հակամարտության ավելի լայն համատեքստը և պատմական դժգոհությունները հայերի և ադրբեջանցիների միջև: Թեև Դատարանի որոշումը կենտրոնանում է ժամանակավոր միջոցների վրա, այն ընդգծում է միջազգային վերահսկողության կարևորությունը վերադարձի գործընթացը հեշտացնելու և միջազգային իրավական չափանիշներին համապատասխանությունն ապահովելու համար:

Լեռնային Ղարաբաղից բռնի տեղահանված անձանց վերադարձի իրավունքի տեսանկյունից այս որոշումն ունի հիմնարար նշանակություն, քանի որ այն սահմանում է հստակ իրավական դաշտ տեղահանված էթնիկ հայերի՝ Լեռնային Ղարաբաղ վերադառնալու իրավունքներին անդրադառնալու համար: Այնուամենայնիվ, այս միջոցառումների գործնական իրականացումը մնում է մարտահրավեր, որը պահանջում է Ադրբեջանի կողմից համագործակցություն, արդյունավետ միջազգային մոնիթորինգ և խնդիրները լուծելու այլ մեխանիզմներ (Արդարադատության միջազգային դատարանի «Հայաստանն ընդդեմ Ադրբեջանի» գործով ժամանակավոր միջոցներ կիրառելու վերաբերյալ Արդարադատության միջազգային դատարանի 2023 թվականի նոյեմբերի 17-ի որոշում):

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻՑ ԲՌՆԻ ՏԵՂԱՀԱՆՎԱԾ ԱՆՁԱՆՑ ՍԵՓԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

Լեռնային Ղարաբաղից բռնի տեղահանված անձինք կորցրել են իրենց՝ սեփականության իրավունքով պատկանող անշարժ գույք՝ բնակարաններ, առանձնատներ, գյուղատնտեսական և արտադրական նշանակության հողեր, գործարաններ, արտադրամասեր և այլ սեփականության օբյեկտներ, որոնց նկատմամբ սեփականության իրավունքից բխող և որևէ իրավազորություն իրականացնելը սույն վերլուծության պահին եղել է անհնարին:

Հաշվի առնելով, որ Ադրբեջանը հանդիսանում է Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի (այսուհետ՝ ՄԻԵԿ) անդամ պետություն, նշված գույքի նկատմամբ Լեռնային Ղարաբաղից բռնի տեղահանված անձանց սեփականության իրավունքի վերականգնման շուրջ իրավական վերլուծությունն անհրաժեշտ է հիմնականում ծավալել ՄԻԵԿ-ի և ՄԻԵԴ նախադեպային իրավունքի շրջանակում:

ՄԻԵԴ-ն իր նախադեպային իրավունքում մեկնաբանել է ՄԻԵԿ Թիվ 1 արձանագրության 1-ին հոդվածով երաշխավորված սեփականության իրավունքը՝ որպես վերադարձի իրավունքի ասպեկտ, հատկապես այն դեպքերում, երբ խոսքը վերաբերում է տեղահանված բնակչության սեփականության իրավունքին: Քննարկվող դրույթը, մասնավորապես, ամրագրում է, որ յուրաքանչյուր ֆիզիկական կամ իրավաբանական անձ ունի իր գույքից անարգել օգտվելու իրավունք: Ոչ ոք չի կարող զրկվել իրեն պատկանող գույքից՝ բացառությամբ ի շահ հանրության, և այն պայմաններով, որոնք նախատեսված են օրենքով ու միջազգային իրավունքի

ընդհանուր սկզբունքներով (Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիա, Թիվ 1 արձանագրության 1-ին հոդված):

Բռնի տեղահանության համատեքստում սեփականության իրավունքը ՄԻԵԴ-ի կողմից մեկնաբանվել է որպես գույքային իրավունքների վերականգնման կամ փոխհատուցման երաշխիք, ինչը կարող է անուղղակիորեն աջակցել վերադարձի իրավունքին: Մասնավորապես, ՄԻԵԴ-ն իր նախադեպային իրավունքում ընդհանուր առմամբ չի դիտարկել տեղահանված անձանց կողմից այլ երկրում քաղաքացիություն ձեռք բերելը որպես, ՄԻԵԿ Թիվ 1 արձանագրության 1-ին հոդվածի համաձայն, նրանց սեփականության իրավունքի վրա ազդող որոշիչ գործոն: Դատարանի ուշադրության կենտրոնում հիմնականում եղել են սեփականության իրավունքի, հասանելիության և արդյունավետ պաշտպանության միջոցների շարունակականությունը, այլ ոչ թե տեղահանված բնակչության իրավական կարգավիճակը:

Այսպես՝ *Լուիզոդուն ընդդեմ Թուրքիայի* գործով, որի շրջանակում ՄԻԵԴ-ն առաջին անգամ քննարկում է տեղահանված անձանց՝ իրենց տան և գույքի նկատմամբ հարգանքի իրավունքի հարցը, արձանագրվել է, որ, չնայած թուրքական կառավարության այն փաստարկներին, որ տարածքն այժմ գտնվում է Հյուսիսային Կիպրոսի Թուրքական Հանրապետության իրավասության ներքո, Թուրքիան իրականացնում է արդյունավետ վերահսկողություն տարածքի նկատմամբ և պատասխանատու է իրավունքի խախտման համար: Դատարանը հաստատել է, որ դիմումատուի տեղահանությունը չի զրկել նրան իր սեփականության իրավունքներից և պատասխանատվության է ենթարկել Թուրքիային՝ դիմումատուին սեփականության իրավունքով պատկանող գույքի տնօրինումն արգելելու համար: Այս վճիռը հատկապես վերաբերելի է, քանի որ սահմանում է, որ երկարատև տեղահանությունը չի խզում իրավական կապը տեղահանված անձանց և նրանց սեփականությամբ պատկանող գույքի միջև: Սա կարևոր արձանագրում է, որը կիրառելի է Լեռնային Ղարաբաղից բռնի տեղահանված բնակչության համար:

Ավելին՝ *Լուիզոդուն ընդդեմ Թուրքիայի* գործով դիմումատուի՝ Կիպրոսի հունական քաղաքացիությունը և Հյուսիսային Կիպրոսի Թուրքական Հանրապետության տարածքից դուրս բնակվելը չի ազդել նրա սեփականության իրավունքների վրա: Դատարանը ընդգծել է, որ սեփականության իրավունքները չեն մարվում տեղահանման կամ երկարատև բացակայությամբ, նույնիսկ եթե դիմումատուն ձեռք է բերում կամ ունի այլ երկրի քաղաքացիություն (*Լուիզոդուն ընդդեմ Թուրքիայի* (ըստ էության քննություն)):

Մենթեշը և այլք ընդդեմ Թուրքիայի գործով քուրդ գյուղացիները տեղահանվել են ռազմական գործողությունների պատճառով, իսկ նրանց տներն ու ունեցվածքը ավերվել են թուրքական ուժերի կողմից: Դիմումատուները պնդում էին, որ իրենց մերժել են վերադառնալ իրենց բնակության վայր և զրկել են իրենց ունեցվածքը հետ պահանջելու հնարավորությունից: ՄԻԵԴ-ը համարել է, որ Թուրքիան խախտում է դիմումատուների սեփականության իրավունքը՝ նշելով, որ գույքի ոչնչացումը և իրավական պաշտպանության արդյունավետ միջոցների բացակայությունը հանդիսանում է դիմումատուների իրավունքների խախտում:

Լրացնելով՝ հարկ է նշել, որ *Մենթեշը և այլք ընդդեմ Թուրքիայի* գործում քուրդ գյուղացիների տեղահանությունը և նրանց ունեցվածքին հասանելիության բացակայությունը հիմնական խնդիրներն էին, սակայն նրանց քաղաքացիությունը կամ այլ երկրում քաղաքացիություն ձեռք բերելը չեն ներկայացվել որպես սեփականության իրավունքի վրա ազդող գործոններ: ՄԻԵԴ-ն ընդգծել է պետության պարտավորությունները՝ հարգելու և վերականգնելու սեփականության իրավունքը՝ անկախ տեղահանված բնակչության իրավական կարգավիճակից (Մենթեշը և այլք ընդդեմ Թուրքիայի (ըստ էության քննություն) 1997):

Սարգսյանն ընդդեմ Ադրբեջանի գործով դիմումատուն՝ Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության ժամանակ տեղահանված էթնիկ հայը, չի կարողացել վերադառնալ

Գյուլիստան գյուղում գտնվող իր տուն: Նա պնդել է, որ Ադրբեջանի՝ իր վերադարձը և սեփականության հասանելիությունը թույլ չտալը խախտում է ՄԻԵԿ-ով երաշխավորված իր իրավունքները: ՄԻԵԴ-ն արձանագրել է դիմումատուի՝ սեփականության իրավունքների մնայուն բնույթը՝ չնայած տասնամյակների տեղահանմանը, և ընդգծել, որ Ադրբեջանը պարտավոր է ստեղծել պայմաններ, որոնք կապահովեն անվտանգ վերադարձ կամ արդյունավետ պաշտպանության միջոցներ, ինչպիսին է փոխհատուցումը: Վճիռն ուղղակիորեն առնչվում է Լեռնային Ղարաբաղից տեղահանված հայերի իրավունքների վերաբերյալ սույն հոդվածում ներկայացված վերլուծությանը, քանի որ այն վերահաստատում է այն սկզբունքը, որ հակամարտությունների հետևանքով առաջացած տեղահանությունները չեն ժխտում սեփականության իրավունքները: Ավելին՝ գույքի հասանելիության խոչընդոտների հետևանքով առաջացած իրավունքի շարունակական խախտումը թույլ չի տալիս այդ իրավունքի վերականգնման համար սահմանել որևէ կոնկրետ ժամկետ: Օրինակ՝ կոնկրետ դեպքում սեփականության իրավունքի ճանաչում և դրա վերականգնման պահանջ է ներկայացվել շուրջ երկու տասնամյակ անց:

Անդրադառնալով սույն հետազոտությանը վերաբերող կոնկրետ խնդրին՝ անհրաժեշտ է նկատել, որ *Սարգսյանն ընդդեմ Ադրբեջանի* գործով դիմումատուի՝ Գյուլիստանից տեղահանումը և հետագա բնակությունը Հայաստանում չեն դիտարկվել որպես նրա սեփականության իրավունքները սահմանափակելու հիմքեր: Չանաչելով դիմումատուի *Հայաստանի քաղաքացի* իրավական կարգավիճակը՝ ՄԻԵԴ-ը կենտրոնացել է նրա վերադարձի համար պայմաններ ստեղծելու կամ փոխհատուցում տրամադրելու համար Ադրբեջանի պարտավորությունների վրա (Սարգսյանն ընդդեմ Ադրբեջանի (ըստ էության քննություն) 2015):

Չիրագովը և այլք ընդդեմ Հայաստանի գործով Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության ընթացքում Լաչինից տեղահանված Ադրբեջանի քաղաքացի, ազգութամբ քուրդ դիմումատուները խնդրել են փոխհատուցել իրենց ունեցվածքը: ՄԻԵԴ-ը նախ արձանագրել է, որ գանգատի քննության ժամանակահատվածում Հայաստանը արդյունավետ վերահսկողություն է իրականացրել տարածաշրջանի նկատմամբ և պատասխանատվություն է կրում վերադարձի համար պայմաններ ստեղծելու կամ համարժեք փոխհատուցում չտրամադրելու համար: *Չիրագովը և այլք ընդդեմ Հայաստանի* գործով ՄԻԵԴ-ը դիմումատուների քաղաքացիությունը չի համարել ազդող գործոն, որը կարող է փոխել նրանց սեփականության կամ փոխհատուցման իրավունքը: (Չիրագովը և այլք ընդդեմ Հայաստանի (ըստ էության քննություն) 2015):

Քերիմովան և այլք ընդդեմ Ռուսաստանի գործով դիմումատուները տեղահանվել են Չեչնիայի Հանրապետությունից ռազմական գործողությունների և իրենց տների ենթադրյալ ավերման պատճառով: Նրանք պնդում էին, որ ռուսական իշխանությունները չեն կարողացել ապահովել իրենց վերադարձը կամ փոխհատուցել իրենց կորուստները: ՄԻԵԴ-ը ճանաչել է Ռուսաստանի պարտավորությունը՝ նպաստելու վերադարձին և տրամադրելու գույքի կորստի փոխհատուցում՝ վերահաստատելով սեփականության իրավունքի կարևոր նշանակությունը հետկոնֆլիկտային վերականգնման գործընթացում (Քերիմովան և այլք ընդդեմ Ռուսաստանի (ըստ էության քննություն) 2011):

Ուստի՝ ՄԻԵԴ-ն իր նախադեպային իրավունքում դրսևորում է հետևողական մոտեցում տեղահանված բնակչության սեփականության իրավունքների պաշտպանության համար: Այն ընդգծում է անդամ պետությունների պարտավորությունները՝ հնարավորության դեպքում երաշխավորելու արդյունավետ վերադարձը և տրամադրելու փոխհատուցում կամ տրամադրելու փոխհատուցում, եթե վերադարձն անհնարին է: Այս նախադեպերը կարևոր նշանակություն ունեն Լեռնային Ղարաբաղից բռնի տեղահանված հայերի իրավունքների շրջանակում և

գնահատելու՝ Ադրբեջանի կողմից միջազգային իրավունքով, մասնավորապես՝ ՄԻԵԿ-ով ստանձնած պարտավորությունների կատարումը:

Սույն վերլուծության իմաստով կարևոր է գնահատել նաև ՄԻԵԿ Թիվ 1 արձանագրության 1-ին հոդվածով պաշտպանվող «սեփականության» շրջանակը: Այսպես, ՄԻԵԴ նախադեպային իրավունքի համաձայն՝ Թիվ 1 արձանագրության 1-ին հոդվածն, ըստ էության, երաշխավորում է դասական իմաստով սեփականության իրավունքը: Այնուամենայնիվ, «տիրապետում» («possession») հասկացությունն ունի ինքնավար նշանակություն, որը չի սահմանափակվում գրանցված սեփականության իրավունքով: ՄԻԵԴ նախադեպային իրավունքի վերլուծությունը վկայում է, որ նման իրավիճակներում դատարանի կողմից գնահատման հիմնական առարկան է գույքի «տիրապետումը»: Ընդ որում, այդ ընթացքում ՄԻԵԴ-ը կաշկանդված չէ ներպետական օրենսդրության կարգավորումներով:

Մասնավորապես, *Դողանը և այլք ընդդեմ Թուրքիայի* գործով ՄԻԵԴ-ը վկայակոչել է «սեփականություն» բառի ինքնավար նշանակությունը: Ի պատասխան Կառավարության այն փաստարկի, որ դիմումատուները ցույց չեն տվել, որ իրենք սեփականության իրավունք ունեն և, հետևաբար, չեն կարող պատշաճ կերպով համարվել Թիվ 1 արձանագրության 1-ին հոդվածի խախտման զոհ, ՄԻԵԴ-ը գնահատել է, որ սեփականության իրավունքի վկայականների բացակայությունը խնդիր չէ: Դատարանը գտել է, որ իրենից չի պահանջվում որոշել, թե արդյոք սեփականության իրավունքի վկայականների բացակայության դեպքում դիմումատուները թուրքական օրենսդրության համաձայն ունեն սեփականության իրավունքներ: Փոխարենը սահմանեց այն հարցը, թե, արդյո՞ք, դիմումատուների կողմից իրականացվող ընդհանուր տնտեսական գործունեությունը «տիրապետում» է (Դողանը և այլք ընդդեմ Թուրքիայի (ըստ էության քննություն) 2004):

Տեղահանված անձանց առնչվող մեկ այլ՝ *Սագինաձեն և այլք ընդդեմ Վրաստանի* գործով ՄԻԵԴ-ն արձանագրել է, որ, նույնիսկ գրանցված սեփականության իրավունքի բացակայության դեպքում, դիմումատուի կողմից քոթեջի տնօրինումը ավելի քան 10 տարի շարունակ, կարող է Թիվ 1 Արձանագրության 1-ին հոդվածի նպատակների տեսանկյունից համարվել «տիրապետում»: Այդ տեսանկյունից անհրաժեշտ է հաշվի առնել «տիրապետման» բարեխիղճ բնույթը, ինչպես նաև իշխանությունների կողմից ակնհայտ հանդուրժողականությունը և տարբեր իրավական ակտերի ընդունումը, որոնք հաստատում են ներքին տեղահանված անձանց իրավունքները բնակարանային ոլորտում և դրանց պաշտպանության ամուր երաշխիքներ (Սագինաձեն և այլք ընդդեմ Վրաստանի (ըստ էության քննություն) 2010):

Ուստի՝ ՄԻԵԴ նախադեպային իրավունքով ձևավորված դիրքորոշման համաձայն՝ Թիվ 1 արձանագրության 1-ին հոդվածի համաձայն սեփականության իրավունքը կապված է սեփականությունից օգտվելու, այն տնօրինելու և սեփականության իրավունքն իրացնելու կարողության հետ: Այն պարտադիր կերպով չի ենթադրում սեփականության պաշտոնական գրանցում, այլ գնահատում է դիմումատուի կողմից խնդրո առարկա գույքի «տիրապետման» հարցը: Տեղահանված անձանց իրավական կարգավիճակը կամ քաղաքացիությունը, ներառյալ այլ երկրում քաղաքացիություն ստանալը, չի սահմանափակում այդ իրավունքը կամ զրկում դրանից (Տեղահանված անձանց տիրապետման իրավունքի իրացման հարցի շուրջ ՄԻԵԴ նախադեպային իրավունքի համապարփակ վերլուծություն է ներկայացված *Ներքին տեղահանված անձանց պաշտպանությունը Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի և Եվրոպայի խորհրդի այլ չափանիշների համաձայն* ձեռնարկում:):

Սույն հարցի քննարկման շրջանակում անհրաժեշտ է անդրադառնալ նաև Միավորված ազգերի կազմակերպության Փախստականների և տեղահանված անձանց բնակարանների և գույքի վերադարձի վերաբերյալ սկզբունքներին

(այսուհետ՝ Պինհեյրոյի սկզբունքներ) (Միավորված ազգերի կազմակերպության Փախստականների և տեղահանված անձանց բնակարանների և գույքի վերադարձի վերաբերյալ սկզբունքներ):[1] Այս փաստաթուղթն ընդգծում է տեղահանված բնակչության գույքի և վերադարձի իրավունքների հետ կապված իրավիճակների շուրջ կարևոր իրավական շրջանակ: Այս սկզբունքները սահմանում են տեղահանված անձանց՝ իրենց տներ վերադառնալու իրավունքների պաշտպանության, կորցրած գույքի փոխհատուցման կամ փոխհատուցման և սեփականությունից կամ հողի սեփականությունից կամայական զրկվելուց պաշտպանվելու կարևորությունը:

Պինհեյրոյի սկզբունքների համաձայն՝ պետությունները պարտավոր են պայմաններ ստեղծել կայուն վերադարձի համար՝ ներառյալ բնակարանների, գույքի և ապրուստի միջոցների վերականգնումը: Տեղահանված անձինք չպետք է ենթարկվեն խտրականության՝ օգտվելով այդ իրավունքներից՝ անկախ նրանց իրավական կարգավիճակից կամ ազգությունից: Պինհեյրոյի սկզբունքներն ամրապնդում են այն տեսակետը, որ սեփականության պաշտպանությունը և վերադարձի իրավունքը փոխկապակցված տարրեր են, որոնք պետք է պահպանվեն՝ տեղահանված բնակչության համար արդարություն և կայունություն ապահովելու համար:

ԵԶՐԱՀԱՆԳՈՒՄՆԵՐ

Ամփոփելով վերլուծությունը՝ կարող ենք հաստատել, որ Լեռնային Ղարաբաղից բռնի տեղահանված անձինք ունեն վերադարձի անօտարելի իրավունք, որը չի կարող սահմանափակվել իրավական կարգավիճակի հիմքով: Վերադարձի իրավունքն ունի միջազգային իրավունքի ուժով երաշխավորված բնույթ՝ հիմնված լինելով ինչպես Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրի և Քաղաքացիական ու քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագրի վրա, այնպես էլ՝ Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի և համապատասխան դատական պրակտիկայի վրա:

Արդարադատության միջազգային դատարանի՝ 2023թ. ընդունած ժամանակավոր միջոցների վերաբերյալ որոշումը հստակորեն արձանագրում է Ադրբեջանի՝ վերադարձի իրավունքը հարգելու և ապահովելու միջազգային պարտավորությունը: Սակայն տեղահանված անձանց վերադարձի արդյունավետ իրացման տեսանկյունից շարունակում են պահպանվել մի շարք մտահոգիչ խոչընդոտներ, ինչը հավաստվում է նաև Հայաստանի կողմից ժամանակավոր պաշտպանության երկարացմամբ մինչև 2025 թվականի վերջը:

Մյուս կողմից, ՄԻԵԴ նախադեպային իրավունքը միանշանակորեն հաստատում է, որ սեփականության իրավունքի ճանաչումը չի կարող պայմանավորված լինել ոչ իրավական կարգավիճակով, ոչ էլ քաղաքացիության փոփոխությամբ: Ըստ Թիվ 1 արձանագրության 1-ին հոդվածի մեկնաբանության՝ «սեփականության» ներառական ըմբռնումն ընդգրկում է նաև փաստացի տիրապետումը, իսկ դրա պաշտպանության իրավունքը տարածվում է բոլոր այն անձանց վրա, ովքեր կապ են պահպանել գույքի հետ՝ անկախ գրանցման փաստից կամ քաղաքացիական պատկանելությունից:

Ելնելով վերոգրյալից՝ հստակ է, որ Լեռնային Ղարաբաղից բռնի տեղահանված անձանց՝ ինչպես վերադարձի, այնպես էլ սեփականության իրավունքները վայելում են միջազգային իրավունքի ճանաչում և գործնականում պետք է ունենան պաշտպանության երաշխիքներ: Նրանց իրավունքների իրացումը ենթադրում է անհատական գնահատում և պետությունների կողմից արդյունավետ իրավական և գործնական միջոցների ներդրում՝ ուղղված այդ իրավունքների վերականգնմանը:

[1] Միավորված ազգերի կազմակերպության Փախստականների և տեղահանված անձանց բնակարանների և գույքի վերադարձի վերաբերյալ սկզբունքներին (Պինհեյրոյի սկզբունքներ), հասանելի է հետևյալ հղումով՝ https://2001-2009.state.gov/documents/organization/99774.pdf:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիր. *Հոդված 13,* https://www.arlis.am/documentview.aspx?docID=1896: Մուտք՝ 26.07.2025:

2. *Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագիր.* Հոդված 12, https://www.arlis.am/documentview.aspx?docID=18500: Մուտք՝ 26.07.2025:

3. Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագրի 12-րդ հոդվածի վերաբերյալ Մարդու իրավունքների կոմիտեի թիվ 27 ընդհանուր մեկնաբանությունները. *պարբերություններ 19-21:* https://www.refworld.org/legal/general/hrc/1999/en/46752: Մուտք՝ 26.07.2025:

4. Վերադարձի իրավունքի վերաբերյալ «Human Rights Watch»-ի դիտարկումներ: https://www.hrw.org/legacy/campaigns/israel/return/index.htm: Մուտք՝ 26.07.2025:

5. Աշխատանքի միջազգային կազմակերպության Բնիկ և ցեղային ժողովուրդների թիվ 169 կոնվենցիա. *Հոդված 16,* https://normlex.ilo.org/dyn/nrmlx_en/f?p=NORMLEXPUB:55:0::NO::P55_TYPE%2CP55_LANG%2CP55_DOCUMENT%2CP55_NODE:REV%2Cen%2CC169%2C%2FDocument: Մուտք՝ 26.07.2025:

6. Միավորված ազգերի կազմակերպության բնիկ ժողովուրդների իրավունքների մասին հռչակագիր. *Հոդված 10,* https://www.un.org/development/desa/indigenouspeoples/wp-content/uploads/sites/19/2018/11/UNDRIP_E_web.pdf: Մուտք՝ 26.07.2025:

7. Պատերազմի ժամանակ քաղաքացիական բնակչության պաշտպանության մասին կոնվենցիա. *Հոդված 45,* https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docID=20872: Մուտք՝ 26.07.2025:

8. Միավորված ազգերի կազմակերպության Գլխավոր ասամբլեայի 1948-ի 194 (III) բանաձև. https://www.hrw.org/legacy/campaigns/israel/return/un194-rtr.htm: Մուտք՝ 26.07.2025:

9. «Պաղեստինի ժողովրդի վերադարձի իրավունքը» հետազոտություն. https://www.un.org/unispal/document/auto-insert-210170/: Մուտք՝ 26.07.2025:

10. Բոսնիա և Հերցեգովինայում խաղաղության ընդհանուր շրջանակային համաձայնագիրը (Դեյթոնի հռչակագիր). https://www.osce.org/files/f/documents/e/0/126173.pdf: Մուտք՝ 26.07.2025:

11. Արդարադատության միջազգային դատարանի «Հայաստանն ընդդեմ Ադրբեջանի» գործով ժամանակավոր միջոցներ կիրառելու վերաբերյալ Արդարադատության միջազգային դատարանի 2023 թվականի նոյեմբերի 17-ին որոշումը. https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/180/180-20231117-ord-01-00-en.pdf: Մուտք՝ 26.07.2025:

12. Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիա. https://www.arlis.am/documentview.aspx?docID=20870: Մուտք՝ 26.07.2025:

13. «Լոիզոդուն ընդդեմ Թուրքիայի » (ըստ էության քննություն). *1996 թվականի դեկտեմբերի 18-ի ՄԻԵԴ (Մեծ պալատ) վճիռ, Գանգատ թիվ 15318/89,* https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58007: Մուտք՝ 26.07.2025:

14. «Մենթեշը և այլք ընդդեմ Թուրքիայի» (ըստ էության քննություն). *1997 թվականի նոյեմբերի 28-ի ՄԻԵԴ վճիռ, Գանգատ թիվ 58/1996/677/867,* https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58120: Մուտք՝ 26.07.2025:

15. «Սարգսյանն ընդդեմ Ադրբեջանի» (ըստ էության քննություն). *2015 թվականի հունիսի 16-ի ՄԻԵԴ (Մեծ պալատ) վճիռ, Գանգատ թիվ 40167/06,* https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-155662: Մուտք՝ 26.07.2025:

16. «Չիրագովը և այլք ընդդեմ Հայաստանի» (ըստ էության քննություն). *2015 թվականի հունիսի 16-ի ՄԻԵԴ (Մեծ պալատ) վճիռ, Գանգատ թիվ 13216/05,*

https://rilm.am/wp-content/uploads/2022/08/6f7f8c14435e124be4da6143e71ea136.pdf: Մուտք՝ 26.07.2025:

17. «Քերիմովան և այլք ընդդեմ Ռուսաստանի» (ըստ էության քննություն). *2011 թվականի մայիսի 3-ի ՄԻԵԴ (Մեծ պալատ) վճիռ, Գանգատներ թիվ 17170/04, 20792/04, 22448/04, 23360/04, 5681/05 և 5684/05,* https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-104662: Մուտք՝ 26.07.2025:

18. «Սագինաձեն և այլք ընդդեմ Վրաստանի» (ըստ էության քննություն). *2010 թվականի մայիսի 27-ի ՄԻԵԴ վճիռ, Գանգատներ թիվ 18768/05,* https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-98885: Մուտք՝ 26.07.2025:

19. «Ներքին տեղահանված անանց պաշտպանությունը Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի և Եվրոպայի խորհրդի այլ չափանիշների համաձայն» ձեռնարկ. https://rm.coe.int/handbook-costas-paraskeva-eng/168076087f: Մուտք՝ 26.07.2025:

20. Միավորված ազգերի կազմակերպության Փախստականների և տեղահանված անձանց բնակարանների և գույքի վերադարձի վերաբերյալ սկզբունքներին (Պինհեյրոյի սկզբունքներ). https://2001-2009.state.gov/documents/organization/99774.pdf: Մուտք՝ 26.07.2025:

21. Harutyunyan Avetik, Hayrapetyan Sona. “The blockade, depopulation of the Republic of Artsakh and International Law”. *Scientific Artsakh*, № 1(20), 2024, https://tinyurl.com/bdywpyuz, pp. 9-19. Accessed: 26.07.2025.

WORKS CITED

1. Mardu iravunqneri hamy'ndhanur hrchakagir. Hodvac' 13 [Universal Declaration of Human Rights, Article 13], https://www.arlis.am/documentview.aspx?docID=1896: Accessed: 26.07.2025: (In Armenian)

2. Qaghaqaciakan ev qaghaqakan iravunqneri masin mijazgayin dashnagir. Hodvac' 12 [International Covenant on Civil and Political Rights, Article 12], https://www.arlis.am/documentview.aspx?docID=18500: Accessed: 26.07.2025: (In Armenian)

3. Qaghaqaciakan ev qaghaqakan iravunqneri masin mijazgayin dashnagri 12-rd hodvac'i veraberyal Mardu iarvunqneri komitei t'iv 27 y'ndhanur meknabanut'yunnery'. parberut'yunner 19-21 [Human Rights Committee, General Comment No. 27 on Article 12 of the ICCPR (Freedom of Movement), paras. 19–21]: https://www.refworld.org/legal/general/hrc/1999/en/46752: Accessed: 26.07.2025: (In Armenian)

4. Veradard'i iravunqi veraberyal «Human Rights Watch»-i ditarkumner: [Human Rights Watch – The Right of Return (Observations on the Right to Return)] https://www.hrw.org/legacy/campaigns/israel/return/index.htm: Accessed: 26.07.2025: (In Armenian)

5. Ashxatanqi mijazgayin kazmakerput'yan Bnik ev ceghayin jhoghovurdneri t'iv 169 konvencia. Hodvac' 16 [ILO Convention No. 169 concerning Indigenous and Tribal Peoples in Independent Countries, Article 16], https://normlex.ilo.org/dyn/nrmlx_en/f?p=NORMLEXPUB:55:0::NO::P55_TYPE%2CP55_LANG%2CP55_DOCUMENT%2CP55_NODE:REV%2Cen%2CC169%2C%2FDocument: Accessed: 26.07.2025: (In Armenian)

6. Miavorvac' azgeri kazmakerput'yan bnik jhoghovurdneri iravunqneri masin hr'chakagir. Hodvac' 10 [United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples, Article 10], https://www.un.org/development/desa/indigenouspeoples/wp-

content/uploads/sites/19/2018/11/UNDRIP_E_web.pdf: Accessed: 26.07.2025: (In Armenian)

7. Paterazmi jhamanak qaghaqaciakan bnakchut'yan pashtpanut'yan masin konvencia. Hodvac' 45 [Geneva Convention Relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War (Fourth Geneva Convention)], https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docID=20872: Accessed: 26.07.2025: (In Armenian)

8. Miavorvac' azgeri kazmakerput'yan Glxavor asambleayi 1948-i 194 (III) banad'ev [UN General Assembly Resolution 194 (III) of 1948]. https://www.hrw.org/legacy/campaigns/israel/return/un194-rtr.htm: Accessed: 26.07.2025: (In Armenian)

9. «Paghestini jhoghovrdi veradard'i iravunqy'» hetazotut'yun [The Right of Return of the Palestinian People – UN Study]. https://www.un.org/unispal/document/auto-insert-210170/: Accessed: 26.07.2025: (In Armenian)

10. Bosnia ev Hercegovinayum xaghaghut'yan y'ndhanur shrjanakayin hamad'aynagiry' (Deynt'oni hr'chakagir) [General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina (Dayton Peace Accords)]. https://www.osce.org/files/f/documents/e/0/126173.pdf: Accessed: 26.07.2025: (In Armenian)

11. Ardaradatut'yan mijazgayin datarani «Hayastann y'nddem Adrbejani» gorc'ov jhamanakavor mijocner kirar'elu veraberyal Ardaradatut'yan mijazgayin datarani 2023 t'vakani noyemberi 17-in oroshumy' [International Court of Justice, Order on Provisional Measures in the case Armenia v. Azerbaijan, November 17, 2023]. https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/180/180-20231117-ord-01-00-en.pdf: Accessed: 26.07.2025: (In Armenian)

12. Mardu iravunqneri evropakan konvencia [European Convention on Human Rights (ECHR)]. https://www.arlis.am/documentview.aspx?docID=20870: Accessed: 26.07.2025: (In Armenian)

13. «Loizodun y'nddem T'urqiayi » (y'st e'ut'yan qnnut'yun). 1996 t'vakani dektemberi 18-i MIED (Mec' palat) vtwir', Gangat t'iv 15318/89 [Loizidou v. Turkey (Merits), Judgment of 18 December 1996 (Grand Chamber), Application No. 15318/89], https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58007: Accessed: 26.07.2025: (In Armenian)

14. «Ment'eshy' ev aylq y'nddem T'urqiayi» (y'st e'ut'yan qnnut'yun). 1997 t'vakani noyemberi 28-i MIED vtwir', Gangat t'iv 58/1996/677/867 [Mentes and Others v. Turkey (Merits), Judgment of 28 November 1997, Application No. 58/1996/677/867], https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58120: Accessed: 26.07.2025: (In Armenian)

15. «Sargsyann y'nddem Adrbejani» (y'st e'ut'yan qnnut'yun). 2015 t'vakani hunisi 16-i MIED (Mec' palat) vtwir', Gangat t'iv 40167/06, [Sargsyan v. Azerbaijan (Merits), Judgment of 16 June 2015 (Grand Chamber), Application No. 40167/06] https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-155662: Accessed: 26.07.2025: (In Armenian)

16. «Chiragovy' ev aylq y'nddem Hayastani» (y'st e'ut'yan qnnut'yun). 2015 t'vakani hunisi 16-i MIED (Mec' palat) vtwir', Gangat t'iv 13216/05, [Chiragov and Others v. Armenia (Merits), Judgment of 16 June 2015 (Grand Chamber), Application No. 13216/05] https://rilm.am/wp-content/uploads/2022/08/6f7f8c14435e124be4da6143e71ea136.pdf: Accessed: 26.07.2025: (In Armenian)

17. «Qerimovan ev aylq y'nddem R'usastani» (y'st e'ut'yan qnnut'yun). 2011 t'vakani mayisi 3-i MIED (Mec' palat) vtwir', Gangatner t'iv 17170/04, 20792/04, 22448/04, 23360/04, 5681/05 ev 5684/05 [Kerimova and Others v. Russia (Merits), Judgment of 3 May 2011 (Grand Chamber), Applications Nos. 17170/04, 20792/04, 22448/04,

23360/04, 5681/05 and 5684/05], https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-104662: Accessed: 26.07.2025: (In Armenian)

18. «Saginad'en ev aylq y'nddem Vrastani» (y'st e'ut'yan qnnut'yun). 2010 t'vakani mayisi 27-i MIED vtwir', Gangatner t'iv 18768/05 [Saghinadze and Others v. Georgia (Merits), Judgment of 27 May 2010, Application No. 18768/05], https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-98885: Accessed: 26.07.2025: (In Armenian)

19. «Nerqin teghahanvac' ananc pashtpanut'yuny' Mardu iravunqneri evropakan konvenciayi ev Evropayi xorhrdi ayl chap'anishneri hamad'ayn» d'er'nark [Handbook on the Protection of Internally Displaced Persons under the European Convention on Human Rights and Other Council of Europe Standards, Council of Europe]. https://rm.coe.int/handbook-costas-paraskeva-eng/168076087f: Accessed: 26.07.2025: (In Armenian)

20. Miavorvac' azgeri kazmakerput'yan P'axstakanneri ev teghahanvac' and'anc bnakaranneri ev guyqi veradard'i veraberyal skzbunqnerin (Pinheyroyi skzbunqner) [United Nations Principles on Housing and Property Restitution for Refugees and Displaced Persons (Pinheiro Principles)]. https://2001-2009.state.gov/documents/organization/99774.pdf: Accessed: 26.07.2025: (In Armenian)

THE RIGHT TO RETURN AND THE RIGHT TO PROPERTY OF PERSONS FORCIBLY DISPLACED FROM NAGORNO-KARABAKH (ARTSAKH) IN THE CONTEXT OF INTERNATIONAL LAW

SERGEY GHAZINYAN
Yerevan State University,
Chair of European and International Law, Lecturer
American University of Armenia, Lecturer,
YSU Center for European Studies, Expert,
Yerevan, The Republic of Armenia

The forced displacement of the population of Nagorno-Karabakh (Artsakh) in 2023 and the resulting questions regarding their legal status have raised a number of legal issues concerning the protection of their right to return and right to property.

This article aims to analyse the scope of these rights and examine whether they may be lawfully restricted based on the legal status of the displaced persons. The applicability of the right to return in the post-conflict context and the recognition of property rights under international and regional legal frameworks are among the central questions addressed.

Based on the analysis of international human rights instruments, the case law of the European Court of Human Rights (ECHR), and comparative post-conflict situations, the article demonstrates that these rights cannot be restricted solely on the basis of legal status.

The rights to return and to property are recognised as continuing rights, subject to protection regardless of an individual’s legal classification. The article also elaborates on state obligations and the role of international monitoring mechanisms in ensuring the enforcement of these rights.

In addition to the content-based and comparative analysis of legal instruments, the article also employs a combined examination of legal approaches and an assessment of the practical application of judicial precedents. The study further includes a contextual analysis aimed at identifying the situational factors that emerged in the aftermath of the conflict.

Keywords: *Nagorno-Karabakh, forced displacement, citizenship, right to return, right to property, ECHR, international law, refugees, protection measures.*

ПРАВО НА ВОЗВРАЩЕНИЕ И ПРАВО СОБСТВЕННОСТИ ЛИЦ, ПРИНУДИТЕЛЬНО ПЕРЕМЕЩЁННЫХ ИЗ НАГОРНОГО КАРАБАХА (АРЦАХА), В КОНТЕКСТЕ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА

СЕРГЕЙ КАЗИНЯН
преподаватель кафедры европейского и международного права Ереванского государственного университета и Американского университета Армении, эксперт Центра европейских исследований Ереванского государственного университета, г. Ереван, Республика Армения

Принудительное выселение населения Нагорного Карабаха (Арцаха) в 2023 году и связанные с этим вопросы правового статуса вызвали ряд юридических проблем, касающихся обеспечения их права на возвращение и права собственности.

Настоящая статья направлена на анализ содержания этих прав, а также на рассмотрение вопроса о допустимости их ограничения в зависимости от правового статуса перемещённых лиц. В центре внимания — как применимость права на возвращение в постконфликтный период, так и признание права собственности в рамках международного и регионального права.

Опираясь на международные документы в области прав человека, прецедентную практику Европейского суда по правам человека (ЕСПЧ), а также сравнительный анализ других постконфликтных ситуаций, статья демонстрирует, что указанные права не могут быть ограничены лишь на основании правового статуса.

Права на возвращение и на собственность признаются как непрерывные и подлежащие защите вне зависимости от юридической классификации лица. В статье также подробно рассматриваются обязательства государств и роль международных механизмов мониторинга в обеспечении реализации этих прав.

В дополнение к содержательному и сравнительному анализу правовых документов в статье также применяется комплексное рассмотрение правовых подходов и оценка практического применения судебных прецедентов. Исследование включает также контекстуальный анализ с целью выявления ситуационных факторов, возникших после конфликта.

Ключевые слова: *Нагорный Карабах, принудительное перемещение, гражданство, право на возвращение, право собственности, ЕСПЧ, международное право, беженцы, меры защиты.*

ԸՆԴԵՐՔՕԳՏԱԳՈՐԾՄԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ, ԴՐԱՆՑ ԾԱԳՄԱՆ ԵՎ ԴԱԴԱՐՄԱՆ ՀԻՄՔԵՐԸ ՀՀ ՕՐԵՆՍԴՐՈՒԹՅԱՄԲ *

ՀՏԴ 349 DOI: 10.52063/25792652-2025.2.25-97

ՄԱՆԵ ՄԱՐԿՈՍՅԱՆ
Հայաստանի Հանրապետության
գլխավոր դատախազի խորհրդական,
Երևանի պետական համալսարանի իրավագիտության ֆակուլտետի
քաղաքացիական իրավունքի ամբիոնի ասպիրանտ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
mane.markosyan@ysu.am
ORCID: 0000-0002-0348-8879

Հոդվածի նպատակն է ուսումնասիրել և վերլուծել ընդերքօգտագործման մասին ՀՀ օրենսդրությամբ ընդերքօգտագործման իրավունքի տեսակները, դրանց տրամադրման ընթացակարգերի առանձնահատկությունները, ինչպես նաև՝ ընդերքօգտագործման իրավունքի դադարման հարաբերությունները և վեր հանել այդ գործընթացներում հանդիպող համակարգային իրավական խնդիրները՝ այդ հարաբերությունների քաղաքացիաիրավական կարգավորման հարցերի լույսի ներքո:

Ներկայումս ընդերքօգտագործման ոլորտը կարգավորող օրենսդրությունը թևակոխել է համակարգային բարեփոխումների շրջափուլ, ինչի մասին է վկայում ՀՀ կառավարության՝ 2022 թվականի մարտի 22-ի N 437-Ն որոշմամբ հանքարդյունաբերության ոլորտի զարգացման ռազմավարության հաստատումը: Այս համատեքստում ընդերքօգտագործման իրավունքի տեսակների, ծագման և դադարման իրավական հիմքերի և ընթացակարգերի ուսումնասիրությունը և վերլուծությունը կարևոր են՝ ընդերքօգտագործման հարաբերությունների իրավական կարգավորման հիմնախնդիրները վեր հանելու և լուծումներ առաջարկելու համար:

Սույն հետազոտության նպատակին հասնելու համար առանձնացվել են հետևյալ խնդիրները՝

- ***ՀՀ օրենսդրությամբ ընդերքօգտագործման իրավունքի տեսակների և դրանց ծագման իրավական հիմքերի, ընթացակարգի ուսումնասիրություն և վերլուծություն,***
- ***ՀՀ օրենսդրությամբ ընդերքօգտագործման իրավունքի դադարման իրավական հիմքերի և ընթացակարգի ուսումնասիրություն և վերլուծություն:***

Սույն աշխատանքի մեթոդոլոգիական բազան են ինչպես համագիտական (անալիզ, սինթեզ, ինդուկցիա), այնպես էլ հատուկ (իրավահամեմատական) մեթոդները:

Հիմք ընդունելով սույն աշխատանքի շրջանակում կատարված հետազոտությունը՝ կատարվել են մի շարք եզրահանգումներ՝ ընդերքօգտագործման իրավունքի տրամադրման մրցութային կառուցակարգեր նախատեսելու, ընդերքօգտագործման իրավունքի և դրա հետ կապված գործարքների պետական գրանցման, ինչպես նաև՝ ՀՀ ընդերքի մասին օրենսգրքով

* Հոդվածը ներկայացվել է 09.06.2025թ., գրախոսվել՝ 10.08.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.09.2025թ.:

ընդերքօգտագործման իրավունքի դադարեցման իրավական հիմքերի հստակեցման վերաբերյալ:

Հիմնաբառեր՝ *ընդերքօգտագործման իրավունք, արտոնյալ դիմումատուի կարգավիճակ, պայմանագրի լուծում, ընդերքօգտագործման իրավունքի պետական գրանցում, զգուշացում, մրցութային կարգ, երկրաբանական ուսումնասիրություն, օգտակար հանածոյի արդյունահանում:*

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Սահմանադրության 10-րդ հոդվածի 2-րդ մասի համաձայն՝ ընդերքը պետությանը բացառիկ սեփականության իրավունքով պատկանող օբյեկտ է: Ընդերքի տեղամասերը կարող են տրամադրվել իրավաբանական անձանց միայն օգտագործման իրավունքով՝ ՀՀ ընդերքի մասին օրենսգրքով (այսուհետ՝ «Օրենսգիրք») նախատեսված երկրաբանական ուսումնասիրությունների և օգտակար հանածոների արդյունահանման նպատակներով (Օրենսգրքի 19-րդ հոդված): Ըստ այդմ էլ, Օրենսգիրքը առանձնացնում է ընդերքօգտագործման իրավունքի երկու տեսակ՝ երկրաբանական ուսումնասիրությունների նպատակով ընդերքօգտագործման իրավունք և օգտակար հանածոների արդյունահանման նպատակով ընդերքօգտագործման իրավունք (“Lexology GTDT, 2022” 9):

ՀՀ ընդերքի մասին օրենսգրքի 3-րդ հոդվածի 1-ին մասի 3-րդ կետը սահմանում է ընդերքօգտագործումը որպես երկրաբանական ուսումնասիրությունների, օգտակար հանածոների արդյունահանման նպատակներով ընդերքի օգտագործման կամ ընդերքօգտագործման թափոնների վերամշակման գործունեություն: Նշված սահմանումից պարզ է դառնում, որ օրենսդիրը *«ընդերքօգտագործում»* հասկացությունը լայն է մեկնաբանել՝ դրա տակ հասկանալով նաև «ընդերքօգտագործման թափոնների վերամշակումը», որը, մեր կարծիքով, ընդերքօգտագործման բուն գործունեության հետ կապ չունի, քանի որ ենթադրում է ոչ թե ընդերքի տեղամասի տիրապետում և օգտագործում՝ դրանից այլ գույքի՝ օգտակար հանածոյի կամ երկրաբանական տեղեկատվության ստացման (գույքի փոխակերպման) նպատակով, այլ արդեն ընդերքի տեղամասից ստացված գույքից՝ ընդերքօգտագործման թափոններից, օգտակար հանածոյի կորզում, այդ թվում՝ դրա չափերի փոփոխում, դասակարգում, առանձնացում, թափոնների վերամշակում (Օրենսգրքի 3-րդ հոդվածի 1-ին մասի 41-րդ կետ): Այս համատեքստում ընդերքօգտագործման թափոնների վերամշակումը դուրս է ընդերքօգտագործման իրավունքի տրամադրման բուն նպատակների շրջանակից և սույն հետազոտության առարկայից:

Պետության կողմից ընդերքը օգտագործման իրավունքով տրամադրելու բուն նպատակը ոչ թե սոսկ ընդերքի տեղամասի տիրապետման իրավունքի փոխանցումն է ընդերքօգտագործողին, այլ ընդերքի տեղամասի փոխակերպումը մեկ այլ գույքի (օգտակար հանածո, երկրաբանական տեղեկություն և այլն)՝ երկրաբանական ուսումնասիրությունների իրականացման կամ օգտակար հանածոների արդյունահանման միջոցով (Неделько 97):

Առաջինն իրավունք է տալիս ընդերքի որոշակի տեղամասում իրականացնել երկրաբանական ուսումնասիրություններ (Օրենսգրքի 3-րդ հոդվածի 1-ին մասի 5-րդ և 6-րդ կետեր): Ընդ որում, Օրենսգրքի համակարգային ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս արձանագրել, որ երկրաբանական ուսումնասիրությունների նպատակով ընդերքօգտագործման իրավունքն իր հերթին ունի երկու ենթատեսակ՝ ընդերքի երկրաբանական ուսումնասիրության իրավունքը (Օրենսգրքի 3-րդ հոդվածի 1-ին մասի 5-րդ կետ) և օգտակար հանածոների արդյունահանման նպատակով երկրաբանական ուսումնասիրության իրավունքը (Օրենսգրքի 3-րդ հոդվածի 1-ին

մասի 6-րդ կետ)։ Նշված երկու ենթատեսակների հիմնական տարբերությունը կայանում է նրանում, որ ընդերքի երկրաբանական ուսումնասիրության իրավունքի նպատակը օգտակար հանածոների պաշարների հայտնաբերումը չէ, այլ Օրենսգրքի 3-րդ հոդվածի 1-ին մասի 5-րդ կետում նկարագրված գործունեության իրականացումը *(ռեգիոնալ երկրաբանական ուսումնասիրություն, հրաբխային գործունեության ուսումնասիրության երկրաբանական աշխատանքներ և այլն)*։ Ըստ այդմ էլ տարբեր են նաև երկրաբանական ուսումնասիրության իրավունքի՝ նշված երկու ենթատեսակների տրամադրման իրավական հիմքերը և բովանդակությունը։ Նախ, ի թիվս Օրենսգրքով պահանջվող այլ փաստաթղթերի, ընդերքի երկրաբանական ուսումնասիրության իրավունքի դեպքում պահանջվում է ոչ թե լիազոր մարմնի թույլտվության, այլ համաձայնության տրամադրումը։ Բացի այդ, ի տարբերություն ընդերքի երկրաբանական ուսումնասիրության իրավունք ունեցող ընդերքօգտագործողի, օգտակար հանածոների արդյունահանման նպատակով երկրաբանական ուսումնասիրության իրավունք կրող իրավաբանական անձը ստանում է արտոնյալ դիմումատուի կարգավիճակ (Օրենսգրքի 3-րդ հոդվածի 1-ին մասի 27-րդ կետ), ինչը վերջինիս տալիս է ընդերքի տվյալ տեղամասում օգտակար հանածոյի արդյունահանման համար դիմելու նախապատվության իրավունք (Օրենսգրքի 51-րդ հոդվածի 10-րդ մաս)։

Ընդերքօգտագործման իրավունքի երկրորդ տեսակը՝ օգտակար հանածոների արդյունահանման իրավունքը, տրամադրվում է ընդերքի որոշակի տեղամասում օգտակար հանածոների արդյունահանման և (կամ) ընդերքօգտագործման թափոնների վերամշակման աշխատանքների իրականացման նպատակով (Օրենսգրքի 3-րդ հոդվածի 1-ին մասի 7-րդ կետ)։

1. Ընդերքօգտագործման իրավունքի տրամադրման ընթացակարգը.

Տեսական գրականության և միջազգային փորձի ուսումնասիրության արդյունքում առանձնացվում են ընդերքօգտագործման իրավունքի 3 իրավական ռեժիմներ՝ **թույլատվական (Licensing Regime), պայմանագրային (Contract Regime)** (Kienzler, et al. 7-14)**, խառը** (թույլատվական և պայմանագրային իրավական ռեժիմների միաժամանակյա կիրառում) (Omalu and Wälde)։ Պատմականորեն ընդերքօգտագործման իրավունքի տրամադրման համակարգը հիմնված է եղել թույլատվական ռեժիմի վրա, իսկ պայմանագրային իրավական ռեժիմը կիրառվել է՝ սկսած 19-րդ դարի 2-րդ կեսից (Налетов 11)։

Ընդերքօգտագործման իրավունքի թույլատվական համակարգի (*Ավստրալիա, Բրազիլիա, Կանադա, Չիլի, Պերու, Զամբիա*) էությունը կայանում է նրանում, որ ընդերքօգտագործման հարաբերության կողմերի իրավունքները և պարտականությունները տվյալ պետության օրենսդրությամբ ենթարկված են մանրամասն նորմատիվ-իրավական կարգավորման, ուստի՝ միատեսակ են բոլոր ընդերքօգտագործողների համար. կողմերը պայմանագրի կնքման միջոցով չեն կարող փոփոխել, օրենսդրությամբ մանրամասն կարգավորված, ընդերքօգտագործման պայմանները, դրանք փաստորեն սահմանվում և դադարեցվում են պետության միակողմանի կամքով (Kienzler, et al. 9)։

Պայմանագրային իրավական ռեժիմի դեպքում ընդերքօգտագործման հարաբերությունները կարգավորող հիմնական փաստաթուղթը պետության և ընդերքօգտագործողի միջև կնքվող ընդերքօգտագործման պայմանագիրն է, որը յուրաքանչյուր ընդերքօգտագործողի հետ բանակցվում և կնքվում է առանձին պայմաններով՝ հաշվի առնելով ընդերքօգտագործման տվյալ նախագծի առանձնահատկությունները (“International Senior Lawyers Project, et al., 2013”)։ Ընդերքօգտագործման իրավունքի տրամադրման պայմանագրային իրավական ռեժիմը առավել բնորոշ է զարգացող պետություններին *(Աֆղանստան, Ադրբեջան,*

Ֆիլիպիններ, Լիբերիա, Գվինեա, Կամերուն, Էկվադոր, Մոզամբիկ, Մոնղոլիա, Սիերա Լեոնե և այլն) (Kienzler, et al. 9), որոնք չունեն ոլորտը կարգավորող կայուն օրենսդրական դաշտ (“International Senior Lawyers Project, et al., 2013” 12):

Կարելի է պնդել, որ մեր հանրապետությունում գերակշռում է ընդերքօգտագործման իրավունքի տրամադրման թույլատվական իրավական ռեժիմը (Թևանյան 34-35): Չնայած օրենսդիրը ֆորմալ առումով չի բացառել ընդերքօգտագործման պայմանագրում օրենսդրությանը չհակասող այլ պայմանների նախատեսման հնարավորությունը (Օրենսգրքի 54-րդ հոդվածի 5-րդ մաս[1])՝ գործնականում ընդերքօգտագործման պայմանագրերի զգալի մասը կրկնում է ՀՀ կառավարության՝ 2012թ. մարտի 22-ի N 437-Ն որոշման Հավելվածներ N 2-ով և N 3-ով հաստատված օրինակելի պայմանագրերի (այսուհետ՝ նաև «Օրինակելի ձևեր») բովանդակությունը[2]:

Ներպետական օրենսդրությամբ ընդերքօգտագործման իրավունքը տրամադրվում է ՀՀ ընդերքի մասին օրենսգրքով սահմանված կարգով: Առանց Օրենսգրքով սահմանված կարգով ընդերքօգտագործման իրավունքի տրամադրման ընդերքօգտագործումը թույլատրվում է բացառապես երկու դեպքում՝ 1) իրավաբանական անձանց և քաղաքացիների կողմից իրենց սեփական հողամասերում մինչև 2 մետր խորությամբ ընդերքից տնտեսական և կենցաղային կարիքների բավարարման նպատակով պետական հաշվեկշռում չհաշվառված ոչ մետաղական օգտակար հանածոների արդյունահանումը՝ լիազոր մարմնին տեղյակ պահելու պայմանով (Օրենսգրքի 48-րդ հոդված) և 2) ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքով նախատեսված՝ հանրամատչելի գույք հավաքելը (ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 175-րդ հոդված):

ՀՀ օրենսդրության համաձայն՝ ընդերքօգտագործման իրավունքը տրամադրվում է **ընդհանուր կարգով կամ մրցութային կարգով՝** Օրենսգրքով սահմանված որոշակի ժամկետներով: Մրցութային կարգը կիրառվում է միայն ռադիոակտիվ հումքի երկրաբանական ուսումնասիրության դեպքում (Օրենսգրքի 20-րդ հոդվածի 1-ին մաս): Ընդերքօգտագործման իրավունքի տրամադրման վերը նշված ընթացակարգերը ընդերքօգտագործման իրավունքի ձեռքբերման սկզբնական եղանակներն են:

Օրենսգրքով մանրամասն նկարագրված է ընդերքօգտագործման իրավունքի տրամադրման ողջ գործընթացը՝ ընդերքօգտագործման իրավունքի տրամադրման դիմումին ներկայացվող պահանջները, ընդերքօգտագործման իրավունք տրամադրելու համար անցկացվող փորձաքննությունների տեսակները, ընդերքօգտագործման իրավունքի տրամադրման դիմումը բավարարելու կամ մերժելու հիմքերը (Օրենսգրքի 4-5-րդ գլուխներ):

Այսպես՝ Օրենսգրքի 51-րդ հոդվածի 10-րդ մասի համաձայն՝ օգտակար հանածոյի արդյունահանման իրավունքի տրամադրման գործընթացի հիմքում ընկած է **արտոնյալ դիմումատուի կարգավիճակի կիրառման սկզբունքը,** ինչը նշանակում է, որ եթե ընդերքի միևնույն տեղամասի կամ ընդհանուր մաս ունեցող ընդերքի տեղամասերի արդյունահանման իրավունքի համար դիմել է երկու կամ ավելի անձ, ապա նախապատվություն է տրվում **տվյալ տեղամասի երկրաբանական ուսումնասիրություններ իրականացնելու իրավունք կրողին:** Մեր կարծիքով, նշված սկզբունքի կիրառումը օգտակար հանածոյի արդյունահանման

[1] Հատկանշական է, որ Օրենսգրքով նախատեսվել է միայն օգտակար հանածոյի արդյունահանման ընդերքօգտագործման պայմանագրի պայմանները փոփոխելու հնարավորություն, իսկ երկրաբանական ուսումնասիրության պայմանագրի պայմանները փոփոխելու հնարավորություն՝ անհասկանալի պատճառներով նախատեսված չէ:

[2] Տրամադրված թույլտվությունների և պայմանագրերի վերաբերյալ ամբողջական տեղեկատվությունը հասանելի է ՀՀ տարածքային կառավարման և ենթակառուցվածների նախարարության (https://www.mtad.am/) կայքէջում:

գործընթացում արդարացված է, քանի որ ընդերքի երկրաբանական ուսումնասիրության և օգտակար հանածոյի արդյունահանման աշխատանքների միջև առկա է տնտեսական և տեխնիկական շղթայական կապ. ընդերքօգտագործողի կողմից երկրաբանական ուսումնասիրության գործընթացում կատարված ծախսերը պետք է փոխհատուցվեն օգտակար հանածոների արդյունահանումից ստացված օգուտներով (Налетов 74):

Ընդերքի երկրաբանական ուսումնասիրության իրավունքի տրամադրման գործընթացի հիմքում, ըստ Օրենսգրքի 40-րդ հոդվածի 5-րդ մասի, ընկած է ***«Ով առաջինն է դիմում, նա առաջինն է ստանում» (“first come, first served”)*** **սկզբունքը:** Համաձայն նշված հոդվածի՝ եթե երկու կամ ավելի անձ դիմում է ներկայացրել ընդերքի միևնույն տեղամասի համար, ապա նախապատվություն է տրվում այն դիմումատուին, որի դիմումն առաջինն է գրանցվել լիազոր մարմնում: Նույն՝ *«Ով առաջինն է դիմում, նա առաջինն է ստանում»* սկզբունքը կիրառվում է նաև օգտակար հանածոյի արդյունահանման իրավունք հայցելու դեպքում, եթե բացակայում է արտոնյալ դիմումատուի կարգավիճակի սկզբունքի կիրառման հիմքը (Օրենսգրքի 51-րդ հոդվածի 10-րդ մաս):

ՀՀ մրցակցության պաշտպանության հանձնաժողովը հանքարդյունաբերության ոլորտում կատարված ուսումնասիրության շրջանակում խնդրահարույց է դիտարկել *«Ով առաջինն է դիմում, նա առաջինն է ստանում»* սկզբունքն այն պատճառաբանությամբ, որ կարող է սահմանափակել մրցակցությունը, քանի որ չի ստեղծում հավասար պայմաններ տվյալ տեղամասում ընդերքօգտագործում իրականացնել ցանկացող բոլոր կազմակերպությունների համար («Մրցակցության պաշտպանության հանձնաժողով, 2021» 12):

Չնայած նշված սկզբունքը կիրառվում է նաև այլ՝ դեռևս լավ չուսումնասիրված ընդերքի պաշարներ ունեցող պետություններում և նպատակ ունի խրախուսել երկրաբանական ուսումնասիրությունների իրականացումը, ՀՀ օրենսդրությամբ որպես նշված սկզբունքի կիրառման այլընտրանք կարող են դիտարկվել տարբեր պետություններում (Պորտուգալիայում, Հնդկաստանում, Ռումինիայում, Ֆրանսիայում) կիրառվող մրցութային կառուցակարգերը («Մրցակցության պաշտպանության հանձնաժողով, 2021» 12; Ericsson and Löf 38): Ընդերքօգտագործման իրավունքի տրամադրման մրցութային կառուցակարգերը որպես *«Ով առաջինն է դիմում, նա առաջինն է ստանում»* սկզբունքի այլընտրանք, խրախուսվում է կիրառել նաև ոլորտի կարգավորմանը նվիրված միջազգային խորհրդատվական փաստաթղթերում («Համաշխարհային բանկ և համահեղինակներ, 2016» 58): Այս կառուցակարգերի դեպքում, նախքան բուն մրցույթի մեկնարկը, կիրառվում է հայտատուների նախաորակավորման գործընթաց (pre-qualification), ինչի արդյունքում օրենսդրական պահանջներին չբավարարող ընկերությունները զերծ են մնում նախագիծ կազմելու համար անհրաժեշտ ֆինանսական և այլ ռեսուրսների անհարկի վատնումից («Մրցակցության պաշտպանության հանձնաժողով, 2021» 12):

Ելնելով ողջ վերոգրյալից՝ առաջարկում ենք հրաժարվել ՀՀ օրենսդրությամբ կիրառվող՝ ընդերքօգտագործման իրավունքի տրամադրման ***«Ով առաջինն է դիմում, նա առաջինն է ստանում»*** սկզբունքից և դրա փոխարեն ՀՀ օրենսդրությամբ ընդերքի երկրաբանական ուսումնասիրության իրավունքի, ինչպես նաև՝ արտոնյալ դիմումատուի բացակայության դեպքում օգտակար հանածոյի արդյունահանման իրավունքի տրամադրման ընթացակարգերի դեպքում նախատեսել ընդերքօգտագործման իրավունքի տրամադրման մրցութային կառուցակարգեր:

Պետք է նշել, որ մրցութային կարգով ընդերքօգտագործման իրավունքի տրամադրման դեպքում (Օրենսգրքի 20.1-րդ հոդված), ի տարբերություն ընդերքօգտագործման իրավունքի տրամադրման ընդհանուր հիմքի, ընդերքօգտագործման իրավունքի տրամադրման գործընթացն (ՀՀ Կառավարություն. N 439-Ն որոշում. 25 Ապր. 2013) առավելապես կարգավորվում է ՀՀ

քաղաքացիական իրավունքի նորմերով: Օրենսգրքի 20.1-րդ հոդվածի 5-րդ մասի համաձայն՝ մրցույթի կազմակերպման, անցկացման, բողոքարկման ընթացակարգերի նկատմամբ կիրառվում է ՀՀ քաղաքացիական օրենսգիրքը, ՀՀ ընդերքի մասին օրենսգիրքը, «Հրապարակային սակարկությունների մասին» ՀՀ օրենքը: ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 463-րդ և 464-րդ հոդվածներից բխում է, որ սակարկությունների միջոցով պայմանագրի կնքման իրավունքի ծագման համար իրավաստեղծ իրավաբանական փաստ է աճուրդում կամ մրցույթում հաղթելը: ՀՀ օրենսդրությամբ ռադիոակտիվ հումքի երկրաբանական ուսումնասիրության դեպքում մրցույթում հաղթող անձի հետ ընդերքօգտագործման պայմանագրի կնքումը լիազոր մարմնի՝ օրենքով սահմանված պարտականությունն է:

Որպես ընդերքօգտագործման իրավունքի ձեռքբերման **ածանցյալ եղանակներ** պետք է առանձնացնել Օրենսգրքով նախատեսված դեպքերում ընդերքօգտագործման իրավունքի փոխանցումը (Օրենսգրքի 22-23-րդ հոդվածներ) և գրավի առարկա հանդիսացող ընդերքօգտագործման իրավունքի հարկադիր օտարումը (Օրենսգրքի 29-րդ հոդված): Օրենսգրքի համաձայն՝ թե՛ ընդերքօգտագործման իրավունքի փոխանցման, թե՛ հարկադիր օտարման դեպքում պահանջվում է լիազոր մարմնի համաձայնությունը:

Օրենսդիրը ընդերքօգտագործման իրավունքի ծագման համար նախատեսել է **բարդ իրավաբանական փաստակազմի առկայության պահանջ**. միայն թույլտվության կամ համաձայնության (երկրաբանական ուսումնասիրության դեպքում) տրամադրման կամ ընդերքօգտագործման պայմանագրի կնքման հիմքով ընդերքօգտագործման իրավունքը չի կարող ծագած համարվել, պարտադիր է, որ միաժամանակ առկա լինեն Օրենսգրքի 3-րդ հոդվածի 1-ին մասի 8-րդ կետում նշված բոլոր իրավաբանական փաստերը՝ 1) ընդերքօգտագործման թույլտվությունը (ընդերքի երկրաբանական ուսումնասիրության իրավունքի դեպքում՝ համաձայնություն), 2) ծրագիր կամ արդյունահանման նախագիծ, 3) լեռնահատկացման ակտ, 4) ընդերքօգտագործման պայմանագիր: Որոշ դեպքերում Օրենսգրքի տարբեր հոդվածներում օրենսդիրը կարծես թե փոքր-ինչ շեղվել է Օրենսգրքի 3-րդ հոդվածում նախատեսված փաստակազմից: Մասնավորապես, Օրենսգրքի 20-րդ հոդվածի 1-ին մասում ընդերքօգտագործման իրավունքի ծագման համար հիմք հանդիսացող փաստաթղթերի մեջ չի նշվում «ուսումնասիրության ծրագիրը կամ օգտակար հանածոների արդյունահանման նախագիծը»: Ավելին, Օրենսգրքի այլ հոդվածներից պարզ է դառնում, որ ընդերքօգտագործման պայմանագիրը և ուսումնասիրության ծրագիրը կամ օգտակար հանածոների արդյունահանման նախագիծը թույլտվության, իսկ երկրաբանական ուսումնասիրությունների դեպքում՝ համաձայնության անքակտելի մասն են, սակայն այդ դեպքում էլ լեռնահատկացման ակտի մասին խոսք չի գնում (Օրենսգրքի 34-րդ և 37-րդ հոդվածներ): Այս առումով առաջին հերթին անհրաժեշտ է Օրենսգրքի տարբեր հոդվածներում ընդերքօգտագործման իրավունքի ծագման համար հիմք հանդիսացող իրավաբանական փաստերը համապատասխանեցնել Օրենսգրքի 3-րդ հոդվածի 1-ին մասի 8-րդ կետին:

Ինչպես նշեցինք, ընդերքօգտագործման իրավունքի ծագման համար պահանջվող իրավաբանական փաստերից մեկը ընդերքօգտագործման թույլտվությունն է (բացի ընդերքի երկրաբանական ուսումնասիրության իրավունքից, որի դեպքում պահանջվում է լիազոր մարմնի համաձայնությունը): Այս առումով Օրենսգիրքը տարբերակում է օգտակար հանածոյի արդյունահանման նպատակով երկրաբանական ուսումնասիրության և օգտակար հանածոների արդյունահանման թույլտվությունները (Օրենսգրքի 3-րդ հոդված): «Թույլտվության» գիտական և օրենսդրական բնորոշումներից երևում է, որ թույլտվությունը՝ որպես պետական կառավարման մեթոդ, ունենալով վարչահրավական բնույթ (Մուրադյան 124), միայն արձանագրում է դրա հասցեատիրոջ՝ թույլտվություն ստացած սուբյեկտի մոտ

որոշակի գործունեություն իրականացնելու իրավունքը (Օրենսգրքի 3-րդ հոդվածի 1-ին մասի 6-րդ և 7-րդ կետեր, 37-րդ, 53-րդ հոդվածներ) և չի սահմանում ընդերքօգտագործողի և պետության իրավահարաբերության բովանդակությունը, հետևաբար չի առաջացնում կողմերի համար փոխադարձ իրավունքներ և պարտավորություններ: Այս առումով թույլտվությունը ընդերքօգտագործման իրավունքի տրամադրման բարդ փաստակազմում ընդամենը իրավահաստատող իրավաբանական փաստ է: Ընդ որում, թույլտվության տրամադրումը, ի տարբերություն պայմանագրի, ենթադրում է պետության միակողմանի կամահայտնություն:

Հաջորդ իրավաբանական փաստը ընդերքօգտագործման պայմանագիրն է, որը կարգավորում է ընդերքօգտագործողի և պետության փոխադարձ իրավունքները և պարտավորությունները: Օրենսգրքի 2-րդ մասի 6-րդ կետը նախատեսում է ընդերքօգտագործման պայմանագրերի օրինակելի ձևերի հաստատման՝ պետության իրավասությունը: Հիմք ընդունելով Օրենսգրքի նշված նորմը՝ ՀՀ կառավարությունը հաստատել է ընդերքօգտագործման պայմանագրերի Օրինակելի ձևերը: Կարծում ենք, որ Օրենսգրքում ընդերքօգտագործման պայմանագրի կնքման վերաբերյալ օրենսդիրը օգտագործում է սխալ տերմինաբանություն՝ նշելով, որ լիազոր մարմինը հրավիրում է դիմումատուին Օրինակելի ձևը «վավերացնելու» համար (Օրենսգրքի 41-րդ և 54-րդ հոդվածներ):

ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 448-րդ հոդվածի 1-ին կետի համաձայն՝ պայմանագրի էական պայմանների շուրջ կողմերի միջև պետք է համաձայնությունը պահանջվող ձևով ձեռք բերվի, որպեսզի այն համարվի կնքված: Ըստ ՀՀ վճռաբեկ դատարանի՝ 2020թ. դեկտեմբերի 24-ի թիվ ԵԿԴ/1867/02/14 քաղաքացիական գործով որոշմամբ արտահայտված դիրքորոշման՝ «Համաձայնության ձեռքբերման ձևը օֆերտա-ակցեպտ ձևն է, որի պահպանման արդյունքում է միայն հնարավոր ձեռք բերել պայմանադիր կողմերի միասնական կամքն արտահայտող համաձայնություն»: Մինչդեռ, Օրենսգրքով ընդերքօգտագործման պայմանագրի կնքումը ենթադրում է ընդերքօգտագործողի կողմից Օրինակելի ձևով պետության միակողմանի սահմանած բոլոր պայմանների ընդունում (Օրենսգրքի 41-րդ և 54-րդ հոդվածներ): Ստացվում է, որ ընդերքօգտագործողի և պետության միջև ընդերքօգտագործման պայմանագրի պայմանները (այդ թվում՝ էական) ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 29-րդ գլխով սահմանված կարգով չեն համաձայնեցվում, այլ, փոխարենը, յուրաքանչյուր դեպքում ընդերօգտագործողի կողմից ընդունվում են պետության կողմից միակողմանի կարգով հաստատված պայմանները: Արդյունքում, ընդերքօգտագործման պայմանագիրը ընդերքօգտագործման հարաբերությունների կարգավորման համար կրում է խիստ ձևական բնույթ:

Լեռնահատկացման ակտը հավաստում է ընդերքի որոշակի տեղամասի կոորդինատները, որում ընդերքօգտագործողը ստանում է գործունեություն ծավալելու բացառիկ իրավունքը (Օրենսգրքի 3-րդ հոդվածի 1-ին մասի 18-րդ կետ), իսկ երկրաբանական ուսումնասիրության ծրագիրը կամ օգտակար հանածոյի արդյունահանման նախագիծը՝ սահմանում են այն բոլոր աշխատանքները, որոնք նախատեսվում է իրականացնել ընդերքօգտագործման իրավունքի գործողության ընթացքում (Օրենսգրքի 3-րդ հոդվածի 1-ին մասի 22-րդ կետ, 50-րդ հոդված):

Օրենսգրքի 31-րդ հոդվածով նախատեսված է ընդերքօգտագործման իրավունքի պետական հաշվառման պահանջը, որն Օրենսգրքում սահմանվում է որպես ընդերքի օգտագործման և պահպանության հետ կապված հարաբերությունների իրավական կարգավորման հիմնադրույթ (Օրենսգրքի 4-րդ հոդվածի 1-ին մասի 5-րդ կետ) և կատարվում է «Հանրապետական երկրաբանական ֆոնդ» ՊՈԱԿ-ի կողմից (ՀՀ կառավարություն. N 1758-Ն որոշում. 31 Հոկ. 2002; Republican Geological Fund 2025): Ուշագրավ է, որ Օրենսգրքով ընդերքօգտագործման իրավունքի պետական հաշվառման պահանջը

ընդերքօգտագործման իրավունքի ծագման համար պարտադիր իրավաբանական փաստ չէ, ինչը բխում է Օրենսգրքի 3-րդ հոդվածի 1-ին մասի 8-րդ կետից, որում սպառիչ թվարկված են ընդերքօգտագործման իրավունքի ծագման համար բավարար բոլոր իրավաբանական փաստերը: Ստացվում է, որ ընդերքօգտագործման իրավունքի պետական հաշվառման նպատակը ոչ թե ընդերքօգտագործման իրավունքի նկատմամբ գույքային իրավունքների պետական գրանցումն է, այլ պետության կողմից ընդերքօգտագործման իրավունքի տրամադրման գործընթացի պատշաճ կառավարումը, էկոլոգիական վիճակի վերահսկումը և այլն (Неделько 51):

Չնայած ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 134-րդ հոդվածի և «Գույքի նկատմամբ իրավունքների պետական գրանցման մասին» ՀՀ օրենքի համաձայն ընդերքի մասը դիտարկվում է որպես անշարժ գույք, ընդերքի մասերի նկատմամբ ծագող գույքային իրավունքները և կնքվող գործարքներից ծագող իրավունքները չեն ենթարկվում ՀՀ օրենսդրությամբ սահմանված կարգով պետական գրանցման, ինչն, ըստ էության, գործող օրենսդրության խախտում է (ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 135-րդ հոդվածի 1-ին մաս և 301-րդ հոդվածի 1-ին մաս), իսկ ընդերքօգտագործման իրավունքի պետական հաշվառման հետ, ինչպես նշեցինք, օրենսդիրը տվյալ իրավունքի ծագման փաստը չի կապում:

Տարբեր պետություններում ընդերքօգտագործման իրավունքի ծագման հիմքերի ուսումնասիրությունը վկայում է, որ ընդերքօգտագործման իրավունքի ծագումը կապվում է հենց ընդերքօգտագործման իրավունքի՝ որպես գույքային իրավունքի պետական գրանցման իրավաբանական փաստի հետ (Չինաստան, Անգլիա, Գերմանիա (“Federal Mining Act of 13 August 1980”, Article 17(3); “Law Business Research Ltd, 2020” 4, 64-65):

Ամփոփելով վերոգրյալը՝ գտնում ենք, որ ընդերքօգտագործման իրավունքը, ընդերքի մասերի նկատմամբ ծագող այլ գույքային իրավունքները և ընդերքի մասերի վերաբերյալ կնքվող գործարքներից ծագող իրավունքները ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքով և «Գույքի նկատմամբ իրավունքների պետական գրանցման մասին» ՀՀ օրենքով սահմանված կարգով պետք է ենթարկվեն պետական գրանցման: Ըստ այդմ էլ, ընդերքօգտագործման իրավունքը պետք է ծագի դրա պետական գրանցման պահից: Ուստի՝ առաջարկում ենք ՀՀ ընդերքի մասին օրենսգրքում նախատեսել ընդերքօգտագործման իրավունքի, ընդերքի մասերի նկատմամբ ծագող գույքային իրավունքների և ընդերքի մասերի վերաբերյալ կնքվող գործարքներից ծագող իրավունքների պետական գրանցման պահանջը:

2. Ընդերքօգտագործման իրավունքի դադարեցման ընթացակարգը.

ՀՀ օրենսդրությունը կարգավորում է նաև ընդերքօգտագործման իրավունքի **դադարեցման իրավահարաբերությունները:** ՀՀ օրենսդրությամբ, ըստ էության, առանձնացվում են ընդերքօգտագործման իրավունքի դադարեցման (դադարման)[1] **երեք խումբ հիմքեր՝** 1) ընդերքօգտագործողի պարտավորությունները խախտելու դեպքում Օրենսգրքի 30-րդ հոդվածով նախատեսված ժամկետներում զգուշացման կամ ընդերքօգտագործման իրավունքի կասեցման հիմքերը չվերացնելու դեպքում

[1] Ընդերքօգտագործման իրավունքի դադարեցման հետ կապված հարաբերությունների կարգավորմանը նվիրված Օրենսգրքի 30-րդ հոդվածում առկա է եզրութաբանական շփոթ, քանի որ **«իրավունքի դադարեցում»** և **«իրավունքի դադարում»** հասկացությունները կիրառվում են նույն իմաստով: Մինչդեռ «դադարեցումը» որոշակի իրավական գործընթացի հետևանք է, պետաիշխանական լիազորությամբ օժտված մարմնի կամաարտահայտման հետևանք, իսկ «դադարումը» ենթադրում է իրավունքի ուժով առաջացող իրավական հետևանք (տե՛ս, օրինակ՝ Սահմանադրական դատարանի 29. 11. 2016թ. թիվ ՍԴՈ-1325 որոշումը):

ընդերքօգտագործման իրավունքի դադարեցումը[1], 2) հանրության գերակա շահերի ապահովման նպատակով (Օրենսգրքի 30-րդ հոդվածի 7-րդ մաս) ընդերքօգտագործման իրավունքի դադարեցումը, 3) որոշակի իրավաբանական փաստերի վրա հասնելու ուժով (իրավաբանական անձ-ընդերքօգտագործողի լուծարում և այլն) ընդերքօգտագործման իրավունքի դադարումը (Օրենսգրքի 30-րդ հոդվածի 5-րդ մաս):

Օրենսգրքի 2-րդ հոդվածը նախատեսում է, որ ընդերքօգտագործման հարաբերությունների նկատմամբ կիրառելի է ՀՀ քաղաքացիական օրենսգիրքը, ինչը հնարավորություն է տալիս արձանագրելու, որ ընդերքօգտագործման իրավունքի դադարեցման հարաբերությունները *mutatis mutandis* ենթակա են կարգավորման ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի՝ պայմանագիրը փոփոխելու և լուծելու վերաբերյալ կարգավորումներ նախատեսող 466-469-րդ հոդվածներով: Նշված նորմերից բխում է, որ ՀՀ քաղաքացիական օրենսգիրքը նախատեսել է պայմանագիրը **կողմերի համաձայնությամբ** փոփոխելու և լուծելու ընդհանուր կանոնը, իսկ պայմանագիրը միակողմանի լուծելու հնարավորություն նախատեսել է միայն պայմանագրի էական խախտման (ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 466-րդ հոդված) կամ հանգամանքների էական փոփոխության դեպքում (ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 467-րդ հոդված)՝ հնարավորություն տալով օրենքով կամ կողմերի համաձայնությամբ նախատեսել պայմանագիրը փոփոխելու կամ լուծելու այլ ընթացակարգ:

Օրենսգրքի 30-րդ հոդվածի 3-րդ մասի վերլուծությունից բխում է, որ լիազոր մարմինը զգուշացման մասին ընդերքօգտագործողի կողմից ծանուցումը ստանալու պահից՝ 90 օրվա ընթացքում, իրավունք ունի որոշում ընդունելու ընդերքօգտագործման իրավունքի դադարեցման մասին, եթե ընդերքօգտագործողն այդ ժամկետում չի վերացրել զգուշացման հիմքերը: Բացառություն են կազմում միայն Օրենսգրքի 2.1-րդ հոդվածով թվարկված պարտավորությունները, որոնց դեպքում լիազոր մարմինը զգուշացման հիմքերը չվերացնելու դեպքում մինչև ընդերքօգտագործման իրավունքը դադարեցնելը նախ կիրառում է ընդերքօգտագործման իրավունքի կասեցման կառուցակարգը: Միաժամանակ, Օրենսգրքի 30-րդ հոդվածի 2-րդ մասի 1-ին և 2-րդ կետերը՝ որպես ընդերքօգտագործողին զգուշացում տալու հիմք, ընհանրական կերպով նախատեսում են, Օրենսգրքով նախատեսված պարտավորությունների, ինչպես նաև՝ ընդերքօգտագործման իրավունքի պայմանների չկատարումը: Այսպիսով՝ Օրենսգրքի 30-րդ հոդվածի համակարգային ուսումնասիրության և վերլուծության արդյունքում ստացվում է, որ լիազոր մարմինը կարող է նախաձեռնել թույլտվությունը միակողմանի դադարեցնելու և պայմանագիրը միակողմանի լուծելու գործընթաց ընդերքօգտագործողի ցանկացած տեսակի պարտավորության խախտման դեպքում (բացառությամբ Օրենսգրքի 30-րդ հոդվածի 2.1-րդ մասով թվարկված պարտավորությունների), եթե ընդերքօգտագործողը չի վերացնում այդ պարտավորության խախտումը զգուշացման մասին ծանուցվելու պահից 90-օրյա ժամկետում:

Նույն մոտեցումն է որդեգրված նաև ՀՀ կառավարության 2012թ. մարտի 22-ի N 437-Ն որոշման Հավելվածներ N 2-ով և N 3-ով հաստատված Օրինակելի ձևերով, որի 6.3.1-րդ կետի համաձայն՝ *պայմանագիրը կարող է լուծվել, ի թիվս այլոց (պետք է լիներ՝ «այլնի»), լիազոր մարմնի նախաձեռնությամբ՝ ընդերքօգտագործողի կողմից պայմանագրի դրույթների խախտման դեպքում*: Ինչպես վերը նշել ենք, պայմանագրի դրույթների խախտումը հիշատակվում է նաև Օրենսգրքի 30-րդ հոդվածի 2-րդ մասի 2-րդ կետում **որպես ընդերքօգտագործողին զգուշացում տալու հիմք,** որը ՀՀ

[1] Օրենսգրքում կոնկրետ թվարկված պարտավորությունների խախտման համար Օրենսգրքի 30-րդ հոդվածով նախատեսվում է ընդերքօգտագործման իրավունքի կասեցման, իսկ կասեցման հիմքերը չվերացնելու դեպքում՝ ընդերքօգտագործման իրավունքի դադարեցման կառուցակարգը (Օրենսգրքի 2.1-րդ հոդված):

ընդերքի մասին օրենսգրքով սահմանված կարգով կարող է հանգեցնել ընդերքօգտագործման թույլտվության դադարեցման: Այսինքն՝ ՀՀ օրենսդրությամբ ընդերքօգտագործման թույլտվության դադարեցման և ընդերքօգտագործման պայմանագրի լուծման հիմքերը փաստացի համընկնում են: Միաժամանակ, Օրենսգրքի 30-րդ հոդվածի 6-րդ մասը փաստացի ամրագրում է ընդերքօգտագործման թույլտվության դադարման դեպքում պետության՝ ընդերքօգտագործման պայմանագիրը լուծելու լիազոր մարմնի հայեցողական լիազորությունը, ինչն անտրամաբանական է թվում, քանի որ թույլտվության բացակայության պայմաններում պայմանագրային հարաբերությունների շարունակվելը միայն ստեղծում է իրավական անորոշություն:

Օրենսգրքի 30-րդ հոդվածի իրավակարգավորումների պարագայում ՀՀ-ում ընդերքօգտագործման ոլորտում ծագած բոլոր վեճերը (այդ թվում՝ մասնավոր-իրավական) ներկայումս լուծվում են բացառապես վարչական դատավարության կարգով, ինչը հանգեցնում է վարչական դատավարության կարգով քննվող վեճի շրջանակում ՀՀ քաղաքացիական իրավունքի ինստիտուտների կիրառման և մեկնաբանման անհրաժեշտության:

Նշվածի վառ օրինակ է Վճռաբեկ դատարանի թիվ ՎԴ/10905/05/19 վարչական գործով 09. 06. 2023 թվականի որոշումը, որով Վճռաբեկ դատարանն ընդերքօգտագործողի սնանկ ճանաչված լինելու իրավաբանական փաստը դիտարկել է որպես ընդերքօգտագործողի պարտավորությունների կատարման անհնարինություն առաջացնող և ընդերքօգտագործողի պատասխանատվությունը՝ ընդերքօգտագործման իրավունքի դադարեցումը, բացառող հանգամանք՝ **«անհաղթահարելի ուժ»** ***(“Force Majeure”)*** ՝ ըստ Էության մեկնաբանելով ՀՀ քաղաքացիական իրավունքի համանուն ինստիտուտը (ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 417-րդ հոդվածի 3-րդ մաս, Օրենսգրքի 30-րդ հոդվածի 2-րդ մասի 2-րդ կետ, 55.1-րդ հոդված): Հատկանշական է, որ Վճռաբեկ դատարանը սույն որոշման պատճառաբանական մասում չի անդրադարձել 27.11.2015թ. թիվ ԵԷԴ/0888/02/14, 17.04.2009թ. թիվ ԵՔԴ/0595/04/08 քաղաքացիական գործերով կայացված նախադեպային որոշումներով սահմանված՝ անհաղթահարելի ուժի գնահատման անհրաժեշտ պայմաններին (արտակարգ, անկանխելի հանգամանքներ և այլն): Այսպիսով՝ ընդերքօգտագործողի սնանկ ճանաչված լինելու իրավաբանական փաստը որպես ընդերքօգտագործողի պարտավորությունների կատարման անհնարինություն առաջացնող **«անհաղթահարելի ուժ»** դիտարկելով՝ Վճռաբեկ դատարանը չի հիմնավորել իր նախադեպային որոշումներով անհաղթահարելի ուժի գնահատման համար անհրաժեշտ պայմանների առկայությունը:

Հիշատակման է արժանի այն հանգամանքը, որ դոկտրինալ աղբյուներում նույնպես «անհաղթահարելի ուժ»-ը մեկնաբանվել է որպես *«դեպք կամ ազդեցություն, որն անսպասելի է, անկառավարելի, աննախադեպ և դուրս է կողմերի վերահսկողությունից»* (G&A Advocates LLP 2025): Սույն հոդվածում նպատակ չունենալով քննարկելու սնանկ ճանաչելու մասին վճռի օրինական ուժի մեջ մտնելու փաստը անհաղթահարելի ուժ համարելու հարցը և հիմք ընդունելով դոկտրինալ աղբյուրներում և ներպետական իրավակիրառ պրակտիկայում «անհաղթահարելի ուժ» եզրույթի մեկնաբանությունները՝ գտնում ենք, որ ընդերքօգտագործողին սնանկ ճանաչելու մասին վճիռն օրինական ուժի մեջ մտնելու փաստը չի կարող դիտարկվել որպես ընդերքօգտագործողի բոլոր պարտավորությունների կատարման բացարձակ անհնարինություն առաջացնող հանգամանք, քանի որ սնանկության վարույթում հայտնվելը պայմանավորված է սուբյեկտիվ գործոններով, որոնցից հիմնականը ընդերքօգտագործող-իրավաբանական անձի սեփական գույքի ոչ արդյունավետ կառավարումն է, ինչը չի կարող մեկնաբանվել որպես արտակարգ կամ անկանխելի հանգամանք:

Նշված օրինակով պարզ է դառնում, որ Օրենսգրքի 30-րդ հոդվածով ընդերքօգտագործման պայմանագրի լուծման վարչահրավական ընթացակարգը և վարչական դատավարության կարգով ցանկացած դեպքում ընդերքօգտագործման պայմանագրի վիճարկումը ոչ միայն իմաստազրկում է ընդերքօգտագործման հարաբերություններում պայմանագրի ինստիտուտը և նշանակությունը, այլև, ի թիվս այլնի, հանգեցնում է ընդերքօգտագործման ոլորտում ծագող մասնավոր-իրավական բնույթի վեճերի՝ վարչական դատավարության կարգով նմանօրինակ լուծումների:

Վերոգրյալի համատեքստում գտնում ենք, որ ՀՀ ընդերքի մասին օրենսգրքի 30-րդ հոդվածով ընդերքօգտագործողի **ցանկացած պարտավորության խախտման դեպքում** վարչական վարույթի իրականացման միջոցով ընդերքօգտագործման թույլտվության միակողմանի դադարեցման և որպես հետևանք՝ պայմանագրի լուծման վերը նկարագրված ընթացակարգը ոչ միայն խիստ խնդրահարույց է **ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքով պայմանագիրը կողմերի փոխադարձ համաձայնությամբ լուծելու սկզբունքի**, ներդրողների շահերի պաշտպանության տեսանկյունից (Krakoff 26), այլև խախտում է ընդերքօգտագործման իրավունքի գործողության ողջ ժամկետի ընթացքում ընդերքօգտագործման իրավունքի նկատմամբ ընդերքօգտագործողի **«օրինական ակնկալիքը»** (ՄԻԵԴ վճիռը Կոպեցկին ընդդեմ Սլովակիայի գործով կետեր 53-61): Ավելին, պարտավորությունների միակողմանի փոփոխումը, որը էական դժվարությունների կհանգեցնի ներդրողի համար (կամ մի շարք նման պարտավորությունների համադրությունը), սեփական գործունեությունը շարունակելու համար կարող է նաև որակվել միջազգային ներդրումային իրավունքի տեսանկյունից որպես «ոչ անմիջական էքսպրոպրիացիա» (“indirect expropriation”) կամ «սողացող էքսպրոպրիացիա» (“creeping expropriation”) (ICSID. Metalclad Corporation v. Mexico case no. ARB(AF)/97/1. Award of 30 Aug. 2000, para. 103; ICSID. Middle East Cement Shipping v. Egypt case no. ARB/99/6. Award of 12 Apr. 2002, para. 107):

Միջազգային փորձի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ տարբեր երկրներում պետության կողմից ընդերքօգտագործման թույլտվությունը միակողմանի դադարեցնելու կամ պայմանագիրը միակողմանի լուծելու համար հիմք հանդիսացող խախտված պարտավորությունները սպառիչ թվարկված են օրենսդրությամբ (օրինակ՝ Ղազախստան (Code of the Republic of Kazakhstan of 27 Dec. 2017 No. 125-VI ZRK "On Subsoil and Subsurface Use" (as amended 21 May 2024), Articles 21, 38, 92, 106, 163, 200, 221.); Unicaselaw 2025), Նորվեգիա (Petroleum Activities Act, section 10-13 (Revocation)): Օրենսգրքի 30-րդ հոդվածի ուսումնասիրությունը թեև առաջին հայացքից տպավորություն է ստեղծում, որ ընդերքօգտագործման թույլտվությունը միակողմանի դադարեցնելու հիմքերը սպառիչ են թվարկված, սակայն նույն հոդվածի 2-րդ մասի 1-ին և 2-րդ կետերից բխում է, որ պետությունը ընդերքօգտագործողի **պարտավորությունների խախտման դեպքում** կարող է նախաձեռնել ընդերքօգտագործողին զգուշացում տալու և դրա հիմքերը 90-օրյա ժամկետում չվերացնելու դեպքում՝ թույլտվությունը միակողմանի դադարեցնելու գործընթաց:

Վերոգրյալից ելնելով՝ առաջարկում ենք ՀՀ ընդերքի մասին օրենսգրքով սպառիչ նախատեսել ընդերքօգտագործման թույլտվությունը պետության կողմից միակողմանի դադարեցնելու և պայմանագիրը լուծելու համար հիմք հանդիսացող խախտված պարտավորությունների շրջանակը: Ընդ որում, գտնում ենք, որ պետության կողմից ընդերքօգտագործման թույլտվությունը վարչական վարույթի կարգով դադարեցնելու իրավական ռեժիմը պետք է տարածվի ընդերքօգտագործողի՝ հանրային իրավահարաբերության տարրեր հանդիսացող պարտավորությունների խախտումների վրա (օրինակ՝ ընդերքօգտագործողի հարկային, բնապահպանական պարտավորությունները, իրական շահառուների վերաբերյալ տեղեկություն ներկայացնելու պարտավորությունը և այլն), իսկ ընդերքօգտագործման հարաբերություններում մասնավոր իրավահարաբերության տարրեր համարվող

պարտավորությունների խախտումների դեպքում պետք է կիրառվեն ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 30-րդ գլխով նախատեսված պայմանագիրը փոփոխելու և լուծելու վերաբերյալ դրույթները:

Եզրակացություն

Ելնելով ողջ վերոգրյալից՝ սույն հոդվածում ընդերքօգտագործման իրավունքի ծագման և դադարեցման գործընթացի վերաբերյալ մեր առաջարկությունները հանգում են հետևյալին՝

1. Առաջարկվում է հրաժարվել ՀՀ ընդերքի մասին օրենսգրքով ընդերքօգտագործման իրավունքի տրամադրման գործընթացում կիրառվող՝ *«Ով առաջինն է դիմում, նա առաջինն է ստանում»* սկզբունքից և դրա փոխարեն ընդերքի երկրաբանական ուսումնասիրության իրավունքի, ինչպես նաև՝ արտոնյալ դիմումատուի բացակայության դեպքում օգտակար հանածոյի արդյունահանման իրավունքի տրամադրման ընթացակարգերի դեպքում ՀՀ ընդերքի մասին օրենսգրքով նախատեսել ընդերքօգտագործման իրավունքի տրամադրման մրցութային կառուցակարգեր: Ընդերքօգտագործման իրավունքի տրամադրման մրցութային կարգի դեպքում ընդերքօգտագործման իրավունքի տրամադրման գործընթացն առավելապես կկարգավորվի ՀՀ քաղաքացիական իրավունքի նորմերով:

2. Չնայած ներպետական օրենսդրությամբ ընդերքի մասը դիտարկվում է որպես անշարժ գույք, դրա նկատմամբ ծագող գույքային իրավունքները և կնքվող գործարքները չեն ենթարկվում ՀՀ օրենսդրությամբ սահմանված կարգով պետական գրանցման, ինչը հակասում է ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 135-րդ հոդվածի 1-ին մասին և 301-րդ հոդվածի 1-ին մասին: Ավելին, ՀՀ ընդերքի մասին օրենսգրքով նախատեսված ընդերքօգտագործման իրավունքի պետական հաշվառման իրավաբանական փաստը ընդերքօգտագործման իրավունքի ծագման համար պարտադիր իրավաբանական փաստ չէ:

Ուստի՝ առաջարկվում է ՀՀ ընդերքի մասին օրենսգրքում նախատեսել ընդերքօգտագործման իրավունքի, ընդերքի մասերի նկատմամբ ծագող գույքային իրավունքների և ընդերքի մասերի վերաբերյալ կնքվող գործարքներից ծագող իրավունքների պետական գրանցման պահանջը:

3. ՀՀ ընդերքի մասին օրենսգրքի 30-րդ հոդվածի և Օրինակելի ձևերի համակարգային ուսումնասիրության և վերլուծության արդյունքում պարզ է դառնում, որ պետության կողմից միակողմանի կարգով ընդերքօգտագործման թույլտվության դադարեցումը և պայմանագրի լուծումը հնարավոր է ընդերքօգտագործողի **ցանկացած պարտավորության խախտման դեպքում,** եթե ընդերքօգտագործողն Օրենսգրքով նախատեսված ժամկետներում չի վերացրել զգուշացման կամ կոնկրետ տեսակի պարտավորությունների խախտման դեպքում՝ ընդերքօգտագործման իրավունքի կասեցման (Օրենսգրքի 30-րդ հոդվածի 2.1-րդ մաս) հիմքերը: ՀՀ ընդերքի մասին օրենսգրքի 30-րդ հոդվածով ընդերքօգտագործողի **ցանկացած պարտավորության խախտման դեպքում** վարչական վարույթի իրականացման միջոցով ընդերքօգտագործման թույլտվության միակողմանի դադարեցումը և որպես հետևանք՝ պայմանագրի լուծումը ոչ միայն խիստ խնդրահարույց է՝ ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքով պայմանագիրը կողմերի փոխադարձ համաձայնությամբ լուծելու սկզբունքի, ներդրողների շահերի պաշտպանության տեսանկյունից, այլև խախտում է ընդերքօգտագործման իրավունքի գործողության ողջ ժամկետի ընթացքում ընդերքօգտագործման իրավունքի նկատմամբ ընդերքօգտագործողի «օրինական ակնկալիքը»: Բացի այդ, Օրենսգրքի 30-րդ հոդվածով ընդերքօգտագործման պայմանագրի լուծման վերաբերյալ վեճերի՝ վարչական դատավարության կարգով վիճարկումն իմաստազրկում է

ընդերքօգտագործման հարաբերություններում պայմանագրի ինստիտուտը և նշանակությունը:

Նախանշվածի լույսի ներքո առաջարկում ենք ՀՀ ընդերքի մասին օրենսգրքով սպառիչ նախատեսել ընդերքօգտագործման թույլտվությունը պետության կողմից միակողմանի դադարեցնելու և պայմանագիրը լուծելու համար հիմք հանդիսացող խախտված պարտավորությունների շրջանակը:

Պետության կողմից ընդերքօգտագործման թույլտվությունը միակողմանի դադարեցնելու իրավական ռեժիմը առաջարկվում է կիրառել ընդերքօգտագործողի՝ հանրային իրավահարաբերության տարրեր հանդիսացող պարտավորությունների խախտումների դեպքում (օրինակ՝ ընդերքօգտագործողի հարկային, բնապահպանական պարտավորությունները և այլն), իսկ ընդերքօգտագործման հարաբերություններում մասնավոր իրավահարաբերության տարրեր համարվող պարտավորությունների խախտումների դեպքում պետք է կիրառվեն ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 30-րդ գլխով նախատեսված՝ պայմանագիրը փոփոխելու և լուծելու դրույթները:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. ՀՀ Սահմանադրություն. 06 Դեկտ. 2015, https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=143723: Մուտք՝ 06.09.2025:
2. ՀՀ Ազգային ժողով. ՀՀ ընդերքի մասին օրենսգիրք. 28 Նոյ. 2011, https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=178678: Մուտք՝ 06.09.2025:
3. «Գույքի նկատմամբ իրավունքների պետական գրանցման մասին» ՀՀ օրենք. 14 Ապր. 1999, https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=204832: Մուտք՝ 06.09.2025:
4. ՀՀ կառավարություն. N 439-Ն որոշում. 25 Ապր. 2013, https://old.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=82969: Մուտք՝ 06.09.2025:
5. ---. N 1758-Ն որոշում. 31 Հոկ. 2002, https://old.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=138456: Մուտք՝ 06.09.2025:
6. ՀՀ Սահմանադրական դատարան. թիվ ՍԴՈ-1325. 29 Նոյ. 2016, https://www.concourt.am/decision/decisions/sdv-1325.pdf: Մուտք՝ 06.09.2025:
7. Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարան. Գանգատ թիվ 44912/98, Ստրասբուրգ 28 Սեպ. 2004, Կոպեցկին ընդդեմ Սլովակիայի գործ, կետեր 53-61, https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-66758: Մուտք՝ 06.09.2025:
8. ՀՀ վճռաբեկ դատարան. Դատական գործ N: ՎԴ/10905/05/19. 9 Հուն. 2023, https://old.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=186258: Մուտք՝ 06.09.2025:
9. ---. Դատական գործ N: ԵԷԴ/0888/02/14. 27 Նոյ. 2015, https://old.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=103204: Մուտք՝ 06.09.2025:
10. ---. Դատական գործ N: ԵՔԴ/0595/04/08. 17 Ապր. 2009, https://old.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=52760: Մուտք՝ 06.09.2025:
11. ---. Դատական գործ N: ԵԿԴ/1867/02/14. 24 Դեկ. 2020, https://old.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=150781: Մուտք՝ 06.09.2025:
12. Թևանյան, Սոնա. *Կոնցեսիայի պայմանագրի իրավական կարգավորումը*. Մենագրություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2016, էջեր 34-35:
13. Համաշխարհային բանկ, «Էս-Էլ Ար Քոնսալթընթս», «ԱՎԱԳ Սոլյուշնս», ՀԱՀ-ի Պատասխանատու հանքարդյունաբերության կենտրոն, ՀԱՀ-ի Թուրփանջյանի անվան քաղաքականության վերլուծության կենտրոն. *Հանքարդյունաբերության ոլորտի կայունության ռազմավարական գնահատում – Հայաստան*. 2016, էջ 58:
14. Մուրադյան, Սամվել. *Թույլտվությունը և լիցենզավորումը որպես տնտեսության վրա ներգործության կարևոր կառավարման մեթոդներ*. ԵՊՀ

իրավագիտության ֆակուլտետի պրոֆեսորադասախոսական կազմի գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, ԵՊՀ հրատ., 2016, ISBN 978-5-8084-2083-0, էջ 124:

15. Մրցակցության պաշտպանության հանձնաժողով (նախկինում՝ Տնտեսական մրցակցության պաշտպանության պետական հանձնաժողով). *Հանքարդյունաբերության ոլորտում իրականացված ուսումնասիրության արդյունքները,* 2021, էջ 12 https://competition.am/hy/: Մուտք՝ 12.12.2025:

16. Charles, Krakoff. *Sector licensing studies: mining sector (English)*. Washington, DC: World Bank. p. 26, http://documents.worldbank.org. Accessed: 15.02.2025.

17. Code of the Republic of Kazakhstan. Dec. 27, 2017 No. *125-VI ZRK* "About Subsoil and Subsurface Use" (as amended on 21.05.2024), Articles 21, 38, 92, 106, 163, 200, 221. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id. Accessed: 06.03.2025.

18. Ericsson, Magnus and Löf, Olof. Comparative analysis of the mining legislation in certain countries, Suggestions for Estonia, A study for the Ministry of Economic Affairs and Communications, Estonia. May 2021, p. 38.

19. Federal Mining Act of 13 August 1980 (Federal Law Gazette I p. 1310), last amended by Article 1 of the Act of 14 June 2021 (*Federal Law Gazette I*, p. 1760), Article 17 (3). https://www.gesetze-im-internet.de/englisch. Accessed: 14.02.2025.

20. G&A Advocates LLP. 2025, https://gallp.co.ke/insights-pt/. Accessed: 27.08.2025.

21. International Centre for Settlement of Investment Disputes. Case no. ARB(AF)/97/1, Award of 30 Aug. 2000. Metalclad Corporation v. Mexico. para. 103.

22. International Centre for Settlement of Investment Disputes. Case no. ARB/99/6, Award of 12 Apr. 2002. Middle East Cement Shipping v. Egypt, para. 107.

23. International Senior Lawyers Project, Open Oil, Revenue Watch Institute-Natural Resource Governance Institute, and Vale Columbia Center on Sustainable International Investment. *Mining Contracts: How to Read and Understand Them*. Columbia Center on Sustainable Investment Books, 2013, 7, p. 12: https://scholarship.law.columbia.edu/sustainable_investment_books/7. Accessed: 11.02.2025.

24. Kienzler, David. et al. *Natural Resource Contracts as a Tool for Managing the Mining Sector*. 2015, p. 7-14, 9, https://scholarship.law.columbia.edu/sustainable_investment_staffpubs/21. Accessed: 10.01.2025.

25. “Law Business Research Ltd”. *The Mining Law Review*. Ninth Edition, UK, 2020, p. 4, 64-65, https://www.sionadvogados.com.br/wp-content. Accessed: 22.04.2025.

26. Lexology GTDT. “Mining (Armenia)”, 18 October, 2022, p. 9, https://www.dialog.am/storage/files/posts/posts_6728679264931_2022_Mining_-_Armenia.pdf. Accessed: 24.02.2025.

27. MTAD. 2025, https://mtad.am/pages/copies-of-entrails-use-right-agreements. Accessed: 12.01.2025.

28. Omalu, Kene and Wälde, Thomas. *Key Issues of Mining Law: A Brief Comparative Survey as a Background Study for The Reform of Mining Law*. OGEL Archive Issue, www.ogel.org www.ogel.org/article.asp?key=823. Accessed: 25.02.2024.

29. Petroleum Activities Act (Act of 29 November 1996 No. 72 Relating to Petroleum Activities) [Petroleumsloven], Section 10-13 (Revocation), https://www.sodir.no/en/regulations/acts/act-29-november-1996-no2.-72-relating-to-petroleum-activities/#Section-10-13. Accessed: 05.05.2025.

30. Republican Geological Fund. 2025, https://www.geo-fund.am/hy/. Accessed: 23.04.2025.

31. Unicaselaw. 2025, https://unicaselaw.com/blog/revocation-of-license. Accessed: 25.05.2025.

32. Неделько, Анна. *Гражданско-правовой договор добычи полезных ископаемых*. Научный руководитель - к.ю.н., профессор И.В. Бакаева, Казань, 2015, стр. 51, 97.

33. Налетов, Кирилл. *Лицензионные и договорно-правовые формы пользования недрами в РФ и за рубежом*. Дисс. канд. юрид. наук. 12.00.06. М. 2006, стр. 11, 74.

WORKS CITED

1. HH Sahmanadrut'yun. 06 Dec. 2015 [RA Constitution], https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=143723 .(in Armenian)

2. HH Azgayin Jhoghov. HH y'nderqi masin o'rensgirq [The Code on the Subsoil of the Republic of Armenia]. 28 Noy. 2011. https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=178678. (in Armenian)

3. «Gowyqi nkatmamb iravownqneri petakan grancman masin» HH o'renq. 14 April 1999 [RA Law On State Registration of Rights to Property], https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID. (in Armenian)

4. HH kar'avarut'yun. N 439-N voroshum [Resolution of the Government of the Republic of Armenia No. 439-N]. 25 Apr. 2013. https://old.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=82969. (in Armenian)

5. ---. N 1758-N voroshum [Resolution of the Government of the Republic of Armenia No. 1758-N]. 31 Hokt. 2002, https://old.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=138456. (in Armenian)

6. HH Sahmanadrakan dataran. t'iv SDO-1325. [RA Constitutional Court, N.] 29 Noy. 2016, https://www.concourt.am/decision/decisions/sdv-1325.pdf. (in Armenian)

7. Mardu iravunk‘neri yevropakan dataran, Gangat‘ t‘iv 44912/98, Strasburg 28 Sep. 2004, Kopeckin enddem Slovakiayi gorc [European Court of Human Rights, Case of Kopecký v. Slovakia], ket‘er 53-61, https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-66758 (in Armenian)

8. HH vch‘rabek dataran, Datakan gorc N: VD/10905/05/19. [RA Court of Cassation, Case N: VD/10905/05/19] 9 Hun. 2023, https://old.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=186258. (in Armenian)

9. ---. Datakan gorc N: YeēD/0888/02/14. [Case N: YeēD/0888/02/14] 27 Noy. 2015, https://old.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=103204. (in Armenian)

10. ---. Datakan gorc N: YEKD/0595/04/08. [Case N: YEKD/0595/04/08] 17 Apr. 2009, https://old.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=52760. (in Armenian)

11. ---. Datakan gorc N: YEKD/1867/02/14. [Case N: YEKD/1867/02/14] 24 Dek. 2020, https://old.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=150781. (in Armenian)

12. T‘evanyan, Sona. *K‘oncessiayi paymanagri iravakan kargavorumə*. Menagrut‘yun, Yerevan, YPH hratarakch‘ut‘yun, ej 34 [Legal Regulation of Concession Contracts, Yerevan] 2016. (in Armenian)

13. Hamashkharhayan bank, “Es-El Ar Konsalt‘ənt‘s”, “AVAG Solyushns”, HAH-i Patsaskhanatu hank‘ardyunaberut‘yan kent‘ron, HAH-i T‘urp‘anjyani anvan k‘aghak‘akanut‘yan verluc‘ut‘yan kent‘ron, Hank‘ardyunaberut‘yan volorti kayunut‘yan razmavarakan gnahatakum – Hayastan, ej 58 [Strategic Assessment of the Sustainability of the Mining Sector - Armenia] 2016. (in Armenian)

14. Muradyan, Samvel. T‘uylt‘vut‘yuny yev lic‘enzavorumə orpes tntesut‘yan vra nergorc‘ut‘yan karevor karavarumyan metodner. YPH iravagitut‘yan fakulteti profesoradasakhossakan kazmi gitazhoghovi nyut‘eri zhoghvats‘u, YPH hratarakch‘ut‘yun, ISBN 978-5-8084-2083-0, ej 124 [The Permission and Licencing as the

Important Methods of the Influence on Economic of the Republic of Armenia, YSU Publishing] 2016. (in Armenian)

15. Mrcakc'ut'yan paštpanut'yan handznazhoghov (naxkinum: Tntesakan mrcakc'ut'yan paštpanut'yan petakan handznazhoghov). Hank'ardyunaberut'yan volortum irakanac'vats usumnasirut'yan ardyunk'ner, ej 12 [Competition Protection Commission (formerly the State Commission for the Protection of Economic Competition). Results of the Study Conducted in the Mining Sector] 2021. (in Armenian)

16. Nedelko, Anna**.** Grazhdansko-pravovoi dogovor dobychi poleznykh iskopaemykh*;* Nauchniĭ rukovoditel' – k.yu.n., professor I.V. Bakaeva, Kazan', str. 51, 97, [Civil Law Contract for the Extraction of Mineral Resources, Bakaeva, Kazan] 2015 (in Russian)

17. Naletov, Kirill**.** Litsenzionnye i dogovorno-pravovye formy pol'zovaniya nedrami v RF i za rubezhom, diss. kand. yurid. nauk. 12.00.06. M., str. 11, 74 [Licensing and Contractual Legal Regimes of Subsoil Use in Russia and Abroad, M.] 2006 (in Russian)

TYPES OF SUBSOIL USE RIGHTS, THE BASIS FOR THEIR GRANTING AND TERMINATION UNDER THE RA LEGISLATION

MANE MARKOSYAN

Prosecutor General of the Republic of Armenia, Adviser;
Yerevan State University, Faculty of Law, Chamber of Civil Law, Ph.D. Student,
Yerevan, the Republic of Armenia

The purpose of this article is to examine and analyze the types of subsoil use rights established by the Subsoil Code of the Republic of Armenia, to explore the specific features of the procedures governing their granting, and to consider the legal relations associated with the termination of such rights. In addition, the study aims to identify systemic legal issues arising within these processes, particularly in the context of their regulation under civil law.

Currently, the legislation regulating the field of subsoil use in the Republic of Armenia has entered a phase of systemic reforms, evidenced by the adoption of the Mining Sector Development Strategy by RA Government Decision No. 437-N of March 22, 2022.
In this context, the study and analysis of the types of subsoil use rights, the legal grounds and procedures for their origin and termination is important for identifying the key legal issues in the regulation of subsoil use relations.

To achieve the objective of this research, the following tasks were identified:

- Study and analysis of the types of subsoil use rights and the legal grounds and procedures for their granting under RA legislation,
- Study and analysis of the legal grounds and procedures for the termination of subsoil use rights under RA legislation.

The methodological basis of the present work comprises general scientific (analysis, synthesis, induction) and special (comparative-legal) methods.

Based on the research conducted within the scope of this paper, a number of conclusions have been drawn regarding: the establishment of competitive mechanisms for granting subsoil use rights; the state registration of subsoil use rights and related contracts; and the clarification of the legal grounds for the termination of subsoil use rights under the RA Code on Subsoil.

Keywords: *Subsoil use right, preferential applicant status, termination of the contract, state registration of subsoil use right, warning, competitive procedure, geological exploration, extraction of mineral resources.*

ВИДЫ ПРАВ ПОЛЬЗОВАНИЯ НЕДРАМИ, ПРАВОВЫЕ ОСНОВАНИЯ ИХ ПРЕДОСТАВЛЕНИЯ И ПРЕКРАЩЕНИЯ В СООТВЕТСТВИИ С ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВОМ РА

МАНЕ МАРКОСЯН
советник Генерального прокурора Республики Армения,
аспирант кафедры гражданского права юридического факультета
Ереванского государственного университета,
г. Ереван, Республика Армения

Целью настоящей статьи является изучение и анализ видов прав пользования недрами, установленных Кодексом Республики Армения «О недрах», особенностей процедур их предоставления, а также правовых отношений, связанных с прекращением права пользования недрами, с выявлением системных правовых проблем, возникающих в этих процессах, в свете гражданско-правового регулирования данных отношений.

В настоящее время законодательство, регулирующее сферу недропользования в Республике Армения, вступило в этап системных реформ, о чём свидетельствует утверждение Стратегии развития горнодобывающей отрасли постановлением Правительства РА № 437-Н от 22 марта 2022 года. В этом контексте изучение и анализ видов прав пользования недрами, а также правовых оснований и процедур их возникновения и прекращения, имеют важное значение для выявления ключевых проблем правового регулирования отношений в сфере недропользования.

Для достижения цели настоящего исследования были выделены следующие задачи:

- Изучение и анализ видов прав пользования недрами, а также правовых оснований и процедур их возникновения в соответствии с законодательством РА,
- Изучение и анализ правовых оснований и процедур прекращения права пользования недрами согласно законодательству РА.

Методологическая база настоящего исследования включает как общенаучные методы (анализ, синтез, индукция), так и специальные (сравнительно-правовой) методы.

На основе проведённого в рамках настоящей работы исследования был сделан ряд выводов, касающихся необходимости внедрения конкурсных механизмов предоставления права пользования недрами, государственной регистрации прав недропользования и связанных с ними сделок, а также уточнения правовых оснований прекращения прав пользования недрами, установленных Кодексом РА «О недрах».

Ключевые слова: *право пользования недрами, статус льготного заявителя, расторжение договора, государственная регистрация права пользования недрами, предупреждение, конкурсный порядок, геологическое изучение, добыча полезных ископаемых.*

ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԱՐԴԻ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՁԵՎԵՐԸ *

ՀՏԴ 342.3 *DOI: 10.52063/25792652-2025.2.25-114*

ՇՈՒՇԱՆԻԿ ՎԱՐԴԵՐԵՍՅԱՆ
Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիայի փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտի հայցորդ, ՀՀ ՆԳՆ ոստիկանության ավագ լեյտենանտ, ք. Սպիտակ, Հայաստանի Հանրապետություն
ani.varderesyan@mail.ru
ORCID: 0009-0003-2304-206X

Սույն հոդվածի նպատակը երկրի կառավարման համակարգերի ներկա վիճակի և դրանց տարբեր մոդելների վերլուծությունն է՝ համաշխարհային զարգացումներին համահունչ:

Պետական կառավարման ձևերի բազմազանությունը ցույց է տալիս, թե ինչպես պետությունները, տարբեր հասարակական, տնտեսական ու քաղաքական պայմաններում, կարող են ձևավորել իրենց կառավարման մեխանիզմները,վերլուծել ու ներկայացնել այդ կառավարման ձևերը, դրանց ուժեղ ու թույլ կողմերը, ինչպես նաև տարբեր երկրներում իրենց կիրառման առանձնահատկությունները, ինչը հնարավորություն կընձեռի ավելի խորը հասկանալու ժամանակակից պետական կառավարման համակարգերի բարելավման և զարգացման հնարավորությունները:

Այս հոդվածի խնդիրն է ոչ միայն վերլուծել պետական կառավարման գոյություն ունեցող ձևերը, այլև հասկանալ դրանց ազդեցությունը հասարակության վրա. թե որքան են դրանք նպաստում քաղաքացիների իրավունքների պաշտպանության, սոցիալական արդարության, տնտեսական կայունության և ընդհանուր բարեկեցության ապահովմանը:

Հետազոտության ընթացքում կիրառվել են անալիզի, սինթեզի, ինդուկցիայի, դեդուկցիայի և համեմատական մեթոդները:

Աշխատանքում հիմնավորել ենք, որ ամբողջ աշխարհում փոփոխվող աշխարհաքաղաքական և տնտեսական իրավիճակները հաճախ ստիպում են պետություններին հարմարվել նոր մարտահրավերներին ու վերափոխել իրենց կառավարման մոդելները՝ հետագա կայունության և համաշխարհային մրցունակության համար:

Հոդվածի շրջանակներում բացահայտել ենք, թե ինչպիսի արտաքին և ներքին գործոններ են ազդում պետության կառավարման մեթոդների ընտրության վրա:

Հիմնաբառեր՝ *Պետական կառավարում, կառավարման ձև, միապետություն, պոլիտեա, արիստրոկրատական կառավարում, դեմոկրատիա, նախագահական հանրապետություն, կառավարություն:*

* Հոդվածը ներկայացվել է 28.07.2025թ., գրախոսվել՝ 07.09.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.09.2025թ.:

Ներածություն

Պետական կառավարման ձևերն այսօր դարձել են ոչ միայն թիրախային թեմա պետական համակարգի հետ կապված քննարկումներում, այլ նաև առանցքային նշանակություն ունեն զարգացման գործընթացներում:

Պետական կառավարման ձևը որոշում է այն, թե ինչպես պետք է կազմակերպվեն պետության գործառույթները, ինչպես են ներկայացվում վարչական մարմինները, թե ինչպես են մշակվում քաղաքական ու սոցիալական նախաձեռնությունները, և ինչպիսի մեխանիզմներով է ապահովվում հանրային ծառայությունների մատուցումը: Այսօր, առավել քան երբևէ, անհրաժեշտություն է առաջացել պարբերաբար վերանայելու պետական կառավարման ձևերն ու կառուցվածքները՝ հաշվի առնելով տեխնոլոգիական զարգացումները,գլոբալիզացիան և հասարակական պահանջները:

Ներկայումս մենք ապրում ենք թվային դարում, որտեղ տեղեկատվության տարածման արագությունը և կոմունիկացիայի նոր ձևերը փոխել են ինչպես հասարակության, այնպես էլ պետական կառավարման գործառույթները:

Կառավարման ձևերի փոփոխությունը կապված է նաև երկրի տնտեսական, քաղաքական, սոցիալական և մշակութային առանձնահատկությունների հետ, որոնք նպաստում են նոր գործիքների ու մեթոդների ներդրմանը: Կառավարման ձևերը կարող են լինել դիկտատորական կամ դեմոկրատիվ, դաշնային կամ միացյալ՝ կախված երկրի համախմբման մակարդակից ու կառավարման կառուցվածքից:

Այսօր շատ երկրներում, այդ թվում նաև Հայաստանում, առկա է օրենսդրական ու կառավարման համակարգի արդիականացման գործընթաց, որը ներառում է որոշակի փոփոխություններ թե՛ պետական մարմինների գործունեության արդյունավետության բարձրացման, թե՛ քաղաքացիների մասնակցության մակարդակի բարելավման նպատակով: Արդյունքում, պետական կառավարման արդի ձևերը պետք է կարողանան ավելի մոտիկ կապ հաստատել քաղաքացիների հետ, ապահովել թափանցիկություն և մասնակցություն, ինչն էլ այսօր դառնում է ոչ միայն անհրաժեշտություն, այլև հանրային պահանջ:

Թեմայի ուսումնասիրությունը կարևոր է, քանի որ այն հնարավորություն է տալիս հասկանալու, թե ինչպես են առկա կառավարման համակարգերը կարողանում արձագանքել ժամանակակից մարտահրավերներին և թե ինչպիսին են լինելու այն քայլերը, որոնք պետք է ձեռնարկվեն, որպեսզի պետական կառավարման ձևերը լինեն արդյունավետ ու կայուն մեր օրվա պայմաններում:

Պետական կառավարման բնական օրենքները և սկզբունքները

Պետական կառավարման համակարգը պետության կողմից իր գործառույթներն իրականացնելու ամբողջ մեխանիզմն է, այն ներառում է կառավարման բոլոր մարմինները, իրավական նորմերը, միջոցները և գործընթացները, որոնց միջոցով պետությունը կազմակերպում և ղեկավարում է հասարակական կյանքը:

Պետական կառավարումը՝ իբրև նպատակամղված գործունեություն, հանդես է գալիս որպես հասարակական կյանքի կարևորագույն մաս և բնորոշվում վերջինիս վիճակով՝ կարիքներով և շահերով: Միևնույն ժամանակ, պետության կենսագործունեության օբյեկտիվ օրենքները սոցիալական կառավարման այն օրենքներն են, որոնք ունեն ինֆորմացիոն բնույթ (Քալաշյան 81):

Կառավարման օրենքները, ի տարբերություն իրավական օրենքների, որոնցով բնորոշվում են հասարակական իրավահարաբերությունները, նկարագրում են ամբողջական պետական մեքենայի և նրա կառավարման մարմինների, կառավարող համակարգի և սոցիալական միջավայրի, ինչպես նաև կառավարող սուբյեկտի և կառավարվող օբյեկտի միջև առկա այն ընդհանուր փոխհարաբերությունները, որոնք,

ունենալով անհրաժեշտ, կրկնվող և էական բնույթ, տրվում են գիտատեսական մեկնության:

«Կառավարում» կամ «իշխում» հասկացությունը քաղաքական գիտության կարևորագույն կատեգորիաներից է: «Քաղաքագիտության առարկան է, ըստ Հ. Լասուելի,«իշխանությունն ու դրա կրողները», ըստ Ռ. Դալի՝ «իշխանության, տիրապետման կամ հեղինակության» իրականացումը, ըստ Դ. Իստոնի՝ բուն քաղաքականությունը «արժեքների իշխանական բաշխումն» է» (Мельвиль 324-328):

Իշխանությունն այն առանցքն է, որի շուրջ ձևավորվում և ամրագրվում են քաղաքական գիտությունների ուսումնասիրության տարբեր օբյեկտներն ու ուղղությունները: Իսկ ինչպիսի՞ն են լինում իշխանության ձևերը, այսինքն՝ մեր բնորոշմամբ՝ քաղաքական կառավարման ձևերը. առաջնահերթ պետք է հենց դա հստակեցնել:

«Կառավարություն» տերմինը վերաբերում է այն ինստիտուտներին ու գործընթացներին, որոնց շրջանակներում սովորաբար ընդունվում են կոլեկտիվ ու, որպես կանոն, իրականացման համար պարտադիր որոշումներ: Քաղաքական համակարգը կամ ռեժիմը ավելի լայն հասկացություններ են, ներառում են ոչ միայն իշխանության մեխանիզմները և պետության ինստիտուտները, այլև այն կառույցներն ու գործընթացները, որոնց միջոցով պետությունը համագործակցում է հասարակության հետ (Мельвиль 331-335):

Հասարակության կառավարման՝ մինչ օրս ամենաարդյունավետ ինստիտուտը եղել է պետությունը:

«Պետությունը քաղաքական համակարգի հիմնական ինստիտուտն է, որը կազմակերպում, ուղղորդում և վերահսկում է մարդկանց, հասարակական խմբերի, դասակարգերի ու ասոցիացիաների համատեղ գործունեությունն ու հարաբերությունները: Պետությունը նշանակալի է նրանով, որ նրա ձեռքում է կենտրոնացված իշխանությունն ու ռեսուրսները, ինչն էլ հնարավորություն է տալիս կառավարելու ու նպատակաուղղված կարգավորելու սոցիալական հարաբերությունները: Պետությունը քաղաքական իշխանության հատուկ կազմակերպութուն է, որն ունի սուվերենիտետ և իր հրամանների համապարտադիր բնույթ» (Решетникова 123):

Բազում այլ գործոնների շարքում պետության զարգացման կարևորությամբ է պայմանավորված նաև պետության ղեկավարող կառույցների արդյունավետ աշխատանքը և ժողովրդի կենսունակության բարձրացումը: Ակնհայտ է, որ պետության արդիականացման ճանապարհին հանդիպում են բազմաթիվ մարտահրավերներ, որոնց ոչ միայն պետք է տալ համարժեք պատասխան, այլև, այդ մարտահրավերներին դիմակայելով, հավաքել անհրաժեշտ փորձ ու հմտություններ՝ պետության զարգացման գործում խորքային ծրագրեր իրականացնելու համար (Գասպարյան և Ջալինյան 10):

Քաղաքական մտածողների ուշադրության կենտրոնում մշտապես եղել է այն հարցը, թե ինչով է տարբերվում կառավարման մի ձևը մյուսից: Դեռ Ք.ա. 4-րդ դարում Արիստոտելը նախաձեռնեց քաղաքական ռեժիմների դասակարգման մեզ հայտնի առաջին փորձը: 18-րդ դարի սկզբներին շրջանառության մեջ դրվեց երկրները միապետությունների ու հանրապետությունների, ինքնակալությունների ու սահմանադրական ռեժիմների բաժանման պրակտիկան: 20-րդ դարում ի հայտ եկան նոր առավել յուրօրինակ դասակարգումներ: «Սառը պատերազմի» ժամանակահատվածում երկրագնդի քաղաքական քարտեզը բաժանված էր «Երեք աշխարհների», որում համաշխարհային քաղաքականությունը հանգեցվում էր ժողովրդավարության ու ամբողջատիրության միջև հակամարտությանը:

Այսօր այդ դասակարգումը հնացած է, մասնավորապես՝ կապված այնպիսի քաղաքական գործընթացների հետ, ինչպիսիք են՝ կոմունիզմի փլուզումը, Արևելյան Ասիայի հզորացումը և քաղաքական իսլամի կայացումը: Այսօր դեռևս պարզ չէ՝ ինչ են

նշանակում այդ փոփոխությունները՝ արևմտյան լիբերալ դեմոկրատիայի համաշխարհային հաղթարշա՞վ, թե՞ ժամանակակից աշխարհի հետագա քաղաքական ֆրագմենտացիա (Хейвуд 28):

Կառավարման ձևեր

Կառավարման ձևը համալիր սահմանադրական-իրավական ինստիտուտի, իշխանության կազմակերպում է, որը բնութագրվում է որպես ֆորմալ աղբյուր, բարձրագույն մարմինների կառուցվածք, ունի իրավական բնույթ, ինչպես նաև նրանց միջև փոխհարաբերությունների հաստատված կարգ: Կառավարման ձևի գլխավոր որոշիչ չափանիշն է պետության գլխի իրավական կարգավիճակը (ընտրվող և փոխարինվող հանրապետություններում, ժառանգական միապետություններում):

Պետական կառավարումը՝ իբրև նպատակամղված գործունեություն, հանդես է գալիս որպես հասարակական կյանքի վերնաշենք և բնորոշվում վերջինիս վիճակով՝ կարիքներով և շահերով: Միևնույն ժամանակ, պետության կենսագործունեության օբյեկտիվ օրենքները սոցիալական կառավարման այն օրենքներն են, որոնք ունեն ինֆորմացիոն բնույթ: Կառավարման ընթացքում սուբյեկտիվ գործոնը սերտաճվում է օբյեկտիվ գործոններին, կառավարման ներքին տրամաբանությունը՝ կառավարվող օբյեկտի փոփոխության և գործունեության տրամաբանությանը:

Այս դիալեկտիկայի էությունը կայանում է սուբյեկտի օբյեկտիվացման և օբյեկտի սուբյեկտիվացման մեջ: Կառավարման օրենքները, ի տարբերություն իրավական օրենքների, որոնցով բնորոշվում են հասարակական իրավահարաբերությունները, նկարագրում են ամբողջական պետական մեքենայի և նրա կառավարման մարմինների, կառավարող համակարգի և սոցիալական միջավայրի, ինչպես նաև կառավարող սուբյեկտի և կառավարվող օբյեկտի միջև առկա այն ընդհանուր փոխհարաբերությունները, որոնք ունենալով անհրաժեշտ, կրկնվող և էական բնույթ, տրվում են գիտատեսական մեկնության: Պետական կառավարման օբյեկտիվ օրենքների համապատասխանելիությունը իրական կյանքին չափորոշվում է կառավարչական հարաբերություններում սուբյեկտի՝ բազմազան գործողություններով դրսևորված այն՝ էականորեն նշանակալի արդյունքներով, որոնք օժտված են պարբերական կրկնողությամբ: Սոցիալական միջավայրի վիճակից, այդ թվում՝ հասարակական համակարգի կառուցվածքից կախվածության մեջ գտնվող կառավարչական պրոցեսի վերլուծությունը, ինֆորմացիոն մոտեցման հետևողական կիրառման դեպքում, հանգեցնում է պետական կառավարման կառուցվածքային և գործառութային յուրահատուկ օրենքների բացահայտմանը (Քալաշյան 22):

Քանի որ պետությունը՝ որպես ժամանակակից պետականության ընդհանուր և համընդհանուր տեսակ, ի հայտ եկավ և հաղթականորեն զարգացավ Եվրոպայում՝ Մեծ Ֆրանսիական հեղափոխության հիման վրա, այսինքն՝ 18-րդ դարի վերջից. փաստ է, որ ժողովրդի գոյությունը որպես մարդկանց համայնք, որը միավորված է լեզվի, կրոնի, մշակույթի, պատմության, մտածելակերպի և ընդհանուր տարածքում համատեղ բնակության միջոցով, որպես կանոն, կայուն կերպով ապահովվում է միայն այն ժամանակ, երբ ժողովուրդը կառավարում է իր սեփական ինքնիշխան և անկախ պետությունը, այսինքն՝ երբ ժողովուրդը դարձել է մարդկանց քաղաքական համայնք, ազգ, այնուհետև՝ պետություն: Այս գործընթացը, ինչպես հայտնի է, ազգային ինքնորոշման սկզբունքի իրականացումն է, և պատմության մեջ սովորաբար ուղեկցվում է ուժի կիրառմամբ, հաճախ՝ արյունալի ազատագրական պայքարով (Люхтерхандт 95):

Պետության կայացածությունը, լինելով պետության նպատակադրումներին համահունչ արդյունավետ սոցիալ-տնտեսական քաղաքականություն մշակելու և իրականացնելու կարողություն, առավելապես պայմանավորված է գործունակ պետական ինստիտուտներով և դրանց աշխատանքի արդյունավետությամբ: Ներկայումս ամբողջ աշխարհում տեղի ունեցող թվային փոխակերպումները լայնորեն

ներդրվում են նաև պետական կառավարման համակարգում՝ նպատակ ունենալով ամբողջական ինտեգրված համակարգերի միջոցով ապահովելու մատուցվող պետական ծառայությունների որակը և դրանցից քաղաքացիների բավարարվածության աստիճանը (Խաչատրյան 271):

Անկասկած, կարևոր գործոն է նաև կառավարման թվայնացումը (e-Government). պետական համակարգում թվայնացման գործընթացների խթանումը նպաստում է պետական կառավարման արդյունավետության բարձրացմանը: Պետք է ընդունել նաև, որ պետական կառավարման թվայնացումը չի կարող ինքնաբերաբար հանգեցնել դրա արդյունավետության բարձրացմանը: Եթե թվայնացման արդյունքում սոսկ ստեղծվում են գերատեսչական՝ ֆունկցիոնալ առումով միմյանց կրկնող տեղեկատվական համակարգեր, ապա դրանք ընդամենը կարող են որոշ չափով նվազեցնել պետական մարմինների ու քաղաքացիների շփումը, էլեկտրոնային եղանակով որոշ ծառայություններ մատուցել, բայց ոչ երբեք հանգեցնել պետական ինստիտուտների կայացմանը: Թվայնացումը բարձրացնում է պետական համակարգի աշխատանքի արդյունավետությունը՝ նպաստելով առավել արդյունավետ սոցիալ-տնտեսական զարգացման ծրագրեր իրագործելուն: Ուստի՝ կարելի է պնդել, որ պետության կայացածության մակարդակի գնահատման ժամանակ անհրաժեշտ է պատշաճ ուշադրություն դարձնել երկրի թվայնացման, պետական համակարգում թվային տեխնոլոգիաների ներդրման տարաբնույթ ցուցանիշներին (Խաչատրյան 272):

Ժամանակակից պետություններին բնորոշ է կառավարման երկու ձև՝ հանրապետություն և միապետություն (Додонов,и др . 91): Պետք է ասել, որ Հայաստանի Հանրապետությունում 1991 թվականին ընդունված «Անկախ պետականության հիմնադրույթների մասին» սահմանադրական օրենքով, ինչպես նաև «Հայաստանի Հանրապետության նախագահի մասին», «Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի մասին» օրենքներով նույնպես ձևավորվեց և մինչև 1995 թվականի Սահմանադրության ընդունումը գործում էր պետական կառավարման մի այնպիսի «հիբրիդային» համակարգ, որն իր մեջ ներառում էր ինչպես միայն խորհրդային (սովետական) կառավարմանը, այնպես էլ նախագահական և խորհրդարանական կառավարմանը բնորոշ հատկանիշներ: Նախատեսվում էին, մասնավորապես, նախագահի և փոխնախագահի պաշտոններ (ինչը հատկանշական է նախագահական կառավարման ձևի համար) և վարչապետի պաշտոն (ինչը բնորոշ է կիսանախագահական և խորհրդարանական կառավարման ձևերին): Ավելին, նախարարների խորհրդի (կառավարության) նախագահի պաշտոնի առկայության պայմաններում, «Հայաստանի Հանրապետության նախագահի մասին» օրենքի 8-րդ հոդվածի 7-րդ կետի համաձայն, հենց Հանրապետության նախագահն էր ղեկավարում կառավարության գործունեությունը և նախագահում կառավարության նիստերին:

Պատմության ընթացքում մեծ հետաքրքրություն է ներկայացրել քաղաքական կյանքի և հատկապես՝ պետության տիպաբանության խնդիրը: Պետության առավել վաղ և, թերևս,հայտնի տիպաբանությունը իրականացրել է Արիստոտելը իր «Պոլիտիկա» աշխատության մեջ (Ք. ա. 4-րդ դ.). հունական պոլիսների ուսումնասիրությամբ նա տարբերակում է պետության ճիշտ և սխալ ձևեր: Ճիշտ է համարում այն պետությունները, որոնց իրական նպատակը համընդհանուր բարիքն է, իսկ սխալ է համարում այն պետությունները, որոնք մղված են միայն կառավարիչների բարիքի ապահովմանը: Ըստ Արիստոտելի՝ պետական կարգը այն է, երբ տիրապետում է օրենքով հաստատված իշխանությունը: Համընդհանուր բարիքի չափանիշից բացի կիրառում է նաև կառավարումը իրականացնող անձանց թվի չափանիշը. մե՞կն է կառավարում, մի քանի՞սը, թ՞ե շատերը (Сморгунов 93):

Պետական կառավարման ձևերը բարդ ու բազմաբնույթ են, սակայն հիմնականում դրանք կարելի է բաժանել մի քանի հիմնական կատեգորիաների, որոնք

կախված են պետության կառավարման բնույթից և հասարակության պահանջներից: Որպես նման տիպերի օրինակներ կարելի է նշել և՛ ժամանակակից, և՛ պատմական համակարգեր:

Դեմոկրատիան այնպիսի պետական կառավարման ձև է, որտեղ իշխանությունը պատկանում է ժողովրդին: Ժողովուրդը ընտրում է իր առաջնորդներին ազատ ընտրություններով, և այն իրականացվում է բազմաթիվ տարբեր ձևերով: Դեմոկրատական կառավարման ձևերը ենթադրում են ազատություն, հավասարություն, օրենքի գերակայություն և քաղաքացիների մասնակցություն պետական գործընթացներին: Դեմոկրատիան կարող է լինել ուղիղ կամ միջնորդավորված՝ կախված նրանից, թե քաղաքացիները վերականգնում են իրենց իշխանությունը անմիջապես (ուղիղ ժողովրդավարություն) կամ ընտրում են ներկայացուցիչներ, ովքեր կառավարում են նրանց փոխարեն (միջնորդավորված ժողովրդավարություն): Օրինակ՝ Միացյալ Նահանգների նախագահական համակարգը կամ Հայաստանի խորհրդարանական համակարգը (Զալինյան 2002):

Ապարատային կամ բյուրոկրատական կառավարման ձև: Այս տեսակը հատուկ է այնպիսի համակարգերին, որտեղ պետության պաշտոնյաները հանդիսանում են ամենակարևոր գործոնները:

Ազգային կամ միանձնյա կառավարման ձև (դիկտատուրա): Այս կառավարման ձևը ենթադրում է, որ պետությունը ղեկավարվում է մեկ անձի կողմից, որի իշխանությունը չի սահմանափակվում ոչ մի օրենքով կամ հաստատությամբ: Դիկտատուրայում իշխանությունն ամբողջությամբ կենտրոնացած է մեկ մարդու ձեռքում, և քաղաքացիների իրավունքն ու ազատությունները սահմանափակվում են: Իշխանության ղեկավարը որոշումներ ընդունում է առանց հանրային քննարկման կամ ընտրական ընթացակարգերի (Զալինյան 2002):

Նախագահական կառավարում: Նախագահական համակարգը բնորոշ է այն երկրներին, որտեղ պետության նախագահը կատարում է և՛ գործադիր, և՛ աջակցող դերեր, այնուամենայնիվ կարող է նաև լինել սահմանափակված խորհրդարանական վերահսկողությամբ: Նախագահական կառավարման ժամանակ նախագահի լիազորությունները լինում են ավելի լայն, քան խորհրդարանական համակարգերում: Նախագահը շատ հաճախ ընտրվում է ժողովրդի կողմից, և նրա իշխանությունը չի զուգորդվում խորհրդարանի կամ այլ մարմինների կողմից:

Խորհրդարանական կառավարման ձևում իշխանության մեծամասնությունը խորհրդարանի ձեռքում է: Այս համակարգում կառավարության ձևավորումն ու գլխավորի նշանակումը հիմնականում կախված են խորհրդարանական ընտրություններից: Այս համակարգում նախագահի պաշտոնը կարող է լինել հիմնականում խորհրդանշական կամ սահմանափակ, մինչդեռ կառավարության ղեկավարումն իրականացնում է վարչապետը, որն ընտրվում է խորհրդարանի կողմից (Զալինյան 2002):

Անկախ պետական կառավարման ձևից՝ պետության պոտենցիալի համախառն և պաշտպանական հզորության հիմքը նրա տնտեսական ներուժն է, որը կազմում է մնացած բոլոր ներուժների հիմքը, քանի որ դրանք ենթադրում են համապատասխան տնտեսական աջակցություն (Հարությունյան 54):

Քաղաքական կառավարման կոորդինատային դասակարգում

Քաղաքական համակարգի գծային տիպաբանությունը բավական սահմանափակ օգտագործման դաշտ ունի զարգացած համեմատական վերլուծության մեջ: Քաղաքական համակարգի բաժանումը երկու հիմնական խմբերի հնարավորություն չէր տալիս մի շարք հատկանիշներով խառնված քաղաքական համակարգերի հետազոտման համար: Միաչափ չափանիշները միավորում էին քաղաքական համակարգի տիպերի պարունակային կողմը: Ուստի՝ առաջացան քաղաքական համակարգի տարբեր բնութագրական գծերի համադրման

հիմքով տիպաբանություններ: Տիպերի դասակարգման չափանիշների քանակից ելնելով՝ առանձնացվում են *երկչափ և բազմաչափ* կոորդինատային համակարգեր:

Երկչափ կոորդինատային համակարգի լավ տարբերակ է առաջ քաշում **Ռ.Դալը**՝ այն դնելով պոլիարխիայի էմպիրիկ հիմքում: Այն բավական պարզ է և էմպիրիկ համեմատական վերլուծության հիմնական հասկացությունների և հիպոթեզների համար լավ միջոց է: Դալի տիպաբանությունը դասվում է ապրիոր (փորձի վրա չհիմնված) և կոնցեպտուալ տիպաբանությունների շարքին: Այն առաջ է քաշում «Պոլիարխիա. մասնակցություն և ընդդիմություն» գրքի (1971) առաջին մասում (Даль 427-455):

Դալը իր քաղաքական համակարգի իդեալական տիպերը կերտում է երկու չափանիշների հիման վրա: Առաջինը վերաբերում է թույլատրելի ընդդիմությանը կամ քաղաքական *մրցակցությանը*: Երկրորդը վերաբերում է իշխանության համար հրապարակային մրցակցության գործընթացի մեջ բնակչության *մասնակցությանը:*

Համաձայն առաջարկած չափորոշիչների՝ առանձնացնում քաղաքական համակարգի չորս տիպեր: Եթե ընդդիմություն և քաղաքական մրցակցություն չկա կամ մոտ է զրոյին, իսկ հրապարակային պայքարին մասնակցելու իրավունք ունեցողների համամասնությունը փոքր է, ապա այդ համակարգը *«փակ գերիշխանություն»* է: Փոքր մրցակցության և մեծ մասնակցության դեպքում խոսքը վերաբերում է *«ներառող գերիշխանությանը»:* Մեծ մրցակցության և փոքր մասնակցության համադրումը *«մրցակցային օլիգարխիան»* է: Իսկ զգալի մրցակցության և մասնակցության դեպքում առաջանում է «*պոլիարխիան»*: Սովորաբար հնչեցվող դեմոկրատական քաղաքական համակարգին համապատասխանում է «պոլիարխիա» հասկացությանը: Իրական քաղաքական համակարգերը Դալի սխեմայի մեջ տեղադրելիս թերևս ուղղանկյան մեջ կենտրոնական դիրքում կհանգրվանեն (Даль 427-455):

Քաղաքական համակարգի տիպաբանության կառուցման որոշ դեպքերում կիրառվում են նաև ընդհանուր հասարակությանը վերաբերող ցուցանիշներ՝ տնտեսական զարգացում, սոցիալ-տնտեսական անհավասարություն, սոցիալական և մշակութային դիֆերեցվածություն: Նման տիպավորման վառ օրինակ է առաջարկում Արենդ Լեյպհարտը: Նա անդրադառնում է կայուն քաղաքական դեմոկրատիայի վերլուծությանը: Գտնում է, որ կայուն դեմոկրատիայի պայմաններում բնակչության դիֆերենցացման գործոնը բացատրվում է քաղաքական էլիտայի վարքով:

Էլիտաները նաև կիրառում են ենթահամակարգերի արժեքները սեփական հեղինակության բարձրացման համար, ուստի և մեծանում է հավանականությունը, որ էլիտաների միջև պայմանավորվածությունը կընդունվի բնակչության կողմից:

Ըստ այդմ՝ Լեյպհարտը կառուցում է դեմոկրատական համակարգերի իր տիպաբանությունը: Նա կիրառում է երկու չափանիշներ. հասարակության կառուցվածքը՝ միատա՞րր է, թե՞ պլյուրալիստական, էլիտայի վարքը՝ թշնամակա՞ն է, թե՞ կոալիցիոն:

Կոալիցիոն համակարգերում երկակի ֆունկցիաներ են առկա: Մի կողմից մեծ է հավանականությունը պառակտման, իսկ մյուս կողմից տարբեր ենթահամակարգերի էլիտաների համագործակցմամբ հնարավոր է կայունության հաստատում: Սա կոչում է համագործակցային դեմոկրատիա, երբ էլիտաները գործում են ողջ հասարակության արժեքների հիմքով առաջնորդվելով և պատրաստակամ են պահպանելու երկրի ամբողջականությունը: Համագործակցությունը կերտվում է վստահության և կոմպրոմիսի հիմքով:

Կենտրոնամետ համակարգերում էլիտայի թշնամական վերաբերմունքը կայունությանը չի սպառնում, քանի որ հասարակության մեջ առկա են հարաբերականորեն միատարր արժեքներ:

Կենտրոնախույս համակարգերում անկայունության վտանգը մեծ է, ինչը կապված է պլյուրալիստական արժեկողմնորոշման և էլիտաների անհամագործակցային ուղղվածության հետ (Даль 427-455):

Քաղաքական կառավարման ձևերի իր դասակարգումն է առաջարկում Բլոնդելը, նրա դասակարգումն առանձնանում է մեծ թվով փոփոխականների առկայությամբ: Խմբավորման համար նա օգտագործում է 3 փոփոխականներ՝ քաղաքական մրցակցություն, էլիտայի կառուցվածք և բնակչության քաղաքական մասնակցություն:

Քաղաքական մրցակցությունը գնահատվում է բաց կամ փակ լինելու հանգամանքով, ինչը կապված է ընդդիմության գործառնման հնարավորության հետ: Էլիտայի կառուցվածքի առանձնացումը կատարվում է էլիտայում ենթախմբերի առկայության և ինքնուրույնության հիմքով, ըստ այդմ տարբերակվում են մոնոլիտ և դիֆերենցացված էլիտաներ: Քաղաքական մասնակցությունը բնութագրվում է քաղաքական կյանքում բնակչության ընդգրկվածության աստիճանով:

Ըստ որի Բլոնդելը բաժանում է ինկլյուզիվ (ներառող) և էքսկլյուզիվ (բացառող) համակարգեր: Այս փոփոխականների համադրմամբ առաջ է քաշում քաղաքական համակարգի 6 տիպեր՝ ավանդական, էգալիտար-ավտորիտար, ավտորիտար-բյուրոկրատական, ոչ էգալիտար-ավտորիտար, մրցակցող-օլիգարխիա, լիբերալ-դեմոկրատական:

Այս բաժանումները ցուցադրում են պետության կառավարման ձևերի բազմազանությունը և դրանց տարբերությունները: Ամեն մի կառավարման ձև ունի իր առանձնահատկությունները, որոնք որոշվում են յուրաքանչյուր երկրի մշակույթով, պատմությամբ և քաղաքական համակարգով:

Եզրահանգումներ

Ամփոփելով պետական կառավարման հիմնական ձևերի վերաբերյալ ուսումնասիրությունը՝ կատարել ենք հետևյալ եզրահանգումները.

1. Պետական կառավարման համակարգը ապահովում է, որ պետությունը գործի կազմակերպված, կանխատեսելի և օրինական ձևով՝ ծառայելով հասարակության շահերին:
2. Պետական կառավարման ձևերը տարբեր կերպ կարող են ապահովել երկրի քաղաքական, սոցիալական և տնտեսական կայունությունը: Դեմոկրատական համակարգերը ավելի մեծ ճկունություն են ապահովում, որտեղ քաղաքացիներն ու ժողովրդավարական ինստիտուտները կարող են կանխել իշխանության չարաշահումը, մինչդեռ դիկտատուրաները կամ բյուրոկրատական համակարգերը ավելի կենտրոնացված են, բայց կարող են բերել կառավարման ծանրաբեռնվածության կամ չարդարացված ուժի կիրառման:
3. Կառավարման տարբեր ձևերի արդյունավետությունը կախված է պետության պատմությունից, մշակույթից, ավանդույթներից և քաղաքական մշակույթից: Դեմոկրատիան կարող է լինել ավելի երկարաժամկետ կայուն, բայց անհրաժեշտ է բարձր քաղաքացիական գիտակցություն և օրենքների հետևողական կիրառություն, մինչդեռ դիկտատուրաները կարող են արագ գործել, բայց հաճախ հանդիպում են ժողովրդական հակադրությունների:
4. Պետության կառուցվածքը որոշվում է հիմքում ընկած քաղաքականությամբ, այսինքն՝ ինչպիսի քաղաքական ուղղվածություն կամ գաղափարախոսություն կունենա տվյալ երկիրը, այդպիսին կլինի նրա պետական կառուցվածքը :
5. Հանրային մասնակցություն: Դեմոկրատական կառավարման ձևերը առավելապես կենտրոնացած են քաղաքացիների մասնակցության վրա, որտեղ

հանրությունը կարող է ազդել կառավարման գործընթացի վրա՝ ընտրությունների, հանրաքվեների կամ այլ մեթոդներով: Իսկ ապարատային կամ միանձնյա կառավարման ձևերում հանրային մասնակցությունը սահմանափակված է կամ նույնիսկ բացակայող է:

6. Պետական կառավարման տարբեր ձևերում իշխանության սահմանափակումները տարբեր են: Դեմոկրատիաներում իշխանությունը մոնիթորինգի և պատասխատվության ներքո է գտնվում, քանի որ քաղաքացիներն ունեն վերահսկողություն իրենց ընտրված պաշտոնյաների նկատմամբ:

7. Քաղաքական կառավարման դասակարգման լավագույն տարբերակը ձևաբանական կոորդինատային բազմաչափ դասակարգումն է:

8. Քաղաքական կառավարման այս կամ այն դասակարգման հիմքում ընկած է տվյալ մտածողի արժեկողմնորոշումը, որից էլ բխեցվում է դասակարգման չափանիշը:

9. Պետական կառավարման համակարգի զարգացումը պահանջում է երկարաժամկետ ռազմավարություն, որը միավորում է կառույցների բարեփոխում, տեխնոլոգիական նորարարություն և քաղաքացիական մասնակցություն:

10. Ո՛չ մի կառավարման ձև իդեալական չէ. հաջողությունը կախված է ոչ միայն ինստիտուտներից, այլև քաղաքական մշակույթից, քաղաքացիական գիտակցությունից և իրավական պետության սկզբունքների պահպանումից:

Ժամանակակից միտումներն են.

Թվայնացում (e-Government)–էլեկտրոնային ծառայություններ, բաց տվյալներ:

Մասնակցային կառավարում – քաղաքացիների ներգրավում որոշումների կայացման մեջ:

Կայուն զարգացում – շրջակա միջավայրի և սոցիալական հավասարակշռության պահպանում:

Այս բոլոր բաղադրիչները միասին ապահովում են այն, որ պետությունը կարողանա արդյունավետորեն կազմակերպել հասարակական կյանքը և արձագանքել փոփոխվող պայմաններին:

Այս եզրահանգումներն ընդգծում են, որ պետական կառավարման ձևը ոչ միայն ձևավորում է երկրի քաղաքական համակարգը, այլև ազդում է հասարակության զարգացման, պետական կայունության և քաղաքացիական ազատությունների վրա:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Արսենյան,Գևորգ և ուրիշներ. *Պետական կառավարման հիմունքներ.* ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն». 2001, էջ 204:

2. Գասպարյան, Մխիթար և Ջալինյան, Աշոտ. *«Պետականաշինության մշակույթը որպես պետության բնականոն արդիականացման գրավական».Հանրային կառավարում*, 2, Հայաստանի Հանրապետության պետական կառավարման ակադեմիա,Երևան, 2021, էջ 10-21:

3. Ջալինյան, Աշոտ.*«Պետական կառավարման համակարգերի տեսակներն ու առանձնահատկությունները:Մտորումներ պետական կառավարաման բարեփոխումների և պետական ծառայության զարգացման մասին».«Տեղեկատվական տեխնոլոգիաներ և կառավարում»* Գիտական աշխատությունների ժողովածու, N1, 2002,էջ 10:

4. Խաչատրյան, Կառլեն. *«Թվայնացումը որպես պետության կայացածության բաղադրիչ». Գիտական Արցախ*, №3 (10), Երևան, 2021, էջ 265-274, DOI: 10.52063/25792652-2021.3-265:

5. Հարությունյան, Արտակ. *«Պետության ռազմական անվտանգության ներուժը. էությունը, կառուցվածքը և առանձնահատկությունները»*. ԱԵԳՄՄ «Գիտական Արցախ» պարբերական, N 1(8), Երևան, 2021, էջ 54-63, DOI: 10.52063/25792652-2021.1-47:

6. Սարգսյան,Մերի.*«ՀՀ կառավարման ձևի բարեփոխման հրամայականը իշխանությունների բաժանման և հավասարակշռման սահմանադրական կառուցակարգերի արդյունավետության բարձրացման համատեքստում».*ԵՊՀ իրավագիտության ֆակուլտետի ասպիրանտների և հայցորդների 2014. նստաշրջանի նյութերի ժողովածու. Երևան, 2015, էջ 67-85:

7. Օրդյան,Էդուարդ.*«Պետական կառավարման համակարգը Հայաստանում, ձևավորումը, բարեփոխումները և հիմնահարցերը»*. Երևան, ՀՀԿԴ, «Պետական ծառայություն», 1998:

8. Քալաշյան,Վաչե.*«Պետական կառավարման համակարգի զարգացման հեռանկարները և առաջնահերթությունները». «Նորավանք»* գիտակրթական հիմնադրամ, Երևան, 2003,էջ 81:

9. ---.*Պետական կառավարման արդյունավետությունը.* ԵՊՀ հրատարակչություն, 2014, էջ 165:

10. ՀՀ Նախագահի հրամանագիր *«Հայաստանի Հանրապետության կառավարության կառուցվածքը և գործունեության կարգը սահմանելու մասին».*ՀՀԱԺՏ 1995. 1-2:

11. --- . *«Հայաստանի Հանրապետության կառավարության և նրան ենթակա պետական կառավարման այլ մարմինների գործունեության կազմակերպման կարգը սահմանելու մասին».* ՀՀՊՏ 2007.07.25/37 (561), հոդ. 829:

12. Аристотель. *Политика. Сочинения в 4-х томах.* Т.4. Перевод Сергей Жебелева, Мысль, 1983, стр. 502.

13. Додонов, Вячеслав и др. «*Большой юридический словарь».* Инфра-М, М., 2001, стр. 591.

14. Глазунов, Николай. *Система государственного управления: Учебник для вузов.* М., 2002.

15. Даль. «Демократия и ее критики». Пер. с англ. Под ред. 2003, стр. 427-455.

16. Люхтерхандт, Отто. *«Исторический опыт и уроки Армянской государственности – взгляд со стороны». Научный Арцах*, №1, ОМУСА, 2018, с. 95-102.

17. Мельвиль, Андрей. *Политология: учеб*. М. 2008, с. 559.

18. Пикулькин, Александр. *Система государственного управления*. 1997.

19. Сморгунов, Леонид.*Сравнительная политология: Теория и методология измерения демократии.* СПб., 1999, с. 93.

20. Светлана, Решетникова. *Политология: учебник*. под ред., 6-е изд., Минск, 2010, с. 123.

21. Хейвуд, Эзра. *Политология: Учебник для студентов вузов.* Пер. с англ. под ред., Водолазова, Григорий. В. Вельского., М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005, с. 28.

WORKS CITED

1. Arsenyan,Gevorg yev urishner. [Fundamentals of Public Administration]. HH GAA «Gitut'yun». 2001, ej 204. (in Armenian)

2. Gasparyan, Mkhit'ar yev Zalinyan Ashot. [The Culture of State-Building as a Guarantee of the Natural Modernization of the State]. Hanrayin karravarum, 2, Hayastani Hanrapetut'yan petakan karravarman akademia,Yerevan, 2021, ej 10-21. (in Armenian)

3. Zalinyan, Ashot. [Types and Characteristics of Public Administration Systems. Reflections on Public Administration Reforms and the Development of Public Service. "Information technologies and management] #1, 2002. (in Armenian)

4. Khach'atryan, Karrlen. [Digitalization as a Component of Statehood], Gitakan Arts'akh, №3(10), Yeyevran,2021,ej 265-274, DOI: 10.52063/25792652-2021.3-265. (in Armenian)

5. Harut'yunyan, Artak. [The State's Military Security Potential: Essence, Structure and Features]. AYEGMM-«Gitakan Arts'akh» parberakan, N 1(8),Yerevan 2021,ej 54-63, DOI: 10.52063/25792652-2021.1-47. (in Armenian)

6. Ordyan, Eduard. [The State Administration System in Armenia: Formation, Reforms and Key Issues,Yerevan]. HHKD, «Petakan tsarrayut'yun», 1998. (in Armenian)

7. Sargsyan, Meri. [The Imperative of Reforming the Form of Government of the Republic of Armenia in the Context of Increasing the Effectiveness of the Constitutional Mechanisms of Separation and Balance of Powers]. YePH iravagitut'yan fakulteti aspirantneri yev hayts'ordneri 2014 t'. nstashrjani nyut'eri zhoghovatsu, Yerevan, 2015, ej 67-85. (in Armenian)

8. K'alashyan, Vach'e. [Prospects and Priorities of the Development of the State Administration System,Yerevan], «Noravank'» gitakrt'akan himnadram», 2003t'. 81 ej. (In Armenian)

9. K'alashyan, Vach'e. [The Effectiveness of Public Administration] YePH hratarakch'ut'yun,2014,165 ej. (in Armenian)

10. HH Nakhagahi hramanagir [On Establishing the Structure and Procedure for the Activities of the Government of the Republic of Armenia] HHAZHT 1995.1-2. (in Armenian)

11. --- [On Establishing the Procedure for Organizing the Activities of the Government of the Republic of Armenia and Other State Administration Bodies Subordinate to it]. HHPT 2007.07.25/37 (561), hod. 829. (in Armenian)

12. Aristotel', Politika, Sochineniya v 4-x tomax [Politics Writings in 4 volumes] .M., Mysl', 1983. T.4. Perevod Sergej, Zebeleva. 502 9. Dodonov, Vâčeslav. Ermakov ,Dmitrij . Krilova Marina M. i dr. M. (in Russian)

13. Bol'shoj ûridičeskij slovar' [Great Legal Dictionary].Infra-M, 2001. S. 591. (in Russian)

14. Glazunov, Nikolaj. Sistema gosudarstvennogo upravleniya [System of State Administration] .Uchebnik dlya vuzov. M., 2002 (in Russian)

15. Dal', Demokratija i ee kritiki [Democracy and its critics]. Per. s angl. Pod red. M.V.Il'ina. — M., 2003. S. 427-455. (in Russian)

16. Lyukhterkhandt, Otto. Istoricheskij opyt i uroki Armjanskoj gosudarstvennosti – vzgljad so storony [Historical Experience and Lessons of Armenian Statehood – a View From the Outside] Gitakan Arc'ax, №1, 2018 t' S.95. (in Russian)

17. Mel'vil' Andrej. Politologija [Political Science]. M. 2008, S. 559

18. Pikul'kin, Aleksandr. Sistema gosudarstvennogo upravlenija [System of State Administration].M. 1997. (in Russian)

19. Smorgunov. Sravnitel'naja politologija: Teorija i metodologija izmerenija demokratii [Comparative politics: Theory and Methodology of Democracy]. SPb., 1999. S . 93. (in Russian)

20. Svetlana, Rešetnikova. Politologiâ: učebnik /pod red.. 6-e izd. Minsk. 2010, S. 123. (in Russian)

21. Hejvud, Ezra. Politologiâ [Political Science]: Uchebnik dlya studentov vuzov / Per. s angl. pod red. Vodolazova, Grigorij,Vel'skogo. M.: UNITI-DANA, 2005.s. 28. (in Russian)

THE CONTEMPORARY MAIN FORMS OF PUBLIC ADMINISTRATION

SHUSHANIK VARDERESYAN
National Academy of Sciences of the Republic of Armenia,
Institute of Philosophy, Sociology and Law, Ph.D. Student,
Senior Lieutenant of the Police of the
Ministry of Internal Affairs of the Republic of Armenia
Spitak, the Republic of Armenia

The purpose of this article is to review the current state of the country's governance systems and their various models in line with global developments.

The diversity of forms of government shows how states can shape their governance mechanisms in different social, economic and political conditions, analyze and present these forms of government, their strengths and weaknesses, as well as the peculiarities of their application in different countries, which will provide an opportunity to more deeply understand the possibilities for improving and developing modern public governance systems.

The task of this article is not only to analyze the existing forms of state governance, but also to understand their impact on society - to what extent they contribute to the protection of citizens' rights, social justice, economic stability and general well-being.

The research used analysis, synthesis, induction, deduction and comparative methods.

In the work, we have substantiated that changing geopolitical and economic situations around the world often force states to adapt to new challenges and transform their governance models for future stability and global competitiveness.

Within the framework of the article, we have identified what external and internal factors influence the choice of state governance methods.

Keywords: *State administration, form of government, monarchy, polity, aristocratic government, democracy, presidential republic, government.*

ОСНОВНЫЕ СОВРЕМЕННЫЕ ФОРМЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ

ШУШАНИК ВАРДЕРЕСЯН
соискатель Института философии, социологии и права
Национальной Академии Наук Республики Армения,
старший лейтенант полиции Министерств внутренних дел
Республики Армения,
г. Спитак, Республика Армения

Целью данной статьи является рассмотрение текущего состояния систем государственного управления страны и их различных моделей в соответствии с глобальными событиями.

Разнообразие форм государственного управления показывает, как государства могут формировать свои механизмы управления в различных социальных, экономических и политических условиях, анализ и представление этих форм правления, их сильные и слабые стороны, а также особенности их применения в разных странах, что позволит глубже понять возможности совершенствования и развития современных систем государственного управления.

Задача данной статьи — не только проанализировать существующие формы государственного управления, но и понять их влияние на общество: в какой степени они способствуют защите прав граждан, социальной справедливости, экономической стабильности и общему благосостоянию.

В исследовании использовались методы анализа, синтеза, индукции, дедукции и сравнительного анализа.

В работе мы обосновываем, что меняющаяся геополитическая и экономическая ситуация в мире часто вынуждает государства адаптироваться к новым вызовам и трансформировать свои модели управления для обеспечения будущей стабильности и глобальной конкурентоспособности.

В рамках статьи мы выявили, какие внешние и внутренние факторы влияют на выбор методов государственного управления.

Ключевые слова: *государственное управление, форма правления, монархия, политическое устройство, аристократическое правление, демократия, президентская республика, правительство.*

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
POLITICAL SCIENCE, INTERNATIONAL RELATIONS
ПОЛИТОЛОГИЯ, МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ

ՎԵՐԱԲԱՇԽԻՉ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՐԴՅՈՒՆԱՎԵՏ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐԱԿՑՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍԸ *

ՀՏԴ 332.1 DOI: 10.52063/25792652-2025.2.25-127

ՆԱՐԻՆԵ ԱՍՐՅԱՆ
Երևանի պետական համալսարանի միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետի հանրային կառավարման ամբոնի դասախոս, ք.Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
narine.asryan@ysu.am
ORCID: 0000-0003-0589-8174

Սույն հոդվածը նվիրված է Հայաստանի Հանրապետությունում վերաբաշխիչ քաղաքականության և արդյունավետ կառավարման փոխազդեցության համակողմանի վերլուծությանը: Հետազոտության հիմնական նպատակն է ուսումնասիրել վերաբաշխիչ քաղաքականության հիմնական ուղղությունները և դրանց կիրառելիությունը երկրի սոցիալ-տնտեսական իրականության պայմաններում, ինչպես նաև վերհանել դրանց փոխկապակցվածությունը արդյունավետ կառավարման հայեցակարգային և էմպիրիկ հիմքերի հետ:

Ուսումնասիրության շրջանակներում դրվել են այնպիսի խնդիրներ, ինչպիսիք են հետխորհրդային անցումային շրջանում Հայաստանի Հանրապետությունում ձևավորված վերաբաշխման մեխանիզմների արդյունավետության գնահատումը, ինչպես նաև դրանց ազդեցության վերլուծությունը՝ կայուն տնտեսական աճի ապահովման, սոցիալական արդարության բարձրացման և եկամուտների անհավասարության նվազեցման տեսանկյունից:

Հետազոտության ընթացքում կիրառվել են թե՛ հայեցակարգային, թե՛ էմպիրիկ մեթոդներ՝ ներառյալ սոցիալ-տնտեսական ցուցանիշների վերլուծություն, պետական կառավարման գործառույթների գնահատում, ինչպես նաև վերաբաշխիչ քաղաքականության իրականացման փորձի համեմատական ուսումնասիրություն:

Էմպիրիկ վերլուծության արդյունքում բացահայտվել են վերաբաշխիչ քաղաքականության արդյունավետության հիմնական սահմանափակումները, այդ թվում՝ հարկաբյուջետային համակարգի կառուցվածքային թերությունները, սոցիալական պաշտպանության մեխանիզմների

* Հոդվածը ներկայացվել է 14.05.2025թ., գրախոսվել՝ 05.08.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.09.2025թ.:

անկատարությունը և կառավարման ինստիտուցիոնալ կարողությունների սահմանափակումները:

Հետազոտության արդյունքների հիման վրա արվել են գործնական առաջարկություններ, մասնավորապես՝ առաջարկվել է համալիր ռազմավարական մոտեցում, որը ներառում է հարկային համակարգի խորքային բարեփոխումներ, սոցիալական ծրագրերի թիրախավորման մեխանիզմների բարելավում և կատարելագործում, կոռուպցիայի դեմ պայքարի միջոցների ուժեղացում, ինչպես նաև թափանցիկության և հաշվետվողականության ապահովման ինստիտուցիոնալ մեխանիզմների ներդրում:

Ստացված եզրակացությունները կարող են օգտակար լինել և ունենալ կիրառական արժեք քաղաքականություն մշակողների, տնտեսագետների, սոցիալական քաղաքականության և հանրային կառավարման ոլորտի մասնագետների համար՝ նպաստելով Հայաստանի Հանրապետությունում սոցիալ-տնտեսական քաղաքականության առավել արդյունավետ նախագծմանն ու իրականացմանը:

Հիմնաբառեր՝ *վերաբաշխիչ քաղաքականություն, արդյունավետ կառավարում, սոցիալական արդարություն, հարկաբյուջետային համակարգ, եկամտային հարկ, սոցիալական անհավասարություն, տնտեսական աճ, բարեփոխում, Հայաստանի Հանրապետություն:*

Ներածություն

Պետության զարգացման և, հատկապես, բնակչության կենսամակարդակի պահպանման և ավելացման ուսումնասիրության նպատակը վարվող տնտեսական քաղաքականության և բնակչության բարեկեցության աստիճանի միջև կապերի ուսումնասիրությունն է:

Կառավարման արդյունավետության բարձրացումը դիտարկվում է որպես կայուն զարգացման հիմնարար պայման, քանի որ այն ապահովում է պետական և հանրային ռեսուրսների նպատակային և օպտիմալ օգտագործումը՝ նվազեցնելով կառավարման գործընթացների անարդյունավետությունը և կորուստները: Այսպես՝ կայուն զարգացման տեսությունը (WCED 1987) շեշտում է տնտեսական, սոցիալական և բնապահպանական բաղադրիչների հավասարակշռված զարգացումը, ինչը հնարավոր է միայն այն դեպքում, երբ կառավարման համակարգը գործում է բարձր ինստիտուցիոնալ կարողությունների և հաշվետվողականության պայմաններում: Այս համատեքստում առանձնահատուկ դեր է խաղում վերաբաշխիչ քաղաքականությունը, որը, ըստ Թ. Լոուիի (Lowi, T. J.) և Մասգրեյվի, (Musgrave, R. A.), ուղղված է սոցիալական անհավասարությունների նվազեցմանը և ռեսուրսների հավասարաչափ բաշխմանը: Գիտական ուսումնասիրությունները (Acemoglu & Robinson 2012) վկայում են, որ այն երկրներում, որտեղ պետական կառավարման համակարգը ունի արդյունավետ կազմակերպչական կառուցվածք և քաղաքականությունների ճշգրիտ մշակման մեխանիզմներ, վերաբաշխիչ քաղաքականությունը նպաստում է սոցիալական կայունությանը, տնտեսական աճին և երկարաժամկետ զարգացման ապահովմանը: Ուստի՝ կառավարման արդյունավետության բարձրացումն ու ճշգրիտ իրականացված վերաբաշխիչ քաղաքականությունը հանդես են գալիս որպես փոխկապակցված գործոններ, որոնք միասին երաշխավորում են առավել կայուն զարգացում:

Հարստության և եկամուտների վերաբաշխման հիմնախնդիրը հետխորհրդային տարածքում ձևավորված նորանկախ պետությունների սոցիալական բնույթի հիմնահարցերի մեջ առանցքայիններից է՝ բնորոշ հասարակական - քաղաքական բոլոր համակարգերին: ՀՀ անկախության հռչակումից հետո երկրի առջև դրված

հիմնական խնդիրներից մեկը հասարակական հարաբերությունների այնպիսի համակարգի ձևավորումն էր, որը թույլ կտար ապահովել հասարակության կայուն զարգացումը, պայմաններ կստեղծեր քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների հետագա առաջընթացն ապահովելու համար (Մարկոսյան 2-4):

Հայաստանի պարագայում վերաբաշխիչ քաղաքականությունը երկրի տնտեսական ռազմավարության կարևոր բաղադրիչն է՝ ուղղված եկամուտների անհավասարության վերացմանը և ներառական տնտեսական աճի խթանմանը: Սա ենթադրում է հարկային համակարգի՝ որպես սոցիալական պետության առանցքային ինստիտուցիոնալ բնութագրիչի և բյուջեի կառավարման ռազմավարության առկայություն՝ ապահովելու սոցիալական և եկամտային տարբեր խմբերի միջև ռեսուրսների արդար բաշխումը, ինչպես նաև հավասարակշռելու եկամուտների և հարստության անհամամասնությունները:

Իր հերթին, հարկային համակարգի արդյունավետ ֆինանսական կառավարումը չափազանց կարևոր է բյուջետային միջոցների արդյունավետ օգտագործման և արդյունավետ հարկային քաղաքականության իրականացման համար: Անհրաժեշտ է ընդգծել նաև պետական միջնաժամկետ ծախսերի ծրագրավորման շարունակական գործընթացի անհրաժեշտությունը՝ ապահովելով, որ պետական ծախսերը համահունչ լինեն երկրի ռազմավարական առաջնահերթություններին և զարգացման երկարաժամկետ նպատակներին: Սա ենթադրում է ռեսուրսների վերաբաշխում ցածր առաջնահերթ ոլորտներից դեպի բարձր առաջնահերթ բնագավառներ՝ բարձրացնելու պետական միջնաժամկետ ծախսերի արդյունավետությունը:

ՀՀ-ում վերաբաշխիչ քաղաքականության արդյունավետությունը կարևոր է նաև երկարաժամկետ տնտեսական կայունության ապահովման տեսանկյունից: Սա ներառում է մեթոդաբանական և գործնական մարտահրավերների լուծում՝ ռեսուրսների ֆինանսական կառավարման գործընթացը բարելավելու և դրանց բաշխման արդյունավետությունը բարձրացնելու համար: Սոցիալական աջակցության ծրագրերը և հարստության արդար վերաբաշխումը կարող են նպաստել կառավարական ծրագրերին հասարակության աջակցությանը՝ նվազեցնելով ներհասարակական սոցիալական բևեռացվածությունը և լարվածությունը: Սա կարևոր է հատկապես մեր երկրների պարագայում, երբ անհրաժեշտ է դիմակայել արտաքին տնտեսական մարտահրավերներին և ներքաղաքական ու սոցիալական խնդիրներին:

Վերաբաշխիչ քաղաքականության առանձնահատկությունները ՀՀ-ում

ՀՀ վերաբաշխիչ քաղաքականության առանձնահատկությունների, մասնավորապես՝ ոլորտային վերաբաշխումների վրա զգալի ազդեցություն են ունեցել որոշակի գործընթացներ: Նախ ներկայացնենք մինչ 2008թ.՝ համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամը, ՀՀ տնտեսության վիճակը: Այդ շրջանում ՀՀ տնտեսությունը բնութագրվում էր որպես արագ աճ արձանագրող տնտեսություն, ինչը պայմանավորված էր մի շարք գործոններով, այդ թվում՝ շինարարության ոլորտի բուռն զարգացում, սփյուռքից ներհոսող դրամական փոխանցումների աճ, միջազգային կապիտալ շուկաներում բարենպաստ պայմաններ և այլն:

Պետք է նշել, որ ՀՀ տնտեսությունը 2000-2007թթ. ընթացքում արձանագրել է զգալի աճ՝ տարեկան միջինը 12-13%:Այս շրջանում վերաբաշխիչ քաղաքականության հիմնական ուղղությունները ներառում էին, առաջին հերթին, հարկաբյուջետային քաղաքականությունը, որտեղ շեշտը դրված էր պետական ծախսերի կառուցվածքի բարելավման և հարկային բազայի ընդլայնման վրա: Այս շրջանը բնութագրվում էր սոցիալական ոլորտում ծախսերի համեմատաբար կայուն (ՀՆԱ-ի շուրջ 7-8%), պետական պարտքի համեմատաբար ցածր (ՀՆԱ-ի 16-20%) և պետական բյուջեի դեֆիցիտի կառավարելի մակարդակով (ՀՆԱ-ի 2-3%): Ավելին, գործարկվում էին

ենթակառուցվածքների զարգացման տարաբնույթ ծրագրեր՝ տրանսպորտի, ճանապարհաշինության, ջրամատակարարման և այլ ոլորտներում («Տնտեսական հեղափոխության» 2019թ. արդյունքները, 2):

Ֆինանսատնտեսական ճգնաժամից հետո վերափոխվեց նաև բյուջետային միջոցների բաշխման տրամաբանությունը. մասնավորապես, 2009-2013թթ. զարկ տրվեց սոցիալական պաշտպանությանը և տնտեսական զարգացմանն ուղղված ծրագրերին: Այս ժամանակահատվածը կարելի է բնութագրել հետևյալ կերպ՝ 2009թ. արձանագրվեց 14,1% տնտեսական անկում: Վերաբաշխիչ քաղաքականության մեջ մեծացավ հակաճգնաժամային միջոցառումների մասնաբաժինը. ավելացան պետական ծախսերը՝ ՀՆԱ-ի նկատմամբ հարաբերությունը հասցնելով մինչև 30%, ինչպես նաև ավելացավ արտաքին վարկային ռեսուրսների ներգրավման մասնաբաժինը՝ կազմելով ՀՆԱ-ի շուրջ 5-6%-ը (Հայաստան, տնտեսական աճը, աղքատությունը և աշխատանքի շուկայի զարգացումները 2004-2008թթ.,13): Տեղի ունեցան զգալի փոփոխություններ սոցիալական ոլորտում, արձանագրվեց սոցիալական ոլորտի ծախսերի աճ, թիրախավորվեց աղքատության կրճատումը, ինչպես նաև ընդլայնվեց և կատարելագործվեց ընտանեկան նպաստների համակարգը: Պետական ներդրումները կրթության և առողջապահության ոլորտներից վերաուղղորդվեցին դեպի գյուղատնտեսություն և զբաղվածության ոլորտներ՝ ընդլայնելով ցուցաբերվող աջակցության ծրագրերը:

Հետճգնաժամային շրջանում (2010-2013թթ.) նկատվեց պետական պարտքի զգալի աճ՝ 2008թ. ՀՆԱ-ի 16%-ից 2013թ. հասնելով շուրջ 44%-ի (ՀՀ հեռանկարային զարգացման ռազմավարական ծրագիր, 21-23): Այս ժամանակահատվածում բյուջետային քաղաքականության առաջնահերթությունը դարձավ մակրոտնտեսական կայունության ապահովումը և աստիճանական հարկաբյուջետային համախմբումը:

ՀՀ վերաբաշխիչ քաղաքականության առանձնահատկությունների փոփոխության մյուս ալիքը պայմանավորված էր 2020 թ. COVID-19 համավարակով և Արցախյան պատերազմով: Այս շրջանում ձեռնարկվեցին տնտեսական աջակցության հրատապ միջոցառումներ, մասնավորապես սահմանվեցին տնտեսության աջակցության հակաճգնաժամային մոտ 25 ծրագրեր՝ ուղղված համավարակի և պատերազմի ազդեցությունը մեղմելուն. այս միջոցառումների ֆինանսավորումը կազմեց ՀՆԱ-ի մոտ 3,5-4%-ը: Բացի այդ, գործարար հատվածին տրամադրվեցին հարկային արտոնություններ, վարկային արձակուրդներ (շուրջ 3-6 ամիս) և պետական երաշխիքներով վարկեր: Ավելին, իրականացվեցին շուրջ 130-140 միլիարդ ՀՀ դրամի չափով պետական երաշխիքով դրամական աջակցության ծրագրեր առավել խոցելի ճյուղերի համար (զբոսաշրջություն, հյուրանոցային բիզնես, հանրային սնունդ և այլն), ավելացվեց պետական բյուջեում սոցիալական ծախսերի մասնաբաժինը, ուժեղացվեց սոցիալական աջակցության թիրախավորվածությունը՝ պետության ռեսուրսներն ուղղվելով առավել խոցելի խմբերին, ինչպես նաև տեղի ունեցան զգալի փոփոխություններ պաշտպանության և անվտանգության ոլորտներում. զգալիորեն ավելացվեց պաշտպանական բյուջեն՝ մոտ 25-30%-ով, վերաբաշխվեցին ռեսուրսները՝ ռազմական արդիականացման և անվտանգության ոլորտում ներդրումների ավելացման նպատակով, իրականացվեցին ռազմարդյունաբերության զարգացման ծրագրեր և այլն (ՀՀ կառավարության N 142-Լ որոշում, 04.02.2021):

Հետճգնաժամային միջոցառումներից անմասն չմնաց նաև առողջապահության ոլորտը. այսպես, զգալիորեն ավելացվեցին առողջապահության ոլորտի ֆինանսավորումը և ներդրումները (մոտ 30-40%-ով), COVID-19-ի դեմ պայքարի շրջանակներում ընդլայնվեց պետական երաշխիքներով բժշկական ծառայությունների ցանկը և բարելավվեց բուժաշխատողների վարձատրության համակարգը:

Հետճգնաժամային շրջանում փոփոխվեց և վերակազմակերպվեց բյուջետային քաղաքականությունը, մասնավորապես՝ որդեգրվեցին պետական պարտքի կառավարման նոր մոտեցումներ՝ հաշվի առնելով այն, որ պարտք/ՀՆԱ

հարաբերակցությունը զգալիորեն աճեց՝ հասնելով մոտ 70%-ի (մինչև ճգնաժամը այն կազմում էր մոտ 50-55%). վերանայվեցին պետական ծախսերի առաջնահերթությունները և հարկային եկամուտների ավելացման նպատակով իրականացվեցին հարկային քաղաքականության փոփոխություններ :

Այս փոփոխությունների հիմնական տրամաբանությունը եղել է ճգնաժամային իրավիճակներում արագ արձագանքման և երկարաժամկետ կայունության ապահովման հավասարակշռություն գտնելը, որտեղ միաժամանակ կարևորվել են սոցիալական պաշտպանությունը, տնտեսական վերականգնումը և անվտանգության ամրապնդումը: Դրանք ուղղված են եղել թե՛ ճգնաժամային իրավիճակներին արձագանքելուն, թե՛ երկարաժամկետ համակարգային բարեփոխումներին, որոնք նպատակ ունեն բարելավելու ծառայությունների որակը, հասանելիությունը և արդյունավետությունը Հայաստանում:

Վերաբաշխիչ քաղաքականության իրագործման արդյունավետությունը հանրային կառավարման համակարգի բարեփոխման համատեքստում

Քննարկվող հասկացությունների միջև հարաբերակցային կապը հասկանալու համար դիտարկենք 2000-2024թթ. ՀՀ կառավարման արդյունավետության որակի ցուցիչներից կառավարության արդյունավետության և կարգավորման որակի ցուցիչների արժեքները, քանի որ հենց այս ցուցիչներն են մատնանշում կառավարության գործունեության արդյունավետությունը:

Գծապատկեր 1. Արդյունավետ կառավարման ցուցիչների արժեքները ՀՀ-ում 2000-2024թթ. (կառավարման արդյունավետություն և կարգավորման որակ)

Այսպես, 2000-2010 թթ. Հայաստանը դեռ շարունակում էր գտնվել անցումային փուլում՝ ինչպես պետական և քաղաքական, այնպես էլ տնտեսական ինստիտուտների կայացման առումով: Սակայն կառավարման արդյունավետության ցուցանիշները դեռևս համեմատաբար ցածր էին՝ կապված մասնավորապես պետական կառավարման համակարգի թափանցիկության, հաշվետվողականության, ձայնի լսելիության և քաղաքական կայունության խնդիրների հետ (https://data360.worldbank.org/en/search?country=ARM&themeAndTopics=P5%3BP2%3BP3_000003&search=good+governance):

Երկրորդ փուլով կարելի է դիտարկել 2010-2018 թթ., որի ընթացքում իրականացվեցին մի շարք բարեփոխումներ՝ ուղղված հանրային (պետական) ծառայության համակարգի կայացմանը և բարելավմանը, կոռուպցիայի դեմ պայքարին և կառավարման համակարգի թափանցիկության բարձրացմանը*:

Սակայն որոշ ոլորտներում դեռևս պահպանվում էին կառավարման արդյունավետության հետ կապված մարտահրավերներ:

Երրորդ փուլում՝ 2018-2024թթ., իրականացվեցին ավելի խորքային բարեփոխումներ՝ուղղված պետական կառավարման համակարգի

* Խոսքը վերաբերում է 2012 և 2018թ. ընդունված «Պետական ծառայության մասին» և «Հանրային ծառայության մասին» օրենքներին (parliament.am):

արդիականացմանը, կառավարության թվայնացմանը (e-Government) և հանրային մասնակցության խթանմանը: Այս փոփոխությունները նպաստեցին կառավարման արդյունավետության ցուցանիշների բարելավմանը: Ավելին, համաձայն 2022 թ. մայիսի 13-ի՝ ՀՀ կառավարության որոշման՝ հաստատվել է «Հանրային կառավարման բարեփոխումների ռազմավարությունը»՝ «Կառավարություն 4.0» խորագրով, որը նախատեսում է պետական կառավարման համակարգի արդիականացում և գործնականության բարձրացում (ՀՀ Կառավարություն. ՀՀ կառավարության N 691-Լ որոշումը ՀՀ հանրային կառավարման բարեփոխումների ռազմավարության ընդունման մասին. ընդ. 13.05.2022): Վերջինս հայեցակարգային փաստաթուղթ է, պետական համակարգի արդիականացման ուրույն օրակարգ, որում արտացոլված են ՀՀ պետական կառավարման համակարգի կայացման և հետագա զարգացման հեռանկարային ուղղությունները, ինչպես նաև իրականացվելիք քաղաքական կուրսերի համապարփակ շրջանակը:

Բարեփոխումների ռազմավարության հիմքում ընկած են մի շարք գլոբալ օրակարգեր ու կոնկրետ նպատակներ, որոնք համատեղում են Հայաստանի զարգացման ազգային և միջազգային շրջանակները, մասնավորապես, համընդհանուր ռազմավարական օրակարգը, «Հայաստան-2050» վերափոխման ռազմավարությունը, ինչպես նաև ՄԱԿ-ի Կայուն զարգացման նպատակների, Եվրոպական Միության հետ համապարփակ և ընդլայնված գործընկերության համաձայնագրով, երկրի կողմից գլոբալ և միջազգային վերաբերելի օրակարգերի շրջանակներում ստանձնած հանձնառությունները (արտաքին քաղաքական բաղադրիչներ): Սա նշանակում է, որ այն կողմնորոշված է ոչ միայն դեպի ներքին խնդիրների լուծումը, այլև միջպետական, տարածաշրջանային և համաշխարհային համագործակցության ապահովումը՝ նպաստելով երկրի հետագա կայուն զարգացմանը, իրադարձությունների արագ փոփոխություններին ադապտացվելու և միջազգային հանրության հետ արդյունավետ փոխգործակցություն հաստատելու նպատակների իրագործմանը:

Քննարկվող ռազմավարության հիմքում ընկած է «ինտեգրված կառավարության» (Whole-of-the-Government) հարացույցը, որը նպատակ ունի ապահովելու ՀՀ պետական կառավարման համակարգի փոխներդաշնակ, սիներգիկ, արհեստավարժ, տեխնոլոգիահենք, պատասխանատու գործունեությունը:

Ինչպես տեսնում ենք, ՀՀ հանրային կառավարման համակարգի բարեփոխումների ռազմավարությունը սահմանում է ՀՀ-ի ապագա պետության կայացման հայեցակարգային հիմնական ուղղությունները, որոնց պրակտիկ իրագործումն անհնար է պատկերացնել առանց կառավարման և հարստության վերաբաշխման արդյունավետ կառուցակարգերի ներդրման և գործարկման:

Վերաբաշխիչ քաղաքականության և կառավարման արդյունավետության հարաբերակցային կապը

Քննարկվող հասկացությունների միջև հարաբերակցային կապը հասկանալու համար անհրաժեշտ ենք համարում գտնել 2000-2024թթ. համար կառավարության արդյունավետության ցուցիչների և Ջինիի գործակիցների (data.worldbank.org, https://databank.worldbank.org/source/worldwide-governance-indicators?, 2000-2024 data), ինչպես նաև կարգավորման որակի և Ջինիի գործակիցների (GINI Index for Armenia 2020-2024) միջև հարաբերակցային կապը՝ Պիրսոնի գործակցով: Այսպես, նախ դիտարկենք կապը կառավարության արդյունավետության ցուցիչների և Ջինիի գործակիցների միջև.

Տարեթիվը	Ջինիի գործակից, %	Կառավարության արդյունավետության ցուցիչ, %
2000	0.35	-0.05
2001	0.35	-0.05
2002	0.34	-0.05
2003	0.33	0.26
2004	0.38	0.12
2005	0.36	0.14
2006	0.29	0.26
2007	0.31	0.27
2008	0.29	0.18
2009	0.28	0.03
2010	0.3	0.17
2011	0.29	0.12
2012	0.3	0.03
2013	0.3	0.08
2014	0.3	0.24
2015	0.3	0.33
2016	0.32	0.31
2017	0.33	0.25
2018	0.34	0.17
2019	0.3	0.23
2020	0.25	0.3
2021	0.27	0.14
2022	0.28	0.31
2023	0.27	0.18
2024	0.32	0.18

Աղյուսակ 1. Կառավարման արդյունավետության և Ջինիի գործակցի արժեքները, ՀՀ 2000-2024թթ

.

Կատարենք հաշվարկներ՝

$$= \frac{-0.05+-0.05+- \cdots +0.31+0.18+0.18}{25} = 0.166$$

$$= \frac{0.35+0.35+0.34+ \cdots +0.28+0.27+}{25} = 0.31$$

$\Sigma(x_i - \bar{x})^2 = (-0.05-0.17)^2+(-0.05-0.17)^2+(-0.05-0.17)^2+ \cdots +(0.31-0.17)^2+(0.18-0.17)^2+(0.18-0.17)^2 = 0.322$

$\Sigma(y_i - \bar{y})^2 = (0.35-0.31)^2+(0.35-0.31)^2+(0.34-0.31)^2+ \cdots +(0.28-0.31)^2+(0.27-0.31)^2+(0.32-0.31)^2 = 0.0238$

$\Sigma(x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y}) = (-0.05-0.17)*(0.35-0.31)+(-0.05-0.17)*(0.35-0.31)+(-0.05-0.17)*(0.34-0.31)+ \cdots +(0.31-0.17)*(0.28-0.31)+(0.18-0.17)*(0.27-0.31)+(0.18-0.17)*(0.32-0.31) = -0.0329$

$$_{XY} = \frac{\Sigma(x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{n - 1}$$

$$_{XY} = \frac{-0.0329}{25 - 1} = -0.001371$$

$$= \frac{\Sigma(x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{\sqrt{(\Sigma(x_i - \bar{x})^2 \Sigma(y_i - \bar{y})^2)}}$$

$$= \frac{-0.0329}{\sqrt{(0.322*0.0238)}} = \mathbf{-0.3758}$$

$$r = \frac{S_{XY}}{S_x S_Y}$$

$$= \frac{-0.001371}{0.1158*0.03149} = \mathbf{-0.3758}$$

***r = -0.3758* (1)**

Այնուհետև՝ կապը կարգավորման որակի ցուցիչների և Ջինիի գործակիցների միջև.

Կատարենք հաշվարկներ՝

$$= \frac{-0.17+0.06+0.17+ \cdots +-0.02+0.05+0.05}{25} = 0.1736$$

$$= \frac{0.35+0.35+0.34+ \cdots +0.28+0.27+0.32}{25} = 0.31$$

$\Sigma(x_i - \bar{x})^2 = (-0.17-0.17)^2+(0.06-0.17)^2+(0.17-0.17)^2+ \cdots +(-0.02-0.17)^2+(0.05-0.17)^2+(0.05-0.17)^2 = 0.3692$

$\Sigma(y_i - \bar{y})^2 = (0.35-0.31)^2+(0.35-0.31)^2+(0.34-0.31)^2+ \cdots +(0.28-0.31)^2+(0.27-0.31)^2+(0.32-0.31)^2 = 0.0238$

$\Sigma(x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y}) = (-0.17-0.17)*(0.35-0.31)+(0.06-0.17)*(0.35-0.31)+(0.17-0.17)*(0.34-0.31)+ \cdots +(-0.02-0.17)*(0.28-0.31)+(0.05-0.17)*(0.27-0.31)+(0.05-0.17)*(0.32-0.31) = -0.0167$

$$_{XY} = \frac{\Sigma(x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{n - 1}$$

$$_{XY} = \frac{-0.0167}{25 - 1} = -0.0006958$$

$$= \frac{\Sigma(x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{\sqrt{(\Sigma(x_i - \bar{x})^2 \Sigma(y_i - \bar{y})^2)}}$$

$$= \frac{-0.0167}{\sqrt{(0.3692*0.0238)}} = \mathbf{-0.1782}$$

S_{XY}

$$r = \frac{S_{XY}}{S_X S_Y} = \frac{0.0006958}{0.124 * 0.03} = -0.1782$$

***r = -0.1782* (2)**

Տարեթիվը	Ջինիի գործակից, %	Կարգավորման որակի ցուցիչ, %
2000	0.35	-0.05
2001	0.35	-0.05
2002	0.34	-0.05
2003	0.33	0.26
2004	0.38	0.12
2005	0.36	0.14
2006	0.29	0.26
2007	0.31	0.27
2008	0.29	0.18
2009	0.28	0.03
2010	0.3	0.17
2011	0.29	0.12
2012	0.3	0.03
2013	0.3	0.08
2014	0.3	0.24
2015	0.3	0.33
2016	0.32	0.31
2017	0.33	0.25
2018	0.34	0.17
2019	0.3	0.23
2020	0.25	0.3
2021	0.27	0.14
2022	0.28	0.31
2023	0.27	0.18
2024	0.32	0.18

Աղյուսակ 2. Կարգավորման որակի և Ջինիի գործակցի արժեքները, ՀՀ 2000-2024թթ.

Իրականացված վերլուծությունը փաստում է, որ Ջինիի գործակցի և արդյունավետ կառավարման ցուցանիշների միջև առկա է որոշակի հարաբերակցային կապ, մասնավորապես՝ բացասական հարաբերակցություն (r = -0.17), ինչը ապացուցում է ուժեղ օբյեկտիվ կապ այս երկու փոփոխականների միջև: Այսպես, Պիրսոնի հարաբերակցության գործակցի բացասական արժեքները ենթադրում են, որ արդյունավետ կառավարման բարելավման հետ մեկտեղ եկամուտների անհավասարությունը հակված է նվազելու և հակառակը: Այսինքն՝ արդյունավետ կառավարման ավելի լավ ցուցանիշների դեպքում եկամուտների անհավասարությունը (Ջինիի գործակից) ընդհանուր առմամբ ավելի ցածր է:

Բացատրենք, թե ինչ գործոններով է դա պայմանավորված:

Արդյունավետ կառավարումը պետական ռեսուրսների բաշխման գործընթացում գործարկում է օպտիմալության սկզբունքները. առաջին հերթին, արդյունավետ կառավարումը հաճախ կապված է ռեսուրսների արդար և թափանցիկ բաշխման հետ, ինչը կարող է օգնել նվազեցնելու եկամուտների անհավասարությունը: Մասգրեյվի բազմաֆունկցիոնալ մոդելի համաձայն՝ պետությունն իրականացնում է երեք հիմնական գործառույթ՝ տեղաբաշխման արդյունավետություն, բաշխողական

արդարություն և մակրոտնտեսական կայունություն: Արդյունավետ ինստիտուցիոնալ կառուցակարգերի պայմաններում այս գործառույթները համակարգված կերպով նպաստում են անհավասարության նվազեցմանը:

Երկրորդ՝ Աճեմօղլուի և Ռոբինսոնի մոտեցումների կիրառմամբ կարելի է բացատրել, թե ինչպես են արդյունավետ կառավարական մեխանիզմները ապահովում սոցիալական շարժունության բարձրացումը: Մասնավորապես, պետական կառավարման կայացած ինստիտուցիոնալ համակարգը հակված է խթանելու քաղաքական այնպիսի կուրս, որը վերաբերում է տնտեսական անհավասարությունների մեղմմանը, հավասար հնարավորությունների հասանելիության ապահովմանը և սոցիալական ապահովության ավելի լայն և համընդգրկուն ցանցերի ստեղծմանը: Օրինակ՝ արդյունավետ կարգավորումները և կառավարության միջամտությունն այնպիսի ոլորտներում, ինչպիսիք են կրթությունը, առողջապահությունը և սոցիալական բարեկեցությունը, կարող են օգնել բարելավելու ցածր եկամուտ ունեցող խմբերի սոցիալ-տնտեսական վիճակը և նվազեցնելու հարուստների և աղքատների միջև եկամտային ճեղքվածքը:

Երրորդ՝ սովորաբար արդյունավետ կառավարման կարգավորման որակի բարձր ցուցանիշների դեպքում ավելի բարենպաստ պայմաններ են ստեղծվում տնտեսական առաջընթացի, նորաստեղծությունների և գործարար հատվածի զարգացման համար: Բարձր կարգավորման որակը (regulatory quality) հանդիսանում է տնտեսական աճի, նորարարական ակտիվության և գործարար միջավայրի զարգացման հիմնարար նախապայման: Համաձայն Համաշխարհային բանկի «Worldwide Governance Indicators» մեթոդաբանության՝ (Kaufmann & Mastruzzi 2010) կարգավորման որակի բարձր ցուցանիշներ ունեցող երկրներում պետական քաղաքականությունները համահունչ են շուկայի պահանջներին, տնտեսական միջավայրը կանխատեսելի է, իսկ գործարար հատվածը պաշտպանված է ինստիտուցիոնալ անորոշություններից: Այս պայմանները խթանում են ներդրումները, նորարարությունները և ձեռնարկատիրական նախաձեռնությունները, որոնք իրենց հերթին նպաստում են աշխատատեղերի ստեղծմանը, եկամուտների աճին և սոցիալական անհավասարության մեղմմանը: Հակառակը, թույլ կարգավորման պարագայում տնտեսական հնարավորությունները սահմանափակվում են կամ՝ կենտրոնանում կոնկրետ ոլորտներում, ինչն առաջացնում է ռեսուրսների անհավասար բաշխում և հասարակական կյանքի անհամաչափ զարգացում (Acemoglu & Robinson 2012):

Չորրորդ՝ օրենքի իշխանությունը և սեփականության իրավունքների պաշտպանությունը համարվում են մրցակցային տնտեսության և սոցիալական կայունության հիմնական հենասյուները. հստակ և կանխատեսելի իրավական կարգավորումները նվազեցնում են գործարքային ծախսերը, բարձրացնում ներդրողների վստահությունը և ապահովում տնտեսական հարաբերությունների հավասար պայմաններ: Բացի այդ, անհատական և սեփականության իրավունքների պաշտպանությունը խթանում է ոչ միայն տնտեսական ակտիվությունը, այլև հասարակական համերաշխությունը, քանի որ քաղաքացիները վստահում են պետական ինստիտուտներին: Այսպիսով՝ օրենքի գերակայությունը, իրավական կարգավորման արդյունավետ շրջանակները, անհատների (այդ թվում նաև՝ սեփականության) իրավունքների պաշտպանությունը խթանող պետական քաղաքականությունը կարող է նպաստել սոցիալական կայունությանը, հասարակական առաջընթացին և մրցակցային տնտեսական համակարգերի ձևավորմանը:

Այսպիսով՝ ՀՀ-ի ցուցանիշների համապարփակ վերլուծությունը ցույց տվեց, որ վերաբաշխիչ քաղաքականության և կառավարման արդյունավետության միջև հարաբերակցային կապն ապահովում է սոցիալ-տնտեսական զարգացման համար ներառական տնտեսական քաղաքականություն և ժողովրդավարական անցման

գործընթացի կառավարման հզորացում: Այս մեխանիզմների համակցումը ձևավորում է այնպիսի ինստիտուցիոնալ միջավայր, որը նպաստում է երկարաժամկետ տնտեսական աճին, սոցիալական առաջընթացին և մրցակցային շուկաների կայացմանը:

Եզրահանգումներ

Այսպիսով՝ ՀՀ-ում վերաբաշխիչ քաղաքականության և արդյունավետ կառավարման փոխազդեցության վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ դրանց միջև առկա կապը սոցիալ-տնտեսական կայունության ապահովման առանցքային գործոն է: Հետխորհրդային անցումային տնտեսության պայմաններում ձևավորված ինստիտուցիոնալ և կառավարչական համակարգերը դեռևս չեն ապահովում բավարար սիներգիա սոցիալական արդարության և տնտեսական արդյունավետության նպատակների միջև:

Վերլուծության արդյունքներից պարզ է դառնում, որ վերաբաշխիչ քաղաքականության արդյունավետության սահմանափակումները պայմանավորված են կառավարման համակարգի ինստիտուցիոնալ թուլություններով, հարկաբյուջետային քաղաքականության կառուցվածքային թերություններով, տնտեսության ստվերային հատվածի զգալի մասնաբաժնով և տարածքային անհամաչափություններով: Այս գործոնները ոչ միայն նվազեցնում են պետական միջամտության արդյունավետությունը, այլև սահմանափակում են սոցիալական անհավասարության մեղմման և եկամուտների արդարացի վերաբաշխման հնարավորությունները:

Հետևաբար՝ արդյունավետ կառավարման և վերաբաշխիչ քաղաքականության փոխկապակցվածության բարելավման համար անհրաժեշտ է համակարգային բարեփոխումների իրականացում՝ ներառյալ.

- հարկային համակարգի արդիականացում և եկամուտների հավաքագրման արդյունավետության բարձրացում,
- կոռուպցիայի և ստվերային տնտեսության կրճատմանն ուղղված համալիր միջոցառումներ,
- սոցիալական պաշտպանության ծրագրերի թիրախավորման և գնահատման մեխանիզմների կատարելագործում,
- տարածքային զարգացման հավասարակշռված քաղաքականության ներդրում՝ տարածաշրջանային անհամաչափությունները նվազեցնելու համար:

Տեսական և էմպիրիկ վերլուծությունները վկայում են, որ այս բարեփոխումները կարող են ապահովել սոցիալ-տնտեսական կայունության բարձրացում, հանրային վստահության ամրապնդում և երկարաժամկետ զարգացման ռազմավարությունների կայուն հիմք: Արդյունքում, Հայաստանում վերաբաշխիչ քաղաքականության և արդյունավետ կառավարման սիներգիան կարող է հանդես գալ որպես տնտեսական աճի խթան և սոցիալական համերաշխության ամրապնդման գործիք:

Եզրափակելով կարող ենք փաստել, որ Հայաստանում վերաբաշխիչ քաղաքականության և արդյունավետ կառավարման հարաբերակցության բարելավումը պահանջում է համակարգային մոտեցում և երկարաժամկետ ռազմավարություն: Հայաստանում վերաբաշխիչ քաղաքականության արդյունավետությունը պահանջում է ոչ միայն մակրոտնտեսական կայունություն, այլև ինստիտուցիոնալ որակի բարելավում, ինչը համապատասխանում է զարգացման ժամանակակից հիմնական միտումներին: Հաշվի առնելով երկրի առջև ծառացած մարտահրավերները՝ անհրաժեշտ է գտնել այնպիսի հավասարակշռություն, որը կապահովի ինչպես տնտեսական աճ և արդյունավետություն, այնպես էլ սոցիալական արդարություն և հասարակության բոլոր խավերի համար բարեկեցության բարձրացում:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Մարկոսյան, Աշոտ. «Երկրի տնտեսակարգի և եկամտի բաշխման փոխառնչությունները». *«Գիտական Արցախ»*, № 1 (20), 2024, DOI: 10.52063/25792652-2024.1.20-174, էջ 2-4:

2. «Տնտեսական հեղափոխության» 2019թ. արդյունքները». *Luys*, https://clck.ru/3PZBTU, էջ 2: Մուտք՝ 08.04.2025:

3. «ՀՀ 2014-2025թթ. հեռանկարային զարգացման ռազմավարական ծրագիր». *EDRC*, էջ 21-23, https://www.edrc.am/old/images/National_Strategies/Comprehensive/pdsp_final_draft_arm.pdf: Մուտք՝ 08.04.2025:

4. ՀՀ Կառավարություն. *ՀՀ կառավարության N 142-Լ որոշումը տնտեսական արձագանքման ծրագիրը և գործողությունների պլանը հաստատելու մասին, ընդ. 04.02.2021*. https://www.arlis.am/documentview.aspx?docID=149837: Մուտք՝ 07.03.2025:

5. ՀՀ Կառավարություն. *ՀՀ կառավարության N 691-Լ որոշումը ՀՀ հանրային կառավարման բարեփոխումների ռազմավարության ընդունման մասին*. ընդ. 13.05.2022, ուժի մեջ է մտել 20.05.2022, https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docID=162791: Մուտք՝ 27.04.2025:

6. «Հայաստան, տնտեսական աճը, աղքատությունը և աշխատանքի շուկայի զարգացումները 2004-2008թթ.». *Armstat*, էջ 13, https://armstat.am/file/article/poverty_2009_2.pdf: Մուտք՝ 07.02.2025:

7. Համաշխարհային բանկի պաշտոնական կայքէջի տվյալների բազա. https://data360.worldbank.org/en/search?country=ARM&themeAndTopics=P5%3BP2%3BP3_000003&search=good+governance: Մուտք՝ 08.04.2025:

8. Acemoglu, Daron, Robinson, James. *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty*. Crown Publishers, 2012.

9. “GINI Index for Armenia: Armenia – poverty snapshot over 2020-2023”. *Armstat*, https://armstat.am/file/article/poverty_2024_en_2.pdf. Accessed: 25.04.2025.

10. Kaufmann, Daniel, Kraay, Aart, Mastruzzi, Massimo. “The Worldwide Governance Indicators: Methodology and Analytical Issues”. *World Bank Policy Research Working Paper*, No. 5430, 2010, https://doi.org/10.1596/1813-9450-5430, pp. 1-29.

11. Lowi, John, Theodor. “American Business, Public Policy, Case-Studies, and Political Theory”. *World Politics*, 16(4), 1964, pp. 677-715.

12. Musgrave, Richard, Abel. *Public Finance in Theory and Practice (5th edition)*. McGraw-Hill, 1989.

13. World Commission on Environment and Development WCED. *Our Common Future (Brundtland Report)*. Oxford University Press, 1987.

WORKS CITED

1. Markosyan, Ashot. Erkri tntesakargi ev ekamti bashxman p'oxar'nchout'younnery'. № 1 (20), 2024 «Gitakan Arcax», DOI: 10.52063/25792652-2024.1.20-174, e'j 2-4, [The interrelationships between a Country's Economy and Income Distribution], 2024 (in Armenian)

2. «Tntesakan heghap'oxut'yan» 2019t'. ardyunqnery', e'j 2: [The results of the "Economic Revolution" in 2019], (in Armenian), https://clck.ru/3PZBTU:

3. HH 2014-2025 t't'. her'ankarayin zargacman r'azmavarakan c'ragir, e'j 21-23, https://www.edrc.am/old/images/National_Strategies/Comprehensive/pdsp_final_draft_arm.pdf [Strategic Plan for the Prospective Development of the Republic of Armenia for 2014-2025], Accessed: 08.04.2025, (in Armenian)

4. HH kar'avarout'yan N 142-L voroshoumy' tntesakan ard'aganqman c'ragiry' ev gorc'oghout'yownneri plany' hastatelou masin, https://www.arlis.am/documentview.

aspx?docID=149837 , y'nd. 04.02.2021. [Decision of the Government of the Republic of Armenia on Approving the Economic Response Program and Action Plan], Accessed: 07.03.2025, (in Armenian)

5. HH kar'avarout'yan N 691-L voroshoumy' HH hanrayin kar'avarman barep'oxoumneri r'azmavarout'yan y'ndounman masin, y'nd. 13.05.2022, oujhi mej e' mtel 20.05.2022, https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docID=162791 [Decision of the Government of the Republic of Armenia on the Adoption of the Strategy for Public Administration Reforms of the Republic of Armenia], Accessed: 27.04.2025, (in Armenian)

6. Hayastan, tntesakan atchy', aghqatout'youny' ev ashxatanqi shoukayi zargacoumnery' 2004-2008t't'., [Armenia, Economic Growth, Poverty and Labor Market Developments 2004-2008], https://armstat.am/file/article/poverty_2009_2.pdf Accessed: 07.02.2025, (in Armenian)

7. Hamashxarhayin banki pashtonakan kayq-e'ji tvyalneri baza: data.worldbank.org [World Bank Official Website Database], (in English), https://data360.worldbank.org/en/search?country=ARM&themeAndTopics=P5%3BP2%3BP3_000003&search=good+governance, Accessed: 07.04.2025

THE ARMENIAN CONTEXT OF THE RELATIONSHIP BETWEEN REDISTRIBUTIVE POLICY AND GOOD GOVERNANCE

NARINE ASRYAN
Yerevan State University, Faculty of International Relations,
Department of Public Administration, Lecturer,
Yerevan, the Republic of Armenia

This article is dedicated to a comprehensive analysis of the interaction between redistributive policy and effective governance in the Republic of Armenia. The main objective of the study is to examine the key directions of redistributive policy and their applicability within the country's socio-economic context, as well as to identify the interconnections between these policies and the conceptual and empirical foundations of good governance.

The study addressed several tasks, including the evaluation of the effectiveness of redistribution mechanisms established in the Republic of Armenia during the post-Soviet transitional period, as well as an analysis of their impact on ensuring sustainable economic growth, promoting social justice, and reducing income inequality.

Both conceptual and empirical methods were employed in the research, including the analysis of socio-economic indicators, assessment of public administration functions, and a comparative study of the practical implementation of redistributive policy.

Empirical analysis has revealed the main limitations to the effectiveness of redistributive policy, including structural shortcomings of the tax and budget system, imperfections in social protection mechanisms, and constraints related to institutional governance capacities.

Based on the research findings, practical recommendations have been developed, notably a comprehensive strategic approach that includes deep reforms of the tax system, improvement and refinement of targeting mechanisms for social programs, strengthening anti-corruption measures, and the implementation of institutional mechanisms to ensure transparency and accountability.

The findings may be useful and have practical significance for policymakers, economists, social policy specialists, and public administration professionals, contributing

to the more effective design and implementation of socio-economic policy in the Republic of Armenia.

Keywords: *redistributive policy, good governance, social justice, fiscal system, income tax, social inequality, economic growth, reform, Republic of Armenia.*

ОСОБЕННОСТЬ ВЗАИМОСВЯЗИ ПЕРЕРАСПРЕДЕЛИТЕЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ И ЭФФЕКТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ В КОНТЕКСТЕ АРМЕНИИ

НАРИНЕ АСРЯН
преподаватель кафедры государственного управления
факультета международных отношений
Ереванского государственного университета,
г. Ереван, Республика Армения

Данная статья посвящена комплексному анализу взаимодействия между перераспределительной политикой и эффективным управлением в Республике Армения. Основной целью исследования является изучение основных направлений перераспределительной политики и их применимости в условиях социально-экономической реальности страны, а также выявление взаимосвязи между ними и концептуальными и эмпирическими основами эффективного управления.

В рамках исследования были поставлены задачи, включая оценку эффективности механизмов перераспределения, сформированных в Республике Армения в постсоветский переходный период, а также анализ их влияния на обеспечение устойчивого экономического роста, повышение социальной справедливости и снижение неравенства доходов.

В ходе исследования применялись как концептуальные, так и эмпирические методы, включая анализ социально-экономических показателей, оценку функций государственного управления, а также сравнительное исследование практики реализации перераспределительной политики.

В результате эмпирического анализа выявлены основные ограничения эффективности перераспределительной политики, включая структурные недостатки налогово-бюджетной системы, несовершенство механизмов социальной защиты и ограничения институциональных возможностей управления.

На основе результатов исследования разработаны практические рекомендации, в частности, предложен комплексный стратегический подход, включающий глубокие реформы налоговой системы, улучшение и совершенствование механизмов таргетирования социальных программ, усиление мер по борьбе с коррупцией, а также внедрение институциональных механизмов обеспечения прозрачности и подотчетности.

Полученные выводы могут быть полезны и иметь прикладное значение для политиков, экономистов, специалистов в области социальной политики и государственного управления, способствуя более эффективному проектированию и реализации социально-экономической политики в Республике Армения.

Ключевые слова: *перераспределительная политика, эффективное управление, социальная справедливость, налогово-бюджетная система, подоходный налог, социальное неравенство, экономический рост, реформа, Республика Армения.*

ՆԱՏՕ-Ի ԸՆԴԼԱՅՆՈՒՄԸ ՈՐՊԵՍ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ԱՆՎՏԱՆԳԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԵՎՈՐ ԿՈՂՄՆՈՐՈՇԻՉ *

ՀՏԴ [327+327.7] *DOI: 10.52063/25792652-2025.2.25-141*

ՄՀԵՐ ՇԻՐԻՆՅԱՆ
Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիայի փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտի հայցորդ, ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
m.a.shirinyan@mail.ru
ORCID: 0009-0006-4735-7834

Հայաստանի Հանրապետության արտաքին բազմակողմ անվտանգության տեսագործառնական հիմքերի համեմատական գնահատման դիսկուրսում ՆԱՏՕ-ին վերաբերող արդի զարգացումների շրջանակներում նախևառաջ ընդգծվում է, որ Խորհրդային Միության փլուզումից հետո նախկին խորհրդային երկրներից շատերն անվտանգության նոր համակարգերի փնտրտուքի ժամանակ ստիպված էին ընդունել Ռուսաստանի առաջարկած տարբեր ֆորմատները, առաջին հերթին՝ ԱՊՀ-ի ռազմաքաղաքական բլոկը, ապա Արևելյան Եվրոպայի և Բալթյան երկրների համար այն կտրուկ անընդունելի էր: ՆԱՏՕ-ն սկսեց աստիճանաբար ընդլայնվել դեպի արևելք՝ գործընկերության տարբեր ձևաչափեր առաջարկելով նաև ողջ հետխորհրդային տարածքին, այդ թվում՝ Հարավային Կովկասի, Կենտրոնական Ասիայի երկրներին, անգամ՝ Ռուսաստանին:

Հյուսիսատլանտյան դաշինքի կազմակերպությունը ժամանակակից աշխարհի ամենագործուն ռազմաքաղաքական կառույցն է: Ըստ էության, ՆԱՏՕ-ի հիմնարար նպատակն է պաշտպանել իր բոլոր անդամների ազատությունն ու անվտանգությունը: ՆԱՏՕ-ն ոչ միայն օգնում է պաշտպանել իր անդամ երկրների տարածքները, այլ նաև համագործակցում է, որտեղ հնարավոր է և անհրաժեշտ է, ընդլայնելու իր արժեքները իր տարածքից դուրս, կանխելու և կառավարելու ճգնաժամերը, կայունացնելու հետկոնֆլիկտային իրավիճակները և աջակցելու վերակառուցմանը: Հետևապես, ՆԱՏՕ-ի ընդլայնումը մեծացնում և հստակեցնում է իր առաջատար դերը ոչ միայն Արևմուտքում, այլև Արևելքում, և այն փաստացի բավականին հաջող է ստացվում: Նրանք փորձում են գրեթե ողջ աշխարհում իրենց ներկայությունը ապահովել և տարածել, և դրա լավագույն տարբերակը ընդլայնումն է, որի ժամանակ նրանք փորձում են «սիրաշահելով» այլ երկրների գրավել իրենց կողմը՝ առաջարկելով ռազմական, տնտեսական և այլ օգնություններ: Իրենց դիրքերը ավելի ամրապնդելու համար ՆԱՏՕ-ն իր ընդլայնման քաղաքականությունը դեռ երկար կկիրառի:

Սույն հոդվածի նպատակն է վերլուծել ՆԱՏՕ-ի ընդլայնման քաղաքականությունը և դրա իրականացման նպատակը, երկրների անդամակցման ընթացքը և այն, թե ինչ փուլերով են դրանք ընթացել, ընդլայնման կարևորությունը տարածաշրջանի և երկրների համար, ինչպես նաև այս համատեքստում գնահատել ՀՀ անվտանգային շահերը և

* Հոդվածը ներկայացվել է 01.07.2025թ., գրախոսվել՝ 22.07.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.09.2025թ.:

դիրքորոշումը՝ ընդլայնման քաղաքականությամբ պայմանավորված զարգացումների նկատմամբ:

Նշված նպատակին հասնելու համար առաջադրվել են հետևյալ խնդիրները՝ գնահատել ՆԱՏՕ-ի կարևորությունը հետսառըպատերազմյան աշխարհում, վեր հանել ՆԱՏՕ-ի ընդլայնման քաղաքականության պատճառները, վերլուծել Ռուսաստանի դերը ՆԱՏՕ-ի ընդլայնման գործընթացում, ինչպես նաև ուսումնասիրել ՆԱՏՕ – Ռուսաստան հարաբերությունները և Եվրոպայում նոր անվտանգային միջավայրի զարգացումները:

Սույն աշխատանքում օգտագործվել են պատմական, վերլուծական, համեմատական, դեդուկտիվ մեթոդները: Պատմական մեթոդը կիրառվել է ներկայացնելու համար ՆԱՏՕ-ի ընդլայնմանն ուղղված գործունեությունը 1999-2024թթ., վերլուծական մեթոդով ներկայացվել է ՆԱՏՕ-ի ընդլայնման նպատակները, երկրների անդամակցության պատճառները, համեմատական մեթոդը կիրառվել է ՆԱՏՕ-ի ընդլայնման բոլոր փուլերը ուսումնասիրելու ընթացքում՝ հասկանալու համար տարբեր եկրների անդամակցման պատճառները, իսկ դեդուկտիվ մեթոդը կիրառվել է ընդլայնման արդյունքները, ՆԱՏՕ-ի նախատեսած քաղաքականության տարածումը և հաստատումը տարածաշրջանում և ՀՀ անվտանգային համակարգը գնահատելու համար:

Հոդվածում ներկայացված վերլուծության արդյունքում գնահատվել է, որ ՀՀ-ի անվտանգության դիրքերից ՀՀ-ՆԱՏՕ հարաբերությունների տեսագործնական զարգացումները կարելի է առանձնացնել հետևյալ ռազմավարական ուղղություններով.

1. *Հարաբերությունների զարգացումն այդ կազմակերպության հետ օբյեկտիվորեն բխում է ՀՀ շահերից, մասնավորապես՝ անվտանգության ոլորտում բազմազանեցման ու ենթաոլորտների տարանջատման առումներով:*
2. *ՀՀ-ին հնարավորություն է տալիս արտաքին քաղաքականության հարթակում ևս հարաբերություններ կառուցելու եվրոպական ու ատլանտյան առաջատար երկրների հետ. յուրացնելու անվտանգության ու ռազմական պլանավորման ոլորտում նրանց դրական փորձը:*
3. *ՀՀ ռազմաքաղաքական բարեփոխումների ոլորտներում կատարվում են հմտությունների փոխանցում, ուսումնառության, սպայական ու հրամանատարական կազմի համար վերապատրաստումներ:*
4. *Դաշինքի հետ համագործակցությունը լրացնում է ՀՀ-ՌԴ անվտանգային գործակցության օրակարգից դուրս մնացած ոլորտները:*
5. *Այդ գործակցությունը ՀՀ-ին հնարավորություն է տալիս էլ ավելի գործուն դերակատարում ունենալու միջազգային անվտանգության ճարտարապետության տեղային դրսևորումներում, և դրանով իսկ հիմք է ստեղծում խաղաղապահ բրիգադների փորձառություն ձեռք բերելու համար:*
6. *Հատկապես ԱԳԳԾ բաղադրիչը կանոնակարգում է ռազմաքաղաքացիական հարաբերությունները, ուրվագծում է բանակում կոռուպցիոն դրսևորումների դեմ պայքարը, առավել արդյունավետ է դարձնում անվտանգության ու ռազմապաշտպանական ոլորտներում հանրային իրազեկումը, գործուն աջակցություն է ցուցաբերում հայեցակարգային փաստաթղթերի պատրաստմանը, նոր տեխնոլոգիաներ, հմտություններ փոխանցում և իրականացնում խորհրդատվություն կիբերանվտանգության ոլորտում և առավել արդյունավետ դարձնում ճգնաժամային կառավարման գործիքակազմը:*

Հայաստանը, մասնակցելով ՆԱՏՕ-ի խաղաղապահ առաքելություններին, ինչպես նաև այլ միջոցառումների, իր աջակցությունն է ցույց տալիս ԱՄՆ-ին և Եվրոպային՝ լավացնելով ու բարձր մակարդակի հասցնելով հարաբերությունները նրանց հետ: Հայաստանը ներկայումս քաղաքական նպատակայնություն է պահպանում ակտիվացնելու գործնական և քաղաքական համագործակցությունը ՆԱՏՕ-ի հետ՝ դաշինքի հետ առավել մերձեցման նպատակով, միևնույն ժամանակ, երկրի արտաքին քաղաքականության դիսկուրսի վերլուծական գնահատմամբ՝ Երևանն իր անվտանգային քաղաքականության շրջանակներում դեռևս հստակ ու արտահայտված նպատակ չի դնում անդամակցելու Հյուսիսատլանտյան դաշինքին:

Հիմնաբառեր՝ *անվտանգություն, ընդլայնում, տարածաշրջան, հավաքական պաշտպանություն, պաշտպանական քաղաքականություն, կարողություն, սպառնալիք, վտանգ, հակամարտություն:*

Ներածություն

Նոր աշխարհակարգի և ՆԱՏՕ-ի ընդլայնման քաղաքականության էվոլյուցիան ուսումնասիրելիս ակնհայտ է դառնում, որ հետսառըպատերազմյան ժամանակաշրջանը բնութագրվում էր աշխարհաքաղաքական տեղաշարժերի, գաղափարական լարվածության և իշխանության համար պայքարի բարդ փոխազդեցությամբ: Հետադարձ հայացքով. ՆԱՏՕ-ի՝ դեպի Արևելք ընդլայնման ճանապարհը, որը բխում է Բեռլինի պատի փլուզումից մինչև Ֆինլանդիայի և Շվեդիայի միացումը, վկայում է դիվանագիտության և համագործակցության ուժի մասին՝ եվրոպական անվտանգության ձևավորման մասին: 1989թ.-ի պատմական իրադարձությունները նշանավորեցին նոր դարաշրջանի սկիզբը, որը խորհրդանշում էր Գերմանիայի վերամիավորումը ՆԱՏՕ-ին՝ չնայած Մոսկվայի նախնական մտավախություններին և դիմադրությանը (McCalla 2024):

Քանի որ Եվրոպայի քաղաքական շրջանակը աճում էր, Կենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայի երկրների ձգտումները՝ ինտեգրվելու արևմտյան կառույցներին՝ ներառյալ ՆԱՏՕ-ին, գնալով ավելի ակնհայտ էին դառնում: Խորհրդային Միության փլուզումը և Վարշավայի պայմանագրի լուծարումը ճանապարհ հարթեցին նոր հնարավորությունների և մարտահրավերների համար, ինչը դրդեց գնահատել ՆԱՏՕ-ի դերը հետսառըպատերազմի դարաշրջանում:

Քլինթոնի վարչակազմի հավատարմությունը ՆԱՏՕ-ի ընդլայնմանը ի վերջո հանգեցրեց քաղաքական փոփոխությունների Դաշինքի ներսում: Չնայած ՆԱՏՕ-ի անդամ երկրների միջև բանավեճերին և տարաձայնություններին՝ 1997թ. Մադրիդի գագաթնաժողովը ավարտվեց Լեհաստանի, Չեխիայի և Հունգարիայի՝ Դաշինքին միանալու հրավերով (The Accession of Poland, the Czech Republic and Hungary to NATO 2021): 1999թ. այս երեք ժողովրդավարական երկրների միանալը ազդարարեց ոչ միայն ՆԱՏՕ-ի աշխարհագրական հասանելիության ընդլայնումը, այլև նրա զարգացող առաքելությունը՝ ուղղված Եվրատլանտյան տարածաշրջանում առաջացող անվտանգության սպառնալիքներին: ՆԱՏՕ-ին անդամակցելու դուռը բաց մնաց՝ վերահաստատելով ժողովրդավարությունը և համագործակցությունը ողջ Եվրոպայում:

2004թ. Բալթյան երկրների անդամակցությունը ՆԱՏՕ-ին նշանակալի իրադարձություն է տարածաշրջանի անվտանգության և եվրոպական աշխարհաքաղաքականության համատեքստում: Միացյալ Նահանգները առանցքային դեր խաղաց մերձբալթյան երկրների անկախության և ՆԱՏՕ-ի վերջնական անդամակցության ձգտումներին աջակցելու գործում, ընդ որում և՛ Քլինթոնի, և՛ Բուշի

վարչակազմերը նպաստում էին այս գործընթացին: 2001թ. Վարշավայում ելույթ ունենալու ժամանակ Բուշը չպաշտպանեց Բալթյան երկրների մուտքը ՆԱՏՕ, սակայն նրա հղումը «Բալթիկից մինչև Սև ծով» ենթադրում էր ընդլայնում, որը կներառեր նաև Բալթյան երկրները: Չնայած սկզբնական տարակարծությանը՝ Բուշի վարչակազմն ի վերջո ընդունեց ՆԱՏՕ-ի ընդլայնման գաղափարը՝ ներառելով Բալթյան երկրները: 2002թ. Պրահայի գագաթնաժողովը շրջադարձային էր, որտեղ ՆԱՏՕ-ի ղեկավարները հաստատեցին իրենց համաձայնությունը դաշինքում ողջունելու Բուլղարիային, Էստոնիային, Լատվիային, Լիտվային, Ռումինիային, Սլովակիային և Սլովենիային (Prague Summit Declaration 2014):

ՆԱՏՕ-ի ընդլայնումն ընդգծում էր անդամ երկրների միջև տարածված ազատության և ժողովրդավարության մնայուն արժեքները՝ միաժամանակ աշխարհաքաղաքական առավելություններ տալով ՆԱՏՕ-ի՝ հակամարտությունների տարածքներում զորքեր տեղակայելու կարողության համար: Ավելին՝ անդամակցության գործընթացը դրդեց Մերձբալթյան երկրներին ձեռնարկել էական բարեփոխումներ պաշտպանության և անվտանգության ոլորտում: Այս ընդլայնումը նաև խթանեց Եվրամիության ներսում քննարկումները սեփական անվտանգության ռազմավարության վերաբերյալ, ինչը հանգեցրեց Եվրոպական անվտանգության ռազմավարության զարգացմանը և Եվրոպական անվտանգության և պաշտպանության քաղաքականության ամրապնդմանը:

Քանի որ ՆԱՏՕ-ի դուռը բաց մնաց եվրոպական այլ ժողովրդավարական երկրների համար, ընդլայնման գործընթացը ընդգծեց դաշինքի հարմարվողականությունն ու համապատասխանությունը զարգացող անվտանգության միջավայրում: ՆԱՏՕ-ի ընդլայնման գործընթացը շարունակվեց 2009 թվականին Խորվաթիայի և Ալբանիայի անդամակցությամբ՝ հետագայում ձևավորելով եվրաատլանտյան տարածաշրջանի աշխարհաքաղաքական շրջանակը (Albania, Croatia join Nato alliance 2009): 2008 թվականի Բուխարեստի գագաթնաժողովը նշանակալից էր: ՆԱՏՕ-ի առաջնորդները հրավերներ ուղարկեցին Խորվաթիային և Ալբանիային՝ սկսելու անդամակցության բանակցությունները (Bucharest Summit Declaration 2022): Այս որոշումը ընդգծեց ՆԱՏՕ-ի հանձնառությունը Հարավարևելյան Եվրոպայում անվտանգության և կայունության ամրապնդման հարցում՝ միաժամանակ ընդունելով երկու երկրների կողմից ձեռնարկված կարևոր քաղաքական և ռազմական բարեփոխումները:

Այնուամենայնիվ, ՆԱՏՕ-ի ընդլայնման գործընթացը զերծ չէր իր մարտահրավերներից, մասնավորապես՝ ՆԱՏՕ-Ռուսաստան հարաբերությունների համատեքստում: ՆԱՏՕ-ի ընդլայնումը նախկին Արևելյան բլոկի երկրներում և կովկասյան տարածաշրջանում մեծացրեց Ռուսաստանի հետ լարվածությունը: Ռուսաստանը ընդլայնումը դիտեց որպես սպառնալիք իր անվտանգության շահերին: Ռուսաստանի բացասական վերաբերմունքը ՆԱՏՕ-ի դեպի Արևելք ընդլայնմանն ակնհայտ էր, և նա դատապարտում էր ՆԱՏՕ-ի կողմից Կոսովոյի անկախության ճանաչումը և դեմ էր Վրաստանի և Ուկրաինայի անդամակցության ձգտումներին:

ՆԱՏՕ-ի և Ռուսաստանի միջև լարվածությունն ավելի սրվեց 2008 թվականին Ռուսաստանի և Վրաստանի միջև հակամարտությամբ, ինչը հանգեցրեց ՆԱՏՕ-ի կողմից դատապարտումների և երկու ուժերի միջև հարաբերությունների սրմանը: Փաստացի, ՆԱՏՕ-Ռուսաստան հարաբերությունները սրվեցին Վրաստանի հետ Ռուսաստանի պատերազմի պատճառով: Ավելի ուշ Հյուսիսատլանտյան խորհուրդը դատապարտեց Ռուսաստանին՝ Հարավային Օսիան և Աբխազիան անկախ պետություններ ճանաչելու համար (Statement by the North Atlantic Council on the Russian recognition of South Ossetia and Abkhazia regions of Georgia 2009): Չնայած ՆԱՏՕ-Ռուսաստան բանակցությունների միջոցով համագործակցությունը բարելավելու ջանքերին՝ մարտահրավերները պահպանվեցին՝ ներառյալ

տարածայնությունները Եվրոպայում հակահրթիռային պաշտպանության համակարգերի և Վրաստանում զորավարժությունների վերաբերյալ:

Այնուամենայնիվ, եղան նաև ՆԱՏՕ-ի և Ռուսաստանի միջև հարաբերությունները ջերմացնելուն ուղղված ջանքեր, որոնց օրինակը Օբամայի վարչակազմի որոշումն էր՝ չեղյալ համարել Եվրոպայում հակահրթիռային պաշտպանության համակարգի ծրագրերը, որոնք ուղղված էին Ռուսաստանի մտահոգությունները մեղմելուն:

Թեև ՆԱՏՕ-ի ընդլայնումը շարունակեց առաջընթաց գրանցել Խորվաթիայի և Ալբանիայի անդամակցությամբ, այն նաև բերեց բարդ աշխարհաքաղաքական դինամիկա և լարված հարաբերություններ Ռուսաստանի հետ: Չնայած այս մարտահրավերներին՝ ՆԱՏՕ-ի և Ռուսաստանի միջև համագործակցությունն ու երկխոսությունը բարելավելու ջանքերը շարունակվում են՝ ընդգծելով եվրատլանտյան տարածաշրջանում կայունության և անվտանգության պահպանման կարևորությունը:

2017 թվականից մինչև 2020 թվականն ընկած ժամանակահատվածում ՆԱՏՕ-ն ականատես եղավ Բալկաններում զգալի ընդլայնման՝ Չեռնոգորիայի և Հյուսիսային Մակեդոնիայի անդամակցությամբ: Չեռնոգորիայի անդամակցությունը ՆԱՏՕ-ին 2017 թ. տարիների ջանքերի և բանակցությունների գագաթնակետն էր՝ չնայած երկարատև հասարակական տարաձայնություններին և աշխարհաքաղաքական ճնշումներին: Չեռնոգորիան բացահայտ աջակցում էր բալկանյան երկրների անդամակցությանը ՆԱՏՕ-ին՝ հակադրվելով ռուսամետ և հենց ռուսական իշխանություններին: Քաղաքական գործիչները 46/0 ձայնային հարաբերակցությամբ ընդունել էին անդամակցության որոշումը և ոտքի կանգնած ծափահարել: Իհարկե, ռուսամետ գործիչները բոյկոտել էին, փորձել խանգարել քվեարկությանը և անդամակցությանը, սակայն դրանք անհաջող փորձեր էին (Montenegro ratifies Nato membership in historic shift to western alliance, 2017): Մայիսի 7-ին Չեռնոգորիայի պետական դրոշը բարձրացվեց ՆԱՏՕ-ի կենտրոնակայանում: Գլխավոր քարտուղարը բարձր է գնահատել Չեռնոգորիայի հավատարմությունը եվրաատլանտյան ինտեգրմանը և շնորհավորել Չեռնոգորիայի կառավարությանն ու ժողովրդին անկախության վերականգնման 11 տարիների ընթացքում ունեցած ձեռքբերումների համար (Flag-raising ceremony marks Montenegro's entry into NATO 2017): Ընդունելով ՆԱՏՕ-ի անդամակցությունը՝ Չեռնոգորիան նպատակ ուներ ամրապնդելու իր անվտանգության ապարատը և խորացնելու ինտեգրումը արևմտյան կառույցների հետ:

Նմանապես, Հյուսիսային Մակեդոնիայի՝ ՆԱՏՕ-ին անդամակցելու ճանապարհը լի էր խոչընդոտներով, մասնավորապես՝ Հունաստանի հետ երկրի անվանման երկարամյա վեճով: Այնուամենայնիվ, դիվանագիտական բանակցությունների և փոխզիջումների միջոցով Հյուսիսային Մակեդոնիան հաջողությամբ լուծեց վեճը և 2018 թվականին ՆԱՏՕ-ին միանալու հրավեր ստացավ: 2020թ. փետրվարի 11-ին Մակեդոնիայի խորհրդարանը համաձայնություն տվեց Հյուսիսատլանտյան պայմանագրին (North Macedonia parliament backs NATO accession 2020): Միանալու փաստաթուղթը ստորագրվեց մարտի 27-ին և Հյուսիսային Մակեդոնիան դարձավ անդամ պետություն: Դրոշի բարձրացման արարողությունը տեղի ունեցավ մարտի 30-ին և պաշտոնապես ազդարարեց նրա անդամակցությունը ՆԱՏՕ-ին: Այս կարևոր իրադարձությունը ոչ միայն ազդարարեց տարածաշրջանային դիվանագիտության առաջընթացը, այլև նշանակալի քայլ էր Բալկաններում կայունության և համագործակցության ամրապնդման ուղղությամբ:

Չեռնոգորիայի և Հյուսիսային Մակեդոնիայի անդամակցությունը ՆԱՏՕ-ին ցույց է տալիս դաշինքի շարունակական կարևորությունը Եվրոպայում խաղաղության և անվտանգության ապահովման գործում: Ավելին, այն ընդգծում է հավաքական անվտանգության պայմանավորվածությունների փոխակերպող ուժը՝ պատմական դժգոհությունները հաղթահարելու և տարածաշրջանային համագործակցությունը

խթանելու գործում: Նայելով ապագային՝ Չեռնոգորիայի և Հյուսիսային Մակեդոնիայի ինտեգրումը ՆԱՏՕ-ին, անկասկած, կնպաստի Բալկաններում ավելի մեծ անվտանգության և բարգավաճման: Այնուամենայնիվ, այն նաև ընդգծում է երկխոսության, համագործակցության և հաշտեցման շարունակական անհրաժեշտությունը՝ լուծելու բարդ քաղաքական և անվտանգության խնդիրները, որը շարունակում է ձևավորվել տարածաշրջանում:

Ֆինլանդիայի և Շվեդիայի անդամակցությունը ՆԱՏՕ-ին նշանակալի իրադարձություն է եվրատլանտյան անվտանգության և սկանդինավյան տարածաշրջանի աշխարհաքաղաքական շրջանակներում: Ֆինլանդիայի անդամակցությամբ 2023 թվականի ապրիլի 4-ին (Finland joins NATO as 31st Ally 2023), որին հաջորդում է Շվեդիայի անդամակցությունը 2024 թվականի մարտի 7-ին (Sweden officially joins NATO 2024) ՆԱՏՕ-ի ընդլայնումը Սկանդինավյան թերակղզում ընդգծում է հավաքական պաշտպանության և տարածաշրջանային կայունության ռազմավարական հրամայականը: Ռուսաստանի գործողությունները, մասնավորապես նրա ագրեսիան Ուկրաինայի նկատմամբ, առանցքային դեր խաղացին Ֆինլանդիայի և Շվեդիայի՝ ՆԱՏՕ-ին միանալու որոշումների վրա: Ռուսաստանի ինքնավստահությունից բխող սպառնալիքը խթանեց հասարակական աջակցությունը ՆԱՏՕ-ին անդամակցելու երկու երկրներում՝ ընդգծելով անվտանգության դաշինքների կարևոր դերը գնալով ավելի բարդացող և անկանխատեսելի դարձող աշխարհաքաղաքական միջավայրում: Ֆինլանդիայի և Շվեդիայի միանալը ուժեղացրել է ՆԱՏՕ-ի զսպման դիրքերը և ուժեղացրել անդամ երկրների անվտանգությունն ու ինքնիշխանությունը պաշտպանելու նրա կարողությունը: Այն վերահաստատում է Հյուսիսատլանտյան պայմանագրի 5-րդ հոդվածում ամրագրված հավաքական պաշտպանության սկզբունքը՝ ցույց տալով ՆԱՏՕ-ի հանձնառությունը՝ պաշտպանելու բոլոր անդամ պետություններին ցանկացած ագրեսիայից: Ավելին, Ֆինլանդիայի և Շվեդիայի ինտեգրումը ՆԱՏՕ-ին ընդգծում է դաշինքի հարմարվողականությունը՝ արձագանքելու զարգացող անվտանգության մարտահրավերներին: Նրանց անդամակցությունը մեծացնում է ՆԱՏՕ-ի ռազմավարական հասանելիությունը՝ ամրապնդելով դաշինքի կարողությունները՝ դիմակայելու առաջացող սպառնալիքներին և խթանելու կայունությունը Բալթիկ ծովում և Արկտիկայի տարածաշրջաններում:

Հայաստանի Հանրապետությունը՝ որպես պետականության համեմատաբար կարճաժամկետ փորձ ու անվտանգության հիմքային մարտահրավերներ ունեցող երկիր, իր ներուժը հնարավորինս օգտագործելով, անհատական ու հավաքական դաշինքային ձևաչափերում ամենատարբեր քայլեր է ձեռնարկում՝ համակողմանիորեն ապահովելու իր անվտանգությունն ու կայունությունը: Այս համատեքստում Հայաստանը ձգտում է հարաբերությունները զարգացնել ՆԱՏՕ-ի հետ, մտադիր է էլ ավելի ակտիվացնել գործնական և քաղաքական համագործակցությունը՝ դաշինքին մերձենալու նպատակով, սակայն, տարբեր պաշտոնական ու ոչ պաշտոնական գնահատումների հաշվառմամբ, Երևանն իր արտաքին քաղաքականության ձևաչափում նպատակ չի դնում անդամակցությունը Հյուսիսատլանտյան դաշինքին՝ շեշտադրելով ՆԱՏՕ-ի հետ քաղաքական երկխոսությունը պաշտպանության և անվտանգության բնագավառներում՝ որպես Հայաստանի պաշտպանական կարողությունների հզորացման բաղադրիչ (ՀՀ Ազգային անվտանգության ռազմավարություն 2020) :

Հարկ է նշել, որ Հարավկովկասյան տարածաշրջանի երկրների հետ ՆԱՏՕ-ն համագործակցում է ըստ դրանց ունեցած կարողությունների, անվտանգության ու պաշտպանության քաղաքական տեսլականի, ռազմաքաղաքական խնդիրների օրակարգի, արտաքին քաղաքական ուղեգծի: Դաշինքի հետ գործակցությունը կարևոր է հարավկովկասյան երկրների համար, քանի որ հնարավորություն է տալիս ՆԱՏՕ-ի հետ ձևավորելու անվտանգային ընդհանրական հետաքրքրություններ

ներառող օրակարգ, բարեփոխվելու և կայանալու ռազմաքաղաքական ոլորտում: ՆԱՏՕ-ն իր հերթին կարևորում է Հարավային Կովկասի աշխարհագրական դիրքն ահաբեկչության դեմ մղվող պայքարում, ինչպես նաև տարածաշրջանի տարանցման հնարավորություններն ու էներգետիկ պաշարները, ուստի շահագրգռված է տարածաշրջանի կանխատեսելի իրողություններով և քաղաքական կայունությամբ:

Որպես այդպիսին՝ Հայաստան-ՆԱՏՕ հարաբերությունները սկզբնավորվել են 1992 թվականին, երբ Հայաստանը դարձավ Հյուսիսատլանտյան համագործակցության խորհրդի (NACC) անդամ: ՆԱՏՕ-ի հետ Հայաստանի փոխհարաբերությունները խարսխված են Գործընկերություն հանուն խաղաղության (PFP) ծրագրի վրա, որին Հայաստանը միացել է 1994 թվականին: Բացի այդ, իրականացվում է ներգրավման ավելի բարձր աստիճան ապահովող փոխգործակցություն Եվրատլանտյան գործընկերության խորհրդի(EAPC) շրջանակներում, որին ՀՀ-ն անդամակցում է 1997 թվականից: 2002 թվականից Հայաստանը մասնակցում է Գործընկերություն հանուն խաղաղության ծրագրի Պլանավորման և վերանայման գործընթացին (PARP): 2006 թվականից Հայաստանի և ՆԱՏՕ-ի միջև գործընկերային հարաբերությունները և տարբեր բնագավառներում համագործակցությունը զարգանում են Հայաստան-ՆԱՏՕ Անհատական Գործընկերության Գործողությունների ծրագրի (ԱԳԳԾ) շրջանակներում (Relations with Armenia, North Atlantic Treaty Organization 2024):

Հայաստանի ու Դաշինքի հարաբերությունների անցած ուղին համապարփակ ու լիարժեք գնահատելու համար հարկ է դիտարկել ՀՀ-ՆԱՏՕ գործակցության անհատական ձևաչափը և տարածաշրջանային երկրներում առկա խնդիրներն ու արտաքին քաղաքական չափումները: Մասնավորապես, հարաբերությունների ընդհանուր միտումն ըմբռնելու ու դինամիկան վեր հանելու առումով ՀՀ-ի համար հատկապես կարևոր էր ՆԱՏՕ-ի դիրքորոշումը նաև ԼՂ հակամարտության կարգավորման հարցում: Դաշինքը պարբերաբար հայտարարել էր, որ մտադիր չէր ստանձնել ուղղակի դերակատարություն այդ գործընթացում՝ դա վերապահելով ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի իրավասությանը: Միաժամանակ նշենք, որ Դաշինքն իր հիմնադիր անդամների՝ ԱՄՆ-ի ու Ֆրանսիայի միջոցով, որոնք ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահ երկրներ են, հետևում էր բանակցային գործընթացին, հակամարտության գոտում ռազմաքաղաքական զարգացումներին: Սակայն, օրինակ, ՆԱՏՕ-ի՝ 2008-2016թթ. մի շարք գագաթնաժողովներում ընդունած քաղաքական հռչակագրերում Հարավային Կովկասի հակամարտությունների վերաբերյալ տեղ գտան միակողմանի ձևակերպումներ, որոնք պայմանավորված էին հակամարտությունները «տարածքային ամբողջականության» սկզբունքով լուծելուն նախապատվություն տալու հանգամանքով: Փաստենք, որ ՆԱՏՕ-ի գագաթնաժողովների եզրափակիչ հռչակագրերում փոփոխություններ մտցնելու հայկական կողմի փորձերը սովորաբար դրական արդյունք չեն տվել: Լավագույն դեպքում «ազգերի ինքնորոշման» իրավունքը երբեմն տեղ էր գտել ձևակերպումներում, կամ հղում էր արվել ԵԱՀԿ Հելսինկյան եզրափակիչ ակտի սկզբունքներին:

ՀՀ-ՆԱՏՕ հարաբերությունների համատեքստում անհրաժեշտ է նաև այդ հարաբերությունները դիտարկել «թուրքական» ու «ռուսական» արտաքին քաղաքական երկու չափումներում, որոնք ուղղակիորեն ազդում են Դաշինքի ու ՀՀ-ի հարաբերությունների որակի, խորության ու իրացման ներուժի վրա: ՀՀ-ՆԱՏՕ հարաբերությունների «թուրքական» չափումը արտացոլում է հայ-թուրքական հարաբերությունների վերաբերյալ Դաշինքի մոտեցումը, այսինքն՝ չնայած Թուրքիան ՆԱՏՕ-ի անդամ երկիր է, սակայն փակ է պահում ՆԱՏՕ-ի գործընկեր երկրի հետ սահմանը, «կողմնակալ դիրքորոշում» որդեգրելով Հայաստանի մասով: Այս համատեքստում ՆԱՏՕ-ն և հատկապես ԱՄՆ-ը փորձել են և փորձում են աջակցել ՀՀ-ի ու Թուրքիայի հարաբերությունների կարգավորմանը: Օրինակ՝ ՆԱՏՕ-ի նախկին

գլխավոր քարտուղար Յ. Դե Հուպ Սխեֆերը դեռ 2007-2008թթ. փորձեց իր անձնական ներդրումն ունենալ հայ-թուրքական հարաբերությունների բարելավման գործում՝ Թուրքիայի վրա ճնշում գործադրելով, սակայն այդ նախաձեռնությունն անարդյունք եղավ: Հետագայում, երբ գործընթացը դանդաղեց, Դաշինքն այս հարցի վերաբերյալ հրապարակային որևէ դիրքորոշում չհայտնեց:

Ինչ վերաբերում է ՀՀ-ՆԱՏՕ հարաբերություններում «ռուսական» չափմանը, ապա կարող ենք ասել, որ ՌԴ-ն ՆԱՏՕ-ի հետ ունի հարաբերման իր սկզբունքները, ուստի տրամաբանական է ու հիմնավոր, որ ՀՀ-ՆԱՏՕ հարաբերություններում դրսևորում է որոշակի նախանձախնդրություն: Այս համատեքստում նշենք, որ «ռուսական» արձագանքը ՀՀ-ՆԱՏՕ շփումների վերաբերյալ միշտ էլ պայմանավորված է եղել ՆԱՏՕ-ՌԴ հարաբերությունների որակով ու բնույթով: Եթե նախկինում դրանք ընդհանուր առմամբ տեղավորվում էին առավելապես գործակցային ձևաչափի մեջ, և տարակարծությունների հիմնական թեման դեպի արևելք ՆԱՏՕ-ի ընդլայնումն էր, ապա 2014թ. ուկրաինական ճգնաժամից և 2022թ.-ի ակտիվ հակամարտությունից հետո հարաբերությունների որակը շեշտակիորեն փոխվեց՝ վերածվելով սուր հակադրության:

Նման իրավիճակում ՀՀ-ն Դաշինքի հետ հարաբերություններում մի կողմից առաջնորդվում է իր ազգային շահերով, մյուս կողմից, չկտրվելով աշխարհաքաղաքական իրողություններից, փորձում է անհատական և հավաքական ձևաչափերում արդյունավետ գործակցություն ծավալել ՆԱՏՕ-ի հետ՝ հաշվի առնելով իր անվտանգության ոլորտի գործընկերների (ՌԴ) վերաբերմունքն ու դաշինքային (ՀԱՊԿ) պարտավորությունները:

Հայաստան-ՆԱՏՕ համագործակցության առանցքային ուղղություններից է նաև ՆԱՏՕ-ի կողմից կազմակերպված տարբեր զորավարժություններին և սեմինարներին ՀՀ ԶՈՒ-ի մասնակցությունը: Այդ միջոցառումներին Դաշինքի անդամ-պետություններից զատ մասնակցում էին նաև գործընկեր երկրների ներկայացուցիչները, ինչը նպաստում էր ոչ միայն Դաշինքի և գործընկեր պետությունների , այլ նաև ՆԱՏՕ-ին չանդամակցող տարբեր պետությունների միջև ռազմական ոլորտում փոխգործակցության հաստատմանը: ՀՀ ռազմաքաղաքական բարեփոխումների ոլորտներում կատարվում են հմտությունների փոխանցում, ուսումնառության, սպայական ու հրամանատարական կազմի համար վերապատրաստումներ: Հետևապես, ՆԱՏՕ-ի հետ ակտիվ գործակցությունը նպաստում է ՀՀ ռազմական անվտանգության ամրապնդմանը, ԶՈՒ արդյունավետության բարձրացմանը և միջազգային ներգրավվածության մեծացմանը:

«ՆԱՏՕ-ի Պաշտպանական կրթության զարգացման ծրագրի (Defence Education Enhancement Program - DEEP) շրջանակներում բազմաթիվ միջոցառումներ են պլանավորվել և իրականացվել դեռևս 2008թ. ի վեր՝ հիմնված ՀՀ ռազմակրթական ոլորտի զարգացմանը վերաբերող նպատակների վրա: Ընդհանուր առմամբ, յուրաքանչյուր տարի ՀՀ պաշտպանության նախարարության և «ՆԱՏՕ-ի Պաշտպանական կրթության զարգացման ծրագրի համագործակցության ամենամյա պլանով իրականացվում է միջինը 18-20 միջոցառում ինչպես ՀՀ-ում, այնպես էլ արտերկրում: Որպես հիմնական միջոցառումներ կարելի է առանձնացնել հետևյալները.

- Օժանդակություն է ցուցաբերվել ՀՀ ռազմական կրթության ոլորտում իրականացվող քաղաքականության և ռազմավարության հիմունքների մշակման, ինչպես նաև սպայակազմի զարգացման փուլերի ու համապատասխան կրթական չափորոշիչների նախանշման գործում:
- Իրականացվում են ՀՀ ՊՆ համակարգում հեռավար տարաբաշխված ուսուցման (ADL) կարողություններ ներդնելու աշխատանքներ, ամենամյա կտրվածքով ՀՀ-ում և արտերկրում անց են կացվում ՌՈՒՀ-երի դասախոսական ու մեթոդական կազմերի վերապատրաստման դասընթացներ:

- DEEP-ի մասնագետները պարբերաբար ՀՀ ՊՆ ՌՈՒՀ-երում հանդես են գալիս դասախոսություններով՝ հիմնականում օպերատիվ արվեստի, արևմտյան և արևելյան ռազմական դպրոցների հիմնական տարբերությունների, առաջնորդության, ռազմական կառավարման և բարեվարքության առարկաների շրջանակներում:
- Կազմակերպվում են ՀՀ ՊՆ ՌՈՒՀ-երի ղեկավար և դասախոսական կազմերի ծանոթացման այցերը ՆԱՏՕ-ի անդամ և գործընկեր երկրների ՌՈՒՀ-եր՝ փորձի փոխանակման նպատակով:
- Իրականացվում է ՀՀ ՌՈՒՀ-երին շարունակական աջակցություն՝ դասախոսական կազմի ընտրության, վերապատրաստման և ուսումնական ծրագրերի կատարելագործման առումով:

Ժամանակի ընթացքում Հայաստանը խորացրել է իր ներգրավվածությունը ՆԱՏՕ-ի հետ դիվանագիտական ուղիներով՝ մասնակցելով հանդիպումներին, համաժողովներին և համատեղ նախաձեռնություններին, որոնք ուղղված են տարածաշրջանում անվտանգության և կայունության ամրապնդմանը: Այս դիվանագիտական աշխատանքը ներառում է վստահության ձևավորում, փոխըմբռնման խթանում և Հայաստանի և ՆԱՏՕ-ի անդամ երկրների միջև ընդհանուր հետաքրքրություն ներկայացնող ոլորտների գործակցություն: Հայաստանի ներգրավվածությունը ՆԱՏՕ-ի «Գործընկերություն հանուն խաղաղության» ծրագրում և նրա ներդրումը միջազգային խաղաղապահ ջանքերում ցույց են տալիս նրա նվիրվածությունը տարածաշրջանային անվտանգությանն ու կայունությանը՝ նպաստելով եվրաատլանտյան տարածաշրջանում անվտանգության, համագործակցության և երկխոսության խթանմանն ուղղված ավելի լայն ջանքերին:

Եզրահանգումներ

Վերջնարդյունքում հարկ է ընդգծել, որ Հայաստան-ՆԱՏՕ համագործակցությունը՝ հատկապես խաղաղապահ առաքելությունների շրջանակներում, Հայաստանի համար ոչ այնքան անվտանգությունն ապահովելու նպատակներ է հետապնդում, որքան բարձրացնում է Հայաստանի միջազգային դերը, ինչպես նաև այս ուղին իր մեծ նպաստն է բերում Հայաստանի եվրոպական ինտեգրմանը: Հայաստանի Հանրապետությունը, համագործակցելով ՆԱՏՕ-ի հետ, իրականացնում է իր «ներգրավման» և «փոխլրացման» արտաքին քաղաքականությունը:

ՀՀ-ի համար ՆԱՏՕ-ի հետ հարաբերություններ հաստատելու, գործակցելու անհրաժեշտությունը հիմնավոր ու արդարացված էր ինչպես այդ ժամանակաշրջանի միջազգային քաղաքական իրողությունների տրամաբանության, այնպես էլ նորանկախ երկրի անվտանգության ու արտաքին քաղաքականության մեջ՝ նոր ու կարևոր ուղղություն որդեգրելու առումով: Հայաստանը համագործակցում է ՆԱՏՕ-ի հետ ճգնաժամերի կառավարման և քաղաքացիական պաշտպանության ոլորտներում՝ բնական աղետների և տարբեր սպառնալիքների դեմ պայքարում Հայաստանի ճգնաժամային պատրաստվածության և աղետների նվազեցման կարողությունները զարգացնելու նպատակով: Հայաստան-ՆԱՏՕ գործընկերային համագործակցության նպատակն է դյուրացնել պաշտպանական և անվտանգության ոլորտներում բարեփոխումների անցկացման ընթացքը, ինչպես նաև զարգացնել Հայաստանի փոխգործակցության կարողությունները գործընկերների հետ: Հայաստան-ՆԱՏՕ համագործակցության կարևոր առաջնահերթություններից է ապահովել և ամրապնդել ՀՀ զինված ուժերի ժողովրդավարական վերահսկողությունը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. «ՀՀ Ազգային անվտանգության ռազմավարություն. Դիմակայուն Հայաստան փոփոխվող աշխարհում». Հուլիս 2020թ., Միջազգային փոխգործակցության, անվտանգության և խաղաղության խթանում, էջ 19, https://bit.ly/3gNrfKa: Մուտք՝ 01.06.2025:

2. “Albania, Croatia join Nato alliance”. *Timesofmalta*, April 2, 2009, https://timesofmalta.com/article/albania-croatia-join-nato-alliance.251308. Accessed: 02.05.2025.

3. “Bucharest Summit Declaration” *Nato int*, Last updated: 05 Jul. 2022, https://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_8443.htm. Accessed: 02.05.2025.

4. “Flag-raising ceremony marks Montenegro’s entry into NATO”. *Nato int*, Last updated: 07 Jun. 2017, https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_144739.htm. Accessed: 17.05.2025.

5. “Finland joins NATO as 31st Ally”. *Nato int*, Last updated: 04 Apr. 2023, https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_213448.htm. Accessed: 21.05.2025.

6. Larrabee Stephen. NATO's Eastern Agenda in a New Strategic Era, 2003, https://www.jstor.org/stable/10.7249/mr1744af.8. Accessed: 01.05.2025.

7. McCalla Robert B. “NATO's Persistence after the Cold War”. *The London School of Economics and Political Science*, International Organisations (IR203), https://www.studocu.com/en-gb/document/thelondon-school-of-economics-and-political-science/international-organisations/nato-reading-notes/5945864. Accessed: 04.05.2025.

8. “Montenegro ratifies Nato membership in historic shift to western alliance, 28 April, 2017”. *The Guardian*, https://www.theguardian.com/world/2017/apr/28/montenegro-ratifies-nato-membership-in-historic-shift-to-western-alliance. Accessed: 17.05.2025.

9. “North Macedonia parliament backs NATO accession”. *Apnews*, February 11, 2020, https://apnews.com/general-newsfd01ab91bdf0c09e065a614f2d718ad8. Accessed: 17.05.2025.

10. “Prague Summit Declaration”. *Nato int*, Last updated: 06 May. 2014, https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_19552.htm. Accessed: 02.05.2025.

11. “Relations with Armenia, North Atlantic Treaty Organization”. *Nato int*, Last updated: 29 May, 2024, https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_48893.htm. Accessed: 03.06.2025.

12. “Statement by the North Atlantic Council on the Russian recognition of South Ossetia and Abkhazia regions of Georgia”. Nato int, Last updated: 04 Mar. 2009, https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_43517.htm?selectedLocale=en. Accessed: 15.05.2025.

13. “Sweden officially joins NATO”. *Nato int*, Last updated: 07 Mar. 2024, https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_223446.htm. Accessed: 21.05.2025.

14. “The Accession of Poland, the Czech Republic and Hungary to NATO”. *Warsaw Institute*, 29 March 2021, https://warsawinstitute.org/accessionpoland-czech-republic-hungary-nato/. Accessed: 04.05.2025.

WORKS CITED

1. «HH Azgayin anvtangut'yan r'azmavarut'yun. Dimakayun Hayastan p'op'oxvogh ashxarhum»: Howlis 2020t'., Mijazgayin p'oxgorc'akcut'yun, anvtangut'yan ev xaghaghut'yan xt'anum, e'j 19 [“National Security Strategy of the Republic of Armenia: A Resilient Armenia in a Changing World.” July 2020, Promotion of International Cooperation, Security and Peace], https://bit.ly/3gNrfKa: Accessed: 01.06.2025: (in Armenian)

NATO ENLARGEMENT AS AN IMPORTANT DETERMINANT OF THE FOREIGN SECURITY POLICY OF THE REPUBLIC OF ARMENIA

MHER SHIRINYAN
National Academy of Science of the Republic of Armenia,
Institute of Philosophy, Sociology and Law,
Department of Political Science, Ph.D. Student,
Yerevan, the Republic of Armenia

Armenia-NATO cooperation, especially within the framework of peacekeeping missions, pursues goals not so much to ensure security for Armenia as to enhance Armenia's international role, and this path also greatly contributes to Armenia's European integration. The Republic of Armenia, in cooperation with NATO, implements its foreign policy of "engagement" and "complementarity".

The purpose of this article is to analyze NATO's enlargement policy and the goal of its implementation, the process of countries' membership and the stages they went through, the importance of enlargement for the region and the countries, as well as to assess Armenia's security interests and position towards developments conditioned by the enlargement policy in this context.

To achieve the stated goal, the following objectives were put forward: to assess the importance of NATO in the post-Cold War world, to uncover the reasons for NATO's expansion policy, to analyze Russia's role in the NATO expansion process, as well as to study NATO-Russia relations and developments in the new security environment in Europe.

For Armenia, the need to establish relations and cooperate with NATO was well-founded and justified both in terms of the logic of the international political realities of that period, as well as in terms of adopting a new and important direction in the security and foreign policy of the newly independent country. Armenia cooperates with NATO in the areas of crisis management and civil protection to develop Armenia's crisis preparedness and disaster reduction capabilities in the fight against natural disasters and various threats. The goal of the Armenia-NATO partnership is to facilitate the process of implementing reforms in the defense and security sectors, as well as to develop Armenia's capabilities for cooperation with partners. One of the important priorities of Armenia-NATO cooperation is to ensure and strengthen democratic control of the Armenian armed forces.

From the perspective of Armenia's security, the theoretical and practical developments of Armenia-NATO relations can be distinguished in the following strategic directions:

1. The development of relations with that organization objectively stems from the interests of the Republic of Armenia, particularly in terms of diversification and separation of sub-sectors in the security sector.
2. It gives Armenia the opportunity to build relations with leading European and Atlantic countries on the foreign policy platform as well: to assimilate their positive experience in the field of security and military planning.
3. In the areas of military-political reforms in the Republic of Armenia, skills transfer, education, and training for officers and commanders are being carried out.
4. Cooperation with the Alliance complements the areas left out of the agenda of the RA-RF security cooperation.
5. This partnership enables the Republic of Armenia to play a more active role in local manifestations of the international security architecture, and thereby creates a basis for gaining experience in peacekeeping brigades.

6. In particular, the IPAP component regulates civil-military relations, outlines the fight against corruption in the army, makes public awareness in the security and military-defense sectors more effective, provides effective support for the preparation of conceptual documents, transfers new technologies and skills, and provides consulting in the field of cybersecurity, and makes the crisis management toolkit more effective.

Keywords: *security, enlargement, region, collective defense, defense policy, capability, threat, danger, conflict.*

РАСШИРЕНИЕ НАТО КАК ВАЖНЫЙ ФАКТОР ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ БЕЗОПАСНОСТИ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

МГЕР ШИРИНЯН
соискатель кафедры политологии
Института философии, социологии и права
Национальной академии наук Республики Армения,
г. Ереван, Республика Армения

Сотрудничество Армения-НАТО, особенно в рамках миротворческих миссий, преследует цели не столько обеспечения безопасности Армении, сколько повышения международной роли Армении. Республика Армения в сотрудничестве с НАТО реализует свою внешнюю политику «вовлеченности» и «комплементарности».

Целью данной статьи является анализ политики расширения НАТО и целей ее реализации, процесса членства стран и пройденных ими этапов, значения расширения для региона и стран, а также оценка в этом контексте интересов безопасности и позиции Армении в отношении развитий, обусловленных политикой расширения.

Для достижения поставленной цели были поставлены следующие задачи: оценить значение НАТО в мире после окончания холодной войны, раскрыть причины политики расширения НАТО, проанализировать роль России в процессе расширения НАТО, а также изучить отношения между НАТО и Россией и развитие ситуации в новой среде безопасности в Европе.

Для Армении необходимость установления отношений и сотрудничества с НАТО была обоснованной и оправданной как с точки зрения логики международных политических реалий того периода, так и с точки зрения принятия нового и важного направления в политике безопасности и внешней политики новой независимой страны. Армения сотрудничает с НАТО в сферах управления кризисами и гражданской защиты для развития возможностей Армении по готовности к кризисам и сокращению стихийных бедствий в борьбе со стихийными бедствиями и различными угрозами. Целью партнерства Армения-НАТО является содействие процессу реализации реформ в сфере обороны и безопасности, а также развитие возможностей Армении для сотрудничества с партнерами. Одним из важных приоритетов сотрудничества Армения-НАТО является обеспечение и укрепление демократического контроля над вооруженными силами Армении.

С точки зрения безопасности Армении теоретическое и практическое развитие отношений Армения-НАТО можно выделить в следующих стратегических направлениях:

1. Развитие отношений с этой организацией объективно исходит из интересов Республики Армения, в частности, в плане диверсификации и разделения подсекторов в сфере безопасности.
2. Это дает Армении возможность выстраивать отношения с ведущими европейскими и атлантическими странами и на внешнеполитической платформе: усваивать их позитивный опыт в сфере безопасности и военного планирования.
3. В сфере военно-политических реформ в Республике Армения осуществляется передача навыков, обучение и подготовка офицеров и командиров.
4. Сотрудничество с Альянсом дополняет сферы, оставшиеся вне повестки дня сотрудничества в сфере безопасности РА-РФ.
5. Это партнерство позволяет Республике Армения играть более активную роль в локальных проявлениях архитектуры международной безопасности, тем самым создавая основу для приобретения опыта в миротворческих силах.
6. В частности, компонент IPAP регулирует гражданско-военные отношения, определяет борьбу с коррупцией в армии, повышает эффективность информирования общественности в секторах безопасности и обороны, оказывает эффективную поддержку в подготовке концептуальных документов, передает новые технологии и навыки, предоставляет консультации в области кибербезопасности и повышает эффективность инструментария управления кризисами.

Ключевые слова: *безопасность, расширение, регион, коллективная оборона, оборонная политика, потенциал, угроза, опасность, конфликт.*

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԱՌԱՋՆՈՐԴՆԵՐԻ ՆՈՐ ՍԵՐՆԴԻ ԿԱՅԱՑՈՒՄԸ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՈՒՄ *

ՀՏԴ 323.2 DOI: 10.52063/25792652-2025.2.25-154

ՄԻԼԵՆԱ ՄԿՐՏՉՅԱՆ
Հայաստանի Հանրապետության պետական կառավարման ակադեմիայի հոգեբանության և քաղաքագիտության ամբիոնի ասպիրանտ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն,
milenamkrtchyan.science@gmail.com
ORCID: 0009-0002-8551-6411

Քննելով երիտասարդության սոցիալականացման խնդիրը՝ 20-րդ դարի երկրորդ կեսին ամերիկյան քաղաքական վերլուծաբանները և սոցիոլոգներն առաջ են բերել «երիտասարդության սոցիոլոգիա» գիտական ուղղությունը: Այս գիտակարգում սահմանվել է երիտասարդության՝ որպես ինքնուրույն սոցիալական խմբի գիտականորեն համակարգված ըմբռնումը: Այն նպաստել է բացահայտելու հասարակություն-պետություն փոխհարաբերություններում երիտասարդության դերը, արժեքային բազմաչափությունը, սոցիալականացման մեխանիզմները, վարքաբանական առանձնահատկությունները և առաջնորդության հրամայականները: Քննելով երիտասարդության քաղաքական առաջնորդության ժամանակակից միտումները՝ արձանագրում ենք, որ երիտասարդ առաջնորդները ստանձնում են սեփական երկրի ապագայի հանդեպ սերնդային պատասխանատվություն և պետության ապագայի քաղաքականության մշակման ռազմավարական դերակատարում:

Շարունակական թվային փոխակերպումների և աշխարհաքաղաքական անկայունության պայմաններում առանցքային է երիտասարդ առաջնորդների նոր սերնդի քաղաքագիտական հետազոտումը: Հոդվածի նպատակն է քննել երիտասարդության առաջնորդության ինստիտուտի կայացման հիմնախնդիրը՝ որպես քաղաքական զարգացման ճգնաժամերի հաղթահարման մեխանիզմ: Հետազոտության հիմքում առաջնորդության դասական տեսություններն են՝ ժամանակակից մեկնաբանմամբ, ինչպես նաև քաղաքական դերակատարների մարդաբանական դասակարգումը: Երիտասարդ առաջնորդները գործում են հիբրիդային քաղաքական միջավայրում՝ ավանդական ինստիտուտների և քաղաքական ցանցային կառավարման պայմաններում: Ուստի՝ հոդվածում կարևորվում է երիտասարդ առաջնորդների համակարգային և ռազմավարական մտածողությունը: Հետազոտման արդյունքները ցույց են տալիս, որ առաջնորդների նոր սերնդի կայացումն արտացոլում է արդիականացման գործընթացի ներքին օրինաչափությունները՝ անցումն անձնակենտրոն առաջնորդումից դեպի մասնակցային, ցանցային և արժեքահեն կառավարման մոդելներ: ՀՀ-ում երիտասարդ առաջնորդների նոր սերնդի կայացումը նպաստում է քաղաքական զարգացման հիմքերի կայունությանը և ապագայի հանդեպ վստահության ձևավորմանը:

* Հոդվածը ներկայացվել է 03.08.2025թ., գրախոսվել՝ 17.08.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.09.2025թ.:

Հիմնաբառեր՝ *քաղաքական զարգացում, երիտասարդություն, առաջնորդություն, կառավարում, երիտասարդ առաջնորդների նոր սերունդ, երիտասարդության սոցիոլոգիա, սոցիալականացում:*

Ներածություն

Արագընթաց թվային փոփոխությունները, աշխարհաքաղաքական տուրբուլենտ գործընթացները և ցանցային տեխնոլոգիաներն առաջացնում են սոցիալ-մշակութային, ժողովրդագրական և կառավարման մի շարք խնդիրներ: Այս ընթացքում քաղաքական ինստիտուտները, հատկապես՝ զարգացող և անցումային երկրներում, բախվում են նոր և լուրջ մարտահրավերների, այդ թվում՝ վստահության ճգնաժամի: Ավանդական քաղաքական ինստիտուտների և նոր քաղաքականությունների միջև գտնվելով՝ երիտասարդ առաջնորդների նոր սերունդը դառնում է պետության քաղաքական զարգացման դերակատար: Համադրելով սիներգետիկայի և կոնվերգենցիայի սկզբունքները՝ երիտասարդ առաջնորդների նոր սերնդի ներկայացուցիչները դառնում են ավանդականի և նորի, լոկալի և գլոբալի միջև սահուն սինթեզ իրականացնողներ և բնականոն քաղաքական արդիականացման երաշխավորներ: Արդյունքում, երիտասարդ առաջնորդները համակարգային տուրբուլենտության պայմաններում ոչ միայն հիմք են ստեղծում ինքնաիրացման և կայուն զարգացման համար, այլև հայտ են ներկայացնում սեփական նորարարական ներուժով ամրապնդելու ժողովրդավարական մեխանիզմները՝ նպաստելով երկրի քաղաքական զարգացմանը: Երիտասարդ առաջնորդների կայացումը ոչ միայն քաղաքական զարգացման առանցքային բաղադրիչ է, այլև վստահության ճգնաժամի հաղթահարման մեխանիզմ՝ լեգիտիմության նոր և ամուր հիմքով: Արձանագրենք, որ վերոշարադրյալը չի պարտադրում քաղաքական ինստիտուտներում և պետական համակարգում կադրերի մեխանիկական սերնդափոխություն և երիտասարդացում, այլ ենթադրում է քաղաքական մասնակցության վերաիմաստավորում՝ ի նպաստ պետության քաղաքական զարգացման:

Ժամանակակից վերոնշյալ մարտահրավերներից զատ՝ թեմայի **արդիականությունը** հիմնավորում ենք նաև քաղաքական զարգացման գործընթացում երիտասարդ առաջնորդների նոր սերնդի կայացման նպատակադրմամբ: Երիտասարդ առաջնորդների կայացումը պետության համար ռազմավարական նշանակություն ունի առանցքային երկու առումով: Առաջին՝ որպես հեռանկարային քաղաքականությունների, ռազմավարությունների ձևավորման, իրագործման ակտիվ դերակատար և կայուն զարգացման գաղափարների կրող ու տարածող: Երկրորդ՝ որպես պետության և հասարակության միջև փոխազդեցության արդյունավետության բարձրացման էական գործոն: Բացի այդ, երիտասարդ առաջնորդների նոր սերունդը քաղաքակրթական արդիականացման արժեքների կրողն է և տարածողը:

ՀՀ-ում երիտասարդ առաջնորդները գործուն դերակատարում ունեն նաև գլոբալ քաղաքական զարգացումների, քաղաքականությունների իրականացման միջազգային լավագույն փորձի տեղայնացման առումով: Նրանք ունակ են փոխադրելու գլոբալ արժեքները և նորարարական մոտեցումները՝ հաշվի առնելով լոկալ պատմամշակութային, էթնիկական, սոցիալ-մշակութային, տնտեսական և տարածաշրջանային առանձնահատկությունները: Արժեշահային տեսանկյունից երիտասարդ առաջնորդների գործողությունները պետք է լինեն պետականամետ և անկախ վերազգային ազդեցություններից: Քաղաքական զարգացման գործընթացներում երիտասարդ առաջնորդների նոր սերնդի կայացումը առանցքային նշանակություն ունի, քանի որ ենթադրում է քաղաքականության մեջ երիտասարդների «խորհրդանշական» ներկայացվածությունից համակարգային և բնականոն անցում դեպի մրցունակ երիտասարդների գործուն դերակատարում երկրի

քաղաքական և քաղաքացիական գործընթացներում՝ ի շահ պետության զարգացման և սեփական երկրում ինքնաիրացման:

Սույն գիտական հոդվածի **նպատակն** է դիտարկել երիտասարդ առաջնորդների նոր սերնդի կայացումը՝ որպես քաղաքական զարգացման ներուժ: Պետության քաղաքական զարգացման համատեքստում երիտասարդ առաջնորդների նոր սերնդի կայացման բազմաշերտ հիմնախնդիրն անհրաժեշտ է հետազոտել քաղաքագիտական տեսամեթոդաբանական հիմքի, երիտասարդության սոցիոլոգիայի և միջգիտական շրջանակի համադրմամբ: «Երիտասարդության սոցիոլոգիան միջառարկայական գիտություն է, որը թույլ է տալիս համալիր կերպով ուսումնասիրել «երիտասարդություն» երևույթը, երիտասարդության դիրքի և դերի բնութագրերը հասարակությունում՝ հաշվի առնելով միջգիտակարգային նվաճումները» (Ленькова 24): Դիտարկվել են հոգեբանական, վարքաբանական, մշակութային, թվային, ցանցային, վիրտուալ, հաղորդակցական փոխազդեցությունները: Ուշադրության առանցքում են նաև երիտասարդության ինքնության առանձնահատկությունները, քաղաքական մասնակցության, ներառման և ինքնաներառման մեխանիզմները (օրինակ՝ թվային ակտիվիզմը, քրաուդսորսինգը և նորարարական այլ ձևեր):

Գիտական հետազոտության շրջանակում **խնդիր է դրվել**, ուսումնասիրելով առաջնորդության տեսական հիմքերը, վերլուծել թվային դարաշրջանում երիտասարդ առաջնորդների կայացման խնդիրը և նրանց դերակատարումը պետության քաղաքական զարգացման գործընթացում: Վերհանվել են արհեստական բանականության ժամանակներում երիտասարդ առաջնորդների հիմնական հատկանիշները, կարողությունները, հմտությունները:

Գրականության ակնարկ

Քաղաքական առաջնորդությունը պատմական և աշխարհաքաղաքական տարբեր շրջափուլերում հետազոտվել է մի շարք տեսաբանների կողմից: Առաջնորդների ընտրության համար Պլատոնը հասարակությունը բաժանում էր դասերի, սահմանում «ոսկե արյան տեր» լինելու պայմանները: Ն.Մաքիավելին ընդգծում էր տիրակալի առաջնորդման կերպը: Գ.Լեբոնը առաջնորդությունը դիտարկում էր «առաջնորդ-զանգված» հարաբերությունների շրջանակում: Է.Ֆրոմը առաջ էր բերում առաջնորդների իր տիպաբանությունը (Մարգարյան, Քաղաքական լիդերություն 138): Այս և այլ տեսաբանների կողմից քննվել և յուրովի վերարժևորվել է անհատի դերակատարումը քաղաքական գործընթացներում: Այնուհանդերձ, աշխարհաքաղաքական նոր կարգը, ցանցային կառավարման և թվային, վիրտուալ մասնակցության նոր ձևերը առաջ են բերում առաջնորդության նոր առանձնահատկություններ:

Դիտարկենք Մ. Վեբերի կողմից առաջարկված լեգիտիմ առաջնորդության դասական երեք տիպերը՝ (Вебер 644-707) ժամանակակից երիտասարդ առաջնորդների կայացման համատեքստում: Այսպիսով՝ Մ.Վեբերն առանձնացնում էր լեգիտիմ առաջնորդների երեք իդեալական տիպ՝ ավանդական, խարիզմատիկ և ռացիոնալ-իրավական: Վիրտուալ և թվային տեխնոլոգիաների, ցանցային հաղորդակցման դարաշրջանում այս տիպերը երիտասարդ առաջնորդների կայացման գործընթացում պահպանում են դասական հիմքերը՝ ենթարկվելով առաջնորդման մեխանիզմների որոշակի փոխակերպումների: Այսպես՝ մշակութային և տարածաշրջանային առանձնահատկություններով պայմանավորված՝ որոշ երկրներում ձևավորվում են վեբերյան ավանդական տիպի երիտասարդ առաջնորդներ: Այնուամենայնիվ, առաջնորդի ավանդական տեսակն ունի ժամանակակից պայմաններին համահունչ վերաիմաստավորման կարիք: Ի տարբերություն առաջնորդի ավանդական տիպի՝ Մ.Վեբերի խարիզմատիկ տեսակը պահպանում է ազդեցիկությունը: Վեբերյան դասական հատկանիշներով խարիզմատիկ առաջնորդը ժամանակակից քաղաքական տարածության մեջ

ստանում է զարգացման բարենպաստ նոր միջավայր՝ ինքնահիրացման նորարարական գործիքակազմ, զարգացման լայն հեռանկարներ: Երիտասարդ խարիզմատիկ առաջնորդը պետք է կարևորի թվային լեգիտիմությունը, այդ թվում՝ մեդիակերպարի ձևավորումը և կայացումը, գաղափարակից համայնքի համախմբումը և առաջնորդումը թե՛ իրական և թե՛ վիրտուալ կյանքում: Թվային տեխնոլոգիաները, մեդիան, սոցիալական ցանցերը, բլոգինգը, «կարծիքի առաջնորդությունը», անձնական բրենդի ստեղծումը խարիզմատիկ երիտասարդ առաջնորդներին տալիս են հանրության հետ հաղորդակցման, գաղափարների առաջմղման, հանրային կարծիքի ձևավորման և զանգվածների առաջնորդման յուրատեսակ հնարավորություններ: Անդրադառնալով Մ.Վեբերի ռացիոնալ-իրավական առաջնորդների դասական տիպին՝ արձանագրենք, որ այն շարունակում է լինել ինստիտուցիոնալ քաղաքական առաջնորդման հիմնական ձև: Ռացիոնալ-իրավական առաջնորդները զարգանում են քաղաքական կուսակցությունների դպրոցներում, երիտասարդական խորհրդարաններում և այլն: Այնուհանդերձ, թվային ակտիվիզմի նոր ձևերը և քաղաքացիական մասնակցության մեխանիզմները որոշակիորեն մարտահրավեր են նետում դասական այս մոտեցմանը, ինչը հանգեցնում է բյուրոկրատական մոտեցումներով երիտասարդ առաջնորդների ձևավորման գործընթացի փոխակերպմանը և ճկունության խթանմանը:

Նեովեբերյան մոտեցումն առաջարկում է առաջնորդության նոր մեկնաբանություններ: Խարիզման համադրվում է ինստիտուցիոնալ և մասնակցային քաղաքականության հետ: Երիտասարդ առաջնորդները, ստանձնելով քաղաքական, մշակութային և սոցիալական պատասխանատվություն, կարող են ուղղորդել հանրային գիտակցությունը և մասնակցել որոշումների կայացմանը՝ ներկայում արվող գործողությունները համապատասխանեցնելով ապագայի քաղաքական օրակարգին:

Ուշադրություն հրավիրենք տրանսֆորմացիոն առաջնորդության տեսությանը, որը համահունչ է երիտասարդ առաջնորդների նոր սերնդին: Տրանսֆորմացիոն առաջնորդության շնորհիվ տեղի է ունենում թե՛ առաջնորդի և թե՛ նրա հետևորդների մարդկային-բարոյական նորմերի, վարքագծի, գիտակցության, էթիկական ձգտումների բարելավում (Burns 33): Փոխադարձ կապի և երկկողմ հաղորդակցության այս մոդելը ենթադրում է առաջնորդ-զանգված երկկողմ զարգացում, փոխակերպում, արժեքահեն երկարաժամկետ տեսլականի ձևավորում և պահպանում, այլ ոչ թե իշխանության մեխանիկական պարտադրում և ակնհայտ վերահսկողություն: Տեսությունն ընդգծում է քաղաքական իշխանության արժեքային հիմքերի, հանրային վստահության և շարունակական ինքնակատարելագործման անհրաժեշտությունը: Երիտասարդ առաջնորդը, լինելով փոխակերպման կառուցողական նախաձեռնող, դառնում է քաղաքական մասնակցության, ժողովրդավարական սկզբունքների, ներառականության և սոցիալական արդարության ժամանակակից առաջամարտիկ:

Ամփոփենք. երիտասարդ առաջնորդների նոր սերնդի ձևավորման խնդիրը առանցքային է գլոբալ քաղաքական փոխակերպումների համատեքստում: Առաջնորդության դասական տեսությունները հիմք ընդունելով՝ ձևավորվում են առաջնորդման ժամանակակից տեսություններ և մոտեցումներ՝ **նոր ժամանակներ-նոր առաջնորդներ** հարատև սկզբունքով:

Երիտասարդության քաղաքական մասնակցության էվոլյուցիան ՀՀ-ում

Սերնդային կերպափոխումների համակարգային ուսումնասիրման համար դիտարկենք սոցիալ-մշակութային դասակարգման մոտեցումը: 20-րդ դարի երկրորդ կեսին հանրայնացվել է «սերունդների ցիկլեր»-ի տեսությունը: Այն սերունդներին բնորոշ հատկանիշները պայմանավորում է այն պատմական և սոցիալական ժամանակաշրջանով, որում անցել է նրանց անհատականության ձևավորումը՝ մանկություն, պատանեկություն, երիտասարդություն և այլն: Ամերիկյան

տեսաբաններն առանձնացրել են սերունդների արքետիպեր, որոնք հաջորդաբար կրկնվում են պատմության ընթացքում՝ «Զարթոնքի», «Անկման», «Ճգնաժամի» և «Վերելքի» փուլերում (Strauss, Howe, 97-102): Ժամանակի ընթացքում որոշակիացված սերունդների տարանջատումը («Baby Boomers», «Generation X», «Millennials» (Generation Y), «Homeland Generation» (ավելի ուշ՝ «Gen Z»)) զարգացվել է, և այսօր արդեն առաջ է եկել նոր «Gen Alpha»-ն: Սերունդների կերպափոխումն ազդեցություն է կրում տեխնոլոգիական առաջընթացից, գլոբալ-գլոկալ-լոկալ պատմական, քաղաքական, տնտեսական, սոցիալ-մշակութային իրողություններից:

Տարբեր սերունդների երիտասարդ ներկայացուցիչներն իրենց մասնակցությունն են ունեցել հայաստանյան քաղաքական կյանքի տարբեր փուլերում: Օրինակ՝ ԽՍՀՄ փլուզումից հետո երիտասարդները մասնակցել են Արցախյան ազատամարտին, քաղաքական և ազգային շարժումներին: Անկախության հռչակումից ի վեր՝ երիտասարդության քաղաքական սոցիալականացումն ընթացել է քաղաքական-հասարակական անկայունության պայմաններում և փորձի-սխալի հարացույցի շրջանակում: Այս ամենը զուգորդվել է անվտանգային հիմնախնդիրներով, ինչը խոչընդոտել է երիտասարդության բնականոն սոցիալականացմանը:

Այնուհետև, 2000-ականներին միջազգային համայնքին ինտեգրման գործընթացների շնորհիվ ընդլայնվել են կրթական և քաղաքական ակտիվության հնարավորությունները: Ըստ Ռ.Ինգլհարթի հետմատերիալիստական արժեքների հաեցակարգի՝ հիմնարար նյութական կարիքների բավարարմանը զուգընթաց (օր. ՝ անվտանգություն), զարգանում է ավելի բարձր արժեքներ իրացնելու ցանկություն (օր . ՝ ազատություն, բնապահպանական ակտիվություն և այլն (Inglehart 3, 21-24): Այս ընթացքում երիտասարդների քաղաքական առաջնորդությունը զարգացվել է հիմնականում կուսակցությունների երիտասարդական թևերի շրջանում և հասարակական կազմակերպությունների միջոցով: Հասարակական կազմակերպությունների զարգացմանը զուգահեռ ավելացել են նաև միջազգային դրամաշնորհները և փոխանակման ծրագրերը: 2010-ականներին իրականացված բողոքի տարբեր ցույցերում մեծ էր երիտասարդության ներգրավվածությունը: 2018 թվականի Թավշյա հեղափոխության շրջանում երիտասարդությունը քաղաքական փոփոխությունների մասնակից էր՝ ձգտելով ժողովրդավարական արժեքների հաստատման և քաղաքական մասնակցության: 2020-ին «Covid-19» համավարակը, Արցախյան երկրորդ պատերազմը և տարածաշրջանային անկայունությունը նոր մարտահրավերներ ստեղծեցին երիտասարդության համար: 44-օրյա պատերազմից և հետագա քաղաքական ցնցումներից հետո անվտանգային հիմնախնդիրները կրկին ընդլայնվեցին: Երիտասարդության քաղաքական սպասումների չիրականացումը հանգեցրեց վստահության կորստի, արդյունքում նաև ապատիայի: Սակայն, ճգնաժամը բերում է նաև նոր հնարավորություններ. «մարդը հնարավորություն է ստանում ոչ միայն դիմակայելու անորոշություններին, այլև հաղթելու դժվարությունները՝ կերտելով իրեն և՛ որպես կենսունակ ֆիզիկական էակ, և՛ որպես հանրային համակեցության պատասխանատու քաղաքացի» (Մարգարյան 119):

Քննելու համար երիտասարդների առաջնորդության ներկայիս իրավիճակը և զարգացման միտումները՝ դիտարկենք «GenZ» (համարվում են 1997-2010թթ. ծնվածները) և «Gen Alpha» (2010թ. -ից ի վեր ծնվածները) սերունդները: Համեմատական վերլուծություն իրականացնելով՝ արձանագրում ենք, որ եթե «Gen Z» սերնդի ներկայացուցիչները ձևավորվել են համացանցի, գաջեթների և սոցիալական ցանցերի տարածման ժամանակահատվածում, ապա «Gen Alpha»-ն ծնվել, ապրում և ձևավորման փուլերն անցնում է լիարժեքորեն հասանելի վիրտուալ միջավայրի և թվային մատչելի գործիքների, այդ թվում՝ արհեստական բանականության պայմաններում: Այս սերունդների ներկայացուցիչները, որոնք երիտասարդ առաջնորդ լինելու հիմնական հավակնորդներն են, սմարթֆոնների, այլ գաջեթների, սոցիալական

ցանցերի («Facebook» («Meta»), «Instagram», «TikTok» և այլն), առցանց, վիրտուալ խաղերի և թվային հարթակների ակտիվ օգտատերեր են: Նրանք հետևում, մասնակցում, նախաձեռնում են տարբեր արշավներ՝ քաղաքականից մինչև սոցիալական և բարեգործական, հանդես են գալիս որպես մեդիա-անհատ՝ ոչ միայն որպես մեդիասպառող, այլև տեղեկատվություն ստեղծող և տարածող: Նրանք ցուցաբերում են առաջնորդության յուրահատուկ մոտեցում՝ օգտագործելով սոցիալական մեդիա հարթակները ցանցեր կառուցելու, գաղափարներ տարածելու, համախմբելու և ոգեշնչելու համար: Այս ամենը վերափոխում է ավանդական առաջնորդության մոդելները՝ օգտագործելով թվային գործիքներ և առցանց փոխազդեցություններ, որոնք նաև «կարող են օգնել սերունդների միջև համագործակցությանը» (Hidayat, Utama Tjandra, Herawati, Simanjuntak 69): Քննելով «GenZ»-ի և «Gen Alpha»-ի քաղաքական և քաղաքացիական ակտիվության նախադրյալները՝ առանձնացնում ենք «թվային քաղաքացի» լինելու հանգամանքը, ինչից բխում է նաև հիբրիդային թվային կառավարման հարթակների ձևավորման և զարգացման անհրաժեշտությունը՝ նոր սերնդի երիտասարդների քաղաքական մասնակցությունը և քաղաքացիական ներգրավվածությունը խթանելու, արդյունավետությունը բարձրացնելու համար:

Ամփոփելով այս ժամանակագրությունը և վերլուծությունը՝ արձանագրում ենք, որ ՀՀ-ում երիտասարդական քաղաքական առաջնորդության էվոլյուցիան արտացոլում է երկրի ողջ քաղաքական համակարգի դինամիկան՝ ազգային ինքնության ձևավորումից և անկախության համար պայքարին մասնակցությունից մինչև ակտիվ քաղաքական շարժումներ, տեխնոլոգիական առաջընթաց և քաղաքացիական մասնակցության նոր ձևեր: Ռ.Ինգլհարթի արժեքային տեսության միջոցով իրականացված վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ երիտասարդների քաղաքական մասնակցության էությունը պայմանավորվում է արժեքներով: Այս տեսանկյունից կարևորվում է պետության համակարգային երիտասարդական քաղաքականության իրականացումը՝ կրթական ապահով միջավայրի ապահովումից մինչև կայուն քաղաքական զարգացման ինստիտուցիոնալ երաշխիքներ: Ավելին, քաղաքական գիտելիքներից զատ՝ երիտասարդության քաղաքական մասնակցության գործում էական է վստահությունն ու հավատը այն ժողովրդավարության արդյունավետության նկատմամբ, որում նա ապրում է (Bacalso, Bárta, Moxon 73): Այսպիսով՝ պետության ներսում երիտասարդների կյանքի, ինքնիրացման և զարգացման բարենպաստ միջավայր ստեղծելով՝ ժողովրդավարական արժեքները հնարավոր է դարձնել երիտասարդ նոր առաջնորդների քաղաքական մասնակցության շարժիչ:

Երիտասարդ առաջնորդները՝ քաղաքական զարգացման դերակատար

Երիտասարդ առաջնորդների նոր սերնդի կայացման նախապայմանն է երիտասարդության քաղաքական սոցիալականացումը: Այն դարձնում է երիտասարդին քաղաքական մշակույթի կրող, ձևավորում է նրա քաղաքական գիտակցությունը, քաղաքական, քաղաքացիական ինքնությունները: Այս ամենը երիտասարդների քաղաքական վարքաբանության հիմքն է: Երիտասարդների համար «առաջնորդությունն ընկալվում է որպես ճանապարհ, որը ներառում է երեք մեխանիզմ՝ իմացության ձևավորում (իրավիճակը հասկանալու կարողություն), գործողություն և վերլուծում» (Karagianni, Lainidi, Montgomery 206-229): Նոր սերնդի երիտասարդ առաջնորդը, որը հայտ է ներկայացնում լինելու ակտիվ դերակատար քաղաքական տարածությունում, իր քաղաքական վարքագծով ոչ միայն արձագանքում և մասնակցում է քաղաքական գործընթացներին, այլև ինքն է հանդես գալիս որպես քաղաքական նախաձեռնող:

Երիտասարդ քաղաքական առաջնորդները ձևավորվում են արտաքին և ներքին տարբեր գործոնների ազդեցությամբ: Օրինակ, եթե արտաքին գործոն է երկրի քաղաքական ռեժիմը, ավանդական ինստիտուտների կայացվածության աստիճանը, ռազմավարական էլիտայի առկայությունը, կրթության որակը, ապա ներքին գործոններից են անհատի ինքնությունը, արժեշահային համակարգը, մոտիվացիան: Երիտասարդ առաջնորդների սոցիալ-հոգեբանական պատրաստության կարևոր մաս է դրական, կենսունակ «Եսի» ձևավորման և անձնական ինքնորոշման, սոցիալական լավատեսության կառուցողական դիրքորոշման պայմանների ստեղծումը (Пономарев, Ланцев, Кырчиков 60): Երիտասարդ առաջնորդների նոր սերնդին անհրաժեշտ է սոցիալական առաքելության հստակ գիտակցում, տրիվիալ պատասխանատու վարքագիծ, հանրային շահի կարևորում, ինչպես նաև ինքնաիրացում և ինքնադրսևորում կարիերայում: Արհեստական բանականության և թվային տեխնոլոգիաների դարաշրջանում երիտասարդ առաջնորդների նոր սերնդին անհրաժեշտ է մրցունակ կրթություն, կարողությունների և հմտությունների համախումբ: Գիտելիքների և կարողությունների ամբողջությունը ներառում է մեդիագրագիտություն, «փափուկ» հմտություններ (օր.՝ կոնֆլիկտների կառավարում, քննադատական մտածողություն, ժամանակի կառավարում, թիմային աշխատանք): Կարևոր նշանակություն ունեն նաև երիտասարդ առաջնորդների զգայական և հուզական ընդունակությունները (Goleman 82-91): Առաջնորդության խթանման կրթական մոտեցում բնութագրվում է նաև ընդօրինակման արժանի օրինակների ապահովմամբ (Md Rami, Ismail, Arshad, Zulkifly 2024): Տարբեր են առաջնորդման ոճերը, սակայն նոր սերդնի երիտասարդ առաջնորդների առավելություն է ճկուն մտածողությունը և ստեղծարարությունը, ինչը օգնում է զուգամիտել տարբեր ոճեր և տրանսֆորմացնել դրանք՝ ըստ անհրաժեշտության:

Երիտասարդ, նոր առաջնորդների կայացումը քաղաքական զարգացման մեջ ամբողջականորեն ներկայացնելու համար՝ անդրադառնանք նաև անթրոպոլոգիական մեկ այլ արդի մոտեցման: Լինելով զարգացող «Homo politicus»՝ երիտասարդ անհատը «ունակ է ադեկվատ կողմնորոշվելու քաղաքական տարածությունում, ճիշտ որոշակիացնելու իր տեղը քաղաքական հարաբերությունների համակարգում» (Пушкарева 6): Քննելով երիտասարդ առաջնորդների «Homo politicus» էությունը՝ զուգամիտենք այն քաղաքական դերակատարների դասակարգման «Homo hybridus» տիպի հետ: Սոցիալ-քաղաքական սուբյեկտի այս տեսակը՝ իր հիբրիդային վարքաբանությամբ, մտածողությամբ և մասնակցությամբ, բնորոշ է երիտասարդ առաջնորդների նոր սերնդին: Ապրող և արարող անհատը մեկտեղում է վիրտուալ և իրական կյանքը: Այսպիսով՝ «Homo hybridus»-ը ամբողջացնում է իր քաղաքական մասնակցությունը՝ գործելով թե՛ իրական և թե՛ վիրտուալ տիրույթներում:

Հանրագումարենք. նոր սերնդի երիտասարդ առաջնորդները պարզապես քաղաքական սուբյեկտ չեն: Նրանք քաղաքական մարդաբանության նոր տիպի և նոր որակի քաղաքական դերակատարներ են: Գործելով որպես «Homo hybridus»՝ ճկուն, ցանցային դերակատարներ, նրանք աչքի են ընկնում ռազմավարական մտածողությամբ, փոխում են քաղաքական-քաղաքացիական ակտիվության կերպը, ինչպես նաև հասարակություն-պետություն փոխհարաբերությունների որակը:

Եզրահանգումներ

Ժամանակակից գլոբալ, գլոկալ և լոկալ փոխակերպումների տուրբուլենտ դարաշրջանում վերաիմաստավորվում են արժեքային համակարգերը, և ձևավորվում են երիտասարդ, նոր առաջնորդներ: Ռազմավարական մտածողությամբ երիտասարդ առաջնորդները դառնում են քաղաքական զարգացման կարևոր դերակատարներ:

Երիտասարդ առաջնորդների քաղաքական արդյունավետ մասնակցության համար կարևոր է երիտասարդության՝ իրականության նկատմամբ հավասարարժեք հարմարեցումը՝ ադապտացիան: Միևնույն ժամանակ, երիտասարդության

պյուրալիստական՝ այլընտրանքային, հնարավորությունները պետք է ոչ թե հակադրվեն, այլ փոխլրացնեն միմյանց՝ հանգեցնելով համակեցության նորմերի պահպանման տիրույթում երկրի ապագայի քաղաքականության մշակմանը:

Երիտասարդ առաջնորդների նոր սերնդի կայացումը առանցքային նշանակություն ունի ՀՀ քաղաքական զարգացման գործընթացում: Երիտասարդների քաղաքական, քաղաքացիական ակտիվության, որոշումների կայացման գործընթացին մասնակցության, համայնքային խնդիրների վերհանման և լուծման, նախաձեռնողականության աջակցումը միտված է երիտասարդ առաջնորդների նոր սերնդի կայացմանը: Պետության կողմից երիտասարդ առաջնորդների զարգացման շարունակական խթանումը ապագայամետ ռազմավարական քաղաքականություն է: Ճգնաժամերից դեպի կայուն ժողովրդավարական կառավարում անցումն անհրաժեշտ է իրականացնել պետության ներսում՝ անվտանգության ընդարձակված օրակարգին զուգահեռ՝ ամրապնդելով քաղաքական և քաղաքացիական ինստիտուտները և ապահովելով կայուն միջավայր, որը կնպաստի երիտասարդ առաջնորդների նոր սերնդի շարունակական զարգացմանը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Մարգարյան Մարիամ, *Խաղերի տեսություն. ինչպես դառնալ առաջնորդ.* Պետական ծառայություն, 2024:
2. Մարգարյան Մարիամ, *Քաղաքական լիդերություն.* ՀՀ ՊԿԱ, 2017:
3. Вебер Макс, *Политика как призвание и профессия.* Прогресс, 1990.
4. Леньков Роман, *Социология молодежи.* Юрайт, 2025.
5. Пономарев Александр, Ланцев Артем, Кырчиков Максим, *Лидерство в молодежной среде.* Урал. ун-та, 2020.
6. Пушкарева Галина, *Homo Politicus: человек политический.* Аргамак-Медиа, 2014:
7. Bacalso Cristina, Bárta Ondřej, Moxon Dan, *Youth Political Participation: Literature and Policy Review 1980-2023.* Youth Democracy Cohort, 2024.
8. Burns James MacGregor, *Leadership.* Open Road Media, 2012.
9. Goleman Daniel, *What Makes a Leader?.* Harvard Business Review, 2004.
10. Hidayat Debra, Utama Tjandra Evan, Herawati Nani, Simanjuntak Manlian Ronald A., *Gen Z Digital Leadership through Social Media*. *Widyakala Journal, Vol. 10, pp. 62-71,* 2023.
11. Inglehart Ronald. *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Publics*. Princeton University Press, 1977.
12. Karagianni Despoina, Lainidi Olga, Montgomery Anthony, *Charting the Journey of Young Leaders A New Model of Transferability of Skills,* 2023.
13. Md Rami Ahmad Aizuddin, Ismail Ismi Arif, Arshad Mohd Mursyid, Zulkifly Nurul Afiqah, *Expanding Views of Youth Leadership: The Key Attributes Contributing to the Success of Youth Leadership,* 2024.
14. Strauss William, Howe Neil, *Generations: the history of America's future*, *1584 to 2069.* New York, 1991.

WORKS CITED

1. Margaryan Mariam, Xagheri tesut'yun. inchpes dar'nal ar'ajnord, [Game Theory: How to Become a Leader], Petakan c'ar'ayut'yun, 2024 (in Armenian).
2. Margaryan Mariam, Qaghaqakan liderut'yun, [Political Leadership], HH PKA, 2017 (in Armenian).
3. Veber Maks, Politika kak prizvanie i professija, [Politics as a Vocation and Profession], Progress, 1990 (in Russian).

4. Len'kov Roman, Sociologija molodezhi, [Sociology of Youth], Jurajt, 2025 (in Russian).
5. Ponomarev Aleksandr, Lancev Artem, Kyrchikov Maksim, Liderstvo v molodezhnoj srede, [Leadership Among Youth] Ural. un-ta, 2020 (in Russian).
6. Pushkareva Galina, Homo Politicus: chelovek politicheskij, Argamak-Media, [Homo Politicus: Political Man], 2014 (in Russian).

THE FORMATION OF A NEW GENERATION OF YOUNG LEADERS IN THE POLITICAL DEVELOPMENT PROCESS OF THE REPUBLIC OF ARMENIA

MILENA MKRTCHYAN
Academy of Public Administration of the Republic of Armenia,
Department of Psychology and Political Science, Ph.D. Student,
Yerevan, the Republic of Armenia

In the second half of the 20th century, American political analysts and sociologists, in addressing the issue of youth socialization, introduced a new scholarly direction known as the sociology of youth. Within this academic framework, youth has been conceptualized as an autonomous social group, grounded in a systematized and scientific understanding. This field has contributed to a deeper exploration of the role of youth in the interplay between society and the state, the multidimensional nature of youth values, mechanisms of socialization, behavioral specificities and imperatives of leadership. By examining contemporary trends in youth political leadership, it is evident that young leaders assume generational responsibility for their country's future and play a strategic role in shaping the political agenda of the state.

In the context of ongoing digital transformations and global geopolitical instability, the political science study of a new generation of young leaders emerges as a critical area of inquiry. The aim of the article is to examine the issue of establishing the institution of youth leadership as a mechanism for overcoming crises of political development. This research is grounded in classical theories of leadership reinterpreted through a contemporary lens, alongside the anthropological categorization of political actors. Young leaders operate in a hybrid political environment characterized by the coexistence of traditional institutions and network-based modes of political governance. Therefore, the article emphasizes the importance of systemic and strategic thinking among young leaders.The findings of the research indicate that the formation of a new generation of young leaders reflects the internal dynamics of the modernization process-a transition from personality-centered leadership models to participatory, networked, and value-driven forms of governance. The emergence of a new generation of young leaders in the RA contributes to the stabilization of the foundations of political development and fosters trust toward the future.

Keywords: *Political development, youth, leadership, governance, new generation of young leaders, youth sociology, socialization.*

ФОРМИРОВАНИЕ НОВОГО ПОКОЛЕНИЯ МОЛОДЫХ ЛИДЕРОВ В ПРОЦЕССЕ ПОЛИТИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

МИЛЕНА МКРТЧЯН
аспирант кафедры психологии и политологии
Академии государственного управления Республики Армения,
г. Ереван, Республика Армения

Во второй половине XX века американские политические аналитики и социологи, исследуя проблему социализации молодежи, сформировали новое научное направление – социология молодежи. В рамках данной научной дисциплины понятие «молодежь» было концептуализировано как самостоятельная социальная группа, обладающая системой научно обоснованных характеристик. Это способствовало выявлению роли молодежи во взаимодействии общества и государства, многомерности молодежных ценностных ориентаций, механизмов социализации, поведенческих особенностей и императивов лидерства. Анализируя современные тенденции молодежного политического лидерства, мы фиксируем, что молодые лидеры принимают на себя поколенческую ответственность за будущее своей страны и играют стратегическую роль в формировании политической повестки будущего государства.

В условиях непрерывных цифровых трансформаций и нарастающей геополитической нестабильности особую значимость приобретает исследование нового поколения молодых лидеров в политологическом аспекте. Цель данной статьи заключается в рассмотрении проблемы формирования института молодежного лидерства как механизма преодоления кризисов политического развития. Основу данного исследования составляют классические теории лидерства в их современном прочтении, а также антропологическая классификация политических акторов. Молодые лидеры действуют в гибридной политической среде, сочетающей элементы традиционных институтов и сетевых форм политического управления. В связи с этим в статье акцентируется внимание на необходимости системного и стратегического мышления у молодых лидеров. Результаты исследования показывают, что формирование нового поколения лидеров отражает внутренние закономерности процесса модернизации – перехода от персонифицированных моделей лидерства к партисипативным, сетевым и ценностно-ориентированным моделям управления. Формирование нового поколения молодых лидеров в РА способствует укреплению основ политического развития и формированию общественного доверия к будущему.

Ключевые слова: *политическое развитие, молодежь, лидерство, управление, новое поколение молодых лидеров, социология молодежи, социализация.*

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ, HISTORY, ИСТОРИЯ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՂԵԿԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԿԱՅԱՑՄԱՆ ՀԱՐՑԸ ԿԱՊԱՆԻ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՕՊԵՐԱՑԻԱՅԻ (1992 Թ. ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ) ՕՐԻՆԱԿՈՎ *

ՀՏԴ 930 *DOI: 10.52063/25792652-2025.2.25-164*

ԷԴԳԱՐ ԷԼԲԱԿՅԱՆ
Երևանի պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետի
հայոց պատմության ամբիոնի հայցորդ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
elbakyan.edgar@gmail.com
ORCID: 0009-0008-9912-8966

Սույն հոդվածի հետազոտության օբյեկտը ադրբեջանա-հայկական ռազմական հակամարտության ընթացքում հայկական ռազմաքաղաքական ղեկավարման համակարգն է, իսկ հետազոտության առարկան՝ Հայաստանում ռազմաքաղաքական ղեկավարման համակարգի ձևավորման և դրսևորման առանձնահատկությունները Կապանի ինքնապաշտպանական օպերացիայի օրինակով: Մեր առջև դրված նպատակը, որին փորձել ենք հասնել բովանդակային վերլուծության որակական մեթոդի միջոցով, Հայաստանում ռազմաքաղաքական ղեկավարման համակարգի ձևավորման առանձնահատկությունները Կապանի ինքնապաշտպանական օպերացիայի օրինակով վերհանելն է՝ որպես բեկումնային գործողության դրսևորում: Հոդվածը ունի հետազոտական հինգ խնդիր՝

1. ***նկարագրել 1992 թ.-ի երկրորդ կեսին ադրբեջանա-հայկական ռազմաճակատում առկա օպերատիվ դրությունը,***
2. ***վերլուծել գործողության պլանավորման և իրականացման գործընթացները,***
3. ***վերհանել հիմնական դերակատարների մասնակցությունը որոշումների կայացմանը,***
4. ***ռազմագիտական ձևակերպում տալ օպերացիայի հիմնական բնութագրիչներին,***
5. ***հիմնավորել օպերացիայի նշանակությունը ռազմաքաղաքական ղեկավարման համակարգի կայացման համաշարում և պատերազմում բեկում մտցնելու հարցում:***

Սույն հոդվածի արդիականությունը պայմանավորված է երկու հիմնական հանգամանքով: Նախ՝ այն նպաստում է ադրբեջանա-հայկական ռազմական հակամարտության գիտական ուսումնասիրության դաշտի հարստացմանը՝ խնդրո առարկա դարձնելով տակավին ակադեմիական գրականությանն անհայտ մի յուրահատուկ պատմական դրվագ: Երկրորդ՝ հոդվածն ունի կիրառական նշանակություն՝ ճգնաժամային իրավիճակներում ռազմաքաղաքական կառավարման համակարգերի ձևավորման և գործառման

* Հոդվածը ներկայացվել է 15.07.2025թ., գրախոսվել՝ 10.08.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.09.2025թ.:

«սոցիալական տեխնիկայի» վերարտադրելիության տեսանկյունից: Հոդվածին արդիականություն է հաղորդում նաև այն հանգամանքը, որ ինչպես քննվող շրջանում (1992 թ.), այնպես էլ հոդվածի գրման պահին հայ-ադրբեջանական դե-ֆակտո ռազմաճակատը թե՛ Կապանի, թե՛ առհասարակ Սյունիքի արևելյան հատվածում ունի նույնական կոնֆիգուրացիա, ինչը թեմային հաղորդում է ռազմաքաղաքական հավելյալ նշանակություն: Հոդվածի գիտական նորույթն այն է, որ Կապանի ինքնապաշտպանական օպերացիան առաջին անգամ դառնում է առանձին հետազոտության առարկա ակադեմիական ժանրում՝ ըստ որում՝ վերլուծվելով ոչ թե մեկուսացված, այլ պատերազմի՝ տվյալ ժամանակահատվածի ռազմաքաղաքական համաշարի մեջ:

Մեր հիմնական եզրահանգումներից է այն, որ Կապանի օպերացիան բեկում մտցրեց ոչ միայն օպերատիվ մակարդակում ռազմաճակատի տվյալ հատվածում, այլև առհասարակ պատերազմի կազմակերպման քաղաքական ռազմավարության մեջ՝ հարձակողական նախաձեռնողականության և պատերազմի աշխարհագրությունը որոշելու մենաշնորհը խլելով թշնամու ձեռքից:

Հիմնաբառեր՝ *Կապանի ինքնապաշտպանական օպերացիա, ադրբեջանա-հայկական ռազմական հակամարտություն, Կապան, Վազգեն Մանուկյան, Յուրի Խաչատուրով, ռազմաքաղաքական ղեկավարում, Կապանի ապաշրջափակում:*

Ներածություն

Սույն հոդվածի մեթոդաբանական մոտեցումը որակական հետազոտությունն է: Հաշվի առնելով դեպքերի ակադեմիական ուսումնասիրվածության բացակայությունը՝ մենք որդեգրել ենք տարբեր աղբյուրատեսակների համադրումը, որ հնարավորություն է տալիս պարզելու գործողության ամբողջական պատկերը: Որպես աղբյուրատեսակ են ընտրված դեպքերի մասնակիցների վկայությունները, նրանց հետ ինչպես նախկինում, այնպես էլ մեր կողմից արված խորքային հարցազրույցները և բնականորեն տեղի ունեցող զրույցները, որոնք թույլ են տալիս առաջին ձեռքից տեղեկություններ ստանալ ուսումնասիրվող թեմայի մասին: Մյուս աղբյուրատեսակը գրավոր աղբյուրներն են, գերազանցապես՝ մամուլի արխիվային հրապարակումները, ինչպես նաև տեղացիների հիշողությունները, որոնք հավաքագրվել են «ժողովրդական հաղորդումների» (*crowdsourcing*) միջոցով՝ համադրելով և ստուգարկելով դրանք մնացյալ աղբյուրատեսակներից ստացված տեղեկությունների հետ:

Պակասող սկզբնաղբյուրագիտական բազան համալրելու համար հեղինակն անցկացրել է խորքային հարցազրույցներ, ինչպես նաև բնականորեն տեղի ունեցող զրույցներ Յու. Խաչատուրովի (Էլբակյան, «Հարցազրույց Յուրի Խաչատուրովի հետ»; Էլբակյան, «Զրույց Յուրի Խաչատուրովի հետ»), Վ. Մանուկյանի (Մանուկյան), Մուրազ Սարգսյանի (Էլբակյան, «Զրույց Մուրազ Սարգսյանի հետ»), Աշոտ Մինասյանի (Էլբակյան, «Զրույց Աշոտ Մինասյանի հետ») հետ: Հեղինակային հարցազրույցները հնարավորություն են տվել համադրելու հարցազրույցյալների՝ տարբեր տարիներին և տարբեր ձևաչափերում հնչեցրած վկայությունները՝ դրանց ինքնաստուգարկման միջոցով ապահովելով ոչ միայն փաստական հավաստիության բարձր աստիճան, այլև առավելագույնս նվազեցնելով հարցազրույցի պահին գործող ռազմաքաղաքական իրավիճակից ազդված լինելու հավանականությունը:

Սույն հոդվածում կիրառված է բովանդակային վերլուծության որակական մեթոդը, որ հնարավորություն է տալիս քննահեն համադրության ենթարկելու պատումային վկայությունների, գրավոր աղբյուրների և ժամանակաշրջանի

ռազմաքաղաքական իրադրության համակարգային վերլուծությունների արդյունքները՝ հասնելով ուսումնասիրության առջև դրված խնդիրների կատարմանը:

Ռազմաքաղաքական դրությունը 1992թ. երկրորդ կիսամյակում

Չնայած 1992 թ. մայիսի 9-ին և 18-ին Շուշիի և Լաչինի ազատագրմանը, Արցախի ու Սյունիքի միջև ցամաքային կապի հաստատմանը՝ հաջորդող դեպքերը բավականին ծանր եղան հայության համար: Ի տարբերություն հայկական կողմում շատերին համակած էյֆորիայի՝ ադրբեջանական կողմն Արցախի ամբողջական գրավումը սահմանել էր որպես պետական խնդիր: Արդեն մայիսի 10-ին թշնամին ռազմաճակատի կենտրոնական ուղղությամբ անցավ կատաղի հարձակման՝ գրավելով Ասկերանի շրջանի Նախիջևանիկ, Վարդաձոր, Վարազաբուն, Սառնաղբյուր և Դահիրազ գյուղերը՝ արևելքից ընդհուպ մոտենալով մայրաքաղաք Ստեփանակերտի մատույցներին: Իսկ արդեն մեկ ամիս անց՝ հունիսի 12-ին, Ադրբեջանը Գանձակում տեղակայված նախկին խորհրդային բանակի ստորաբաժանումների աջակցությամբ լայնամասշտաբ հարձակման անցավ՝ գրավելով ամբողջ Շահումյանի շրջանը, ապա Մարտակերտ շրջկենտրոնը և շրջանի դաշտային հատվածի մեծ մասը: Հունիսյան այդ օրերին թշնամին ամենաավճռորոշ՝ կենտրոնական ուղղությամբ, երբեմն հասնում էր Ասկերան քաղաքի մատույցներում գտնվող գարեջրի գործարանի տարածք: Օգոստոսի կեսից Ադրբեջանն սկսեց իրեն տեր զգալ նաև օդային տարածքում. թշնամու օդուժը հետևողական հարվածներ էր հասցնում Ստեփանակերտին և այլ բնակավայրերին (Էլբակյան, «Պատմության առջև», 00:01:31-00:09:02):

Ակնհայտ էր դառնում, որ պատերազմի կազմակերպման հախուռն ջոկատահեն համակարգն անկարող է դիմակայել կազմակերպված բանակային հարձակմանը: «*Մոտիկից տեսա, թե ինչ է ֆիդայական կռիվը. զոհը շատ էր, արդյունքը՝ քիչ*»,- պատերազմի այս շրջանի մասին հետագայում իր հուշերում գրել է ՀՀ ԶՈՒ գլխավոր սպայակույտի առաջին պետ, գեներալ-լեյտենանտ Գուրգեն Դալիբալթայանը (Այվազյան 128):

Ռազմական անհաջողությունները տրամաբանորեն հանգեցնում էին նաև քաղաքական ճգնաժամի ինչպես Երևանում, այնպես էլ Ստեփանակերտում: Երևանում կատաղի պայքար էր սկսվել իշխող Հայոց համազգային շարժման և հավաքական ընդդիմության միջև, իսկ Ստեփանակերտում դե-ֆակտո երկիշխանություն էր դեռ 1992 թ. հունվար ամսից: Բանն այն է, որ հունվարին կայացած Գերագույն խորհրդի ընտրություններում հաղթանակ էր տարել Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը, նախագահ էր ընտրվել դաշնակցական Արթուր Մկրտչյանը: Պայմանավորված, սակայն, ՀՀԾ-ՀՅԴ խորքային հակասություններով՝ Հայաստանի նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը նախընտրում էր Արցախում կապ պահել ԳԽ պատգամավոր Ռոբերտ Քոչարյանի, Ինքնապաշտպանության ուժերի կոմիտեի ղեկավար Սերժ Սարգսյանի և նույն կոմիտեի անդամ Սամվել Բաբայանի հետ (Հակոբյան 196; Էլբակյան, «Զրույց Բորիս Առուշանյանի հետ»): Դե-ֆակտո և դե-յուրե իշխանական թևերի միջև տարբերությունը տեսականորեն կարող էր հաղթահարվել Գերագույն խորհրդի նախագահի նոր ընտրություններով, որ անհրաժեշտ էր դարձել ապրիլ ամսին Ա. Մկրտչյանի մահվան պատճառով: Հունիսի 3-5-ին անցկացված Գերագույն խորհրդի նստաշրջանում նախագահի ընտրության նիստերն անցան ծայրահեղ լարված մթնոլորտում: Գերագույն խորհրդի նախագահի ընտրության երեք փուլերն անցան ապարդյուն. ընտրություն չկայացավ (Էլբակյան, «Պատմության առջև», 00:13:00-00:17:52): Քաղաքական ճգնաժամը հաղթահարվեց միայն 1992 թ. օգոստոսի 14-15-ին, երբ Գերագույն խորհրդի և նախարարների խորհրդի համատեղ նստաշրջանը համաձայնեց ստեղծել օրենսդիր, գործադիր և կարգադրիչ նոր մարմին՝ Պաշտպանության պետական կոմիտեն՝ վերջինիս

փոխանցելով սեփական լիազորությունները: Պաշտպանության պետական կոմիտեի նախագահ որոշվեց Ռոբերտ Քոչարյանը (Էլբակյան, «Պատմության առջև», 00:23:53-00:25:38):

Ծավալած լինելով Արցախի գրավման լայնամասշտաբ օպերացիա՝ Ադրբեջանը ուժերի կաշկանդման օպերատիվ-մարտավարական գործողություններ էր իրականացնում նաև հայ-ադրբեջանական դե-ֆակտո սահմանի մնացած բոլոր տեղամասերում՝ ապագա Տավուշի, Գեղարքունիքի և Սյունիքի մարզերի սահմաններում, Նախիջևանի հատվածից՝ ապագա Արարատի և Վայոց Ձորի մարզերի սահմաններում: Բարդ էր դրությունը մանավանդ Սյունիքում և նամանավանդ՝ Կապանի հատվածում: 1992 թ. ապրիլի վերջից սահմանային ընդհարումները թշնամու կողմից վերածվեցին իրական մարտական գործողությունների: Ապրիլի 24-ի առավոտյան սկսեց հրետակոծվել Կապան քաղաքը (Առաքելյան 4): Հաշվի առնելով, որ դեռևս 1991 թ. հունվարից փակված էր Կապան-Գորիս մայրուղին (Մինասյան 11), Կապանի մատույցներում փակ էր Սյունիք սովտնտեսություն-Կապան ճանապարհը (Էլբակյան, «Զրույց Մուրազ Սարգսյանի հետ»), և Հայաստանի հարավային թևը կապվում էր մնացյալ երկրի հետ միայն Աղվանի-Տաթև կիսապատրաստ ճանապարհով, կարելի է պնդել, որ Ադրբեջանը տեղային մակարդակում կիրառում էր Կապանի շրջափակման մարտավարություն, ինչի օպերատիվ նպատակներից էր Արցախին ուղղվող ուժերն ու միջոցները կաշկանդելը, իսկ ռազմավարական հեռանկարում՝ ապագա Սյունիքի մարզի ժողովրդագրական և ենթակառուցվածքային անկմանը, տարածքի մասնատմանը և հետագա գրավմանը հասնելը:

Ապրիլի 15-28-ն ընթանում են մարտեր Կապանի պաշտպանության և ապաշրջափակման համար, որոնց մասնակցում է ինչպես փետրվար-ապրիլ ամիսներին ձևավորված տեղի գումարտակը, այնպես էլ Սիսիանի «Սիսական» գումարտակը: Վերջինիս մարտիկներին հաջողվում է ապրիլի 24-26-ին ազատագրել թշնամական կրակակետի վերածված Ղազանչի և Աղքենդ բնակավայրերը, որտեղից թշնամին ոչ միայն հրետակոծում էր Կապանը և հարակից գյուղերը, այլև դիվերսիոն հարձակումներ գործում Սյունիքի սովտնտեսության և Կապանի օդանավակայանի ուղղությամբ: Գործողությունը նշանակալի էր, ուստի՝ տեղ գտավ նաև բանակի օպերատիվ ամփոփագրերում (Օհանյան 52): «*Ղազանչիի և Աղքենդի ազատագրումից հետո տեսա, որ մեր մարտիկները շրջում են Կապանում՝ փոխանակ դիրքերում լինելուն: Պարզվեց, որ նման հրաման է տվել կադրային զինվորական գեներալ-մայոր Մուրազ Սարգսյանը՝ հիմնավորելով, որ այն, ինչ մենք արել ենք, կոչվում է «военная окупация»*»»,- պարզաբանում է «Սիսականի» շտաբի պետ Աշոտ Մինասյանը (Էլբակյան, «Զրույց Աշոտ Մինասյանի հետ»): Իր հերթին Մ. Սարգսյանը, խոսելով այդ օրերի մասին, շեշտադրում է Կապանի օդանավակայանին հարող դե-ֆակտո սահմանային ճանապարհի երկայնքով հողապատնեշներ կառուցելու և Կապանը սնուցող շրջանցիկ ճանապարհներ անցկացնելու հանգամանքը (Էլբակյան, «Զրույց Մուրազ Սարգսյանի հետ»): Ինչպես տեսնում ենք, այդ ընթացքում երկրի քաղաքական իշխանության կողմից հրամանատարության առջև դրված է եղել զուտ սահմանափակ խնդիր՝ ինչ-որ կերպ կայունացնելու վիճակը, կանխելու Կապանից և շրջանի գյուղերից բնակչության զանգվածային արտահոսքը: Ադրբեջանի կողմից մարտական գործողությունների թատերաբեմի հետևողական խորացումը և հակամարտության աշխարհագրության ընդլայնումը, սակայն, հուշում էին, որ դա անհնար է առանց ճակատում և թշնամական ուժերի խորքում գտնվող կրակակետերի ոչնչացման:

Ինչպես Ստեփանակերտում, Երևանում ևս ռազմական անհաջողությունները հանգեցնում էին քաղաքական ճգնաժամի: Օրհասական պահին Արցախի օրինակով ներքաղաքական պայքարը դադարեցնելու և ուժերի միավորման գաղափար կար նաև Երևանում: Ըստ այդ ժամանակ արդեն ընդդիմադիր քաղաքական գործիչ Վազգեն

Մանուկյանի հուշերի՝ «*Մարտակերտի մոտ … ես առաջին անգամ հիշեցի այն գրքերը Ցեղասպանության մասին, որ կարդացել էի ու պապիս պատմածները… Անտառի մեջ արահետ էր, և ծառերից կախված էին մանկական խաղալիքներ, թաշկինակներ: … Վրդովված, որ կորցնում ենք հողերը, մենք բանակցություններ սկսեցինք իշխանությունների հետ, Լևոն Տեր-Պետրոսյանի հետ, որ կոմիտե ստեղծվի, որին մասնակցեն նաև ընդդիմադիրներ, այսինքն՝ մի կողմ թողնենք ընդդիմադիր-իշխանությունը…*» (Լազարյան 00:03:44-00:04:35):

Պատերազմի կազմակերպչական ձախողման փաստն ակնհայտ էր, և աստիճանաբար պաշտպանության նախարար Վ. Սարգսյանի հրաժարականի հարցն սկսում է լայն քննարկման առարկա դառնալ ինչպես քաղաքական, այնպես էլ հրապարակախոսական շրջանակներում: Հաշվի առնելով Վ. Սարգսյանի քաղաքական առանցքային դերակատարումը՝ որպես նոր իշխանության հենարաններից մեկը՝ հրաժարականի հարցը բազմակի անգամ բարդանում և ձգձգվում էր: Պատերազմի ընթացքը բեկելու փորձ արվեց հենց Վ. Սարգսյանի հեռուստաուղերձով (15 օգոստոսի 1992 թ.), որով պաշտպանության նախարարը դիմեց հանրությանը՝ արցախյան ռազմաճակատի ամենաբարդ տեղամասերում կռվելու համար հավաքագրելու 500 հոգանոց մահապարտների գումարտակ: «*Եթե չհավաքվեցինք, այն ժամանակ ես կհամարեմ, որ իսկապես իմ հրաժարական տալու ժամանակը եկել է*» (Սարգսյան, «Հեռուստաուղերձ»): Հավաքված շուրջ 500 հոգուց ի վերջո ընտրվեցին 375 ազատամարտիկներ:

Այս նախաձեռնության՝ օպերատիվ և ռազմավարական պլանավորման մակարդակներում անբավարար լինելն ապացուցվում է նաև վիճակագրորեն: Այսպես՝ մեր հաշվարկներով՝ հիմնված «Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ» հանրագիտարանում հրապարակված զոհված ազատամարտիկների անվանացանկի վրա՝ 1992 թ. հունիսի 12-ից հոկտեմբերի 31-ն ընկած ժամանակահատվածում օրական միջին հաշվարկով զոհվում էր 8,27 ազատամարտիկ (Ելբակյան, «Արցախյան առաջին հաղթական պատերազմի տարիներին հայկական զինված ուժերի կորուստների վերլուծություն»): Սա նշանակում է, որ 500 հոգանոց գումարտակով յուրային զորքերի համալրումը վիճակագրորեն կարող էր ևս 2 ամսով կայունացնել վիճակը, իսկ իրականում ընտրված 375-ով՝ 1,5 ամսով: Ի պատիվ «Մահապարտներ» գումարտակի կենդանի և զոհված ազատամարտիկների՝ պետք է նշել, որ Մարտակերտի ուղղությամբ՝ Վանքի հատվածում, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին գումարտակը լուծեց տվյալ տեղամասում ռազմաճակատի գծի կայունացման խնդիրը: Սակայն դա հաջողության տեղային, ժամանակավոր և ոչ շարունակական ձևակերպ էր:

Որպես ներքաղաքական զիջում՝ իշխանությունները՝ Լ. Տեր-Պետրոսյանի գլխավորությամբ, համաձայնում են պաշտպանության հարցում կիսել իշխանությունն ընդդիմության հետ: Սեպտեմբերի 11-ին Վ. Մանուկյանը նշանակվում է ՀՀ պետական նախարարի պաշտոնակատար՝ պաշտպանության հարցերը կոորդինացնելու պարտականությամբ («Հայաստանի Հանրապետություն», 12.09.1992, 1): Վերջինս ընդգրկվեց նաև ՀՀ նախագահին առընթեր ազգային անվտանգության խորհրդի կազմում: Ճգնաժամային պահին իշխանությունը կիսելու ուղեգծի շրջանակներում այդ խորհրդի կազմում ներառվեցին նաև Ռամկավար ազատական կուսակցության, ՀՅԴ՝ ԳԽ-ում ներկայացված կուսակցական խմբակցությունների լիազոր-ներկայացուցիչներ («Հայաստանի Հանրապետություն», 12.09.1992, 1):

Այդ շրջանում՝ սեպտեմբերին, դրությունը հատկապես վատացավ Լաչինի մարդասիրական միջանցքում: Այդտեղի պաշտպանությունն իրականացվում էր ուղղակիորեն ՀՀ ՊՆ ղեկավարությամբ, ինչը հավելյալ սրություն էր հաղորդում Երևանում շարունակվող ներքաղաքական լարվածությանը: «*… Հավաքեցինք [ջոկատներին] ես՝ որպես պետնախարար, Վազգեն Սարգսյանը՝ որպես նախարար…*

Ասեցինք, որ շատ ծանր է վիճակը, Վազգեն Սարգսյանը խնդրեց, որ մյուս օրը առավոտյան հավաքվեն և մեքենաներով գնան Լաչին: Մյուս օրը ոչ մեկը չեկավ: Երկրորդ նիստը արեցինք, ես էլ դիմեցի: Չեկան: Այդ ժամանակ ես Վազգեն Սարգսյանին դիմեցի, ասեցի՝ եթե ջոկատները քեզ չեն լսում, դու պաշտպանության նախարար աշխատել չես կարող, պիտի դուրս գաս: Վազգեն Սարգսյանը նեղվում էր, բայց ինքը համաձայնվեց» (Գրիգորյան 00:04:10-00:04:43): Վ. Սարգսյանի «նեղվելու» և պաշտպանության նախարարի պաշտոնից հրաժարվելու դժկամության փաստը հաստատվում է ինչպես ժամանակակիցների հուշերով, այնպես էլ պաշտոնանկությունից մեկ շաբաթ առաջ «Ազգ» օրաթերթի թղթակցին տված պատասխաններով: Մասնավորապես՝ պատասխանելով, թե արդյոք պաշտպանության նախարարությունում լինելո՞ւ են կադրային փոփոխություններ՝ Վ. Սարգսյանն ասում է. «*Ինչ որ փոփոխվելու էր, արդեն կատարվել է: Մնացել է, որ նախարարը փոխվի*» (Ասատրյան 2): Ինչ վերաբերում է իր հրաժարականի մասին հարցին, Վ. Սարգսյանը տալիս է երկիմաստ և հոռետեսական պատասխան, ինչը նույնպես վկայում է, որ թե՛ անձամբ իր, թե՛ տերպետրոսյանական էլիտայի համար առհասարակ այդ որոշումը հեշտ չի տրվել. «*… նախարարը կգնա այն պահին, երբ ունենա իրական, հստակ հաջողություններ: Այդ դեպքում տեղս կհանձնեմ պրոֆեսիոնալ մեկին,* ***չնայած համոզված չեմ, որ դա կբերի իրական փոփոխության*** (ընդգծումը մերն է – Է. Է.)» (Ասատրյան 2):

Պատերազմի կազմակերպման անհաջողությունների ֆոնին Լ. Տեր-Պետրոսյանն ի վերջո համաձայնում է Վ. Սարգսյանի պաշտոնանկությանը: Հոկտեմբերի 20-ին Լ. Տեր-Պետրոսյանն ստորագրում է հրամանագիր՝ վերջինիս ազատելով ՀՀ պաշտպանության նախարարի պաշտոնից և նշանակելով նախագահի՝ պաշտպանության հարցերի գծով խորհրդական, ինչպես նաև սահմանամերձ շրջաններում նախագահի ներկայացուցիչ: Նույն օրը Լ. Տեր-Պետրոսյանի մեկ այլ հրամանագրով ՀՀ պաշտպանության նախարարի պարտականությունները դրվել են պաշտպանության հարցերը կոորդինացնող պետական նախարարի պաշտոնակատար Վազգեն Մանուկյանի վրա («Հայաստանի Հանրապետություն», 21.10.1992, 1):

Այսպիսով՝ ինչպես և Արցախում, Երևանում ևս հնարավոր դարձավ ներքաղաքական թևերի որոշակի միավորում, ուժերի համադրում՝ հանուն պատերազմական ջանքի (*war effort*): Երևանում տեղի ունեցած զարգացումը պետք է բացատրել ոչ թե որոշում կայացնողների անձնահոգեբանական կամ բարոյական հատկանիշներով, այլ զսպումների և հակակշիռների գործուն մեխանիզմի առկայությամբ: Վերջինս գործում էր այն բանի շնորհիվ, որ հասարակության մեջ, չնայած սոցիալ-տնտեսական աղետին, կար Ղարաբաղյան շարժման ազգային-ազատագրական արժեքների իներցիան, ինչպես նաև երկրում առկա էր գործունյա ընդդիմություն, որ, գործիքավորելով այդ իներցիան, կարողանում էր զսպել իշխանությունների միակողմանի ընթացքը և հեռացումը ազգային-ազատագրական օրակարգից: Այս առումով տեղին է առանձնացնել նաև Հայ հեղափոխական դաշնակցության գործունեությունը, ինչի մասին ուշագրավ գնահատական է պահպանվել ՀՀ-ում Ռուսաստանի Դաշնության առաջին դեսպան Վլադիմիր Ստուպիշինի հուշերում. «*Դաշնակցականների … որոշ սկզբունքային դիրքորոշումներ, առաջին հերթին՝ ղարաբաղցիներին աջակցելը, այդ թվում՝ Արցախում ինքնապաշտպանական բանակ ստեղծելը, հրաժարումը պրոթուրքական քաղաքականությունից հօգուտ պրոռուսական քաղաքականության … 1992-1994 թթ.-ից իրապես դարձել էին կառավարության քաղաքականության գործուն տարրեր*» (Ступишин 138):

Ստեղծված իրավիճակում իշխող վերնախավը՝ Լ. Տեր-Պետրոսյանի գլխավորությամբ, փորձեց կայացնել որոշումներ, որոնք կերաշխավորեին շահավետ

ելք ցանկացած հնարավոր սցենարի դեպքում (*win-win situation*): Իշխանության ներսում տիրապետող համոզմունք էր դարձել, որ պատերազմը մոտ է տանուլ տրվելուն, և պետք է արտաքին և ներքին ասպարեզներում ինչ-որ կերպ հանգուցալուծում տալ դրան (Գրիգորյան 00:07:33-00:08:33; Էլբակյան, «Զրույց Ռոբերտ Մաթևոսյանի հետ»): Ներքին ճակատում այդ խնդիրը լուծվեց ընդդիմության ներկայացուցչին պաշտպանության նախարարի պաշտոնակատար նշանակելով: Խաղերի տեսության մեջ լայնորեն կիրառվող վճարային մատրիցայի պատկերագրությամբ կարող ենք ստանալ իշխանությունն ընդդիմության ներկայացուցչի հետ կիսելու հարցում իշխող էլիտայի պատկերացումներից բխող հետևյալ հաշվարկը՝

	հայոց հաղթանակ	հայոց պարտություն
էլիտայի հաղթանակ	*«Հաղթեցինք մենք. Վ. Մանուկյանն ընդամենը պաշտպանության նախարարի պաշտոնակատար էր»:*	*«Պատերազմում հաղթել առհասարակ հնարավոր չէր: Իսկ եթե հնարավոր էր, ուրեմն մեղավոր է հենց ընդդիմության ներկայացուցիչ Վ. Մանուկյանը»:*
էլիտայի պարտություն	—	—

Աղյուսակ 1. Տերպետրոսյանական էլիտայի՝ 1992 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսների պաշտպանական որոշումների հիմքում ընկած ռացիոնալ մտայնությունը՝ ըստ խաղերի տեսության մեջ ընդունված վճարային մատրիցայի

Մեր վարկածը հիմնավորվում է նաև այն հանգամանքով, որ, չնայած Վ. Մանուկյանի առաջարկին՝ պաշտպանության նախարար նշանակելու ոչ թե իրեն, այլ կադրային զինվորական, ԽՍՀՄ ցամաքային զորքերի շտաբի նախկին պետ, գեներալ-լեյտենանտ Նորատ Տեր-Գրիգորյանցին, Լ. Տեր-Պետրոսյանի ընտրությունը կանգ է առնում հենց Վ. Մանուկյանի վրա (Գրիգորյան 00:05:27-00:06:02): Որպես հիմնավորում է բերվում այն հանգամանքը, որ կադրային զինվորական Ն. Տեր-Գրիգորյանցը նվազ պիտանելի է հայաստանյան տեղային պայմաններին, ի մասնավորի՝ կիսապարտիզանական, կիսաանկանոն պատերազմին: Մյուս կողմից՝ Ն. Տեր-Գրիգորյանցը քաղաքական կերպար չէր, ուստի՝ նրա նշանակման դեպքում իշխող ուժն էր շարունակելու քաղաքական պատասխանատվություն կրել: Այլ էր պարագան Վ. Մանուկյանի դեպքում, որ ընդդիմադիր քաղաքական պլատֆորմի ներկայացուցիչ էր, հանդես էր գալիս պատերազմի կազմակերպման քաղաքական ուղեգծի փոփոխության դիրքերից, այդ թվում՝ խորհրդարանի գործունեությունը ժամանակավորապես դադարեցնելու և ռազմական իրավիճակին հատուկ միջոցառումներ իրականացնելու հայտարարություններով (Ասատրյան 1): Իշխանության պատկերացումներով այսօրինակ քաղաքական կերպարը կարող էր ցանկացած պահի և ցանկացած ձևաչափով իրենց կողմից քաղաքական հաշվետվողականության դաշտ բերվել:

Երկրի քաղաքական կառուցակարգում առկա ստատուս-քվոն փոխելու Վ. Մանուկյանի առաջին իսկ փորձը հանդիպեց դիմադրության: Առաջին հերթին խոսքը ՀՀԾ-ական շրջանակների՝ ի դեմս Աշոտ Բլեյանի, Կտրիճ Սարդարյանի, Վալերի Միրզոյանի, Անահիտ Բայանդուրի՝ առերևույթ խաղաղասիրական, իրականում՝ կապիտուլյացիոն բնույթի քաղաքական քարոզչության մասին է: Հասկանալի է, որ, քաղաքական մարտահրավեր նետած լինելով «պատերազմում հնարավոր չէ հաղթել» ՀՀԾ-ական մոտեցմանը, Վ. Մանուկյանը պիտի հայտնվեր վերջիններիս գաղափարաքաղաքական թիրախավորման տակ: ՀՀԾ վարչության անդամ Ա. Բլեյանը, պատերազմական ջանքի համար իշխանության կենտրոնացման Վ.

Մանուկյանի առաջարկները հեգնելով, սեպտեմբերին գրում էր. «*… լրացուցիչ իշխանություն ու լիազորություններ են պահանջում խորհրդարանից. «Տվեք ինձ որքան հնարավոր է մեծ իշխանություն, ու ես չեմ բավարարվի դրանով ու կպահանջեմ ավելին, անսահմանափակը[»]: Որքա՞ն: Այնքան, որ բավարար լինի մեր նոր պետականության վերջնական կործանման համա՞ր*» (Բլեյան 5): Իսկ մեր պետականության «վերջնական կործանում» հեղինակն, ըստ էության, համարում էր ադրբեջանական ագրեսիան չեզոքացնելը: «*Անկախ Արցախ պետության, թե միացյալ Արցախ-Հայաստան պետության ստեղծումը երեկ ու այսօր մեր ուժերից վեր խնդիր էր, անժամանակ, որի իրագործումը պիտի քայքայեր ու քայքայեց հայոց նոր-նոր կայացող պետականությունը, քանդեր նոր-նոր ձևավորվող քաղաքացիական հասարակության հիմքերը… «Միացում», «պայքար, պայքար մինչև վերջ», «բացառիկ համաշխարհային ազգի առաքելության գիտակցում», «ազգափրկիչ տոտալ մոբիլիզացիա», «անկախ Արցախը հայոց հոգևոր վերածննդի լինելիության պարտադիր նախապայման»՝ ո՞վ իրավունք ունի ինձ, իմ սերնդին, իմ սաներին ու երեխաներին պարտադրել նման ընտրություն…*» (Բլեյան 5):

Արձագանքելով այս՝ ըստ էության ուղիղ քննադատությանը՝ հոկտեմբերի 29-ին Վ. Մանուկյանը պաշտպանության և ազգային բանակի ստեղծման հարցերով հանրապետական խորհրդակցության ժամանակ հայտարարեց. «*Հայ ժողովրդին անհրաժեշտ է խաղաղություն …, սակայն, եթե որևէ մեկը կարծում է, թե Հայաստանը զիջելով Ղարաբաղը՝ խաղաղություն ձեռք կբերի, նա խստագույնս սխալվում է… Հայաստանը կվերածվի թույլ պետության, որն անկարող կլինի ապահովել սեփական զարգացումը: Մեզ ուժ է անհրաժեշտ, և այդ ուժը ազգային բանակն է*» («Ազգ», 30.10.1992, 1): Ի պատասխան ընդդիմախոսների գաղափարախոսական քննադատության, որ փիլիսոփայական մակարդակում հանգում էր անհատապաշտության, քաղաքական մակարդակում՝ պետության կապիտուլյացիայի, Վ. Մանուկյանը՝ որպես պաշտպանության ոլորտի քաղաքական պատասխանատու, ձևակերպեց գործուն տեսլական՝ «*խաղաղության կարելի է հասնել միայն այն դեպքում, եթե հասնենք ինչ-որ հաղթանակների, և բանակի գաղափարախոսությունն է՝ հաղթանակի միջոցով հասնել խաղաղության: Հաղթանակ նշանակում է, որ այն տարածքը, որը բնակեցված էր հայերով՝ ամբողջությամբ Արցախը և Հայաստանը, պետք է նորից լինի հայերի ձեռքում, իսկ այնուհետև գուցե երկարատև պաշտպանության միջոցով ապացուցել, որ այն մեր ձեռքից խլել հնարավոր չէ*» (Արղության 2): Անդրադառնալով Ա. Բլեյանի հայացքներին՝ Վ. Մանուկյանը նշել էր, որ պատերազմող պետություններում սովորաբար պարտվողական տրամադրությունների համար պատասխանատվության են կանչում՝ ընդհուպ մինչև գնդակահարություն (Արղության 2):

Պետք է նշել, որ սա պատասխան էր ոչ միայն իշխանական առանձին ընդդիմախոսների խոսույթին, այլև, առաջին հերթին, թերևս նրանց քաղաքական ղեկավար Լ. Տեր-Պետրոսյանի հայացքներին, որ Հայաստանի անկախացումից և ԽՍՀՄ փլուզումից հետո ներքին շրջանակներում հայտարարում էր պատերազմի անհեռանկարայնության և բանակցային տարբերակով դրանից հրաժարվելու անհրաժեշտության մասին: «*Լևոն Տեր-Պետրոսյանն էլ [Գերագույն խորհրդի] փակ նիստի ժամանակ գրեթե բաց այդ միտքը ասեց: Խոսքը այն էր, որ բոլոր ռեսուրսներով, մարդկային ռեսուրսով Ադրբեջանը մեզանից ավելի ուժեղ էր: Սպառազինության տեսակետից: Ամբողջ զենքը, որ մենք ունեինք, … Խորհրդային Միությունից մնացած զենքն էր: Խորհրդային բանակը գնաց, զենքը թողեց մեզ: Մենք ստացանք մոտավորապես 500 վագոն զենք ու զինամթերք, Ադրբեջանը 10000 վագոն: Ուղղակի Ադրբեջանում կանգնած բանակը ավելի մեծ էր: Իրենք ունեին ինքնաթիռներ, մենք չունեինք ինքնաթիռներ, այսինքն՝ բազմաթիվ պարամետրներով Ադրբեջանը ուժեղ էր, և ռեալիստորեն մտածում էին* (իշխանությունները – Է. Է.), *որ,*

միևնույնն է, մենք չենք կարող հաղթել, գնանք, ինչ-որ պայմանավորվածություններով վերջացնենք այդ պատերազմը»,- այդ դեպքերից 13 տարի անց պատմել է Վ. Մանուկյանը (Գրիգորյան 00:07:33-00:08:33): Իսկ վերջին տարիներին գաղտնազերծված փաստաթղթերից իմանում ենք, որ դեռ 1992 թ. փետրվարի 12-ին, Երևանում ԱՄՆ պետքարտուղար Ջեյմս Բեյքերի հետ զրույցի ժամանակ Լ. Տեր-Պետրոսյանը ՀՀ անունից Լեռնային Ղարաբաղը համարել է Ադրբեջանի ներքին հարցը (Սարգսյան 204-205): Նույն հանդիպման ժամանակ Լ. Տեր-Պետրոսյանը ձևակերպել է Հայաստանի գոյության իր տեսակերպը. «*Հայ ազգի անկախության և գոյության միակ երաշխիքը խաղաղությունն է… Եվ այդ նպատակով Հայաստանը ձգտում է Ղարաբաղյան հակամարտության խաղաղ կարգավորման… Այդ նպատակին հասնելու համար … Հայաստանը շատ առաջարկներ և փոխզիջումներ է արել*» (Սարգսյան 208): Տերպետրոսյանական և մանուկյանական հակադիր մոտեցումները կարելի է պայմանականորեն սահմանել որպես «չերաշխավորված խաղաղություն՝ առանց հաղթանակի» և «դեպի խաղաղություն՝ ուժի և հաղթանակի միջոցով»:

ՀՀ-ում և Արցախում այդ ժամանակաշրջանում ռազմաքաղաքական ղեկավարման համակարգի ուսումնասիրության տեսանկյունից ուշագրավ է նշել, որ պարտվողական և կապիտուլյացիոն քարոզչության վնասակարությունը հասկանում էին նաև Ստեփանակերտում, և այսպես կոչված «բլեյանիզմի» դեմ հանդես եկավ նաև Արցախի պաշտպանության նախարարը՝ Ինքնապաշտպանության ուժերի կոմիտեի նախագահ Սերժ Սարգսյանը. «*… Ձեր մի անզգույշ բառը, Բաքու կատարած ձեր մի ճանապարհորդությունը ոգևորում են գրեթե բարոյալքված թշնամուն և ողբերգություն բերում Արցախի և Հայաստանի սահմանամերձ շրջանների ձեր հազարավոր հայրենակիցներին: … Իմ խոսքերը առաջին հերթին վերաբերում են որոշ արմատական թերթերի և պարոն Բլեյանին, որն իր արհասիրտ վախկոտությամբ մեզ ավելի շատ վնաս բերեց, քան 3-4 ադրբեջանական գումարտակներ*» (Աղաջանյան 2):

Սա վկայում է, որ թե՛ Ստեփանակերտում, թե՛ Երևանում ձևավորվել էր քաղաքական համադրություն՝ պատերազմական ջանքի ռազմավարական ուղեգծի շուրջ: Արցախում դա պայմանավորված էր էլիտայի ձևավորման տեղային-տեղագրական առանձնահատկություններով, էլիտայի կողմից անմիջական գոյաբանական սպառնալիքի գիտակցմամբ, իսկ կառուցվածքային առումով՝ Պաշտպանության պետական կոմիտեի ստեղծմամբ: Երևանում դա մեծապես պայմանավորված էր գաղափարական մակարդակում Ղարաբաղյան շարժման ազգային-ազատագրական արժեքների իներցիայի պահպանմամբ, իսկ էլիտայի մակարդակում՝ շարժման նահապետներից ինքնուրույն քաղաքական մտածողության կրողի և ռազմաքաղաքական կերպարի՝ Վ. Մանուկյանի պաշտոնավարման փաստով:

Կապանի ինքնապաշտպանական օպերացիայի պլանավորումը և իրականացումը

1992 թ.-ի աշնանը Կապանի հատվածում դրությունը շարունակում էր ծանր մնալ: Քաղաքն ապրում էր նկուղներում, սահմանային կրակոցներն ու ընդհարումներն ամենօրյա բնույթ ունեին: Առավել ծանր էր նոյեմբերի 5-6-ն ընկած ժամանակահատվածը: Ամսի 5-ի կեսօրին քաղաքը հրետակոծվեց թշնամու «ԲՄ-21 Գրադ» ՀԿՌԿ-ներից և կրակի տակ առնվեց Ղազանչիի և Սուսան սարի դիրքերից (ՀՀ, 06.11.1992, 1; ՀՀ, 07.11.1992, 1): Արդեն պարբերական էին դառնում նաև դիվերսիոն ներթափանցումները Կապանի օդանավակայանի և հենց քաղաքի տարածք: Պատերազմական կացության և փաստացի շրջափակման մեջ էր ամբողջ Ծավի ենթաշրջանը՝ Ներքին Հանդ-Ծավ-Շիկահող-Ճակատեն-Գեղանուշ բնագծով:

Պատերազմի պլանավորման ռազմավարական մակարդակում իրավիճակը փակուղային էր: Թշնամու 1992 թ. ամառ-աշնանային հարձակման հետևանքով ընկել էր ամբողջ Շահումյանը, Մարտակերտի շրջանի մեծ մասը, Արծվաշենը, Լաչինի միջանցքը հարվածի տակ էր երկու կողմից, թշնամուն հաջողվում էր կաշկանդել հայկական ուժերին ՀՀ սահմաններին՝ շեղելով արցախյան ռազմաճակատից: Այս պայմաններում առանձին տեղային հաջողությունները, ինչպես օրինակ՝ հոկտեմբերի 2-ին Արցախի Մարտունի քաղաքին հարակից Կուրոպատկինո, Ամիրանլար, Մուղանլու կրակակետերի լռեցումը կամ հոկտեմբերի 19-ին Լաչինի միջանցքում հայկական կողմի հրետանային հակահարձակումը, չէին լուծում ռազմավարական փակուղու հարցը: Մեծագույն խնդիրն այն էր, որ թշնամին պատերազմի հարցում չէր ինքնակաշկանդում սեփական գործողությունները, ազատորեն թիրախավորում էր նաև ՀՀ տարածքը՝ այդպիսով ռազմավարական նախաձեռնողականությունը, այդ թվում՝ հարվածի ուղղությունները որոշելու հարցը պահելով իր ձեռքում: Իսկ Հայաստանի իշխող վերնախավի շրջանում այդ ժամանակ տակավին տիրապետող էր այն մտայնությունը, որ Հայաստանը պատերազմի մեջ չէ Ադրբեջանի հետ, պարզապես օգնում է Արցախի պայքարին:

«*Ես դա* (այդ մտայնությունը – Է. Է.) *խախտեցի Ղափանի օպերացիայով: Որովհետև արդեն ծիծաղելի էր էդ խաղը անել, երբ որ պարզ երևում էր, որ մենք ու Ադրբեջանը իրար հետ կռվում ենք*» (Մանուկյան 01:04:25-01:07:22):

Այդ ժամանակ ՀՀ սահմանապահ զորքերի վարչության պետ Յու. Խաչատուրովի հիշողություններով՝ նոյեմբերի վերջին տասնօրյակին Վ. Մանուկյանը հրավիրում է իրեն՝ հայտնելով, որ ամբողջ ռազմաճակատում ծանր վիճակ է, և եթե արտառոց որևէ բան չձեռնարկվի, ավելի վատ կլինի: Լսելով Կապանում տիրող իրավիճակի մասին Յու. Խաչատուրովի զեկուցումը՝ Վ. Մանուկյանը խնդիր է դնում Կապանից առաջանալ Զանգելանի (ներկայումս՝ Կովսական, ԼՂՀ) ուղղությամբ: Նախքան այդ՝ Գ. Դալիբալթայանի և գեներալ-մայոր Հրաչ Անդրեասյանի հետ ունեցած առանձին զրույցների ժամանակ, Վ. Մանուկյանը վերջիններիս առաջ խնդիր էր դրել առաջանալու՝ համապատասխանաբար Շուռնուխ-Կուբաթլու (ներկայումս՝ Որոտան, ԼՂՀ) և Կարմրաքար-Կուբաթլու ուղղություններով (Դեմիրճյան 00:00:00-00:02:22): Գործողության մասնակիցների՝ տարբեր տարիներին թողած վկայությունների քննական համադրությունը, ինչպես նաև ռազմաճակատի այդ հատվածներում տիրող օպերատիվ դրության վերլուծությունը բերում են այն համոզման, որ հարվածի հիմնական ուղղությունը և օպերատիվ թիրախը հենց Կապան-Զանգելան ուղղությունն էր, իսկ Կուբաթլուի ուղղություններն ունենալու էին շեղող-կաշկանդող նշանակություն՝ թույլ չտալով թշնամու՝ Կուբաթլուում տեղակայված ստորաբաժանումներին օգնության հասնելու դեպի հարավ: «*Զանգելանի ուղղությունն ամենաանհրաժեշտն էր: Կարծում եմ՝ Շուռնուխն ու Կարմրաքարը շեղող հարվածներ էին: Վազգենը [Մանուկյան] երևի գիտակցաբար է այդպես խնդիրը դրել, որ ինչ-որ շեղող հարվածներ էլ լինեն: Որովհետև Զանգելանի ուղղությունն էր լուծում հարցը, որ կապանցիները դուրս գային նկուղներից, մյուս ուղղություններն այդ հարցը չէին լուծում*» (Էլբակյան, «Հարցազրույց Յուրի Խաչատուրովի հետ»):

Ասվածի պարզ, բայց հիմնավոր ապացույց է նաև այն հանգամանքը, որ գործողության խնդիրը ձևակերպող Վ. Մանուկյանի խոսույթում այն կոչվում է «Ղափանի/Կապանի օպերացիա», և վկայություններում հիշատակվում է միայն բուն կապանյան գործողությունը: Շուռնուխի և Կարմրաքարի ուղղություններով հարձակումների մասին իմանում ենք Յու. Խաչատուրովի պատմածներից, գործողությանը մասնակցածների հուշերից, տվյալ ամսաթվին տվյալ տեղամասերում զոհված հայ ազատամարտիկների անվանացանկից, ինչպես նաև ադրբեջանական ռազմադաշտային տեղեկագրերից:

Օպերացիայի մարտական խնդիրները, ինչպես տեսանք, Վ. Մանուկյանը ձևակերպել է երեք հրամանատարների հետ առանձին-առանձին, որից հետո յուրաքանչյուրը կազմել է իր պլանը: Չնայած հետագայում Կապանի բրիգադի բանակային տեղեկագրերում (Մինասյան 11; Թադևոսյան 00:20:57-00:21:09) նշվել է, որ Կապանի գործողության պլանը կազմել է Հ. Անդրեասյանը՝ հակված ենք պնդելու, որ դա հետփաստյա հարմարեցում և ի հաշիվ փաստերի՝ պատումակերտում է, ինչն այդքան բնորոշ է պատերազմների հետպատերազմական պետական պատմագրությանը: Այս դեպքում դա կարող է պայմանավորված լինել ինչպես ներբանակային միջանձնային կապերով, այնպես էլ բանակային հիերարխիան գետնի վրա եղած իրականությանը «հարմարեցնելու» մոտեցմամբ (Հ. Անդրեասյանը գեներալ-մայոր էր, իսկ Յու. Խաչատուրովը՝ գնդապետ): Փոխարենը բուն խնդիրը դնող Վ. Մանուկյանը հիշում է. «*Ղափանի օպերացիայում շատ մեծ դերակատարում ունեցավ Յուրի Խաչատուրովը*» (Մանուկյան 01:04:25-01:07:22):

Ինչ վերաբերում է մարտական խնդրի մանրամասներին, ապա ըստ Յու. Խաչատուրովի հուշերի՝ օպերատիվ ուղղություն էր սահմանված Զանգելանը, «*իսկ այնտեղ արդեն, ոնց ստացվի, մարտական խնդիրը չէր պարտադրում, որ անպայման գնանք ու Զանգելանը վերցնենք*» (Էլբակյան, «Հարցազրույց Յուրի Խաչատուրովի հետ»): Օպերացիային «Սիսական» գումարտակի շտաբի պետի պաշտոնում Շիկահող-Շայիֆլու (Գրհամ, ԼՂՀ) ուղղությամբ մասնակցած Ա. Մինասյանի հիշողություններով՝ բարձր նշանակության օպերատիվ թիրախ էր Ողջի գետի ափի նեղ տեղամասը: Այդ մասը հյուսիսից եզերում են Սուսան սարի լեռները, հարավից՝ Ասկյուլումի լեռները՝ ձևավորելով լեռնահովտային կապան, որից արևելք բացվում է ճանապարհը դեպի Զանգելանի դաշտ: Այդտեղ նախկին երկաթուղու երկաթգծի տեղամասը կահավորված էր թունելով: Վերջինս հայկական բնակավայրերը հրետակոծող թշնամու «ԲՄ-21 Գրադ» ՀԿՌԿ համար օգտագործվում էր որպես քողարկամիջոց և ապաստարան (Էլբակյան, «Հարցազրույց Աշոտ Մինասյանի հետ»): Գործողության հետապնդած նվազագույն խնդիր կամ, ինչպես ընդունված է ասել արևմտյան ռազմական հայեցակարգային բառապաշարում, վճռորոշ կետ է եղել 1168,4 մ նիշով Գեղալի (նախկին ԽՍՀՄ ԳՇ տեղագրական քարտեզներում՝ Կյագանլի) բարձունքը, որից հեշտությամբ տեսանելի և թիրախավորելի են Կապան քաղաքը և շրջակայքը, Գեղանուշ գյուղը: «*Կյագանլիից ամբողջ Կապանն ափիդ մեջ է… Սարը … «կախված է» քաղաքի վրա, և … այդ սարից, անտառների մեջ թաքնվելով, շատ հեշտ էր սպանել մեր մարդկանց անգամ սովորական ինքնաձիգից… Իրանք նստած էին, վերևից գռանատամյոտով կրակում էին, պուլիմյոտներով կրակում էին*»,- տարբեր տարիներին տված իր հարցազրույցներում վկայել է Յու. Խաչատուրովը (Էլբակյան, «Հարցազրույց Յուրի Խաչատուրովի հետ»; Դեմիրճյան 00:00:00-00:02:22; Լազարյան 00:09:56-00:10:50):

Կապանում Յու. Խաչատուրովի գլխավորությամբ ձևավորվում է օպերատիվ շտաբ, որտեղ իրականացվում էին կազմակերպչական բոլոր աշխատանքները (Մինասյան 11): Օպերացիայի նախապատրաստումը տևել է շուրջ 15-17 օր: Այդ ընթացքում իրականացվում է օպերացիայի մանրամասն նախապատրաստություն՝ բոլոր տարրերի հաջորդական մշակմամբ, այն է՝ խնդիրը կատարողների, խնդրի կատարման եղանակների և ժամկետների որոշումը, անհրաժեշտ ուժերի և միջոցների առանձնացումը: Նախատեսվել են գործողություններ ինչպես օպերացիայի ձախողման դեպքում (ռեզերվներ և օժանդակ ուժեր), այնպես էլ իրադրության բարենպաստ զարգացման դեպքում հաջողությունը զարգացնելու մեխանիզմներ, այդ թվում՝ թշնամու պաշտպանության մեջ մխրճում և ճեղքման տեղամասում լրացուցիչ ստորաբաժանումներ մտցնել (Լազարյան 00:09:56-00:10:50): Առանձնակի կարևորություն էր տրված հետախուզական տվյալների հավաքագրմանը և հրետանու համար նշանակետերի ճշգրտմանը: Պատրաստությունները, այդ թվում՝

հետախուզությունը, իրականացվել էին խիստ գաղտնիության պայմաններում, ինչն օպերացիայի ընթացքում յուրային ուժերի համար ապահովեց անսպասելիության գործոն: Ըստ պլանի՝ յուրային ստորաբաժանումները պետք է հասնեին անվտանգ դիրքերի՝ Կապան-Շիկահող ավտոճանապարհի երկայնքով տեղակայված թշնամու չորս հենակետերի առջև: Դրանց ոչնչացումը նախատեսվում էր իրականացնել հրետանային նախապատրաստությունից հետո՝ ճակատային գրոհի միջոցով (Դեմիրճյան 00:04:37-00:05:25):

Նկար 1. Կապանի՝ 1992 թ. ապաշրջափակման ռազմագործողության սխեմատիկ քարտեզի վերակազմության հեղինակային փորձ

Մարտավարական այս նպատակի շրջանակներում օպերացիայի գլխավոր ուղղություն էր ընտրվել Գեղանուշ-Ճակատեն ուղղությունը, որտեղ գործում էր Կապանի գումարտակը: Սյունիք սովնտտեսությունից դեպի Ողջի գետի հովիտը ձևավորվեցին ևս երկու հարվածային ուղղություններ, որոնց նպատակը պետք է լիներ թշնամուն հետապնդելը և հիմնական ճակատի առաջխաղացմանն աջակցելը: Այդ ուղղությամբ ներգրավված էին «Սիսական» գումարտակի 3-րդ և 4-րդ վաշտերը (հրամանատարներ՝ Վուրգ Ոսկանյան և Մանվել Հովհաննիսյան): Թևային ստորաբաժանումների խնդիրն էր ապահովել կենտրոնական ուղղության հաջողությունը, իսկ հաջողության դեպքում՝ թևային գրոհներով թշնամու ուժերի շրջափակումը և Շայիֆլու տեղամասում հիմնական ուժերի հետ միանալը: Ձախ թևում՝ 1329 մ նիշով Գրվա կամ Փայլասար լեռան ուղղությամբ դեպի 1305,6 մ նիշով Սուսան սարի լեռնաշղթա, գործում էր շուրջ 70 հոգանոց ստորաբաժանում՝ կազմված Սիսիանի և Կապանի սահմանապահ պարետատների վաշտերից: Աջ թևում՝

Շիկահող-Շայիֆլու ուղղությամբ, տեղակայված էր «Սիսական» գումարտակի ռեզերվը: Գյումրիից բերված հրետանային ստորաբաժանումը ղեկավարում էր գնդապետ Միքայել Գրիգորյանը:

Գործողությունն սկսվում է լուսաբացին՝ ժ. 06:00-ին՝ դեկտեմբերյան մթության պայմաններում: Հետախուզական 4 խմբեր, դեռ նախքան հրետանային նախապատրաստությունը, նվազագույն թույլատրելի հեռավորության վրա մոտենում են թշնամու դիրքերին: Համոզվելով խնդրի կատարման հնարավորության մեջ՝ հրամանատարը հրամայում է պատրաստվել գրոհի: Հետախույզները համաժամանակյա նռնակային հարվածներ են հասցնում թշնամու դիրքերին՝ պատճառելով խուճապ և բարոյալքում: Այսպիսով՝ գրոհն սկսում է անգամ առանց հիմնական հետևակային ուժերի, որոնք հետախույզներից հետո սկսում են մոտենալ մարտադաշտին: Առաջնագծի գրավումից հետո հայկական ուժերն զբաղեցնում են Գեղանուշից արևելք գտնվող և կրակակետի վերածված Ղազանչի գյուղի հանդեպ գերիշխող դիրք ունեցող 1133,7 մ նիշով անանուն բարձունքը: Ժ. 08:00-12:00 հատվածում հարձակման հաջորդ թիրախ է դառնում հենց Ղազանչին, որի դպրոցի շենքում կենտրոնացած էին թշնամու երկու գումարտակներ, որ մինչ այդ վերահսկում էին շրջակայքի ողջ անտառային զանգվածը և Կապանից հարավ անցնող գագաթները: Հայկական կողմի գնդակների տարափի տակ վերջիններս երկուական մարդով դուրս են թռչում դպրոցի շենքից և փախչում դեպի անտառ: Ժ. 12:00-13:00 հատվածում հայկական ուժերը վերահսկողություն են հաստատում Գեղալի բարձունքի հանդեպ՝ շարունակելով հարձակումը դեպի հարավ՝ Ջանբար, Շայիֆլու: Առաջապահ ստորաբաժանումները Ջանգելանից 6-7 կմ հեռավորության վրա՝ Յու. Խաչատուրովը որոշում է կայացնում՝ դադարեցնել առաջխաղացումը՝ խուսափելու համար ճակատի անհամաչափ լայնացումից և հաշվի առնելով կենդանի ուժի քչությունը:

Մինչ այդ՝ ըստ նախնական պլանի և հրամանի՝ առաջացել էին նաև թևերը՝ Կապանի և Սիսիանի սահմանապահները ձախից և 14 հոգի «Սիսական» գումարտակից՝ աջից: Վերջին խումբը, հասնելով Շայիֆլու, հայտնվում է դարանի մեջ, զոհվում է գնդացրորդ Արշակ Գրիգորյանը, վիրավորվում շտաբի պետ Աշոտ Մինասյանը: Պատճառը հետևակի և զրահատեխնիկայի (1 տանկ, 1 ՀՄՄ) չհամադրված գործողություններն էին, ինչպես նաև հետախուզական տվյալների պակասը: Հաշվի առնելով մութը և ցածր տեսանելիությունը, կորցրած լինելով կապը հիմնական ուժերի հետ՝ Ա. Մինասյանը հրամայում է նահանջել դեպի Ճակատենի կաթնապրանքային ֆերմա՝ խուսափելու համար շրջափակումից (Էլբակյան, «Հարցազրույց Աշոտ Մինասյանի հետ»):

Միաժամանակ Փայլասարի ժայռերին գործող սահմանապահները ոչնչացնում են թշնամական մեկ դիրք և ըստ նախնական պլանի՝ պատրաստվում են առաջանալ դեպի Շայիֆլու: Ռադիոկայանը բախվում է ժայռերին և փչանում, ինչի պատճառով կորչում է կապը հրամանատար Յու. Խաչատուրովի հետ, որ չի հասցնում Շայիֆլուի վրա գրոհը դադարեցնելու հրաման տալ: Չիմանալով օպերատիվ դրության փոփոխության մասին՝ սահմանապահները շարժվում են դեպի Շայիֆլու՝ չնախատեսված մարտի մեջ մտնելով Ղազանչիից փախչող թշնամական ուժերի հետ: Իր հետ միասին թշնամու չորս զինծառայողի պայթեցնելով՝ քաջաբար զոհվում է Մկրտիչ Մակարյանը, յուրային զորքերի անվտանգ նահանջը ապահովելով՝ լեյտենանտ Արմեն Հայրապետյանը («Միկրոբ») (Էլբակյան, «Հարցազրույց Յուրի Խաչատուրովի հետ»; Էլբակյան, «Հարցազրույց Աշոտ Մինասյանի հետ»):

Այդ օրը Շայիֆլուում են զոհվում նաև Խաչատուր Դավթյանը, Վիկտոր Սարգսյանը, Թահիր Բադալյանը: Տրիդցատկայում (Օթուզունջու) զոհվում են Օլեգ Խալափյանը և Ստանիսլավ Գայամյանը: Կապանում թշնամու հրետակոծությունից զոհվում են ազատամարտիկներ Արշակ Աբգարյանը, Գառնիկ Սահակյանը, Յուրի Առաքելյանը և Արսեն Մարտիրոսյանը (Վարդանյան 54-65; ՂԱՊ 702-862):

Չնայած կրած կորուստներին և Շայիֆլուից նահանջելուն՝ հայկական ուժերն ազատագրում են կրակակետի վերածված շուրջ 9 գյուղ՝ 140 կմ^2-ի հասնող տարածքով: Կապանի ինքնապաշտպանական օպերացիան կարող է դասակարգվել որպես սահմանափակ մասշտաբով (իրականացվել է գնդի կազմով), բայց ռազմավարական իմաստավորվածությամբ հարձակում, որի նպատակն էր հոգեբանական և օպերատիվ ճեղքման հասնել՝ դրանով իսկ կասեցնելով թշնամու հարձակողական թափը: Չնայած իր սահմանափակ աշխարհագրական ընդգրկմանը՝ օպերացիայի հաղթումը համապատասխանում էր ռազմավարական հետևանքների բերող մարտավարական մանևրի ավելի մեծ տրամաբանությանը, որ բնորոշ է առհասարակ բոլոր բեկումնային գործողություններին:

Օպերացիայի շնորհիվ ապաշրջափակվում են Կապան քաղաքը, Ծավի ենթաշրջանի գյուղերը և առհասարակ՝ Հայաստանի հարավը: Ըստ այսմ՝ Կապանի ինքնապաշտպանական օպերացիան կարելի է կոչել նաև Կապանի ապաշրջափակման օպերացիա: Չնայած Ձանգելանի շրջանում արտակարգ դրություն հայտարարելուն («Ազգ», 18.12.1992, 1), ջախջախված զորքի և ներքին զորքերի կազմակերպումը գեներալ-մայոր Դադաշ Ռզաևին հանձնարարելուն (Էլբակյան, «Պատերազմի շատ կարևոր մի էջը», 3)՝ Ադրբեջանին չհաջողվեց վերագրավել նշված գյուղերը: Անհաջողության մատնվեց նաև դեկտեմբերի 24-ին Կապանի Ագարակ և Եղվարդ գյուղերի դեմ թևային հարձակումը («Ազգ», 25.12.1992, 1):

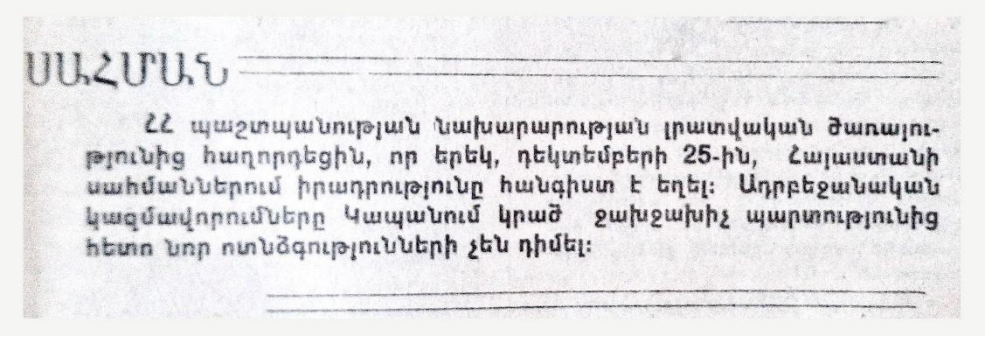

ՍԱՀՄԱՆ

ՀՀ պաշտպանության նախարարության լրատվական ծառայությունից հաղորդեցին, որ երեկ, դեկտեմբերի 25-ին, Հայաստանի սահմաններում իրադրությունը հանգիստ է եղել: Ադրբեջանական կազմավորումները Կապանում կրած ջախջախիչ պարտությունից հետո նոր ոտնձգությունների չեն դիմել:

Նկար 2. «Հայաստանի Հանրապետություն» օրաթերթ, 26 դեկտեմբեր 1992թ. , էջ 1

Քննարկում

Կապանի օպերացիան իրականացվել էր Վ. Մանուկյանի նախաձեռնությամբ՝ առանց այդ մասին տեղյակ պահելու Լ. Տեր-Պետրոսյանին: «*Ղափանի օպերացիան համաձայնացված չէր, և դրա համար հետո փակ նիստ եղավ Գերագույն խորհրդում: … Իմ վրա ինչ կուժ-կուլա ասես թափեցին, որ առանց համաձայնեցնելու այդպիսի օպերացիա է կատարվում*»,- հետագայում պատմել է Վ. Մանուկյանը (Գրիգորյան 00:10:13-00:10:26): Տարաձայնություն կար ոչ միայն միկրոմակարդակում՝ առանձին վերցրած այդ գործողության վերաբերյալ, այլ, ինչպես ցույց տվեցինք մեր շարադրանքի ընթացքում, առհասարակ հաղթանակի և պարտության սահմանումների, նորանկախ պետության իմաստաբանության հարցերում: Կապանի օպերացիայի օրերին՝ դեկտեմբերի 11-14-ին, Ստոկհոլմում կայացել էր ԵԱՀԽ արտգործնախարարների համաժողով, որին նախորդել էր ԵԱՀԽ Մինսկի խմբի մասնակից պետությունների նիստ: Վերջինս կոչված էր ԵԱՀԽ որոշման նախագիծ ընդունելու, որով տեսականորեն կարող էր զինադադար հաստատվել և հակամարտության գոտում տեղակայվեին միջազգային դիտորդներ («Հայաստանի Հանրապետություն», 23.12.1992, 2): Չնայած Լ. Տեր-Պետրոսյանը Վ. Մանուկյանին

տեղյակ չէր պահել այս բանակցությունների մասին, ինչպես պնդում է ինքը՝ Մանուկյանը (Մանուկյան 01:04:25-01:07:22), այնուամենայնիվ, վերջինս տեղյակ էր դրա մասին: Բանակցությունների նախօրյակին՝ դեկտեմբերի 8-ին՝ ժ. 13:30-ին, ադրբեջանական երկու ռազմական ինքնաթիռներ խախտում են այն ժամանակվա հայ-ադրբեջանական դե-ֆակտո սահմանը, ներխուժում Վարդենիսի տարածք՝ ռմբակոծելով մեր բնակավայրերը՝ 11 հրթիռ արձակելով Մեծ Մասրիկի ուղղությամբ, 40 ռումբ՝ Կուտականի, 6 ռումբ՝ Տրետուքի (ՀՀ, 09.12.1992, 3): Վ. Մանուկյանի համար պարզ է դառնում, որ բանակցությունները «ծխաքողարկում» են ռազմական գործողությունների համար, և վերջնական հրաման է տալիս՝ սկսելու Կապանի օպերացիան:

Եզրակացություն

Սույն հոդվածի արդյունքներով կարող ենք եզրակացնել, որ Կապանի օպերացիան, ի շարս արդեն իսկ նշված օպերացիոն նվաճումների, **ռազմավարական մակարդակում** լուծեց նախաձեռնողականությունը, այդ թվում՝ հարվածի աշխարհագրությունը և ուղղությունը որոշելու մենաշնորհը թշնամուց խլելու խնդիրը: **Մարտավարական մակարդակում** դա լուծեց նաև բանակի ներսում բարոյահոգեբանական վիճակի բարելավման և սեփական ուժերի հանդեպ հավատի վերականգնման հարցերը: **Պատերազմի քաղաքական պլանավորման մակարդակում** այն ապացուցեց պատերազմական ջանքի և «խաղաղություն բանակի հաղթանակի միջոցով» ռազմավարական մոտեցումների ճշմարտացիությունն ու արդյունավետությունը՝ ընդդեմ կապիտուլյացիոն գաղափարախոսության:

«*Իմ խորին համոզմունքն է, որ եթե այդ ժամանակ Վազգեն Մանուկյանը չկայացներ այդ համարձակ որոշումը, չլիներ այդ օպերացիայի հաջողությունը, չէին լինի ո՛չ Քյալբաջարը, … ո՛չ Աղդամը, ո՛չ Ջաբրայիլը, ո՛չ Ջանգելանը: Կապանի օպերացիայից հետո ամեն ինչ սկսվեց հօգուտ մեզ փոխվել*»,- տողերիս հեղինակի հետ հարցազրույցում փաստել է Յու. Խաչատուրովը (Էլբակյան, «Հարցազրույց Յուրի Խաչատուրովի հետ»):

Խոսք երախտիքի

Սույն հոդվածի շրջանակներում ինձ հարցազրույցի ժամանակ տրամադրելու համար առանձնահատուկ շնորհակալություն եմ հայտնում Վազգեն Մանուկյանին, գեներալ-գնդապետ Յուրի Խաչատուրովին, գեներալ-լեյտենանտ Մուրազ Սարգսյանին, գնդապետ Աշոտ Մինասյանին:

Հոդվածի հեղինակման ընթացքում ինձ ցուցաբերած աջակցության համար շնորհակալություն եմ հայտնում իմ գիտական ղեկավար՝ պ. գ. դ. , պրոֆեսոր Էդիկ Մինասյանին, տիկնոջս՝ բ. գ. թ. Մարիամ Մելքոնյանին, գործընկերներիս՝ «Հայկական նախագիծ» գիտակրթական հասարակական կազմակերպության աշխատակազմի անդամներ Սիրանուշ Ասատրյանին, Լաուրա Ավագյանին, նույն կազմակերպության լավ բարեկամ Էլեոնորա Սարգսյանին:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Աղաջանյան, Վահրամ. «Արցախի պաշտպանությունը համազգային խնդիր է». *«Ազգ»*, թիւ 145 (237), 10 դեկտեմբեր 1992:

2. Այվազյան, Հովհաննես. *Հաղթանակած բանակի գեներալը (վավերագրական արձակ)*. «Հայկական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն», Երևան, 2001:

3. Առաքելյան, Սերժ. «Ամենազորեղը նժդեհացած ոգին է». *«Ավանգարդ»*, թիվ 94 (14325), 21 դեկտեմբեր 2011:

4. Ասատրյան, Հակոբ. «Պետնախարար Վազգեն Մանուկյանը պաշտպանության նախարար». *«Ազգ»*, թիւ 113 (205), 21 հոկտեմբեր 1992:

5. Արղության, Արամ. «Վազգեն Մանուկյան. Խաղաղություն հաղթանակի միջոցով». *«Ազգ»*, թիւ 139 (231), 1 դեկտեմբեր 1992:

6. Բլեյան, Աշոտ. «Այլախոհության պահն է անց, խորհելու եմ կոչում». *«Ազգ»*, թիւ 114 (206), 22 հոկտեմբեր 1992:

7. ---. «Երբ շատ է դժվար, դիր փափախդ առաջդ ու խորհիր». *«Ազգ»*, թիւ 128 (220), 14 նոյեմբեր 1992:

8. Գրիգորյան, Արթուր. «Վազգեն Մանուկյան. «Զրույցներ պատերազմի մասին»». *YouTube*, վերբեռնվել է Maestro ալիքում, 4 փետրվար 2023, https://www.youtube.com/watch?v=dv6x8pYtV18: Մուտք՝ 26.08.2025:

9. Դեմիրճյան, Հրաչյա. «Յուրի Խաչատուրովը՝ Կապանի օպերացիայի մասին». *YouTube*, վերբեռնվել է Akada Pro Media ալիքում, 12 դեկտեմբեր 2019, https://www.youtube.com/watch?v=1upYnFnkugo: Մուտք՝ 26.08.2025:

10. Էլբակյան, Էդգար. «Արցախյան առաջին հաղթական պատերազմի տարիներին հայկական զինված ուժերի կորուստների վերլուծություն» (անտիպ). *հեղինակի անձնական արխիվ*, 2024:

11. ---. «Զրույց Բորիս Առուշանյանի հետ». *հեղինակի անձնական արխիվ*, 29 մայիս 2025:

12. ---. «Զրույց Մուրազ Սարգսյանի հետ». *հեղինակի անձնական արխիվ*, 6 հունիս 2025:

13. ---. «Զրույց Յուրի Խաչատուրովի հետ». *հեղինակի անձնական վիդեոարխիվ*, 28 հուլիս 2022:

14. ---. «Հարցազրույց Աշոտ Մինասյանի հետ». *հեղինակի անձնական արխիվ*, 6 հունիս 2025:

15. ---. «Հարցազրույց Յուրի Խաչատուրովի հետ». *հեղինակի անձնական աուդիոարխիվ*, 12 դեկտեմբեր 2019:

16. ---. «Հարցազրույց Ռոբերտ Մաթևոսյանի հետ». *հեղինակի անձնական արխիվ*, 23 դեկտեմբեր 2018:

17. ---. «Պատերազմի շատ կարևոր մի էջը. Կապանի օպերացիայի 22 տարին». *«Հայաստանի Հանրապետություն»*, թիվ 225 (6034), 11 դեկտեմբեր 2014:

18. ---. «Պատմության առջև» փաստավավերագրական ֆիլմ. *YouTube*, վերբեռնվել է 5 TV Channel ալիքում, 2 սեպտեմբեր 2020, https://www.youtube.com/watch?v=TYXaUHgbrTY: Մուտք՝ 26.08.2025:

19. Թադևոսյան, Սամվել. «Կապանի արդարության մարտիկները». *YouTube*, վերբեռնվել է Samvel Armenian ալիքում, 24 մայիս 2013, https://www.youtube.com/watch?v=1YNQwvCfmbo: Մուտք՝ 26.08.2025:

20. Լազարյան, Էլլա. «Սուր անկյուն. հատուկ դեպքեր». *հեղինակի անձնական վիդեոարխիվ*, 2014:

21. Խուրշուդյան, Ժորա և Հրաչ Զոհրաբյան. *Սիսականի արծիվներ*. «ԵԳԵԱ», Երևան, 2001:

22. Հակոբյան, Թաթուլ. *Կանաչ ու սև. արցախյան օրագիր*. հեղինակային հրատարակություն, Երևան-Ստեփանակերտ, 2008:

23. ՀՀ Գերագույն խորհուրդ. *«Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում ստեղծված իրավիճակի մասին»* ԳԽ որոշում. 8 հուլիսի 1992. https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=3278: Մուտք՝ 26.08.2025:

24. *Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ. 1988-1994*. 1 հատորով, Հայկական հանրագիտարան հրատարակչություն, Երևան, 2004:

25. Մանուկյան, Վազգեն. «Վազգեն Մանուկյանը հանդիպել է Հայկական համալսարանի ուսանողների ու շրջանավարտների հետ». *Facebook*, վերբեռնվել է Վազգեն Մանուկյան էջում, 29 մայիս 2025, https://www.facebook.com/manukyanvazgen/videos/1219831669164914/: Մուտք՝ 26.08.2025:

26. Մինասյան, Նորայր. «Կապանի բրիգադի մարտական ուղին (զորամասի ստեղծման 20-ամյակի առթիվ)». *«Հայ զինվոր» ՀՀ ՊՆ պաշտոնաթերթ*, թիվ 2 (969), 17-23 հունվարի 2013:

27. Սարգսյան, Սուրեն. *Հայաստանն ու Բուշն անձամբ: [1988-1992] Հայ-ամերիկյան շփումների գաղտնազերծված մանրամասներ*. Newmag, Երևան, 2022:

28. Սարգսյան, Վազգեն. «Հեռուստաուղերձ». *հեղինակի անձնական վիդեոարխիվ*, 15 օգոստոս 1992:

29. Վարդանյան, Արտեմ. *Գիրք անմահաց (մասն առաջին)*. «Առերեսում»-ԱՆԻ հրատարակչական համալիր, Երևան, 1994:

30. Օհանյան, Սեյրան. *Հայկական բանակի 20-ամյա տարեգրությունը (համառոտ ուրվագիծ)*. «Լիմուշ», Երևան, 2013:

31. *«Ազգ»*, թիւ 114 (206), 22 հոկտեմբեր 1992:

32. *«Ազգ»*, թիւ 120 (212), 30 հոկտեմբեր 1992:

33. *«Ազգ»*, թիւ 122 (214), 3 նոյեմբեր 1992:

34. *«Ազգ»*, թիւ 130 (222), 18 նոյեմբեր 1992:

35. *«Ազգ»*, թիւ 151 (243), 18 դեկտեմբեր 1992:

36. *«Ազգ»*, թիւ 155 (247), 25 դեկտեմբեր 1992:

37. *«Հայաստանի Հանրապետություն»*, թիւ 180 (525), 12 սեպտեմբեր 1992:

38. *«Հայաստանի Հանրապետություն»*, թիւ 208 (553), 21 հոկտեմբեր 1992:

39. *«Հայաստանի Հանրապետություն»*, թիւ 220 (565), 6 նոյեմբեր 1992:

40. *«Հայաստանի Հանրապետություն»*, թիւ 221 (566), 7 նոյեմբեր 1992:

41. *«Հայաստանի Հանրապետություն»*, թիւ 242 (587), 9 դեկտեմբեր 1992:

42. *«Հայաստանի Հանրապետություն»*, թիւ 252 (597), 23 դեկտեմբեր 1992:

43. *«Հայաստանի Հանրապետություն»*, թիւ 255 (600), 26 դեկտեմբեր 1992:

44. Ступишин, Владимир. *Моя миссия в Армению 1992-1994, Воспоминания первого посла России*. Academia, Москва, 2001.

WORKS CITED

1. Aghajanyan, Vahram. «Arcʻaxi pashtpanutʻyunə hamazgayin khndir ē» [The Defense of Artsakh is a Nationwide Issue]. Azg, tʼiv 145 (237), 10 December 1992. (in Armenian)

2. Ayvazyan, Hovhannes. Hałtʻanakac banaki generalə (vaveragrakan ardzak) [The General of the Victorious Army (Documentary Prose)]. Haykakan hanragitʻarani glkhavor xmbagrutʻyun, Yerewan, 2001. (in Armenian)

3. Arakelyan, Serž. «Amenazorełə nždehacac vogin ē» [The Most Powerful is the Spirit Embodied in Nzhdeh]. Avangard, tʼiv 94 (14325), 21 December 2011. (in Armenian)

4. Asatryan, Hakob. «Petnaxarar Vazgen Manukʻyanə pashtpanutʻyan naxarar» [State Minister Vazgen Manukyan as Minister of Defense]. Azg, tʼiv 113 (205), 21 October 1992. (in Armenian)

5. Arłutʻyan, Aram. «Vazgen Manukʻyan. Xałałutʻyun hałtʻanakʻi mijocov» [Vazgen Manukyan: Peace Through Victory]. Azg, tʼiv 139 (231), 1 December 1992. (in Armenian)

6. Bleyan, Ašot. «Aylaxutʻyan pahn ē anc, xorhelu em kočum» [The Time for Dissent Has Passed, I Call for Reflection]. Azg, tʼiv 114 (206), 22 October 1992. (in Armenian)

7. ---. «Erb šat ē džvar, dir pʻapʻaxd arajd u xorhir» [When It's Too Hard, Put Your Papakh in Front of You and Reflect]. Azg, tʼiv 128 (220), 14 November 1992. (in Armenian)

8. Grigoryan, Artʻur. «Vazgen Manukʻyan. ʻZruycʻner paterazmi masinʼ» [Vazgen Manukyan: ʻConversations about the Warʼ]. YouTube, uploaded by Maestro, 4 February 2023, https://www.youtube.com/watch?v=dv6x8pYtV18: Accessed: 26.08.2025: (in Armenian)

9. Demiřčʻyan, Hračʻya. «Yuri Xačʻaturovə – Kapani operaciayi masin» [Yuri Khachaturov about the Kapan Operation]. YouTube, uploaded by Akada Pro Media, 12 December 2019, https://www.youtube.com/watch?v=1upYnFnkugo: Accessed: 26.08.2025: (in Armenian)

10. Elbakyan, Edgar. «Arcʻaxyan arajin hałtʻakan paterazmi tarinerin haykakan zinvac užeři korustʻneri verłutʻyun» (antip) [Analysis of the Losses of the Armenian Armed Forces During the First Victorious Artsakh War] (unpublished). Author's personal archive, 2024. (in Armenian)

11. ---. «Zruycʻ Boris Arušanyani het» [Conversation with Boris Arushanyan]. Author's personal archive, 29 May 2025. (in Armenian)

12. ---. «Zruycʻ Muraz Sargsyani het» [Conversation with Muraz Sargsyan]. Author's personal archive, 6 June 2025. (in Armenian)

13. ---. «Zruycʻ Yuri Xačʿaturovi het» [Conversation with Yuri Khachaturov]. Author's personal video archive, 28 July 2022. (in Armenian)

14. ---. «Hartsazruycʻ Ašot Minasyani het» [Interview with Ashot Minasyan]. Author's personal archive, 6 June 2025. (in Armenian)

15. ---. «Hartsazruycʻ Yuri Xačʿaturovi het» [Interview with Yuri Khachaturov]. Author's personal audio archive, 12 December 2019. (in Armenian)

16. ---. «Hartsazruycʻ Robert Matevosiani het» [Interview with Robert Matevosyan]. Author's personal archive, 23 December 2018. (in Armenian)

17. ---. «Paterazmi šat karevor mi ējy. Kapani operacʻiayi 22 tarin» [A Very Important Page of the War: 22 Years Since the Kapan Operation]. Hayastani Hanrapetutʿyun, tʿiv 225 (6034), 11 December 2014. (in Armenian)

18. ---. «Patmutʿyan arǰev» pastavaveragrakan film [Facing History: A Documentary Film]. YouTube, uploaded by 5 TV Channel, 2 September 2020, https://www.youtube.com/watch?v=TYXaUHgbrTY: Accessed: 26.08.2025: (in Armenian)

19. Tʿadevosyan, Samvel. «Kapani ardarutʿyan martiknery» [Kapan's Justice Warriors]. YouTube, uploaded by Samvel Armenian, 24 May 2013, https://www.youtube.com/watch?v=1YNQwvCfmbo: Accessed: 26.08.2025: (in Armenian)

20. Lazaryan, Ella. «Sur ankʿyun. hatuk depkʿer» [Sharp Angle: Special Cases]. Author's personal video archive, 2014. (in Armenian)

21. Xuršudyan, Žora ew Hrač Zurabrhan. Sisakani arciwner [Eagles of Sisakan]. YGEA, Erewan, 2001. (in Armenian)

22. Hakobyan, Ṫatul. [Kaṇach u sev: Artsʾakhyan oragir / Green and Black: An Artsakh Diary.] Hełinakayin hratarakuťyun, Erevan-Stepanakert, 2008. (in Armenian)

23. Hayastani Hanrapetutʿyan Geragoyn khorhurd. [ʻLernayin Łarabaghi Hanrapetutʿyan mej steghtsʿvats iravichaki masin GKH voroshum [On the Situation in the Republic of Nagorno-Karabakh' Supreme Council Decision.] 8 July 1992. https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=3278: Accessed: 26.08.2025: (in Armenian)

24. Łarabałyan azatagrakan paterazm: 1988–1994 [The Karabakh Liberation War: 1988–1994] 1 hatōrov, Haykakan hanragitaran hratarakčʿutʿyun, Erevan, 2004. (in Armenian)

25. Manukyan, Vazgen. [Vazgen Manukyanĕ handipel ē Haykakan hamalsarani usanołneri u shrjanawartneri het [Vazgen Manukyan met with students and graduates of the Armenian University] Facebook, uploaded by Vazgen Manukyan, 29 May 2025, https://www.facebook.com/manukyanvazgen/videos/1219831669164914/: Accessed: 26.08.2025: (in Armenian)

26. Minasyan, Norayr. [Kapani brigadi martakan ułin (zoramasi steghtsʿman 20-amyaki artʿiv) [The Combat Path of the Kapan Brigade (on the 20th Anniversary of the Unit's Establishment)] 'Hay zinwor' HH PNʿ pashtonatertʿ, tʿiv 2 (969), 17–23 January 2013. (in Armenian)

27. Sargsyan, Suren. Hayastanĕ u Bushn andznamb: 1988–1992 Hay-Amerikyan shʿpumneri gaghtnazerʿvats manramasner [Armenia and Bush Himself: 1988–1992 Declassified Details of Armenian-American Contacts] Newmag, Erewan, 2022. (in Armenian)

28. Sargsyan, Vazgen. Herustawugherts'[Television Address] Hēłinaki andznakan videōarkʿiv, 15 August 1992. (in Armenian)

29. Vardanyan, Artem. Girkʿ anmahatsʿ (masn arřajin) [Book of the Immortal (Part One)] 'Areresum'-ANI hratarakčʿakan hamalir, Erevan, 1994. (in Armenian)

30. Ohanyan, Seyran. Haykakan banaki 20-amyay taregrutʿyune (hamarrotʿ urvagitʿ) [20-Year Chronicle of the Armenian Army (Brief Overview)] 'Limush', Erewan, 2013. (in Armenian)

31. Azg, t'iv 114 (206), 22 hoktʿember 1992. [Azg, no. 114 (206), 22 October 1992.] (in Armenian).

32. Azg, t'iv 120 (212), 30 hoktʿember 1992. [Azg, no. 120 (212), 30 October 1992.] (in Armenian).

33. Azg, t'iv 122 (214), 3 noyember 1992. [Azg, no. 122 (214), 3 November 1992.] (in Armenian).

34. Azg, t'iv 130 (222), 18 noyember 1992. [Azg, no. 130 (222), 18 November 1992.] (in Armenian).

35. Azg, t'iv 151 (243), 18 dektember 1992. [Azg, no. 151 (243), 18 December 1992.] (in Armenian).

36. Azg, t'iv 155 (247), 25 dektember 1992. [Azg, no. 155 (247), 25 December 1992.] (in Armenian).

37. Hayastani Hanrapetutʿyun, tʿiv 180 (525), 12 septʿember 1992. [Republic of Armenia, no. 180 (525), 12 September 1992.] (in Armenian).

38. Hayastani Hanrapetutʿyun, tʿiv 208 (553), 21 hoktʿember 1992. [Republic of Armenia, no. 208 (553), 21 October 1992.] (in Armenian).

39. Hayastani Hanrapetutʿyun, tʿiv 220 (565), 6 noyember 1992. [Republic of Armenia, no. 220 (565), 6 November 1992.] (in Armenian).

40. Hayastani Hanrapetutʿyun, tʿiv 221 (566), 7 noyember 1992. [Republic of Armenia, no. 221 (566), 7 November 1992.] (in Armenian).

41. Hayastani Hanrapetutʿyun, tʿiv 242 (587), 9 dektember 1992. [Republic of Armenia, no. 242 (587), 9 December 1992.] (in Armenian).

42. Hayastani Hanrapetutʿyun, tʿiv 252 (597), 23 dektember 1992. [Republic of Armenia, no. 252 (597), 23 December 1992.] (in Armenian).

43. Hayastani Hanrapetutʿyun, tʿiv 255 (600), 26 dektember 1992. [Republic of Armenia, no. 255 (600), 26 December 1992.] (in Armenian).

44. Stupišin, Vladimir. *Moja missija v Armeniju 1992-1994, Vospominanija pervogo posla Rossii*. Academia, Moskva [My Mission to Armenia, 1992–1994: Memoirs of Russia's First Ambassador, Moscow,] 2001. (in Russian)

EXAMINING THE EMERGENCE OF A POLITICO-MILITARY GOVERNANCE SYSTEM IN ARMENIA: A CASE STUDY OF THE KAPAN SELF-DEFENSE OPERATION (DECEMBER 1992)

EDGAR ELBAKYAN
Yerevan State University, Faculty of History
Chair of the History of Armenia, Ph.D.Student,
Yerevan, the Republic of Armenia

The object of this research is the Armenian politico-military governance system during the Armenian-Azerbaijani armed conflict, while the subject is the specific features of its formation and manifestation as seen in the example of the Kapan self-defense operation. The aim of the research, pursued through the method of qualitative content analysis, is to reveal the particularities of the formation of Armenia's politico-military governance system using this operation as a turning point.

The relevance of this article is determined by two main factors. First, it contributes to the academic field devoted to the study of the Armenian-Azerbaijani armed conflict by focusing on a specific historical episode that has not yet received coverage in scholarly literature. Second, the article has practical significance in terms of the reproducibility of the "social technology" of forming and operating systems of politico-military governance under crisis conditions. The article's relevance is further underscored by the fact that both during the period under study (1992) and at the time of writing, the de facto frontline between Armenia and Azerbaijan in the Kapan region and the eastern part of Syunik remains identical in configuration, lending additional politico-military significance to the topic.

The scholarly novelty of the article lies in the fact that the Kapan self-defense operation is for the first time made the subject of a standalone academic study and is examined not in isolation, but in the broader politico-military context of the corresponding phase of the war.

Among the key conclusions is the finding that the Kapan operation marked a turning point not only at the operational level in this segment of the front but also in the overall political-strategic paradigm of war organization, seizing the initiative and the monopoly of determining the geography of offensive actions from the Azerbaijani side.

Keywords: *Kapan self-defense operation, Armenian-Azerbaijani armed conflict, Kapan, Vazgen Manukyan, Yuri Khachaturov, politico-military governance, Kapan deblockade.*

О ФОРМИРОВАНИИ ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ АРМЕНИЯ НА ПРИМЕРЕ КАПАНСКОЙ САМООБОРОНИТЕЛЬНОЙ ОПЕРАЦИИ (ДЕКАБРЬ 1992 Г.)

ЭДГАР ЭЛБАКЯН
соискатель кафедры истории Армении факультета истории Ереванского государственного университета, г. Ереван, Республика Армения

Объектом настоящего исследования является система армянского военно-политического управления в период армяно-азербайджанского вооружённого конфликта, предметом – особенности формирования и проявления этой системы на примере Капанской оборонительной операции. Цель исследования, достижение которой предполагается с помощью метода качественного содержательного анализа, заключается в выявлении особенностей формирования системы военно-политического управления в Армении на примере данной операции как поворотного эпизода войны.

Актуальность настоящей статьи обусловлена двумя основными факторами. Во-первых, она вносит вклад в развитие научного поля, посвящённого изучению армяно-азербайджанского вооружённого конфликта, поставив в центр внимания конкретный исторический эпизод, до сих пор не получивший освещения в академической литературе. Во-вторых, статья имеет прикладное значение с точки зрения воспроизводимости «социальной технологии» формирования и функционирования систем военно-политического управления в условиях кризиса. Актуальность статьи подчёркивается и тем, что как и в исследуемый период (1992 г.), так и на момент написания статьи, де-факто линия фронта между Арменией и Азербайджаном в районе Капана и в восточной части Сюника в целом сохраняет идентичную конфигурацию, что придаёт теме дополнительную военно-политическую значимость. Научная новизна статьи заключается в том, что Капанская самооборонительная операция впервые становится предметом отдельного исследования в академическом поле и при этом рассматривается не изолированно, а в более широком военно-политическом контексте соответствующего этапа войны.

К основным выводам относятся следующие: Капанская операция стала переломной не только на оперативном уровне в данном сегменте фронта, но и в целом в политико-стратегической парадигме организации войны, отобрав у противника инициативу и монополию на определение географии наступления.

Ключевые слова: *Капанская самооборонительная операция, армяно-азербайджанский вооружённый конфликт, Капан, Вазген Манукян, Юрий Хачатуров, военно-политическое управление, деблокада Капана.*

ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆ, ETHNOGRAPHY AND FOLKLORE, ЭТНОГРАФИЯ И ФОЛЬКЛОР

ԱՐՑԱԽԻ ՄԱՆԿԱԿԱՆ ՀԵՔԻԱԹՆԵՐԸ *

ՀՏԴ 398 DOI: 10.52063/25792652-2025.2.25-185

ՄԵԼԻՆԵ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ
ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիայի հնագիտության, ազգագրության ինստիտուտի բանահյուսության և տեքստաբանության բաժնի ավագ լաբորանտ, ք. Արտաշատ, Հայաստանի Հանրապետություն
Petrosyanmeline90@gmail.com
ORCID: *0009-0000-9540-8567*

Հոդվածի նպատակն է ուսումնասիրել և քննության ենթարկել ռուս բանագիտական տարածքում եղած տեսակետներն ու դրանց հիման վրա սահմանազատել հայ բանագիտական տիրույթի մաս կազմող՝ Արցախի մանկական հեքիաթները:

Հոդվածի նպատակին հասնելու համար առաջադրվել են հետևյալ խնդիրները՝ տալ դրանց բովանդակային ու կառուցվածքային առանձնահատկությունները, փորձել հստակեցնել մանկական հեքիաթների սահմանները՝ կենդանապատում հեքիաթները ընդունելով որպես մանկական բանահյուսության մաս:

Արցախյան կենդանապատում հեքիաթների տեսակային բաժանումը կատարել ենք ըստ երեխաների տարիքային առանձնահատկությունների՝ խմբավորելով առավել հասուն՝ 12 - 16 տարեկան ավագ խումբ և 6 – 11 տարեկան միջին տարիքային խումբ:

Ուսումնասիրությունն իրականացվել է վերլուծական, զուգադրական, համեմատական մեթոդներով:

Հետազոտության ընթացքում պարզ է դարձել այն հանգամանքը, որ ժամանակակից աշխարհում ինչպես բանահյուսական մյուս նմուշները, հեքիաթը ևս դադարել է լայնորեն կենցաղավարելուց, սակայն համացանցում, հեռուստատեսությամբ, ինչպես նաև ձայնային գրքերի միջոցով որոշ վերամշակումներ շարունակում են տարածում ունենալ: Ինչը դրականորեն է անդրադառնում ոչ միայն երեխաների վարքային դրսևորումներին, այլև աշխարհայացքի ճիշտ զարգացմանը, ազատ ու անկաշկանդ ինքնաարտահայտմանը: Կենդանապատում հեքիաթները երեխաների կյանքի այն կարևորագույն բաղադրիչներից են, որոնց գործածությունը հստակորեն ձևավորում է առողջ հասարակություն ունենալու նպատակ: Այսպիսով՝ Արցախի կենդանական հեքիաթների ուսումնասիրությունը առանձնակի կարևորություն է ստանում ոչ միայն մշակութային ինքնության պահպանման,

* Հոդվածը ներկայացվել է 11.07.2025թ., գրախոսվել՝ 06.08.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.09.2025թ.:

այլև ազգային ինքնագիտակցության ձևավորման տեսանկյունից՝ հատկապես սերունդների միջև արժեքային կապի ամրապնդման գործընթացում:

Հիմնաբառեր՝ *Արցախ, մանկական հեքիաթ, մանկական լսարան, կենդանապատում հեքիաթ, բանահյուսություն, բանագետ, հեքիաթ:*

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հեքիաթը վիպական բանահյուսության հնագույն տեսակներից է: Հայ իրականության մեջ 19-րդ դարի երկրորդ կեսից հիմք է դրվել դրանց գրառման, այնուհետև՝ ուսումնասիրության փուլին: Բանագիտության մեջ կենդանապատում հեքիաթները, որոնք ընդհանուր աղերսներ ունեն առակների հետ, ցարդ առանձին ուսումնասիրության չեն ենթարկվել: Իրականում կենդանապատում հեքիաթները մեծ մասամբ կարող են համապատասխանել մանկական հետաքրքրություններին և միգուցե կարող են ուսումնասիրվել որպես մանկական բանահյուսության տեսակ, քանի որ իրենց բնույթով հետաքրքիր են հատկապես երեխաների համար:

Հայկական և ռուսական նյութի համեմատական քննություն

Այլ է պատկերը ռուս բանագիտական տիրույթում, թեև մինչ օրս չկա հստակ սահմանազատում մանկական հեքիաթների շուրջ, և տարբեր բանագետների կողմից առաջ քաշած տեսությունները դեռևս տարակարծությունների տեղիք են տալիս, սակայն պետք է ընդունել, որ որոշ աշխատանքներ են կատարվել այս ուղղությամբ: Մեծահասակների կողմից փոքրերին պատմվող հեքիաթները Գեորգի Վինոգրադովը մանկական բանահյուսության մաս չի համարել՝ պնդելով, որ երեխաներն ավելի շատ տվյալներ ունեն հեքիաթներ ստեղծելու, քան մեծահասակները (Виноградов 35):

Ի տարբերություն Վինոգրադովի՝ Օլգա Կապիցան երեխաների լսարանի համար նախատեսված հեքիաթները ընդունել է որպես մանկական բանահյուսության մաս և կատարել է հետևյալ բաժանումը. ա) հեքիաթներ, որոնք ստեղծվել են մանկական լսարանի համար, բ) հեքիաթներ, որոնք դարձել են երեխաների սեփականությունը, գ) հեքիաթներ, որոնց փոխանցողը երեխաներն են (Капица 155): Օ. Կապիցան չի ընդունել մանկական իմպրովիզացիոն հեքիաթները՝ պատճառաբանելով, որ դրանք իրենցից չեն կարող գիտական լուրջ արժեք ներկայացնել (Капица 155): Հարցի քննությամբ զբաղվել է նաև Ալեքսանդր Նիկոֆորովը և եկել այն համոզման, որ մանկական բանահյուսության մաս են կազմում ոչ միայն երեխաների կողմից պատմվող հեքիաթները, այլև մայրիկների, տատիկների և դայակների կողմից ստեղծված հեքիաթները (Никофоров 61 - 62):

Մանկական հեքիաթների ուսումնասիրության փորձ է կատարել Էսֆիր Լիտվինը: Բանագետն իր «Մանկական բանահյուսության հարցի շուրջ» հոդվածում մեծերի կողմից ստեղծված կենդանապատում հեքիաթները համարել է մանկական բանահյուսության անքակտելի մաս՝ գտնելով, որ դրանք խիստ կապված են երեխաների հետաքրքրություններին (Литвин 96): Լիտվինի տեսակետն ընդունելի է համարել Միխայիլ Մելնիկովը՝ սակայն հավելելով, որ կան հեքիաթագետներ, որոնք կենդանապատում հեքիաթները համարում են ընդհանուր բանագիտության մաս՝ նախատեսված մեծահասակների համար՝ չժխտելով փոքրերի միջավայրում դրանց ակտիվ կենցաղավարումը (Мельников 69): Այնուհետև, անդրադառնալով մանկական հեքիաթների տեսակներին՝ Մելնիկովը կատարել է հետևյալ բաժանումը. ա) մեծահասակների կողմից փոքրերի համար նախատեսված հեքիաթներ, բ) երեխաների կողմից կրկնօրինակած հեքիաթներ, գ)մանկական իմպրովիզացիոն հեքիաթներ (Мельников 69):

Ուսումնասիրելով ռուս բանագիտական տիրույթում առկա մանկական հեքիաթների շուրջ եղած տեսակետները՝ մենք համախոս ենք մանկագիր, մանկավարժ Օլգա Կապիցայի տեսությանը, քանի որ գտնում ենք, որ երեխաների կողմից ստեղծված իմպրովիզացիոն հեքիաթներն ոչ այլ ինչ են, քան մեծահասակներից ժառանգած ստեղծագործություններ:

Բանագիտության մեջ սովորաբար հեքիաթներն ըստ բնույթի բաժանվում են երեք մեծ խմբի՝ կենդանապատում, հրաշապատում և իրապատում կամ կենցաղային հեքիաթներ (Հարությունյան 164): Վերոնշյալ բոլոր տեսակներն ունեն մեկ ընդհանրություն, որ կապում է մանկանոցն այս ժանրատեսակին, այն է՝ իրականությունից խույս տալը, փախուստը, երևակայական ու հնարածին աշխարհ հորինելու ցանկությունը. «Իրականությունից փախչելու ձգտումը հոգեբանության դիրքերից մանկականության դրսևորման հիմնական գծերից է: Հավանաբար իրականությունից խույս տալու ձգտումն է, որ հեքիաթն այդքան մոտեցնում է մանկանոցի տարածքին» (Ջիվանյան 35): Սակայն պետք է նշել, որ մանկական լսարանին առավել հետաքրքիր են կենդանապատում հեքիաթները, որովհետև կառուցվածքով ու բովանդակությամբ դրանք առավել հոգեհարազատ են երեխաներին: Կենդանապատում հեքիաթներն առանձնանում են պատկերավորման հարուստ միջոցներով, հատկապես՝ անձնավորմամբ: Անձնավորումը ոճական այնպիսի հնարանք է, երբ իրերին, երևույթներին, կենդանիներին վերագրվում են մարդկային հատկանիշներ: Այս իրողությունը հաճախ կապում են մարդկանց հնագույն մտածողության հետ (Եզեկյան 348) : Կենդանիներին օժտելով մարդկային հատկանիշներով՝ երեխաներն առավել հեշտ են ընկալում շրջապատող աշխարհում տեղի ունեցող իրադարձությունները, մարդկային փոխհարաբերությունները: Այսօրինակ հեքիաթներում երեխաները հանդիպում են վայրի ու ընտանի կենդանիների տեսակների, ինչն էլ նպաստում է նրանց աշխարհաճանաչողությանը: Վայրի կենդանիներից հիմնականում տարածված են արջը, առյուծը, աղվեսը, գայլը, նապաստակը, բորենին, իսկ ընտանի կենդանիներից՝ կովը, ձին, շունը, ոչխարը, գառը, վայրի թռչուններից ՝ արծիվը, ագռավը, աղավնին, ընտանի թռչուններից՝ աքլորը, հավը և այլն: Որոշ կենդանիներ ժողովրդական մտածողության մեջ ունեն խորհրդանշական արժեք, օրինակ՝ առյուծը իշխող է, գայլը՝ բռնի ուժի, արջը՝ միամտության, եղնիկը, գառը՝ մաքրության, շունը՝ հավատարմության մարմնավորում, որոշ կենդանիներ էլ դարձել են պաշտամունքի առարկա, որն էլ փաստում է դրանց հիմքում ընկած հնագույն տոտեմական աշխարհայացքի մասին: «Կենդանիների տոտեմական պաշտամունքը, ըստ այդ աշխարհայացքի, ազգակցական կապ, արյունակցություն էր սահմանում որևէ կենդանու և տվյալ տոհմի միջև: Տոտեմը հովանավորում էր տվյալ տոհմն ու տոհմակիցներին» (Հարությունյան 164): Հայ ժողովրդական բանահյուսության մեջ կարմիր կովը տոտեմ է համարվել: Այն մշտապես հովանավորել է որբ երեխաներին: «Բուսական խեժերն ու սրբազան յուղը (կաթ, մեղր, մածուն, անմահական ջուր), որ պահվում են ծիսական անոթներում, զուգամիտվում են որբ երեխաներին կերակրող կովակերպ նախամոր եղջյուրների հետ» (Հայրապետյան 229): Հայ ժողովրդական հեքիաթներում կարմիր կովը ոչ միայն սնել ու հովանավորել է որբ երեխաներին, այլև ծանրագույն պահերին դարձել նրանց հրաշագործ օգնականն ու իմաստուն խորհրդատուն: Կենդանիների պաշտամունքը, հավատը նրանց զորության նկատմամբ այնքան խորն է եղել տարբեր ժողովուրդների մոտ, որ դարձել է անուն-ազգանունների հիմք, օրինակ՝ կենդանական ծագմամբ ռուսական անզգանուններից են՝ Վոլկով, Զայցեվ, Օրլով, հայկական անուններից են Աղավնի, Կորյուն և այլն: Այս երևույթը բավական լայն տարածում էր գտել նաև աբխազական բանահյուսության մեջ. «Աբխազական ազգանունների մեծամասնությունը համարվել է որևէ կենդանու հետնորդ» (Зухба 81):

Կենդանապատում հեքիաթները որպես մանկական բանահյուսության բաղադրիչ

Կենդանապատում հեքիաթների անցումը փոքրերի միջավայր պայմանավորված է մեծերի շրջանում դրանց նկատմամբ հետաքրքրության սպառմամբ: Սակայն միանշանակ պնդել, որ մանկական լսարանին բնորոշ են միայն կենդանապատում հեքիաթները, ճիշտ չէր լինի, քանի որ մանկական հեքիաթացանկում հանդիպում ենք նաև հրաշապատում, մասամբ՝ իրապատում հեքիաթների, որոնք պատմողները միանշանակ մեծահասակներն են. «Երեխաները, ծանոթանալով հրաշապատում հեքիաթներին, կորցնում են իրենց հետաքրքրությունն առավել պարզ ու հասարակ հեքիաթների նկատմամբ» (Мельников 74): Սակայն հրաշապատում և իրապատում հեքիաթներն իրենց բարդ կառուցվածքի ու խրթին բովանդակության պատճառով սահմանափակ կենցաղավարում ունեն փոքրերի միաջավայրում: Դրանց ստեղծողն ու կրողը մեծահասակներն են: Այդ իսկ պատճառով ոչ բոլոր կենդանական հեքիաթներն են մանկական լսարանին ուղղված, կան որոշ կենդանապատում հեքիաթներ, որոնք առավելապես հետաքրքիր են մեծահասակներին կամ տարիքային ավելի բարձր շեմ ունեցող երեխաներին, հիմնականում՝ 13 - ից – 15 - 16 տարեկաններին: Կյանքի այս փուլում երեխաները փորձում են ինքնուրույնության ու հակված են արկածներով կյանքն առավել գունեղ դարձնելուն, ինչը ևս բխում է նրանց տարիքային առանձնահատկություններից: «Ըղվեսին հրսանեքը» հեքիաթը, որի ամբողջ ընթացքը արկածային հետաքրքիր զարգացումների, խորամանկությունների ու փորձությունների հաղթահարմամբ է ուղեկցվում, չի կարող հետաքրքիր չլինել այս տարիքային խմբի երեխաներին: Համաշխարհային բանահյուսության մեջ աղվեսը տրիքստերային կերպար է: Տրիքստերը համաժամանակյա նախակերպար է, որը դառնում է համաշխարհային գրականության բոլոր խաբեբա կերպարների ակունքը (Радин 242-264): Հեքիաթի սյուժեն հետևյալն է. խաբելով կենդանիներին, թե իբր հարսանիք է գնում, աղվեսը այդպիսով խորամանկորեն բոլորի հախից գալիս է: Տրիքստեր աղվեսի խորամանկության զոհ են դառնում ոչ միայն կենդանիները, այլև մարդիկ ու Աստված. «աղվեսը նստումա յուղուծուն լոխ օտում, խունգը տյուս օնում կրակեն օնում, էրում, դուդան բիդի կըլխիյեր անում, թա Աստված էս էլ քու մատաղըտ» (ՀԺՀ, հ. 7 225): Ինչպես տեսնում ենք, աղվեսի խաբեբայությունների շղթան այնքան ամուր ու լաբիրինթային է, որ նույնիսկ Աստված է մոլորվում, այսօրինակ դիպաշարերը խրթին ու անհասկանալի են փոքրերի համար. կամ ամուսնական արարողությունը, որը ևս տարիքային ցածր շեմ ունեցող երեխաների հետաքրքրությունների շրջանակից դուրս է: Սակայն դիտարկել աղվեսին միայն որպես տրիքստեր՝ ճիշտ չէր լինի, քանի որ հայ ժողովրդական բանահյուսության մեջ աղվեսը չարի և բարու հակադրամիասնություն է: Որոշ հեքիաթներում աղվեսը հրաշագործ օգնական է, փորձությունների հաղթահարման իմաստուն խորհրդատու: Օրինակ՝ «Աղվեսը» հեքիաթում այն ոչ միայն բարի ու սրտացավ խորհրդատու է, այլև փրկիչ: Հեքիաթի ողջ ընթացքում աղվեսը թագավորազնի համար կատարում է օգնականի դեր, իսկ հեքիաթի վերջում ծուղակի մեջ հայտնված արքայորդու փրկությունը վստահվում է հենց աղվեսին (ՀԺՀ, հ. 5 72): Վերոնշյալ հեքիաթը նույնպես պատկանում է առավել հասուն տարիքային շեմ ունեցողներին, քանի որ հեքիաթի ողջ ընթացքում փորձությունների բարդ ուղին լարված է պահում ունկնդրին, իսկ երեխաների համար այդպիսի գերլարումները անբնական են թվում: Ժողովրդական հավատալիքներում ևս աղվեսի շուրջ որոշակի ծիսահմայական առասպելների մնացուկներ են պահպանվել: Օրինակ՝ Վարանդայում ճանապարհին աղվեսին հանդիպելը հաջողության նշան էր համարվում (Լալայան 270): Սակայն պետք է պնդել, որ բանագիտական ողջ տիրույթում միայն կենդանապատում հեքիաթներում է լիովին բացահայտվում աղվեսի կերպարի դրական ու բացասական բոլոր կողմերը. «Աղվեսի կերպարն առավել ցայտուն է

դրսևորվում կենդանապատում հեքիաթներում: Այստեղ աղվեսն աչքի է ընկնում բացառիկ, կարելի է ասել՝ անսանձ խորամանկությամբ և հնարագիտությամբ» (Костюхин 39-44): Սակայն միշտ չէ, որ աղվեսը հաղթած է դուրս գալիս, երբեմն առավել խեղճ ու համեստ թվացող կենդանիները կարողանում են իրավիճակային ճիշտ լուծումներ գտնել ու աղվեսի հախից գալ: Կարծում ենք, որ այսօրինակ հեքիաթներն իրենց բովանդակությամբ ու կառուցվածքով նախատեսված են մանկական լսարանի՝ մասնավորապես 6–7–ից մինչև 10-11 տարեկան երեխաների համար, որոնք կրտսեր դպրոցական տարիքային շրջաբաժանի մեջ են ընդգրկվում, և քանի որ այս տարիքի երեխաների աշխարհայացքը նոր է ձևավորվում, ապա անչափ կարևորվում է հեքիաթի ուսուցողական ու բարոյախրատական դերը երեխաների կյանքում: Հենց այդպիսին է «Վըրցակեն շեն քցիլը» հեքիաթը: Հեքիաթի սյուժեն հետևյալն է՝ շունն ու աքլորը, հեռանալով իրենց տիրոջից, որոշում են ուրիշ վայրում գյուղ կառուցել և այնտեղ խաղաղ ապրել: Ճանապարհին մութն ընկնում է, և նրանք ստիպված որոշում են գիշերել անտառում: Գիշերվա կեսին աղվեսն աքլորի ձայնը լսելուն պես ուրախանում է՝ մտածելով, որ կեր ունի: Աղվեսը աքլորին առաջարկում է գիշերել իր մոտ, սակայն աքլորը մերժում է՝ ասելով, որ իր ընկերն էլ պիտի համաձայնի: Աղվեսը կարծում է, որ աքլորի ընկերը հավ պիտի լինի, և ագահաբար մոտենում է թփին. այդ պահին շունը հարձակվում է, և ձախողված աղվեսը, լեղապատառ փախչելով, գոռում է. «Ըստեղեք վեր տուք շեն քըցիք, վեշ մինըն էտ շենումը կենալ չի» (ՀԺՀ, h.7, 219): Այս հեքիաթը միջազգային ATU 62 թվահամարի հեքիաթ է, որն ունի 9 տարբերակ, որից 3 –ը՝ «Վըրցակեն շեն քցիլը», «Վերցակ նան շոնը» (Գրիգորյան-Սպանդարյան 477), «Ըստեղ շեն չի տեռնալ» (ՆԱՖ 69-70) արցախյան տարբերակներ են: Վերոնշյալ 3 տարբերակներում էլ աղվեսը լեղապատառ փախչում է, այդպիսով տեսնում ենք պարտված ու ծաղրի մատնված աղվեսին՝ ի տարբերություն այլ հեքիաթների, որտեղ տրիքստեր աղվեսը միշտ հաղթում ու խաբեությամբ հասնում է իր նենգ նպատակներին՝ անտեսելով ու ոտնահարելով ուրիշների իրավունքը: Նմանատիպ մեկ այլ հեքիաթում ՝ «Ճօրուն պիճը մին տեղ չինիլ», ջորին, հասկանալով արջի ու աղվեսի՝ իրեն ուտելու մտադրությունը, կարողանում է ճիշտ կողմնորոշվել և իրենից ֆիզիկապես ուժեղ այդ երկու գիշատիչներին պատժել: Երբ հարցնում են ջորու տարիքը, ջորին ասում է, որ հայրն իր ծնվելու օրը պայտի տակ գրել է տարիքը, թող մոտենան ու կարդան: Աղվեսը պատճառաբանում է, որ կարդալ չգիտի, իսկ արջի մոտենալուն պես ջորին հարվածում է, աղվեսը, տեսնելով գլխին գալիքը, լեղապատառ փախչելով՝ ասում է. «Էն սարեն կըլխեն իմ հարա թաղած, քիանամում կերեզմանը օրհնեմ, վեր ինձ կըրթիցրալ չի, թա չէ՝ ես էլ արչին օրը կընգիմ»: Այս հեքիաթը միջազգային ATU 80 A թվահամարի ներքո է, և հայ հեքիաթային ժառանգության մեջ ունի 9 տարբերակ: Այսօրինակ հեքիաթները վկայում են երեխաների միջավայրում դրանց ունեցած լուրջ ներգործությունը՝ երեխաներին սովորեցնելով հնարամտություն և անելանելի թվացող իրավիճակներում ճկուն մտքի միջոցով հաղթանակի հասնելու կամք: Երեխաների հոգեբանական ճիշտ մոդելի կառուցման գործում հեքիաթների ունեցած ներգործությունն աներկբա է և ընդհանրական՝ աշխարհի տարբեր ժողովուրդների մոտ (Barbara, Wheatley 70): Ժամանակի ընթացքում ժողովրդական հեքիաթները նրբանկատորեն ներառում են բնավորության այնպիսի գծեր ինչպիսիք են՝ վստահությունը, խիզախությունը, հոգատարությունը, հնարամտությունը, վճռականությունը և համբերատարությունը: Ինչպես տեսնում ենք, կենդանապատում հեքիաթներում ֆիզիկապես թույլ կենդանիների հաղթանակն առավել ուժեղների նկատմամբ երեխաներին գրավում ու ոգևորում է: Ժողովուրդը նմանատիպ հեքիաթներով երեխաների մեջ սերմանում է չարի նկատմամբ ատելություն, անհանդուրժողականություն ու երգիծանքի ողջ ուժով ծաղրի ենթարկում նրանց: Նմանատիպ հեքիաթներում հաղթելու գրավականը ոչ թե ուժն է, այլ խելքը, ուշիմությունը և հնարամտությունը: Միջազգային ATU 51 թվահամարին պատկանող

«Առյուծին բաժինը» հեքիաթը, որի 3 տարբերակներից 2-ը ՝ «Կյուլին աշկերը» (Գրիգորյան-Սպանդարյան 323-324) և «Օղտեն բոյը» (Առաքելյան, Ղահրամանյան 82) Արցախից գրառված հեքիաթներ են: Այսօրինակ հեքիաթների միջոցով երեխաները մանկաշխարհ են տեղափոխում կենդանական աշխարհում իշխող ճկունությունն ու հնարամտությունը: Բացի աղվեսի կերպարից՝ կենդանական հեքիաթներում բավականին լուրջ դեր ունի շունը: Հայ ժողովրդական պատկերացումներում շանը միշտ վերագրվել է հավատարմության, ազնվության, երբեմն նաև՝ գերբնական հատկանիշներ. «Մոգական ուժի շնորհիվ շունը հմայական, չարխափան ու բարեբեր զանազան գործառույթներ է ստացել, որոնք վերաբերում են նաև նրա տարբեր մասերին՝ մազերին, ոսկորներին, արյանը, նույնիսկ՝ անվանն ու ձայնին» (Իսրայելյան 469): Շան և գայլի հակադրությունը խորհրդանշում է ժուժկալության և հավատարմության հակադրությունը որկրամոլությանն ու դավաճանությանը: Հայ ժողովրդական հեքիաթների 7-րդ հատորում ընդգրկված «Շոնն նան կյուլը» հեքիաթում շունը, երկար ժամանակ սոված մնալով, գայլի հետ պայմանավորվում է մտնել գոմ և հոշոտել գառներին, սակայն, տիրոջ կողմից ստանալով իր բաժինը, դրժում է գայլի հետ կապած ուխտը՝ ասելով. «Կորի, ղրաղ քաշվի, թա չէ քեզ մուրթըհան կանեմ» (ՀԺՀ, հ.7 214): Շան և գայլի հակադրությունը խորհրդանշում է ժուժկալության և հավատարմության հակադրությունը որկրամոլությանն ու դավաճանությանը: Հայ ժողովրդական հեքիաթներում, մասնավորապես՝ արցախյան հեքիաթներում, գայլը բռնի ուժի մարմնավորում է: Երեխաները գայլի կերպարը դիտում են որպես չարի մարմնացում: Սակայն որոշ հավատալիքներում նկատվում են գայլի պաշտամունքի դրսևորումներ. «Ժողովուրդը զանազան պատմություններ է հյուսել գայլի մարմնի մասերի շուրջը՝ հմայական ուժով օժտելով դրանցից յուրաքանչյուրին» (Սահակյան 459): Գայլի պաշտամունքային ձևերին հանդիպում ենք նաև այլ ժողովուրդների մոտ: Օրինակ՝ աբխազները հպումը գայլի մորթուն համարում էին հաջողության գրավական ամբողջ օրվա համար, (Чурсин 136) կամ գայլի ատամը կրում էին իրենց վրա որպես թալիսման (Чурсин 32): Այսօրինակ հեքիաթներում, ինչպես տեսնում ենք, շեշտը դրված է ճիշտ դաստիարակության, բարոյականության, արդար ապրելաձևի վրա: Մանուկների՝ նոր ձևավորվող աշխարհայացքում մարդն ու բնությունը շաղկապված են իրար, և շրջակա միջավայրի յուրաքանչյուր բացահայտում հետաքրքիր նորույթ է նրանց համար և, որ ամենակարևորն է, գլխավոր գործառույթն ուղղված է նոր ձևավորվող աշխարհայացքի անաղարտությանը: Վերոնշյալ հեքիաթների լայն տարածվածությունը արցախյան կենսատարածքում վկայում է արցախցու անհանդուրժողականությունը կեղծիքի, ստի ու չարի նկատմամաբ: Այս բարոյական հատկանիշների ձևավորմանը նպաստել են նաև երկրի աշխարհագրական դիրքն ու բնակլիմայական պայմանները: Լեռնցուն բնորոշ ազվությունն ու հաստակողությունը առկա են այս հեքիաթներից յուրաքանչյուրի ենթատեքստում, ինչն էլ ավելի ակնառու է դարձնում արցախցու բարոյական արժեհամակարգի կայունությունը:

Պատահական չէ, որ հեքիաթներում կենդանիների դերը կարևոր է, դրա ապացույցը բազմաթիվ հոգեթերապևտիկ հեքիաթներն են, որոնք, ստեղծվելով հոգեբանների կողմից, նպատակ են հետապնդում ծնողին, մոտ հարազատին կորցրած կամ որևէ այլ հոգեբանական ծանր իրավիճակում հայտնված երեխային կենդանու օգնությամբ մեղմել ցավը: Այդպիսի հետազոտություններից է Ռազիդա Տկաչի «Մանկական խնդիրների հեքիաթաթերապիա» գիրքը, որտեղ առավել ուշագրավ է «Կորուստների հեքիաթաթերապիա» բաժինը, քանի որ երեխաների ծանր ապրումները հաղթահարվում են տարբեր կենդանիների օգնությամբ՝ մի դեպքում եղնիկ, մյուս դեպքում գորտ [Տկաչ 104]: Այս հեքիաթները ևս տարիքային սահմանափակում ունեն, նախատեսված են մինչև 10 տարեկան երեխաների համար: Ինչը ևս մեկ անգամ փաստում է տարիքային առանձնահատկությունների կարևորությունը հեքիաթների ընկալման հարցում:

Բանահյուսական որոշ ժանրեր խիստ փոխկապակցված են: Ժողովրդական մտածողության մեջ հայտնի որոշ երևույթներ կարող են արտահայտվել և՛ առած-ասացվածքով, և՛ հեքիաթով, և՛ օրորոցայինով: Արցախում տարածված «ագռավեն ճոտը ուրան մօրը հետե ամենաղաշանգըն ա» ասացվածքի տրամանությամբ է ստեղծված «Որսորդն ու կաքավը» հեքիաթը: Կաքավը խնդրում է որսորդին, որ իր ձագին չսպանի, որսորդը համաձայնվում է՝ հարցնելով, թե ինչպեսի տեսք ունի ձագուկը, կաքավը գովում է, թե ամենաանախշունն ու ամենագեղեցիկն է: Սակայն երեկոյան տեսնելով որսորդին՝ նեղացած ասում է, թե ինչու չպահեց իր խոստումը՝ սպանելով ձագուկին: Որսորդը զարմացած պատասխանում է. «Ես քու ճոտետ նի չում եկալ, էս ղուշը եշի տես, քու ասած նախշունը չի, մոխռանգյա» (ՀԺՀ, հ., 6, 455): Այսպիսով՝ երեխաների համար բացահայտվում է այն պարզ ճշմարտությունը, որ մայրական սերն անսահման է[1], այս առումով հայ դասական գրականության մեջ և յուրօրինակ. նույնիսկ ամենատգեղ ձագուկն իր ծնողի համար վերերկրային գեղեցկություն ունի: Ընդհանուր բանահյուսության մեջ բավականին դժվար է գտնել տիպիկ մանկական հեքիաթներ, քանի որ բանահավաքների կողմից երբեք չի առանձնացվել այս տեսակը. «ի սկզբանե ժողովրդական հեքիաթն ամենևին էլ նախատեսված չի եղել մանուկ ունկնդրի կամ ընթերցողի համար» (Ջիվանյան 35): Սակայն մի շարք բնութագրիչ հատկանիշներ հուշում են հեքիաթի մանկական լինելու մասին, դրանք են՝ երկխոսությունները, որոնք հիմք են հանդիսանում գործողությունների հետագա զարգացման համար, կրկնությունները, երգային հատվածները, հանգավորումը, մշտապես ընթացող պայքարը թե՛ վայրի կենդանիների և թե՛ ընտանի կենդանիների միջև: Սակայն այս հանապազօրյա գոյության պայքարը բացակայում է ընտանի կենդանիների մեջ՝ դրանով ապացուցելով, որ արտաքին մարտահրավերները հաղթահարվում են միասնականությամբ և ընկերասիրությամբ, այդպիսով երեխաների մեջ սերմանելով ամուր կամք, հավատարմություն և նվիրվածություն:

Մանկական հեքիաթներ այսօր չեն ստեղծվում, եղածներն էլ սահմանափակ կիրառություն ունեն՝ պայմանավորված հարափոխ աշխարհի սրընթաց զարգացման հետ: Ինչպես նկատում է լեզվաբան Արմեն Սարգսյանը. «Հեքիաթները, կապված հասարակական և տնտեսական պայմանների փոփոխության հետ, զարգացման հեռանկարներ չունեն և աստիճանաբար մոռացության են մատնվում» (Սարգսյան 18): Սակայն պետք է խիստ կարևորել հեքիաթների արժեքայնությունը երեխաների կյանքում և փորձել ամեն գնով պահպանել դրանց գործածությունը, քանի որ հեքիաթները զարգացնում են ոչ միայն կարդալու, գրելու, վերապատմելու հմտությունները, այլև վաղ մանկությունից սեր, հարգանք ու նվիրվածություն են առաջացնում երեխաների մեջ մարդկանց ու արժեքների նկատմամբ:

Եզրակացություններ

Ուսումնասիրելով բանագիտական տիրույթում մանկական հեքիաթների շուրջ եղած տեսակետները՝ եկել ենք այն համոզման, որ երեխաները չեն կարող ինքնուրույն ստեղծել հեքիաթներ: Դրանք ստեղծվել են մեծահասակների կողմից, սակայն, ժամանակի ընթացքում կորցնելով իրենց հետաքրքրությունը, անցել են փոքրերի կենսատարածք. փաստորեն, երեխաները ոչ թե հեղինակներն են, այլ կրողները:

Քննության ենթարկելով Արցախի մանկական հեքիաթների բովանդակային ու կառուցվածքային առանձնահատկությունները ՝ գտնում ենք, որ երեխաներին առավել հոգեհարազատ են կենդանապատում հեքիաթները՝ միաժամանակ չժխտելով հրաշապատում, իրապատում ու կենցաղային հեքիաթների դերը երեխաների

[1] Այս առումով հայ դասական գրականության մեջ խիստ բնորոշ է Հովհ. Թումանյանի «Մայրը» պատմվածքը:

կյանքում, սակայն կենդանապատում հեքիաթները, ունենալով առնչակցական լուրջ կապեր առակների հետ, երեխաների համար հետաքրքրություն են առաջացնում:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Գրիգորյան-Սպանդարյան, Մարգարիտ. *Լեռնային Ղարաբաղի բանահյուսությունը.* Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1970, էջ 347:
2. Առաքելյան, Միքայել, Ղահրամանյան, Ռոբերտ. *Նմուշներ Լեռնային Ղարաբաղի բանահյուսությունից.* Երևան, «Հայաստան» հրատ. , 1978, էջ 223:
3. Իսրայելյան, Աստղիկ, «Ավանդականը և արդիականը հայոց մշակույթում». *Շունը բարեբեր հմայությունում,* Հայ ժողովրդական մշակույթ 16, Երևան, 2014, էջ 469:
4. Լալայան, Երվանդ. *Վարանդա.* Բ գիրք, Թիֆլիս, Ազգագրական հանդես, 1897, էջ 244:
5. Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. հ. 15, Երևան ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ, 1983, էջ 192:
6. Հայ ժողովրդական հեքիաթներ 5. Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ. , 1966, էջ 778:
7. Հայ ժողովրդական հեքիաթներ 6. Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ. , 1973, էջ 759:
8. Հայ ժողովրդական հեքիաթներ 7. Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ. , 1979, էջ 767:
9. Հայրապետյան Թամար. «Կարմիր կովի մոտիվը հայոց հրաշապատում հեքիաթներում». *Պատմաբանասիրական հանդես*, Երևան, «Գիտություն» հրատ. , 2010, էջ 228-241:
10. Հարությունյան, Լևոն. *Նմուշներ Լեռնային Ղարաբաղի բանահյուսության.* Երևան, 1991, էջ 400:
11. Հարությունյան, Սարգիս. *Բանագիտական ակնարկներ*. Երևան, «Գիտություն »հրատ, 2010, էջ 262:
12. Ջիվանյան, Ալվարդ. *Երկնքից ընկավ երեք խնձոր, հրաշապատում հեքիաթը որպես արքիտեքստ.* Երևան, «Զանգակ» հրատ., 2008, էջ 86:
13. Սահակյան Լիլիթ. Ավանդականը և արդիականը հայոց մշակույթում // *Գալը հին հավատալիքներում և ծեսերում*. Հայ ժողովրդական մշակույթ 16, Երևան, 2014, էջ 469:
14. Սարգսյան, Արմեն. *Արցախի բանահյուսությունը.* Երևան, «Էդիթ Պրինտ» հրատ., 2015, էջ 748:
15. Տկաչ, Ռազիդա. *Մանկական խնդիրների հեքիաթաթերապիա*. Մոսկվա, «Խոսք» հրատ. , 2008, էջ 118:
16. Виноградов, Георгий. *Детский фольклор и быт.* Иркутск, Национальная электронная библиотека, 1925, стр. 83.
17. Зухба, Сергей. *Абхазская народная сказка*. Тибилиси, Мецниереба, 1970, стр. 255.
18. Капица, Ольга. *Детский фольклор*. Ленинград, Прибой, 1928, стр. 224.
19. Костюхин, Евгений. *Типы и формы животного эпоса*. Москва, Наука, 1987, стр. 271.
20. Литвин, Эсфирь. *К вопросу о детском фольклоре*. Москва, ГПИБ, 1958, стр. 102.
21. Мельников, Михаил, *Русский детский фольклор,* Москва, Просвещение, 1987, стр. 239.
22. Никофоров, Александр. *Народная детская сказка драматического жанра.* Сб. «Сказочная комиссия в 1927г.», Ленинград, 1928, стр. 63.

23. Радин, Пол, *Трикстер, Исследование мифов североамериканских индейцев с комментариями К. Г. Юнга и К. К. Кереньи*, Евразия, 1999, стр. 286.

24. Чурсин, Григорий. *Материалы по этнографии Абхазии*. Сухуми, Абхазское государственное издательство, 1959, стр. 265.

25. Чурсин, Григорий. *Амулеты и талисманы кавказских народов.* Ассоциация Северо- Кавказских горских краеведческих организаций, 1929, стр. 46.

26. Wheatley, Barbara C., Ed., 2020, Empowering Children's liters literature for Str e for Stressful Times. Virginia English Journal, vol. 70 (2).

WORK CITED

1. Arakelyan Mikael, Ghahramanyan Robert, Nmushner Lernayin Karabakhi banahyusutyunic, [Samples of Nagorno-Karabakh Folklore],Yerevan, Hayastan hrat., 1978, 223 ej (in Armenian)

2. Chursin Grigoriy, Amulety i talismany kavkazskikh narodov, [Amulets and Charms of the Peoples of the Caucasus], Assotsiatsiya Severo-Kavkazskikh gorskikh kraevedcheskikh organizatsiy, 1929, 46 s. (in Russian)

3. Chursin Grigoriy, Materialy po etnografii Abkhazii, [Materials on the Ethnography of Abkhazia], Sukhum, Abkhazskoe gosudarstvennoe izdatel'stvo, 1959, 265 s. (in Russian)

4. Grigoryan-Spandaryan Margarit, Lernayin Karabakhi banahyusutyun [Folklore of Nagorno-Karabakh], Yerevan, HSSH GA hrat., 1970, 347 ej.(in Armenian)

5. Harutyunyan Levon, Nmushner Lernayin Karabakhi banahyusutyunic, [Samples of Nagorno-Karabakh Folklore], Yerevan, 1991, 400 ej. (in Armenian)

6. Harutyunyan Sarkis, Banagitakan aknarkner, [Folkloristic Notes], Yerevan, Gitutyun hrat., 2010, 262 ej. (in Armenian)

7. Hay azgagrutyun yev banahyusutyun, [Armenian Ethnography and Folklore], hator 15, Yerevan, HSSR GA hrat., 1983, 192 ej. (in Armenian)

8. Hay zhoghovrdakan heqyatner, [Armenian Folk Tales], hator 5, Yerevan, HSSR GA hrat., 1966, 778 ej.(in Armenian)

9. Hay zhoghovrdakan heqyatner, [Armenian Folk Tales], hator 6, Yerevan, HSSR GA hrat., 1973, 759 ej.(in Armenian)

10. Hay zhoghovrdakan heqyatner, Armenian Folk Tales), hator 7, Yerevan, HSSR GA hrat., 1979, 767 ej. (in Armenian)

11. Hayrapetyan Tamar, Karmir kovi motivy hayots hrashapatum heqyatnerum, [The Motif of the Red Cow in Armenian FairyTales], Patmabanasirakan Handes, Yerevan, Gitutyun hrat., 2010, ej. 228-241(in Armenian)

12. Israyelyan Astghik, Avandakany yev ardiakany hayots mshakuytum, [The Traditional and the Modern in Armenian Culture] // Shuny bareber hmayutyunum, [The Dog in Fertility Charms], Hay zhoghovrdakan mshakuytum, hator 16, Yerevan, 2014, 469 ej. (in Armenian)

13. Jivanyan Alvard, Yerknqic ynkav yerek khndzor, hrashapatum heqyaty vorpes arqiteqst, [Three Apples Fell from Heaven: The Fairy Tale as Archetext], Yerevan, Zangak, 2008, 86 ej. (in Armenian)

14. Kapitsa, Olga, Detskiy folklore, [Children's Folklore], Leningrad, Priboy, 1928, 224 s. (In Russian)

15. Kostyukhin Evgeniy, Tipy i formy zhivotnogo eposa, [Types and Forms of Animal Epic], Moskva, Nauka, 1987, 271 s. (in Russian)

16. Lalayan Yervand, Varanda, B girq, Tiflis, Azgagrakan Handes, 1897, 244 ej. (in Armenian)

17. Litvin Esfir, K voprosu o detskom folklore, [On the Issue of Children's Folklore], Moskva, GPIB, 1958, 102 s. (in Russian)
18. Melnikov, Mikhail, Russkiy detskiy folklore,[Russian Children's Folklore.], Moskva, Prosveshchenie, 1987, 239 s. (in Russian)
19. Nikoforov Aleksandr, Narodnaya detskaya skazka dramaticheskogo zhanra, [The Folk Children's Tale of the Dramatic Genre], sb. "Skazochnaya komissiya v 1927 g.", Leningrad, 1928, 63 s. (in Russian)
20. Radin Pol, Trikster, Issledovanie mifov severoamerikanskikh indeytsev s komentariami, [The Trickster: A Study of North American Myths of Indians with the comments of K. G. Yunga i K. K. Kerenyi, Evraziya], 1999, 286 s (In USA)
21. Sahakyan Lilit, Avandakany yev ardiakany hayots mshakuytum, [The Traditional and the Modern in Armenian Culture] // Galy hin havataliqnerum yev tseserum, [The Rooster in Ancient Beliefs and Rituals]. // Hay zhoghovrdakan mshakuyt, hator 16, Yerevan, 2014, 469 ej. (in Armenian)
22. Sargsyan Armen, Artsakhi banahusutyun, [The Folklore of Artsak], Yerevan, Edit Print, 2015, 748 ej. (in Armenian)
23. Tkach, Razida, Mankakan khndirneri heqyataterapia, [Fairy-Tale Therapy for Children's Problems], Moskva, Khosk hrat., 2008, 118 ej. (in Russian)
24. Vinogradov Georgiy, Detskiy folklor i byt, [Children's Folklore and Everyday Life], Irkutsk, Natsionalnaya elektronaya biblioteka, 1925, 83 s. (in Russian)
25. Zukhba, Sergey, Abkhazskaya narodnaya skazka, [Abkhaz Folk Tale], Tbilisi, Metsniereba, 1970, 255 s. (in Abkhasian)

CHILDREN FOLKTALES OF ARTSAKH

MELINE PETROSYAN
National Academy of Sciences of the Republic of Armenia,
Institute of Archaeology and Ethnography,
Department of Folklore and Textology, Senior Laboratory Assistant,
Artashat, the Republic of Armenia

The aim of the article is to study and analyze existing perspectives within Russian folklore studies and, based on them, to define the children's folktales of Artsakh as a part of the Armenian folklore tradition.

It seeks to identify their thematic and structural features and to clarify the boundaries of children's folktales, recognizing animal tales as a part of children's folklore.

The classification of Artsakh animal tales is based on children's age-specific characteristics, dividing them into two groups: older children (ages 12–16) and middle-aged children (ages 6–11).

The article applies analytical, comparative, and contrastive methods.

The study revealed that, similar to other genres of folklore, the fairy tale has largely lost its function in the everyday life of contemporary society. Nevertheless, its adaptations continue to circulate through digital media, television, and audiobooks, exerting a beneficial influence not only on children's behavioral patterns but also on the formation of their worldview and the development of free and uninhibited self-expression. In particular, animal tales represent a significant component of children's cultural experience, the pedagogical value of which contributes to the broader objective of fostering a healthy society.

The study of animal tales from Artsakh gains particular importance not only in preserving cultural identity but also in shaping national consciousness - especially in the process of strengthening the value-based connection between generations.

Keywords: *Artsakh, children's folktale, young audience, animal tale, folklore, folklorist, tale.*

ДЕТСКИЕ СКАЗКИ АРЦАХА

МЕЛИНЕ ПЕТРОСЯН
старший лаборант отдела фольклора и текстологии
Института археологии и этнографии Национальной Академии наук РА,
г. Арташат, Республика Армения

Цель статьи — изучить и проанализировать существующие взгляды в рамках российской фольклористики и, опираясь на них, определить детские сказки Арцаха как часть армянской фольклорной традиции.

Статья направлена на выявление их тематических и структурных особенностей, а также на уточнение границ детских сказок, признав при этом сказки о животныхчастью детского фольклора.

Классификация сказок о животных Арцаха основана на возрастных особенностях детей с разделением их их на две группы: старший возраст (12–16 лет) и средний возраст (6–11 лет).

В исследовании были применены аналитический, сравнительный и сопоставительный методы.

В ходе исследования мы пришли к выводу о том, что, как и многие другие фольклорные формы, сказка перестала играть значительную роль в современной повседневной жизни. Однако определённые адаптации сказки продолжают распространяться через интернет, телевидение и аудиокниги. Это оказывает положительное влияние не только на поведение детей, но и на здоровое формирование их мировоззрения.

Это положительно влияет не только на поведенческие проявления детей, но и на правильное формирование их мировоззрения, но и на их свободное и раскрепощённое самовыражение. Таким образом, сказки о животных являются одной из важнейших составляющих жизни детей, использование которых явно способствует формированию здорового общества.

Изучение сказок о животных арцахского фольклора приобретает особую важность не только для сохранения культурной идентичности, но и для формирования национального самосознания, особенно в процессе укрепления ценностной связи между поколениями.

Ключевые слова: *Арцах, детская сказка, детская аудитория, сказка о животных, фольклор, фольклорист, сказка.*

ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, ORIENTAL STUDIES, ВОСТОКОВЕДЕНИЕ

ՔՐԴԱԼԵԶՈՒ ՄԱՍՈՒԼԻ ԱՆԴՐԱԴԱՐՁԸ ԱՐՑԱԽՅԱՆ ԵՐՐՈՐԴ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ (2020-2023թթ.) (Kurdistan24, Rûdaw) *

ՀՏԴ 070:93/94 DOI: 10.52063/25792652-2025.2.25-196

ՍԱԹԵՆԻԿ ԹԱՐՎԵՐԴՅԱՆ
Երևանի պետական համալսարանի արևելագիտության ֆակուլտետի իրանագիտության ամբիոնի հայցորդ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
tarverdiansatenik@gmail.com
ORCID: 0009-0007-9608-2483

Սույն հոդվածի նպատակն է ուսումնասիրել Արցախյան երրորդ պատերազմի և դրան հաջորդած իրադարձությունների վերաբերյալ քրդալեզու մամուլում հրապարակված հոդվածները: Հոդվածում ներկայացված են քրդերենի հյուսիսային բարբառով՝ կուրմանջիով, հրապարակված հոդվածների մշտադիտարկման արդյունքները:

Նպատակն իրականացնելու համար խնդիր է դրվել ուսումնասիրելու Իրաքյան Քրդստանի հիմնական լրատվական կայքերում (Kurdistan24, Rûdaw) հրապարակված հոդվածների բովանդակությունը, հոդվածագիրների եզրակացությունները՝ հաշվի առնելով այս կայքերի բարզանիական և թալաբանիական ուղղվածությունը: Խնդիրներից մեկն է նաև ուսումնասիրել, թե որքանով են հոդվածագիրները հիշատակել «Կարմիր Քրդստանի» մասին՝ հաշվի առնելով դրա՝ Արցախի տարածքում լինելու հանգամանքը:

Աշխատանքը հիմնված է բովանդակության որակական, խոսույթի քննական, իմաստաբանական վերլուծության և համեմատական մեթոդների վրա:

Այս աշխատանքի արդիականությունը ապահովվում է այն փաստով, որ քրդական մեդիան արձագանքել է Արցախում տեղի ունեցող պատերազմական գործողություններին և ակտիվորեն հրապարակումներ կատարել, իսկ այս հոդվածը հայկական գիտական դաշտում այդ հրապարակումների ուսումնասիրությունն է:

Ուսումնասիրությունը կատարելով՝ եզրահանգել ենք, որ քրդական հանրությունը շարունակում է հետաքրքրվել Արցախի տարածքում հայ-ադրբեջանական բախումներով, Թուրքիայի ներգրավվածությամբ, հարցի նկատմամբ միջազգային հանրության վերաբերմունքով և որոշակի կարծիք փոխանցել մեդիայի հրապարակումների մակարդակով, ինչպես նաև այդ թեմայի շուրջ տեղեկատվություն ապահովել քրդական հանրության համար: Որոշ հոդվածներում Արցախի տարածքում Սովետական Միության ժամանակաշրջանում գոյություն ունեցող, այսպես կոչված, «Կարմիր Քրդստանին» անդրադառնալով, հակիրճ ներկայացնելով՝ նրանք ցույց են

* Հոդվածը ներկայացվել է 12.05.2025թ., գրախոսվել՝ 04.08.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.09.2025թ.:

տալիս, որ, թեպետ պատմության մեջ կարճ կյանք ունեցող քրդական «ինքնավարության» (1923-1929), այն գոյություն է ունեցել և շարունակում է «կենդանի մնալ» ժամանակակից քրդերի հասարակական և քաղաքական խոսույթում:

Հիմնաբառեր՝ *քրդալեզու լրատվական կայքեր, Արցախյան երրորդ պատերազմ, Լեռնային Ղարաբաղ, «Կարմիր Քրդստան», սիրիացի զինյալներ, թուրքական ներգրավվածություն, ադրբեջանական հարձակում, հակամարտություն, ռազմական գործողություններ:*

Նախաբան

Քրդալեզու մամուլում Արցախյան երրորդ պատերազմի վերաբերյալ տասնյակ հոդվածներ կան: Անկասկած, կախված լրատվական կայքի որոշակի կողմնորոշումից, հոդվածագրի ներկայացրած նյութը ևս ունենում է տարբերվող դիրքորոշում: Այս հոդվածում ներկայացված են Kurdistan24, Rûdaw լրատվական կայքերի՝ անգլերենով և կուրմանջիով հրապարակված հոդվածների մշտադիտարկման արդյունքները Արցախյան երրորդ պատերազմի (27. 09. 2020 – 09/10. 11. 2020), 2022թ. դեկտեմբերի 12-ին Ադրբեջանի կողմից Արցախի շրջափակման, դրան հաջորդած իրադարձությունների և 2023թ. սեպտեմբերի 19-ին Ադրբեջանական Հանրապետության կողմից Արցախի Հանրապետության դեմ լայնամասշտաբ հարձակման մասին: Թեև 2020թ. Արցախյան պատերազմից հետո արվել են դրա տարբեր ասպեկտներին նվիրված մեծ թվով ուսումնասիրություններ (Hovsepyan and Tonoyan, Davtyan, Miarka, Hecht, Lantzov, Gamaghelyan and Rumyantsev, Bivainis, Meibodi and Feizollahi, Petrosyan, Angelov, Dadparvar and Azizi), սակայն դրա համատեքստում կան նաև այնպիսի թեմաներ, որոնք չեն դարձել ուսումնասիրության առարկա: Այդօրինակ թեմաներից է այդ պատերազմի առնչությամբ քրդական մամուլի ուսումնասիրությունը, որին նվիրված է այս հոդվածը:

Գիտակցելով քրդալեզու մամուլի առատությունը՝ վերոնշյալ լրատվական կայքերը ընտրվել են Իրաքյան Քրդստանում՝ ըստ իրենց առաջատար լինելու հանգամանքի: Հաշվի առնելով Իրաքյան Քրդստանում Բարզանիների և Թալաբանիների ազդեցիկ քաղաքական դիրքը՝ այս հոդվածը շեշտը դրել է իրենց «ազդեցության» տակ գտնվող լրատվական կայքերի վրա, քանզի առանց քրդական այս ուժերի՝ հատկապես Բարզանիների թողտվության, Արցախյան երրորդ պատերազմի և դրան առնչվող իրադարձությունների վերաբերյալ հոդվածներ չէին հրապարակվի: Լրատվական երկու կայքերն էլ, ըստ որոշ շրջանառվող լուրերի, վերահսկվում և ֆինանսավորվում են Իրաքյան Քրդստանի տարածաշրջանային կառավարության ներկայացուցիչների՝ Բարզանիների և վերջիններիս՝ Քրդստանի դեմոկրատական կուսակցության կողմից, թեպետ դրանց մասին կայքերում նշված չէ, ինչպես օրինակ՝ Rûdaw[1] լրատվական կայքում նշված է դրա՝ անկախ լրատվական հաստատություն լինելու մասին: Դրանց գլխավոր շտաբները գտնվում են Էրբիլում և հրապարկում տարածաշրջանային և միջազգային լուրեր կուրմանջի, սորանի, անգլերեն, թուրքերեն, արաբերեն լեզուներով, իսկ Kurdistan24-ը[2]՝ նաև պարսկերեն: Ինչ վերաբերում է Թալաբանիների շահերը ներկայացնող PUKmedia կայքին, ապա այն ևս ուսումնասիրվել է, սակայն որևէ հոդված չի գտնվել Արցախյան երրորդ պատերազմիև դրան հաջորդող իրադարձությունների մասին:

[1] Համանուն ընկերությունը գործում է 2008թ. -ից, իսկ որպես լայն սոցիալական մեդիա կայք՝ 2013թ. -ից (“Rûdaw”):

[2] Ըստ որոշ աղբյուրների կայքը գործում է 2015թ. -ից, թեպետ դրա մասին կայքում նշված չէ (“Kurdistan24”):

Այս աշխատանքը հնարավորություն կտա ուսումնասիրողներին հասկանալու, թե որքան ուշադրություն է դարձվում Արցախյան հիմնախնդրին (2020-2023թթ. միջակայքի վերաբերյալ) քրդական քաղաքական որոշ շրջանակների կողմից: Պարզ է դառնում, որ վերջիններս հետաքրքրված են Արցախում կատարվող իրադարձություններով՝ հայ-ադրբեջանական ռազմական գործողությունների համատեքստում: Պետք է նաև անուշադրության չմատնել քրդալեզու հոդվածներում «Կարմիր Քրդստանի» վերաբերյալ հիշատակումները:

Մեր հոդվածը կունենա շարունակություն, քանզի այստեղ չեն ընդգրկվել քրդական լրատվական մի շարք կայքերի հոդվածների մշտադիտարկման արդյունքները, որոնք ևս պակաս կարևոր չեն, ուսումնասիրության ծավալուն լինելու պատճառով դրանք կներկայացվեն հաջորդ հոդվածներում:

Kurdistan24

Kurdistan24-ը մշտադիտարկման ենթարկելիս առաջին հոդվածը, որը հետաքրքրություն առաջացրեց, 2015թ. դեկտեմբերի 20-ին կուրմանջիով հրապարակված Ֆիդր Ալոյանի զոհվելու մասին հոդվածն էր, որում հոդվածագիրը գրում է. «Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև սահմանին ազերիների հարձակման հետևանքով զոհվել է Հայաստանի եզդի քուրդ: Ադրբեջանը կրակ է բացել Ղարաբաղի սահմանին Հայաստանի ուժերի վրա»: Հղում տալով «Ռյա Թազա» թերթի խմբագիր Մրազե Ջամալի ֆեյսբուքյան հայտարարությանը՝ նշված է, որ զոհվածը19-ամյա Ֆիդար Ալոյանն է (Kurdistan24, *Leşkerekî Kurd di êrîşa Azerbeycanê de hat kuştin*): Հետաքրքիր է, որ կայքում խոսք չկա Արցախյան (2016թ.) քառօրյա պատերազմի ժամանակ զոհված Քյարամ Սլոյանի մասին, որ գլխատվել էր Ադրբեջանական բանակի զինվորականների կողմից (Ստեփանյան):

Արցախյան 3-րդ պատերազմի վերաբերյալ առաջին հոդվածը կայքում հրապարակվել է 2020թ. սեպտեմբերի 28-ին՝ «Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև պատերազմը վնաս է հասցնում Թուրքիային» վերնագրով: Հոդվածագիրը գրում է, որ Ադրբեջանը ուշադրություն է հրավիրել Լեռնային Ղարաբաղի տարածքի վրա, որն ունի կառավարություն և ամուր կապեր Հայաստանի հետ, ինչպես նաև 90%-ով հայ բնակչություն: Հոդվածագիրը նշում է, որ Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև լարվածությունը եվրոպական շուկաներ էներգամատակարարման համար կարող է խնդիրներ առաջացնել: Վերջինս, նաև անդրադառնալով Թուրքիայի և Ադրբեջանի միջև էներգետիկ հարաբերությունների ընդլայնմանը, գրել է, որ դեպի Թուրքիա ադրբեջանական գազը տեղափոխող Բաքու-Թբիլիսի-Էրզրում գազատարը անցնում է Հայաստանի Տավուշի սահմանային մարզով, որտեղ տեղի են ունենում մարտեր (Kurdistan24, *Şerê navbera Ermenistan û Azerbaycan zirarê dide Tirkiyê*):

Վերոնշյալ հոդվածի հրապարակումից մոտ մեկ ժամ անց կայքը հրապարակեց («Ռյա Թազա» թերթից) Թեմուրե Խալիլի հետ հարցազրույցը: Ըստ որի՝ Ռուսաստանը փորձում է հանդարտեցնել այս պատերազմը, բայց անհրաժեշտության դեպքում նա կաջակցի հայերին: Խոսելով պատմության մասին՝ նա նշել է, որ Լեռնային Ղարաբաղը (Qerebaxa Çiya) հայկական հող է՝ ավելացնելով. «Սակայն երբ այն Լենինի ժամանակաշրջանում մտել է Ադրբեջանի կազմի մեջ՝ որպես ինքնավար տարածք, տարբերություն չկար, դա երկիր էր, որտեղ ապրում էինք մենք, Ադրբեջանն ու Հայաստանն էլ այդ երկրի մեջ էին: Բայց մեր այդ երկրի փլուզումից հետո հայերն ասացին, որ մեր այս հողը, որը ներառվել է Ադրբեջանի տարածքում, մենք կվերադարձնենք: Այնտեղ 95%-ով հայեր են, այսինքն՝ նրանք իրավունք ունեն իրենց հողն ունենալ առանց ադրբեջանցիների վերահսկողության: Հայերը դուրս բերեցին այն Ադրբեջանի կազմից, և այն հայերի ձեռքում է ավելի քան 20 տարի»: Ըստ Խալիլի՝ պատերազմը Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև չէ, այլ Ղարաբաղի և Ադրբեջանի, իսկ, քանի որ Ղարաբաղը հայկական երկու պետություններից մեկն է, Հայաստանը օգնում է իր ազգին, սակայն Թուրքիան հեռահար ծրագրեր ունի տարածաշրջան մտնելու, այն

իր վերահսկողության տակ վերցնելու: Խալիլը ավելացրել է, որ 100 տարի առաջ էլ նրանք ոչնչացրին հայերին, և պատերազմը շարունակվում է մինչ օրս (Kurdistan24, *Têmûrê Xelîl: Rûsya hewl dide şerê Ermenistan û Azerbaycanê rawestîne*):

Շուտով հրապարակվեց ՀՀ 4-րդ նախագահ[1] Արմեն Սարգսյանի՝ CYBERSEC-2020 համաժողովում ունեցած ելույթի բովանդակության վերաբերյալ հոդվածը: Հոդվածագիրը գրում է, որ Արմեն Սարգսյանը հայտնել է, որ պատերազմում Թուրքիան Ադրբեջանին աջակցում է F-16 կործանիչներով, ինքնաթիռներով, անօդաչու թռչող սարքերով, զինվորականներով: Հոդվածագիրը նշում է. «ՀՀ նախագահը ուշադրություն հրավիրեց Թուրքիայի կողմից իրականացված հայերի ցեղասպանության վրա»: Kurdistan24-ի տվյալ հոդվածագիրը հոդվածի վերջում եզրակացնում է. «Ղարաբաղը փաստացի գտնվում է Հայաստանի վերահսկողության տակ: Իրավականորեն այն պատկանում է Ադրբեջանին: Ահա թե ինչու, տասնամյակներ շարունակ Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև առկա է ռազմական և քաղաքական ճգնաժամ » (Kurdistan24, *Ermenîstan bo NATO*):

Ժամեր անց կայքում տեղադրվեց ՀՀ պատգամավոր Կնյազ Հասանովի[2]՝ Kurdistan24-ին տված հարցազրույցը: Վերջինս նշել էր, որ Թուրքիան աջակցում է Ադրբեջանին իր զինվորականներով և սիրիացի ընդդիմադիր զինյալներով: Պատգամավորը հայտնել է. «Բացի թուրք զինվորներից, Թուրքիան Աֆրինից Ադրբեջան է տեղափոխել մոտ 4000 սիրիացի ընդդիմադիր և իսլամիստ զինյալներ» (Kurdistan24, *Parlementerê Ermenistanê*):

2020 թվականի սեպտեմբերի 29-ի երեկոյան կայքը այս անգամ հրապարակեց Ռուստամ Բաքոյանի հարցազրույցը: Kurdistan24-ին տված իր հարցազրույցում Բաքոյանը[3] նշել է, որ Թուրքիայի զինվորները կռվում են Հայաստանի դեմ որպես Ադրբեջանի զինվորներ: Նա հայտնել էր, որ Ադրբեջանը ռմբակոծել է սահմանակից քաղաքները, բնակավայրերը, որի արդյունքում սպանվել են քաղաքացիական անձինք, իսկ Թուրքիան ահաբեկիչներ (ԴԱԵՇ-ից, սիրիական ընդդիմությունից) է Սիրիայից բերել Ադրբեջան: Նա նշել էր. «Հայաստանը գտնվում է իր սեփական հողի վրա: Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանի հողն է, Թուրքիայի հավակնությունները շատ հեռու են գնում» (Kurdistan24, *Rûstem Bakoyan*):

Թեպետ կայքի հոդվածագիրները փոձել են խուսափել թեմայի վերաբերյալ կողմնակալ մեկնաբանություններից, սակայն հարկ է նշել, որ հրապարակել են նաև հայտարարություններ, որոնք ունեն հստակ դիրքորոշում: Նման հոդվածներից է Ֆրանսիայի նախագահ Էմանուել Մակրոնի հայտարարությունը: Վերջինս հայտարարել էր, որ Թուրքիայի քաղաքականությունը տարածաշրջանում, Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև պատերազմում վտանգավոր է: Հոդվածում նշվել էր նաև, որ Թուրքիայի արտգործնախարարը հայտնել է, որ Ֆրանսիայի նախագահը չի ճանաչում Ադրբեջանի օկուպացված տարածքը, ինչը նշանակում է, որ նա աջակցում է օկուպացիային: Հոդվածագիրը գրել էր, որ, ըստ Մակրոնի, թուրք պաշտոնյաների հայտարարությունները ցույց են տալիս, որ նրանք պատերազմ են ուզում, և որ այս քաղաքականությունը վտանգավոր է տարածաշրջանի համար (Kurdistan24, *Macron*):

Կայքը ակտիվորեն հրապարակում էր հոդվածներ Արցախում տեղի ունեցող իրադարձությունների մասին: Սեպտեմբերի 30-ին հրապարակվեց Հայաստանի ՊՆ հայտարարությունը, ըստ որի Ադրբեջանը Ղարաբաղում ռազմական

[1] Հոդվածում առկա է ՀՀ երրորդ նախագահ Սերժ Սարգսյանի լուսանկարը, հավանաբար շփոթություն է եղել ՀՀ երրորդ և չորրորդ նախագահների լուսանկարների հետ կապված:

[2] ՀՀ ԱԺ պագամավոր, 2007 թվականից «Հայաստանի քրդական ազգային խորհուրդ» ՀԿ խորհրդի նախագահն է, խորհրդի «Զագրոս» հայերեն պաշտոնաթերթի գլխավոր խմբագիր (հասարակական կարգով) (Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողով, պաշտոնական կայք):

[3] ՀՀ ԱԺ պատգամավոր, 2007թ. «Շամս» հայ-եզդիական երիտասարդական շարժման համահիմնադիր, 2014թ.՝ նախագահ (Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողով, պաշտոնական կայք):

գործողությունների հրամանատարությունը հանձնել էր Թուրքիային, այդ թվում՝ անօդաչու թռչող սարքերի ու F-16 կործանիչների կառավարումը: Կայքը մեջբերել էր ՀՀ ՊՆ մամլո խոսնակի հայտարարությունը. «Մեր տեղեկությունների համաձայն՝ այդ ինքնաթիռները հրամաններ են ստանում Թուրքիայի արևելքում գտնվող Էրզրում-Կարս տարածաշրջանային հրամանատարական կենտրոնից» (Kurdistan24, *Ermenistan*):

Պատերազմի հենց առաջին օրերից կայքը սկսեց հրապարակել նաև սիրիացի զինյալներին Լեռնային Ղարաբաղ բերած Թուրքիայի միջամտության մասին: Հիմնականում հղում տալով Մարդու իրավունքների սիրիական մշտադիտարկման կենտրոնին՝ ժամանակ առ ժամանակ կայքը տեղադրեց հոդվածներ՝ զինյալների ԼՂ տեղափոխման, նրանց թվի, վիրավորների, սպանվածների և Թուրքիայի կողմից նմանատիպ գործողությունների կազմակերպման և այդ թեմայի նկատմամբ միջազգային հանրության արձագանքի մասին: Այս թեմայի շուրջ մեզ հանդիպած առաջին հոդվածը հրապարակվել է հոկտեմբերի 1-ին, որը հաղորդում էր սիրիացի ընդդիմադիր 62 զինյալի վիրավորվելու կամ անհետ կորչելու և 28 զինյալի սպանվելու մասին: Ըստ հոդվածի՝ նրանց մարմինները տեղափոխվել են Թուրքիա: Հոդվածը, հղում տալով ՄԻ Սիրիայի մշտադիտարկման կենտրոնին, գրում է, որ Թուրքիան 850 սիրիացի զինյալ է տեղափոխել Ղարաբաղի մոտակայք (Kurdistan24, *28 çekdarên Sûrî di şerê Qerebaxê de hatin kuştin*):

Ֆրանսիայի նախագահ Մակրոնի հայտարարության հոդվածի հրապարակումից ժամեր անց՝ Լեռնային Ղարաբաղ ուղարկված զինյալների մասին մեկ այլ հոդված հրապարկվեց, ըստ որի՝ Ֆրանսիայի նախագահը հայտնել էր, որ, իր ունեցած տեղեկություններով, Թուրքիան Սիրիայում կռված ջիհադիստական խմբավորումներ է ուղարկել ԼՂ-ի դեմ կռվելու: Հոդվածագիրը գրում է, որ Մակրոնը նաև մեղադրել է Թուրքիային Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև պատերազմ հրահրելու և Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ վարած քաղաքականության մեջ: Հոդվածում նշվում է նաև, որ Կրեմլի խոսնակ Դմիտրի Պեսկովը ևս հայտարարել էր, որ Սիրիայում կռվող զինյալներին գումարով ուղարկում են տարածաշրջան (Kurdistan24, *Macron*):

Kurdistan24-ը Արցախյան 3-րդ պատերազմի առաջին օրերին հրապարակում էր միջազգային մամուլում հրապարակվող հայտարարություններ, որոնցից էր Ռուսաստանի կոչով ԱՄՆ նախագահ Դոնալդ Թրամփի, Ֆրանսիայի նախագահ Էմանուել Մակրոնի և ՌԴ նախագահ Վլադիմիր Պուտինի՝ Լեռնային Ղարաբաղում հակամարտության սրումը դատապարտող համատեղ հայտարարությունը (Kurdistan24, *Ji Trump, Macron û Pûtîn bangaweziya Qerebaxê*):

Իսրայելում ՀՀ դեսպանի հետ կանչվելու մասին հոդվածը շատ չուշացավ, և հայկական լրատվամիջոցներում հոկտեմբերի 1-ի երեկոյան հրապարակվելուց հետո՝ հոկտեմբերի 2-ին՝ վաղ առավոտյան, կայքը գրեց. «Հայաստանը դատապարտում է Իսրայելին»: Հոդվածում նշված էր, որ ՀՀ ԱԳՆ խոսնակ Աննա Նաղդալյանը հայտարարել է, որ Ադրբեջանի հետ ռազմական թշնամանքի[1] մեջ գտնվելու պահին Իսրայելի կողմից Ադրբեջանին զենքի վաճառքը մտահոգության տեղիք է տալիս և անընդունելի է: Հոդվածագիրը հոդվածի վերջում հիշեցրել էր. «2020թ. սեպտեմբերի 27-ին՝ կիրակի օրը, կրկին պատերազմ սկսվեց Լեռնային Ղարաբաղի շրջանում Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև: Երկու երկրների միջև ընթացող այս պատերազմը համարվում է տարածաշրջանի ամենավտանգավոր պատերազմը վերջին 20 տարիների ընթացքում» (Kurdistan24, *Ermenistan rexne li Îsraîlê dike*):

[1] Սույն հոդվածում հոդվածագիրը օգտագործել է dijminahiya serbazî արտահայտությունը, որում dijminahi (ya-ն ձայնավորով վերջացող իգական սեռի բառերի վերջավորությունն է իզաֆեթային կառույցում) բառը, ըստ Կուրդոևի, նշանակում է թշնամություն, իսկ serbazî բառը՝ ռազմական (տե՛ս Курдоев, 701, 212), մինչդեռ, ըստ հայկական լրատվական կայքերի հրապարակումների, Նաղդալյանն օգտագործել է «լայնածավալ ագրեսիա» արտահայտությունը:

Նույն օրը կայքը հրապարակեց ևս մեկ հոդված, որում ներկայացված է ՀՀ ՊՆ հայտարարությունն ու տեսանյութը Լեռնային Ղարաբաղում ադրբեջանական ռազմական ուղղաթիռի խոցման վերաբերյալ (Kurdistan24, *VÎDEO – Ermenistanê dîmenên têkbirina helîkoptereke Azerbaycanê belav kir*):

Հոկտեմբերի 2-ին՝ երեկոյան, այս անգամ հրապարակվեց Կանադայի հայտարարությունը՝ Թուրքիային զենք վաճառելու վերաբերյալ: Նշվում է, որ Կանադայի ԱԳՆ հայտարարել է, որ Թուրքիային զենքի վաճառքը կդադարեցվի, եթե պարզվի, որ դրա օգտագործումը մարդու իրավունքների ոտնահարման պատճառ է դառնում: Հոդվածագիրը նաև նշել է, որ ՀՀ վարչապետ Նիկոլ Փաշինյանը կանադական ԶԼՄ-ներին տված հարցազրույցում հայտարարել է, որ ՆԱՏՕ-ի կազմում Թուրքիայի դաշնակիցները պետք է բացատրեն, թե ինչու են թուրքական F-16 կործանիչները ռմբակոծում Ղարաբաղը և սպանում խաղաղ բնակիչներին և նշել, որ ադրբեջանական կողմից կռվում են Մերձավոր Արևելքից բերված Թուրքիայի հովանավորության ներքո գտնվող ահաբեկիչներ (Kurdistan24, *Kanada*)[1]:

Շուտով Kurdistan24-ը հրապարակեց “The Guardian” թերթի հոդվածը և մեջբերեց. «Թուրքիան սիրիացի զինյալներին տեղափոխում է Ադրբեջան բեռնատար ինքնաթիռներով: Այն կնքում է 3-6 ամսվա պայմանագրեր և վճարում 10 հազար լիրա»: Kurdistan 24-ն այս հոդվածը գրեթե ամբողջությամբ վերցրել էր “The Guardian” թերթի նույն հոդվածից, և մեջբերել այդ զինյալներից մի քանիսի հարցազրույցը, որոնք պատմել էին, որ տեղեկացված չեն եղել պատերազմում կռվելու մասին և նրանց ասվել է, որ աշխատելու են նավթի և գազի կենտրոններում (Kurdistan24, *Şerê Qerebaxê!*):

Նույն օրը Ադրբեջանի նախագահ Իլհամ Ալիևի՝ թվիթերյան (ներկայումս՝ X) գրառումը, որով վերջինս հայտնել էր, որ ադրբեջանական բանակը Մատաղիսում (ադրբեջանական անվանումը Madagiz, ներկայումս՝ Suqovuşan) բարձրացրել է ադրբեջանական դրոշը, հայտնվեց նաև Kurdistan24-ի հոդվածների կողքին (Kurdistan24, *Ilham Aliyev*):

Kurdistan 24-ը անգլերենով առաջին հոդվածը արցախյան մարտերի մասին հրապարակեց 2020թ. հոմտեմբերի 3-ին: Ըստ հոդվածի՝ Լեռնային Ղարաբաղում հայ-ադրբեջանական հակամարտությունը լուսաբանող Le Monde թերթի ֆրանսաքուրդ լրագրող Ալլան Կավալը ռեպորտաժ պատրաստելիս վիրավորվել է: Ըստ հոդվածի՝ Լրագրողների պաշտպանության կոմիտեն (ԼՊԿ), հղում տալով լրատվամիջոցներին, նշում է, որ Կավալը և 3 լրագրողներ վիրավորվել են Խոջավանդ քաղաքում, Ադրբեջանի հրաձգության ժամանակ, «Ադրբեջանից անջատված Լեռնային Ղարաբաղ շրջանում»: Ըստ Հերմինե Վիրաբյանի՝ ԼՊԿ-ին տված հեռախոսային հարցազրույցի, լրագրողները վիրավորվել են Press վերտառությամբ մեքենայի կողքին կանգնած, նրանց վիրահատել են Լեռնային Ղարաբաղի մայրաքաղաք Ստեփանակերտում: Հոդվածում նաև գրվում է, որ Ալլան Կավալը, որ քուրդ ակադեմիկոս Մուսա Կավալի որդին է, լուսաբանել է քրդական հարցը և ԴԱԵՇ-ի դեմ պատերազմը Սիրիայի հյուսիս-արևելքում և Իրաքում՝ ներառյալ Իրաքյան Քրդստանի շրջանը: Հոդվածում նշվում է, որ Ադրբեջանը հերքել է մամուլի ներկայացուցիչներին միտումնավոր թիրախավորելու փաստը: Հոդվածագիրը գրում է. «Լեռնային Ղարաբաղը հիմնականում հայերով բնակեցված շրջան է, սակայն այն գտնվում է Ադրբեջանի կազմում և միջազգայնորեն ճանաչված է որպես Ադրբեջանի մաս: Տարածաշրջանը անկախություն է հռչակել 1992 թ. հունվարին՝ Խորհրդային Միության փլուզումից հետո, որի մաս էին կազմում նաև Հայաստանն ու Ադրբեջանը: Հռչակագրից հետո երկու ազգերի միջև տարածաշրջանի շուրջ հակամարտության արդյունքում զոհվել է 30,000 մարդ: Նրանք 1994թ. համաձայնության են եկել հրադադարի շուրջ, սակայն

[1] Կայքը վերջին մի քանի հոդվածների ավարտին նշում էր, որ Հայաստանը մեղադրում է Ադրբեջանին ռազմական գործողությունների և հրետակոծությունների համար, իսկ Ադրբեջանն իր հերթին մեղադրում էր Հայաստանին Ադրբեջանի ժողովրդի դեմ կրակ բացելու համար:

երբեք չեն կարողացել հասնել վերջնական կարգավորման: Արդյունքում, պարբերաբար բախումներ են բռնկվել Լեռնային Ղարաբաղի և Ադրբեջանի ու Հայաստանի սահմանի մոտ գտնվող տարածքներում: Երկու երկրների միջև մարտերը վերսկսեցին սեպտեմբերի 27-ին, երբ Թուրքիան աջակցեց (supporting) ադրբեջանական ուժերին, իսկ Ռուսաստանը (backing)՝ Հայաստանին: Ֆրանսիայի, Ռուսաստանի և ԱՄՆ նախագահները հինգշաբթի օրը կոչ արեցին վերադառնալ 1994թ. հրադադարին, սակայն Ադրբեջանի գլխավոր դաշնակից Թուրքիան մերժեց հրադադարի առաջարկը և փոխարենը կոչ արեց Հայաստանին դուրս գալ Լեռնային Ղարաբաղի տարածաշրջանից: Ուրբաթ օրը Հայաստանը հայտարարեց, որ պատրաստ է վերսկսել հրադադարի շուրջ բանակցությունները, սակայն մինչ այժմ Ադրբեջանը պատրաստ չէ դրանց» (Wilgenburg, *Kurdish journalist injured in Nagorno-Karabakh conflict).*

2020թ. հոկտեմբերի 7-ին հրապարակվեց ևս մեկ հոդված, որում կրկին նշվում է, որ Լեռնային Ղարաբաղը Ադրբեջանի մաս է կազմում, սակայն ղեկավարվում է Հայաստանի կողմից և վայելում Հայաստանի կառավարության աջակցությունը 1991թ. Սովետական Միության փլուզումին հաջորդած Հայաստանի և Ադրբեջանի անկախացումից հետո: Նշվում է, որ հոկտեմբերի 5-ին Ֆրանսիայի, ԱՄՆ-ի, Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարները համատեղ հայտարարություններ են տարածել՝ կոչ անելով հրադադար հաստատել: Նույն օրը, ըստ ԱՄՆ պետդեպարտամենտի խոսնակ Մորգան Օրտագուսի տարածած հայտարարության՝ պետքարտուղարի տեղակալ Սթիվեն Բիգունը առանձին հեռախոսազրույց է ունեցել Հայաստանի և Ադրբեջանի արտգործնախարարների հետ, սակայն հաջորդ օրը Թուրքիայի ԱԳՆ Մևլութ Չավուշօղլուն այցելել է Ադրբեջան և ճնշում գործադրել «անջատողական տարածաշրջանի» վրա վերահսկողություն հաստատելու համար, ինչպես նաև քննադատել ԱՄՆ-ի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի՝ Եվրոպայում անվտանգության համագործակցության կազմակերպության (ԵԱՀԿ) Մինսկի խմբի համանախագահների դիրքորոշումը: Հոդվածագիրը դրան անդրադարձել է առանձին ենթավերնագրով՝ "Էրդողանի նեոօսմանյան փառասիրությունը (ambitions)", տարածաշրջանում թուրքական միջամտությունը: Հետաքրքիր է, որ կայքը, հղում տալով Ամերիկայի ձայնին, գրել է, որ Լեռնային Ղարաբաղը հայտնվել է Էրդողանի տարածաշրջանային «փառասիրության» մեջ, որ Օսմանյան մեծությունն ու ազդեցությունը վերականգնելու ցանկության ունի: Հոդվածում ևս տեղ է գտել Էրդողանի կողմից Երուսաղեմը իրենցը համարելու մասին ելույթի բովանդակությունը: Հոդվածում հղում է տրված նաև Foreign Policy ամսագրին, ըստ որի՝ Թուրքիան Սիրիայից 1500 սիրիացի է ուղարկել Ադրբեջան: Ըստ ամսագրի՝ Սիրիայի ազգային բանակի (ՍԱԲ) հրամանատարները ժամանել են Ադրբեջան նույնիսկ մարտական գործողությունների սկսվելուց առաջ՝ «տարածաշրջանն ուսումնասիրելու և ադրբեջանական բանակի հետ զորքերի բաշխման վերաբերյալ տեղեկությունները համակարգելու համար»: Սիրիացիներին առաջարկվել են չորսամսյա պայմանագրեր՝ ամսական 1500 դոլարով, և ասվել է, որ նրանք «հիմնականում կզբաղեցնեն պահակակետերը»: Սակայն նրանք ակտիվ մարտական գործողությունների մեջ են եղել: Ըստ հոդվածի՝ Foreign Policy-ն նշում է, որ առանց որևէ ապացույց ներկայացնելու, Թուրքիան պնդում է՝ Հայաստանին Քրդստանի աշխատավորական կուսակցության (PKK)՝ աջակցության մասին (Mylroie, *US, France, Russia call for Nagorno-Karabakh ceasefire, but Turkey encourages Azeri offensive*):

Հոկտեմբերի 7-ին հրապարակված հերթական հոդվածներից մեկում "Kurdistan24" անվան տակ գտնվող հոդվածագիրը գրել է. «Ռազմական տեխնիկայի և հզորության տեսանկյունից Ադրբեջանն ավելի ուժեղ է, սակայն շատ հզոր երկրներ, այդ թվում՝ Ռուսաստանը և Ֆրանսիան, աջակցում են Հայաստանին: Այնպիսի երկրներ, ինչպիսիք են Թուրքիան և Իսրայելը, օգնում են Ադրբեջանին: Ասվում է, որ Իրանը Հայաստանի քաղաքական հենարանն է»: Հոդվածի վերջում հոդվածագիրը

գրում է. «Անցյալ երկուշաբթի Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև պատերազմ սկսվեց: Պատերազմը Լեռնային Ղարաբաղի տարածքում է: Ղարաբաղի տարածքի մեծ մասը Քրդստանի պատմական ու իրավական[1] տարածքն է» (Kurdistan24, *Ermenistan û Azerbaycan hev bi kûştina sivîlan tometbar dikin*):

Այս և նմանատիպ եզրակացությունները թույլ են տալիս որոշակի պատկեր ձևավորել լրատվական գործակալության՝ հարցի նկատմամբ ունեցած դիրքորոշման մասին: Կայքում տեղադրված հոդվածները, որոնցում առկա են Թուրքիայի կողմից սիրիացի զինյալների տեղափոխման, Արցախում, Սիրիայում և Լիբիայում թուրքական ներգրավվածության մասին հայտարարություններ, կարելի է «զգուշացնող» ազդանշան համարել նաև քրդական ուժերի համար:

Պատահական չէ նաև 2021թ. հունվարի 29-ին Kurdistan 24 լրատվական կայքի հրապարակած հոդվածը, որը ներկայացնում էր Մարդու իրավունքների կազմակերպության զեկույցը, 2020թ. Սիրիայի հյուսիսային Աֆրինի շրջանում Թուրքիայի կողմից աջակցվող աշխարհազորայինների (Turkish-backed militias) և թուրքական հետախուզության կողմից 877 քաղաքացու ձերբակալության մասին: Սիրիայի «Ճշմարտություն և Արդարություն» կազմակերպության գործադիր տնօրեն Բասսամ ալ-Ահմադը Kurdistan 24–ին տված իր հարցազրույցում ասել է, որ 2020թ. վերջին երկու ամիսներին ձերբակալությունների թիվն աճել էր, սակայն այն նվազել է, երբ ապստամբ խմբերը կռվում էին Լեռնային Ղարաբաղում Ադրբեջանի և Թուրքիայի կողմից: Կայքը մեջբերել է. «Այսպիսով, եթե այդ խմբերը գնում են Ադրբեջան, նրանք ժամանակ չունեն մարդկանց ձերբակալելու, բայց երբ նրանք վերադառնում են Սիրիա, նրանց կրկին փող է պետք, և ձերբակալությունները (Աֆրինում) ավելանում են փրկագնի և գումարի դիմաց: Ցավոք, այդպես է»: Նա նաև նշել է, որ Թուրքիայի կողմից աջակցվող խմբերը օգտագործվում են քրդերի դեմ պայքարելու համար՝ փողի դիմաց փորձելով նրանց (քրդերին) վռնդել իրենց հողերից (Wilgenburg, *877 civilians arrested in Syria's Afrin by Turkish-backed forces in 2020: Rights group*):

Պատերազմական դաշտից բացի տեղեկատվական պատերազմի համատեքստում այս կայքը, հանդիսանալով Էրբիլի երկու ներկայացուցչական լրատվականներից մեկը, պատերազմի ողջ ընթացքի և կարևորագույն լուրերի մասին հոդվածներ է հրապարակել՝ երբեմն նաև որոշ հետազոտողների և փորագետների կողմից արված մեկնաբանությունների հիման վրա, որոնցից էր 2020թ. հոկտեմբերի 21-ին հրապարակված հոդվածը, ըստ որի՝ և՛ Հայաստանի, և՛ Ադրբեջանի կողմից միմյանց հասցեին հնչող մեղադրանքների կիզակետում է հայտնվել «քրդական տարրը»: Հոդվածում զետեղված է «Կովկասյան ուսումնասիրությունների կենտրոնի» պրոֆեսոր Հասան Օքթանի մեկնաբանությունը, ըստ որի այս թեման և՛ Հայաստանը, և՛ Ադրբեջանը օգտագործում են որպես քարոզչություն միջազգային ասպարեզում լեգիտիմություն ցույց տալու համար և չեն ասում «ճշմարտությունը»: Նա նշում է, որ Հայաստանը, Բաշար Ասադի հայտարարության վրա հիմնվելով, հայտարարում է Թուրքիայի կողմից Սիրիայի ընդդիմադիր զինյալների՝ Ղարաբաղ տեղափոխման մասին, որով ցանկանում է գրավել Ռուսաստանի ուշադրությունը, քանզի այդ ջիհադիստական կազմակերպությունները մեծ սպառնալիք են Ռուսաստանի համար: Պրոֆեսորի խոսքերով Ադրբեջանն էլ իր հերթին է պնդում, որ Հայաստանը YPG-ի և PKK անդամներով է կռվում իր դեմ: Օքթանը այս պնդումները ուժերի կողմից մանիպուլյատիվ է համարում, քանզի իր խոսքերով ոչ մի ապացույց դեռ չեն ներկայացրել: Նույն հոդվածում ներառված է նաև Մոսկվայի համալսարանի փորձագետ Քերիմ Հասի ուսումնասիրությունները, որ նշել է, որ Ռուսաստանի և՛ նախագահը, և՛ արտգործնախարարը, և՛ հետախուզության ղեկավարը զգուշացրել

[1] «Իրավական», «օրինական» բառերի թուրքական տարբերակի՝ yasayî (թուրք. ՝ yasa օրենք, yasal օրինական, իրավական) կիրառությունից, կարելի է ենթադրել, որ հոդվածագիրը թուրքական քրդական համայնքի ներկայացուցիչ է (տե՛ս Ղազարյան, 2003):

էին Թուրքիային Լիբիայից և Սիրիայից Ղարաբաղ ջիհադիստներ ուղարկելու հետ կապված, բացի դա, ֆրանսիական և եվրոպական ԶԼՄ-ները ևս խոսում են այդ մասին, և դա անհերքելի է, իսկ ջիհադիստ զինյալները դարձել են Թուրքիայի համար արտաքին քաղաքականության գործիք (Erişmiş):

Վերոնշյալ հոդվածի հրապարակումից 2 օր անց կայքը հրապարակեց այս անգամ Ադրբեջանի նախագահի՝ Իրանի հետ սահմանի մի մասը գրավելու մասին հայտարարությունը հերքող ՀՀ ՊՆ պատասխանը (Kurdistan24, *Ermenistan daxûyaniyên Azerbaycanê red dike!*):

2020թ. հոկտեմբերի 27-ին (06:27) Kurdistan24-ը հրապարակեց «Ղարաբաղում 18 սիրիացի զինյալ է սպանվել» հոդվածը: Հղում տալով Սիրիայում ՄԻ մշտադիտարկման կենտրոնին՝ հոդվածագիրը գրում է, որ սպանվածների թվում է El Hamzat (Hamza Devision) խմբավորման առաջնորդը, և մինչ այդ պահը Թուրքիան ի աջակցություն Ադրբեջանի 1500 սիրիացի զինյալ է տեղափոխել պատերազմի տարածք (Kurdistan24, *Li Qerebaxê 18 çekdarên Sûrî hatin kuştin*):

Նույն օրը երեկոյան (20:00) կայքը հրապարակեց Թուրքիայի կոմից սիրիացի զինյալների՝ ռազմական գործողությունների պատրաստող ճամբարի վրա ռուսական ինքնաթիռների հարվածների մասին հոդվածը: Նշվում էր, որ այդ ճամբարի զինյալները ուղևորվում են Լիբիա, Ադրբեջան, Սիրիայի հյուսիս՝ ռազմական գործողություններին մասնակցելու: Հոդվածագիրը գրում է, որ “Faylaq al-Sham” (Սիրիական լեգեոն) կոչվող ճամբարում մարզված սիրիացի զինյալները, ըստ էության, կազմում են Թուրքիայի «արտասահմանյան լեգեոնը»: Հղում տալով Agence France Press-ին՝ նշվում է, որ “Faylaq al-Sham”-ը համարվում է «Մուսուլման եղբայրների» սիրիական ճյուղին մոտ, և որոշ փորձագետներ այն համարում են նրա ռազմական թևը: Հոդվածում նշված է, որ Թուրքիան Լիբիայի քաղաքացիական պատերազմում և հայ-ադրբեջանական հակամարտության մեջ Ռուսաստանի հետ հակադիր կողմեր են պաշտպանում, և որ Թուրքիան 2000 սիրիացի զինյալ է ուղարկել Ադրբեջան Լեռնային Ղարաբաղի վիճելի տարածքը Հայաստանից գրավելու համար, և չնայած Ռուսաստանը, ԱՄՆ-ն, ԵՄ-ն և ՆԱՏՕ-ն ձգտել են ապահովել հրադադար, դրանք բազմիցս խախտվել են, քանի որ Թուրքիայի աջակցությամբ ավելի ուժեղ դարձած ադրբեջանական ուժերը ուժեղացնում են իրենց հարձակումը (Mylroe, *Russia strikes camp of Turkey’s Foreign Legion, including fighters against Syrian Kurds*):

2020թ. հոկտեմբերի 30-ին North Press Agency սիրիական լրատվական գործակալությունը, հղում տալով տեղական լրատվամիջոցներին, հրապարակեց մի հոդված, որում նշված էր Թուրքիայի կողմից աջակցվող Համզա (Hamza) ընդդիմադիր խմբավորման երկրորդ առաջնորդի՝ Հուսեին Աբոյի սպանության, դրանից օրեր առաջ նաև խմբավորման կենտրոնական ուժերի գլխավոր հրամանատար Ադել Շահիրի սպանության մասին: Հոդվածում նշվում է, որ Թուրքիան շարունակում է սիրիացիների հավաքագրել Լեռնային Ղարաբաղի տարածաշրջանում կռվելու համար՝ ֆինանսական աջակցության դիմաց այնտեղի հասարակական բազաները պաշտպանելու պատրվակով: Կայքը հավելել է, որ Ադրբեջանի և Հայաստանի միջև վերջին ռազմական բախումը ամենադաժանն է 1990-ական թվականներից ի վեր՝ Լեռնային Ղարաբաղի տարածաշրջանի շուրջ վեճի ֆոնին (Khaled Al-Hassan):

2020թ. նոյեմբերի 1-ին Kurdistan24-ը հրապարակեց հոկտեմբերի 21-ին Սիրիայի ժողովրդավարական ուժերին (HSD) հանձնված 7 զինյալի մասին հոդվածը, որում նշված էր, որ, ըստ Սիրիայի ՄԻ մշտադիտարկման կենտրոնի, զինյալները հայ-ադրբեջանական պատերազմին մասնակցելու նպատակով Լեռնային Ղարաբաղ չուղարկվելու համար, հանձնվում են (Kurdistan24, *Çakdarên ser bi Tirkiye ve teslîmî HSD bûn!*):

2020թ. նոյեմբերի 14-ին նույն թեմայի շրջանակներում կայքը հրապարակեց «Դանիայի խորհրդարանը դատապարտում է թուրքական ագրեսիան Սիրիայի հյուսիս-արևելքում» վերնագրով հոդվածը: Հոդվածագիրը նշում է, որ Էրդողանը

միաժամանակ 3 ռազմական գործողություն է սկսել Սիրիայում, սիրիացի զինյալներ ուղարկել Լիբիայում՝ իսլամիստներին և Լեռնային Ղարաբաղում Հայաստանի դեմ՝ Ադրբեջանի կառավարությանը աջակցելու համար: Թեպետ հոդվածի բովանդակության շեշտը դրված է Թուրքիայի՝ Սիրիայում վարած քաղաքականության քննադատման ու ռազմական գործողությունների դատապարման վրա, սակայն հոդվածագիրը անտարբեր չի մնացել Լեռնային Ղարաբաղում հակամարտության վերաբերյալ արված հայտարարությունների նկատմամբ, ինչպես օրինակ՝ գրել, որ հոլանդացի 3 օրենսդիրներ կոչ են անում արտգործնախարար Ստեֆ Բլոկին՝ ճնշում գործադրել Եվրոպայի վրա՝ Թուրքիայի դեմ զենքի էմբարգո սահմանելու համար՝ Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտությունում նրա ներգրավվածությունից հետո (Wilgenburg, *Danish parliament condemns Turkish aggression in northeast Syria*):

Kurdistan24-ի թերևս ամենահետաքրքիր հոդվածներից մեկը արցախյան թեմայի վերաբերյալ առնչվում է քաղաքական դիտորդ Աբդուլլահ Կիրանի հարցազրույցին, որը հրապարակվել է 2020թ. նոյեմբերի 16-ին: Ըստ Կիրանի՝ Ղարաբաղում տեղի ունեցած պատերազմական գործողությունները պայմանավորված են նաև հայ-ռուսական հարաբերություններով: Ըստ վերջինիս կարծիքի՝ «Ռուսաստանը պատժեց Հայաստանին, ինչպես արել էր Վրաստանի հետ, սա պայմանավորված է նրանով, որ Փաշինյանի իշխանությունը վերջին 3 տարիների ընթացքում փորձում է Հայաստանը մերձեցնել Եվրոպային և Ամերիկային» (Kurdistan24, *Kiran*):

Kuridstan24-ը հետագա մյուս հոդվածներով ցույց տվեց, որ ակտիվորեն հետևել է Արցախում տեղի ունեցող իրադարձություններին և տարբեր տեսակետներ արտահայտող հոդվածներ հրապարակել կուրմանջիախոս լսարանի համար և ոչ միայն: Հատկանշական է Թուրքիայի կողմից՝ ի աջակցություն Ադրբեջանին ԼՂ ուղարկված սիրիացի զինյալների մասին հոդվածները, որի մեջ ներառված են նաև ռուսական հետախուզության պարզած տեղեկությունները: Հոդվածագիրները տեղ են հատկացրել նաև Իսրայելից ՀՀ դեսպանին հետ կանչելու վերաբերյալ հայտարարություններին:

Կայքը հրապարակել է նաև 2023թ. Արցախում տեղի ունեցող իրադարձությունների վերաբերյալ հոդվածներ՝ սկսած Ադրբեջանի կողմից Արցախի շրջափակումից, զոհերից, տեղահանման ճանապարհի պայթունից մինչև ռուս-թուրքական համագործակցություն Արցախի տարածքում, Ֆրանսիայի հետաքրքրվածություն: Ակնհայտ է, որ Kurdistan24-ը Արցախյան 3-րդ պատերազմի ողջ ընթացքում կուրմանջի բարբառով ակտիվորեն հրապարակել է ինչպես հայկական, ադրբեջանական կողմի հրապարակումները պարունակող հոդվածներ, այնպես էլ միջազգային հանրության արձագանքը ներկայացնող բովանդակությամբ մի շարք հոդվածներ:

Rûdaw

Rûdaw քրդական լրատվական կայքում Արցախյան թեմային առնչվող կուրմանջիով հոդվածները սկսվում են 2023թ. հուլիսի 18-ից, այսինքն՝ հնարավոր չէ ասել՝ կայքը հրապարակե՞լ է արդյոք հոդվածներ 2020թ. Արցախյան 3-րդ պատերազմի վերաբերյալ, թե՞ ոչ:

Անգլերեն միակ հոդվածը, որում անդրադարձ կար Արցախին, Լազգին Յաղուբի՝ Սիրիայի քրդերի ուղղությամբ թուրքական հարձակումների ակտիվացման մասին հոդվածն է, որտեղ նա նշել է, որ թուրքական անօդաչու սարքերը, որոնք նախկինում կիրառվել են Լեռնային Ղարաբաղում, Լիբիայում, Ուկրաինայում, վերջերս Սիրիայի հյուսիս-արևելքում մահացու հետևանքներ են թողնում: Հետաքրքրական է, որ հոդվածի վերջում նշվել է, որ հոդվածի բովանդակությունը Միջագետքի ժամանակակից պատմությունը հետազոտող, թարգմանիչ Լազգին Յաղուբի մտքերն

ու եզրակացություններն են, և պարտադիր չէ, որ արտացոլեն կայքի դիրքորոշումը (Rûdaw, *What drives Turkey's recent increased attacks on Syrian Kurds?*):

Rûdaw լրատվական կայքում թեմայի վերաբերյալ կուրմանջի բարբառով առկա է եղել 23 հոդված: Առաջին հոդվածը, որում ակնարկ կա Արցախյան հիմնախնդրի մասին, 2023թ. հուլիսի 18-ի՝ «Պատերազմն Ուկրաինայում ամրապնդել է Ադրբեջանի դիրքը համաշխարհային էներգետիկ շուկայում» վերնագրով հոդվածն է: Հոդվածագիրը ներկայացնում է, որ ռուս-ուկրաինական պատերազմի ֆոնին ռուսական գազի՝ դեպի Եվրոպա արտահանման նվազմանը զուգահեռ, եվրոպական երկրները փորձեցին ջերմացնել հարաբերությունները Ադրբեջանի հետ՝ ըստ այդմ մեծացնելով ադրբեջանական գազի պահանջարկը: Ըստ հոդվածագրի՝ ԵՄ-ն այդ պահին որոշում կայացրեց անմիջականորեն միջամտել հայ-ադրբեջանական խնդրին՝ խաղաղ կարգավորման նպատակով: Ըստ Խալիդ Ջամիլի՝ ԱՄՆ-ը ևս իր հերթին փորձեց հեռացնել այս երկրներում ռուսական ազդեցությունը, և սրանով է պայմանավորվում Բլինկենի կողմից Վաշինգտոնում երեք օրվա ընթացքում Ադրբեջանի և Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարների ընդունելությունը (Mihemed):

Արցախյան ամբողջ համակարտության վերաբերյալ, սակայն, առաջին հոդվածը հրապարակվել է 2023թ. սեպտեմբերի 19-ին, որն իրենից ներկայացնում էր ԱՀ ՊՆ հայտարարությունը Ղարաբաղում գործողություններ սկսելու վերաբերյալ: Ըստ կայքի հոդվածի՝ ԱՀ ՊՆ հայտարարության մեջ նշվում էր, որ գործողության պատճառը հայկական ուժերի զինաթափումն ու դուրս մղումն է, և որ Թուրքիան և Ռուսաստանը տեղյակ են գործողության մասին: Հոդվածագիրը վերջում գրել է. «Ղարաբաղը միջազգայնորեն ճանաչված է որպես Ադրբեջանի մաս, բնակիչների մեծամասնությունը հայեր են: 1990-ականների պատերազմից հետո այն ընկավ Բաքվի վերահսկողությունից, նրա մի մասը Ադրբեջանը վերադարձրեց 2020թ. պատերազմից հետո (Rûdaw, *Azerbeycanê li herêma Qerebaxê dest bi 'operasyonê' kir*):

Հաջորդ հոդվածը վերաբերում է Եվլախում Ադրբեջանի և Ղարաբաղի ներկայացուցիչների հանդիպմանը. հոդվածում հղում է տրվել ինչպես ադրբեջանական, այնպես էլ հայկական ՁԼՄ-ներին, և հրապարակվել Ղարաբաղը զինաթափելու, մի քանի անձանց Ադրբեջանին հանձնելու, ՀՀ զինված ուժերին Ղարաբաղից դուրս բերելու և ադրբեջանական այլ պահանջերի, ինչպես նաև Նիկոլ Փաշինյանի կողմից Ադրբեջանի տարածքը 86. 6 հազար քառ. կմ՝ ներառյալ Լեռնային Ղարաբաղը, ճանաչելու մասին (Şeddadî):

Քրդական լրատվական այս կայքը 2023թ. սեպտեմբերի 23-ին հրապարակեց մի ռեպորտաժ հայ-ադրբեջանական պատերազմի մասին, որում անդրադարձ կար, այսպես կոչված, «Կարմիր Քրդստանին»: Լրագրողը ներկայացնում է Լաչինը որպես քրդաբնակ շրջան և «Կարմիր Քրդստանի» կենտրոն և նշում, որ տեղի քրդերը հաստատվել են Բաքվի շրջակայքում գտնվող բնակավայրերում, որոնցից մեկը Masazêr-ն է (ադրբեջաներեն՝ Masazır): Ըստ ռեպորտաժում նկարահանված մարդկանց, որոնք հանդես են եկել որպես Հայաստանից գնացած քրդեր, Ղարաբաղում Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև պատերազմից հետո հայերը իրենց տեղահանել են: Հետաքրքիր է, որ հարցազրույց տվող կինը խոսում է ադրբեջաներեն, իսկ ռեպորտաժում ասվում է, որ նա Լաչինը լքած շատ քրդերի նման մոռացել է քրդերենը և ցանկություն հայտնել վերադառնալու Լաչին: Հարցազրույց տվողներից մեկը Ադրբեջանի քրդերի "Ronahi" միության (ներկայումս չի գործում հնարավորությունների բացակայության պատճառով) ղեկավար Զաբիթ Մեմեդովն է, որ հայտնել է, որ քրդերի մեծ մասը մոռացել է իր լեզուն, և մոռացության պատճառը քրդերի կողմից Ադրբեջանում տարբեր բնակավայրերում ապրելն է: Հոդվածի վերջում նշվում է, որ ադրբեջանական բանակը շարժվել է դեպի Շուշա (հայ.՝ Շուշի),

Քելբաջար (հայ. ՝ Քարվաճառ), Խանքենդի (հայ. ՝ Ստեփանակերտ) և Լաչինի (հայ. ՝ Բերձոր) շրջանի քրդական քաղաքներ, և որ, ըստ հաղորդագրությունների, Ադրբեջանի կառավարությունը նախապատրաստական աշխատանքներ է ձեռնարկում քրդերին և ադրբեջանցիներին այդ (կամ իրենց) շրջաններ վերադարձնելու համար (Herkî, *Azerbeycan û Ermenistanê şer kir*): Վերոնշյալ հոդվածում խոսքը գնում է Արցախի տարածքում գոյություն ունեցող և պատմության մեջ հայտնի 1923-1929թթ. Քրդստան Երկրամասի, ապա 1930թ. մայիս-հուլիս ամիսներին՝ Քրդստանի օկրուգի մասին (Թարվերդյան, 2022): Իսկ ինչ վերեբարում է Շուշի քաղաքին, դեռ 2020թ. հոկտեմբրի 30-ին ԼՂՀ նախագահ Արայիկ Հարությունյանի՝ Շուշի քաղաքը պաշտպանելուն ուղղված կոչի հայտարարությունը ներկայացրած հոդվածում հոդվածագիրը եզրակացնում է, որ եթե Ադրբեջանը գրավի ռազմավարական նշանակություն ունեցող Շուշի (նշված է Շուշա) քաղաքը, որը կապում է Հայաստանը Ստեփանակերտին (նշված է Խանքենդի), դա Ադրբեջանի համար պատերազմի սկզբից ի վեր կդառնա ամենակարևոր ձեռքբերումը (Kurdistan24, *Rêberê Qerebaxê*):

Հետաքրքիր է, որ Հերկին հրապարակել է «Ադրբեջանն ու Հայաստանը պատերազմեցին, քրդերը գաղթեցին» նույն հոդվածը նաև թուրքերեն՝ մի քանի ժամ տարբերությամբ, և հակիրճ պատմական ակնարկ ներկայացրել «Կարմիր Քրդստանի» մասին, իսկ վերջում նշել, որ այդ շրջանում 1926թ. մարդահամարի արդյունքերով ապրող բնակչության 71%-ը քուրդ է եղել, 26%-ը ազերի, 0. 7%-ը՝ հայ (Herkî, *Azerbaycan ve Ermenistan savaştı, Kürtler göç etti*): Հարկ է նշել, որ 1897թ. համառուսաստանյան առաջին մարդահամարի տվյալներով Ղարաբաղում ապրող հայության թիվը 106. 4 հազ. էր ամբողջ 128. 6 հազ. բնակչության թվից, սակայն, հարյուրակամյակների ընթացքում իսլամական տարրի գերակայությունը այդ տարածքներում, քրիստոնյաների տեղահանություններն ու պատերազմներում գերի ընկնելու փաստը, հայ բնակչության ակտիվ տեղաշարժերը, թյուրքախոս տարրի աճի ավելի բարձր տեմպը, նպաստել են, որ հայ բնակչության թիվը կտրուկ իջնի (Սարգսյան, *Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության թվի շարժընթացը*):

Նույն հեղինակը նաև մի տղամարդուց վերցրած հարցազրուցի հիման վրա հրապարակել է հոդված, որտեղ նշում է, որ Բաքվում գրեթե չկա մի ընտանիք, որ հայ-ադրբեջանական բախումներից չունի զոհեր: Հոդվածում հարցազրույց տվող տղամարդը ներկայացրել է իր ընտանիքի պատմությունը, հոր, եղբոր, հորեղբոր մասին, որոնք իր խոսքերով նահատակվել են (şehît ketin): Ըստ նրա՝ իրենց գյուղում[1] զոհվել են նաև կանայք և երեխաներ (Herkî, Şerê Azerbeycan û Ermenistanê): Նման հոդվածից հետո կայքը սեպտեմբերի 28-ին հրապարակեց մեկ այլ հոդված, որը, կարծես, կայքի «դիրքորոշման հավասարակշռությունը և չեզոքությունը» մասամբ պահելու բնույթ էր կրում: Սակայն այստեղ, ինչպես նախորդ հոդվածներում, ադրբեջանցիների և քուրդ ներկայացող մարդկանցից վերցրած հարցազրույցների տեսանյութերն էին տեղադրված, նմանատիպ տեսանյութ առկա չէր (տեղադրված էր Գերմանիայում ապաստան հայցողների, այդ թվում՝ քրդերի մասին մի հոլովակ): Այս անգամ հոդվածի հիմքը Ղարաբաղից տեղահանության հետևանքով Հայաստանի Գորիս քաղաքում հաստատված 68-ամյա մի կնոջ հարցազրույցն էր, որ պատմել էր Ադրբեջանի կողմից Մարտակերտ քաղաքի ռմբակոծության, 2020թ. պատերազմում ամուսնու զոհվելու և ընտանիքին պաշտպանելու համար Ղարաբաղից դուրս գալու մասին՝ բացատրելով «Մենք չենք ապրի նրանց[2] հետ, քանզի գիտենք, թե ինչպես կվարվեն մեզ հետ: Սա նշանակում է կործանել, սպանել և պատուհաններից դուրս նետել մեր երեխաներին»: Հոդվածագիրը նշել էր, որ Ադրբեջանը թույլ չի տալիս

[1] Հավանաբար նկատի ունենալով Ղարաբաղի տարածքում:
[2] «Նրանց» ասելով՝ կինը նկատի է ունեցել ադրբեջանցիներին:

միջազգային դիտորդների մուտքը: Սակայն վերջում հավելել. «Չնայած 1991թվականից Ղարաբաղը անջատողական հայերի ձեռքին է, սակայն միջազգային հանրության կողմից ճանաչվում է Ադրբեջանի տարածքի մաս» (Rûdaw, Nagorno-Qerebax):

Rûdaw-ը պարբերաբար տեղեկություններ է հայտնել նաև սեպտեմբերի 25-ին Ստեփանակերտ-Ասկերան ավտոճանապարհին տեղի ունեցած բենզինի պահեստի խոշոր պայթունի մասին, հայտնել զոհերի, վիրավորների մասին: Թերևս կայքի հրապարակումների շարքում պակաս կարևոր չի եղել «2023թ. տեղի ունեցած կարևորագույն իրադարձությունների մասին» հոդվածը: Կարևորագույն իրադարձութուններից են համարվել Սիրիայում, Թուրքիայում, Արևմտյան և Հյուսիսային Քրդստանում տեղի ունեցած երկրաշարժերը, Լիբիայի ջրհեղեղը, Իսրայել-Համաս, Ռուսաստան-Ուկրաինա և Լեռնային Ղարաբաղի պատերազմը: «Լեռնային Ղարաբաղի պատերազմ»-ի հատվածում գրված է. «Ադրբեջանը սեպտեմբերի 19-ին սկսեց հարվածել Լեռնային Ղարաբաղին: Տեղական իշխանությունները հանձնվեցին 24 ժամվա ընթացքում, և հայտարարվեց հրադադար: Հարձակումների հետևանքով 600 մարդ զոհվեց, իսկ տարածաշրջանի 120,000 բնակիչ գաղթեց Հայաստան (koçberî bûn): Արդարադատության միջազգային դատարանը կոչ է արել Բաքվին թույլ տալ Ղարաբաղի բնակիչներին «անվտանգ» եղանակով վերադառնալ իրենց տները: Միջազգային հանդիպումները անհաջող էին» (Rûdaw, *Sala 2023yan li cîhanê çi qewimî?*):

Rûdaw լրատվական կայքի հոդվածները դույզն-ինչ տարբերվում էին Kurdistan24-ի հոդվածներից, դրանք հասանելի էին 2023թ. -ից ի վեր և առավել ծավալուն էին:

Եզրակացություն

Այս աշխատանքում մենք իրականացրինք Իրաքյան Քրդստանի հիմնական լրատվամիջոցներում (Kurdistan24, Rûdaw) Արցախյան երրորդ պատերազմի ընթացքի և հաջորդած իրադարձությունների վերաբերյալ առկա հոդվածների մշտադիտարկում: Թեպետ կայքերը բազմալեզու են, սակայն մեր աշխատանքում ընդգրկվել են միայն անգլերենով և կուրմանջիով հրապարակված հոդվածների ուսումնասիրության արդյունքները:

Մշտադիտարկում անցկացնելիս նկատեցինք, որ հրապարակված հոդվածներում Արցախի Հանրապետության վերաբերյալ առկա չի եղել «չճանաչված պետություն» տերմինը, սակայն հարկ է նշել, որ կիրառվել է միայն Լեռնային Ղարաբաղ անվանումը: Ինչ վերաբերում է «չճանաչված պետություն» տերմինին, ենթադրաբար, սա, որպես ընդհանրություն դիտարկելով Իրաքյան Քրդստանի և Արցախի Հանրապետության միջև, որպես այդպիսին չի ներկայացվել:

«Ինչպես նախաբանում նշել էինք, այս լրատվամիջոցները հրապարակում են հիմնականում կառավարության իշխող ներկայացուցիչների՝ Բարզանիների և մասամբ Թալաբանիների քաղաքական ուղղությանը վերաբերող հոդվածներ: Ինչ վերաբերում է Թալաբանիների շահերը ներկայացնող PUKmedia-ին, ապա կայքում մեզ չհաջողվեց կուրմանջիով կամ անգլերենով Արցախյան հիմնախնդրին վերաբերող հոդվածներ գտնել: Կարելի է եզրակացնել, որ Թալաբանիների ներկայիս ներկայացուցիչները չեզոք դիրք են պահպանել՝ փորձելով խուսափել պատերազմի վերաբերյալ հրապարակումներից»:

Ասպիսով՝ ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ քրդալեզու մամուլը, դրանք հովանավորող հասարակական-քաղաքական ուժերը հետաքրքրված են եղել Արցախյան պատերազմով, և մեդիան որպես միջոց ծառայել է ինչպես քրդալեզու լսարանի տեղեկացվածությունը ապահովելու, այնպես էլ որպես «ակնարկ» միջազգային հանրությանը տեսանելի դարձնելու այս հարցի նկատմամբ քրդական ուժերի ուշադրությունը և անուղղակիորեն ներկայացված դիրքորոշումը: Իսկ ինչ

վերաբերում է երկու կայքերի հրապարակումների տարբերություններին, ապա ակնհայտ է, որ Kurdistan24-ը և՛ հրապարակումների թվի, և՛ դրանց թեմաների ընդլայնվածության տեսանկյունից տարբերվում է Rûdaw-ի հոդվածներից, թեպետ վերջինիս հոդվածները ավելի ծավալուն են:

Հոդվածների մեծամասնությունում Արցախի տարածքի վերաբերյալ հոդվածագիրները պահպանել են չեզոքություն՝ խուսափելով այն հայկական կամ ադրբեջանական համարելուց: Մի շարք հոդվածների վերջում հոդվածագիրները ակնարկել են «Կարմիր Քրդստանի» մասին՝ ի ցույց դնելով դրա վերաբերյալ իրենց հիշողությունները: Անհրաժեշտ է շեշտել, որ պատերազմի ընթացքում Թուրքիայի կողմից սիրիացի զինյալներ ուղարկելու մասին հոդվածները բավականին շատ էին, և կարևոր է այն հանգամանքը, որ թուրքական գործողությունները հայերի նկատմամբ համեմատվել են քրդերի դեմ իրականացվող թուրքական ռազմավարությանը: Քրդալեզու մամուլը բարձրաձայնել է դրա մասին՝ ի հեճուկս թուրքական պնդումներին: Հոդվածներում համեմատվել է Թուրքիայի ներգրավվածությունը Արցախում, Սիրիայում և Լիբիայում:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Թարվերդյան, Սաթենիկ. «Այսպես կոչված «Կարմիր Քրդստանի» վերականգնման փորձերը (1988-1992)». *Գիտական Արցախ*, հ.13, N 2, Հուլիս 2022, էջ 248-263, doi: 10.52063/25792652-2022.2.13-248:
2. Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողով, պաշտոնական կայք, http://www.parliament.am/deputies.php?sel=details&ID=1371&lang=arm. Մուտք՝ 10. 08. 2025:
3. Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողով, պաշտոնական կայք. http://www.parliament.am/deputies.php?sel=details&ID=1365. Մուտք՝ 10. 08. 2025:
4. Ղազարյան, Սերոբ. *Թուրքերեն-հայերեն բառարան*. 2003:
5. Ստեփանյան, Ռուզաննա. «ԼՂ դատախազություն. Զինվորներից մեկին գլխատել են կենդանության օրոք». «*Ազատություն» ռադիոկայան*, 01 Հուլ. 2016, https://www.azatutyun.am/a/27832655.html. Մուտք՝ 10. 05. 2025:
6. Սարգսյան, Համլետ. *Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության թվի և էթնիկ կազմի շարժընթացը XIX դարում*. https://artsakhlib.am/wp-content/uploads/2018/11/Sargsyan-Hamlet-Lernayin-Xarabax.pdf. Մուտք՝ 10. 05. 2025:
7. Курдоев, Канат К. *Курдско-русский словарь*. Государственное издательство иностранных и национальных словарей, Москва, 1960.
8. Al-Hassan, Khaled. “Second Turkish-backed Armed Opposition Group Leader Killed in Nagorno-Karabakh Battles”. *North Press Agency*. 30 Oct. 2020, https://npasyria.com/en/48994/. Accessed: 09.05.2025.
9. Angelov, Grudi. “Military Implications of the Nagorno-Karabakh Conflict: Tactics and Technologies.” *Information & Security: An International Journal*, vol. 51, Jul. 2022, pp. 49-55, doi.org/10.11610/isij.5104.
10. Bivainis, Andrius. “Multi-dimensional Assessment of the Second Nagorno-Karabakh War.” *Security and Defence Quarterly*, vol. 38, no. 2, 2022, pp. 51-61, doi: https://doi.org/10.35467/sdq/146180
11. Dadparvar, Shabnam and Saeed Azizi. “Exploring Turkey's Strategic Goals in Caucasus Region During the 2020 Nagorno-Karabakh Crisis.” *International Relations and Diplomacy*, vol. 8, no. 11, Nov. 2020, pp. 475-482, doi:10.17265/2328-2134/2020.11.002.
12. Davtyan, Erik. “Lessons that Lead to War: Foreign Policy Learning and Military Escalation in the Nagorno-Karabakh Conflict.” *Problems of Post-communism*, vol. 71, no. 1, pp. 26-36, 2024 doi.org/10.1080/10758216.2023.2183410.

13. Erişmiş, Vural. “Pispor: Tirkiye çekdarên Sûrî ji bo siyaseta derve bikar tîne”. *Kurdistan24*, 21 Oct. 2020, https://rb.gy/sbjt12. Accessed: 08. 05. 2025.

14. Gamaghelyan, Philip and Sergey Rumyantsev. “The Road to the Second Karabakh War: the Role of Ethno-centric Narratives in the Nagorno-Karabakh Conflict.” *Caucasus Survey*, vol. 9, no. 1, Jul. 2021, pp. 1-17, doi:10.1080/23761199.2021.1932068.

15. Hecht, Eado. “Drones in the Nagorno-Karabakh War: Analyzing the Data.” *Military Strategy Magazine*, vol. 7, no. 4, pp. 1-1, Jan. 2022

16. Herki, Şevket. “Azerbaycan ve Ermenistan savaştı, Kürtler göç etti”. *Rûdaw*, 23 Sep. 2023, https://www.rudaw.net/turkish/world/230920238. Accessed: 07 May 2025.

17. Herkî, Şewket. “Azerbeycan û Ermenistanê şer kir: Kurd koçber bûn”. *Rûdaw, 23 Sep, 2023,* https://www.rûdaw.net/kurmanci/kurdistan/230920232. Accessed: 07. 05. 2025.

18. Herkî, Şewket. “Şerê Azerbeycan û Ermenistanê: Ji malbata xwe 11 kes ji dest dane, naxwazin yê 12an jî bidin”. *Rûdaw*, 26 Sep. 2023, https://www.rûdaw.net/kurmanci/world/260920231. Accessed: 07. 05. 2025.

19. Hovsepyan, Levon and Tonoyan, Artyom. “From Alliance to ‘Soft Conquest’: the Anatomy of the Turkish-Azerbaijani Military Alliance before and after the 2020 Nagorno-Karabakh War.” *Small Wars & Insurgencies*, vol. 35, no. 4, 2024, pp. 622-655, doi.org/10.1080/09592318.2024.2312957.

20. Kurdistan24. https://www.kurdistan24.net/en/page/about. Accessed: 10. 08. 2025.

21. ---. “Çakdarên ser bi Tirkiye ve teslîmi HSD bûn!”. *Kurdistan24*, 01 Nov. 2020, https://www.kurdistan24.net/kmr/story/559175/%C3%87akdar%C3%AAn-ser-bi-Tirkiye-ve-tesl%C3%AEmi-HSD-b%C3%BBn!. Accessed: 08. 05. 2025.

22. ---. “28 çekdarên Sûrî di şerê Qerebaxê de hatin kuştin”. *Kurdistan24*, 01 Oct. 2020, https://tinyurl.com/4vvxwb3m. Accessed: 06. 05. 2025.

23. ---. “Ermenistan: Azerbaycanê fermandariya operasyonan radestî Tirkiyê kiriye”. *Kurdistan24*, 30 Sep. 2020, https://tinyurl.com/5n7k9yj6. Accessed: 06. 05. 2025.

24. ---. “Ermenîstan bo NATO: Tirkiye bi F-16'yan şerê me dike!”. *Kurdistan24*, 28 Sep. 2020, https://tinyurl.com/37xd37wt. Accessed: 06. 05. 2025.

25. ---. “Ermenistan daxûyaniyên Azerbaycanê red dike!”. *Kurdistan24*. 23 Oct. 2020, https://www.kurdistan24.net/kmr/story/558998/Ermenistan-dax%C3%BByaniy%C3%AAn-Azerbaycan%C3%AA-red-dike!. Accessed: 08. 05. 2025.

26. ---. “Ermenistan rexne li Îsraîlê dike”. *Kurdistan24*, 02 Oct. 2020, https://www.kurdistan24.net/kmr/story/558573/Ermenistan-rexne-li-%C3%8Esra%C3%AEl%C3%AA-dike. Accessed: 06. 05. 2025.

27. ---.“Ermenistan û Azerbaycan hev bi kûştina sivîlan tometbar dikin”. *Kurdistan24*, 07 Oct. 2020, https://tinyurl.com/5dfynv3h. Accessed 09. 05. 2025

28. ---. “Ilham Aliyev: Artêşa Azerbaycanê Madagiz ji Ermenistanê stand!”. *Kurdistan24*, 03 Oct. 2020, https://tinyurl.com/3ae7ztra. Accessed: 06. 05. 2025.

29. ---. “Ji Trump, Macron û Pûtîn bangaweziya Qerebaxê”. *Kurdistan24*, 01 Oct. 2020, https://tinyurl.com/msys9nbe. Accessed: 06. 05. 2025.

30. ---. “Kanada: Nabe Tirkiye çekên me ji bo karên xirab bikar bîne”. *Kurdistan24*, 02 Oct. 2020, https://tinyurl.com/3j6tshys. Accessed: 06. 05. 2025.

31. ---. “Kiran: Di şerê Qerebaxê de Rûsyayê Ermenistan ceza kir”. *Kurdistan24*, 16 Nov. 2020, https://tinyurl.com/45f89s49. Accessed: 07. 05. 2025.

32. ---. “ Li Qerebaxê 18 çekdarên Sûrî hatin kuştin ”. *Kurdistan24*, 27 Oct. 2020, https://tinyurl.com/4f4ptcfu. Accessed: 08. 05. 2025.

33. ---. “Macron: Mîlîtanên Suriyeyî şandine Qerebaxê”, *Kurdistan24,* 01 Oct, 2020, https://tinyurl.com/3kn68aw4. Accessed: 06. 05. 2025.

34. ---. “Macron: Siyaseta Tirkiyê li navçeyê metirsîdar e”, *Kurdistan24,* 30 Sep, 2020, https://tinyurl.com/4urad7dk. Accessed: 06. 05. 2025.

35. ---. “Parlementerê Ermenistanê: Kurd di şerê Azerbeycan û Ermenistanê de şehîd dikevin!”. *Kurdistan24*, 28 Sep. 2020, https://tinyurl.com/4ctu7t5z. Accessed: 06. 05. 2025.

36. ---. “Rêberê Qerebaxê: Hêzên Azerbaycanê tenê 5 kîlometre dûrî me ne”. *Kurdistan24*, 30 Oct. 2020, https://tinyurl.com/mr2pr62v. Accessed: 08. 05. 2025.

37. ---. “Rûstem Bakoyan: Tirkiye bi sûretê serbazên Azerbaycanê li dijî me şer dike”. *Kurdistan24*, 29 Sep. 2020, https://tinyurl.com/5n6wvf3r. Accessed: 06. 05. 2025.

38. ---. “Şerê navbera Ermenistan û Azerbaycan zirarê dide Tirkiyê”. *Kurdistan24*, 28 Sep. 2020, https://tinyurl.com/36e9dp57. Accessed: 05. 05. 2025.

39. ---. “Şerê Qerebaxê! "Tirkiye 10 hezar TL dide çekdarên Sûriyeyî"”. *Kurdistan24*, 03 Oct. 2020, https://tinyurl.com/5a3nn2vy. Accessed: 06. 05. 2025.

40. ---. “Têmûrê Xelîl: Rûsya hewl dide şerê Ermenistan û Azerbaycanê rawestîne”. *Kurdistan24*, 28 Sep. 2020, https://tinyurl.com/bde7bczk. Accessed: 05. 05. 2025.

41. ---. “VÎDEO–Ermenistanê dîmenên têkbirina helîkoptereke Azerbaycanê belav kir”. *Kurdistan24*, 10 Oct, 2020, https://tinyurl.com/34ck9zvx. Accessed: 06. 05. 2025.

42. Lantzov, Sergey. “The Second Karabakh War: Background, Causes, Consequences.” *Polis. Political Studies*, vol. 32, no. 3, pp. 96-107, 2022, doi: 10.17976/jpps/2022.03.08

43. “McCaul and Engel Statement on Turkey Actions Undermining NATO Alliance”. F*oreign Affairs*, 16 Dec, 2020, https://foreignaffairs.house.gov/press-release/mccaul-and-engel-statement-on-turkey-actions-undermining-nato-alliance/. Accessed: 03. 05. 2025.

44. Meibodi, Hosein Pourahmadi and Mahdi Feizollahi, “The Escalation of Tension in Nagorno-Karabakh and the Challenge of Iran's Regional Interests: 2020-2023.” *Journal of Central Eurasia Studies*, Vol. 16, No. 2, Apr. 2024, pp. 75-100, doi:10.22059/JCEP.2024.370397.450191.

45. Miarka, Agnieszka. “The 2020 Autumn War in Nagorno-Karabakh: Course and Implications for the Strategic Balance of Power in the South Caucasus Region.” *Asian Affairs*, vol. 52, no. 4, pp. 826-851, 2021, doi.org/10.1080/03068374.2021.1993050

46. Mihemed, Xalid Cemîl. “Şerê Ukraynayê pêgeha Azerbaycanê di enerjiya cîhanê de bihêztir kiriye”. *Rûdaw*, 18 Jul, 2023, https://www.rûdaw.net/kurmanci/world/180720232. Accessed: 08. 05. 2025.

47. Mylroie, Laurie. “Russia Strikes Camp of Turkey’s Foreign Legion, including Fighters against Syrian Kurds”. *Kurdistan24*, 27 Oct. 2020, https://tinyurl.com/449mbp6c. Accessed: 02. 05. 2025

48. Mylroie, Laurie. “US, France, Russia Call for Nagorno-Karabakh Ceasefire, but Turkey Encourages Azeri Offensive”. *Kurdistan24*, 07 Oct. 2020, https://tinyurl.com/33adx4se. Accessed: 02. 05. 2025.

49. Petrosyan, Margarit. “The Role of Non-State Actors in Modern Warfare: The Case of Syria and Nagorno-Karabakh.” *Journal of Balkan and Near Eastern Studies, Taylor & Francis Journals*, vol. 26, no. 2, pp. 149-163, Mar. 2024, doi: 10.1080/19448953.2023.2233364.

50. Rûdaw. https://www.rudaw.net/english/about. Accessed: 10. 08. 2025.

51. ---. “Azerbeycanê li herêma Qerebaxê dest bi ‘operasyonê’ kir”. *Rûdaw*, 19 Sep, 2023, https://www.rûdaw.net/kurmanci/world/190920232. Accessed: 07. 05. 2025.

52. ---. “Nagorno-Qerebax: Bi hezaran Ermeniyan berê xwe da Ermenistanê”. *Rûdaw*. 28 Sep. 2023, https://www.rûdaw.net/kurmanci/world/280920233. Accessed: 07 May 2025.

53. ---. “Nûçegihanên Rûdawê 2 xelat standin”. *Rûdaw*. 23 Nov. 2024, https://www.rûdaw.net/kurmanci/kurdistan/231120247. Accessed: 07. 05. 2025.

54. ---. “Sala 2023yan li cîhanê çi qewimî?”. *Rûdaw*. 28 Dec. 2023, https://www.rûdaw.net/kurmanci/world/281220233. Accessed: 07. 05. 2025.

55. Şeddadî, Kamîz. “Gotûbêjên di navbera Ermeniyên Qerebaxê û Azerbeycanê de dest pê kir”. *Rûdaw*, 21 Sep, 2023, https://www.rûdaw.net/kurmanci/world/210920233. Accessed: 07. 05. 2025.

56. Wilgenburg, van Wladimir. “877 civilians arrested in Syria’s Afrin by Turkish-backed forces in 2020: Rights group”. *Kurdistan24*, 29 Jan. 2021, https://tinyurl.com/7978kdwm. Accessed 09.05.2025

57. Wilgenburg, van Wladimir. “Danish parliament condemns Turkish aggression in northeast Syria”. *Kurdistan24,* 14 Nov. 2020, https://www.kurdistan24.net/en/story/383491/Danish-parliament-condemns-Turkish-aggression-in-northeast-Syria. Accessed: 03.05.2025.

58. Wilgenburg, van Wladimir. French Kurdish journalist injured in Nagorno-Karabakh conflict. *Kurdistan24*, 03 Oct. 2020, https://www.kurdistan24.net/en/story/383260/French-Kurdish-journalist-injured-in-Nagor no-Karabakh-conflict. Accessed: 01.05.2025

59. Ya'qoube, Lazghine. “What drives Turkey’s recent increased attacks on Syrian Kurds?”. *Rûdaw*, 01 Aug. 2022, https://www.rûdaw.net/english/opinion/31072022. Accessed: 08. 05. 2025.

WORKS CITED

1. Ghazaryan, Serob. T'urqeren-hayeren bar'aran. [Turkish-Armenian Dictionary] 2003 (in Armenian)

2. Hayastani Hanrapetut'yan Azgayin Jhoghov, pashtonakan kayq, [Official Website of the National Assembly of the Republic of Armenia] http://www.parliament.am/deputies.php?sel=details&ID=1371&lang=arm. Hasaneli e' 10. 08. 2025 (in Armenian)

3. Hayastani Hanrapetut'yan Azgayin Jhoghov, pashtonakan kayq, [Official Website of the National Assembly of the Republic of Armenia] http://www.parliament.am/deputies.php?sel=details&ID=1365. Hasaneli e' 10. 08. 2025 (in Armenian)

4. Kurdoev, Kanat K. *Kurdsko-russkij slovar'*. Gosudarstvennoe izdatel'stvo inostrannyh i nacional'nyh slovarej, Moskva. [*The Kurdish-Russian dictionary*. State Publishing House of Foreign and National Dictionaries, Moscow] 1960. (in Russian)

5. Sargsyan, Hamlet. *Ler'nayin Gharabaghi bnakchut'yan t'vi ev e't'nik kazmi sharjhy'nt'acy' XIX darum*, Hasaneli e' 10. 05. 2025 [*The Population and Ethnic Composition Dynamics of Nagorno-Karabakh in the 19th Century*]. (in Armenian)

6. Step'anyan, R'uzanna. «LGh dataxazut'yun. Zinvorneric mekin glxatel en kendanut'yan o'roq». *Azatut'yun R'adiokayan*. [“Artsakh Prosecutor's Office: One of the Soldiers was Beheaded while still Alive”. *Azatutyun Radiokayan*] 01 Hulis. 2016, Hasaneli e' 10. 05. 2025. (in Armenian)

7. T'arverdyan, Sat'enik. «Ayspes Kochvac' «Karmir Qrdstani» verakangnman p'ord'ery' (1988-1992)». *Gitakan Arcax*, , № 2(13), e'j 248-263. [“The Recovery Attempts of the so-called “Red Kurdistan” (1988-1992). *Scientific Artsakh*, № 2(13), pp. 248-263] 2022. (in Armenian)

THE KURDISH-LANGUAGE MEDIA COVERAGE OF THE THIRD ARTSAKH WAR (2020-2023) (Kurdistan24, Rûdaw)

SATENIK TARVERDYAN
Yerevan State University, Faculty of Oriental Studies,
Chair of Iranian Studies, Ph.D. Student,
Yerevan, the Republic of Armenia

This topic examines news articles published on the Kurdish-language websites regarding the Third Artsakh War and the events following it. We analysed the content of news websites' articles published in the Kurdish Northern Kurmanji dialect on the Third Artsakh war.

Central question is to study a content analysis of publications, conclusions by the authors of the news articles of the major news websites in Iraqi Kurdistan (Kurdistan24, Rûdaw) that have pro-Barzani and partly pro-Talabani strategy, and whether the reporters mentioned "Red Kurdistan", taking into account the fact that it had been located in the territory of Artsakh.

The methodological foundation of this research is based content qualitative analysis, critical discourse, semiotic analysis and comparative methods. The relevance of the research is defined by the importance of news articles regarding the military operations between Armenia and Azerbaijan taking place in the territory of Artsakh published in the Kurdish media, and this article is a study of those publications in the Armenian scientific field.

The study concludes that the Kurdish press continues to be interested in Armenia-Azerbaijan conflict in Artsakh, Turkey's involvement, the international community's attitude towards the issue, and to convey an opinion within media, as well as to provide some information on this topic to the Kurdish audience. In some articles, there was brief information about the so-called "Red Kurdistan" that existed in the territory of Artsakh during the Soviet Union. Although the Kurdish "autonomy" (1923-1929) was short-lived in history, the Kurdish media authors highlight and remind about it. The history of so-called "Red Kurdistan" continues to "remain alive" in the social and political discourse of modern Kurds.

Keywords: *The Kurdish-language news websites, the third Artsakh war, Nagorno-Karabakh, "Red Kurdistan", Syrian militants, Turkish intervention, Azerbaijan offensive, conflict, military operation.*

ОСВЕЩЕНИЕ ТРЕТЬЕЙ АРЦАХСКОЙ ВОЙНЫ В КУРДСКОЙ ПРЕССЕ (2020-2023) (Kurdistan24, Rûdaw)

САТЕНИК ТАРВЕРДЯН
соискатель кафедры иранистики факультета востоковедения
Ереванского государственного университета,
г. Ереван, Республика Армения

Целью данной статьи является рассмотрение статей, опубликованных в курдской прессе и посвященных Третьей Арцахской (Карабахской) войне и последовавшим за ней событиям. В статье представлены результаты мониторинга публикаций, выполненных на северном диалекте курдского языка — курманджи.

Для достижения данной цели была поставлена ключевая задача изучить содержание статей, опубликованных на основных новостных сайтах Иракского Курдистана (Kurdistan24, Rûdaw) и выводы авторов статей с учётом пробарзанийской и отчасти проталабанийской направленности этих ресурсов. Одной из задач также является изучение того, в какой степени в этих публикациях упоминается «Красный Курдистан», учитывая его историческое расположение на территории Арцаха.

Методологическую основу исследования составляют качественный анализ контента, критический дискурс, семиотический анализ и сравнительные методы.

Актуальность данной работы обусловлена тем, что курдские СМИ внимательно следили за военными действиями, происходящими в Арцахе, и активно публиковали информацию, а данная статья представляет собой исследование этих публикаций в армянской научной сфере.

В ходе исследования мы пришли к выводу о том, что курдская община продолжает интересоваться армяно-азербайджанскими столкновениями на территории Арцаха, вовлеченностью Турции, отношением международного сообщества к этому вопросу, а также доносить определенное мнение на уровне публикаций в СМИ, а также предоставлять информацию по этой теме курдской общине. В некоторых статьях, кратко описывается так называемый «Красный Курдистан», существовавший на территории Арцаха во времена Советского Союза. В них также отмечается, что, хотя курдская «автономия» (1923-1929) просуществовала недолго в истории, информация о ней подчёркивается и напоминается и продолжает «оставаться живым» в общественном и политическом дискурсе современных курдов.

Ключевые слова: *курдские новостные сайты, третья Арцахская война, Нагорный Карабах, «Красный Курдистан», сирийские боевики, турецкая интервенция, наступление Азербайджана, конфликт, военная операция.*

ԼՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ, JOURNALISM, ЖУРНАЛИСТИКА

ՎԱՎԵՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿԻՆՈՆ՝ ՈՐՊԵՍ ՄԵԴԻԱԳՈՐԾԻՔ ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ 44-ՕՐՅԱ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՑ ՀԵՏՈ (2020-2023 ԹԹ.) *

ՀՏԴ 070:(054):94(4/9) *DOI: 10.52063/25792652-2025.2.25-215*

ԱՆՆԱ ՄԿՐՏԻՉՅԱՆ
Երևանի պետական համալսարանի նոր մեդիայի և հաղորդակցության ամբիոնի դասախոս, բանասիրական գիտությունների թեկնածու, ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
anna.mkrtichyan555@gmail.com
ORCID: 0009-0005-7469-9912

Ղարաբաղյան հակամարտության արդի փուլը և դրա հետևանքով ձևավորված ռազմաքաղաքական ու տեղեկատվական իրողությունները պահանջում են բազմակողմանի ուսումնասիրմամբ անդրադառնալ հիմնախնդրին առնչվող երևույթներին: Հոդվածի նպատակն է ներկայացնել Արդրբեջանի արտաքին տեղեկատվական քաղաքականությունը 44-օրյա պատերազմից հետո՝ մինչև 2023թ. Արցախի բնակչության բռնի տեղահանությունն ընդգրկող ժամանակահատվածում՝ վավերագրական կինոարտադրության օրինակով: Վիդեոբովանդակությունը դիտարկել ենք որպես մեդիագործիք տեղեկատվական պատերազմում, վեր հանել դրա կիրառման դրսևորումները՝ ուղղված ադրբեջանական հայատյաց քաղաքականության շարունակական խորացմանը:

Նպատակին հասնելու համար առաջադրել ենք հետևյալ խնդիրները՝ վերլուծել հետպատերազմական շրջանում Ադրբեջանի պետական կառույցների նախաձեռնությամբ ստեղծված և տեղական ու միջազգային տեղեկատվական միջավայրում տարածված վավերագրական ֆիլմերի բովանդակային շեշտադրումները՝ դիտարկելով դրանց կառուցվածքային, գաղափարախոսական և մեկնաբանողական առանձնահատկությունները, ինչպես նաև բացահայտել դրանցում արտացոլված իրողությունների ներկայացման մեթոդաբանական մոտեցումներն ու տեղեկատվական ազդեցության ռազմավարությունները:

Հատուկ ուշադրություն է դարձվել վավերագրական կինոյին՝ որպես հանրային գիտակցության ձևավորման, հուշապատմության կառուցման և տեղեկատվական ռազմավարությունների արտացոլման ազդեցիկ միջոցի: Ժամանակակից աշխարհում պատերազմները տեղի են ունենում ոչ միայն ռազմի դաշտում, այլև մեդիատիրույթում, որտեղ կիրառվում են տարաբնույթ հաղորդակցական ռազմավարություններ և տեղեկատվական մանիպուլյացիայի գործիքակազմ՝ հասարակական ընկալումները վերահսկելու և քաղաքական նպատակներ սպասարկելու համար:

* Հոդվածը ներկայացվել է 04.06.2025թ., գրախոսվել՝ 31.07.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.09.2025թ.:

Աշխատանքը շարադրվել է քննական, համադրման և համեմատական մեթոդների կիրառմամբ:

Հետազոտության հիմնական եզրահանգումն այն է, որ 44-օրյա պատերազմից հետո Ադրբեջանի տեղեկատվական քաղաքականությունը նպատակաուղղված է իր դիրքորոշման և ձեռքբերումների ներկայացմանը, որտեղ վավերագրական ֆիլմարտադրությունն օգտագործվում է որպես քարոզչական գործիք՝ հաճախ միակողմանի գնահատականներով և ապատեղեկատվության տարրերով:

Հիմնաբառեր՝ *վավերագրական կինոարտադրություն, վավերագրական կինո, վիդեոբովանդակություն, մեդիագործիք, Արցախ, արցախյան (Լեռնային Ղարաբաղի) հիմնախնդիր, տեղեկատվական քաղաքականություն, Ադրբեջան, ապատեղեկատվություն, քարոզչություն:*

Նախաբան

2020թ. սեպտեմբերի 27-ին Արցախի Հանրապետության նկատմամբ Ադրբեջանի սանձազերծած և 44 օր տևած պատերազմի ընթացքում և դրանից հետո ընթանում էր նաև ակտիվ տեղեկատվական պատերազմ: Կեղծ թեզերի շահարկման նպատակով Ադրբեջանը լայնորեն կիրառում էր տարբեր մեդիագործիքներ, իսկ պատերազմից հետո վավերագրական ֆիլմերը դարձան արդյունավետ միջոց՝ լսարանի գիտակցության և հոգեկանի վրա ներազդման տեսանկյունից: Հենց այդ շրջանում էր, որ Ադրբեջանը, ի թիվս այլ հարցերի և պահանջների, սկսեց ակտիվորեն շրջանառել իր մշակույթի և պատմության մասին հորինված տեղեկատվություն: Վավերագրական ֆիլմերը դարձան Ադրբեջանի արտաքին տեղեկատվական քաղաքականության առանցքային գործիքներից՝ այդ կերպ նենգափոխված «իրականություն» ցույց տալով աշխարհին կամ գոնե նրանց, ում քիչ բան է հայտնի արցախյան հիմնախնդրի և հայ-ադրբեջանական հակամարտության մասին:

Վավերագրական կինոն՝ որպես տեղեկատվական պատերազմի և հանրային հիշողության մոդելավորման գործիք

Կինոտարեգրությունը, որը կինովավերագրության տեսակներից է, արվում է ոչ թե օպերատիվ իրազեկման, այլ պատմությանն ի պահ տալու նպատակով: Դիտարկելով վավերագրական կինոյի դերը հիշողության քաղաքականության, հանրային կարծիքի ձևավորման և ինքնության վերաիմաստավորման գործընթացում՝ հարկ է նկատել, որ կինոն չափազանց կարևոր նշանակություն ունի քարոզչության առումով՝ հատկապես հետպատերազմյան քարոզչական համատեքստում: Ի վերջո, կինոն ստեղծում է վարքի մոդել, կանխատեսում արժեքներ և մոտեցումներ (Айрапетова 128): Արվեստագիտական, տեսաբանական և նարատիվ մոտեցումների միջոցով կինոն վերածվում է տեղեկատվական ազդեցության հզոր գործիքի:

«Վավերագրական ֆիլմ» տերմինն (անգլ. documentary) առաջին անգամ ժանրի առնչությամբ օգտագործել է բրիտանացի կինոռեժիսոր Ջոն Գրիերսոնը՝ «անգլ. The Moviegoer)» կեղծանունով, Ռոբերտ Ֆլաերտիի «Հարավային ծովերի Մոանան» ֆիլմի գրախոսության մեջ («The New York Sun», 8 փետրվարի, 1926թ.): Վավերագրական ֆիլմը սովորաբար հիմնված է իրական իրադարձությունների և մարդկանց վրա: Ջ. Գրիերսոնը վավերագրական ֆիլմը սահմանեց որպես «իրականության ստեղծագործական մշակում»՝ ընդգծելով, որ կինոյի լեզուն կատարում է ոչ միայն հաղորդակցական, այլև գեղագիտական գործառույթ (Айрапетова 130):

Հաղորդակցվելով զանգվածային լսարանի հետ՝ վավերագրական ֆիլմը՝ որպես մեդիաարտադրանք, ունակ է ձևավորելու որոշակի պատկերացումներ և ունենալու ազդեցություն մարդու աշխարհայացքի վրա (Смирнова 69): Վավերագրության

ավանդույթն օժտված է մեզ փոխանցելու իրականության տպավորության կարողության ուժով. այն զորեղ տպավորություն է (Nichols 13): Միաժամանակ այն ազդեցիկ և կիրառելի գործիք է տեղեկատվական հակապայքարում՝ տեղեկատվական առավելության հասնելու կամ արտերկրների (հակառակորդի) նկատմամբ առաջնահերթության պահպանման համար, տեղեկատվական օբյեկտների վրա տեղեկատվական կամ ֆիզիկական ներազդեցությամբ և նրանց կողմից նմանատիպ ներազդեցությունից պաշտպանվելու ճանապարհով (Ղալեչյան 79): Բազմաթիվ են դեպքերը, երբ պատմության մասին որոշակի պատկերացումներ ստեղծում (հորինում) են պետական վերնախավը կամ մտավորականության որոշ շերտեր, և դրանք այնուհետև կրթության համակարգի և քարոզչության միջոցով ներմուծվում են հասարակական շրջանակներ՝ հիմք դառնալով պատմության մասին անհատական պատկերացումների ձևավորման (տես՝ Halbwachs):

Վավերագրական ֆիլմերը կարող են ծառայել որպես «միջանկյալ հիշողության վայրեր», որտեղ անհատական և կոլեկտիվ հիշողությունները միաձուլվում են՝ ստեղծելով նոր հանրային պատմություն (տես՝ Assmann): Այս ամենը հաշվի առնելով՝ կարելի է փաստել, որ վավերագրական ֆիլմերը կարող են նաև կողմնակալ և ընտրողական լինել տեղեկատվության մատուցման հարցում, և դիտողների համար կարևոր է դրանք դիտարկել քննադատաբար և թերահավատության առողջ չափաբաժնով: Դժվար է ընդհանրացումներ անել այն մասին, թե ինչպես են վավերագրական ֆիլմերն ազդում պատերազմի ընթացքի վրա կամ հետպատերազմյան շրջանում հանրության տրամադրությունների, վարքագծի, տեսակետների վրա, քանի որ կոնկրետ ֆիլմի ազդեցությունը կախված է մի շարք գործոններից, ինչպիսիք են՝ ֆիլմի հասանելիությունն ու ազդեցիկությունը, դրա թողարկման ժամկետը և այն քաղաքական և սոցիալական համատեքստը, որում հրապարակվել է: Այնուամենայնիվ, պատմությանը հայտնի են որոշ վավերագրական ֆիլմեր, որոնք հենց պատերազմի ժամանակ զգալի ազդեցություն են ունեցել հասարակական կարծիքի և քաղաքականության վրա: Օրինակ՝ Վիետնամի պատերազմի ժամանակ «Սրտեր և մտքեր» (1974թ.) վավերագրական ֆիլմը խիստ քննադատության էր ենթարկում ԱՄՆ քաղաքականությանը Վիետնամում և վերագրվում էր նրան, որ օգնեց հասարակության կարծիքը շրջել պատերազմի դեմ: Նույնը կարելի է ասել նաև «Ձմեռային զինվորը» (1972թ.) վավերագրական ֆիլմի մասին, որն ուսումնասիրում և բացահայտում էր Վիետնամում ամերիկացի զինվորների կողմից իրականացված վայրագությունները և նպաստում հակապատերազմական տրամադրությունների աճին:

Պատերազմի վավերագրողները հաճախ օգտագործում են ռազմագերիներին, քաղաքացիական անձանց, զինվորներին, տեղահանվածներին, փախստականներին, խաղաղ բնակչությանը՝ որպես վավերագրական ֆիլմի «գործիք»: Այդ առումով բացառություն չէ նաև Արցախյան պատերազմը և հայ-ադրբեջանական հակամարտությունը:

Ադրբեջանական ֆիլմերը՝ որպես հայ-ադրբեջանական հակամարտության վերաբերյալ քարոզչական գործիք

Արցախի հայկական պատմության խեղաթյուրման գործին Ադրբեջանը լծված է արդեն մի քանի տասնամյակ՝ սկսած հայ բնակչության «եկվորության» թեզի «ապացուցման» և միջազգային գիտական ու հասարակական շրջաններում դրա տարածման փորձերից մինչև «ագրեսիվ, դավադիր թշնամու» կերպարի ձևավորում:

Ադրբեջանը միշտ է և՛ ներքին, և՛ արտաքին տիրույթում վարել հստակ հակահայ քաղաքականություն, որը երկրի էթնոքաղաքականության առանձնահատկություններից է: Այսօր էլ այդ երկրում դեռ մանկուց երեխաները դաստիարակվում են ակնհայտ հայատյացությամբ, ինչը քողարկվում է

հայրենասիրությամբ: Սա նկատելի է նաև վավերագրական ֆիլմերում: «BBC News»-ի ռուսական ծառայության կողմից պատրաստված «Нагорный Карабах: жизнь после войны» (https://www.youtube.com) («Լեռնային Ղարաբաղ. կյանքը պատերազմից հետո», 2021թ.) ֆիլմում ներկայացվում է երկու երկրներում մարդկանց ճակատագրերը, ովքեր ստիպված են եղել լքել իրենց տները կամ հակառակը: Հերոսներից մեկը՝ պատերազմի ընթացքում ականապայթյունային բեկորային վիրավորում ստացած ադրբեջանցի է, ով պատմում է՝ ինչպես է ստացել վնասվածքը: Նկարահանման ողջ ընթացքում ներկա է նաև նրա անչափահաս որդին: Լրագրողի հարցին, թե ինչ է զգում այն մարդու (մարդկանց) նկատմամբ, ում պատճառով հայրը տուժել է, երեխան պատասխանում է. «Կմեծանամ, կգրանցվեմ սահմանապահ զորքերում, կգնամ Հայաստան, կսպանեմ հայերին և վրեժ կլուծեմ հայրիկի համար»: Նմանատիպ հայատյաց և ապատեղեկատվություն պարունակող օրինակները հաճախ հանդիպում են ադրբեջանական վավերագրական ֆիլմերում: Այս ֆիլմի օրինակով կարելի է արձանագրել, որ ադրբեջանական մեդիատեքստերը ոչ միայն փաստագրում են պատերազմական հետևանքները, այլև օգտագործվում են ազգային հիշողության ձևավորման և սերունդների շրջանում հակահայ թշնամանք սերմանելու նպատակով՝ հայրենասիրության քողի տակ վերարտադրելով էթնիկ հակամարտության լեզուն ու պատկերացումը: Այս համատեքստում վավերագրական կինոն հանդես է գալիս որպես գաղափարախոսական գործիք, որն ազդում է ոչ միայն ներկայի ընկալման, այլև ապագա սերնդի ինքնության կառուցման վրա:

Նպատակ ունենալով հաստատել Ադրբեջանի պաշտոնական նարատիվը և ամրապնդել ազգային ինքնագիտակցությունը, միաժամանակ ազդելով հասարակական ընկալումների վրա՝ 44-օրյա պատերազմից հետո Ադրբեջանի մշակույթի նախարարությունը, Հանրային հեռուստաընկերությունը (AzTV) և պետական պատվերով շատ այլ կառույցներ և ստեղծագործական խմբեր ակտիվորեն լծվել են վավերագրական ֆիլմերի ստեղծման գործին («Shusha, you are free!» (թարգմ. «Շուշի, դու ազատ ես»), «We» (թարգմ. «Մենք»), «Fulya» («Ֆուլյա») և այլն): Վերջինը՝ «Ֆուլյա»-ն, արտադրվել է «Ադրբեջանֆիլմ» ստուդիայի (Ադրբեջան) և «Dada Yapım» ընկերության (Թուրքիա) հետ համատեղ: Արձանագրենք՝ պատերազմից հետո Ադրբեջանի տեղեկատվական քաղաքականությունն ուղղված է ռազմական գործողությունների դաշտում ձեռքբերումների քարոզչությանը և հակամարտության պատմության խեղաթյուրմանը: Վավերագրական ֆիլմարտադրությունը դարձել է այդ նպատակին հասնելու գործիքներից մեկը:

Հետպատերազմյան Ադրբեջանում տեղի միջազգային հեռուստաալիքի՝ «CBC TV Azerbaijan»-ի նկարահանած վավերագրական ֆիլմերից մեկը՝ «Хроника второй Карабахской войны: повесть о 44 днях» (թարգմ. «Ղարաբաղյան երկրորդ պատերազմի ժամանակագրությունը. պատմություն 44 օրերի մասին»), փաստագրական զեկույց է պատերազմի ընթացքում Արցախում տեղի ունեցած իրադարձությունների մասին: Ֆիլմում, սպասելիորեն, փորձ է արվում որպես բացարձակ ագրեսոր ներկայացնելու հայկական կողմին: Լրագրողն իր խոսքում ներկայացնում է պատերազմի սկիզբը՝ նշելով, որ սեպտեմբերի 27-ի վաղ առավոտյան հայկական զինված ուժերը շփման գծի ողջ երկայնքով անցել են հարձակման: Պատերազմի ընթացքը նկարագրելուց հայկական կողմին է վերագրվում Ադրբեջանի կիրառած ֆոսֆորային զենքը, խաղաղ բնակչության ռմբակոծումը և այլն: Ընդհանուր առմամբ, ֆիլմերում շրջանառվող կեղծ թեզերից և քարոզչական տարրերից հարկ է առանձնացնել մի քանիսը, այն է՝ «Պատերազմը նախաձեռնել է Հայաստանը», «Պատերազմը, բռնազավթված տարածքներն ազատագրելու պարտադրված միջոց էր», «Ադրբեջանը դառնում է հակամարտության հաղթող», «Պատերազմի լուծումը հեշտ և արագ տրվեց ուժեղ առաջնորդության շնորհիվ», «Հայաստանը պատրաստ չէ երկխոսության և հակամարտության խաղաղ կարգավորման», «Հայաստանը

խախտում է հրադադարը և շարունակում է հարձակվել ադրբեջանական դիրքերի վրա» և այլն:

2020 թ. նոյեմբերի 9-ից հետո Հայաստանի և Արցախի դեմ ադրբեջանական ագրեսիայի տարբեր դրսևորումների ընթացքում բազմիցս ականատես ենք եղել տեղեկատվական գրոհների ակտիվացման և համեմատաբար ավելի պասիվ փուլերի: Ընդ որում, ադրբեջանական քարոզչության կարևոր առանձնահատկություններից է, որ տեղեկատվական գրոհներում նոր նարատիվների տարածման հարցում առաջնորդող դերը պատկանում է Ադրբեջանի նախագահին: Իշխանությունների կողմից վերահսկվող, ուղղորդվող մեդիան նշված քարոզչությանը լրացնող դեր է կատարում և սերտաճած է պետական քարոզչությանը: Ավելին, Ադրբեջանն իր քարոզչական արշավները կազմակերպում է՝ հաշվի առնելով տարբեր թիրախային լսարաններ. ներքին, միջազգային, հայկական: Յուրաքանչյուր լսարանի համար ուղերձները փաթեթավորվում են տարբեր կերպ (https://theanalyticon.com): Պատահական չէ, որ ադրբեջանական վավերագրական ֆիլմերը տարածվում են ոչ միայն ադրբեջաներեն, այլև այլ լեզուներով: Մասնավորապես՝ «CBC TV Azerbaijan»-ի նկարահանած վավերագրական ֆիլմերը՝ «Триумф: кодовое слово «железный кулак»: Карабах» (թարգմ. «Հաղթանակ. կոդային բառը՝ երկաթե բռունցք. Ղարաբաղ»), «День расплаты: детали антитеррористической операции» (թարգմ. «Վրեժի օրը. հակաահաբեկչական գործողության մանրամասները») և այլն ուղղված են ռուսալեզու լսարանին: Ադրբեջանի նախագահի դեռևս 2011թ. -ի հրամանագրով և պետական համապատասխան ծրագրի շրջանակում ստեղծված «Վիրտուալ Ղարաբաղ» տեղեկատվական և հաղորդակցական տեխնոլոգիաների կենտրոնի կողմից նկարահանած «Карабах: наследие наших предков» (թարգմ. «Ղարաբաղ. մեր նախնիների ժառանգությունը») վավերագրական ֆիլմը ևս ուղղված է ռուսալեզու լսարանին՝ ներկայացնելով պատմական ակնհայտ կեղծ թեզեր, հորինված պատմություն, ձեռքբերումների քարոզչություն, հակամարտության պատմության խեղաթյուրում և այլն:

Եթե վավերագրական կինոն դիտարկենք որպես տվյալ ժամանակի տեսագրային փաստագրում, ապա ադրբեջանցի օգտատերերի տարածած տեսանյութերը կարելի է համարել վավերագրության ոչ պրոֆեսիոնալ ձևաչափ: Ադրբեջանի զինծառայողները ոչ միայն նկարահանել են իրենց մասնակցությունը ռազմագերիների խոշտանգումներին և սպանություններին, այլև հետևողականորեն տարածել այդ նյութերը սոցիալական ցանցերում, որոշ դեպքերում՝ ուղարկել տուժողների հարազատներին: Թեև վավերագրական ֆիլմերը պետք է հիմնվեն փաստերի վրա, սակայն ադրբեջանցի շատ վավերագրողներ ներկայացնում են սուբյեկտիվ մեկնաբանություններ՝ խեղաթյուրելով անցյալը, սպասարկելով քաղաքական նպատակներ և ազդելով ներքին ու արտաքին լսարանի ընկալումների վրա:

Եզրահանգումներ

Ժամանակակից հասարակություններում տեղի ունեցող փոխակերպումներն արտացոլվում են հասարակական գիտակցության մեջ թե՛ ստույգ, թե՛ աղավաղված ձևով՝ առաջացնելով մոլորություններ, կարծրատիպեր, միֆեր և այլն (Դեմիրճյան 11): Հետևաբար, վավերագրական ֆիլմարտադրության օրինակով կարելի է փաստել, որ Ադրբեջանի տեղեկատվական քաղաքականությունն ուղղված է իր ձեռքբերումների քարոզչությանը ինչպես ներքին, այնպես էլ միջազգային մակարդակներում: Քարոզչության հիմքում դրվում է Հայաստանը որպես թշնամի, ագրեսոր և պատերազմական հանցագործությունների հեղինակ ներկայացնելը: Ադրբեջանական քարոզչամեքենան, որ հակահայկականության մասով մշտապես կատարելագործման ուղի է անցնում, պատերազմից հետո աչքի է ընկնում ռազմավարական

հաղորդակցության ավելի կոպիտ գործիքների կիրառմամբ՝ այդ թվում շեշտը դնելով հոգեբանական ներազդման միջոցներից հիշողության քաղաքականության վրա (Համբարձումյան 89):

Ռուս ռազմական լրագրող Տիմոֆեյ Երմակովը, ներկայացնելով իր «Անկոտրում Արցախ» (Youtube 2020) վավերագրական ֆիլմը, որը պատմում է Ադրբեջանի կողմից Արցախի խաղաղ բնակչությանը թիրախավորելու մասին, նշել է. «Մենք կանխամտածված հրաժարվել ենք մեկնաբանել ֆիլմում ներկայացված կադրերը, որպեսզի դրանք չխանգարեն անաչառ ընկալելու տեսածը» (Armenpress 2020): Այս համատեքստում ակնհայտ է, որ վավերագրական կինոն կարող է հանդես գալ թե՛ որպես քարոզչության միջոց, թե՛ որպես փաստերի անաչառ արձանագրման հարթակ՝ կախված հեղինակային դիտանկյունից և կիրառվող մեթոդաբանությունից: Մինչդեռ վավերագրական կինոն, երբ ենթարկվում է միակողմանի մեկնաբանությունների և փաստերի ընտրողական ներկայացման, կարող է վերածվել տեղեկատվական մանիպուլյացիայի գործիքի՝ խաթարելով իրականության ընկալումը:

Վավերագրական կինոն՝ որպես հանրային հիշողության և քաղաքական հաղորդակցության հարթակ, ներկայում ձևավորվում է երկակի բնույթով. այն կարող է ծառայել ինչպես փաստերի անաչառ վավերագրման, այնպես էլ գաղափարախոսական մանիպուլյացիայի նպատակների՝ պայմանավորված հեղինակային դիտանկյունով և մեթոդաբանական մոտեցումներով: Ադրբեջանի վավերագրական արտադրանքի դեպքում առավելապես ակնհայտ է վիզուալ քարոզչության ռազմավարական օգտագործումը՝ հակամարտության պատկերն իր օգտին վերաիմաստավորելու և թշնամու կերպարն ինստիտուցիոնալ մակարդակով վերարտադրելու նպատակով:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. «Ադրբեջանի տեղեկատվական գրոհն Արցախի և Հայաստանի դեմ. ի՞նչ կարող ենք հակադրել». Անալիտիկոն, վերլուծաբան Տարոն Հովհաննիսյան, 2023, https://tinyurl.com/4zbrhpe2, Մուտք՝ 08. 05. 2025:
2. Դեմիրճյան, Մովսես. Ճանգվածային գիտակցության միֆերի փոխակերպումները ճգնաժամային իրավիճակներում: «Մեդիան և տեղեկատվությունը 21-րդ դարի պատերազմներում». *Գիտաժողովի նյութեր: ԲՊՀ հանրային հաղորդակցման տեխնոլոգիաների գիտաուսումնական կենտրոն*, 2021, էջ 11:
3. Համբարձումյան, Նաիրա. Հիշողության քաղաքականությունը Ադրբեջանի էթնոքաղաքական կամարտահայտության գործիք և դրա քարոզչական դրսևորումները վավերագրական կինոյում. *«Գիտական Արցախ»*, № 1(16), 2023, Երևան, էջ 89:
4. Ղալեչյան, Արմեն. «Տեղեկատվական պայքարը ռազմական ոլորտում». *Նորավանք ԳԿՀ*, 2016, Երևան, էջ 79:
5. «Ռուս լրագրողները ներկայացրել են «Անկոտրում Արցախ» վավերագրական ֆիլմը». Armenpress, 2020, https://armenpress.am/hy/article/1032660, Մուտք՝ 18. 05. 2025:
6. Айрапетова, Виктория. «Документальный фильм как жанр киноискусства и регистр». *«Օտար լեզուները բարձրագույն դպրոցում»*, 1 (26), 2019, Երևան, էջ 128-138:
7. «Нагорный Карабах: жизнь после войны». Документальный фильм, 2021, https://www.youtube.com/watch?v=v_iywHNb0-g, Մուտք՝ 28. 05. 2025:
8. «Несломленный Арцах». Документальный фильм, 2020, https://www.youtube.com/watch?v=5G5Z1EiUMw0, Մուտք՝ 15. 05. 2025:

9. Смирнова, Валерия. «Документальное кино в системе массовой коммуникации: источник формирования знаний и представлений у аудитории». *Коммуникология: электронный научный журнал*, 2019, Том 4, №1, с. 69.

10. Assmann, Aleida. *Cultural Memory and Western Civilization: Functions, Media, Archives*. Cambridge University Press, 2011.

11. Nichols, Bill. “Introduction to Documentary”. Indiana University Press, Bloomington & Indianapolis, 2001, p. 13, https://www.kufunda.net/publicdocs/Bill_Nichols___Introduction_to_documentary-1-3and6.pdf, Ստուգ՝ 25. 05. 2025:

12. Halbwachs, Maurice. *On Collective Memory*. Chicago, University of Chicago Press, 1992.

WORKS CITED

1. Adrbejani teghekatvakan grohn Arts’akhi yev Hayastani dem. i?nch’ karogh yenk’ hakadrel, verlutsaban Taron Hovhannisyan [Azerbaijan's Information attack against Artsakh and Armenia: What can we do to counter it?] 2023. (in Armenian) https://theanalyticon.com/ogostos-2023/%d5%a1%d5%a4%d6%80%d5%a2%d5%a5%d5%bb%d5%a1%d5%b6%d5%ab-%d5%bf%d5%a5%d5%b2%d5%a5%d5%af%d5%a1%d5%bf%d5%be%d5%a1%d5%af%d5%a1%d5%b6-%d5%a3%d6%80%d5%b8%d5%b0%d5%b6-%d5%a1%d6%80%d6%81%d5%a1%d5%ad%d5%ab/ Accessed: 08.05.2025

2. Demirchyan, Movses. Zangvatsayin gitakts’ut’yan miferi p’vokhakerpumnery chgnazhamayin iravichaknerum. «Median yev teghekatvut’yuny 21-rd dari paterazmnerum», Gitazhoghovi nyut’er. BPH hanrayin haghordakts’man tekhnologianeri gitausumnakan kentron, ej 11, [Transformations of Mass Consciousness Myths in Crisis Situations] 2021. (in Armenian)

3. Hambardzumyan, Naira. Hishoghut’yan k’aghak’akanut’yuny Adrbejani et’nok’aghak’akan kamartahaytut’yan gortsik’ yev dra k’arozch’akan drsevorumnery vaveragrakan kinoyum, [The Politics of Memory as a Tool of Azerbaijan’s Ethno-political Strategy and its Propaganda Manifestations in the Media, Yerevan] 2023, «Gitakan Arts’akh», № 1(16), ej 89. (in Armenian)

4. Ghalech’yan, Armen. Teghekatvakan payk’ary rrazmakan volortum, [Information Warfare in the Military Sphere, Yerevan] 2016, Noravank’ GKH, ej 79. (in Armenian)

5. Rus lragroghnery nerkayats’rel yen «Ankotrum Arts’akh» vaveragrakan filmy, ["Russian Journalists Presented the Documentary Film "Indestructible Artsakh."] 2020, https://armenpress.am/hy/article/1032660 Accessed: 18.05.2025 (in Armenian)

6. Ajrapetova, Viktoriâ. Dokumental'nyj fil'm kak žanr kinoiskusstva i registr, «Otar lezunery bardzraguyn dprots’um», 1 (26), ej 128-138, [Documentary as a Cinema Genre and a Register, Yerevan] 2019, (in Russian)

7. Nagornyy Karabakh: Zhizn' posle voyny, Dokumental'nyy fil'm, ["Nagorno-Karabakh: Life after the war."] 2021, https://www.youtube.com/watch?v=v_iywHNb0-g Accessed: 28.05.2025. (in Russian)

8. Neslomlennyy Artsakh, Dokumental'nyy fil'm, ["Unbroken Artsakh". Documentary,] 2020, https://www.youtube.com/watch?v=5G5Z1EiUMw0 Accessed: 15.05.2025 (in Russian)

9. Smirnova, Valeriya. Dokumental'noye kino v sisteme massovoy kommunikatsii: istochnik formirovaniya znaniy i predstavleniy u auditorii, Kommunikologiya: elektronnyy nauchnyy zhurnal, Tom 4. №1. s.69 [Documentary Film in the Mass Communication System: A Source of Formation of Knowledge and Ideas Among the Audience] 2019. (in Russian)

DOCUMENTARY FILM AS A MEDIA TOOL IN AZERBAIJAN'S INFORMATION POLICY AFTER THE 44-DAY WAR (2020–2023)

ANNA MKRTICHYAN
Yerevan State University, Faculty of Jounralism,
Chair of New Media and Communication,
Lecturer, Ph.D. in Philology,
Yerevan, the Republic of Armenia

The current phase of the Nagorno-Karabakh conflict and the resulting politico-military and informational realities necessitate a comprehensive examination of the issue. The purpose of the article is to analyze Azerbaijan's informational policy in the period following the 44-day war up to the forced displacement of the Armenian population of Artsakh in 2023, using documentary film production. We observe the video content as a media tool in the context of an information war, identifying its uses in deepening and perpetuating Azerbaijan's anti-Armenian policy.

To achieve the research objective, we have set the following goals: to analyze the content emphases of documentary films produced under the initiative of Azerbaijan's state structures in the post-war period and disseminated in local and international informational domains, examining their structural, ideological, and interpretative features, as well as identifying the methodological approaches used to present the depicted realities and the strategies of informational influence.

Special attention is given to documentary film as a powerful medium for shaping public consciousness, constructing collective memory, and reflecting broader informational strategies. In today's world, warfare occurs not only on the battlefield but also within the media sphere, where diverse communication strategies and tools of information manipulation are employed to shape public perception and serve political ends.

The research is conducted using analytical, critical and comparative methods.

The main conclusion of the research is that, following the 44-day war Azerbaijan's information policy has been strategically oriented toward promoting its narrative of achievement and position, with documentary film production serving as a key propaganda instrument - frequently marked by one-sided assessments and elements of disinformation.

Keywords: *Documentary Film Production, Video Content, Documentary Film, Media Tool, Artsakh, Artsakh (Nagorno-Karabakh) Conflict, Information Policy, Azerbaijan, Disinformation, Propaganda.*

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЙ ФИЛЬМ КАК МЕДИАИНСТРУМЕНТ В ИНФОРМАЦИОННОЙ ПОЛИТИКЕ АЗЕРБАЙДЖАНА ПОСЛЕ 44-ДНЕВНОЙ ВОЙНЫ (2020–2023 ГГ.)

АННА МКРТИЧЯН
преподаватель кафедры новых медиа и коммуникации факультета журналистики Ереванского государственного университета,
кандидат филологических наук,
г. Ереван, Республика Армения

Современный этап карабахского конфликта и сформировавшиеся в его результате военно-политические и информационные реалии требуют

всестороннего изучения явлений, связанных с данным конфликтом. Целью данной статьи является анализ внешней информационной политики Азербайджана в период с окончания 44-дневной войны до насильственного перемещения населения Арцаха в 2023 году на примере документального кинопроизводства. Видеоконтент рассматривается как медиаинструмент в информационной войне, раскрываются формы его применения, направленные на углубление антиармянской политики Азербайджана.

Для достижения поставленной цели были выдвинуты следующие задачи: проанализировать содержательные акценты документальных фильмов, созданных по инициативе государственных структур Азербайджана в послевоенный период и распространённых в местном и международном информационном пространстве, рассматривая при этом их структурные, идеологические и интерпретационные особенности, а также выявить методологические подходы к представлению отражённых в них реалий и стратегии информационного воздействия.

Особое внимание уделено документальному кино как эффективному средству формирования общественного сознания, конструирования исторической памяти и отражения информационных стратегий. В современном мире войны ведутся не только на полях сражений, но и в медиапространстве, где применяются различные коммуникативные стратегии и инструменты информационных манипуляций с целью управления общественным восприятием и обслуживания политических интересов.

Исследование выполнено с использованием критического, сопоставительного и сравнительного методов.

Основной вывод работы заключается в том, что после 44-дневной войны информационная политика Азербайджана направлена на представление своей позиции и достижений, при этом документальное кино используется в качестве пропагандистского инструмента, зачастую с односторонними оценками и элементами дезинформации.

Ключевые слова: *документальное кинопроизводство, видеоконтент, документальный фильм, медиаинструмент, Арцах, проблема Арцаха (карабахский конфликт), информационная политика, Азербайджан, дезинформация, пропаганда.*

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՁՍՊՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ. ԻՐԱՎԱԿԱՆ, ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԱՍՊԵԿՏՆԵՐ *

ՀՏԴ 316.334.3 DOI: 10.52063/25792652-2025.2.25-224

ԾՈՎԻՆԱՐ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ
Վ. Բրյուսովի անվան պետական համալսարանի հանրային հաղորդակցության և լրագրության գիտաուսումնական կենտրոնի ավագ դասախոս, բանասիրական գիտությունների թեկնածու,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
tsovinar.khachatryan@mail.com
ORCID: 0009-0002-8660-0711

Հոդվածի նպատակն է վերլուծել քաղաքական զսպվածության երևույթը Հայաստանի Հանրապետությունում՝ դիտարկելով դրա իրավական, սոցիալական և մշակութային հիմքերը և դրսևորումները տարբեր հասարակական հարթակներում:

Նպատակին հասնելու համար մեր առջև դրվել ենք հետևյալ խնդիրները՝ քաղաքական զսպվածության պատմական, իրավական և սոցիալական հիմքերի ուսումնասիրություն, քաղաքական զսպվածության դրսևորումների վերլուծություն՝ պետական կառավարման, հանրային ծառայության, մեդիայի և հասարակական դիսկուրսի մակարդակներում, քաղաքացիական հասարակության, մեդիագրագիտության և կրթության դերի բացահայտում՝ քաղաքական զսպվածության հաղթահարման գործընթացում, քաղաքական զսպվածության հետևանքների գնահատում՝ սոցիալական պիտակավորումից մինչև քաղաքացիական անտարբերություն և ինքնագրաքննություն:

Կիրառվել են սոցիոլոգիական և իրավական վերլուծության մեթոդներ: Տվյալների աղբյուրներն են՝ գիտական գրականությունը, օրենսդրական փաստաթղթերը, սոցիոլոգիական հարցումները և մեդիա վերլուծությունները:

Հետազոտության հիմնական եզրահանգումն այն է, որ քաղաքական զսպվածությունը Հայաստանում բազմաշերտ երևույթ է, որի հաղթահարումը պահանջում է համակարգային մոտեցում՝ համադրելով իրավական բարեփոխումները, կրթական ծրագրերը և հանրային դիսկուրսի բազմազանությունը: Միևնույն ժամանակ, անհրաժեշտ է հավասարակշռել խոսքի ազատության և հանրային պատասխանատվության պահանջները՝ խուսափելով ինչպես ինքնագրաքննության, այնպես էլ անսահմանափակ արտահայտման ծայրահեղություններից:

Հիմնաբառեր՝ *Քաղաքական զսպվածություն, խոսքի ազատություն, ինքնագրաքննություն, հասարակական դիսկուրս, քաղաքացիական հասարակություն, մեդիագրագիտություն, կրոնական էթիկա, սոցիալական նորմեր, մշակութային փոփոխություններ, հանրային ծառայություն:*

Ներածություն

Ժամանակակից հասարակություններում քաղաքական չեզոքությունը և քաղաքական զսպվածությունը դարձել են սոցիալական դիսկուրսի և հանրային խոսույթի կարևորագույն բաղադրիչներ: Մի կողմից, դրանք ծառայում են որպես

* Հոդվածը ներկայացվել է 26.05.2025թ., գրախոսվել՝ 27.08.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.09.2025թ.:

քաղաքակիրթ հաղորդակցության և հարգալից երկխոսության հիմքեր, մյուս կողմից՝ հաճախ վերածվում են լռության և ինքնագրաքննության խոչընդոտների: Պատմական տեսանկյունից, քաղաքական զսպվածության հասկացությունը ենթարկվել է զգալի փոխակերպումների՝ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո և, հատկապես, Սառը պատերազմի ժամանակաշրջանում: Այս էվոլյուցիան բերել է գաղափարի վերաիմաստավորման՝ ներառելով էական բարոյական, էթիկական և հասարակական տարրեր, որոնք հաճախ գերազանցում են նրա նախնական քաղաքական բովանդակությունը:

Ներկայիս համաշխարհային քաղաքական և տեղեկատվական լանդշաֆտում, երբ հաղորդակցման տեխնոլոգիաները տալիս են խոսքի արտահայտման աննախադեպ հնարավորություններ, քաղաքական զսպվածության սահմանները դառնում են առավել անորոշ և վիճելի: Սոցիալական մեդիայի մուտքը հանրային տարածք էականորեն փոխել է քաղաքական զսպվածության կիրառման առանձնահատկությունները՝ խախտելով պաշտոնական և անձնական խոսույթի միջև եղած ավանդական սահմանները: Սա հատկապես զգալի է հետխորհրդային երկրներում, որտեղ քաղաքական մշակույթը դեռևս գտնվում է ձևավորման փուլում, իսկ մամուլի և խոսքի ազատությունը հաճախ հակադրվում են ազգային անվտանգության և սոցիալական կայունության մտահոգություններին:

Քաղաքական զսպվածության դիսկուրսն անմիջականորեն առնչվում է իշխանության և ուժի հարաբերություններին, ինչպես նաև հասարակության մեջ արժեքային համակարգերի փոփոխություններին: Ըստ Միշել Ֆուկոյի իշխանության տեսության՝ «զսպվածությունը» կարող է գործել որպես «իշխանության մանրադիտակային մեխանիզմ», որը կարգավորում է խոսքը և հասարակական վարքագիծը: Այն մի կողմից ապահովում է քաղաքակիրթ հարաբերություններ, մյուս կողմից՝ կարող է վերածվել գաղափարախոսական վերահսկողության և սահմանափակումների միջոցի:

Հայաստանի Հանրապետությունը՝ որպես անցումային ժողովրդավարություն, բախվում է առանձնահատուկ մարտահրավերների՝ քաղաքական զսպվածության համատեքստում: Խորհրդային երկարատև իշխանության ժառանգությունը, 2018թ. թավշյա հեղափոխությունը, տարածաշրջանային անվտանգության մարտահրավերները և մշակութային-քաղաքական կողմնորոշման շուրջ ընթացող բանավեճերը ստեղծել են բարդ միջավայր, որտեղ ձևավորվում են ժամանակակից հայկական քաղաքական դիսկուրսի նորմերը:

Պետական կառույցներում և հանրային ծառայության ոլորտում քաղաքական զսպվածության պահանջները առանձնահատուկ նշանակություն ունեն: Հայաստանյան օրենսդրությունն այս հարցում հիմնվում է միջազգային փորձի և երկրի սահմանադրական սկզբունքների վրա: Հանրային ծառայողների համար սահմանված վարքականոնները և էթիկայի կանոնները հաճախ պահանջում են քաղաքական չեզոքություն և զսպվածություն: Սակայն գործնականում այս պահանջների կիրառումը բախվում է բազմաթիվ խնդիրների, հատկապես՝ անձնական և պաշտոնական դերերի տարանջատման տեսանկյունից:

Միջազգային համատեքստում կարևոր է հասկանալ, որ քաղաքական զսպվածության գաղափարը տարբեր մշակույթներում և քաղաքական համակարգերում ունի տարբեր դրսևորումներ: Արևմտյան ժողովրդավարություններում այն հաճախ կապվում է ներառականության և բազմազանության արժեքների հետ, մինչդեռ այլ համակարգերում այն կարող է դիտարկվել որպես քաղաքական կայունության կամ ազգային միասնության պահպանման միջոց: Սա ցույց է տալիս, որ քաղաքական զսպվածությունը ոչ միայն լեզվական, այլև մշակութային-քաղաքական երևույթ է:

Քաղաքական չեզոքության իրավական հիմքերը և գործնական դրսևորումները

Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրությամբ զինված ուժերը կոչված են ապահովելու երկրի անվտանգությունը, պաշտպանությունը և տարածքային ամբողջականությունը, ինչպես նաև սահմանների անձեռնմխելիությունը: Միևնույն ժամանակ, սահմանադրությունը պարտադրում է զինված ուժերին պահպանել քաղաքական չեզոքություն և գտնվել քաղաքացիական վերահսկողության ներքո: Ոստիկանության և Ազգային անվտանգության ծառայության գործառույթները սահմանադրորեն հստակեցված չեն, սակայն, որպես կանոն, ոստիկանությունը պատասխանատու է օրենքի գերակայության, հասարակական կարգի, քաղաքացիների կյանքի և ունեցվածքի պահպանության համար:

ԵԱՀԿ Անվտանգության ռազմաքաղաքական հարցերի օրենսգիրքը, ինչպես նաև ՄԱԿ-ի փաստաթղթերը ընդգծում են զինված ուժերի քաղաքական չեզոքության և քաղաքացիական վերահսկողության պահանջը: Այս սկզբունքները կարևոր են ոչ միայն իրավական տեսանկյունից, այլև քաղաքական կայունության և հասարակության վստահության պահպանման համար: Վերջին տարիների իրադարձությունները ցույց են տալիս, որ զինված ուժերի կամ ոստիկանության քաղաքական գործընթացներին միջամտությունը կարող է խորացնել ճգնաժամը, խախտել սահմանադրական կարգը և վտանգել պետության միջազգային հեղինակությունը:

Հայաստանում ռազմական դրության և արտակարգ դրության իրավական կարգավորումները հաճախ օգտագործվել են ոչ միայն արտաքին վտանգների կանխման, այլև ներքին քաղաքական զարգացումների կառավարման նպատակով: Այս կարգավիճակների սահմանման և կիրառման գործընթացում հաճախ առաջանում է իրավական և տերմինաբանական քաոս, ինչը բարդացնում է հասարակական ընկալումը և խոչընդոտում է արդյունավետ կառավարումը: Հայկական դատական պրակտիկան հուշում է, որ «քաղաքական չեզոքության» պահանջը հաճախ վերածվում է խոսքի ազատության սահմանափակման: Օրինակ՝ Վճռաբեկ դատարանի որոշման համաձայն՝ «Ա1+» հեռուստաընկերության լիցենզիայի չեղարկումը կարող էր դիտվել որպես անուղղակի ճնշում (ՀՀ Վճռաբեկ դատարան, կիրառական որոշում 2011): Հանրային ծառայողի վարքագծի էթիկայի հանձնաժողովի որոշումներից մի քանիսում արձանագրվել է, որ անգամ սոցիալական ցանցում հավանության նշանը («լայք») կարող է հակասել քաղաքական չեզոքության սկզբունքին (Էթիկայի հանձնաժողովի տարեկան զեկույց 2022): Այս ամենը ցույց է տալիս, որ իրավական նորմերի անորոշությունը հանգեցնում է ինքնագրաքննության ինստիտուցիոնալացման:

Քաղաքական զսպվածության սոցիալական և մշակութային գործոնները

Քաղաքական զսպվածությունն ու չեզոքությունը Հայաստանում պայմանավորված են ոչ միայն իրավական նորմերով, այլև խորքային սոցիալական և մշակութային գործոններով: Պետական կառույցներում, հանրային ծառայության ոլորտում, ինչպես նաև մեդիայի և հասարակական դիսկուրսի մակարդակներում քաղաքական զսպվածության դրսևորումները հաճախ արտացոլում են հասարակության արժեքային համակարգի առանձնահատկությունները:

Հայաստանյան հասարակության բևեռացվածությունը, քաղաքական տարբեր բևեռների առկայությունը և որևէ բևեռի չպատկանող քաղաքացիների մարգինալացումը նպաստում են քաղաքական զսպվածության տարածմանը: Քաղաքացիական հասարակության որոշ հատվածներ, որոնք նախկինում ակտիվ մասնակցություն են ունեցել հանրային շարժումներին, ներկայումս դուրս են մնում քաղաքական գործընթացներից՝ իրենց զգալով անտեսված և օտարացած: Այս խմբերը հաճախ ենթարկվում են պիտակավորման և ատելության խոսքի, ինչը խորացնում է

հասարակական պառակտումը և նվազեցնում է քաղաքական մասնակցության մակարդակը: Քաղաքական զսպվածության երևույթը կարելի է դիտարկել ոչ միայն որպես իրավական կամ վարչական պահանջ, այլև՝ որպես հասարակագիտական կատեգորիա: Գաբրիել Ալմոնդի և Սիդնի Վերբայի «քաղաքացիական մշակույթի» (Almond & Verba 1963) մոտեցումը ցույց է տալիս, որ քաղաքացիական մասնակցության ձևերը պայմանավորված են արժեքների և քաղաքական մասնակցության նկատմամբ չգրված նորմերի համակարգով: Պիեռ Բուրդիեի «խոսքի իշխանության» (Bourdieu 1991) գաղափարի համադրումից պարզ է դառնում, որ քաղաքական զսպվածությունը գործնականում վերածվում է «սիմվոլիկ դաշտում» գործող ինքնակարգավորող ուժի: Այս մեկնաբանությունը թույլ է տալիս հասկանալ, թե ինչպես է հասարակության մեջ լռությունը վերածվում լեգիտիմացված սոցիալական վարքագծի:

Քաղաքացիական հասարակության դերը և խոսքի ազատության սահմանափակումները

Քաղաքացիական հասարակության ինստիտուտները, մեդիագրագիտության և քաղաքացիական կրթության ծրագրերը կարող են կարևոր դեր խաղալ քաղաքական զսպվածության հաղթահարման գործընթացում: Սակայն խոսքի ազատության սահմանադրական երաշխիքները հաճախ բախվում են օրենսդրական և գործնական սահմանափակումների: Սոցիալական մեդիայի տարածումը, տեղեկատվական դաշտի բազմազանությունը և հանրային դիսկուրսի փոփոխվող բնույթը նոր մարտահրավերներ են ստեղծում ինչպես իշխանությունների, այնպես էլ հասարակության համար:

Քաղաքական զսպվածության հետևանքներից են ինքնագրաքննությունը, սոցիալական պիտակավորումը, քաղաքացիական անտարբերությունը: Այս երևույթները խոչընդոտում են ժողովրդավարական մշակույթի ձևավորմանը և հանրային դիսկուրսի բազմազանությանը:

Միջազգային փորձը և համեմատական դիտարկումներ

Տարբեր երկրների փորձը ցույց է տալիս, որ բանակի, ոստիկանության կամ անվտանգության ծառայությունների քաղաքական գործընթացներին միջամտությունը սովորաբար արժանանում է միջազգային հանրության քննադատությանը: Նման միջամտությունները կարճաժամկետ հեռանկարում կարող են ապահովել իշխանության պահպանում, սակայն երկարաժամկետ հեռանկարում հանգեցնում են լեգիտիմության կորստի, մեկուսացման, բարեփոխումների դանդաղեցման և պատասխանատվության խնդիրների առաջացման: Միևնույն ժամանակ, որոշ դեպքերում բանակի չեզոքությունը կամ չմիջամտելը նպաստել է քաղաքական խաղաղ փոփոխություններին:

Քաղաքական զսպվածության էվոլյուցիան

Աշխարհն այնպիսի փուլում է, որ նույնիսկ բազմակարծությունը ստիպված է լինում քաղաքական զսպվածություն դրսևորել: Քաղաքական զսպվածության հասկացությունը ժամանակի ընթացքում էական փոփոխությունների է ենթարկվել՝ վերածվելով ոչ միայն խոսքի սահմանափակման, այլև քաղաքական էթիկայի հիմնարար տարրի: Եթե սկզբնական շրջանում այն վերաբերում էր որոշակի բառերի կամ արտահայտությունների օգտագործումից խուսափելուն, ապա ներկայում այն ներառում է նաև քաղաքական իրադարձությունների հրապարակային գնահատականների զսպում և վերահմաստավորում:

Նորբերտ Էլիասը, անդրադառնալով «քաղաքական զսպվածության» քաղաքակրթական դերին, նշում է, որ ժամանակակից պետությունների համակարգում ձևավորվել են սոցիալական ստանդարտներ, որոնք խթանում են ինքնազսպվածության և փոխադարձ հարգանքի դրսևորումները: Այս գործընթացը,

ըստ Էլիասի, միտված է ոչ միայն բռնության և ագրեսիայի վերահսկմանը, այլև հասարակական փոխհարաբերությունների քաղաքակրթմանը (Էլիաս 45–47): Ժամանակակից հասարակություններում քաղաքական զսպվածությունը հաճախ դիտարկվում է որպես երկակի երևույթ. այն կարող է նպաստել քաղաքակիրթ երկխոսությանն ու հանրային բանավեճի որակի բարձրացմանը, սակայն միաժամանակ կարող է վերածվել ինքնագրաքննության և հանրային դիսկուրսի սահմանափակման գործիքի: Այս խնդիրը հատկապես ակնառու է այն հասարակություններում, որտեղ պետական ինստիտուտները փորձում են սահմանափակել պաշտոնյաների կամ հանրային գործիչների արտահայտվելու ազատությունը՝ հղում անելով հանրային կարգի պահպանմանը:

Պատմականորեն, քաղաքական զսպվածության բացակայությունը հաճախ հանգեցրել է հասարակական լարվածության և իրավունքի խախտումների: Օրինակ՝ ԱՄՆ-ում մաքքարթիզմի ժամանակաշրջանում քաղաքական զսպվածության բացակայությունը հանգեցրեց զանգվածային հալածանքների, մինչդեռ հետագա տասնամյակներում՝ քաղաքացիական իրավունքների շարժման ընթացքում, քաղաքական զսպվածությունը սկսեց դիտարկվել որպես խտրականության դեմ պայքարի միջոց (Էլիաս 45–47):

Ներկայում քաղաքական զսպվածության դրական դրսևորում է համարվում մարդկանց և խմբերին պիտակավորումից հրաժարվելը, ինչպես նաև այնպիսի լեզվի կիրառումից խուսափելը, որը կարող է վիրավորել փոքրամասնություններին: Այս միտումը արտացոլում է հասարակության քաղաքակրթական զարգացման ընդհանուր տենդենցը, որը, ըստ Էլիասի, բնորոշ է ժամանակակից քաղաքական համակարգերին (Էլիաս 45–47):

Միևնույն ժամանակ, քաղաքական զսպվածության չափազանցումը կարող է հանգեցնել հանրային բանավեճի արհեստական սահմանափակման: Ինչպես նշում է Անդրյու Լինքլեյթերը, restraining power-ի ինստիտուցիոնալ մեխանիզմները կարող են դառնալ ինչպես քաղաքակիրթ փոխհարաբերությունների երաշխիք, այնպես էլ քաղաքական դիսկուրսի սահմանափակման գործիք (Linklater 102-105):

Այսպիսով՝ քաղաքական զսպվածության էվոլյուցիան անցել է մի ճանապարհ, որի ընթացքում այն վերածվել է հասարակական և ինստիտուցիոնալ նորմի, սակայն դրա՝ չափից ավելի կիրառումը կարող է հակասել խոսքի ազատության և ժողովրդավարական արժեքների զարգացմանը:

Քաղաքական զսպվածությունը Հայաստանում. իրավական և սոցիալական ասպեկտներ

Հայաստանում քաղաքական զսպվածության թեման հաճախ օգտագործվում է որպես հանրային ելույթներում ասելիքը կարճելու կամ դադարեցնելու միջոց: Հաճախ քաղաքական զսպվածության վկայակոչումը ծառայում է հարցազրույցները շրջանցելուն կամ դադարեցնելուն, ինչը դիտվում է որպես սպառիչ պատասխան՝ գերազանցելով սովորական «չեմ մեկնաբանում» կամ «հարցերը գրավոր ուղարկեք» արտահայտությունները: Այս երևույթը հատկապես դժվարացնում է լրագրողների աշխատանքը, որոնք սպասում են պաշտոնյաների պատասխաններին (CPFE, Annual Report, 14-15):

Հայաստանի Հանրապետության օրենսդրությունը սահմանում է հանրային ծառայողների համար էթիկական կանոններ, որոնք պահանջում են զսպվածություն և անկողմնակալություն: «Հանրային ծառայության մասին» ՀՀ օրենքի 32-րդ հոդվածը ընդգծում է այն սկզբունքները, որոնք կարգավորում են հանրային ծառայողների հրապարակային խոսքը (ՀՀ օրենք «Հանրային ծառայության մասին», 23.03.2018, հոդված 32): Սակայն, ինչպես նշում է Ա. Հակոբյանը, այս օրենսդրական դրույթների կիրառումը հաճախ հակասական է և ոչ համակարգված, ինչը բարդացնում է քաղաքական զսպվածության գործնական կիրառումը (Հակոբյան 22-24):

Հետխորհրդային երկրներում, այդ թվում Հայաստանում, քաղաքական զսպվածությունը հաճախ ծառայել է որպես գործիք՝ իրական քաղաքական բանավեճից խուսափելու համար, ինչը մտահոգիչ է ժողովրդավարական զարգացման տեսանկյունից: Հայաստանի քաղաքական մշակույթում զսպվածության արմատները հասնում են խորհրդային ժամանակաշրջան, երբ քաղաքական այլախոհությունը ենթարկվում էր պատժի, և ձևավորված վախի մթնոլորտը որոշ չափով պահպանվել է անկախության տարիներին (Կարախանյան 56-58):

2008 թվականի մարտի 1-ի դեպքերը, որոնց ժամանակ ընդդիմության հանրահավաքը ցրվեց ուժի կիրառմամբ, խորացրին քաղաքական մասնակցության զսպվածությունը: Այս իրադարձությունը հանգեցրեց վախի մթնոլորտի հաստատման, որը խոչընդոտեց քաղաքական ակտիվությունը և նպաստեց զսպվածության պահպանմանը, հատկապես իշխող կուսակցության՝ ՀՀԿ-ի կողմից (Socioscope, Armenia after 2018: Social and Political Transformations, 31-33):

Քաղաքական զսպվածությունը հանգեցնում է հասարակական անտարբերության, որն արտահայտվում է ընտրություններին ցածր մասնակցությամբ և քաղաքացիական նախաձեռնությունների նվազմամբ: 2017թ. խորհրդարանական ընտրություններին մասնակցությունը կազմեց 60.86%, իսկ 2021թ.՝ 49.4%: 2021 թվականի համապետական ընտրություններին չմասնակցելու հիմնական պատճառներից են քաղաքական համակարգի նկատմամբ անվստահությունն ու ազդեցության հնարավորության նկատմամբ թերահավատությունը, ինչը մասամբ պայմանավորված է 44-օրյա պատերազմով և համավարակով (OGP, «Youth Participation in Democratic Processes and their Involvement in Armenia», 2021, էջ 17-18): «Կովկասյան բարոմետր» հետազոտության տվյալներով՝ 2019թ. հայաստանցիների միայն 22%-ն էր լիովին վստահում խորհրդարանին, իսկ 2021թ. ցուցանիշը իջել էր մինչև 19%, ինչը նպաստում է քաղաքական մասնակցության նվազմանը (Socioscope, Local Democracy in Armenia: Challenges and Opportunities, 44-45):

Վախի մթնոլորտը քաղաքական ակտիվության նկատմամբ արտահայտվում է տարբեր ձևերով՝ սկսած աշխատանքը կորցնելու վախից մինչև «իմ խոսքը կվնասի իմ հարազատներին» զգուշավորության մոտեցումներով: Մեր խորին համոզմամբ Արցախյան պատերազմների ընթացքում ձևավորված «ներքին թշնամու» կերպարը քաղաքական այլախոհությունը հաճախ դիտարկում է որպես «դավաճանություն», ինչը խթանում է ինքնագրաքննությունը և զսպվածությունը:

2023թ. «Մեդիա ազատության ինդեքս» զեկույցը փաստում է, որ Հայաստանի լրագրողների 13%-ը խուսափում է որոշակի թեմաներ լուսաբանելուց՝ հնարավոր հետապնդումներից վախենալով: Ազգային անվտանգության, կոռուպցիայի և օլիգարխների մասին թեմաները հատկապես զգայուն են: Նույն զեկույցը նշում է, որ 2022թ. մի շարք պետական հիմնարկների աշխատակիցներ, որոնք մասնակցել էին հակակառավարական ցույցերին, ենթարկվել են ոչ պաշտոնական ճնշումների, իսկ որոշները կորցրել են աշխատանքը (CPFE, «Annual Report 2023», էջ 21-22):

Հայաստանյան հասարակությունում առկա է «լռության մշակույթ», երբ մարդիկ նախընտրում են չարտահայտել իրենց քաղաքական հայացքները՝ հակադրելով մեծամասնության հակասող կարծիքին: 2020թ. 44-օրյա պատերազմից հետո հասարակության մեջ առաջացան խորը բաժանարար գծեր: Գելլափի հարցման համաձայն՝ հարցվածների 47%-ը խուսափում է քաղաքական թեմաներով քննարկումներից ընտանեկան և ընկերական միջավայրերում՝ կոնֆլիկտներից խուսափելու նպատակով: Սոցիալական ցանցերում քաղաքական գրառումների քանակը նվազել է, քանի որ օգտատերերի 59%-ը սկսել է ավելի զգույշ լինել քաղաքական կարծիք արտահայտելիս (CPFE, «Annual Report 2023», էջ 23-24):

Մեր կարծիքով Հայաստանի հետխորհրդային իշխանությունը երկար ժամանակ հարում էր Ֆուկոյի «կապիլյար» ձևակերպմանը, որը թույլ էր տալիս լռությունն ու

ինքնագնահատականը դարձնել իշխանական գործընթացի մաս: Նորանկախ Հայաստանի առաջին տասնամյակին բնորոշ են նաև Նորբերտ Էլիասի քաղաքակրթական նորմերն ու «ինքնազսպվածության» դերը, ինչը անցումային հասարակության ներառական վարքի դրսևորում է: Իսկ ահա Էլիասի մեկ այլ՝ «ֆիգուրատիվ տեսությունը» կարևորում է մշակույթների և սերունդների ձևավորած վարքային բնույթն ու կարգապահությունը և, ինչպես մի շարք զարգացած երկրներում, քաղաքական զսպվածությունը դառնում է ողջամտության և փոխհարգանքի ցուցիչ: Այս տեսությունը մեր երկրում ամբողջությամբ կիրառելի դեռ չի կարելի համարել, քանզի քաղաքական զսպվածության արդյունքում ձևավորված հաղորդակցությունը միշտ չէ, որ առանձնանում է իր դրական հետևանքներով: Էլիասի տեսանկյունից՝ նորմի պահպանությունը (օրինակ՝ «քաղաքական լռության» ավանդույթը պետական մարմիններում) ոչ թե զուտ դիսկուրսիվ սահմանափակում է, այլ՝ միջին դասի՝ ինստիտուցիոնալ հեղինակության ձևավորում: Մասնավորապես՝ 2020–ից հետո Հայաստանում, երբ հասարակական-պետական ճգնաժամերը ռեպրեսիվ են, քաղաքակրթական նորմերը դառնում են հարմարվողականության գործիք՝ քաղաքական լեզվի, հաղորդակցության ձևերի նորմավորման համար: Հայաստանին առնչվող միջազգային տարբեր հետազոտություններ փաստում են, որ քաղաքական զսպվածությունը դիտարկվում է որպես «չխախտվող» նորմ, այլ ոչ թե ակնհայտ վախի արտահայտություն, ինչը ձևավորվել է չստացված կամ վատ հաղորդակցման արդյունքում: Վերջին 5 տարում Հայաստանում քաղաքական զսպվածության ինստիտուցիոնալացումը դարձել է ոչ միայն վարչական, այլ նաև եթերի լեզվի անփոփոխ մաս: Մեր կարծիքով սա կարող է դիտարկվել թե՛ որպես սոցիալական պատասխանատվության բարձրացման հետևանք, թե՛, հատկապես ճգնաժամային իրավիճակներում, կողմնորոշվելու արագ մեխանիզմ: Հայաստանում, հատկապես 2018–ի հեղափոխությունից հետո սոցմեդիան դարձել է քաղաքական դիսկուրս ձեւավորելու նպաստավոր միջավայր: Հեղափոխությունից հետո քաղաքական պաշտոնյաները և հանրային գործիչները պակաս զգուշությամբ են մոտենում արտահայտվելու ազատությանը՝ երբեմն անտեսելով ցանցային վերահսկումը (պանօպտիկոն) և այն,որ դա կարող է իրավական և սոցիալական ռիսկ դառնալ: Սոցիալական հարթակներում սակայն քաղաքական զսպվածությունը, մեր դիտարկմամբ, խախտվում է հատկապես ընդդիմադիր ճամբարների հակամարտությունը սրելու նպատակով: Մի կողմը իրրեն թույլ է տալիս մրցակցի հասցեին բազում վիրավորանքներ և անպատասխան չի մնում: Այս միտումը, սակայն, պետք է դիտարկել քաղաքական զսպվածության տիրույթում և դրանից դուրս, քանի որ այն ծավալվելու, վիրավորանքի և զրպարտության վերածվելու հակումներ է ցուցաբերում, ինչն այս պահին դուրս է մեր հետազոտության շրջանակից: Մեր կարծիքով, այս երևույթը ձևավորում է հանրային գործչի, պետական պաշտոնյայի նոր տեսակ, երբ սոցիալական հարթակներում սկսում են քաղաքական զսպվածության սահմանը հատել հենց այն պահին, երբ իրենց քաղաքական ուժի ղեկավարն առաջինն է դա անում: Սա կանաչ լույսի ազդեցություն է դառնում մյուսների համար, ովքեր առանց վարանելու սկսում են քարկոծել հակառակորդ ճամբարին՝ վստահ լինելով, որ դրան որևէ պատիժ չի հաջորդելու: Այնուամենայնիվ անգամ այս տեղեկատվական գրոհների ժամանակ հանրային ծառայողները հիմնականում զերծ են մնում քաղաքական զսպվածությունը խախտելուց: Լրատվական կայքերի մոնիթորինգային «Մաքսմոնիթոր» ծրագրի միջոցով իրականացրած որոնումների արդյունքում մեզ համար պարզ դարձավ, որ վերջին 6 տարում մամուլում չի հիշատակվել քաղաքացիական ծառայության բարձր պաշտոն զբաղեցնող որևէ մեկի անունը, որ իր գրառումներով, հանրային հրապարակային ելույթներով կամ հարզազրույցներով ցուցաբերել է քաղաքական զսպվածությունը խախտելուն բնորոշ գործողություններ, ինչը չի կարելի ասել փաստաբանների, քաղաքական գործիչների, խորհրդարանական և արտախորհրդարանական ուժերի մասին (info.maxmonitor.am/ 2018-2025թթ

հունվարի 30, փնտրվող արտահայտություններ են՝ քաղաքական զսպվածություն, քաղաքական չեզոքության խախտում, հանրային ծառայողի գրառում):

Քաղաքացիական հասարակության դերը քաղաքական զսպվածության հաղթահարման գործընթացում

Հայաստանում քաղաքացիական հասարակության ինստիտուտները վերջին տասնամյակներում զգալիորեն զարգացել են և դարձել են ժողովրդավարական գործընթացների կարևոր դերակատար (Քաղաքացիական հասարակություն, Վիքիպեդիա, 2014-09-15): Քաղաքացիական հասարակությունը, ըստ Օրհուսի կոնվենցիայի, գիտակից հանրություն է, որն իր ակտիվ մասնակցությամբ հակակշռում և հավասարակշռում է պետական իշխանությանը (նույն տեղում): Այս կառույցները հանդես են գալիս որպես ֆորում՝ ժողովրդավարական իդեալների հետագա զարգացման համար, որն էլ իր հերթին կարող է հանգեցնել ավելի ժողովրդավարական պետության (նույն տեղում):

Հայաստանում գործող հասարակական կազմակերպությունները (ՔՀԿ-ներ) իրականացնում են բազմաթիվ ծրագրեր՝ ուղղված սոցիալական աջակցության, ներառական կրթության, համայնքային զարգացման և խոցելի խմբերի իրավունքների պաշտպանության ոլորտներում (Թադևոսյան 5-6): ՔՀԿ-ների գործունեությունը, ըստ հետազոտությունների, ունի իր ազդեցությունը ինչպես նեղ ոլորտային հիմնախնդիրների, այնպես էլ, ընդհանուր առմամբ, Հայաստանում ժողովրդավարացման գործընթացի տեսանկյունից (նույն տեղում):

Միևնույն ժամանակ, չի կարելի ասել, որ քաղաքացիական հասարակության գործունեությունը հանգեցրել է Հայաստանի հասարակության ամբողջական ժողովրդավարացման: Քաղաքացիական հասարակության կազմակերպությունները հաճախ բախվում են ֆինանսական անկայունության, քաղաքական ճնշումների և հանրային վստահության պակասի խնդիրների: Սակայն, նույնիսկ այս պայմաններում, քաղաքացիական հասարակությունը նպաստում է պետական իշխանության հավասարակշռմանը և հասարակական վերահսկողության իրականացմանը:

Ռոբերտ Փաթնամի պնդմամբ քաղաքացիական հասարակության նույնիսկ ոչ քաղաքական կազմակերպությունները կենսական նշանակություն ունեն ժողովրդավարության համար, քանի որ դրանք հասարակության ներսում ստեղծում են սոցիալական կապիտալ, վստահություն և ընդհանուր արժեքներ: Սա կարևոր է հատկապես այն պայմաններում, երբ քաղաքական զսպվածությունը կարող է վերածվել ինքնագրաքննության և հանրային դիսկուրսի սահմանափակման:

Խոսքի ազատության սահմանադրական երաշխիքներն ու դրանց կիրառումը պրակտիկայում

Օրենսդրության փիլիսոփայությունը հուշում է, որ արտահայտվելու ազատությունը չի կարող լինել բացարձակ, եթե այն հակասում է այլ անձանց կամ հասարակության իրավունքներին ու շահերին կամ սպառնում է ազգային անվտանգությանը (Barendt 5-7): Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության 42-րդ հոդվածը երաշխավորում է կարծիքի արտահայտման ազատությունը, սակայն հստակ սահմանում է, որ այն կարող է սահմանափակվել օրենքով՝ պետական անվտանգության, հասարակական կարգի, առողջության, բարոյականության կամ այլոց պատվի ու բարի համբավի պաշտպանության նպատակով (Constitution of the Republic of Armenia, 2015, հոդված 42): Այս դրույթը համահունչ է Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի 10-րդ հոդվածին, որը նույնպես ճանաչում է խոսքի ազատության սահմանափակման հնարավորությունը (The Council of Europe, հոդված 10):

Վենետիկի հանձնաժողովի 2021թ. «Կարծիք Հայաստանում արտահայտվելու ազատության օրենսդրության վերաբերյալ» փաստաթղթում նշվում է, որ Հայաստանը պետք է հստակեցնի այն սահմանները, որոնցում պետական պաշտոնյաները կարող

են արտահայտել իրենց անձնական կարծիքը՝ միաժամանակ պահպանելով պաշտոնական դիրքի անկողմնակալությունը (Venice Commission 2021, պարբերություն 45-47):

Գործնականում, օրենսդրական ընդհանուր ձևակերպումները հաճախ անորոշություն են ստեղծում: Օրինակ՝ մեկ «լայքը» կամ սոցիալական ցանցում հավանության նշանը կարող է ճակատագրական լինել պաշտոնատար անձի համար: Դատավորները, պետական պաշտոնյաները և այլք հաճախ խուսափում են նույնիսկ անուղղակի կերպով մասնակցելուց քաղաքական դիսկուրսին՝ չգիտակցելով, թե որտեղ է անցնում «թույլատրելի է» և «պետք չէ» սահմանագիծը (Harutyunyan 112):

2021թ. ՀՀ քրեական օրենսգրքում ներմուծվեց «ծանր վիրավորանքի» հոդվածը, որը քրեականացնում էր հրապարակային ծանր վիրավորանքը: Այս փոփոխությունը քննադատվեց իրավապաշտպան կազմակերպությունների կողմից՝ որպես խոսքի ազատության սահմանափակման գործիք (Human Rights Watch 2022): 2022թ. այս հոդվածի հիման վրա հարուցվեց շուրջ 30 քրեական գործ (CPFE, Annual Report 2022, 14-15):

COVID-19 համավարակի ընթացքում ՀՀ կառավարությունը սահմանեց տուգանքներ՝ արտակարգ դրության պայմաններում ապատեղեկատվություն տարածելու համար: 2020թ. մարտ-հունիս ամիսներին 22 լրատվական կայք ստիպված եղավ փոփոխել կամ հեռացնել իր հրապարակումները (Freedom House 2021): Միջազգային կազմակերպությունները մտահոգություն հայտնեցին, որ այս մեխանիզմը կարող է օգտագործվել քաղաքական քննադատությունը ճնշելու նպատակով: 2023թ. Հեռուստատեսության և ռադիոյի հանձնաժողովի կողմից մի շարք հեռուստաընկերություններ տուգանվեցին «հակառակ կողմի դիրքորոշումը չներկայացնելու» համար, ինչն առաջացրեց բանավեճ խմբագրական անկախության և հավասարակշռված լուսաբանման չափանիշների շուրջ (CPFE, Annual Report 2023, էջ 21-22):

Հայաստանի փոքր համայնքներում քաղաքական ակտիվությունը հաճախ սահմանափակվում է սոցիալական նորմերով: 2021թ. մարզերում անցկացված հետազոտության համաձայն՝ գյուղական համայնքների բնակիչների 73%-ը նշել է, որ քաղաքական կարծիք արտահայտելիս հաշվի է առնում համայնքի մյուս անդամների հնարավոր ռեակցիան (Socioscope, Local Democracy in Armenia: Challenges and Opportunities, 2022, 44-45): Տեղական ինքնակառավարման մարմինների ընտրություններին ընդդիմադիր թեկնածուները հաճախ առերեսվել են ոչ ֆորմալ ճնշումների՝ սկսած տնտեսական սպառնալիքներից մինչև սոցիալական մեկուսացում (Ishkhanyan 95):

Հաշվի առնելով տարբեր տարիներին իրականացված սոցիոլոգիական հարցումների արդյունքները՝ մենք իրականացրել ենք խորքային անհատական հարցազրույցներ, որոնք փաստում են քաղաքական զսպվածության սոկայությունն ու դրանով պայմանավորված վարքագծի դրսևորումը: Ներկայացնում ենք հարցաշարն ու հետազոտության արդյունքները:

Խորքային անհատական հարցազրույցի հարցաշար

Նշում. Տարիքային խմբեր. (30–40տ., 40–55տ., 55+):

Սեռ՝. կին/տղամարդ: Օրենսդիր, գործադիր և դատական իշխանություններում վարչության պետեր են, որ ունեն դասային բարձր աստիճան:Հարցումն իրականացվել է 2025 թվականի մարտի 20–ից 29–ը:

Հարցաշար

1. Անձնական վերաբերմունք.
   Ի՞նչ նշանակություն ունի Ձեզ համար «քաղաքական զսպվածություն» արտահայտությունը: Ձեր աշխատանքում ինչպե՞ս եք սահմանազատում

«անձնական կարծիքը» և «պաշտոնական դիրքորոշումը»: Քաղաքական լռությունը ձեզ համար անձնական արժեհամակարգի՞, թե՞ համակարգային պահանջի դրսևորում է:

2. Վարչարարական վարքագիծ.
Որքանո՞վ է քաղաքական զսպվածության պահանջը ազդում ձեր որոշումների կայացման ընթացքի վրա: Արտահայտվելիս Դուք տարբերություն դնու՞մ եք փակ խորհրդակցությունների (ներքին տիրույթ) և հանրային ելույթների միջև: Հաճախ եթերում/հանրային խոսքում ձեզ վերահսկու՞մ եք, կամ ստիպու՞մ եք Ձեզ «ավելի քիչ ասել» կամ «ավելի կաղապարված ձևով ներկայացնել»:
3. Չափորոշիչներ և սահմաններ.
Քաղաքական թեմաներով խոսելիս ունե՞ք «կարմիր գծեր»: Ընդունո՞ւմ եք ուրիշների զգուշավոր խոսելու պատճառները, թե՞ վիրավորվում եք Ձեզ չվստահելու համար: Թվարկեք այն թեմաները, որոնց շուրջ չեք խոսի, նույնիսկ եթե անձամբ ուժեղ դիրքորոշում ունեք: Որքանո՞վ է ձեր անձնական սահմանափակումը գալիս «վախից» և որքանո՞վ՝ «պաշտոնեական էթիկայից»:
4. Հասարակության հանդեպ վերաբերմունք.
Ձեր կարծիքով՝ հասարակությունն ի՞նչ ակնկալիք ունի պետական պաշտոնյաներից. «բաց խոսք», թե՞ «զսպվածություն»: Արդյո՞ք հասարակության մեջ քաղաքական զսպվածություն դրսևորելը համարվում է արժանիք, թե՞ այն ընկալվում է որպես թուլություն:
5. Սեռատարիքային և անձնական ընկալումներ.
Համաձա՞յն եք, որ տարբեր սերնդի պաշտոնյաների մոտեցումն այլ է. օրինակ՝ երիտասարդ պաշտոնյաները՝ ավելի համարձակ, տարիքովները՝ ավելի զգուշավոր են: Ինչպե՞ս եք գնահատում կանանց/տղամարդկանց վարքագծում տարբերությունները. առավել համարձակ խոսքն ո՞ւմ է բնորոշ՝ տղամարդկա՞նց, թե՞ կանանց:
6. Բաց հարցեր.
Եթե չլիներ որևէ իրավական սահմանափակում, ապա ինչպիսի՞ն կլիներ Ձեր անձնական տրամադրվածությունը՝ քաղաքական թեմաներով ազատ խոսելու հարցում:
Ձեր պատկերացմամբ՝ ինչպե՞ս կարելի է փոխել համակարգը, որպեսզի համադրի և՛ պաշտոնական զսպվածությունը, և՛ ազատությունը:

Մոդելային վերլուծություն

Հարցազրույցներին մասնակցել է 11 պետական պաշտոնյա՝ 4-ը օրենսդիրից, 4-ը գործադիրից և 3-ը դատական համակարգից: Սեռային կշիռը գրեթե հավասար էր՝ 6 տղամարդ, 5 կին: Տարիքային պատկանելությունը ընդգրկում էր երեք խմբեր. 3-ը՝ 30–40 տարեկան, 5-ը՝ 40–55, և 3-ը՝ 55-ից բարձր:

I. **Քաղաքական զսպվածության ընկալում.**
Հարցվածներն «քաղաքական զսպվածության» եզրը տարբեր կերպ էին սահմանում երիտասարդ պաշտոնյաների համար (30–40տ.) այն «զսպաշապիկի պարտադրանք» էր, միջին սերնդի համար (40–55տ.)՝ «պաշտոնեական տառն ու պատասխանատվության կոդեքս», իսկ միջին տարիքից բարձրերի համար (55+)՝ «պետական կայունության երաշխիք»: Սա ցույց է տալիս, որ նույն երևույթը սերնդային տարբեր ընկալում ունի. երիտասարդներն ավելի շատ դա ընկալում են որպես կաշկանդող գործիք, իսկ ավագները՝ որպես «խաղի կանոն»:

II. **Վարչարարական ազդեցություն.**
Գերակշռում էր այն կարծիքը, որ որոշումների ընդունման ժամանակ զսպվածությունը հիմնականում ոչ թե սահմանափակում է ընտրությունը, այլ

թելադրում է արտահայտման ձևը: Օրենսդիր թևի ներկայացուցիչները նշում էին, որ պառլամենտական համակարգում քաղաքական զսպվածությունը դրսևորվում է «խուսափողական պատասխաններով», մինչդեռ գործադիր իշխանության ներկայացուցիչները այն ավելի շատ վերագրում էին ճշգրիտ խոսք ունենալուն: Դատական իշխանության դերակատարները գիտակցաբար ձգտում էին ամեն կերպ հեռու մնալ քաղաքական դիրքորոշումներից՝ անգամ նշելով, որ «լռությունն ավելի ապահով է»:

III. **Սահմանների ընկալում**.

Պաշտոնյաների մեծ մասը առանձնացնում էր երեք գիծ՝ անհանդուրժողականության թեմաներ՝ (ազգային անվտանգություն, պատերազմ, եկեղեցու դեր) որպես «կարմիր գիծ», Ինստիտուցիոնալ դիրքորոշման կաշկանդողություն. («Իմ կարծիքը չեմ կարող ասել, որովհետև այն կներկայացվի որպես նախարարության դիրքորոշում»), անձնական ինքնապաշտպանություն. («Իմ ընտանիքը չի ցանկանա, որ իմ խոսքը պատրվակ դառնա իրենց վնասելու համար»): Այս մոտեցումներում քիչ էր նկատվում վախը, սակայն առկա էր խոր կաշկանդվածություն:

IV. **Սեռատարիքային պատկեր.**

Տղամարդ պաշտոնյաները համեմատաբար ավելի պատրաստ էին «քաղաքական զսպվածությունը որպես խաղի կանոն» ընդունելու, մինչդեռ կանայք այն նկարագրում էին որպես ավելորդ սահմանափակում իրենց մասնագիտական ինքնության համար: Տարիքային տարբերությունը զգալի էր. երիտասարդ պաշտոնյաները (30–40տ.) խոսում էին ազատության պակասից և իրենց համարձակությունը չդրսևորելու արգելքից: Միջին տարիքի պաշտոնյաներն իրենց կաշկանդվածությունը կապում էին «աշխատանքային անվտանգության և իշխանությունում երկարաժամկետ մնալու» հետ: Ավագները առավելապես դա դիտարկում էին որպես «պետական ինստիտուցիոնալ կայունություն ունենալու մանդատ»:

V. Հասարակության նկատմամբ ընկալում

Հարցված պաշտոնյաներից 7-ը կարծում էր, որ հասարակությունն ակնկալում է իրենցից «քաղաքական լռություն», մինչդեռ 4-ը նշեց, որ հանրային կարծիքը լռությունը վերագրում է թուլությանը: Այս հակասությունը վկայում է, որ պաշտոնյաները երկմտանքի մեջ են. իրենց վարքագծի պահանջները չեն համընկնում հանրային սպասումների հետ:

Քաղաքական զսպվածության նվազեցմանը միտված առաջարկություններ

Քաղաքացիական կրթության զարգացումը կարևոր նախապայման է քաղաքական զսպվածության հաղթահարման համար: Կարևոր է ունենալ գրագետ երիտասարդություն, որը տեր է կանգնում իր իրավունքներին և բարձրաձայնում՝ չհանդուրժվող երևույթները: 2019-2023թթ. «Քաղաքացիական կրթություն» ՀԿ-ն իրականացրել է «Ակտիվ քաղաքացի» ծրագիրը, որի շրջանակում ավելի քան 5000 երիտասարդ անցել է քաղաքացիական մասնակցության դասընթացներ: Ծրագրի արդյունքում մասնակիցների 62%-ը նշել է, որ սկսել է ավելի ակտիվորեն մասնակցել համայնքային որոշումների կայացմանը (Active Citizen Armenia, “Annual Report 2023”):

Մեդիագրագիտության բարձրացումը ևս կարող է նպաստել քաղաքական զսպվածության մեղմացմանը և սեփական կարծիքն ուղիղ արտահայտելու համարձակությանը: 2021-2023թթ. Մեդիա նախաձեռնությունների կենտրոնը 10 մարզերում անցկացրել է «Քննադատական մտածողություն և մեդիագրագիտություն» դասընթացները՝ թիրախավորելով ուսուցիչներին և ավագ դպրոցականներին: Նման ծրագրերը նպաստում են քաղաքացիների՝ տեղեկատվությունը քննադատաբար վերլուծելու կարողությունների զարգացմանը (Media Initiatives Center 2023):

Քաղաքացիական հասարակության կազմակերպությունների ամրապնդումը նույնպես առանցքային նշանակություն ունի: 2020-2023թթ. «Քաղաքացիական հասարակության զարգացման ինստիտուտը» իրականացրել է «Ուժեղ ՔՀԿ-ներ»

ծրագիրը, որի շրջանակում ավելի քան 50 հասարակական կազմակերպություն ստացել է դրամաշնորհներ ինստիտուցիոնալ զարգացման համար: Ծրագրի արդյունքում այս կազմակերպությունների 73%-ը բարելավել է ադվոկացիոն կարողությունները և սկսել ավելի արդյունավետ մասնակցել հանրային քաղաքականության մշակման գործընթացներին (Civil Society Institute 2023): Սա վկայում է քաղաքացիական հասարակության դերի կարևորության մասին. հաշվետու պետությունն ու ակտիվ քաղաքացիական հասարակությունը փոխադարձաբար խթանում են միմյանց՝ ձևավորելով ավելի պահանջկոտ և ինքնավստահ հասարակություն (Howard 87-88):

Քաղաքական զսպվածությունը Հայաստանում բարդ երևույթ է, որը պայմանավորված է ինչպես պատմական, այնպես էլ արդի իրավական և սոցիալական գործոններով: Այս երևույթի հաղթահարումը պահանջում է համակարգային մոտեցում՝ ներառելով իրավական բարեփոխումներ, քաղաքացիական կրթություն և մեդիագրագիտություն: Քաղաքական մասնակցության ակտիվացումը հնարավոր է միայն այն դեպքում, երբ հաղթահարվում են վախի մթնոլորտը, անտարբերությունն ու ինքնագրաքննությունը (Ishkhanyan 104):

Քաղաքական զսպվածության դրսևորման այլ հարթակներ

Արդյո՞ք քաղաքական զսպվածության հիմքում կարող է լինել նաև հեռատեսությունը: Սթայն Ռինգենը «Ժողովրդավարության տեսքը» (2020) աշխատությունում նշում է, որ հեռատեսությունը՝ որպես քաղաքական զսպվածության հիմնավորում, կարող է արդարացված լինել միայն այն դեպքում, երբ նպաստում է սոցիալական համախմբվածությանը և երկարաժամկետ կայունությանը (Ringen 112): Սակայն շատ հաճախ «հեռատեսության» պատճառաբանությունը դառնում է պարզապես քաղաքական պատասխանատվությունից խուսափելու միջոց:

Քաղաքական զսպվածության անտեսման հետևանքները կարող են լինել բազմազան՝ սկսած սոցիալական պիտակավորումից մինչև աշխատանքի կորուստ: Հատկապես սոցիալական մեդիայի դարաշրջանում սեփական տեսակետները քաղաքական զսպվածությամբ չփաթեթավորածները հաճախ են զրկվում աշխատանքից: Մուն և Վոնգի (2018) ուսումնասիրությունը փաստում է, որ սոցիալական մեդիայի դարաշրջանում քաղաքական արտահայտությունը դարձել է «հրապարակային ինքնության» (public identity) մաս, որը կարող է ունենալ իրական հետևանքներ անհատի կյանքում: Սա առաջացնում է «ցանցային պանոպտիկոնիզմ» (networked panopticism), երբ մարդիկ զգում են, որ իրենց առցանց գործողությունները մշտապես հսկվում են (Moon and Wong 54-55):

Հանրային կամ պետական ծառայողի կողմից իրեն դուր եկած ծաղրական նյութը, քաղաքական հումորը լայքելը կամ մեկնաբանություններ թողնելը՝ ոչ միանշանակ ընդունվող հրապարակումների ներքո, օրենսդրորեն դիտարկվում է որպես քաղաքական զսպվածության խախտում: Հանրային ծառայողները պարտավոր են ցանկացած հանգամանքում դրսևորել քաղաքական զսպվածություն, ինչը տարածվում է իշխանության բոլոր ճյուղերի աշխատակիցների վրա (Harutyunyan 117): Սա, սակայն, հաճախ խոչընդոտում է ազատ արտահայտվելուն, հատկապես սեփական միկրոբլոգում:

Եզրակացություն

Մեր դիտարկմամբ՝ քաղաքական զսպվածությունը Հայաստանում ոչ թե պարզապես խոչընդոտ է խոսքի ազատության համար, այլ նաև հատուկ մշակութային «լռության ինստիտուտ», որն ապահովում է կարճաժամկետ կայունություն: Սակայն երկարաժամկետ հեռանկարում այն բերում է թուլացած ժողովրդավարության և անվստահության պետական ինստիտուտների հանդեպ: Հետևաբար՝ լուծումը միայն իրավական չէ. կարևոր է հասարակության մեջ ձևավորել հանդուրժողական

քաղաքական մշակույթ, որտեղ այլընտրանքային կարծիքը չի ընկալվի որպես վտանգ, այլ՝ որպես հանրային բարիք: Քաղաքական զսպվածությունը Հայաստանում բազմաշերտ և բարդ երևույթ է, որի արմատները հասնում են ինչպես խորհրդային անցյալին, այնպես էլ արդի իրավական, սոցիալական և մշակութային գործոններին: Հոդվածում վերլուծվում են քաղաքական զսպվածության դրսևորումները պետական կառավարման, հանրային ծառայության, մեդիայի ու հասարակական դիսկուրսի տարբեր մակարդակներում: Հատուկ ուշադրություն է դարձվում խոսքի ազատության սահմանադրական երաշխիքներին, օրենսդրական սահմանափակումներին ու դրանց կիրառման պրակտիկ խնդիրներին: Քաղաքացիական հասարակության, մեդիագրագիտության և կրթության զարգացումը դիտարկվում են որպես քաղաքական զսպվածության հաղթահարման կարևոր գործոններ: Միևնույն ժամանակ, ընդգծվում է, որ քաղաքական զսպվածության՝ չափից ավելի կիրառումը կարող է հանգեցնել ինքնագրաքննության, հանրային անտարբերության և սոցիալական պիտակավորման: Այս ամենը հաղթահարելու համար անհրաժեշտ է համակարգային մոտեցում՝ ներառելով իրավական բարեփոխումներ, կրթական ծրագրեր և հանրային դիսկուրսի բազմազանություն: Միայն այս կերպ հնարավոր կլինի ձևավորել ժողովրդավարական, ներառական և կայուն հասարակություն: Կարելի է փաստել նաև, որ Հայաստանում քաղաքական զսպվածությունը ունի երկակի բնույթ. այն մի կողմից պահպանում է սոցիալական կայունությունը, մյուս կողմից վերածվում է հանրային լռության ինստիտուտի: Դրա հաղթահարման առանցքային ուղին ոչ այնքան իրավական բարեփոխումներն են, որքան մշակութային մոտեցումները, քաղաքական կարծիքի հանդուրժողության ձևավորումը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Էլիաս, Նորբերտ. *Քաղաքակրթության գործընթացը*. Երևան, 2012:
2. Թադևոսյան, Արա և Ազատյան, Օլգա. *Քաղաքացիական հասարակության կազմակերպությունների գործունեության ազդեցությունը Հայաստանում*. 2022:
3. Հակոբյան, Ա. «Քաղաքական դիսկուրսի զարգացումը Հայաստանում». *Socioscope*, 2019:
4. Քաղաքացիական հասարակության ինստիտուտ. *Ուժեղ ՔՀԿ-ներ ծրագրի ամփոփիչ զեկույց*. 2023:
5. “Armenia: Criminal Defamation Law Threatens Free Speech.” Human Rights Watch, 2022.
6. *Armenian Journal of Sociology*. vol. 8, no. 2, 2022.
7. Barendt, Eric. *Freedom of Speech*. Oxford University Press, 2019.
8. Bourdieu, Pierre. *The Field of Cultural Production*. Columbia University Press, 1993.
9. *Constitution of the Republic of Armenia*. Adopted 6 Dec. 2015, art. 42.
10. CPFE (Committee to Protect Freedom of Expression). “Annual Report 2022.” 2022.
11. CPFE. *Annual Report 2023*. 2023, https://khosq.am/wp-content/uploads/2024/01/CPFE-ANNUAL-2023-ENG.docx. Accessed: 10.09.2025.
12. Eliade, Mircea. *The Sacred and the Profane: The Nature of Religion*. Harcourt, 1959:
13. “Freedom in the World 2021: Armenia.” *Freedom House*, 2021.
14. Harutyunyan, Arman. “Social Media and Political Neutrality in Armenia.” *Armenian Folia Anglistika*, Vol. 18, Issue 2 (26), 2022.
15. Howard, Marc Morjé. *The Weakness of Civil Society in Post-Communist Europe*. Cambridge University Press, 2003.

16. Ishkhanyan, Lilit. “Political Participation and Social Pressure in Rural Armenia.”, https://www.civicus.org/images/stories/csi/csi_phase2/Armenia.pdf
17. Karaghanyan, Aghavni. *Political Culture Case Studies*. 2010.
18. Linklater, Andrew. *The Problem of Harm in World Politics*. Cambridge University Press, 2011.
19. Media Initiatives Center. *Critical Thinking and Media Literacy Project Report.* 2023.
20. Mouffe, Chantal. *The Democratic Paradox*. Verso, 2005.
21. Moon, Sue, and Wendy Wong. “Social Media and Political Participation: Panopticism in the Digital Age.” *New Media & Society*, vol. 20, no. 1, 2018, pp. 53–70.
22. Ringen, Stein. *What Democracy Is For: On Freedom and Moral Government*. Princeton University Press, 2020.
23. Socioscope. *Armenia after 2018: Social and Political Transformations*. 2024.
24. Socioscope. *Local Democracy in Armenia: Challenges and Opportunities*. 2022.
25. The Council of Europe. *European Convention on Human Rights*. art. 10.
26. Venice Commission. “Opinion on the Law on Freedom of Expression in Armenia.” *Council of Europe*, 2021.
27. “Why Modern Children’s Books Are Being Rewritten for Political Correctness.” *The Guardian*, 2022.

WORKS CITED

1. E'lias, Norbert. Qaghaqakrt'ut'yan gorc'y'nt'acy'. Erevan, [The Civilizing Process. Yerevan] 2012. (in Armenian)
2. T'adevosyan, Ara ev Azatyan, O'lga. Qaghaqaciakan hasarakut'yan kazmakerput'yunneri gorc'uneut'yan azdecut'yuny' Hayastanum. [The Impact of Civil Society Organizations’ Activities in Armenia] 2022: (in Armenian)
3. Hakobyan A. «Qaghaqakan diskursi zargacumy' Hayastanum». Socioscope, ["The Development of Political Discourse in Armenia." Socioscope] 2019: (in Armenian)
4. Qaghaqaciakan hasarakut'yan institut. Ujhegh QHK-ner c'ragri amp'op'ich zekuyc. [Final Report of the "Strong CSOs" Program] 2023: (in Armenian)

POLITICAL RESTRAINT IN ARMENIA: LEGAL, SOCIAL AND CULTURAL ASPECTS

TSOVINAR KHACHATRYAN
Brusov State University,
Research Center for Public Communication and Journalism, Senior Lecturer
Ph.D. in Philology,
Yerevan, the Republic of Armenia.

The aim of the article is to analyze the phenomenon of political restraint in the Republic of Armenia by examining its legal, social, and cultural foundations and manifestations across various public platforms. To achieve this aim, the following objectives have been established: studying the historical, legal, and social foundations of political restraint; analyzing its expressions at the levels of state governance, public service, media, and public discourse; revealing the role of civil society, media literacy, and education in overcoming political restraint; and assessing the consequences of political restraint—from social labeling to civic indifference and self-censorship. Sociological and legal analysis methods were applied. The data sources include scholarly literature, legislative documents, sociological surveys, and media analyses. The main conclusion of the research is that political restraint in Armenia is a multi-layered

phenomenon, whose overcoming requires a systemic approach, combining legal reforms, educational programs, and the diversity of public discourse. At the same time, it is essential to strike a balance between the protection of freedom of expression and the safeguarding of public responsibility, thereby avoiding both excessive self-censorship and the risks associated with unrestricted expression.

Keywords: *Political restraint, freedom of speech, self-censorship, public discourse, civil society, media literacy, religious ethics, social norms, cultural change, public service.*

ПОЛИТИЧЕСКАЯ СДЕРЖАННОСТЬ В АРМЕНИИ: ПРАВОВЫЕ, СОЦИАЛЬНЫЕ И КУЛЬТУРНЫЕ АСПЕКТЫ

ЦОВИНАР ХАЧАТРЯН
старший преподаватель центра исследований публичной коммуникации и журналистики Государственного университета имени В. Брюсова, кандидат филологических наук, г. Ереван, Республика Армения

Цель статьи — проанализировать феномен политической сдержанности в Республике Армения, рассматривая его правовые, социальные и культурные основания и проявления на различных общественных платформах. Для достижения цели поставлены следующие задачи: исследование исторических, правовых и социальных основ политической сдержанности; анализ проявлений политической сдержанности на уровне государственного управления, публичной службы, медиа и общественного дискурса; выявление роли гражданского общества, медиаграмотности и образования в преодолении политической сдержанности; оценка последствий политической сдержанности от социального навешивания ярлыков до гражданского равнодушия и самоцензуры. Использованы методы социологического и правового анализа. Источниками данных служили научная литература, законодательные акты, социологические опросы и медиа-анализы. Основной вывод исследования заключается в том, что политическая сдержанность в Армении представляет собой многослойное явление, преодоление которого требует системного подхода, сочетающего правовые реформы, образовательные программы и разнообразие общественного дискурса. Одновременно важно балансировать требования свободы слова и общественной ответственности, избегая как чрезмерной самоцензуры, так и крайней неограниченности высказываний.

Ключевые слова: *политическая сдержанность, свобода слова, самоцензура, общественный дискурс, гражданское общество, медиаграмотность, религиозная этика, социальные нормы, культурные изменения, государственная служба.*

ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, LITERATURE STUDY, ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

ՇԱՆԹԻ «ՇՂԹԱՅՎԱԾԸ» ԴՐԱՄԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՎ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ՀԱՆԳՈՒՅՑՆԵՐՈՒՄ *

ՀՏԴ 82-2 DOI: 10.52063/25792652-2025.2.25-239

ԱՍՏՂԻԿ ԲՈՅԱՋՅԱՆ
Խաչատուր Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի Վաչե Պարտիզունու անվան հայ նոր և նորագույն գրականության և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոնի ասպիրանտ, ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
astghikboyajyan@gmail.com
ORCID: 0009-0006-1572-4185

Հոդվածի նպատակն է ներկայացնել Լևոն Շանթի «Շղթայվածը» դրաման պատմական և գեղարվեստական հանգույցներում: Հետազոտությունն արդիական է, քանի որ նունիսկ մեկ դար անց մենք բախվում ենք այն խնդիրներին, որոնք իրենց արտահայտությունն են գտել դրամայում: Այս առումով մեր նպատակն էր խորքային վերլուծության ենթարկել ստեղծագործությունը և գտնել գրության շարժառիթներն ու պատմական անցյալի կերպավորման եղանակները:

Նպատակին հասնելու համար մեր առջև դրել ենք հետևյալ խնդիրները՝ պատմական իրողությունների և գիտական նյութերի հիման վրա ուսումնասիրել Առաջին Հանրապետության հռչակմանը նախորդած և հաջորդած իրադարձությունները և դրանց ազդեցությունը Շանթի «Շղթայվածը» դրամայի վրա:

Հետազոտության ընթացքում կիրառվել են սինթեզի, ինդուկցիայի, դեդուկցիայի և պատմահամեմատական մեթոդները:

Հետազոտության շրջանակներում կատարված հիմնական եզրահանգումն այն է, որ Շանթը «Շղթայվածը» դրամայում 12-րդ դարի դեպքերը նկարագրելուց զատ փորձել է «այդ ժամանակաշրջան տեղափոխել» նաև իր դարաշրջանի իրադարձությունները: Լինելով Առաջին Հանրապետության կառավարման առաջամարտիկներից մեկը՝ Շանթը խորին հիասթափություն է ապրում պետականության կորստին հաջորդած իրադարձությունների պատճառով: Իր հերոսների շուրթերով Շանթը խոսում է այն ցավոտ իրականության մասին, որը արդիական է նաև այսօր:

Հիմնաբառեր՝ *Առաջին Հանրապետություն, Արտավազդ, անկախություն, պատմություն, Մոսկվայի պայմանագիր, գրականագիտական արձագանքներ, Լևոն Շանթ:*

* Հոդվածը ներկայացվել է 29.07.2025թ., գրախոսվել՝ 25.08.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.09.2025թ.:

Ներածություն

20-րդ դարասկիզբը պատմական իրադարձությունների առումով հագեցած էր՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմ, Եղեռն, տարբեր երկրներում ընթացող հեղափոխական շարժումներ, պետական նոր կազմավորումների ձևավորում և փլուզում: Անընդհատ ծավալվող այս գործընթացները իրենց հունի մեջ էին առնում բոլորին և ամեն ինչ, ստիպում անմասն չմնալ: Եվ պատահական չէ, որ այս շրջանում առանձնակի դեր ու նշանակություն էր վերապահված հայ գրողներին, մտավորականներին: Երկար ժամանակ պետականությունից զրկված լինելով՝ Հայաստանը մասնատված էր Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև, և եթե ռուսական հատվածում մենք քիչ թե շատ պահպանում էինք մեր կիսանկախ գոյությունը, ապա թուրքական հատվածում «եղբայրության և հավասարության» գաղափարախոսության տակ շարունակաբար ընթացող հալածանքները, կոտորածն ու թանգարանում մեկ հայ թողնելու հեռանկարը հանգեցնելու էին ծանրագույն հետևանքների: Չունենալով հստակ ձևավորված և փորձ ունեցող իշխանություն՝ հայ ժողովուրդը անգլուխ հոտի նման չէր կարողանում ժողովվել մեկ ընդհանուր գաղափարի շուրջ: Դեռևս 1700-ականներից սկսած՝ Իսրայել Օրի, Հովսեփ Էմին, փորձում էին որոնել ազգային-ազատագրական պայքարի ուղիները, Մովսես Բաղրամյանը, Շահամիր Շահամիրյանը Մադրասում հրատարակում են «Նոր տետրակ որ կոչի հորդորակ» քաղաքական-հրապարակախոսական բնույթի աշխատությունը՝ հիշեցնելով մեր պատմական անցյալն ու մատնանշելով ազատագրության ուղիներ: Ի վերջո, դարեր տևած պայքարի արդյունքում ռուսական հատվածում գտնվող Հայաստանը առաջին անգամ՝ 1918 թվականին, հռչակվեց որպես Հայաստանի Հանրապետություն. փոքր պետական կազմավորում՝ աննշան տարածքային ընդգրկումով, նոր-նոր ձևավորվող իշխանությամբ և բազմաթիվ սոցիալ-տնտեսական խնդիրներով, բայց՝ անկախ: 1915 թվականին Թումանյանի ունեցած հավաքական երազանքը՝ հանուր կյանքի արշալույսը, կարծես թե դարձել էր իրական, բայց երերուն հիմքով: Ձևավորվեց պետական կառավարման մարմին, որի հիմնական գործող անձինք Հայ հեղափոխական դաշնակցության ներկայացուցիչներն էին: Նրանց կազմում էր նաև Լևոն Շանթը, որին վստահվեց Հայաստանի Հանրապետության խորհրդի փոխնախագահի պաշտոնը:

Լևոն Շանթի հասարակաքաղաքական գործունեությունը

Շանթի քաղաքական գործունեությունը սկսվել էր ավելի վաղ: Իր ինքնակենսագրականում նշում է. «Գիտակցության եկած օրես կապված էի, անշուշտ, մեր հեղափոխական շարժումներուն դեռ Գևորգյան ճեմարանեն: Իմ բոլոր ընկերներս, ծանոթներս, իմ սիրելի մարդիկները այդ շարժման մեջ էին, և ես մոտիկեն ծանոթ էի ներսի, դուրսի բոլոր կատարվածներուն: Բայց ինքս գիտակցաբար մեջը չէի մտած: Ես իմ վրա նայած եմ միշտ իբրև գրչի մարդու և հեղափոխությունը նկատած եմ միշտ իբրև զենքի գործ, ես այդ զենքը չեմ գործածեր, պետք չէ, որ մտնեմ զենքով քալողներու մեջ» (Շանթ, Մարդը և գործը 45):

Շանթը զենքով պայքարի տարբերակից ավելի նախընտրում էր գաղափարական պայքարը, և այդ պայքարի նկատմամբ ունեցած հավատն էր, որ նրան բերեց Դաշնակցություն. «Օր մը մեր ընկերներեն Հ. Նահապետյանը եկավ տեսչանոց և ըսավ. «Շա՛նթ, ինչու՞ ժողովի չես գար. ընկերները կուզեն, որ գաս: Այսօր ժողով ունինք այսինչ տեղը»»:

Ելա գնացի, և ոչ ոք չնկատեց, որ ես նոր մարդ եմ, այն աստիճան որ ես մեջն էի:

Իմ «գործուն» դաշնակցական լինելու տարին էր, որ դարձա նաև գործուն թատերգու» (Շանթ, Մարդը և գործը 45):

Այս շրջանում Լևոն Շանթը սկսեց գրել դրամատիկական ժանրի առաջին երկերը՝ «Ճամբուն վրա», «Ուրիշին համար», «Եսին մարդը», իսկ մի քանի տարի անց՝ «Հին աստվածները»:

Լևոն Շանթը Եվրոպայում էր, երբ պայթեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը: **1918թ-ին** բոլշևիկյան կռիվների ժամանակ Լևոն Շանթը լինում է Ֆինլանդիայում, Շվեդիայում, Նորվեգիայում, Անգլիայում և Ֆրանսիայում, որտեղ էլ պատվիրակության կազմում մասնակցում է Ազգային համագումարին: Հենց այդ շրջանում Լոզանում գրվեց «Շղթայվածը» դրաման:

«Շղթայվածը» դրաման

Դրաման Շանթի գաղափարական պայքարի անդրադարձն էր: Ռուսական երկու հեղաշրջումներ, պայքար և, ի վերջո, այս ամենը այլաբանորեն պատկերող Լևոն Շանթը: Թեման պատմական էր. Շանթի գաղափարական հերոսը տեղափոխում է մեզ 12-րդ դար, Անի քաղաք, և ի՞նչ կապ ուներ այս ամենի հետ գաղափարական հերոս Արտավազդը: Շանթի այս գործը ոչ միանշանակ է ընկալվել, շատերը նույնիսկ կարծիք են հայտնել, որ գեղարվեստական առումով Շանթը շեղվել է ճիշտ ուղուց: Հակոբ Օշականը նշում է. «Այս խաղը, որուն մեջ Լևոն Սեղբոսյան ապագան կհետապնդե՝ «Շղթայվածը», վրիպանք մըն է Լևոն Սեղբոսյանեն չկասկածված պարզամտությամբ մը: Լուտերի հրամանով ջարդվող գյուղացի գերմանները անշուշտ չէին հասկնար, թե իրենց փրկագործումին համար վերցված սուրը, ինչպե՛ս, ո՛ր հրաշքին գինովը կիջներ իրենց գլխուն՝ իրենց առաջնորդին իսկ ձեռքովը: Կես դար առաջվա մուժիկը, երբ կմտներ իր կաղապարին մեջ, չէր կրնար մտքե անցընել, թե ցարերու պալատները կես դար հետո պիտի բացվեին բոպիկ իր ոտքերուն ցեխաթուրմ հետքերուն» (Շանթ, Մարդը և գործը 208):

Պատմականի և գեղարվեստականի զուգորդումը դրամայում

Պատմականի և գեղարվեստականի հարաբերակցությունը այս գործում, իսկապես, առաջին հայացքից տարօրինակ է: Խոսել հեղափոխական գործընթացների մասին, այդ իրադարձությունները բերել **12-րդ դար** և այստեղ պատկերել անիծված Արտավազդին: Նույնիսկ այս ամենը իրար կողք կողքի դնելիս դժվար է պատկերացնել, որ սրանք կարող են մեկտեղվել մեկ ստեղծագործության մեջ: Շանթը խեղում է պատմական իրականությունը՝ այնտեղ բերելով Արտավազդի կերպարը: **12-րդ դարի կեսերին** Անին հայտնվեց բազմաթիվ ներթափանցումների և պատերազմների կիզակետում: **1135-1170 թվականներին** Անին մի քանի անգամ հայտնվեց մուսուլմանական բանակների իշխանության տակ: Եվ հերթական անգամ Անին Էմիրի և իր համախոհների իշխանության տակ էր: Հայ իշխանները փորձում էին ամեն ձևով բավարարել Էմիրի քմահաճույքները, բայց և, օգտվելով ստեղծված իրավիճակից, կազմակերպել զինված ազատագրական պայքար: Այն նույն Շանթը, որը հեղափոխության մասին խոսում էր որպես զենքի շարժումի, այժմ կողք կողքի էր դնում զենքի և գաղափարի պայքարը: Զինված պայքարի առաջնորդները իշխանն ու Սաղաթելն էին, որոնք փորձում էին համախմբել ժողովրդի բոլոր դասերի ներկայացուցիչների հնարավորությունները՝ զինված պայքար սկսելու, և նրանցից յուրաքանչյուրը այդ գործում ուներ իր իսկ շահը, իսկ գաղափարական պայքարի հերոսները հարճն ու Նաղաշն էին, որոնց փնտրածը մեկ այլ իրողություն էր.

Հարճը — Ի՞նչը, ի՞նչը պիտի նորես, ինչո՞վ պիտի նորես և ինչու՞, որու՞ համար: Նայե՛ շուրջդ, տե՛ս, մարդը գազան է, կինը՝ անասուն:Իսկ դու՞ն ինչ ես, դու՞ն ինչ կուզես: Ի՞նչ կփնտրես այս մութերուն մեջ, այս խավարին մեջ, բուի պես մենակ, բուի պես համառ, բուի պես քաշված, ի՞նչ կթփըրտաս ու կզարնըվիս, բոլոր պատեր: Ա՛, եթե գիտնաս՝ ինչպե՛ս կատեմ ես քեզի, ինչպե՛ս կատեմ ես քեզի:

Նաղաշ — Բայց չէ՞ որ, քուրի՛կ, ես լույս կփնտրեմ և ազատություն՝ և՛ քեզի համար, և՛ ինծի, և ամենուն:

Հարճը — Սու՛տ է, ազատությունը դուն կփնտրես քեզի համար,միայն քեզի: Ուրիշի ազատությունը քու շղթան է: Դուն ուժ ունիս, կամք ունիս, բերնիդ մեջ լեզու և տխմար բազմությունը հմայքիդ գերի. ինչու՞ ես կեցեր, ելի՛ր վրան ու քշե՛, որու՞ կսպասես: Միևնույն է, վերջը այդտեղ ես գալու (Շանթ, Երկեր 561):

Հարճի բերանով Շանթը ներկայացնում է իր իսկ մտայնությունը. «Կհիշեմ այն տխուր գիշերը, երբ էլեքտրական լույսի խանգարման պատճառով, մեկ մոմի լույսի տակ դաշնակցական կառավարությունը և ամբողջ ֆրակցիան հավաքված էր խորհրդակցելու, թե ի՛նչ ընել. . .

Թե ընկերներս ինչ կխորհեին այդ լուռ, այդ մութ սենյակին մեջ, հաստատ չգիտեմ: Գիտեմ միայն՝ ինկած էի ես բազկաթոռի մեջ և կզգայի հոգիիս խորքեն. որ ալ ամեն ինչ վերջացած էր, որ գային պիտի նորեն ռուսներն ու թուրքերը և՝ հին առուն ու հին ջուրը» (Շանթ, Մարդը և գործը 59):

Շանթը գիտակցել էր մի պարզ իրողություն, որ ազատությունը պետք է վաստակել, և փոքր երկրների ազատ ապրելու ցանկությունը հաճախ ստորադասվում է մեծ պետությունների ունեցած ծրագրերին:

Պատմական այս երկու շրջանների հետ Շանթը զուգորդում է նաև երրորդը, և գործողությունների կենտրոնում է հայտնվում Արտավազդը, որի մասին Խորենացին շատ հակասական կարծիք է հայտնում՝ նշելով, որ նա դուրս եկավ մի քաջ, ինքնահավան և հպարտ մարդ: Նա ծերունի Արգամին նախանձելով՝ իր հոր զայրույթը շարժեց Արգամի դեմ, իբրև թե նա մտածում է բոլորի վրա թագավորել: Այս կերպով նրան պատվից գցելով՝ ինքն է ստանում երկրորդական գահը (Խորենացի, Հայոց պատմություն 120):

Հետագա պատմագիտական աղբյուրները սակավ տեղեկություններ են հաղորդում Արտավազդի մասին: Հակոբ Մանանդյանը նշում է. «Պատմական ու բանասիրական նորագույն երկերում Արտաշես Ա-ի հաջորդների և Արտավազդի ու Տիգրան Բ-ի ազգակցության մասին հայտնվել են հակասական կարծիքներ: Կարող ենք, ըստ իս, համաձայն Ապպիանոսի տեղեկությունների, հավանական համարել, որ Արտաշես Ա-ին հաջորդել է նրա որդին՝ Արտավազդ Ա-ը, և ապա՝ սրա եղբայրը՝ Տիգրան Ա-ը» (Մանանդյան, Երկեր 138-139):

Ինչպես տեսնում ենք, Արտավազդին անդրադարձ կատարվում է մասնակի, և մոտեցման այս կերպը գալիս է Խորենացուց, որ իր աշխատությունում զուգորդել է պատմական իրականությունն ու առասպելը, ինչը պատճառ է դարձել, որ հետագա ուսումնասիրողները կամ մեկ-երկու նախադասությամբ նշեն, որ նա Արտաշեսի որդին էր, կամ շեշտեն այն հանգամանքը, որ խոսքը գնում է հայ հին վեպից հայտնի անիծված թագաժառանգի մասին (Գիւզալեան 564):

Ի վերջո ո՞րն էր Շանթի նպատակը, և ինչու՞ է պատմական այդ խառնակ ժամանակաշրջանի նկարագրության համար գլխավոր կերպար ընտրում Արտավազդին: Ո՞վ կարող էր ավելի լավ իմանալ ազատության գինը, եթե ոչ շղթայված Արտավազդը: Շանթի զուգորդած բոլոր պատմական ժամանակաշրջաններում էական խնդիր է ազատությունը: Արտավազդ, 12-րդ դարի Անի և 1918 թվականի Հայաստան. երեք տարբեր ժամանակաշրջան, և փոխվել է միայն այդ ազատությունը սահմանափակող շղթաների ձևը:

«Շանթի Արտավազդը՝ որպես ազատության գաղափար, իր մեջ մարմնավորում է հասկացության հակադիր ծայրաթևերը: Արտավազդ-Նաղաշ Նաթանը հիասթափված է մարդ-արարածի վայրենաբարո վարքագծից. նա հասկանում է, որ իր մղած ջանքերն այլ պտուղներ են տվել, արթնացած բնազդները ժամանակի մեջ բացառում են նաև հանրային կարգը, ինչը վերջնական արդյունքում բարոյական առաջընթացի ճանապարհին դառնում է լուրջ վտանգ» (Գրիգորյան 278):

Շանթը ներքին զգացողությամբ փորձում էր վանել առավել ակնհայտ դարձող սպառնալիքները: Սակայն սկզբում ուղղակի անիրական թվացող մտքերը մարմին են առնում, և բոլշևիկյան մեքենան սկսում է կազմաքանդ անել նոր ձևավորված և երերուն հիմքերի վրա գտնվող պետականությունը: Խավար սենյակում հավաքված հեղափոխական գործիչները նույն միտքն ունեին. հայրենիքը կործանվում էր նրանց աչքի առաջ, իսկ դժվարությամբ ձեռք բերված անկախությունը միֆ էր, որ քիչ անց պիտի ցնդեր և տպավորություն ստեղծեր, որ չի էլ եղել:

Շանթի գաղափարական հերոսի վերջնական կործանումը Մոսկվայի պայմանագրի ստորագրումն էր, որտեղ հայկական պատվիրակության կազմում իր իսկ կամքին հակառակ ընդգրվում է նաև Շանթը: Այդ օրերի մասին կարդում ենք Սիմոն Վրացյանի հուշերում. «Մոսկուայից վերադարձին Շանթին ես շատ փոխուած տեսայ: Ընկճուած չէր: Արտաքնապես պահում էր նախկին աշխույժը և անայլայլ շարունակում էր հետաքրքրուիլ պետական գործերով: Դարձել էր մտամփոփ, աւելի եւս կոճկուած: Աւելի լսում էր, քան խոսում: Եւ երբ վեճերը սուր բնոյթ էին ստանում, նա գլուխը կախ, հայացքը մի կէտի յառած՝ մնում էր անշարժ: Երբեմն թւում էր նոյնիսկ, թէ բացակայ էր ժողովից» (Ակօս 24):

Շանթը մեղադրում էր նաև իրեն նշված իրավիճակի համար, և ինքնահալածանքի վերջնակետը պիտի լիներ մեկընդմիշտ Հայաստանից հեռանալն ու օտար ափերում հոգեկան հանգստություն փնտրելը:

«1928-ին Հայաստանի Հանրապետության տասնամյակին նվիրված հանդիսության ժամանակ արտասանած ճառում Լևոն Շանթը նկատում էր. «Օտար գաղութներու մեջ, շրջապատի հազար ու մեկ վտանգներուն մեջ ինչպե՞ս կրնա նոր սերունդը հայ ըլլալ և անկախության պայքարը մղել: Մանավանդ ինչպե՞ս պետք է հոգիով հայ մնա: Մայիսի 28-ը անցյալ կդառնա, մինչ ան պետք է ապագայի տենչ մը ըլլա: Ո՞վ պետք է կատարե այս դերը. հայրենիք չկա . . . »» (Փանոսյան 7):

«Շղթայվածի» պատմագեղարվեստական հենքը հասկանալու համար, անշուշտ, պետք է իմանալ այս նախապատմությունը, քայլել գրողի անցած ճանապարհով և հետո անխուսափելիորեն գիտակցել, որ Շանթը չէր կարող կտրվել իրականությունից՝ լինելով այդ ամենի կիզակետում. «Անխուսափելի էր անշուշտ, որ ռուսական յեղափոխութիւնը եւ ազգային անկախ գոյութեան ստեղծած հարցերը այս կամ այն ձեւով արձագանք գտած ըլլան պատրաստութեան մէջ եղող գրքին մէջ, որ ժողովրդական խանդավառութեան կողքին՝ ամբոխային տրամադրութիւններ ալ կը պատկերէ, ընկերային առողջ ձգտումներու հետ՝ բռնակալական թաքուն կամ բացայայտ ախորժակներ:

Աննախընթաց վերիվայրումներու ստեղծած տպաւորութիւնը տակաւին թարմ իր մտքին ու երեւակայութեան մէջ՝ Լեւոն Շանթ կը ձեռնարկէ յեղափոխական պայքարի գեղարուեստական պատկերումին» (Շահինյան 138):

Արդյո՞ք պատմական դրամա է Շանթի այս գործը: Շանթի այս երկում զուգորդվել են երեք ժամանակաշրջան՝ ներկան՝ իր հեղափոխական փոթորկուն պատկերով, անցյալը, որից դարեր անց ոչինչ չի փոխվել և ապագան, որն անհայտ է, միֆական ու գալու է շղթայված Արտավազդի կապանքների ազատվելուց հետո, և հայտնի չէ այդ ապագան բարի՞ է, թե՞ կործանում է նախանշում:

Ներկայի և անցյալի գեղարվեստական բախումը դրամայում

«Շղթայվածը» դրաման ունի երկու բնաբան՝ Խորենացի. «Զրուցեն զսմանէ եւ պառաւունք, եթէ արգելեալ կայ յայրի միում, կապեալ երկաթի շղթայիւք. եւ երկու շունք հանապազ կրծելով զշղթայսն՝ ջանալ ելանել եւ առնել վախճան աշխարհի. այլ ի ձայնէ կռանահարութեան դարբնոց զօրանան, ասեն, կապանքն: Վասն որոյ բազումք ի դարբնաց յաւուր միաշաբաթւոջ երիցս բախեն զսալն, զի զօրասցին, ասեն, շղթայքն Արտաւազդայ» և Եզնիկ Կողբացի. «Զոմն Արտաւազդ անուն արգելեալ իցէ դիւաց, որ ցայժմ կենդանի կայ, եւ նա ելանելոց է եւ ունելոց զաշխարհս» (Շանթ, Երկեր 515):

Եղած բնաբաններն թույլ են տալիս ենթադրել, որ Շանթը դրաման գրելուց առաջ ուսումնասիրել է Արտավազդի կերպարը և դրա շուրջ եղած տարակարծությունները և գտել է պատմական այդ հակասական կերպարը մեկնելու իր տարբերակը:

Շանթի այս գործը կարելի է համարել պատմական, քանզի հեղինակը քննում է հստակ պատմական իրողություն՝ **Դավիթ Շինարարի օրոք (1089-1125)** հայ-վրացական միացյալ ուժերը կազմակերպեցին ապստամբություն, և քաղաքը ազատեցին սելջուկների տիրապետությունից: Դավիթ Շինարարի անունը կապվում է Կիլիկիայի և, հատկապես, Անիի վերաշինման և բարգավաճման հետ: 1123թ-ին քաղաքի ազատագրությունից հետո ավագանին քաղաքի իշխանությունը հանձնում է Դավիթ Շինարարին: Նրա կերպարը դրամայում հանդես է գալիս իշխան «անվան» տակ, և սա պատահական չէ: Շանթը Դավիթ Շինարարի կերպարի միջոցով պատկերել է ներկա և նախկին բոլոր իշխանավորներին: Նախ իշխանը կերպավորվում է Էմիրի հետ ունեցած զրույցում, որտեղ նկարագրված երկխոսությունը թույլ է տալիս առաջին կարծիք կազմել իշխանի կերպարի մասին.

Էմիրը — Կա ավելին. զորքերս թալաներ են եղեր չգիտեմ վարի որ գյուղերը. կարծես թե զինվոր ըսածդ պարտական է քաղցած պտտելու: Չի ամչնար՝ եկեր է վրաս գանգատի քանի մը հավի ու քանի մը չուլի համար:

Իշխանը — Թո՛ղ, Էմիր, ժողովուրդ ըսածդ միշտ կտրտնջա, միշտ ալ բեռը շալակը առած քաշ կու տա. այդպես է անոր հնադարյան սովորությունը (Շանթ, Երկեր 519):

Երկու իշխողների միջև եղած խոսակցություն, որը ոչ միայն Էմիրին հաճոյանալու իշխանի ցանկության մասին է, այլ նաև ներկայացնում է «իշխողների» ընդհանուր հոգեբանությունը. տիրել, ճնշել և հաշվի չառնել հասարակ ժողովրդի կեցության ծանր պայմանները:

-Ես մարդն մըն եմ, որ կսիրեմ իշխելը: Իսկ ով կուզե, որ խոնարհին իր առջևը,պետք է ինքը խոնարհիլ գիտնա իրմե ուժեղին առջևը,- ասում է իշխանը և վերահաստատում իր դիրքը: Հետագայում արդեն Սաղաթելի հետ ունեցած զրույցում արդեն իսկ նկատելի են իշխանի սեփականատիրական մտքերը. «Չէ՞ որ Անին, իսկն ըսած, իմ քաղաքս է, ի՛մ» (Շանթ, Երկեր 521):

Չինված ապստամբությունից հետո Պահլավունի իշխանը հասնում է այդքան բաղձալի իշխանությանը. սակայն չնկատելով որևէ փոփոխություն՝ ժողովուրդը դարձյալ ապստամբում է, և իշխանը ստիպված է լինում հանձնել իշխանությունը դարբինին,սակայն դարբինն էլ այս իշխողների շղթայի հերթական օղակն էր: Սոցիալական հիմքի վրա սկիզբ առած պայքարը սելջուկյան բռնատիրական իշխանության դեմ ժամանակի ընթացքում վերաճում է գաղափարական պայքարի, որտեղ նժարի մի կողմում իշխանությունն է, իսկ մյուս կողմում՝ դրա հետևանքով մարդկանց մոտ երևան եկած բարոյական նորմերի խախտումները: Շանթի ճանաչողությունը զուգակշռում է այդ նժարները և ցավով արձանագրում դրանց հավասարությունը. «Իզու՛ր այրեցի. . . իզուր այրեցի: Ահա՛ մուխին ու

բոցերուն մեջեն կծլի նորեն հին բերդը, կբուսնի նորեն հին շենքը, հին պատերը, հին կապերը, և իմ ճակատիս հին սև գիրը... որուն դեմ իզուր է, իզու՛ր մաքառիլը» (Շանթ, Երկեր 558):

Լինելով քաղաքական բարձր գիտակցության կրող՝ Լևոն Շանթը համեմատականներ է տանում պատմական ներկայի և անցյալի միջև, և իր իսկ խոսքերով՝ այդքան սպասված անկախությունը կարելի է ձեռք բերել հանրային շարժումով, որն էլ իրագործվում է քարոզչությամբ և գաղափարներով, սակայն գաղափարական պայքարին պետք է հաջորդի գործը, իսկ մեր գործիչներն անցյալում բավարարվել են միայն քարոզով ու երազանքներով. «Լա՛վ, թողնե՛նք անցյալը. ինչ որ եղեր է՝ եղեր է: Իսկ հիմա՞, ասկե՞ետքը, ո՞րն է ըլլալու հայության խելացի ձգտումը: Ինչքան ալ որ ինքնին անհեթեթ և լուսնի վրայեն նոր վար իջած մարդու խոսք ըլլա այս հարցը, բայց և այնպես հիմա՝ որ կողմ ալ դառնաս՝ կհանդիպես այդ հարցին»: (Շանթ, Անկախությունը պահանջ ազգային գոյության 95):

Եվ միգուցե հիմա ևս կարիք կա անցնելու քարոզից գործի՝ փշրելու համար այն կապանքները, որոնք օր օրի ավելի են հեռացնում մեզ ամենակարևորից՝ անկախությունից:

Ամփոփում

Շանթը ընդգծում է հետևյալը, որ քանի աշխարհը այս ընթացքի մեջ է, արդարությունն ու ազատությունը տեղ չունեն այստեղ: Փոխվելու են իշխողները, բայց նրանց ներսում եղած բնազդները մնալու են նույնը: Պիտի գա Արտավազդը, որ կործանի աշխարհը, որ վերափոխի այն, և այդ փոփոխությունը պետք է սկսվի ոչ թե արտաքին աշխարհից, այլ սեփական եսից, մտածողության կերպից. «Եթե կուզե՛ք, որ փրթին ձեր բոլոր շղթաները, եթե կուզեք, որ փրթին ձեր բոլորի շղթաները, ընկճեցե՛ք այն բռնակալը, որ կտիրե ձեզմե ամեն մեկուն կրծքին տակ,մեռցուցեք ձեր մեջի՛ բռնակալը:

Զարմացա՛ք, գիտեմ. ատ չէր ձեր լսել ուզածը. դուք կսիրեք դուրսի բռնակալները, որոնց դեմ կարելի է բողոքել, աղմկել, կրճըտել ու դավել: Բայց ես կըսեմ ձեզի. հո՛ն է, հո՛ն, ձեր հոգիներուն թավ խավարին մեջ թափառող այն հզոր, այն անզուսպ բռնակալը, որ կուզե իշխե ամենուն վրա, կուզե խլե ուրիշներուն ունեցածը, կուզե ուտե ուրիշներուն աշխատանքը. կուզե, որ բոլորը երկրպագեն իրեն ու ծառայեն իր քմայքին ու հաճույքին. հո՛ն է, հոն. ձեր հոգիներու թավ խավարին մեջ, հո՛ն, ձեզմե ամեն մեկուն կրծքին տակ» (Շանթ, Երկեր 564):

Շանթը հավատում է Արտավազդի գալուն, ապրում է այդ օրը տեսնելու ցանկությամբ, սակայն Հակոբ Օշականը հենց այս փաստն է կասկածի տակ դնում . «Կասկածի կենթարկեմ բոլոր շղթայվածներուն դերը, երբ օր մը կկոտրեն զանոնք կապող երկաթները» (Շանթ, Մարդը և գործը 208):

Իսկ միգուցե այդ «շղթայվածը» մենք ենք: Մեր ներսի մութ քարայրում փակված ամեն օր կռիվ ենք տալիս ազատության, արդարության և հաճախ նաև դրանց հակասող մեր արարքների համար: Այդ պայքարը հավերժական է, քանի դեռ մարդը անցնում է մարդուց մարդ դառնալու դժվար ճանապարհը, և Շանթը հավատում է, որ միֆի և իրականի զուգորդմամբ գալու է այդքան գիտակցական ազատությունը. «Ո՞ւր է, ո՞ւր է Արտավազդը»,-կպոռա հիմա ի՛մ սիրտս: Ե՞րբ պիտի փրցընե ան կապանքները. ձեր կապանքները. ե՞րբ պիտի դուրս գա ան ձեր հոգիներու թանձր խավարեն, ձեր ներքին անդունդներուն խորին խավերեն. ե՞րբ պիտի դուրս գա. ըսե՛ք, հիմա ես եմ, որ կհարցնեմ ձեզի:Ո՞ւր է, ո՞ւր է իմ Արտավազդը: Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ ամուր կպահեք կալանքներու տակ, կապանքներու տակ, փականքներու տակ, ձեր կրծքերու տակ: Ո՞ւր է, ո՞ւր է իմ Արտավազդը: Հիմա ե՛ս եմ, որ կհարցնեմ ձեզի, հիմա ե՛ս եմ, որ…» (Շանթ, Երկեր 564):

Եզրահանգումներ

Ամփոփելով «Շղթայվածը» դրամայի պատմական և գեղարվեստական կողմերը՝ կարելի է կատարել հետևյալ եզրահանգումները:

- 20-րդ դարասկզբի քաղաքական իրադարձությունները իրենց հունի մեջ են առնում նաև Լևոն Շանթին, և գրողը իր գործուն մասնակցությունն է ունեցել Առաջին հանրապետության ձևավորման գործընթացում:
- «Շղթայվածը» դրաման տեղի ունեցող քաղաքական իրադարձությունների անմիջական արձագանքն է, որտեղ 12-րդ դարի իրադարձություններին կենդանություն տալու միջոցով հեղինակը խոսում է իր ժամանակի ցավալի իրողությունների մասին:
- Լևոն Շանթը խոսում է այն իրողությունների մասին, որոնք օրհասական են նաև այսօր: Հեղինակը Անի քաղաքի օրինակով ներկայացնում է երեք իշխանություն՝ թուրք Էմիր, Վահրամ Պահլավունի և արհեստավորներ: Հեղինակը աստիճանական դասակարգման մեջ կարծես թե սկսում է ամենաածանր կառավարման օղակից, երբ Անին կառավարում էր Էմիրը, սակայն հետագա իրադարձությունները ցույց են տալիս, որ այս երեք իշխողների դեպքում էլ փոխվում են միայն անունները, իսկ հասարակ ժողովրդի վիճակը ավելի է վատթարանում:
- Նաղաշի բերանով Շանթը քարոզում է այդքան բաղձալի ազատության՝ շղթայված Արտավազդի միջոցով հասնելը, իսկ հարճը կանգնած է իրականության և առասպելի ընկալման ցավոտ սահմանագծին. մի կողմում կրակի մատնված Անին է, իսկ մյուս կողմում՝ Արտավազդը: Իսկ ու՞ր է Արտավազդը և ե՞րբ պիտի գա. . .

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. «Ակօս». N2-3/ բացառիկ, Սիմոն Վրացեան, Շանթի հետ, Պէյրութ, 1952, էջ 23-24:

2. Գիւզալեան Գառնիկ. *Պատմութիւն Մերձաւոր Արեւելքի եւ Հայաստանի.* Համազգային ընկերութեան տպարան, Պէյրութ, 1951:

3. Գրիգորյան, Վաչագան. *Լևոն Շանթի դրամատուրգիան*. Արտագերս հրատարակչություն, Երևան, 2020:

4. Խորենացի, Մովսես. *Հայոց պատմություն*. Հայպետհրատ, Երևան, 1940:

5. Մանանդյան, Հակոբ. *Երկեր.* Հատոր Ա, ՀՍԱՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1977:

6. Շանթ Լևոն. *Անկախությունը պահանջ ազգային գոյության*. Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան,1991:

7. ---. *Երկեր.* Երևան, Սովետական գրող, 1989:

8. ---. *Մարդը և գործը*. Համազգային հայ կրթական և մշակութային միություն, Երևան, 2019:

9. Շահինյան, Գրիգոր. *Ձիւներն ի վեր*. Պէյրութ, 1967:

10. Փանոսյան, Սարգիս. *Լևոն Շանթ*. Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, 1992:

WORKS CITED

1. Gyuzalyan, Garnik, ″Patmutyun Merdzavor Arevelqi ev Hayastani″ [The History of Middle East and Armenia], Hamazgayin ynkerutyan tparan, Peyrut, 1951. (in Armenian)

2. Grigoryan, Vachagan, ″Levon Shanti dramaturgian′ [The Dramaturgy of Levon Shant]′, Artagers hratarakchutyun ,Yerevan, 2020. (in Armenian)

3. Manandyan, Hakob, ″Erker″ [Works], Haypethrat, Hator A, HSAH GA hratarakchutyun, Yerevan, 1977. (in Armenian)
4. ″Levon Shant mardy ev gorcy [Levon Shant: A Person and a Work], Hamzagayin hay krtakan ev mshakutayin miutyun, Yerevan, 2019. (in Armenian)
5. Panosyan, Sargis, ″Levon Shant″, Yerevani hamalsarani hratarakchutyun, Yerevan, 1992. (in Armenian)
6. Shahinyan, Grigor.″Dzyunern i ver″ [Since the Snows], Peyrut, 1967. (in Armenian)
7. Shant Levon, Ankaxutyuny pahanj azgayin goyutyan The Independence as the Demand for the National Existence], Erevani hamalsarani hratarakchutyun, Yerevan, 1991. (in Armenian)
8. Shant, Levon. ″Erker″, Yerevan, 1989. (In Armenian)
9. Xorenaci, Movses, ″Hayoc patmutyun″ [History of Armenia], Haypethrat, Yerevan, 1940. (in Armenian)
10. "Akos", Peyrut, 1952, N2-3/ bacarik, Simon Vracyan, ″Shanti het″, ej 23-24. (in Armenian)

SHANT'S «THE CHARMED» DRAMA IN HISTORICAL AND FICTION ASPECTS

ASTGHIK BOYAJYAN

Khachatur Abovian Armenian State Pedagogical University,
Department of Armenian New and Modern Literature and its Teaching Methods after Vache Partizuni, Ph.D. Student,
Yerevan, the Republic of Armenia

The purpose of the article is to present Levon Shant's drama "The Chained" in historical and artistic contexts. The research is relevant, since even a century later we facing the problems that found their expression in the drama. In this regard, our goal was to subject the work to an in-depth analysis and find the motives of the writing and the ways of shaping the historical past.

To achieve the goal, the following tasks were set: to study the events preceding and following the proclamation of the First Republic and their impact on Shant's drama "The Chained" based on historical realities and scientific materials.

During the research, the methods of synthesis, induction, deduction and historical comparison were used.

The main conclusion of the study is that, in addition to depicting the events of the 12th century in the drama "The Chained", also sought to ‘project the events of his own era’ onto that historical period. Being one of the pioneers of the First Republic, Shant experiences deep disappointment due to the events that followed the loss of statehood. Through the voices of his characters, Shant speaks of a painful reality that remains relevant today.

Keywords: *First Republic, Artavazd, independence, history, Moscow Treaty, literary criticism, Levon Shant.*

ДРАМА ШАНТА «ЗАЧАРОВАННЫЕ» В ИСТОРИКО-ХУДОЖЕСТВЕННОМ АСПЕКТЕ

АСТХИК БОЯДЖЯН

аспирант кафедры новой армянской литературы и методики её преподавания имени Вече Партизуни Армянского государственного педагогического университета им. Хачатура Абовяна,

г. Ереван, Республика Армения

Цель статьи – представить драму Левона Шанта «Скованные» в историко-художественном контексте. Исследование актуально, поскольку даже спустя столетие актуальными остаются проблемамы, нашедшие отражение в этой драме. В связи с этим нашей целью было подвергнуть произведение глубокому анализу, выявить мотивы создания драмы и способы преобразования в ней исторического прошлого.

Для достижения цели мы поставили перед собой следующие задачи: изучить события, предшествовавшие и последовавшие за провозглашением Первой республики в Армении, и их влияние на драму Шанта «Скованные» на основе исторических реалий и научного материала.

В ходе исследования использовались методы синтеза, индукции, дедукции и исторического сопоставления.

Главный вывод, сделанный в рамках исследования, заключается в том, что Шант, помимо описания событий XII века в драме «Скованные», также пытается «перенести» в этот период события своей эпохи. Будучи одним из пионеров Первой республики, Шант испытывает глубокое разочарование в связи с событиями, последовавшими за потерей государственности. Устами своих героев Шант говорит о болезненной реальности, что актуально и сегодня.

Ключевые слова: *Первая республика, Артавазд, независимость, история, Московский договор, литературная критика, Левон Шант.*

ՍԱՅԱԹ-ՆՈՎԱՅԻ ՍԻՐԱՅԻՆ ՔՆԱՐԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆԸ. ԱՊՐՎԱԾ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ԴԵՊԻ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ԿԵՐՊԱՐ *

ՀՏԴ 801.7 *DOI: 10.52063/25792652-2025.2.25-249*

ԷԼԻՉԿԱ ՄԵԼԻՔԲԵԿՅԱՆ
Ակադ. Հրանտ Թամրազյանի անվան հայ գրականության պատմության և գրականության տեսության ամբիոնի հայցորդ,
«Հայաստանում Եվրոպական Քոլեջ» հիմնադրամի դասախոս,
Հայաստանի ազգային ագրարային համալսարանի դասախոս,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
ellameliqbekyan1979@gmail.com
ORCID 0009-0006-9542-0404

Հետազոտությունը նվիրված է Սայաթ-Նովայի սիրային քնարերգության առանցքային խնդրին՝ ապրված իրականության և գեղարվեստական երևակայության փոխհարաբերությանը: Հայ գրականագիտության մեջ երկար ժամանակ բանավեճ է ընթանում աշուղի սիրո բնույթի շուրջ, որը հաճախ բևեռացվում է «իրակա՞ն, թե՞ հորինված» երկընտրանքի շուրջ: Սակայն նման մոտեցումը պարզունակ է դարձնում աշուղական արվեստի բարդ էությունը:

Հետազոտության նպատակը Սայաթ-Նովայի սիրային քնարերգության մեջ ապրված իրականության և գեղարվեստական երևակայության փոխհարաբերության քննությունն է՝ հիմնավորելով, որ բանաստեղծի սերը ոչ թե զուտ գրական հնարք է, այլ իրական փորձառության գեղարվեստականացման արդյունք:

Այս նպատակին հասնելու համար կիրառվել է համալիր մոտեցում՝ համադրելով համեմատական, գրական-փիլիսոփայական և կառուցվածքային վերլուծության մեթոդները: Հակադրվում են երկու հիմնական տեսակետները, և հիմք ընդունելով Հ. Թումանյանի, Պ. Սևակի և Հ. Բախչինյանի փաստարկները՝ իրականացվում է Սայաթ-Նովայի խաղերի խորքային քննություն:

Համալիր մեթոդների կիրառման արդյունքնում առաջադրվել և լուծվել են հետևյալ խնդիրները.

- ***Վերլուծել հայ գրականագիտության մեջ Սայաթ-Նովայի սիրո բնույթի շուրջ առկա երկու հիմնական՝ «իրականի» և «հորինվածի» տեսակետները:***
- ***Քննել սիրո ողբերգականության պատճառները, կենսագրական և ստեղծագործական փոխհարաբերությունները:***
- ***Բացահայտել Սայաթ-Նովայի սիրո փիլիսոփայական և հոգեբանական շերտերն առանցքային խաղերի թեմատիկ վերլուծության միջոցով:***

Հետազոտությունը հանգում է այն եզրակացության, որ Սայաթ-Նովայի սերն իրական, ապրված փորձառություն է, ինչը հաստատվում է խաղերի հուզական անկեղծությամբ, կենսագրական ակնարկներով և զգացմունքների խորությամբ: Նրա անհասանելի սերը դարձել է ոչ միայն անմահ պոեզիայի հիմք, այլև կյանքի, արվեստի և նվիրումի մասին խորհրդածությունների շարժիչ ուժ: Պոեզիան, ծնունդ առնելով իրական հիմքից, վերածվում և համընդհանրանում է աշուղական արվեստի կանոնների միջոցով՝ անձնական տառապանքը վերածելով համամարդկային ապրումի:

* Հոդվածը ներկայացվել է 14.07.2025թ., գրախոսվել՝ 10.08.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.09.2025թ.:

Այսպիսով՝ Սայաթ-Նովայի անհասանելի սերն է դարձել ոչ միայն նրա անմահ պոեզիայի հիմքը, այլև կյանքի, արվեստի և նվիրումի մասին խորհրդածությունների շարժիչ ուժը:

Հիմնաբառեր՝ *սեր, քնարերգություն, խաղերի վերլուծություն, աշուղական արվեստ, իրական, երևակայական, զգացմունք, հոգեվիճակ, գեղարվեստականացում:*

Ներածություն

Սայաթ-Նովայի պոեզիան մի հսկայական տիեզերք է, որի կենտրոնական առանցքը սերն է: Սակայն նրա ստեղծագործություններում սերը ոչ թե պարզապես զգացմունք է, այլ մի ամբողջական աշխարհայացք, փիլիսոփայական համակարգ՝ իր օրինաչափություններով ու հակասություններով: Նրա սիրային քնարերգությունը բարձրացնում է մի շարք հարցեր, որոնց վերլուծությունը թույլ է տալիս խորամուխ լինել աշուղի հոգևոր աշխարհի խորքերը: Դիտարկենք այդ փիլիսոփայության առանցքային մի քանի դրույթներ:

Պարույր Սևակն իր «Սայաթ-Նովա» մենագրության էջերում Սայաթ-Նովային բնորոշում է որպես «ողբերգականորեն անհույս սիրո երգիչ» մի քանի հիմնական պատճառներով:

Պ. Սևակը նշել է նաև, որ Սայաթ-Նովայի սիրո ողբերգականությունն արտահայտվում է նրա խաղերում առկա երկակիությամբ. մի կողմից սերը ներկայացվում է որպես վսեմ, մարդուն վեհացնող աստվածային զգացմունք, մյուս կողմից՝ որպես անկարելի, հասարակության կառուցվածքի և սոցիալական անհավասարության պատճառով անիրագործելի երազանք: Ահա մի հատված Պ. Սևակի հիմնավորումից. «Սայաթ-Նովայի սերը փոխադա՞րձ էր արդյոք. ահա մի հարց, որի պատասխանից էլ ոչինչ չի փոխվում: Եթե մինչև իսկ փոխադարձ էր, դարձյալ երջանիկ չէր այդ սերը, որովհետև ավելին էր, քան թե նույնիսկ մերժվածությունը: Անհույս էր այդ սերը (Բոլոր սայաթնովագետներն անխտիր Գ. Ախվերդյանից մինչև Հ. Թումանյան և Հ. Թումանյանից մինչև Մ. Հասրաթյան) միաբերան խոսել են Սայաթ-նովայի սիրո ողբերգական բնույթի մասին, շեշտել այդ սիրո անհուսությունը: Միայն վերջերս (Սայաթ-Նովայի ծննդյան 250-ամյակի օրերին) գտնվեցին մեկ-երկու անձինք, որոնք տարաձայնություն մտցրին ընդհանուր համաձայնության մեջ՝ պնդելով ուղիղ հակառակը): Անհույս էր, որովհետև Սայաթ-Նովայի ճակատագրական Ցարը մի սովորական կին չէր, այլ վրաց արքայադուստրը, և այն էլ՝ արդեն հարսնացած իշխան Օրբելյանների մեծանուն գերդաստանին:

«Դասակարգային սահմանազատության դարաշրջանում այսպիսի սերը չէր կարող չդառնալ դժբախտության մի բույն, որտեղ մշտական թախություն պիտի աներ կիզիչ տառապանքը» (Սևակ, 116):

Սայաթ-Նովայի սիրո իրականության շուրջ բանավեճը

Սայաթ-Նովայի սիրո բնույթի շուրջ բանավեճը հիմնականում ձևավորվել է երկու մոտեցումների շուրջ: Առաջինը, որի վառ ներկայացուցիչն է ակադեմիկոս Սերգեյ Սարինյանը, հիմնվում է գրական տեքստի ինքնավարության գաղափարի վրա: Սարինյանը, կասկածի տակ դնելով աշուղի սիրո կենսագրական հիմքը (մասնավորապես՝ Աննա իշխանուհու հետ կապված վարկածը), առաջնային է համարում գեղարվեստական երևակայությունը: Այս մոտեցման համաձայն՝ աշուղի ապրումները պետք է դիտարկել ոչ թե որպես փաստ, այլ որպես գրական կերպարի ստեղծման միջոց:

Երկրորդ մոտեցումը, որի արմատները գալիս են դեռևս Հովհաննես Թումանյանից և իր ամբողջական հիմնավորումն են ստացել Պարույր Սևակի

մենագրության մեջ, պնդում է աշուղական պոեզիայի խորքային կապը անձնական ապրումի հետ: Թումանյանի համոզմամբ՝ «ոչ մի պոետ չի կարող այնպիսի վառ գույներով նկարագրել սիրո տառապանքները, եթե ինքը չի ապրել այդ զգացմունքը»: Սևակն այս թեզը զարգացնում է՝ ցույց տալով, որ սիրո ողբերգականությունը պայմանավորված է ոչ միայն անձնական դրամայով, այլև դարաշրջանի սոցիալական անհավասարությամբ: Այս տեսակետի կողմնակիցների համար ստեղծագործության հուզական անկեղծությունը իրականության անվիճելի վկայություն է:

Սակայն այս բանավեճում հաճախ անտեսվում է այն հարցը, թե ինչպես է կենսագրական իրողությունը վերածվում գեղարվեստական տեքստի: Սույն հոդվածը փորձում է լրացնել այս բացը՝ վերլուծելով ոչ թե այն, թե արդյո՞ք սերն իրական էր, այլ այն, թե ինչպես էր իրական ապրումը կերպարանափոխվում պոեզիայի:

Ակադեմիկոս Ս. Սարինյանն իր հոդվածում մեջբերել է Գ. Ախվերդյանի և Հ. Թումանյանի խոսքը, որը հակասում է Պ. Սևակի վերոնշյալ մեջբերմանը. «Ախվերդյանը, վկայակոչելով «մեծերուց լսած» խոսքերը Սայաթ-Նովայի մասին, ասում է. «Սայաթ-Նովան Իրակլե թագավորի ու սրա արքունաց սիրեկան աշուղն ըլլում է մեկ անհոգ ասող ու քեֆ սիրող, սիրուն աղջկերանց ուրախացնող ու որբևերի կանանց մխիթարիչ, և ըլլալով հիանալի քամանչա ածող, մանավանդ իր քաղցր ձայնի հետ՝ էլել է միշտ թագավորի ու ազգի խրախճանքներու պատվական ու անհրաժեշտ զարդը»»:

Հարց է ծագում,- գրում է Սարինյանը, - ի՞նչ հիմք կա վարկած հորինելու, թե Սայաթ-Նովան սիրահարվել է Թեյմուրազ արքայի դուստր, Իրակլիի քույր Աննային, և այդ անպարկեշտ վարքի համար վտարվել արքունիքից ու ենթարկվել հալածանքի: Այս վարկածն է ահա, որ կասկածի է ենթարկում Հ. Թումանյանը. «Չգիտեմ՝ ով է տեղեկություն տվել պ. Բրյուսովին, թե Սայաթ-Նովան սիրահարված է եղել վրաց թագավորի աղջկա վրա, որ էդ միևնույն բանը հայտնում է և իր գրքի հառաջաբանում» (Թումանյան, 388):

Հարկ է նշել, որ, ինչպես Սայաթ-Նովայի ծննդյան թվականի հարցն էր համարվում կասկածելի, ոչ հիմնավորված, այնպես էլ նրա սիրած կնոջ գոյությունը կարող էր կասկածի տակ լինել: Եվ վերջապես՝ փոխվել է բովանդակ աշխարհը, երբեմն հանճարների խոսքը ժամանակավրեպ է դառնում, ուստի՝ պետք չէր «գիտական» թեմա դարձնել և կասկածի տակ դնել մեծատաղանդ Պ. Սևակի սայաթնովագիտական հետազոտությունները:

Եվս մեկ փաստ, որը կրկին հակասում է հարգարժան ակադեմիկոսին: Հովհաննես Թումանյանն իր «Քուչակ Նահապետի, Նաղաշ Հովնաթանի և Սայաթ-Նովայի սերը» աշխատության մեջ գրում է. «Սայաթ-Նովայի սերն իրական է և խորապես անձնական: Ոչ մի պոետ չի կարող այնպիսի վառ գույներով նկարագրել սիրո տառապանքները, ինչպես Սայաթ-Նովան է արել, եթե ինքը չի ապրել այդ զգացմունքը» (Թումանյան, 49): Նույն աշխատության մեջ Հովհ. Թումանյանն անդրադարձել է նաև Սայաթ-Նովայի տխուր ու դժբախտ սիրուն՝ համեմատելով նրան Նաղաշ Հովնաթանի ու Քուչակ Նահապետի զվարթ պատկերների հետ, ինչը հետագայում վերահաստատել է Պ. Սևակը. «…Էստեղ առաջ է գալիս Սայաթ-նովայի տխուր- ազնիվ դեմքը: Ահա թե ով է դժբախտը սիրո մեջ, և ահա թե որտեղ են մերժված սիրո իսկական հառաչանքն ու տառապանքը: Կանգնելու չենք սրան տանջող «բեմուրվաթի» պատկերի վրա, և ինքը՝ Սայաթ-Նովան էլ քիչ է նկարագրում նրան, որովհետև ավելի շատ զբաղված է նրա տված վշտով, քան թե նրանով: Եթե Նաղաշ Հովնաթանի «զալումը» կարմիր էր ինքը ու կարմիր էր հագնում ոտից գլուխ, եթե Քուչակ Նահապետի «խոշ յարը» ինչ հագել՝ ամենն է կանաչ, Սայաթ-Նովայի «բեմուրվաթը», որի «ռանգը գուլգազի է նման», ու ինքը՝ «կրակի ծովեմեն դուրս եկած ռաշ ու ջեյրանի», ըստ երևույթին, գուլգազ գույնն է սիրում և լոկ բառախաղի համար չէ, որ բանաստեղծը իր գանգատի մեջ ասում է. «Դուն կըրակ, հագածըդ կըրակ, վու՞ր մի կըրակին դիմանամ», և ճշմարիտ որ՝ կրակ: Մինչդեռ Քուչակին ու Հովնաթանին

իրենց սիրածները միշտ դիմավորում են ժպիտներով ու ծաղիկներով…» (Թումանյան, 40):

Այսպիսով՝ ուսումնասիրելով սայաթնովագետների աշխատությունները՝ եկանք այն համոզման, որ անթույլատրելի է կասկածի տակ դնել մեծավաստակ սայաթնովագետների աշխատանքը:

Հայտնի խաղերից մեկում՝ «Թամամ աշխարհ պըտուտ էկա», արտահայտված է իրական սիրո փնտրտուք, որն ունի կենսագրական հիմք: Բանաստեղծը ներկայացնում է իր ներաշխարհը՝ որպես աշխարհը շրջող և իր սիրելիին փնտրող ճշմարիտ սիրահար: Մեծ է խաղի դրամատիկ լարվածությունը:

«Թամամ աշխարհ պըտուտ էկա» արտահայտությունը վկայում է սիրելիին ողջ աշխարհում որոնումների մասին: Նրա եզակիությունը («յարիս նըման յար չըգըտա») խոսում է այն մասին, որ խոսքը կոնկրետ, իրական անձի մասին է: Եթե սա պարզապես երևակայական սեր լիներ, գրողը, ինչպես Հովի. Թումանյանն է ընդգծել, չէր շեշտի սիրելիի անկրկնելիությունը նման հուզական եռանդով:

Սայաթ-Նովան խաղերում գովաբանել է սիրելիի իմաստնությունը, ինչը վկայում է, որ խոսքը սոսկ մարմնական սիրո մասին չէ, այլ հոգևոր կապվածության: «Դուն ասիղիս անգին քարն իս» տողը ցույց է տալիս, որ սիրելին նրա՝ որպես բանաստեղծի, ստեղծագործության աղբյուրն է:

Մեկ այլ նշանավոր խաղում՝ «Բաղում թութի ղուշն է կանչում», Սայաթ-Նովան գրում է.

Դուս եկ, պահված դա՛շտի մարալ, քի պահպանող ծառիտ էրնեկ,
Գունքըտ կոկած թուղթ-մաքաղաթ, մարմարե դիդարիտ էրնեկ,.
Դուն մե թազա Չինումալին՝ ի՞նչպես չասիմ, յարիտ էրնեկ.
Հին քարխանի զար ու զարբաբ, ինձ ամա քու խամն իմ ուզում

(Բախչինյան, 341):

Բանաստեղծը սիրելիին համեմատում է դաշտի մարալի հետ և երանի է տալիս նրան պահպանող ծառին: Այստեղ «մարալ» բառապատկերը խորհրդանշում է գեղեցկություն և նրբություն: Սիրելիի մաշկի գույնը համեմատվում է հարթեցված թղթի, իսկ դեմքը՝ մարմարի հետ: Սրանք դասական պատկերներ են, որոնք արտահայտում են հիացմունք սիրելիի գեղեցկության հանդեպ:

Մեջբերման երրորդ տողում՝ «Դուն մե թազա Չինումալին՝ ի՞նչպես չասիմ, յարիտ էրնեկ», այս «թազա»՝ նորագյուտ Չինումալինը հավանաբար հղում է չինական արվեստին՝ որպես արտասովոր գեղեցկության և նրբության խորհրդանիշ:

Վերջին տողում բանաստեղծը հակադրում է թանկարժեք նյութերը (զար ու զարբաբ՝ ոսկի և թանկարժեք գործվածք) սիրելիի բնական, անմշակ գեղեցկությանը (խամն): Նա նախընտրում է սիրելիի պարզ, բնական էությունը՝ շինծու շքեղության փոխարեն:

Այս տողերը բնորոշ են Սայաթ-Նովայի ոճին, որտեղ նա միախառնում է հայկական, վրացական և պարսկական բանաստեղծական ավանդույթները՝ օգտագործելով հարուստ փոխաբերություններ և արտահայտելով սիրո, գեղեցկության և կարոտի թեմաները:

Ակադեմիկոս Ս. Սարինյանի այն պնդումը, թե Սայաթ-Նովայի սերը պարզապես երևակայական է, անտեսում է աշուղական արվեստի էությունը, որտեղ անձնական փորձառությունն ու զգացմունքները հիմնարար նշանակություն ունեն:

- Առաջին՝ Սայաթ-Նովայի ստեղծագործություններում առկա են բազմաթիվ կենսագրական մանրամասներ, որոնք վկայում են, որ երգիչն արտահայտել է իրական ապրումներ և կենսազգացողություն: Նրա խաղերում պատկերված հոգեվիճակների բազմազանությունը, հակասականությունը և կենդանի մանրամասները դժվար թե լինեին այդքան համոզիչ, եթե դրանք լինեին սոսկ երևակայական:

• Երկրորդ՝ Սայաթ-Նովայի ստեղծագործական ժառանգության վրա իր կնիքն է թողել աշուղական երգարվեստի ավանդույթը, որտեղ սերը միշտ ունեցել է խորապես անձնական, ապրված բնույթ: Աշուղի ինքնությունը և նրա ստեղծագործությունն անբաժանելի էին, և Սայաթ-Նովան այս առումով բացառություն չէր:

• Երրորդ՝ նրա կյանքի վերջին շրջանում վանք գնալու որոշումը նույնպես կարող է մեկնաբանվել որպես իր սիրո անհասանելիության և ողբերգական բնույթի հաստատում: Այս քայլը համահունչ է նրա խաղերում արտահայտված զգացմունքներին և ցույց է տալիս, որ դրանք ոչ թե սոսկ գրական հնարքներ էին, այլ իրական կյանքի պատկերավոր արտացոլում:

Ակադեմիկոս Ս. Սարինյանի տեսակետը թերևս ճգտում է Սայաթ-Նովայի ստեղծագործությունը դիտարկել միայն գրականագիտական հայեցակետից՝ անտեսելով կենսագրական համատեքստը, որն այդքան կարևոր է աշուղական և հատկապես՝ Սայաթ-Նովայի արվեստում: Սայաթ-Նովայի սիրո զգացմունքի անկեղծությունն ու անմիջականությունը, խորությունը, որ արտահայտվում են նրա խաղերում, վկայում են այդ սիրո հենց իրական բնույթը:

Անշուշտ, մենք բոլոր սիրային խաղերը չենք դիտարկելու, բայց, ինչպես կտեսնենք ստորև դիտարկվող սայաթնովյան մյուս խաղերի վերլուծությամբ, նրանցում սերը ոչ թե գրական հորինվածք է, այլ իրական, մարդկային ապրված զգացմունքների և խոհերի հանճարեղ գեղարվեստականացումներ:

Այսպիսով՝ Սայաթ-Նովայի խաղերի խորքային վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ նրա արտահայտած սերն իրական է, ոչ թե երևակայական: Նրա ստեղծագործությունների հուզական անկեղծությունը, մանրամասների կենդանությունը և այն բնական վիշտը, որ արտահայտված է նրա տաղերում, վկայում են իրական, ապրված փորձառության մասին: Սիրո այս ընկալումն ու բնական ապրումը բանաստեղծ աշուղին հասցրել են ողբերգական անհուսության, ինչպես նշել է Սևակը, սակայն այն, միևնույն ժամանակ, դարձել է անմահ պոեզիայի աղբյուր, որը անմրցելի բարձր արվեստի շնորհիվ շարունակում է հուզել ընթերցողներին դարեր անց:

Մե խոսկ ունիմ իլթիմազով

Այս խաղում Սայաթ-Նովան արտահայտում է սիրո խորքային ապրումը, որն անձնական կենսափորձի արտացոլանք է: Բանաստեղծը պատկերում է սեր, որը միաժամանակ և՛ տառապանք է, և՛ երջանկություն, սակայն հիմնականում՝ անհասանելի: Խաղում նկատելի է հոգևոր և մարմնական սիրո համադրությունը, որը խորապես բնորոշ է Սայաթ-Նովայի ստեղծագործությանը: Պ. Սևակն ընդգծում է, որ այս խաղում արտահայտված զգացմունքների բազմազանությունն ու հակասականությունը վկայում են դրանց իրական բնույթը (Սևակ, 154):

Սայաթ-Նովայի պոեզիայի ամենահամոզիչ փաստարկը նրա հուզական խորությունն է: Նա տառապանքը պատկերում է ֆիզիկական մակարդակում՝ դարձնելով այն գրեթե շոշափելի: «Մե խոսկ ունիմ իլթիմազով» խաղի «Սիրտըս լուրի պես խորվեցիր Էշխիդ կըրակով» տողը սովորական փոխաբերություն չէ. այն մարմնավորում է սիրո կործանարար ուժը: Նույն իրապատումը առկա է նաև «Աշխարս աշխարով կըշտացավ, յիս քիզանից սով» տողում, որտեղ սիրելիի բացակայությունից առաջացած դատարկությունը հակադրվում է աշխարհի առատությանը՝ ստեղծելով ողբերգական մեկուսացման զգացում:

Սայաթ-Նովայի այս բանաստեղծությունը սիրո արտակարգ խոր ապրումների արտացոլք է՝ համեմված արևելյան բանաստեղծական ավանդույթների, կրոնական խորհրդաբանության և ժողովրդական արտահայտչաձևերի զուգորդմամբ: Վերլուծենք այն՝ ըստ մի քանի հիմնական կետերի:

Բանաստեղծությունը գրված է միջինարևելյան ազդեցությամբ ձևավորված լեզվով՝ հայերեն, բայց արևելյան լեզուների բարբառային արտահայտություններով, որոնք հատուկ են Սայաթ-Նովայի ստեղծագործություններին: Օգտագործվում են թուրքերեն և պարսկերեն արմատներով բառեր, ինչպիսիք են՝ «ինթիզար», «աջաբ», «փադիշահ», «հուքմի-հեքիմ» և այլն:

Այն կառուցված է քառատող տներով, որոնց ավարտին կրկնվում է «աճկի՛ լուս» արտահայտությունը: Սա կարելի է մեկնաբանել որպես վերացական կերպար, որի առջև բանաստեղծը երկրպագության պես խոսում է:

Բանաստեղծության գլխավոր թեման սերն է՝ խորը, կրքոտ և երբեմն նաև՝ ցավալի:

• *Սիրո տառապանքն ու սպասումը:* Սիրված անձի բացակայությունը բանաստեղծի սիրտը վառում է, ինչպես ինքն է ասում. «Սիրտըս լուրի պես խորվեցիր էշխիդ կըրակով, աճկի՛ լուս»:

• *Ընկերային փոխհարաբերությունների խզումը:* Սիրահարված անձը բախվում է դարի ու միջավայրի պատնեշներին, իր ընկերների անհասկացողությանը, քանի որ՝ «Դոստիրըս դուշման շինեցիր»:

• *Սեր արտահայտող փոխաբերություններ:* Սերը համեմատվում է ծովի հետ, որտեղ բանաստեղծն իրեն փոթորկահույզ ջրերում տարուբերվող նավ է զգում:

Սիրո զգացմունքի ուժգնությունը պատկերելիս բանաստեղծը հաճախ օգտագործում է չափազանցություններ, ինչպես՝

Էս էլ էն Դիբա ու յենգիդունիայի հանգում, Արութինի ասած,

Մե խոսկ ունիմ իլթիմազով, անգամ ա՛րա, օ՛վ աճկի՛լուս,
Սըրտումըս ինթիզար ունիմ, քու տիսը բարով, աճկի՛լուս,
Աջաբ քիզ ի՛նչ գեթ իմ արի՝ կենում իս խըռով, աճկի՛լուս,
Աշխարս աշխարով կըշտացավ, յիս քիզանից սով, աճկի՛լուս

(Բախչինյան, 95):

Սայաթ-Նովան սկսում է՝ հիշատակելով «Դիբա ու յենգիդունիա», որտեղ դիբան նուրբ մետաքսյա գործվածք է, իսկ յենգիդունիան՝ նոր աշխարհ: Սա մատնանշում է, որ բանաստեղծությունը հյուսված է նուրբ մետաքսի պես և ներկայացնում է սիրո նոր աշխարհ:

Իլթիմազ բառը պարսկական ծագում ունի և նշանակում է խնդրանք կամ աղերս: Բանաստեղծը խնդրում է սիրելիին՝ ականջ դնել իրեն:

Ինթիզար բառը նշանակում է կարոտ կամ սպասում՝ ցույց տալով բանաստեղծի երազանքը՝ տեսնել սիրելիին:

Վերջին տողը պատկերավոր հզոր հակադրություն է, որի մի եզրը վայելքի ու լիության աշխարհն է՝ «Աշխարս աշխարով կըշտացավ», մյուս եզրը վայելքից զուրկ, տառապանքի բովում խարկվող բանաստեղծը՝ «յիս քիզանից սո՛վ, աճկի՛ լուս» (աշխարհը լիության մեջ հագեցավ), սակայն բանաստեղծը սով է զգում սիրելիի հեռու և անմատչելի լինելուց, և գնալով սաստկանում է ցավը, կարոտի կսկիծը, որը նրան խորովում է լորի պես ու հասցնում է խենթության.

Մագամ օչ օվ յար չէ՞ սիրի, էս ի՞նչ արիր, էս ի՞նչ բան ա.
Էշխեմեդ ջունուն իմ էլի, ման իմ գալի յանա-յանա,
Էս դարդեն օչ օվ չը քաշե, վուր մե դանգին չի դիմանա,
Սիրտըս լուրի պես խորվեցիր էշխիդ կըրակով, աճկի՛լուս:

Մագամ բառը հարցական-հաստատական եղանակավորիչ է, ճարտասանական երանգով, նշանակում է երբ, չէ՞ որ (մագամ սիրտս ունիմ քարած): Նա հարցնում է՝ չէ՞ որ բոլորն էլ սիրում են:

«Էշխեմեդ ջունուն իմ էլի» տողում *էշխեմեդ* նշանակում է քո սիրուց, իսկ *ջունունը*՝ խենթ, արևելյան հայտնի սիրավեպի հերոս Մեջլումն է (Մեջլումի պես

կորավ յարս), որ սիրուց խենթացել է և թափառում է յանա-յանա (այս ու այն կողմ, այրվելով):

Դարդ բառը նշանակում է *վիշտ, ցավ, տառապանք, մորմոք*: Բանաստեղծը պնդում է, որ ոչ ոք չի կարող դիմանալ իր կրած ցավին՝ նույնիսկ մեկ *դանգի* չափով (*դանգը, քարտեզը* (քարիզկնոց) կիլիկյան դարաշրջանում ստեղծված նվազագույն արժեքով պղնձադրամներ են):

Վերջին տողում նա իր սիրտը համեմատում է լորի հետ, որը խորովվում է սիրո կրակում: Սա հզոր պատկեր է, որը ցույց է տալիս սիրո տառապանքը:

Յիս մե փուքըր նավի նըման, քու էշխըն է ծով, աճկի՛լուս:

Վերը նշված տողում կա գեղեցիկ փոխաբերույթ: Բանաստեղծն իրեն համեմատում է փոքր նավի, իսկ սիրելիի սերը՝ անհուն ու անափ ծովի հետ: Սա ցույց է տալիս, թե որքան փոքր և անզոր է ինքն զգում սիրո հզոր զգացմունքի առջև:

Բութա Շահսանամըս դուն իս, Է՛լ չունիմ օչ օվ, աճկի՛ լուս:

«Բութա Շահսանամ»-ը հղում է դասական սիրո պատմության: Բութան կարող է նշանակել սեր, հույս, ապավեն (Որս եմ՝ բութես ձեզ արած ՀԹ), իսկ Շահսանամը հայտնի արևելյան «Աշուղ Ղարիբ» երգախառն սիրավեպի հերոսուհու անունն է (հայկական տարբերակում՝ Ջիվանու փոխադրությամբ): Սայաթ-Նովան սիրելիին Շահսանամ է անվանել, որին արժանանալու հույսով աշուղ Ղարիբը յոթ տարի թափառել է օտարության մեջ (Օխտն տարի էլ ման գուքամ սազը ձիռիս՝ Ղարիբի պես): Նա միակն է աշխարհում, և որից բացի ուրիշ ոչ ոք չունի:

Կենսական խոր բովանդակությամբ հարուստ ու գեղեցիկ այս պատկերում Սայաթ-Նովան ընդգծել է, որ մահն անգամ անզոր է իրեն զրկել սիրուց. նույնիսկ մահվանն էլ մահ չի ասի, եթե սիրելի «զալումը» գա և լաց լինի իր վրա՝ մազերը շաղ տալով:

Այս բանաստեղծությունը լի է արևելյան բանաստեղծական ավանդույթներին բնորոշ պատկերներով և արտահայտչամիջոցներով:

Սայաթ-Նովայի այս բանաստեղծությունը մաքրագույն սիրո, անմնացորդ նվիրվածության, հիացմունքի, բայց, միևնույն ժամանակ, հոգեկան խոր տառապանքի հանճարեղ արտացոլում է: Իրական կնոջ՝ մեծարանքի և երկրպագության արժանի աստվածային գեղեցկության գովերգ է այն՝ հուզական գուներանգներով, ժամանակի ու մշակույթի սահմաններից դուրս ապրող ստեղծագործություն:

Ինձ ու իմ սիրեկան յարին մէ տարի բերած գիդենաք

Սայաթ-Նովայի քնարերգությունը հարուստ է ուղղակի և անուղղակի ինքնակենսագրական ակնարկներով, որոնք ծառայում են որպես իրական ապրումի հիմք: «Ինձ ու իմ սիրեկան յարին մէ տարի բերած գիդենաք» խաղի վերնագիրն իսկ հուշում է անձնական պատմության մասին: Այստեղ սերը ոչ թե վերացական զգացում է, այլ կոնկրետ, ժամանակի մեջ տեղայնացված փորձառություն: Նույն կերպ՝ «Թամամ աշխարհ պըտուտ էկա» խաղում «յարիս նըման յար չըգըտա» տողը վկայում է ոչ թե իդեալականացված կերպարի, այլ կոնկրետ, անկրկնելի սիրելիի մասին, որի փնտրտուքը դառնում է բանաստեղծական սյուժե:

Այս խաղի առաջին տող-վերնագիրն իսկ հուշում է նրա ինքնակենսագրական բնույթը: Բանաստեղծը սերը պատկերում է որպես կյանքի և մահվան սահմանին գտնվող տառապող անհատի փրկարար զգացմունք: Ինչպես Հովհաննես Թումանյանն է նշել, նման զգացմունքները չէին կարող առաջանալ առանց իրական փորձառության: Սայաթ-Նովայի սիրո ուժը, գեղեցկությունն ու անկեղծությունը հստակ դրսևորվում են այս խաղում: Այն շարունակում է արևելյան բանաստեղծական ավանդույթները՝ արտահայտելով քնարական հերոսի խորը հուզականությունն ու ներքին պայքարը:

Բանաստեղծությունը հյուսված է քառատող տների ձևաչափով՝ պահպանելով դասական սիրային տաղերի կառուցվածքը՝ Սայաթ-Նովայի անհատականության դրոշմով: Բանաստեղծական պատկերներում առկա են հայերենին միահյուսված պարսկերեն և թուրքերեն ժողովրդախոսակցական բառեր, որոնք փոխանցում են բանաստեղծի ներքին ապրումները առավելագույն կենդանի արտահայտչականությամբ:

Բանաստեղծության մեջ կրկնվում է «գիդենաք» բառը (իմանաք, իմացեք), որն ուժեղացնում է ապրված զգացմունքների տեղեկացման անհրաժեշտության հրատապությունը: Այն կարծես հիշեցնում է, որ բանաստեղծի ցավն ու ապրումները կիսվելու և գիտակցվելու կարիք ունեն:

● *Սիրային տառապանք:* Բանաստեղծի սերը հասել է այն աստիճանի, որ բառացիորեն «սիրտը արնաքամ է», «հոգին հալվում է», իսկ աչքերը երբեք չեն չորանում.

Աչքըս՝ թաց, բերանըս՝ ցամաք, լիզուս հիդքերած գիդենաք:

Սույն տողով բանաստեղծը սգում է իրեն անմարդկային տառապանք պատճառած չիրականացած սերը: Նա ոչ միայն հոգեպես, այլև ֆիզիկապես խեղճացած է:

● *Հոգեկան խռովք ու անկայունություն:* Սերը ոչ միայն ցավ է պատճառում, այլև շփոթմունք, մտավոր ու ֆիզիկական ուժի կորուստ.

Սիրտըս փուրումըս թուլացաւ անգալներու զախ անիլէն,
Ուշք ու միտքըս խառնըվեցաւ խուռըն-խուռըն խաղ հանիլէն:

Արդյունքում նա իրեն կորցրել է, դարձել է անօգնական, ինչպես ջրերի հոսանքով քշված մի իր.

Էշխէն ուշք ու միտքըս կապած, ինձ ջրրի տարած գիդենաք:

Սայաթ-Նովան հաճախ օգտագործում է փոխաբերություններ, որոնք ընդգծում են սիրո զգացմունքի ուժգնությունն ու վայրիվերումները: Պատկերներում սերը ջրային տարերքի՝ փոթորկոտ ծովի հետ է համեմատվում (Տալղա տվիր, գեմիս տարար ծովի պես), ինչը ներկայացնում է իր զգացմունքային տատանումները:

● *Կյանքի անիմաստություն առանց սիրո:* Սիրելիի բացակայությունը հանգեցնում է բանաստեղծի կյանքի անիմաստության.

Էլ ապրիլու ումիկ չունիմ, իմ օրըս կերած գիդենաք:

Սա բացահայտում է այն կործանարար ազդեցությունը, որ կարող է ունենալ սերը: Այն ոչ միայն հույզերի պոռթկում է, այլև գոյության հարց է դառնում բանաստեղծի համար:

● *Կյանքի երազային ավարտ:* Բանաստեղծության վերջին հատվածում կյանքն այլևս ներկայացվում է որպես անկատար երազ.

Ումբրըս էրազի պէս գընաց՝ ծառըս չըխերած գիդենաք:

Այսինքն՝ բանաստեղծը հեռացավ կյանքից՝ առանց իր «ծառը» բերք տալու, առանց սիրո պտուղները վայելելու: Աշխարհից, մարդկային հարաբերություններից դառնացած մարդու այս կենսափիլիսոփայության ողբերգական տարրերը հատուկ են ոչ միայն Սայաթ-Նովային, այլև առհասարակ արևելյան քնարերգությանը:

Այսպիսով՝ բանաստեղծությունը ամփոփում է Սայաթ-Նովայի ողջ սիրային ստեղծագործության էությունը. սերը ոչ միայն սրբազան զգացմունք է, այլև այն կրողին կարող է դարձնել տառապանքի զոհ: Սերը տրված չէ միայն ուրախություն պարգևելու համար. այն նաև մեծ փորձություն է, որը կարող է դառնալ կյանքի մղձավանջ: Այս բանաստեղծության վերաբերյալ Պ. Սևակը գրել է. «Այս խաղը մեկն է (Ղ-57) այն բազմաթիվ բանաստեղծություններից, որոնց մինչևիսկ լուսանցքն էլ լեցուն է բանաստեղծի սիրով ու տառապանքով: Եվ «ախ քաշելուց մերած արուն» կա այստեղ, և «էրած ջիգյար», և «արուն-արտասուք»-ից թաց «դոշ ու յախա», և

շաղախված-կապված ուշք ու միտք, և այն «դուգունը» (այսինքն չբացված վերքը), որ դեղ ու դարմանից ոչ թե փակվում, այլ բացվում է ավելի, քանի որ շարունակում է գործել «էն ղադա դար ու դարդ», որ «ջրի տարած», «տանեն դուս արած» ու «յարեն յիդ արած» բանաստեղծին ստիպում է խոսել ու դարձյալ խոսել՝ միշտ նույն «դար ու դարդ»-ից, բայց ամեն անգամ նոր ձևով, նոր հոմանիշով, նոր հնչերանգով, որից նրա պոեզիան դառնում է ինքնաշրջումների մի շարան և անդրադարձումների մի կրակե շղթա՝ մեկը մյուսից ինքնեկ ու առինքնող…»: (Սևակ, 157):

Այս ստեղծագործությունը յուրահատուկ է իր զգացմունքային խտությամբ, փոխաբերությների ու խորհրդանիշների բազմազանությամբ: Այն լավագույնս ներկայացնում է արևելյան բանաստեղծական մտածողությունը՝ միախառնելով կրոնական, առօրեական և գեղարվեստական տարրերը: Սայաթնովյան այս խաղը ոչ թե պարզապես խոսք է սիրո մասին, այլ անձնականից վերաճում է տիեզերական ողբերգության՝ փոխանցելով մի ամբողջ սերնդի հոգևոր ցավը, կարոտն ու տառապանքը: Հենց այս էլ դառնում է նրա զգացմունքների արհեստականության ուղղակի հերքումը:

Դուն էն հուրին իս

Լինելով իր ժամանակի աշուղական ավանդույթի կրող՝ Սայաթ-Նովան օգտագործում է արևելյան պոեզիային բնորոշ պատկերներ ու կերպարներ՝ հուրի, ջեյրան, վարդ ու բլբուլ: Սակայն նա այս ավանդական կերպարները լցնում է անհատական, ապրված բովանդակությամբ: «Դուն էն հուրին իս» խաղում սիրելին ոչ միայն երկնային գեղեցկուհի է, այլև «գէմի կու զաւթէ»՝ դառնալով ակտիվ, երբեմն նույնիսկ վտանգավոր ուժ: «Աշխարհը ծով, դու մեջը նավ» համեմատությունը («Պատկիրքըդ ղալամով քաշած») վերցված է ավանդույթից, սակայն Սայաթ-Նովայի տաղում այն ստանում է փրկության և միակ հույսի խորհրդանիշի իմաստ՝ արտահայտելով բանաստեղծի կախվածությունը սիրելիից: Սա ցույց է տալիս, թե ինչպես է անձնական ապրումը ոչ թե պարզապես տեղավորվում կանոնի մեջ, այլ վերաիմաստավորում այն:

Նմանատիպ մոտեցում կարելի է տեսնել նաև այս երգում, որտեղ արտաքին գեղեցկությունը դառնում է ներքին հոգևոր գեղեցկության արտացոլանք:

Դուն էն հուրին իս, վուր գէմի կու զաւթէ,
Չունքի ինձ զաւթեցիր խափով, նազա՛նի,
Արիվիլք, արիվմուտ, հարաւ ու հիւսիս
Չըկայ քիզի նըման չափով, նազա՛նի:

Շատ մարդ քու էշխէմէն կու դառնայ յիզիդ,
Արի մէ ռա՛հմ արա, լա՛ւ կացի միզիդ,
Գ՚ուզիմ, թէ համաշա դամ անիմ քիզիդ՝
Սանթուրով, քամանչով, դափով, նազա՛նի:

Դարդիդըս շատացաւ՝ ասիլ իմ ուզում.
Աչքէմէս արտասունք հուսիլ իմ ուզում.
Համաշա, եա~ր, քիզիդ խօսիլ իմ ուզում,
Սիրտըս չէ կըշտանում գափով, նազա՛նի

(Բախչինյան, 61):

Բանաստեղծության փիլիսոփայական շերտերում առանցքային է սիրո եռաստիճան ընկալումը:

- Առաջին մակարդակում սերը ներկայանում է որպես աշխարհիկ զգացմունք՝ արտահայտված «գէմի կու զաւթէ» տողով: Չմոռանանք, որ ակնարկվում է Հոմերոսի

«Ոդիսականում» Իթաքե վերադարձող նավը զավթած Կալիպսե դիցուհուն, որ Ոդիսևսին իր կախարդիչ խոսքով, երգով ու հմայքով գերել էր յոթ տարի:

● Երկրորդ մակարդակում այն վերածվում է հոգևոր փորձառության՝ «քու էշխէմէն» արտահայտությամբ:

● Երրորդ՝ բարձրագույն մակարդակում սերն արդեն դառնում է միստիկ միավորման ձգտում՝ «Գուզիմ թե համաշա դամ անիմ քիզիդ»:

Սուֆիական միստիցիզմի ազդեցությունն արտահայտվում է մի քանի հիմնական մոտիվներով: «Հուրի» կերպարը խորհրդանշում է աստվածային գեղեցկությունը, իսկ տառապանքի թեման («դարդիրըս շատացաւ՝ ասիլ իմ ուզում») ներկայացնում է հոգևոր կատարելագործման ուղին: Մահվան մոտիվը («ղաբուլ ունիմ՝ քու խաթրու ինձ սըպանին») դառնում է սիրո անձնվիրության և զոհաբերության բարձրագույն արտահայտություն:

Բանաստեղծության գեղարվեստական համակարգում կարևորվում են աշխարհագրական խորհրդանիշները («Արիվիլք, արիվմուտ, հարաւ ու հիւսիս»), որոնք ընդգծում են սիրո համընդգրկուն բնույթը: Երաժշտական գործիքների հիշատակումը («Սանթուրով, քամանչով, դափով») ստեղծում է սիրո բազմաձայն համանվագ:

XVIII դարի համապատկերում Սայաթ-Նովայի սիրո փիլիսոփայությունն առանձնանում է արևելյան և հայկական ավանդույթների յուրօրինակ համադրությամբ: Նա կարողանում է ներդաշնակելով միավորել աշխարհիկ և հոգևոր սերը՝ ստեղծելով սիրո համընդհանուր փիլիսոփայական հայեցակարգ:

Մեծ սիրերգակի խաղերից յուրաքանչյուրը պատկերավորման մի գունագեղ առանցք է պարունակում, ինչպես «Պատկիրքըդ՝ ղալամով քաշած» խաղում վարպետորեն հյուսել է գեղեցիկ կնոջ կերպարը՝ օգտագործելով պատկերավորման հարուստ միջոցներ, որոնց մեջ գերակշռում են արևելյան պոեզիային բնորոշ համեմատությունները:

Բանաստեղծությունը կառուցված է հինգ քառատող տներից. առաջին տան բոլոր տողերը, հաջորդ տների վերջին տողերն ավարտվում են «. . . իս անում» կրկնվող հանգաբառով: Հեղինակը կիրառում է բազմաթիվ գեղարվեստական հնարքներ՝ փոխաբերություններ, համեմատություններ և այլաբանություններ:

Առաջին քառատողում բանաստեղծը նկարագրում է սիրելիի արտաքին գեղեցկությունը՝ համեմատելով նրան վրձնանկարի («պատկիրքըդ՝ ղալամով քաշած, թահրըդ ռանգեռանգ իս անում») հետ: Երկրորդ տան մեջ կնոջ երեսը համեմատվում է նոր բոլորվող լուսնի հետ, իսկ նրա «առանց հյուսիլ» ոլորվող մազերը պատկերվում են որպես բնական գեղեցկության խորհրդանիշ:

Երրորդ և չորրորդ քառատողերում Սայաթ-Նովան անդրադառնում է կնոջ հմայքին՝ օգտագործելով երաժշտական գործիքների (սանթուր, քամանչա) և բնության գեղեցկությունները (վարդ, մանուշակ) խորհրդանշող պատկերներ:

● *Պատկերդ՝ վրձինով քաշած*- սիրելիի գեղեցկությունը համեմատվում է նկարչի վրձնով արված գեղանկարի հետ՝ ընդգծելով նրա արտաքինի կատարելությունը:

● *Բացվել ես կարմիր վարդի պես*- սիրելին համեմատվում է սոխակի հետ սիրաբանող (բլբուլի հիդ հանգ իս անում) նոր բացված վարդի հետ, որը խորհրդանշում է թարմություն, գեղեցկություն և կենսունակություն:

● *Երեսդ նոր լուսնի նման քանի կեհա կու բոլորվի*- դեմքի գեղեցկությունը համեմատվում է նորալուսնի հետ, որը արևելյան պոեզիայում գեղեցկության դասական խորհրդանիշ է:

● *Զրնգում ես ծնծղայի պես*- շարժումների նրբությունն ու կենդանությունը, կրած բազմաթիվ զարդերի զրնգունը համեմատվում են երաժշտական նվագարանների հնչյունների հետ (*Յիփ մտնում իս մեջլիսումն՝ շըխկշըկում իս ջիղջիղի պես// Ի՞նչ կոնիմ սանթուր, քամանչեն՝ զուգսըդ չոնգուր-չանգ իս անում*):

● *Նունուֆար, ծաղիկ ծովային*- սիրելին համեմատվում է ջրաշուշանի հետ, որը խորհրդանշում է մաքրություն և նրբություն:

Ամենախորը համեմատություններից մեկն է «Աշխարհը ծով, դու մեջը նավ»-ը, որտեղ սիրելին պատկերվում է որպես նավ՝ կյանքի ծովում, ինչը ցույց է տալիս նրա առանձնահատուկ լինելը:

Աշխարհը համեմատվում է անծայր ծովի հետ՝ ընդգծելով նրա անսահմանությունն ու անկանխատեսելիությունը: Սիրելին պատկերվում է որպես նավ, որը շարժվում է այդ ծովում՝ առանձնանալով և գրավելով շրջապատի ուշադրությունը:

Առավել խորը ըմբռնմամբ՝ ծովը խորհրդանշում է կյանքի դժվարությունները, փորձությունները, վտանգները, նավը դառնում է ապաստանի, հույսի և փրկության խորհրդանիշ, իսկ սիրելին դիտվում է որպես ուղեցույց, որը կարող է օգնել անցնել կյանքի փոթորիկների միջով:

Այս համեմատությունները ոչ միայն բացահայտում են սիրելիի արտաքին գեղեցկությունը, այլև նրա ներքին հմայքը և ազդեցությունը շրջապատի վրա, քանի որ վերջիններս միավորում են և՛ տեսողական պատկերը, և՛ փիլիսոփայական իմաստը, և՛ հուզական բովանդակությունը:

Ընդհանուր առմամբ, այս ստեղծագործությունը Սայաթ-Նովայի սիրային քնարերգության փայլուն նմուշներից է, որտեղ միահյուսված են արևելյան պոեզիայի ավանդույթները և հեղինակի անհատական պատկերավոր հզոր ոճը: Սակայն, այս ընդհանրացումով հանդերձ, կերպավորված է այն նախատիպ գեղեցկուհին, որ իրական անձնավորություն է իր անմատչելի բարեմասնություններով, որոնցով դարձել է սիրո մեծ երգչի վեհացնող տառապանքի և ոգեշնչման իրական աղբյուրը:

Եզրահանգումներ

Ինչպես ցույց է տալիս վերլուծությունը, Սայաթ-Նովայի սիրային քնարերգությունը չի կարող միանշանակ սահմանվել որպես «իրականություն» կամ «երևակայություն»: Այն շատ ավելի բարդ երևույթ է՝ ապրված իրականության գեղարվեստական կերպարանափոխում: Նրա պոեզիան սկիզբ է առնում կենսագրական խորը ապրումից, որի վկայությունն են անձնական ակնարկները, հուզական անկեղծությունը և տառապանքի իրապատում պատկերումը:

Սակայն այդ իրական զգացմունքը գեղարվեստական ձև է ստանում աշուղական արվեստի ավանդական կանոնների և պատկերային համակարգի միջոցով: Սայաթ-Նովան ոչ թե պարզապես պատճենում է իրականությունը, այլ այն վերածևում է պոեզիայի օրենքներով՝ անձնական ցավը վերածելով համամարդկային արժեքի և գեղագիտական փորձառության: Նրա ստեղծագործության հանճարը կայանում է հենց այդ սինթեզի մեջ. նա կարողանում է խոսել ամենաանձնականի մասին՝ այն դարձնելով համընդհանուր և անժամանակ:

1. Սայաթ-Նովայի սերն իրական, ապրված փորձառություն է, այլ ոչ թե զուտ գեղարվեստական երևակայության արդյունք: Սա հոդվածի գլխավոր եզրակացությունն է, որը հերքում է ակադեմիկոս Ս. Սարինյանի տեսակետը:

2. Ստեղծագործություններում առկա զգացմունքների խորությունը, տառապանքի վառ նկարագրությունն ու կենդանի մանրամասները վկայում են, որ դրանք չէին կարող հորինված լինել, ինչպես նշել են Հ. Թումանյանը և Պ. Սևակը:

3. Ստեղծագործություններում առկա են բազմաթիվ կենսագրական ակնարկներ, իսկ աշուղի՝ կյանքի վերջին շրջանում վանք գնալու որոշումը մեկնաբանվում է որպես իրական սիրո անհասանելիության և ողբերգականության հաստատում:

4. Սիրո երևակայական լինելու վարկածն անտեսում է աշուղական արվեստի բուն էությունը, որտեղ անձնական փորձառությունն ու ապրումները հիմնարար նշանակություն ունեն:

5. Հենց այս իրական, տառապալից և անհասանելի սերն է դարձել Սայաթ-Նովայի անմահ պոեզիայի հիմքը, կյանքի, արվեստի և նվիրումի մասին խորհրդածությունների շարժիչ ուժը: Սայաթ-Նովայի քնարերգության մեջ սերը ներկայացվում է որպես համապարփակ երևույթ՝ աշխարհիկ հիացմունքից մինչև հոգևոր զոհաբերություն և միստիկ միավորման ձգտում:

Այսպիսով՝ Սայաթ-Նովայի սիրո շուրջ բանավեճը լուծվում է ոչ թե կողմերից մեկի հաղթանակով, այլ երկուսի միասնությամբ: Սերն իրական էր իր ակունքներում, բայց այն մեզ է հասել գեղարվեստական հանճարի միջոցով վերափոխված և անմահացած: Նրա պոեզիան վկայությունն է այն բանի, որ արվեստի մեծագույն գործերը ծնվում են կյանքից և համալրվում գեղարվեստական երևակայությամբ:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Աղբալյան, Նիկոլ. *Սայաթ-Նովայի հետ:* Մատենաշար «Համազգային», Պեյրութ, 1966, 158 էջ:
2. Բախչինյան, Հենրիկ. *Խաղերի ժողովածու. Սայաթ-Նովա*: «Սովետական գրող» հրատ., Երևան, 1987, 284 էջ:
3. ---. *Սայաթ Նովայի կյանքը:* Երևան, 2021, 144 էջ:
4. ---. *Սայաթ-Նովա. բանաստեղծություններ:* Երևան, 2007, 95 էջ:
5. ---. *Սայաթ-Նովա. Կյանքը և գործը:* ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 2010, 99 էջ:
6. ---. *Սայաթ-Նովայի կենսագրության երկու հարցի շուրջ*: «Բանբեր Երևանի համալսարանի», № 2 (32), Երևան, 1977, էջ 162-175:
7. Զարգարյան, Վարդգես. *Բառ ու բանք Սայաթ-Նովայի:* «Նաիրի» հրատ., Թեհրան, 2009, 264 էջ:
8. Թումանյան, Հովհաննես. *Երկերի լիակատար ժողովածու:* ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ. , № 1, Երևան, 1988, էջ 269:
9. ---. *Սայաթ-Նովա:* Երևան, 1945, էջ 45:
10. ---. *Սայաթ-Նովայի երգերի բնավորությունը:* «Հորիզոն» հրատ. , մայիսի 25, № 113, Երևան, 1973, էջ 52-68:
11. Հասրաթյան, Մորուս. *Հայերեն, վրացերեն և ադրբեջաներեն խաղերի ժողովածու:* Միչիգանի համալսարան, «Հայպետհրատ», Երևան, 2008, 316 էջ:
12. ---. *Սայաթ-Նովայի դավթարը:* ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ. № 10, Երևան, 1963, էջ 3-32:
13. Ղազարյան, Սևակ. *Պարույր Սևակի «Սայաթ-Նովան և հայ միջնադարը» անավարտ աշխատությունը»:* «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 136.1, Երևան, 2012, էջ 9-22:
14. Նալբանդյան, Գեորգի, *Սայաթ-Նովայի ծածկագիր տաղերի վերծանման շուրջը:* «Բանբեր Երևանի համալսարանի», № 2 (29), Երևան, 1976, էջ 158-166:
15. *Սայաթ-Նովա. «Խաղեր»:* ԵՊՀ հրատարակչություն, Երևան, 1987, 527 էջ:
16. *Սայաթ-Նովա. «Հայերեն, վրացերեն և ադրբեջաներեն տաղերի ժողովածու»:* «Հայպետհրատ», Երևան, 1959, 317 էջ:
17. Սարինյան, Սերգեյ. *Պարույր Սևակի Սայաթ-Նովան*: Դպրատուն. Գիտական հոդվածների ժողովածու, 1, Երևան, 2014, էջ 12:
18. Սևակ, Պարույր. *Մենագրություն:* Երևան, 1987, էջ 115:
19. ---. *Սայաթ-Նովա:* «Սովետական գրող» հրատ., Երևան, 1987, 400 էջ:

20. Ստեփանյան, Իշխան. *Սայաթ-Նովայի սիրո առասպելը:* «Գրական թերթ» 2(2785), Երևան, 2003, էջ 4-12:

21. ---. *Սայաթ-Նովա. Հայերեն թուրքերեն խաղեր:* Հեղինակային հրատ., Երևան, 2006, 222 էջ:

22. Օհանյան, Ավետիք. *Սայաթ-Նովայի ծննդյան 250-ամյակը:* Ս. Էջմիածին, Հայրապետական աթոռոյ Ս. Էջմիածնի հր. , հատոր Ի, № Թ-Ժ, Էջմիածին 1963, 82 էջ:

23. Dowsett, Charles J. F. Sayat-Nova: An 18th-century Troubadour, A Biographical and Literary Study. Peeters Publishers, Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, vol. 561, Subsidia, vol. 91, Louvain, 1997, pp. 232-364, https://archive.org/stream/dowsett-1997-sayat-nova/Dowsett_1997_Sayat-Nova_djvu.txt Accessed: 30 July 2025.

WORKS CITED

1. Aghbalyan, Nikol. Sayat-Novayi het. Matenashar "Hamazgayin", Peyrut, [With Sayat-Nova, Beirut] 1966. (in Armenian)

2. Bakhchinyan, Henrik. Khagheri zhoghovatsu. Sayat-Nova. "Sovetakan grogh" hrat., Yerevan, [Collection of Songs. Sayat-Nova, Yerevan] 1987. (in Armenian)

3. ---. Sayat Novayi kyanqy. Yerevan, [The Life of Sayat-Nova. Yerevan] 2021. (in Armenian)

4. ---. Sayat-nova banasteghtsutyunner. Yerevan, [Sayat-Nova Poems. Yerevan] 2007. (In Armenian)

5. ---. Sayat-Nova. Kyanqy yev gortsy. HKhSH GA hrat., Yerevan, [Sayat-Nova. Life and Work, Yerevan] 2010. (in Armenian)

6. ---. “Sayat-Novayi kensagrutyan yerku hartsi shurj”. Banber Yerevani hamalsarani, № 2 (32), Yerevan, [On Two Questions of Sayat-Nova's Biography, Yerevan] 1977, pp. 162-175. (in Armenian)

7. Ghazaryan, Sevak. “Paruyr Sevaki "Sayat-Novan yev hay mijnadary" anavart ashkhautyuny”. Banber Yerevani hamalsarani, 136.1, Yerevan, [Paruyr Sevak's Unfinished Work "Sayat-Nova and the Armenian Middle Ages", Yerevan] 2012, pp. 9-22. (in Armenian)

8. Hasratyan, Morus. Hayeren, vratseren yev adrbejaneren khagheri zhoghovatsu. "Haypethrat", Yerevan, [Collection of Armenian, Georgian and Azerbaijani Songs, Yerevan] 2008. (in Armenian)

9. ---. “Sayat-Novayi davtary”. HSSR GA hrat., № 10, Yerevan, [The Notebook of Sayat-Nova. Publ, Yerevan] 1963, pp. 3-32. (in Armenian)

10. Nalbandyan, Georgi. “Sayat-Novayi tsatskagir tagheri vertsanman shurjy”. Banber Yerevani hamalsarani, № 2 (29), Yerevan, [On the Decipherment of Sayat-Nova's Coded Verses, Yerevan] 1976, pp. 158-166. (in Armenian)

11. Ohanyan, Avetik. “Sayat-Novayi tsynyndyan 250-amyaky”. S. Ejmiatsin, Hayrapetakan ator S. Ejmiatsni hr., vol. I, № T-Zh, Ejmiatsin, [The 250th Anniversary of Sayat-Nova's Birth, Ejmiatsin] 1963. (in Armenian)

12. Sarinyan, Sergey. “Paruyr Sevaki Sayat-Novan”. Dpratun. Gitakan hodvatsneri zhoghovatsu, 1, Yerevan, [Paruyr Sevak's Sayat-Nova, Yerevan] 2014, p. 12. (in Armenian)

13. Sayat-Nova. "Khagher". YePH hratarakchutyun, Yerevan, [Songs, Yerevan] 1987. (in Armenian)

14. ---. "Hayeren, vratseren yev adrbejaneren tagheri zhoghovatsu". "Haypethrat", Yerevan, [Collection of Armenian, Georgian, and Azerbaijani Verses, Yerevan] 1959. (in Armenian)

15. Sevak, Paruyr. Menagrutyun. Yerevan, [Monograph. Yerevan] 1987. (in Armenian)

16. ---. Sayat-Nova. "Sovetakan grogh" hrat., Yerevan, [Sayat-Nova, Yerevan] 1987. (in Armenian)
17. Stepanyan, Ishkhan. “Sayat-Novayi siro araspely”. "Grakan tert", 2(2785), Yerevan, [The Myth of Sayat-Nova's Love, Yerevan] 2003, pp. 4-12. (in Armenian)
18. ---. Sayat-Nova. Hayeren turkeren khagher. Heghinakayin hrat., Yerevan, [Sayat-Nova. Armenian-Turkish Songs, Yerevan] 2006. (in Armenian)
19. Tumanyan, Hovhannes. Yerk’eri liakat’ar zhoghovatsu. HH GAA "Gitutyun" hrat., № 1, Yerevan, [Complete Collection of Works. Yerevan] 1988. (in Armenian)
20. ---. Sayat-Nova. Yerevan, [Sayat-Nova. Yerevan] 1945. (in Armenian)
21. ---. “Sayat-Novayi yergeri bnavorutyuny. "Horizon" hrat., May 25, № 113, Yerevan, [The Character of Sayat-Nova's Songs, Yerevan] 1973, pp. 52-68. (in Armenian)
22. Zargaryan, Vardges. Barr u ban Sayat-Novayi. "Nairi" hrat., Tehran, [Word and Verse of Sayat-Nova, Tehran] 2009. (in Armenian)

SAYAT-NOVA'S LOVE LYRICS: FROM AN EXPERIENCED REALITY TO A FICTIONAL CHARACTER

ELICHKA MELIKBEKYAN
European College in Armenia Foundation, Lecturer;
National University of Architecture and Construction of Armenia, Lecturer;
Department of History and Theory of Armenian Literature named after Academician Hrant Tamrazyan, Ph. D. Student
Yerevan, the Republic of Armenia

The present study is devoted to the key problem of Sayat-Nova's love lyrics: the relationship between experienced reality and artistic imagination. There has long been a debate in Armenian literary criticism about the nature of the ashugh's love, which is often polarized around the dilemma of "real or fictional." However, such an approach oversimplifies the complex nature of troubadour art.

The purpose of the study is to examine the relationship between experienced reality and artistic imagination in Sayat-Nova's love lyrics, arguing that the poet's love is not a mere literary device but the result of the artistic fictionalization of real experience.

To achieve this goal, a comprehensive approach was applied, combining comparative, literary-philosophical, and structural analysis methods. The two main viewpoints are contrasted, and based on the arguments of H. Tumanyan, P. Sevak, and H. Bakhchinyan, an in-depth examination of Sayat-Nova's songs (games) is conducted.

As a result of applying these comprehensive methods, the following objectives were set and addressed:

- To analyze the two main viewpoints in Armenian literary criticism regarding the nature of Sayat-Nova's love: the "real" and the "fictional."
- To investigate the causes of the tragedy in his love, as well as the biographical and creative interrelations.
- To reveal the philosophical and psychological layers of Sayat-Nova's love through a thematic analysis of key songs.

The study concludes that Sayat-Nova's love is a real, lived experience, which is confirmed by the emotional sincerity of his songs, biographical references, and the depth of his feelings. His unattainable love became not only the basis of his immortal poetry but also the driving force behind his reflections on life, art, and devotion. Born from a real foundation, his poetry is reshaped and universalized through the conventions of troubadour art, transforming personal suffering into a universal human experience.

Thus, Sayat-Nova's unattainable love became not only the foundation of his immortal poetry but also the driving force behind his reflections on life, art, and devotion.

Keywords: *love, lyrics, game analysis, troubadour art, reality, imagination, emotions, state of mind, fictions*.

ЛЮБОВНАЯ ЛИРИКА САЯТ-НОВЫ: ОТ ПРОЖИТОЙРЕАЛЬНОСТИ К ВЫМЫШЛЕННОМУ ПЕРСОНАЖУ

ЭЛИЧКА МЕЛИКБЕКЯН
соискатель кафедры истории и теории армянской литературы имени академика Гранта Тамразяна,
преподаватель фонда Европейского колледжа в Армении,
преподаватель Национального аграрного университета Армении,
г. Ереван, Республика Армения

Настоящее исследование посвящено ключевой проблеме любовной лирики Саят-Новы: взаимосвязи между пережитой реальностью и художественным воображением. В армянском литературоведении уже давно ведутся споры о природе любви ашуга, которые часто поляризуются вокруг дилеммы «настоящая или вымышленная». Однако такой подход упрощает сложную сущность искусства ашугов.

Цель исследования – изучить взаимосвязь между прожитой реальностью и художественным воображением в любовной лирике Саят-Новы, подчеркивая, что поэтическое отражение любови является не просто литературным приемом, а результатом художественного преобразования реального опыта.

Для достижения этой цели был применен комплексный подход, сочетающий сравнительный, литературно-философский и структурный методы анализа. Противопоставляются две основные точки зрения и на основе доводов О. Туманяна, П. Севака и Г. Бахчиняна проводится углубленное изучение песен (игр) Саят-Новы.

В результате применения комплексных методов были поставлены и решены следующие задачи:

- проанализировать две основные точки зрения в армянском литературоведении о природе любви Саят-Новы: «реальная» и «вымышленная».
- рассмотреть причины трагической окраски его любви, а также биографические и творческие взаимосвязи.

• раскрыть философские и психологические стороны любви Саят-Новы через тематический анализ ключевых песен.

Исследование приводит к заключению о том, что любовь в изображении Саят-Новы – это реальный, пережитый опыт, что подтверждается эмоциональной искренностью песен, биографическими отсылками и глубиной чувств. Его недостижимая любовь стала не только основой бессмертной поэзии, но и движущей силой для размышлений о жизни, искусстве и преданности. Поэзия, рожденная на реальной основе, преобразуется и становится универсальной через каноны ашугского искусства, превращая личное страдание в общечеловеческое переживание.

Таким образом, недосягаемая любовь Саят-Новы стала не только основой его бессмертной поэзии, но и движущей силой размышлений о жизни, искусстве и преданности.

Ключевые слова: *любовь, лирика, анализ игр, искусство трубадуров, реальность, воображение, эмоции, душевное состояние, вымыслы*.

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴԱԿԱՆ ՊՈԵԶԻԱՅԻ ՇՈՒՐՋ ԲԱՆԱՎԵՃԸ (1969–1971) ԵՎ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆԸ *

ՀՏԴ 82 DOI: 10.52063/25792652-2025.2.25-265

ԱՍՏՂԻԿ ՕՀԱՆՅԱՆ
Երևանի պետական համալսարանի հայ բանասիրության ֆակուլտետի հայ նորագույն գրականության պատմության և գրաքննադատության ամբիոնի ասպիրանտ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
astghik.ohanyan28@gmail.com
ORCID:0000-0003-4202-6965

Հոդվածի քննության առարկան խորհրդահայ գրական միջավայրում 1969-1971 թթ. ծավալված երիտասարդական պոեզիայի շուրջ բանավեճի ծագումն է ու ընթացքը՝ այդ գործընթացում Հովհաննես Գրիգորյանի դերի շեշտադրումով: Հետազոտության նպատակը նշված բանավեճի վերլուծությունն է և այն խնդիրների լուսաբանումը, որոնք առաջացան պոեզիայի լեզվի, ձևի, բովանդակության, ավանդույթի և նորարարության շուրջ: Քննության են առնված ինչպես գրականագետների, այնպես էլ բանաստեղծների պատասխան արձագանքները՝ ներկայացնելով հակասական գնահատականները, որոնք ընդգծում էին թե՛ ազատ բանաստեղծության և կետադրության խնդիրը, թե՛ նոր սերնդի ինքնատիպության որոնումները: Ներկայացված են տարբեր մոտեցումներ՝ սկսած երիտասարդ գրողների քննադատությունից մինչև նրանց պաշտպանություն: Անդրադարձ է կատարվել նաև արտասահմանյան գրականությունից կրած ազդեցությունների գնահատմանը՝ որպես կամ հարստացնող, կամ ազգային ինքնատիպությանը սպառնացող գործոն:

Հոդվածում կիրառվել է գրականագիտական վերլուծության և պատմահամեմատական մոտեցման համադրություն՝ 1969-1971 թթ. երիտասարդական պոեզիայի շուրջ ծավալված բանավեճի նյութերի համադրական ուսումնասիրության միջոցով:

Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ երիտասարդական պոեզիայի շուրջ բանավեճը կարևոր հիմք է ստեղծել ժամանակակից հայ գրականության ընթացքը հասկանալու, ստեղծագործական նոր ուղղությունների ձևավորման գործընթացը գնահատելու և ազգային ու համաշխարհային ազդեցությունների փոխներգործությունը բացահայտելու համար՝ ներկայացնելով դրանց դերը հետագա ժամանակաշրջանի հայ պոեզիայի զարգացման մեջ:

Հիմնաբառեր՝ *երիտասարդական պոեզիա, գրական բանավեճ, Հովհաննես Գրիգորյան, ձև և բովանդակություն, խորհրդահայ գրականություն, ավանդույթ և նորարարություն, արևմտյան ազդեցություն, ազատ բանաստեղծություն, գրական քննադատություն:*

* Հոդվածը ներկայացվել է 30.07.2025թ., գրախոսվել՝ 20.08.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.09.2025թ.:

Մուտքը

1960-ական թվականների վերջին, երբ Պարույր Սևակն արդեն հրատարակել էր «Անլռելի զանգակատուն» պոեմը և «Մարդը ափի մեջ» ժողովածուն, երբ թարգմանվում և գրական մամուլում տպագրվում էին համաշխարհային պոեզիայի լավագույն նմուշները, հայ գրականության մեջ ասպարեզ է գալիս պոետների նոր սերունդը՝ նոր ասելիքով և ասելիքի արտահայտման յուրօրինակ ձևով:

Նոր սերնդի ներկայացուցիչներից ոմանք արդեն հանդես էին եկել առանձին գրքերով, ինչպես օրինակ՝ Ռազմիկ Դավոյանը («Իմ աշխարհը» (1963 թ.), «Ստվերների միջով» (1967 թ.), «Ռեքվիեմ» (1969 թ.)), ոմանք էլ տպագրվում էին գրական մամուլում, մասնավորապես՝ «Գարուն» ամսագրում (Դավիթ Հովհաննես, Սլավիկ Չիլոյան, Հենրիկ Էդոյան, Հովհաննես Գրիգորյան): Ժամանակին ստեղծվող պոեզիան գրավեց ինչպես քննադատների, այնպես էլ գրողների և ընթերցողների լայն շերտերի ուշադրությունը, սակայն կարծիքները միանշանակ չէին: Սրա պատճառով ծավալվեց երիտասարդական պոեզիային նվիրված բանավեճ, որը պաշտոնապես տևեց գրեթե երեք տարի՝ 1969-1971 թթ., սակայն թեմայի շուրջ քննարկումները շարունակվեցին տասնամյակներ: Այսպես՝ 1969 թ. «Սովետական գրականություն» ամսագրի 7-րդ համարում լույս է տեսնում **Ալբերտ Կոստանյանի**՝ «Ինքնադրսևորման տառապանքը» խորագրով հոդվածը, որը, ըստ էության, բանավեճի հրավեր էր: Հոդվածում Ալբերտ Կոստանյանը, խոսելով իր ժամանակի երիտասարդական պոեզիայի մասին, այն համարում է խոստումնալից: Ավելին՝ հեղինակը թվարկում է այն գրողներին, որոնց անվան շուրջ են կառուցում երիտասարդական պոեզիայի մասին պատկերացումները, ապա վերլուծում է յուրաքանչյուրից մեկ բանաստեղծություն (Դավիթ Հովհաննես, Հենրիկ Էդոյան, Արտեմ Հարությունյան, Սլավիկ Չիլոյան, Ջուլիետ Գրիգորյան, Յուրի Սահակյան): Հեղինակն առաջինը անդրադառնում է Հովհաննես Գրիգորյանին և վերլուծում նրա «Հրաժեշտի երգեր» բանաստեղծությունը:

Այս բանաստեղծության մասին Կոստանյանը գրում է. «Բանաստեղծի ապրումը գերիրական է՝ ոճով և գրելակերպով. աչքերը, որոնց ծունկի իջած աղոթում է բանաստեղծը, վերածվում են ոգիացած նշանի» (Կոստանյան 126): Անդրադառնալով արդեն «ոչ պաշտոնապես» ծավալվող բանավեճին՝ գրականագետը նշում է մի «մեղադրանք», որն առկա էր ժամանակի պոեզիայի շուրջ ծավալվող քննարկումների խոսույթում. «Նորերին կշտամբում են անհասկանալիության մեջ» (Կոստանյան 125): Այս դեպքում, ըստ գրականագետի, երկու տարբերակ կա. կա՛մ մեղադրանքն արդարացի է, ուրեմն՝ ցավալի է երևույթը, կա՛մ պարզապես տգիտության արդյունք է, ինչը նույնպես ցավալի է: Ամփոփելով՝ Ալբերտ Կոստանյանը գտնում է, որ, չնայած ինքնատիպության պակասին և այլ խնդիրներին, ժամանակակից մտածելակերպի երանգները վերոնշյալ հեղինակների ստեղծագործություններում հնարավորություն են տալիս խոսելու սերնդի ամբողջական հոգեբանության մասին:

Մինչ այս հոդվածը, իհարկե, ժամանակակից պոեզիային անդրադարձներ եղել էին հենց «Սովետական գրականություն» ամսագրում, սակայն Ալբերտ Կոստանյանի հոդվածը սկիզբ դրեց մեր ուսումնասիրության նյութ դարձած՝ ժամանակի երիտասարդական պոեզիայի մասին բանավեճին:

Ձևը և բովանդակությունը

1969 թ. Հայաստանի գրողների միության վարչության՝ պոեզիայի հարցերին նվիրված պլենումում Պարույր Սևակը հանդես է գալիս զեկուցումով, որը այս բանավեճի շրջանակում «Դժվարը իրենից հասուն լինելն է…» խորագրով տպագրվում է «Սովետական գրականություն» ամսագրի 1970 թ. N5-ում (հոդվածը հետագայում տեղ է գտնում նաև Սևակի երկերի վեցհատորյա ժողովածուի 5-րդ հատորում): Պարուր Սևակը, խոսելով ժամանակի պոեզիայի մասին, անդրադառնում է այն ստեղծող ավագ, միջին և կրտսեր սերունդներին: Եթե առաջին երկուսը, ըստ գրողի,

արդեն իրենց գործն արել են, հիմանական աշխատանքը և դրան ուղղված քննադատությունը կրտսեր սերնդի՝ երիտասարդների կողմն է: Քննելով ստեղծվող գրականությունը՝ Պարույր Սևակը խոսում է հետևյալ խնդիրների մասին.

- Հանգ, չափ և վանկ
- Լեզու
- Ինքնատիպություն

Խոսելով բանաստեղծների երիտասարդ սերնդի մասին՝ նա ներկայացնում է թերությունները. «Ոչ՛ հանգ ու վանկ, ո՛չ կշռույթ ու չափ, ո՛չ մարմին-օրգանիզմ»: Սա, ըստ հեղինակի, ձևի անկատարություն է, որը Պարույր Սևակը կապում է բովանդակության թերի լինելու, ավելի ստույգ՝ ասելիքի պակասի հետ: «Ասելիքի պակասից է ծագում այն, որ մեր երիտասարդական արձակը շատ է բանաստեղծական: Ասելիքի պակասից է բխում և այն, որ մեր երիտասարդական բանաստեղծությունը շատ է արձակունակ»,- գրում է Պարույր Սևակը (Սևակ, 1970, 163):

Կարող ենք ենթադրել՝ բովանդակությունն է ծնում ձևը: Նկատենք, որ ասելիքի բացակայությանը հետագայում անդրադրաձներ էլի են լինում, ինչպես օրինակ՝ Գևորգ Էմինի հոդվածը (Էմին 125-143):

Վերոնշյալ զեկուցման մեջ Պարույր Սևակը որպես ժամանակակից բանաստեղծության խնդիր մատնանշում է ոչ միայն հանգի (որը, ի դեպ, ըստ հեղինակի, պարտադիր չէ կիրառել, սակայն պարտադիր է որպես արհեստ տիրապետելու համար), այլ նաև կշռույթի և չափի բացակայությունը: Գրողը, բավական մեծ տեղ տալով վերոնշյալին, խոսում է նաև իր ժամանակի երիտասարդ սերնդի կողմից ստեղծվող բանաստեղծության լեզվի մասին, որը, ըստ նրա. «ծայրաստիճան աղքատ է, անհարդար, անփույթ և անխնամ» (Սևակ, 1970, 165): Սևակր խոսքն ավարտում է՝ անդրադառնալով ինքնատիպության խնդրին, ավելի ճիշտ՝ դրա բացակայությանը:

Պարույր Սևակը, ըստ էության, բավական կոշտ և կտրուկ որակումներով է խոսում իր ժամանակի գրականության մասին՝ առանց առանձնացնելու և անվանելու՝ դրանով իսկ համահարթեցնելով և մերժելով մի ամբողջ սերնդի ստեղծած գրականություն:

Ավանդույթ և ազդեցություններ

1960-70-ական թթ. խորհրդահայ միջավայրում տեղի ունեցող փոփոխություններն ու միտումները, դրանց շուրջ ծավալվող քննարկումները կարծես շարունակությունը լինեն 1910-20-ականներին Անգլիայում և Եվրոպայում գրական միջավայրի կրած խորը փոփոխությունների՝ մոդեռնիզմի վերելք, ավանդական արժեքների վերանայում, Առաջին համաշխարհային պատերազմի ազդեցություններ: Այդ պայմաններում Թոմաս Սթըրնս Էլիոթը «Ավանդույթը և անհատի տաղանդը» (Tradition and the Individual Talent) էսսեում փորձել է պաշտպանել այն միտքը, որ իսկական նորարարությունը հնարավոր է միայն ավանդույթի խորը ըմբռնման դեպքում. «…Իսկ նորությունը կրկնությունից ավելի լավ է: Ավանդույթը շատ ավելի լայն նշանակություն ունեցող մի բան է: Այն հնարավոր չէ ժառանգել, և եթե դու այն ուզում ես, ապա պետք է ձեռք բերես մեծ աշխատանքի շնորհիվ» (Eliot 43):

Մեր ուսումնասիրության նյութ դարձած բանավեճի շրջանակում նորարարությունը և ավանդույթից հեռանալը ուղիղ կապվում են արտասահմանյան պոեզիայի ազդեցության հետ. սա դառնում է կարևոր կետերից մեկը: Այս ազդեցության մասին կարծիքները շատ տարբեր են՝ սկսած որպես դրական և ողջունելի միտում ընդունելուց մինչև որպես կործանարար երևույթ ներկայացնելը: Մի կողմից ողջունվում են թարգմանությունները, մյուս կողմից կա բողոք թարգմանությունների որակի և քիչ քանակի վերաբերյալ, իսկ ընդհանրապես, թե՛ քննադատողները, թե՛ քննադատվողները և՛ որպես մեղադրանք, և՛ որպես

պաշտպանություն օգտագործում են արտասահմանյան պոեզիայի ներկայացուցիչների անունները:

Եթե Պարույր Սևակը երիտասարդական պոեզիայում մատնանշում էր ասելիքի բացակայությունից տուժող ձևը, ապա Գևորգ Էմինը նկատում էր կարծես թե հաջողված ձև, որն ասելիք չունի: «Սովետական գրականություն» ամսագրի 1970 թ. առաջին համարում տպագրած մի հոդվածում **Գևորգ Էմինը** անդրադառնում է հայ պոեզիային՝ այն համարելով խորհրդային մեծ պոեզիայի ամենից ուժեղ և ինքնատիպ երևույթներից մեկը: Ապա, ծավալուն անդրադարձ կատարելով «պոեզիայի քաղաքական ոգուն», նա անցնում է երիտասարդական պոեզիային:

Գևորգ Էմինն անդրադառնում է համաշխարհային գրականության ազդեցությանը, այն՝ որպես միտում, համարում գովելի և դրական: Երիտասարդ սերնդի առավելությունը, ըստ Գևորգ Էմինի, այն է, որ «զինված է» ոչ միայն հայ դասական և խորհրդային գրականության, այլ նաև համաշխարհային ժամանակակից գրականության փորձով. «Այդ սերունդը համարյա զերծ է ազգային սահմանափակությունից» (Էմին 129): Նոր սերնդի պոեզիայում Գևորգ Էմինը նկատում է ինչպես թարմություն և նորարարություն, այնպես էլ հնի ու նորի սինթեզ:

Սակայն այս նորությունը, ըստ Գևորգ Էմինի, միայն ձևի մեջ է. «Գրականություն մտնելով բավականին հետաքրքիր «ինչպես»-ով, այդ սերունդը չի բերում իր հետ իր շեշտված և որոշակի «ինչ»-ը՝ նոր թեմա, նոր ասելիք, կենսական նյութի նոր, դեռևս չպեղված պաշարներ (Էմին 130):

Գևորգ Էմինը ասելիքի պակասի հետ է կապում նաև այդ սերնդի, իր խոսքով ասած, մեծամտությունը և չմահավատությունը, ինչպես նաև յուրաքանչյուր գրողի ստեղծագործության՝ միայն իրեն հասկանալի լինելը, այսինքն՝ ընդհանրապես հասկանալի չլինելը:

Դասական գրականության դիրքերից է հանդես գալիս **Սևակ Արզումանյանը**: 1971 թ. «Գրական թերթի» 5-րդ համարում հրատարակված «Հայրենական ավանդները և երիտասարդական պոեզիան» հոդվածում անդրադառնալով մամուլում երիտասարդական պոեզիային վերագրվող նորամուծություններին՝ նա հավելում է, որ երիտասարդ գրողները, ընդօրինակելով Ուիթմենին, Ապոլիներին, Էլյուարին և Լորկային, չեն ուզում տեսնել նրանց ստեղծագործության ժողովրդական-ազգային տարրերը :

Բանավեճը շարունակում է **Վաչե Սաֆարյանը** (Սաֆարյան, 157-163), որը մի կողմից հակադրվում է Գևորգ Հատիտյանին,[1] մյուս կողմից՝ սուր քննադատության է ենթարկում երիտասարդ պոետներին: Քննադատության ամենասուր կողմը կարծես

[1] 1970 թ. «Սովետական գրականություն» ամսագրի 3-րդ համարում հրատարակվում է **Գևորգ Հատիտյանի՝** «Նորագույն բանաստեղծության ձգտումների մասին» խորագրով հոդվածը, որը դառնում է բազմաթիվ քննադատությունների առարկա: Այն մի կողմից Ալբերտ Կոստանյանի հոդվածի քննադատությունն է, մյուս կողմից՝ ժամանակակից պոեզիայի արմատական ժխտումը՝ դրանում (պոեզիայում) և ոչ մի հուսադրող գիծ չտեսնելը: Գևորգ Հատիտյանը նախ մեղադրում է Ալբերտ Կոստանյանին՝ երիտասարդների մոդայիկ գրվածքները որպես «ստեղծագործություն» ներկայացնելու համար, ապա, պաշտպանելով քննադատության սրերը մշտապես դեպի երիտասարդական պոեզիան ուղղող գրականագետներին, հայտարարում, որ իսկական բանաստեղծները կկարողանային ճեղքել դիմադրության պատը (բերում է շահեկան օրինակներ դասական գրականությունից). այս «չճեղքվող» դիմադրությունը ևս գրականագետը ներկայացնում է որպես իսկական բանաստեղծության բացակայություն:

Գևորգ Հատիտյանը հայտարարում է. «Այս ամենի մեջ բանաստեղծությունը չքացել, անհետացել է իսպառ» (Հատիտյան,1970 թ., 126): Այս «անհետացող» բանաստեղծությանը հետագայում անդրադարձավ Հովհաննես Գրիգորյանը: Գևորգ Հատիտյանը, մեջբերելով Հովհաննես Գրիգորյանի «Հրաժեշտի երգեր» բանաստեղծությունը, այն բնութագրում է այսպես. «Անհույզ, անկենդան տողերի շարակարգություն, որ ոչնչով չի տարբերվում առօրյա խոսակցության անգույն ու տափակ ձևերից» (նույն տեղում):

Հատիտյանի կտրուկ բնորոշումներին պատասխանում են շատերը, այդ թվում նաև՝ Հենրիկ Գալստյանը: Վերջինս մի կողմից հակադրվում է Գևորգ Հատիտյանին, մյուս կողմից՝ երիտասարդական պոեզիան ներկայացնում «դեֆորմացած կառույց» բնորոշմամբ (Գալստյան,133):

թե նորից ուղղված է Հովհաննես Գրիգորյանի կողմը: Խոսելով մասնավորապես երկու բանաստեղծությունների և դրանով ընդհանրապես ստեղծագործության մասին՝ Վաչե Սաֆարյանը գրողին քննադատում է, այսպես կոչված, «ֆոտոգրաֆիկական իրապաշտության» համար (նկատենք, որ ֆոտոռեալիզմը արվեստում, հատկապես՝ գեղանկարչության մեջ տարածում է գտնում հենց 1960-ականներին) և ստեղծագործություններին վերագրում «լավագույն դեպքում թարգմանության կամ օտար լեզվով գրվածի» տպավորություն (Սաֆարյան, 162): Նա Հովհաննես Գրիգորյանի գործերում նկատում է նրա թարգմանած ստեղծագործությունների բացահայտ նույնություն և ազդեցություն: Ըստ էության, Վաչե Սաֆարյանը նույնպես անդրադառնում է արտասահմանյան գրականության ազդեցությանը՝ այն համարելով ինքնատիպությանը վնասող միտում:

Բանավեճը տեղափոխվում է նաև «Գրական թերթ», որի 35-րդ և 36-րդ համարներում հրապարակվում է **Ստեփան Կուրտիկյանի** «Խստապահանջություն, առավել հոգատարություն» հոդվածը, որը թերթի խմբագրության կողմից բանավեճին մասնակցելու է հրավիրում գրականագետներին, գրողներին և ընթերցողներին: Ստեփան Կուրտիկյանը, ի թիվս այլ հեղինակների, անդրադառնում է նաև Հովհաննես Գրիգորյանի պոեզիային՝ այն անվանելով ոչ գեղարվեստական՝ էժանագին հեգնանքով (Կուրտիկյան, 2):

Ստեփան Կուրտիկյանին պատասխանում է **Ալեքսանդր Թոփչյանը՝** թեմային ավելի թարմ և առարկայական անդրադարձ կատարելով: Թոփչյանը, անդրադառնալով երիտասարդական պոեզիայի հանդեպ մեծ ուշադրության ուրախալի փաստին, նկատում է մի հանգամանք. այդ բանավեճն այնքան երկար է շարունակվել, որ հրապարակ են եկել նոր անուններ, որոնց, սակայն, քննադատները չեն անդրադառնում: Ալեքսանդր Թոփչյանը, ի թիվս այլոց, անդրադառնում է նաև Պարույր Սևակի հոդվածին՝ նկատելով, որ Պարույր Սևակը, որ շատ բան է արել գրական մթնոլորտը թարմացնելու համար, այժմ հանդես է գալիս ակադեմիական դիրքերից և մեղադրում է երիտասարդներին: Երիտասարդական պոեզիան անմիջապես զուգորդվում էր Հովհաննես Գրիգորյանի անվան հետ, և ինչպես նախորդ քննադատները, Ալեքսանդր Թոփչյանը նույնպես չէր կարող խոսել ժամանակի պոեզիայի մասին՝ առանց խոսելու Հովհաննես Գրիգորյանի մասին: Քննադատն անդրադառնում է Ստեփան Կուրտիկյանի վերոնշյալ հոդվածին և Հովհաննես Գրիգորյանի «Հրաժեշտի երգեր» բանաստեղծության նրա քննադատությանը: Ինչպես արդեն նշվել է, Ստեփան Կուրտիկյանը մեղադրում էր Հովհաննես Գրիգորյանին՝ պոեզիայի մեջ «էժանագին հեգնանք» բերելու համար: Ալեքսանդր Թոփչյանը նկատում է. «Բայց երգիծանքից և գրոտեսկից լիրիկան չի կորչում: Վիճաբանության նյութ դարձած բանաստեղծությունն իսկական լիրիկայի օրինակ է» (Թոփչյան,108):

Երիտասարդ բանաստեղծների պաշտպանի դիրքերից հանդես է գալիս և Ստեփան Կուտիկյանի հետ բանավիճում է **Արմեն Մարտիրոսյանը:** Նա մեջբերում է Հովհաննես Գրիգորյանի «Սա իմ փողոցն է» սկզբնատողով բանաստեղծությունը, ապա խոսում ժամանակի երիտասարդական պոեզիայի մասին. «Պոեզիան աստիճանաբար ձեռք է բերում ավելի շատ իմացական հատկանիշ: Այդպիսի պոեզիան, սակայն, չի բացառում զգացմունքի գոյությունը: Այդ պոեզիայի ամենից աչքի ընկնող հատկանիշը զգացմունքների խտացումն է, համակենտրոնացումը մտքի անմիջական հսկողության տակ» (Մարտիրոսյան, 2):

Երիտասարդական պոեզիային նվիրված բանավեճն ավելի առարկայական դարձնելու համար «Գրական թերթի» 1970 թ. 41-րդ համարում հրատարակվում են Հովհաննես Գրիգորյանի, Դավիթ Հովհաննեսի, Հենրիկ Էդոյանի, Արտեմ Հարությունյանի, Արմեն Մարտիրոսյանի և այլոց բանաստեղծությունները:

Բանավեճի նյութ էր դարձել ոչ միայն նոր բանաստեղծության ձևը՝ ազատ բանաստեղծությունը և դրա բովանդակությունը, այլ նաև լեզուն, որով ստեղծվում է այդ բանաստեղծությունը: Քննադատների վրդովմունքի հիմնական առարկան

կետադրության բացակայությունը և ոչ գրական, մինչ այդ ստեղծված պոեզիային ոչ բնորոշ բարձր ոճի բառապաշարի կիրառումն էր:

Հովհաննես Գրիգորյանի անդրադարձը

1970 թ. «Գրական թերթ» շաբաթերթի 45-րդ համարում լույս տեսավ **Հովհաննես Գրիգորյանի** հոդվածը, որ վերնագրված էր «Թե ինչպես «անհետացավ» բանաստեղծությունը»[1]: Հովհաննես Գրիգորյանն այս հոդվածով ոչ թե պաշտպանում է իր կամ սերնդակիցների պոեզիան և մեթոդները կամ քննադատում իրենց դեմ դուրս եկած գրականագետներին, այլ քննում է արմատները՝ փորձելով գտնել «ինչպես և ինչու է փոխվել բանաստեղծությունը» հարցի պատասխանը: Նա անդրադառնում է մի քանի խնդիրների.

- ազգայինը և ոչ ազգայինը
- ազատ բանաստեղծությունը
- կետադրությունը
- բովանդակությունը:

Ինչպես արդեն նշվել է, բանավեճի շրջանակում ամենահաճախ հնչող մեղադրանքը ազգային գրականությունից հեռանալը, արտասահմանյան գրականության միտումներին հետևելն ու արմատները մոռանալն էր: Հենց սկզբում անդրադառնալով այդ հարցին՝ Հովհաննես Գրիգորյանը նշում է, որ բանաստեղծությունն ինքնին ազգային երևույթ չէ, ուրեմն՝ ո՞րն է ազգային բանաստեղծությունը: Գրողը վկայակոչում է Եղիշե Չարենցին և Վահան Տերյանին, որոնք գրում էին գազելի ժանրով, որը, ինչպես գիտենք, բոլորովին էլ հայկական չէ:

Հաջորդ կարևոր հարցը, որի շուրջ ի սկզբանե ծավալվեց բանավեճը, ազատ բանաստեղծությունն է: Հանգից հրաժարվելով, ըստ շատ քննադատների, երիտասարդները հրաժարվում էին պոեզիայի կարևոր հատկանիշներից մեկից՝ դրանով բանաստեղծությունը դարձնելով առանց ռիթմի և չափի մի ստեղծագործություն, որը նույնիսկ գեղարվեստական կոչել չի կարելի: Սակայն սա ժամանակի պահանջն էր (չմոռանանք Գրիգոր Նարեկացուն և Սիամանթոյին): Ինչպես նշում է Հովհաննես Գրիգորյանը, արդեն անհնարին է հանգավորված խոսելը. «Այս դեպքում յուրաքանչյուր բառ անփոխարինելի է արժեքի տեսանկյունից, իսկ քանի որ հանգավորելու դեպքում վտանգ կա հանուն կոկիկ հանգի գնալ բազմաթիվ բառափոխությունների, ուրեմն այժմ ավելի ճիշտ կլինի ընտրել սպիտակ բանաստեղծության կառուցման ձերը» (Գրիգորյան, 1970 թ., 6-7):

Այս նույն հարցից է բխում հաջորդ երևույթը, որը քիչ թե շատ տարածում ուներ ժամանակի պոեզիայում (այսօր՝ ավելի շատ) և անընդունելի էր գրականագետներից շատերի համար՝ կետադրությանը: Հովհաննես Գրիգորյանը նախ վկայակոչում է ծագումով լեհ ֆրանսիացի բանաստեղծ Գիյոմ Ապոլիներին, որը դեռևս 20-րդ դարի սկզբին էր հրաժարվել կետադրական նշաններից: Նկատենք, որ Ապոլիների անունը բավական հաճախ էր շրջանառվում մեր քննության առարկա դարձած բանավեճի ընթացքում՝ որպես գրողի, որին, ըստ քննադատների, կուրորեն հետևելով՝ արմատներից հեռանում են երիտասարդ պոետները: Ուրեմն ի՞նչն է ստիպում բանաստեղծներին հրաժարվել կետադրական նշաններից կամ, որ ավելի ճիշտ է, ինչո՞ւ այլևս չկա կետադրական նշանների կարիք: Ազատ բանաստեղծության դեպքում, երբ « շփոթեցնող տողատակի ասելիքներ» այլևս չկան, կետադրությունը, ըստ Հովհաննես Գրիգորյանի, դառնում է ավելորդ: Հեղինակը նշում է նաև չկետադրելու նպատակը՝ ռիթմի և բովանդակության համաձուլվածք ստանալը: Նկատենք, որ Հովհաննես Գրիգորյանի բանաստեղծությունների մի մասն է միայն չկետադրված, հետևաբար դրա լինել-չլինելը նպատակաուղղված է: Բացի այդ, կարող ենք հանդիպել չկետադրված որոշ բանաստեղծությունների, որոնք երկրորդ

[1] Հոդվածը հետագայում զետեղվել է Հովհաննես Գրիգորյանի «Բաց դռների օր Մհերի քարայրում» գրքում

հրատարակության մեջ արդեն կետադրված են, և հակառակը. սրա շնորհիվ տեղի է ունենում ասելիքի և հատկապես՝ վերաբերմունքի, շեշտադրության փոփոխություն: Հովհաննես Գրիգորյանը խոսում է նաև այն երևույթի մասին, որ երբեմն ոչ ձևի և բովանդակության պահանջով, այլ տուրք տալով նոր երևույթներին՝ որոշ բանաստեղծներ իրենց հնաոճ բանաստեղծությունները չեն կետադրում (Վ. Գարակյոզյան, Ալ. Գրիգորյան):

Եվ վերջապես ամենակարևորը՝ բովանդակությունը: Խոսքը պոեզիայի առօրեականացման կամ, ինչպես Հովհաննես Գրիգորյանն է ասում, նոր սերնդի՝ Պեգասից իջնելու և ոտքով ման գալու մասին է: Այս դեպքում հեղինակն առաջնորդվում է «ամեն ինչ կարող է լինել պոեզիա» սկզբունքով, ուրեմն պոեզիան դառնում է ավելի մարդկային և մարդամոտ:

Լեզուն

«Գրական թերթի» 1970 թ. 50-րդ համարում լույս է տեսնում **Սերգեյ Աթաբեկյանի** «Չապրված զգացումների հորձանուտում» հոդվածը, որում հեղինակն անդրադառնում է ինչպես երիտասարդ գրողների՝ նախկինում «Գրական թերթում» հրապարակված բանաստեղծություններին, այնպես էլ Հովհաննես Գրիգորյանի հոդվածին: Աթաբեկյանը մեջբերում է Հովհաննես Գրիգորյանի «Պատերազմ և խաղաղություն» շարքից մի բանաստեղծություն: Քննադատը նախ փորձում է վերլուծել բանաստեղծությունը՝ դրանում որևէ իմաստ չգտնելով, ապա, չհասնելով արդյունքի, անցնում է լեզվաբանությանը՝ հայտարարելով. «Դեռ մի կողմ թողնենք երիցս հալածական հանգը: Հապա ուղղագրությո՞ւնը, հապա արտառոց շարադրա՞նքը» (Աթաբեկյան, 3):

Հովհաննես Գրիգորյանի պոեզիայի լեզվի խնդրին անդրադառնում է նաև **Սևակ Արզումանյանը**: 1971 թ. «Գրական թերթի» 5-րդ համարում լույս է տեսնում նրա «Հայրենական ավանդները և երիտասարդական պոեզիան» խորագրով հոդվածը, որը, ըստ էության, նորից երիտասարդական պոեզիայի դեմ գրված հերթական հոդվածն է: Հեղինակը, ի թիվս այլ՝ արդեն բազմիցս հնչած մեղադրանքների, մեղադրում է Հովհաննես Գրիգորյանին՝ կետադրությունից հրաժարվելու և միայն գծիկը «ընդունելու» մեջ (Արզումանյան, 2):

1971 թ. «Սովետական գրականություն» ամսագրի 1-ին համարում լույս է տեսնում **Հենրիկ Էդոյանի** «Բառի որոնումը» խորագրով հոդվածը: Հենրիկ Էդոյանը, որի դեմ էր նաև ուղղված բանավեճի մասնակիցներից շատերի քննատատությունը, անդրադառնում է իր սերնդակից պոետներից մի քանիսին՝ Հովհաննես Գրիգորյանին, Արտեմ Հարությունյանին, Արմեն Մարտիրոսյանին, Արտաշես Ավագյանին: Մեջբերելով Հովհաննես Գրիգորյանի «Հոգեհանգիստ» բանաստեղծությունից մի հատված՝ Էդոյանը վերլուծում է նրա ստեղծագործության առանձնահատկությունները՝ նույնպես անդրադառնալով հեգնանքին, որն ինքը համարում է շահեկան առանձնահատկություն. «Նրա տեքստերում թաքնված է մի ենթատեքստ: Հեղինակը, կարծես, միշտ ուզում է հասկացնել, թե ինքը գիտե նաև հակառակը» (Էդոյան, 134): Այսպիսով, ըստ Հենրիկ Էդոյանի, հեգնանքը թարմություն է հաղորդում Հովհաննես Գրիգորյանի պոեզիային:

Ամփոփում և եզրահանգումներ

Բանավեճն ամփոփվեց 1971 թ.: «Սովետական գրականություն» ամսագիրը հրավիրեց հատուկ խորհրդակցություն՝ նվիրված բանաստեղծական նոր սերնդին, ինչից հետո ելույթները և խմբագրությանը տրամադրած գրավոր տեքստերը տպագրվեցին ամսագրի 2-րդ համարում: 17 հոդվածում, որոնց հիմնական մասի հեղինակները միջին սերնդի ներկայացուցիչներ էին, ովքեր բանավեճում հանդես էին եկել իրենց խոսքով. հիմնականում վերլուծվում են հետևյալ խնդիրները՝ ժամանակի թելադրանքը որպես նոր բանաստեղծության պահանջ, գեղեցիկի և

«բանաստեղծականի» անտեսումը և անկարևորի բանաստեղծականացումը, ազգայինը բանաստեղծության մեջ և օտար ազդեցությունները, վերջինիցս բխող պոեզիայի թարգմանության խնդիրները, ինքնատիպությունը և դրա բացակայությունը, հանգի և ռիթմի տեղն ու դերը, կետադրությունն ու լեզուն: Քննադատության առարկա են դառնում ոչ միայն երիտասարդ բանաստեղծները, այլ նաև նրանց մասին գրվող հոդվածները, նոր բանաստեղծության մասին ստեղծվող տեսությունները:

Սակայն դիտարկելով բանավեճը որպես ամբողջական երևույթ՝ կարող ենք գալ այն եզրակացության, որ գրեթե բոլորին անհանգստացնում է ժամանակի պոեզիայի՝ ազգային ավանդույթներից հեռանալն ու զարգանալն օտար բանաստեղծության հողի վրա: Ի՞նչն է ազգայինը, և ինչպիսի՞ն է օտարը. հենց այս հարցում են բախվում քննադատող կողմերի կարծիքները:

Այս բանավեճը իր կարևոր տեղը գրավեց հայ գրականության պատմության մեջ: Բանավեճի ուշադրության կենտրոնում հայտնված գրողները հրատարակեցին գրքեր, գրավեցին ընթերցողների ուշադրությունը, իսկ մասնակից գրականագետներից ոմանք, որոնք բանավեճի շրջանակում հանդես եկան բացասական դիրքորոշմամբ, հետագայում բարձր գնահատեցին այդ գրքերը: Այս բանավեճը փոխե՞ց ժամանակին ստեղծվող պոեզիան, կանխորոշե՞ց նրա զարգացման ճանապարհները՝ դժվար է ասել, սակայն մի բան ակնհայտ է. այն ընթերցողների լայն շերտերի ուշադրության կենտրոն բերեց մի խումբ երիտասարդ բանաստեղծների, ինչպես նաև հարուստ նյութ դարձավ հետագա ուսումնասիրողների համար:

ՕԳՏԱԳՈՐԾԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Աղաբաբյան, Սուրեն. «Արդի բանաստեղծության հարցերից». *Սովետական գրականություն*, N6, հունիս 1969, էջ 117-138:
2. Արզումանյան, Սևակ. «Հայրենական ավանդները և երիտասարդական պոեզիան». *Գրական թերթ,* N5, հունվար 1971, էջ 2:
3. Աթաբեկյան, Սերգեյ. «Չզսպված զգացումների հորձանուտում». *Գրական թերթ,* N50, դեկտեմբեր 1970, էջ 2-3:
4. Գալստյան, Հենրիկ. «Բանաստեղծության ընբռնումը». *Սովետական գրականություն*, N6, հուլիս 1970, էջ 133-139:
5. Գրիգորյան, Հովհաննես. *Բաց դռների օր Մհերի քարայրում*. Հայաստան հրատարակչություն, Երևան, 2008, էջ 5-10:
6. Գրիգորյան, Հովհաննես. «Թե ինչպես «անհետացավ» բանաստեղծությունը». *Գրական թերթ,* N 45, նոյեմբեր 1970, էջ 2-3:
7. Գրիգորյան, Հովհաննես և այլք. «Երիտասարտական պոեզիա. բանավեճ». *Գրական թերթ,* N 42, հոկտեմբեր 1970, էջ 3:
8. Էդոյան, Հենրիկ. «Բառի որոնումը».*Սովետական գրականություն*, N1, հունվար 1971, էջ 131-134:
9. Էմին, Գևորգ. «Մտորումներ պոեզիայի ճամփին». *Սովետական գրականություն*, N1, հունվար 1970, էջ 125-143:
10. Թոփչյան, Ալեքսանդր. «Պոետական նոր սերունդ, միֆը և իրականությունը». *Սովետական գրականություն*, N10, հոտկեմբեր 1970, էջ 103-109:
11. Կոստանյան, Ալբերտ. «Ինքնադրսևորման տառապանքը». *Սովետական գրականություն*, N 7, հուլիս 1969, էջ 124-130:
12. Կուրտիկյան, Ստեփան. «Խստապահանջություն. առավել հոգատարություն». *Գրական թերթ,* N35, օգոստոս 1970, էջ 2:
13. Կուրտիկյան, Ստեփան. «Խստապահանջություն. առավել հոգատարություն». *Գրական թերթ,* N36, սեպտեմբեր1970, էջ 2-3:

14. Հատիտյան, Գևորգ. «Մի քանի էական ճշտումներ». *Գրական թերթ,* N2, հունվար 1971, էջ 2-3:
15. Հատիտյան, Գևորգ. «Նորագույն բանաստեղծության ձգտումների մասին». *Սովետական գրականություն*, N 3,մարտ 1970, էջ 123-128:
16. Մարտիրոսյան, Արմեն**.** «Առողջ որոնումների ճանապարհին». *Գրական թերթ,* N41, հոկտեմբեր 1970, էջ 2-3:
17. Սաֆարյան, Վաչե. «Որոնումների և վերակառուցման նիգեր». *Սովետական գրականություն*, N7, հուլիս 1970, էջ 157-163:
18. Սևակ,Պարույր. «Դժվարը իրենից հասուն լինելն է». *Սովետական գրականություն*, N 5, մայիս 1970, էջ 161-170:
19. Սևակ,Պարույր. *Երկերի ժողովածու 6 հատորով*. 5-րդ հատոր. Հայաստան հրատարակչություն, Երևան, 1974, էջ 337-348:
20. Eliot, Thomas Stearns. *The sacred wood: essays on poetry and criticism,* Alfred A. Knopf, New York, 1921.

WORKS CITED

1. Aghababyan, Suren. "Ardi banasteghtsutyan hartserits" [On Contemporary Poetry Issues]. *Sovetakan Grakanutyun*, no. 6, June 1969, pp. 117–138. (in Armenian)
2. Arzumanyan, Sevak. "Hayrenakan avandnere yev yeritasardakan poezian" [National Traditions and Youth Poetry]. *Grakan Tert*, no. 5, Jan. 1971, p. 2. (in Armenian)
3. Atabekyan, Sergey. "Chzspvats zgatsumneri hordzanutum" [In the Torrent of Unrestrained Emotions]. *Grakan Tert*, no. 50, Dec. 1970, pp. 2–3. (in Armenian)
4. Galstyan, Henrik. "Banasteghtsutyan embrnume" [Understanding of Poetry]. *Sovetakan Grakanut'yun*, no. 6, July 1970, pp. 133–139. (in Armenian)
5. Grigoryan, Hovhannes. *Bats drrneri or Mheri karayrum* [Day of Open Doors in Mher's Cave]. Hayastan Hratarakchutyun, 2008, pp. 5–10. (in Armenian)
6. Grigoryan, Hovhannes. "Te inchpes anhetatsav banasteghtsutyun" [How Poetry "Disappeared"]. *Grakan Tert*, no. 45, Nov. 1970, pp. 2–3. (in Armenian)
7. Grigoryan, Hovhannes, et al. "Yeritasartakan poezia: banavech" [Youth Poetry: Debate]. *Grakan Tert*, no. 42, Oct. 1970, p. 3. (in Armenian)
8. Edoian, Henrik. "Bari voronume" [The Search for the Word]. *Sovetakan Grakanutyun*, no. 1, Jan. 1971, pp. 131–134. (in Armenian)
9. Emin, Gevorg. "Mtorumner poeziai champin" [Reflections on the Path of Poetry]. *Sovetakan Grakanutyun*, no. 1, Jan. 1970, pp. 125–143. (in Armenian)
10. Topchyan, Aleksandr. "Poetakan nor serund, mife yev irakanutyun" [The New Poetic Generation, the Myth and the Reality]. *Sovetakan Grakanutyun*, no. 10, Oct. 1970, pp. 103–109. (in Armenian)
11. Kostanyan, Albert. "Inknadrsevoman tarrapanke" [The Torment of Self-Expression]. *Sovetakan Grakanutyun*, no. 7, July 1969, pp. 124–130.
12. Kurtikyan, Stepan. "Khstapahanjutyun: avelord hogatarutyun" [Strictness. More Care]. *Grakan Tert*, no. 35, Aug. 1970, p. 2. (in Armenian)
13. Kurtikyan, Stepan. "Khstapahanjutyun: avelord hogatarutyun" [Strictness. More Care]. *Grakan Tert*, no. 36, Sept. 1970, p. 2. (in Armenian)
14. Hatityan, Gevorg. "Mi kani eakan chshtumner" [Some Essential Clarifications]. *Grakan Tert*, no. 2, Jan. 1971, pp. 2–3. (in Armenian)
15. Hatityan, Gevorg. "Noraguyn banasteghtsutyan dzgtumneri masin" [On the Tendencies of Contemporary Poetry]. *Sovetakan Grakanutyun*, no. 3, Mar. 1970, pp. 123–128. (in Armenian)
16. Martirosyan, Armen. "Arojkh voronumneri chanaparhin" [On the Path of Healthy Search]. *Grakan Tert*, no. 41, Oct. 1970, pp. 2–3. (in Armenian)

17. Safaryan, Vache. "Voronumneri yev verakarutsman niger" [Lines of Search and Reconstruction]. *Sovetakan Grakanutyun*, no. 7, July 1970, pp. 157–163.

18. Sevak, Paruyr. *Yerkeri Zhoghovatsu* [Collected Works], vol. 5, Hayastan Hratarakchutyun, 1974, pp. 337–348. (in Armenian)

19. Sevak, Paruyr. "Dzhvare irents hasun lineln" [Hardest Thing Is to Be Mature Within Oneself]. *Sovetakan Grakanutyun*, no. 5, May 1970, pp. 161–170. (in Armenian)

20. Eliot, Thomas Stearns. *The sacred wood: essays on poetry and criticism,* Alfred A. Knopf, New York, 1921. (in English)

THE DEBATE ON YOUTH POETRY (1969–1971) AND HOVHANNES GRIGORYAN

ASTGHIK OHANYAN
Yerevan State University, Faculty of Armenian Philology,
Chair of Modern Armenian Literature and Literary Criticism, Ph.D. Student,
Yerevan, the Republic of Armenia

The subject of the article is the emergence and development of the debate surrounding youth poetry in the Soviet Armenian literary context from 1969 to 1971, with special emphasis on Hovhannes Grigoryan's role in this process. The aim of the research is to analyze this debate and clarify the issues that arose regarding poetic language, form, content, tradition, and innovation. The study examines responses from both literary critics and poets, presenting contrasting evaluations that highlight the challenges of free verse, punctuation, and the search for the new generation's originality. Different perspectives are reflected, ranging from criticism of young poets to their defense. The article also addresses the assessment of foreign literary influences, seen either as enriching or as a threat to national identity.

The article applies a combination of literary analysis and historical-comparative methodology through a comparative study of the debate materials from 1969–1971.

The study shows that the debate on youth poetry established an important foundation for understanding the course of modern Armenian literature, for assessing the process of forming new creative directions, and for revealing the interaction of national and global influences, presenting their role in the further development of Armenian poetry.

Keywords: youth poetry, literary debate, Hovhannes Grigoryan, form and content, Soviet Armenian literature, tradition and innovation, Western influence, free verse, literary criticism.

ДИСКУССИЯ ВОКРУГ МОЛОДЁЖНОЙ ПОЭЗИИ (1969–1971) И ОВАНЕС ГРИГОРЯН

АСТХИК ОГАНЯН
аспирант кафедры истории новейшей армянской литературы и литературной критики
факультета армянской филологии
Ереванского государственного университета
г. Ереван, Республика Армения

Объектом исследования статьи является возникновение и развитие дискуссии вокруг молодежной поэзии в советско-армянской литературной среде в 1969–1971 гг., с акцентом на роль Ованеса Григоряна в этом процессе. Цель исследования — анализ данной дискуссии и освещение проблем, связанных с языком, формой, содержанием поэзии, традицией и новаторством. Рассмотрены отклики как литературоведов, так и самих поэтов, представлены противоречивые оценки, отмечающие проблемы свободного стиха, пунктуации и поисков самобытности нового поколения. Отражены разные подходы: от критики молодых авторов и до их защиты. Особое внимание уделено влиянию зарубежной литературы, которое рассматривалось как обогащающий или угрожающий национальной самобытности фактор. В работе применяется сочетание литературоведческого анализа и историко-сравнительного подхода на основе сопоставительного изучения материалов дискуссии 1969–1971 гг.

Исследование показывает, что дискуссия вокруг молодежной поэзии создала важную основу для понимания развития современной армянской литературы, оценки процесса формирования новых творческих направлений и выявления взаимодействия национальных и мировых литератур и демонстрации их роли в дальнейшем развитии армянской поэзии.

Ключевые слова: *молодёжная поэзия, литературная дискуссия, Ованес Григорян, форма и содержание, советская армянская литература, традиция и новаторство, западное влияние, свободный стих, литературная критика.*

SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE REPUBLIC OF ARMENIA IN THE CONTEXT OF NEW GEOPOLITICAL REALITIES *

UDC 330.3: 330.4: 338.2 *DOI: 10.52063/25792652-2025.2.25-276*

HAYK SARGSYAN
Yerevan State University, Faculty of Economics and Management,
Chair of Business and Management,
Doctor of Economics, Professor,
Yerevan, the Republic of Armenia
sargsyan.ysu@gmail.com
SCOPUS ID: 57212266070
ORCID: 0000-0002-1100-2349

NARINE KOCHINYAN
Yerevan State University, Faculty of Economics and Management,
Department of Mathematical Modeling in Economics,
Ph.D. in Economics, Associate Professor,
Yerevan, the Republic of Armenia
anahitgochinyan@ysu.am
ORCID: 0009-0003-2710-191X

SONA SARGSYAN
Yerevan State University, Faculty of Economics and Management,
Department of Mathematical Modeling in Economics,
Ph.D. in Economics, Associate Professor,
Yerevan, the Republic of Armenia
sonasargsyan@ysu.am
ORCID: 0009-0004-4352-1444

MHER OTARYAN
Yerevan State University Ijevan Branch, Director,
Ph.D. in Economics,
Ijevan, the Republic of Armenia
mher.otaryan@ysu.am
ORCID: 0009-0000-7316-7109

In addition to the global development goals and trends, each country is guided by its own national medium- and long-term strategies, which are periodically revised depending on the priority objectives of sustainable development. In the context of rapid geopolitical changes and uncertainties, the economic, social, and ecological sustainable development targets of the Republic of Armenia are particularly sensitive to the resolution of security issues and the level of constitutional compliance. It is indisputable that the transition from state

* Հոդվածը ներկայացվել է 21.04.2025թ., գրախոսվել՝ 17.08.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.09.2025թ.:

stabilization to long-term sustainable development must be carried out on the basis of predictive assessments. A retrospective approach, from the standpoint of evaluating the consequences of decision-making, requires a realistic analysis of the prerequisites for sustainable development.

The aim of the study is to improve the methodological approach underlying the development of the "Agenda 2030" SDG Index, taking into account the interactions between national security and sustainable development.

To achieve this aim, within the context of Armenia's Sustainable Development Strategies and national security analyses, the study sets the task to examine the interrelations between security indicators and SDGs for six regional countries (Armenia, Russia, Georgia, Azerbaijan, Turkey, Iran).

The methodology is based on dynamic panel analysis, carried out for the six regional countries through modeling the trends of Sustainable Development Goals (SDG) and the Fragile States Index (FSI).

The findings provide assessments that will contribute to creating the prerequisites for the formation of a regional security concept in the context of sustainable development under the new geopolitical realities.

Key words: *Sustainable development, UN SDG Index, transformation, security, constitutionalism, "Crossroads of Peace", Fragile States Index.*

Introduction

In 2015, the UN summarized the Millennium Development Goals program proclaimed in 2000, and the General Assembly, which includes 193 member states, adopted a document on international strategies entitled "Transforming the World: The 2030 Agenda for Sustainable Development." It includes 169 targets and 17 goals, has a time horizon until 2030, and intended participants: governments of countries, civil and scientific research communities, etc. Currently, there is some practice in terms of implementing the Sustainable Development Goals (SDGs) in countries. In this sense, the joint study "Sustainable Development Achievements Report 2022" by the University of Cambridge and the SDG Agency is instructive (Sachs et al., 40), as well as the almost annual SDG reports, which analyze and summarize the progress of countries towards sustainable development, and countries are classified according to the achievement of the selected targets.

According to the 2024 SDG report (Sachs et al., 40), the top ten countries in the SDG index ranking are: Finland (86.35 points), Sweden (85.70 points), Denmark (85 points), Germany (83.45 points), France (82.76 points), Austria (82.55 points), Norway (82.25 points), Croatia (82.19 points), the United Kingdom (82.16 points) and Poland (81.69 points).

In addition to striving towards the achievement of the global Sustainable Development Goals (SDGs), each country also adopts its own national medium- and long-term strategies, which reflect its specific context and priorities. These national strategic frameworks play a crucial role in determining a country's ranking in terms of sustainable development. For instance, Finland, which consistently ranks at the top of the SDG index, revised its national priorities in 2022 in accordance with its updated strategic plans. The revised priorities emphasized decent work and economic growth, quality education, health and well-being, affordable and clean energy, along with six other priority areas. Similarly, Denmark, in its updated national strategy, placed particular emphasis on enhancing ecological dimensions, especially in terms of raising global climate ambitions, reducing greenhouse gas emissions, and redirecting financial flows towards green production.

Nevertheless, even countries with high development rankings face significant challenges in achieving the Sustainable Development Goals (SDGs), and their performance remains far from optimal. This concern is reflected in the statement of the UN Secretary-General, who emphasized that the SDGs require urgent acceleration and transformation; otherwise, by 2030 only 15% of them will be achieved.

The trajectory of SDG indicators for the Republic of Armenia, as well as for certain other countries in the region, over the period 2000–2024, is presented in Figure 1.

Figure 1. Trends in SDG Indicators for the Republic of Armenia and Selected Regional Countries, 2001–2024

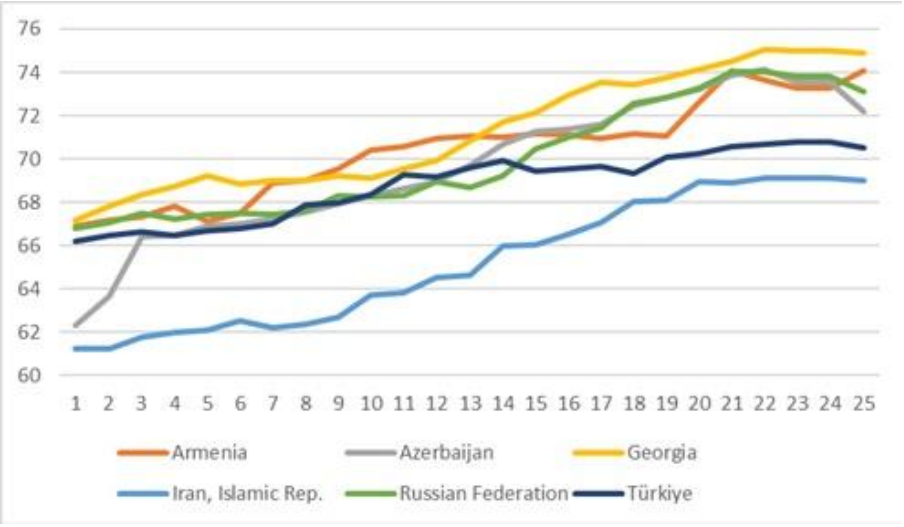

The Republic of Armenia holds the 49th position out of 166 countries in the aforementioned ranking table, with an SDG index score of 74.1. By comparison, the global average score is 66.3. The ranking positions of selected countries in the region, ranging from the highest to the lowest, are presented in Figure 2.

Figure 2. Sustainable Development Rankings of Selected Regional Countries According to the 2023 and 2024 SDG Index

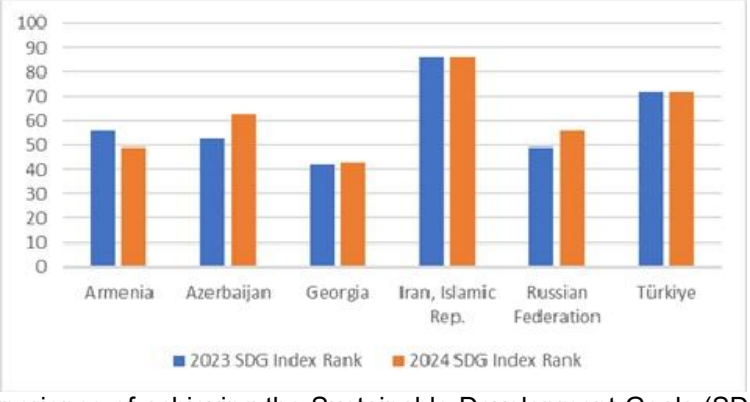

The experience of achieving the Sustainable Development Goals (SDGs) varies in each country. Upon examining this experience, it can be concluded that at the beginning of the 21st century, every country adopted its own national strategy for sustainable development. Within the framework of the 2030 global agenda, governments

independently select priority targets from the 169 goals outlined in the Global Indicator Framework for the Sustainable Development Goals and Targets of the 2030 Agenda for Sustainable Development document. These priorities are adapted to align with national circumstances and objectives. Additionally, countries establish indicators to assess the effectiveness of implementation pathways.

Typically, these goals and indicators are enshrined in specific national strategic documents, which are periodically reviewed and adjusted to reflect evolving external and internal priorities.

In the current context of rapidly evolving changes and uncertainties—often described as a shift towards a world disorder—policies aimed at achieving long-term sustainable economic growth and development must be implemented with careful evaluation of the consequences of decision-making. This approach requires considering legal, security-related, and particularly logistical aspects, especially in relation to the targeted utilization of the "Crossroads of Peace" initiative proposed by the Government of the Republic of Armenia (Vardanyan 84). For decision-making regarding the possible implementation of the “Crossroads of Peace,” it is necessary to carry out predictive assessments in order to clarify its security, social, economic, and environmental implications.

From a crossroads logic perspective, the immediate beneficiaries within the first circle of influence have been identified as Armenia, Georgia, Azerbaijan, Turkey, Russia, and Iran. Naturally, the list of stakeholders is not limited to these regional countries but extends to a wider scope. Based on the national objectives of the participating countries, it is essential to calculate and assess both the opportunities for progress and potential adverse effects by sector and country, and to provide scientific assurances for their prevention or mitigation.

Moreover, research aimed at integrating these opportunities can be proposed and outlined, which is equally important for improving the methodological framework, enhancing the sensitivity of the index, and refining the overall approach to the subject matter (Sargsyan et al. 4).

The modified index we propose aims to ensure a balanced approach to the SDG index by reinterpreting and supplementing the accepted analytical framework of indicators with a comprehensive set of 17 aggregated national program goals and indicators. Through a new, more realistic system of prioritized targets - taking into account the current geopolitical realities - this approach will enable the identification of potential challenges and the outlining of new opportunities arising from the implementation of the “Crossroads of Peace” initiative in the region, all within the context of sustainable development.

To achieve this objective, it is necessary to construct a modified SDG index that, in addition to the targets reflected in the UN SDG index, also incorporates indicators related to security and legal safeguards, particularly constitutional order. Special attention must be given to the selection of targets and the challenges whose solutions should constitute global priorities for the next generation (Sachs et al. 805).

To refine the existing SDG index and clarify the interrelationships between the presented indicators, it is essential to employ statistical research methods. Specifically, comparative analysis of results obtained through such methods, combined with theoretical knowledge, will enable the development of improved indices for different groups of countries, taking into account their distinctive characteristics of sustainable development.

Modeling Sustainable Development in the Republic of Armenia.

The realities of the Republic of Armenia, characterized by heightened geopolitical and security vulnerabilities, necessitate the integration of key factor-arguments constituting the Sustainable Development Goals (SDGs). These factor-arguments encompass the following subsystems and structural components: economic and social systems, ethno-cultural systems, the ecological environment, institutional frameworks - particularly constitutional order—and defense structures, including national security, diplomacy, and others.

In other words, modeling and integrating the SDGs through the inclusion of these factors will facilitate the identification of issues aimed at revealing the underlying realities. Such an approach will be more comprehensive and effective, avoiding the pitfalls of fragmented or partial analyses, and ensuring that guarantees do not resemble mere declarations.

The integrated sustainable development function can be generally represented as $Y_{SDG} = \mathrm{f}(\mathrm{E}, \mathrm{S}, \mathrm{En}, \mathrm{C}, \mathrm{N}, \mathrm{K})$,

Where

E (Economy) – economic system,

S (Society) – social system,

En (Environment) – ecological system,

C (Constitutionalism) – constitutional institutions,

N (National Security) – national security factors

K (Cultural Genesis of Behavior) – processes of cultural origin of behavior.

The scientific literature contains multilayered analyses and diverse approaches concerning the three pillars of sustainable development—economy, society, and environment—as defined by the United Nations' 2030 Agenda. In addition to the indicators comprising the UN's sustainable development agenda, scholarly studies also analyze constitutional indicators within the context of countries' sustainable development (Sargsyan et al. 4; Sargsyan and Gevorgyan 30; Harutyunyan et al. 1126).

Research by Auzan, Sargsyan, and Martirosyan addresses the cultural origins of behavior and offers a comprehensive examination of the Sustainable Development Goals (Auzan 2022; Sargsyan and Martirosyan 62; Sargsyan et al. "Cultural Ecosystem" in SDGs, 373; Martirosyan 199).

To integrate the national security factor (N) into the SDG model, measurable indicators or variables are required. These are addressed through two main components—defense and diplomacy—in the article by Sargsyan et al. (254), which discusses the foundational issues of their modeling.

Martirosyan's research (198) is dedicated to the analysis of the logistics system of the Republic of Armenia and the prospects for sustainable development and national security in the context of the potential unlocking of regional transport infrastructure.

Within the context of analyzing sustainable development strategies and national security, this study examines two governance effectiveness indicators. the Regulatory Quality Index, which is widely used in the assessment of economic security, and the Fragile States Index, which evaluates state vulnerability by considering political, social, and economic factors.

The Regulatory Quality (RQ) indicator was developed within the framework of the World Bank's Worldwide Governance Indicators (WGI) initiative. It assesses the extent to which a country is capable of formulating and implementing sound policies and regulations that promote economic security. The index ranges from –2.5 to +2.5, where higher values indicate a high-quality and effective regulatory environment, while lower values reflect a weak, non-transparent, or obstructive regulatory system.

The Fragile States Index (FSI) measures state vulnerability by considering social, economic, political, and military indicators (e.g., security threats, economic inequality, governance quality, refugee flows). A higher FSI value indicates greater instability, meaning a more “fragile” state. The data are sourced from the Fragile States Index 2024 report.

Table 1. State Vulnerability and Regulatory Quality Indicators of Regional Countries According to 2023 Data

Country	FSI	RQ
Armenia	67.5	0.05
Russia	80.7	-1.12
Georgia	71.9	0.95
Azerbaijan	72.7	-0.11
Turkey	81.2	-0.23
Iran	85.4	-1.69

Methodology

The analysis is based on the Panel Least Squares method with cross-section fixed effects, which account for the individual differences between countries. The dataset includes 48 observations (6 countries over 8 years), using data from 2016–2023 obtained from the latest available reports (Fragile states Index, Worldbank).

The calculations were carried out using the EViews statistical software package (the output tables of the calculations are provided in the appendices).

Model 1. This model examines the relationship between the SDG indicator - the Sustainable Development Index - and the FSI, the Fragile States Index. As a result of the estimation (see Appendix 1 for the calculation outputs), we obtained the following model:

SDG = 30.1230596116 + 0.654476199516*SDG(-1) - 0.0681768557725*FSI + [CX=F] + ε

The Adjusted R-squared (0.971) indicates that the model explains 97.5% of the variation in the SDG. The F-statistic (226.8, p = 0.000) confirms the overall statistical significance of the model. The Durbin–Watson statistic (2.289) is close to 2, which rules out significant autocorrelation of the residuals. Additional tests were also conducted to verify the quality of the model.

Model 2. In this model, the level of state fragility (FSI) is estimated as a function of the previous year’s fragility level, the Regulatory Quality Index, and the Capital Expenditures indicator (CAPEX). As a result of the estimation (see Appendix 2 for the calculation outputs), we obtained the following model:

FSI = 56.27 + 0.4224*FSI(-1) - 3.54*RQ_REGULATOR_QUALITY - 3.71*LOG(CAPEX) + [CX=F, PER=F] + ε

The Adjusted R-squared (0.941049) shows that the model explains 94.1% of the variation in the FSI, indicating that it provides a good explanation of state fragility. The F-statistic (49.95377, Prob = 0.000000) confirms that the model is statistically significant ($p < 0.05$), meaning that the selected variables have a substantial impact on the FSI. The Durbin–Watson statistic (2.222410) is close to 2, suggesting that there is no autocorrelation in the residuals.

Results

Based on the analysis of Model 1, the following results were obtained: **Constant (C):** 30.123 (p = 0.000), representing the baseline level when the other variables are zero.

FSI: Coefficient = –0.068 (p = 0.021), indicating that an increase in state fragility negatively affects the SDG. Specifically, a one-unit increase in the FSI reduces the SDG by an average of 0.068 points. This finding aligns with the reality that fragile states face greater challenges in achieving the SDGs, which may be explained by weak governance systems, economic instability, and social tensions.

SDG(-1): Coefficient = 0.654 (p = 0.000). The high coefficient of SDG(-1) indicates that progress in sustainable development is strongly dependent on the results of previous periods. Specifically, a one-unit increase in the SDG of the previous year raises the current SDG by 0.654 units. This highlights the inertial nature of the development process, where past investments (for example, in education or healthcare) continue to generate positive effects.

Cross-section Fixed Effects: The country fixed effects reflect cross-country differences in the baseline levels of the SDG.

Georgia: +0.720 (positive effect, highest baseline SDG level), Russia: +0.373, Armenia: +0.041, Azerbaijan: –0.058, Turkey: –0.435, Iran: –0.641 (lowest baseline SDG level).

The Redundant Fixed Effects test (F = 2.903, p = 0.025; Chi-square = 14.86, p = 0.011) confirms that the fixed effects are statistically significant, and their inclusion improves the model by accounting for structural differences between countries.

To test the robustness of the model results, alternative specifications were also constructed (for example, a model without the SDG lag, a non-linear model, etc.). Comparisons with these alternatives showed that the obtained results are robust: the coefficients of SDG(-1) and FSI retained their significance and direction across different alternative specifications.

Figure 3. SDG indicators by country and year

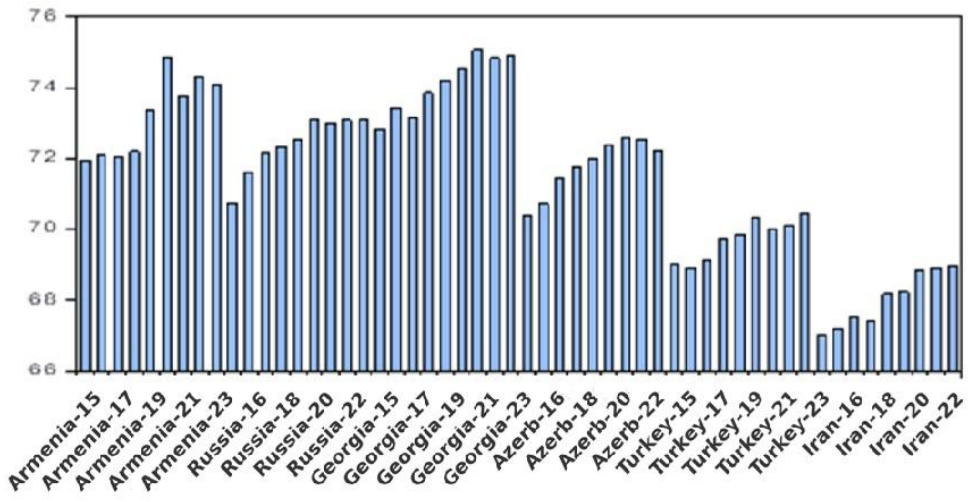

The analysis of Model 2 and the interpretation of the estimated coefficients are as follows: given that the FSI measures volatility, the signs of the coefficients should be

interpreted such that a positive coefficient indicates an increase in volatility, while a negative coefficient indicates a decrease in volatility (i.e., an improvement in stability).

FSI(-1) (Coefficient = 0.422411, p = 0.0013): A one-unit increase in the previous year's FSI raises the current FSI by an average of 0.422 units. This demonstrates the inertial nature of instability: if a state has been fragile in the past, that fragility tends to persist. This is expected, since factors of fragility (such as political instability and economic problems) often change only slowly.

RQ_REGULATOR_QUALITY (Coefficient = –3.540393, p = 0.0239): A one-unit increase in the Regulatory Quality Index reduces the FSI by 3.54 units. Improvements in regulatory quality (e.g., better legislation, reduced corruption, more effective governance) decrease state instability. This result is expected, as stronger regulations create a more stable environment and reduce fragility. For example, in Armenia—where the regulatory quality score was lower than that of Georgia in 2023 (0.05 and 0.95, respectively) - regulatory reforms could substantially reduce instability.

LOG(CAPEX) (Coefficient = –3.711981, p = 0.0399): A one-unit relative increase in capital expenditures reduces the FSI by 3.71 units. Higher capital spending (e.g., infrastructure investments, industrial projects) lowers instability. For instance, such investments contribute to economic stability by creating jobs, improving infrastructure, and reducing social tensions.

Cross-section Fixed Effects: The country fixed effects reflect each country's specific influence on the FSI.

Turkey (10.42051) has the highest positive effect (+10.42), indicating greater fragility. This may be linked to Turkey's economic crises (e.g., the depreciation of the lira between 2018–2023), political instability, and social tensions.

Russia (7.605640) and Iran (5.701311) also show positive effects, meaning higher fragility. In Russia's case, this can be explained by the consequences of the 2022 war in Ukraine, sanctions, and economic instability. For Iran, sanctions, domestic political tensions, and economic crises are the key contributing factors.

Georgia (–4.937853) and Azerbaijan (–6.168131) both have negative effects, suggesting relatively greater stability. For Azerbaijan, this may be associated with oil revenues, which provide a degree of stability, while in Georgia's case, it may be due to a relatively more stable political environment.

Armenia (–12.62147) shows the most negative effect (–12.62), indicating lower fragility compared to the other regional countries included in the model. At first glance, this may seem unexpected, given Armenia's experience with the 2020 war and economic challenges. However, it may reflect that Armenia's baseline FSI level is lower (i.e., more stable) relative to others, possibly due to its comparatively smaller economy or lower levels of social tension.

The period fixed effects capture the temporal dimension, indicating how year-specific shocks or conditions have affected state fragility (FSI)

- **2020 (–2.233144):** On average, 2020 had a significantly negative effect on the FSI, meaning that instability decreased during that year. For Armenia, this result may seem unexpected given the 44-day war of 2020, but it can be explained by the fact that in other countries of the region the FSI was lower that year due to different factors.
- **2023 (2.311631):** The year 2023 had the largest positive effect, meaning that instability increased. This could be linked to regional tensions (e.g., the impact of the Russia–Ukraine war) or to economic crises.
- **2019 (–1.505385), 2022 (–1.154366):** Both years reduced instability. In the case of 2022, for example in Armenia, this could be explained by the post-war recovery process.

In this model as well, the Redundant Fixed Effects test confirms that the fixed effects are statistically significant, and their inclusion improves the model. To verify the robustness of the model's results, alternative specifications were also constructed, and their analysis confirmed the stability of the obtained results.

Figure 4. FSI indicators by country and year

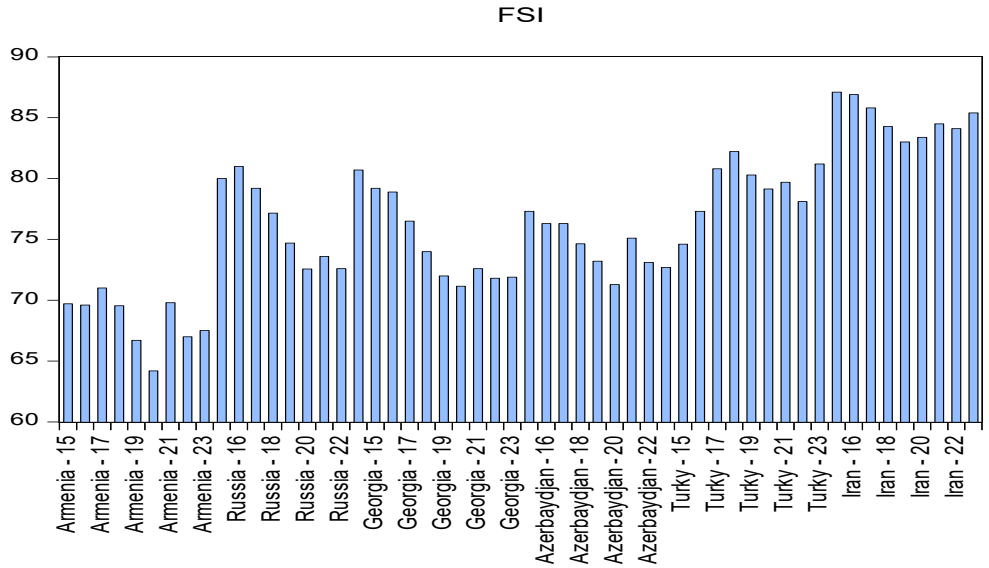

Thus, the results of the model analysis highlight the importance of regulatory policy quality and capital investment in reducing state fragility. The inertial nature of fragility requires long-term and consistent reforms. The relatively low fragility levels of Armenia and Georgia point to effective governance, whereas the higher levels observed in Turkey and Russia indicate structural challenges.

Conclusion

Progress toward achieving the Sustainable Development Goals (SDGs) is a major global challenge for both individual countries and groups of countries, regardless of the degree to which they are affected by fragility (FSI). State fragility—characterized by low levels of resource self-sufficiency, political stability, weak institutional governance systems, socio-economic instability, and conflicts—cannot contribute to the adequate realization of the SDGs.

The quantitative analysis demonstrated that state fragility has a negative impact on SDG progress in the six selected countries. This implies that policy priorities should focus on reducing fragility in order to maximize the achievement of the SDGs. Such priorities may include governance reforms, the promotion of economic stability, and the implementation of socially inclusive programs. Given the temporal dependence of SDG performance, long-term and consistent investments in sustainable development sectors are essential.

Scientific research and actions aimed at the continuous improvement and transformation of the SDG index, as framed by the "Agenda 2030," should be directed toward capturing changes in socio-economic dynamics and environmental conditions,

while integrating the challenges and requirements into the proposed system of modified indicators.

Driven by the need to improve the methodology, the task has been set to refine SDG index targets and introduce a more effective system of evaluation and forecasting. Particularly under the new geopolitical realities formed in recent years, the application of a revised, more targeted set of objectives allows for a deeper analysis of the potential implications of implementing the “Crossroads of Peace” initiative and its extra-regional effects. Within this context, the forecasts can significantly reduce Armenia’s fragility index (FSI), thereby providing a more reliable and flexible foundation for governance processes.

In subsequent stages of the research, the evaluation results may serve as a basis for offering recommendations on the development of individual dimensions of security, social policy, and environmental sustainability across countries.

REFERENCES

1. Մարտիրոսյան Արմեն. «Մշակույթը ՄԱԿ-ի կայուն զարգացման նպատակների հասանելիության առնչություններում». *Գիտական Արցախ*, № 4 (23), 2024, էջ 199-215, DOI: 10.52063/25792652-2024.4.23-199:
2. Միքայելյան Տիգրան. «ՀՀ լոգիստիկ համակարգի վերլուծությունը տարածաշրջանային տրանսպորտային ենթակառուցվածքների հնարավոր ապաշրջափակման համատեքստում». *Գիտական Արցախ,* N 2 (17), Երևան, 2023, էջ 198-209, doi: 10.52063/25792652-2023.2.17-198
3. Саргсян Гайк Л., Геворгян Рубен А. «Конституционные традиции, институты, поведенческие предпосылки и благополучие стран». *Вестник Московского университета.* Серия 6: Экономика, 2019, № 1, стр. 30-49.
4. Саргсян Гайк, Хачатрян Карлен, Кочинян Нарине. «Проблемы безопасности и состоятельности государства в контексте устойчивого развития страны». *Феномен рыночного хозяйства: от истоков до наших дней. Трансформация экономических систем в контексте турбулентного развития*. Сб. научных трудов, г. Сочи, 29 марта – 2 апреля 2023 г., стр. 254-264.
5. Саргсян Гайк Л., Мартиросян Армен А. «Теоретическая модель оптимального управления культурогенезом поведения для достижения ЦУР ООН». *Проблемы социально-экономического развития: поиски, перспективы, решения*, Ереванский филиал Российского экономического университета имени Г.В. Плеханова, 2(11), 2024, стр. 62–84. https://doi.org/10.61546/25792679-2024.2.11-em-04.
6. Аузан Александр. *Культурные коды экономики. Как ценности влияют на конкуренцию, демократию и благосостояние народа*. Издательство АСТ, 2022, ISBN: 5044392286, 9785044392281.
7. Варданян Татевик. «Перекресток мира»: светлое будущее экономики Армении или темное разрушение?. Амберд, *2023, №5 (24)*, https://cyberleninka.ru/article/n/perekrestok-mira-svetloe-buduschee-ekonomiki-armenii-ili-temnoe-razrushenie. Дата доступа: 06.09.2025.
8. Harutyunyan Gagik, Sargsyan Hayk, Gevorgyan Ruben. “Assessment of the Level of Constitutionalism in Transition Economies”. *Journal of Advanced Research in Law and Economics*, vol. 8, issue 4(26), 2017, pp. 1126-1135.

9. Lafortune Guillaume, Fuller Grayson, Kloke-Lesch Adolf, Koundouri Phoebe, Riccaboni Angelo. «European Elections, Europe's Future and the SDGs: Europe Sustainable Development Report 2023/24». Paris: SDSN and SDSN Europe and Dublin: Dublin University Press, https://doi.org/10.25546/104407.

10. Measuring Distance to the SDG Targets – Denmark. *OECD*, 2022, https://www.oecd.org/wise/measuring-distance-to-the-SDG-targets-country-profile-Denmark.pdf. Accessed: 06.09.2025.

11. Sachs, Jeffrey D., Schmidt-Traub, Guido, Mazzucato, Mariana. et al. «Six Transformations to Achieve the Sustainable Development Goals». *Nature Sustainability*, vol. 2, 2019, pp. 805–814, https://doi.org/10.1038/s41893-019-0352-9.

12. Sargsyan Hayk., Gevorgyan Ruben., Kochinyan Narine., Sargsyan, Sona. «Sustainable Development Transformation of the Republic of Armenia: Context and Perception». *Bulletin of Yerevan University G: Economics,* vol. 15, no. 1 (43), 2024, pp. 4-24.

13. "Strategy of the National Commission on Sustainable Development 2022–2030. A Prosperous and Globally Responsible Finland that Protects the Carrying Capacity of Nature". *Finnish National Commission on Sustainable Development*, https://julkaisut.valtioneuvosto.fi/handle/10024/164157. Accessed: 06.09.2025.

14. Global Indicator Framework for the Sustainable Development Goals and Targets of the 2030 Agenda for Sustainable Development. https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n17/207/63/pdf/n1720763.pdf?token=eHaSyLjHOfGlFuZYNV&fe=true. Accessed: 06.09.2025.

15. Fragile States Index. Global data, 2025, https://fragilestatesindex.org/global-data/. Accessed: 06.09.2025.

16. Worldbank. 2025, https://www.worldbank.org/. Accessed: 06.09.2025.

17. Worldbank. The Worldwide Governance Indicators, 2023 Update, https://www.worldbank.org/content/dam/sites/govindicators/doc/wgidataset.xlsx. Accessed: 06.09.2025.

18. "The 17 Goals". *United Nations*, https://sdgs.un.org/goals. Accessed: 06.09.2025.

19. Publication of the Initialed Agreement between Armenia and Azerbaijan. *MFA*, 2025 https://www.mfa.am/en/press-releases/2025/08/11/Initialed%20Arm-Az%20Peace%20Agreement%20text/13394. Accessed: 06.09.2025.

WORKS CITED

1. Martirosyan, Armen. "Mshakuyty MAK-i kayun zargacman npatakneri hasanelutyan arhnchutyunnerum [Culture in the Context of Achieving the UN Sustainable Development Goals, Scientific Artsakh]". *Gitakan Artsakh*, No. 4 (23), 2024, pp. 199–215, DOI: 10.52063/25792652-2024.4.23-199. (In Armenian)

2. Miqayelyan, Tigran. "HH logistik hamakargi verlucyuny taratsashrjanayin transportayin entakarguc'neri hnaravor apashrjapakman hamatekstum" [The Analysis of the RA Logistics System in the Context of the Possible Unblocking of the Regional Transport Infrastructures, Scientific Artsakh]. *Gitakan Artsakh*, No 2 (17), Yerevan, 2023, ej 198-209, doi: 10.52063/25792652-2023.2.17-198. (In Armenian)

3. Sargsyan, Hayk, Gevorgyan Ruben. "Konstitutsionnye traditsii, instituty, povedencheskie predposylki i blagopoluchie stran". *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 6: Ekonomika* [Constitutional Traditions, Institutions, Behavioural Prerequisites, and

the Well-being of Countries, *Moscow University Bulletin*], 2019, No. 1, pp. 30–49. (In Russian).

4. Sargsyan Hayk, Khachatryan Karlen, Kochinyan Narine. "Problemy bezopasnosti i sostoyatel'nosti gosudarstva v kontekste ustoychivogo razvitiya strany". *Fenomen rynochnogo khozyaystva: ot istokov do nashikh dney. Transformatsiya ekonomicheskikh sistem v kontekste turbulentnogo razvitiya. Sb. nauchnykh trudov*, Sochi [Issues of State Security and Viability in the Context of Sustainable Development. *The Phenomenon of the Market Economy: From Its Origins to the Present Day. The Transformation of Economic Systems in the Context of Turbulent Development. Collection of Scientific Papers*, Sochi.], March 29 – April 2, 2023, pp. 254–264. (In Russian).

5. Sargsyan, Hayk, Martirosyan, Armen. "Teoreticheskaya model' optimal'nogo upravleniya kul'turogenezom povedeniya dlya dostizheniya TSDR OON". *Problemy sotsial'no-ekonomicheskogo razvitiya: poiski, perspektivy, resheniya*, Yerevan Branch of Plekhanov Russian University of Economics [Theoretical Model of the Optimal Management of Cultural Behaviour for Achieving the UN Sustainable Development Goals. *Problems of Socio-Economic Development: Searches, Prospects, Solutions*, Yerevan Branch of the Plekhanov Russian University of Economics.] 84. https://doi.org/10.61546/25792679-2024.2.11-em-04., 2(11), 2024, pp. 62– (In Russian).

6. Auzan A. *Kul'turnye kody ekonomiki. Kak tsennosti vliyayut na konkurentsiyu, demokratiyu i blagopoluchie naroda*. Izdatel'stvo AST [Cultural Codes of Economics: How Values Affect Competition, Democracy, and People's Well-Being. AST Publishing House], 2022, ISBN: 5044392286, 9785044392281. (In Russian).

7. Vardanyan T. "Perekrestok mira: svetloe budushchee ekonomiki Armenii ili temnoe razrushenie?" *Amberd* ["Crossroads of the World": A Bright Future for Armenia's Economy or Dark Destruction?. Amberd], 2023, No. 5 (24), https://cyberleninka.ru/article/n/perekrestok-mira-svetloe-buduschee-ekonomiki-armenii-ili-temnoe-razrushenie. (In Russian).

ՀՀ ԿԱՅՈՒՆ ՉԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ԱՇԽԱՐՀԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՆՈՐ ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

ՀԱՅԿ ՍԱՐԳՍՅԱՆ
Երևանի պետական համալսարանի տնտեսագիտության և կառավարման ֆակուլտետի կառավարման և գործարարության ամբիոնի պրոֆեսոր, տնտեսագիտության դոկտոր,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

ՆԱՐԻՆԵ ՔՈՉԻՆՅԱՆ
Երևանի պետական համալսարանի տնտեսագիտության և կառավարման ֆակուլտետի տնտեսագիտության մեջ մաթեմատիկական մոդելավորման ամբիոնի դոցենտ, տնտեսագիտության թեկնածու,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

ՍՈՆԱ ՍԱՐԳՍՅԱՆ
Երևանի պետական համալսարանի տնտեսագիտության և կառավարման ֆակուլտետի տնտեսագիտության մեջ մաթեմատիկական մոդելավորման ամբիոնի դոցենտ, տնտեսագիտության թեկնածու,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

ՄՀԵՐ ՕԹԱՐՅԱՆ
Երևանի պետական համալսարանի Իջևանի մասնաճյուղի տնօրեն,
տնտեսագիտության թեկնածու,
ք. Իջևան, Հայաստանի Հանրապետություն

Համաշխարհային գլոբալ զարգացման նպատակներից և միտումներից բացի, յուրաքանչյուր երկիր առաջնորդվում է իրեն բնորոշ ազգային միջնաժամկետ և երկարաժամկետ ռազմավարություններով, որոնք պարբերաբար վերանայվում են՝ կախված պետությունների կայուն զարգացման առաջնահերթ նպատակադրումներից: Արդի աշխարհաքաղաքական սրընթաց փոփոխությունների և անորոշությունների պայմաններում Հայաստանի Հանրապետության տնտեսական, սոցիալական և էկոլոգիական կայուն զարգացման թիրախները առավել զգայուն են անվտանգային հիմնախնդիրների լուծման և սահմանադրականության ապահովման մակարդակի նկատմամբ: Աներկբա է այն, որ երկրի կայացումից դեպի երկարատև կայուն զարգացում անցումը պետք է կատարվի կանխատեսումային գնահատումների վրա: Հետահայացը որոշումների կայացման հետևանքների գնահատման դիրքերից պահանջում է կայուն զարգացման նախադրյալների իրատեսական վերլուծություն: Հետազոտության նպատակն է բարելավել «Օրակարգ 2030»-ի ԿԶՆ ինդեքսի մշակման հիմքում ընկած մոտեցման մեթոդաբանությունը՝ հաշվի առնելով ազգային անվտանգության և կայուն զարգացման փոխազդեցությունները:

Նպատակին հասնելու համար ՀՀ կայուն զարգացման ռազմավարությունների և ազգային անվտանգության վերլուծությունների համատեքստում խնդիր է դրվել ուսումնասիրելու անվտանգային ցուցանիշների և ԿԶՆ-ի փոխհարաբերությունները տարածաշրջանային վեց երկրների (Հայաստան, Ռուսաստան, Վրաստան, Ադրբեջան, Թուրքիա, Իրան) համար:

Իրականացվել է դինամիկ պանելային վերլուծություն տարածաշրջանային վեց երկրների կտրվածքով՝ կայուն զարգացման նպատակների և պետության խոցելիության (SDG և FSI) ինդեքսների շարժընթացների մոդելավորմամբ:

Հետազոտության արդյունքում ստացվել են գնահատումներ, որոնք կնպաստեն աշխարհաքաղաքական նոր իրողություններում կայուն զարգացման համատեքստում տարածաշրջանային անվտանգության հայեցակարգի ձևավորման նախադրյալների ստեղծմանը:

Հիմնաբառեր՝ *կայուն զարգացում, ՄԱԿ ԿԶՆ ինդեքս, տրանսֆորմացիա, անվտանգություն, սահմանադրականություն, «Խաղաղության խաչմերուկ», պետության խոցելիության ինդեքս:*

УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ В УСЛОВИЯХ НОВЫХ ГЕОПОЛИТИЧЕСКИХ РЕАЛИЙ

ГАЙК САРГСЯН
профессор кафедры менеджмента и предпринимательства
факультета экономики и управления
Ереванского государственного университета,
доктор экономических наук
г. Ереван, Республика Армения

НАРИНЕ КОЧИНЯН
доцент кафедры математического моделирования в экономике факультета экономики и управления Ереванского государственного университета,
кандидат экономических наук
г. Ереван, Республика Армения

СОНА САРГСЯН
доцент кафедры математического моделирования в экономике факультета экономики и управления Ереванского государственного университета,
кандидат экономических наук
г. Ереван, Республика Армения

МГЕР ОТАРЯН
директор Иджеванского филиала Ереванского государственного университета,
кандидат экономических наук
г. Иджеван, Республика Армения

Кроме глобальных целей и тенденций развития, каждая страна руководствуется собственными национальными средне- и долгосрочными стратегиями, которые периодически пересматриваются в зависимости от приоритетных задач устойчивого развития. В условиях стремительных геополитических изменений и неопределённости экономические, социальные и экологические цели устойчивого развития Республики Армения оказываются особенно чувствительными к решению вопросов безопасности и уровню обеспечения конституционности. Несомненно, что переход от этапа стабилизации государства к долгосрочному устойчивому развитию должен осуществляться на основе прогнозных оценок. Ретроспективный подход, с позиции оценки последствий принимаемых решений, требует реалистичного анализа предпосылок устойчивого развития.

Цель исследования заключается в совершенствовании методологического подхода, лежащего в основе разработки Индекса ЦУР «Повестка дня 2030», с учётом взаимодействия национальной безопасности и устойчивого развития.

Для достижения цели в контексте анализа стратегий устойчивого развития и национальной безопасности Армении была поставлена задача изучения взаимосвязей между показателями безопасности и Целями устойчивого развития (ЦУР) для шести региональных стран (Армения, Россия, Грузия, Азербайджан, Турция, Иран).

Проведён динамический панельный анализ по шести странам региона с моделированием тенденций изменения Индексов устойчивого развития (SDG) и Индексов уязвимости государства (FSI).

В результате исследования получены оценки, которые будут способствовать формированию предпосылок для разработки концепции региональной безопасности в контексте устойчивого развития в условиях новых геополитических реалий.

Ключевые слова: *устойчивое развитие, индекс ЦУР ООН, трансформация, безопасность, конституционализм, «Перекрёсток мира», индекс несостоятельности государств.*

Appendix 1. Estimation results of Model 1

Dependent Variable: SDG
Method: Panel Least Squares
Date: 04/13/25 Time: 23:47
Sample (adjusted): 2016 2023
Periods included: 8
Cross-sections included: 6
Total panel (balanced) observations: 48

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	30.12306	6.905740	4.362032	0.0001
SDG(-1)	0.654476	0.078700	8.316114	0.0000
FSI	-0.068177	0.028366	-2.403505	0.0210

Effects Specification

Cross-section fixed (dummy variables)

R-squared	0.975424	Mean dependent var	71.69180
Adjusted R-squared	0.971123	S.D. dependent var	2.223637
S.E. of regression	0.377867	Akaike info criterion	1.042460
Sum squared resid	5.711325	Schwarz criterion	1.354327
Log likelihood	-17.01905	Hannan-Quinn criter.	1.160315
F-statistic	226.8006	Durbin-Watson stat	2.289083
Prob(F-statistic)	0.000000		

Cross- section Fixed Effects

	COUNTRY	Effect
1	Armenia	0.040849
2	Russia	0.372934
3	Georgia	0.720305
4	Azerbaydjan	-0.057898
5	Turky	-0.435248
6	Iran	-0.640941

Redundant Fixed Effects Tests
Equation: Untitled
Test cross-section fixed effects

Effects Test	Statistic	d.f.	Prob.
Cross-section F	2.902868	(5,40)	0.0250
Cross-section Chi-square	14.860047	5	0.0110

Cross-section fixed effects test equation:
Dependent Variable: SDG
Method: Panel Least Squares
Date: 04/19/25 Time: 13:43
Sample (adjusted): 2016 2023
Periods included: 8
Cross-sections included: 6
Total panel (balanced) observations: 48

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.

C	10.03762	4.663670	2.152300	0.0368
SDG(-1)	0.901008	0.047753	18.86797	0.0000
FSI	-0.035710	0.018827	-1.896777	0.0643

R-squared	0.966506	Mean dependent var	71.69180
Adjusted R-squared	0.965018	S.D. dependent var	2.223637
S.E. of regression	0.415899	Akaike info criterion	1.143711
Sum squared resid	7.783728	Schwarz criterion	1.260661
Log likelihood	-24.44907	Hannan-Quinn criter.	1.187907
F-statistic	649.2698	Durbin-Watson stat	2.285101
Prob(F-statistic)	0.000000		

Appendix 2. Estimation results of Model 2

	COUNTRY	Effect
1	Armenia	-12.62147

Dependent Variable: FSI
Method: Panel Least Squares
Date: 04/13/25 Time: 14:35
Sample (adjusted): 2016 2023
Periods included: 8
Cross-sections included: 6
Total panel (unbalanced) observations: 47

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	56.27003	11.58490	4.857186	0.0000
FSI(-1)	0.422411	0.119165	3.544762	0.0013
RQ_REGULATOR_QUALITY	-3.540393	1.490572	-2.375191	0.0239
LOG(CAPEX)	-3.711981	1.730734	-2.144743	0.0399

Effects Specification

Cross-section fixed (dummy variables)
Period fixed (dummy variables)

R-squared	0.960272	Mean dependent var	75.93741
Adjusted R-squared	0.941049	S.D. dependent var	5.568665
S.E. of regression	1.352064	Akaike info criterion	3.705833
Sum squared resid	56.67043	Schwarz criterion	4.335671
Log likelihood	-71.08708	Hannan-Quinn criter.	3.942845
F-statistic	49.95377	Durbin-Watson stat	2.222410
Prob(F-statistic)	0.000000		

2	Russia	7.605640
3	Georgia	-4.937853
4	Azerbaydjan	-6.168131
5	Turky	10.42051
6	Iran	5.701311

	DATEID	Effect
1	2016-01-01	1.311390
2	2017-01-01	1.375287
3	2018-01-01	0.180272
4	2019-01-01	-1.505385
5	2020-01-01	-2.233144
6	2021-01-01	1.049804
7	2022-01-01	-1.154366
8	2023-01-01	2.311631

ԹՎԱՅԻՆ ՍԵՐՈՒՆԴՆԵՐԻ ԻՆՏԵԳՐՈՒՄ ԵՎ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ ԹՎԱՅԻՆ ԲԱՆԿԱՅԻՆ ՏԵԽՆՈԼՈԳԻԱՆԵՐԻ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ *

ՀՏԴ 336.7 DOI: 10.52063/25792652-2025.2.25-292

ԱՇՈՏ ՄԱՐԴՈՅԱՆ
Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի ֆինանսական շուկաների և ինստիտուտների ամբիոնի վարիչ, տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
ashot.mardoyan80@gmail.com
ORCID: 0000-0001-7304-5267

ՀԱՅԿ ՍԱՐԳՍՅԱՆ
Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի ֆինանսական շուկաների և ինստիտուտների ամբիոնի դասախոս, տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
hayk.sargsyan@asue.am
ORCID: 0000-0002-1720-4603

Թվային տեխնոլոգիաների զարգացման ներկա փուլը նոր որակի փոխհարաբերություններ է ձևավորում սերունդների և թվային ֆինանսական ծառայությունների զարգացման համար: Հետազոտության նպատակը կենսաչափական նույնականացման տեխնոլոգիաների կիրառելիության և արդյունավետության գնահատումն է՝ թվային ինքնության նույնականացման հաստատման, կիբերանվտագության ապահովման և հանրային ծառայությունների մատուցման համատեքստում:

Հիմնական խնդիրներն են՝ բացահայտել սերունդների թվային վարքագծի առանձնահատկությունները, վերլուծել կենսաչափական նույնականացման մեթոդների՝ մասնավորապես՝ դեմքի, մատնահետքի և ցանցաթաղանթային սքանավորման տեխնոլոգիաների հնարավորությունները՝ որպես նույնականացման հաստատման և թվային միջավայրում մուտքի հավաստիացման և վճարման հաստատման գործիք, ինչպես նաև գնահատել դրանց կիրառելիությունը թվային ներառման ընդլայնման տարբեր սերունդների ինտեգրման պայմաններում, ծառայությունների դիվերսիֆիկացիայի և տեխնոլոգիական նորարարությունների փոփոխման համատեքստում:

Ուսումնասիրությունն իրականացվել է վերլուծական, համադրման, ինդուկցիայի, պատմահամեմատական և նկարագրական մեթոդների օգնությամբ:

Վերլուծության են ենթարկվել Հնդկաստանի, Եթովպիայի, Կոնգոյի և Կոլումբիայի նույնականացման ազգային ծրագրերը, ինչպես նաև ԵՄ իրավական նորմերը և ՀՀ «Ես եմ» հարթակը:

* Հոդվածը ներկայացվել է 07.08.2025թ., գրախոսվել՝ 05.09.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.09.2025թ.:

Սույն ուսումնասիրությամբ եզրակացնում ենք, որ կենսաչափական նույնականացման տեխնոլոգիաները բարձրացնում են նույնականացման ճշգրտությունն ու տեղեկատվական անվտանգությունը, նվազեցնում վավերացման ռիսկերը և կարող են արդյունավետորեն աջակցել թվայնացման ազգային ռազմավարություններին՝ ապահովելով թվային ծառայությունների մատչելիություն, թվային ներառում, կիբերանվտագության ապահովում և տեխնոլոգիական վստահություն տարբեր սերունդների համար:

Հիմնաբառեր՝ *կենսաչափական նույնականացում, թվային ինքնություն, սերունդներ, թվային բանկինգ, ֆինանսական գրագիտություն, թվային ներառում, կիբերանվտանգություն, թվայնացում, տեխնոլոգիական ինտեգրում:*

Ներածություն

Ժամանակակից թվային տեխնոլոգիաների արագ զարգացումը էապես փոփոխություններ է մտցրել սերունդների սոցիալ-տնտեսական, մշակութային և ֆինանսական վարքագծերում: Միլենիալներից մինչև Generation Alpha և Beta սերունդներ, յուրաքանչյուրն առանձնանում է իր թվային հմտություններով և պահանջմունքներով, որոնք ուղղորդում են թվային բանկային ծառայությունների զարգացումը: Այս սերունդների փոխգործակցությունը և ինտեգրումը համաշխարհային թվային միջավայրում պահանջում են նորարար մոտեցումներ՝ հարմարեցված տեխնոլոգիական լուծումներով, որոնք հնարավորություն կտան ապահովելու ոչ միայն բարձրակարգ ծառայություններ, այլև կխթանեն ֆինանսական գրագիտությունը:

Pew Research Center-ի կողմից 2019թ. հրապարակված «Where Millennials End and Generation Z Begins» վերլուծական հոդվածում ներկայացված է սերունդների սահմանման մեթոդաբանությունը, որն ուղղված է սոցիալական, տնտեսական և տեխնոլոգիական փոփոխությունների պայմաններում սերունդների համեմատական ուսումնասիրությանը: Այս կազմակերպությունն ավելի քան տասնամյակ ուսումնասիրել է միլենիալներին (Millennials), սակայն 2018թ. որոշեց հստակ սահմանել այդ սերնդի վերջնակետը՝ սահմանելով 1996թ.՝ որպես վերջին ծննդյան տարեթիվ: Այսպիսով՝ միլենիալներ են համարվում 1981–1996թթ. ծնված անձինք, իսկ 1997թ.-ից սկսվում է նոր՝ Z սերունդը (Dimock 2019):

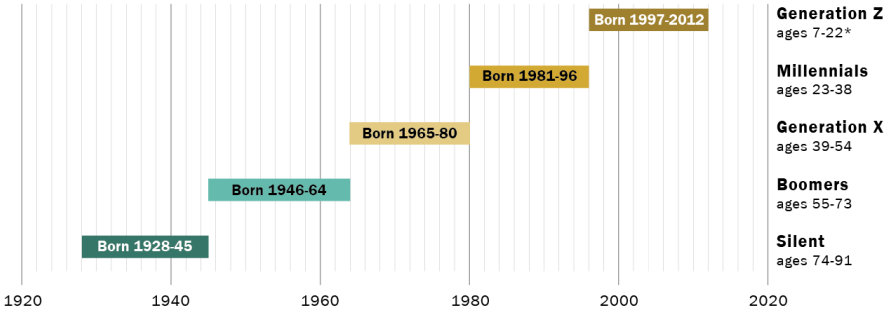

Գծապատկեր 1. Սերունդների դասակարգման չափանիշները

Սակայն նման սերունդաբանական տարանջատումները չպետք է ընկալվեն որպես կոշտ գիտական դասակարգումներ, այլ անհրաժեշտ է դիտարկել որպես վերլուծական գործիքներ: Այդուհանդերձ, սերունդների ձևավորումը հիմնվում է համակողմանի վերլուծության վրա՝ ներառելով քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և մշակութային ազդակները, որոնք իրենց ազդեցությունն են թողնում անհատի ձևավորման ժամանակ: Միլենիալներն, օրինակ, մեծացել են համացանցի,

սոցիալական ցանցերի և սմարթֆոնների զարգացման փուլում, մինչդեռ Z սերունդը համարվում է թվային բնիկ՝ արդեն ձևավորված թվային միջավայրում ապրող սերունդ: Հետազոտության մեջ նշվում է, որ Z սերունդը գտնվում է մշակութային նոր միտումների առաջնագծում՝ ի տարբերություն միլենիալների, որոնց ձևավորող գործոնների մեջ էին 2008թ. համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամը և դրանից բխող ֆինանսական դժվարությունները:

Z սերունդը ձևավորվում է արդեն հետճգնաժամային և համավարակային պայմաններում, երբ փոփոխվող աշխարհակարգը բերում է նոր սպառնալիքներ և հնարավորություններ: Ժողովրդագրական առումով Z սերունդն առավել բազմազգ է, քան նախորդները, ինչը համարվում է մշակութային բազմազանության և ներառականության խթանող: Google Trends-ի տվյալների համաձայն՝ “Generation Z” հասկացությունը գերիշխող է դարձել նաև հանրային որոնումներում՝ համեմատած նման այլ եզրույթների՝ “iGeneration”, “Homelanders” և այլն: Սա վկայում է հանրային գիտակցության ձևավորման և նոր սերնդի մասին պատկերացումների հաստատման գործընթացի մասին:

Ավելի նորարար սերունդ է Generation Alpha-ն կամ *Ալֆա* սերունդը, որը ծնվել է մոտավորապես 2010թ.-ից սկսած, բնութագրվում է տեխնոլոգիական բարձր հմտություններով, գլոբալ մտածողությամբ և սոցիալական պատասխանատվությամբ: Այս սերունդը մեծացել է թվային միջավայրում՝ համացանցային սարքերով և սոցիալական մեդիայով շրջապատված: Նրանց կրթական մոտեցումները ներառում են ինտերակտիվ և տեսողական ուսուցում, ինչը պահանջում է նոր մեթոդներ և ռազմավարություններ կրթական ոլորտում: Նրանց սոցիալական վարքագիծը և արժեքները ձևավորվում են տարբեր մշակութային ազդեցություններով, ինչը կարևոր է հաշվի առնել շուկայավարման և կրթական ծրագրերի մշակման ժամանակ: Այս մասին քննարկվել է «A systematic literature review of education for Generation Alpha» (Höfrová, Balidemaj, & Small 2024) աշխատանքում, որտեղ ներկայացվում է սերունդ *Ալֆայի* կրթության վերաբերյալ համակարգված մոտեցումներ: Այստեղ վերլուծվել են 83 ուսումնասիրություններ՝ դասավորված չորս հիմնական կատեգորիաներով՝ ուսուցիչների դերը, նոր մոտեցումները կրթության մեջ, ուսուցման գործիքները և համակցված/օնլայն ուսուցումը: Սերունդ Ալֆան առաջինն է, որը մեծանում է թվային տեխնոլոգիաների լիակատար ներգրավվածությամբ: Սակայն, ուսումնասիրություններն ցույց են տալիս, որ, չնայած հաճախ օգտագործվող «սերունդ Ալֆա» տերմինին, քիչ են այն ուսումնասիրությունները, որոնք փաստում են սերունդների միջև իրական տարբերությունները:

Ըստ Yurtseven-ի և Karadeniz-ի (2020)՝ Ալֆա սերնդի երեխաները մեծանում են թվային տեխնոլոգիաների հետ ինտեգրված միջավայրում, որտեղ նրանք զարգացնում են առաջադեմ մետա-մտածողություն և ստեղծագործական մոտեցումներ ուսուցման նկատմամբ: Հեղինակները նշում են, որ այս սերնդի հետ արդյունավետ աշխատանքը ուսուցիչներից պահանջում է նոր հմտություններ՝ հարմարեցված թվային դարաշրջանին և երեխաների յուրահատուկ կրթական կարիքներին (Yurtseven & Karadeniz 2020):

Ա. Նուր Այշա Ռուսնալին քննարկում է թվային գրագիտության շարժման կարևորությունը Ալֆա սերնդի համար՝ որպես հաջորդ սերնդի դերը երկրի զարգացման գործում: Հոդվածում շեշտադրվում է թվային հմտությունների անհրաժեշտությունը՝ թվային սարքերի ճիշտ և խելացի օգտագործման համար: Հեղինակը նշում է, որ թվային գրագիտության շարժումը կարող է նպաստել Ալֆա սերնդի թվային հմտությունների զարգացմանը՝ ապահովելով նրանց պատրաստվածությունը թվային դարաշրջանում:

Ալֆա սերունդը, որը բնութագրվում է որպես թվային բնիկ սերունդ, մեծացել է տեխնոլոգիաների խորը ինտեգրմամբ և մշտական թվային ներկայությամբ (Ollerton 2025): Այս սերունդը բնութագրվում է թվային հմտությունների բարձր մակարդակով և

ինտերակտիվ տեխնոլոգիաների բնական օգտագործմամբ, ինչը փոխակերպում է կրթական, սոցիալական և ֆինանսական սպասարկման ձևերը: Աշխատության մեջ կարևորվում է, որ կրթական և ֆինանսական ինստիտուտները պետք է հարմարվեն այս նոր իրողություններին՝ առաջարկելով անհատականացված և տեխնոլոգիապես օպտիմալացված լուծումներ՝ նպաստելով Ալֆա սերնդի անդամների ֆինանսական գրագիտության և ինքնուրույն ֆինանսական վարքի զարգացմանը: Այս համատեքստում թվային բանկային ծառայությունները ձեռք են բերում նոր նշանակություն. նրանք ոչ միայն ապահովում են արագ և հարմար վճարային լուծումներ, այլ նաև աշխատում են որպես կրթական հարթակներ՝ նպաստելով ֆինանսական հասկացությունների հասանելիությանը և կիրառությանը (Ollerton 2025):

Իսկ Generation Beta սերունդը, որը ծնվելու է մոտավորապես 2025թ.-ից սկսած, ավելի ինտեգրված կլինի արհեստական ինտելեկտի, ավտոմատացման և թվային տեխնոլոգիաների հետ: Նրանք կբախվեն գլոբալ մարտահրավերների՝ կլիմայական փոփոխությունների և ժողովրդագրական տեղաշարժերի տեսքով: Նրանց կրթական և սոցիալական միջավայրը կպահանջի նոր մոտեցումներ, որոնք հաշվի կառնեն այս մարտահրավերները և հնարավորությունները:

Ըստ Jen Basco-ի (2025), ով մանրամասնորեն անդրադարձել է Generation Beta-ի առանձնահատկություններին իր «Generation Beta Characteristics» հոդվածում, այս սերունդը, որը ծնվելու է մոտավորապես 2025թ.-ից սկսած, լիովին ինտեգրված կլինի արհեստական ինտելեկտի, ավտոմատացման և թվային տեխնոլոգիաների հետ (Basco 2025): Բետա սերունդը կդառնա առաջին սերունդը, որը կշահագործի ԱԲ և վիրտուալ իրականության տեխնոլոգիաները առօրյա կյանքում՝ ներառյալ կրթության, աշխատանքի և սոցիալական շփումների ոլորտներում: Այդ սերունդի ներկայացուցիչները կունենան բարձր մակարդակի գլոբալ մտածողություն և բազմակրոն մշակութային զգայունություն՝ համաշխարհային թվային հարթակների ազդեցությամբ, ինչը խթանում է ներառականությունը և հաղորդակցությունը տարբեր մշակույթների միջև: Basco-ն ընդգծում է, որ այս առանձնահատկությունները պահանջում են նոր մոտեցումներ կրթության, սոցիալական քաղաքականության և շուկայավարման ոլորտներում՝ հաշվի առնելով սերնդի տեխնոլոգիական և մշակութային առանձնահատկությունները:

Թվային տեխնոլոգիաների արագ զարգացումը զգալիորեն ձևավորում է ոչ միայն սերունդների միջեւ փոխգործակցությունն ու կրթական մոտեցումները, այլև փոխակերպում է նրանց ֆինանսական վարքագիծը: Յուրաքանչյուր սերունդ՝ Millennials, Gen Z, Generation Alpha և առաջիկա Generation Beta, յուրովի է օգտագործում թվային ծառայություններ, ինչի արդյունքում փոխվում են նաև վճարումների և ֆինանսական գործարքների ձևերը:

Թվային վճարումների զարգացումը

COVID-19 համավարակը զգալիորեն արագացրեց թվային վճարումների ներդրումը ամերիկացիների առօրյա կյանքում: Ըստ ուսումնասիրության՝ 2025թ. ԱՄՆ-ում կոնտակտային բջջային վճարումների օգտագործողների թիվը կհասնի 125 միլիոնի՝ 2021թ. 101.2 միլիոնի դիմաց: Մասնավորապես, 70% քարտապաններ իրենց սմարթֆոններն օգտագործել են անձնական փոխանցումների և էլեկտրոնային առևտրի գնումների համար, իսկ 60%-ը՝ մթերք գնելու նպատակով: Թվային վճարումների աճող կիրառումը և ինտեգրումը առևտրային հարթակներում հանգեցրել է նոր վարքագծային միտումների: Օրինակ՝ որոշ հավելվածներ ապահովում են մեկ հպումով վճարում՝ քարտի կամ թվային դրամապանակի նախապես պահպանված տվյալների միջոցով: Այդպիսին է, օրինակ, Toast հարթակը, որն առաջարկում է QR-կոդի միջոցով սեղմ ու արագ պատվերներ ռեստորաններում: Amazon Go-ի նման հարթակները ամբողջությամբ վերացրել են վճարման

ավանդական ընթացակարգը: Այս համատեքստում վճարումների «առաջնային քարտի» կարգավիճակն առավել մրցակցային է դարձել, և թողարկողներն այժմ ձգտում են բարձրացնել քարտերի արժեքը՝ օգտատիրոջ փորձի ողջ փուլերում թվայնացված լուծումներ առաջարկելով՝ սկսած դիմումից մինչև պարգևների մարում: Deloitte Development LLC (2022) զեկույցը Elevating the Payments Experience, մանրամասն ներկայացնում է ժամանակակից քարտային թողարկման լուծումների ազդեցությունը թվային վճարումների ոլորտում և ֆինանսական հաստատությունների հետագա զարգացման վրա: Ներկայիս թվային միջավայրում հաճախորդների պահանջներն ու ակնկալիքները շատ արագ են փոփոխվում, ինչը բանկերին և վճարային համակարգերին դրդում է կատարել նորարարություններ՝ առաջարկելով ավելի հարմար, անվտանգ և անհատականացված ծառայություններ:

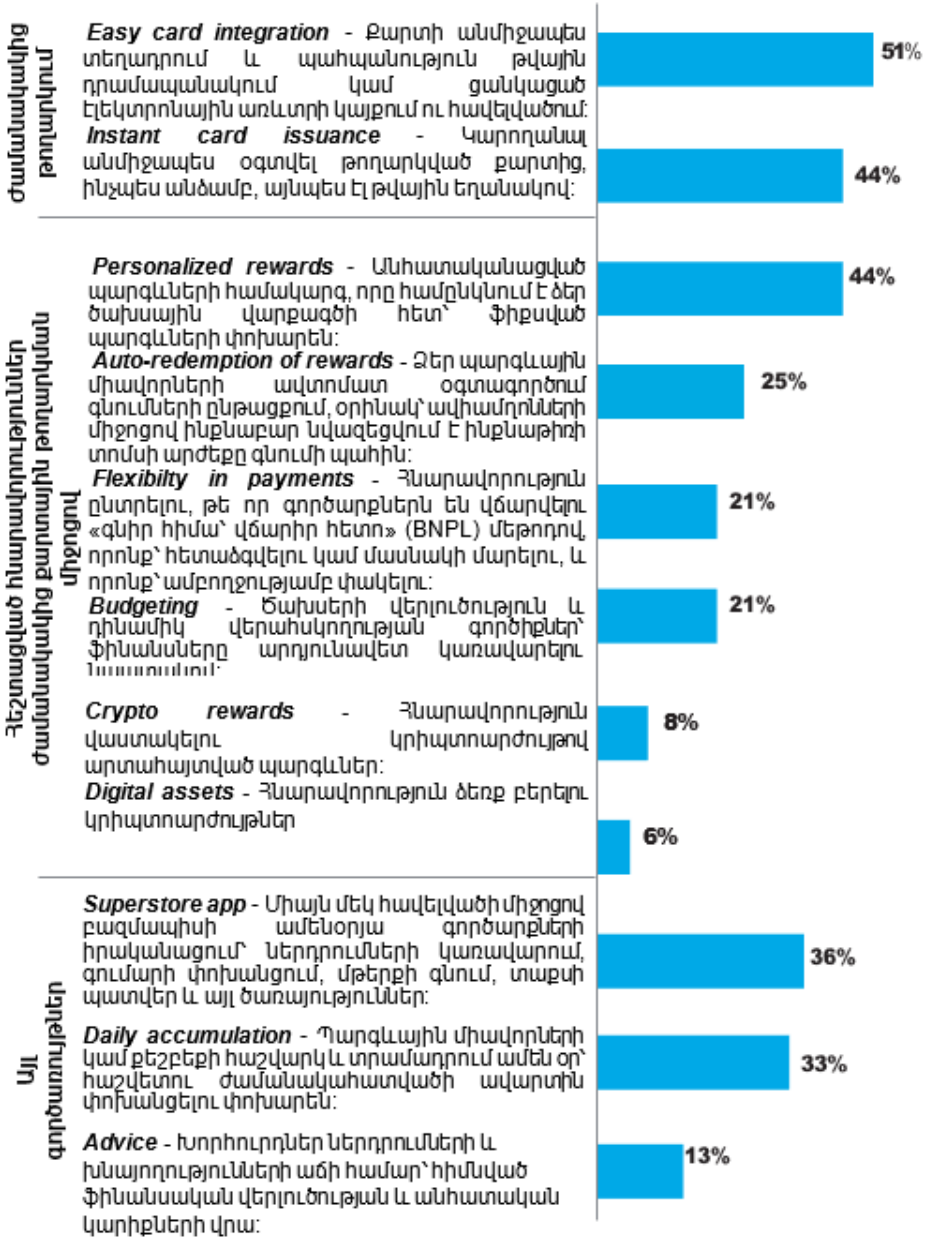

Գծապատկեր 2. Ժամանակակից քարտային թողարկման ազդեցությունը քարտապանների բավարարվածության բարձրացման վրա՝ վճարային փորձի համատեքստում: Ընտրեք այն երեք ամենակարևոր հնարավորությունները, որոնք, ըստ Ձեզ, կբարձրացնեն ձեր բավարարվածությունը վճարումների փորձից: Տոկոսները ներկայացնում են այն հարցվողների մասնաբաժինը, ովքեր տվյալ հատկությունը նշել են որպես իրենց առաջնահերթ երեքից մեկը:

IMARC Group-ի վերջին զեկույցի համաձայն՝ բջջային վճարումների շուկան աշխարհում մեծ արագությամբ զարգանում է՝ պայմանավորված տեխնոլոգիական առաջընթացով և սպառողների վճարումների նոր հարմարությունների պահանջարկով: Այս տեխնոլոգիաները բարելավում են ֆինանսական ծառայությունների հասանելիությունը և արագությունը՝ նպաստելով թե՛ անհատական, թե՛ բիզնես հաճախորդների թվային ֆինանսական էկոհամակարգի արդյունավետությանը:

Ըստ զեկույցի՝ մոբայլ վճարումների օգտագործումը համաճարակի հետևանքով կտրուկ աճ է գրանցել, ինչը էապես փոխել է սպառողական վարքագիծը՝ խրախուսելով անփորձիլային և արագ վճարումների մեթոդների ավելի լայն ընդունումը: Շուկայի այս աճը պայմանավորված է ինչպես տեխնոլոգիական նորարարություններով, այնպես էլ 5G կապի, NFC և QR կոդերի կիրառությամբ:

Զեկույցը շեշտում է, որ բանկերն ու վճարային ծառայություններ մատուցող ընկերությունները պետք է մշտապես հարմարվեն այս փոփոխություններին՝ առաջարկելով անվտանգ, հարմար և ինտեգրված վճարային լուծումներ: Նոր սերունդների՝ հատկապես թվային բնիկների՝ մեծացվող մասնակցությունը շուկայում ուժեղացնում է այս պահանջը՝ դարձնելով բջջային վճարումները ֆինանսական ծառայությունների ապագան (IMARC Group 2024):

Թվային բանկային տեխնոլոգիաների զարգացման համատեքստում սերունդների ֆինանսական վարքագիծը զգալիորեն տարբերվում է՝ ներկայացնելով յուրօրինակ պահանջներ և սպասելիքներ: Ըստ Finance Magnates-ի վերլուծության՝ յուրաքանչյուր սերունդ ունի իր «ֆինանսական ԴՆԹ»-ն, որը պայմանավորված է տեխնոլոգիական միջավայրով, սոցիալ-տնտեսական պայմաններով և կրթության մակարդակով: Մինչ ավագ սերունդները նախընտրում են ավանդական բանկային ծառայությունները՝ ապահովված անվտանգության և վստահության պատճառով, նոր սերունդները՝ Millennials և Gen Z, առավել խոցելի են նորարար թվային ծառայությունների, ավտոմատացման և անհատականացված ֆինանսական լուծումների նկատմամբ: Այս միտումները ստիպում են ֆինանսական ինստիտուտներին վերաձևակերպել իրենց ռազմավարությունը՝ ներդնելով հարմարեցված թվային փորձառություններ, որոնք համադրում են արագություն, մատչելիություն և բարձրակարգ անվտանգություն: Հետևաբար՝ սերունդների տարբերությունները ֆինանսական ինտերակտիվության և տեխնոլոգիական ընդունման հարցում կարևոր են բանկային ծառայությունների զարգացման և հաճախորդների հավատարմության ապահովման տեսանկյունից (Finance Magnates 2023):

Global Banking & Finance-ի զեկույցում շեշտադրվում է ֆինանսական հաստատությունների համար անհրաժեշտությունը՝ անհապաղ հարմարվել նոր սերունդների՝ հատկապես Z և Ալֆա սերունդների սպասումներին: Այս թվային բնիկ սերունդները առաջնահերթություն են տալիս հարթ, անհատականացված և շարժական ծառայություններին, ինչը պարտադրում է բանկերին կատարել նորարարություններ ավանդական մոդելներից դուրս: Հոդվածում նշվում է արհեստական բանականության, մեքենայական ուսուցման և տվյալների վերլուծության նշանակությունը՝ ֆինանսական ծառայություններն ավելի հարմարեցված դարձնելու նպատակով: Նպատակն է նաև ուժեղացնել ֆինանսական կրթությունը և թվային գրագիտությունը՝ հաճախորդներին օգնելով կայացնելու որոշումներ: Ներկայումս տեխնոլոգիաների և սերունդների հոգեբանության

համադրման միջոցով հնարավոր է ձևավորել երկարաժամկետ հավատարմություն և մրցակցային առավելություն ֆինանսական ոլորտում: Բանկերի համար կարևորվում է ոչ միայն նորարարական լուծումներ առաջարկելը, այլև վստահություն և թափանցիկություն ապահովելը՝ բարձրակարգ օգտագործողական փորձի ստեղծմամբ:

Թվային ինքնության հաստատման նույնականացման համակարգեր

Գաղտնիք չէ, որ բանկային ոլորտը շատ մրցակցային է, և ամեն օր հայտնվում են նոր բանկեր, որոնք առաջարկում են ավելի լավ հավելվածներ, ծառայություններ կամ հաճախորդների սպասարկման ավելի բարձր որակ: Եվ որքան շատ են նոր մրցակիցները, այնքան ավելի պարտավորեցնող է դառնում առաջատար դիրք զբաղեցնելը: Այս ամենին համընթաց քայլելու համար բանկերը մեծ ներդրումներ են կատարում տեխնոլոգիաներում, օգտատերերի փորձառության լավացման և անվտանգային գործիքների մեջ: Թվային ինքնությունը հնարավորություն է տալիս արագ և արդյունավետ կազմակերպելու նույնականացման գործընթացը թվային հարթակներում՝ միևնույն ժամանակ ապահովելով օգտատերերի անվտանգությունը և սեփական տվյալների տնօրինման հնարավորությունը: Ըստ կանխատեսումների՝ այն երկրները, որոնք արդյունավետ թվային ինքնություն ունեն, կարող են իրենց ՀՆԱ-ն ավելացնել 3-6%-ով մինչև 2030թ.: Իսկ սա խոսում է թվային ինքության հսկայական պոտենցիալի մասին: Թվային ինքնության տեխնոլոգիայի մատակարարները կենտրոնանանում են ID դրամապանակների և դրանց լայն տարածման վրա: Շվեյցարիան արդեն իսկ աշխատանքներ է տանում էլեկտրոնային ինքնության (electronic ID) զարգացման ուղղությամբ: Նախնական տվյալներով e-ID-ն կներկայացվի 2026թ.-ին:

Այսօրվա թվայնացած աշխարհում կենսաչափական տեխնոլոգիաներն իրենց հաստատուն տեղն են զբաղեցրել ինքնության կառավարման համակարգերում՝ պայմանավորված իրենց բարձր արդյունավետությամբ և ճշգրտությամբ: Անվտանգության ոլորտում աճող ռիսկերը՝ ներառյալ տվյալների չարտոնված հասանելիությունն ու ինքնության գողությունը, բերում են այն անհրաժեշտությանը, որ անձի նույնականացումը հիմնվի առավել հուսալի և դժվարությամբ կեղծվող մեթոդների վրա: Կենսաչափական տվյալները՝ այդ թվում դեմքի, մատնահետքերի, ձայնի, ափի, աչքի ցանցաթաղանթի և այլ ֆիզիոլոգիական առանձնահատկություններ, համարվում են գրեթե բացառիկ՝ յուրաքանչյուր անհատի համար, ինչն էլ դրանք դարձնում է ինքնության հաստատման արդյունավետ միջոց:

Գծապատկեր 3. Կենսաչափական նույնականացումը դեմքի միջոցով, աչքի ցանցաթաղաթնի և մատնահետքի

Ի տարբերություն ավանդական նույնականացման միջոցների՝ ինչպես օգտանուններն ու գաղտնաբառերը, որոնք ենթակա են կոտրման և փոխանցման, կենսաչափական ճանաչումը հիմնվում է ոչ փոխանակելի տվյալների վրա: Սա ոչ միայն ապահովում է ավելի բարձր մակարդակի պաշտպանություն, այլև պարզեցնում է օգտատերերի համար մուտքի գործընթացը՝ բարելավելով օգտագործման հարմարավետությունը տարբեր համակարգերում, ինչպիսիք են ֆինանսական գործարքները կամ տվյալների անվտանգ պահպանումը: Կենսաչափական տեխնոլոգիաների առավելություններն առավել ակնառու են դառնում լայնածավալ կիրառությունների դեպքում: Մասնավորապես՝ պետական և կորպորատիվ

կազմակերպությունները մեծապես ապավինում են այս համակարգերին՝ ազգային նույնականացման քարտերի տրամադրման, սահմանային հսկողության, աշխատակիցների մուտքի վերահսկման և այլ կարևոր ոլորտներում: Այս համակարգերի միջոցով նույնականացման գործընթացը ոչ միայն դառնում է ավելի արագ և ճշգրիտ, այլև նվազեցնում է վարչարարական ծախսերն ու մարդկային սխալների հավանականությունը:

Բացի այդ, կենսաչափական նույնականացումը դարձել է ժամանակակից կիբերանվտանգության ռազմավարությունների առանցքային բաղադրիչներից մեկը: Այն ապահովում է մուտքի բազմաշերտ վերահսկողություն՝ սահմանափակելով առանց լիազորման հասանելիությունը կենսական կարևորության ունեցող տեղեկատվությանը և ենթակառուցվածքներին:

Կենսաչափական տեխնոլոգիաների ակտիվ զարգացումը կարևոր առաջընթաց է ապահովել ինքնության կառավարման և վավերացման համակարգերում, ինչը հանգեցրել է առաջին ազգային մակարդակի ծրագրերի ստեղծմանը՝ այս նորարար տեխնոլոգիայի կիրառմամբ: Հայտնի ու օրիգինալ նախաձեռնություններից է Հնդկաստանի կառավարության՝ 2009թ. գործարկած «Ադհար» ծրագիրը, որը յուրաքանչյուր քաղաքացին համալրում է յուրահատուկ 12-անիշային նույնականացման համարով՝ հիմնված կենսաչափական և ժողովրդագրական տվյալների վրա:

Կենսաչափական տվյալներ՝ ինչպիսիք են մատնահետքերը և աչքի ձգունքի սկանավորումները, ապահովում են անհատականության ճշգրտությունն ու բացառիկությունը Հնդկաստանի մեծաթիվ բնակչության մեջ: «Ադհար»-ը ոչ միայն համակողմանիորեն օպտիմալացրել է կառավարության ծառայությունների անվտանգ մուտքը, այլև խթանել է ֆինանսական ներառականությունը՝ դառնալով բազմաթիվ սոցիալական բարեկեցության և ֆինանսական ծրագրերի հիմնասյուն: Ծրագրի հաջողությունը դարձել է մի խոշոր ազդակ՝ նմանատիպ նախաձեռնությունների համար ողջ աշխարհում, որտեղ կառավարություններն սկսել են ակտիվորեն օգտագործել կենսաչափական տեխնոլոգիաները ազգային ինքնության նախագծերում: 2023թ. սեպտեմբերի դրությամբ Ադհար համակարգում գրանցվել է ավելի քան 1,38 միլիարդ օգտատեր (UIDAI 2023):

«TECH5» ընկերությունը, որը հիմնադրվել է կենսաչափական ոլորտի փորձառու մասնագետների կողմից, ունեցել է գլխավոր դեր աշխարհի խոշորագույն կենսաչափական ծրագրերի մշակման և ներդրման մեջ: Ընկերության թիմը ակտիվ մասնակցություն է ունեցել Հնդկաստանի «Ադհար» (2009) և Ինդոնեզիայի ազգային ID (2011) ծրագրերի, ինչպես նաև ավելի վաղ իրականացված նախաձեռնությունների, այդ թվում՝ Սաուդյան Արաբիայի աչքի ցանցաթաղանթի գրանցման (2002), ՄԱԿ-ի փախստականների գրանցման (UNHCR 2003), Աֆղանստանի ընտրությունների (2007) և Կոնգոյի Դեմոկրատական Հանրապետությունում գլխիվիների ձերբակալման (UNDP/World Bank 2006) ծրագրերի մշակման և իրականացման մեջ:

Կենսաչափական հիմքով հիմնարար նույնականացման (Foundational ID) ծրագրերը ներկայացնում են ինքնության վավերացման և հաստատման նորարարական մոտեցում, որը արմատապես փոխում է անհատների նույնականացման և ճանաչման գործընթացը տարբեր համատեքստերում: Այս ծրագրերն օգտագործում են կենսաչափական տվյալներ՝ անձանց համար ստեղծելով միանշանակ թվային ինքնություններ: Կենսաչափական ID-ների առավելություններից են դրանց բարձր ճշգրտությունն ու անվտանգությունը, քանի որ դրանք գրեթե անհնար է կեղծել կամ ենթարկել մանիպուլյացիայի: Բացի այդ, տվյալ համակարգերն ապահովում են օգտատիրոջ համար հարմարավետություն՝ հեշտությամբ

ինտեգրվելով տարբեր ոլորտների ծառայությունների մեջ, ներառյալ՝ պետական, ֆինանսական և առողջապահական համակարգերը:

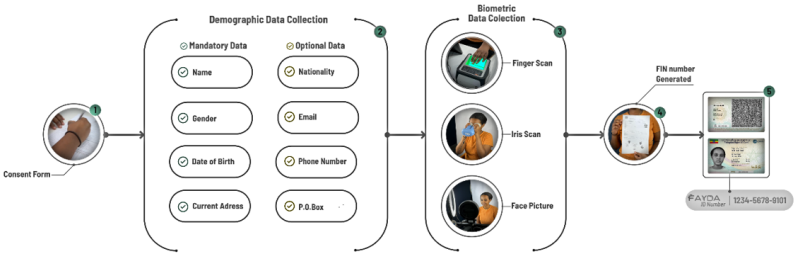

Գծապատկեր 4. Եթովպիայի հիմնարար նույնականացման ծրագրի նույնականացման քայլերը

Եթովպիայի հիմնարար նույնականացման ծրագիրը՝ Foundational ID-ն, հանդիսանում է հաջող օրինակ TECH5 ընկերության կենսաչափական և թվային նույնականացման տեխնոլոգիաների կիրառման՝ ազգային մակարդակի նախագծում: 2021թ. Եթովպիայի Ազգային Ինքնության Ծրագիրը՝ NIDP Ethiopia-ը համագործակցեց TECH5 ընկերության հետ՝ նպատակ ունենալով ներդնելու դեմքի, մատնահետքի և իռիսի կենսաչափական նույնականացման հիման վրա կառուցված համակարգ: Այս համագործակցությունը նախատեսում էր ինչպես կենսաչափական նույնականացում, կրկնվող գրանցումների բացառում (de-duplication), այնպես էլ բնակիչների հիմնարար ID-ների թողարկում և վավերացում՝ օգտագործելով T5-Digital ID պլատֆորմը:

2022թ. Եթովպիան պաշտոնապես իրականացրեց իր առաջին Foundational ID նախագիծը՝ նախնական փորձարկման փուլում հիմնելով արտադրական համակարգ: Ծրագիրն ուղղված է թվային նույնականացման գործընթացի դյուրացմանը, «սմարթ» քարտերից կախվածության նվազեցմանը, նոր ID-ների բաշխման և օգտագործման պարզեցմանը, ինչպես նաև նույնականացման ժամանակ թանկարժեք սարքավորումների պահանջարկի կրճատմանը:

Համակարգը նախագծված է ինչպես առցանց, այնպես էլ անցանց վավերացման հնարավորություններով՝ խթանելով մատչելիությունն ու արդյունավետությունը:

Եթովպիայի ազգային թվային նույնականացման ծրագիրը՝ Fayda Digital ID-ը, դարձել է երկրի թվայնացման ռազմավարության առանցքային հենասյուներից մեկը՝ նպատակ ունենալով մինչև 2027թ. ընդգրկել առնվազն 90 միլիոն քաղաքացի: Ազգային ինքնության ծրագրի (NIDP) գործադիր տնօրեն Յոդահե Զեմիխայելի խոսքով՝ այս ծրագիրը պարտադիր է երկրի սոցիալական, ֆինանսական և վարչարարական համակարգերի կայուն զարգացման համար, այլ ոչ թե պարզապես հավակնոտ նախաձեռնություն: 2025թ. հունիսի 4-ի դրությամբ արդեն իսկ 16.4 միլիոն մարդ գրանցվել է Fayda համակարգում, ինչը վկայում է գործընթացի առաջընթացի մասին: Ծրագիրը հիմնված է բազմաշերտ և համապարփակ ռազմավարության վրա, որը ներառում է բնակչության սեգմենտացիա՝ ըստ սոցիալ-տնտեսական խմբերի: Այս մոտեցմամբ մասնավորապես թիրախավորվում են SIM քարտերի բաժանորդները (որոնք կազմում են շուրջ 80 միլիոն ակտիվ միավոր), բանկային հաշիվ ունեցողները (ավելի քան 40 միլիոն մարդ), առողջապահական ապահովագրության համակարգում ընդգրկվածները (մոտ 55

միլիոն), ինչպես նաև գյուղատնտեսական և պետական աշխատակիցները: Այս խմբերի միջոցով իրականացվում է զանգվածային մոբիլիզացիա և գրանցում: Բացի տեխնիկական առաջընթացից, իշխանությունները կիրառում են կարգավորող մեխանիզմներ՝ թվային ID-ի պարտադիր օգտագործումն ապահովելու նպատակով: Օրինակ՝ 2024թ. հունվարից Ադիս Աբեբայում նոր բանկային հաշիվ բացելու համար պահանջվում է Fayda ID, և այս քաղաքականությունը կկիրառվի ամբողջ երկրով մեկ՝ առաջիկա ամիսների ընթացքում՝ հետագայում ընդգրկելով նաև արդեն գործող հաշիվները:

Կենսաչափական տեխնոլոգիաների կիրառությունն այսօր դարձել է առանցքային գործոն հանրային անվտանգության ապահովման գործում: Դեմքի, մատնահետքի և ցանցաթաղանթի (իրիսի) նույնականացման համակարգերը հանդիսանում են հուսալի մեխանիզմներ անհատների նույնականացման համար՝ էական դեր ունենալով ազգային անվտանգության երաշխավորման գործընթացում: Իրավապահ մարմինները և սահմանային վերահսկողության ծառայությունները լայնորեն կիրառում են այս տեխնոլոգիաները՝ հնարավոր սպառնալիքներ ներկայացնող անձանց արագ և ճշգրիտ նույնականացնելու և հետևելու նպատակով: Բացի այդ, կենսաչափական համակարգերը նպաստում են կորած անձանց հայտնաբերմանը և ընտանիքներին վերամիավորմանը՝ նպաստելով հանրային անվտանգության մակարդակի ընդհանուր բարձրացմանը: Կենսաչափական վավերացման մեթոդները նաև էական են մուտքի վերահսկման համակարգերում՝ կարևոր ենթակառուցվածքների, պետական շենքերի և ապահով գոտիների չարտոնված մուտքի կանխման նպատակով:

TECH5-ի համահիմնադիր, նախագահ և տեխնիկական տնօրեն Ռահուլ Պարթեն նշել է. «Անձանց նույնականացումը տարբեր կենսաչափական մեթոդներով կարող է զգալիորեն բարձրացնել ռազմավարական առաքելությունների արդյունավետությունն ու նպաստել ազգային անվտանգությանը: Մեր փորձառությամբ և նորարարական մոտեցումներով ուրախ ենք նպաստել այս կարևոր ծրագրին»:

Կոլումբիայում հանրային անվտանգության ապահովման նպատակով TECH5 ընկերությունը համագործակցել է պետական Indumil ձեռնարկության հետ՝ բարելավելու զենք կրելու և պահելու թույլտվությունները թվային նույնականացման տեխնոլոգիաներով: Այս համագործակցությունը ներառում է TECH5-ի T5-Cryptograph տեխնոլոգիայի ներդրում՝ ապահովելով անձի կենսաչափական և դեմոգրաֆիկ տվյալների անվտանգ պահպանում և արագ նույնականացում: T5-Cryptograph-ը թույլ է տալիս իրավապահ մարմիններին իրականացնել նույնականացում՝ նույնիսկ առանց ինտերնետ կապի՝ օգտագործելով միայն սմարթֆոն: Այս նոր համակարգը նախատեսում է ավելի քան 700,000 թույլտվությունների թողարկում՝ ներառելով ինչպես կրողներին, այնպես էլ զենքի սեփականատերերին: Համակարգը նախատեսում է նաև էլեկտրոնային ձևաչափով թույլտվություններ՝ հեշտացնելով դրանց տարածումը և օգտագործումը: Այս նախաձեռնությունը կարևոր քայլ է Կոլումբիայի հանրային անվտանգության ամրապնդման և զենքի օգտագործման վերահսկման ուղղությամբ:

TECH5 ընկերությունն իր գործընկեր Sycamore-ի հետ համատեղ նախաձեռնել է թվային ուսանողական ID համակարգի կիրառումը Կոնգոյի Դեմոկրատական Հանրապետությունում: Ներկայացված լուծումը նույնպես օգտագործում է TECH5-ի T5-Cryptograph տեխնոլոգիան՝ ուսանողների դեմքի կենսաչափական տվյալների կոդավորված և գաղտնագրված պահպանման համար:

TECH5-ի վաճառքի և բիզնես զարգացման վերնախավի փոխնախագահ Ամեյա Բհագվատը նշում է, որ այս նախագիծը կարևոր քայլ է դեպի հաջորդ սերնդի թվային ID լուծումների իրականացում՝ մատչելի և արդյունավետ եղանակով: Գործընկեր Sycamore-ի փոխտնօրեն Միշել Գամերոն հույս է հայտնում, որ

համագործակցությունը ընդլայնվելու է՝ ընդգրկելով պետական և ձեռնարկատիրական ոլորտներում այլ թվային ինքնության նախագծեր:

Այժմ անդրադառնանք Եվրոպական միության երկրների պարագայում ներդրված բիոմետրիկ նույնականացման ազգային ընթացակարգերին, որոնք Եվրոպական Հանձնաժողովի կիրառական 2019/329 որոշման շրջանակում ընդունվել են 2019թ. փետրվարի 25-ին և հրապարակվել պաշտոնական տեղեկագրում 2019թ. փետրվարի 26-ին, սահմանում է կենսաչափական տվյալների՝ մատնահետքերի և դեմքի պատկերի որակի, լուծաչափի և օգտագործման տեխնիկական բնութագրերը, որոնք պարտադիր են Եվրոպական Միության Մուտքի/Ելքի Համակարգի (Entry/Exit System, EES) շրջանակներում (European Commission 2019):

Որոշման հիմնական դրույթներն ընդգրկում են հետևյալը՝

- ✓ Եվրամիության EES համակարգը նախատեսված է երրորդ երկրների քաղաքացիների մուտքի և ելքի տվյալների էլեկտրոնային գրանցման, ինչպես նաև նրանց թույլատրված մնալու տևողության վերահսկման համար:
- ✓ Համակարգը նպատակ ունի ուժեղացնելու արտաքին սահմանի վերահսկողությունը, կանխելու ապօրինի միգրացիան և աջակցելու ահաբեկչական ու ծանր հանցագործությունների կանխարգելմանն ու բացահայտմանը:
- ✓ Որոշումը շեշտում է, որ կենսաչափական տվյալների՝ հատկապես մատնահետքերի և դեմքի պատկերի որակը և հուսալիությունը վճռորոշ նշանակություն ունեն համակարգի հաջող իրականացման համար: Կենսաչափական տվյալները կարող են վերցվել ինչպես տեղում կենդանի եղանակով (live capture), այնպես էլ էլեկտրոնային ճանապարհով՝ էլեկտրոնային մեքենայով ընթեռնելի ճանապարհային փաստաթղթից (eMRTD):
- ✓ Սահմանված բնութագրերը հիմնված են ICAO միջազգային չափանիշների վրա և չեն ներկայացնում նոր ստանդարտներ, այլ ապահովում են համադրելիություն՝ գոյություն ունեցող համաեվրոպական և միջազգային համակարգերի հետ:
- ✓ Որոշման իրականացման շրջանակում նպատակադրվել է նաև տեխնիկական պահանջների հիման վրա զարգացնել EES համակարգի ճարտարապետությունը, կապի ենթակառուցվածքները և ապահովել իրավապահ մարմինների հասանելիությունը համակարգին՝ ըստ սահմանված պայմանների:

Որոշումը ներառում է նաև հատուկ դրույթներ մի շարք ԵՄ անդամ և ասոցացված պետությունների վերաբերյալ՝ (Դանիա, Միացյալ Թագավորություն, Իռլանդիա, Շվեյցարիա, Նորվեգիա, Լիխտենշտեյն), կապված իրենց պարտավորությունների և իրավական ներգրավվածության հետ:

Այս որոշումը կարևոր նախադրյալ է ստեղծում ԵՄ միգրացիոն վերահսկողության թվայնացման, անվտանգության բարելավման և բարդ իրավական համակարգերի տեխնոլոգիական արդիականացման համար:

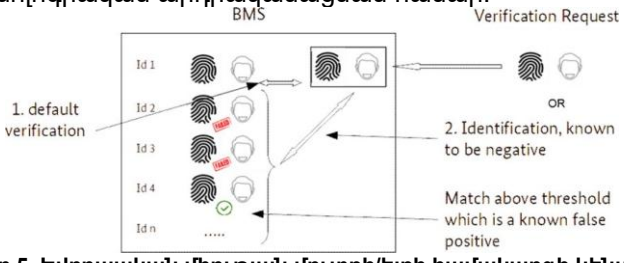

Գծապատկեր 5. Եվրոպական միության մուտքի/ելքի համակարգի կենսաչափական նույնականացման հավաստման գործընթացի նկարագիր

Եվրոպական միության մուտքի/ելքի համակարգում (Entry/Exit System – EES) կենսաչափական նույնականացման գործընթացը ներառում է երկու հիմնական կենսաչափական մոդալության՝ մատնահետքերի և դեմքի պատկերի օգտագործում՝ անձի ինքնությունը հաստատելու նպատակով: Համակարգը նախատեսված է ո թվով անձանց կենսաչափական շաբլոնները պահելու և համապատասխանեցման համար օգտագործելու համար:

Նախապես սահմանված չափման գործընթացը բաղկացած է հետևյալ հիմնական փուլերից.

1. Կենսաչափական նմուշի ներկայացում. Հանձնագրված անձը EES-ում գրանցման նպատակով ներկայացնում է իր կենսաչափական նմուշներից մեկը կամ երկուսը՝ մատնահետքեր կամ դեմքի պատկեր:

2. Նույնականացման ստուգում. Իրականացվում է կենսաչափական ստուգում՝ ներկայացված նմուշը համեմատելով տվյալ անձի նույնականացման հետ՝ կապված կենսաչափական հղման տվյալների հետ: Այս փուլը ներկայացված է որպես «լռելյայն ստուգում»:

3. Թեստային նույնականացում՝ բացասական արդյունքով. Այնուհետև նույն անձից ստացվում է երկրորդ կենսաչափական մոդալության նմուշը՝ կամ միաժամանակ, կամ արդեն առկա հղման տվյալներից: Այս երկու մոդալությունները համադրվում են, և իրականացվում է նույնականացման գործընթաց՝ ամբողջ շտեմարանի վրա՝ բացառելով տվյալ անձի կենսաչափական տվյալները: Այս փուլը, որը հայտնի է որպես «նույնականացում, որի արդյունքը նախապես բացասական է հայտնի», նպատակ ունի համակարգի սխալ դրական նույնականացման հավանականությունը գնահատելու:

Եթե տվյալ մոդալությունն ընդգրկում է մատնահետք, ապա նույնականացումը կրկնվում է նույն պայմաններում՝ մատնահետքերի ճշգրտության գնահատման համար:

4. Սխալ դրական նույնականացում. Եթե նույնականացման արդյունքում վերադարձվում է կենսաչափական նմուշ, որը գերազանցում է շեմային արժեքը, սակայն չի պատկանում համեմատվող անձին, ապա այն համարվում է սխալ դրական նույնականացում (false positive match):

Պետք է նշել, որ 1-ին և 2-րդ փուլերը ներառվում են EES-ի նույնականացման գործընթացի շրջանակում, մինչդեռ 3-րդ և 4-րդ փուլերը իրականացվում են բացառապես կենսաչափական համակարգի ճշգրտության վերլուծության և գնահատման նպատակով:

Ինչ վերաբերում է ՀՀ քաղաքացիներին, ապա մեր դեպքում գործում է «Ես եմ» ազգային նույնականացման հարթակը, որը անձի նույնականացման գործիքների հավաքակազմ է, որը ներառում է նույնականացման քարտով, բջջային հեռախոսով և սմարթ սարքով մուտքի լուծումները: Էլեկտրոնային ծառայություն մատուցողները իրենց «հաճախորդներին» նույնականացնելու նպատակով ինտեգրվում են միասնական հարթակին, և հարթակը վերադարձնում է հաջող նույնականացումն անցած «հաճախորդի» հանրային ծառայությունների համարանիշը, որը ծառայում է որպես անձի հիմնական նույնականացուցիչ:

Քաղաքացիների համար ծառայությունների մատուցման էջերում «Մուտք» կոճակը սեղմելով՝ անհրաժեշտ է վերահասցեագրվել նույնականացման միասնական համակարգ՝ nid.e-gov.am, որտեղ հնարավորություն կլինի ընտրելու նույնականացման հետևյալ եղանակներից որևէ մեկը՝

- ✓ Նույնականացման քարտով մուտք. Այս տարբերակի դեպքում անհրաժեշտ է ունենալ նույնականացման քարտ (ID card), որը քաղաքացիները ստացել են 2023թ. փետրվարի 15-ից առաջ, ինչպես նաև քարտ կարդացող սարք:

- ✓ Բջջային նույնականացման քարտով մուտք. Անհրաժեշտ է, որ բջջային հեռախոսակապի օպերատորից, քաղաքացիները ձեռք բերեն բջջային ID SIM քարտ և ակտիվացնեն ծառայությունը:
- ✓ Կոնտակտային տվյալների տրամադրմամբ մուտք (ոչ խիստ նույնականացում). Տարբերակն առկա է միայն այն էլեկտրոնային ծառայություն մատուցողների հարթակում, որոնք ծառայությունը մատուցելու համար անձի խիստ նույնականացում չեն պահանջում:

Այս տարբերակի պարագայում անհրաժեշտ կլինի տրամադրել անձնական տվյալներ՝ անուն, ազգանուն, անձը հաստատող փաստաթղթի համար և գործող էլեկտրոնային փոստի հասցե, որի հավաստման համար փոստից ստացված կոդը անհրաժեշտ կլինի հավաքել մուտք գործելու համար:

Գծապատկեր 6. Նույնականացման քարտի կիրառմամբ՝ էլեկտրոնային թվային ստորագրություն և բջջային էլեկտրոնային թվային ստորագրություն

«Ես եմ» հարթակի գործարկման իրավական հիմքերն, ինչպես նաև պետական մարմինների կայքերում գործիքակազմի ինտեգրման պահանջները սահմանված են ՀՀ կառավարության 2017թ. մայիսի 25-ի N 572-Ն որոշմամբ:

«Ես եմ»-ը մուտքի մեկ միասնական միջոց է թվային բոլոր ծառայություններից օգտվելու համար, որոնք մատուցվում են ինչպես պետական, այնպես էլ մասնավոր հատվածի կողմից:

«Ես եմ» հարթակը նախագծվում է թվային նույնականացման միջազգային լավագույն ստանդարտներին՝ եվրոպական eIDAS 2.0 կանոնակարգին համապատասխան՝ էլեկտրոնային ինքնության բաց էկոհամակարգի ստեղծմամբ: Սա ապահովելու է անվտանգության բարձրագույն մակարդակ և հետագա հուսալի փոխգործելիություն միջազգային գործընկերների հետ:

Թվային բանկային տեխնոլոգիաների զարգացման հետ մեկտեղ սերունդների միջև փոխգործակցությունն ու համատեղ աճը դառնում են հիմնարար նախապայմաններ ժամանակակից ֆինանսական ծառայությունների արդյունավետության համար: Նորարար թվային սերունդների առանձնահատկությունները և պահանջները պետք է հաշվի առնվեն՝ ապահովելու համար ինտեգրված, անհատականացված և անվտանգ բանկային լուծումներ, որոնք կնպաստեն թվային ներառմանը և ֆինանսական ինքնուրույնության զարգացմանը: Այս գործընթացում կարևոր է տեխնոլոգիական առաջընթացի և մշակութային բազմազանության համադրումը՝ բանկային համակարգերի կայուն ու արդյունավետ զարգացման համար:

Եզրահանգումներ

Ժամանակակից թվային տեխնոլոգիաների ինտենսիվ զարգացումը հանգեցրել է սերունդների սոցիալ-տնտեսական և մշակութային վարքագծերի փոփոխությանը՝ ազդեցություն ունենալով ֆինանսական ծառայությունների պահանջարկի և սպառման ձևերի վրա: Հետազոտության արդյունքում պարզ դարձավ, որ Millennials, Generation Z, Alpha և Beta սերունդները զգալի տարբերություններ ունեն թվային գրագիտության մակարդակով, տեխնոլոգիական ակնկալիքներով և ֆինանսական վարքագծով: Այս սերունդների արդյունավետ ինտեգրումը թվային բանկային համակարգում պահանջում է տարբերակված մոտեցումներ, որոնք կհիմնվեն տեխնոլոգիական նորարարությունների, միջսերունդային վստահության և ֆինանսական ներառականության սկզբունքների վրա: Հետազոտությունը փաստում է, որ սերունդաբանական առանձնահատկությունները բանկային թվային

ծառայությունների նախագծման և մատուցման փուլերում կարող են զգալիորեն բարձրացնել օգտատերերի ներգրավվածությունն ու վստահությունը:

Մյուս կողմից՝ կենսաչափական նույնականացման տեխնոլոգիաները, ինչպիսիք են դեմքի, մատնահետքի և ցանցաթաղանթի վերլուծությունը, դարձել են թվային ինքնության վավերացման և պաշտպանության արդի գործիքներ: Դեպքի ուսումնասիրությունների և համեմատական վերլուծության միջոցով բացահայտվեց, որ տվյալ տեխնոլոգիաները էապես նվազեցնում են նույնականացման սխալները, բարձրացնում են անվտանգությունը և խթանում թվային ներառումը: Հնդկաստանի, Եթովպիայի, Կոնգոյի և Կոլումբիայի ազգային նույնականացման ծրագրերի համատեքստում վեր հանվեցին լավագույն փորձեր, որոնք կարող են կիրառելի լինել նաև ՀՀ-ում՝ «Ես եմ» հարթակի զարգացման և ազգային ռազմավարությունների իրականացման շրջանակներում: Այսպիսով՝ կենսաչափական տեխնոլոգիաները կարող են կարևոր դեր ունենալ թվայնացման գործընթացում՝ միաժամանակ ապահովելով միջսերունդային համերաշխություն, բարձրացնելով ծառայությունների մատչելիությունը և ամրապնդելով հանրային թվային վստահությունը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. «Ինչպես են թվային բանկերը ազդել ֆինթեքի զարգացման վրա: Թվային բանկինգ, վերլուծություն, վճարային համակարգեր». *Fintech.am (2024, September 5)*. https://www.fintech.am/digitalbanks-fintech/: Մուտք՝ 04.06.2025:
2. «Էլեկտրոնային կառավարման ենթակառուցվածքների ներդրման գրասենյակ». *eSEM Էլեկտրոնային ստորագրության կառավարման համակարգ*, 2025, https://www.ekeng.am/hy/esem: Մուտք՝ 12.06.2025:
3. Basco, Jen. *Generation Beta Characteristics. Goodlife*. 2025 Retrieved from https://www.goodliife.com/blog/generation-beta-characteristics/. Accessed: 16.06.2025
4. Deloitte Development LLC. *Elevating the payments experience: How modern card issuing can unlock deeper financial relationships with cardholders*. Deloitte, 2022. https://www2.deloitte.com/us/en/pages/financial-services/articles/elevating-the-digital-payment-experience.html Accessed: 18.06.2025
5. Dimock, Michael (2019, January 17). Where Millennials end and Generation Z begins. Pew Research Center. Retrieved May 22. https://www.pewresearch.org/fact-tank/2019/01/17/where-millennials-end-and-generation-z-begins Accessed: 18.06.2025
6. European Commission. (2019). Commission Implementing Decision (EU) 2019/329 of 25 February 2019 laying down the specifications for the quality, resolution and use of fingerprints and facial image for biometric verification and identification in the Entry/Exit System (EES). Official Journal of the European Union, L 57, 18–26. Retrieved from https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32019D0329 Accessed: 16.06.2025
7. Finance Magnates. (2023). Gen Smart Banking: Decoding the Financial DNA of Each Generation. Retrieved May 13, 2025, from https://www.financemagnates.com/fintech/gen-smart-banking-decoding-the-financial-dna-of-each-generation/ Accessed: 10.06.2025
8. Global Banking & Finance. (2024). Next-Gen Banking: How Financial Institutions Can Boost Engagement Now. Retrieved May 24, 2025, from https://www.globalbankingandfinance.com/next-gen-banking-how-financial-institutions-can-boost-engagement-now Accessed: 20.06.2025
9. Höfrová, Alena, Balidemaj, Venera, & Small, Mark (2024). A Systematic Literature Review of Education for Generation Alpha. Discover Education, 3(1), 125. https://doi.org/10.1007/s44217-024-00218-3 Accessed: 16.06.2025

10. IMARC Group. (2024). Mobile Payment Market: Global Industry Trends, Share, Size, Growth, Opportunity and Forecast 2024-2029.https://www.imarcgroup.com/mobile-payment-market Accessed: 25.06.2025

11. Mehra, Kajal (2023, October 13). TECH5 awarded U.S. Army BEC-1 biometric contract with Leidos. TimesTech. https://timestech.in/tech5-awarded-u-s-army-bec-1-biometric-contract-with-leidos/ Accessed: 16.06.2025

12. National ID Program Ethiopia. Authentication https://id.gov.et/authentication Accessed: 16.06.2025

13. National ID Program Ethiopia. (2024, June). Ethiopia's digital ID chief lays out roadmap for reaching 90M enrollments by 2027. https://id.gov.et/updates/News/Ethiopia%E2%80%99s-digital-ID-chief-lays-out-roadmap-for-reaching-90M-enrollments-by-2027 Accessed: 25.06.2025

14. Ollerton, Niamh (2025). Generation Alpha: The new digital natives and their influence on education and financial services. QS Insights Magazine. https://magazine.qs.com/qs-insights-magazine-17/gen-alpha Accessed: 27.05.2025

15. Rusnali, Nur Aisyah (2021). Alpha Generation and Digital Literacy for the Future of the Nation. Palakka: Media and Islamic Communication, 2(2), 110–119. ISSN: 2746-4687. https://www.jurnal.iain-bone.ac.id/index.php/palakka/article/view/2302/1053 Accessed: 21.06.2025

16. TECH5. (2022, May 23). TECH5 implements its digital identification technologies in Colombia in order to help guarantee public security in the country. https://tech5.ai/digital-id-colombia-public-security/ Accessed: 12.06.2025

17. TECH5. (2023, May 15). TECH5, DRC partner to offer digital student ID across Congo. https://idtechwire.com/tech5-drc-partner-to-offer-digital-student-id-across-congo/ Accessed: 12.06.2025

18. Unique Identification Authority of India. (2023). About UIDAI. https://www.uidai.gov.in/en/about-uidai/unique-identification-authority-of-india.html/ Accessed: 12.06.2025

19. Yurtseven, Nihal, & Karadeniz, Sirin (2020). An overview of Generation Alpha (Chapter 1). In The Teacher of Generation Alpha. Peter Lang Publishing. https://www.researchgate.net/publication/349180864_The_Teacher_of_Generation_Alpha_Chapter_1 Accessed: 21.05.2025

WORK CITED

1. Elektronayin karavaruman entakarrucvacqneri nerdrman grasenyak. (2025). eSEM՝ elektroniakan storagrutyan karavarum [eSEM: Electronic Signature Management System]. https://www.ekeng.am/hy/esem Accessed: 04.06.2025 (in Armenian)

2. Fintech.am. (2024, September 5). Inchpes en t'vayin bankery azdel fintech-i zargacman vra: tvayin banking, verluc'utyun, vcharayini hamakarger [How Digital Banks Impacted Fintech Development: Digital Banking, Analysis, Payment Systems]. https://www.fintech.am/digitalbanks-fintech/ Accessed: 12.06.2025 (in Armenian)

INTEGRATION AND COLLABORATION OF DIGITAL GENERATIONS IN THE FIELD OF DIGITAL BANKING TECHNOLOGIES

ASHOT MARDOYAN
Armenian State University of Economics,
Chair of Financial Markets and Institutions, Head
Ph.D. in Economics, Associate Professor
Yerevan, the Republic of Armenia

HAYK SARGSYAN
Armenian State University of Economics,
Department of Financial Markets and Institutions, Lecturer
Ph.D. in Economics, Associate Professor
Yerevan, the Republic of Armenia

The current stage of digital technology development shapes new forms of interaction between generations and the development of digital financial services. The aim of the study is to assess the applicability and effectiveness of biometric identification technologies in the context of digital identity protection, cybersecurity assurance, and the provision of public services. The main objectives include revealing the digital behavior characteristics of generations, analyzing the applied potential of biometric methods – specifically facial recognition, fingerprint, and retinal scanning technologies - as tools for identity verification and access and payment authentication in digital environments, as well as evaluating their role in expanding digital inclusion amid the integration of different generations, service diversification, and technological innovation.

The study employs analytical, comparative, inductive, historical-comparative, and descriptive methods. National identification programs of India, Ethiopia, Congo, and Colombia, as well as EU legal regulations and the Republic of Armenia's "ES EM" digital platform, were analyzed.

The study concludes that biometric identification technologies increase identification accuracy and information security, reduce validation risks, and can effectively support national digitalization strategies by ensuring the accessibility of digital services, digital inclusion, cybersecurity, and technological trust across diverse generations.

Keywords: *biometric identification, digital identity, generations, digital banking, financial literacy, digital inclusion, cybersecurity, digitalization, technological integration.*

ИНТЕГРАЦИЯ И СОТРУДНИЧЕСТВО ЦИФРОВЫХ ПОКОЛЕНИЙ В ОБЛАСТИ ЦИФРОВЫХ БАНКОВСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ

АШОТ МАРДОЯН
заведующий кафедрой финансовых рынков и институтов
Армянского государственного экономического университета,
кандидат экономических наук, доцент
г. Ереван, Республика Армения

АЙК САРГСЯН
преподаватель кафедры финансовых рынков и институтов Армянского государственного экономического университета, кандидат экономических наук, доцент
г. Ереван, Республика Армения

Современный этап развития цифровых технологий формирует новые виды взаимодействия между поколениями и развитием цифровых финансовых услуг.

Цель исследования – оценить применимость и эффективность биометрических технологий идентификации в контексте защиты цифровой идентичности, обеспечения кибербезопасности и предоставления общественных услуг.

Основные задачи включают выявление особенностей цифрового поведения поколений, анализ прикладного потенциала биометрических методов,- в частности, технологий распознавания лиц, отпечатков пальцев и сканирования сетчатки глаза как инструментов подтверждения личности и аутентификации доступа и платежей в цифровой среде, а также оценку их роли в расширении цифровой инклюзии при интеграции различных поколений, диверсификации услуг и технологических инновациях.

Исследование проведено с использованием аналитических, компаративных, индуктивных, историко-сравнительных и описательных методов. Проанализированы национальные программы идентификации Индии, Эфиопии, Конго и Колумбии, а также нормативные акты ЕС и цифровая платформа Республики Армения «ЕС ЕМ».

По результатам исследования сделан вывод о том, что биометрические технологии идентификации повышают точность идентификации и уровень информационной безопасности, снижают риски фальсификаций и могут эффективно поддерживать национальные стратегии цифровизации, обеспечивая доступность цифровых услуг, цифровую инклюзию, кибербезопасность и технологическое доверие для различных поколений.

Ключевые слова: *биометрическая идентификация, цифровая идентичность, поколения, цифровой банкинг, финансовая грамотность, цифровая инклюзия, кибербезопасность, цифровизация, технологическая интеграция.*

ՀԵՌԱՎԱՐ ԱՇԽԱՏԱՆՔԸ ԵՎ ԴՐԱ ԴԵՐԸ ԶԲԱՂՎԱԾՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ *

ՀՏԴ 331 DOI: 10.52063/25792652-2025.2.25-309

ԱՆՆԱ ՄԱՔՍՈՒԴՅԱՆ
Երևանի պետական համալսարանի
«Մարդկային ռեսուրսների կառավարում»
մագիստրոսական ծրագրի ղեկավար,
տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
a.maksudyan@ysu.am
ORCID ID: 0009-0004-3883-2010

ԺԵՆՅԱ ՄԻՐԻՄԱՆՅԱՆ
Երևանի պետական համալսարանի
«Մարդկային ռեսուրսների կառավարում»
մագիստրոսական ծրագրի ուսանող,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
mirimannyan@gmail.com
ORCID ID: 0009-0005-3677-271X

Հետազոտության նպատակն է ուսումնասիրել հեռավար աշխատանքի դերը Հայաստանի Հանրապետության (ՀՀ) աշխատաշուկայում՝ վերլուծելով դրա վերաբերյալ տարածված ընկալումները, ինչպես նաև դրա անհրաժեշտությունն ու առանձնահատկությունները:

Հետազոտության խնդիրներն են՝

1. ***ուսումնասիրել հեռավար աշխատանքի տարածման միտումները և դերը ՀՀ աշխատաշուկայում,***
2. ***վերլուծել հեռավար աշխատանքի դրական և բացասական կողմերը՝ հիմնվելով նաև միջազգային փորձի վրա,***
3. ***առաջարկել գործիքներ, որոնք կնպաստեն հեռավար աշխատանքի արդյունավետ կազմակերպմանը ՀՀ-ում:***

Հետազոտությունն իրականացվել է որակական ու քանակական տվյալների համակցված մեթոդաբանությամբ՝ առցանց հարցման միջոցով: Տվյալների հավաքագրման նպատակով մշակվել է կառուցվածքային հարցաշար՝ լրացված 133 մասնակցի կողմից: Վերլուծությունը կատարվել է նկարագրական մեթոդներով և թեմատիկ խմբավորմամբ՝ բացահայտելու հեռավար աշխատանքի կիրառման առանձնահատկությունները և ընկալումները:

Հետազոտության հիմնական եզրահանգումն է, որ հեռավար աշխատանքի արդյունավետության ապահովումը պայմանավորված է մի շարք հիմնարար գործոններով, որոնցից առանձնապես կարևոր են հստակ և շարունակական հաղորդակցությունը աշխատակիցների և ղեկավարության միջև, տեխնիկական բավարար ապահովվածությունը, ինչպես նաև աշխատանքային նպատակների հստակ սահմանումը և դրանց

* Հոդվածը ներկայացվել է 09.04.2025թ., գրախոսվել՝ 25.07.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.09.2025թ.:

չափելիությունը: Այս գործոնների համադրությամբ է հնարավոր ստեղծել այնպիսի միջավայր, որը կնպաստի աշխատակիցների արտադրողականության բարձրացմանը և աշխատանքի որակի պահպանմանը՝ անկախ ֆիզիկապես գտնվելու վայրից: Ուստի՝ ակնկալվում է, որ հեռավար աշխատանքի կիրառման տեմպերը Հայաստանում կաճեն առաջիկա տարիներին՝ ապահովելով ինչպես կազմակերպությունների ռազմավարական նպատակների իրագործումը, այնպես էլ՝ աշխատակիցների ներգրավվածությունը և բավարարվածությունը:

Հիմնաբառեր՝ *հեռավար աշխատանք, աշխատաշուկա, կառավարում, աշխատանք-կյանք հավասարակշռություն, ճկունություն, արդյունավետություն, ինքնավարություն, ներգրավվածություն, մոտիվացիա:*

Ներածություն

Տեխնոլոգիական զարգացումը, ինչպես նաև համաշխարհային իրադարձությունները, մասնավորապես՝ COVID-19 համավարակը, խթանեցին հեռավար աշխատանքի տարածումը: Հեռավար աշխատանքը դառնում է նորագույն միտում, որը ընդլայնվում է ոչ միայն ճգնաժամային ժամանակահատվածներում, այլ նաև համաշխարհային աշխատաշուկայում՝ որպես աշխատելու նոր ձևաչափ: Այս հոդվածում կքննարկենք հեռավար աշխատանքի ազդեցությունը, դրա դրական և բացասական կողմերը, ինչպես նաև ապագա միտումները:

Հեռավար աշխատանքը այլևս չի հանդիսանում միայն ժամանակավոր լուծում ճգնաժամերի ընթացքում, այլ դարձել է երկարաժամկետ աշխատանքային մոդել: Կազմակերպություններն ու աշխատողները վերաիմաստավորել են աշխատանքի կազմակերպումը, իսկ հեռավար աշխատանքը՝ որպես հիմնական աշխատանքային ձև, փոխել է աշխատաշուկայի կառուցվածքը:

Հեռավար աշխատանքի նշանակությունը

«Հակաճգնաժամային կառավարման միջոցառումների միջազգային և հայաստանյան փորձը կորոնավիրուսային համավարակի պայմաններում» (Բաղդասարյան, Գասպարյան 170) հոդվածը, անդրադարձ կատարելով ճգնաժամերի պայմաններում տնտեսության համարժեք արձագանքի կարևորությանը, ընդգծում է զբաղվածությանն աջակցող միջոցառումների դերը՝ նշելով, որ դրանք «պետք է նպաստեն աշխատանքի անվտանգ վերադարձին և դյուրացնեն աշխատաշուկաների կառուցվածքային տեղաշարժերը՝ բարելավելու հետճգնաժամային տնտեսական ճկունությունը»:

Ըստ աշխատանքի միջազգային կազմակերպության (ԱՄԿ) սահմանման՝ հեռավար աշխատանքը աշխատանքի լիովին կամ մասնակիորեն իրականացումն է այլընտրանքային աշխատավայրում՝ աշխատանքի հիմնական վայրից դուրս (International Labour Organization 3):

World Economic Forum-ի կանխատեսմամբ, մինչև 2030 թվականը, ամբողջ աշխարհում հեռավար, «թվային» աշխատատեղերի թիվը ակնկալվում է աճել մոտ 25%-ով՝ հասնելով շուրջ 92 միլիոնի (World Economic Forum, The Future of Jobs: Remote Work and Employment Trends 2024):

Հեռավար աշխատանքը ստեղծել է նոր հնարավորություններ ինչպես կազմակերպությունների, այնպես էլ աշխատողների համար: Այս համատեքստում կարևոր տեղ ունի Նիկոլաս Բլումի, Լիանգի, Ռոբերթսի և Ժիչուն Ջենի Յինգի (2013) աշխատանքը (Nicolas, Liang, Roberts, Ying 12): Հետազոտությունը ներկայացնում է Չինաստանի CTrip ընկերության փորձը, որտեղ աշխատակիցների մի մասը

պատահական ընտրությամբ տեղափոխվել է տնից աշխատանքի ռեժիմին՝ հնարավորություն տալով գիտականորեն գնահատելու այս մոտեցման դրական և բացասական կողմերը:

CTrip-ը Չինաստանի խոշորագույն առցանց ճանապարհորդական գործակալություններից մեկն է, որը ցուցակված է NASDAQ բորսայում և ունի շուրջ 16,000 աշխատակից: Ուսումնասիրության շրջանակում ընտրվել են ընկերության զանգերի կենտրոնի աշխատակիցները, ովքեր կատարում էին ստանդարտացված, չափելի գործառույթներ՝ ապահովելով հաճախորդների աջակցություն հեռախոսազանգերի միջոցով:

Փորձի ընթացքում կամավոր աշխատակիցները, ովքեր բավարարում էին տնից աշխատանքի տեխնիկական պահանջները (համապատասխան աշխատանքային պայմաններ, ինտերնետային կապ), պատահականորեն բաժանվեցին երկու խմբի.

● **Վերահսկիչ խումբ** – աշխատակիցները շարունակում էին աշխատել գրասենյակից:

● **Փորձարարական խումբ** – աշխատակիցները 9 ամիս շարունակ աշխատում էին տնից:

Արդյունքները ցույց տվեցին, որ տնից աշխատող աշխատակիցների արտադրողականությունը միջինում 13%-ով աճել է համեմատած գրասենյակային խմբի հետ: Այս աճը պայմանավորված էր երկու գործոններով.

1. **9% արտադրողականության աճ՝** պայմանավորված ավելի երկար աշխատանքային ժամերով: Տնից աշխատողները ավելի քիչ ընդմիջումներ էին անում, ավելի քիչ բացակայություններ ունեին (հիվանդության արձակուրդների նվազում), և նրանց աշխատանքային օրվա արդյունավետությունն ավելի բարձր էր:
2. **4% արտադրողականության աճ՝** պայմանավորված հանգիստ միջավայրում աշխատելու հնարավորությամբ: Գրասենյակային միջավայրում աղմուկը և աշխատակիցների միջև շփումները հաճախ կարող են խանգարել կենտրոնացվածությանը, մինչդեռ տնից աշխատելը ապահովել է ավելի բարձր արդյունավետություն:

Այս արդյունքները փաստում են, որ տնից աշխատանքի մոդելը կարող է բերել էական շահույթներ, հատկապես այն ոլորտներում, որտեղ աշխատանքի արդյունքները չափելի են և մեծապես կախված են անհատական ջանքերից:

Ուսումնասիրության հետաքրքիր փուլերից մեկն այն էր, երբ փորձից հետո CTrip-ը որոշեց ընդլայնել տնից աշխատանքի ծրագիրը՝ թույլ տալով բոլոր աշխատակիցներին ընտրել աշխատելու վայրը՝ տանը կամ գրասենյակում:

Արդյունքում, տնից աշխատանքի ընտրությունը դարձավ ավելի տարածված, և կազմակերպությունը հայտնաբերեց, որ արտադրողականության աճը կրկնապատկվեց՝ հասնելով 22%-ի: Սա բացատրվում է նրանով, որ, երբ աշխատակիցները հնարավորություն ունեն ընտրելու իրենց նախընտրելի աշխատանքային միջավայրը, նրանք աշխատում են առավելագույն արդյունավետությամբ:

Բացի այդ, աշխատակիցների պահպանման մակարդակը զգալիորեն աճել է: Գրասենյակային խմբի համեմատ տնից աշխատողների կադրերի հոսքը նվազել է 50%-ով, ինչը նշանակում է, որ ընկերությունը ավելի քիչ աշխատակիցների կորուստ է ունեցել և խնայել է կադրերի նոր համալրման ու ուսուցման ծախսերը:

Deloitte-ի 2023 Human Capital Trends զեկույցի համաձայն, հեռավար աշխատանքի տարածումը վերածվել է ոչ միայն ժամանակակից աշխատաշուկայի կարևորագույն բաղադրիչներից մեկը, այլև դարձել է կազմակերպությունների ռազմավարական զարգացման առաջնային ուղղություն (Deloitte 2023):

Զեկույցը ցույց է տալիս, որ հեռավար և հիբրիդային աշխատանքի մոդելները վերածվել են նոր ստանդարտի: Կազմակերպությունների 56%-ը վերանայել է իրենց

աշխատանքային ռազմավարությունները՝ մեծ ուշադրություն դարձնելով թվային հարթակների ինտեգրմանը և ճկուն աշխատանքի մոդելներին:

Ըստ զեկույցի՝ այս փոփոխությունները հիմնականում պայմանավորված են երեք հիմնական գործոններով.

1. **Աշխատանքային միջավայրի փոփոխությունը:**

Կազմակերպությունների 87%-ը Deloitte-ի հարցման շրջանակում նշել է, որ հեռավար աշխատանքի արդյունավետությունն ուղղակիորեն կախված է աշխատանքի կազմակերպման ճկունությունից: Շատ ընկերություններ անցել են հիբրիդային աշխատանքային մոդելին, որը համատեղում է հեռավար և գրասենյակային աշխատանքը՝ փորձելով հավասարակշռել արտադրողականությունն ու թիմային համագործակցությունը:

2. **Տեխնոլոգիական գործիքների դերը հեռավար աշխատանքի կառավարման մեջ:**

Նշվում է, որ կազմակերպությունների 73%-ը ներդրել է թվային հարթակներ (օր.՝ արհեստական բանականությամբ աջակցվող գործիքներ), որոնք նպաստում են աշխատանքի արդյունավետության բարձրացմանը: Այդուհանդերձ, կազմակերպությունների 46%-ը դեռևս չունի բավարար թվային ենթակառուցվածքներ, ինչը կարող է արգելակել աշխատանքի արդյունավետ կազմակերպումը:

3. **Կադրային կառավարման մարտահրավերները:**

Deloitte-ի զեկույցում ընդգծվում է, որ հեռավար աշխատանքի ազդեցությունը կազմակերպության արտադրողականության վրա կարող է լինել երկակի.

Հեռավար և հիբրիդային աշխատանքը կարող է բարձրացնել անհատական արդյունավետությունը, քանի որ նվազում են ավելորդ հանդիպումները, իսկ աշխատակիցները կարող են կենտրոնանալ առանց աշխատավայրի խանգարող գործոնների: Ըստ Deloitte-ի զեկույցի, կազմակերպությունների մոտ 40%-ը նշել է, որ հեռավար աշխատանքի պայմաններում աշխատակիցները դառնում են ավելի ինքնավար, կարողանում են ավելի արդյունավետ կազմակերպել իրենց աշխատանքային ժամանակը և իրականացնել իրենց պարտականությունները՝ առանց ղեկավարների կողմից մշտական վերահսկողության:

Բացի այդ, աշխատանքի թվայնացումն ապահովում է ճկունություն, ինչը թույլ է տալիս ներգրավել տաղանդավոր մասնագետներ՝ անկախ աշխարհագրական դիրքից: Սա հատկապես կարևոր է այն ընկերությունների համար, որոնք աշխատում են գլոբալ շուկայում և ձգտում են ներգրավել բարձր որակավորում ունեցող մասնագետների՝ անկախ նրանց ֆիզիկական գտնվելու վայրից: Արդյունքում, կազմակերպությունները կարողանում են կառուցել բազմազան և միջազգային թիմեր, որոնք աշխատում են ընդհանուր նպատակների շուրջ՝ առանց աշխարհագրական սահմանափակումների:

Չնայած դրական կողմերին՝ հեռավար աշխատանքը կարող է նաև բացասական ազդեցություն ունենալ թիմային աշխատանքի արդյունավետության վրա: Ընկերությունների 35%-ը Deloitte-ի հետազոտության շրջանակում նշել է, որ հեռավար աշխատանքի պայմաններում թիմային համագործակցությունն ու հաղորդակցությունն էականորեն նվազում են: Վիրտուալ միջավայրում շփումը հաճախ սահմանափակվում է ֆորմալ հաղորդագրություններով և վիդեոկոնֆերանսներով, ինչը խոչընդոտում է թիմային մտածողության զարգացմանը և համատեղ որոշումների կայացման արդյունավետությանը:

Բացի այդ, ղեկավարների 54%-ը նշել է, որ հեռավար աշխատանքի պայմաններում բարդացել է աշխատանքի վերահսկման գործընթացը: Դասական

գրասենյակային միջավայրում ղեկավարները կարողանում են անմիջապես հետևել աշխատակիցների գործունեությանը, մինչդեռ հեռավար պայմաններում արդյունավետության գնահատման մեխանիզմները դեռևս ունեն բարելավման կարիք: Կազմակերպությունները ստիպված են ներդնել նոր մոնիթորինգի և գնահատման գործիքներ, որոնք թույլ կտան հետևել աշխատակիցների արդյունքներին՝ առանց նրանց աշխատանքի նկատմամբ խիստ վերահսկողություն սահմանելու:

Մեկ այլ խնդիր, որ առանձնացնում է Deloitte-ի զեկույցը, կիբեռանվտանգության ռիսկերի աճն է: Հեռավար աշխատանքի պայմաններում աշխատակիցները հաճախ օգտվում են անձնական սարքավորումներից, որոնք կարող են չունենալ բավարար պաշտպանություն՝ կիբերհարձակումներից խուսափելու համար: Սա մեծացնում է կորպորատիվ տվյալների արտահոսքի և անվտանգության խախտումների հավանականությունը: Այդ պատճառով ընկերությունները պետք է լրացուցիչ ներդրումներ կատարեն տեղեկատվական անվտանգության ոլորտում՝ ապահովելու համար կազմակերպության տվյալների պաշտպանվածությունը:

Work-from-anywhere: The productivity effects of geographic flexibility հոդվածում անդրադառնալով «աշխատանք ցանկացած վայրից» մոդելին, նշվում է, որ «մարդիկ հավանաբար պետք է ինքնուրույն որոշեն այն միջավայրը (տուն կամ գրասենյակ), որը լավագույնս համապատասխանում է իրենց» (Arbter 5-27):

Դա բարելավում է կյանքի որակը՝ նվազեցնելով անհատական ծախսերը՝ (ինչը բարձրացնում է աշխատակիցների բավարարվածությունը), նվազեցնելով բացակայությունները, հնարավորություն տալով կանանց առաջ շարժվել իրենց կարիերայում (հատկապես նրանց, ովքեր սահմանափակումներ ունեին կրոնական կամ ընտանեկան պարտականությունների կատարման առումով):

Մեկ այլ հետազոտության արդյունքներ ցույց են տալիս, որ հեռավար աշխատանքը կարող է ունենալ երկակի ազդեցություն (Prasad, Arahant, Kaushik 1-14): Մասնավորապես, աշխատակիցների մոտ անհատական մակարդակում կարող է նկատվել արդյունավետության բարելավում, մինչդեռ խմբային մակարդակում արտադրողականությունը նվազում է:

Ղեկավարների կողմից, օրինակ, բարդանում է պարտականությունների պատվիրակման գործընթացը, քանի որ հաղորդակցությունը ավելի դժվար է իրականացվում, հատկապես, եթե վիրտուալ հաղորդակցման հմտությունները բավականաչափ զարգացած չեն: Այստեղ առաջանում են նաև թիմերի կառավարման և ներգրավվածության խնդիրներ, երբ արդյունքում տուժում է ղեկավարի «վերահսկողական» ազդեցությունը:

Մյուս կողմից, ինքնավարությունը, ճկուն գրաֆիկը ապահովում են արտադրողականության աճ:

Հետազոտությունը ցույց է տալիս նաև, որ ամենաշատը տուժել են այն կին աշխատակիցները, ովքեր ունեն երեխաներ, ինչը նոր գենդերային անարդյունավետության պատճառ կարող է դառնալ: Տարբեր գործոններով պայմանավորված շեղումները, սթրեսը նպաստում են արտադրողականության նվազմանը: Աշխատանք-կյանք հավասարակշռության ապահովման ճիշտ ռազմավարությունները կարող են նվազեցնել այս բացասական ազդեցությունները:

Հեռավար աշխատանքի առավելությունները կազմակերպությունների համար

1. **Ծախսերի նվազեցում**. Գրասենյակային ծախսերի, կոմունալ ծառայությունների և այլ կազմակերպչական ծախսերի կրճատում՝ հնարավորություն տալով կազմակերպություններին ծախսեր խնայել և ռեսուրսները ուղղել այլ տեղ:
2. **Աշխատուժի հասանելիության ընդլայնում**. Հեռավար աշխատանքը թույլ է տալիս գործատուներին ներգրավել մասնագետներ համաշխարհային շուկայից՝ առանց աշխարհագրական սահմանափակումների:

3. **Արտադրողականության բարձրացում**. Աշխատակիցները կարող են կենտրոնանալ առանց գրասենյակային խանգարումների, ինչը հանգեցնում է ավելի բարձր արդյունավետության (Harvard Business Review 2023):
4. **Հաճախորդների սպասարկման բարելավում**. Տարբեր ժամային գոտիներում աշխատող աշխատակիցները կարող են շարունակական սպասարկում ապահովել՝ բարելավելով հաճախորդների փորձը:
5. **Կորպորատիվ սոցիալական պատասխանատվություն**. Շրջակա միջավայրի վրա ազդեցության նվազեցում՝ տրանսպորտային ծախսերի և ածխածնի արտանետումների կրճատման հաշվին:

Հեռավար աշխատանքի առավելությունները աշխատողների համար

1. **Ժամանակի խնայողություն**. Ճանապարհի վրա անցկացվող ժամանակի կրճատում՝ հնարավորություն տալով ավելի շատ ժամանակ տրամադրելու անձնական կյանքին:
2. **Կյանքի որակի բարելավում**. Ավելի շատ ժամանակ ընտանիքի, հանգստի և անձնական կյանքի համար:
3. **Ֆիզիկական և հոգեկան առողջության պաշտպանություն**. Աշխատանքի և անձնական կյանքի ներդաշնակության պահպանմամբ բարելավվում է աշխատողների հոգեկան ու ֆիզիկական առողջությունը:
4. **Աշխատանքի տեղայնացման ազատություն**. Աշխատողները կարող են ընտրել իրենց աշխատանքային միջավայրը՝ օգտագործելով տեխնոլոգիական ռեսուրսներ:
5. **Արժեքների նկատմամբ վերահսկողություն**. Աշխատողները կարող են ինքնուրույն կազմակերպել իրենց աշխատանքային միջավայրը՝ բարձրացնելով անձնական արդյունավետությունը:
6. **Ներառականության ապահովում**. Սահմանափակ աշխատունակ անձինք ավելի լայն հնարավորություններ կունենան ներգրավվելու տարբեր աշխատանքներում:

Հեռավար աշխատանքի վիճակագրություն

Համաշխարհային միտումները շարունակաբար ապացուցում են հեռավար աշխատանքի աճը տարբեր տարածաշրջաններում:

● **ԱՄՆ** – 2020 թվականին հեռավար կամ հիբրիդային աշխատանքի մասնաբաժինը կազմում էր մոտ 15%, ինչը զգալիորեն աճեց COVID-19 համավարակի հետևանքով: 2021-ին ցուցանիշը բարձրացավ մինչև 30%, իսկ 2023-ին հասավ 40%-ի (McKinsey & Company 2023): Այս դինամիկ աճը ցույց է տալիս աշխատաշուկայի արագ հարմարվելը նոր պայմաններին և հեռավար աշխատանքի մոդելի ընդունման մեծացում:

● **Եվրոպա** – 2020-2023 թվականների ընթացքում հեռավար աշխատանքի տարածումը աճել է շուրջ 25%-ով, ընդ որում՝ 2020-ին հեռավար աշխատողների մասնաբաժինը միջինը կազմել է 12%, իսկ 2023-ին հասել է 15%-ի (OECD, The Future of Remote Work and Its Implications for Policy 2023): Տարածաշրջանային տարբերություններ կան՝ հյուսիսային և արևմտյան Եվրոպայում հեռավար աշխատանքը ավելի տարածված է, քան հարավային և արևելյան երկրներում:

● **Ասիա** – տեխնոլոգիական առաջադեմ երկրներում՝ Ճապոնիայում և Հարավային Կորեայում, հեռավար աշխատանքը ընդհանրապես ավելի դանդաղ է տարածվում՝ 2023-ին կազմելով մոտ 10%-15% (World Economic Forum 2023): Տեղական մշակույթն ու աշխատանքային ավանդույթները ազդեցություն ունեն հեռավար աշխատանքի ընդունման արագության վրա:

ՀՀ-ում հեռավար աշխատանքի զարգացման միտումները

Հայաստանում հեռավար աշխատանքի զարգացումը սկսվեց 2020 թվականից, երբ COVID-19 համավարակը ստիպեց կազմակերպություններին արագ անցնել հեռավար աշխատանքային մոդելին: 2024 թվականին ՀՀ Աշխատանքային օրենսդրությունում տեղի ունեցան փոփոխություններ, որոնք հաստատեցին հեռավար աշխատանքի օրինականությունը:

ՀՀ Աշխատանքային օրենսդրության փոփոխություններ

Հեռավար աշխատանքը պաշտոնապես ընդունվեց որպես աշխատավարձով աշխատանքի օրինական ձևաչափ:

● Տվյալների պաշտպանության և կիբեռանվտանգության հարցերը ընդգրկվել են իրավական կարգավորման շրջանակներում:

Մասնավորապես, ՀՀ Աշխատանքային օրենսգրքում փոփոխություններ կատարելու մասին 2023 թվականի հոկտեմբերի 25-ին ընդունված օրենքը սահմանում է (ՀՀ Աշխատանքային օրենսգիրք՝ 2024 թ. փոփոխություններով):

ՀՀ աշխատանքային օրենսգրքի 106.1 հոդվածը սահմանում է հեռավար աշխատանքի կարգավորման հիմնարար դրույթները՝ թույլ տալով աշխատողին կատարել իր պարտականությունները առանց աշխատանքի վայր ներկայանալու, եթե կողմերի միջև կա փոխադարձ համաձայնություն և աշխատանքի բնույթը դա թույլ է տալիս: Հոդվածը նաև կարգավորում է հեռավար աշխատանքի իրականացումը արտակարգ իրավիճակներում՝ առանց լրացուցիչ պայմանավորվածության, ինչպես նաև սահմանում է կարգավորումներ պարապուրդի, արձակուրդի, սարքավորումների տրամադրման, ծախսերի փոխհատուցման և հասանելիության պահանջների շուրջ: Այս դրույթները միտված են ապահովելու աշխատանքային հարաբերությունների ճկունությունը և շարունակականությունը, հատկապես ոչ ստանդարտ իրավիճակներում, և համահունչ են միջազգային գործելակերպին:

Հեռավար աշխատանքի մարտահրավերները

Այնուամենայնիվ, հեռավար աշխատանքը նաև ներկայացնում է մի շարք մարտահրավերներ՝ կապված աշխատանքային գործընթացների կառավարման, աշխատողների ինտեգրման, թիմային աշխատանքների խթանման, ինչպես նաև տեխնոլոգիական խնդիրների հետ: Հետևաբար՝ գործատուները և կառավարությունները պետք է մշակեն հատուկ ռազմավարություններ՝ արդյունավետ աշխատանքային մոդելներ ստեղծելու համար:

Հեռավար աշխատանքի հիմնախնդիրները և ՄՌԿ մասնագետի դերը

Հեռավար աշխատանքը ունի բազմաթիվ առավելություններ, սակայն այն նաև ներկայացնում է մի շարք խնդիրներ, որոնք պահանջում են հատուկ մոտեցումներ, մասնավորապես՝ մարդկային ռեսուրսների կառավարման (ՄՌԿ) ոլորտում: ՄՌԿ մասնագետները պետք է լինեն պատրաստ՝ լուծելու հեռավար աշխատանքի հետևանքով առաջացած մարտահրավերները, ապահովելու թիմերի արդյունավետությունը և հոգեբանական բարեկեցությունը:

1. Աշխատանքի և անձնական կյանքի ներդաշնակություն

Հեռավար աշխատանքը կարող է դժվարացնել աշխատանքի և անձնական կյանքի սահմանազատումը: Աշխատողները կարող են երկարաժամկետ աշխատել՝ չհիշելով հանգստանալու և ընտանիքի հետ ժամանակ անցկացնելու կարևորությունը:

Սա կարող է հանգեցնել հոգնածության, մասնակի այրումների և հոգեբանական խնդիրների, որոնք հետագայում ազդում են աշխատանքի արդյունավետության վրա:

ՄՌԿ մասնագետը պետք է մշակի քաղաքականություններ, որոնք կնպաստեն աշխատողների աշխատանքի և հանգստի ներդաշնակության պահպանմանը:

2. Հաղորդակցության և համագործակցության խնդիրներ

Հեռավար աշխատանքը կարող է առաջացնել դժվարություններ թիմերի մեջ հաղորդակցման և համագործակցության հարցերում: Աշխատողները հաճախ մենակ են աշխատում և «շփվում են» միայն էլ. նամակների կամ տարբեր թվային գործիքների հետ: Սա կարող է հանգեցնել տեղեկատվության պակասի, սխալ հաղորդակցությունների և թիմային համագործակցության խնդիրների:

ՄՌԿ մասնագետները պետք է ապահովեն աշխատակիցների ակտիվ ներգրավվածություն և համագործակցությունը: Օգտագործելով տարբեր թվային գործիքներ՝ նրանք պետք է ստեղծեն արդյունավետ հաղորդակցման և համագործակցության միջոցներ, որոնք կօգնեն թիմերին պահպանել միասնականություն: Հաճախ պետք է կազմակերպվեն վիդեոհանդիպումներ, թիմային քննարկումներ ու ինտերակտիվ սեմինարներ, որոնք թույլ կտան աշխատողներին ճանաչել և չմոռանալ միմյանց:

3. Աշխատանքային արդյունավետության վերահսկում

Հեռավար աշխատանքի ժամանակ հաճախակի է դառնում աշխատանքի արդյունավետության վերահսկումը: Եթե նախկինում գործատուները կարող էին անմիջականորեն տեսնել աշխատողների աշխատանքը, ապա հեռավար պայմաններում դա դառնում է ավելի դժվար: Բացի այդ, աշխատողները կարող են հակված լինել պակասեցնելու աշխատանքը, ինչպես նաև ժամանակի կառավարման խնդրի առաջ կանգնել:

ՄՌԿ մասնագետները պետք է մշակեն ավելի պարզ ու արդարացված չափորոշիչներ աշխատանքային կատարողականի գնահատման համար՝ օգտագործելով արդյունքներին ուղղված մոտեցումներ: Նրանք պետք է ներդնեն նաև նոր գործիքներ՝ այնպիսի ծրագրեր, որոնք կհեշտացնեն աշխատանքային ժամերի և աշխատանքային արդյունքների վերահսկումը: Սա կարող է ներառել հաճախորդների հետ կապերի կամ աշխատողների միջեւ աշխատանքի ընթացիկ իրավիճակների մասին զեկույցների մշակում:

4. Հոգեբանական խնդիրներ

Հեռավար աշխատանքը հաճախ հանգեցնում է աշխատողների մենակ լինելու զգացման և սթրեսի աճի: Սա կարող է դառնալ աշխատանքի արդյունավետությանը և կազմակերպության կոլեկտիվին վնասող գործոն:

ՄՌԿ մասնագետները պետք է մշակեն աջակցող մեխանիզմներ, որոնք թույլ կտան աշխատողներին հաղթահարել վախերն ու անհանգստությունները: ՄՌԿ թիմը պետք է սերտորեն համագործակցի ղեկավարության հետ՝ աշխատողների կողմից ներկայացված մտահոգությունները լուծելու և վստահություն ստեղծելու համար:

5. Տեխնոլոգիական խնդիրներ և կիբեռանվտանգություն

Հեռավար աշխատանքը պահանջում է տեխնոլոգիական ապահովվածություն և գրագիտություն, որը ոչ բոլոր կազմակերպությունները կարող են ապահովել բավարար մակարդակով: Աշխատողները հաճախ աշխատում են տնային սարքավորումների վրա, ինչը կարող է խոչընդոտել արդյունավետությանը կամ համարվել կիբեռանվտանգության խնդիր: Որպես արդյունք՝ անվտանգության սպառնալիքները կարող են մեծանալ:

ՄՌԿ մասնագետների գործն է ապահովել, որ բոլոր աշխատողները ունենան համապատասխան տեխնոլոգիական ռեսուրսներ և ծանոթություն կիբեռանվտանգության լավագույն պրակտիկաների հետ: Պետք է աջակցեն կազմակերպության կիբեռանվտանգության քաղաքականությունների իրականացմանը՝ առաջարկելով վերապատրաստումներ և սեմինարներ աշխատողների համար:

Վերլուծություն

ՀՀ աշխատաշուկայում հեռավար աշխատանքի դերը, դրա նկատմամբ վերաբերմունքը, ընդհանուր պատկերացումները, միտումներն ու հնարավոր կանխատեսումները վերլուծելու նպատակով կազմվել է 19 հարցից բաղկացած հարցաշար:

Հարցման մասնակիցները թվով 133-ն են: Մասնակիցների թվի ընդհանուր կառուցվածքում գերակշռում են տեղեկատվական տեխնոլոգիաների (SS) ոլորտի կազմակերպությունների ՄՌԿ բաժնի (շուրջ 20%) և ոլորտի այլ ստորաբաժանումների աշխատակիցները (շուրջ 73,33%), ընդհանուր առմամբ՝ հարցվածների 22%-ը: Կրթական ոլորտի ներկայացուցիչներն ընդհանուր առմամբ կազմում են 20%-ը, և հաջորդաբար՝ ֆինանսական ոլորտ՝ 9%, հեռահաղորդակցության ոլորտ՝ շուրջ 6%, բանկային ոլորտ՝ 5%, արտադրական ու առողջապահական ոլորտներ՝ համապատասխանաբար 3.7% և 3%:

Մասնակիցների 64%-ը տարբեր ստորաբաժանումների աշխատակիցներ են, 18%-ը՝ ՄՌԿ մասնագետներ/ղեկավարներ, 12%-ը՝ տարբեր ստորաբաժանումների ղեկավարներ, 5%-ը՝ կազմակերպության ղեկավարներ կամ հիմնադիրներ: Աշխատակիցների ճնշող մեծամասնությունը կազմում են մասնավոր հատվածի կազմակերպությունների ներկայացուցիչները (գրեթե 64%):

Մինչև 50 աշխատակից ունեցող կազմակերպությունների ներկայացուցիչ աշխատակիցները կազմում են գրեթե 38%-ը, 51-200՝ 29%-ը, 1000-ից ավելի՝ 15%-ը:

Տարիքային կազմում գերակշռում են մինչև 28 (43%) և 29-44 (46%) տարեկան աշխատակիցները: Սեռային կազմում մեծամասամբ իգական սեռի ներկայացուցիչներ են (87.9%):

Հեռավար աշխատանքի նկատմամբ ընդհանուր վերաբերմունքը հարցման արդյունքներով գնահատվում է դրական: Վերոնշյալ ոլորտների ներկայացուցիչների մեծ մասը (մոտ 76%-ը) հեռավար աշխատանքի վերաբերյալ ունի ավելի շատ դրական կամ բացառապես դրական մոտեցում: Հետևաբար, չեզոք կամ բացասական վերաբերմունք արտահայտող պատասխաններն անհամեմատ քիչ են հանդիպում:

Չնայած դրական վերաբերմունքին՝ մասնակիցների 39%-ը նշել է, որ շատ հազվադեպ է աշխատանքն իրականացնում հեռավար տարբերակով, 36%-ը՝ հաճախ, 14%-ը՝ մշտապես, իսկ 10%-ը՝ երբեք չի աշխատել հեռավար տարբերակով: Մշտապես հեռավար աշխատող աշխատակիցների թվում SS ոլորտի կամ մարքեթինգի ոլորտների ներկայացուցիչներն են: Հաճախ հեռավար աշխատում են կրթական, SS, ֆինանսական ոլորտի ներկայացուցիչները: Շատ հազվադեպ՝ պետական ոլորտի ներկայացուցիչները:

Հեռավար աշխատանքի փորձը կեսից ավելի դեպքերում եղել է կամավոր՝ աշխատակիցների ընտրությամբ, 16.5%-ը կազմակերպության պահանջով, իսկ 13.5%-ն երբևէ նման փորձառություն չի ունեցել:

Հեռավար աշխատանքի արդյունավետ կազմակերպման գործում, ըստ մասնակիցների, որոշիչ դեր ունի հստակ հաղորդակցությունն ու հետադարձ կապը, տեխնիկական ապահովվածությունը և աշխատանքային հստակ նպատակներն ու չափելի արդյունքները:

Հակառակ կողմից, կառավարման պատշաճ գործիքների բացակայությունը դիտարկվել է որպես ամենամեծ խոչընդոտ: Ընդ որում, որպես խանգարող հանգամանք դիտվում է աշխատանքի արդյունավետ գնահատման մեխանիզմների բացակայությունն ու աշխատակիցների ուշադրության պակասը:

Մոտիվացիայի վրա ազդեցության տեսանկյունից. 45.9%-ը կարծում է, որ հեռավար աշխատանքը բարձրացնում է աշխատանքային մոտիվացիան, 45.1%-ը կարծում է, որ ազդեցություն չունի, իսկ 9%-ի կարծիքով նվազեցնում է մոտիվացիան:

Մոտիվացիայի ապահովման ամենահաճախ կիրառվող գործիքը ճկունությունն է աշխատանքային ժամերի ընտրության հարցում, հաջորդիվ թիմային հանդիպումներն ու միջոցառումներն են և կատարողականի վրա հիմնված խրախուսումները:

Կազմակերպություններում հեռավար աշխատողների ներգրավվածությունն ապահովելու համար սովորաբար հատուկ մոտեցումներ չեն կիրառվում (81.2% դեպքերում): Իսկ կիրառվող մեթոդները հիմնականում ուղղված են առցանց կամ անցանց հանդիպումներին, պարբերաբար հաղորդկացման հնարավորությունների ապահովմանը:

Հարցված մասնակիցները մեծ մասամբ կարծում են, որ հեռավար աշխատանքը կդառնա ընդունված պրակտիկա ՀՀ-ում՝ առաջիկա 5-10 տարիների ընթացքում:

ՄՌԿ մասնագետների համար հիմնական մարտահրավերները, ըստ մասնակիցների, ներառում են.

- հեռավար աշխատողների արդյունավետ վերահսկումը
- աշխատակիցների ներգրավվածությունը
- թիմային աշխատանքի կազմակերպումը
- աշխատողների մոտիվացիայի պահպանումը
- տեխնիկական և կիբերանվտանգության հարցերը
- կորպորատիվ մշակույթի պահպանումը:

Մարտահրավերները կարող են հաղթահարվել համապատասխան թվային գործիքների ներդրման միջոցով՝ վերահսկողության ու հետադարձ կապի ապահովման, ինչպես նաև պարբերաբար թիմային հանդիպումների օգնությամբ: ՄՌԿ մասնագետները, ըստ մասնակիցների, ցանկալի է, որ զարգացնեն իրենց թվային, հաղորդկացման հմտություններն ու կատարողականի կառավարման/վերահսկման ու մոտիվացիայի ապահովման մեխանիզմները:

Ըստ ոլորտների՝ SS ոլորտի ներկայացուցիչները մեծ մասամբ աշխատում են հեռավար տարբերակով, ֆինանսական, հեռահաղորդակցության, կրթական ու բանկային, ինչպես նաև արտադրական ոլորտներում, չնայած դրական վերաբերմունքին, աշխատանքները հազվադեպ են կազմակերպվում հեռավար տարբերակով:

ՄՌԿ մասնագետները, ընդհանուր մասնակիցների թվում կազմում են մեծամասնությունը՝ հեռավար աշխատանքի նկատմամբ ընդհանուր առմամբ դրական վերաբերմունք ունենալու առումով:

Արդյունքներ

Հարցված մասնակիցների մեծամասնությունը (76%) դրական կամ բացառապես դրական վերաբերմունք ունի հեռավար աշխատանքի նկատմամբ: Սա ցույց է տալիս, որ աշխատաշուկայի զգալի հատվածը պատրաստ է կամ նախընտրում է հեռավար աշխատանքը: Բացասական կամ չեզոք վերաբերմունքը շատ ցածր տոկոս է կազմում, ինչը վկայում է այն մասին, որ հեռավար աշխատանքը համարվում է ընդունելի և կենսունակ տարբերակ:

Չնայած դրական վերաբերմունքին՝ հարցվածների միայն 14%-ն է մշտապես աշխատում հեռավար, 36%-ը հաճախ, իսկ 39%-ը՝ շատ հազվադեպ: Սա ենթադրում է,

որ թեև աշխատակիցները դրական են տրամադրված, գործնականում հեռավար աշխատանքը դեռևս չի դարձել հիմնական ձև՝ աշխատանքների կազմակերպման առումով:

Մշտապես հեռավար աշխատողների թվում գերակշռում են SS և մարքեթինգի ոլորտները, մինչդեռ պետական ոլորտում հեռավար աշխատանքի կիրառումը հազվադեպ է: Կարելի է ասել, որ SS և մարքեթինգի ոլորտները Հայաստանում համարվում են հեռավար աշխատանքի առաջատարներ, մինչդեռ ավանդական կառավարման մշակույթ ունեցող ոլորտները դեռևս զգուշավոր են այս անցման հարցում:

Որոշ ոլորտներում, օրինակ՝ արտադրական և առողջապահական, ֆիզիկական ներկայությունը անհրաժեշտ է, ինչը սահմանափակում է հեռավար աշխատանքի հնարավորությունները: Տեխնիկական, կառավարման և մշակութային խոչընդոտները դեռևս խանգարում են հեռավար աշխատանքի լայն տարածմանը:

Հնարավոր պատճառները՝

- SS ոլորտում աշխատանքի արդյունքները չափելի են, և կարելի է արդյունավետ կառավարել անձնակազմը՝ առանց ֆիզիկական ներկայության պահանջի:
- Բանկային և ֆինանսական ոլորտներում անվտանգության, գաղտնիության ու վերահսկողության բարձր պահանջները սահմանափակում են հեռավար աշխատանքի կիրառումը:
- Հեռահաղորդակցության ոլորտում, չնայած տեխնոլոգիական բնույթին, հաճախ անհրաժեշտ են տեղում աշխատող թիմեր՝ ենթակառուցվածքների սպասարկման համար:

Հետևաբար՝ ենթադրում է, որ հեռավար աշխատանքի ընդունումը կախված է ոչ միայն աշխատակիցների նախասիրություններից, այլև ոլորտի առանձնահատկություններից և կառավարման ոճերից ու մեխանիզմներից:

Հետազոտության արդյունքներով հեռավար աշխատանքի արդյունավետության համար կարևոր են հետևյալ պայմանները՝

- հստակ հաղորդակցություն և հետադարձ կապ
- տեխնիկական ապահովվածություն
- աշխատանքային հստակ նպատակներ և չափելի արդյունքներ

Միևնույն ժամանակ, խոչընդոտող գործոնների թվում առանձնանում են՝

- կառավարման պատշաճ գործիքների բացակայությունը
- աշխատանքի գնահատման մեխանիզմների բացակայությունը
- աշխատակիցների ուշադրության պակասը

Սա ենթադրում է, որ կազմակերպությունները պետք է ներդնեն նոր գործիքներ և մեթոդներ՝ հեռավար աշխատանքի կառավարման գործընթացները բարելավելու համար:

Եթե աշխատակիցների 45.9%-ը կարծում է, որ հեռավար աշխատանքը բարձրացնում է մոտիվացիան, ապա մոտավորապես նույնքան մարդ (45.1%) չի տեսնում որևէ ազդեցություն: Սա ցույց է տալիս, որ հեռավար աշխատանքի մոտիվացիոն ազդեցությունը կախված է կառավարման մեթոդներից: Օրինակ՝ ճկուն աշխատանքային գրաֆիկն ու թիմային հանդիպումները կարևորվում են որպես հիմնական մոտիվացիոն գործոններ, ինչը կարող է լինել առանցքային՝ հեռավար աշխատանքի հաջողության համար: Կորպորատիվ մշակույթը և թիմային աշխատանքի արդյունավետ կազմակերպումը հեռավար աշխատանքի հիմնական խնդիրներից են, որոնք պահանջում են նոր մոտեցումներ: Հետևաբար՝ ՄՌԿ մասնագետները պետք է մշակեն աշխատակիցների սոցիալական ներգրավվածության նոր մեթոդներ:

Հեռավար աշխատանքի գնահատման և արդյունավետության ապահովման համար չափելի նպատակների սահմանումը կարևորագույն խնդիր է: Հետազոտության տվյալները ցույց են տալիս, որ այս պահին հեռավար աշխատանքի

վերահսկումը դեռևս խիստ սահմանափակ է, քանի որ կազմակերպությունների մեծ մասը չունի հստակ KPI-ներ (Key Performance Indicators) կամ մեխանիզմներ աշխատանքի արդյունքները չափելու համար:

Համակարգված և օբյեկտիվ գնահատման մեխանիզմների ներդրման համար անհրաժեշտ է մշակել հստակ չափելի նպատակներ, որոնք կօգնեն հաղթահարելու կառավարման և արտադրողականության հիմնական մարտահրավերները:

Ակնկալվում է, որ առաջիկա 5-10 տարիների ընթացքում հեռավար աշխատանքը կդառնա ընդունված պրակտիկա Հայաստանում, եթե կառավարման մեխանիզմներն ու մոտեցումները համարժեք կերպով զարգանան:

Ապագայի կանխատեսում

Ինչպես նշվում է “McKinsey & Company”-ի հոդվածում, աշխատուժի ավելի քան 20 տոկոսը կարող է հեռավար աշխատել շաբաթվա ընթացքում երեքից հինգ օր՝ նույն արդյունավետությամբ, ինչ գրասենյակից աշխատելիս: Եթե հեռավար աշխատանքն այդ մակարդակով հաստատվի, ապա տանը աշխատող մարդկանց քանակը կտրուկ կաճի (McKinsey & Company 2021)

Ընկերությունները, որոնք կիրառել են հեռավար աշխատանքը, շատ հավանական է, որ շարունակեն ընդլայնել այդ մոդելները՝ ներառելով նաև նոր տեխնոլոգիաներ և ավելի ճկուն աշխատանքային մոդելներ: Թեև այս գործընթացը լիովին չի հասնի բոլոր ոլորտներին, այն հաստատվելու է տեխնոլոգիական առաջընթացի հետ՝ հատկապես՝ «հիբրիդային» աշխատանքային ձևերի միջոցով, որտեղ աշխատողները կկարողանան ընտրել իրենց համար առավել հարմար աշխատանքային ձևը:

Եզրակացություն

Հեռավար աշխատանքը դարձել է կարևոր աշխատանքային մոդել, որն ունի բազմաթիվ հնարավորություններ, բայց նաև հետապնդում է խնդիրներ և մարտահրավերներ, որոնք պետք է լուծվեն ճիշտ կառավարման և ռազմավարության միջոցով: ՄՌԿ մասնագետներն ունեն վճռորոշ դեր՝ աջակցելու աշխատողներին արդյունավետ կերպով աշխատելու և այդ ընթացքում պահպանելու ինչպես կազմակերպության, այնպես էլ աշխատողների բարեկեցությունը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Բաղդասարյան Ֆիրդուս, Գասպարյան Անահիտ. «Հակաճգնաժամային կառավարման միջոցառումների միջազգային և հայաստանյան փորձը կորոնավիրուսային համավարակի պայմաններում». Գիտական Արցախ, «Արցախ» հրատ., N 2, Երևան, 2023, էջ 168–182:

2. ՀՀ Ազգային ժողով. «ՀՀ Աշխատանքային օրենսգիրք (2024թ. փոփոխություններով)», https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=185327: Մուտք՝ 01.04.2025:

3. AIHR. Remote Work Trends and Challenges, 2023. 2023, www.aihr.com/articles/remote-work-trends-2023, Accessed: 01.04.2025:

4. Arbter A. Work from Anywhere: How to Manage Remote Teams. 2022, p. 5–27:

5. Deloitte. The State of Remote Work in 2023: Global Trends. 2023:

6. Forbes. How Remote Work Is Shaping the Future of Business. 2023, www.forbes.com/sites/forbestechcouncil/2023/remote-work-business-impact: Accessed: 01.04.2025.

7. Gallup. Remote Work: Benefits and Challenges for Employees. 2023.

8. Harvard Business Review. Managing Remote Teams Effectively. 2023, www.hbr.org/2023/remote-teams-management: Accessed: 01.04.2025.

9. Harvard Business Review. Remote Work and Employee Wellbeing. 2023, www.hbr.org/2023/employee-wellbeing-remote: Accessed: 01.04.2025.

10. Ihm Jennifer, Kim Yunjin. Whom Does Remote Work Make Happy? The Digital Divide in Remote Workers' Well-Being. Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking, 27, 2017, https://www.researchgate.net/publication/381693552: Accessed: 01.04.2025.

11. International Labour Organization (ILO). Teleworking during the COVID-19 Pandemic and Beyond. 2020, https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/@dgreports/@stat/documents/publication/wcms_747075.pdf: Accessed: 01.04.2025.

12. ILO. Remote Work and Its Impact on Employment. 2023.

13. Klehe Ute-Christine, Derous Eva. Work from Anywhere: How to Manage Remote Teams. Gazdaság és Társadalom, 15(4), 5–20, 2022, https://www.researchgate.net/publication/374401513_Work_from_anywhere_How_to_manage_remote_teams: Accessed: 01.04.2025.

14. McKinsey & Company. How Remote Work Is Changing Global Business Models. 2023.

15. McKinsey & Company. The Remote Work Revolution: How Companies Are Adapting. 2023.

16. McKinsey & Company. What's next for remote work: An analysis of 2,000 tasks, 800 jobs, and nine countries. November 2021.

17. Nicolas B., Liang J., Roberts J., Ying Zh. J. Does Working from Home Work? Evidence from a Chinese Experiment. 2013, p. 12.

18. OECD Publishing. The Future of Remote Work and Its Implications for Policy. 2023.

19. Prasad Sh., Arahant A., Kaushik A. Exploring the Impact of Remote Work on Productivity: A Systematic Review. 2024, p. 1–14.

20. PwC. The Future of Remote Work: Trends and Insights. 2023.

21. SHRM. The Future of Work: Remote and Hybrid Models. 2023, www.shrm.org/resourcesandtools/hr-topics/technology/pages/future-of-remote-hybrid-work.aspx: Accessed: 01.04.2025.

22. TechCrunch. How Remote Work Is Changing the Tech Industry. 2023, www.techcrunch.com/2023/remote-work-and-tech-industry: Accessed: 01.04.2025.

23. World Economic Forum. The Future of Jobs: Remote Work and Employment Trends. Jan. 2024, https://www.weforum.org/stories/2024/01/remote-global-digital-jobs-whitepaper: Accessed: 01.04.2025.

WORKS CITED

1. Baghdasaryan Firdus, Gasparyan Anahit. «Hakatwgnajhamayin kar'avarman mijocar'umneri mijazgayin ev hayastanyan p'ord'y' koronavirusayin hamavaraki paymannerum». Gitakan Arcax, «Arcax» hrat., [International and Armenian Experience of Anti-Crisis Management Measures in the Context of the Coronavirus Pandemic. Scientific Artsakh, "Artsakh" Publishing House, No. 2, Yerevan, 2023], N 2, Erevan, 2023, e'j 168-182: (in Armenian)

2. HH Azgayin jhoghov. «HH Ashxatanqayin o'rensgirq (2024t'. p'op'oxut'yunnerov)». [National Assembly of the Republic of Armenia. Labour Code of the Republic of Armenia (with amendments of 2024)],

https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=185327: Accessed: 01.04.2025: (in Armenian)

REMOTE WORK AND ITS ROLE IN EMPLOYMENT SYSTEM

ANNA MAKSUDYAN
Yerevan State University,
Master's Program in HRM, Head
Ph.D. in Economics, Associate Professor,
Yerevan, the Republic of Armenia

ZHENYA MIRIMANYAN
Yerevan State University,
Master's Program in HRM, Graduate Student,
Yerevan, the Republic of Armenia

The purpose of this study is to examine the role of remote work in the labor market of the Republic of Armenia (RA) by analyzing common perceptions about it, as well as its necessity and specific characteristics.

The objectives of this research are to examine the current trends in the adoption of remote work and its significance in the Armenian labor market, to analyze its main advantages and challenges with reference to international experience, and to develop practical tools and recommendations that can support the effective organization of remote work in Armenia.

The study was conducted using a mixed-methods approach, combining qualitative and quantitative data through an online survey. A structured questionnaire was developed for data collection, completed by 133 participants. The analysis was carried out using descriptive methods and thematic grouping to identify the features and perceptions of remote work implementation.

The study concludes that the effectiveness of remote work depends on several fundamental factors, most notably clear and continuous communication between employees and management, adequate technical security, and the precise definition and measurability of work objectives. The interplay of these elements fosters an environment conducive to higher employee productivity and the preservation of work quality, regardless of physical location. Accordingly, the application of remote work in Armenia is expected to expand in the coming years, supporting the attainment of organizational strategic goals while simultaneously enhancing employee engagement and satisfaction.

Keywords: *remote work, labor market, management, work-life balance, flexibility, efficiency, autonomy, engagement, motivation.*

ДИСТАНЦИОННАЯ РАБОТА И ЕЁ РОЛЬ В РЕГУЛИРОВАНИИ СИСТЕМЫ ЗАНЯТОСТИ

АННА МАКСУДЯН
руководитель магистерской программы по управлению человеческими ресурсами Ереванского государственного университета,
кандидат экономических наук, доцент,
г. Ереван, Республика Армения

ЖЕНЯ МИРИМАНЯН
магистрант программы по управлению человеческими ресурсами Ереванского государственного университета,
г. Ереван, Республика Армения

Цель исследования — изучить роль дистанционной работы на рынке труда Республики Армения (РА), проанализировав существующие представления, необходимость и особенности данного явления. Задачи исследования:

- изучить тенденции распространения дистанционной работы и её роль на рынке труда РА;
- проанализировать положительные и отрицательные стороны дистанционной работы с учётом международного опыта;
- предложить инструменты, способствующие эффективной организации дистанционной работы в Армении.

Исследование основано на комбинированной методологии, сочетающей качественные и количественные данные, собранные с помощью онлайн-опроса. Была разработана структурированная анкета, которую заполнили 133 участника. Анализ данных проводился с использованием описательных методов и тематической группировки для выявления особенностей и восприятия дистанционной работы.

Основной вывод исследования заключается в том, что эффективность дистанционной работы зависит от ряда ключевых факторов, среди которых особенно важны чёткая и постоянная коммуникация между сотрудниками и руководством, достаточное техническое обеспечение, а также ясное определение и соизмеримость рабочих целей. Совокупность этих факторов способствует повышению производительности труда и сохранению качества работы вне зависимости от физического местонахождения. Следовательно, ожидается, что внедрение дистанционной работы в Армении будет активно развиваться в ближайшие годы, обеспечивая как достижение стратегических целей организаций, так и вовлеченность и удовлетворенность сотрудников.

Ключевые слова: *дистанционная работа, рынок труда, управление, баланс работа-жизнь, гибкость, эффективность, автономия, вовлеченность, мотивация.*

ՄԵՆԵՋՄԵՆԹԻ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՀՀ-ՈՒՄ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՄՈԴԵԼՆԵՐԻ ՀԱՄԱԴՐՄԱՄԲ *

ՀՏԴ 330.3 DOI: 10.52063/25792652-2025.2.25-324

ԱՐԹՈՒՐ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ
Երևանի պետական համալսարանի
Իջևանի մասնաճյուղի տնտեսագիտության ֆակուլտետի
ընդհանուր տնտեսագիտության ամբիոնի դասախոս,
«Արեգակ» ունիվերսալ վարկային կազմակերպության մասնաճյուղի
կառավարիչ,
տնտեսագիտության թեկնածու,
ք. Աբովյան, Հայաստանի Հանրապետություն
artur.muradyan@ysu.am
ORCID: 0009-0000-8128-8082

Ուսումնամեթոդական սույն հոդվածի նպատակն է ներկայացնել մենեջմենթի հիմնախնդիրները ՀՀ-ում՝ համադրելով այն ժամանակակից կառավարման մոդելների հետ, ինչպես նաև սովորեցնել ուսանողներին կատարել թիմային վերլուծություն՝ ընդգծելով կառավարման տարբեր մոդելների կարևորությունը պետության և բիզնեսների զարգացման տեսանկյունից:

Վերոնշյալ նպատակին հասնելու համար ուսումնասիրվել են մենեջմենթի հինախնդիրները ՀՀ-ում, ներկայացվել են ժամանակակից կառավարման մոդելները:

Հոդվածում ներկայացվող մեթոդիկան կիրառվել է ԵՊՀ Իջևանի մասնաճյուղի տնտեսագիտության ֆակուլտետում դասավանդվող մենեջմենթ առարկայի շրջանակներում 2018-2025թթ. ուսումնական տարիների ընթացքում, որի համար հիմք են հանդիսացել ներկայացված տեսական դրույթները և իրականացված բազմաթիվ հետազոտական աշխատանքներ: Դասավանդման մեթոդիկան ունի գործնական աշխատանքների կազմակերպման հստակ կոմպոնենտ, ինչը թույլ է տալիս առավել արդյունավետ իրականացնել գործնական պարապմունքները և ապահովել ուսանողի կարողությունների ձևավորման ու զարգացման գործընթացը: Գործնական պարապմունքներն իրականացվել են խմբային և անհատական բազմապրոֆիլ աշխատանքների միջոցով: Վերլուծվել են կառավարման տարբեր մոդելներ, ուսանողները ներկայացրել են հայկական կառավարման մոդելի իրենց տեսլականը: Ուսանողները հանձնարարությունները ներկայացրել են գրավոր (հետազոտական աշխատանքի պահանջներին համապատասխան) և բանավոր (պրեզենտացիաների միջոցով):

Դասավանդման ընթացքում ստացվում են հետևյալ վերջնարդյունքները՝ կառավարման մոդելների առանձնահատկությունների ներկայացում, մոդելների համեմատական վերլուծություն, ՀՀ կառավարման մոդելի ձևավորման խնդիրների ուսումնասիրում, հայկական կառավարման մոդելի դուրսբերում, թիմային աշխատանքի հմտությունների ձևավորում, մասնագիտական գրավոր խոսքի հղկում, մասնագիտական բանավոր խոսքի զարգացում:

* Հոդվածը ներկայացվել է 02.05.2025թ., գրախոսվել՝ 21.07.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.09.2025թ.:

Հիմնաբառեր՝ *մենեջմենթ, վերջնարդյունք, կարողություն, կառավարման մոդել, ուսումնամեթոդական, հիմնախնդիր, նորարարություն:*

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Այսօր աշխարհում գրեթե բոլոր զարգացած երկրները տարբերվում են իրենց ուրույն կառավարման մոդելներով, ինչը արդիական է դարձնում կառավարման ժամանակակից մոդելների ուսումնասիրումը: Վերջիններս ունեն ազգային առանձնահատկություններ, սերտորեն կապված են երկրի տնտեսական զարգացման մակարդակի, մշակույթի, ազգային հատկանիշների հետ: ՀՀ-ում մենեջմենթին նվիրված բազմաթիվ աշխատանքներ կան, սակայն ուսումնամեթոդական հոդվածում մենք փորձել ենք նորովի մոտենալ վերլուծությանը՝ ներկայացնելով մենեջմենթի հիմնախնդիրները ՀՀ-ում՝ ժամանակակից կառավարման մոդելների համադրմամբ: Հոդվածում ներկայացված տեսական դրույթները հիմք են հանդիսացել ԵՊՀ ԻՄ-ում դասավանդվող «Մենեջմենթ» առարկայի գործնական պարապմունքները արդյունավետ կազմակերպելու համար:

«Կառավարման մոդել» հասկացությունը պետությունների և բիզնեսի կառավարման առանցքային տարրերից է: Ըստ Ֆ. Թեյլորի կառավարման մոդելը գյուտ չէ, այլ էվոլյուցիա (Studfile 2012) Կառավարման հայտնի մոդելներն ունեն էական տարբերություններ, որոնք հաշվի են առնում կոնկրետ երկրի առանձնահատկությունները, սոցիալ-տնտեսական զարգացումը, բնակիչության մտածելակերպը և կենսամակարդակը (Bigenc 2023): Կառավարման մոդելը տեղեկատվական, աշխատանքային, ֆինանսական և տեխնոլոգիական ռեսուրսների ամբողջություն է (Moscow Mba, 2024): Կառավարման բիզնես մոդելը նկարագրում է այն գործընթացը, թե ի՞նչ արժեքներ է ստեղծում կազմակերպությունը, ինչպե՞ս է ձևավորում և անցնում իր ռազմավարական զարգացման ուղին՝ նպատակների իրագործման միջոցով հասնելով իր իսկ առաքելությանը (ACBA 2021): Ուսումնամեթոդական հոդվածի ընթացքում կառանձնացնենք առավել հայտնի և կայացած մոդելները:

ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՄՈԴԵԼՆԵՐ

Ճապոնական կառավարման մոդել

Ճապոնական մոդելը աշխարհում ամենաարդյունավետներից մեկն է: Այն հիմնված է «Մենք բոլորս մի ընտանիք ենք» փիլիսոփայության վրա: Ճապոնական մենեջմենթի հիմնական խնդիրը աշխատողների հետ լավ հարաբերությունների հաստատումն է (Валовой 226-227): Մոդելի առանձնահատկություններն են (Սուվարյան 402-404).

- «ցմահ վարձման համակարգը»,
- աշխատավարձի յուրահատուկ մոդելը (վարձատրությունն ավելանում է տարիքի և ստաժի հետ),
- կազմակերպության ներսում գործող արհմիությունները,
- «էգալիտարիզմը»՝ հավասարությունը:

Ճապոնական կառավարման հիմքը նպատակային կառավարումն է՝ «չեն լինում վատ զինվորներ, լինում են վատ գեներալներ» սկզբունքով (Վարդանյան 639): Ճապոնիան աշխարհում առաջինն էր, որ զարգացրեց ժամանակակից կառավարումը «մարդկային դեմքով»: Առաջնային է դարձել «մեր հարստությունը մարդկային ռեսուրսներն են» սկզբունքը: Առանձնանում է «նիհոնսի-կիկէյիհո» երևույթը, որը էթնոմշակութային ավանդույթների և այլ գաղափարների սինթեզ է ազգային մտածողության ճապոնական մոտեցմամբ: Աշխատանքի գնահատումն իրականացվում է թիմային նորմերի հիման վրա: Ղեկավար անձնակազմի ընտրությունը կատարվում է ընկերության աշխատողների՝ առավել ազնիվ, պարկեշտ և աշխատասեր աշխատակիցներից:

Հարավ-կորեական կառավարման մոդել

Հարավային Կորեան կարճ ժամանակում աղքատ գյուղատնտեսական երկրից վերածվեց զարգացած տեխնոլոգիաներով նորարար երկրի (Dzen 2023): Մոդելին բնորոշ են.

- նորարարության բարձր աստիճան,
- սերտ համագործակցություն պետության և բիզնեսների միջև,
- ամուր կորպորատիվ մշակույթ,
- նորարարության և հաճախորդների բավարարվածության եզակի համադրություն,
- ընկերությունների մեծ մասը ընտանեկան են, «Ես» մոդելը համակցված է «Մենք» սոցիալական մոդելի հետ:

Ներդնելով նոր տեխնոլոգիաներ՝ բիզնեսները ձգտում են դիֆերսիֆիկացված ծառայությունների միջոցով բավարարել հաճախորդների կարիքները: Առանցքային է բիզնեսի ամուր կապը պետության հետ: Հարավային Կորեան այսօր դարձել է բազմաթիվ ոլորտներում համաշխարհային առաջատարներից մեկը (na-journal, 2020):

Չինական կառավարման մոդել

Չինական կառավարման մոդելի հիմքերը եկել են կայսերական կառավարման ժամանակներից (Zhibin Zhang 270–282): Մեծ է կոնֆուցիականության ազդեցությունը: Կարևոր է պետական ապարատի դերը, հիերարխիան և կարգապահությունը: Այն առանձնանում է ավանդույթների և մտածելակերպի կայունությամբ: Մոդելի հիմնական բնութագրերն են՝ համահունչություն, հարմարեցում, ճկունություն, փոխադարձություն, բարդություն, դինամիզմ, խիստ կարգապահություն, օրիգինալ կառավարման ոճ, հոգևոր արժեքներ (Qijie Xiao 47-89): Չինական մոդելին բնորոշ է ռազմավարական մտածելակերպը: Կարևորվում են հետևյալ սկզբունքները՝ կոմունիստական կուսակցության վերահսկողություն, արժանիք և խիստ ընտրություն, անընդհատ վերապատրաստում և զարգացում, կոլեկտիվիզմ և թիմային աշխատանք, անվտանգություն և սոցիալական երաշխիքներ:

Ամերիկյան կառավարման մոդել

Ամերիկյան կառավարման մոդելը հիմնված է կառավարման դասական ուղղության վրա, որը ձևակերպել է կառավարման վարչական դպրոցի հիմնադիր Անրի Ֆայոլը (Мексон, Альберт, Хедури 492): Մոդելին բնորոշ հիմնական գործոններից մեկը քաղաքացիների ժողովրդավարությունն է և նրանց՝ աշխատանքի ու կրթության ձգտումը: Ամերիկյան մոդելի հիմնադիրը Թեյլորն է, չնայած մեծ նշանակություն են ունեցել նաև Ֆորդը, Մայոն և Մաքգրեգորը: Այն կիրառվում է ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի, Ավստրալիայի, Կանադայի, Նոր Զելանդիայի, ինչպես նաև աշխարհի շատ այլ երկրների կողմից (Мартшев 944): Մոդելն իր մեջ ներառում է մարդկային հարաբերությունների տեսությունը, իրավիճակային մոտեցումը և ռազմավարական կառավարումը (Зайцев, Соколова 414): Ըստ Փիթեր Դրաքերի՝ «Կառավարումը յուրաքանչյուր կազմակերպության հատուկ և որոշիչ կառուցվածքն է» (Друкер, Макьярелло 704): Ամերիկացի մենեջերը «անհատապաշտի» կերպար է, որի համար առաջնայինը առաջխաղացման միջոցով անձնական հաջողության հասնելն է (Попов 152): Մոդելին բնորոշ են՝ ղեկավարության նույնացումը բաժնետերերի հետ, բաժնետերերի հավասարությունը, ֆինանսական թափանցիկությունը (Ստեփանյան 482-489): Այն կիրառում են այնպիսի հսկաներ, ինչպիսիք են «General Motors»-ը, «General Electric»-ը, «Emerson»-ը, «Caterpillar»-ը և այլն («Կորպորատիվ կառավարման անգլոամերիկյան մոդելը»):

Գերմանական կառավարման մոդել

Գերմանական կառավարման մոդելի հիմնադիրը հայտնի գերմանացի գիտնական, սոցիոլոգ և տնտեսագետ Մ. Վեբերն է, որի կարծիքով կառավարումը պետք է իրականացվի բացառապես ռացիոնալ հիմունքներով (Вебер 704): Մոդելին բնորոշ են՝ բարձր որակը և մրցունակությունը, որակի և բավարարվածության համադրումը, նորարար լինելը, սոցիալական բարձր պատասխանատվությունը և այլն**:** Կարևորվում են աշխատակիցներին աջակցությունը, կրթությունը և վերապատրաստումները, մոտիվացիոն ճկուն համակարգը (Миннебаева, Ахметова 1267-1269): Ղեկավարները ստեղծում են բարձր կորպորատիվ մշակույթ՝ զուգորդելով կազմակերպության և աշխատակիցների շահերը: Մասնագիտական ուսուցումը լավագույններից մեկն է աշխարհում (Маркеева Байрта 123-124): Որակավորված աշխատողների մոտ 70%-ը ունեն հիմնական մասնագիտական աշխատանք:

Սկանդինավյան կառավարման մոդել

«Կապիտալիզմի բարեկեցության երեք ձևերը» գրքի հեղինակ Գ. Էսպին-Անդերսոնը առանձնացնում է սոցիալական մոդելի հետևյալ դասակարգումը՝ սոցիալ – ժողովրդավարական, պահպանողական, ազատական (Esping-Andersen 248): Սոցիալ – ժողովրդավարական մոդելի իրավական հիմքը լրիվ զբաղվածության քաղաքականությունն է: Սոցիալ – դեմոկրատական մոդելը անվանում են սկանդինավյան, որի հիմնական սկզբունքը ունիվերսալիզմն է (Ferrera 17-37): Բոլորը հավասար են անկախ տարիքից և սեռից: Պետությունը ծանր սոցիալ-տնտեսական վիճակը հաղթահարելու բեռը վերցնում է իր վրա (Борко, Каргалова, Ковальский 236): Կառավարումն իրականացնում է պատասխանատվության, արդարության և համագործակցության սկզբունքներով (Тэтчер 504): Հատուկ նշանակություն է տրվում սոցիալական համագործակցության զարգացմանը և բիզնեսի սոցիալական պատասխանատվությանը (Вайнштейн 156): Ա. Սապիրը գտնում է, որ սոցիալական պետության եվրոպական մոդելը ընդհանուր արժեքների վրա հիմնված մի յուրահատուկ համակարգ է (Борко, Каргалова, Ковальский 147): Մոդելին բնորոշ են՝ սոցիալական, իրավական ծառայության և ապահովագրական զարգացած համակարգեր, հարկերի բարձր մակարդակ: Շվեդ տնտեսագետ Ա. Լինդբեկի կարծիքով երկրի զարգացման համար կարևոր են ապահովագրությունները (Линдбек 306): 1941-1944 թվականների պատերազմից հետո ԽՍՀՄ ռազմատուգանքները թույլ տվեցին Ֆինլանդիայում անցկացնել մեծ բարեփոխումներ: Արդյունքում վերջինս աղքատ գյուղատնտեսական երկրից վերածվեց արդյունաբերական զարգացած երկրի (Kettunen 225-247): Կենսաթոշակային օրենսդրությունը, կրթական նոր համակարգը հնարավորություն էին տալիս անվճար շարունակելու ուսումը: Նոր մոդելի շնորհիվ Դանիայում տեղի ունեցավ տնտեսական հեղաշրջում, երկիրը կարճ ժամանակում վերածվեց զարգացած պետության (Broberg, Roll-Hansen 294):

Ֆրանսիական կառավարման մոդել

Ֆրանսիան մտնում է մարդկային զարգացման շատ բարձր մակարդակ ունեցող երկրների խմբի մեջ՝ ըստ ՄԱԶԾ-ի մարդկային զարգացման զեկույցի (HDI 0.893) զբաղեցնելով 20-րդ տեղն աշխարհում (Комиссарова 26-27): «Շրջանառության մասին» օրենքով սահմանվում են ֆրանսիական բիզնեսի իրավունքի հիմնական սկզբունքները: Մեծ տարածում ունեն բաժնետիրական ընկերությունները: Վերջիններս հիմնականում պետական են՝ արդյունաբերական բիզնեսներ, խոշոր բանկեր: Կապիտալի մեծ մասը պատկանում է կա՛մ պետությանը, կա՛մ մեկ այլ պետական ընկերության: Ֆրանսիան տարբերվում է ԵՄ այլ երկրներից պետական մենաշնորհներով (Երկաթուղիների ազգային ընկերություն, «Էյր Ֆրանս», «Électricité de France», Միջուկային նյութերի գլխավոր ընկերություն, Փոստի և կապի գլխավոր տնօրինություն և այլն): Պետական կարգավորման համակարգն անցել է զարգացման

մի քանի փուլ՝ պետական խիստ կարգավորումից մինչև ինդիկատիվ պլանավորում՝ հավասար մոտեցում պետական և մասնավոր բիզնեսի համադրությամբ:

Սինգապուրյան կառավարման մոդել

Սինգապուրյան մոդելը հիմնված է կոռուպցիայի դեմ խիստ պայքարի, քաղաքակիրթ պետական կառավարման, տնտեսական խթանման միջոցառումների վրա: Կառավարությունը կենտրոնացել է երկրի կայունացման և տնտեսական վերակառուցման վրա (Jayaram 39-48): Սինգապուրը համարվում է ամենաթափանցիկ և ամենաարդար երկրներից մեկն աշխարհում: Խրախուսվում են օտարերկրյա ներդրումները, խստորեն վերահսկվում է սոցիալական և տնտեսական միջավայրը՝ չխանգարելով շուկայի ազատ գործունեությանը: Ստեղծվել է միջազգային բիզնեսի հարթակ՝ քաղաքականությունը և օրենքները հարմարեցնելով միջազգային ստանդարտներին: Կառավարումը կենտրոնացված է, ղեկավարները պրոֆեսիոնալ են, մասնագիտական որակավորումը բարձր, ունակ են ընդունելու ռազմավարական և իրավիճակային որոշումներ (Low 13):

Հրեական կառավարման մոդել

Հրեա գիտնական Ռաբբի Նաչմանիին է պատկանում հետևյալ խոսքը. «Եթե վաղը ավելի լավը չես, քան այսօր, ապա ինչի՞դ է պետք վաղը», ինչն առավելագույնս բնորոշում է հրեական մոդելը («Еврейские законы больших денег»): Բարձր է գնահատվում մտքի գրոհը, բաց հաղորդակցության ոճը թույլ է տալիս բոլորին հայտնել կարծիքներ (“Israeli Business Culture”): Ղեկավարը համարվում է թիմից մեկը, սակայն ընդունված է վիճել նրա հետ կամ հակասել նրան: «Forbes»-ի լավագույն տասնյակի մոտ 40%-ը հրեաներ են (“THE WORLD'S REAL-TIME BILLIONAIRES”): Ռուսական «Forbes»-ի ցուցակում նրանք կազմում են ավելի քան 20%: Հրեական հաջողության ֆենոմենն ուսումնասիրել է հրեա մարքեթոլոգ Դմիտրի Սենդերովը «Մեծ փողի հրեական օրենքներ» գրքում (“125 миллиардеров России. Рейтинг Forbes 2024”): Կառավարման մոդելը անմիջական է, անկեղծ և երբեմն կոպիտ: Նրանք հաճախ շփվում են «վեճային» և միշտ բացահայտ արտահայտում են իրենց կարծիքը: Հրեաները որդեգրել են «Lean Start Up» փիլիսոփայությունը և կիրառում են «արագ ձախողում, հաճախ ձախողում, ձախողում առաջ» մտածելակերպը (Lautman “Israeli Business Culture”): Մոդելին բնորոշ են՝ կանոնների և վերջնաժամկետների խախտումը, ընտանեկան ժամանցը, հիերախիայի նկատմամբ անտարբերությունը:

ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՄՈԴԵԼԻ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀՀ-ՈՒՄ

ՀՀ կառավարման մոդելի վրա մեծ ազդեցություն է ունեցել կառավարման խորհրդային մոդելը: 70 տարիների ընթացքում ձևավորված փորձը և կապը հետսովետական երկրների հետ մի կողմից, մյուս կողմից նոր մոդելների ներխուժումը ՀՀ և տարբեր երկրների կողմից իրականացվող նեդրումները, ստեղծեցին իրարամերժ կառավարման մոտեցումներ՝ թե՛ մասնավոր և թե՛ պետական ոլորտներում: Հայկական կառավարման մոդելի ձևավորման գործընթացում առկա են բազմաթիվ խնդիրներ, որոնք կփորձենք ներկայացնել ստորև:

Հայ մեծ ռազմական գործիչ, փիլիսոփա Գարեգին Նժդեհի «Ընտանիք-ազգ-պետություն» գաղափարը լավագույնս ընդգծում է այն հենասյուները, որոնք կարող են հիմք դառնալ հայկական կառավարման մոդելի կայացման համար (Գինոսյան 2015): Ըստ Ջոն Քոմոնսի՝ «կապիտալիստական կարգերի հակամարտությունների արդյունքում տարաձայնություններ, հակասություններ և եկամտի անարդար բաշխում է առաջանում շուկայի տարբեր մասնակիցների միջև, պետությունը հանդես է գալիս որպես «արբիտր»» (Commons 432): «Management Mix» խորհրդատվական և ուսուցողական ընկերության նախագահ Րաֆֆի Սեմերջյանը ՀՀ ղեկավարներին

բաժանել է չորս կատեգորիաների՝ հետխորհրդային մտածելակերպ ունեցող, ավանդական, ժամանակակից և հետմոդեռն կամ հեռանկարային ղեկավարներ (Սեմերջյան): «Grant Thornton Amyot» ընկերության տնօրեն Գագիկ Գյուլբուդաղյանը համարում է, որ «Հայկական կառավարման մոդելի ռազմավարական խնդիրը կորպորատիվ կառավարման ժամանակակից սկզբունքների մակերեսային կիրառումն է (“How to align human capital with global business objectives”): Հայական մոդելը պատկերացնելու համար համեմատականներ անցկացնենք երկու ծայրահեղ տարբեր՝ ճապոնական և ամերիկյան մոդելների հետ (Տե՛ս աղյուսակ 1):

Աղյուսակ 1. Կառավարման մոդելի ճապոնական, ամերիկյան և հայկական մոտեցումների տարբերությունները

Ճապոնական մոդել	*Հայկական մոդել*	*Ամերիկյան մոդել*
Կոլեկտիվիզմ	Անհատականություն	Անհատականություն
Ոչ ֆորմալ շփում	Անձնակազմի և ղեկավարության ֆորմալ շփում	Ֆորմալ շփում
Հորիզոնական կարիերա (գերակշռող)	Ուղղահայաց կարիերա (գերակշռող)	Ուղղահայաց կարիերա (գերակշռող)
Աշխատավարձ՝ ըստ ավագության և ըստ աշխատած տարիների	Աշխատավարձ՝ ըստ պաշտոնի	Աշխատավարձ՝ ըստ պաշտոնի և կատարված աշխատանքի
Խմբային / թիմային աշխատանք, փոխօգնություն	Մրցակցություն անձնակազմի միջև, թույլ արտահայտված թիմային աշխատանք	Մրցակցություն անձնակազմի միջև, անհատական արդյունքների գերակայում
Ներքևից վերև որոշումների ընդունում՝ առանց շտապելու, համաձայնեցված	Վերևից ներքև անհատական որոշումների արագ ընդունում ՝ հաճախ ձևականորեն համաձայնեցված	Որոշումների կայացման հստակ հիերարխիա, անհատի պատասխանատվության բարձր մակարդակ

Վերլուծելով կառավարման ժամանակակից մոդելները՝ նկատում ենք, որ բոլոր դեպքերում առաջնային է մարդկային ռեսուրսների արդյունավետ կառավարումը: Ըստ Գարի Դեսլերի՝ այն ղեկավարների կողմից անձնակազմի հետ տարվող աշխատանքների մեթոդների ու եղանակների ամբողջություն է, որն իր մեջ ներառում է աշխատողների ընտրությունը, հավաքագրումը, ուսուցումը, գնահատումը, կատարելագործումը և վարձատրումը:

Ըստ Շապիրոյի՝ մարդկային ռեսուրսների արդյունավետ կառավարումը՝ կադրեր ներգրավելու, նրանց արդյունավետ օգտագործելու, ինչպես նաև մասնագիտական ու սոցիալական զարգացումն ապահովելու անընդհատ գործընթաց է (Шапиро, Шатаева 5, 29): Կառավարման օբյեկտ են կազմակերպության աշխատողները՝ մասնագետները, ղեկավարները, որոնց նկատմամբ իրականացվում են կառավարչական տարբեր գործառույթներ (Базаров, Еремина 106-108): Կառավարման սուբյեկտներ են ղեկավար ապարատի ստորաբաժանումներն ու անհատները, որոնք իրականացնում են անձնակազմի կառավարման գործառույթները (Кибанова 110): Կառավարման մոդելներում շատ կարևոր է մարդկային ռեսուրսների պլանավորման գործընթացը, որն իրականացվում է երեք փուլերով՝ առկա ռեսուրսների գնահատում, ապագա պահանջի գնահատում, ապագա պահանջի բավարարման ծրագրերի մշակում (Սուվարյան 391):

ԵԶՐԱՀԱՆԳՈՒՄՆԵՐ

Ամփոփելով ուսումնամեթոդական հոդվածը՝ կատարենք հետևյալ եզրահանգումները.

ՀՀ կառավարման մոդելի կայացման հիմնական խնդիրներն են.

- անձի առաջնահերթությունները ի հակադրումն թիմի(խմբի),
- թերի մասնագիտական կարողությունները և դրանք զարգացնելու թույլ հեռանկարները,
- ազգային-պետական գաղափարախոսության բացակայությունը,
- օրենքների հանդեպ անվստահությունն ու դրանք շրջանցելու համատարած փորձերը,
- բարձր կոռուպցիոն ռիսկերը,
- կրթություն-աշխատաշուկա թույլ արտահայտված կապը,
- պետական և մասնավոր ոլորտների տարբերվող մոտեցումները,
- կրթական ցածր ցենզը և այլն:

Վերոնշյալ խնդիրները լուծելու համար անհրաժեշտ է իրականացնել մի շարք գործողություններ, ինչպիսիք են.

- խիստ գործող օրենսդրական դաշտի կիրառում, որը պետք է վերաբերի բոլորին առանց բացառությունների՝ թե՛ մասնավոր և թե՛ պետական ոլորտներում,
- կոռուպցիայի նվազագույն, գրեթե զրոյական մակարդակ,
- կրթական արժեքների վերանայում, պրոֆեսիոնալ կրթական համակարգի ներդրում,
- կրթական հաստատությունների և բիզնես շուկայի միաձուլում,
- մարդկային ռեսուրսների կառավարման ճկուն համակարգի մշակում, կարիերայի աճի հստակ մշակված ձեռագիր,
- կորպորոտիվ մշակույթի ձևավորման և ռազմավարական կառավարման մոտեցումների կիրառում,
- պետական և մասնավոր ոլորտների միասնական կառավարման մոտեցումների ձևավորում,
- սոցիալական ապահովվածության ճկուն ծրագրեր:

ՀՀ առաջնահերթ խնդիրներից պետք է լինի կառավարման կայացած մոդելների ուսումնասիրումը և մեր մշակույթին և ազգային արժեքներին համահունչ նոր մոդելի ներդրումը, ինչն ուղղված կլինի կառավարման արդյունավետության բարձրացմանը, կարիերայի շարունակական աճի ապահովմանը, սոցիալական արդարության ստեղծմանը: Հայկական կառավարման մոդելի հիմքում պետք է լինի «Մեկը բոլորին և բոլորը մեկին» սկզբունքը: Առաջնայինը թիմային գաղափարի և արդյունքի բարձրացումն է, բոլորը պետք է ընդունեն, որ նվազագույն թիմային արդյունքը ծնում է անհատների համար լավագույն ձեռքբերումների: Աշխատակիցների համար հաճախ պետք է իրականացվեն մասնագիտական հմտությունների և որակների բարձրացմանն ուղված միջոցառումներ: Կորպորոտիվ մշակույթը պետք է կապող օղակ լինի հասարակ աշխատակիցներից սկսած մինչև կազմակերպության սեփականատերեր:

Ինչպես վերլուծեցինք մեր ուսումնամեթոդական հոդվածի ընթացքում, ազգային-պետական կառավարման և բիզնեսների կառավարման մոդելների միջև գոյություն ունի ուղիղ կապ: Առանց պետության միջամտության և ազգային արժեքների, միասնական կառավարման մոդելի ձևավորումը գրեթե անհնար է: Պետական կառավարման մոդելը մի կողմից պետք է դառնա բիզնեսի կառավարման հիմնական շարժիչը, իսկ մյուս կողմից պետությունը բիզնեսներից պետք է սովորի արդյունավետ կառավարման գործիքների կիրառումը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Բիզնես մոդել CANVAS». *ACBA,* 2021 https://sme.acba.am/hy/article/business-model-canvas. Մուտք՝ 01.12.2024:
2. Գինոսյան Գագիկ, «Գարեգին Նժդեհ». 2015 https://houryiskanyan.wordpress.com/2015/03/14/%d5%a3%d5%a1%d6%80%d5%a5%d

5%a3%d5%ab%d5%b6-%d5%b6%d5 %aa%d5%a4%d5%a5%d5%b0/. Մուտք՝ 12.02.2025:

3. «Կորպորատիվ կառավարման անգլոամերիկյան մոդելը». *Quizlet*, Карточки 18.Կորպորատիվ կառավարման անգլոամերիկյան մոդելը | Quizlet. Մուտք՝ 28.04.2025:

4. Սեմերջյան Րաֆֆի. «Ձեռք բերել առաջնորդման հմտություններ թիմում գերազանց արդյունքներ ապահովելու համար». *Management mix*, Երևան, 2023:

5. Ստեփանյան Սարգիս. «Կորպորատիվ կառավարումը որպես կորպորատիվ արժեթղթերի շուկայի զարգացման գործոն», ՀՀ ԳԱԱ գիտական հոդվածների ժողովածու, 2009թ. էջ 482-489 https://arar.sci.am/Content/257229/file_0.pdf. Մուտք՝ 28.04.2025:

6. Սուվարյան Յուրի. *«Մենեջմենթ»*. Երևան, Տնտեսագետ, 2002, էջ 402-404:

7. Սուվարյան Յուրի. «*Մենեջմենթ».* Երևան, Տնտեսագետ, 2009, էջ 391:

8. Վարդանյան Աննա. «Անձնակազմի կառավարման ճապոնական համակարգի առանձնահատկությունները». *«ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՉԱՐԳԱՑՈՒՄ»*. 21-րդ դարի մարտահրավերներ և հնարավորություններ, ՀՊՏՀ 27-րդ գիտաժողով 2017 թ., նոյեմբերի 22-24, Երևան 2018, էջ 639:

9. Broberg Gunnar, Roll-Hansen Nils. “Eugenics and the Welfare State: Norway, Sweden, Denmark, and Finland”, Michigan State University Press 2005, p. 294.

10. Commons John. «Legal Foundation of Capitalism». With a new introduction by Jeffe Biddle & Warren Samuels, *Classics in Economics*, ISBN-10, ISBN-13, USA, 1995, p. 432.

11. Esping-Andersen Gosta. *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton University Press, USA, 1990, p. 248.

12. Ferrera Maurizio. “The “Southern Model” of Welfare State in social Europe”. *Journal of European Social Policy*, 6 (1), 1966, pp.17-37 https://estudogeral.sib.uc.pt/bitstream/10316/10862/1/Does%20a%20Southern%20European%20Model%20Exist.pdf. Accessed:29.04.2025

13. “How to align human capital with global business objectives”. *Grantthornton*, https://www.grantthornton.am/insights/growthiq/how-to-align-hum an-capital-with-global-business-objectives/. Accessed: 19.02.2025.

14. “Israeli Business Culture”. *Trainingcq*, https://www.trainingcq .com/israeli-business-culture-2/. Accessed: 04.04.2025.

15. Jayaram Rahul. «The Singapore Model: A Political and Economic Overview». *Journal of Contemporary Asia*, 2018, pp. 39-48.

16. Kettunen Pauli. The Nordic Welfare State in Finland. *Scandinavian Journal of History*, 2001, pp. 225-247.

17. Lautman Osnat. *Book Review of “Israeli Business Culture*. https://kathrynread.com/book-review-of-israeli-business-culture-by-osnat-lautman/. Accessed:10.02.2025.

18. Linda Low. «Governance and the Singapore State: A Model of Governance and Leadership», *Journal of Comparative Politics*, 2016, p. 13.

19. Qijie Xiao. “Towards a hybrid model? A systematic review of human resource management research on Chinese state-owned enterprises(1993–2017)”.2019,pp.47-89. https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/09585192.2019.1682030#abstract. Accessed: 29.04.2025.

20. “THE WORLD'S REAL-TIME BILLIONAIRES”. *Forbes*, https://www.forbes.com/real-time-billionaires/#3fa427a83d78. Accessed: 05.02.2025.

21. Zhibin Zhang. “Crowding Out Meritocracy? – Cultural Constraints in Chinese Public Human Resource Management”, Australian Journal of Public Administration, 2015,

vol. 74, no. 3, pp. 270–282, https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/1467-8500.12146. Accessed: 29.04.2025.

22. Базаров, Тахир, Еремин, Борис. *Управление персоналом.* Москва: ЮНИТИ, 2006, стр. 106-108.

23. Борко, Юрий, Каргалова, Марина, Ковальский, Николай. «Европейский Союз: прошлое, настоящее, будущее. Социальная политика». *Серия: Малая библиотека Европейского Союза. Издательство: Москва*., АЕВИС, 1996, стр. 147.

24. Борко, Юрий, Каргалова, Марина, Ковальский, Николай. «Европейский Союз: прошлое, настоящее, будущее. Социальная политика». *Серия: Малая библиотека Европейского Союза. Издательство: Москва*., АЕВИС, 1996, стр. 236.

25. Вайнштейн, Григорий. *Демографический фактор эволюции «социального государства» в Европе*. Полис 2012, №6., стр. 156.

26. Валовой, Дмитрий, *История менеджмента*. ИНФРАБ 1997, стр. 226-227.

27. Вебер, Макс. *Образ общества. Избранное*. Перевод с немецкого, Москва, Юрист 1994, стр. 704.

28. Волошин, Даниил. «Особенности корейской модели управления бизнесом: влияние японского менеджмента». «Научный аспект №2-2020» – Экономика и финансы, https://na-journal.ru/2-2020-ekonomika-finansy/2323-osobennos ti-korejskoj-modeli-upravleniya-biznesom-vliyanie-yaponskogo-menedzhmenta. Доступ получен: 15.04.2025.

29. Грухвина, Ольга. «Модель менеджмента». Научные теории, концепции, гипотезы, модели, *Bigenc*, 2023, https://bigenc.ru/c/model-menedzhmenta-ec2b0e. Доступ получен: 28.11.2024.

30. Десслер, Гари. *Управление персоналом*. Москва: БИНОМ, 2004, стр. 30.

31. Друкер, Питер, Макьярелло, Джозеф. *Менеджмент*. Москва, 2010, стр. 704.

32. «Еврейские законы больших денег»: 10 принципов успешных евреев. *Fomag*, https://fomag.ru/news/evreyskie-zakony-bolshikh-deneg-10-printsipov-uspeshnykh-evreev/. Доступ получен: 04.04.2025.

33. Зайцев, Леонид, Соколова, Мария. *Стратегический менеджмент.* Учебник. - М: Юристъ, 2002., стр. 414.

34. Кибанов, Ардальон*. Управление персоналом организации.* Москва: ИНФРА-М, 2005, стр. 110.

35. Комиссарова, Жанна, «Французская экономическая модель». Экономика зарубежных стран. Издание МГИМО МИД России | ISSN: 2713-0983 №3-4, 2013, стр. 26-27 https://mirec.mgimo.ru/2013/2013-03-04/francuzskaya-ekonomi cheskaya-model?utm_source=google.com&utm_medium= organic&utm_campaign=google.com&utm_referrer=google.com,Доступ получен: 23.04.2025.

36. «Корейский бизнес и бизнес-модели», *Dzen.ru*, 2023, https://dzen.ru/a/Y_DNG7DciS1onC8I. Доступ получен: 05.04.2025.

37. Линдбек, Ассарт. *Шведский эксперимент, Очерки о мировой экономике.* Выдающиеся экономисты мира в Московском центре Карнеги. Москва, 2002. стр. 306.

38. Маркеева, Байрта, Особенности менеджмента в современных немецких компаниях // Экономика и менеджмент инновационных технологий. 2014. № 3. Ч. 2, стр.123-124, https://ekonomika.snauka.ru/2014/03/3898, Доступ получен: 22.04.2025.

39. Маршев, Вадим*. История уптавлемческой мысли*. М. 2005 г., стр. 944.

40. Мексон, Майкл, Альберт, Майкл, Хедури, Франклин. *Основы управления*. Пер. С англ.-М., Дело 1992 г., стр. 492.

41. Миннебаева, Алина, Ахметова, Лейла. Особенности немецкой модели менеджмента,, "Economy and Society" N 4(13), 2014, стр.1267-1269 https://cyberleninka.ru/ article/n/osobennosti-nemetskoy-modeli-menedzhmenta, Доступ получен: 29.04.2025.

42. «Модели менеджмента, их классификация». Сравнительный менеджмент. Учебное пособие 2012, *StudFiles,* стр. 22-30 https://studfile.net/preview/5055082/page:8/. Доступ получен: 28.11.2024.

43. Попов, Александр. *Теория и организация американского менеджмента*. М.: МГУ, 1991., стр. 152.

44. Садкова, Мария. «Модели корпоративного управления: какую выбрать для компании?». *Moscow Business Academy*, 2024 https://moscow.mba/journal/modeli-korporativnogo-upravleniya-kakuyu-vybrat-dlya-kompanii. Доступ получен: 28.11.2024

45. Тэтчер, Маргарет. *Искусство управления (стратегия для меняющегося мира)*. Москва, Альпина паблишер, 2003, стр. 504.

46. Шапиро, Семен, Шатаева, Ольга. *Основы управление персоналом в современных организациях.* Москва: Гросс Медиа, РОСБУХ, 2008, стр. 5, 29.

47. “125 миллиардеров России. Рейтинг Forbes 2024”. *Forbes*, https://www.forbes.ru/milliardery/510650-125-milliarderov-rossii-rejting-forbes-2024. Доступ получен: 05.02.2025.

WORKS CITED

1. Biznes model CANVAS». ACBA, 2021 [Business Model CANVAS". ACBA, 2021] https://sme.acba.am/hy/article/business-model-canvas. Accessed: 01.12.2024: (in Armenian)

2. Ginosyan Gagik, «Garegin Njhdeh». 2015 https://houryiskanyan.wordpress.com/2015/03/14/%d5%a3%d5%a1%d6%80%d5%a5%d5%a3%d5%ab%d5%b6-%d5%b6%d5 %aa%d5%a4%d5%a5%d5%b0/. Accessed: 12.02.2025: ["Garegin Nzhdeh". 2015] (in Armenian)

3. «Korporativ kar'avarman angloamerikyan modely'». Quizlet, Карточки 18.Korporativ kar'avarman angloamerikyan modely' | Quizlet. Accessed: 28.04.2025: ["The Anglo-American Model of Corporate Governance"] (in Armenian)

4. Semerjyan Raffi. «D'er'q berel ar'ajnordman hmtut'yunner t'imum gerazan ardyunqner apahovelu hamar». Management mix, Erevan, 2023 ["Acquiring Leadership Skills to Ensure Excellent Results in a Team" Management mix, Yerevan, 2023] (in Armenian)

5. Step'anyan Sargis. «Korporativ kar'avarumy' orpes korporativ arjhet'ght'eri shukayi zargacman gorc'on» ["Corporate governance as a factor in the development of the corporate securities market", Collection of scientific articles of the RA NAS, 2009], HH GAA gitakan hodvac'neri jhoghovac'u, 2009t'. e'j 482-489 https://arar.sci.am/Content/257229/file_0.pdf. Accessed: 28.04.2025: (in Armenian)

6. Suvaryan Yuri. «Menejment'». Erevan, Tntesaget, 2002, e'j 402-404: ["Management". Yerevan, Economist, 2002], (In Armenian)

7. Suvaryan Yuri. «Menejment'». Erevan, Tntesaget, 2009, e'j 391: ["Management". Yerevan, Economist, 2009], (In Armenian)

8. Vardanyan Anna. «And'nakazmi kar'avarman Twaponakan hamakargi ar'and'nahatkut'yunnery'». «TNTESUT'YUN EV HASARAKUT'YAN ZARGACUM». 21-rd dari martahraverner ev hnaravorut'yunner, HPTH 27-rd gitajhoghov 2017 t'., noyemberi 22-24, Erevan 2018, e'j 639: Accessed: 12.02.2025: ["Peculiarities of the Japanese system of personnel management". "ECONOMY AND SOCIETY DEVELOPMENT". Challenges and Opportunities of the 21st Century, ASUE 27th Scientific Conference 2017, November 22-24, Yerevan 2018], (in Armenian)

9. Bazarov Tahir, Eremina Boris. Upravlenie personalom. Moskva: JuNITI, 2006,[Personnel Management. Moscu: UNITY, 2006] str 106-108.

10. Borko Jurij, Kargalova Marina, Koval'skij Nikolaj. "Evropejskij Sojuz: proshloe, nastojashhee, budushhee. Social'naja politika". Serija: Malaja biblioteka Evropejskogo Sojuza. Izdatel'stvo: Moskva., AEVIS, 1996, ["The European Union: Past, Present, Future. Social Policy". Series: Small Library of the European Union. Publisher: Moscow., AEVIS, 1996] str. 147.

11. Vajnshtejn Grigorij. Demograficheskij faktor jevoljucii "social'nogo gosudarstva" v Evrope. Polis 2012, №6.[The demographic Factor of the Evolution of the "Welfare State" in Europe. Polis 2012, No. 6.], str. 156.

12. «Valovoj Dmitrij, Istorija menedzhmenta. INFRAB 1997, [History of Management. INFRAB 1997] str. 226-227.

13. Veber Maks. Obraz obshhestva. Izbrannoe. Perevod s nemeckogo, Moskva, Jurist 1994[Image of Society. Selected. Translation from German, Moscow, Jurist 1994], str. 704.

14. Voloshin Daniil. «Osobennosti korejskoj modeli upravlenija biznesom: vlijanie japonskogo menedzhmenta». "Nauchnyj aspekt №2-2020" - Jekonomika i finansy, https://na-journal.ru/2-2020-ekonomika-finansy/2323-osobennos ti-korejskoj-modeli-upravleniya-biznesom-vliyanie-yaponskogo-menedzhmenta. ["Features of the Korean Business Management Model: The Influence of Japanese Management." "Scientific Aspect No. 2-2020" - Economy and Finance] Accessed: 15.04.2025.

15. Gruhvina Ol'ga. “Model' menedzhmenta”. Nauchnye teorii, koncepcii, gipotezy, modeli, Bigenc, 2023, https://bigenc.ru/c/model-menedzhmenta-ec2b0e. [“Management Model”. Scientific theories, concepts, hypotheses, models, Bigenc, 2023] Accessed: 28.11.2024.

16. Dessler Gari. Upravlenie personalom. Moskva: BINOM, 2004 [Personnel Management. Moscow: BINOM, 2004], str. 30.

17. Druker Piter, Mak'jarello Dzhozef. Menedzhment. Moskva, 2010 [Management. Moscow, 2010], str. 704.

18. «Evrejskie zakony bol'shih deneg»: 10 principov uspeshnyh evreev. Fomag ["Jewish laws of big money": 10 principles of successful Jews. Fomag”], https://fomag.ru/news/evreyskie-zakony-bolshikh-deneg-10-printsipov-uspeshnykh-evreev/. Accessed: 04.04.2025.

19. Zajcev Leonid, Sokolova Marija. Strategicheskij menedzhment. Uchebnik. - M: Jurist#, 2002. [Strategic Management. Textbook. - M: Jurist, 2002.], str. 414.

20. Kibanova Ardal'on. Upravlenie personalom organizacii. Moskva: INFRA-M, 2005 [Personnel Management of the Organization. Moscow: INFRA-M, 2005], str. 110.

21. Komissarova Zhanna, “Francuzskaja jekonomicheskaja model'”. Jekonomika zarubezhnyh stran. Izdanie MGIMO MID Rossii | ISSN: 2713-0983 №3-4, 2013 [“French Economic Model”. Economy of Foreign Countries. MGIMO University Publication | ISSN: 2713-0983 No. 3-4, 2013”], str. 26-27 https://mirec.mgimo.ru/2013/2013-03-04/francuzskaya-ekonomi cheskaya-model?utm_source=google.com&utm_medium=organicevutm_campaign=google.com&utm_referrer=google.com, Accessed: 23.04.2025.

22. “Korejskij biznes i biznes modeli”, Dzen.ru, 2023 [“Korean Business and Business Models”, Dzen.ru, 2023], https://dzen.ru/a/Y_DNG7DciS1onC8I. Accessed: 05.04.2025.

23. Lindbek Assarm. Shvedskij jeksperiment, Ocherki o mirovoj jekonomike. Vydajushhiesja jekonomisty mira v Moskovskom centre Karnegi. Moskva, 2002 [The Swedish Experiment, Essays on the World Economy. Outstanding Economists of the World at the Carnegie Moscow Center. Moscow, 2002]. str. 306.

24. Markeeva Bajrta, Osobennosti menedzhmenta v sovremennyh nemeckih kompanijah // Jekonomika i menedzhment innovacionnyh tehnologij. 2014. № 3. Ch. 2

[Features of Management in Modern German Companies // Economy and Management of Innovative Technologies. 2014. No. 3. Part 2], str.123-124, https://ekonomika.snauka.ru/2014/03/3898, Accessed:22.04.2025.

25. Marshev Vadim. Istorija uptavlemcheskoj mysli. M. 2005 g. [History of Management Thought. Moscow, 2005], str. 944.

26. Mekson Majkl, Al'bert Majkl, Heduri Franklin. Osnovy upravlenija. Per. C angl.-M., Delo 1992 g. [Fundamentals of Management. Per. From English.-M., Delo 1992], str. 492.

27. Minnebaeva Alina, Ahmetova Lejla, OSOBENNOSTI NEMECKOJ MODELI MENEDZhMENTA, "Economy and Society" N 4(13), 2014 [FEATURES OF THE GERMAN MANAGEMENT MODEL, "Economy and Society" N 4(13), 2014], str.1267-1269 https://cyberleninka.ru/ article/n/osobennosti-nemetskoy-modeli-menedzhmenta, Accessed: 29.04.2025.

28. “Modeli menedzhmenta, ih klassifikacija”. Sravnitel'nyj menedzhment. Uchebnoe posobie 2012, StudFiles [“Management Models, their Classification”. Comparative management. Study guide 2012, StudFiles], str. 22-30 https://studfile.net/preview/5055082/page:8/. Accessed: 28.11.2024.

29. Popov Aleksandr. Teorija i organizacija amerikanskogo menedzhmenta. M.: MGU, 1991. [Theory and organization of American management. M.: Moscu State University, 1991], str. 152.

30. Sadkova Marija. “Modeli korporativnogo upravlenija: kakuju vybrat' dlja kompanii?”. Moscow Business Academy, 2024 [“Corporate Management Models: Which One to Choose for the Company?”. Moscow Business Academy, 2024] https://moscu.mba/journal/modeli-korporativnogo-upravleniya-kakuyu-vybrat-dlya-kompanii. Accessed: 28.11.2024

31. Tjetcher Margaret. Iskusstvo upravlenija (strategija dlja menjajushhegosja mira). Moskva, Al'pina pablisher, 2003 [The Art of Management (Strategy for a Changing World). Moscow, Alpina Publisher, 2003], str. 504.

32. Shapiro Semen, Shataeva Ol'ga. Osnovy upravlenie personalom v sovremennyh organizacijah. Moskva: Gross Media, ROSBUH, 2008 [Fundamentals of Personnel Management in Modern Organizations. Moscow: Gross Media, ROSBUKH, 2008], str. 5, 29.

33. “125 milliarderov Rossii. Rejting Forbes 2024”. Forbes [“125 Billionaires of Russia. Forbes Rating 2024”. Forbes], https://www.forbes.ru/milliardery/510650-125-milliarderov-rossii-rejting-forbes-2024. Accessed: 05.02.2025.

BASIC ISSUES OF MANAGEMENT IN THE RA IN THE CONTEXT OF MODERN MANAGEMENT MODELS

ARTUR MURADYAN

Yerevan State University, Ijevan branch, Faculty of Economics
Specialization "General Economy", Ph.D. in Economics
Ijevan, the Republic Armenia
«Aregak» Universal Credit Organization, Branch Manager,
Abovyan, the Republic Armenia

The purpose of this educational and methodological article is to identify the main management challenges in the Republic of Armenia, to compare them with contemporary management models, and to provide students with the skills to conduct team-based analysis, while highlighting the significance of different management approaches in the context of both state governance and business development.

To achieve the above goal, the main problems of management in the Republic of Armenia were studied, modern management models were presented.

The methodology presented in the article was applied within the framework of the subject "Management," taught at the Faculty of Economics of the YSU Dependent Branch Ijevan during the 2018-2025 academic years, based on the presented theoretical aspects and numerous research works. The teaching methodology has a clear component of the organization of practical work, which makes it possible to more effectively conduct practical classes and ensure the process of formation and development of students' abilities. Practical classes were conducted through group and individual multidisciplinary work. Various management models were analyzed, students presented their vision of the Armenian management model. Students submitted their assignments in writing (as required by the research paper) and orally (through presentations).

During the course, the following results were obtained: presentation of the features of management models, comparative analysis of models, study of the problems of forming the RA management model, derivation of the Armenian management model, formation of teamwork skills, improvement of professional written speech, development of professional oral speech.

Keywords: *Management, final result, ability, management model, educational-methodical, problem, innovation.*

ОСНОВНЫЕ ВОПРОСЫ МЕНЕДЖМЕНТА В РА В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННЫХ МОДЕЛЕЙ УПРАВЛЕНИЯ

АРТУР МУРАДЯН
Преподаватель кафедры общей экономики
экономического факультета Иджеванского филиала
Ереванского государственногоуниверситета,
управляющий филиалом Универсальной кредитнойорганизации «Арегак»,
кандидат экономических наук,
г. Абовян, Республика Армения

Целью данной учебно-методической статьи является представление основных проблем управления в Республике Армения, их сравнение с современными моделями управления, а также обучение студентов проведению командного анализа, отмечая важность различных моделей управления с точки зрения развития государства и бизнеса.

Для достижения вышеуказанной цели были изучены основные проблемы управления в Республике Армения, представлены современные модели управления.

Представленная в статье методология была применена в рамках предмета «Менеджмент», преподаваемого на экономическом факультете Иждивенского филиала ЕГУ в течение 2018-2025 учебных годов, в основу которого легли представленные теоретические аспекты и многочисленные исследовательские работы. Методика преподавания имеет чёткий компонент организации практической работы, что позволяет более эффективно проводить практические занятия и обеспечивать процесс формирования и развития способностей студентов. Практические занятия проводились посредством групповых и индивидуальных многопрофильных работ. Были проанализированы различные модели управления, студенты представили свое видение армянской модели

управления. Студенты представляли свои задания в письменной форме (в соответствии с требованиями исследовательской работы) и устно (через презентации).

В ходе изучения курса получены следующие результаты: представление особенностей моделей управления, сравнительный анализ моделей, изучение проблем формирования модели управления РА, выведение армянской модели управления, формирование навыков работы в команде, улучшение профессиональной письменной речи, развитие профессиональной устной речи.

Ключевые слова: *управление, конечный результат, способность, модель управления, учебно-методический, проблема, инновация.*

EVALUATING THE MACROECONOMIC IMPACT OF FISCAL STRUCTURAL REFORMS: THE CASE OF ARMENIA *

UDC 338.1 *DOI: 10.52063/25792652-2025.2.25-338*

NARINE PETROSYAN
Armenian State University of Economics,
Chair of Applied Economics, Ph.D. Student,
Yerevan, the Republic of Armenia
np.narinepetrosyan@gmail.com
ORCID: 0000-0003-0272-5868
Scopus Author ID: 58782489300

The problem of evaluating structural reforms and their economic consequences is among the most debated topics in contemporary international academic discussions. The study of structural reforms implemented in Armenia's economy during the post-independence period shows that fiscal structural reforms occupy a central place among them. Therefore, this article aims to assess the macroeconomic role and impact of fiscal structural reforms as one of the key drivers of development in the economy of the Republic of Armenia, a small open transition economy.

For the purpose of evaluating the impact of fiscal structural reforms on key macroeconomic indicators, this article treats them as policy shocks, thereby bringing the analysis into the field of quantitative assessment and estimating their effects on the most essential macroeconomic variables. To achieve this, tools of econometric modeling, as well as statistical, analytical, and other methods, have been applied. Specifically, using the Structural Vector Autoregression (SVAR) model, the article evaluates the effects of reform shocks on tax revenues, public investment, public debt, private sector activity, price stability, and economic growth. The estimations are carried out in four directions — through fiscal, real, monetary, and combined macroeconomic models — in order to examine and assess the different transmission channels of reforms.

The research results demonstrate that fiscal structural reforms generate rapid and stable positive shifts in fiscal capacity, capital, productivity, and output, while simultaneously contributing to reducing inflation and lowering debt. The findings obtained through multifactor models confirm that fiscal structural reforms have a direct and significant impact on revenue collection and the efficiency of public investments, while at the same time gradually reducing public debt. In the real sector of the economy, reforms stimulate productivity and consumption in the initial stage, though they reduce private investment. Importantly, the results indicate that fiscal structural reforms explain a considerable share of the fluctuations observed in the main macroeconomic indicators, further confirming their central role in shaping key macroeconomic variables.

These outcomes emphasize the importance of credibility, consistency, and institutional depth of reforms in ensuring macro-fiscal resilience. This study contributes to the formation and deepening of empirical literature on reform

* Հոդվածը ներկայացվել է 02.07.2025թ., գրախոսվել՝ 14.08.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.09.2025թ.:

effectiveness by offering an applied methodology for quantifying reform shocks and their macroeconomic transmission mechanisms in small open economies.

Keywords: *Structural Reforms, Small Open Economy, Fiscal Structural Reforms, Armenia, Macroeconomic Stability, Transition Economies, Public Finance Reform.*

Introduction

Structural reforms are crucial for strengthening macroeconomic resilience and enhancing the institutional foundations of fiscal policy, particularly in transition and developing economies. Within this domain, *fiscal structural reforms* — encompassing tax policy modernization, expenditure restructuring, and the implementation of fiscal rules — are often regarded as key instruments to improve revenue mobilization, reallocate resources more efficiently, and anchor public debt sustainability. Despite their recognized importance, the dynamic macroeconomic consequences of fiscal structural reforms remain insufficiently quantified, especially in small open economies with institutional volatility and constrained policy space.

Armenia provides a relevant empirical context for examining these effects. As a post-Soviet transition economy, Armenia has undergone significant fiscal adjustments over the past two decades, supported by international institutions and national strategies. However, the aggregate macroeconomic impact of these reforms — particularly in terms of their propagation through key fiscal, real, and monetary indicators—has not been rigorously evaluated in a structural, model-based framework.

This study addresses this gap by employing a quarterly **Fiscal Structural Reform Index (FSRI)** — previously developed in related research — as a policy variable within four sectoral **Structural Vector Autoregression (SVAR)** models: fiscal, real, monetary, and combined macroeconomic systems. By treating the first-differenced FSRI (ΔFSRI) as an exogenous structural shock and identifying it using recursive Cholesky decomposition, we trace the causal effects of reform impulses on macroeconomic dynamics over a 16-quarter horizon. This identification strategy enables a detailed examination of both the direction and magnitude of reform-induced adjustments in tax revenue, public investment, consumption, inflation, productivity, and growth.

The contributions of this article are twofold. First, it provides a rare empirical quantification of the macroeconomic effects of fiscal reform shocks in a post-transition, small open economy. Second, by adopting a sectoral SVAR approach with impulse response and variance decomposition analysis, it reveals differentiated transmission mechanisms across the fiscal, real, and monetary systems. The findings demonstrate that fiscal reforms have a significant influence on key macroeconomic outcomes, including improved fiscal performance, strengthened investment responses, and moderated inflationary pressures.

These results hold substantial implications for reform sequencing, institutional anchoring, and macro-fiscal governance in developing and post-Soviet economies, where structural reforms remain politically complex but economically vital.

Literature Review

The macroeconomic effects of fiscal structural reforms have long been a subject of empirical and theoretical interest, particularly in the context of emerging and transition economies seeking to enhance institutional quality, fiscal credibility, and long-run economic performance. Fiscal structural reforms, distinct from cyclical fiscal policy adjustments, aim to alter the underlying architecture of public finance through changes in tax design, expenditure allocation, fiscal rule adoption, and institutional modernization. These reforms are not one-off events but sustained efforts that reshape the mechanisms

of fiscal policy implementation, planning, and oversight. As such, they exert influence not only through immediate demand-side channels but, more importantly, through supply-side effects and expectations dynamics (Drazen 2000; Cottarelli 2012).

Early contributions to the literature, such as those by Alesina and Perotti (1996) and Campos and Coricelli (2002), framed structural reforms as mechanisms to reduce budgetary imbalances and crowd in private investment, especially when credibility gains outweigh short-run contractionary effects. Duval and Elmeskov (2006) emphasized the importance of political economy conditions and reform sequencing, showing that reform complementarities enhance their effectiveness. Blanchard and Leigh (2013), using post-crisis European data, found that the macroeconomic impact of fiscal policy hinges not just on size and composition but on institutional credibility, reinforcing the role of structural reforms as credibility-enhancing interventions.

In terms of methodological approaches, much of the earlier empirical literature relied on panel regressions or cross-sectional analyses to assess the long-run relationship between reform intensity and macroeconomic performance. However, these approaches often faced limitations in identifying short-term dynamic effects and causal channels. More recent studies have moved toward using structural vector autoregression (SVAR) models and dynamic panel techniques to address endogeneity and lagged transmission effects. For example, Beetsma et al. (2008) employ a structural identification strategy within a VAR framework to examine how fiscal innovations affect macroeconomic balances in the Eurozone. Bornhorst et al. (2013) show that improvements in public revenue administration in developing countries expand fiscal space and reduce borrowing needs, with dynamic effects on inflation and growth.

Empirical research increasingly underscores the need to disaggregate fiscal structural reforms into their constituent elements: Potrafke and Reischmann (2015) demonstrate how intergovernmental transfers affect fiscal sustainability when separated from own-source revenues, while Crispolti et al. (2022) show that the revenue effects of tax reforms differ systematically across instruments and between base-broadening and rate changes, highlighting the importance of analyzing reform components rather than treating fiscal reforms as monolithic.

Gupta et al. (2007) show that fiscal institutional reforms not only support consolidation but are associated with increased public investment and pro-growth spending.

Despite this progress, significant gaps remain. First, there is limited evidence on the short- and medium-term macroeconomic dynamics of fiscal structural reforms using high-frequency data. Most studies use annual datasets, which mask intra-year effects and delays in transmission. Second, there is a lack of country-specific SVAR-based research focusing on reform shocks rather than policy outcomes. While much work has been done on tax or spending shocks (Blanchard and Perotti 2002; Caldara and Kamps 2008), relatively few studies have identified reforms themselves as exogenous innovations affecting macroeconomic systems.

Armenia, as a post-Soviet small open economy, represents an illustrative case where fiscal structural reforms have been implemented in cooperation with international organizations such as the IMF, World Bank, and GIZ. These reforms include tax code revisions, digitalized tax collection, fiscal rule adoption, medium-term expenditure frameworks, and public investment management systems. While qualitative assessments by the IMF and World Bank acknowledge reform progress, no empirical study has yet systematically modeled their dynamic macroeconomic effects.

This study fills that void by employing a quarterly Fiscal Structural Reform Index (FSRI) as an exogenous shock variable in sectoral SVAR models. This enables the identification of reform-induced innovations and the measurement of their transmission to

key macroeconomic indicators such as tax revenue, public investment, government debt, inflation, productivity, and GDP growth. By distinguishing fiscal reforms from ordinary fiscal fluctuations and integrating them into a structural econometric framework, the article contributes new evidence on the role of fiscal reform in macroeconomic stabilization and growth in post-transition settings.

In doing so, the paper bridges methodological and contextual gaps in the literature. It complements cross-country regression studies with time-series identification strategies and extends the focus of SVAR applications from developed economies to transition economies with evolving institutional architectures. More broadly, it offers a replicable empirical strategy for evaluating reform impacts in other low- and middle-income countries navigating the dual challenges of structural change and fiscal sustainability.

Methodology

To evaluate the dynamic macroeconomic consequences of fiscal structural reforms in Armenia, this study employs a sectorally disaggregated Structural Vector Autoregression (SVAR) framework. The SVAR model design reflects the economic logic of how fiscal institutional changes — captured through the first-differenced Fiscal Structural Reform Index (ΔFSRI[1]) — propagate across macroeconomic systems. Rather than relying solely on statistical correlations, the model structure is informed by economic theory and policy transmission mechanisms.

The ΔFSRI functions as an exogenous structural shock representing reform impulses. This specification allows the analysis to trace how innovations in reform intensity affect a suite of endogenous macroeconomic variables. The inclusion of ΔFSRI as the first variable in the SVAR ordering reflects its conceptual role as a policy-driven intervention that influences, rather than responds to, macroeconomic conditions.

Separate SVAR models were constructed for the fiscal, real, monetary, and combined macroeconomic sectors. This decomposition permits an exploration of both direct and indirect transmission channels:

- The **fiscal SVAR** captures how reforms affect tax revenue, public investment, current expenditure, and debt-to-GDP dynamics.
- The **real SVAR** evaluates productivity, private investment, and consumption responses to reform shocks, in line with growth theory emphasizing capital efficiency and confidence effects.
- The **monetary SVAR** examines inflation, interest rates, and money supply, where fiscal credibility is hypothesized to reduce inflation expectations and stabilize nominal variables.
- The **combined SVAR** synthesizes sectoral dynamics to assess system-wide macroeconomic consequences.

All models are estimated using quarterly data spanning 2005–2024. Growth rates are used for flow variables, while fiscal burden indicators (e.g., debt/GDP) are maintained in ratio form. Stationarity was assessed using Augmented Dickey-Fuller tests, and lag lengths were selected using AIC and SBIC criteria.

The impulse response functions (IRFs) allow for tracing the temporal effects of a one-standard-deviation reform shock on each macroeconomic variable over a 16-quarter horizon. Meanwhile, forecast error variance decomposition (FEVD) quantifies the

[1] The Fiscal Structural Reform Index (FSRI) is a composite indicator that captures the scope and intensity of fiscal institutional reforms, specifically in areas such as tax administration, expenditure rule implementation, fiscal transparency, and public investment efficiency. Each annual or quarterly value of the FSRI reflects the cumulative progress in reform implementation up to that point. However, in modeling the macroeconomic impact of reforms, it is not the level of institutional development that constitutes a structural shock, but rather the **change in reform effort over time**.

proportion of variation in each endogenous variable attributable to ΔFSRI shocks. This dual approach enables both qualitative interpretation and quantitative attribution of reform effects.

By combining economic reasoning, time series techniques, and a multidimensional indicator of reform effort, the methodological framework aligns empirical modeling with the core theoretical proposition: that fiscal structural reforms are a causal determinant of macroeconomic outcomes in a transition economy setting.

This empirical strategy is designed not as a purely econometric exercise, but as a way to understand the economic transmission mechanisms through which fiscal reforms — such as improved budget institutions, tax rule changes, and capital expenditure reforms — affect investment, output, inflation, and fiscal sustainability. The SVAR framework thus serves as a tool for identifying and quantifying reform impact within a coherent economic narrative

This empirical strategy offers a robust framework for quantifying the impact of fiscal structural reforms on macroeconomic performance. By combining structural identification with sectoral decomposition, this approach offers a policy-relevant and replicable method for evaluating reform effectiveness in transition economies.

Empirical Results

This section presents a comprehensive analysis of the empirical findings derived from the four Structural Vector Autoregression (SVAR) models developed to assess the macroeconomic impact of fiscal structural reforms in Armenia. By integrating a first-differenced Fiscal Structural Reform Index (ΔFSRI) as a structural policy shock, the SVAR estimations trace the short- and medium-term transmission of reform impulses across fiscal, real, monetary, and combined macroeconomic dimensions. The results are interpreted through impulse response functions (IRFs) and forecast error variance decompositions (FEVDs), providing both dynamic and quantitative assessments of reform effectiveness.

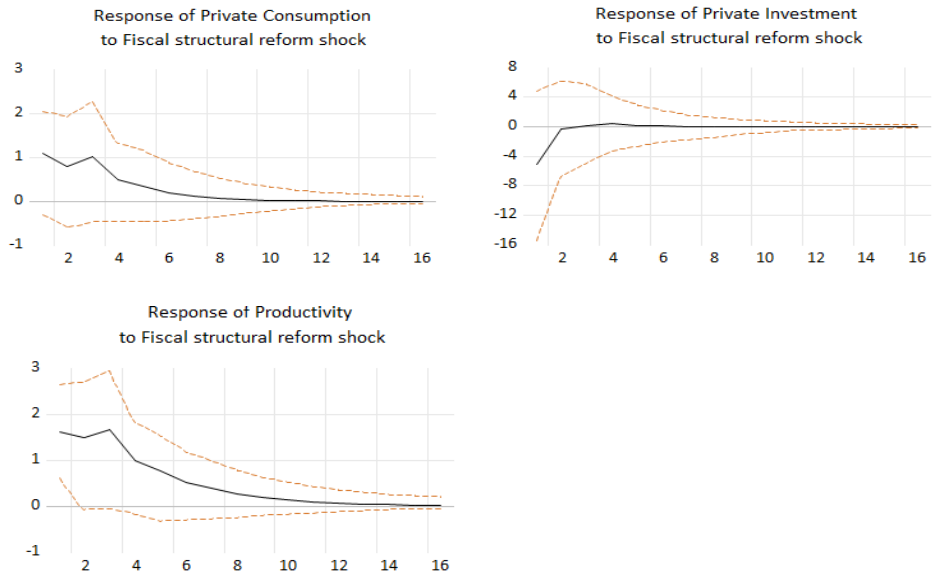

Figure 1. Response of Real Sector Indicators to Fiscal Structural Reform Shock. Source: The chart was compiled by the authors based on their calculations.

In the real sector, reforms produce differentiated effects. Productivity increases steadily (+1.60%, Q1), consistent with improved allocative efficiency resulting from institutional strengthening and more targeted fiscal policy. This aligns with endogenous growth theory (Romer, 1990), which posits that institutional quality and investment in public infrastructure enhance long-term productivity by influencing the efficiency of capital allocation. Private consumption responds positively (+1.09%, Q1), likely reflecting improved household confidence and future income expectations, as supported by the permanent income hypothesis (Friedman 1957) and the life-cycle hypothesis (Modigliani & Brumberg 1954), which suggest that agents smooth consumption based on expected lifetime resources. In contrast, private investment experiences a sharp but short-lived contraction (−5.07%, Q1), possibly due to front-loaded adjustment costs, heightened uncertainty during the reform implementation phase, or temporary crowding out effects. These dynamics are consistent with transition economy literature (Campos & Coricelli, 2002), which documents temporary disruptions in investment behavior during structural shifts. The overall impulse profile suggests that reforms initially introduce frictions in investment allocation, followed by sustained gains in productivity and consumption driven by enhanced fiscal credibility and an improved macroeconomic environment.

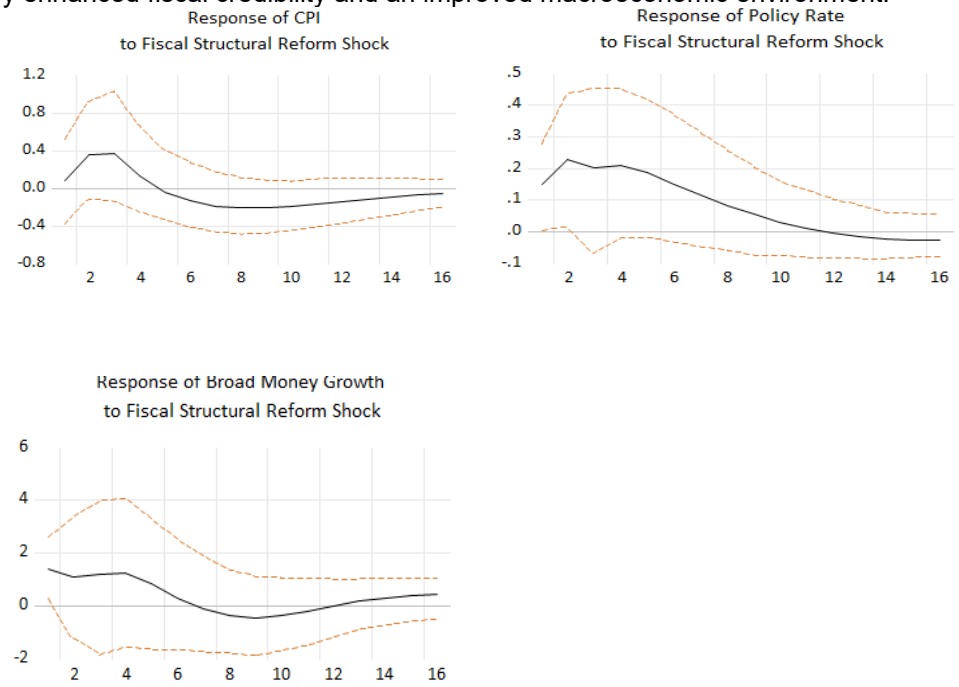

Figure 2. Response of Monetary Sector Indicators to Fiscal Structural Reform Shock. Source: The chart was compiled by the authors based on their calculations.

In the real sector, fiscal structural reform shocks (ΔFSRI) account for 8.8% of the forecast error variance in private investment and 15.6% in productivity (proxied by output or total factor productivity measures). These shares underscore the structural relevance of reform-induced credibility, predictability, and institutional strengthening for supply-side dynamics. From the perspective of neoclassical and endogenous growth models, such outcomes reflect improved capital allocation, reduced investment uncertainty, and the facilitation of long-term growth through enhanced efficiency and innovation capacity. In contrast, private consumption demonstrates a comparatively modest variance share of

7.6%, indicating that household responses to fiscal reform are more attenuated. This can be attributed to the indirect nature of the transmission mechanism, where consumption reacts not to reforms per se, but to their second-order effects via employment, income stability, and inflation expectations. These findings align with theoretical predictions that consumption smoothing behavior and precautionary savings dampen the immediate observable effects of fiscal reform shocks on household demand.

In the monetary sector, fiscal reform shocks lead to a modest yet consistent disinflationary effect, with CPI declining by 0.36% at Q3, suggesting that improved fiscal credibility and expenditure discipline help anchor inflation expectations. The central bank policy rate increases slightly (+0.23% at Q3), indicating a mild monetary policy adjustment aligned with improved fiscal fundamentals.

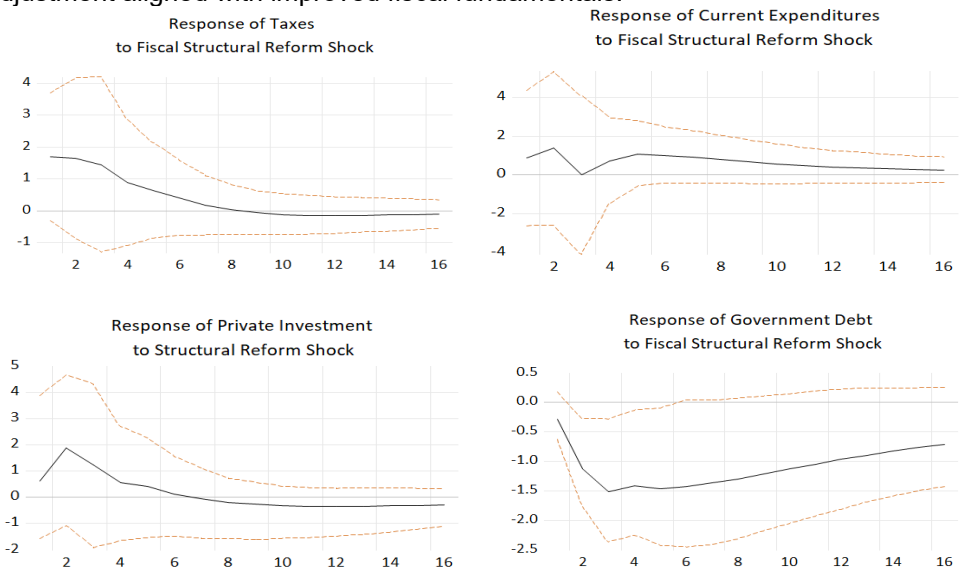

Figure 3. Response of Fiscal Sector Indicators to Fiscal Structural Reform Shock.Source: The chart was compiled by the authors based on their calculations.

The contribution of reforms to variance in monetary sector indicators is more modest but still economically meaningful. The results further reveal that ΔFSRI explains **6.7%** of inflation dynamics, **9.2%** of policy rate variation, and **5.6%** of M2 growth variance. These findings support the theoretical view that credible fiscal reform reduces fiscal dominance and enhances the independence and responsiveness of monetary authorities. They also highlight the role of fiscal-monetary interaction in stabilizing expectations and reinforcing macroeconomic discipline.

The fiscal model reveals a clear and compelling reform transmission channel. Tax revenue exhibits the most immediate and pronounced response, increasing by 1.69% in Q1 and remaining persistently elevated, which aligns with reforms enhancing tax policy design, administrative enforcement, and digitalization. Public investment rises significantly by 1.89% in Q2, reflecting reform-driven improvements in capital budgeting, procurement transparency, and expenditure efficiency. Current public expenditure responds moderately, with a 0.86% increase in Q1, suggesting that reforms may enable reallocation toward priority sectors without inducing nominal expansion. Government debt-to-GDP declines gradually, reaching a peak negative impact of −1.51% in Q3, indicating enhanced fiscal sustainability driven by improved revenue mobilization and expenditure discipline. These dynamics confirm that fiscal structural reforms play a critical

role in strengthening fiscal capacity while supporting debt reduction through institutional upgrading rather than austerity-based consolidation.

In the fiscal block, ΔFSRI accounts for **6.7%** of the variance in tax revenue, indicating meaningful gains in revenue mobilization driven by improved compliance, digitalization, and institutional efficiency. Public investment variance is explained at **7.8%**, reflecting enhanced planning, execution, and governance of capital expenditures. Government debt-to-GDP exhibits a particularly strong connection to reform shocks, with **12.8%** of its forecast variance attributed to ΔFSRI, underscoring the critical role of fiscal rules, debt management frameworks, and spending controls in promoting sustainability. Public expenditure, while less sensitive, still shows **3.5%** of its variance explained by reforms, implying moderate responsiveness of recurrent spending to institutional and budgetary restructuring. Together, these results support the view that fiscal structural reforms are pivotal in enhancing the performance and discipline of public finances through both revenue and expenditure channels.

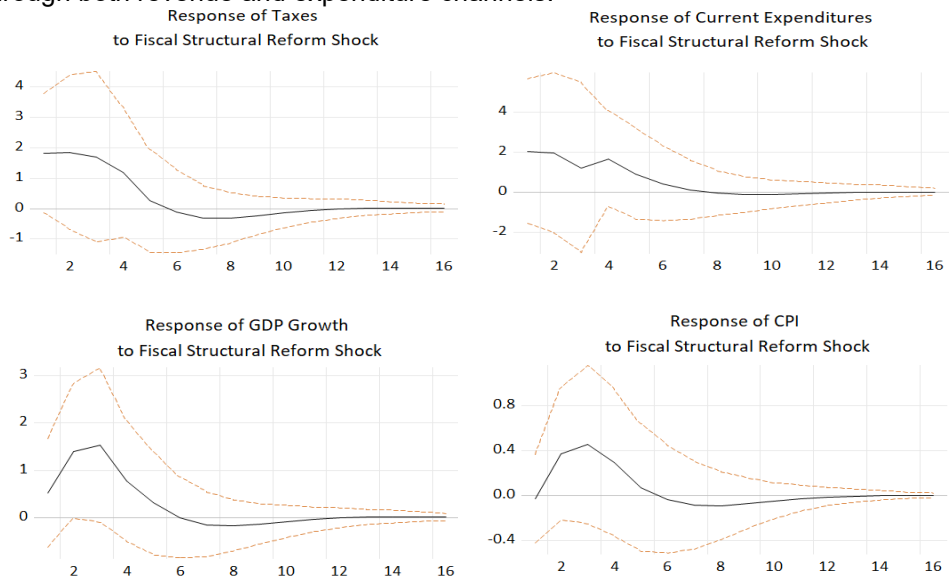

Figure 4. Response of Macroeconomic Indicators to Fiscal Structural Reform Shock (Combined model). Source: The chart was compiled by the authors based on their calculations.

The combined model consolidates systemic transmission across fiscal, real, and monetary channels. GDP growth responds significantly to reform shocks, peaking at +1.53% in Q3, and sustaining elevated levels thereafter, capturing the cumulative effects of improved fiscal capacity, enhanced productivity, and moderated inflation. The tax revenue response reaches +1.82% in Q2, corroborating the persistence of institutional improvements in revenue administration. CPI declines steadily, mirroring disinflationary effects via enhanced fiscal credibility. Forecast error variance decomposition shows that ΔFSRI accounts for 8.7% of GDP growth variation, 11.2% of tax revenue variance, 6.5% of public expenditure, and 6.2% of private consumption variance.

These results reaffirm the central thesis that fiscal structural reforms are macroeconomically consequential, not merely technocratic. They act through multiple channels—revenue mobilization, expenditure rationalization, productivity enhancement, and inflation control—to improve output and stabilize public finances. The consistency between sectoral and combined models underscores the validity of the empirical approach and provides compelling evidence for reform-based policy design in small open

economies. The timing and persistence of responses further support the importance of institutional credibility, administrative capacity, and investor expectations in determining reform success. Taken together, the findings emphasize the need for sustained reform momentum to secure broad-based economic resilience and long-term growth.

Discussion and Policy Implications

The empirical findings of this study confirm the macroeconomic significance of fiscal structural reforms in Armenia. These reforms yield both statistically robust and economically substantial effects across fiscal, real, monetary, and aggregated macroeconomic indicators. The analysis provides key insights into the channels through which reforms operate and offers practical guidance for designing, sequencing, and sustaining reform efforts in transition economies.

First, the strong and immediate responses of tax revenue and public investment to reform shocks highlight the effectiveness of institutional improvements in public finance. The observed 1.69% increase in tax revenue and 1.89% increase in public investment within the first two quarters following reform shocks reflect enhanced capacity and efficiency in revenue administration and capital budgeting. These results align with prior research emphasizing the importance of institutional strengthening in promoting fiscal sustainability and allocative efficiency (Gupta et al., 2007; Crispolti et al., 2022). For Armenia, these gains reflect concrete improvements in tax compliance systems, medium-term expenditure frameworks, and infrastructure governance. Policymakers should thus treat fiscal reform as a strategic tool for growth-enhancing fiscal transformation, not merely deficit correction.

Second, real sector outcomes illustrate the supply-side potency of fiscal structural reform. While private investment shows an initial contraction, productivity increases by 1.60%, and consumption strengthens, indicating improved resource allocation and macroeconomic confidence. These results support the endogenous growth literature, which links institutional quality and effective public spending to long-term output performance (Barro, 1990; Romer, 1990). In Armenia's context, productivity gains highlight how reform credibility and improved fiscal frameworks contribute to economic modernization and private sector dynamism.

Third, monetary responses — though more moderate — reveal that reforms contribute to macroeconomic stabilization. The 0.36% decline in CPI and marginal increase in policy rates signal improved policy credibility and a reduction in inflationary pressures, consistent with reduced fiscal dominance and enhanced central bank autonomy. These findings echo theoretical expectations that credible fiscal rules support monetary policy effectiveness by anchoring inflation expectations.

The combined SVAR model corroborates these findings at the systemic level. It shows that ΔFSRI shocks explain 8.7% of GDP growth variance, with additional explanatory power across tax revenue, government spending, and consumption. This confirms that fiscal reforms exert broad-based macroeconomic influence that transcends administrative boundaries. The alignment between sectoral and combined model results reinforces the validity of the modeling strategy and the interconnectedness of macroeconomic systems.

From a policy standpoint, the study generates several key implications:

- **Prioritize high-impact reforms:** Tax administration, capital budgeting, and fiscal transparency reforms yield the most significant macroeconomic returns and should be sequenced early.
- **Build institutional trust and enforcement mechanisms:** Reforms require credible institutions, legal safeguards, and digital monitoring systems to be effective. Reform success hinges on operational execution, not just legislation.

- **Preserve reform momentum:** The positive effects of reform accumulate and amplify over time. Delays, reversals, or partial implementation risk dissipating reform dividends.
- **Adapt methodology to other contexts:** While Armenia is the focus, the analytical approach and empirical findings have relevance for other post-Soviet and emerging market economies seeking to evaluate and calibrate their reform strategies.

In conclusion, this study reaffirms that fiscal structural reforms are not marginal policy adjustments but transformative interventions with systemic macroeconomic implications. By fostering revenue mobilization, investment efficiency, and macroeconomic stability, such reforms can form the institutional backbone of a sustainable growth model. The results call for a strategic shift from short-term fiscal targets to long-term structural resilience through evidence-based reform design, credible implementation, and policy coherence.

Conclusion

This study assessed the macroeconomic consequences of fiscal structural reforms in Armenia using a suite of sectoral SVAR models and a first-differenced fiscal structural reform index (ΔFSRI) to identify structural shocks. The analysis provided empirical evidence on how reform impulses affect fiscal, real, monetary, and aggregate macroeconomic indicators over a 16-quarter horizon.

The results demonstrate that fiscal structural reforms are not limited to administrative enhancements but produce substantial, measurable effects on core macroeconomic variables. Reform shocks increase tax revenue and public investment, reduce public debt ratios, enhance productivity, support private consumption, and moderate inflation. The combined SVAR model confirms that reforms contribute to GDP growth and system-wide macroeconomic improvement, substantiating the economic relevance of ΔFSRI shocks beyond individual policy domains.

These findings lend strong support to the proposition that well-sequenced, credible fiscal reforms act as effective instruments of macroeconomic stabilization and long-term development. The evidence emphasizes the importance of institutional design, policy coordination, and reform credibility in maximizing the returns to reform. The framework used here offers a replicable approach for assessing reform effectiveness in other transition and emerging market economies.

In light of global economic uncertainty and ongoing fiscal challenges, the Armenian case illustrates the development potential of sustained structural reform. Fiscal reforms should be understood not as episodic adjustments but as ongoing strategic commitments to build fiscal resilience, stimulate private sector activity, and improve macroeconomic governance. Future reform agendas should focus on institutional deepening, reform consolidation, and evidence-based calibration to secure lasting economic gains.

REFERENCES

1. Alesina, Alberto, and Roberto Perotti. “Income Distribution, Political Instability, and Investment.” European Economic Review, vol. 40, no. 6, June 1996, pp. 1203–28. https://doi.org/10.1016/0014-2921(95)00030-5.
2. Barro, Robert J. “Government Spending in a Simple Model of Endogeneous Growth.” Journal of Political Economy, vol. 98, no. 5, Part 2, Oct. 1990, pp. S103–25. https://doi.org/10.1086/261726.
3. Beetsma, Roel, et al. “The Effects of Public Spending Shocks on Trade Balances and Budget Deficits in the European Union.” Journal of the European Economic

Association, vol. 6, no. 2–3, Apr. 2008, pp. 414–23. https://doi.org/10.1162/jeea.2008.6.2-3.414.

4. Blanchard, O., and R. Perotti. “An Empirical Characterization of the Dynamic Effects of Changes in Government Spending and Taxes on Output.” The Quarterly Journal of Economics, vol. 117, no. 4, Nov. 2002, pp. 1329–68. https://doi.org/10.1162/003355302320935043.

5. Blanchard, Olivier J., and Daniel Leigh. “Growth Forecast Errors and Fiscal Multipliers.” American Economic Review, vol. 103, no. 3, May 2013, pp. 117–20. https://doi.org/10.1257/aer.103.3.117.

6. Bornhorst, Fabian, et al. “Natural Resource Endowments and the Domestic Revenue Effort.” European Journal of Political Economy, vol. 25, no. 4, Feb. 2009, pp. 439–46. https://doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2009.01.003.

7. Caldara, Dario, and Christophe Kamps. “What Are the Effects of Fiscal Policy Shocks? A VAR-based Comparative Analysis.” *SSRN Electronic Journal*, Jan. 2008, https://doi.org/10.2139/ssrn.1102338.

8. Campos, Nauro F., and Fabrizio Coricelli. “Growth in Transition: What We Know, What We Don’t, and What We Should.” Journal of Economic Literature, vol. 40, no. 3, Sept. 2002, pp. 793–836. https://doi.org/10.1257/002205102760273797.

9. Cottarelli, Carlo, and Laura Jaramillo. “Walking Hand in Hand: Fiscal Policy and Growth in Advanced Economies.” Review of Economics and Institutions, vol. 4, no. 2, July 2013, https://doi.org/10.5202/rei.v4i2.113.

10. Crispolti, Valerio, et al. “Cross-Country Evidence on the Revenue Impact of Tax Reforms.” IMF Working Paper, vol. 2022, no. 199, Sept. 2022, p. 1. https://doi.org/10.5089/9798400222023.001.

11. Drazen, Allan. “Political Economy in Macroeconomics.” Princeton University Press eBooks, 2000, https://doi.org/10.1515/9780691188003.

12. Duval, Romain, and Jörgen Elmeskov. “The Effects of Emu on Structural Reforms in Labour and Product Markets.” SSRN Electronic Journal, Jan. 2006, https://doi.org/10.2139/ssrn.887083.

13. Friedman, Milton. “Theory of the Consumption Function.” Princeton University Press eBooks, 1957, https://doi.org/10.1515/9780691188485.

14. Gupta, Sanjeev, et al. “Fiscal Policy, Expenditure Composition, and Growth in Low-income Countries.” Journal of International Money and Finance, vol. 24, no. 3, Mar. 2005, pp. 441–63. https://doi.org/10.1016/j.jimonfin.2005.01.004.

15. Modigliani. “Utility Analysis and the Consumption Function: An Interpretation of Cross-section Data.” (No Title), Jan. 1954, p. 388. cir.nii.ac.jp/ja/crid/1370005905502870273.

16. Potrafke, Niklas, and Markus Reischmann. “Fiscal Transfers and Fiscal Sustainability.” Journal of Money Credit and Banking, vol. 47, no. 5, July 2015, pp. 975–1005. https://doi.org/10.1111/jmcb.12231.

17. Romer, Paul M. “Endogenous Technological Change.” Journal of Political Economy, vol. 98, no. 5, Part 2, Oct. 1990, pp. S71–102. https://doi.org/10.1086/261725.

ՀԱՐԿԱԲՅՈՒՋԵՏԱՅԻՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԱՅԻՆ ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱԿՐՈՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԻ ԳՆԱՀԱՏՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՕՐԻՆԱԿՈՎ

ՆԱՐԻՆԵ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ
Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի կիրառական տնտեսագիտության ամբիոնի ասպիրանտ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

Կառուցվածքային բարեփոխումների և վերջիններիս տնտեսական հետևանքների գնահատման հիմնախնդիրը ժամանակակից միջազգային գիտական քննարկումների ամենաթեժ կետերից է: Հայաստանյան տնտեսությունում անկախացմանը հաջորդող ժամանակահատվածում իրականացված կառուցվածքային բարեփոխումների ուսումնասիրությունը փաստում է, որ վերջիններիս շարքում առանցքային ներդրում ունեն հարկաբյուջետային կառուցվածքային բարեփոխումները: Ուստի՝ սույն հոդվածի ***նպատակը*** հարկաբյուջետային կառուցվածքային բարեփոխումների մակրոտնտեսական դերի և ազդեցության գնահատումն է՝ որպես փոքր բաց անցումային տնտեսություններից մեկի՝ Հայաստանի Հանրապետության տնտեսության զարգացման խթաններից մեկը: Հիմնական մակրոտնտեսական ցուցանիշների վրա հարկաբյուջետային կառուցվածքային բարեփոխումների ազդեցության գնահատման նպատակով ***խնդիր է դրվել*** սույն հոդվածում դրանք դիտարկելու որպես քաղաքականության ցնցումներ՝ բերելով քանակական գնահատման դաշտ, և գնահատելու հարկաբյուջետային կառուցվածքային բարեփոխումների ազդեցությունը մակրոտնտեսական առավել առանցքային ցուցանիշների վրա:

Առաջադրված խնդիրը լուծելու նպատակով կիրառվել են ***տնտեսամաթեմատիկական մոդելավորման գործիքներ, վիճակագրական, վերլուծական և այլ մեթոդներ***: Մասնավորապես, կառուցվածքային վեկտոր ավտոռեգրեսիոն (SVAR) մոդելի կիրառմամբ հոդվածում գնահատվել է բարեփոխումների ազդակների (շոկերի) ազդեցությունը հարկային եկամուտների, պետական ներդրումների, պետական պարտքի, մասնավոր հատվածի ակտիվության, գների կայունության և տնտեսական աճի վրա: Գնահատումներն իրականացվել են 4 տարբեր ուղղություններով՝ հարկաբյուջետային, իրական, դրամավարկային և համակցված մակրոտնտեսական մոդելների կառուցմամբ՝ բարեփոխումների ազդեցության փոխանցման տարբեր ուղիները դիտարկելու և գնահատելու նպատակով:

Հետազոտության արդյունքները վկայում են, որ հարկաբյուջետային կառուցվածքային բարեփոխումներն առաջացնում են հարկաբյուջետային կարողությունների, կապիտալի, արտադրողականության և համախառն արդյունքի արագ և կայուն դրական տեղաշարժեր՝ միաժամանակ նպաստելով գնաճի մեղմացմանը և պարտքի նվազեցմանը: Բազմագործոնային մոդելների կիրառմամբ ստացված արդյունքները հավաստում են, որ հարկաբյուջետային կառուցվածքային բարեփոխումները անմիջականորեն և էականորեն ազդում են եկամուտների հավաքագրման և պետական ներդրումների արդյունավետության վրա՝ միաժամանակ կրճատելով պետական պարտքը: Տնտեսության իրական հատվածում բարեփոխումները խթանում են արտադրողականությունը և սպառումը՝ բարեփոխումների նախնական փուլում, սակայն՝ նվազեցնում մասնավոր ներդրումները: Հատկանշական է, որ ստացված արդյունքները փաստում են, որ հարկաբյուջետային կառուցվածքային բարեփոխումներով են բացատրվում դիտարկված հիմնական մակրոտնտեսական ցուցանիշների տատանումների

նշանակալի մասը, ինչը ևս մեկ անգամ փաստում է բարեփոխումների կենտրոնական դերը մակրոտնտեսական առանցքային փոփոխականների ձևավորման գործում:

Այս արդյունքները ընդգծում են բարեփոխումների հավաստիության, հաջորդականության և ինստիտուցիոնալ խորության կարևորությունը մակրո-ֆիսկալ դիմակայունության ապահովման գործընթացում: Սույն հետազոտությունը նպաստում է բարեփոխումների արդյունավետության վերաբերյալ էմպիրիկ գրականության ձևավորմանը և խորացմանը՝ առաջարկելով կիրառական մեթոդաբանություն՝ փոքր բաց տնտեսություններում բարեփոխումների ցնցումների և դրանց մակրոտնտեսական փոխանցման մեխանիզմների քանակականացման համար:

Հիմնաբառեր՝ *կառուցվածքային բարեփոխումներ, փոքր բաց տնտեսություն, հարկաբյուջետային կառուցվածքային բարեփոխումներ, Հայաստան, մակրոտնտեսական կայունություն, անցումային տնտեսություններ, պետական ֆինանսների բարեփոխումներ:*

ОЦЕНКА МАКРОЭКОНОМИЧЕСКОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ ФИСКАЛЬНЫХ СТРУКТУРНЫХ РЕФОРМ: ПРИМЕР АРМЕНИИ

НАРИНЕ ПЕТРОСЯН
аспирант кафедры прикладной экономики
Армянского государственного экономического университета,
г. Ереван, Республика Армения

Проблема оценки структурных реформ и их экономических последствий является одним из самых актуальных вопросов современных международных научных дискуссий. Изучение структурных реформ, проведённых в экономике Армении в период после получения независимости показывает, что центральное место среди них занимают фискальные структурные реформы.

Цель данной статьи заключается в оценке макроэкономического значения и влияния структурных налогово-бюджетных реформ как одного из факторов, способствующих экономическому развитию Республики Армения — форме малой открытой переходной экономики.

С целью оценки влияния фискальных структурных реформ на основные макроэкономические показатели в статье они рассматриваются как политические шоки, что позволяет перейти в поле количественного анализа и оценить их воздействие на наиболее важные макроэкономические переменные. Для решения поставленной задачи применялись инструменты экономико-математического моделирования, статистические, аналитические и другие методы. В частности, с использованием структурной векторной авторегрессии (SVAR) в статье оценено влияние реформенных шоков на налоговые доходы, государственные инвестиции, государственный долг, активность частного сектора, ценовую стабильность и экономический рост. Оценка проведена в четырёх направлениях: через построение фискальной, реальной, денежно-кредитной и комбинированной макроэкономических моделей для анализа и оценки различных каналов передачи воздействия реформ.

Результаты исследования показывают, что фискальные структурные реформы вызывают быстрые и устойчивые положительные изменения в налогово-бюджетных возможностях, капитале, производительности и выпуске, в то же время способствуя снижению инфляции и уменьшению государственного долга. Результаты, полученные с использованием многофакторных моделей,

подтверждают, что фискальные структурные реформы оказывают прямое и значительное влияние на сбор доходов и эффективность государственных инвестиций, постепенно сокращая при этом государственный долг. В реальном секторе экономики реформы стимулируют производительность и потребление на начальном этапе, однако уменьшают частные инвестиции. Важно отметить, что полученные результаты свидетельствуют о том, что фискальные структурные реформы объясняют значительную часть колебаний наблюдаемых основных макроэкономических показателей, что ещё раз подтверждает их центральную роль в формировании ключевых макроэкономических переменных.

Эти результаты подчёркивают важность достоверности, последовательности и институциональной глубины реформ в процессе обеспечения макро-фискальной устойчивости. Настоящее исследование способствует формированию и углублению эмпирической литературы по эффективности реформ, предлагая прикладную методологию для количественной оценки реформенных шоков и их макроэкономических трансмиссионных механизмов в условиях небольших открытых экономик.

Ключевые слова: *структурные реформы, малая открытая экономика, фискальные структурные реформы, Армения, макроэкономическая стабильность, переходные экономики, реформа государственных финансов.*

Annex 1
Impulse Response Function (IRF) Summary – Peak Effects and Timing

Sector	Variable	IRF Peak Impact (%)	Quarter of Peak Response	Economic Explanation
Fiscal	Tax Revenue Growth	1.69	Q1	Fiscal reforms aimed at enhancing tax compliance, broadening the base, and modernizing revenue collection mechanisms produce immediate gains in tax revenue within the first quarter.
Fiscal	Public Expenditure Growth	0.86	Q1	The initial rise in public expenditure likely reflects transitional costs of reform implementation, such as one-time investments in administrative restructuring or short-term compensation spending.
Fiscal	Public Investment Growth	1.89	Q2	Structural improvements in public investment management, such as better project selection, procurement, and execution, yield measurable increases in capital expenditure by the second quarter.
Fiscal	Government Debt-to-GDP	-1.51	Q3	Reduced fiscal deficits and improved debt management practices result in a gradual decline in the government debt-to-GDP ratio, with the largest effect materializing in the third quarter.
Real	Private Consumption Growth	1.09	Q1	Households respond positively to reform-induced confidence and real income expectations, increasing consumption as the economic environment stabilizes and fiscal credibility improves.

Real	Private Investment Growth	-5.07	Q1	The sharp short-term contraction in investment may indicate adjustment frictions, policy uncertainty, or reallocation delays before long-run crowd-in effects materialize.
Real	Production Growth	1.6	Q1	Increased productivity reflects improved allocative efficiency and a more conducive environment for private sector growth as a result of fiscal governance enhancements.
Monetary	CPI Inflation	0.36	Q3	Moderation in inflation over time reflects the anchoring of expectations due to enhanced fiscal discipline, reduced reliance on inflationary financing, and improved policy credibility.
Monetary	Policy Rate	0.23	Q3	A mild tightening in the policy rate signals that monetary authorities anticipate improved fiscal conditions, reducing risk premia and responding to potential output expansion.
Monetary	M2 Growth	1.39	Q1	Reform momentum boosts monetary confidence, facilitating credit expansion and increasing the money supply as financial intermediation channels strengthen.
Combined	Tax Revenue Growth	1.82	Q2	Revenue performance in the combined model mirrors sectoral results, confirming the robustness of tax gains across macroeconomic dimensions.
Combined	Public Expenditure Growth	2.05	Q1	Aggregate expenditure increases reflect systemic reallocation effects and improved budget execution during reform roll-out phases.
Combined	GDP Growth	1.53	Q3	Real output responds positively to reform shocks, confirming that fiscal structural reforms generate growth-enhancing spillovers across sectors.
Combined	CPI Inflation	0.45	Q3	Price stability gains in the combined model reinforce the broader macroeconomic impact of fiscal reforms on expectations, credibility, and inflation inertia.

Annex 2
FEVD Summary Table – Peak Effects and Timing

Sector	**Variable**	**Share of Forecast Error Variance Attributable to ΔFSRI (%)**	**Quarter of Peak Response**	**Economic Explanation**
Real Sector	Consumption	7.6	Q16	Fiscal reforms contribute to consumption stability through expectations management and increased disposable income due to efficient reallocation, though the effect remains modest compared to other variables.

Real Sector	Investment	8.8	Q16	Reforms significantly affect private investment by improving fiscal credibility, reducing uncertainty, and crowding in private capital.
Real Sector	Productivity	15.6	Q9	High contribution reflects the sustained improvement in total factor productivity stemming from structural public finance improvements.
Fiscal Sector	Tax Revenue	6.7	Q6	The FSRI shocks strongly influence tax collection, likely via enhanced enforcement, broadening of the tax base, and digitization of fiscal institutions.
Fiscal Sector	Public Expenditure	3.5	Q10	Relatively lower effect due to inertia in current expenditure, but still meaningful, suggesting improved budget allocation and transparency.
Fiscal Sector	Public Investment	7.8	Q8	Reflects reform-driven improvements in capital expenditure management, enhancing infrastructure investment and boosting growth potential.
Fiscal Sector	Government Debt	12.8	Q4	Structural reforms aid in stabilizing and reducing the debt burden, improving fiscal discipline, and long-term sustainability.
Monetary Sector	Inflation (CPI)	6.7	Q16	A sizable effect indicates that credible fiscal policy reforms help anchor inflation expectations by reducing fiscal dominance.
Monetary Sector	Policy Rate	9.2	Q6	Suggests monetary policy adjusts in response to fiscal reform dynamics, possibly through interest rate normalization aligned with improved fiscal outlook.
Monetary Sector	M2 Growth	5.6	Q4	Indicates monetary aggregates respond to structural fiscal consolidation, enhancing financial sector trust and liquidity provision.
Combined Model	Tax Revenue	6.7	Q16	Consistent with sectoral models, confirming systemic transmission of reform effects to fiscal revenue capacity.
Combined Model	Public Expenditure	3.5	Q16	Reinforces that spending efficiency improves under reform, even when controlling for broader macroeconomic conditions.
Combined Model	GDP Growth	8.7	Q16	Substantial variance contribution shows that fiscal structural reforms are important drivers of long-term economic output expansion.
Combined Model	Inflation (CPI)	3.5	Q16	Lower than in the monetary model, but still confirms the inflation anchoring role of reform within a broader macroeconomic context.

«ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ» ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆԻ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ՊԱՀԱՆՋՆԵՐԸ

«Արցախի երիտասարդ գիտնականների և մասնագետների միավորում» (ԱԵԳՄՄ) հասարակական կազմակերպության **«Գիտական Արցախ»** պարբերականն ընդգրկված է ՀՀ ԲՈԿ-ի կողմից հաստատված «Ատենախոսությունների հիմնական արդյունքների և դրույթների հրատարակման համար ընդունելի գիտական հրատարակությունների» ցանկում: Պարբերականը, որի հիմնադիրը Երևանի պետական համալսարանն է, լույս է տեսնում տարեկան 3 անգամ:

«ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ» պարբերականն ընդգրկված է նաև РИНЦ միջազգային գիտատեղեկատվական շտեմարանում և զետեղված www.elibrary.ru կայքում:

Պարբերականում տպագրության են ընդունվում նախկինում տպագիր կամ էլեկտրոնային պարբերականներում չհրապարակված բարձրորակ աշխատանքներ (գիտական հոդվածներ, գրախոսություններ), որոնք համապատասխանում են պարբերականի ուղղվածությանը (հասարակական գիտություններ), ունեն գիտական նորույթ և արդիականություն:

Բոլոր նյութերը գրախոսվում են: Գիտական աստիճան չունեցող հեղինակները պետք է հոդվածին կից ներկայացնեն գիտական ղեկավարի կարծիքը՝ ստորագրված կամ ամբիոնի երաշխավորությունը՝ ստորագրված և կնքված (անպայմանորեն պետք է նշված լինի, որ տպագրության է երաշխավորվում «Գիտական Արցախ» պարբերականում):

Նախքան հոդված ուղարկելը հեղինակները պարտավոր են www.scientificartsakh.com կայքում ծանոթանալ «Գիտական Արցախ» պարբերականի գիտական հրապարակումների էթիկային և խստորեն հետևել դրան:

Խմբագրության կողմից հոդվածն ընդունվելու դեպքում հեղինակը պարտավոր է 3 աշխատանքային օրվա ընթացքում վճարել հոդվածի տպագրության համար նախատեսված գումարը, իսկ վճարման անդորրագրի սկանավորված տարբերակն ուղարկել խմբագրության էլեկտրոնային փոստին: Նյութի հրապարակման և հեղինակին «Գիտական Արցախ» պարբերականի 1 անվճար օրինակի տրամադրման համար գանձվող գումարը կազմում է՝ 1 էջը 2,500 ՀՀ դրամ:

Բոլոր հոդվածներն ունենալու են DOI միջազգային ստանդարտ համարներ:

1-ին համարը լույս է տեսնում մայիսին **(հոդվածներն ընդունվում են մինչև փետրվարի 15-ը),** 2-րդ համարը՝ սեպտեմբերին **(հոդվածներն ընդունվում են մինչև հուլիսի 15-ը),** իսկ 3-րդ համարը՝ դեկտեմբերին **(հոդվածներն ընդունվում են մինչև հոկտեմբերի 15-ը):**

«Գիտական Արցախ» պարբերականում տպագրված հոդվածները տեղադրվում են ԱԵԳՄՄ-ի նախագիծ հանդիսացող Արցախի էլեկտրոնային գրադարանի կայքում (www.artsakhlib.am), որից հետո հղումներն ուղարկվում են հեղինակներին:

Հոդվածները պետք է ուղարկել www.scientificartsakh.com կայքի միջոցով կամ scientific.artsakh@gmail.com էլեկտրոնային փոստին, որին պետք է կցել նաև հեղինակի բջջային հեռախոսահամարը և բնակության հասցեն՝ ինդեքսի նշումով:

Աշխատանքներին ներկայացվող տեխնիկական պահանջներն են.

Համակարգչային շարվածքը՝ MS Word 2003-2010 ծրագիր:

Էջի ֆորմատը՝ 170*240 մմ, լուսանցքները բոլոր կողմերից՝ 20 մմ:

Ծավալը՝ 10-25 էջ՝ ներառյալ ամփոփագրերը:

Տեքստի տառատեսակը՝ հայերեն, անգլերեն և ռուսերեն՝ Arial:

Հոդվածի ներկայացման լեզուն՝ հայերեն, անգլերեն, ռուսերեն:

Առաջին էջի վերին տողում (մեջտեղում) 13 pt տառաչափով, գլխատառերով, թավ (Bold) գրվում է հոդվածի վերնագիրը: Մեկ տող բաց թողնելով՝ տողի ձախ

կողմում նշվում է հոդվածի ՀՏԴ-ն: Մեկ տող բաց թողնելով՝ տողի մեջտեղում 12 pt տառաչափով, գլխատառերով, թավ (Bold) գրվում է (են) հեղինակ(ներ)ի անուն ազգանուն(ներ)ը: Մեկ տող ներքև տողի մեջտեղում 12 pt տառաչափով, շեղատառ (Italic) նշվում են աշխատավայրը, բուհը կամ գիտահետազոտական կենտրոնը, ֆակուլտետը, գիտական աստիճանը, կոչումը, քաղաքը և երկիրը: Մեկ տող ներքև տողի մեջտեղում 12 pt տառաչափով տրվում է հեղինակի էլեկտրոնային փոստի հասցեն, որից հետո՝ անհատական համարանիշը (ID) հեղինակների նույնականացման միջազգային հարթակներում (առնվազն **ORCID** համակարգում, ցանկալի է նաև Scopus ID, WoS ID համակարգերում):

Մեկ տող բաց թողնելով՝ 12 pt տառաչափով, շեղատառ (Italic), թավ (Bold) ներկայացվում է հոդվածի ամփոփագիրը (аннотация, abstract), որտեղ 150-180 բառի սահմաններում պետք է արտացոլվեն հետազոտության նպատակները, խնդիրները, մեթոդները, ինչպես նաև հեղինակի հիմնական եզրահանգումները: Ամփոփագիրը պետք է լինի ինքնուրույն տեքստ, որը կնկարագրի հետազոտության հիմնական արդյունքներն առանց հոդվածն ընթերցելու: Ամփոփագրում պետք չէ բառացիորեն կրկնել հոդվածի նախադասությունները:

Մեկ տող բաց թողնելով՝ անհրաժեշտ է գրել **«Հիմնաբառեր»** և նշել 7-10 հիմնաբառ:

Մեկ տող բաց թողնելով՝ անհրաժեշտ է ներկայացնել աշխատանքի հիմնական տեքստը, որը պետք է ունենա ենթավերնագրեր: Տեքստի տառաչափը 12 pt է, տողերի հեռավորությունը՝ 1: Տեքստը պետք է հավասարեցված լինի երկու կողմերից (Alignment: Justify): Պարբերությունները սկսել 1 սմ խորքից՝ TAB-ի կիրառմամբ:

Աղյուսակները պետք է համարակալվեն և ունենան վերնագրեր:

Դիագրամները, սխեմաները, գծագրերը և լուսանկարները պետք է լինեն հստակ, տպագրության համար պիտանի:

Հոդվածի լեզվից տարբերվող մյուս 2 լեզուներով ամփոփագրերը պարտադիր են, որոնք պետք է լինեն հոդվածի սկզբնական մասի (վերնագրից մինչև բանալի բառերը ներառյալ) թարգմանությունը և տրվում են հիմնական տեքստից հետո:

Հղումները պարտադիր են:

MLA ձևաչափում կիրառվում է ներտեքստային հղումների հեղինակ-էջ եղանակը: Համաձայն վերջինիս՝ հեղինակի ազգանունն ու համապատասխան աշխատանքի էջ(եր)ի համար(ներ)ը արտացոլվում են տեքստում, իսկ ամբողջական հղումը զետեղվում է գրականության (հղված աշխատանքների) ցանկի մեջ:

Հիմնական տեքստից հետո «WORKS CITED» բառակապակցության ներքո պարտադիր անհրաժեշտ է կցել օգտագործված ոչ լատինատառ գրականության լատինական տառադարձումով տարբերակը՝ դասավորելով այբբենական կարգով, […] փակագծերում թարգմանել աշխատության վերնագիրը և հրատարակության վայրը, որից հետո (…) փակագծերում նշել բնագրի լեզուն, օրինակ.

WORKS CITED

1. Mkrtchyan, Shahen. Ler’nayin Gharabagh. Adrbejani irakanacrac’ ceghaspanut’yan anatomian. Step’anakert, [Nagorno-Karabakh: Anatomy of the Genocide Carried out by Azerbaijan. Stepanakert] 2003. (In Armenian)

2. Avetisjan, Grant. “Jetnicheskie i regional’nye konflikty v Evrazii. Kn. 1. Central’naja Azija i Kavkaz, Moskva, [“Ethnic and Regional Conflicts in Eurasia. Book 1. Central Asia and the Caucasus, Moscow,] 1997. (In Russian)

Տառադարձումը կարող եք կատարել՝ օգտվելով www.translit.ru կայքից:

Լրացուցիչ տեղեկությունների համար կարող եք կապվել «Գիտական Արցախ» պարբերականի գլխավոր խմբագիր, ի.գ.թ., դոցենտ **Ավետիք Հարությունյանի** հետ՝ գրելով avetiq.hh@gmail.com էլեկտրոնային փոստին կամ զանգահարելով +37497277770, (+374) 55277755 հեռախոսահամարներին:

THE REQUIREMENTS FOR THE JOURNAL «SCIENTIFIC ARTSAKH»

The journal **«Scientific Artsakh»** of the «Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh (UYSSA)» NGO is included in the list of «Scientific publications acceptable for the publication of the main results and provisions of theses» approved by the RA HAC. The journal, founded by Yerevan State University, is published 4 times a year.

The journal **«Scientific Artsakh»** is also included in the RSCI (Russian Scientific Citation Index) International Scientific Information Database and posted on www.elibrary.ru website.

High-quality works that are not previously published in printed or electronic journals (scientific articles, reviews), which correspond to the orientation of the journal (Social Sciences) and have scientific novelty and relevance, are accepted for publication in the journal.

All materials are reviewed. The authors, without academic degrees, along with the article represent the opinion of the supervisor, certified by the signature, or the recommendation of the Department, certified by signature and seal (it should be noted that the article is recommended for publication in the Journal «Scientific Artsakh»).

Before sending the article, the authors are obliged to familiarize themselves with the ethics of scientific publications of the journal «Scientific Artsakh» on the www.scientificartsakh.com website and strictly comply with it.

Once the article is accepted by the Editorial Board, the author is obliged to pay the amount provided for the publication of the article within 3 working days and send the scan of the payment order to the the Editorial Board e-mail. The cost of publishing and providing the author with one copy of the journal «Scientific Artsakh» is 2,500 AMD per 1 page.

All articles will have DOI International Standard Numbers.

The 1st issue is published in May **(articles are accepted until February 15),** the 2nd issue – in September **(articles are accepted until July 15)** and the 3rd issue – in December **(articles are accepted until October 15).**

The articles published in the journal «Scientific Artsakh» are placed on Artsakh E-Library website (www.artsakhlib.am), which is the UYSSA project, after which the links are sent to the authors.

Articles should be sent via the www.scientificartsakh.com website or to the scientific.artsakh@gmail.com e-mail, the mobile phone number and the address of the author's residence, indicating the index should also be stated.

Technical requirements for works:

Computer typing: program MS Word 2003-2010.
Page format: 170*240 mm, margins (left, right, top, bottom)` 20 mm.
Volume: 10-25 pages (summary inclusive).
Text font: Armenian, English and Russian – Arial.
Language of articles: Armenian, Russian, English.

On the top line of the first page (center alignment) in capital letters, bold, font size – 13 pt the title of the article is written. The UDC of the article is indicated in the left-aligned line a line down. Over the line, in the center of the line, font size – 12 pt, capital letters, bold the name(s) of the author(s) is indicated. In the center of the line below, font size 12 pt, italicized the place of work, University or research center, faculty, scientific degree,

title, city and country are indicated. On the line below in the center, font size 12pt the author's email is provided, after that: a personal identification number (ID) on international author identification platforms (at least in the **ORCID** system, preferably also in Scopus ID, WoS ID systems).

Over a line, font size 12, bold, italic an abstract (ամփոփում, аннотация), in the 150-180 words amount including forth goals, objectives, research methods, and main conclusions of the author must be set. The abstract should be a separate text describing the main results of the study without reading the article.

Over a line the word «Keywords» must be written and 7-10 words must be specified.

Over a line, the main text of the work containing subtitles with the font size of 12 pt, line spacing of 1 pt must be submitted. The text should be aligned on both sides (Alignment: Justify). The paragraph should be started with an indentation of 1 cm, using the TAB.

Tables should be numbered and have titles.

Diagrams, diagrams, drawings and drawings must be clear and printable.

Abstracts in two languages other than the language of writing are required, which are the translation of the initial part of the article (from the title to the keywords inclusive) and are indicated after the main text.

References are required.

In the MLA format, the author-page method of intra-text links is used. According to the latter, the author's surname and the corresponding page(s) of the work are displayed in the text, and the full link is placed in the list of references (referenced works).

After the main text, under the phrase «WORKS CITED», it is mandatory to attach a Latin transliteration of the used literature presented in non-Latin letters, placing it in alphabetical order, in square brackets […] indicate the name of the work and the place of publication, after which in round brackets (…) the original language, for example:

WORKS CITED

1. Mkrtchyan, Shahen. Ler'nayin Gharabagh. Adrbejani irakanacrac' ceghaspanut'yan anatomian. Step'anakert, [Nagorno-Karabakh: Anatomy of the Genocide Carried out by Azerbaijan. Stepanakert] 2003. (In Armenian)
2. Avetisjan, Grant. "Jetnicheskie i regional'nye konflikty v Evrazii. Kn. 1. Central'naja Azija i Kavkaz, Moskva, ["Ethnic and Regional Conflicts in Eurasia. Book 1. Central Asia and the Caucasus, Moscow,] 1997. (In Russian)

Transliteration can be done by using www.translit.ru. website.

For more information, please contact the Editor-in-chief of the journal «Scientific Artsakh», Ph.D in Law, Associate Professor **Avetik Harutyunyan**, e-mail at avetiq.hh@gmail.com or by phone +37497277770, (+374) 55277755.

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ ЖУРНАЛА «НАУЧНЫЙ АРЦАХ»

Журнал **«Научный Арцах»** общественной организации «Объединение молодых учёных и специалистов Арцаха» (ОМУСА) включен в список «Научных изданий, приемлемых для публикации основных результатов и положений диссертаций», утвержденных ВАК Республики Армения. Журнал, учредителем которого является Ереванский государственный университет, издается 4 раза в год.

Журнал **«Научный Арцах»** также включен в международную научно-информационную базу данных РИНЦ и размещен на сайте www.elibrary.ru.

К публикации в журнале принимаются высококачественные работы, не публиковавшиеся ранее в печатных или электронных журналах (научные статьи, рецензии), которые соответствуют направленности журнала (общественные науки) и имеют научную новизну и актуальность.

Все материалы рецензируются. Авторы, не имеющие ученой степени, должны представить вместе со статьей отзыв научного руководителя, заверенный подписью, или рекомендацию кафедры, заверенную подписью и печатью (обязательно должно быть отмечено, что статья рекомендуется к печати в журнале «Научный Арцах»).

Перед подачей статьи авторам предлагается ознакомиться с этикой научных публикаций журнала «Научный Арцах» на сайте www.scientificartsakh.com и неукоснительно следовать ей.

После принятия статьи редколлегией, автор обязан в течение 3 рабочих дней уплатить сумму, предусмотренную для публикации статьи, и выслать на электронный адрес редакции скан платежного поручения. Стоимость публикации и предоставления автору одного экземпляра журнала «Научный Арцах» составляет 2,500 драммов за 1 страницу.

Все статьи получат международные стандартные номера DOI.

1-ый номер публикуется в мае **(статьи принимаются до 15-го февраля),** 2-ой номер – в сентябре **(статьи принимаются до 15-го июля),** а 3-ий номер – в декабре **(статьи принимаются до 15-го октября).**

Статьи, опубликованные в журнале «Научный Арцах», размещаются на сайте Электронной библиотеки Арцаха (www.artsakhlib.am), являющемся проектом ОМУСА, после чего ссылки отправляются авторам.

Статьи следует присылать через сайт на адрес www.scientificartsakh.com или на электронную почту scientific.artsakh@gmail.com, при этом должен быть указан номер мобильного телефона автора и адрес проживания (с индексом).

Технические требования к оформлению работ:

Компьютерный набор: программа MS Word 2003-2010.

Формат страницы: 170*240 мм, поля (левое, правое, верхнее, нижнее)` 20 мм.

Объем: 10-25 страниц (резюме включительно).

Шрифт текста: армянский, английский и русский – Arial.

Язык представления статей: армянский, английский, русский.

На верхней строке первой страницы (выравнивание по центру) прописными буквами, полужирным (Bold) шрифтом, размер – 13 кегль пишется заголовок статьи. Через строку с выравниванием по левому краю указывается УДК статьи. Через строку, по центру строки кеглем 12, прописными буквами, полужирным шрифтом указывается имя и фамилия (фамилии) автора (авторов). На строке ниже по центру кеглем 12, курсивом (Italic) указывается место работы, вуз или научно-исследовательский центр, факультет, ученая степень, звание, город и страна. На строке ниже по центру кеглем 12 предоставляется электронный адрес автора, после чего: персональный номерной знак (ID) на международных платформах идентификации авторов (как минимум в системе **ORCID**, желательно также в системах Scopus ID, WoS ID).

Через строку кеглем 12, полужирным шрифтом (Bold) и курсивом (Italic) предоставляется аннотация (ամփոփում, abstract), в которой в объеме 150-180 слов должны быть изложены цели, задачи, методы исследования, а также основные

выводы автора. Аннотация должна представлять собой самостоятельный текст, дающий представление о нем без прочтения статьи.

Через строку необходимо написать «Ключевые слова» и указать 7-10 слов.

Пропустив одну строку, необходимо представить основной текст работы с подзаголовками кеглем 12 с межстрочным интервалом – 1 пт. Текст должен быть выровнен с двух сторон (Alignment: Justify). Абзац необходимо начинать с отступом в 1 см, используя TAB.

Таблицы должны быть пронумерованы и иметь заголовки.

Диаграммы, схемы, чертежи и рисунки должны быть четкими, подлежащими печати.

Резюме на двух языках, отличных от языка написания статьи, обязательны, представляют собой перевод начальной части статьи (от заголовка до ключевых слов включительно) и указываются после основного текста.

Ссылки обязательны.

В формате MLA используется способ внутритекстовых ссылок автор-страница. При этом фамилия автора и страница (страницы) соответствующей работы (страниц) отображаются в тексте, а полная ссылка помещается в список цитируемых работ в конце статьи.

После основного текста под наименованием «WORKS CITED» обязательно приложить латинскую версию использованной литературы в латинской транслитерации и в алфавитном порядке, в скобках […] поместить переведенные на армянский язык название работы и место ее публикации, затем в скобках (…) обозначить язык оригинала, например:

WORKS CITED

1. Mkrtchyan, Shahen. Ler’nayin Gharabagh. Adrbejani irakanacrac’ ceghaspanut’yan anatomian. Step’anakert, [Nagorno-Karabakh: Anatomy of the Genocide Carried out by Azerbaijan. Stepanakert] 2003. (In Armenian)

2. Avetisjan, Grant. «Jetnicheskie i regional’nye konflikty v Evrazii. Kn. 1. Central’naja Azija i Kavkaz, Moskva, [«Ethnic and Regional Conflicts in Eurasia. Book 1. Central Asia and the Caucasus, Moscow,] 1997. (In Russian)

Транслитерацию можете осуществить, используя сайт www.translit.ru.

За дополнительной информацией можно обратится к главному редактору журнала «Научный Арцах», к.ю.н., доценту **Аветику Арутюняну**, написав по электронному адресу avetiq.hh@gmail.com или позвонив по телефону +37497277770, (+374) 55277755.

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ
SCIENTIFIC ARTSAKH
НАУЧНЫЙ АРЦАХ

№ 2 (25), 2025

«Գիտական Արցախ» պարբերականը լույս է տեսնում տարեկան 3 անգամ:
Հրատարակվում է 2018 թվականից:

The journal «Scientific Artsakh» is published three times a year. It has been published since 2018.

Журнал «Научный Арцах» выходит три раза в год. Издается с 2018 года.

Գլխավոր խմբագիր՝ **Ավետիք Հարությունյան**
Editor-in-Chief: **Avetik Harutyunyan**
Главный редактор: **Аветик Арутюнян**

Հայերենի պատասխանատու **Ռենա Մովսեսյան**
Responsible for Armenian **Rena Movsesyan**
Ответственный за армянский язык **Рена Мовсесян**

Անգլերենի պատասխանատու՝ **Ալվինա Ներսեսյան**
Responsible for English **Alvina Nersesyan**
Ответственный за английский язык **Альвина Нерсесян**

Ռուսերենի պատասխանատու՝ **Ռուզաննա Սարգսյան**
Responsible for Russian **Ruzanna Sargsyan**
Ответственный за русский язык **Рузанна Саркисян**

Պատասխանատու քարտուղար՝ **Դավիթ Աքելյան**
Executive Secretary **Davit Akelyan**
Ответственный секретарь **Давид Акелян**

Համակարգչային շարվածքը, ոճը, տառաձևերը և էջադրումը՝ **«Արցախ» հրատարակչության**
Computer set, style, font and layout **«Artsakh» Publishing House**
Компьютерный набор, стиль, шрифт и верстка **Издательство «Арцах»**

Շապիկի ձևավորումը՝ **Արմինե Քոչարյանի**
Cover design **Armine Kocharyan**
Дизайн обложки **Армине Кочарян**

Website: www.scientificartsakh.com, www.aegmm.org.
E-mail: scientific.artsakh@gmail.com, avetiq.hh@gmail.com.
Tel. (+374) 97277770, (+374) 55277755.

Ստորագրված է տպագրության՝ 30.09.2025 թ.:
Չափսը՝ 70*100/16: Թուղթը՝ օֆսեթ:
Ծավալը՝ 22,5 տպ. մամուլ:
Տպաքանակը՝ 100 օրինակ:

Տպագրված է «ՄՀՄ ԳՐԱՏՈՒՆ» ՍՊԸ տպագրատանը:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ CONTENTS СОДЕРЖАНИЕ

Խմբագրականի փոխարեն. Գիտական Արցախի հոբելյանական 25-րդ համարի առթիվ 9

ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, JURISPRUDENCE, ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

Վալենտինա Լապաևա. Վլադիկ Ներսեսյանցի ազատական-իրավաբանական տեսությունը և նրա ներդրումն իրավական տեսության ու պրակտիկայի զարգացման մեջ (ռուսերեն) 11
Valentina Lapaeva. Libertarian Legal Theory of Vladik Nersesyants and its Contribution to the Development of Legal Theory and Practice (in Russian)
Валентина Лапаева. Либертарно-юридическая теория Владика Нерсесянца и ее вклад в развитие правовой теории и практики (на русском)

Ավետիք Հարությունյան, Մարիամ Գրիգորյան. «Պաշտպանելու պարտականություն» սկզբունքի կիրառելիության սահմաններն Արցախում (հայերեն) 28
Avetik Harutyunyan, Mariam Grigoryan. The Limits of Applying the Responsibility to Protect (R2P) Principle in the Context of Artsakh (in Armenian)
Аветик Арутюнян, Мариам Григорян. Пределы применения принципа «ответственность за защиту» в Арцахе (на армянском)

Վոլոդյա Հովսեփյան. Աղվենի սահմանադիր ժողովի կանոնները և նրանց աղերսը նախորդ եկեղեցական ժողովների կանոնների հետ (հայերեն) 42
Volodya Hovsepyan. The Canons of the Aghven Constituent Assembly and their Interrelation with with the Canons of Previous Church Assemblies (in Armenian)
Володя Овсепян. Каноны Агвенского учредительного собора и их связь с канонами предыдущих церковных соборов (на армянском)

Ալեքսանդր Հարությունյան. Մերժված ինքնորոշում. Արցախի անկախության իրավական հիմնավորումը և Ադրբեջանի ինքնիշխանության պահանջների անօրինականությունը (անգլերեն) 55
Aleksandr Harutyunyan. Self-Determination Denied: the Legal Case for Artsakh's Independence and the Illegality of Azerbaijan's Sovereignty Claims (in English)
Александр Арутюнян. Отказ в праве на самоопределении: правовое обоснование независимости Арцаха и незаконность притязаний Азербайджана на суверенитет (на английском)

Շուշանիկ Ղուկասյան, Իզաբել Աբգարյան. Ոչ նյութական վնասի փոխհատուցման հիմնահարցը բժշկական սխալի համատեքստում (հայերեն) 70
Shushanik Ghukasyan, Izabel Abgaryan. Compensation of Non-Pecuniary Damage in the Context of Medical Malpractice (in Armenian)
Шушаник Гукасян, Изабел Абгарян. Компенсация морального вреда в контексте медицинской ошибки (на армянском)

Սերգեյ Ղազինյան. Լեռնային Ղարաբաղից (Արցախից) բռնի տեղահանված անձանց վերադարձի իրավունքը և սեփականության իրավունքը միջազգային իրավունքի համատեքստում (հայերեն) 82
Sergey Ghazinyan. The Right to Return and the Right to Property of Persons Forcibly Displaced from Nagorno-Karabakh (Artsakh) in the Context of International Law (in Armenian)
Сергей Казинян. Право на возвращение и право собственности лиц, принудительно перемещённых из Нагорного Карабаха (Арцаха), в контексте международного права (на армянском)

Մանե Մարկոսյան. Ընդերքօգտագործման իրավունքի տեսակները, դրանց ծագման և դադարման հիմքերը ՀՀ օրենսդրությամբ (հայերեն) 97
Mane Markosyan. Types of Subsoil Use Rights, the Basis for their Granting and Termination Under the RA Legislation (in Armenian)
Мане Маркосян. Виды прав пользования недрами, правовые основания их предоставления и прекращения в соответствии с законодательством РА (на армянском)

Շուշանիկ Վարդերեսյան. Պետական կառավարման արդի հիմնական ձևերը (հայերեն) 114
Shushanik Varderesyan. The Contemporary Main Forms of Public Administration (in Armenian)
Шушаник Вардересян. Основные современные формы государственного управления (на армянском)

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
POLITICAL SCIENCE, INTERNATIONAL RELATIONS
ПОЛИТОЛОГИЯ, МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ

Նարինե Ասրյան. Վերաբաշխիչ քաղաքականության և արդյունավետ կառավարման հարաբերակցման առանձնահատկությունների հայաստանյան համատեքստը (հայերեն) 127
Narine Asryan. The Armenian Context of the Relationship between Redistributive Policy and Good Governance (in Armenian)
Нарине Асрян. Особенность взаимосвязи перераспределительной политики и эффективного управления в контексте Армении (на армянском)

Միեր Շիրինյան. ՆԱՏՕ-ի ընդլայնումը որպես Հայաստանի Հանրապետության արտաքին անվտանգային քաղաքականության կարևոր կողմնորոշիչ (հայերեն) 141
Mher Shirinyan. NATO Enlargement as an Important Determinant of the Foreign Security Policy of the Republic of Armenia (in Armenian)
Мгер Ширинян. Расширение НАТО как важный фактор внешней политики безопасности Республики Армения (на армянском)

Միլենա Մկրտչյան. Երիտասարդ առաջնորդների նոր սերնդի կայացումը՝ Հայաստանի Հանրապետության քաղաքական զարգացման գործընթացում (հայերեն) 154
Milena Mkrtchyan. The Formation of a New Generation of Young Leaders in the Political Development Process of the Republic of Armenia (in Armenian)
Милена Мкртчян. Формирование нового поколения молодых лидеров в процессе политического развития Республики Армения (на армянском)

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ, HISTORY, ИСТОРИЯ

Էդգար Էլբակյան. Հայաստանի Հանրապետությունում ռազմաքաղաքական ղեկավարման համակարգի կայացման հարցը Կապանի ինքնապաշտպանական օպերացիայի (1992 թ. դեկտեմբեր) օրինակով (հայերեն) 164
Edgar Elbakyan. Examining the Emergence of a Politico-Military Governance System in Armenia: a Case Study of the Kapan Self-Defense Operation (December 1992) (in Armenian)
Эдгар Элбакян. О Формировании военно-политической системы управления в Республике Армения на примере капанской самооборонительной операции (декабрь 1992 г.) (на армянском)

ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆ, ETHNOGRAPHY AND FOLKLORE, ЭТНОГРАФИЯ И ФОЛЬКЛОР

Մելինե Պետրոսյան. Արցախի մանկական հեքիաթները (հայերեն) 185
Meline Petrosyan. Children Folktales of Artsakh (in Armenian)
Мелине Петросян. Детские сказки Арцаха (на армянском)

ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, ORIENTAL STUDIES, ВОСТОКОВЕДЕНИЕ

Սաթենիկ Թարվերդյան. Քրդալեզու մամուլի անդրադարձը Արցախյան երրորդ պատերազմին (2020-2023 թթ.) (Kurdistan24, Rûdaw) (հայերեն) 196
Satenik Tarverdyan. The Kurdish-Language Media Coverage of the Third Artsakh War (2020-2023) (Kurdistan24, Rûdaw) (in Armenian)
Сатеник Тарвердян. Освещение третьей Арцахской войны в курдской прессе (2020-2023) (Kurdistan24, Rûdaw) (на армянском)

ԼՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ, JOURNALISM, ЖУРНАЛИСТИКА

Աննա Մկրտիչյան. Վավերագրական կինոն՝ որպես մեդիագործիք Ադրբեջանի տեղեկատվական քաղաքականությունում 44-օրյա պատերազմից հետո (2020-2023 թթ.) (հայերեն) 215
Anna Mkrtichyan. Documentary Film as a Media Tool in Azerbaijan’s Information Policy after the 44-Day War (2020–2023) (in Armenian)
Анна Мкртичян. Документальный фильм как медиаинструмент в информационной политике Азербайджана после 44-дневной войны (2020–2023 гг.) (на армянском)

Ծովինար Խաչատրյան. Քաղաքական զսպվածությունը Հայաստանում. իրավական, սոցիալական և մշակութային ասպեկտներ (հայերեն) 224
Tsovinar Khachatryan. Political Restraint in Armenia: Legal, Social and Cultural Aspects (in Armenian)
Цовинар Хачатрян. Политическая сдержанность в Армении: правовые, социальные и культурные аспекты (на армянском)

ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, LITERATURE STUDY, ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Աստղիկ Բոյաջյան. Շանթի «Շղթայվածը» դրաման պատմական և գեղարվեստական հանգույցներում (հայերեն) 239
Astghik Boyajyan. Shant's «The Charmed» Drama in Historical and Fiction Aspects (in Armenian)
Астхик Бояджян. Драма Шанта «Зачарованные» в историко-художественном аспекте (на армянском)

Էլիչկա Մելիքբեկյան. Սայաթ-Նովայի սիրային քնարերգությունը. ապրված իրականությունից դեպի գեղարվեստական կերպար (հայերեն) 249
Elichka Melikbekyan. Sayat-Nova's Love Lyrics: from an Experienced Reality to a Fictional Character (in Armenian)
Эличка Меликбекян. Любовная лирика Саят-Новы: от прожитойреальности к вымышленному персонажу (на армянском)

Աստղիկ Օհանյան. Երիտասարդական պոեզիայի շուրջ բանավեճը (1969–1971) և Հովհաննես Գրիգորյանը (հայերեն) 265
Astghik Ohanyan. The Debate on Youth Poetry (1969–1971) and Hovhannes Grigoryan (in Armenian)
Астхик Оганян. Дискуссия вокруг молодёжной поэзии (1969–1971) и Ованес Григорян (на армянском)

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, ECONOMICS, ЭКОНОМИКА

Հայկ Սարգսյան, Նարինե Քոչինյան, Սոնա Սարգսյան, Մհեր Օթարյան. ՀՀ կայուն զարգացումը աշխարհաքաղաքական նոր իրողություններում (անգլերեն).....276
Hayk Sargsyan, Narine Kochinyan, Sona Sargsyan, Mher Otaryan. Sustainable Development of the Republic of Armenia in the Context of New Geopolitical Realities (in English)
Гайк Саргсян, Нарине Кочинян, Сона Саргсян, Мгер Отарян. Устойчивое развитие Республики Армения в условиях новых геополитических реалий (на английском)

Աշոտ Մարդոյան, Հայկ Սարգսյան. Թվային սերունդների ինտեգրում և համագործակցություն թվային բանկային տեխնոլոգիաների դարաշրջանում (հայերեն) 292
Ashot Mardoyan, Hayk Sargsyan. Integration and Collaboration of Digital Generations in the Field of Digital Banking Technologies (in Armenian)
Ашот Мардоян, Айк Саргсян. Интеграция и сотрудничество цифровых поколений в области цифровых банковских технологий (на армянском)

Աննա Մաքսուդյան, Ժենյա Միրիմանյան. Հեռավար աշխատանքը և դրա դերը զբաղվածության համակարգում (հայերեն) 309
Anna Maksudyan, Zhenya Mirimanyan. Remote Work and its Role in Employment System (in Armenian)
Анна Максудян, Женя Мириманян. Дистанционная работа и её роль в регулировании системы занятости (на армянском)

Արթուր Մուրադյան. Մենեջմենթի հիմնախնդիրները ՀՀ-ում ժամանակակից կառավարման մոդելների համադրմամբ (հայերեն) 324
Artur Muradyan. Basic Issues of Management in the RA in the Context of Modern Management Models (in Armenian)
Артур Мурадян. Основные вопросы менеджмента в ра в контексте современных моделей управления (на армянском)

Նարինե Պետրոսյան. Հարկաբյուջետային կառուցվածքային բարեփոխումների մակրոտնտեսական հետևանքների գնահատումը Հայաստանի Հանրապետության օրինակով (անգլերեն) 338
Narine Petrosyan. Evaluating the Macroeconomic Impact of Fiscal Structural Reforms: the Case of Armenia (in English)
Нарине Петросян. Оценка макроэкономического воздействия фискальных структурных реформ: пример Армении (на английском)

«ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ» պարբերականի հոդվածների ձևավորման պահանջները 354
The requirements for the journal «SCIENTIFIC ARTSAKH».....356
Требования к оформлению статей журнала «НАУЧНЫЙ АРЦАХ» 357

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽԻ ՀՈԲԵԼՅԱՆԱԿԱՆ 25-ՐԴ ՀԱՄԱՐԻ ԱՌԹԻՎ

«Գիտական Արցախ»-ի հարգելի՛ հեղինակներ, ընթերցողներ և գործընկերներ,

Սույն համարի հրատարակումը մեր խմբագրակազմի համար խորհրդանշական է. լույս է տեսնում **«ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ» պարբերականի հոբելյանական 25-րդ համարը**, ինչը կարևոր ձեռքբերում է ոչ միայն խմբագրակազմի, այլև գիտական համայնքի համար:

2018 թ.-ից մինչև օրս տպագրված 25 թողարկումներն արդեն իրողություն են. դրանցում արտացոլված է ոչ միայն մեր խմբագրության աշխատանքը, այլև այն գիտական ու մտավոր ներուժը, որն ունի Արցախը և Մայր Հայաստանը:

Այս տարիների ընթացքում Պարբերականը դարձավ հարթակ գիտական մտքի զարգացման, փորձի փոխանակման և նոր գաղափարների ներկայացման համար: Յուրաքանչյուր հրապարակված հոդված՝ լինի դա պատմության, լեզվաբանության, մշակույթի, իրավագիտության կամ քաղաքագիտության մասին, մի նոր քայլ է դեպի գիտելիքի հարստացում և ազգային ինքնության ամրապնդում:

Հոբելյանական այս համարի լույսընծայումը ևս մեկ անգամ փաստում է, որ մեր ընտրած ճանապարհը ճիշտ է, աշխատանքի արդյունքը՝ կարևոր ու տեսանելի: Մենք հավատում ենք, որ գիտությունը և կրթությունը ոչ միայն պահպանում են ժողովուրդների հիշողությունն ու արժեքները, այլև բացում են ապագայի դռները: Սույն համարի թողարկումը խորհրդանշում է նաև մեր ձգտումը՝ շարունակաբար պահպանելու բարձր գիտական չափանիշները, խրախուսելու հետազոտողներին և նպաստելու գիտության ու կրթության զարգացմանը:

Պարբերականի գործունեության ընթացքում բազմաթիվ հոդվածագիրներ պաշտպանել են թեկնածուական ատենախոսություն, մի շարք հեղինակների շնորհվել է դոցենտի և պրոֆեսորի գիտական կոչումներ. սա էլ ավելի է բարձրացրել Գիտական Արցախի հեղինակությունը, իսկ խմբագրակազմն ավելի է խստացրել գիտական հոդվածներին ներկայացվող որակական պահանջները:

Շնորհակալություն եմ հայտնում բոլոր հեղինակներին, խմբագրական խորհրդի անդամներին, գրախոսներին, ընթերցողներին և մեկենասներին, որոնց մասնակցությամբ և աջակցությամբ հնարավոր դարձավ անցնել այս դժվար, բայց միաժամանակ պատվաբեր ուղին: Հոբելյանական 25-րդ համարը ոչ միայն անցած ուղու արձանագրումն է, այլև նոր սկիզբ՝ նոր նպատակներով, եռանդով ու պատասխանատվությամբ: Մենք հավատում ենք, որ գիտելիքը մեր հասարակության ամենահուսալի հենասյունն է, իսկ «Գիտական Արցախ»-ը մնալու է այդ հենասյան մի մասնիկը՝ շարունակելով ծառայել գիտությանը, կրթությանը, Արցախին ու Մայր Հայաստանին:

Նշեմ, որ **«Գիտական Արցախ»** եռալեզու պարբերականը (www.scientificartsakh.com) Արցախի երիտասարդ գիտնականների և մասնագետների միավորման (ԱԵԳՄՄ) առանցքային նախագծերից մեկն է, որը հիմնադրել ենք 2018 թ.-ին *(ի դեպ, 1-ին համարը տպագրելուց հետո քչերն էին հավատում «Գիտական Արցախ»-ի հաջողությանը, ինչն այսօր անհերքելի փաստ է)*: Պարբերականի հիմնադիրը Երևանի պետական համալսարանն է, իսկ նախաձեռնողն ու հրատարակիչը՝ ԱԵԳՄՄ-ն:

Պարբերականը 2019 թ.-ից ընդգրկված է **ՀՀ ԲՈԿ-ի** (ներկայումս՝ ԲԿԳԿ) կողմից հաստատված «Ատենախոսությունների հիմնական արդյունքների և դրույթների հրատարակման համար ընդունելի գիտական հրատարակությունների» ցանկում, իսկ 2023 թ. ընդգրկվեց **РИНЦ** (Российский индекс научного цитирования) միջազգային գիտատեղեկատվական շտեմարանում (www.elibrary.ru), որտեղ ներկայացված են սակավաթիվ հայկական գիտական պարբերականներ:

2025 թվականի հոկտեմբերի 1-ի դրությամբ հրապարակվել է «Գիտական Արցախ» պարբերականի **25 համար**: Դրանցում ընդհանուր առմամբ տպագրվել են **733 հեղինակների 636 հոդվածներ**, որոնք ներկայացնում են աշխարհի 19 երկրները՝ Հայաստանը, Արցախը, Արաբական Միացյալ Էմիրությունները, ԱՄՆ-ը, Բելառուսը, Գերմանիան, Դոնեցկի Ժողովրդական Հանրապետությունը, Եգիպտոսը, Իսրայելը, Իրանը, Լեհաստանը, Լիբանանը, Հարավային Օսեթիան, Ղազախստանը, Շվեյցարիան, Չինաստանը, Ռուսաստանը, Վրաստանը և Ուկրաինան:

Ի դեպ, «Գիտական Արցախ»-ն Արցախյան միակ պարբերականն է, որը շարունակում է տպագրվել 2023 թվականի սեպտեմբերի 19-ից հետո, երբ էթնիկ զտման ու ցեղասպանության սպառնալիքի տակ արցախահայությունը բռնի տեղահանվեց Մայր Հայաստան:

Արցախի ապօրինի և ժամանակավոր բռնազավթման, ինչպես նաև արցախահայության բռնի տեղահանման հետևանքով Արցախի երիտասարդ գիտնականներն ու մասնագետները ստանձնել են առավել պատասխանատու դեր՝ գիտական ուժերի համախմբման, գիտակրթական նախաձեռնությունների առաջմղման և Արցախի հիմնախնդրի գիտական ուսումնասիրության ու ներկայացման գործում: Այսօր Կազմակերպությունն իր ջանքերն ուղղում է նաև արցախագիտության պահպանման, զարգացման և լայն հանրության շրջանում տարածման կարևոր առաքելությանը՝ օգտագործելով նաև «Գիտական Արցախ»-ի հնարավորությունները:

ԱՎԵՏԻՔ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ԱԵԳՄՄ-ի հիմնադիր,
«Գիտական Արցախ» պարբերականի գլխավոր խմբագիր,
Արցախի էլեկտրոնային գրադարանի նախաձեռնող և համակարգող,
փաստաբան, իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

ЛИБЕРТАРНО-ЮРИДИЧЕСКАЯ ТЕОРИЯ ВЛАДИКА НЕРСЕСЯНЦА И ЕЕ ВКЛАД В РАЗВИТИЕ ПРАВОВОЙ ТЕОРИИ И ПРАКТИКИ *

УДК 340.1 *DOI: 10.52063/25792652-2025.2.25-11*

ВАЛЕНТИНА ЛАПАЕВА
главный научный сотрудник сектора философии права, истории и теории государства и права Института государства и права Российской академии наук, член редакционного совета журнала «Научный Арцах», доктор юридических наук, г. Москва, Российская Федерация
lapaeva07@mail.ru
ORCID: 0000-0001-7170-8610

В статье освещается одно из направлений современной российской философско-правовой мысли, которое представлено либертарно-юридической теорией, разработанной известным советским и российским правоведом академиком РАН В.С. Нерсесянцем (1938–2005). Показана история формирования этой теории в советский и постсоветский периоды развития России, когда ее автором была проанализирована на большом историческом материале идея различения права и закона и выдвинута концепция права как равной меры свободы индивидов, которая впоследствии была развита в либертарно-юридическую теорию. В основе данной теории лежит понимание права как явления, сущность которого составляет принцип формального равенства, представляющий собой триединство равной меры, свободы и справедливости.

Цель статьи – продемонстрировать теоретическую новизну, актуальность и практическую значимость данного подхода к пониманию права. Под этим углом зрения в статье освещаются этапы становления либертарно-юридического типа правопонимания в советский и постсоветский периоды истории России, раскрывается его вклад в развитие философско-правовой мысли и демонстрируется на конкретных примерах возможность применения данного подхода для оценки правового качества законодательства.

Автор поставил своей задачей показать отличие либертарно-юридической теории В.С. Нерсесянца от подходов, разрабатываемых в рамках позитивистского и естественно-правового типов правопонимания, раскрыть значение данной теории для развития юридической догматики и продемонстрировать на конкретных примерах возможность ее применения для оценки правового качества законодательства. Для решения этих задач автор использовал историко-правовой и юридико-догматический методы анализа.

* Հոդվածը ներկայացվել է 08.05.2025թ., գրախոսվել՝ 04.08.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.09.2025թ.:

По итогам анализа сделан вывод о целесообразности разработки учебного курса по либертарно-юридической доктрине и догме права, внедрение которого в образовательный процесс способствовало бы более полному пониманию будущими юристами внутренней взаимосвязи между философско-правовым уровнем анализа и решением актуальных проблем правовой практики.

Ключевые слова: *В.С. Нерсесянц, либертарно-юридическая теория, тип правопонимания, философско-правовая мысль, юридическая догматика, правовой закон, принцип формального равенства.*

История формирования либертарно-юридической теории

Свою научную деятельность акад. РАН В.С. Нерсесянц начинал как специалист в области политико-правовых учений, глубокое знание которых позволило ему впоследствии разработать и обосновать собственное правовое учение, обозначенное автором как либертарно-юридическая теория. Первоначально В.С. Нерсесянц использовал термин «либертарная теория права», подчеркивая таким образом, что право включает в себя (онтологически, гносеологически и аксиологически) свободу. Однако позднее, желая более четко подчеркнуть то обстоятельство, что свобода людей в их общественной жизни связана только с правом (а не с моралью и религией) и возможна лишь в правовой форме[1], он добавил к этому термину прилагательное «юридический» (Нерсесянц 3-15).

Исходным пунктом в формировании либертарно-юридической теории (а впоследствии и основанного на ней либертарно-юридического типа правопонимания[2]) стала *концепция различения права и закона,* которая шла вразрез с официальной легистско-позитивистской[3] доктриной правопонимания, отождествляющей право и закон (Нерсесянц 18-29; Четвернин 29). В основе этой доктрины лежало определение права, сформулированное в 1938 г. на Первом совещании по вопросам науки советского государства и права А.Я. Вышинским, который на тот момент был не только директором Института права АН СССР, но и Прокурором СССР. Под правом в предложенной им трактовке понималась «совокупность правил поведения, выражающих волю господствующего класса, установленных в законодательном порядке, а также обычаев и правил общежития, санкционированных государственной властью, применение которых обеспечивается принудительной силой государства в целях охраны, закрепления и развития общественных отношений и порядков, выгодных и угодных господствующему классу»[4] (Основные задачи науки советского права 37). Впоследствии акцент на классовом характере права постепенно ушел на задний план, и к середине 1970-х годов в научной и учебной литературе право обычно определяли как совокупность норм, установленных или санкционированных

[1] «Какой-либо другой формы бытия и выражения свободы в общественной жизни людей, кроме правовой, - писал В.С. Нерсесянц, – человечество до сих пор не изобрело».

[2] Кстати, понятие «тип правопонимания» впервые было введено в научный оборот именно В.С. Нерсесянцем в работе «Из истории правовых учений: два типа правопонимания», опубликованной в сборнике статей «Политические и правовые учения: проблемы исследования и преподавания».

[3] Данное направление правопонимания обычно обозначается как «юридический позитивизм», что представляется неверным, поскольку, слово «юридический» в переводе с латыни означает «право» (ius), а позитивисты, отождествляющие право и закон, используют данное слово только в смысле «lex», т.е. «закон». Следовательно, «это позитивизм не юридический, а легистский, законнический».

государством, соблюдение которых обеспечивается мерами государственного принуждения. Однако это не меняло теоретическую суть данного определения, так как речь по-прежнему шла о выраженной в законе воле государства, которая содержательно была ничем не ограничена.

В середине 1950-х годов, т.е. почти сразу же после смерти Сталина, некоторые теоретики права вынесли на обсуждение идею так называемого «широкого» понимания права, включающего в понятие права, помимо норм, также правоотношения, правосознание и правовую идеологию. И хотя предложенный ими подход не выходил за рамки отождествления права и закона, поскольку и правоотношение, и правосознание рассматривались как производные от закона формы права, тем не менее это была первая (и уже поэтому очень важная) попытка расширить жесткие рамки официальной доктрины. Следующий принципиальный шаг в развитии советского правопонимания был сделан в самую глухую пору так называемого периода застоя – в середине 70-х годов, когда В.С. Нерсесянцем была выдвинута *идея различения права и закона* (Керимова 33-45). Эта идея была обоснована им с опорой на давнюю традицию философско-правовой мысли, а главное - на ее основе уже тогда была в общих чертах разработана принципиально новая теория права, позднее названная автором либертарной. Философско-правовую основу этой теории составляет выдвинутая В.С. Нерсесянцем идея о том, что право – это социальное явление нормативного характера, которое обладает собственной сущностью. Таким сущностным признаком правовой нормы (т.е. признаком, присущим только праву и отсутствующим в любом явлении неправового характера) является соответствие нормы принципу формального равенства, выраженному через «единство трех подразумевающих друг друга сущностных свойств (характеристик) права – всеобщей равной меры регуляции, свободы и справедливости» (Нерсесянц, Философия права: либертарно-юридическая 4).

В.С. Нерсесянц впервые озвучил свою концепцию в рамках широкой научной дискуссии на состоявшемся в 1979 г. Круглом столе «О понимании советского права», организованном журналом «Советское государство и право». В своем выступлении на этом мероприятии, ставшим важной вехой в развитии советской теории права, он ввел в научный дискурс принципиальные для его подхода тезисы о «взаимосоответствии свободы, права и закона», о праве как «форме, норме и мере свободы», о том, что «право обозначает сферу, границы и структуру свободы», о роли закона как формы выражения меры свободы и т. д (Нерсесянц, Выступление на «Круглом столе» 70-71). Однако лишь в 1983 г.,после публикации монографии «Право и закон», в которой убедительно раскрыта и проанализирована богатая философско-правовая традиция различения права и закона в истории философско-правовой мысли, В.С. Нерсесянцу удалось опубликовать в журнале «Советское государство и право» статью «Право: многообразие определений и единство понятия» (Нерсесянц, Право: многообразие определений и единство понятия 26-35). В перестроечный и постсоветский периоды в развитии страны он дал развернутое философско-правовое обоснование своего подхода к праву. Предложенная им либертарно-юридическая теория и соответствующий тип правопонимания, выросшие на базе осмысления мировой философии права и советского опыта бесправия, основаны на трактовке сущности права как формального равенства в свободе, что дает правовой теории и практике критерий разграничения права от властного произвола как ничем не ограниченной воли государства (легистский позитивизм) или общества (социологический позитивизм).

Идея различения права и закона и основанная на ней правовая теория встретили резкое сопротивление со стороны большинства отечественных юристов,

посчитавших, что этот подход ведет к разрушению социалистической законности, поскольку, как минимум, подрывает авторитет советского государства, а как максимум, предполагает, что граждане вправе не исполнять неправовые, по их мнению, законы. Причем многим представителям отраслевого правоведения сама постановка вопроса о различении права и закона казалась просто абсурдной. Особые возражения вызывала увязка В.С. Нерсесянцем сущности права с категориями равенства и свободы. Показательна в этом плане статья «О правопонимании и законности» акад. В.Н. Кудрявцева, в которой не только оспаривалась идея разграничения права и закона, но также говорилось о том, что «не всегда применимыми являются и такие требования к правовым нормам, как "равенство" и "свобода"». Далеко не все отрасли права основаны на равноправии субъектов: возьмем, к примеру, административное право; о свободе поведения в рамках права (например, уголовного) тоже приходится судить как о весьма относительной» (Кудрявцев 5).

Эта статья В.Н. Кудрявцева заслуживает специального внимания, поскольку ее автором был очень известный и влиятельный правовед, в прошлом – директор Института государства и права, а на момент публикации статьи вице-президент РАН. А главное, она была написана уже в 1994, т.е. после принятия Конституции РФ, закрепившей нормы о прирожденном и неотчуждаемом характере прав человека (17) и о том, что эти права являются непосредственно действующими (18). Процитировав слова В.С. Нерсесянца о различии права и закона и о формальном равенстве как сущностном признаке права, автор высказал следующую позицию, которую целесообразно привести здесь полностью, поскольку она в концентрированном виде отражает все еще довольно популярную в нашем научном сообществе точку зрения. «Выраженный здесь идеал, вероятно, расходится с действительностью, с фактами. Ну что ж, как говорится, тем хуже для фактов... Получается, что во всемирной истории было много законов, но не так уж много того, что можно было бы назвать правом. … Не углубляясь в древность или средневековье, можно … констатировать, что гитлеровская Германия определенно не имела права, а только законы. Во-вторых, нечто подобное, очевидно, надо признать и применительно к различным периодам советской истории и создававшимся на ее протяжении правовым актам. … А в-третьих, — и это самое главное, — довольно шаткими и неопределенными становятся оценки ныне действующих законов: разве все они справедливы и демократичны? А если не все, то как поступать с теми, которые не соответствуют этим критериям? Выполнять ли их, нарушая "идеальное право"? … Получается, что от нашего субъективного суждения и зависит, надо ли соблюдать ту или иную правовую норму или нет. Чем же это отличается от анархии?» (Кудрявцев 5-6). И далее автор приводит аргумент, для которого и была, скорее всего, написана эта статья, опубликованная по горячим следам внутриполитического конфликта сентября-октября 1993 г. между Президентом Б.Н. Ельциным и Правительством РФ, с одной стороны, и большинством депутатов Верховного Совета РФ – с другой. В.Н. Кудрявцев упрекает теорию, разграничивающую право и закон, в том, что она дала основания утверждать, будто действовавшая на тот момент Конституция[1] — «это "плохой закон" и что есть некое хорошее, подлинное право, которое стоит выше всяких законов» (Кудрявцев 6).

[1] На момент этих событий фактически действовала Конституция (Основной закон) Российской Федерации - России от 1978 г. (с изменениями и дополнениями), а также де-юре продолжала действовать Конституция СССР и законы СССР, несмотря на то, что де-факто распад СССР произошел в 1991 г.

Подобная критика в отношении либертарно-юридической теории в 90-е годы прошлого века повторялась во многих работах. Позднее, по мере того, как представители позитивистского правопонимания осваивали положения о правах человека и правовом государстве, закрепленные в принятой в 1993 г. Конституции РФ, критика теории В.С. Нерсесянца сместилась в сторону упреков по поводу того, что автор не разработал юридическую догматику, соответствующую его типу правопонимания, что его теория носит слишком абстрактный характер, оторванный от потребностей юридической практики и т.п. Другой пласт критических высказываний включает в себя утверждения о том, что либертарно-юридическая теория не составляет самостоятельный тип правопонимания, а является одной из версий естественно-правового подхода. Надо отметить, что В.С. Нерсесянц не вступал в полемику со своими многочисленными оппонентами, предпочитая концентрировать усилия на постоянном уточнении и развитии положений своего подхода (единственным исключением стала упомянутая ранее первая публикация на тему нового правопонимания, где автор спорил с А.А. Алексеевым и Л.С. Явичем). Однако в рамках данной статьи представляется целесообразным рассмотреть основные направления критики и именно в этом контексте попытаться раскрыть научное своеобразие либертарно-юридической теории и ее значение для совершенствования юридической практики.

Научное и практическое значение либертарно-юридической теории: ответ оппонентам

Начать анализ следует с тезиса акад. В.Н. Кудрявцева о том, что во всемирной истории было много законов, но не так уж много того, что можно было бы назвать правом. С этим тезисом нельзя не согласиться, но его надо прокомментировать. Дело в том, что право как нормативный регулятор всегда было неравномерно распространено по миру во времени и в пространстве. Наше время в этом отношении не является исключением: есть крупные регионы мира и целые цивилизации, в соционормативных системах которых до сих пор преобладают иные регуляторы, выстроенные на сложном сочетании норм религии, морали, обычаев и т.д. с теми или иными формами властного произвола. «В историческом плане, – писал В.С. Нерсесянц, –*определяющее значение права во всей соционормативной системе* соответствует такой эпохе (а именно буржуазной) социального и духовного развития, когда правовое сознание (*юридическое мировоззрение*) начинает играть ведущую роль в системе форм общественного сознания, как ранее такую роль играли *мифология* (в эпоху становления соционормативной регуляции), потом *религия* (в древности и средние века), а затем в Новое время —политика и светская (политизированная и идеологизированная) *мораль*» (Нерсесянц, Философия права / Учебник для вузов 112). Очевидно, что понимание места права в соционормативной системе того или иного общества и форм его взаимодействия с иными социальными регуляторами – это необходимое условие осмысления цивилизационной специфики данного общества и характера его включенности в общецивилизационное развитие человечества.

Что же касается претензий по поводу того, что идея разграничения права и закона дала основания не соблюдать нормы Конституции в ситуации политического кризиса 1993 г., то в данном случае упреки явно не по адресу. Ведь сам В.Н. Кудрявцев признавал, что ситуация была экстремальной и что «обе стороны прибегли к силе; ни одна из них не нашла возможности для юридического разрешения возникшего противоборства. Когда происходит смена общественного строя, - писал он, - вряд ли возможно рассчитывать на обычное действие

законодательных актов, принятых в предшествовавшее время» (Кудрявцев 6). В условиях же «обычного действия законодательных актов», на которую и рассчитана либертарно-юридическая теория, она, конечно же, не предполагает неисполнения неправовых законов, а ориентирует на совершенствование законодательства с помощью тех правовых механизмов (таких, как судебный нормоконтроль, избирательные процедуры, формы согласования интересов в рамках парламентских дискуссий и т.д.), которые существуют в рамках правового (или стремящегося стать правовым) государства. Но чтобы задействовать эти механизмы, для начала важно понять, что закон носит неправовой характер, а для этого надо иметь соответствующие теоретические критерии оценки его правового качества.

К настоящему времени критика либертарно-юридической теории за «подрыв законности» встречается редко и на первый план выходят утверждения о ее оторванности от потребностей юридической практики, о ее слишком абстрактном характере, об отсутствии ее юридико-догматической конкретизации и т.п. Действительно, принцип формального равенства – это максимально абстрактная теоретическая конструкция, ставшая итогом рационализации античной традиции понимания права как равенства (эквивалента) в отношениях между людьми путем последовательного абстрагирования от присущих естественно-правовым доктринам исторических наслоений, искажающих логическую чистоту правового принципа. Данное обстоятельство, свидетельствующее о логической последовательности и внутренней непротиворечивости теории, – это ее достоинство, которое в полной мере подтверждает известный тезис о том, что нет ничего практичнее хорошей теории. Но чтобы воспользоваться этим достоинством, надо раскрыть практически значимый смысл либертарно-юридической теории, согласно которому равенство в свободе означает *отсутствие привилегий для одних и дискриминации других субъектов правового общения*, и показать, как операционализированный таким образом правовой принцип формального равенства работает в конкретном социально-историческим контексте, охватывающем и действующее на данный момент законодательство, и социальные условия его действия.

Сошлюсь на свой многолетний опыт практической экспертной деятельности по оценке правового характера законопроектов в Институте законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве РФ, который показывает принципиальное значение типа правопонимания для решения любых правовых проблем. Так, если экспертиза законопроекта проводится с позиции легистско-позитивистской трактовки права, то она ограничивается сугубо юридическим анализом: эксперт смотрит, как предлагаемая правовая новелла вписывается в действующее законодательство и что надо подправить в самом законопроекте и в системе законодательства, чтобы снять пробелы и противоречия и достичь той социальной цели, на которую ориентирован законопроект (при этом сама цель не подвергается правовой оценке). Но для поиска подлинно правового решения этого недостаточно. Либертарно-юридический подход предполагает оценку результатов включения нормы не только в законодательный, но и в социальный контекст ее действия, в рамках которого оценивается правовой характер цели введения данного закона (т.е. способствует ли она расширению сферы свободы) и определяются правовые условия ее реализации, выстраиваемые таким образом, чтобы никто из субъектов правового регулирования не получал бы привилегий и не был бы дискриминирован.

Поэтому, когда некоторые критики либертарно-юридической теории упрекают ее в том, что, опираясь не нее, «нельзя вопреки утверждениям самих ученых (*т.е.*

сторонников этой позиции – В.Л.) заранее сказать, какой закон будет правовым, а какой нет, поскольку априори не известно, какие представления о справедливом равенстве сложатся в том или ином обществе», они смешивают формулировку принципа и его реализацию (Поляков 75). Либертарно-юридическая теория как раз четко формулирует абстрактный принцип, соответствие которому гарантирует правовой характер закона, но, чтобы использовать этот принцип в качестве критерия оценки закона на практике, надо спрогнозировать его действие в конкретной ситуации. В.С. Нерсесянц, никогда не утверждал, что можно априори сказать, какой закон будет правовым. А те из его сторонников, кто применяет эту теорию на практике, исходят из того, что оценка правового качества закона каждый раз требует творческого подхода: надо смоделировать взаимодействие правообразующих интересов всех субъектов регулирования, отношения между которыми регулируются данной нормой, и найти пространство, в котором эти интересы могут быть согласованы таким образом, чтобы никто не имел привилегий и не был бы дискриминирован. И чем глубже мы изучим законодательный и социальный контекст действия правовой новеллы (с привлечением юридико-догматического анализа нормативного материала, данных социологических исследований, оценок экспертов из числа теоретиков и практиков, представляющих релевантные объекту регулирования области профессионального знания, и т.д.), тем точнее (а в идеале – с математической точностью) мы найдем пространство пересечения правообразующих интересов, подтверждая тезис В.С. Нерсесянца о том, что право – это математика свободы.

Чтобы предметно прокомментировать представления, будто вывод о правовом характере нормы может быть сделан без всестороннего анализа социального контекста ее действия, рассмотрим пример решения очень важного правового спора, одна из сторон которого основывалась именно на таком априорном подходе к оценке правового качества закона. Речь пойдет о решении Европейского суда по правам человека по делу (далее – ЕСПЧ) «К. Маркин против России», которое стало первым конфликтом между ЕСПЧ и Конституционным Судом РФ, имевшим, как показало дальнейшее развитие событий, далеко идущие последствия. Фабула дела такова. Офицер Вооруженных сил РФ К.А. Маркин, после рождения сына и развода с женой, обратился к командованию с просьбой предоставить ему трехгодичный отпуск по уходу за ребенком и получил отказ, правомерность которого затем была подтверждена военными судами. К.А. Маркин направил жалобу в Конституционный Суд РФ, оспаривая конституционность закона, по которому право на отпуск по уходу за ребенком имеют только женщины-военнослужащие. Конституционный Суд отказал в принятии дела к рассмотрению. Далее последовала жалоба в ЕСПЧ, который признал, что Российская Федерации нарушила ст. 8 Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод, гарантирующую право на частную жизнь, и ст.14, содержащую запрет дискриминации. Оставим в стороне крайне непростые вопросы о соотношении юридической силы норм Европейской конвенции и Конституции РФ, о юридических последствиях ратификации Конвенции, о правовой сути пилотных постановлений ЕСПЧ, содержащих предписания государству-ответчику принять меры общего характера для устранения системной проблемы, и т.д. (Лапаева 546-578). Рассмотрим лишь вопрос о том, какая судебная инстанция – ЕСПЧ или Конституционный Суд РФ – предложила более верную *оценку правового качества закона*. Для этого надо прежде всего понять, из чего исходила в своих рассуждения каждая из сторон этого заочного правового спора, представляющего собой конфликт толкований.

Анализ решений Первой секции и Большой палаты ЕСПЧ показывает, что Суд, принимая решение, опирался «в сухом остатке» на представления о том, что: 1) «достижение равенства полов является сегодня одной из основных целей в государствах- членах Совета Европы» (п.47 Постановления Первой секции и п. 127 Постановления Большой палаты) (Case of Konstantin Markin v. Russia - First section 2011; The Grand Chamber 2012); 2) к настоящему времени достигнут европейский консенсус о равенстве полов между мужчинами-военнослужащими и женщинами-военнослужащими в вопросе о родительском отпуске (п. 147 Постановления Большой палаты); 3) отсутствие обоснования российской стороной прав требованиям национальной безопасности и оперативной боеготовности должна быть «обоснована конкретными примерами» (п. 53 Постановления Первой секции и п. 144 Постановления Большой палаты). Отсюда следует, что ЕСПЧ исходил не из абстрактного принципа формального равенства, который по-разному реализуется в разных ситуациях, а из более конкретной идеи равенства полов, которая должна быть реализована независимо от особенностей конкретных ситуаций (т.е., по сути, от национальных особенностей разных стран). Причем, если ранее ЕСПЧ признавал межстрановые различия в подходах, то в данном случае он сослался на уже достигнутый европейский консенсус в вопросе о родительском отпуске военнослужащих. На этом основании ЕСПЧ сделал вывод о желательности мер общего характера на национальном уровне для обеспечения эффективной защиты от дискриминации и рекомендовал России «принять меры — под надзором Комитета министров — с целью внесения изменений в пункт 3 статьи 11 Закона «О статусе военнослужащих» (п. 67 Постановления Первой секции).

Однако, если вбольшинства стран Совета Европы законодательные преференции для женщин – это уже гендерный стереотип, ведущий к дискриминации мужчин, то в России, к сожалению, подобные преференции пока что, как правило, являются правовыми компенсациями, которые направлены на подтягивание женщин до уровня равной правоспособности с мужчинами. А такие компенсации, согласно В.С. Нерсесянцу, представляют собой реализацию принципа формального равенства[1] (Нерсесянц, Философия права 509). Что же касается того обстоятельства, что различие в обращении по признаку пола применяется только по отношению к военнослужащим, то, как отметил ЕСПЧ, государство может устанавливать подобные ограничения прав военнослужащих, «если существует реальная угроза боеспособности вооруженных сил» (п. 53 Постановления Первой секции), однако утверждения о возможной угрозе боеспособности должны быть «подтверждены конкретными примерами» (п. 56 Постановления Первой секции). Между тем, без всяких статистических исследований и «конкретных примеров» очевидно, что сама возможность предоставления российским военнослужащим трехгодичного отпуска по уходу за ребенком внесет большую неопределенность в функционирование армии. А неопределенность в данном вопросе может рассматриваться государством (в лице его парламента, принявшего соответствующий закон) как угроза боеспособности вооруженных сил. Особо следует подчеркнуть, что применительно к России речь шла именно о трехгодичном родительском отпуске, который в таком объеме (и даже близко к такому объему) не предоставляется в подавляющем большинстве стран мира.

Позиция же Конституционного Суда РФ основывалась на том, что российским законодательством предусмотрен общий для всех военнослужащих запрет на использование отпуска по уходу за ребенком, и из этого общего запрета,

[1] «Разные характеристики равенства (пропорциональное, распределяющее и т.п.) остаются равенством лишь в тех пределах, в которых они не выходят за рамки правовой компенсаторности».

обусловленного спецификой профессиональной деятельности военнослужащих-контрактников, сделаны исключения для женщин, которым этот отпуск предоставлен в трехгодичном объеме. Уступка законодателя в сторону женщин-военнослужащих, как отметил Председатель Конституционного Суда, «во-первых, отвечает смыслу статьи 38 Конституции, согласно которому государство гарантирует особую защиту материнства и детства, и, во-вторых, не ведет к нарушению прав других социальных групп, что соответствует требованию части 3 статьи 17 Конституции» (Зорькин 2010). При этом он особо подчеркнул, что речь идет не только и не столько об интересах женщин, сколько об интересах их малолетних детей, которые в силу чисто биологических причин в этот период своей жизни наиболее тесно связаны именно с матерью (что подтверждается результатами научных исследований в области педиатрии и детской психологии). Системное толкование названных статей применительно к рассматриваемой проблеме позволили Конституционному Суду прийти к выводу о том, что «если интересы какой-то группы детей могут быть защищены без ущерба интересов других лиц и конституционных ценностей общего блага, то из части 1 статьи 38 Конституции следует обязанность государства принять все возможные меры к такой защите» (Зорькин 2010). Если бы численность женщин в вооруженных силах страны была бы соизмерима с численностью мужчин (т.е. если бы в России женщины-военнослужащие имели одинаковый с мужчинами уровень боевой и физической подготовки), то, скорее всего, законодатель не смог бы сделать подобные уступки для женщин-военнослужащих, исходя из необходимости сохранять контроль над уровнем боеспособности армии.

К сказанному Председателем Конституционного Суда РФ можно добавить еще одно соображение, которое он не стал высказывать, но которое лежало в подтексте его рассуждений: реализация Россией требования внести изменения в ФЗ «О статусе военнослужащих», уравняв женщин и мужчин в их праве на родительский отпуск, для Конституционного Суда, как и для российского законодателя, могло означать лишь одно, а именно – отказ всем военнослужащим в праве на трехгодичный отпуск по уходу за ребенком. Иное решение вопроса вошло бы в противоречие с положением ч. 3 ст.55 Конституции РФ, согласно которой права человека могут быть ограничены федеральным законом в той мере, в какой это необходимо в целях обеспечения обороны страны и безопасности государства. Дело в том, что Россия, в отличие от других государств-членов Совета Европы, чья защищенность от внешних угроз обеспечивалась входящими в НАТО вооруженными силами США[1] (где, кстати, вообще отсутствует право на родительский отпуск для военнослужащих), не могла позволить себе присоединиться к такому европейскому консенсусу, который ослаблял бы боеспособность российской армии.

Этот краткий сравнительный анализ правовых позиций и решений двух судебных инстанций, на наш взгляд, показывает, что позиция, занятая Конституционным судом РФ, основана на более полном учете как конституционно-правового, так социального контекста действия рассматриваемой законодательной нормы. Можно, конечно, согласиться с тем, что ментальность российского общества в данном вопросе носит патриархальный характер, однако попытки вторгаться в эту ситуацию ссылками на европейский консенсус создают впечатление, как минимум, высокомерного нежелания считаться с реалиями. В любом случае выводы первой сессии ЕСПЧ о необходимости внесения изменений в ФЗ «О статусе

[1] Данное обстоятельство в последнее время ярко подтверждается целым рядом заявлений Президента США.

военнослужащих», а также решение Большой палаты, согласно которому «недопущение использования отпуска по уходу за ребенком военнослужащими-мужчинами, в то время как военнослужащие-женщины имеют на него право, не может быть разумно или объективно оправдано» и такое «различие в обращении … должно быть приравнено к дискриминации по признаку пола» (п. 151 Постановления Большой палаты), выглядят чрезмерно ригористичными. С точки зрения принципа формального равенства было бы гораздо адекватнее правовой сути данного конкретного спора, если бы ЕСПЧ увидел здесь не дискриминацию мужчин-военнослужащих в целом, а ущемление прав тех из них, кто в силу жизненных обстоятельств оказался вынужден в одиночку воспитывать детей до трех лет.

В связи с «делом Маркина» важно отметить, что применение принципа формального равенства к оценке правового качества закона предполагает не предъявление некоего заранее известного стандарта качества, а поиск равенства в свободе всех заинтересованных сторон путем согласования их правомерных интересов. Такое согласование должно быть направлено на максимально возможный в сложившейся конкретно-исторической ситуации учет всех многочисленных нюансов, влияющих на определение этой меры свободы каждой из сторон. Ведь «формы проявления равенства как специфического принципа правовой регуляции, – писал В.С. Нерсесянц, – носят социально-исторический характер» (Нерсесянц, Общая теория права и государства 58). Подлинно правовое решение рассматриваемой проблемы в данной социально-исторический ситуации еще ждет своего часа. И для начала было бы целесообразно провести серьезные сравнительно-правовые и социологические исследования российской практики предоставления родительского отпуска по уходу за ребенком (включая и объем отпуска, и порядок его предоставления) в контексте современного мирового опыта с фокусировкой на специфике профессиональной деятельности кадровых военнослужащих. Но эту задачу должна решать российская юридическая наука в рамках широкого междисциплинарного взаимодействия. И если бы она своевременно озаботилась этой проблемой, то наличие научного задела в данной области могло бы существенно снизить накал рассмотренного нами конфликта толкований и его негативные последствия.

Полагаю, что проведенный выше анализ достаточно наглядно демонстрирует, что либертарно-юридическая теория вовсе не оторвана от потребностей правовой практики. Что же касается утверждений о том, что эта теория «не сменила формировавшуюся на протяжении многих веков и застывшую в своем развитии догму права» и что В.С. Нерсесянц, «декларируя общие критерии правового закона, … не предлагал взамен существующих юридических представлений о субъекте, объекте права, правовом отношении, юридической ответственности и т. д. свою матрицу правовых понятий», то они основаны на недоразумении (Архипов 11; №5 4-14). Прежде всего, надо отметить, что данная теория не отвергает «формировавшуюся на протяжении многих веков» догму права уже хотя бы потому, что для нее право – это правовой закон, но она дополняет и развивает юридическую догматику, разработанную в рамках позитивистского правопонимания. В качестве таких дополнений следует прежде всего отметить, что с позиции данного подхода доктринальный язык, который формирует догма права а, соответственно, и тот юридический язык, которым оперирует законодательство, носит не дескриптивный, а прескриптивный характер. Юридический язык «не просто *описывает* то или иное фактическое состояние, но трактует (интерпретирует) его с позиций юридически должного,т.е., по существу, *предписывает* рассматриваемому фактическому состоянию соответствующее ему

юридически должное» (Нерсесянц, Общая теория права и государства / Учебник для вузов 383). Другой важный момент новизны либертарно-юридической догматики связан с трактовкой права в целом как единой нормы, выраженной через всю систему позитивного права того или иного государства. «Представление о праве как о системе норм права, – писал В.С. Нерсесянц, – по существу, означает и вообще логически допустимо лишь при условии, что прежде всего само право в целом (право как системное нормативно-регулятивное целое) мыслится как единая норма права и именно как позитивно-правовая норма (с соответствующими структурными компонентами — диспозицией, гипотезой и санкцией)» (Нерсесянц, Общая теория права и государства / Учебник для вузов 388).

По поводу утверждений о том, что либертарно-юридическая теория не составляет самостоятельный тип правопонимания, а представляет собой одну из версий юснатурализма, следует напомнить, что главный признак естественно-правового типа правопонимания – это представление о наличии некоего подлинного права, «которое коренится в объективной природе – в природе бога или человека, … в природе вещей и т.д.» (Нерсесянц, Философия права / Учебник для вузов 23). При этом общей «теоретико-познавательной основой всех представлений о естественном праве … является … признание безусловного приоритета «естественного» над «искусственным»» (Нерсесянц, Философия права / Учебник для вузов 92). Отсюда следует признание прирожденного и неотчуждаемого характера прав человека, дуализма источников права, неразделенности права и морали (что означает отсутствие сущностного признака и принципа права и собственного предмета исследований юриспруденции как науки). По всем этим позициям либертарно-юридическая теория предлагает принципиально иной подход. Особо следует отметить, что В.С. Нерсесянц не считал, что права человека носят прирожденный характер. А то, что человек приобретает права не от рождения, а как член общества, означает такую теоретико-правовую модель взаимоотношений человека и общества (индивидуального и общего блага), которая позволяет глубже осмыслить правовые последствия современного научно-технологического развития, связанные с опасностью технологической дегуманизации путем вторжения в природу человека (Лапаева 4-35).

Вместо заключения: развитие либертарно-юридического подохода в современных исследованиях

В настоящее время, как верно замечено, идеи В.С. Нерсесянца и разработанные им теоретические конструкции «могут служить ориентиром и основой для поиска ответов на самые актуальные запросы современной духовно-нравственной и интеллектуальной культуры» (Савенков, Горбань 6). При этом хотелось бы отметить особое значение либертарно-юридической теории для оценки правового качества действующего российского законодательства, а также разрабатываемых правовых новелл. Для усиления влияния этого подхода на совершенствование российского правотворчества необходимо дальнейшее развитие. Либертарно-юридическая теория сформулирована автором на максимально возможном уровне теоретической абстракции, любые попытки ее теоретического уточнения (а такие попытки предпринимаются) представляют собой отступления от ее принципиальных положений и в этом смысле не могут рассматриваться как способы развития самой теории. Поэтому наиболее конструктивным направлением либертарно-юридического подхода на данном этапе является разработка сторонниками данного типа правопонимания

соответствующей юридической догматики. И в этом направлении сейчас ведется серьезная работа.

Прежде всего надо отметить исследования в области проблематики *принципов права*, показывающие, что либертарно-юридическая теория (в отличие от естественно-правовой доктрины, ориентированной на разнообразные и партикулярные по своей природе нравственные принципы) выстроена на основе конкретизации сущностного, т.е. всеобщего для правовой сферы, принципа формального равенства, что придает системе правовых принципов, лежащих в основе либертарной теории, иерархизированный и аксиоматичный характер (Варламова 269-300). Другое ключевое направление развития либертарно-юридической догматики связано с выработкой *критериев (оснований и пределов) ограничения прав человека.* Так, на основе данного типа правопонимания уточняется и развивается правовая позиция Конституционного Суда РФ, согласно которой ограничение прав человека федеральным законом должно осуществляться по основаниям, связанным с защитой конституционных ценностей (в том числе и других прав человека), и в пределах, заданных необходимостью: а) обеспечить соразмерность между ограничением прав человека и защищаемыми конституционными ценностями и б) сохранить существо самого права[1] и различение таких понятий, как «ограничение права» и «лишение права». В рамках либертарно-юридического правопонимания предложены подходы к конкретизации таких ключевых понятий этой теоретической конструкции, как «соразмерность между ограничением прав человека и защищаемыми ценностями общего блага» и «существо права, в которое законодатель не может вторгаться», а также обоснована необходимость различения понятий «ограничение права» и «лишение права»[2], имеющее важное значение для понимания правового смысла ч. 3 ст. 32 и ч. 5 ст (Лапаева 470-511; 110-125). 13 Конституции РФ и его юридических последствий для практики правотворчества и правоприменения. Еще одно заметное направление догмы права, разрабатываемое на основе либертарно-юридического подхода, связано раскрытием принципа добросовестности как конкретизации принципа формального равенства (Дождев, Принцип добросовестности в гражданском праве 147-163). В этом же ряду следует отметить и трактовку гражданско-правового отношения как конкретизированной и реализованной нормы права, содержание которого включает внешние обстоятельства, существенные для достижения согласованной сторонами цели сделки и отвечающие общеправовому требованию соблюдения равенства сторон и т. д (Дождев, Изменение и расторжение договора вследствие существенного изменения обстоятельств 103-121; №2 144-172).

Думаю, что на основе такого рода исследований в перспективе следует сформировать учебный курс по либертарно-юридической доктрине и догме права, внедрение которого в образовательный процесс способствовало бы более полному пониманию будущими юристами глубокой внутренней взаимосвязи между философско-правовым уровнем анализа и решением актуальных проблем правовой практики.

[1] Постановление Конституционного Суда РФ от 30 октября 2003 г. №15-П по делу о проверке конституционности отдельных положений Федерального закона «Об основных гарантиях избирательных прав и права на участие в референдуме граждан российской Федерации» в связи с запросом группы депутатов Государственной Думы и жалобами граждан С.А. Бутмана, К.А. Катаняна и К.С. Рожкова (абзац 4 п. 3 мотивировочной части) // Российская газета. 31.10.2003 г.

[2] Эта проблема рассмотрена, в частности, на примере еще одной важной по своим политико-правовым последствиям дискуссии между ЕСПЧ и Конституционным Судом РФ по вопросу об ограничении активного избирательного права заключенных.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Архипов, Сергей Иванович. «Либертарная теория права: достоинства и недостатки». *Электронное приложение к Российскому юридическому журналу*, 2015, №5, стр. 4-14.
2. Варламова, Наталия Владимировна. «Философия права и юридическая догматика (проблема внутренней непротиворечивости правовой теории». *Юриспруденция XXI века: горизонты развития*. Очерки. СПб.: Санкт-Петербургский университет МВД России, 2006, стр. 269-300.
3. Дождев, Дмитрий Вадимович. «Принцип добросовестности в гражданском праве». *Принцип формального равенства и взаимное признание права*, М.: Проспект, 2016, стр.147-163.
4. ---. «Изменение и расторжение договора вследствие существенного изменения обстоятельств: европейская правовая традиция». *Труды ИГП РАН*, 2018, №1 (с.103-121), №2 (стр.144-172).
5. Зорькин, Валерий Дмитриевич. «Диалог Конституционного Суда Российской Федерации и Европейского Суда по правам человека в контексте конституционного правопорядка». *Доклад на XIII Международном Форуме по конституционному правосудию*, СПб. 18 – 20 ноября 2010 г. // ksrf.ru›ru/News/Speech/Pages/ViewItem.aspx… Последний визит: 19.05.2025.
6. Кудрявцев, Владимир Николаевич. «О правопонимании и законности». *Государство и право*, 1994, №3, стр. 5-6.
7. Лапаева, Валентина Викторовна. *Типы правопонимания: правовая теория и практика*, М.: РАП, 2012, стр. 470-511.
8. ---. «Возможности развития человекоцентристского потенциала Конституции РФ (на примере толкования ч. 3 ст. 32)». *Правоведение*, 2016, №1, стр. 110-125.
9. ---. «Право техногенной цивилизации перед вызовами технологической дегуманизации». *Право. Журнал высшей школы экономики*, 2021, №3, стр. 4-35.
10. Нерсесянц, Владик Сумбатович. «Различение и соотношение права и закона как междисциплинарная проблема». *Вопросы философии права* / Под ред. Д.А. Керимова, М.: ИГПАН СССР, 1973, стр. 33-45.
11. ---. «Выступление на «Круглом столе» журнала «Советское государство и право» на тему «О понимании советского права»». *Сов. государство и право*, М., 1979, № 7, стр. 70-71.
12. ---. «Из истории правовых учений: два типа правопонимания». *«Политические и правовые учения: проблемы исследования и преподавания»*, М.: ИГП АН СССР. 1978. стр. 18-29.
13. ---. «Право: многообразие определений и единство понятия». *Сов. государство и право*, М., 1983, №10, стр. 26-35.
14. ---. «Общая теория права и государства». *Учебник для вузов*, М.: Норма, 2004.
15. ---. «Философия права: либертарно-юридическая концепция», *Вопросы философии*, 2002, N 3, стр. 3-15.
16. ---. *Философия права / Учебник для вузов*, М.: Норма, 2006.
17. Поляков Андрей Васильевич. *Признание права и принцип формального равенства.* 2015, №6, стр. 57-76.
18. «Основные задачи науки советского права». *Материалы 1 Совещания научных работников права*, 16-19 июля 1938 г., М., 1938.
19. Савенков, Александр Николаевич, Горбань, Владимир Сергеевич. В.С. Нерсесянц как философ права переходного периода: от советского к

постсоветскому // Академик В.С. Нерсесянц. Философско-правовое наследие, М.: ИГПРАН, 2023.

20. Четвернин, Владимир Александрович. *Введение в курс общей теории права и государства*. М., 2003.

21. “Case of Konstantin Markin v. Russia”. *First section*, 08 June 2011, Application no. 30078/06, hudoc.echr.coe.int›eng?i=001-117034. Accessed: 20.05.2025.

22. “Case of Konstantin Markin v. Russia”. *The Grand Chamber*, 22 March 2012, Application no. 30078/06, hudoc.echr.coe.int›app/conversion/pdf/… Accessed: 20.05.2025.

WORKS CITED

1. Arhipov Sergej Ivanovich. «Libertarnaja teorija prava: dostoinstva i nedostatki». Jelektronnoe prilozhenie k Rossijskomu juridicheskomu zhurnalu, [“Libertarian Theory of Law: Advantages and Disadvantages.” Electronic Supplement to the Russian Law Journal], 2015, №5, s, 4-14. (In Russian)

2. Varlamova Natalija Vladimirovna. «Filosofija prava i juridicheskaja dogmatika (problema vnutrennej neprotivorechivosti pravovoj teorii». Jurisprudencija XXI veka: gorizonty razvitija. Ocherki. SPb.: Sankt-Peterburgskij universitet MVD Rossii, [“Philosophy of Law and Legal Dogmatics (The Problem of Internal Consistency of Legal Theory).” Jurisprudence of the 21st Century: Horizons of Development. Essays. St. Petersburg: St. Petersburg University of the Ministry of Internal Affairs of Russia], 2006, s. 269 – 300. (In Russian)

3. Dozhdev Dmitrij Vadimovich. «Princip dobrosovestnosti v grazhdanskom prave». Princip formal'nogo ravenstva i vzaimnoe priznanie prava. M.: Prospekt. [“The Principle of Good Faith in Civil Law.” The Principle of Formal Equality and Mutual Recognition of Law. Moscow: Prospekt], 2016, s.147-163. (In Russian)

4. ---. «Izmenenie i rastorzhenie dogovora vsledstvie sushhestvennogo izmenenija obstojatel'stv: evropejskaja pravovaja tradicija». Trudy IGP RAN, [“Modification and Termination of a Contract Due to a Significant Change in Circumstances: The European Legal Tradition.”], 2018, №1 (s.103-121), №2 (s.144-172). (In Russian)

5. Zor'kin Valerij Dmitrievich. «Dialog Konstitucionnogo Suda Rossijskoj Federacii i Evropejskogo Suda po pravam cheloveka v kontekste konstitucionnogo pravoporjadka». Doklad na XIII Mezhdunarodnom Forume po konstitucionnomu pravosudiju. SPb. [“Dialogue between the Constitutional Court of the Russian Federation and the European Court of Human Rights in the Context of Constitutional Order.” Report at the XIII International Forum on Constitutional Justice. St. Petersburg], 18 – 20 nojabrja 2010g .// ksrf.ru›ru/News/Speech/Pages/ViewItem.aspx… Poslednij vizit: 19.05.2025. (In Russian)

6. Kudrjavcev Vladimir Nikolaevich. «O pravoponimanii i zakonnosti». Gosudarstvo i pravo, [“On Legal Understanding and Legality”], 1994, №3, s. 5-6. (In Russian)

7. Lapaeva Valentina Viktorovna. Tipy pravoponimanija: pravovaja teorija i praktika. M.: RAP, [“Types of Legal Understanding: Legal Theory and Practice.” Moscow: RAP], 2012. s. 470-511. (In Russian)

8. ---. «Vozmozhnosti razvitija chelovekocentristskogo potenciala Konstitucii RF (na primere tolkovanija ch. 3 st. 32)». Pravovedenie, [“Opportunities for Developing the Human-Centered Potential of the Constitution of the Russian Federation (Example of Interpretation of Part 3, Article 32)”, 2016, №1, s. 110-125. (In Russian)

9. ---. «Pravo tehnogennoj civilizacii pered vyzovami tehnologicheskoj degumanizacii». Pravo. Zhurnal vysshej shkoly jekonomiki, [“The Law of Technogenic Civilization in the Face of Technological Dehumanization.” Law. Journal of the Higher School of Economics], 2021, №3, s. 4-35. (In Russian)

10. Nersesjanc Vladik Sumbatovich. «Razlichenie i sootnoshenie prava i zakona kak mezhdisciplinarnaja problema». Voprosy filosofii prava / Pod red. D.A. Kerimova, M.: IGPAN SSSR, [“Distinction and Correlation of Law and Legislation as an Interdisciplinary Problem.” Issues in Philosophy of Law, Ed. D.A. Kerimov, Moscow], 1973, s. 33-45. (In Russian)

11. ---. «Vystuplenie na «Kruglom stole» zhurnala «Sovetskoe gosudarstvo i pravo» na temu «O ponimanii sovetskogo prava»». Sov. gosudarstvo i pravo, M., [“Speech at the ‘Round Table’ of the journal ‘Soviet State and Law’ on the Topic ‘On the Understanding of Soviet Law’.” Soviet State and Law, Moscow], 1979, № 7, s. 70-71. (In Russian)

12. ---. «Iz istorii pravovyh uchenij: dva tipa pravoponimanija». «Politicheskie i pravovye uchenija: problemy issledovanija i prepodavanija», M.: IGP AN SSSR, [“From the History of Legal Doctrines: Two Types of Legal Understanding.” In Political and Legal Doctrines: Problems of Research and Teaching, Moscow], 1978. s. 18-29. (In Russian)

13. ---. «Pravo: mnogoobrazie opredelenij i edinstvo ponjatija». Sov. gosudarstvo i pravo, M., [“Law: Diversity of Definitions and Unity of the Concept.” Soviet State and Law, Moscow], 1983, №10, s. 26-35. (In Russian)

14. ---. «Obshhaja teorija prava i gosudarstva». Uchebnik dlja vuzov, M.: Norma, [“General Theory of Law and State.” University Textbook. Moscow], 2004. (In Russian)

15. ---. «Filosofija prava: libertarno-juridicheskaja koncepcija», Voprosy filosofii, [“Philosophy of Law: The Libertarian-Legal Concept.” Problems of Philosophy], 2002, N 3, s. 3-15. (In Russian)

16. ---. Filosofija prava / Uchebnik dlja vuzov, M.: Norma, [“Philosophy of Law.” University Textbook. Moscow: Norma], 2006. (In Russian)

17. Poljakov Andrej Vasil'evich. Priznanie prava i princip formal'nogo ravenstva. [“Recognition of Law and the Principle of Formal Equality”.], 2015, №6, s. 57-76. (In Russian)

18. «Osnovnye zadachi nauki sovetskogo prava». Materialy 1 Soveshhanija nauchnyh rabotnikov prava, 16-19 ijulja 1938 g., M., [“Main Tasks of the Science of Soviet Law.” Materials of the First Meeting of Legal Scholars, July 16–19, 1938, Moscow], 1938. (In Russian)

19. Savenkov Aleksandr Nikolayevich, Gorban' Vladimir Sergeyevich. «V.S. Nersesyants kak filosof prava perekhodnogo perioda: ot sovetskogo k postsovetskomu» // Akademik V.S. Nersesyants. Filosofsko-pravovoye naslediye. M.: IGP RAN, [“V.S. Nersesyants as a philosopher of law of the transitional period: from Soviet to post-Soviet”. V.S. Nersesyants. Philosophical and legal heritage. Moscow], 2023. (In Russian)

20. Chetvernin Vladimir Aleksandrovich. Vvedenie v kurs obshhej teorii prava i gosudarstva. M., [“Introduction to the Course on General Theory of Law and State.” Moscow], 2003. (In Russian)

ՎԼԱԴԻԿ ՆԵՐՍԵՍՅԱՆՑԻ ԱԶԱՏԱԿԱՆ-ԻՐԱՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՆՐԱ ՆԵՐԴՐՈՒՄՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՈՒ ՊՐԱԿՏԻԿԱՅԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՄԵՋ

ՎԱԼԵՆՏԻՆԱ ԼԱՊԱԵՎԱ

Ռուսաստանի գիտությունների ակադեմիայի Պետության և իրավունքի ինստիտուտի իրավունքի փիլիսոփայության, պետության և իրավունքի պատմության ու տեսության բաժնի գլխավոր գիտաշխատող,
«Գիտական Արցախ» պարբերականի խմբագրական խորհրդի անդամ,
իրավաբանական գիտությունների դոկտոր,
ք. Մոսկվա, Ռուսաստանի Դաշնություն

Հոդվածում ներկայացվում է ժամանակակից ռուսաստանյան իրավափիլիսոփայական մտքի ուղղություններից մեկը՝ ազատական-իրավաբանական տեսությունը, որը մշակվել է խորհրդային և ռուսաստանյան հայտնի իրավագետ, ՌԳԱ ակադեմիկոս Վ. Ս. Ներսեսյանցի (1938–2005) կողմից: Ներկայացվում է այդ տեսության ձևավորման պատմությունը խորհրդային և հետխորհրդային ժամանակաշրջաններում, երբ հեղինակն, իր վիթխարի պատմական նյութերի վրա հիմնվելով, վերլուծեց իրավունքի և օրենքի տարբերակման գաղափարը և առաջ քաշեց իրավունքը որպես անհատների ազատության հավասար չափի ընկալում: Վերջինս հետագայում զարգացվեց՝ դառնալով ազատական-իրավաբանական տեսություն:

Այս տեսության հիմքում ընկած է իրավունքի հասկացումը որպես երևույթ, որի էությունը կազմում է ձևական հավասարության սկզբունքը՝ ներկայացնելով հավասար չափի, ազատության և արդարության երրորդությունը:

Հոդվածի նպատակն է ցուցադրել այս մոտեցման տեսական նորարարությունը, արդիականությունը և գործնական նշանակությունն իրավունքի հասկացման համար: Այդ տեսանկյունից հոդվածում բացահայտվում են ազատական-իրավաբանական իրավունքի ըմբռնման ձևավորման փուլերը խորհրդային և հետխորհրդային շրջանում, ներկայացվում է դրա ներդրումն իրավափիլիսոփայական մտքի զարգացման գործում, և ցուցադրվում է դրա կիրառելիությունը կոնկրետ օրինակներով՝ օրենսդրության իրավական որակի գնահատման մեջ:

Հեղինակը նպատակ է դրել ցույց տալու Վ. Ս. Ներսեսյանցի ազատական-իրավաբանական տեսության տարբերությունը պոզիտիվիստական և բնական իրավունքի տեսությունների շրջանակներում մշակված մոտեցումներից, բացահայտելու դրա նշանակությունն իրավաբանական դոգմատիկայի զարգացման համար և ցույց տալու դրա կիրառման հնարավորությունը օրենսդրության իրավական որակի գնահատման գործում: Նշված խնդիրները լուծելու համար կիրառվել են պատմահիրավական և իրավաբանական-դոգմատիկ վերլուծության մեթոդներ:

Վերլուծության արդյունքում արվել է եզրակացություն՝ ազատական-իրավաբանական դոկտրինի և իրավունքի դոգմայի վերաբերյալ ուսումնական դասընթացի մշակման նպատակահարմարության մասին, որի ներառումը կրթական գործընթացում կնպաստի ապագա իրավաբանների կողմից իրավափիլիսոփայական վերլուծության մակարդակի և իրավական պրակտիկայի արդիական խնդիրների լուծման ներքին փոխկապվածության ավելի լիարժեք ըմբռնմանը:

Հիմնաբառեր՝ *Վ. Ս. Ներսեսյանց, ազատական-իրավաբանական տեսություն, իրավահասկացման տիպ, իրավափիլիսոփայական միտք, իրավաբանական դոգմատիկա, իրավական օրենք, ձևական հավասարության սկզբունք:*

LIBERTARIAN LEGAL THEORY OF VLADIK NERSESYANTS AND ITS CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT OF LEGAL THEORY AND PRACTICE

VALENTINA LAPAEVA
Russian Academy of Sciences, Institute of State and Law,
Doctor of Law, Chief Researcher;
Journal «Scientific Artsakh», Editorial Board Member,
Moscow, Russian Federation

The article is devoted to the analysis of one of the modern Russian philosophical and legal thought directions, which is represented by the libertarian-law theory developed by the famous Soviet and Russian jurist, academician of the Russian Academy of Sciences V.S. Nersesyants (1938–2005). The approach he proposed is based on the interpretation of law as a phenomenon, the essence of which is the principle of formal equality, which is the trinity of equal measure, freedom and justice.

The purpose of the article is to demonstrate the theoretical novelty, relevance and practical significance of this approach to understanding of law. From this angle, the article covers the stages of formation of the libertarian-law approach in the Soviet and post-Soviet periods of Russian history, reveals its contribution to the development of philosophical and law thought and demonstrates using specific examples the possibility of applying this approach to assessing the law quality of legislation.

To solve the problems stated, the author used historical and dogmatic methods of legal analysis.

Based on the results of the analysis, a conclusion was made on the advisability of developing a course on libertarian legal doctrine and dogma of law, the introduction of which into the educational process would contribute to a more complete understanding by future lawyers of the internal relationship between the philosophical and legal level of analysis and the solution of current problems of legal practice.

Keywords: *V.S. Nersesyants, libertarian-law theory, type of law understanding, philosophical and law thought, legal dogmatics, legal law, principle of formal equality.*

«ՊԱՇՏՊԱՆԵԼՈՒ ՊԱՐՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ» ՍԿԶԲՈՒՆՔԻ ԿԻՐԱՌԵԼԻՈՒԹՅԱՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐՆ ԱՐՑԱԽՈՒՄ *

ՀՏԴ 341 DOI: 10.52063/25792652-2025.2.25-28

ԱՎԵՏԻՔ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
Արցախի երիտասարդ գիտնականների և մասնագետների միավորման (ԱԵԳՄՄ) հիմնադիր,
«Գիտական Արցախ» պարբերականի գլխավոր խմբագիր,
ՀՀ փաստաբանների պալատի փաստաբան,
«ԱՎԵ ՅՈՒՍ» փաստաբանական գրասենյակի հիմնադիր,
Հայաստանում Ֆրանսիական համալսարանի դասախոս,
իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
ք. Ստեփանակերտ, Արցախի Հանրապետություն
avetiq.hh@gmail.com
ORCID: 0000-0002-9834-0083

ՄԱՐԻԱՄ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ
Հայ-ռուսական համալսարանի դասախոս,
իրավաբանական գիտությունների թեկնածու,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
mariamgrigoryan93@yandex.ru
ORCID: 0000-0002-0562-7473

«Պաշտպանելու պարտականություն» սկզբունքը (Responsibility to Protect, R2P) միջազգային իրավունքի կարևորագույն հիմնահարցերից է, որի նպատակն է կանխել մարդու իրավունքների զանգվածային խախտումները, ինչպես օրինակ՝ ցեղասպանությունը, պատերազմական հանցագործությունները, էթնիկ զտումները և մարդկության դեմ ուղղված հանցագործությունները: Սկզբունքն ընդունվել է միջազգային հանրության կողմից որպես միջոց՝ կանխելու հումանիտար աղետները և ապահովելու բռնության զոհերի պաշտպանությունը:

Սույն հոդվածի նպատակն է վերլուծել «Պաշտպանելու պարտականություն» (Responsibility to Protect, R2P) սկզբունքի կիրառելիությունը Արցախի դեպքի շրջանակում՝ միջազգային իրավունքի և քաղաքական պրակտիկայի տեսանկյունից:

Հետազոտության գիտական նորույթն այն է, որ Արցախում ստեղծված իրավիճակը դիտարկվում է ոչ միայն R2P-ի կիրառման իրավական հիմքերի, այլև այն քաղաքական գործոնների համատեքստում, որոնք այս դոկտրինի կիրառությունը դարձնում են խիստ ընտրողական:

Հոդվածը հիմնված է նորմատիվ ակտերի (ներառյալ ՄԱԿ-ի փաստաթղթերի), դոկտրինալ աղբյուրների, միջազգային իրավապաշտպան կազմակերպությունների զեկույցների վերլուծության, ինչպես նաև այլ դեպքերի համեմատական վերլուծության վրա, երբ հետազոտվող սկզբունքը կիրառվել է կամ չի կիրառվել (Լիբիա, Սիրիա, Ռուանդա և այլն):

* Հոդվածը ներկայացվել է 07.07.2025թ., գրախոսվել՝ 01.08.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.09.2025թ.:

Այսպիսով՝ հոդվածում առաջադրվող հիմնական խնդիրն է ուսումնասիրել՝ արդյո՞ք միջազգային հանրությունն ուներ իրավական կառուցակարգեր՝ Արցախի պարագայում կիրառելու «Պաշտպանելու պարտականության» (Responsibility to Protect, R2P) սկզբունքը:

Հետազոտության իրականացման ընթացքում հեղինակների կողմից կիրառվել են ինչպես համագիտական (անալիզ, պատմականության սկզբունք), այնպես էլ հատուկ (համեմատական-իրավական) սկզբունքներ:

Հետազոտության հիմնական եզրահանգումն այն է, որ Արցախի դեպքը մատնանշում է «Պաշտպանելու պարտականության» (Responsibility to Protect, R2P) ընտրողական կիրառումը և քաղաքական կախվածությունը, ինչը հարցականի տակ է դնում դրա արդյունավետությունը՝ որպես համընդհանուր մեխանիզմ հումանիտար աղետները կանխելու գործում: Միաժամանակ, այն կարևոր փորձ է, որը կարող է ծառայել որպես հիմք այս սկզբունքի վերանայման և ապագայում ավելի ճկուն ու անկախ գործիքակազմերի մշակման համար:

Հիմնաբառեր՝ *Պաշտպանելու պարտականություն, Responsibility to Protect, Արցախ, միջազգային իրավունք, սկզբունք, մարդու իրավունքների խախտում, պատերազմ:*

Ներածություն

«Պաշտպանելու պարտականությունը» (Responsibility to Protect, R2P) միջազգային իրավունքի սկզբունք է, որի նպատակն է ապահովել, որ միջազգային հանրությունը թույլ չտա ցեղասպանության, պատերազմական հանցագործությունների, էթնիկ զտումների և մարդկության դեմ ուղղված հանցագործությունների զանգվածային դրսևորումներ: Այս գաղափարը ձևավորվել է որպես արձագանք՝ 1990-ականներին Ռուանդայում և նախկին Հարավսլավիայում տեղի ունեցած զանգվածային ոճրագործություններին, որոնց միջազգային հանրությունը բավարար կերպով չէր արձագանքել:

«Պաշտպանելու պարտականություն» (Responsibility to Protect, R2P) սկզբունքի զարգացումը և էությունը

«Պաշտպանելու պարտականություն» (Responsibility to Protect, R2P) սկզբունքը շատ առումներով զարգացումն է հումանիտար ինտերվենցիայի (միջամտության) գաղափարի, որը ներկայացվել էր 2001 թվականին Միջամտության և պետության ինքնիշխանության հարցերի միջազգային հանձնաժողովի կողմից (ICISS): Այս դոկտրինի հիմքում ընկած է այն համոզմունքը, որ պետությունները պետք է միմյանց աջակցեն և կիսեն պատասխանատվությունն իրենց բնակչության՝ ագրեսիայի հանցագործություններից և մարդու իրավունքների կոպիտ խախտումներից պաշտպանելու հարցում: Այս գաղափարը ձևավորվել էր 1990-ականներին՝ ինքնիշխանության նոր ըմբռնման հետ մեկտեղ, որը մեծապես ազդել է այդ դոկտրինի ձևավորման վրա: Ըստ նոր ձևավորված տեսության՝ միջազգային հանրությունը, որը նախկինում կազմված էր միայն ինքնիշխան պետություններից, այժմ ներառում էր նաև այլ սուբյեկտների: Քանի որ պետությունները փոխկապակցված էին միջազգային իրավունքին ենթարկվող միջազգային կազմակերպությունների, ինչպես նաև ոչ պետական դերակատարների՝ հասարակական կազմակերպությունների, ահաբեկչական խմբավորումների, անհատների և բազմազգ կորպորացիաների հետ: Այսպիսով՝ միջազգային հարաբերությունները սկսեցին պայմանավորել ուժերի նոր հավասարակշռությամբ, որն ընդգրկում էր նաև ոչ պետական դերակատարներին:

Վերջինս էլ հանգեցրել էր նոր իրավական կառուցակարգերի անհրաժեշտության՝ նոր իրողությունները և մարտահրավերները կառավարելու նպատակով:

Այս ամենը կարելի է համեմատել «Կոպեռնիկյան հեղափոխության» հետ. միջազգային հանրությունը այլևս չէր հիմնվում բացառապես պետությունների սեփական շահերի, այլև՝ քաղաքացիական հասարակության ընդհանուր շահերի վրա: Անհատների դերի բարձրացումը հատկապես նկատելի էր միջազգային բազմաթիվ պայմանագրերի և մարդու իրավունքները պաշտպանող միջազգային դատարանների ստեղծմամբ: Հետևաբար, պետության ինքնիշխանությունը պետք էր դիտարկել ոչ միայն որպես արտաքին միջամտությունից զերծ մնալու իրավունք, այլև պատասխանատվություն՝ արդյունավետորեն կատարելու կառավարության վրա դրված պարտականությունները: Այս տեսանկյունից՝ ինքնիշխանությունը այլևս չպետք է ընկալվեր միայն որպես իրավունք, այլ որպես պարտավորություն ազգային համայնքի առջև՝ ապահովելու քաղաքացիների կենսական շահերը, ինչը համարվում է ինքնիշխանության անհրաժեշտ պայման (Borgia 224-225):

«Պաշտպանելու պարտականությունը» ենթադրում է, որ պետական ինքնիշխանությունը ոչ միայն իրավունք է (պետության ներսում գերակայություն և միջազգային հարաբերություններում անկախություն), այլև պարտականություն: Այս պարտականությունը ենթադրում է, որ պետությունը պետք է «պաշտպանի իր բնակչությանը ցեղասպանությունից, պատերազմական հանցագործություններից, էթնիկ զտումներից և մարդկության դեմ ուղղված հանցագործություններից», ինչը «ենթադրում է նման հանցագործությունների, այդ թվում՝ դրանց հրահրումը կանխելու անհրաժեշտություն՝ ձեռնարկելով համապատասխան և անհրաժեշտ միջոցներ» (Тихонов 204):

Միևնույն ժամանակ, ՄԱԿ-ի կանոնադրությունը և այլ միջազգային իրավական փաստաթղթեր բարձրացված խնդրի նկատմամբ ամրագրում են սկզբունքորեն այլ մոտեցում: ՄԱԿ-ի կանոնադրությունը հռչակում է միջազգային համագործակցության սկզբունքները մարդու իրավունքների և ազատությունների հարգման և զարգացման ոլորտում (1-ին հոդվածի 3-րդ կետ), միջազգային վեճերի խաղաղ կարգավորման (2-րդ հոդվածի 3-րդ կետ), միջազգային հարաբերություններում ուժի կամ ուժի սպառնալիքի կիրառումից զերծ մնալու (2-րդ հոդվածի 4-րդ կետ), պետության ներքին իրավասության մեջ մտնող հարցեր (ՄԱԿ-ի կանոնադրության 2-րդ հոդվածի 7-րդ կետ): Այս կանոնից կա միայն մեկ բացառություն, որը վերաբերում է իրավունքների և ազատությունների խախտման այն դեպքերին, որոնք ստեղծում են մի իրավիճակ, «որը սպառնում է խաղաղությանը կամ խոչընդոտում է Կանոնադրության դրույթների իրականացումը: Միայն այս դեպքերն են «դադարում լինել յուրաքանչյուր պետության բացառիկ գործը»: Մնացած բոլոր դեպքերում մարդու և քաղաքացու իրավունքների և ազատությունների ապահովման և պաշտպանության հարցը բացառապես յուրաքանչյուր պետության ներքին իրավասության մեջ է, ինչի մասին վկայում է ՄԱԿ-ի կանոնադրության 1-ին հոդվածի 3-րդ կետում պարունակվող սկզբունքի ձևակերպումը՝ իր սկզբնական և ներկայիս տարբերակով (Тихонов 204-205):

Միջազգային իրավունքում հստակ ձևակերպվում է պետությունների անշեղ պարտականությունը՝ պաշտպանելու մարդկությանը ոճրագործություններից: Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագիրը, ինչպես նաև Տնտեսական, սոցիալական և մշակութային իրավունքների մասին միջազգային դաշնագիրը, մատնանշում են մարդու հիմնական իրավունքները՝ որպես այդ պաշտպանության առարկա:

Արդեն 1948 թվականին ընդունվել էր Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխելու և դրա համար պատժի մասին կոնվենցիան, որը սահմանում է պետությունների պարտավորությունը՝ կանխելու ցեղասպանության հետ կապված հանցագործությունները (Абделькарим 997):

Վերոնշյալը միջազգային իրավական փաստաթղթերը ցույց են տալիս, որ «պաշտպանելու պարտականության» հայեցակարգը միջազգային իրավունքում ունի շատ խորն արմատներ:

Ինչպես արդեն նշել էինք, այս դոկտրինը Միջամտության և պետության ինքնիշխանության հարցերի միջազգային հանձնաժողովի կողմից ներդրվել էր 2001 թվականին՝ ի պատասխան Ռուանդայի ցեղասպանության և նախկին Հարավսլավիայում տեղի ունեցած վայրագությունների հարցում միջազգային հանրության անգործության:

Միջամտության և պետության ինքնիշխանության հարցերի միջազգային հանձնաժողովի զեկույցի համաձայն՝ «ինքնիշխան պետությունները պատասխանատվություն ունեն պաշտպանելու իրենց քաղաքացիներին՝ կանխարգելել աղետներից՝ զանգվածային սպանություններից և բռնություններից, սովից, բայց երբ նրանք չեն ցանկանում կամ չեն կարողանում դա անել, այդ պատասխանատվությունը պետք է կրի պետությունների ավելի լայն հանրությունը»: Այս սկզբունքը արտացոլում է մարդու իրավունքների պաշտպանության կարևորությունը՝ պատասխանատվությունը փոխանցելով պետությունից (որտեղ ապրում է մարդը) այլ պետություններին, հատկապես՝ դրանց մարդու իրավունքների պաշտպանության համար: Մարդու իրավունքների պաշտպանությունը ՄԱԿ-ի կանոնադրության նպատակներից մեկն է, ինչպես նշված է ՄԱԿ-ի կանոնադրության 1-ին հոդվածի 3-րդ կետում (The Responsibility to Protect under International Law with reference to the Afghan Crisis):

Ըստ ՄԱԿ-ի կանոնադրության 1-ին հոդվածի 3-րդ կետի՝ «ՄԱԿ-ի նպատակներից են՝ [...] (3) խրախուսել և աջակցել մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների հարգմանը ու զարգացմանը՝ առանց ռասայական, սեռային, լեզվական կամ կրոնական խտրականության»: Այս սկզբունքը հաստատում է այն, որ մարդու իրավունքների պաշտպանությունը չի կարող լինել միայն պետության ներքին հարց, այլ այն պետք է ունենա միջազգային մակարդակով համընդհանուր պատասխանատվություն: Եվ, եթե պետությունը չի կարող կամ չի ցանկանում պաշտպանել իր բնակչության իրավունքները, միջազգային հանրությունը պետք է միջամտի և ապահովի նրանց իրավունքները:

«Պաշտպանելու պարտականություն» (Responsibility to Protect, R2P) սկզբունքն ավելի մանրամասն կարգավորվեց ՄԱԿ-ի Համաշխարհային գագաթնաժողովի կողմից՝ պետությունների և կառավարությունների ղեկավարների մասնակցությամբ 2005 թվականին ընդունված փաստաթղթով: Համաշխարհային գագաթնաժողովի արդյունքների փաստաթուղթը հատուկ ամրագրել է այս սկզբունքը հոդված 138 և 139-ում (General Assembly Resolution, A/ RES/ 60/1. 2005 World Summit Outcome 30): Այս սկզբունքը վերամշակվել է ՄԱԿ-ի Գլխավոր Ասամբլեայում և կրկին հաստատվել է Անվտանգության խորհրդի կողմից, սակայն այն դեռ չի դարձել միջազգային իրավունքի մաս, քանի որ չի ներառվել որևէ միջազգային պայմանագրում և չի ընդունվել որպես միջազգային սովորույթ:

Ըստ այդ հոդվածների. «138. Յուրաքանչյուր պետություն պատասխանատվություն ունի իր բնակչության առջև՝ պաշտպանելու նրանց ցեղասպանությունից, պատերազմական հանցագործություններից, էթնիկ զտումից և մարդկության դեմ ուղղված հանցագործություններից: Այս պատասխանատվությունը ենթադրում է նման հանցագործությունների կանխարգելում, այդ թվում՝ դրանց հրահրման կանխարգելում համապատասխան և անհրաժեշտ միջոցներով: Մենք ընդունում ենք այս պատասխանատվությունը և գործում ենք ըստ դրա: Միջազգային հանրությունը, ըստ անհրաժեշտության, պետք է խրախուսի և օգնի պետություններին ստանձնել այս պատասխանատվությունը և աջակցել ՄԱԿ-ին վաղ նախազգուշացման համակարգի ստեղծման գործում: 139. Միջազգային հանրությունը, ՄԱԿ-ի միջոցով, նույնպես պատասխանատվություն ունի օգտագործելու համապատասխան

դիվանագիտական, հումանիտար և այլ խաղաղ միջոցներ՝ ՄԱԿ-ի Կանոնադրության VI և VIII գլուխներին համապատասխան՝ բնակչությանը ցեղասպանությունից, պատերազմական հանցագործություններից, էթնիկ զտումից և մարդկության դեմ ուղղված հանցագործություններից պաշտպանելու նպատակով: Այս համատեքստում մենք պատրաստ ենք ձեռնարկելու համատեղ գործողություններ՝ ժամանակին և վճռականորեն, Անվտանգության խորհրդի միջոցով, Կանոնադրության, այդ թվում՝ VII գլխին համապատասխան՝ յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքի հիման վրա և համապատասխան տարածաշրջանային կազմակերպությունների հետ համագործակցությամբ, եթե խաղաղ միջոցները բավարար չլինեն, և եթե ազգային իշխանությունները ակնհայտորեն ձախողվում են իրենց բնակչությանը պաշտպանելու հարցում: Մենք ընդգծում ենք Գլխավոր ասամբլեայի կողմից ցեղասպանությունից, պատերազմական հանցագործություններից, էթնիկ զտումից և մարդկության դեմ ուղղված հանցագործություններից բնակչությանը պաշտպանելու պատասխանատվության շարունակական քննարկման անհրաժեշտությունը՝ հաշվի առնելով Կանոնադրության և միջազգային իրավունքի սկզբունքները: Մենք նաև պատրաստ ենք, ըստ անհրաժեշտության և հնարավորության, աջակցելու պետություններին իրենց կարողությունները զարգացնելու գործում՝ բնակչությանը նման հանցագործություններից պաշտպանելու համար և օգնելու այն պետություններին, որոնք ճնշման տակ են՝ մինչև ճգնաժամերի և հակամարտությունների բռնկումը»:

Ինչպես երևում է այս երկու հոդվածներից, R2P-ն շատ ավելի լայն հասկացություն է, քան պարզապես այն իրավիճակները, երբ միջազգային հանրությունը որոշում է ուժ կիրառել՝ զանգվածային ոճրագործությունները դադարեցնելու համար: Իրականում՝ ուժի կիրառումը հստակ համարվում է վերջնական միջոց, եթե ոչ ռազմական միջոցները բավարար չեն, և երբ պետությունը ակնհայտորեն ձախողվում է իր բնակչությանը պաշտպանելու գործում:

Բնակչությանը պաշտպանելու հիմնական պատասխանատվությունը մնում է պետությունների վրա, իսկ այլ պետություններ պարտավորություն ունեն աջակցելու այդ ջանքերին: 139-րդ հոդվածը ընդգծում է, որ պետությունները նախ պետք է դիտարկեն խաղաղ միջոցները՝ նախքան ուժի դիմելը:

Հատկանշական է, որ ՄԱԿ-ի՝ 2005 թվականի Համաշխարհային գագաթնաժողովի եզրափակիչ փաստաթուղթը հստակ սահմանափակում է «Պաշտպանելու պարտականություն» (Responsibility to Protect, R2P) սկզբունքի կիրառումը՝ վերաբերելով միայն չորս տեսակի զանգվածային ոճրագործություններին՝

- ցեղասպանություն
- Էթնիկ զտում
- պատերազմական հանցագործություններ
- մարդկության դեմ ուղղված հանցագործություններ:

R2P-ն չի կիրառվում մարդու իրավունքների այլ խախտումների կամ մարդկային անվտանգության նկատմամբ լուրջ սպառնալիքների դեպքում, օրինակ՝ կլիմայի փոփոխություն, համաճարակներ կամ վնասակար և կործանարար պետական քաղաքականություններ, ինչպիսիք են՝ քաղաքացիական ազատությունների կասեցումը, խորը աղքատությունը կամ զանգվածային կոռուպցիան: Այս հրատապ խնդիրները կարգավորելու համար ավելի համապատասխան են այլ՝ մարդու իրավունքների պաշտպանության միջոցներ, իրավական շրջանակներ և հաստատություններ (The responsibility to protect: A background briefing):

Այս տարբեր դերակատարների և պատասխանատվությունների մակարդակները ավելի ուշ ձևակերպվեցին ՄԱԿ-ի Գլխավոր քարտուղարի՝ 2009 թվականի զեկույցում՝ որպես «Պաշտպանելու պարտականության» (Responsibility to Protect, R2P) «երեք սյուներ»՝

- Առաջին սյուն – Պետության պաշտպանական պարտավորությունները
- Երկրորդ սյուն – Միջազգային աջակցություն և կարողությունների զարգացում
- Երրորդ սյուն – Ժամանակին և վճռական արձագանք (այդ թվում՝ ուժի կիրառման հնարավորություն):

Սակայն, ինչպես կարելի էր սպասել, հիմնական վեճերն առաջացան և շարունակում են ծագել ուժի հնարավոր օգտագործման շուրջ, քանի որ դա կարող է ընկալվել որպես պետության ինքնիշխանության համար վտանգ, և, միաժամանակ, կարող է պահանջել այնպիսի պաշտպանիչ միջոցներ, որոնց կապակցությամբ անդամ պետությունները պատրաստ չեն հանձնառություն ստանձնելու:

2011թ. ՆԱՏՕ-ի միջամտությունը Լիբիայում սկզբում ողջունվեց որպես R2P-ի օրինակելի կիրառում, սակայն ավելի ուշ քննադատվեց որպես Արևմուտքի կողմից R2P-ի չարաշահում՝ ոչ ցանկալի ռեժիմը հեռացնելու նպատակով: Բայց երբ որևէ ճգնաժամ ճանաչվում է որպես համապատասխան R2P-ին, տեսականորեն ճանապարհ է բացվում նաև ուժի կիրառման պահանջների համար՝ կախված այն բանից, թե որքան ծանր են ոճրագործության վտանգները, և ինչպես է արձագանքում տվյալ պետության կառավարությունը:

Դրա համար էլ շատերի համար, նույնիսկ երբ խոսքը R2P-ի առաջին կամ երկրորդ սյան մասին է, անհնար է տարանջատել ավելի հակասական՝ երրորդ սյան պաշտպանությունից:

Այս պատճառով R2P-ի առաջխաղացումը գրեթե անխուսափելիորեն ավելի վիճահարույց է, քան պարզապես մարդու իրավունքների առաջնահերթություն սահմանելը (Stensrud, Mennecke 436–437):

Երեք սյուների ամրագրելուց հետո՝ 2009թ. հուլիսին, տեղի ունեցավ ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի առաջին բանավեճը R2P-ի վերաբերյալ: Այդ քննարկման ընթացքում ՄԱԿ-ի անդամ պետությունները ճնշող մեծամասնությամբ վերահաստատեցին իրենց հանձնառությունը՝ ընդունված դեռևս 2005-ին: Գլխավոր ասամբլեան նաև միաձայն ընդունեց A/RES/63/308 բանաձևը՝ նշելով Գլխավոր քարտուղարի զեկույցը:

R2P սկզբունքը բազմիցս ամրագրվել է ՄԱԿ-ի բանաձևերում՝ ինչպես կանխարգելիչ, այնպես էլ՝ ծայրահեղ անհրաժեշտության դեպքում հարկադրական միջոցներ ձեռնարկելու համատեքստում: Այն ընդգրկվել է Անվտանգության խորհրդի ավելի քան 95 բանաձևերում, որոնք առնչվել են Կենտրոնական Աֆրիկյան Հանրապետությունում, Կոտ դ'Իվուարում, Կոնգոյի Դեմոկրատական Հանրապետությունում, Լիբերիայում, Լիբիայում, Մալիում, Սոմալիում, Հարավային Սուդանում, Սիրիայում և Եմենում տեղի ունեցած ճգնաժամերին: Բացի դրանից, այն ներառվել է թեմատիկ բանաձևերում՝ նվիրված ցեղասպանության կանխարգելմանը, զինված հակամարտությունների կանխարգելմանը և փոքր զենքերի ու թեթև սպառազինության շրջանառության սահմանափակմանը:

«Պաշտպանելու պարտականություն» (Responsibility to Protect, R2P) սկզբունքը հիշատակվել է նաև Մարդու իրավունքների խորհրդի ավելի քան 80 բանաձևերում և Գլխավոր ասամբլեայի ավելի քան 40 բանաձևերում: 2020թ. հուլիսին Մարդու իրավունքների խորհուրդը իր 44-րդ նստաշրջանում ընդունեց 44/14 բանաձևը, որը ճանաչեց ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների համակարգի կարևոր ներդրումը՝ այնտեղ, որտեղ առկա է զանգվածային հանցագործությունների (atrocity crimes) վտանգ:

2021թ. մայիսին «Պաշտպանելու պարտականության» (Responsibility to Protect, R2P) վերաբերյալ Գլխավոր ասամբլեայի չորրորդ պաշտոնական քննարկման ավարտին ընդունվեց A/75/277 բանաձևը՝ «Պաշտպանելու պատասխանատվությունը և ցեղասպանության, պատերազմական հանցագործությունների, էթնիկ զտման և մարդկության դեմ ուղղված հանցագործությունների կանխարգելումը»: Պետությունների ճնշող մեծամասնությունը կողմ քվեարկեց այս պատմական բանաձևին, որի արդյունքում Գլխավոր ասամբլեան որոշեց՝

- R2P-ը ներառել իր տարեկան օրակարգում
- պաշտոնապես խնդրել Գլխավոր քարտուղարին ամեն տարի զեկույց ներկայացնել այս թեմայով:

Բացի ՄԱԿ-ի մակարդակում տարվող աշխատանքներից՝ առանձին պետություններ և միջազգային ցանցեր, օրինակ՝ Պաշտպանելու պատասխանատվության կապերի գլոբալ ցանցը (Global Network of R2P Focal Points), ձեռնարկել են ազգային նախաձեռնություններ, որպեսզի կանխեն զանգվածային ոճրագործությունները՝ հետևելով I և II սյուների պարտավորություններին (What is R2P?):

Իր ընդունման պահից՝ «Պաշտպանելու պարտականություն» (R2P) սկզբունքը տարբեր հակամարտություններում կիրառվել է չափազանց ընտրովի կերպով: Ամենահայտնի դեպքը եղել է Լիբիայում 2011 թվականին, երբ ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը ընդունեց 1973 բանաձևը, որով թույլատրվեց ուժի կիրառումը՝ քաղաքացիական բնակչությանը պաշտպանելու նպատակով: Սակայն, այս միջամտության հետևանքներն առաջացրեցին սուր քննադատություն և նվազեցրին վստահությունը R2P-ի նկատմամբ: Մինչդեռ, միջազգային հանրությանը հայտնի էին և հայտնի են բազում հակամարտություններ, որոնցում կային մարդու իրավունքների լրջագույն խախտումներ, սակայն այս սկզբունքը չէր կիրառվել (օրինակ՝ Լեռնային Ղարաբաղ, Մյանմա (Ռոհինջա), Եմեն, Եթովպիա (Տիգրայ), Գազա):

Չնայած R2P-ն ամրագրված է ՄԱԿ-ի պաշտոնական փաստաթղթում, բայց դրա իրավական կարգավիճակը շարունակում է մնալ լուրջ քննարկման առարկա: Հետազոտողների մեծ մասը գտնում է, որ այն «փափուկ իրավունքի» նորմ է, որը իր բնույթով քաղաքական է և չունի պարտադիր իրավաբանական ուժ: Որոշ հետազոտողներ էլ նշում են, որ ժամանակի ընթացքում R2P-ն կարող է ձեռք բերել «emerging նորմի» բնույթ, հատկապես, եթե դրա կիրառումը դառնա ավելի հետևողական:

«Պաշտպանելու պարտականություն» (Responsibility to Protect, R2P) սկզբունքը Արցախի իրադարձությունների համատեքստում

2020թ. սեպտեմբերի 27-ից նոյեմբերի 9-ը ընկած ժամանակահատվածում տեղի ունեցած պատերազմի ընթացքում, ինչպես նաև 2023 թվականի սեպտեմբերի 19-ի մեկօրյա պատերազմում, այնպես էլ դրանից հետո՝ մինչ օրս, Ադրբեջանի ապօրինությունները հանգեցրել են մարդու իրավունքների մեծածավալ խախտումների: Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների առավել մեծաքանակ խախտումներ ի հայտ են եկել Բերձորի (Լաչինի)՝ կենսական նշանակություն ունեցող միջանցքի արգելափակման հետևանքով, ինչպես նաև Ադրբեջանի կողմից արցախահայության բռնի տեղահանման հետևանքով: Ադրբեջանի կողմից վերոնշյալ իրավունքների խախտումները պատերազմական հանցագործություններ են՝ ագրեսիա, որի արգելքն ամրագրված է Միջազգային քրեական դատարանի Հռոմի ստատուտի 5-րդ հոդվածով: Ըստ որի՝ Դատարանի իրավազորությունը սահմանափակվում է միջազգային ողջ հանրությանը մտահոգող առավել ծանր հանցագործություններով: Սույն Կանոնադրության համաձայն՝ Դատարանին ընդդատյա են հետևյալ հանցագործությունները. ա) ցեղասպանության հանցագործություն. բ) մարդկության դեմ ուղղված հանցագործություններ. գ) պատերազմական հանցագործություններ. դ) ագրեսիայի հանցագործություն:

2022 թվականի դեկտեմբերի 12-ին, ադրբեջանական «էկոակտիվիստների» կողմից Բերձորի միջանցքի շրջափակման հետևանքով արցախահայության ազատ տեղաշարժվելու և բնակավայր ընտրելու իրավունքը կոպտորեն ոտնահարվում է: Դրանից հետո ամբողջությամբ կտրված էր կապը ՀՀ-ի հետ: Արտաքին աշխարհի հետ կապի ամբողջական կորուստը նույնիսկ հնարավորություն չէր տալիս

արցախահայերին դիմելու կամ փորձելու դիմել որևէ միջազգային իրավական պաշտպանության կառուցակարգի, իսկ ինչպես նշել էինք, 2020 թվականից ի վեր Արցախում ՀՀ արդյունավետ վերահսկողություն իրականացնելու մասին խոսք լինել չէր կարող:

9 ամսից ավելի ապրելով ադրբեջանական շրջափակման ու պատերազմի սպառնալիքի պայմաններում, վերջում ենթարկվելով ադրբեջանական զինված հարձակման, ընտանիքի անդամներ ու հարազատներ կորցնելով, հարազատների շիրիմներ թողնելով՝ մարդիկ հարկադրված են լքել իրենց հայրենիքը, քանի որ նրանք էթնիկ ինքնությամբ հայ են1: Չնայած ՄԱԿ-ի Արդարադատության միջազգային դատարանի որոշումներին, որոնք պարտադրում էին Ադրբեջանին ապահովել ազատ տեղաշարժ, շրջափակումը շարունակվեց ավելի քան ինը ամիս:

2023 թ. սեպտեմբերի 19-ին Ադրբեջանը միակողմանի ռազմական գործողություն սկսեց, որը տևեց մեկ օր, իսկ հաջորդ շաբաթվա ընթացքում գրեթե ողջ հայկական բնակչությունը (ավելի քան 100,000 մարդ) լքեց Արցախը՝ վախենալով հետապնդումներից և բռնություններից: Human Rights Watch-ը, Amnesty International-ը և մի շարք այլ իրավապաշտպան կազմակերպություններ նշել են էթնիկ զտման և վերադարձի ապահով երաշխիքների բացակայության նշաններ:

Այս կապակցությամբ, 2023թ. հոկտեմբերի 11-ին Ժնևում ընթացքող Միավորված ազգերի կազմակերպության Մարդու իրավունքների խորհրդի 54-րդ նստաշրաջանի շրջանակներում 37 երկրներ հանդես են եկել համատեղ հայտարարությամբ, որտեղ խորը մտահոգություն են հայտնել Լեռնային Ղարաբաղում (օկուպացված Արցախի Հանրապետություն) մարդասիրական և մարդու իրավունքների ծանրագույն ճգնաժամի կապակցությամբ. «Մենք խորապես մտահոգված ենք Լեռնային Ղարաբաղում մարդասիրական և մարդու իրավունքների շուրջ ստեղծված ծանրագույն ճգնաժամով, ինչպես նաև վերջին շաբաթներում Լեռնային Ղարաբաղից (օկուպացված Արցախի Հանրապետություն) բնակչության տեղահանությամբ: Հայ ազգաբնակչության զանգվածային տեղահանումն իրենց տներից տեղի է ունեցել Ադրբեջանի կողմից ս.թ. սեպտեմբերի 19-ին իրականացրած ռազմական գործողության, ինչպես նաև ինն ամիս շարունակ Լաչինի (Բերձոր՝ խմբ.) միջանցքի արգելափակման հետևանքով, ինչը հանգեցրել է հումանիտար ծանրագույն իրավիճակի»,-մասնավորապես նշված է հայտարարության տեքստում (ՄԱԿ Մարդու իրավունքների խորհրդում համատեղ հայտարարություն է ներկայացվել Լեռնային Ղարաբաղի իրավիճակի վերաբերյալ):

Վերոնշյալ իրադարձությունները առաջ են հանում են մի շարք հիմնավոր հարցեր՝ Արցախի պարագայում R2P սկզբունքի կիրառելիության վերաբերյալ՝

- **Էթնիկ զտման և ցեղասպանության սպառնալիքի առկայությունը.**
- բնակչության զանգվածային և շտապ արտագաղթը, առանց անվտանգ վերադարձի հնարավորության, կարող է դիտվել որպես բռնի տեղահանման ակնհայտ չափորոշիչ:
- **Բերձորի միջանցքի շրջափակումը**. կենսական ճանապարհի՝ Բերձորի միջանցքի փակումը հանգեցրեց սննդի և դեղորայքի պակասի, ինչը կարող է դիտարկվել որպես քաղաքացիական բնակչությանը դիտավորյալ տառապանք պատճառելու գործողություն:
- Միջազգային դերակատարների չմիջամտելը. չնայած առկա իրավական և բարոյական հիմքերին՝ միջազգային հանրության որևէ սուբյեկտ չակտիվացրեց R2P-ի մեխանիզմները:
- Արցախի բնակչության ինքնապաշտպանության անհնարինությունը. Արցախահայերը ունեին ինքնապաշտպանության սահմանափակ հնարավորություններ՝ հատկապես Բերձորի միջանցքի արգելափակման հետևանքով:

[1] Այս մասին ավելի մանրամասն տե՛ս https://168.am/2023/09/26/1935970.html, Available: 04.04.2024.

Այդ միջանցքը միակ ճանապարհն էր, որը կապում էր Արցախը Հայաստանի Հանրապետության հետ:

- Միջազգային դերակատարների միջամտության ոչ արդյունավետությունը. Միջազգային և տարածաշրջանային մեխանիզմները, ինչպես օրինակ՝ ՀԱՊԿ-ի խաղաղապահները, ռուսական ուժերը և դիվանագիտական ուղիները, չկարողացան կանխել մարդասիրական ճգնաժամը, քանի որ «Պաշտպանելու պարտականություն» (Responsibility to Protect, R2P) սկզբունքը նախատեսում է միջազգային միջամտություն ցեղասպանության, ռազմական հանցագործությունների, էթնիկ զտումների և մարդկության դեմ հանցագործությունների պարագայում:

Ադրբեջանի իշխանությունների գործողությունների և հռետորաբանության վերլուծությունը՝ զուգորդված Լեռնային Ղարաբաղի էթնիկ հայերի կենսափորձի հետ, ողջամիտ հիմքեր է տալիս այն եզրակացության համար, որ կատարված պատերազմական հացագործությունները և հայերի բռնի տեղահանումը կանխամտածված են եղել: Այս քաղաքականությունը իրագործվել է կանոնավոր գործողությունների շնորհիվ, որոնք մարդու իրավունքների՝ միջազգային մարդասիրական իրավունքի և միջազգային քրեական իրավունքի կոպիտ խախտումներ են: Ըստ այդմ, Ադրբեջանի փաստաթղթավորված գործողությունները համապատասխանում են նախկին Հարավսլավիայի հակամարտության համատեքստում ընկալվող էթնիկ զտումների չափանիշներին, որոնք իրականացվում են արտադատական մահապատիժների, խոշտանգումների, կամայական ձերբակալությունների և կալանավորման, սննդի և կյանքը փրկող դեղերի հասանելիության սահմանափակումների միջոցով, ինչպես նաև՝ քաղաքացիական բնակչության բռնի տեղահանում, կանխամտածված ռազմական հարձակումներ կամ հարձակման սպառնալիքներ խաղաղ բնակչության և քաղաքացիական տարածքների վրա և գույքի անխնա ոչնչացում (IDPF 2024):

Արցախի պարագայում, ըստ մի շարք իրավապաշտպան կազմակերպությունների տվյալների, առկա էին հետևյալ դեպքերը, որոնք կարող են համապատասխանել վերոնշյալ հանցագործությունների կատեգորիաներին:

Այսպիսով՝ իրավական տեսանկյունից Արցախում առկա էին բավարար նախադրյալներ մեկնաբանվող սկզբունքի կիրառման համար: Սակայն դրա իրականացումը մեծապես կախված էր միջազգային հանրության համաձայնությունից: Մասնավորապես, Ադրբեջանն Արցախը դիտարկում էր որպես իր տարածք, ինչը միջազգային միջամտությունը դարձնում էր իրավականորեն բարդ՝ առանց Բաքվի համաձայնության: Կամ գերտերությունների աշխարհաքաղաքական շահերի առկայությունը, օրինակ՝ Ռուսաստանի և Թուրքիայի ազդեցությունը, ինչպես նաև Արևմուտքի ռազմավարական շահերը տարածաշրջանում, ձևավորում էին հակասական և հաճախ կաթվածահար արձագանք: Եվ ամենակարևորը՝ միջազգային հանրության մոտ քաղաքական կամքի բացակայություն կար. միջազգային կառույցները սահմանափակվեցին միայն մարդասիրական կոչերով և բանակցային առաջարկներով՝ առանց գործնական քայլերի՝ քաղաքացիական բնակչության պաշտպանության ուղղությամբ:

Վերոնշյալից ուղղակիորեն բխում է, որ մեկնաբանվող սկզբունքի չկիրառումը Արցախում կապված է մի քանի գործոնների հետ՝

- «Պաշտպանելու պարտականություն» (Responsibility to Protect, R2P) սկզբունքի ընտրողական կիրառում. Արցախի դեպքը ցույց է տալիս, որ իրավական հիմքերի առկայությունն ինքնին չի ապահովում սկզբունքի գործնական իրագործումը:
- «Պաշտպանելու պարտականություն» (Responsibility to Protect, R2P) սկզբունքի կիրառման բարեփոխումների անհրաժեշտություն միջազգային իրավունքում: Անհրաժեշտ է մշակվեն մեխանիզմներ, որոնք կկարողանան շրջանցել քաղաքական արգելապատնեշները և միջազգային հանրության կողմից արդյունավետ արձագանք ապահովել:

• Միջազգային միջամտության սահմանափակ կառուցակարգեր: Ի տարբերություն Լիբիայի, որտեղ ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը հաստատեց ռազմական միջամտություն, Արցախի իրավիճակը չհանգեցրեց միահամուռ որոշման միջազգային մակարդակով: Այս հակամարտությունն ավելի շատ դարձավ դիվանագիտական ջանքերի առարկա, սակայն գործնականում միջամտությունը հիմնականում սահմանափակվեց հումանիտար օգնությամբ և վեճի խաղաղ կարգավորման կոչերով: Միջազգային հանրության կողմից բռնությունը դադարեցնելու ջանքերի վառ օրինակներից է 2020 թ. ստորագրված Եռակողմ հայտարարությունը, որը կնքվել էր Ռուսաստանի միջնորդությամբ:

Եզրակացություն

Իրավական առումով Արցախում առկա էին էթնիկ զտման, հումանիտար շրջափակման և քաղաքացիական բնակչության պաշտպանության անհնարինության դեպքեր, որոնք կարող էին հիմք հանդիսանալ սկզբունքի կիրառման համար: Սակայն դրա գործնական իրականացումը բախվեց միջազգային իրավունքի ինքնիշխանության սկզբունքին, ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդում առկա տարաձայնություններին և միջազգային դերակատարների քաղաքական կամքի բացակայությանը:

Ինչպես արդեն նշել էինք, Human Rights Watch-ը և Amnesty International-ը մտահոգություն էին հայտնել մարդասիրական իրավիճակի վերաբերյալ, սակայն «Պաշտպանելու պարտականություն» (Responsibility to Protect, R2P) պաշտոնական դոկտրինը չկիրառվեց: Բացի այդ, որոշ պետություններ ևս դատապարտեցին Ադրբեջանի գործողությունները, սակայն սահմանափակվեցին միայն դիվանագիտական հայտարարություններ կատարելով:

Թեև Արցախում տեղի ունեցած իրավիճակները կարող էին համապատասխանել «Պաշտպանելու պարտականություն» (Responsibility to Protect, R2P) դոկտրինի չափանիշներին, սակայն միջազգային հանրությունն այս մեխանիզմը պաշտոնապես չկիրառեց: Սա կարող է վկայել կամ դոկտրինի կիրառման քաղաքական սահմանափակումների, կամ իրավական բավարար հիմքերի բացակայության, կամ էլ Ադրբեջանի և Թուրքիայի հետ սրացումից խուսափելու ցանկության մասին:

Այս դեպքը և այլ դեպքերը մատնանշում են «Պաշտպանելու պարտականության» (Responsibility to Protect, R2P**)** ընտրողական կիրառումը և քաղաքական կախվածությունը, ինչը հարցականի տակ է դնում դրա արդյունավետությունը՝ որպես համընդհանուր մեխանիզմ հումանիտար աղետները կանխելու գործում: Միաժամանակ, այն կարևոր փորձ է, որը կարող է ծառայել որպես հիմք այս սկզբունքի վերանայման և ապագայում ավելի ճկուն ու անկախ գործիքակազմերի մշակման համար:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Շվեյցարիայում ՀՀ դեսպանություն և Ժնևի ՄԱԿ գրասենյակում ՀՀ մշտական ներկայացուցչություն. *ՄԱԿ Մարդու իրավունքների խորհրդում համատեղ հայտարարություն է ներկայացվել Լեռնային Ղարաբաղի իրավիճակի վերաբերյալ.* 2023, https://clck.ru/3PQ55W: Վերջին այցը՝ 04.09.2025:

2. Абделькарим Яссин А. «Применение концепции «обязанность защищать» (R2P) для введения универсальной юрисдикции в отношении кибертерроризма». *Journal of Digital Technologies and Law*. 2023; 1(4), с. 994-1027. https://doi.org/10.21202/jdtl.2023.43.

3. Барановский Владимир. «Россия: эволюция взглядов на «ответственность по защите». *Пути к миру и безопасности*, 2018, № 1(54) Спецвыпуск. Гуманитарные вызовы, гуманитарное реагирование и защита гражданского

населения в вооруженных конфликтах, с. 115-128. https://doi.org/10.20542/2307-1494-2018-1-115-128.

4. Тихонов, И.М. «Актуальный вопрос международного права: концепция «Responsibility to protect»». *Приоритетные научные направления: от теории к практики*, (7), 2013, с. 203-210.

5. Borgia, Fiammetta. "The Responsibility to Protect Doctrine: between Criticisms and Inconsistencies". *Journal on the Use of Force and International Law*, *2*(2), 2015, https://doi.org/10.1080/20531702.2015.1090217, pp. 223-237.

6. Cottier, Thomas & Nadakavukaren Schefer, Krista. "Responsibility to Protect (R2P) and the Emerging Principle of Common Concern" Papers 407, *World Trade Institute*

7. General Assembly Resolution, A/ RES/ 60/1. 2005 World Summit Outcome, 2015, page 30 available at https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_60_1.pdf. Accessed: 13.09.2025.

8. Hilpold, Peter. *The Responsibility to Protect (R2P): A New Paradigm of International Law?* Researchgate, 2014, 10.1163/9789004230002.

9. "The Responsibility to Protect under International Law with Reference to the Afghan Crisis". International Law Blog, 2022, https://internationallaw.blog/2022/03/21/the-responsibility-to-protect-under-international-law-with-reference-to-the-afghan-crisis/. Accessed: 18.09.2025.

10. "The Responsibility to Protect: A background briefing". *Global Centre For The Responsibility To Protect,* 2021, https://www.globalr2p.org/publications/the-responsibility-to-protect-a-background-briefing/. Accessed: 18.09.2025.

11. Stensrud, Ellen, & Mennecke, Martin. "On the 20th anniversary of the responsibility to protect: Can small states save R2P from failure and oblivion?" *Nordic Journal of Human Rights*, 42(4), 2024, pp. 436–437 https://doi.org/10.1080/18918131.2024.2426404.

12. "What is R2P?". *Global Centre for the Responsibility to Protect,* https://www.globalr2p.org/what-is-r2p/. Accessed: 17.09.2025.

13. "Why Are There No Armenians In Nagorno-Karabakh? Fact-Finding Report Summary". *IDPF*, 2024, https://ldpf.am/en/why-are-there-no-armenians-in-nagorno-karabakh-fact-finding-report-summary. Accessed: 18.09.2025.

14. Jovanovic, Miodrag. "Responsibility to Protect and the International Rule of Law". *Chinese Journal of International Law*, 2015, 14. 757-776. 10.1093/chinesejil/jmv042.

15. Bellamy, Alex and Tim Dunne (eds). *The Oxford Handbook of the Responsibility to Protect*. Oxford Handbooks (2016; online edn, Oxford Academic, 3 Aug. 2016), https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780198753841.001.0001.

WORKS CITED

1. Shveycariayum HH despanut'yun ev Jhnevi MAK grasenyakum HH mshtakan nerkayacucchut'yun. Arcaxum hayeri zangvac'ayin teghahanumy' teghi e' unecel Adrbejani koghmic. 34 erkri haytararut'yuny' [The Mass deportation of Armenians in Artsakh was carried out by Azerbaijan: Statement by 34 Countries], https://iravaban.net/445934.html?fbclid=IwAR2-04O3q d8W1_7bss3DZcGi3Nb3X5vqAPntAFtXca7UsELvqKm8cqGh-Q, verjin aycy՝ 04.09.2025.. (in Armenian)

2. Abdel'karim Jassin A. Primenenie konzepzii «objasannoct' sashishat'» (R2P) dlja wwedenija uniwercal'noj juricdikzii w otnoschenii kiberterrorisma [Applying the Responsibility to Protect (R2P) Concept to Establish Universal Jurisdiction over Cyber

Terrorism]. Journal of Digital Technologies and Law. 2023;1(4):994-1027. https://doi.org/10.21202/jdtl.2023.43. EDN: cmvqzx.. (in Russian)

3. Baranowckij Wladimir. Roccija: jewoljuzija wsgljadow na «otwetctwennoct' po sashite». Puti k miru i besopacnocti [Russia: Evolving Perspectives on the "Responsibility to Protect." Paths to Peace and Security], 2018, № 1(54) Cpezwypuck. Gumanitarnye wysowy, gumanitarnoe reagirowanie i sashita grazhdanckogo nacelenija w wooruzhennych konvliktach, cc. 115-128. https://doi.org/10.20542/2307-1494-2018-1-115-128.. (in Russian)

4. Tichonow, I.M.(2013). Aktual'nyj woproc mezhdunarodnogo prawa: konzepzija «Responsibility to protect» [A Current Issue in International Law: The Concept of "Responsibility to Protect"], Prioritetnye nautschnye naprawlenija: ot teorii k praktiki,(7), ctr. 203-210.. (in Russian)

THE LIMITS OF APPLYING THE RESPONSIBILITY TO PROTECT (R2P) PRINCIPLE IN THE CONTEXT OF ARTSAKH

AVETIK HARUTYUNYAN
Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh (UYSSA), Founder-Chairman;
«Scientific Artsakh» Journal, Editor-in-Chief;
Chamber of Advocates of the Republic of Armenia, Advocate;
«AVE JUS» Law Firm, Founder,
French University in Armenia (UFAR), Lecturer,
Ph.D. in Law, Associate Professor,
Stepanakert, the Republic of Artsakh (NKR)

MARIAM GRIGORYAN
Armenian-Russian University, Lecturer,
Ph.D. in Law,
Yerevan, the Republic of Armenia

The Responsibility to Protect (R2P) is one of the most important principles in international law, aimed at preventing mass violations of human rights, such as genocide, war crimes, ethnic cleansing, and crimes against humanity. The principle was adopted by the international community as a mechanism for preventing humanitarian disasters and ensuring protection for victims of violence.

The aim of this article is to analyze the applicability of the R2P principle in the context of the Nagorno-Karabakh case from the perspective of international law and political practice.

The scholarly novelty of the research lies in the fact that the situation in Nagorno-Karabakh is examined not only in terms of the legal grounds for invoking R2P, but also within the broader context of political factors that contribute to the highly selective application of this doctrine.

This article is based on the analysis of normative acts (including UN documents), doctrinal sources, reports by international human rights organizations, and comparative case studies in which the R2P principle was either applied or not applied (e.g., Libya, Syria, Rwanda, etc.).

Accordingly, the central question of this study is whether the international community had the legal mechanisms to apply the Responsibility to Protect (R2P) principle in the case of Nagorno-Karabakh.

In conducting this research, the authors applied both general scientific methods (analysis, historical approach) and specific methods such as comparative legal analysis.

The main conclusion of the study is that the case of Artsakh highlights the selective application and political dependency of the “Responsibility to Protect” (R2P) principle, which calls into question its effectiveness as a universal mechanism for preventing humanitarian catastrophes. At the same time, it represents an important experience that may serve as a basis for revising this principle and developing more flexible and independent instruments in the future.

Keywords: *Responsibility to Protect, R2P, Artsakh, international law, principle, human rights violations, war.*

ПРЕДЕЛЫ ПРИМЕНЕНИЯ ПРИНЦИПА «ОТВЕСТВЕННОСТЬ ЗА ЗАЩИТУ» В АРЦАХЕ

АВЕТИК АРУТЮНЯН
учредитель и председатель Объединения молодых ученых и специалистов Арцаха (ОМУСА),
главный редактор Журнала «Научный Арцах»,
адвокат Палаты адвокатов Республики Армения;
учредитель юридической фирмы «AVE JUS»,
преподаватель Французского университета в Армении (UFAR),
кандидат юридических наук, доцент,
г. Степанакерт, Республика Арцах (НКР)

МАРИАМ ГРИГОРЯН
преподаватель Армяно-Российского университета,
кандидат юридических наук,
г. Ереван, Республика Армения

Принцип «Ответственность за защиту» (Responsibility to Protect, R2P) является одним из ключевых вопросов международного права, направленным на предотвращение массовых нарушений прав человека, таких как геноцид, военные преступления, этнические чистки и преступления против человечности. Принцип был принят международным сообществом как инструмент предотвращения гуманитарных катастроф и обеспечения защиты жертв насилия.

Цель настоящей статьи — проанализировать применимость принципа R2P в контексте ситуации в Нагорном Карабахе с точки зрения международного права и политической практики.

Научная новизна исследования заключается в том, что ситуация, сложившаяся в Нагорном Карабахе, рассматривается не только в контексте правовых оснований для применения R2P, но и сквозь призму политических факторов, делающих применение этой доктрины крайне избирательным.

Статья основана на анализе нормативных актов (включая документы ООН), доктринальных источников, докладов международных правозащитных организаций, а также сравнительном исследовании других случаев, в которых принцип R2P был либо применён, либо проигнорирован (Ливия, Сирия, Руанда и др.).

Основной вопрос, изучаемый в данной работе, заключается в том, имело ли международное сообщество правовые механизмы для применения принципа «Ответственность за защиту» в случае с Нагорным Карабахом.

В ходе исследования авторы использовал как общенаучные методы (анализ, принцип историзма), так и специальные методы, включая сравнительно-правовой анализ.

Основной вывод исследования заключается в том, что пример Арцаха указывает на избирательное применение и политическую зависимость принципа «Ответственности по защите» (Responsibility to Protect, R2P), что ставит под сомнение его эффективность как универсального механизма предотвращения гуманитарных катастроф. В то же время это является важным опытом, который может послужить основой для пересмотра данного принципа и разработки в будущем более гибких и независимых инструментов.

Ключевые слова: *Ответственность за защиту, Responsibility to Protect, Арцах, международное право, принцип, нарушение прав человека, война.*

ԱՂՎԵՆԻ ՍԱՀՄԱՆԱԴԻՐ ԺՈՂՈՎԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ԱՂԵՐՍԸ ՆԱԽՈՐԴ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՆԵՐԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԻ ՀԵՏ *

ՀՏԴ 34 (091) DOI: 10.52063/25792652-2025.2.25-42

ՎՈԼՈԴՅԱ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ
Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիայի փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտի հայցորդ, ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
Vladimirhovsepyan1953@mail.ru
ORCID: 0009-0007-9249-048X

Սույն հոդվածի նպատակն է ցույց տալ, որ պատմական Մեծ Հայքի թագավորության Արևելից կողմանց միջնադարյան վարչաքաղաքական կացության ուսումնասիրությունը ոչ միայն գիտական, այլև քաղաքական նշանակություն ունի, քանզի Ադրբեջանի պատմագրությունը քաղաքական նկատառումներով նենգափոխում է հայ ժողովրդի պատմությունը՝ կասկածի տակ դնելով հայկական պետականությունն անգամ: Եվ դա այն դեպքում, երբ մեր օրերում Ադրբեջանի ղեկավարությունը ոչ միայն Արցախի, այլև Հայաստանի Հանրապետության տարածքը լկտիությամբ ադրբեջանական է համարում: Ուսումնասիրության խնդիրներից են՝

1. ***նոր հիմնավորումներով ճշգրտել Աղվանից թագավորության վերացման, մարզպանության ստեղծման, Հայաստանից պոկված Արցախ և Ուտիք գավառների՝Աղվանքին միացման ժամանակի հետ կապված հարցերը,***
2. ***Հայոց Արևելից կողմանց վարչաքաղաքական կարգավիճակն Աղվանից մարզպանության կազմում,***
3. ***Աղվանից մարզպանության վերացումից հետո ձևավորված տեղական հայկական իշխանական տների կացությունը IX-XIII դարերում:***

Աշխատանքի ընթացքում կիրառվել են մի շարք հատուկ մեթոդներ, մասնավորապես՝ կառուցվածքային, պատմա-իրավական, համակարգային, վերլուծական և այլն:

Աշխատանքում հիմնավորել ենք, որ Մեծ Հայքի թագավորության վերացումից հետո, նրա արևելյան նահանգները՝ Արցախն ու Ուտիքը, հայտնվելով մեկ այլ վարչաքաղաքական միավորի՝Աղվանքի կազմում, մնացին զուտ հայկական, ինչը հիմք հանդիսացավ հայկական պետականության հետագա շարունակականության՝ Համամ Արևելցու թագավորության, Փառիսոսի և Խաչենի իշխանությունների, Խամսայի մելիքությունների, Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի, 1991-2023 թվականներին՝ Լեռնային Ղարաբաղի (Արցախի) Հանրապետության ձևերով:

Հիմնաբառեր՝ *Աղվեն, Արցախ, Ուտիք, Հայոց Արևելից կողմանք, եկեղեցական իրավունք, կանոնական իրավունք, սահմանադրություն, Վաչագան արքա, իրավահայտ աղբյուր, Աշտիշատի և Շահապիվանի եկեղեցական ժողովի կանոններ:*

* Հոդվածը ներկայացվել է 04.07.2025թ., գրախոսվել՝ 11.08.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.09.2025թ.:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հայոց եկեղեցական ժողովները որքան պատմական, նույնքան էլ իրավական արժեք ունեն: Այդ առումով դրանք բաժանվում են երկու մեծ խմբի՝ կանոնադիր և ոչ կանոնադիր: Առաջինում ընդունված կանոնները ձևավորել են կանոնական կամ եկեղեցական իրավունքը, որի հիման վրա կազմվել են կանոնական ժողովածուներ («Կանոնագիրք Հայոց»): Կանոնները եղել են պարտադիր և կիրառվել են ինչպես եկեղեցու, այնպես էլ՝ պետության անունից:

Պատմական փաստերը վկայում են, որ հայ եկեղեցական առաջին կանոնադիր ժողովը տեղի է ունեցել Աշտիշատում (365), երկրորդը՝ Շահապիվանում (444), իսկ երրորդը՝ Հայոց Արևելից կողմանց Աղվեն ամառանոցում (488):

Մեր հին մատենագիրների աշխատություններում պատմական Անդրկուրյան Հայքի, Արցախ և Ուտիք նահանգների տարածքները կոչվել են նաև «Հայոց Արևելից կողմանք», «Կողմանք Արևելից», «Աղվանից կողմանք», «Աղվանից աշխարհ» (Ասատուր Մնացականյան, Աղվանից աշխարհի գրականության հարցերի շուրջը, 5, 84, 86), ինչպես նաև «Խորին աշխարհ հայոց» (Մաթեոս Ուռհայեցի 230) անվանումներով: Բոլոր այդ եզրույթների տակ ընկած է Մեծ Հայքի արևելյան կողմ հասկացությունը:

V դարի 2-րդ կեսին պարսիկների դեմ մղված պայքարի արդյունքում կնքված Նվարսակի հաշտության պայմանագրով (484) հայերը ստացան վարչաքաղաքական ինքնուրույնություն և հավատի լիակատար ազատություն: Այդ պայմանագիրը մի բարենպաստ վիճակ էր Հայոց Արևելից կողմանց համար, որից օգտվելով՝ տեղի բնիկ, հայկազուն Առանշահիկ տոհմից Վաչագանը հռչակվեց թագավոր, իսկ պարսից շահը, հաշվի առնելով կատարված իրողությունը, արտոնություններ տվեց Վաչագանին, այդ թվում՝ աղվանական ցեղերին կառավարելու համար:

Միևնույն ժամանակ, քսան տարվա անիշխանությունն իր խոր հետքն էր թողել հայ Աղվանքի վրա: Երկրամասում գործում էին պարսկական օրենքները, տրոհվել էին նախկին նախարարական տները, թուլացել էր հայ առաքելական եկեղեցին՝ զիջելով դիրքերը մազդեականության կրոնին և տարբեր աղանդների: Վաչագան արքան, քաջ հասկանալով, որ տեղական ազգային իշխանություն ստեղծելու համար անհրաժեշտ է կարգավորել ոչ միայն եկեղեցին, այլև ներքին հասարակական հարաբերությունները, անխնա պայքար է մղում երկրի համար վտանգավոր աղանդների դեմ, տարվա օրերի թվով եկեղեցիներ կառուցում, զարկ տալիս դպրության գործին: Թագավորը կարողացավ շատ կարճ ժամկետում առաջ մղել երկրի մտավոր և մշակութային զարգացումը, և այդ հարցերում թագավորն անձամբ օրինակ էր ծառայում: Բայց դա դեռ բավական չէր: Վաչագան արքան շատ լավ էր հասկանում, որ երկրի պետականության ամուր հիմքեր ստեղծելու և հասարակության բոլոր խավերի միջև երկարատև և կայուն անդորր հաստատելու համար անհրաժեշտ է ունենալ անսասան և տեղական առանձնահատկություններին ու ժամանակի բարքերին մոտ օրենքներ:

Այդ խոշոր գործիչը, իրեն հուզող հարցերի ճիշտ պատասխաններն ստանալու նպատակով, բազմաթիվ հարցումներով դիմել է հայոց աշխարհի հեղինակավոր գիտնականներին՝ Մատթե քահանային, Աբրահամ Մամիկոնեից եպիսկոպոսին, Սյունիքի Պետրոս եպիսկոպոսին (Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, 62,65): Ընդ որում, հարցումները եղել են «բազմաթիվ լուրջ ու ծանրակշիռ խնդիրների մասին», իսկ պատասխանները՝ «պատշաճ ու ճիշտ լուծումով» (Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմությունը, 120):

Թագավորը, իր ձեռքի տակ ունենալով բավականաչափ նյութեր, համապետական պարտադիր կանոններ ընդունելու համար իր Աղվեն ամառանոցում գումարել է մի բազմամարդ ժողով՝ մի «բազմամբոխ ատյան», որը հայ իրականության մեջ սահմանադիր ժողովի նախատիպ կարող է համարվել (Լեո, երկերի ժողովածու, հատոր 2, 154, Սուրեն Երեմյան, «Հայաստանը ըստ Աշխարահացոյցի», 34): Պատմագիտական գրականության մեջ ընդունված է Աղվենի ժողովի գումարման

տարի և ամիս համարել 488 թվականի մայիս ամիսը (Բագրատ Ուլուբաբյան, Դրվագներ Հայոց Արևելից կողմանց պատմության, 165):

Աղվենի ժողովում ընդունված փաստաթղթին անդրադարձել են բազմաթիվ հայ և օտարազգի մասնագետներ՝ պատմաբաններ, իրավագետներ, գրականագետներ և այլն: Սակայն այդ խոշոր փաստաթղթի համապարփակ պատկերը դեռևս չի ամբողջացվել, քանզի ուսումնասիրողներն իրենց աշխատություններում անդրադարձել են Աղվենի ժողովում ընդունված փաստաթղթի այս կամ այն կողմին: Հայոց եկեղեցական իրավունքի ձեռնարկի հեղինակ Մելիք Թանգյանը Աղվենի ժողովում ընդունված իրավունքի կոթողի մասին ընդհանրապես որևէ խոսք չի ասել:

Հայ պատմիչների գործերում, հայ ազգային եկեղեցական ժողովներում, իրավունքի հայկական հուշարձաններում և հայոց լեզվի բառարաններում օգտագործվող «**սահմանադրություն**» բառի բովանդակային առումով իմաստի տակ նախկինում նկատի են ունեցել, որ դա որոշում է, վճիռ է, «օրինադրություն» է և հստակ բնութագրում է իրերի ու երևույթների որոշակի կարգ, կանոն, օրինաչափություն սահմանելու, ընդունելու հանգամանքը՝ ընդգծելով վերջինիս որոշակի, առանձնահատուկ բնույթը, որ այն ունի սահմանային նշանակություն, իրենից այն կողմ, իրենից վեր կամ գերակա «որոշում» լինել չի կարող, մի որոշում, որ տրված է «ի վերուստ» և ունի սահմանային ու գերակա բնույթ (Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության մեկնաբանություններ, 9-11)

«Կանոն»-ը հունական բառ է, որը նշանակում է ուղիղ փայտ, ձող, ուղիղ գիծ, սահմանագիծ: «Կանոն» բառն օգտագործվում է երաժշտության, քերականության, հոգևոր և այլ ոլորտներում: Հոգևոր իշխանության մեջ «կանոն» բառը նշանակում է եկեղեցական գրությունների, Սուրբ գրքի և ժողովների պարտադիր հրահանգներ, գրավոր հրամաններ, այսինքն՝ քրիստոնեական եկեղեցու կողմից օրենքի աստիճանի բարձրացված այն համընդհանուր դրույթները, որոնք վերաբերում են եկեղեցական կարգին, եկեղեցական կառավարմանը և յուրաքանչյուր անձի պարտականությանը: Եկեղեցու մեջ կանոնն այն է, ինչ-որ օրենքը՝ պետության մեջ: Կանոնի և օրենքի տարբերությունը հստակեցվեց հռոմեական իրավագիտության մեջ Հուստինիանոսի ժամանակաշրջանում և ընդունվեց բոլոր ազգերի կողմից: «Կանոն» եզրույթը հատկացվեց միայն եկեղեցական սահմանադրություններին՝ զուգակշիռ դնելով դրան քաղաքացիական կարգադրությունները, որոնք կոչվում էին օրենքներ (Ներսես վրդ. Մելիք Թանգյան, Հայոց եկեղեցական իրավունքը, 25,26):

Ըստ պրոֆ. Խ.Սամուելյանի՝ սկզբնական շրջանում եկեղեցական կանոնները դավաբանաթեզերի ու բարոյագիտական նորմերի հավաքածու են եղել: Այդ կանոնները սահմանվում էին ավելի հաճախ, այսպես կոչված, եկեղեցական ժողովներում, որոնք լինում էին տիեզերական և տեղական: Հայ եկեղեցական ժողովներին երբեմն մասնակից էին լինում նաև աշխարհիկ ավատատերերը, մանավանդ՝ քաղաքական ճգնաժամային պահերին: Նման պայմաններում եկեղեցին յուրացնում էր օրենսդիր և իրավադիր գործառույթներ, որոնց ուժով եկեղեցին իրեն իրավունք էր վերապահում ոչ միայն կարգավորելու եկեղեցու և հոգևոր դասի ներքին հարաբերությունները, պարտականությունները, տնտեսական գույքային հարցերը, կազմելու **սահմանադրություն,** այլև միջամտելու աշխարհիկ հասարակական հարաբերություններին ու դրանք ենթարկելու եկեղեցու իրավասությանը (Խաչիկ Սամուելյան, Հին հայ իրավունքի պատմություն, 42,43):

Բյուզանդական իրավագիտության մեջ այն աշխարհիկ և հոգևոր օրենքների հավաքածուն, որով ղեկավարվում էր եկեղեցին և եկեղեցական դատարանը, կոչվում էր «նոմոկանոն» (հունարեն՝ **նոմոս**-օրենք և **կանոն** բառերից): Ռուսները նման օրենքների հավաքածուներն անվանել են «Кормчие книги» (ղեկավար գրքեր): Անվիճելի է, որ բյուզանդական իրավագիտությունն իր հետքն է թողել նաև հայ իրավունքի վրա: Բյուզանդիայում թագավորական օրենքները կոչվում էին նաև **սահմանադրություններ**. և հիմնականում այն օրենքներն են կոչվել

սահմանադրություններ, որոնք նպաստել են երկրի քաղաքական հարաբերությունների կայունացմանը: Բյուզանդիայում թագավորական օրենքները և եկեղեցական կանոններն առաջին անգամ օրինակարգավորման են ենթարկվել 438 թվականին: Նման հավաքածուները սահմանադրության նախատիպար են հանդիսացել:

Մեր պարագայում, քննարկվող փաստաթղթի՝ Աղվանից արքա Վաչագանի «Կանոնական Սահմանադրություն» անվանումը ցուց է տալիս, որ փաստաթուղթը բոլորովին եկեղեցական կանոնների հավաքածու չէ, այլ միապետի կողմից ընդունված բարձրագույն օրենք: Իսկ այն հանգամանքը, որ Աղվենի ժողովում ընդունված փաստաթուղթը հոգևոր հարցերից բացի կարգավորել է նաև աշխարհիկ հարաբերություններ, թույլ է տալիս այն կոչել «Կանոնական Սահմանադրություն»: Միաժամանակ, մենք հեռու ենք այդ փաստաթուղթը 5-րդ դարի իրականությունից կտրելու և այն ներկայիս իմաստով **սահմանադրություն** կոչելու գայթակղությունից, չնայած մեր հոդվածում հարազատ ենք մնում «Կանոնական Սահմանադրություն» եզրույթին:

Հայ ժողովրդի լեզվով խոսող այդ փաստաթղթի նախաբանը բանալի է տալիս մեզ հասկանալու, թե ինչի համար է հրավիրվել ժողովը: Մասնավորապես՝ նախաբանում նշվում է. «Աղվանից արքա Վաչագանի տարիներին աշխարհականների ու եպիսկոպոսների, քահանաների ու քորեպիսկոպոսների, ազնվականների ու ռամիկների միջև բազմաթիվ հակասություններ էին լինում: Արքան կամեցավ մի բազմամարդ ժողով գումարել Աղվենում, որ կայացավ մարաց ամսի տասներեքին»:

Փաստաթղթի նախաբանը մեզ նաև հուշում է, որ հակասությունները եղել են կրոնական և սոցիալական բնույթի: Փաստաթղթի տեքստը սկսվում է. «Ես՝ Վաչագան Աղվանից արքաս (այնուհետև թվարկվում է հոգևոր և ազնվական անձանց անունները, որոնք միաբան արքայի ամառանոցն են ներկայացել)... որոշեցինք հետևյալը»:

Սահմանադրության նախաբանում անուններով և բնակավայրերով նշված 18 հոգևորականներից 16-ը ներկայացրել են Հայոց Արևելից կողմանքը, իսկ ընդունված փաստաթուղթն իրենց մատանիներով կնքած աշխարհականները (ազնվականները, նահապետները) եղել են Արցախից և մի հոգի՝ Ուտիքից: Փաստաթուղթն ավելի վավերական լինելու համար կնքվել է նաև Վաչագան թագավորի մատանիով:

Պատմական առումով ազնվականներն (ազատները), ավատատիրական աստիճանակարգության մեջ թագավորներից և նահապետներից հետո, խոշոր կալվածատերեր են հանդիսացել, իսկ քերականական իմաստով ազնվական բառը նշանակում է *ազնվազարմ, ազնվատոհմիկ, ազնավուր, ազնվացեղ, արիստոկրատ, նշանավոր տոհմի պատկանող* (Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան 10; Մ. Սուքիասյան, Հայոց լեզվի հոմանիշների բացատրական բառարան, 8): Արշակունյաց Հայաստանում նախարարության գլուխ կանգնած էր տարիքով ավագագույն անդամը, որը հայ մատենագրության մեջ կոչվում էր տեր կամ տանուտեր, նախարար կամ նահապետ: Այս եզրույթները հայ պատմագիրների հուշարձաններում հաջորդում են միմյանց որպես պարզ հոմանիշ հասկացություններ, այն տարբերությամբ միայն, որ հեղինակներից մի քանիսը գերազանցապես գործածում են դրանցից մեկը, իսկ ոմանք էլ՝ մյուսները (Ադոնց, 516): Նահապետը համարվում էր ամբողջ տոհմի ներկայացուցիչ, որի ձեռքում էին տոհմային կալվածքի բովանդակ հողային իրավունքը և քաղաքական իշխանությունը նախարարական տարածքի նկատմամբ: Նահապետը թագավորից միայն վասալական կախվածության մեջ էր գտնվում:

Սխալված չենք լինի, եթե Արշակունյաց Հայաստանի ավատատիրական աստիճանակարգության բնորոշ գծերը տարածելով հայ Աղվանքի վրա՝ նշենք, որ Աղվենի ժողովում ապահովված է եղել Հայոց Արևելից կողմանց յուրաքանչյուր

վարչական միավորի հոգևոր և աշխարհիկ իշխանություն կրողների ներկայությունը:

Կանոնական Սահմանադրությունը բաղկացած է 21 կանոնից և եզրափակիչ կանոն-դրույթից: Այդ կանոնները կարելի է բաժանել 4 խմբի՝

ա) ներեկեղեցական գործերը կարգավորող (Ա, Բ, Զ, Է, Թ, ԺԵ, ԺԶ կանոններ).

բ) հոգևոր և աշխարհիկ դասի վերնախավի հարաբերությունները կարգավորող (ԺԷ, ԺԸ, Ի, ԻԱ կանոններ).

գ) հոգևոր դասի և եկեղեցու համայնքի հարաբերությունները կարգավորող (Գ, Դ, Ե, ԺԹ կանոններ).

դ) իրավական բնույթի (Ը, Ժ, ԺԱ, ԺԲ, ԺԳ, ԺԴ, ԺԵ, ԺԶ կանոններ):

Ինչպես յուրաքանչյուր նորմատիվ իրավական ակտ, այնպես էլ Աղվենի ժողովում հաստատված Վաչագան արքայի «Կանոնական Սահմանադրությունն» իր դարաշրջանի ծնունդն է, իր վրա կրում է այդ դարաշրջանի իրավագիտակցության կնիքը և, ժամանակից բխող խոշոր պատմաիրավական փաստաթուղթ հանդիսանալով, վաղ ավատատիրության դարաշրջանում (մ.թ. **V-IX** դդ.) կարգավորել է Արցախ-Ուտիքյան հայաշխարհի հասարակական հարաբերությունները:

Հին հայ իրավունքի գրավոր այդ խոշոր հուշարձանի համար իրավունքի աղբյուրներ են հանդիսացել Հին և Նոր կտակարանները, սովորութային իրավունքը, հայոց հայրապետներին վերագրվող կանոնները, իրավահայտ աղբյուրները, հոգևոր գործիչների մեկնությունները, Աշտիշատի և Շահապիվանի եկեղեցական ժողովների կանոնները՝ հաշվի առնելով նաև տեղական ազգային իշխանության հասարակական, տնտեսական և քաղաքական կյանքի առանձնահատկությունները:

Այսպես՝ *Ա* կանոնը գյուղական քահանայի՝ եպիսկոպոսից հոգևոր կարգ ու կանոն սովորելու գործընթացի հիմքում դնում է «Աստվածաշունչ» մատյանը, իսկ Դ կանոնը, կարգավորելով ժողովրդի կողմից քահանային տուրքեր վճարելու կարգը, մատնանշում է Պողոս առաքյալի՝ «Նա, որ առատությամբ է սերմանում, առատությամբ էլ կհնձի» խոսքերը:

Ըստ Կաղանկատվացու՝ սուրբ մանուկ Գրիգորիսի մասունքները գտնելու նպատակով՝ Վաչագան արքան «հին մատենագիրների պատմությունից տեղեկացել էր», որ Հայոց Արևելից կողմանց քահանայապետ Գրիգորիսը նահատակվել է Վատնյան դաշտում (337-Վ. Հ.), և նրա մարմինն ամփոփվել է Արցախի տարածքում գտնվող Ամարաս եկեղեցու մոտ, որ հիմնարկել է հանգուցյալի պապը՝ Գրիգոր Լուսավորիչը (Կաղանկատվացի, 48): Այս փաստը ցույց է տալիս, որ դպրության ջատագով Վաչագան արքան քաջածանոթ էր 5-րդ դարի իրավահայտ աղբյուրներին՝ պատմիչներ Ագաթանգեղոսի, Բուզանդի, Մովսես Խորենացու և այլոց աշխատություններին, որոնցում նշված իրավահայտ նյութերը հիմք են հանդիսացել մի քանի կանոնների ընդունման համար: Ամեն դեպքում, Աղվենի սահմանադիր ժողովում ընդունված կանոնների ամենագլխավոր սկզբնաղբյուրներն Աշտիշատի և Շահապիվանի եկեղեցական ժողովների կանոններն են եղել, ուստի՝ ամփոփ գծերով անդրադառնանք դրանց:

Աշտիշատի եկեղեցական ժողովի կանոնները

Աշխարհի հզոր գաղափարախոսություններից մեկը՝ քրիստոնեությունը, թագավորական Հայաստանում պետական կրոն հռչակվելուց հետո հաղթական քայլեր ձեռնարկեց հին կրոնական բարքերն արմատախիլ անելու համար: Այդ նախաձեռնությունն իր ձեռքը վերցրեց հայոց քահանայապետ Ներսես Մեծը, որ ցանկանում էր հունաց աշխարհի բարեկարգությունները նաև հայերի մեջ մտցնել: Եվ ահա 365 թվականին Տարոն գավառի Աշտիշատ ավանում հրավիրվեց հայ առաքելական եկեղեցու առաջին պաշտոնական ժողովը՝ հոգևորականների և աշխարհականների մասնակցությամբ, որը դարակազմիկ նշանակություն ունեցավ Հայաստանի հոգևոր, ներքաղաքական կյանքում: Դա հայոց առաջին ազգային եկեղեցական ժողովն էր, որի մասին հավաստի տեղեկություններ ենք գտնում

պատմիչներ Բուզանդի, Խորենացու և Դրասխանակերտցու աշխատություններում (Փավստոս Բուզանդ, Հայոց պատմություն, 129; Մովսես Խորենացի, Պատմություն հայոց, 337; Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Հայոց պատմություն, 48, 49):

Հայ իրավահայտ աղբյուրներից նկատելի է, որ ժողովում ընդունված որոշումները, դասավորված, դասակարգված, կանոնակարգված չեն եղել և գրված են ազատ շարադրանքով: Սակայն, ինչպես արդարացիորեն մատնանշել է «Հայոց եկեղեցական իրավունքը» երկի հեղինակը, «հետագա ժամանակներում դրանք վերածվել են վեց գլխի (հոդվածի)» (Մելիք Թանգյան, 313-319): Մինչդեռ Բուզանդի աշխատությունից կարելի է եզրահանգել, որ Ներսես քահանայապետը, բացի վեց կանոնից, սահմանել է նաև այլ կանոններ, սակայն դրանք չեն պահպանվել:

Աշտիշատի եկեղեցական ժողովում կանոնական սահմաններով հաստատված որոշումները հետագա դարերում խմբավորվել են հետևյալ բովանդակությամբ վերնագրերում և հաջորդականությամբ՝

1. մերձավոր ազգականների միջև ամուսնության արգելքի մասին.
2. քրիստոնեության հիմքերը խեղաթյուրող երևույթների վերացման, թաղման ժամանակ հեթանոսական ծեսերի արգելքի և գթասրտության մասին.
3. անբուժելի հիվանդների և անդամալույծների նկատմամբ հոգատարության մասին.
4. մաքսեր և տուրքեր սահմանելու մասին.
5. օտարների և հյուրերի համար հյուրանոցներ կառուցելու մասին.
6. կուսակրոն կյանք վարող հոգևորականների և ճգնավորների համար կացարաններ շինելու, ինչպես նաև հունարեն և ասորերեն լեզուներով դպրոցներ հիմնելու մասին (Ռուբեն Ավագյան, Հայ իրավական մտքի գանձարան, 99-110):

Փաստորեն Աշտիշատի ժողովի կանոնները վերաբերել են ոչ միայն կրոնական-եկեղեցական խնդիրներին, այլև աշխարհիկ կյանքին ու հասարակական-տնտեսական հարաբերություններին: Այսպես՝ մերձավոր ազգականների ամուսնությունը խորապես արմատացած էր ազնվական դասի մեջ, մանավանդ՝ նրանց կալվածատիրական իրավունքը ժառանգաբար պահպանելու նպատակով: Հենց առաջին կանոնն իր սուր ծայրով ուղղված էր մերձամուսնության դեմ՝ հորդորելով, որ ամուսնության մեջ օրինավոր լինեն, ամուսնացածներն իրար չխաբեն, իրար դեմ դավ չսարքեն, հեռու մնան ազգակցական մերձավոր խառնակ ամուսնություններից, մանավանդ՝ հարսների հետ մերձավոր ամուսնությունից և սրանց նմաններից: Ժողովը թեև արգելում էր մերձավորների ամուսնությունը, բայց դրա վերաբերյալ որոշակի աստիճաններ չէր սահմանում: Եվ եթե Խորենացու պատմության մեջ այս աշխարհիկ կանոն- խրատի հասցեատերերը «նախարարական ցեղերն» էին (Խորենացի, 337), ապա Փավստոսի երկում՝ բոլորը (Բուզանդ, 130) Իսկ դա նշանակում է, որ կանոնն ուղղված է եղել նաև թագավորին: Ինչպես մյուս կանոնները, այնպես էլ այս կանոնը պատիժ (սանկցիա) չեն սահմանել: Մեր կարծիքով, թագավորական իշխանության տարիներին հայ առաքելական եկեղեցու հեղինակությունը դեռ նոր էր սկսել բարձրանալ, պայքար էր մղվում հայերի մեջ առկա հեթանոսական հոռի բարքերն արմատախիլ անելու համար, ուստի՝ եկեղեցին դեռևս բավարար ուժ չուներ նախարարական տների վրա:

Բուզանդը, խոսելով տեր և ծառա հարաբերությունների մասին, նշում է, որ թագավորը, մեծամեծերը և, առհասարակ, իշխանություն ունեցողները պետք է որ «գութ ունենան իրենց ծառաների, ստորադրյալների և աշակերտների վրա, սիրեն նրանց իբրև իրենց հարազատների, ապօրինի կերպով ու չափազանց հարկերով նրանց չնեղեն, հիշեցնելով, որ նրանց համար էլ աստված կա երկնքում: Այսպես էլ ծառաներին էլ պատվիրում էր և հնազանդ լինել իրենց տերերին՝ հիշեցնելով նրանց, որ դրա համար վարձք կստանան Տիրոջից» (Բուզանդ, 59):

Փավստոսի և Խորենացու երկերից նկատելի է, որ Աշտիշատի ժողովը հրավիրել և նախագահությունը վարել է հայոց Ներսես կաթողիկոսը: Արշակ թագավորի ներկայության մասին մեր պատմիչները տվյալներ չեն թողել: Ամենայն հավանականությամբ, ժողովի ընդունած որոշումները չեն արտահայտել հայոց արքայի կամքը: Եվ հենց դրանով պետք է բացատրել, որ կանոնների ընդունումից մի քանի տարի հետո հայոց արքան սկսեց գործով ոտնահարել ժողովի որոշումները: Նա սպանել տվեց իր Գնել եղբորորդուն և նրա կնոջը՝ Փառանձեմին կնության առավ, իսկ հետո հունաց երկրից Ողոմպիս անունով կնոջ հետ ամուսնացավ: Թագավորի հրամանով Արշակավան քաղաքը բնակեցնելու նպատակով այնտեղ էին հավաքվել գողերը, ավազակները, պարտատերերը և այլն: Ըստ Բուզանդի՝ բոլորի բերանում ընդհանուր խոսք էր դարձել, թե «Իրավունքը մեռավ, եթե նա գոյություն ունենար, բայց կորած լիներ՝ կփնտրեինք, մի տեղ կգտնեինք նրան»: Դեռ ավելին, գահ բարձրացած Պապ թագավորը (370-374) բռնի ուժով վերացնում է հայոց կաթողիկոսի սահմանած կանոնները և աշխարհիկ հարաբերությունների կարգավորման հարցերում սահմանափակում եկեղեցու իրավունքները: Կաթողիկոսի մահից հետո նրա կառուցած հիվանդանոցները, հյուրանոցները, աղքատանոցներն ավերվում են, եկեղեցու պատիվն անարգվում, և կաթողիկոսի սահմանած շատ կարգերն ու բարեկարգությունները տապալվում ու մոռացության մատնվում: Շատ մարդիկ վերադառնում են նախկին կրոնին՝ կռապաշտությանը: Թագավորը լավ էր հասկանում, որ, չնայած երկրում քրիստոնեությունն արտաքնապես ընդունվել է, սակայն ժողովրդի մեջ դեռևս չի արմատավորվել: Նրա հրամանով յուրաքանչյուր մարդ կարող էր «համարձակորեն թողնել իր ամուրի կնոջը. կար մարդ, որ տասը կին էր փոխում. . . մեռելներին ողբում էին, փողերով, փանդիռներով ու վիներով կոծի պարեր էին բռնում. . . » (Բուզանդ, 168-174):

Աշտիշատի ժողովի կանոններով սահմանված՝ մերձամուսնության, բազմակնության և հեթանոսական հոռի երևույթների դեմ պայքարը, հոգատարությունը հիվանդների և անդամալույծների, որբերի և այրիների, օտարների և հյուրերի նկատմամբ, վկայում են, որ ժողովի կանոնները համապարտադիր բնույթ են կրել:

Աշտիշատում գումարված ժողովը Հայաստանում առաջին ազգային եկեղեցական ժողովն էր և, փաստորեն, այն պարտադիր կանոններ սահմանող ժողովների հիմքը դրեց, որն էլ իրավունքի աղբյուր հանդիսացավ հետագա մի շարք ժողովների, մասնավորապես, Շահապիվանի, Աղվենի, Դվինի և Պարտավի եկեղեցական ժողովներում հոգևոր և աշխարհիկ կանոններ ընդունելու համար:

Աշտիշատի ժողովում հոգևորականների և աշխարհականների մասնակցության սկզբունքը պարտադիր պայման հանդիսացավ հետագա դարերի բոլոր եկեղեցական ժողովների համար:

Աշտիշատի ժողովի կանոնները թեև ուսումնասիրողներին անհայտ պատճառներով հետագայում «Կանոնագիրք Հայոց» ժողովածուում չեն մտցվել, սակայն դա բնավ չի նսեմացնում առաջին ազգային եկեղեցական ժողովի նշանակությունը, որի ընդունած որոշումները պարտադիր են եղել ողջ հայ ժողովրդի համար և սկզբնաղբյուր են հանդիսանում հայ իրավունքի պատմության հետազոտման գործում:

Շահապիվանի եկեղեցական ժողովի կանոնները

Հայ առաքելական եկեղեցին, որ հենց սկզբից իրականացնում էր երկրի օրենսդրական և դատավարական գործառույթները («Մեծ դատավարության» գործակալությունը՝ հայոց կաթողիկոսի գլխավորությամբ), Պարսկաստանի կողմից Արշակունյաց Հայաստանի պետականության վերացումից և մարզպանության ստեղծումից հետո (428) գրավեց ազգային պետականության թափուր տեղը՝ առանձնահատուկ դեր ստանձնելով հայոց կանոնական իրավունքի օրինադրման

գործում: Ամեն դեպքում, այդ գործունեության չափն ու սահմանները պայմանավորված էին տվյալ պահին Հայաստանի քաղաքական կացությամբ: Եվ ահա, նման պայմաններում հայոց Հովսեփ կաթողիկոսի եւ մարզպան Վասակ Սյունու կարեւոր ձեռնարկումներից մեկը եղավ Շահապիվանի (գտնվում է պատմական Հայաստանի Հին Բայազետ բնակավայրի շրջակայքում, և այն հնուց ի վեր հայոց թագավորների բանակատեղին էր) ժողովի հրավիրումը, որը տեղի ունեցավ 444 թվականին:

Շահապիվանի ժողովը հայոց ամենափառավոր ժողովներից մեկն էր, որին մասնակցել են մարզպան Վասակ Սյունին, սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանը, բազմաթիվ հոգևորականներ, իշխաններ, զորագլուխներ, և այլն: Ժողովում նախագահում էր հայոց կաթողիկոսը:

Շահապիվանի ժողովի կանոնները գրաբար լեզվով զետեղված են «Կանոնագիրք Հայոց» ժողովածուում և դրված են Սահակ Պարթևի կանոններից հետո (Կանոնագիրք Հայոց, հատոր Ա, 422-466): Կանոնները գրաբարից աշխարհաբար թարգմանել և մեկնաբանել է Մելիք Թանգյանը (Թանգյան, 319-356):

Ժողովում ընդունված որոշումը կազմված է ներածականից և 20 կանոնից: Ներածականից նկատելի է, որ ժողովը հաստատել է մինչ այդ եղած բոլոր տիեզերական ժողովների, առաքյալների և հայոց հայրապետների կանոնական որոշումները: Ներածականից կարելի է նաև հետևաբերել, որ կանոնների ընդունմամբ առաջին հերթին շահագրգռված են եղել ժողովին ներկա հայոց աշխարհի ավագ նախարարները, որոնք օրենքների և սրբությունների նախանձախնդիր պաշտպաններ էին և սուրբ Գրիգորի, Սահակի ու Մեսրոպի սահմանած կարգ ու կանոնը վերականգնելու մասին նրանց առաջարկություններին ժողովին ներկա հոգևորականությունը հիմնականում համաձայնվել է և, միաժամանակ, առաքելական ու նիկիական կանոններին ավելացրել այնպիսիները, որոնք անհրաժեշտ են հատկապես Թորգոմա տան (իմա՝ Հայոց երկրի) և «կողմանց արեւելայցս» համար (Կանոնագիրք Հայոց, 426): Իսկ դա նշանակում է, որ Արշակունյաց թագավորության վերացումից հետո նախարարական իրավունքը սկսել է թուլանալ և որոշ չափով ենթարկվել հայ եկեղեցական ստորակարգությանը՝ ճանաչելով նրա դատական գործունեությունն ու օրենսդրական իրավասությունը: Հիշարժան է, որ ժողովի կանոնները պարտադիր են եղել նաև երկրի արևելյան գավառների համար, ինչը նշանակում է, որ ժողովի հրավիրման ժամանակ *Արցախ* և *Ուտիք* գավառները դեռևս մարզպանական Հայաստանի կազմի մեջ էին գտնվում:

Ժողովում ընդունվել է քսան կանոն, որոնք վերաբերում են Հայաստանի ներքին կյանքի տարբեր բնագավառներին՝ ամուսնալուծությունների կագավորմանը (Գ, Դ, Ե, Զ, Է, ԺԲ և ԺԳ կանոնները), հոգևորականների գործունեության հսկողությանը (Ա,Բ, Թ, ԺԵ, ԺԷ, ԺՁ և ԺԸ կանոնները), մծղնեական աղանդների հետևողներին (ԺԴ, ԺԹ և Ի կանոնները) և հեթանոսական հոռի մնացուկների դեմ պայքարին (Ը, Ժ և ԺԱ կանոնները): Այս կանոններից միայն մեկը՝ ԺԵ-ն (կրոնական դարձողի մասին) խրատական բնույթ ունի և պատիժ չի նախատեսում: Մնացած կանոնները նախատեսում էին խիստ պատիժներ:

Ժողովը խիստ պատիժներ էր նախատեսում նաեւ այն քահանաների և երեցների համար, որոնք տուրք էին տվել պղծությանն ու պոռնկությանը, անօրինական ճանապարհներով պաշտոնների էին տիրացել կամ կաշառքով ձեռնադրվել, տանտիկիններ էին պահել կամ մերձավորների էին ամուսնացրել: Ի դեպ, այս ժողովում ընդունած որոշումը հայ իրականության մեջ առաջին կանոնական փաստաթուղթն է, որտեղ խոսվում է «կաշառք, կաշառարություն կամ աչառություն» (ԺՁ և Ի կանոնները) բացասական երևույթների և դրանց դեմ պայքարի անհրաժեշտության մասին, և հոգևորականների հետ պայքարողների շարքերում դասել է նաև «ազատ կամ ավագ դատավորներին»: Ամեն պարագայում, Արշակունյաց Հայաստանում երկրի գերագույն աշխարհիկ դատավորը թագավորն էր:

Ակնհայտ է, որ ժողովի կանոնախումբը, հանցագործության համար սահմանելով քրեական և քաղաքացիական պատիժներ, դրանով իսկ դուրս է գալիս կանոնական բնույթից և դատաստանագրքի նշանակություն ստանում:

Ըստ պրոֆեսոր Ս. Հովհաննիսյանի՝ Աղվենի սահմանադիր ժողովի որոշումների հիմքում դրվել են միայն Աշտիշատի ժողովի կանոնները և Ներսես կաթողիկոսի միջոցառումները՝ հաշվի առնելով Աղվանքի աշխարհիկ և հոգևոր դասերի ուժերի նոր հարաբերակցությունը և տեղական առանձնահատկությունները (Սմբատ Հովհաննիսյան, Աղվենի սահմանադիր ժողովի կանոնները և նրանց աղերսը Աշտիշատի կանոնների հետ, 265-274): Անվանի գիտնականը քննարկման առարկա կանոնների կապը Շահապիվանի ժողովի կանոնների հետ բացառելու նպատակով առաջ է քաշում այն խոցելի վարկածը, ըստ որի՝ Աղվենի սահմանադիր ժողովը հրավիրվել է 372/387 թթ., Վաչագան 2-րդի թագավորության և Շուփհաղիշոյի հայրապետության օրոք, ինչը համընկնում է Պապ թագավորի գահակալության վերջին տարիների հետ: Զարմանալի է, որ բոլոր հայ պատմիչները և պատմաբանները, Հայոց Արևելից կողմանքը՝ մինչև Մեծ Հայքի առաջին բաժանումը, համարել են մայր հայրենիքի անբաժան մասը, ուստի՝ այդ երկրամասը, որի առանցքն Արցախ աշխարհն էր, IV դարի 2-րդ կեսում չէր կարող վարչաքաղաքական անկախության որևէ կարգավիճակ ունենալ և սահմանադիր ժողով հրավիրել: Դեռ ավելին, դժվար չէ նկատել, որ Աղվենի ժողովին ներկա եղած հոգևոր և աշխարհիկ ներկայացուցիչները հիմնականում Արցախ և Ուտիք գավառներն էին ներկայացնում:

Ինչպես գիտենք, Աշտիշատի ժողովի կանոնները մեզ հասել են Բուզանդի և Խորենացու աշխատությունների միջոցով (Ս. Հովհաննիսյանը վկայակոչում է միայն Բուզանդին), այն էլ՝ ոչ համահավաք կերպով: Վաչագան արքան, ծանոթ լինելով նախընթաց երկու հայկական եկեղեցական ժողովների կանոններին, անկասկած, օգտվել է դրանցից: Այդ են վկայում Աշտիշատի ժողովի 1-ին և 2-րդ խմբի կանոնների որոշակի նմանությունները Աղվենի ժողովի Ժ, ԺԱ, ԺԲ և ԺԳ կանոնների հետ: Սակայն, կարգավորման առարկայի տեսակետից մի քանի նորմերի նմանությունները մեզ իրավունք չեն վերապահում Աղվենի ժողովի հրավիրումը շուրջ մեկ դար հետ տանել՝ բացառելով Շահապիվանը: Այդ այն դեպքում, երբ Շահապիվանի և Աղվենի ժողովների համեմատությունը ցույց է տալիս, որ դրանց միջև եղածը հասարակ նմանություն չէ, և ընդհանուր գծերով միմյանց միջև տարբերությունն էական չէ: Այն հանգամանքը, որ Աղվենի սահմանադիր ժողովի Ա, Ը և ԺՁ կանոնների սանկցիաներում շեշտվում են «ինչպես կարգն է», «ըստ օրենքների պատժվում», և «դատվեն կանոններով» եզրույթները, կարծում ենք, որ այդ վկայակոչվող պատիժների հիմքում ընկած են հենց Շահապիվանի կանոնները:

Աղվենի ժողովում ընդունված սահմանադիր կանոնների սերտ աղերսը Շահապիվանի եկեղեցական ժողովի կանոնների հետ մատնանշել է նաև Ն. Ակինյանը (Ներսես Ակինյան, Մովսես Դասխուրանցի, 135-140):

Եզրակացություն

Ինչպես յուրաքանչյուր իրավական ակտ, այնպես էլ Աղվենի աշխարհիկ-եկեղեցական ժողովում հաստատված կանոններն իրենց դարաշրջանի ծնունդն են. կրում են այդ դարաշրջանի իրավագիտակցության կնիքը: Այն ժամանակից բխող խոշոր պատմահրավական փաստաթուղթ է, որը վաղ ավատատիրության դարաշրջանում (մ.թ. V-IX դդ..) կարգավորել է Արցախ-Ուտիքյան հայաշխարհի քաղաքական, իրավական և հասարակական հարաբերությունները:

Աղվենի սահմանադիր ժողովի կանոնները կառուցված են Հին և Նոր կտակարանների, սովորութային իրավունքի, հայոց հայրապետներին վերագրվող կանոնների, իրավահայտ աղբյուրների, հոգևոր գործիչների մեկնությունների, Աշտիշատի և Շահապիվանի եկեղեցական ժողովների հիմքի վրա՝ հաշվի առնելով մայր հայրենիքից բաժանված Հայոց Արևելից կողմանց քաղաքական, տնտեսական և

հոգևոր կյանքի առանձնահատուկ նոր պայմանները:

Հայկական լեռնաշխարհի անբաժանելի մասը կազմող Արցախ-Ուտիքյան հայաշխարհում հայկազուն Առանշահիկ տոհմի խոշոր ներկայացուցիչ Վաչագան արքայի իշխանությունն երբեմնի հզոր Մեծ Հայքի թագավորության մի բեկորն էր հանդիսանում, որի կենտրոնն Արցախամուր աշխարհն էր, իսկ արքայի կողմից ընդունված Կանոնական Սահմանադրությունը, որը հռչակեց օրենքի գերակայության գաղափարը, երկար ժամանակ համերաշխություն, հաշտություն և անդորրություն բերեց երկրին, որի շնորհիվ հայկական կիսանկախ պետական իշխանությունը շարունակվեց հետագա դարերում:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ասատուր Մնացականյան. *Աղվանից աշխարհի գրականության հարցերի շուրջը*. Երևան, 1966:
2. Մաթեոս Ուռհայեցի. *Ժամանակագրութիւն*. Վաղարշապատ, 1898:
3. Փավստոս Բուզանդ. *Պատմություն Հայոց*. Երևան, 1987:
4. Մովսես Խորենացի. *Հայոց պատմութիւն*. Երևան, 1981:
5. Հովհաննես Դրասխանակերտցի. *Հայոց պատմություն*. Երևան, 1996:
6. Մովսես Կաղանկատվացի. *Պատմություն Աղվանից աշխարհի*. Երևան, 1969:
7. *Կանոնագիրք հայոց*. հատոր Ա, աշխատասիրությամբ՝ Վ. Հակոբյանի, Երևան, 1964:
8. Ստեփանոս Օրբելյան. *Սյունիքի պատմությունը*. Երևան, 1986:
9. Լեո. *Երկերի ժողովածու*. հատոր 2, Երևան, 1967:
10. Սուրեն Երեմյան. *Հայաստանը ըստ Աշխարահացոյցի*. Երևան, 1963:
11. Բագրատ Ուլուբաբյան. *Դրվագներ Հայոց Արևելից կողմանց պատմության*. Երևան, 1981:
12. «Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության մեկնաբանություններ». (Ընդհանուր խմբագրությամբ՝ Գ.Հարությունյանի, Ա.Վաղարշյանի) <<Իրավունք հրատ.>> Երևան, 2010:
13. Ներսես վրդ. Մելիք Թանգյան. *Հայոց եկեղեցական իրավունքը*. Ս.Էջմիածին, 2011:
14. Խաչիկ Սամուէլյան. *Հին հայ իրավոունքի պատմություն*. հատոր առաջին, Երևան, 1939:
15. Հրաչյա Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ. *Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան*. հատոր առաջին, Ա-Ե, Երևան, 1969:
16. Աշոտ Սուքիասյան. *Հայոց լեզվի հոմանիշների բացատրական բառարան*. Երևան, 2009:
17. Ռուբեն Ավագյան. *Հայ իրավական մտքի գանձարան.* հ. 1, Երևան, 2001:
18. Նիկողայոս Ադոնց. *Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում*. Երևան, 1987:
19. *Աստոիածաշոինչ մատեան Հին եի Նոր կտակարանների*. եբրայական եի յունական բնագիրներից թարգմանուած, Շտուտգարտ, 1989-30M-063:
20. Սմբատ Հովհաննիսյան. *Աղվենի սահմանադիր ժողովի կանոնները և նրանց աղերսը Աշտիշատի կանոնների հետ*. Հայկական ՍՍՀ ԳԱ «Պատմաբանասիրական հանդես», 1967, N 14:

WORKS CITED

1. Asatur Mnacakanyan, Aghvanic ashxarhi grakanut'yan harceri shurjy' [From Agvan to World Literature Issues: Yerevan], Erevan, 1966. (in Armenian)

2. ASTOIAC'AShOINCh MATEAN HIN EI NOR KTAKARANNERI, ebrayakan ei yunakan bnagirneric t'argmanuac' [Old and New Holy Bible: Yerevan], Stuttgart, 1989-30M-063. (in Armenian)

3. Ashot Suqiasyan, Hayoc lezvi homanishneri bacatrakan bar'aran [Explanatory dictionary of synonyms of the Armenian language: Yerevan], Erevan, 2009. (in Armenian)

4. Bagrat Ulubabyan, Drvagner Hayoc Arevelic koghmanc patmut'yan [Episodes from the History of the Armenian East: Yerevan], Erevan, 1981. (in Armenian)

5. «Hayastani Hanrapetut'yan Sahmanadrut'yan meknabanut'yunner». (Y'ndhanur xmbagrut'yamb՝ G.Harut'yunyani, A.Vagharshyani) [Comments on the Constitution of the Republic of Armenia: Yerevan] <<Iravunq hrat.>> Erevan, 2010. (in Armenian)

6. Hovhannes Drasxanakertci, Hayoc Patmut'yun [History of Armenia: Yerevan], Erevan, 1996. (in Armenian)

7. Jhamanakakic hayoc lezvi bacatrakan bar'aran, hator ar'ajin, A-E, Erevan [Explanatory Dictionary of the Modern Armenian language: Yerevan], 1969. (in Armenian)

8. Kanonagirq hayoc, hator A, ashxatasirut'yamb՝ V. Hakobyani, Erevan, 1964: [Armenian Code of Laws: Yerevan] (in Armenian)

9. Leo, erkeri jhoghovac'u, hator 2 [Collection of Works: Yerevan], Erevan, 1967. (in Armenian)

10. Mat'eos Ur'hayeci, Jhamanakagrut'iun, Vagharshapat [Chronology: Vagharshapat], 1898. (in Armenian)

11. Movses Xorenaci, Hayoc patmut'iun [Armenian History: Yerevan], Erevan, 1981. (In Armenian)

12. Movses Kaghankatvaci, Patmut'yun Aghvanic ashxarhi [Agvan History: Yerevan], Erevan, 1969. (in Armenian)

13. Nerses vrd. Meliq T'angyan, Hayoc ekeghecakan iravunqy', S.E'jmiac'in [Armenian Church Law: Holy Etchmiadzin], 2011. (in Armenian)

14. Nikoghayos Adonc, Hayastany' Hustinianosi darashrjanum [Armenia in the Age of Justinian: Yerevan], Erevan, 1987. (in Armenian)

15. P'avstos Buzand Patmut'yun Hayoc [History of Armenia: Yerevan], Erevan, 1987. (in Armenian)

16. R'uben Avagyan, Hay iravakan mtqi gand'aran h. 1 [Treasury of Armenian Legal Thought: Yerevan], Erevan, 2001. (In Armenian)

17. Step'anos O'rbelyan, Syuniqi patmut'yuny' [Syunik History: Yerevan], Erevan, 1986. (in Armenian)

18. Suren Eremyan, «Hayastany' y'st Ashxarahacoyci» [Armenia according to the World Encyclopedia: Yerevan], Erevan, 1963. (in Armenian)

19. Smbat Hovhannisyan, Aghveni sahmanadir jhoghovi kanonnery' ev nranc aghersy' Ashtishati kanonneri het [The rules of the Aghven Constituent Assembly and their relationship with the rules of Ashtishat: Stuttgart], Haykakan SSH GA «Patmabanasirakan handes», 1967, N 14. (in Armenian)

20. Xachik Samue'lyan, Hin hay iravounqi patmut'yun [History of Armenian law: Yerevan], hator ar'ajin, Erevan, 1939. (in Armenian)

THE CANONS OF THE AGHVEN CONSTITUENT ASSEMBLY AND THEIR INTERRELATION WITH WITH THE CANONS OF PREVIOUS CHURCH ASSEMBLIES

VOLODYA HOVSEPYAN
National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, Institute of Philosophy, Sociology and Law, Ph.D. Student,
Yerevan, the Republic of Armenia

The purpose of this article is to demonstrate that the study of the medieval administrative and political situation of the Eastern provinces of the Kingdom of Greater Armenia possesses not only scholarly, but also political significance. This is particularly relevant in light of the fact that Azerbaijani historiography, guided by political considerations, distorts the history of the Armenian people, thereby questioning the legitimacy of Armenian statehood. In contemporary discourse, this tendency is further reflected in official Azerbaijani claims not only to the territory of Artsakh, but also to parts of the Republic of Armenia.

The objectives of the study are as follows:

to re-examine, with new substantiations, the issues related to the dissolution of the Kingdom of Aghven (Albania), the establishment of the marzpanate, and the incorporation of the provinces of Artsakh and Utik—detached from Armenia—into Aghven;

to investigate the administrative and political status of Armenia's Eastern provinces within the Aghvank marzpanate;

to analyze the position of the local Armenian princely houses that emerged after the abolition of the Aghven marzpanate in the 9th–13th centuries.

In the course of the research, a number of specialized methods were applied, including structural, historical-legal, systemic, and analytical approaches.

The research demonstrates that following the dissolution of the Kingdom of Greater Armenia, its eastern provinces—Artsakh and Utik—while incorporated into another administrative-political entity, Aghven, nevertheless retained their Armenian character. This continuity served as the foundation for the subsequent manifestations of Armenian statehood, including the Kingdom of Hamam of the East, the principalities of Parisos and Khachen, the melikdoms of Khamsa, the Nagorno-Karabakh Autonomous Region, and, during 1991–2023, the Republic of Nagorno-Karabakh (Artsakh).

Keywords: *Agven, Artsakh, Utik, Eastern region of Armenia, church law, canon law, constitution, King Vachagan, legal source, rules of the Ashtishat and Shahapivan church councils.*

КАНОНЫ АГВЕНСКОГО УЧРЕДИТЕЛЬНОГО СОБОРА И ИХ СВЯЗЬ С КАНОНАМИ ПРЕДЫДУЩИХ ЦЕРКОВНЫХ СОБОРОВ

ВОЛОДЯ ОВСЕПЯН
соискатель Института философии, социологии и права Национальной Академии Наук Республики Армения,
г. Ереван, Республика Армения

Настоящая работа посвящена церковно-правовым канонам, принятым в одном из церковных соборов Армянской апостольской церкви (488г.) в летнем доме

Агвен, расположенном в восточном краю Армении, дошедшим до нас благодаря труду историка VII века Мовсеса Каганкатваци «История страны Алуанк» («История агван»). Документу, помещённому в главе XXVI книги, историк даёт название «Каноническая конституция царя Агванского Вачагана, утвержденная на собрании в Агвене».

В статье анализируются важные процессы и события, произошедшие в восточном краю Армении, которые послужили основой для принятия церковно-правовых канонов в Агвене. В статье автор касается проблем формирования и развития источников армянского права на востоке Армении, а также основных первоисточников, канонов, принятых на учредительном собрании в Агвене: канонов Аштишатских и Шаапиванских церковных собраний, а также их взимосвязь.

Цель настоящей статьи — показать, что изучение средневекового административно-политического положения восточных областей исторического Великого Армянского царства имеет не только научное, но и политическое значение, поскольку историография Азербайджана по политическим соображениям искажает историю армянского народа, ставя под сомнение даже сам факт существования армянской государственности. И это происходит в условиях, когда руководство Азербайджана в наши дни с дерзостью считает азербайджанскими не только территорию Арцаха, но и Армянской Республики.

Задачи исследования:

Уточнить на основе новых обоснований вопросы, связанные с упразднением царства Албании, созданием марзпанства, а также временем присоединения отторгнутых от Армении областей Арцаха и Утика к Албании.

Исследовать административно-политический статус восточных областей Армении в составе марзпанства Албании.

Изучить положение местных армянских княжеских домов, сформировавшихся после упразднения марзпанства Албании, в IX–XIII веках.

В ходе работы применялись ряд специальных методов, в частности: структурный, историко-правовой, системный, аналитический и другие.

В статье обосновано, что после упразднения Великого Армянского царства его восточные провинции — Арцах и Утик — оказавшись в составе другого административно-политического образования — Албании, остались исключительно армянскими, что стало основой для дальнейшего продолжения армянской государственности в формах царства Хамама Восточного, княжеств Парисоса и Хачена, меликств Хамсы, автономной области Нагорного Карабаха, а в 1991–2023 годах — в форме Республики Нагорный Карабах (Арцах).

Ключевые слова: *Агвен, Арцах, Утик, Восточный край Армении, церковное право, каноническое право, конституция, царь Вачаган, правовой источник, правила Аштишатского и Шаапиванского церковных соборов.*

SELF-DETERMINATION DENIED: THE LEGAL CASE FOR ARTSAKH'S INDEPENDENCE AND THE ILLEGALITY OF AZERBAIJAN'S SOVEREIGNTY CLAIMS *

UDC 341 *DOI: 10.52063/25792652-2025.2.25-55*

ALEKSANDR HARUTYUNYAN
French University in Armenia, Lecturer;
American University in Armenia, Lecturer;
French University in Armenia, Legal Clinic, Director;
Attorney at Law, PhD. in Law
Yerevan, the Republic of Armenia
aah.glaw@gmail.com
ORCID ID: 0009-0000-0070-1681

The aim of this article is to examine the legal foundations of the Republic of Artsakh's claim to independence and to assess the competing assertion of sovereignty advanced by Azerbaijan. In particular, the article seeks to demonstrate that Artsakh presents one of the strongest contemporary cases for recognition of remedial secession under international law. The central issues addressed are, first, whether Artsakh's declaration of independence and subsequent exercise of statehood met the requirements of international and Soviet constitutional law, and second, whether Azerbaijan's invocation of territorial integrity has legal merit given the circumstances of ethnic cleansing, mass displacement, and the use of force to alter territorial control. Methodologically, the article employs a comparative analysis. It situates the Artsakh question alongside other contested cases of secession and self-determination, including Kosovo, South Sudan and Eritrea. By examining the jurisprudence of international courts and the practice of states in these analogous situations, the study identifies the legal standards applied to questions of independence, territorial integrity, and remedial secession, and measures the Artsakh case against those standards. The conclusions advanced are unambiguous. Artsakh is historically and legally an Armenian land whose people exercised their right to self-determination in accordance with constitutional and international norms. Azerbaijan's claim to sovereignty over Artsakh rests on political assertion rather than legal substance and has been maintained through force, ethnic cleansing, and demographic engineering. Properly interpreted, international law does not permit the acquisition of territory through aggression or atrocity crimes and recognizes the entitlement of the people of Artsakh to external self-determination.

Keywords: *Artsakh, international law, remedial secession, self-determination, territorial integrity, genocide, Armenia, Azerbaijan, sovereignty.*

Introduction

In September 2023, Azerbaijan once again initiated military aggression launching a large-scale military operation against the ethnically Armenian population of Artsakh. This

* Հոդվածը ներկայացվել է 20.06.2025թ., գրախոսվել՝ 02.08.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.09.2025թ.:

act of aggression was preceded by a blockade that lasted for months and had deprived civilians of food, medicine and other vitally important things. As a result of this aggression a mass displacement of approximately 120,000 Armenians took place. In other words, an act of genocide was committed by effectively cleansing the region of its indigenous population. However, despite warnings by international legal scholars and genocide experts, including The Lemkin institute for Genocide Prevention (Lemkin Institute for Genocide Prevention, Report, Risk Factors and Indicators of the Crime of Genocide in the Republic of Artsakh: Applying the UN Framework of Analysis for Atrocity Crimes to the Nagorno-Karabakh Conflict, 2023), the global response was muted. Following the ethnic cleansing, Azerbaijan declared “full reintegration” of the territory and erased all institutional traces of Artsakh’s thirty-year-old self-governing republic.

This was not the beginning, but the culmination, of a long-standing strategy by Azerbaijan to eliminate the Armenian presence in Artsakh. From the Sumgait and Baku pogroms of the late 1980s and early 1990s, to the Maragha massacre (1992), the Talish atrocity (2016), and repeated violations during the 2020 war and 2023 blockade, the pattern is unmistakable: repression, and ethnonationalist violence against a population that has consistently demanded its right to self-determination.

Azerbaijan falsely claims that its sovereignty over Artsakh is internationally recognized and inviolable. We challenge that on legal, moral and every other possible grounds. Artsakh’s secession was lawful under Soviet constitutional law, it was confirmed through democratic means, and that subsequent Azerbaijani conduct, such as war crimes, ethnic cleansing, and genocidal intent simply does one thing: triggers the doctrine of remedial secession.

Furthermore, this article places the case of Artsakh in comparative perspective, drawing on international precedents such as Kosovo, Eritrea and South Sudan. This article argues that Artsakh’s claims whether legal, moral or historical, are in many ways stronger and superior than, those of other entities whose statehood has been recognized.

Ignoring such legal arguments bears the risk of normalizing territorial conquest by force as well as legitimizing ethnic cleansing as a tool of statecraft. In this article we call not only for recognition of Artsakh’s legal right to independence, but for the reaffirmation of core principles of international law—non-acquisition of territory by force, the right of peoples to self-determination and prohibition of genocide.

Azerbaijan’s Falsified Sovereignty Claims and Artsakh’s Legal Foundations for Secession.

1. The Soviet Origin of Azerbaijan’s Claim: Artificial and Illegitimate

Azerbaijan’s sovereignty over Artsakh is frequently invoked by international actors as legally settled and “territorially recognized”, whereas this so called “recognition” is rooted in Soviet administrative decisions, and clearly not in the exercise of democratic will or respect for self-determination. When the South Caucasus was Sovietized in early twentieth century, one of the most well-known leaders of the century Joseph Stalin (at the time he was People’s Commissar for Nationalities) arbitrarily assigned the Armenian-majority region of Nagorno-Karabakh to Soviet Azerbaijan in July 1921, despite an initial vote in favor of unification with Soviet Armenia by the Caucasian Bureau of the Communist Party.

This decision clearly lacks legality and was purely political, designed to appease Turkey and strengthen Azerbaijan’s loyalty to Moscow ignoring the will of the local population. The 1923 creation of the Nagorno-Karabakh Autonomous Oblast (NKAO) within the Azerbaijan SSR institutionalized the region’s separation from Armenia but also

recognized its distinct ethnic and political character. It was never fully integrated, administratively, culturally, or politically.

In other words, Azerbaijan's contemporary claim rests on the internal borders of a no longer existing totalitarian regime. It fails to satisfy the requirements of uti possidetis juris, which applies only where internal borders reflect legitimate administrative or political reality. In *Frontier Dispute (Burkina Faso v. Mali)*, the ICJ held that uti possidetis aims to prevent chaos during decolonization—not to freeze unjust borders created by fiat. When a border or territorial claim lacks democratic or legal legitimacy at inception, the doctrine cannot validate it (Cour Internationale de Justice, Receul des arrets, Avis Consultatifs et Ordonnances INTERNATIONALE DE JUSTICE RECUEIL DES ARRÊTS, AVIS CONSULTATIFS ET ORDONNANCES, Affaire du Differend Frontalier, (Burkina Faso/Republique de Mali), Arrêt du 22 December 1986. available at https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/69/069-19861222-JUD-01-00-EN.pdf).

2. Artsakh's Lawful Secession Under Soviet Constitutional Law

Azerbaijan continuously fueled the myth of unilateral secession, whereas in reality Artsakh's path to independence was perfectly in line with Soviet constitutional procedures. Article 78 of the 1977 USSR Constitution allowed a union republic to secede, and under Article 74 of the Azerbaijan SSR's Constitution, autonomous oblasts like the NKAO had institutional rights to express their will.

Faced with the rise of Azerbaijani nationalism, continuous and violent repression, ethnic violence at the sunset of the Soviet Union in the late 1980s, including the Sumgait pogrom in February 1988, the NKAO Regional Soviet voted to secede from Azerbaijan on 20 February 1988. On 10 December 1991, following the USSR's collapse, the region held a referendum on independence in which 99% of participating voters supported creating the Republic of Nagorno-Karabakh (later Artsakh).

This was not an isolated incident, as this process mirrors those recognized in other post-Soviet transitions (e.g. the Baltic states). The UN General Assembly (Resolution 2625) affirms that a people has the right to secede when denied meaningful autonomy or subjected to systemic oppression. Artsakh, which had faced pogroms, military blockade, and political exclusion by Baku since 1988, clearly met that threshold.

3. Azerbaijan's Claims Refuted by International Law and Atrocity Crimes

Even assuming Azerbaijan's de jure sovereignty under uti possidetis juris, its subsequent conduct voids any claim to legal title over Artsakh. Under international law, sovereignty is conditional on the respect for human rights, prohibition of force, and protection of minority populations. Azerbaijan's pattern of behavior since 1988 reflects intentional and repeated violations of these obligations:

- Sumgait and Baku Pogroms (1988–1990): Anti-Armenian riots tolerated or incited by Azerbaijani authorities resulted in torture, murder, and displacement of thousands (Council of Europe, Third Report on Azerbaijan, 1998, pp. 5-6). The Sumgait pogrom in particular was described by *Human Rights Watch* as "ethnic cleansing by design" (Human Rights Watch, Conflict in the Soviet Union, Black January in Azerbaijan, May 1991, available at https://www.hrw.org/reports/pdfs/u/ussr/ussr915.pdf?utm).
- Maragha Massacre (1992): Documented by Baroness Caroline Cox and others, Azerbaijani forces tortured and murdered dozens of Armenian civilians in the village of Maragha in a manner consistent with war crimes under the Geneva Conventions (Human Rights Watch, Conflict in the Soviet Union, Black January in

Azerbaijan, May 1991, available at https://www.hrw.org/reports/pdfs/u/ussr/ussr915.pdf?utm).

- Talish Atrocity (2016): During a four-day war, Azerbaijani soldiers filmed themselves mutilating elderly civilians, actions later praised by state media. This demonstrated an official culture of impunity and sadistic propaganda (Waters, Nick, An execution in Hadrut, Bellingcat, 15 October 2020 available at https://www.bellingcat.com/news/rest-of-world/2020/10/15/an-execution-in-hadrut-karabakh/).
- 2020 War and 2023 Siege: The use of banned cluster munitions, white phosphorus, and starvation tactics during the 2023 blockade violated Articles 54 and 55 of Additional Protocol I to the Geneva Conventions. Human rights expert Luis Moreno Ocampo and former ICC prosecutor Rod Rastan warned that the blockade and forced displacement in 2023 met the threshold of genocide under Article II(c) of the Genocide Convention (Ocampo, Luis Ocampo, Expert Opinion, Genocide against Armenians in 2023, 7 August 2023, available at https://www.cftjustice.org/wp-content/uploads/2023/08/Moreno-Ocampo-Expert-Opinion.pdf).

International law has consistently held that territory obtained through force or mass atrocity cannot be legally recognized. The ICJ's *Legal Consequences of the Construction of a Wall* advisory opinion reaffirmed that acquisition of territory by war, occupation, or population transfer is illegal (https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/131/131-20040709-ADV-01-00-EN.pdf).

Under the doctrine of remedial secession, a people may lawfully secede when their state commits crimes against humanity and denies meaningful internal self-determination. As According to some scholars, remedial secession remains an exceptional but justifiable legal remedy in cases of oppression and atrocity (Cassese, Antonio, Self-Determination of Peoples: A Legal Reappraisal, Cambridge University Press, Grotius Publication, Cambridge, 1995, pg 120).

Artsakh therefore stands not only as a case of denied self-determination, but as a victim of systematic genocidal policy that extinguishes any Azerbaijani claim to legal sovereignty.

Remedial Secession, Atrocity Crimes, and the Case for Artsakh's Independence

1. Remedial Secession: Legal Basis in International Law

The concept of remedial secession vests in the idea that peoples who are systematically denied their rights, subjected to mass violence, and/or continuously oppressed in any other way, have the right to determine their own political status through secession, even in the absence of a formal referendum or constitutional provision permitting it. This is an important exception to the general prohibition of unilateral secession in international law, articulated in Article 2(4) of the UN Charter, which prohibits the use of force to alter national boundaries (United Nations Charter, Article 2 (4), available at https://legal.un.org/repertory/art2/english/rep_supp7_vol1_art2_4.pdf).

However, secession by force is generally prohibited unless a people faces a denial of meaningful internal self-determination—as when their ability to participate in their government or manage their affairs is effectively eradicated by external violence or oppression. As the International Court of Justice (ICJ) indicated in its advisory opinion on Kosovo's declaration of independence, secession is not illegal per se under international law (Cour Internationale de Justice, Avis Consultatif, 22 janvier 2010, available at https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/141/141-20100722-ADV-01-00-

FR.pdf). In severe cases of repression—such as genocide, war crimes, and gross human rights violations—peoples may lawfully secede, particularly where no meaningful alternative exists to protect their identity and survival within the existing state.

Remedial secession is grounded in several principles, including:

A. Right to Self-Determination: The UN Declaration on Principles of International Law (Resolution 2625) states that every people has the right to freely determine its political status and pursue its economic, social, and cultural development (UN General Assembly, 25th Session, The UN Declaration on Principles of International Law, Resolution No. 2625, 1970, pg. 121-124). The International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR, Article 1) and the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (ICESCR, Article 1) reiterate this right.
B. Right to Protect against Atrocities: Where a government engages in atrocity crimes, ethnic cleansing, or genocidal acts, international law recognizes a secondary right to secede as a means of preventing further harm. The right to life, protection from genocide, and protection from torture are fundamental jus cogens principles under customary international law.
C. Humanitarian Intervention: In cases of extreme violation of human rights, international law recognizes the need for states or international bodies to intervene on behalf of peoples facing existential threats. The Responsibility to Protect (R2P) doctrine, endorsed by the UN in 2005, obliges states to act against crimes against humanity, including genocide, and offers a foundation for the recognition of remedial secession.

2. The Nexus between Atrocities and the Right to Secede: The Case of Artsakh

In Artsakh's case, the repeated and systematic atrocities perpetrated by Azerbaijan against its Armenian population—including the Sumgait pogroms, the Maragha massacre, and the Talish 2016 atrocity—demonstrate the denial of meaningful internal self-determination and justify the region's secession under international law.

A. The Sumgait and Baku Pogroms (1988–1990): During the final years of the USSR, Azerbaijani nationalists, supported by the government, orchestrated mass violence against Armenians, beginning in Sumgait in February 1988. The pogroms spread to other Azerbaijani cities, including Baku, where Armenians were beaten, tortured, and killed. In total, over 300 Armenians were killed, and thousands were displaced. Human Rights Watch and Amnesty International reported that the Azerbaijani authorities did not intervene to protect the victims, thus failing their obligation to protect minorities under international human rights law.
B. The Maragha Massacre (1992): Following Azerbaijani military incursions into Armenian-held territory during the Nagorno-Karabakh War, Azerbaijani forces attacked the Armenian village of Maragha, killing at least 50 civilians, including women and children. Survivors reported torture and mutilation of bodies, and the massacre was condemned by international observers as a war crime. This event added to the growing evidence that Azerbaijan's violence against ethnic Armenians was systematic and intended to erase the Armenian presence in the region (https://switzerland.mfa.am/en/news/2014/04/10/MaraghaMassacre/2077).
C. The Talish Atrocity (2016): During a brief but brutal escalation of violence in April 2016, Azerbaijani forces captured the village of Talish in the Hadrut region of Artsakh. In addition to military casualties, Azerbaijani forces filmed themselves torturing and executing civilians, including the elderly. The use of violence against non-combatants and the subsequent exploitation of these images for propaganda highlighted the ethnic hatred underlying Azerbaijan's military tactics. These actions

are clear violations of the Geneva Conventions, which prohibit targeting civilians during conflict.

D. The 2023 Ethnic Cleansing and Blockade: In 2023, Azerbaijan imposed a blockade on Artsakh that severely restricted the movement of goods and people, effectively depriving the population of food, medicine, and basic services. After Azerbaijan's military operation in September 2023, over 120,000 Armenians were forcibly displaced from their homes. The International Crisis Group and various human rights organizations condemned the operation as a form of ethnic cleansing, confirming that it met the criteria of genocide under the Genocide Convention due to its intent to destroy the Armenian identity of Artsakh (Lemkin Institute for Genocide Prevention, Risk Factors and Indicators of the Crime of Genocide in the Republic of Artsakh: Applying the UN Framework of Analysis for Atrocity Crimes to the Nagorno-Karabakh Conflict, REPORT 5 September 2023 available at https://www.armenian-genocide.org/uploads/Karabakh/299.pdf).

Given this ongoing pattern of atrocities, Artsakh's secession can be justified under international law, particularly the principle of remedial secession. Artsakh's people were faced with the reality of genocide and ethnic cleansing, and their unilateral secession was not only their right but also their duty to preserve their lives and cultural identity.

3. International Precedents of Remedial Secession

International precedents of remedial secession support the recognition of Artsakh's independence, given its people's legitimate claims under the principles of self-determination and protection from atrocities. Notable cases include:

A. Kosovo (2008): In its advisory opinion, the ICJ ruled that Kosovo's declaration of independence did not violate international law, despite Serbia's claim over the territory. Kosovo's secession was seen as a remedial response to the atrocities committed by Serbia during the 1990s, particularly the ethnic cleansing of Albanians. The Court noted that Kosovo's population had been subjected to extreme violence and that their declaration of independence was an attempt to safeguard their survival (ICJ Advisory opinion of 22 July 2010, p. 403, paras 82-84).

B. South Sudan (2011): South Sudan's independence from Sudan was a result of decades of civil war, during which the Sudanese government was responsible for atrocities, including genocide in Darfur. The secession was supported by the African Union and the United Nations, recognizing the region's right to self-determination following extensive human rights abuses.

C. Eritrea (1993): Eritrea's independence from Ethiopia came after decades of brutal oppression, including atrocities committed by Ethiopian forces during the Eritrean War of Independence. The UN and African Union supported Eritrea's secession as a remedial response to the destruction of its people's basic rights and survival (The United Nations and the Independence of Eritrea, With an introduction by Boutros Boutros-Ghali, Secretary-General of the United Nations, The United Nations Blue Books Series, Volume XII, Department of Public Information United Nations, New York, pp. 36-37).

These cases all illustrate the legitimacy of remedial secession when a people face systemic violations of their human rights, ethnic cleansing, and genocidal intent. Artsakh, too, deserves the international community's recognition, as its secession fulfills all the criteria for this exceptional legal right.

Azerbaijan's Sovereignty Claim Under the Non-Recognition Principle and Jus Cogens Norms

1. The Non-Recognition Principle and Azerbaijan's Sovereignty Claim

The principle of non-recognition is a well-established norm in international law, stipulating that states and international organizations are obligated not to recognize a regime or territorial claim that arises from grave breaches of international law, particularly those involving the use of force, genocide, or other atrocity crimes. This principle, articulated in Article 2(4) of the UN Charter, applies to situations where sovereignty is asserted in violation of the right to self-determination, human rights, or territorial integrity.

Azerbaijan's claim to the territory of Artsakh is founded on the outdated and illegitimate borders drawn by the Soviet Union and the subsequent violent suppression of the Armenian population of Artsakh. The non-recognition principle requires that no state should recognize territorial claims derived from violations of human rights and international humanitarian law, including genocide and ethnic cleansing.

2. Violations of Jus Cogens Norms and the Illegitimacy of Azerbaijan's Claim

Jus cogens norms are peremptory principles of international law from which no derogation is permitted. These include norms prohibiting genocide, war crimes, crimes against humanity, torture, and aggression. The prohibition of genocide is perhaps the most prominent jus cogens norm, enshrined in Article 1 of the Genocide Convention.

Azerbaijan's treatment of the ethnic Armenian population of Artsakh can be understood as a direct violation of jus cogens norms. The historical and ongoing atrocities perpetrated against Armenians—specifically, the Sumgait pogroms, the Maragha massacre, the Talish atrocity, and the 2023 genocide against Armenians—constitute systematic actions aimed at the destruction of a particular ethnic group. These acts meet the definition of genocide under Article II of the Genocide Convention, as they include acts of killing, causing serious bodily or mental harm, and deliberately inflicting conditions designed to destroy the Armenian population of Artsakh.

A. Sumgait and Baku Pogroms (1988–1990):

As noted earlier, the Sumgait pogroms of 1988 were characterized by widespread, state-sanctioned violence against ethnic Armenians, which left hundreds dead and thousands displaced. While Azerbaijan denies its role in the pogroms, numerous human rights organizations, including Amnesty International and Human Rights Watch, reported that the Azerbaijani government either directly instigated or failed to prevent the violence. Such conduct, combined with subsequent incidents of violence in Baku, establishes a consistent pattern of ethnic violence against Armenians, aimed at terrorizing and displacing the civilian population.

B. Maragha Massacre (1992):

The Maragha massacre in 1992 remains one of the clearest examples of the intentional destruction of the Armenian population. Azerbaijani forces targeted the village of Maragha, killing dozens of civilians and destroying homes. Survivors reported gruesome acts of torture, including beheadings and mutilations of the dead. These actions, which targeted the civilian population of Maragha and violated international humanitarian law, constitute war crimes under the Geneva Conventions. The Maragha

massacre exemplifies Azerbaijan's intent to wipe out ethnic Armenians from the region and should be viewed in the context of genocidal actions.

C. Talish Atrocity (2016):

The 2016 Talish massacre further evidences Azerbaijan's systemic violation of international law. Azerbaijani forces, after capturing the village of Talish, engaged in extrajudicial killings and torture of civilians. Video footage documenting the torture of elderly Armenians was later circulated by Azerbaijani media outlets, serving as a form of state-sponsored propaganda to glorify the dehumanization of Armenians. These actions are indicative of genocidal intent, with Azerbaijan's policies deliberately designed to terrorize, subjugate, and erase the Armenian identity in Artsakh.

D. The 2023 Genocide and Blockade:

The most recent escalation of Azerbaijani aggression culminated in the 2023 military operation and the subsequent blockade of Artsakh, which the UN and other international bodies have condemned as ethnic cleansing. The forced displacement of over 120,000 Armenians from Artsakh, combined with Azerbaijan's military attacks on civilians and infrastructure, demonstrates an ongoing intent to eradicate the Armenian presence in the region. The blockade, which restricted essential goods like food and medicine, contributed to the dehumanization and suffering of the population—actions that fall under the legal definition of genocide.

3. Non-Recognition of Azerbaijan's Sovereignty over Artsakh Under International Law

The non-recognition principle extends to cases where territory has been acquired through violence, war crimes, ethnic cleansing, or genocide. Azerbaijan's assertion of sovereignty over Artsakh, accompanied by its widespread violations of international law, is legally unsustainable. In 2017, the International Law Commission's Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts affirmed that states are under a legal duty not to recognize territorial acquisitions made through gross violations of human rights.

In the case of Artsakh, Azerbaijan's sovereignty claim is tainted by its systematic violations of the right to self-determination, ethnic cleansing, and genocidal practices. International recognition of Azerbaijan's sovereignty over Artsakh—especially after its continued use of force and war crimes—would represent a failure of the international community to uphold its obligations under jus cogens norms and the Genocide Convention.

As noted by International Court of Justice (ICJ) judges in various opinions, recognition of such claims not only violates the rights of the affected peoples but also undermines the credibility of the international legal system in promoting peace and justice. The ICJ has consistently held that states cannot invoke the principle of territorial integrity to justify violations of fundamental human rights. In cases such as Kosovo and South Sudan, the international community chose to recognize secessionist entities after they were subjected to atrocities and violence, establishing legal precedents for remedial secession.

Thus, the non-recognition of Azerbaijan's sovereignty claim over Artsakh is both a legal obligation and a moral imperative under international law, especially given the documented atrocities committed by Azerbaijan against the Armenian population of the region.

4. Conclusion: The Legal Path Forward for Artsakh's Independence

The legal foundation for Artsakh's independence is grounded not only in the right of peoples to self-determination but also in the international community's obligation to protect vulnerable populations from genocide and atrocity crimes. Given Azerbaijan's consistent pattern of violence, it is clear that remedial secession is a justified response to these violations. The international legal system must move beyond mere rhetoric and recognize Artsakh's right to self-determination as a matter of justice, human dignity, and respect for international law.

International Responses, Legal Precedents, and the Case for Artsakh's Recognition

1. International Recognition of Secessionist Entities: Key Precedents

The recognition of secessionist territories has occurred in various contexts, particularly where such territories have been subjected to extensive violence, human rights abuses, or ethnic cleansing by the controlling state. International recognition is often viewed as a political decision influenced by geopolitical factors; however, several international legal precedents have emerged where secession has been recognized based on the principles of self-determination and protection from atrocities.

A. Kosovo (2008)

One of the most notable precedents for secession and recognition is the case of Kosovo, which declared its independence from Serbia in 2008. Despite Serbia's objections, the International Court of Justice (ICJ) issued an advisory opinion affirming that Kosovo's declaration of independence did not violate international law, primarily because Kosovo's people had been subjected to systematic violence, ethnic cleansing, and genocidal acts by the Serbian government during the 1990s Balkan Wars.

The ICJ recognized that Kosovo's independence was a remedial response to the atrocities committed against ethnic Albanians by the Serbian authorities, and therefore, Kosovo had a legitimate right to secession in the face of violent oppression. Although the ICJ's ruling did not explicitly validate Kosovo's sovereignty, the international community, led by the European Union, United States, and several other states, ultimately recognized Kosovo as an independent state. This legal precedent establishes that remedial secession, especially when linked to human rights violations, may justify the creation of a new state, even without the agreement of the parent state (ICJ Advisory opinion, 22 July 2010).

B. South Sudan (2011)

Another important precedent is the secession of South Sudan from Sudan in 2011. After decades of civil war and genocide against the Southern Sudanese population by the Sudanese government, the international community, particularly the United Nations and the African Union, supported South Sudan's right to independence.

The referendum that led to South Sudan's secession was largely recognized as a remedial secession in response to the atrocities committed by the Sudanese government, including the Darfur genocide and widespread violence in the south.

South Sudan's independence was facilitated by international mediation and was recognized by the UN and the African Union, establishing the principle that a people subjected to genocide or mass atrocities may justifiably seek independence through secession (Hazvinei Vhumbunu, Clayton and Rudigi, Joseph Rukema "Sustainability and Implications of the Sudan–South Sudan Secession: Perspectives from the Ground", Journal of African Foreign Affairs (JoAFA),

Volume 6, Number 3, December 2019, pp. 23–42). The case further supports the idea that Artsakh, whose population has faced repeated ethnic violence and genocidal intent by Azerbaijan, has a strong legal argument for its independence under the same principle.

C. Eritrea (1993)

Eritrea's independence from Ethiopia in 1993 followed a brutal war of independence, during which the Ethiopian government engaged in massacres and human rights violations against the Eritrean population. Following a long struggle for self-determination, Eritrea held a referendum, which resulted in a landslide vote for independence. The UN and international community recognized Eritrea's independence, despite Ethiopia's opposition. The recognition was based on the right to self-determination and the historic oppression of Eritreans by the Ethiopian government (United Nations and the independence of Eritrea 1996)

This case mirrors Artsakh's situation in that Eritrea's people had suffered under a repressive regime for decades, much like the Armenians in Artsakh. The international recognition of Eritrea's secession provided a precedent that underscores the legitimacy of self-determination for peoples suffering from state-sponsored repression and atrocities.

2. The Case for Artsakh's Recognition: Drawing Parallels

In light of the precedents set by Kosovo, South Sudan and Eritrea the case for recognizing Artsakh's independence becomes increasingly compelling. Like these regions, Artsakh has endured a prolonged history of violence, ethnic cleansing, and war crimes, all of which meet the conditions for remedial secession under international law.

Key parallels between Artsakh and these historical precedents include:

A. Systematic Violence: Just as Kosovo experienced ethnic cleansing and genocide, Artsakh has been subjected to pogroms (e.g., Sumgait and Baku), massacres (e.g., Maragha), and continuous war crimes by Azerbaijan, including the Talish atrocity and the 2023 ethnic cleansing of Armenians.
B. Self-Determination: Like South Sudan, which was granted the right to self-determination after years of oppression, Artsakh's right to self-determination should be respected in light of its history of being denied the freedom to govern itself by Azerbaijan.
C. International Legal Precedent: Similar to the international recognition of Eritrea's independence after decades of struggle, Artsakh's case for independence is legally supported by the principle of remedial secession based on its suffering under Azerbaijan's state-sponsored violence.

3. Obstacles to Artsakh's Recognition: Geopolitical and Political Challenges

While Artsakh's legal right to secede is grounded in international law, including the principle of remedial secession, the political challenges to its recognition are significant.

A. Azerbaijan's Geopolitical Influence: Azerbaijan enjoys strong diplomatic relations with powerful states, including Turkey and several Western countries, which complicates the international community's willingness to recognize Artsakh's independence. The strategic interests of these countries—particularly in energy politics—often overshadow humanitarian concerns.
B. Russia's Position: While Russia has allegedly maintained a close relationship with Armenia, its position on Artsakh's independence remains nuanced. Russia's interests in maintaining influence over the Caucasus and balancing its relations with Azerbaijan deter it from fully supporting Artsakh's recognition.
C. Legal and Political Resistance: Many states remain hesitant to set a precedent for recognizing secessionist entities due to fears of destabilizing international borders.

As a result, while Kosovo has been recognized by more than 100 countries, its status remains contested, and other territories, such as Artsakh, struggle for recognition.

4. Conclusion: The Need for International Legal Recognition of Artsakh

The case for recognizing Artsakh's independence is rooted in international law, historical precedents, and the right to self-determination for peoples subjected to genocide and systematic violence. The international community must step forward to recognize Artsakh, not only because of its right to self-determination but also as a moral and legal obligation to protect vulnerable populations from atrocities and genocidal acts. Recognition would represent a commitment to human rights, justice, and the rule of law in the face of ongoing state-sponsored violence.

Conclusion – The Legal, Ethical, and Political Imperatives for Artsakh's Recognition

1. Summary of Legal Arguments

The legal case for Artsakh's independence is firmly grounded in principles of international law, particularly the right to self-determination, the non-recognition principle, and the protection of peoples from genocide and other atrocity crimes. As demonstrated through various historical precedents—most notably Kosovo, South Sudan, Eritrea,—secession has been recognized as a legal remedy for peoples subjected to systematic violence, ethnic cleansing, and genocide by the parent state.

The atrocities committed by Azerbaijan against the ethnic Armenian population of Artsakh—including the Sumgait pogroms, the Maragha massacre, the Talish atrocities, and the 2023 ethnic cleansing—represent clear violations of jus cogens norms, including the prohibition of genocide, war crimes, and crimes against humanity. These crimes provide a legal justification for Artsakh's remedial secession and the international recognition of its sovereignty.

Additionally, the non-recognition principle compels the international community not to accept the illegal territorial claims made by Azerbaijan, as they are founded on violence, oppression, and grave breaches of international law. The international community has no obligation to recognize Azerbaijan's sovereignty over Artsakh, particularly when it continues to violate international norms and perpetrate genocidal actions against Armenians.

2. Ethical Imperatives

Beyond the legal justification, there are profound ethical imperatives for recognizing Artsakh's independence. The Armenian people of Artsakh have faced centuries of persecution, culminating in the genocidal violence of the 20th and 21st centuries. This includes not only the events of the Armenian Genocide in 1915 but also the systematic targeting of Armenians in Sumgait, Baku, Maragha, and Talish, as well as the recent atrocities committed in 2023. These events represent an unbroken pattern of ethnic violence, dispossession, and subjugation at the hands of Azerbaijan.

Ethically, the international community has a moral responsibility to protect peoples from genocide and ensure the right to live free from oppression. The failure to recognize Artsakh's right to self-determination effectively ignores the human suffering endured by its people. It sends the message that states may engage in genocide and ethnic cleansing with impunity and that the basic rights of vulnerable populations can be disregarded in favor of geopolitical expediency.

Recognizing Artsakh's independence would be a moral statement in favor of justice and human rights, acknowledging the right of peoples to exist and to govern themselves without being subjected to ethnic violence, discrimination, and genocide. It would demonstrate the international community's commitment to preventing the recurrence of atrocities and holding accountable those who commit war crimes.

3. Political and Geopolitical Considerations

While legal and ethical arguments strongly support the recognition of Artsakh's independence, the political and geopolitical considerations cannot be ignored. Azerbaijan, with its strategic alliances, particularly with Turkey and Israel, holds significant geopolitical importance, which has led to its backing by major global powers such as the United States and European Union in certain contexts. These powers have sometimes prioritized regional stability and energy security over human rights concerns, creating barriers to recognition for Artsakh.

The geopolitical context must be balanced with the ethical and legal imperatives of recognition. Supporting Artsakh's independence does not necessarily mean disregarding Azerbaijan's right to exist as a sovereign state but rather acknowledging the historical injustice faced by the people of Artsakh and the violation of their basic rights. Recognition is not an attack on Azerbaijan but a vindication of the right of Artsakh's people to self-determination in response to the unrelenting violence and persecution they have endured.

However, recognition of Artsakh is essential to preventing further instability in the region. The failure to act and recognize Artsakh risks perpetuating a cycle of violence, including ethnic cleansing and genocide, and undermines the credibility of international human rights law. The continuing oppression of the people of Artsakh under Azerbaijani control will destabilize the Caucasus region and may lead to further humanitarian disasters, unless the international community recognizes the legitimate sovereignty of the region.

4. The Path Forward: A Call for International Action

The recognition of Artsakh's independence must be viewed not only as a legal obligation but also as a necessary step toward peace, stability, and justice in the South Caucasus region. The international community must rise above political considerations and prioritize the protection of human rights, the prevention of genocide, and the right of peoples to determine their own future.

In the face of ongoing atrocities against the Armenian people in Artsakh and the refusal of Azerbaijan to respect the basic rights of its population, it is imperative that states and international organizations take concrete action toward recognizing Artsakh as an independent state. This recognition is not just a political act, but a moral and legal necessity in the context of the atrocities faced by the people of Artsakh.

The international legal system must uphold its own standards of human rights protection, self-determination, and prevention of genocide by recognizing Artsakh's sovereignty and ensuring that the Armenian people can live free from fear, violence, and oppression.

5. Conclusion

In conclusion, the case for recognizing Artsakh's independence is built upon a strong legal framework, established international precedents, and a moral imperative to prevent further atrocities and safeguard the fundamental rights of the Armenian people.

Azerbaijan's claim to Artsakh is based on violence, genocide, and the violation of human rights, and the international community has a responsibility to ensure that such claims are not legitimized.

The recognition of Artsakh as an independent state would not only be a legal act but also an ethical victory for human rights and self-determination, offering the people of Artsakh the opportunity to live in peace and dignity, free from the threat of genocide and oppression. It is time for the international community to acknowledge the injustices of the past and take the necessary steps to secure a just future for the people of Artsakh.

WORKS CITED

1. Cassese Antonio. *Self-Determination of Peoples: A Legal Reappraisal*. Cambridge University Press, Grotius Publication, Cambridge, 1995, p. 365.

2. Lemkin Institute for Genocide Prevention. *Risk Factors and Indicators of the Crime of Genocide in the Republic of Artsakh: Applying the UN Framework of Analysis for Atrocity Crimes to the Nagorno-Karabakh Conflict*, Report, 2023.

3. Lemkin Institute for Genocide Prevention. *Risk Factors and Indicators of the Crime of Genocide in the Republic of Artsakh: Applying the UN Framework of Analysis for Atrocity Crimes to the Nagorno-Karabakh Conflict*, Report, 5 September 2023, https://www.armenian-genocide.org/uploads/Karabakh/299.pdf. Accessed: 08.08.2025.

4. Cour Internationale de Justice. *Recueil des arrets, Avis Consultatifs et Ordonnances Internationale de justice recueil des arrêts, avis consultatifs et ordonnances*, Affaire du Differend Frontalier, (Burkina Faso/Republique de Mali), Arrêt du 22 December 1986, https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/69/069-19861222-JUD-01-00-EN.pdf. Accessed: 08.08.2025.

5. ---. *Avis Consultatif*, 22 jailer 2010, https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/141/141-20100722-ADV-01-00-FR.pdf. Accessed: 08.08.2025.

6. International Court of Justice. "Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders. Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occcrpied Palestinian Territory". https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/131/131-20040709-ADV-01-00-EN.pdf. Accessed: 08.08.2025.

7. International Court of Justice Advisory opinion. 22 July 2010.

8. "Third Report on Azerbaijan". *Council of Europe*, 1998, pp. 5-6.

9. "Conflict in the Soviet Union, Black January in Azerbaijan". *Human Rights Watch*, May 1991, https://www.hrw.org/reports/pdfs/u/ussr/ussr915.pdf?utm. Accessed: 08.08.2025.

10. "Bloodshed in the Caucasus". *Human Rights Watch*, March 1992, p. 29.

11. "United Nations Charter". *United Nations*, Article 2 (4), available at https://legal.un.org/repertory/art2/english/rep_supp7_vol1_art2_4.pdf. Accessed: 08.08.2025.

12. UN General Assembly, 25th Session. *The UN Declaration on Principles of International Law*, Resolution No. 2625, 1970, pp. 121-124.

13. "Maragha Massacre". *Embassy of Armenia to Switzerland and Permanent Mission of Armenia to the UN office at Geneva*, https://switzerland.mfa.am/en/news/2014/04/10/MaraghaMassacre/2077. Accessed: 08.08.2025.

14. Ocampo Luis. "Expert Opinion, Genocide against Armenians in 2023". *Cftjustice*, 7 August 2023, https://www.cftjustice.org/wp-content/uploads/2023/08/Moreno-Ocampo-Expert-Opinion.pdf. Accessed: 08.08.2025.

15. "The United Nations and the Independence of Eritrea, With an introduction by Boutros Boutros-Ghali, Secretary-General of the United Nations, The United Nations Blue

Books Series, Volume XII". *Department of Public Information United Nations*, New York, pp. 36-37.

16. Vhumbunu Clayton Hazvinei, Rudigi Joseph Rukema. "Sustainability and Implications of the Sudan–South Sudan Secession: Perspectives from the Ground", *Journal of African Foreign Affairs (JoAFA),* Volume 6, Number 3, December 2019, p. 127.

17. Waters Nick. "An Execution in Hadrut", *Bellingcat*, 15 October 2020, https://www.bellingcat.com/news/rest-of-world/2020/10/15/an-execution-in-hadrut-karabakh/. Accessed: 08.08.2025.

ՄԵՐԺՎԱԾ ԻՆՔՆՈՐՈՇՈՒՄ. ԱՐՑԱԽԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ԻՆՔՆԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՀԱՆՋՆԵՐԻ ԱՆՕՐԻՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Հայաստանում ֆրանսիական համալսարանի և
Հայաստանի ամերիկյան համալսարանի դասախոս,
Հայաստանում ֆրանսիական համալսարանի իրավաբանական կլինիկայի տնօրեն,
փաստաբան, իրավագիտության թեկնածու,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

Սույն հոդվածի նպատակն է ուսումնասիրել Արցախի Հանրապետության անկախության պահանջի իրավական հիմքերը և գնահատել Ադրբեջանի կողմից առաջ քաշվող՝ սուվերենության վերաբերյալ պնդումները: Հոդվածը մասնավորապես ձգտում է ցույց տալ, որ Արցախը միջազգային իրավունքում ժամանակակից ամենահաստատուն օրինակներից մեկն է՝ ռեմեդիալ սեցեսսիայի միջոցով ճանաչման համար: Հիմնական հարցադրումները հետևյալն են. առաջին՝ արդյո՞ք Արցախի անկախության հռչակագիրը և դրան հաջորդած պետականության իրականացումը համապատասխանում էին միջազգային և խորհրդային սահմանադրական իրավունքի պահանջներին, և երկրորդ՝ Ադրբեջանի հղումը տարածքային ամբողջականության սկզբունքին ունի՞ արդյոք իրավական հիմք՝ հաշվի առնելով էթնիկ զտումները, զանգվածային տեղահանությունները և ուժի կիրառումը՝ տարածքային վերահսկողությունը փոխելու նպատակով: Մեթոդաբանորեն հոդվածը հիմնված է համեմատական վերլուծության վրա: Այն Արցախի հարցը դիտարկում է այլ վիճահարույց անջատումների և ինքնորոշման դեպքերի համատեքստում՝ ներառյալ Կոսովոն, Հարավային Սուդանը և Էրիտրեան: Միջազգային դատարանների դատական պրակտիկայի և նմանատիպ իրավիճակներում պետությունների գործելակերպի ուսումնասիրության միջոցով հոդվածում բացահայտվում են անկախության, տարածքային ամբողջականության և ռեմեդիալ սեցեսսիայի վերաբերյալ կիրառվող իրավական չափանիշները և դրանք համեմատվում Արցախի հետ: Հոդվածի եզրակացությունները հստակ են. Արցախը պատմականորեն և իրավականորեն հայկական հող է, որի ժողովուրդը իրացրել է ինքնորոշման իր իրավունքը՝ համաձայն սահմանադրական և միջազգային նորմերի: Ադրբեջանի սուվերենության վերաբերյալ պնդումները հիմնված են ոչ թե իրավական, այլ քաղաքական մոտեցումների վրա և պահպանվել են ուժի ու էթնիկ զտումների միջոցով: Միջազգային իրավունքի պատշաճ մեկնաբանությունը չի թույլատրում տարածքի ձեռքբերումը ագրեսիայի կամ զանգվածային հանցագործությունների միջոցով և ճանաչում է Արցախի ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքը:

SELF-DETERMINATION DENIED: THE LEGAL CASE FOR ARTSAKH'S INDEPENDENCE AND THE ILLEGALITY OF AZERBAIJAN'S SOVEREIGNTY CLAIMS *

UDC 341 *DOI: 10.52063/25792652-2025.2.25-55*

ALEKSANDR HARUTYUNYAN
French University in Armenia, Lecturer;
American University in Armenia, Lecturer;
French University in Armenia, Legal Clinic, Director;
Attorney at Law, PhD. in Law
Yerevan, the Republic of Armenia
aah.glaw@gmail.com
ORCID ID: 0009-0000-0070-1681

The aim of this article is to examine the legal foundations of the Republic of Artsakh's claim to independence and to assess the competing assertion of sovereignty advanced by Azerbaijan. In particular, the article seeks to demonstrate that Artsakh presents one of the strongest contemporary cases for recognition of remedial secession under international law. The central issues addressed are, first, whether Artsakh's declaration of independence and subsequent exercise of statehood met the requirements of international and Soviet constitutional law, and second, whether Azerbaijan's invocation of territorial integrity has legal merit given the circumstances of ethnic cleansing, mass displacement, and the use of force to alter territorial control. Methodologically, the article employs a comparative analysis. It situates the Artsakh question alongside other contested cases of secession and self-determination, including Kosovo, South Sudan and Eritrea. By examining the jurisprudence of international courts and the practice of states in these analogous situations, the study identifies the legal standards applied to questions of independence, territorial integrity, and remedial secession, and measures the Artsakh case against those standards. The conclusions advanced are unambiguous. Artsakh is historically and legally an Armenian land whose people exercised their right to self-determination in accordance with constitutional and international norms. Azerbaijan's claim to sovereignty over Artsakh rests on political assertion rather than legal substance and has been maintained through force, ethnic cleansing, and demographic engineering. Properly interpreted, international law does not permit the acquisition of territory through aggression or atrocity crimes and recognizes the entitlement of the people of Artsakh to external self-determination.

Keywords: *Artsakh, international law, remedial secession, self-determination, territorial integrity, genocide, Armenia, Azerbaijan, sovereignty.*

Introduction

In September 2023, Azerbaijan once again initiated military aggression launching a large-scale military operation against the ethnically Armenian population of Artsakh. This

* Հոդվածը ներկայացվել է 20.06.2025թ., գրախոսվել՝ 02.08.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.09.2025թ.:

act of aggression was preceded by a blockade that lasted for months and had deprived civilians of food, medicine and other vitally important things. As a result of this aggression a mass displacement of approximately 120,000 Armenians took place. In other words, an act of genocide was committed by effectively cleansing the region of its indigenous population. However, despite warnings by international legal scholars and genocide experts, including The Lemkin institute for Genocide Prevention (Lemkin Institute for Genocide Prevention, Report, Risk Factors and Indicators of the Crime of Genocide in the Republic of Artsakh: Applying the UN Framework of Analysis for Atrocity Crimes to the Nagorno-Karabakh Conflict, 2023), the global response was muted. Following the ethnic cleansing, Azerbaijan declared “full reintegration” of the territory and erased all institutional traces of Artsakh’s thirty-year-old self-governing republic.

This was not the beginning, but the culmination, of a long-standing strategy by Azerbaijan to eliminate the Armenian presence in Artsakh. From the Sumgait and Baku pogroms of the late 1980s and early 1990s, to the Maragha massacre (1992), the Talish atrocity (2016), and repeated violations during the 2020 war and 2023 blockade, the pattern is unmistakable: repression, and ethnonationalist violence against a population that has consistently demanded its right to self-determination.

Azerbaijan falsely claims that its sovereignty over Artsakh is internationally recognized and inviolable. We challenge that on legal, moral and every other possible grounds. Artsakh’s secession was lawful under Soviet constitutional law, it was confirmed through democratic means, and that subsequent Azerbaijani conduct, such as war crimes, ethnic cleansing, and genocidal intent simply does one thing: triggers the doctrine of remedial secession.

Furthermore, this article places the case of Artsakh in comparative perspective, drawing on international precedents such as Kosovo, Eritrea and South Sudan. This article argues that Artsakh’s claims whether legal, moral or historical, are in many ways stronger and superior than, those of other entities whose statehood has been recognized.

Ignoring such legal arguments bears the risk of normalizing territorial conquest by force as well as legitimizing ethnic cleansing as a tool of statecraft. In this article we call not only for recognition of Artsakh’s legal right to independence, but for the reaffirmation of core principles of international law—non-acquisition of territory by force, the right of peoples to self-determination and prohibition of genocide.

Azerbaijan’s Falsified Sovereignty Claims and Artsakh’s Legal Foundations for Secession.

1. The Soviet Origin of Azerbaijan’s Claim: Artificial and Illegitimate

Azerbaijan’s sovereignty over Artsakh is frequently invoked by international actors as legally settled and “territorially recognized”, whereas this so called “recognition” is rooted in Soviet administrative decisions, and clearly not in the exercise of democratic will or respect for self-determination. When the South Caucasus was Sovietized in early twentieth century, one of the most well-known leaders of the century Joseph Stalin (at the time he was People’s Commissar for Nationalities) arbitrarily assigned the Armenian-majority region of Nagorno-Karabakh to Soviet Azerbaijan in July 1921, despite an initial vote in favor of unification with Soviet Armenia by the Caucasian Bureau of the Communist Party.

This decision clearly lacks legality and was purely political, designed to appease Turkey and strengthen Azerbaijan’s loyalty to Moscow ignoring the will of the local population. The 1923 creation of the Nagorno-Karabakh Autonomous Oblast (NKAO) within the Azerbaijan SSR institutionalized the region’s separation from Armenia but also

recognized its distinct ethnic and political character. It was never fully integrated, administratively, culturally, or politically.

In other words, Azerbaijan's contemporary claim rests on the internal borders of a no longer existing totalitarian regime. It fails to satisfy the requirements of uti possidetis juris, which applies only where internal borders reflect legitimate administrative or political reality. In *Frontier Dispute (Burkina Faso v. Mali)*, the ICJ held that uti possidetis aims to prevent chaos during decolonization—not to freeze unjust borders created by fiat. When a border or territorial claim lacks democratic or legal legitimacy at inception, the doctrine cannot validate it (Cour Internationale de Justice, Receul des arrets, Avis Consultatifs et Ordonnances INTERNATIONALE DE JUSTICE RECUEIL DES ARRÊTS, AVIS CONSULTATIFS ET ORDONNANCES, Affaire du Differend Frontalier, (Burkina Faso/Republique de Mali), Arrêt du 22 December 1986. available at https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/69/069-19861222-JUD-01-00-EN.pdf).

2. Artsakh's Lawful Secession Under Soviet Constitutional Law

Azerbaijan continuously fueled the myth of unilateral secession, whereas in reality Artsakh's path to independence was perfectly in line with Soviet constitutional procedures. Article 78 of the 1977 USSR Constitution allowed a union republic to secede, and under Article 74 of the Azerbaijan SSR's Constitution, autonomous oblasts like the NKAO had institutional rights to express their will.

Faced with the rise of Azerbaijani nationalism, continuous and violent repression, ethnic violence at the sunset of the Soviet Union in the late 1980s, including the Sumgait pogrom in February 1988, the NKAO Regional Soviet voted to secede from Azerbaijan on 20 February 1988. On 10 December 1991, following the USSR's collapse, the region held a referendum on independence in which 99% of participating voters supported creating the Republic of Nagorno-Karabakh (later Artsakh).

This was not an isolated incident, as this process mirrors those recognized in other post-Soviet transitions (e.g. the Baltic states). The UN General Assembly (Resolution 2625) affirms that a people has the right to secede when denied meaningful autonomy or subjected to systemic oppression. Artsakh, which had faced pogroms, military blockade, and political exclusion by Baku since 1988, clearly met that threshold.

3. Azerbaijan's Claims Refuted by International Law and Atrocity Crimes

Even assuming Azerbaijan's de jure sovereignty under uti possidetis juris, its subsequent conduct voids any claim to legal title over Artsakh. Under international law, sovereignty is conditional on the respect for human rights, prohibition of force, and protection of minority populations. Azerbaijan's pattern of behavior since 1988 reflects intentional and repeated violations of these obligations:

- Sumgait and Baku Pogroms (1988–1990): Anti-Armenian riots tolerated or incited by Azerbaijani authorities resulted in torture, murder, and displacement of thousands (Council of Europe, Third Report on Azerbaijan, 1998, pp. 5-6). The Sumgait pogrom in particular was described by *Human Rights Watch* as "ethnic cleansing by design" (Human Rights Watch, Conflict in the Soviet Union, Black January in Azerbaijan, May 1991, available at https://www.hrw.org/reports/pdfs/u/ussr/ussr915.pdf?utm).
- Maragha Massacre (1992): Documented by Baroness Caroline Cox and others, Azerbaijani forces tortured and murdered dozens of Armenian civilians in the village of Maragha in a manner consistent with war crimes under the Geneva Conventions (Human Rights Watch, Conflict in the Soviet Union, Black January in

Azerbaijan, May 1991, available at https://www.hrw.org/reports/pdfs/u/ussr/ussr915.pdf?utm).

- Talish Atrocity (2016): During a four-day war, Azerbaijani soldiers filmed themselves mutilating elderly civilians, actions later praised by state media. This demonstrated an official culture of impunity and sadistic propaganda (Waters, Nick, An execution in Hadrut, Bellingcat, 15 October 2020 available at https://www.bellingcat.com/news/rest-of-world/2020/10/15/an-execution-in-hadrut-karabakh/).
- 2020 War and 2023 Siege: The use of banned cluster munitions, white phosphorus, and starvation tactics during the 2023 blockade violated Articles 54 and 55 of Additional Protocol I to the Geneva Conventions. Human rights expert Luis Moreno Ocampo and former ICC prosecutor Rod Rastan warned that the blockade and forced displacement in 2023 met the threshold of genocide under Article II(c) of the Genocide Convention (Ocampo, Luis Ocampo, Expert Opinion, Genocide against Armenians in 2023, 7 August 2023, available at https://www.cftjustice.org/wp-content/uploads/2023/08/Moreno-Ocampo-Expert-Opinion.pdf).

International law has consistently held that territory obtained through force or mass atrocity cannot be legally recognized. The ICJ's *Legal Consequences of the Construction of a Wall* advisory opinion reaffirmed that acquisition of territory by war, occupation, or population transfer is illegal (https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/131/131-20040709-ADV-01-00-EN.pdf).

Under the doctrine of remedial secession, a people may lawfully secede when their state commits crimes against humanity and denies meaningful internal self-determination. As According to some scholars, remedial secession remains an exceptional but justifiable legal remedy in cases of oppression and atrocity (Cassese, Antonio, Self-Determination of Peoples: A Legal Reappraisal, Cambridge University Press, Grotius Publication, Cambridge, 1995, pg 120).

Artsakh therefore stands not only as a case of denied self-determination, but as a victim of systematic genocidal policy that extinguishes any Azerbaijani claim to legal sovereignty.

Remedial Secession, Atrocity Crimes, and the Case for Artsakh's Independence

1. Remedial Secession: Legal Basis in International Law

The concept of remedial secession vests in the idea that peoples who are systematically denied their rights, subjected to mass violence, and/or continuously oppressed in any other way, have the right to determine their own political status through secession, even in the absence of a formal referendum or constitutional provision permitting it. This is an important exception to the general prohibition of unilateral secession in international law, articulated in Article 2(4) of the UN Charter, which prohibits the use of force to alter national boundaries (United Nations Charter, Article 2 (4), available at https://legal.un.org/repertory/art2/english/rep_supp7_vol1_art2_4.pdf).

However, secession by force is generally prohibited unless a people faces a denial of meaningful internal self-determination—as when their ability to participate in their government or manage their affairs is effectively eradicated by external violence or oppression. As the International Court of Justice (ICJ) indicated in its advisory opinion on Kosovo's declaration of independence, secession is not illegal per se under international law (Cour Internationale de Justice, Avis Consultatif, 22 janvier 2010, available at https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/141/141-20100722-ADV-01-00-

FR.pdf). In severe cases of repression—such as genocide, war crimes, and gross human rights violations—peoples may lawfully secede, particularly where no meaningful alternative exists to protect their identity and survival within the existing state.

Remedial secession is grounded in several principles, including:

A. Right to Self-Determination: The UN Declaration on Principles of International Law (Resolution 2625) states that every people has the right to freely determine its political status and pursue its economic, social, and cultural development (UN General Assembly, 25th Session, The UN Declaration on Principles of International Law, Resolution No. 2625, 1970, pg. 121-124). The International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR, Article 1) and the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (ICESCR, Article 1) reiterate this right.
B. Right to Protect against Atrocities: Where a government engages in atrocity crimes, ethnic cleansing, or genocidal acts, international law recognizes a secondary right to secede as a means of preventing further harm. The right to life, protection from genocide, and protection from torture are fundamental jus cogens principles under customary international law.
C. Humanitarian Intervention: In cases of extreme violation of human rights, international law recognizes the need for states or international bodies to intervene on behalf of peoples facing existential threats. The Responsibility to Protect (R2P) doctrine, endorsed by the UN in 2005, obliges states to act against crimes against humanity, including genocide, and offers a foundation for the recognition of remedial secession.

2. The Nexus between Atrocities and the Right to Secede: The Case of Artsakh

In Artsakh's case, the repeated and systematic atrocities perpetrated by Azerbaijan against its Armenian population—including the Sumgait pogroms, the Maragha massacre, and the Talish 2016 atrocity—demonstrate the denial of meaningful internal self-determination and justify the region's secession under international law.

A. The Sumgait and Baku Pogroms (1988–1990): During the final years of the USSR, Azerbaijani nationalists, supported by the government, orchestrated mass violence against Armenians, beginning in Sumgait in February 1988. The pogroms spread to other Azerbaijani cities, including Baku, where Armenians were beaten, tortured, and killed. In total, over 300 Armenians were killed, and thousands were displaced. Human Rights Watch and Amnesty International reported that the Azerbaijani authorities did not intervene to protect the victims, thus failing their obligation to protect minorities under international human rights law.
B. The Maragha Massacre (1992): Following Azerbaijani military incursions into Armenian-held territory during the Nagorno-Karabakh War, Azerbaijani forces attacked the Armenian village of Maragha, killing at least 50 civilians, including women and children. Survivors reported torture and mutilation of bodies, and the massacre was condemned by international observers as a war crime. This event added to the growing evidence that Azerbaijan's violence against ethnic Armenians was systematic and intended to erase the Armenian presence in the region (https://switzerland.mfa.am/en/news/2014/04/10/MaraghaMassacre/2077).
C. The Talish Atrocity (2016): During a brief but brutal escalation of violence in April 2016, Azerbaijani forces captured the village of Talish in the Hadrut region of Artsakh. In addition to military casualties, Azerbaijani forces filmed themselves torturing and executing civilians, including the elderly. The use of violence against non-combatants and the subsequent exploitation of these images for propaganda highlighted the ethnic hatred underlying Azerbaijan's military tactics. These actions

are clear violations of the Geneva Conventions, which prohibit targeting civilians during conflict.

D. The 2023 Ethnic Cleansing and Blockade: In 2023, Azerbaijan imposed a blockade on Artsakh that severely restricted the movement of goods and people, effectively depriving the population of food, medicine, and basic services. After Azerbaijan's military operation in September 2023, over 120,000 Armenians were forcibly displaced from their homes. The International Crisis Group and various human rights organizations condemned the operation as a form of ethnic cleansing, confirming that it met the criteria of genocide under the Genocide Convention due to its intent to destroy the Armenian identity of Artsakh (Lemkin Institute for Genocide Prevention, Risk Factors and Indicators of the Crime of Genocide in the Republic of Artsakh: Applying the UN Framework of Analysis for Atrocity Crimes to the Nagorno-Karabakh Conflict, REPORT 5 September 2023 available at https://www.armenian-genocide.org/uploads/Karabakh/299.pdf).

Given this ongoing pattern of atrocities, Artsakh's secession can be justified under international law, particularly the principle of remedial secession. Artsakh's people were faced with the reality of genocide and ethnic cleansing, and their unilateral secession was not only their right but also their duty to preserve their lives and cultural identity.

3. International Precedents of Remedial Secession

International precedents of remedial secession support the recognition of Artsakh's independence, given its people's legitimate claims under the principles of self-determination and protection from atrocities. Notable cases include:

A. Kosovo (2008): In its advisory opinion, the ICJ ruled that Kosovo's declaration of independence did not violate international law, despite Serbia's claim over the territory. Kosovo's secession was seen as a remedial response to the atrocities committed by Serbia during the 1990s, particularly the ethnic cleansing of Albanians. The Court noted that Kosovo's population had been subjected to extreme violence and that their declaration of independence was an attempt to safeguard their survival (ICJ Advisory opinion of 22 July 2010, p. 403, paras 82-84).

B. South Sudan (2011): South Sudan's independence from Sudan was a result of decades of civil war, during which the Sudanese government was responsible for atrocities, including genocide in Darfur. The secession was supported by the African Union and the United Nations, recognizing the region's right to self-determination following extensive human rights abuses.

C. Eritrea (1993): Eritrea's independence from Ethiopia came after decades of brutal oppression, including atrocities committed by Ethiopian forces during the Eritrean War of Independence. The UN and African Union supported Eritrea's secession as a remedial response to the destruction of its people's basic rights and survival (The United Nations and the Independence of Eritrea, With an introduction by Boutros Boutros-Ghali, Secretary-General of the United Nations, The United Nations Blue Books Series, Volume XII, Department of Public Information United Nations, New York, pp. 36-37).

These cases all illustrate the legitimacy of remedial secession when a people face systemic violations of their human rights, ethnic cleansing, and genocidal intent. Artsakh, too, deserves the international community's recognition, as its secession fulfills all the criteria for this exceptional legal right.

Azerbaijan's Sovereignty Claim Under the Non-Recognition Principle and Jus Cogens Norms

1. The Non-Recognition Principle and Azerbaijan's Sovereignty Claim

The principle of non-recognition is a well-established norm in international law, stipulating that states and international organizations are obligated not to recognize a regime or territorial claim that arises from grave breaches of international law, particularly those involving the use of force, genocide, or other atrocity crimes. This principle, articulated in Article 2(4) of the UN Charter, applies to situations where sovereignty is asserted in violation of the right to self-determination, human rights, or territorial integrity.

Azerbaijan's claim to the territory of Artsakh is founded on the outdated and illegitimate borders drawn by the Soviet Union and the subsequent violent suppression of the Armenian population of Artsakh. The non-recognition principle requires that no state should recognize territorial claims derived from violations of human rights and international humanitarian law, including genocide and ethnic cleansing.

2. Violations of Jus Cogens Norms and the Illegitimacy of Azerbaijan's Claim

Jus cogens norms are peremptory principles of international law from which no derogation is permitted. These include norms prohibiting genocide, war crimes, crimes against humanity, torture, and aggression. The prohibition of genocide is perhaps the most prominent jus cogens norm, enshrined in Article 1 of the Genocide Convention.

Azerbaijan's treatment of the ethnic Armenian population of Artsakh can be understood as a direct violation of jus cogens norms. The historical and ongoing atrocities perpetrated against Armenians—specifically, the Sumgait pogroms, the Maragha massacre, the Talish atrocity, and the 2023 genocide against Armenians—constitute systematic actions aimed at the destruction of a particular ethnic group. These acts meet the definition of genocide under Article II of the Genocide Convention, as they include acts of killing, causing serious bodily or mental harm, and deliberately inflicting conditions designed to destroy the Armenian population of Artsakh.

A. Sumgait and Baku Pogroms (1988–1990):

As noted earlier, the Sumgait pogroms of 1988 were characterized by widespread, state-sanctioned violence against ethnic Armenians, which left hundreds dead and thousands displaced. While Azerbaijan denies its role in the pogroms, numerous human rights organizations, including Amnesty International and Human Rights Watch, reported that the Azerbaijani government either directly instigated or failed to prevent the violence. Such conduct, combined with subsequent incidents of violence in Baku, establishes a consistent pattern of ethnic violence against Armenians, aimed at terrorizing and displacing the civilian population.

B. Maragha Massacre (1992):

The Maragha massacre in 1992 remains one of the clearest examples of the intentional destruction of the Armenian population. Azerbaijani forces targeted the village of Maragha, killing dozens of civilians and destroying homes. Survivors reported gruesome acts of torture, including beheadings and mutilations of the dead. These actions, which targeted the civilian population of Maragha and violated international humanitarian law, constitute war crimes under the Geneva Conventions. The Maragha

massacre exemplifies Azerbaijan's intent to wipe out ethnic Armenians from the region and should be viewed in the context of genocidal actions.

C. Talish Atrocity (2016):

The 2016 Talish massacre further evidences Azerbaijan's systemic violation of international law. Azerbaijani forces, after capturing the village of Talish, engaged in extrajudicial killings and torture of civilians. Video footage documenting the torture of elderly Armenians was later circulated by Azerbaijani media outlets, serving as a form of state-sponsored propaganda to glorify the dehumanization of Armenians. These actions are indicative of genocidal intent, with Azerbaijan's policies deliberately designed to terrorize, subjugate, and erase the Armenian identity in Artsakh.

D. The 2023 Genocide and Blockade:

The most recent escalation of Azerbaijani aggression culminated in the 2023 military operation and the subsequent blockade of Artsakh, which the UN and other international bodies have condemned as ethnic cleansing. The forced displacement of over 120,000 Armenians from Artsakh, combined with Azerbaijan's military attacks on civilians and infrastructure, demonstrates an ongoing intent to eradicate the Armenian presence in the region. The blockade, which restricted essential goods like food and medicine, contributed to the dehumanization and suffering of the population—actions that fall under the legal definition of genocide.

3. Non-Recognition of Azerbaijan's Sovereignty over Artsakh Under International Law

The non-recognition principle extends to cases where territory has been acquired through violence, war crimes, ethnic cleansing, or genocide. Azerbaijan's assertion of sovereignty over Artsakh, accompanied by its widespread violations of international law, is legally unsustainable. In 2017, the International Law Commission's Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts affirmed that states are under a legal duty not to recognize territorial acquisitions made through gross violations of human rights.

In the case of Artsakh, Azerbaijan's sovereignty claim is tainted by its systematic violations of the right to self-determination, ethnic cleansing, and genocidal practices. International recognition of Azerbaijan's sovereignty over Artsakh—especially after its continued use of force and war crimes—would represent a failure of the international community to uphold its obligations under jus cogens norms and the Genocide Convention.

As noted by International Court of Justice (ICJ) judges in various opinions, recognition of such claims not only violates the rights of the affected peoples but also undermines the credibility of the international legal system in promoting peace and justice. The ICJ has consistently held that states cannot invoke the principle of territorial integrity to justify violations of fundamental human rights. In cases such as Kosovo and South Sudan, the international community chose to recognize secessionist entities after they were subjected to atrocities and violence, establishing legal precedents for remedial secession.

Thus, the non-recognition of Azerbaijan's sovereignty claim over Artsakh is both a legal obligation and a moral imperative under international law, especially given the documented atrocities committed by Azerbaijan against the Armenian population of the region.

4. Conclusion: The Legal Path Forward for Artsakh's Independence

The legal foundation for Artsakh's independence is grounded not only in the right of peoples to self-determination but also in the international community's obligation to protect vulnerable populations from genocide and atrocity crimes. Given Azerbaijan's consistent pattern of violence, it is clear that remedial secession is a justified response to these violations. The international legal system must move beyond mere rhetoric and recognize Artsakh's right to self-determination as a matter of justice, human dignity, and respect for international law.

International Responses, Legal Precedents, and the Case for Artsakh's Recognition

1. International Recognition of Secessionist Entities: Key Precedents

The recognition of secessionist territories has occurred in various contexts, particularly where such territories have been subjected to extensive violence, human rights abuses, or ethnic cleansing by the controlling state. International recognition is often viewed as a political decision influenced by geopolitical factors; however, several international legal precedents have emerged where secession has been recognized based on the principles of self-determination and protection from atrocities.

A. Kosovo (2008)

One of the most notable precedents for secession and recognition is the case of Kosovo, which declared its independence from Serbia in 2008. Despite Serbia's objections, the International Court of Justice (ICJ) issued an advisory opinion affirming that Kosovo's declaration of independence did not violate international law, primarily because Kosovo's people had been subjected to systematic violence, ethnic cleansing, and genocidal acts by the Serbian government during the 1990s Balkan Wars.

The ICJ recognized that Kosovo's independence was a remedial response to the atrocities committed against ethnic Albanians by the Serbian authorities, and therefore, Kosovo had a legitimate right to secession in the face of violent oppression. Although the ICJ's ruling did not explicitly validate Kosovo's sovereignty, the international community, led by the European Union, United States, and several other states, ultimately recognized Kosovo as an independent state. This legal precedent establishes that remedial secession, especially when linked to human rights violations, may justify the creation of a new state, even without the agreement of the parent state (ICJ Advisory opinion, 22 July 2010).

B. South Sudan (2011)

Another important precedent is the secession of South Sudan from Sudan in 2011. After decades of civil war and genocide against the Southern Sudanese population by the Sudanese government, the international community, particularly the United Nations and the African Union, supported South Sudan's right to independence.

The referendum that led to South Sudan's secession was largely recognized as a remedial secession in response to the atrocities committed by the Sudanese government, including the Darfur genocide and widespread violence in the south.

South Sudan's independence was facilitated by international mediation and was recognized by the UN and the African Union, establishing the principle that a people subjected to genocide or mass atrocities may justifiably seek independence through secession (Hazvinei Vhumbunu, Clayton and Rudigi, Joseph Rukema "Sustainability and Implications of the Sudan–South Sudan Secession: Perspectives from the Ground", Journal of African Foreign Affairs (JoAFA),

Volume 6, Number 3, December 2019, pp. 23–42). The case further supports the idea that Artsakh, whose population has faced repeated ethnic violence and genocidal intent by Azerbaijan, has a strong legal argument for its independence under the same principle.

C. Eritrea (1993)

Eritrea's independence from Ethiopia in 1993 followed a brutal war of independence, during which the Ethiopian government engaged in massacres and human rights violations against the Eritrean population. Following a long struggle for self-determination, Eritrea held a referendum, which resulted in a landslide vote for independence. The UN and international community recognized Eritrea's independence, despite Ethiopia's opposition. The recognition was based on the right to self-determination and the historic oppression of Eritreans by the Ethiopian government (United Nations and the independence of Eritrea 1996)

This case mirrors Artsakh's situation in that Eritrea's people had suffered under a repressive regime for decades, much like the Armenians in Artsakh. The international recognition of Eritrea's secession provided a precedent that underscores the legitimacy of self-determination for peoples suffering from state-sponsored repression and atrocities.

2. The Case for Artsakh's Recognition: Drawing Parallels

In light of the precedents set by Kosovo, South Sudan and Eritrea the case for recognizing Artsakh's independence becomes increasingly compelling. Like these regions, Artsakh has endured a prolonged history of violence, ethnic cleansing, and war crimes, all of which meet the conditions for remedial secession under international law.

Key parallels between Artsakh and these historical precedents include:

A. Systematic Violence: Just as Kosovo experienced ethnic cleansing and genocide, Artsakh has been subjected to pogroms (e.g., Sumgait and Baku), massacres (e.g., Maragha), and continuous war crimes by Azerbaijan, including the Talish atrocity and the 2023 ethnic cleansing of Armenians.
B. Self-Determination: Like South Sudan, which was granted the right to self-determination after years of oppression, Artsakh's right to self-determination should be respected in light of its history of being denied the freedom to govern itself by Azerbaijan.
C. International Legal Precedent: Similar to the international recognition of Eritrea's independence after decades of struggle, Artsakh's case for independence is legally supported by the principle of remedial secession based on its suffering under Azerbaijan's state-sponsored violence.

3. Obstacles to Artsakh's Recognition: Geopolitical and Political Challenges

While Artsakh's legal right to secede is grounded in international law, including the principle of remedial secession, the political challenges to its recognition are significant.

A. Azerbaijan's Geopolitical Influence: Azerbaijan enjoys strong diplomatic relations with powerful states, including Turkey and several Western countries, which complicates the international community's willingness to recognize Artsakh's independence. The strategic interests of these countries—particularly in energy politics—often overshadow humanitarian concerns.
B. Russia's Position: While Russia has allegedly maintained a close relationship with Armenia, its position on Artsakh's independence remains nuanced. Russia's interests in maintaining influence over the Caucasus and balancing its relations with Azerbaijan deter it from fully supporting Artsakh's recognition.
C. Legal and Political Resistance: Many states remain hesitant to set a precedent for recognizing secessionist entities due to fears of destabilizing international borders.

As a result, while Kosovo has been recognized by more than 100 countries, its status remains contested, and other territories, such as Artsakh, struggle for recognition.

4. Conclusion: The Need for International Legal Recognition of Artsakh

The case for recognizing Artsakh's independence is rooted in international law, historical precedents, and the right to self-determination for peoples subjected to genocide and systematic violence. The international community must step forward to recognize Artsakh, not only because of its right to self-determination but also as a moral and legal obligation to protect vulnerable populations from atrocities and genocidal acts. Recognition would represent a commitment to human rights, justice, and the rule of law in the face of ongoing state-sponsored violence.

Conclusion – The Legal, Ethical, and Political Imperatives for Artsakh's Recognition

1. Summary of Legal Arguments

The legal case for Artsakh's independence is firmly grounded in principles of international law, particularly the right to self-determination, the non-recognition principle, and the protection of peoples from genocide and other atrocity crimes. As demonstrated through various historical precedents—most notably Kosovo, South Sudan, Eritrea,—secession has been recognized as a legal remedy for peoples subjected to systematic violence, ethnic cleansing, and genocide by the parent state.

The atrocities committed by Azerbaijan against the ethnic Armenian population of Artsakh—including the Sumgait pogroms, the Maragha massacre, the Talish atrocities, and the 2023 ethnic cleansing—represent clear violations of jus cogens norms, including the prohibition of genocide, war crimes, and crimes against humanity. These crimes provide a legal justification for Artsakh's remedial secession and the international recognition of its sovereignty.

Additionally, the non-recognition principle compels the international community not to accept the illegal territorial claims made by Azerbaijan, as they are founded on violence, oppression, and grave breaches of international law. The international community has no obligation to recognize Azerbaijan's sovereignty over Artsakh, particularly when it continues to violate international norms and perpetrate genocidal actions against Armenians.

2. Ethical Imperatives

Beyond the legal justification, there are profound ethical imperatives for recognizing Artsakh's independence. The Armenian people of Artsakh have faced centuries of persecution, culminating in the genocidal violence of the 20th and 21st centuries. This includes not only the events of the Armenian Genocide in 1915 but also the systematic targeting of Armenians in Sumgait, Baku, Maragha, and Talish, as well as the recent atrocities committed in 2023. These events represent an unbroken pattern of ethnic violence, dispossession, and subjugation at the hands of Azerbaijan.

Ethically, the international community has a moral responsibility to protect peoples from genocide and ensure the right to live free from oppression. The failure to recognize Artsakh's right to self-determination effectively ignores the human suffering endured by its people. It sends the message that states may engage in genocide and ethnic cleansing with impunity and that the basic rights of vulnerable populations can be disregarded in favor of geopolitical expediency.

Recognizing Artsakh's independence would be a moral statement in favor of justice and human rights, acknowledging the right of peoples to exist and to govern themselves without being subjected to ethnic violence, discrimination, and genocide. It would demonstrate the international community's commitment to preventing the recurrence of atrocities and holding accountable those who commit war crimes.

3. Political and Geopolitical Considerations

While legal and ethical arguments strongly support the recognition of Artsakh's independence, the political and geopolitical considerations cannot be ignored. Azerbaijan, with its strategic alliances, particularly with Turkey and Israel, holds significant geopolitical importance, which has led to its backing by major global powers such as the United States and European Union in certain contexts. These powers have sometimes prioritized regional stability and energy security over human rights concerns, creating barriers to recognition for Artsakh.

The geopolitical context must be balanced with the ethical and legal imperatives of recognition. Supporting Artsakh's independence does not necessarily mean disregarding Azerbaijan's right to exist as a sovereign state but rather acknowledging the historical injustice faced by the people of Artsakh and the violation of their basic rights. Recognition is not an attack on Azerbaijan but a vindication of the right of Artsakh's people to self-determination in response to the unrelenting violence and persecution they have endured.

However, recognition of Artsakh is essential to preventing further instability in the region. The failure to act and recognize Artsakh risks perpetuating a cycle of violence, including ethnic cleansing and genocide, and undermines the credibility of international human rights law. The continuing oppression of the people of Artsakh under Azerbaijani control will destabilize the Caucasus region and may lead to further humanitarian disasters, unless the international community recognizes the legitimate sovereignty of the region.

4. The Path Forward: A Call for International Action

The recognition of Artsakh's independence must be viewed not only as a legal obligation but also as a necessary step toward peace, stability, and justice in the South Caucasus region. The international community must rise above political considerations and prioritize the protection of human rights, the prevention of genocide, and the right of peoples to determine their own future.

In the face of ongoing atrocities against the Armenian people in Artsakh and the refusal of Azerbaijan to respect the basic rights of its population, it is imperative that states and international organizations take concrete action toward recognizing Artsakh as an independent state. This recognition is not just a political act, but a moral and legal necessity in the context of the atrocities faced by the people of Artsakh.

The international legal system must uphold its own standards of human rights protection, self-determination, and prevention of genocide by recognizing Artsakh's sovereignty and ensuring that the Armenian people can live free from fear, violence, and oppression.

5. Conclusion

In conclusion, the case for recognizing Artsakh's independence is built upon a strong legal framework, established international precedents, and a moral imperative to prevent further atrocities and safeguard the fundamental rights of the Armenian people.

Azerbaijan's claim to Artsakh is based on violence, genocide, and the violation of human rights, and the international community has a responsibility to ensure that such claims are not legitimized.

The recognition of Artsakh as an independent state would not only be a legal act but also an ethical victory for human rights and self-determination, offering the people of Artsakh the opportunity to live in peace and dignity, free from the threat of genocide and oppression. It is time for the international community to acknowledge the injustices of the past and take the necessary steps to secure a just future for the people of Artsakh.

WORKS CITED

1. Cassese Antonio. *Self-Determination of Peoples: A Legal Reappraisal*. Cambridge University Press, Grotius Publication, Cambridge, 1995, p. 365.

2. Lemkin Institute for Genocide Prevention. *Risk Factors and Indicators of the Crime of Genocide in the Republic of Artsakh: Applying the UN Framework of Analysis for Atrocity Crimes to the Nagorno-Karabakh Conflict*, Report, 2023.

3. Lemkin Institute for Genocide Prevention. *Risk Factors and Indicators of the Crime of Genocide in the Republic of Artsakh: Applying the UN Framework of Analysis for Atrocity Crimes to the Nagorno-Karabakh Conflict*, Report, 5 September 2023, https://www.armenian-genocide.org/uploads/Karabakh/299.pdf. Accessed: 08.08.2025.

4. Cour Internationale de Justice. *Recueil des arrets, Avis Consultatifs et Ordonnances Internationale de justice recueil des arrêts, avis consultatifs et ordonnances*, Affaire du Differend Frontalier, (Burkina Faso/Republique de Mali), Arrêt du 22 December 1986, https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/69/069-19861222-JUD-01-00-EN.pdf. Accessed: 08.08.2025.

5. ---. *Avis Consultatif*, 22 jailer 2010, https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/141/141-20100722-ADV-01-00-FR.pdf. Accessed: 08.08.2025.

6. International Court of Justice. "Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders. Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occcrpied Palestinian Territory". https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/131/131-20040709-ADV-01-00-EN.pdf. Accessed: 08.08.2025.

7. International Court of Justice Advisory opinion. 22 July 2010.

8. "Third Report on Azerbaijan". *Council of Europe*, 1998, pp. 5-6.

9. "Conflict in the Soviet Union, Black January in Azerbaijan". *Human Rights Watch*, May 1991, https://www.hrw.org/reports/pdfs/u/ussr/ussr915.pdf?utm. Accessed: 08.08.2025.

10. "Bloodshed in the Caucasus". *Human Rights Watch*, March 1992, p. 29.

11. "United Nations Charter". *United Nations*, Article 2 (4), available at https://legal.un.org/repertory/art2/english/rep_supp7_vol1_art2_4.pdf. Accessed: 08.08.2025.

12. UN General Assembly, 25th Session. *The UN Declaration on Principles of International Law*, Resolution No. 2625, 1970, pp. 121-124.

13. "Maragha Massacre". *Embassy of Armenia to Switzerland and Permanent Mission of Armenia to the UN office at Geneva*, https://switzerland.mfa.am/en/news/2014/04/10/MaraghaMassacre/2077. Accessed: 08.08.2025.

14. Ocampo Luis. "Expert Opinion, Genocide against Armenians in 2023". *Cftjustice*, 7 August 2023, https://www.cftjustice.org/wp-content/uploads/2023/08/Moreno-Ocampo-Expert-Opinion.pdf. Accessed: 08.08.2025.

15. "The United Nations and the Independence of Eritrea, With an introduction by Boutros Boutros-Ghali, Secretary-General of the United Nations, The United Nations Blue

Books Series, Volume XII". *Department of Public Information United Nations*, New York, pp. 36-37.

16. Vhumbunu Clayton Hazvinei, Rudigi Joseph Rukema. "Sustainability and Implications of the Sudan–South Sudan Secession: Perspectives from the Ground", *Journal of African Foreign Affairs (JoAFA),* Volume 6, Number 3, December 2019, p. 127.

17. Waters Nick. "An Execution in Hadrut", *Bellingcat*, 15 October 2020, https://www.bellingcat.com/news/rest-of-world/2020/10/15/an-execution-in-hadrut-karabakh/. Accessed: 08.08.2025.

ՄԵՐԺՎԱԾ ԻՆՔՆՈՐՈՇՈՒՄ. ԱՐՑԱԽԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ԻՆՔՆԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՀԱՆՋՆԵՐԻ ԱՆՕՐԻՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Հայաստանում ֆրանսիական համալսարանի և
Հայաստանի ամերիկյան համալսարանի դասախոս,
Հայաստանում ֆրանսիական համալսարանի իրավաբանական կլինիկայի տնօրեն,
փաստաբան, իրավագիտության թեկնածու,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

Սույն հոդվածի նպատակն է ուսումնասիրել Արցախի Հանրապետության անկախության պահանջի իրավական հիմքերը և գնահատել Ադրբեջանի կողմից առաջ քաշվող՝ սուվերենության վերաբերյալ պնդումները: Հոդվածը մասնավորապես ձգտում է ցույց տալ, որ Արցախը միջազգային իրավունքում ժամանակակից ամենահաստատուն օրինակներից մեկն է՝ ռեմեդիալ սեցեսսիայի միջոցով ճանաչման համար: Հիմնական հարցադրումները հետևյալն են. առաջին՝ արդյո՞ք Արցախի անկախության հռչակագիրը և դրան հաջորդած պետականության իրականացումը համապատասխանում էին միջազգային և խորհրդային սահմանադրական իրավունքի պահանջներին, և երկրորդ՝ Ադրբեջանի հղումը տարածքային ամբողջականության սկզբունքին ունի՞ արդյոք իրավական հիմք՝ հաշվի առնելով էթնիկ զտումները, զանգվածային տեղահանությունները և ուժի կիրառումը՝ տարածքային վերահսկողությունը փոխելու նպատակով: Մեթոդաբանորեն հոդվածը հիմնված է համեմատական վերլուծության վրա: Այն Արցախի հարցը դիտարկում է այլ վիճահարույց անջատումների և ինքնորոշման դեպքերի համատեքստում՝ ներառյալ Կոսովոն, Հարավային Սուդանը և Էրիտրեան: Միջազգային դատարանների դատական պրակտիկայի և նմանատիպ իրավիճակներում պետությունների գործելակերպի ուսումնասիրության միջոցով հոդվածում բացահայտվում են անկախության, տարածքային ամբողջականության և ռեմեդիալ սեցեսսիայի վերաբերյալ կիրառվող իրավական չափանիշները և դրանք համեմատվում Արցախի հետ: Հոդվածի եզրակացությունները հստակ են. Արցախը պատմականորեն և իրավականորեն հայկական հող է, որի ժողովուրդը իրացրել է ինքնորոշման իր իրավունքը՝ համաձայն սահմանադրական և միջազգային նորմերի: Ադրբեջանի սուվերենության վերաբերյալ պնդումները հիմնված են ոչ թե իրավական, այլ քաղաքական մոտեցումների վրա և պահպանվել են ուժի ու էթնիկ զտումների միջոցով: Միջազգային իրավունքի պատշաճ մեկնաբանությունը չի թույլատրում տարածքի ձեռքբերումը ագրեսիայի կամ զանգվածային հանցագործությունների միջոցով և ճանաչում է Արցախի ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքը:

Հիմնաբառեր՝ *Արցախ, միջազգային իրավունք, ռեմեդիալ սեցեսիա, ինքնորոշում, տարածքային ամբողջականություն, ցեղասպանություն, Հայաստան, Ադրբեջան, ինքնիշխանություն:*

ОТКАЗ В ПРАВЕ НА САМООПРЕДЕЛЕНИИ: ПРАВОВОЕ ОБОСНОВАНИЕ НЕЗАВИСИМОСТИ АРЦАХА И НЕЗАКОННОСТЬ ПРИТЯЗАНИЙ АЗЕРБАЙДЖАНА НА СУВЕРЕНИТЕТ

АЛЕКСАНДР АРУТЮНЯН
Преподаватель Французского университета в Армении,
преподаватель Американского университета Армении,
директор юридической клиники Французского университета в Армении,
адвокат, кандидат юридических наук,
г. Ереван, Республика Армения

Цель данной статьи – исследовать правовые основания притязаний Республики Арцах на независимость и оценить конкурирующее заявление о своем суверенитете, выдвигаемое Азербайджаном. В частности, в статье показано, что Арцах представляет собой один из наиболее убедительных современных примеров признания ремедиальной сецессии в международном праве. Основные рассматриваемые в статье вопросы следующие: во-первых, соответствовали ли декларация независимости Арцаха и последующее осуществление государственности требованиям международного права и советского конституционного права; во-вторых, имеет ли юридическую силу ссылка Азербайджана на принцип территориальной целостности в условиях этнических чисток, массового вытеснения и применения силы для изменения территориального контроля. Методологически статья опирается на сравнительный анализ и рассматривает вопрос Арцаха в контексте других спорных случаев сецессии и самоопределения, включая Косово, Южный Судан и Эритрею. Путём изучения юриспруденции международных судов и практики государств в таких аналогичных ситуациях исследование выявляет правовые стандарты, применяемые к вопросам независимости, территориальной целостности и ремедиальной сецессии и сопоставляет с ними прецедент Арцаха. Выводы статьи однозначны: Арцах является исторически и юридически армянской землёй, народ которой реализовал своё право на самоопределение в соответствии с конституционными и международными нормами. Притязания Азербайджана на суверенитет над Арцахом основаны на политических утверждениях, а не на правовой аргументации и поддерживались посредством силы, этнических чисток и демографической инженерии. Международное право в его правильном толковании не допускает приобретения территории путём агрессии или преступлений против человечности и признаёт право народа Арцаха на внешнее самоопределение.

Ключевые слова: *Арцах, международное право, ремедиальная сецессии, самоопределение, территориальная целостность, геноцид, Армения, Азербайджан, суверенитет.*

ՈՉ ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ՎՆԱՍԻ ՓՈԽՀԱՏՈՒՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԸ ԲԺՇԿԱԿԱՆ ՍԽԱԼԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ *

ՀՏԴ 347.5 DOI: 10.52063/25792652-2025.2.25-70

ՇՈՒՇԱՆԻԿ ՂՈՒԿԱՍՅԱՆ
Երևանի պետական համալսարանի
քաղաքացիական իրավունքի ամբիոնի դասախոս,
իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
shushanik.ghukasyan@ysu.am
ORCID: 0000-0002-7224-3162

ԻՉԱԲԵԼ ԱԲԳԱՐՅԱՆ
Բուժաշխատողի մասնագիտական էթիկայի կանոնների
խախտումները քննող հանձնաժողովի նախագահ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
iabgaryan@ymail.com
ORCID: 0009-0001-8139-1132

Հոդվածի նպատակն է ուսումնասիրել և վերլուծել բժշկական սխալի հետևանքով ոչ նյութական վնասի հատուցման հիմնահարցը, ՀՀ-ում բժշկական սխալի հետևանքով ոչ նյութական վնասի հատուցման մեխանիզմներ ներդնելու հեռանկարները, հնարավոր ռիսկերը, դրանց հաղթահարման ուղիները:

Նշված նպատակին հասնելու համար վերլուծության են ենթարկվել ոչ նյութական վնասի հատուցմանն ուղղված իրավակարգավորումները, Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի՝ Բոթոյանն ընդդեմ Հայաստանի գործով (գանգատ թիվ 5766/17) վճիռը, որի շրջանակում ևս ընդգծվել է բժշկական սխալի հետևանքով ոչ նյութական վնասի հատուցման մեխանիզմներ նախատեսելու անհրաժեշտությունը:

Հետազոտության ընթացքում կիրառվել են անալիզի, սինթեզի, ինդուկցիայի, դեդուկցիայի մեթոդները:

Հետազոտության արդյունքում կատարված հիմնական եզրահանգումն այն է, որ բժշկական սխալի հետևանքով ոչ նյութական վնասի հատուցման մեխանիզմ նախատեսելու պարագայում անհրաժեշտ է ՀՀ-ում փուլային կարգով ներդնել բուժաշխատողների մասնագիտական գործունեության ռիսկի պարտադիր ապահովագրության համակարգ, սահմանել բուժաշխատողի մասնագիտական պարտականությունների շրջանակը, որոնց չկատարումը կամ ոչ պատշաճ կատարումը կարող է ոչ նյութական վնասի հատուցման հիմք հանդիսանալ: Հետազոտության շրջանակում հիմնավորվել է, որ առնվազն սկզբնական փուլում բժշկական սխալի համար ոչ նյութական վնասի հատուցման մեխանիզմ նախատեսելիս պատասխանատվությունը պետք է հիմնվի մեղքի սկզբունքի վրա, բժշկական սխալի հետևանքով ոչ նյութական վնասի հատուցման պարտականությունը պետք է դնել ոչ թե բուժհաստատության, այլ բուժաշխատողի վրա, անհրաժեշտ է ամրագրել նաև

* Հոդվածը ներկայացվել է 21.06.2025թ., գրախոսվել՝ 02.08.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.09.2025թ.:

ոչ նյութական վնասի դրամական հատուցման վերին սահմանաչափը, այն որոշելու հիմնական չափանիշները:

Հիմնաբառեր՝ *բժշկական սխալ, ոչ նյութական վնաս, բարոյական տառապանք, հոգեկան տառապանք, ֆիզիկական տառապանք, արտապայմանագրային պատասխանատվություն, վնասի հատուցում, վնաս պատճառող անձ, տուժող:*

Ներածություն

ՀՀ Սահմանադրությամբ մարդու՝ որպես բարձրագույն արժեքի հռչակումը, մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքների և ազատությունների հարգումն ու պաշտպանությունը պետության առջև դնում են նաև հրամայական՝ վերջիններիս իրավունքների և ազատությունների իրականացման համար անհրաժեշտ կազմակերպական կառուցակարգեր ապահովելու և երաշխավորելու տեսանկյունից:

Հարկ է նշել, որ այս տեսանկյունից կարևոր նշանակություն ունի նաև անձին ի ծնե կամ օրենքի ուժով պատկանող նյութական կամ ոչ նյութական բարիքների, նրա անձնական գույքային կամ ոչ գույքային իրավունքների պաշտպանություն երաշխավորող արդյունավետ մեխանիզմների սահմանումը:

Ինչպես արձանագրել է ՀՀ սահմանադրական դատարանը 05.11. 2013 թվականի ՍԴՈ-1121 որոշման շրջանակում, մարդու արժանապատվության առանցքային բաղադրատարրերից մեկը, ի թիվս այլնի, հանդիսանում է անհատական հատկանիշներով պայմանավորված բարոյական տառապանքներից զերծ մնալը: Բարոյական վնասի նյութական փոխհատուցման իրավունքը բխում է թե՛ ՀՀ Սահմանադրության և ՀՀ մի շարք օրենսդրական ակտերի դրույթների բովանդակությունից և թե՛ ՀՀ կողմից ստանձնված միջազգային պարտավորություններից:

Մինչև 2014 թվականը ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքում բացակայում էր ոչ նյութական վնասի հասկացությունը, չնայած այն հանգամանքին, որ 2010 թվականից պատվի, արժանապատվության և գործարար համբավին պատճառված վնասի փոխհատուցման տեսանկյունից, առանց որպես այդպիսի ձևակերպման, այն գործում էր օրենսգրքում (Բեքմեզյան 191):

ՀՀ սահմանադրական դատարանի 05.11.2013 թվականի թիվ ՍԴՈ-1121 որոշումից հետո ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 17-րդ հոդվածի 2-րդ մասը շարադրվեց նոր խմբագրությամբ՝ «վնաս» եզրույթի մեջ ներառելով նաև ոչ նյութական վնասը: Արդյունքում, ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքում (162.1 հոդվածի 1-ին մաս) տեղ գտավ «ոչ նյութական վնաս» հասկացությունը:

Չնայած Քաղաքացիական օրենսգրքի 17-րդ հոդվածի 2-րդ մասը, ի թիվս իրական վնասի և բաց թողնված օգուտի, ոչ նյութական վնասը առանձնացնում է որպես վնասի ինքնուրույն, առանձին տեսակ, այնուամենայնիվ նույն հոդվածի 4-րդ մասը ոչ նյութական վնասի հատուցման իրավական հնարավորություն ընձեռում է միայն դրա՝ օրենքով հատուկ նախատեսված լինելու դեպքում: Մասնավորապես՝ Քաղաքացիական օրենսգրքի 17-րդ հոդվածի 4-րդ մասը սահմանում է, որ ոչ նյութական վնասը ենթակա է հատուցման միայն օրենքով նախատեսված դեպքերում: Ուշադրության է արժանի այն հանգամանքը, որ Քաղաքացիական օրենսգիրքը չի բացառում ոչ նյութական վնասի հատուցման դեպքերի սահմանումը միայն նույն օրենսգրքի շրջանակում, և հնարավոր է համարում նաև այլ օրենքներով նախատեսված դեպքերում ևս նյութական վնասի հատուցման դեպքեր նախատեսելու հնարավորություն:

Քաղաքացիական օրենսգրքի ուսումնասիրությունը վկայում է, որ բացառությամբ Քաղաքացիական օրենսգրքի 1087.1, 1087.2 և 1087.3 հոդվածներով

նախատեսված դեպքերի, քաղաքացիական օրենսդրությամբ նախատեսված այլ դեպքերում, երբ համապատասխան նորմում նշվում է պատճառված վնասի հատուցման վերաբերյալ, այն չի ներառում ոչ նյութական վնասը:

Հարկ է նշել, որ ոչ նյութական վնասի հատուցման հիմնահարցերը բազմիցս քննարկման առարկա են դարձել նաև մասնագիտական գրականության շրջանակում: Մասնավորապես՝ գրականության մեջ արտահայտված տեսակետի համաձայն, ոչ նյութական վնասը կարող է արտահայտվել անվտանգության զգացումը կորցնելու՝ վախի, ամոթի կամ ցանկացած այլ հոգեբանորեն անբարենպաստ իրավիճակի մեջ (Эрделевский 31-36):

Անդրադառնալով ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքում ոչ նյութական վնասի հատուցման ինստիտուտին՝ մասնագիտական գրականության շրջանակում ընդգծվել է այն հանգամանքը, որ չնայած Քաղաքացիական օրենսգրքով արդեն իսկ նախատեսվում է ոչ նյութական վնասի հատուցման ինստիտուտը, սակայն այն նախատեսված է միայն սահմանափակ դեպքերի համար: Նման մոտեցումը գնահատվում է սխալ և չհիմնավորված, քանի որ կտրուկ սահմանափակվում են ոչ նյութական վնասի կիրառման սահմանները (Բեքմեզյան 194-196):

Քաղաքացիական օրենսգրքի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ քաղաքացիական օրենսգրքով նախատեսված ոչ նյութական վնասի հատուցման հնարավորությունը մասնավոր բնույթի հարաբերություններում հնարավոր է միայն պատվի, արժանապատվության և գործարար համբավի պաշտպանության ինստիտուտի համատեքստում, մյուս բոլոր դեպքերում ոչ նյութական վնասի հատուցման իրավական հնարավորություն ընձեռվում է բացառապես այն դեպքում, երբ հարաբերության մի կողմում պետական կամ տեղական ինքնակառավարման մարմինն է կամ պաշտոնատար անձը, որոնց գործողությունների (անգործություն) կամ որոշման արդյունքում է պատճառվել վնասը: Ասվածը, մասնավորապես, վերաբերում է ՀՀ Սահմանադրությամբ և «Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին» կոնվենցիայով (այսուհետ՝ Կոնվենցիա) երաշխավորված հիմնարար իրավունքների խախտման և անարդարացի դատապարտման դեպքում հատուցման ենթակա ոչ նյութական վնասին:

Ամփոփելով վերոգրյալը՝ հարկ է նշել, որ ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքում ներկայումս բացակայում են նաև բժշկական սխալի դեպքում բարոյական վնասի նյութական փոխհատուցմանն ուղղված կանոնակարգումներ, որոնք խոչընդոտում են ինչպես ՀՀ ստանձնած միջազգային պարտավորությունների կատարումը, այնպես էլ Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի կողմից ձևավորած իրավակիրառ պրակտիկան:

Բժշկական սխալի հետևանքով պատճառված ոչ նյութական վնասի հատուցման հիմնահարցը ՄԻԵԴ՝ Բոթոյանն ընդդեմ Հայաստանի դեմ գործով վճռի շրջանակում

ՄԻԵԴ-ը *Բոթոյանն ընդդեմ Հայաստանի* գործով ՄԻԵԴ 2022 թվականի փետրվարի 8-ի վճռի (գանգատ թիվ 5766/17) շրջանակում անդրադարձել է ՀՀ-ում բժշկական սխալի արդյունքում ոչ նյութական վնաս հատուցելու կառուցակարգերի հարցին: Մասնավորապես նշված գործի փաստական հանգամանքները հանգում են հետևյալին.

2008 թվականի փետրվարի 6-ին դիմումատուն ընկել է աստիճաններից և կոտրել ձախ ոտքը, ինչից հետո նրան վիրահատել է Արթիկի բժշկական կենտրոնի վիրաբույժը՝ օգտագործելով մետաղական իմպլանտներ, որոնք տրամադրվել էին բժշկին այլ պացիենտի կողմից և ախտահարելուց հետո օգտագործվել էին դիմումատուի համար: Վիրահատությունից հետո պացիենտի մոտ զարգացել է վարակ՝ ուղեկցվելով ցավով և տենդով, և դիմումատուն հետագայում ենթարկվել է

երկրորդ վիրահատության՝ Գյումրու հիվանդանոցում՝ իմպլանտների հեռացման նպատակով: Դրանից հետո, 2010 թվականին դիմումատուն ճանաչվել է հաշմանդամ: 2013 թվականին դիմումատուն հաղորդում է ներկայացրել բժշկական անփութության վերաբերյալ, որի հիման վրա քրեական վարույթ է նախաձեռնվել, սակայն 2014 թվականին այն կարճվել է՝ հանցակազմի բացակայության հիմքով: Հղում կատարելով Կոնվենցիայի 8-րդ հոդվածին՝ դիմումատուն բողոք է ներկայացրել այն մասին, որ նրա հաշմանդամությունն Արթիկի բժշկական կենտրոնում ցուցաբերված ոչ պատշաճ բժշկական օգնության հետևանք է:

Ֆիորենցան ընդդեմ Իտալիայի գործով (44393/98) 2000 թվականի նոյեմբերի 28-ի, Պաստորինոն և այլք ընդդեմ Իտալիայի գործով (17640/02) 2006 թվականի հուլիսի 11-ի որոշումների շրջանակում Դատարանն արձանագրել է, որ չնայած առողջության իրավունքը, ըստ էության, չի պատկանում Կոնվենցիայով կամ դրան կից արձանագրություններով երաշխավորված իրավունքների թվին, Բարձր պայմանավորվող կողմերը ունեն Կոնվենցիայի 8-րդ հոդվածով նախատեսված դրական պարտավորություն՝ առաջինը՝ գործողության մեջ դնելու իրենց պացիենտների ֆիզիկական անձեռնմխելիության պաշտպանության պատշաճ միջոցներ ընդունելուն պետական և մասնավոր հիվանդանոցներին պարտադրող կարգավորումներ, և երկրորդ՝ բժշկական անփութության զոհերի համար ապահովել այնպիսի վարույթների հասանելիություն, որոնց շրջանակներում նրանք կարող են անհրաժեշտության դեպքում ստանալ փոխհատուցում պատճառված վնասի համար

Դատարանը վերահաստատել է, որ առկա չէ որևէ հիմք՝ վճռելու, որ Կոնվենցիայով պահանջվում է հատուկ մեխանիզմ, որով դյուրացվում է ներպետական մակարդակում բժշկական անփութության վերաբերյալ հայցերի ներկայացումը: Իշխանության մարմինները պետք է նաև հաշվի առնեն հակադրվող դիտարկումները, այսինքն՝ բուժող բժիշկներին անհիմն պատասխանատվության ենթարկելու ռիսկը, որը կարող է բացասաբար ազդել նրանց մասնագիտական բարոյականության վրա և դրդել նրանց իրականացնելու «պաշտպանական բժշկություն» անվանմամբ հայտնի գործունեություն՝ հաճախ ի վնաս իրենց պացիենտների (Վասիլևան ընդդեմ Բուլղարիայի գործով 2016 թվականի մարտի 17-ի ՄԻԵԴ թիվ 23796/10 վճիռ, պարագրաֆ 70):

Դատարանը սույն գործի շրջանակում մանրամասն ուսումնասիրել է նաև դիմումատուին քաղաքացիաիրավական պաշտպանության միջոցի հասանելիության հարցը: Դատարանը նշել է, որ ՀՀ-ում առողջությանը պատճառված վնասի համար փոխհատուցումը կարելի է, ըստ էության, պահանջել դելիկտային իրավունքի կամ պայմանագրային իրավունքի հիմքով: Դատարանը նշել է, որ չնայած Քաղաքացիական օրենսգրքի 17-րդ հոդվածը լրացվել է ոչ նյութական վնասի համար փոխհատուցում պահանջելու հնարավորությամբ, նույն Օրենսգրքի 17-րդ հոդվածի 4-րդ մասից, 162.1 և 1087.2 հոդվածներից պարզ է դառնում, որ այդ հնարավորությունը խստորեն սահմանափակված է պետության կամ տեղական ինքնակառավարման մարմինների կամ նրանց պաշտոնատար անձանց կողմից Կոնվենցիայով երաշխավորված հիմնարար իրավունքների խախտման մասով պետությունից ոչ նյութական վնասի համար փոխհատուցում պահանջելու շրջանակով:

Այս հանգամանքներում Դատարանը գտել է, որ չի ապացուցվել դիմումատուի բողոքների մասով հատուցում տրամադրելու հնարավորություն և հաջողություն ունենալու ողջամիտ հեռանկար ապահովող արդյունավետ քաղաքացիաիրավական պաշտպանության միջոցի առկայությունը: Դատարանը համարել է,որ պետության կողմից չի ապահովվել արդյունավետ ընթացակարգ, որը հնարավորություն է ընձեռել դիմումատուին ներկայացնելու բժշկական անփութության վերաբերյալ իր հայցը և ստանալու փոխհատուցում բժշկական անփութության մասով, որի զոհը նա ենթադրաբար դարձել է: Այս հիմնավորմամբ Դատարանը վճռել է, որ տեղի է ունեցել Կոնվենցիայի 8-րդ հոդվածի խախտում՝ համապատասխան փաստերը պարզելու,

մեղավորներին պատասխանատվության ենթարկելու և դիմումատուին պատշաճ հատուցում տրամադրելու հնարավորություն ապահովող ընթացակարգին հասանելիության բացակայության առնչությամբ:

Առողջապահության ոլորտի օրենսդրական կարգավորումների պարտադիր վերանայման անհրաժեշտությունը բժշկական սխալի համար ոչ նյութական վնասի համար պատասխանատվության ինստիտուտի ներդրման դեպքում

ՀՀ օրենսդրությամբ բուժաշխատողների մասնագիտական պարտակա-նությունների հիմնական շրջանակը սահմանում է «Բնակչության բժշկական օգնության և սպասարկման մասին» օրենքը (անշուշտ ոլորտային մի շարք այլ օրենքներ, որպիսիք են «Հոգեբուժական օգնության և սպասարկման մասին», «Մարդուն օրգաններ և (կամ) հյուսվածքներ փոխպատվաստելու մասին» և այլն, ունեն առանձնահատուկ կարգավորումներ, սակայն համընդհանուր կարգավորումների համատեքստում նպատակահարմար է անդրադառնալ «Բնակչության բժշկական օգնության և սպասարկման մասին» օրենքին), որի 31-րդ հոդվածում ամփոփված են օրենքում բուժաշխատողների համար ամրագրված պարտականությունների ողջ շրջանակը՝ ներառյալ պատասխանատվության համար հիմք հանդիսացող առանցքային նորմը, ըստ որի, բուժաշխատողներն օրենքով նախատեսված դեպքերում պատասխանատվություն են կրում օրենքով սահմանված պարտականությունների չկատարման կամ ոչ պատշաճ կատարման համար: Համաձայն այդ նորմի, քրեական և քաղաքացիական օրենսգրքերը սահմանում են պատասխանատվություն օրենքով սահմանված պարտականությունների չկատարման կամ ոչ պատշաճ կատարման և դրանցից բխող առողջությանը պատճառված վնասների համար: Սակայն «բուժաշխատողի օրենքով սահմանված պարտականությունների չկատարում կամ ոչ պատշաճ կատարում» հասկացությունն ունի իրավական որոշակիության և դրան առնչվող օրենսդրական բացերի խնդիրներ, որոնք գործնականում բարդացնում են բուժաշխատողի մասնագիտական պարտականությունների չկատարման կամ ոչ պատշաճ կատարման փաստի որոշումը:

Առաջնահերթորեն՝ սահմանված չեն, թե հատկապես, որոնք են մասնագիտական պարտականությունների չկատարման կամ ոչ պատշաճ կատարման շրջանակը (խորհրդատվություն, ախտորոշում, բուժում, բժշկական սարքերի, սարքավորումների կիրառում, դեղերի նշանակում, էթիկայի կանոնները): Սա չափազանց կարևոր է այն դեպքերում, երբ բժշկական օգնության և սպասարկման գործընթացում ներգրավված են տարբեր մասնագիտացման բուժաշխատողներ և անհրաժեշտ է որոշել կոնկրետ բուժաշխատողի մեղքը (օրինակ՝ բժիշկ-ռադիոլոգի կողմից համակարգչային տոմոգրաֆիայի արդյունքում տրված սխալ եզրակացության հիման վրա կատարված վիրահատությամբ պատճառված վնաս (լեղապարկի հեռացում), որը չէր հասցվի, եթե վիրահատությունը չկատարվեր):

Երկրորդը՝ մասնագիտական պարտականությունների հիմնական մասը սահմանող իրավական ակտերի բացակայությունը: Այսպես՝ բուժաշխատողների մասնագիտական գործունեության հիմքում նրանց մասնագիտական բնութագրերն են, որոնք, «Բնակչության բժշկական օգնության և սպասարկման մասին» օրենքի 2-րդ հոդվածի առաջին մասի 15-րդ կետի համաձայն, առողջապահության բնագավառի բժշկական և ոչ բժշկական, ինչպես նաև նեղ մասնագիտություններից յուրաքանչյուրի ընդհանուր նկարագիրը, մասնագետի տեսական և գործնական գիտելիքների, աշխատանքային հմտությունների և ունակությունների, ինչպես նաև մասնագիտական իրավունքների, պարտականությունների և գործառույթների ծավալը սահմանող փաստաթղթեր են և պետք է սահմանվեն ՀՀ առողջապահության նախարարի կողմից: Մեր դիտարկումներով, նման բնութագրեր որևէ նորմատիվ

իրավական ակտով դեռևս հաստատված չեն, նույնը վերաբերում է «Բնակչության բժշկական օգնության և սպասարկման մասին» օրենքի 2-րդ հոդվածի 1-ին մասի 31-րդ կետով նախատեսված պացիենտի վարման գործելակարգերին (հիվանդության կամ համախտանիշի կամ կլինիկական վիճակի վարմանը՝ խորհրդատվությանը, ախտորոշմանը, բուժմանը ներկայացվող պարտադիր պահանջներ), որոնք, հանդիսանալով բժշկական օգնության և սպասարկման համար կարևորագույն ակտեր, ըստ ՀՀ առողջապահության նախարարության պաշտոնական կայքի, դեռևս շատ սահմանափակ թվով են ընդունված և չեն կարող ներկա փուլում ապահովել համապարփակ կարգավորում բոլոր նոզոլոգիաների (հիվանդությունների) գծով:

Քննության ենթակա հաջորդ հարցը ոչ նյութական պատասխանատվության համար առողջությանը պատճառված վնասի պարտադիրության կամ ոչ պարտադիրության հարցի որոշումն է: Այս հարցի քննարկումը կարևոր է, քանի «Բնակչության բժշկական օգնության և սպասարկման մասին» օրենքի 31-րդ հոդվածում ամրագրված են բուժաշխատողի մասնագիտական պարտականություններ, որոնք որպես այդպիսին չկատարելը կամ ոչ պատշաճ կատարելը չի հանգեցնում առողջության վնասի, սակայն հոգեկան տառապանքների կարող է ենթարկել: Օրինակ՝ բուժաշխատողի կողմից բժշկական գաղտնիքի հրապարակումը կամ անհարգալից վերաբերմունքը, ընդ որում՝ բժշկական գաղտնիքի պահպանումը և հարգալից վերաբերմունքը որպես պարտականություններ ամրագրված են բուժաշխատողի պարտականությունները սահմանող հոդվածում: Հատկապես հանրային առումով խոցելիություն ունեցող հիվանդությունների դեպքում (ՄԻԱՎ, ՁԻԱՀ, սեռական ճանապարհով փոխանցվող հիվանդություններ) այս հարցը կարող է շատ արդիական լինել:

Մյուս կարևոր հարցը բուժաշխատողների աշխատանքային ռիսկերից ապահովագրված լինելու խնդիրն է, որը կարևոր գործիք է տուժած անձանց հատուցումը երաշխավորող պատշաճ գործիքակազմի ապահովման տեսանկյունից: «Բնակչության բժշկական օգնության և սպասարկման մասին» օրենքի 30-րդ հոդվածի 1-ին մասը սահմանում է, որ բուժաշխատողները իրավունք ունեն ապահովագրելու իրենց գործունեության հետ կապված քաղաքացիական պատասխանատվության ռիսկը: Նման ապահովագրության հնարավորությունն ապահովված է «Ապահովագրության և ապահովագրական գործունեության մասին» օրենքի 7-րդ հոդվածի 1-ին մասի 16-րդ կետով (ֆինանսական վնասների ապահովագրություն, որոնք առաջանում են աշխատանքային ռիսկերից): Բուժաշխատողների՝ այդ ապահովագրության տեսակից օգտվելու վերաբերյալ պաշտոնական տեղեկությունների բացակայությունը թույլ է տալիս պնդել, որ այն տարածված չէ բուժաշխատողների շրջանում, ուստի՝ որպես իրավունք ամրագրված լինելու պարագայում այն չի դարձել արդյունավետ գործիք մասնագիտական գործունեության արդյունքում պատճառված վնասների հատուցման համար:

Եզրահանգումներ

ՀՀ-ում բուժաշխատողի մասնագիտական գործունեության արդյունքում պատճառված ոչ նյութական վնասի հատուցման համապատասխան կառուցակարգեր սահմանելու նպատակով առաջարկվում է՝

1. Բժշկական սխալի հետևանքով առողջությանը ոչ նյութական վնասների հատուցման համակարգ ներդնելու, ինչպես պատճառված նյութական վնասի հատուցման համակարգը բարելավելու նպատակով՝

1) առողջապահության ոլորտի օրենսդրության մեջ սահմանել բուժաշխատողի մասնագիտական պարտականությունների շրջանակը, որոնց չկատարումը կամ ոչ պատշաճ կատարումը ոչ նյութական վնասի հատուցման հիմք կարող է հանդիսանալ.

2) ՀՀ-ում փուլային կարգով ներդնել ավագ և միջին բուժաշխատողների մասնագիտական գործունեության ռիսկի պարտադիր ապահովագրության համակարգ՝ սկզբնական փուլում ներառելով առավել ռիսկային մասնագիտացումները (վիրաբույժներ, ռեանիմատոլոգներ, անեսթեզիոլոգներ, շտապ օգնության բժիշկներ և այլն): Առաջարկությունը պայմանավորված է բուժաշխատողների համար կանխատեսելի մասնագիտական միջավայր ստեղծելու և Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի արձանագրած՝ «պաշտպանիչ բժշկությունը» (defensive medicine) կանխարգելելու նկատառումներով, բայց առավելապես տուժողների համար վնասների հատուցման առավել արդյունավետ կառուցակարգերի, իսկ բուժաշխատողների համար վնասի հատուցմամբ պայմանավորված ծախսերի արդյունքում նյութապես անապահով վիճակում չհայտնվելու երաշխիքների ստեղծմամբ.

3) ընդունել բուժաշխատողների մասնագիտական բնութագրերը՝ բոլոր մասնագիտությունների, նեղ և լրացուցիչ մասնագիտությունների գծով.

4) ընդունել պացիենտի վարման գործելակարգերը՝ ՀՀ-ում առավել տարածված նոզոլոգիաների (հիվանդությունների) գծով.

1. քաղաքացիական օրենսդրության մեջ՝

1) սահմանել բուժաշխատողի մասնագիտական պարտականությունների չկատարման կամ ոչ պատշաճ կատարման հետևանքով պատճառված ոչ նյութական վնասի հատուցմանն ուղղված հատուկ իրավակարգավորումներ, ընդ որում՝ ոչ նյութական վնասը պատճառելու դեպքում որպես արտապայմանագրային պատասխանատվության պարտադիր պայմաններ դիտարկել վնաս պատճառած անձի ոչ օրինաչափ վարքագծի (գործողությունը կամ անգործությունը՝ ներառյալ պացիենտին պատշաճ իրազեկում չիրականացնելու հետևանքով հասցված վնասը), վնասի, վնասի և ոչ օրինաչափ գործողության միջև ուղղակի պատճառահետևանքային կապի, մեղքի միաժամանակյա առկայությունը:

2) Արտապայմանագրային պատասխանատվության նշված պայմանների շարքում հատուկ ուշադրություն դարձնել վնաս պատճառած անձի՝ ըստ մեղքի պատասխանատվություն նախատեսելուն՝ բացառելով առանց մեղքի պատասխանատվություն նախատեսելու հնարավորությունը: Նշվածը պայմանավորված է նրանով, որ բժշկության ոլորտը բնութագրվում է բարդությամբ, անկանխատեսելիությամբ, հաճախ՝ մասնագիտական ինտուիտիվ որոշումներ կայացնելու անհրաժեշտությամբ, ինչը պայմանավորված է ինչպես անձի ֆիզիոլոգիական առանձնահատկություններով, այնպես էլ՝ կոնկրետ բժշկական միջամտությունների ժամանակ առկա օբյեկտիվ տարբերություններով: Այս համատեքստում բուժաշխատողի պատշաճ մասնագիտական գործունեությունը հաճախ պահանջում է ոչ միայն տեսական բավարար գիտելիքների տիրապետում, այլև իրավիճակին անհապաղ արձագանքելու ունակություն: Հաշվի առնելով վերոգրյալը՝ գտնում ենք, որ արտապայմանագրային պատասխանատվության հիմքում պետք է ընկած լինի վնաս պատճառած անձի մեղավոր վարքագիծը: Բացի այդ, առանց մեղքի պատասխանատվության ներդրումը քննարկվող հարցի համատեքստում կարող է հանգեցնել մի շարք բացասական հետևանքների ինչպես առողջապահական համակարգի, այնպես էլ՝ մարդու իրավունքների պաշտպանության տեսանկյունից: Մասնավորապես՝ իրավական նման մոտեցումը կարող է բուժաշխատողներին դարձնել պացիենտների կողմից ներկայացվող հայցերի «թիրախ»:

Սա կարող է խաթարել բուժաշխատողների մասնագիտական նախաձեռնողականությունը, ազդել բժշկական օգնության և սպասարկման որակի վրա, և հանգեցնել նաև Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի արձանագրած՝ այսպես կոչված «պաշտպանիչ բժշկության» (defensive medicine) տարածմանը: Այդ պայմաններում բուժաշխատողները հակված կլինեն խուսափել

բժշկական տեսանկյունից հիմնավորված, սակայն իրավական ռիսկեր պարունակող որոշումներ կայացնելուց՝ հանուն սեփական պաշտպանվածության: Այդպիսի գործելակերպը կարող է վնաս հասցնել ինչպես անհատ պացիենտներին, այնպես էլ՝ գլոբալ հանրային առողջության շահերին.

3) ոչ նյութական վնասի հատուցման մեխանիզմ նախատեսելիս առաջարկում ենք օրենսդրորեն նախատեսել դրույթ այն մասին, որ արտապայմանագրային պատասխանատվություն սահմանող նորմերով վնասի հատուցում հնարավոր է պահանջել՝ անկախ վնաս պատճառողի և տուժողի՝ պայմանագրային հարաբերությունների մեջ գտնվելու հանգամանքից, եթե պատասխանատվության ավելի բարձր չափ նախատեսված չլինի պայմանագրով: Նշված մոտեցումը պատճառված ոչ նյութական վնասների հատուցման հարցում առանցքային նշանակություն ունի հատկապես տուժողի իրավունքների արդյունավետ պաշտպանության ու վնասների ամբողջական հատուցման ապահովման տեսանկյունից

4) ոչ նյութական վնասի հատուցման պատասխանատու սուբյեկտ առաջարկում ենք դիտարկել բուժաշխատողին՝ ըստ այդմ բացառելով բուժհաստատության դեմ ոչ նյութական վնասի հատուցման պահանջ ներկայացնելու իրավական հնարավորությունը: Նշված մոտեցումը, մեր կարծիքով, մի կողմից բարձրացնելու է բուժաշխատողների պատասխանատվության մակարդակը, ապահովելու է ըստ մեղքի պատասխանատվության սկզբունքի արդյունավետ կիրառումը, կանխելու է նաև վնասի հատուցման ինստիտուտի անհիմն «կոլեկտիվացումը»: Նշված մոտեցումը միաժամանակ ուղղված է նաև առողջապահական ոլորտում ֆինանսական կայունության պահպանմանը, մասնավորապես՝ այն կկանխի բուժհաստատությունների նկատմամբ այնպիսի իրավական և տնտեսական ճնշումների կիրառումը, որոնք կարող են խիստ բացասական ազդեցություն ունենալ բժշկական հաստատությունների գործունեության վրա:

Բացի այդ, հաշվի առնելով ոլորտում գործող մասնավոր բժշկական հաստատությունների միջև առկա մրցակցային հարաբերությունները, չի կարելի անտեսել այն ռիսկը, որ մի շարք դեպքերում մրցակից բուժհաստատությունները կարող են նպատակաուղղված խրախուսել կամ ուղղորդել պացիենտներին՝ ոչ նյութական վնասի հատուցման հայցեր ներկայացնելու կոնկրետ բուժհաստատությունների դեմ՝ այդ կերպ հետապնդելով նշված բժշկական հաստատություններին ֆինանսական վնաս հասցնելու կամ վերջիններիս գործարար համբավը արատավորելու նպատակ:

5) Առաջարկում ենք նախատեսել ոչ նյութական վնասի դրամական հատուցման առավելագույն սահման, որով կառաջնորդվեն դատարանները համանման գործերը քննելիս: Որպես առավելագույն սահմանաչափ առաջարկում ենք դիտարկել նվազագույն աշխատավարձի երկուհազարապատիկը: Նշված սահմանաչափը ունի նաև համադրելիություն ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքով նախատեսված ոչ նյութական վնասի սահմանաչափերի հետ (տես օրինակ՝ անձի անձնական և ընտանեկան կյանքը հարգելու իրավունքի խախտման պարագայում 1087.2 հոդվածի 7-րդ մասով սահմանված սահմանաչափը): Հատկապես ոչ նյութական վնասների պարագայում, երբ փոխհատուցման չափի որոշումը հաճախ գտնվում է դատարանի հայեցողության դաշտում, օրենսդրորեն վերին շեմի սահմանումը կարող է նպաստել ինչպես իրավական կայունության ապահովմանը և օրենքի միատեսակ կիրառման երաշխավորմանը, այնպես էլ հետագայում ապահովագրական գործունեություն իրականացնող սուբյեկտների համար ապահովագրական հատուցումների չափի կանխատեսելիության ապահովմանը.

6) Առաջարկում ենք բժշկական սխալի համար ոչ նյութական վնասի կոնկրետ չափը որոշի դատարանը՝ որպես հիմք ընդունելով անձի ֆիզիկական կամ հոգեկան տառապանքի բնույթը, աստիճանը, տևողությունը, պատճառված վնասի

հետևանքները, դրա ազդեցությունը տուժողի առօրյա կյանքի և կենսագործունեության վրա, վնաս պատճառելիս մեղքի դրսևորման ձևը, ոչ նյութական վնաս կրած անձի անհատական և ֆիզիոլոգիական հատկանիշները և այլ վերաբերելի հանգամանքները: Օրինակ՝ այլ վերաբերելի հանգամանքների շարքում կարելի է առանձնացնել բուժաշխատողի վարքագիծը մասնագիտական պարտականությունների չկատարումից կամ ոչ պատշաճ կատարումից հետո, այն հանգամանքը, թե արդյո՞ք վերջինս փորձել է մեղմել պացիենտի ֆիզիկական կամ հոգեկան ցավի հետևանքները: Նշված հանգամանքները հաշվի առնելու պահանջը օրենսդրության շրջանակում նախատեսելը կարող է ապահովել հատուցման չափի որոշման գործընթացի անհատականացվածությունը, արդարացիությունը և տուժողի իրական՝ կրած ֆիզիկական և հոգեկան տառապանքին համաչափ վնասի տրամադրումը:

7) Առաջարկում ենք անձին վնաս պատճառելու դեպքում վերջինիս մահվան կամ վնաս կրած անձի անչափահաս լինելու կամ անգործունակության դեպքում դատական կարգով ոչ նյութական վնասի հատուցում պահանջելու իրավունք վերապահել անձի ամուսնուն, ծնողին, որդեգրողին, որդեգրվածին, երեխային կամ խնամակալին:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Բեքմեզյան, Գրիգոր. *ՀՀ քաղաքացիական օրենսդրությամբ ոչ նյութական վնասի հատուցման մի շարք հարցերի շուրջ*. ԵՊՀ իրավագիտության ֆակուլտետի պրոֆեսորադասախոսական կազմի գիտական նյութերի ժողովածու, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2015:
2. Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարան. *Որոշում «Ֆիորենցան ընդդեմ Իտալիայի» գործով*, գանգատ թիվ 44393/9. 28 Նոյեմբերի 2000:
3. Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարան. *Որոշում «Պաստորինոն և այլք ընդդեմ Իտալիայի» գործով*, գանգատ թիվ 17640/02. 11 Հուլիսի 2006:
4. Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարան. *Վճիռ «Բոթոյանն ընդդեմ Հայաստանի» գործով,* գանգատ թիվ 5766/17. 08 Փետրվարի 2022:
5. Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարան, *Վճիռ «Վասիլևա ընդդեմ Բուլղարիայի» գործով*, գանգատ թիվ 23796/10. 17 Մարտի 2016:
6. ՀՀ Սահմանադրական դատարան. *Որոշում ՍԴՈ-1121*. 05 Նոյեմբերի 2013. https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=86683: Մուտք՝ 26.05.2025:
7. Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրություն. *Arlis*, 06 Դեկտեմբեր 2015, https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=143723: Մուտք՝ 26.05.2025:
8. ՀՀ Ազգային ժողով. *«Բնակչության բժշկական օգնության և սպասարկման մասին» ՀՀ օրենք*. 04 Մարտի 1996. https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=200927: Մուտք՝ 26.05.2025:
9. ՀՀ Ազգային ժողով. *Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական օրենսգիրք*. 05 Մայիսի 1998. https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=206627: Մուտք՝ 26.05.2025:
10. ՀՀ Ազգային ժողով. *«Հոգեբուժական օգնության և սպասարկման մասին» ՀՀ օրենք*. 25 Մայիսի 2004. https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=198724: Մուտք՝ 26.05.2025:
11. ՀՀ Ազգային ժողով. *«Մարդուն օրգաններ և (կամ) հյուսվածքներ փոխպատվաստելու մասին» ՀՀ օրենք*. 16 Ապրիլի 2002. https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=192467: Մուտք՝ 26.05.2025:
12. Эрделевский, Александр. *Компенсация морального вреда*. Москва, 2014.

WORKS CITED

1. Beqmezyan, Grigor. HH qaghaqaciakan o'rensdrut'yamb och nyut'akan vnasi hatucman mi sharq harceri shurj. EPH iravagitut'yan fakulteti profesoradasaxosakan kazmi gitakan nyut'eri jhoghovac'u, Erevan, EPH hrat. [On Certain Issues of Compensation for Non-Pecuniary Damage under the Civil Code of the Republic of Armenia. Collection of Scientific Papers of the Faculty of Law of Yerevan State University, Yerevan, YSU Publishing House], 2015: (in Armenian)

2. Mardu iravunqneri evropakan dataran. Oroshum «Fiorencan y'nddem Italiayi» gorc'ov, gangat t'iv 44393/9 [Judgment in the case of Fiorenzano v. Italy, Application No. 44393/9]. 28 Noyemberi 2000: (in Armenian)

3. Mardu iravunqneri evropakan dataran. Oroshum «Pastorinon ev aylq y'nddem Italiayi» gorc'ov, gangat t'iv 17640/02 [Judgment in the case of Pastorino and Others v. Italy, Application No. 17640/02]. 11 Hulisi 2006: (in Armenian)

4. Mardu iravunqneri evropakan dataran. Vtwir' «Bot'oyann y'nddem Hayastani» gorc'ov, gangat t'iv 5766/17. 08 P'etrvari [Judgment in the case of Botoian v. Armenia, Application No. 5766/17], 2022: (in Armenian)

5. Mardu iravunqneri evropakan dataran, Vtwir' «Vasileva y'nddem Bulghariayi» gorc'ov, gangat t'iv 23796/10 [Judgment in the case of Vasileva v. Bulgaria, Application No. 23796/10]. 17 Marti 2016: (in Armenian)

6. HH Sahmanadrakan dataran. Oroshum SDO-1121 [Constitutional Court of the Republic of Armenia. Decision SDO-1121]. 05 Noyemberi 2013. https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=86683: Accessed: 26.05.2025: (in Armenian)

7. Hayastani Hanrapetut'yan Sahmanadrut'yun. Arlis [Constitution of the Republic of Armenia. Arlis], 06 Dektember 2015, https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=143723: Accessed: 26.05.2025:(in Armenian)

8. HH Azgayin jhoghov. «Bnakchut'yan bjhshkakan o'gnut'yan ev spasarkman masin» HH o'renq [National Assembly of the Republic of Armenia. Law of the Republic of Armenia on Medical Care and Services for the Population], 04 Marti 1996. https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=200927: Accessed: 26.05.2025: (in Armenian)

9. HH Azgayin jhoghov. Hayastani Hanrapetut'yan qaghaqaciakan o'rensgirq [National Assembly of the Republic of Armenia. Civil Code of the Republic of Armenia]. 05 Mayisi 1998. https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=206627: Accessed: 26.05.2025: (I in Armenian)

10. HH Azgayin jhoghov. «Hogebujhakan o'gnut'yan ev spasarkman masin» HH o'renq [National Assembly of the Republic of Armenia. Law of the Republic of Armenia on Psychiatric Care and Services]. 25 Mayisi 2004. https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=198724: Accessed: 26.05.2025: (in Armenian)

11. HH Azgayin jhoghov. «Mardun o'rganner ev (kam) hyusvac'qner p'oxpatvastelu masin» HH o'renq [National Assembly of the Republic of Armenia. Law of the Republic of Armenia on Transplantation of Human Organs and/or Tissues]. 16 Aprili 2002. https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=192467: Accessed: 26.05.2025: (in Armenian)

12. Jerdelevskij, Aleksandr. Kompensacija moral'nogo vreda. Moskva [Compensation for Moral Damage. Moscow], 2014. (in Russian)

COMPENSATION OF NON-PECUNIARY DAMAGE IN THE CONTEXT OF MEDICAL MALPRACTICE

SHUSHANIK GHUKASYAN
Yerevan State University,
Department of Civil Law, Lecturere
Ph.D. in Law, Associate Professor
Yerevan, the Republic of Armenia

IZABEL ABGARYAN
Commission on Violations of Medical Ethics, Chair,
Yerevan, the Republic of Armenia

The purpose of this article is to study and analyze the issue of compensation of non-pecuniary damage caused by medical malpractice, the prospects for implementing mechanisms for such compensation in the Republic of Armenia, the potential risks involved, and ways to overcome them.

To achieve this aim, the article examines legal regulations related to non-pecuniary damage compensation and analyzes the judgment of the European Court of Human Rights in the case of Botoian v. Armenia (Application No. 5766/17), which also emphasized the need to introduce mechanisms for compensating non-pecuniary damage resulting from medical malpractice. The research employs the methods of analysis, synthesis, induction, and deduction.

The main conclusion of the study is that, in the event of establishing a mechanism for compensating non-pecuniary damage caused by medical malpractice, it is necessary to introduce, in a phased manner, a mandatory professional liability insurance system for healthcare professionals in the Republic of Armenia. It is also essential to define the scope of professional duties of healthcare providers, the failure to fulfill or the improper fulfillment of which may serve as grounds for compensating non-pecuniary damage.

Furthermore, the study substantiates that at least in the initial phase, when developing a mechanism for compensating non-pecuniary damage due to medical malpractice, liability should be based on the principle of fault.

The obligation to compensate for such damage should rest not with the medical institution but with the individual healthcare professional. It is also necessary to establish an upper monetary limit for non-pecuniary compensation, along with the key criteria for determining this limit.

Keywords: *medical malpractice, non-pecuniary damage, moral suffering, mental distress, physical suffering, tort liability, compensation for damage, tortfeasor, victim.*

КОМПЕНСАЦИЯ МОРАЛЬНОГО ВРЕДА В КОНТЕКСТЕ МЕДИЦИНСКОЙ ОШИБКИ

ШУШАНИК ГУКАСЯН
преподаватель кафедры гражданского права
Ереванского государственного университета,
кандидат юридических наук, доцент
г. Ереван, Республика Армения

ИЗАБЕЛ АБГАРЯН
председатель Комиссии по рассмотрению нарушений
профессиональной этики медицинских работников,
г. Ереван, Республика Армения

Цель статьи - изучение и анализ проблемы компенсации морального вреда, причиненного в результате медицинской ошибки, перспектив внедрения механизмов такой компенсации в Республике Армения, возможных рисков и путей их преодоления.

Для достижения данной цели в статье рассматриваются правовые нормы, регулирующие компенсацию морального вреда, а также анализируется решение Европейского суда по правам человека по делу «Ботоян против Армении» (жалоба № 5766/17), в котором также подчеркивается необходимость внедрения механизмов компенсации морального вреда, вызванного медицинской ошибкой.

В исследовании применяются методы анализа, синтеза, индукции и дедукции.

Основной вывод исследования заключается в том, что при разработке механизма компенсации морального вреда, причиненного медицинской ошибкой, необходимо поэтапно внедрить в Республике Армения систему обязательного страхования профессиональной ответственности медицинских работников. Также важно четко определить объем профессиональных обязанностей медицинских работников, неисполнение или ненадлежащее исполнение которых может служить основанием для компенсации морального вреда.

Кроме того, обосновано, что на начальном этапе разработка механизма компенсации морального вреда вследствие медицинской ошибки должна основываться на принципе вины. Обязанность по возмещению такого вреда должна возлагаться не на медицинское учреждение, а на конкретного медицинского работника. Также необходимо установить верхний предел денежной компенсации за моральный вред, а также ключевые критерии для определения этого предела.

Ключевые слова: *медицинская ошибка, моральный вред, моральные страдания, психическое расстройство, физические страдания, внедоговорная ответственность, возмещение вреда, причинитель вреда, потерпевший.*

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻՑ (ԱՐՑԱԽԻՑ) ԲՌՆԻ ՏԵՂԱՀԱՆՎԱԾ ԱՆՁԱՆՑ ՎԵՐԱԴԱՐՁԻ ԻՐԱՎՈՒՆՔԸ ԵՎ ՍԵՓԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԸ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ *

ՀՏԴ 341.1/.8 *DOI: 10.52063/25792652-2025.2.25-82*

ՍԵՐԳԵՅ ՂԱԶԻՆՅԱՆ
Երևանի պետական համալսարանի եվրոպական և միջազգային իրավունքի ամբիոնի և Հայաստանի ամերիկյան համալսարանի դասախոս, Երևանի պետական համալսարանի եվրոպական ուսումնասիրությունների կենտրոնի փորձագետ, ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
sergey.ghazinyan@ysu.am
ORCID: 0000-0003-2796-1322

2023 թ. Լեռնային Ղարաբաղի (Արցախի) բնակչության բռնի տեղահանությունը և նրանց իրավական կարգավիճակի վերաբերյալ խնդիրները առաջացրել են նրանց վերադարձի և սեփականության իրավունքների պահպանմանը վերաբերող մի շարք իրավական հարցեր:

Սույն հոդվածը նպատակ ունի վերլուծելու՝ Լեռնային Ղարաբաղի (Արցախի) բնակչության՝ վերը նշված իրավունքների բովանդակությունը և իրավական կարգավիճակով պայմանավորված՝ դրանց սահմանափակումների հնարավորությանն առնչվող հարցեր:

Որպես խնդիր դիտարկվում են թե՛ վերադարձի իրավունքի կիրառելիությունը հակամարտությունից հետո, թե՛ սեփականության իրավունքի ճանաչումը միջազգային և տարածաշրջանային իրավական հարթակներում:

Մարդու իրավունքների միջազգային փաստաթղթերի, Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի (այսուհետ՝ ՄԻԵԴ) նախադեպային իրավունքի և այլ համեմատելի իրավիճակների վերլուծությունը փաստում է, որ նշված իրավունքները չեն կարող սահմանափակվել իրավական կարգավիճակի հիմքով:

Վերադարձի և սեփականության իրավունքները ճանաչվում են որպես շարունակական իրավունքներ, որոնք ենթակա են պաշտպանության՝ անկախ իրավական կարգավիճակից: Հոդվածում հանգամանալից ներկայացված են նաև պետությունների պարտավորությունները և միջազգային մշտադիտարկման մեխանիզմների դերը դրանց երաշխավորման գործում:

Բացի իրավական փաստաթղթերի՝ բովանդակային և համեմատական վերլուծությունից, հոդվածում կիրառվել է նաև իրավական մոտեցումների՝ համադրված և դատական նախադեպերի՝ գործնական կիրառման գնահատում: Հետազոտությունը ներառում է նաև համատեքստային վերլուծություն՝ հակամարտությունից հետո ձևավորված իրավիճակային գործոններն արձանագրելու նպատակով:

* Հոդվածը ներկայացվել է 15.07.2025թ., գրախոսվել՝ 22.07.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.09.2025թ.:

Հիմնաբառեր՝ *Լեռնային Ղարաբաղ, բռնի տեղահանում, քաղաքացիություն, վերադարձի իրավունք, սեփականության իրավունք, ՄԻԵԴ, միջազգային իրավունք, փախստական, պաշտպանության միջոցներ:*

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ուսումնասիրությունները վկայում են, որ Լեռնային Ղարաբաղում (Արցախ) մարդու իրավունքների բազմաթիվ խախտումների և ռազմական հանցագործությունների համար չկրելով ոչ մի պատասխանատվություն՝ Ադրբեջանը 2023 թ. սեպտեմբերի 19-ին շարունակել է իր ցեղասպանական քաղաքականությունը՝ հասնելով Արցախի ամբողջական հայաթափմանը: Այդ ամենի հետևանքով 120.000 էթնիկ հայեր տեղահանվում են Հայաստան (Ավետիք Հարությունյան, Սոնա Հայրապետյան. Արցախի Հանրապետության շրջափակումը, հայաթափումը և միջազգային իրավունքը):

Լեռնային Ղարաբաղից բռնի տեղահանված անձանց կողմից ՀՀ քաղաքացիություն ձեռք բերելուն առնչվող մտահոգությունների շարքում է եղել այն հարցը, թե ինչպես կարող է քաղաքացիություն ձեռք բերելը ազդել Լեռնային Ղարաբաղ վերադարձի իրավունքի և սեփականության իրավունքի վրա: Հետևաբար՝ սույն իրավական վերլուծության շրջանակում այս խնդիրը դիտարկելով որպես Լեռնային Ղարաբաղից բռնի տեղահանված անձանց իրավական կարգավիճակի վրա ազդեցություն ունեցող հանգամանք՝ անհրաժեշտ է դարձել դրա շուրջ ուսումնասիրություն իրականացնել:

Վերլուծությունը ներառում է ՄԻԵԴ նախադեպային իրավունքի, մարդու իրավունքների միջազգային կարգավորումների, միջազգային մարդասիրական իրավունքի, գործնականում այլ հետկոնֆլիկտային տարածաշրջաններում նմանատիպ դեպքերի համեմատական վերլուծություն՝ բացահայտելու բռնի տեղահանված բնակչության իրավունքների երաշխավորման փորձը: Այն նպատակ ունի ներկայացնելու միջազգային իրավունքի վերաբերելի կառուցակարգերի վերլուծության վրա հիմնված իրավական եզրակացություն՝ աջակցելու Լեռնային Ղարաբաղից բռնի տեղահանված անձանց իրավական կարգավիճակի շուրջ վերը նշված խնդիրների լուծմանը:

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻՑ ԲՌՆԻ ՏԵՂԱՀԱՆՎԱԾ ԱՆՁԱՆՑ ՎԵՐԱԴԱՐՁԻ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

Վերադարձի իրավունքը միջազգային իրավունքում հաստատված սկզբունք է, որը հաճախ կիրառվում է տեղահանված բնակչության, այդ թվում՝ փախստականների և այլ խմբերի համատեքստում, որոնք ստիպված են եղել լքել իրենց տները հակամարտությունների, հետապնդումների կամ այլ մարտահրավերների պատճառով: Վերադարձի իրավունքը հստակորեն արձանագրվում է առանցքային միջազգային իրավական փաստաթղթերում: Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիրը երաշխավորում է, որ յուրաքանչյուր ոք ունի ցանկացած երկիր՝ ներառյալ իր երկիրը, լքելու, և իր երկիր վերադառնալու իրավունք (Մարդու իրավունքների համընդհանուր հրչակագիր, Հոդված 13): Այս սկզբունքը հետագայում վերահաստատվում է Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագրով (այսուհետ՝ ՔՔԻՄԴ), որտեղ սահմանվում է, որ ոչ ոք չի կարող կամայականորեն զրկվել իր երկիր մուտք գործելու իրավունքից (Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագիր, Հոդված 12):

Ինչպես բոլոր իրավունքների, այնպես էլ՝ վերադարձի իրավունքի արդյունավետ իրացման երաշխավորը պետք է հանդիսանա ներպետական իշխանությունը: Միակ

ճանապարհը, որով երկրները կարող են շեղվել այս պարտականությունից, ՔՔԻՄԴ-ով սահմանված ծայրահեղ հանգամանքներն են, օրինակ՝ ազգի կյանքին սպառնացող արտակարգ դրությունը, որը պետք է պաշտոնապես հայտարարվի: Այդուամենայնիվ, նույնիսկ այս իրավիճակներում պետությունները պետք է ապահովեն, որ իրենց գործողությունները չխախտեն միջազգային իրավունքով նախատեսված իրենց մյուս պարտավորությունները և չառաջացնեն խտրականություն ռասայի, մաշկի գույնի, սեռի, լեզվի, կրոնի կամ սոցիալական ծագման հիման վրա:

Մարդու իրավունքների կոմիտեն ներկայացրել է ընդհանուր մեկնաբանություն ՔՔԻՄԴ վերաբերելի դրույթի՝ 12-րդ հոդվածի 4-րդ մասի վերաբերյալ: Մասնավորապես, այն արձանագրում է, որ անձի՝ սեփական երկիր մուտք գործելու իրավունքը ճանաչում է տվյալ երկրի հետ անձի հատուկ հարաբերությունները: Դա ենթադրում է սեփական երկրում մնալու իրավունք: Այն ներառում է ոչ միայն սեփական երկիրը լքելուց հետո վերադառնալու իրավունքը, այլ նաև անձին առաջին անգամ իր երկիր գալու իրավունք տալը, եթե նա ծնվել է երկրից դուրս: Վերադարձի իրավունքը ենթադրում է այլ երկրներ բնակչության բռնի տեղահանության կամ զանգվածային արտաքսման արգելք:

Ըստ Մարդու իրավունքների կոմիտեի մեկնաբանության՝ ՔՔԻՄԴ 12-րդ հոդվածի 4-րդ մասի ձևակերպումը չի տարբերում քաղաքացիներին և օտարերկրացիներին («ոչ ոք»): Այսպիսով՝ այս իրավունքից օգտվելու հնարավորություն ունեցող անձինք կարող են նույնացվել միայն «իր սեփական երկիրը» արտահայտության իմաստը մեկնաբանելով: «Իր սեփական երկրի» շրջանակն ավելի լայն է, քան «իր ազգության երկիր» հասկացությունը: Այն չի սահմանափակվում ֆորմալ առումով քաղաքացիությամբ, այսինքն՝ ծննդյան պահին կամ շնորհման արդյունքում ձեռք բերված քաղաքացիությամբ: Այն ընդգրկում է առնվազն այն անհատներին, որոնք տվյալ երկրի հետ իրենց հատուկ կապերի կամ պահանջների պատճառով չեն կարող համարվել «պարզապես օտարերկրացիներ»:

Ավելին՝ 12-րդ հոդվածի 4-րդ մասը թույլ է տալիս ավելի լայն մեկնաբանություն, որը կարող է ներառել երկարաժամկետ բնակիչների այլ կատեգորիաներ՝ չսահմանափակվելով քաղաքացիություն չունեցող անձանցով, որոնք կամայականորեն զրկված են նման բնակության երկրի քաղաքացիություն ձեռք բերելու իրավունքից: Քանի որ այլ գործոնները որոշակի հանգամանքներում կարող են հանգեցնել անձի և երկրի միջև սերտ և երկարատև կապերի հաստատմանը. մասնակից պետություններն իրենց զեկույցներում պետք է ներառեն տեղեկատվություն մշտական բնակիչների՝ իրենց բնակության երկիր վերադառնալու իրավունքների մասին:

Ոչ մի դեպքում չի կարելի անձին կամայականորեն զրկել սեփական երկիր մուտք գործելու իրավունքից: Այս համատեքստում կամայականության հայեցակարգին հղումը նպատակ ունի ընդգծելու, որ այն վերաբերում է պետության բոլոր գործողություններին՝ օրենսդրական, վարչական և դատական բնույթի: Մարդու իրավունքների կոմիտեն արձանագրել է, որ քիչ են, եթե այդպիսիք կան, այնպիսի հանգամանքները, որոնց դեպքում սեփական երկիր մուտք գործելու իրավունքից զրկելը կարող է ողջամիտ լինել: Մասնակից պետությունը չպետք է անձին քաղաքացիությունից զրկելով կամ անձին երրորդ երկիր վտարելով կամայականորեն արգելի այդ անձին վերադառնալ իր երկիր (Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագրի 12-րդ հոդվածի վերաբերյալ Մարդու իրավունքների կոմիտեի թիվ 27 ընդհանուր մեկնաբանությունները, պարբերություններ 19-21):

Ուստի՝ ՔՔԻՄԴ-ի համաձայն՝ վերադարձի իրավունքը կախված չէ անձի իրավական կարգավիճակից: Յուրաքանչյուր անհատ, որ պահպանել է «իսկական և արդյունավետ կապեր» խնդրո առարկա տարածքների հետ, պետք է օգտվի վերադարձի իրավունքից՝ անկախ նրանից՝ նա փախստակա՞ն է, այսինքն՝ հալածանքներից փախա՞ծ, թե՞ այլ իրավական կարգավիճակ ունեցող անձ:

Հատկանշական է, որ իրավունք ունեն ոչ միայն նրանք, ովքեր ի սկզբանե լքել են տարածքը, այլ նաև նրանց ժառանգները, քանի դեռ նրանք համապատասխան կապեր են պահպանել այդ տարածքի հետ: Իրավունքը պահպանվում է նույնիսկ այն դեպքում, երբ տարածքի նկատմամբ ինքնիշխանությունը վիճարկվում է կամ փոխվել է (Վերադարձի իրավունքի վերաբերյալ «Human Rights Watch»-ի դիտարկումներ):

Ամփոփելով նշենք, որ Մարդու իրավունքների կոմիտեի՝ քննարկվող ընդհանուր մեկնաբանությունը և մասնավորապես՝ «սեփական երկրի» ընդգրկուն մեկնաբանությունը միտված է պաշտպանելու բոլոր նրանց վերադարձի իրավունքը, ովքեր «հատուկ կապեր» ունեն որևէ երկրի հետ: Այդ անձինք նրանք են, ովքեր չեն կարող համարվել «պարզապես օտարերկրացիներ»: Մարդու իրավունքների կոմիտեն նշել է, որ տարածքը «սեփական երկիր» է համարվում այն դեպքում, երբ «անհատը, որը տվյալ երկրի հետ իր հատուկ կապերի կամ հավակնությունների պատճառով չի կարող պարզապես օտարերկրացի համարվել», և այդ տարածքի հետ ունի «իսկական և արդյունավետ կապեր»:

«Իսկական և արդյունավետ կապը» «սեփական երկրի» հետ կարող է կազմված լինել տարբեր տարրերից՝ ներառյալ լեզուն, երկարաժամկետ բնակությունը, մշակութային ինքնությունը, ընտանեկան կապերը և այլն: Այն չի կարող սահմանափակվել միայն մշտական բնակության վայրով: «Սեփական երկիրը» ենթադրում է կապերի ավելի լայն շրջանակներ, որոնք միասին կազմում են «իսկական և արդյունավետ կապ»: Այն թույլ է տալիս իրենց երկրից դուրս գտնվողներին առաջին անգամ վերադառնալ, նույնիսկ եթե նրանք ծնվել են այլ վայրում և առաջին անգամ են մտնելու այդ երկիր, քանի որ նրանք պահպանել են «իսկական և արդյունավետ կապ» երկրի հետ:

Վերադարձի իրավունքն արձանագրվում է նաև **Աշխատանքի միջազգային կազմակերպության Բնիկ և ցեղային ժողովուրդների թիվ 169** կոնվենցիայով: Այն արձանագրում է, որ հնարավորության դեպքում այդ ժողովուրդները պետք է իրավունք ունենան վերադառնալու իրենց ավանդական հողերը այն պահին, երբ տեղահանության հիմքերը դադարեն գոյություն ունենալ (Աշխատանքի միջազգային կազմակերպության Բնիկ և ցեղային ժողովուրդների թիվ 169 կոնվենցիա, Հոդված 16):

Միավորված ազգերի կազմակերպության **Բնիկ ժողովուրդների իրավունքների մասին հռչակագրի** համաձայն՝ բնիկ ժողովուրդները չպետք է բռնի հեռացվեն իրենց հողերից կամ տարածքներից: Ոչ մի վերաբնակեցում չպետք է տեղի ունենա առանց համապատասխան բնիկ ժողովուրդների ազատ, նախնական և տեղեկացված համաձայնության և արդար փոխհատուցման վերաբերյալ համաձայնությունից հետո և, հնարավորության դեպքում, վերադարձի տարբերակով (Միավորված ազգերի կազմակերպության բնիկ ժողովուրդների իրավունքների մասին հռչակագիր, Հոդված 10):

Ի լրումն մարդու իրավունքների վկայակոչված հիմնարար փաստաթղթերի՝ վերադարձի իրավունքը պաշտպանվում է միջազգային մարդասիրական իրավունքով: Ժնևի չորրորդ կոնվենցիան և դրա լրացուցիչ արձանագրությունները վերաբերում են զինված հակամարտությունների ժամանակ քաղաքացիական անձանց նկատմամբ վերաբերմունքին: Այն ընդգծում է տեղահանված անձանց իրավունքները հարգելու և ռազմական գործողությունների դադարեցման դեպքում նրանց վերադարձը հեշտացնելու անհրաժեշտությունը (Պատերազմի ժամանակ քաղաքացիական բնակչության պաշտպանության մասին կոնվենցիա, Հոդված 45):

Միջազգային փորձի ուսումնասիրությունը վկայում է, որ գործնականում վերադարձի իրավունքի իրականացումը մեծապես տատանվում է՝ կախված համատեքստից: Որոշ հայտնի դեպքեր ցույց են տալիս և՛ հաջողությունները, և՛ մարտահրավերները այս իրավունքի իրացման հարցում: Մասնավորապես՝ պաղեստինցի փախստականների վերադարձի իրավունքը իսրայելա-պաղեստինյան

հակամարտության կենտրոնական խնդիրն է: **Միավորված ազգերի կազմակերպության Գլխավոր ասամբլեայի 1948-ի 194 (III)** բանաձևը հստակորեն նշում է, որ փախստականներին, որոնք ցանկանում են վերադառնալ իրենց տները և խաղաղ ապրել իրենց հարևանների հետ, պետք է թույլատրեն դա անել (Միավորված ազգերի կազմակերպության Գլխավոր ասամբլեայի 1948-ի 194 (III) բանաձև): Չնայած դրան՝ խնդիրը մնում է չլուծված, քանի որ միլիոնավոր պաղեստինցի փախստականներ և նրանց ժառանգները դեռևս փնտրում են կայուն լուծում (Պաղեստինի ժողովրդի վերադարձի իրավունքը, ՄԱԿ հետազոտություն):

Մեկ այլ իրավիճակում, Բոսնիական պատերազմից հետո (1992–1995թթ.) Բոսնիա և Հերցեգովինայում խաղաղության ընդհանուր շրջանակային համաձայնագիրը (Դեյթոնի հռչակագիր) ներառում էր տեղահանվածների վերադարձի դրույթներ: Միջազգային կազմակերպությունների աջակցությամբ իրականացվող գործընթացը նպաստեց բազմաթիվ տեղահանված բոսնիացիների, խորվաթների և սերբերի վերադարձին իրենց նախապատերազմյան տները, թեև սեփականության վերադարձի և էթնիկական լարվածության հետ կապված մարտահրավերները շարունակվում էին (Բոսնիա և Հերցեգովինայում խաղաղության ընդհանուր շրջանակային համաձայնագիրը (Դեյթոնի հռչակագիր)):

Միջազգային պրակտիկան ընդգծում է վերադարձի համար բարենպաստ պայմանների ստեղծման կարևորությունը՝ ներառյալ անվտանգության երաշխիքները, ենթակառուցվածքների վերակառուցումը և հաշտեցման ջանքերը: Այն նաև ընդգծում է տեղահանման հիմնական պատճառները լուծելու և վերադարձի կամավոր և տեղեկացված լինելու անհրաժեշտությունը: Պետությունները և միջազգային դերակատարները ընդհանուր պատասխանատվություն ունեն՝ պաշտպանելու վերադարձի իրավունքը:

Վերադարձի իրավունքը Լեռնային Ղարաբաղի համատեքստում ներկայացնում է եզակի մարտահրավերներ և բարդություններ, որոնք արմատավորված են տասնամյակների հակամարտությունների, էթնիկ ատելության, տարածքային վերահսկողության փոփոխման և մարդկանց զանգվածային տեղահանության վրա: Հաշվի առնելով, որ յուրաքանչյուր դեպք անհատական հանգամանքների միասնություն է, համեմատական վերլուծությունը միջազգային այլ իրավիճակների հետ կարող է ունենալ ոչ ամբողջական վերաբերելիություն:

Լեռնային Ղարաբաղից բռնի տեղահանված անձանց վերադարձի իրավունքն ամրագրված է ոլորտի փաստաթղթերով, մասնավորապես՝ **Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրով և ՔՔՄԻԴ-ով**: «Հայաստանն ընդդեմ Ադրբեջանի» գործով Արդարադատության միջազգային դատարանի՝ (այսուհետ՝ ԱՄԴ) ժամանակավոր միջոցներ կիրառելու որոշումը (17 նոյեմբերի 2023թ.) անդրադառնում է Լեռնային Ղարաբաղից բռնի տեղահանված էթնիկ հայերի վերադարձի իրավունքին վերաբերող հիմնական խնդիրներին: Դատարանի վերլուծությունը ընդգծում է պետությունների պարտավորությունները՝ պաշտպանելու և հարգելու տեղահանված բնակչության իրավունքները՝ միջազգային իրավունքի համաձայն՝ ներառյալ՝ իրենց տները ապահով և արժանապատիվ վերադառնալու նրանց իրավունքը:

Ադրբեջանը հայտարարություններ է արել հայ բնակչության վերադարձը Լեռնային Ղարաբաղ ապահովելու մասին, սակայն այդ խոստումները թերահավատության են բախվում առաջադրված նախապայմանների, պատմական դժգոհությունների, անվտանգության մտահոգությունների և տեղահանվածների անվտանգ, կամավոր և արժանապատիվ վերադարձը երաշխավորող մեխանիզմների բացակայության պատճառով:

ԱՄԴ-ն ընդգծել է Ադրբեջանի պարտավորությունը՝ զերծ մնալու գործողություններից, որոնք կխոչընդոտեն տեղահանված հայերի վերադարձը Լեռնային Ղարաբաղ: Սա ներառում է խտրականության բացառումը և տեղահանված անձանց իրավունքների պաշտպանությունը, մասնավորապես՝ նրանց՝

անվտանգության, սեփականության և մշակութային ինքնության իրավունքները: Դատարանը նաև ընդգծել է, որ վերադարձի գործընթացը պետք է համապատասխանի միջազգային իրավունքի չափանիշներին՝ ներառյալ կամավորությունը և անվտանգ ու կայուն վերադարձի համար անհրաժեշտ պայմանների ապահովումը:

Իր հիմնավորման մեջ ԱՄԴ-ն ընդգծել է Ռասայական խտրականության բոլոր ձևերի վերացման միջազգային կոնվենցիայի կիրառելիությունը այս համատեքստում: Դատարանը նշել է, որ Ադրբեջանը պետք է կանխի և հասցեագրի ցանկացած խտրական պրակտիկա կամ հռետորաբանություն, որը կարող է խոչընդոտել էթնիկ հայերի վերադարձը: Բացի այդ, այն ընդգծել է, որ վստահությունը վերականգնելու և տեղահանված բնակչության անվտանգությունը ապահովելու անհրաժեշտությունը:

ԱՄԴ-ը նաև ճանաչել է հակամարտության ավելի լայն համատեքստը և պատմական դժգոհությունները հայերի և ադրբեջանցիների միջև: Թեև Դատարանի որոշումը կենտրոնանում է ժամանակավոր միջոցների վրա, այն ընդգծում է միջազգային վերահսկողության կարևորությունը վերադարձի գործընթացը հեշտացնելու և միջազգային իրավական չափանիշներին համապատասխանությունն ապահովելու համար:

Լեռնային Ղարաբաղից բռնի տեղահանված անձանց վերադարձի իրավունքի տեսանկյունից այս որոշումն ունի հիմնարար նշանակություն, քանի որ այն սահմանում է հստակ իրավական դաշտ տեղահանված էթնիկ հայերի՝ Լեռնային Ղարաբաղ վերադառնալու իրավունքներին անդրադառնալու համար: Այնուամենայնիվ, այս միջոցառումների գործնական իրականացումը մնում է մարտահրավեր, որը պահանջում է Ադրբեջանի կողմից համագործակցություն, արդյունավետ միջազգային մոնիթորինգ և խնդիրները լուծելու այլ մեխանիզմներ (Արդարադատության միջազգային դատարանի «Հայաստանն ընդդեմ Ադրբեջանի» գործով ժամանակավոր միջոցներ կիրառելու վերաբերյալ Արդարադատության միջազգային դատարանի 2023 թվականի նոյեմբերի 17-ի որոշում):

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻՑ ԲՌՆԻ ՏԵՂԱՀԱՆՎԱԾ ԱՆՁԱՆՑ ՍԵՓԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

Լեռնային Ղարաբաղից բռնի տեղահանված անձինք կորցրել են իրենց՝ սեփականության իրավունքով պատկանող անշարժ գույք՝ բնակարաններ, առանձնատներ, գյուղատնտեսական և արտադրական նշանակության հողեր, գործարաններ, արտադրամասեր և այլ սեփականության օբյեկտներ, որոնց նկատմամբ սեփականության իրավունքից բխող և որևէ իրավազորություն իրականացնելը սույն վերլուծության պահին եղել է անհնարին:

Հաշվի առնելով, որ Ադրբեջանը հանդիսանում է Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի (այսուհետ՝ ՄԻԵԿ) անդամ պետություն, նշված գույքի նկատմամբ Լեռնային Ղարաբաղից բռնի տեղահանված անձանց սեփականության իրավունքի վերականգնման շուրջ իրավական վերլուծությունն անհրաժեշտ է հիմնականում ծավալել ՄԻԵԿ-ի և ՄԻԵԴ նախադեպային իրավունքի շրջանակում:

ՄԻԵԴ-ն իր նախադեպային իրավունքում մեկնաբանել է ՄԻԵԿ Թիվ 1 արձանագրության 1-ին հոդվածով երաշխավորված սեփականության իրավունքը՝ որպես վերադարձի իրավունքի ասպեկտ, հատկապես այն դեպքերում, երբ խոսքը վերաբերում է տեղահանված բնակչության սեփականության իրավունքին: Քննարկվող դրույթը, մասնավորապես, ամրագրում է, որ յուրաքանչյուր ֆիզիկական կամ իրավաբանական անձ ունի իր գույքից անարգել օգտվելու իրավունք: Ոչ ոք չի կարող զրկվել իրեն պատկանող գույքից՝ բացառությամբ ի շահ հանրության, և այն պայմաններով, որոնք նախատեսված են օրենքով ու միջազգային իրավունքի

ընդհանուր սկզբունքներով (Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիա, Թիվ 1 արձանագրության 1-ին հոդված):

Բռնի տեղահանության համատեքստում սեփականության իրավունքը ՄԻԵԴ-ի կողմից մեկնաբանվել է որպես գույքային իրավունքների վերականգնման կամ փոխհատուցման երաշխիք, ինչը կարող է անուղղակիորեն աջակցել վերադարձի իրավունքին: Մասնավորապես, ՄԻԵԴ-ն իր նախադեպային իրավունքում ընդհանուր առմամբ չի դիտարկել տեղահանված անձանց կողմից այլ երկրում քաղաքացիություն ձեռք բերելը որպես, ՄԻԵԿ Թիվ 1 արձանագրության 1-ին հոդվածի համաձայն, նրանց սեփականության իրավունքի վրա ազդող որոշիչ գործոն: Դատարանի ուշադրության կենտրոնում հիմնականում եղել են սեփականության իրավունքի, հասանելիության և արդյունավետ պաշտպանության միջոցների շարունակականությունը, այլ ոչ թե տեղահանված բնակչության իրավական կարգավիճակը:

Այսպես՝ *Լուիզոդուն ընդդեմ Թուրքիայի* գործով, որի շրջանակում ՄԻԵԴ-ն առաջին անգամ քննարկում է տեղահանված անձանց՝ իրենց տան և գույքի նկատմամբ հարգանքի իրավունքի հարցը, արձանագրվել է, որ, չնայած թուրքական կառավարության այն փաստարկներին, որ տարածքն այժմ գտնվում է Հյուսիսային Կիպրոսի Թուրքական Հանրապետության իրավասության ներքո, Թուրքիան իրականացնում է արդյունավետ վերահսկողություն տարածքի նկատմամբ և պատասխանատու է իրավունքի խախտման համար: Դատարանը հաստատել է, որ դիմումատուի տեղահանությունը չի զրկել նրան իր սեփականության իրավունքներից և պատասխանատվության է ենթարկել Թուրքիային՝ դիմումատուին սեփականության իրավունքով պատկանող գույքի տնօրինումն արգելելու համար: Այս վճիռը հատկապես վերաբերելի է, քանի որ սահմանում է, որ երկարատև տեղահանությունը չի խզում իրավական կապը տեղահանված անձանց և նրանց սեփականությամբ պատկանող գույքի միջև: Սա կարևոր արձանագրում է, որը կիրառելի է Լեռնային Ղարաբաղից բռնի տեղահանված բնակչության համար:

Ավելին՝ *Լուիզոդուն ընդդեմ Թուրքիայի* գործով դիմումատուի՝ Կիպրոսի հունական քաղաքացիությունը և Հյուսիսային Կիպրոսի Թուրքական Հանրապետության տարածքից դուրս բնակվելը չի ազդել նրա սեփականության իրավունքների վրա: Դատարանը ընդգծել է, որ սեփականության իրավունքները չեն մարվում տեղահանման կամ երկարատև բացակայությամբ, նույնիսկ եթե դիմումատուն ձեռք է բերում կամ ունի այլ երկրի քաղաքացիություն (*Լուիզոդուն ընդդեմ Թուրքիայի* (ըստ էության քննություն)):

Մենթեշը և այլք ընդդեմ Թուրքիայի գործով քուրդ գյուղացիները տեղահանվել են ռազմական գործողությունների պատճառով, իսկ նրանց տներն ու ունեցվածքը ավերվել են թուրքական ուժերի կողմից: Դիմումատուները պնդում էին, որ իրենց մերժել են վերադառնալ իրենց բնակության վայր և զրկել են իրենց ունեցվածքը հետ պահանջելու հնարավորությունից: ՄԻԵԴ-ը համարել է, որ Թուրքիան խախտում է դիմումատուների սեփականության իրավունքը՝ նշելով, որ գույքի ոչնչացումը և իրավական պաշտպանության արդյունավետ միջոցների բացակայությունը հանդիսանում է դիմումատուների իրավունքների խախտում:

Լրացնելով՝ հարկ է նշել, որ *Մենթեշը և այլք ընդդեմ Թուրքիայի* գործում քուրդ գյուղացիների տեղահանությունը և նրանց ունեցվածքին հասանելիության բացակայությունը հիմնական խնդիրներն էին, սակայն նրանց քաղաքացիությունը կամ այլ երկրում քաղաքացիություն ձեռք բերելը չեն ներկայացվել որպես սեփականության իրավունքի վրա ազդող գործոններ: ՄԻԵԴ-ն ընդգծել է պետության պարտավորությունները՝ հարգելու և վերականգնելու սեփականության իրավունքը՝ անկախ տեղահանված բնակչության իրավական կարգավիճակից (Մենթեշը և այլք ընդդեմ Թուրքիայի (ըստ էության քննություն) 1997):

Սարգսյանն ընդդեմ Ադրբեջանի գործով դիմումատուն՝ Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության ժամանակ տեղահանված էթնիկ հայը, չի կարողացել վերադառնալ

Գյուլիստան գյուղում գտնվող իր տուն: Նա պնդել է, որ Ադրբեջանի՝ իր վերադարձը և սեփականության հասանելիությունը թույլ չտալը խախտում է ՄԻԵԿ-ով երաշխավորված իր իրավունքները: ՄԻԵԴ-ն արձանագրել է դիմումատուի՝ սեփականության իրավունքների մնայուն բնույթը՝ չնայած տասնամյակների տեղահանմանը, և ընդգծել, որ Ադրբեջանը պարտավոր է ստեղծել պայմաններ, որոնք կապահովեն անվտանգ վերադարձ կամ արդյունավետ պաշտպանության միջոցներ, ինչպիսին է փոխհատուցումը: Վճիռն ուղղակիորեն առնչվում է Լեռնային Ղարաբաղից տեղահանված հայերի իրավունքների վերաբերյալ սույն հոդվածում ներկայացված վերլուծությանը, քանի որ այն վերահաստատում է այն սկզբունքը, որ հակամարտությունների հետևանքով առաջացած տեղահանությունները չեն ժխտում սեփականության իրավունքները: Ավելին՝ գույքի հասանելիության խոչընդոտների հետևանքով առաջացած իրավունքի շարունակական խախտումը թույլ չի տալիս այդ իրավունքի վերականգնման համար սահմանել որևէ կոնկրետ ժամկետ: Օրինակ՝ կոնկրետ դեպքում սեփականության իրավունքի ճանաչում և դրա վերականգնման պահանջ է ներկայացվել շուրջ երկու տասնամյակ անց:

Անդրադառնալով սույն հետազոտությանը վերաբերող կոնկրետ խնդրին՝ անհրաժեշտ է նկատել, որ *Սարգսյանն ընդդեմ Ադրբեջանի* գործով դիմումատուի՝ Գյուլիստանից տեղահանումը և հետագա բնակությունը Հայաստանում չեն դիտարկվել որպես նրա սեփականության իրավունքները սահմանափակելու հիմքեր: Չանաչելով դիմումատուի *Հայաստանի քաղաքացի* իրավական կարգավիճակը՝ ՄԻԵԴ-ը կենտրոնացել է նրա վերադարձի համար պայմաններ ստեղծելու կամ փոխհատուցում տրամադրելու համար Ադրբեջանի պարտավորությունների վրա (Սարգսյանն ընդդեմ Ադրբեջանի (ըստ էության քննություն) 2015):

Չիրագովը և այլք ընդդեմ Հայաստանի գործով Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության ընթացքում Լաչինից տեղահանված Ադրբեջանի քաղաքացի, ազգութամբ քուրդ դիմումատուները խնդրել են փոխհատուցել իրենց ունեցվածքը: ՄԻԵԴ-ը նախ արձանագրել է, որ գանգատի քննության ժամանակահատվածում Հայաստանը արդյունավետ վերահսկողություն է իրականացրել տարածաշրջանի նկատմամբ և պատասխանատվություն է կրում վերադարձի համար պայմաններ ստեղծելու կամ համարժեք փոխհատուցում չտրամադրելու համար: *Չիրագովը և այլք ընդդեմ Հայաստանի* գործով ՄԻԵԴ-ը դիմումատուների քաղաքացիությունը չի համարել ազդող գործոն, որը կարող է փոխել նրանց սեփականության կամ փոխհատուցման իրավունքը: (Չիրագովը և այլք ընդդեմ Հայաստանի (ըստ էության քննություն) 2015):

Քերիմովան և այլք ընդդեմ Ռուսաստանի գործով դիմումատուները տեղահանվել են Չեչնիայի Հանրապետությունից ռազմական գործողությունների և իրենց տների ենթադրյալ ավերման պատճառով: Նրանք պնդում էին, որ ռուսական իշխանությունները չեն կարողացել ապահովել իրենց վերադարձը կամ փոխհատուցել իրենց կորուստները: ՄԻԵԴ-ը ճանաչել է Ռուսաստանի պարտավորությունը՝ նպաստելու վերադարձին և տրամադրելու գույքի կորստի փոխհատուցում՝ վերահաստատելով սեփականության իրավունքի կարևոր նշանակությունը հետկոնֆլիկտային վերականգնման գործընթացում (Քերիմովան և այլք ընդդեմ Ռուսաստանի (ըստ էության քննություն) 2011):

Ուստի՝ ՄԻԵԴ-ն իր նախադեպային իրավունքում դրսևորում է հետևողական մոտեցում տեղահանված բնակչության սեփականության իրավունքների պաշտպանության համար: Այն ընդգծում է անդամ պետությունների պարտավորությունները՝ հնարավորության դեպքում երաշխավորելու արդյունավետ վերադարձը և տրամադրելու փոխհատուցում կամ տրամադրելու փոխհատուցում, եթե վերադարձն անհնարին է: Այս նախադեպերը կարևոր նշանակություն ունեն Լեռնային Ղարաբաղից բռնի տեղահանված հայերի իրավունքների շրջանակում և

գնահատելու՝ Ադրբեջանի կողմից միջազգային իրավունքով, մասնավորապես՝ ՄԻԵԿ-ով ստանձնած պարտավորությունների կատարումը:

Սույն վերլուծության իմաստով կարևոր է գնահատել նաև ՄԻԵԿ Թիվ 1 արձանագրության 1-ին հոդվածով պաշտպանվող «սեփականության» շրջանակը: Այսպես, ՄԻԵԴ նախադեպային իրավունքի համաձայն՝ Թիվ 1 արձանագրության 1-ին հոդվածն, ըստ էության, երաշխավորում է դասական իմաստով սեփականության իրավունքը: Այնուամենայնիվ, «տիրապետում» («possession») հասկացությունն ունի ինքնավար նշանակություն, որը չի սահմանափակվում գրանցված սեփականության իրավունքով: ՄԻԵԴ նախադեպային իրավունքի վերլուծությունը վկայում է, որ նման իրավիճակներում դատարանի կողմից գնահատման հիմնական առարկան է գույքի «տիրապետումը»: Ընդ որում, այդ ընթացքում ՄԻԵԴ-ը կաշկանդված չէ ներպետական օրենսդրության կարգավորումներով:

Մասնավորապես, *Դողանը և այլք ընդդեմ Թուրքիայի* գործով ՄԻԵԴ-ը վկայակոչել է «սեփականություն» բառի ինքնավար նշանակությունը: Ի պատասխան Կառավարության այն փաստարկի, որ դիմումատուները ցույց չեն տվել, որ իրենք սեփականության իրավունք ունեն և, հետևաբար, չեն կարող պատշաճ կերպով համարվել Թիվ 1 արձանագրության 1-ին հոդվածի խախտման զոհ, ՄԻԵԴ-ը գնահատել է, որ սեփականության իրավունքի վկայականների բացակայությունը խնդիր չէ: Դատարանը գտել է, որ իրենից չի պահանջվում որոշել, թե արդյոք սեփականության իրավունքի վկայականների բացակայության դեպքում դիմումատուները թուրքական օրենսդրության համաձայն ունեն սեփականության իրավունքներ: Փոխարենը սահմանեց այն հարցը, թե, արդյո՞ք, դիմումատուների կողմից իրականացվող ընդհանուր տնտեսական գործունեությունը «տիրապետում» է (Դողանը և այլք ընդդեմ Թուրքիայի (ըստ էության քննություն) 2004):

Տեղահանված անձանց առնչվող մեկ այլ՝ *Սագինաձեն և այլք ընդդեմ Վրաստանի* գործով ՄԻԵԴ-ն արձանագրել է, որ, նույնիսկ գրանցված սեփականության իրավունքի բացակայության դեպքում, դիմումատուի կողմից քոթեջի տնօրինումը ավելի քան 10 տարի շարունակ, կարող է Թիվ 1 Արձանագրության 1-ին հոդվածի նպատակների տեսանկյունից համարվել «տիրապետում»: Այդ տեսանկյունից անհրաժեշտ է հաշվի առնել «տիրապետման» բարեխիղճ բնույթը, ինչպես նաև իշխանությունների կողմից ակնհայտ հանդուրժողականությունը և տարբեր իրավական ակտերի ընդունումը, որոնք հաստատում են ներքին տեղահանված անձանց իրավունքները բնակարանային ոլորտում և դրանց պաշտպանության ամուր երաշխիքներ (Սագինաձեն և այլք ընդդեմ Վրաստանի (ըստ էության քննություն) 2010):

Ուստի՝ ՄԻԵԴ նախադեպային իրավունքով ձևավորված դիրքորոշման համաձայն՝ Թիվ 1 արձանագրության 1-ին հոդվածի համաձայն սեփականության իրավունքը կապված է սեփականությունից օգտվելու, այն տնօրինելու և սեփականության իրավունքն իրացնելու կարողության հետ: Այն պարտադիր կերպով չի ենթադրում սեփականության պաշտոնական գրանցում, այլ գնահատում է դիմումատուի կողմից խնդրո առարկա գույքի «տիրապետման» հարցը: Տեղահանված անձանց իրավական կարգավիճակը կամ քաղաքացիությունը, ներառյալ այլ երկրում քաղաքացիություն ստանալը, չի սահմանափակում այդ իրավունքը կամ զրկում դրանից (Տեղահանված անձանց տիրապետման իրավունքի իրացման հարցի շուրջ ՄԻԵԴ նախադեպային իրավունքի համապարփակ վերլուծություն է ներկայացված *Ներքին տեղահանված անձանց պաշտպանությունը Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի և Եվրոպայի խորհրդի այլ չափանիշների համաձայն* ձեռնարկում:):

Սույն հարցի քննարկման շրջանակում անհրաժեշտ է անդրադառնալ նաև Միավորված ազգերի կազմակերպության Փախստականների և տեղահանված անձանց բնակարանների և գույքի վերադարձի վերաբերյալ սկզբունքներին

(այսուհետ՝ Պինհեյրոյի սկզբունքներ) (Միավորված ազգերի կազմակերպության Փախստականների և տեղահանված անձանց բնակարանների և գույքի վերադարձի վերաբերյալ սկզբունքներ):[1] Այս փաստաթուղթն ընդգծում է տեղահանված բնակչության գույքի և վերադարձի իրավունքների հետ կապված իրավիճակների շուրջ կարևոր իրավական շրջանակ: Այս սկզբունքները սահմանում են տեղահանված անձանց՝ իրենց տներ վերադառնալու իրավունքների պաշտպանության, կորցրած գույքի փոխհատուցման կամ փոխհատուցման և սեփականությունից կամ հողի սեփականությունից կամայական զրկվելուց պաշտպանվելու կարևորությունը:

Պինհեյրոյի սկզբունքների համաձայն՝ պետությունները պարտավոր են պայմաններ ստեղծել կայուն վերադարձի համար՝ ներառյալ բնակարանների, գույքի և ապրուստի միջոցների վերականգնումը: Տեղահանված անձինք չպետք է ենթարկվեն խտրականության՝ օգտվելով այդ իրավունքներից՝ անկախ նրանց իրավական կարգավիճակից կամ ազգությունից: Պինհեյրոյի սկզբունքներն ամրապնդում են այն տեսակետը, որ սեփականության պաշտպանությունը և վերադարձի իրավունքը փոխկապակցված տարրեր են, որոնք պետք է պահպանվեն՝ տեղահանված բնակչության համար արդարություն և կայունություն ապահովելու համար:

ԵԶՐԱՀԱՆԳՈՒՄՆԵՐ

Ամփոփելով վերլուծությունը՝ կարող ենք հաստատել, որ Լեռնային Ղարաբաղից բռնի տեղահանված անձինք ունեն վերադարձի անօտարելի իրավունք, որը չի կարող սահմանափակվել իրավական կարգավիճակի հիմքով: Վերադարձի իրավունքն ունի միջազգային իրավունքի ուժով երաշխավորված բնույթ՝ հիմնված լինելով ինչպես Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրի և Քաղաքացիական ու քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագրի վրա, այնպես էլ՝ Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի և համապատասխան դատական պրակտիկայի վրա:

Արդարադատության միջազգային դատարանի՝ 2023թ. ընդունած ժամանակավոր միջոցների վերաբերյալ որոշումը հստակորեն արձանագրում է Ադրբեջանի՝ վերադարձի իրավունքը հարգելու և ապահովելու միջազգային պարտավորությունը: Սակայն տեղահանված անձանց վերադարձի արդյունավետ իրացման տեսանկյունից շարունակում են պահպանվել մի շարք մտահոգիչ խոչընդոտներ, ինչը հավաստվում է նաև Հայաստանի կողմից ժամանակավոր պաշտպանության երկարացմամբ մինչև 2025 թվականի վերջը:

Մյուս կողմից, ՄԻԵԴ նախադեպային իրավունքը միանշանակորեն հաստատում է, որ սեփականության իրավունքի ճանաչումը չի կարող պայմանավորված լինել ոչ իրավական կարգավիճակով, ոչ էլ քաղաքացիության փոփոխությամբ: Ըստ Թիվ 1 արձանագրության 1-ին հոդվածի մեկնաբանության՝ «սեփականության» ներառական ըմբռնումն ընդգրկում է նաև փաստացի տիրապետումը, իսկ դրա պաշտպանության իրավունքը տարածվում է բոլոր այն անձանց վրա, ովքեր կապ են պահպանել գույքի հետ՝ անկախ գրանցման փաստից կամ քաղաքացիական պատկանելությունից:

Ելնելով վերոգրյալից՝ հստակ է, որ Լեռնային Ղարաբաղից բռնի տեղահանված անձանց՝ ինչպես վերադարձի, այնպես էլ սեփականության իրավունքները վայելում են միջազգային իրավունքի ճանաչում և գործնականում պետք է ունենան պաշտպանության երաշխիքներ: Նրանց իրավունքների իրացումը ենթադրում է անհատական գնահատում և պետությունների կողմից արդյունավետ իրավական և գործնական միջոցների ներդրում՝ ուղղված այդ իրավունքների վերականգնմանը:

[1] Միավորված ազգերի կազմակերպության Փախստականների և տեղահանված անձանց բնակարանների և գույքի վերադարձի վերաբերյալ սկզբունքներին (Պինհեյրոյի սկզբունքներ), հասանելի է հետևյալ հղումով՝ https://2001-2009.state.gov/documents/organization/99774.pdf:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիր. *Հոդված 13,* https://www.arlis.am/documentview.aspx?docID=1896: Մուտք՝ 26.07.2025:

2. *Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագիր.* Հոդված 12, https://www.arlis.am/documentview.aspx?docID=18500: Մուտք՝ 26.07.2025:

3. Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագրի 12-րդ հոդվածի վերաբերյալ Մարդու իրավունքների կոմիտեի թիվ 27 ընդհանուր մեկնաբանությունները. *պարբերություններ 19-21:* https://www.refworld.org/legal/general/hrc/1999/en/46752: Մուտք՝ 26.07.2025:

4. Վերադարձի իրավունքի վերաբերյալ «Human Rights Watch»-ի դիտարկումներ: https://www.hrw.org/legacy/campaigns/israel/return/index.htm: Մուտք՝ 26.07.2025:

5. Աշխատանքի միջազգային կազմակերպության Բնիկ և ցեղային ժողովուրդների թիվ 169 կոնվենցիա. *Հոդված 16,* https://normlex.ilo.org/dyn/nrmlx_en/f?p=NORMLEXPUB:55:0::NO::P55_TYPE%2CP55_LANG%2CP55_DOCUMENT%2CP55_NODE:REV%2Cen%2CC169%2C%2FDocument: Մուտք՝ 26.07.2025:

6. Միավորված ազգերի կազմակերպության բնիկ ժողովուրդների իրավունքների մասին հռչակագիր. *Հոդված 10,* https://www.un.org/development/desa/indigenouspeoples/wp-content/uploads/sites/19/2018/11/UNDRIP_E_web.pdf: Մուտք՝ 26.07.2025:

7. Պատերազմի ժամանակ քաղաքացիական բնակչության պաշտպանության մասին կոնվենցիա. *Հոդված 45,* https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docID=20872: Մուտք՝ 26.07.2025:

8. Միավորված ազգերի կազմակերպության Գլխավոր ասամբլեայի 1948-ի 194 (III) բանաձև. https://www.hrw.org/legacy/campaigns/israel/return/un194-rtr.htm: Մուտք՝ 26.07.2025:

9. «Պաղեստինի ժողովրդի վերադարձի իրավունքը» հետազոտություն. https://www.un.org/unispal/document/auto-insert-210170/: Մուտք՝ 26.07.2025:

10. Բոսնիա և Հերցեգովինայում խաղաղության ընդհանուր շրջանակային համաձայնագիրը (Դեյթոնի հռչակագիր). https://www.osce.org/files/f/documents/e/0/126173.pdf: Մուտք՝ 26.07.2025:

11. Արդարադատության միջազգային դատարանի «Հայաստանն ընդդեմ Ադրբեջանի» գործով ժամանակավոր միջոցներ կիրառելու վերաբերյալ Արդարադատության միջազգային դատարանի 2023 թվականի նոյեմբերի 17-ին որոշումը. https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/180/180-20231117-ord-01-00-en.pdf: Մուտք՝ 26.07.2025:

12. Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիա. https://www.arlis.am/documentview.aspx?docID=20870: Մուտք՝ 26.07.2025:

13. «Լոիզոդուն ընդդեմ Թուրքիայի » (ըստ էության քննություն). *1996 թվականի դեկտեմբերի 18-ի ՄԻԵԴ (Մեծ պալատ) վճիռ, Գանգատ թիվ 15318/89,* https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58007: Մուտք՝ 26.07.2025:

14. «Մենթեշը և այլք ընդդեմ Թուրքիայի» (ըստ էության քննություն). *1997 թվականի նոյեմբերի 28-ի ՄԻԵԴ վճիռ, Գանգատ թիվ 58/1996/677/867,* https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58120: Մուտք՝ 26.07.2025:

15. «Սարգսյանն ընդդեմ Ադրբեջանի» (ըստ էության քննություն). *2015 թվականի հունիսի 16-ի ՄԻԵԴ (Մեծ պալատ) վճիռ, Գանգատ թիվ 40167/06,* https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-155662: Մուտք՝ 26.07.2025:

16. «Չիրագովը և այլք ընդդեմ Հայաստանի» (ըստ էության քննություն). *2015 թվականի հունիսի 16-ի ՄԻԵԴ (Մեծ պալատ) վճիռ, Գանգատ թիվ 13216/05,*

https://rilm.am/wp-content/uploads/2022/08/6f7f8c14435e124be4da6143e71ea136.pdf: Մուտք՝ 26.07.2025:

17. «Քերիմովան և այլք ընդդեմ Ռուսաստանի» (ըստ էության քննություն). *2011 թվականի մայիսի 3-ի ՄԻԵԴ (Մեծ պալատ) վճիռ, Գանգատներ թիվ 17170/04, 20792/04, 22448/04, 23360/04, 5681/05 և 5684/05,* https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-104662: Մուտք՝ 26.07.2025:

18. «Սագինաձեն և այլք ընդդեմ Վրաստանի» (ըստ էության քննություն). *2010 թվականի մայիսի 27-ի ՄԻԵԴ վճիռ, Գանգատներ թիվ 18768/05,* https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-98885: Մուտք՝ 26.07.2025:

19. «Ներքին տեղահանված անանց պաշտպանությունը Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի և Եվրոպայի խորհրդի այլ չափանիշների համաձայն» ձեռնարկ. https://rm.coe.int/handbook-costas-paraskeva-eng/168076087f: Մուտք՝ 26.07.2025:

20. Միավորված ազգերի կազմակերպության Փախստականների և տեղահանված անձանց բնակարանների և գույքի վերադարձի վերաբերյալ սկզբունքներին (Պինհեյրոյի սկզբունքներ). https://2001-2009.state.gov/documents/organization/99774.pdf: Մուտք՝ 26.07.2025:

21. Harutyunyan Avetik, Hayrapetyan Sona. “The blockade, depopulation of the Republic of Artsakh and International Law”. *Scientific Artsakh*, № 1(20), 2024, https://tinyurl.com/bdywpyuz, pp. 9-19. Accessed: 26.07.2025.

WORKS CITED

1. Mardu iravunqneri hamy'ndhanur hrchakagir. Hodvac' 13 [Universal Declaration of Human Rights, Article 13], https://www.arlis.am/documentview.aspx?docID=1896: Accessed: 26.07.2025: (In Armenian)

2. Qaghaqaciakan ev qaghaqakan iravunqneri masin mijazgayin dashnagir. Hodvac' 12 [International Covenant on Civil and Political Rights, Article 12], https://www.arlis.am/documentview.aspx?docID=18500: Accessed: 26.07.2025: (In Armenian)

3. Qaghaqaciakan ev qaghaqakan iravunqneri masin mijazgayin dashnagri 12-rd hodvac'i veraberyal Mardu iarvunqneri komitei t'iv 27 y'ndhanur meknabanut'yunnery'. parberut'yunner 19-21 [Human Rights Committee, General Comment No. 27 on Article 12 of the ICCPR (Freedom of Movement), paras. 19–21]: https://www.refworld.org/legal/general/hrc/1999/en/46752: Accessed: 26.07.2025: (In Armenian)

4. Veradard'i iravunqi veraberyal «Human Rights Watch»-i ditarkumner: [Human Rights Watch – The Right of Return (Observations on the Right to Return)] https://www.hrw.org/legacy/campaigns/israel/return/index.htm: Accessed: 26.07.2025: (In Armenian)

5. Ashxatanqi mijazgayin kazmakerput'yan Bnik ev ceghayin jhoghovurdneri t'iv 169 konvencia. Hodvac' 16 [ILO Convention No. 169 concerning Indigenous and Tribal Peoples in Independent Countries, Article 16], https://normlex.ilo.org/dyn/nrmlx_en/f?p=NORMLEXPUB:55:0::NO::P55_TYPE%2CP55_LANG%2CP55_DOCUMENT%2CP55_NODE:REV%2Cen%2CC169%2C%2FDocument: Accessed: 26.07.2025: (In Armenian)

6. Miavorvac' azgeri kazmakerput'yan bnik jhoghovurdneri iravunqneri masin hr'chakagir. Hodvac' 10 [United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples, Article 10], https://www.un.org/development/desa/indigenouspeoples/wp-

content/uploads/sites/19/2018/11/UNDRIP_E_web.pdf: Accessed: 26.07.2025: (In Armenian)

7. Paterazmi jhamanak qaghaqaciakan bnakchut'yan pashtpanut'yan masin konvencia. Hodvac' 45 [Geneva Convention Relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War (Fourth Geneva Convention)], https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docID=20872: Accessed: 26.07.2025: (In Armenian)

8. Miavorvac' azgeri kazmakerput'yan Glxavor asambleayi 1948-i 194 (III) banad'ev [UN General Assembly Resolution 194 (III) of 1948]. https://www.hrw.org/legacy/campaigns/israel/return/un194-rtr.htm: Accessed: 26.07.2025: (In Armenian)

9. «Paghestini jhoghovrdi veradard'i iravunqy'» hetazotut'yun [The Right of Return of the Palestinian People – UN Study]. https://www.un.org/unispal/document/auto-insert-210170/: Accessed: 26.07.2025: (In Armenian)

10. Bosnia ev Hercegovinayum xaghaghut'yan y'ndhanur shrjanakayin hamad'aynagiry' (Deynt'oni hr'chakagir) [General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina (Dayton Peace Accords)]. https://www.osce.org/files/f/documents/e/0/126173.pdf: Accessed: 26.07.2025: (In Armenian)

11. Ardaradatut'yan mijazgayin datarani «Hayastann y'nddem Adrbejani» gorc'ov jhamanakavor mijocner kirar'elu veraberyal Ardaradatut'yan mijazgayin datarani 2023 t'vakani noyemberi 17-in oroshumy' [International Court of Justice, Order on Provisional Measures in the case Armenia v. Azerbaijan, November 17, 2023]. https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/180/180-20231117-ord-01-00-en.pdf: Accessed: 26.07.2025: (In Armenian)

12. Mardu iravunqneri evropakan konvencia [European Convention on Human Rights (ECHR)]. https://www.arlis.am/documentview.aspx?docID=20870: Accessed: 26.07.2025: (In Armenian)

13. «Loizodun y'nddem T'urqiayi » (y'st e'ut'yan qnnut'yun). 1996 t'vakani dektemberi 18-i MIED (Mec' palat) vtwir', Gangat t'iv 15318/89 [Loizidou v. Turkey (Merits), Judgment of 18 December 1996 (Grand Chamber), Application No. 15318/89], https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58007: Accessed: 26.07.2025: (In Armenian)

14. «Ment'eshy' ev aylq y'nddem T'urqiayi» (y'st e'ut'yan qnnut'yun). 1997 t'vakani noyemberi 28-i MIED vtwir', Gangat t'iv 58/1996/677/867 [Mentes and Others v. Turkey (Merits), Judgment of 28 November 1997, Application No. 58/1996/677/867], https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58120: Accessed: 26.07.2025: (In Armenian)

15. «Sargsyann y'nddem Adrbejani» (y'st e'ut'yan qnnut'yun). 2015 t'vakani hunisi 16-i MIED (Mec' palat) vtwir', Gangat t'iv 40167/06, [Sargsyan v. Azerbaijan (Merits), Judgment of 16 June 2015 (Grand Chamber), Application No. 40167/06] https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-155662: Accessed: 26.07.2025: (In Armenian)

16. «Chiragovy' ev aylq y'nddem Hayastani» (y'st e'ut'yan qnnut'yun). 2015 t'vakani hunisi 16-i MIED (Mec' palat) vtwir', Gangat t'iv 13216/05, [Chiragov and Others v. Armenia (Merits), Judgment of 16 June 2015 (Grand Chamber), Application No. 13216/05] https://rilm.am/wp-content/uploads/2022/08/6f7f8c14435e124be4da6143e71ea136.pdf: Accessed: 26.07.2025: (In Armenian)

17. «Qerimovan ev aylq y'nddem R'usastani» (y'st e'ut'yan qnnut'yun). 2011 t'vakani mayisi 3-i MIED (Mec' palat) vtwir', Gangatner t'iv 17170/04, 20792/04, 22448/04, 23360/04, 5681/05 ev 5684/05 [Kerimova and Others v. Russia (Merits), Judgment of 3 May 2011 (Grand Chamber), Applications Nos. 17170/04, 20792/04, 22448/04,

23360/04, 5681/05 and 5684/05], https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-104662: Accessed: 26.07.2025: (In Armenian)

18. «Saginad'en ev aylq y'nddem Vrastani» (y'st e'ut'yan qnnut'yun). 2010 t'vakani mayisi 27-i MIED vtwir', Gangatner t'iv 18768/05 [Saghinadze and Others v. Georgia (Merits), Judgment of 27 May 2010, Application No. 18768/05], https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-98885: Accessed: 26.07.2025: (In Armenian)

19. «Nerqin teghahanvac' ananc pashtpanut'yuny' Mardu iravunqneri evropakan konvenciayi ev Evropayi xorhrdi ayl chap'anishneri hamad'ayn» d'er'nark [Handbook on the Protection of Internally Displaced Persons under the European Convention on Human Rights and Other Council of Europe Standards, Council of Europe]. https://rm.coe.int/handbook-costas-paraskeva-eng/168076087f: Accessed: 26.07.2025: (In Armenian)

20. Miavorvac' azgeri kazmakerput'yan P'axstakanneri ev teghahanvac' and'anc bnakaranneri ev guyqi veradard'i veraberyal skzbunqnerin (Pinheyroyi skzbunqner) [United Nations Principles on Housing and Property Restitution for Refugees and Displaced Persons (Pinheiro Principles)]. https://2001-2009.state.gov/documents/organization/99774.pdf: Accessed: 26.07.2025: (In Armenian)

THE RIGHT TO RETURN AND THE RIGHT TO PROPERTY OF PERSONS FORCIBLY DISPLACED FROM NAGORNO-KARABAKH (ARTSAKH) IN THE CONTEXT OF INTERNATIONAL LAW

SERGEY GHAZINYAN
Yerevan State University,
Chair of European and International Law, Lecturer
American University of Armenia, Lecturer,
YSU Center for European Studies, Expert,
Yerevan, The Republic of Armenia

The forced displacement of the population of Nagorno-Karabakh (Artsakh) in 2023 and the resulting questions regarding their legal status have raised a number of legal issues concerning the protection of their right to return and right to property.

This article aims to analyse the scope of these rights and examine whether they may be lawfully restricted based on the legal status of the displaced persons. The applicability of the right to return in the post-conflict context and the recognition of property rights under international and regional legal frameworks are among the central questions addressed.

Based on the analysis of international human rights instruments, the case law of the European Court of Human Rights (ECHR), and comparative post-conflict situations, the article demonstrates that these rights cannot be restricted solely on the basis of legal status.

The rights to return and to property are recognised as continuing rights, subject to protection regardless of an individual’s legal classification. The article also elaborates on state obligations and the role of international monitoring mechanisms in ensuring the enforcement of these rights.

In addition to the content-based and comparative analysis of legal instruments, the article also employs a combined examination of legal approaches and an assessment of the practical application of judicial precedents. The study further includes a contextual analysis aimed at identifying the situational factors that emerged in the aftermath of the conflict.

Keywords: *Nagorno-Karabakh, forced displacement, citizenship, right to return, right to property, ECHR, international law, refugees, protection measures.*

ПРАВО НА ВОЗВРАЩЕНИЕ И ПРАВО СОБСТВЕННОСТИ ЛИЦ, ПРИНУДИТЕЛЬНО ПЕРЕМЕЩЁННЫХ ИЗ НАГОРНОГО КАРАБАХА (АРЦАХА), В КОНТЕКСТЕ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА

СЕРГЕЙ КАЗИНЯН
преподаватель кафедры европейского и международного права Ереванского государственного университета и Американского университета Армении, эксперт Центра европейских исследований Ереванского государственного университета, г. Ереван, Республика Армения

Принудительное выселение населения Нагорного Карабаха (Арцаха) в 2023 году и связанные с этим вопросы правового статуса вызвали ряд юридических проблем, касающихся обеспечения их права на возвращение и права собственности.

Настоящая статья направлена на анализ содержания этих прав, а также на рассмотрение вопроса о допустимости их ограничения в зависимости от правового статуса перемещённых лиц. В центре внимания — как применимость права на возвращение в постконфликтный период, так и признание права собственности в рамках международного и регионального права.

Опираясь на международные документы в области прав человека, прецедентную практику Европейского суда по правам человека (ЕСПЧ), а также сравнительный анализ других постконфликтных ситуаций, статья демонстрирует, что указанные права не могут быть ограничены лишь на основании правового статуса.

Права на возвращение и на собственность признаются как непрерывные и подлежащие защите вне зависимости от юридической классификации лица. В статье также подробно рассматриваются обязательства государств и роль международных механизмов мониторинга в обеспечении реализации этих прав.

В дополнение к содержательному и сравнительному анализу правовых документов в статье также применяется комплексное рассмотрение правовых подходов и оценка практического применения судебных прецедентов. Исследование включает также контекстуальный анализ с целью выявления ситуационных факторов, возникших после конфликта.

Ключевые слова: *Нагорный Карабах, принудительное перемещение, гражданство, право на возвращение, право собственности, ЕСПЧ, международное право, беженцы, меры защиты.*

ԸՆԴԵՐՔՕԳՏԱԳՈՐԾՄԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ, ԴՐԱՆՑ ԾԱԳՄԱՆ ԵՎ ԴԱԴԱՐՄԱՆ ՀԻՄՔԵՐԸ ՀՀ ՕՐԵՆՍԴՐՈՒԹՅԱՄԲ *

ՀՏԴ 349 DOI: 10.52063/25792652-2025.2.25-97

ՄԱՆԵ ՄԱՐԿՈՍՅԱՆ
Հայաստանի Հանրապետության
գլխավոր դատախազի խորհրդական,
Երևանի պետական համալսարանի իրավագիտության ֆակուլտետի
քաղաքացիական իրավունքի ամբիոնի ասպիրանտ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
mane.markosyan@ysu.am
ORCID: 0000-0002-0348-8879

Հոդվածի նպատակն է ուսումնասիրել և վերլուծել ընդերքօգտագործման մասին ՀՀ օրենսդրությամբ ընդերքօգտագործման իրավունքի տեսակները, դրանց տրամադրման ընթացակարգերի առանձնահատկությունները, ինչպես նաև՝ ընդերքօգտագործման իրավունքի դադարման հարաբերությունները և վեր հանել այդ գործընթացներում հանդիպող համակարգային իրավական խնդիրները՝ այդ հարաբերությունների քաղաքացիաիրավական կարգավորման հարցերի լույսի ներքո:

Ներկայումս ընդերքօգտագործման ոլորտը կարգավորող օրենսդրությունը թևակոխել է համակարգային բարեփոխումների շրջափուլ, ինչի մասին է վկայում ՀՀ կառավարության՝ 2022 թվականի մարտի 22-ի N 437-Ն որոշմամբ հանքարդյունաբերության ոլորտի զարգացման ռազմավարության հաստատումը: Այս համատեքստում ընդերքօգտագործման իրավունքի տեսակների, ծագման և դադարման իրավական հիմքերի և ընթացակարգերի ուսումնասիրությունը և վերլուծությունը կարևոր են՝ ընդերքօգտագործման հարաբերությունների իրավական կարգավորման հիմնախնդիրները վեր հանելու և լուծումներ առաջարկելու համար:

Սույն հետազոտության նպատակին հասնելու համար առանձնացվել են հետևյալ խնդիրները՝

- ***ՀՀ օրենսդրությամբ ընդերքօգտագործման իրավունքի տեսակների և դրանց ծագման իրավական հիմքերի, ընթացակարգի ուսումնասիրություն և վերլուծություն,***
- ***ՀՀ օրենսդրությամբ ընդերքօգտագործման իրավունքի դադարման իրավական հիմքերի և ընթացակարգի ուսումնասիրություն և վերլուծություն:***

Սույն աշխատանքի մեթոդոլոգիական բազան են ինչպես համագիտական (անալիզ, սինթեզ, ինդուկցիա), այնպես էլ հատուկ (իրավահամեմատական) մեթոդները:

Հիմք ընդունելով սույն աշխատանքի շրջանակում կատարված հետազոտությունը՝ կատարվել են մի շարք եզրահանգումներ՝ ընդերքօգտագործման իրավունքի տրամադրման մրցութային կառուցակարգեր նախատեսելու, ընդերքօգտագործման իրավունքի և դրա հետ կապված գործարքների պետական գրանցման, ինչպես նաև՝ ՀՀ ընդերքի մասին օրենսգրքով

* Հոդվածը ներկայացվել է 09.06.2025թ., գրախոսվել՝ 10.08.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.09.2025թ.:

ընդերքօգտագործման իրավունքի դադարեցման իրավական հիմքերի հստակեցման վերաբերյալ:

Հիմնաբառեր՝ *ընդերքօգտագործման իրավունք, արտոնյալ դիմումատուի կարգավիճակ, պայմանագրի լուծում, ընդերքօգտագործման իրավունքի պետական գրանցում, զգուշացում, մրցութային կարգ, երկրաբանական ուսումնասիրություն, օգտակար հանածոյի արդյունահանում:*

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Սահմանադրության 10-րդ հոդվածի 2-րդ մասի համաձայն՝ ընդերքը պետությանը բացառիկ սեփականության իրավունքով պատկանող օբյեկտ է: Ընդերքի տեղամասերը կարող են տրամադրվել իրավաբանական անձանց միայն օգտագործման իրավունքով՝ ՀՀ ընդերքի մասին օրենսգրքով (այսուհետ՝ «Օրենսգիրք») նախատեսված երկրաբանական ուսումնասիրությունների և օգտակար հանածոների արդյունահանման նպատակներով (Օրենսգրքի 19-րդ հոդված): Ըստ այդմ էլ, Օրենսգիրքը առանձնացնում է ընդերքօգտագործման իրավունքի երկու տեսակ՝ երկրաբանական ուսումնասիրությունների նպատակով ընդերքօգտագործման իրավունք և օգտակար հանածոների արդյունահանման նպատակով ընդերքօգտագործման իրավունք (“Lexology GTDT, 2022” 9):

ՀՀ ընդերքի մասին օրենսգրքի 3-րդ հոդվածի 1-ին մասի 3-րդ կետը սահմանում է ընդերքօգտագործումը որպես երկրաբանական ուսումնասիրությունների, օգտակար հանածոների արդյունահանման նպատակներով ընդերքի օգտագործման կամ ընդերքօգտագործման թափոնների վերամշակման գործունեություն: Նշված սահմանումից պարզ է դառնում, որ օրենսդիրը *«ընդերքօգտագործում»* հասկացությունը լայն է մեկնաբանել՝ դրա տակ հասկանալով նաև «ընդերքօգտագործման թափոնների վերամշակումը», որը, մեր կարծիքով, ընդերքօգտագործման բուն գործունեության հետ կապ չունի, քանի որ ենթադրում է ոչ թե ընդերքի տեղամասի տիրապետում և օգտագործում՝ դրանից այլ գույքի՝ օգտակար հանածոյի կամ երկրաբանական տեղեկատվության ստացման (գույքի փոխակերպման) նպատակով, այլ արդեն ընդերքի տեղամասից ստացված գույքից՝ ընդերքօգտագործման թափոններից, օգտակար հանածոյի կորզում, այդ թվում՝ դրա չափերի փոփոխում, դասակարգում, առանձնացում, թափոնների վերամշակում (Օրենսգրքի 3-րդ հոդվածի 1-ին մասի 41-րդ կետ): Այս համատեքստում ընդերքօգտագործման թափոնների վերամշակումը դուրս է ընդերքօգտագործման իրավունքի տրամադրման բուն նպատակների շրջանակից և սույն հետազոտության առարկայից:

Պետության կողմից ընդերքը օգտագործման իրավունքով տրամադրելու բուն նպատակը ոչ թե սոսկ ընդերքի տեղամասի տիրապետման իրավունքի փոխանցումն է ընդերքօգտագործողին, այլ ընդերքի տեղամասի փոխակերպումը մեկ այլ գույքի (օգտակար հանածո, երկրաբանական տեղեկություն և այլն)՝ երկրաբանական ուսումնասիրությունների իրականացման կամ օգտակար հանածոների արդյունահանման միջոցով (Неделько 97):

Առաջինն իրավունք է տալիս ընդերքի որոշակի տեղամասում իրականացնել երկրաբանական ուսումնասիրություններ (Օրենսգրքի 3-րդ հոդվածի 1-ին մասի 5-րդ և 6-րդ կետեր): Ընդ որում, Օրենսգրքի համակարգային ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս արձանագրել, որ երկրաբանական ուսումնասիրությունների նպատակով ընդերքօգտագործման իրավունքն իր հերթին ունի երկու ենթատեսակ՝ ընդերքի երկրաբանական ուսումնասիրության իրավունքը (Օրենսգրքի 3-րդ հոդվածի 1-ին մասի 5-րդ կետ) և օգտակար հանածոների արդյունահանման նպատակով երկրաբանական ուսումնասիրության իրավունքը (Օրենսգրքի 3-րդ հոդվածի 1-ին

մասի 6-րդ կետ)։ Նշված երկու ենթատեսակների հիմնական տարբերությունը կայանում է նրանում, որ ընդերքի երկրաբանական ուսումնասիրության իրավունքի նպատակը օգտակար հանածոների պաշարների հայտնաբերումը չէ, այլ Օրենսգրքի 3-րդ հոդվածի 1-ին մասի 5-րդ կետում նկարագրված գործունեության իրականացումը *(ռեգիոնալ երկրաբանական ուսումնասիրություն, հրաբխային գործունեության ուսումնասիրության երկրաբանական աշխատանքներ և այլն)*։ Ըստ այդմ էլ տարբեր են նաև երկրաբանական ուսումնասիրության իրավունքի՝ նշված երկու ենթատեսակների տրամադրման իրավական հիմքերը և բովանդակությունը։ Նախ, ի թիվս Օրենսգրքով պահանջվող այլ փաստաթղթերի, ընդերքի երկրաբանական ուսումնասիրության իրավունքի դեպքում պահանջվում է ոչ թե լիազոր մարմնի թույլտվության, այլ համաձայնության տրամադրումը։ Բացի այդ, ի տարբերություն ընդերքի երկրաբանական ուսումնասիրության իրավունք ունեցող ընդերքօգտագործողի, օգտակար հանածոների արդյունահանման նպատակով երկրաբանական ուսումնասիրության իրավունք կրող իրավաբանական անձը ստանում է արտոնյալ դիմումատուի կարգավիճակ (Օրենսգրքի 3-րդ հոդվածի 1-ին մասի 27-րդ կետ), ինչը վերջինիս տալիս է ընդերքի տվյալ տեղամասում օգտակար հանածոյի արդյունահանման համար դիմելու նախապատվության իրավունք (Օրենսգրքի 51-րդ հոդվածի 10-րդ մաս)։

Ընդերքօգտագործման իրավունքի երկրորդ տեսակը՝ օգտակար հանածոների արդյունահանման իրավունքը, տրամադրվում է ընդերքի որոշակի տեղամասում օգտակար հանածոների արդյունահանման և (կամ) ընդերքօգտագործման թափոնների վերամշակման աշխատանքների իրականացման նպատակով (Օրենսգրքի 3-րդ հոդվածի 1-ին մասի 7-րդ կետ)։

1. Ընդերքօգտագործման իրավունքի տրամադրման ընթացակարգը.

Տեսական գրականության և միջազգային փորձի ուսումնասիրության արդյունքում առանձնացվում են ընդերքօգտագործման իրավունքի 3 իրավական ռեժիմներ՝ **թույլատվական (Licensing Regime), պայմանագրային (Contract Regime)** (Kienzler, et al. 7-14)**, խառը** (թույլատվական և պայմանագրային իրավական ռեժիմների միաժամանակյա կիրառում) (Omalu and Wälde)։ Պատմականորեն ընդերքօգտագործման իրավունքի տրամադրման համակարգը հիմնված է եղել թույլատվական ռեժիմի վրա, իսկ պայմանագրային իրավական ռեժիմը կիրառվել է՝ սկսած 19-րդ դարի 2-րդ կեսից (Налетов 11)։

Ընդերքօգտագործման իրավունքի թույլատվական համակարգի (*Ավստրալիա, Բրազիլիա, Կանադա, Չիլի, Պերու, Զամբիա*) էությունը կայանում է նրանում, որ ընդերքօգտագործման հարաբերության կողմերի իրավունքները և պարտականությունները տվյալ պետության օրենսդրությամբ ենթարկված են մանրամասն նորմատիվ-իրավական կարգավորման, ուստի՝ միատեսակ են բոլոր ընդերքօգտագործողների համար. կողմերը պայմանագրի կնքման միջոցով չեն կարող փոփոխել, օրենսդրությամբ մանրամասն կարգավորված, ընդերքօգտագործման պայմանները, դրանք փաստորեն սահմանվում և դադարեցվում են պետության միակողմանի կամքով (Kienzler, et al. 9)։

Պայմանագրային իրավական ռեժիմի դեպքում ընդերքօգտագործման հարաբերությունները կարգավորող հիմնական փաստաթուղթը պետության և ընդերքօգտագործողի միջև կնքվող ընդերքօգտագործման պայմանագիրն է, որը յուրաքանչյուր ընդերքօգտագործողի հետ բանակցվում և կնքվում է առանձին պայմաններով՝ հաշվի առնելով ընդերքօգտագործման տվյալ նախագծի առանձնահատկությունները (“International Senior Lawyers Project, et al., 2013”)։ Ընդերքօգտագործման իրավունքի տրամադրման պայմանագրային իրավական ռեժիմը առավել բնորոշ է զարգացող պետություններին *(Աֆղանստան, Ադրբեջան,*

Ֆիլիպիններ, Լիբերիա, Գվինեա, Կամերուն, Էկվադոր, Մոզամբիկ, Մոնղոլիա, Սիերա Լեոնե և այլն) (Kienzler, et al. 9), որոնք չունեն ոլորտը կարգավորող կայուն օրենսդրական դաշտ (“International Senior Lawyers Project, et al., 2013” 12):

Կարելի է պնդել, որ մեր հանրապետությունում գերակշռում է ընդերքօգտագործման իրավունքի տրամադրման թույլատվական իրավական ռեժիմը (Թևանյան 34-35): Չնայած օրենսդիրը ֆորմալ առումով չի բացառել ընդերքօգտագործման պայմանագրում օրենսդրությանը չհակասող այլ պայմանների նախատեսման հնարավորությունը (Օրենսգրքի 54-րդ հոդվածի 5-րդ մաս[1])՝ գործնականում ընդերքօգտագործման պայմանագրերի զգալի մասը կրկնում է ՀՀ կառավարության՝ 2012թ. մարտի 22-ի N 437-Ն որոշման Հավելվածներ N 2-ով և N 3-ով հաստատված օրինակելի պայմանագրերի (այսուհետ՝ նաև «Օրինակելի ձևեր») բովանդակությունը[2]:

Ներպետական օրենսդրությամբ ընդերքօգտագործման իրավունքը տրամադրվում է ՀՀ ընդերքի մասին օրենսգրքով սահմանված կարգով: Առանց Օրենսգրքով սահմանված կարգով ընդերքօգտագործման իրավունքի տրամադրման ընդերքօգտագործումը թույլատրվում է բացառապես երկու դեպքում՝ 1) իրավաբանական անձանց և քաղաքացիների կողմից իրենց սեփական հողամասերում մինչև 2 մետր խորությամբ ընդերքից տնտեսական և կենցաղային կարիքների բավարարման նպատակով պետական հաշվեկշռում չհաշվառված ոչ մետաղական օգտակար հանածոների արդյունահանումը՝ լիազոր մարմնին տեղյակ պահելու պայմանով (Օրենսգրքի 48-րդ հոդված) և 2) ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքով նախատեսված՝ հանրամատչելի գույք հավաքելը (ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 175-րդ հոդված):

ՀՀ օրենսդրության համաձայն՝ ընդերքօգտագործման իրավունքը տրամադրվում է **ընդհանուր կարգով կամ մրցութային կարգով՝** Օրենսգրքով սահմանված որոշակի ժամկետներով: Մրցութային կարգը կիրառվում է միայն ռադիոակտիվ հումքի երկրաբանական ուսումնասիրության դեպքում (Օրենսգրքի 20-րդ հոդվածի 1-ին մաս): Ընդերքօգտագործման իրավունքի տրամադրման վերը նշված ընթացակարգերը ընդերքօգտագործման իրավունքի ձեռքբերման սկզբնական եղանակներն են:

Օրենսգրքով մանրամասն նկարագրված է ընդերքօգտագործման իրավունքի տրամադրման ողջ գործընթացը՝ ընդերքօգտագործման իրավունքի տրամադրման դիմումին ներկայացվող պահանջները, ընդերքօգտագործման իրավունք տրամադրելու համար անցկացվող փորձաքննությունների տեսակները, ընդերքօգտագործման իրավունքի տրամադրման դիմումը բավարարելու կամ մերժելու հիմքերը (Օրենսգրքի 4-5-րդ գլուխներ):

Այսպես՝ Օրենսգրքի 51-րդ հոդվածի 10-րդ մասի համաձայն՝ օգտակար հանածոյի արդյունահանման իրավունքի տրամադրման գործընթացի հիմքում ընկած է **արտոնյալ դիմումատուի կարգավիճակի կիրառման սկզբունքը,** ինչը նշանակում է, որ եթե ընդերքի միևնույն տեղամասի կամ ընդհանուր մաս ունեցող ընդերքի տեղամասերի արդյունահանման իրավունքի համար դիմել է երկու կամ ավելի անձ, ապա նախապատվություն է տրվում **տվյալ տեղամասի երկրաբանական ուսումնասիրություններ իրականացնելու իրավունք կրողին:** Մեր կարծիքով, նշված սկզբունքի կիրառումը օգտակար հանածոյի արդյունահանման

[1] Հատկանշական է, որ Օրենսգրքով նախատեսվել է միայն օգտակար հանածոյի արդյունահանման ընդերքօգտագործման պայմանագրի պայմանները փոփոխելու հնարավորություն, իսկ երկրաբանական ուսումնասիրության պայմանագրի պայմանները փոփոխելու հնարավորություն՝ անհասկանալի պատճառներով նախատեսված չէ:

[2] Տրամադրված թույլտվությունների և պայմանագրերի վերաբերյալ ամբողջական տեղեկատվությունը հասանելի է ՀՀ տարածքային կառավարման և ենթակառուցվածների նախարարության (https://www.mtad.am/) կայքէջում:

գործընթացում արդարացված է, քանի որ ընդերքի երկրաբանական ուսումնասիրության և օգտակար հանածոյի արդյունահանման աշխատանքների միջև առկա է տնտեսական և տեխնիկական շղթայական կապ. ընդերքօգտագործողի կողմից երկրաբանական ուսումնասիրության գործընթացում կատարված ծախսերը պետք է փոխհատուցվեն օգտակար հանածոների արդյունահանումից ստացված օգուտներով (Налетов 74):

Ընդերքի երկրաբանական ուսումնասիրության իրավունքի տրամադրման գործընթացի հիմքում, ըստ Օրենսգրքի 40-րդ հոդվածի 5-րդ մասի, ընկած է ***«Ով առաջինն է դիմում, նա առաջինն է ստանում» (“first come, first served”)*** **սկզբունքը:** Համաձայն նշված հոդվածի՝ եթե երկու կամ ավելի անձ դիմում է ներկայացրել ընդերքի միևնույն տեղամասի համար, ապա նախապատվություն է տրվում այն դիմումատուին, որի դիմումն առաջինն է գրանցվել լիազոր մարմնում: Նույն՝ *«Ով առաջինն է դիմում, նա առաջինն է ստանում»* սկզբունքը կիրառվում է նաև օգտակար հանածոյի արդյունահանման իրավունք հայցելու դեպքում, եթե բացակայում է արտոնյալ դիմումատուի կարգավիճակի սկզբունքի կիրառման հիմքը (Օրենսգրքի 51-րդ հոդվածի 10-րդ մաս):

ՀՀ մրցակցության պաշտպանության հանձնաժողովը հանքարդյունաբերության ոլորտում կատարված ուսումնասիրության շրջանակում խնդրահարույց է դիտարկել *«Ով առաջինն է դիմում, նա առաջինն է ստանում»* սկզբունքն այն պատճառաբանությամբ, որ կարող է սահմանափակել մրցակցությունը, քանի որ չի ստեղծում հավասար պայմաններ տվյալ տեղամասում ընդերքօգտագործում իրականացնել ցանկացող բոլոր կազմակերպությունների համար («Մրցակցության պաշտպանության հանձնաժողով, 2021» 12):

Չնայած նշված սկզբունքը կիրառվում է նաև այլ՝ դեռևս լավ չուսումնասիրված ընդերքի պաշարներ ունեցող պետություններում և նպատակ ունի խրախուսել երկրաբանական ուսումնասիրությունների իրականացումը, ՀՀ օրենսդրությամբ որպես նշված սկզբունքի կիրառման այլընտրանք կարող են դիտարկվել տարբեր պետություններում (Պորտուգալիայում, Հնդկաստանում, Ռումինիայում, Ֆրանսիայում) կիրառվող մրցութային կառուցակարգերը («Մրցակցության պաշտպանության հանձնաժողով, 2021» 12; Ericsson and Löf 38): Ընդերքօգտագործման իրավունքի տրամադրման մրցութային կառուցակարգերը որպես *«Ով առաջինն է դիմում, նա առաջինն է ստանում»* սկզբունքի այլընտրանք, խրախուսվում է կիրառել նաև ոլորտի կարգավորմանը նվիրված միջազգային խորհրդատվական փաստաթղթերում («Համաշխարհային բանկ և համահեղինակներ, 2016» 58): Այս կառուցակարգերի դեպքում, նախքան բուն մրցույթի մեկնարկը, կիրառվում է հայտատուների նախաորակավորման գործընթաց (pre-qualification), ինչի արդյունքում օրենսդրական պահանջներին չբավարարող ընկերությունները զերծ են մնում նախագիծ կազմելու համար անհրաժեշտ ֆինանսական և այլ ռեսուրսների անհարկի վատնումից («Մրցակցության պաշտպանության հանձնաժողով, 2021» 12):

Ելնելով ողջ վերոգրյալից՝ առաջարկում ենք հրաժարվել ՀՀ օրենսդրությամբ կիրառվող՝ ընդերքօգտագործման իրավունքի տրամադրման ***«Ով առաջինն է դիմում, նա առաջինն է ստանում»*** սկզբունքից և դրա փոխարեն ՀՀ օրենսդրությամբ ընդերքի երկրաբանական ուսումնասիրության իրավունքի, ինչպես նաև՝ արտոնյալ դիմումատուի բացակայության դեպքում օգտակար հանածոյի արդյունահանման իրավունքի տրամադրման ընթացակարգերի դեպքում նախատեսել ընդերքօգտագործման իրավունքի տրամադրման մրցութային կառուցակարգեր:

Պետք է նշել, որ մրցութային կարգով ընդերքօգտագործման իրավունքի տրամադրման դեպքում (Օրենսգրքի 20.1-րդ հոդված), ի տարբերություն ընդերքօգտագործման իրավունքի տրամադրման ընդհանուր հիմքի, ընդերքօգտագործման իրավունքի տրամադրման գործընթացն (ՀՀ Կառավարություն. N 439-Ն որոշում. 25 Ապր. 2013) առավելապես կարգավորվում է ՀՀ

քաղաքացիական իրավունքի նորմերով: Օրենսգրքի 20.1-րդ հոդվածի 5-րդ մասի համաձայն՝ մրցույթի կազմակերպման, անցկացման, բողոքարկման ընթացակարգերի նկատմամբ կիրառվում է ՀՀ քաղաքացիական օրենսգիրքը, ՀՀ ընդերքի մասին օրենսգիրքը, «Հրապարակային սակարկությունների մասին» ՀՀ օրենքը: ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 463-րդ և 464-րդ հոդվածներից բխում է, որ սակարկությունների միջոցով պայմանագրի կնքման իրավունքի ծագման համար իրավաստեղծ իրավաբանական փաստ է աճուրդում կամ մրցույթում հաղթելը: ՀՀ օրենսդրությամբ ռադիոակտիվ հումքի երկրաբանական ուսումնասիրության դեպքում մրցույթում հաղթող անձի հետ ընդերքօգտագործման պայմանագրի կնքումը լիազոր մարմնի՝ օրենքով սահմանված պարտականությունն է:

Որպես ընդերքօգտագործման իրավունքի ձեռքբերման **ածանցյալ եղանակներ** պետք է առանձնացնել Օրենսգրքով նախատեսված դեպքերում ընդերքօգտագործման իրավունքի փոխանցումը (Օրենսգրքի 22-23-րդ հոդվածներ) և գրավի առարկա հանդիսացող ընդերքօգտագործման իրավունքի հարկադիր օտարումը (Օրենսգրքի 29-րդ հոդված): Օրենսգրքի համաձայն՝ թե՛ ընդերքօգտագործման իրավունքի փոխանցման, թե՛ հարկադիր օտարման դեպքում պահանջվում է լիազոր մարմնի համաձայնությունը:

Օրենսդիրը ընդերքօգտագործման իրավունքի ծագման համար նախատեսել է **բարդ իրավաբանական փաստակազմի առկայության պահանջ**. միայն թույլտվության կամ համաձայնության (երկրաբանական ուսումնասիրության դեպքում) տրամադրման կամ ընդերքօգտագործման պայմանագրի կնքման հիմքով ընդերքօգտագործման իրավունքը չի կարող ծագած համարվել, պարտադիր է, որ միաժամանակ առկա լինեն Օրենսգրքի 3-րդ հոդվածի 1-ին մասի 8-րդ կետում նշված բոլոր իրավաբանական փաստերը՝ 1) ընդերքօգտագործման թույլտվությունը (ընդերքի երկրաբանական ուսումնասիրության իրավունքի դեպքում՝ համաձայնություն), 2) ծրագիր կամ արդյունահանման նախագիծ, 3) լեռնահատկացման ակտ, 4) ընդերքօգտագործման պայմանագիր: Որոշ դեպքերում Օրենսգրքի տարբեր հոդվածներում օրենսդիրը կարծես թե փոքր-ինչ շեղվել է Օրենսգրքի 3-րդ հոդվածում նախատեսված փաստակազմից: Մասնավորապես, Օրենսգրքի 20-րդ հոդվածի 1-ին մասում ընդերքօգտագործման իրավունքի ծագման համար հիմք հանդիսացող փաստաթղթերի մեջ չի նշվում «ուսումնասիրության ծրագիրը կամ օգտակար հանածոների արդյունահանման նախագիծը»: Ավելին, Օրենսգրքի այլ հոդվածներից պարզ է դառնում, որ ընդերքօգտագործման պայմանագիրը և ուսումնասիրության ծրագիրը կամ օգտակար հանածոների արդյունահանման նախագիծը թույլտվության, իսկ երկրաբանական ուսումնասիրությունների դեպքում՝ համաձայնության անքակտելի մասն են, սակայն այդ դեպքում էլ լեռնահատկացման ակտի մասին խոսք չի գնում (Օրենսգրքի 34-րդ և 37-րդ հոդվածներ): Այս առումով առաջին հերթին անհրաժեշտ է Օրենսգրքի տարբեր հոդվածներում ընդերքօգտագործման իրավունքի ծագման համար հիմք հանդիսացող իրավաբանական փաստերը համապատասխանեցնել Օրենսգրքի 3-րդ հոդվածի 1-ին մասի 8-րդ կետին:

Ինչպես նշեցինք, ընդերքօգտագործման իրավունքի ծագման համար պահանջվող իրավաբանական փաստերից մեկը ընդերքօգտագործման թույլտվությունն է (բացի ընդերքի երկրաբանական ուսումնասիրության իրավունքից, որի դեպքում պահանջվում է լիազոր մարմնի համաձայնությունը): Այս առումով Օրենսգիրքը տարբերակում է օգտակար հանածոյի արդյունահանման նպատակով երկրաբանական ուսումնասիրության և օգտակար հանածոների արդյունահանման թույլտվությունները (Օրենսգրքի 3-րդ հոդված): «Թույլտվության» գիտական և օրենսդրական բնորոշումներից երևում է, որ թույլտվությունը՝ որպես պետական կառավարման մեթոդ, ունենալով վարչահրավական բնույթ (Մուրադյան 124), միայն արձանագրում է դրա հասցեատիրոջ՝ թույլտվություն ստացած սուբյեկտի մոտ

որոշակի գործունեություն իրականացնելու իրավունքը (Օրենսգրքի 3-րդ հոդվածի 1-ին մասի 6-րդ և 7-րդ կետեր, 37-րդ, 53-րդ հոդվածներ) և չի սահմանում ընդերքօգտագործողի և պետության իրավահարաբերության բովանդակությունը, հետևաբար չի առաջացնում կողմերի համար փոխադարձ իրավունքներ և պարտավորություններ: Այս առումով թույլտվությունը ընդերքօգտագործման իրավունքի տրամադրման բարդ փաստակազմում ընդամենը իրավահաստատող իրավաբանական փաստ է: Ընդ որում, թույլտվության տրամադրումը, ի տարբերություն պայմանագրի, ենթադրում է պետության միակողմանի կամահայտնություն:

Հաջորդ իրավաբանական փաստը ընդերքօգտագործման պայմանագիրն է, որը կարգավորում է ընդերքօգտագործողի և պետության փոխադարձ իրավունքները և պարտավորությունները: Օրենսգրքի 2-րդ մասի 6-րդ կետը նախատեսում է ընդերքօգտագործման պայմանագրերի օրինակելի ձևերի հաստատման՝ պետության իրավասությունը: Հիմք ընդունելով Օրենսգրքի նշված նորմը՝ ՀՀ կառավարությունը հաստատել է ընդերքօգտագործման պայմանագրերի Օրինակելի ձևերը: Կարծում ենք, որ Օրենսգրքում ընդերքօգտագործման պայմանագրի կնքման վերաբերյալ օրենսդիրը օգտագործում է սխալ տերմինաբանություն՝ նշելով, որ լիազոր մարմինը հրավիրում է դիմումատուին Օրինակելի ձևը «վավերացնելու» համար (Օրենսգրքի 41-րդ և 54-րդ հոդվածներ):

ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 448-րդ հոդվածի 1-ին կետի համաձայն՝ պայմանագրի էական պայմանների շուրջ կողմերի միջև պետք է համաձայնությունը պահանջվող ձևով ձեռք բերվի, որպեսզի այն համարվի կնքված: Ըստ ՀՀ վճռաբեկ դատարանի՝ 2020թ. դեկտեմբերի 24-ի թիվ ԵԿԴ/1867/02/14 քաղաքացիական գործով որոշմամբ արտահայտված դիրքորոշման՝ «Համաձայնության ձեռքբերման ձևը օֆերտա-ակցեպտ ձևն է, որի պահպանման արդյունքում է միայն հնարավոր ձեռք բերել պայմանադիր կողմերի միասնական կամքն արտահայտող համաձայնություն»: Մինչդեռ, Օրենսգրքով ընդերքօգտագործման պայմանագրի կնքումը ենթադրում է ընդերքօգտագործողի կողմից Օրինակելի ձևով պետության միակողմանի սահմանած բոլոր պայմանների ընդունում (Օրենսգրքի 41-րդ և 54-րդ հոդվածներ): Ստացվում է, որ ընդերքօգտագործողի և պետության միջև ընդերքօգտագործման պայմանագրի պայմանները (այդ թվում՝ էական) ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 29-րդ գլխով սահմանված կարգով չեն համաձայնեցվում, այլ, փոխարենը, յուրաքանչյուր դեպքում ընդերօգտագործողի կողմից ընդունվում են պետության կողմից միակողմանի կարգով հաստատված պայմանները: Արդյունքում, ընդերքօգտագործման պայմանագիրը ընդերքօգտագործման հարաբերությունների կարգավորման համար կրում է խիստ ձևական բնույթ:

Լեռնահատկացման ակտը հավաստում է ընդերքի որոշակի տեղամասի կոորդինատները, որում ընդերքօգտագործողը ստանում է գործունեություն ծավալելու բացառիկ իրավունքը (Օրենսգրքի 3-րդ հոդվածի 1-ին մասի 18-րդ կետ), իսկ երկրաբանական ուսումնասիրության ծրագիրը կամ օգտակար հանածոյի արդյունահանման նախագիծը՝ սահմանում են այն բոլոր աշխատանքները, որոնք նախատեսվում է իրականացնել ընդերքօգտագործման իրավունքի գործողության ընթացքում (Օրենսգրքի 3-րդ հոդվածի 1-ին մասի 22-րդ կետ, 50-րդ հոդված):

Օրենսգրքի 31-րդ հոդվածով նախատեսված է ընդերքօգտագործման իրավունքի պետական հաշվառման պահանջը, որն Օրենսգրքում սահմանվում է որպես ընդերքի օգտագործման և պահպանության հետ կապված հարաբերությունների իրավական կարգավորման հիմնադրույթ (Օրենսգրքի 4-րդ հոդվածի 1-ին մասի 5-րդ կետ) և կատարվում է «Հանրապետական երկրաբանական ֆոնդ» ՊՈԱԿ-ի կողմից (ՀՀ կառավարություն. N 1758-Ն որոշում. 31 Հոկ. 2002; Republican Geological Fund 2025): Ուշագրավ է, որ Օրենսգրքով ընդերքօգտագործման իրավունքի պետական հաշվառման պահանջը

ընդերքօգտագործման իրավունքի ծագման համար պարտադիր իրավաբանական փաստ չէ, ինչը բխում է Օրենսգրքի 3-րդ հոդվածի 1-ին մասի 8-րդ կետից, որում սպառիչ թվարկված են ընդերքօգտագործման իրավունքի ծագման համար բավարար բոլոր իրավաբանական փաստերը: Ստացվում է, որ ընդերքօգտագործման իրավունքի պետական հաշվառման նպատակը ոչ թե ընդերքօգտագործման իրավունքի նկատմամբ գույքային իրավունքների պետական գրանցումն է, այլ պետության կողմից ընդերքօգտագործման իրավունքի տրամադրման գործընթացի պատշաճ կառավարումը, էկոլոգիական վիճակի վերահսկումը և այլն (Неделько 51):

Չնայած ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 134-րդ հոդվածի և «Գույքի նկատմամբ իրավունքների պետական գրանցման մասին» ՀՀ օրենքի համաձայն ընդերքի մասը դիտարկվում է որպես անշարժ գույք, ընդերքի մասերի նկատմամբ ծագող գույքային իրավունքները և կնքվող գործարքներից ծագող իրավունքները չեն ենթարկվում ՀՀ օրենսդրությամբ սահմանված կարգով պետական գրանցման, ինչն, ըստ էության, գործող օրենսդրության խախտում է (ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 135-րդ հոդվածի 1-ին մաս և 301-րդ հոդվածի 1-ին մաս), իսկ ընդերքօգտագործման իրավունքի պետական հաշվառման հետ, ինչպես նշեցինք, օրենսդիրը տվյալ իրավունքի ծագման փաստը չի կապում:

Տարբեր պետություններում ընդերքօգտագործման իրավունքի ծագման հիմքերի ուսումնասիրությունը վկայում է, որ ընդերքօգտագործման իրավունքի ծագումը կապվում է հենց ընդերքօգտագործման իրավունքի՝ որպես գույքային իրավունքի պետական գրանցման իրավաբանական փաստի հետ (Չինաստան, Անգլիա, Գերմանիա (“Federal Mining Act of 13 August 1980”, Article 17(3); “Law Business Research Ltd, 2020” 4, 64-65):

Ամփոփելով վերոգրյալը՝ գտնում ենք, որ ընդերքօգտագործման իրավունքը, ընդերքի մասերի նկատմամբ ծագող այլ գույքային իրավունքները և ընդերքի մասերի վերաբերյալ կնքվող գործարքներից ծագող իրավունքները ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքով և «Գույքի նկատմամբ իրավունքների պետական գրանցման մասին» ՀՀ օրենքով սահմանված կարգով պետք է ենթարկվեն պետական գրանցման: Ըստ այդմ էլ, ընդերքօգտագործման իրավունքը պետք է ծագի դրա պետական գրանցման պահից: Ուստի՝ առաջարկում ենք ՀՀ ընդերքի մասին օրենսգրքում նախատեսել ընդերքօգտագործման իրավունքի, ընդերքի մասերի նկատմամբ ծագող գույքային իրավունքների և ընդերքի մասերի վերաբերյալ կնքվող գործարքներից ծագող իրավունքների պետական գրանցման պահանջը:

2. Ընդերքօգտագործման իրավունքի դադարեցման ընթացակարգը.

ՀՀ օրենսդրությունը կարգավորում է նաև ընդերքօգտագործման իրավունքի **դադարեցման իրավահարաբերությունները:** ՀՀ օրենսդրությամբ, ըստ էության, առանձնացվում են ընդերքօգտագործման իրավունքի դադարեցման (դադարման)[1] **երեք խումբ հիմքեր՝** 1) ընդերքօգտագործողի պարտավորությունները խախտելու դեպքում Օրենսգրքի 30-րդ հոդվածով նախատեսված ժամկետներում զգուշացման կամ ընդերքօգտագործման իրավունքի կասեցման հիմքերը չվերացնելու դեպքում

[1] Ընդերքօգտագործման իրավունքի դադարեցման հետ կապված հարաբերությունների կարգավորմանը նվիրված Օրենսգրքի 30-րդ հոդվածում առկա է եզրութաբանական շփոթ, քանի որ **«իրավունքի դադարեցում»** և **«իրավունքի դադարում»** հասկացությունները կիրառվում են նույն իմաստով: Մինչդեռ «դադարեցումը» որոշակի իրավական գործընթացի հետևանք է, պետաիշխանական լիազորությամբ օժտված մարմնի կամաարտահայտման հետևանք, իսկ «դադարումը» ենթադրում է իրավունքի ուժով առաջացող իրավական հետևանք (տե՛ս, օրինակ՝ Սահմանադրական դատարանի 29. 11. 2016թ. թիվ ՍԴՈ-1325 որոշումը):

ընդերքօգտագործման իրավունքի դադարեցումը[1], 2) հանրության գերակա շահերի ապահովման նպատակով (Օրենսգրքի 30-րդ հոդվածի 7-րդ մաս) ընդերքօգտագործման իրավունքի դադարեցումը, 3) որոշակի իրավաբանական փաստերի վրա հասնելու ուժով (իրավաբանական անձ-ընդերքօգտագործողի լուծարում և այլն) ընդերքօգտագործման իրավունքի դադարումը (Օրենսգրքի 30-րդ հոդվածի 5-րդ մաս):

Օրենսգրքի 2-րդ հոդվածը նախատեսում է, որ ընդերքօգտագործման հարաբերությունների նկատմամբ կիրառելի է ՀՀ քաղաքացիական օրենսգիրքը, ինչը հնարավորություն է տալիս արձանագրելու, որ ընդերքօգտագործման իրավունքի դադարեցման հարաբերությունները *mutatis mutandis* ենթակա են կարգավորման ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի՝ պայմանագիրը փոփոխելու և լուծելու վերաբերյալ կարգավորումներ նախատեսող 466-469-րդ հոդվածներով: Նշված նորմերից բխում է, որ ՀՀ քաղաքացիական օրենսգիրքը նախատեսել է պայմանագիրը **կողմերի համաձայնությամբ** փոփոխելու և լուծելու ընդհանուր կանոնը, իսկ պայմանագիրը միակողմանի լուծելու հնարավորություն նախատեսել է միայն պայմանագրի էական խախտման (ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 466-րդ հոդված) կամ հանգամանքների էական փոփոխության դեպքում (ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 467-րդ հոդված)՝ հնարավորություն տալով օրենքով կամ կողմերի համաձայնությամբ նախատեսել պայմանագիրը փոփոխելու կամ լուծելու այլ ընթացակարգ:

Օրենսգրքի 30-րդ հոդվածի 3-րդ մասի վերլուծությունից բխում է, որ լիազոր մարմինը զգուշացման մասին ընդերքօգտագործողի կողմից ծանուցումը ստանալու պահից՝ 90 օրվա ընթացքում, իրավունք ունի որոշում ընդունելու ընդերքօգտագործման իրավունքի դադարեցման մասին, եթե ընդերքօգտագործողն այդ ժամկետում չի վերացրել զգուշացման հիմքերը: Բացառություն են կազմում միայն Օրենսգրքի 2.1-րդ հոդվածով թվարկված պարտավորությունները, որոնց դեպքում լիազոր մարմինը զգուշացման հիմքերը չվերացնելու դեպքում մինչև ընդերքօգտագործման իրավունքը դադարեցնելը նախ կիրառում է ընդերքօգտագործման իրավունքի կասեցման կառուցակարգը: Միաժամանակ, Օրենսգրքի 30-րդ հոդվածի 2-րդ մասի 1-ին և 2-րդ կետերը՝ որպես ընդերքօգտագործողին զգուշացում տալու հիմք, ընհանրական կերպով նախատեսում են, Օրենսգրքով նախատեսված պարտավորությունների, ինչպես նաև՝ ընդերքօգտագործման իրավունքի պայմանների չկատարումը: Այսպիսով՝ Օրենսգրքի 30-րդ հոդվածի համակարգային ուսումնասիրության և վերլուծության արդյունքում ստացվում է, որ լիազոր մարմինը կարող է նախաձեռնել թույլտվությունը միակողմանի դադարեցնելու և պայմանագիրը միակողմանի լուծելու գործընթաց ընդերքօգտագործողի ցանկացած տեսակի պարտավորության խախտման դեպքում (բացառությամբ Օրենսգրքի 30-րդ հոդվածի 2.1-րդ մասով թվարկված պարտավորությունների), եթե ընդերքօգտագործողը չի վերացնում այդ պարտավորության խախտումը զգուշացման մասին ծանուցվելու պահից 90-օրյա ժամկետում:

Նույն մոտեցումն է որդեգրված նաև ՀՀ կառավարության 2012թ. մարտի 22-ի N 437-Ն որոշման Հավելվածներ N 2-ով և N 3-ով հաստատված Օրինակելի ձևերով, որի 6.3.1-րդ կետի համաձայն՝ *պայմանագիրը կարող է լուծվել, ի թիվս այլոց (պետք է լիներ՝ «այլնի»), լիազոր մարմնի նախաձեռնությամբ՝ ընդերքօգտագործողի կողմից պայմանագրի դրույթների խախտման դեպքում*: Ինչպես վերը նշել ենք, պայմանագրի դրույթների խախտումը հիշատակվում է նաև Օրենսգրքի 30-րդ հոդվածի 2-րդ մասի 2-րդ կետում **որպես ընդերքօգտագործողին զգուշացում տալու հիմք,** որը ՀՀ

[1] Օրենսգրքում կոնկրետ թվարկված պարտավորությունների խախտման համար Օրենսգրքի 30-րդ հոդվածով նախատեսվում է ընդերքօգտագործման իրավունքի կասեցման, իսկ կասեցման հիմքերը չվերացնելու դեպքում՝ ընդերքօգտագործման իրավունքի դադարեցման կառուցակարգը (Օրենսգրքի 2.1-րդ հոդված):

ընդերքի մասին օրենսգրքով սահմանված կարգով կարող է հանգեցնել ընդերքօգտագործման թույլտվության դադարեցման: Այսինքն՝ ՀՀ օրենսդրությամբ ընդերքօգտագործման թույլտվության դադարեցման և ընդերքօգտագործման պայմանագրի լուծման հիմքերը փաստացի համընկնում են: Միաժամանակ, Օրենսգրքի 30-րդ հոդվածի 6-րդ մասը փաստացի ամրագրում է ընդերքօգտագործման թույլտվության դադարման դեպքում պետության՝ ընդերքօգտագործման պայմանագիրը լուծելու լիազոր մարմնի հայեցողական լիազորությունը, ինչն անտրամաբանական է թվում, քանի որ թույլտվության բացակայության պայմաններում պայմանագրային հարաբերությունների շարունակվելը միայն ստեղծում է իրավական անորոշություն:

Օրենսգրքի 30-րդ հոդվածի իրավակարգավորումների պարագայում ՀՀ-ում ընդերքօգտագործման ոլորտում ծագած բոլոր վեճերը (այդ թվում՝ մասնավոր-իրավական) ներկայումս լուծվում են բացառապես վարչական դատավարության կարգով, ինչը հանգեցնում է վարչական դատավարության կարգով քննվող վեճի շրջանակում ՀՀ քաղաքացիական իրավունքի ինստիտուտների կիրառման և մեկնաբանման անհրաժեշտության:

Նշվածի վառ օրինակ է Վճռաբեկ դատարանի թիվ ՎԴ/10905/05/19 վարչական գործով 09. 06. 2023 թվականի որոշումը, որով Վճռաբեկ դատարանն ընդերքօգտագործողի սնանկ ճանաչված լինելու իրավաբանական փաստը դիտարկել է որպես ընդերքօգտագործողի պարտավորությունների կատարման անհնարինություն առաջացնող և ընդերքօգտագործողի պատասխանատվությունը՝ ընդերքօգտագործման իրավունքի դադարեցումը, բացառող հանգամանք՝ **«անհաղթահարելի ուժ»** ***(“Force Majeure”)*** ՝ ըստ Էության մեկնաբանելով ՀՀ քաղաքացիական իրավունքի համանուն ինստիտուտը (ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 417-րդ հոդվածի 3-րդ մաս, Օրենսգրքի 30-րդ հոդվածի 2-րդ մասի 2-րդ կետ, 55.1-րդ հոդված): Հատկանշական է, որ Վճռաբեկ դատարանը սույն որոշման պատճառաբանական մասում չի անդրադարձել 27.11.2015թ. թիվ ԵԷԴ/0888/02/14, 17.04.2009թ. թիվ ԵՔԴ/0595/04/08 քաղաքացիական գործերով կայացված նախադեպային որոշումներով սահմանված՝ անհաղթահարելի ուժի գնահատման անհրաժեշտ պայմաններին (արտակարգ, անկանխելի հանգամանքներ և այլն): Այսպիսով՝ ընդերքօգտագործողի սնանկ ճանաչված լինելու իրավաբանական փաստը որպես ընդերքօգտագործողի պարտավորությունների կատարման անհնարինություն առաջացնող **«անհաղթահարելի ուժ»** դիտարկելով՝ Վճռաբեկ դատարանը չի հիմնավորել իր նախադեպային որոշումներով անհաղթահարելի ուժի գնահատման համար անհրաժեշտ պայմանների առկայությունը:

Հիշատակման է արժանի այն հանգամանքը, որ դոկտրինալ աղբյուներում նույնպես «անհաղթահարելի ուժ»-ը մեկնաբանվել է որպես *«դեպք կամ ազդեցություն, որն անսպասելի է, անկառավարելի, աննախադեպ և դուրս է կողմերի վերահսկողությունից»* (G&A Advocates LLP 2025): Սույն հոդվածում նպատակ չունենալով քննարկելու սնանկ ճանաչելու մասին վճռի օրինական ուժի մեջ մտնելու փաստը անհաղթահարելի ուժ համարելու հարցը և հիմք ընդունելով դոկտրինալ աղբյուրներում և ներպետական իրավակիրառ պրակտիկայում «անհաղթահարելի ուժ» եզրույթի մեկնաբանությունները՝ գտնում ենք, որ ընդերքօգտագործողին սնանկ ճանաչելու մասին վճիռն օրինական ուժի մեջ մտնելու փաստը չի կարող դիտարկվել որպես ընդերքօգտագործողի բոլոր պարտավորությունների կատարման բացարձակ անհնարինություն առաջացնող հանգամանք, քանի որ սնանկության վարույթում հայտնվելը պայմանավորված է սուբյեկտիվ գործոններով, որոնցից հիմնականը ընդերքօգտագործող-իրավաբանական անձի սեփական գույքի ոչ արդյունավետ կառավարումն է, ինչը չի կարող մեկնաբանվել որպես արտակարգ կամ անկանխելի հանգամանք:

Նշված օրինակով պարզ է դառնում, որ Օրենսգրքի 30-րդ հոդվածով ընդերքօգտագործման պայմանագրի լուծման վարչահրավական ընթացակարգը և վարչական դատավարության կարգով ցանկացած դեպքում ընդերքօգտագործման պայմանագրի վիճարկումը ոչ միայն իմաստազրկում է ընդերքօգտագործման հարաբերություններում պայմանագրի ինստիտուտը և նշանակությունը, այլև, ի թիվս այլնի, հանգեցնում է ընդերքօգտագործման ոլորտում ծագող մասնավոր-իրավական բնույթի վեճերի՝ վարչական դատավարության կարգով նմանօրինակ լուծումների:

Վերոգրյալի համատեքստում գտնում ենք, որ ՀՀ ընդերքի մասին օրենսգրքի 30-րդ հոդվածով ընդերքօգտագործողի **ցանկացած պարտավորության խախտման դեպքում** վարչական վարույթի իրականացման միջոցով ընդերքօգտագործման թույլտվության միակողմանի դադարեցման և որպես հետևանք՝ պայմանագրի լուծման վերը նկարագրված ընթացակարգը ոչ միայն խիստ խնդրահարույց է **ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքով պայմանագիրը կողմերի փոխադարձ համաձայնությամբ լուծելու սկզբունքի**, ներդրողների շահերի պաշտպանության տեսանկյունից (Krakoff 26), այլև խախտում է ընդերքօգտագործման իրավունքի գործողության ողջ ժամկետի ընթացքում ընդերքօգտագործման իրավունքի նկատմամբ ընդերքօգտագործողի **«օրինական ակնկալիքը»** (ՄԻԵԴ վճիռը Կոպեցկին ընդդեմ Սլովակիայի գործով կետեր 53-61): Ավելին, պարտավորությունների միակողմանի փոփոխումը, որը էական դժվարությունների կհանգեցնի ներդրողի համար (կամ մի շարք նման պարտավորությունների համադրությունը), սեփական գործունեությունը շարունակելու համար կարող է նաև որակվել միջազգային ներդրումային իրավունքի տեսանկյունից որպես «ոչ անմիջական էքսպրոպրիացիա» (“indirect expropriation”) կամ «սողացող էքսպրոպրիացիա» (“creeping expropriation”) (ICSID. Metalclad Corporation v. Mexico case no. ARB(AF)/97/1. Award of 30 Aug. 2000, para. 103; ICSID. Middle East Cement Shipping v. Egypt case no. ARB/99/6. Award of 12 Apr. 2002, para. 107):

Միջազգային փորձի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ տարբեր երկրներում պետության կողմից ընդերքօգտագործման թույլտվությունը միակողմանի դադարեցնելու կամ պայմանագիրը միակողմանի լուծելու համար հիմք հանդիսացող խախտված պարտավորությունները սպառիչ թվարկված են օրենսդրությամբ (օրինակ՝ Ղազախստան (Code of the Republic of Kazakhstan of 27 Dec. 2017 No. 125-VI ZRK "On Subsoil and Subsurface Use" (as amended 21 May 2024), Articles 21, 38, 92, 106, 163, 200, 221.); Unicaselaw 2025), Նորվեգիա (Petroleum Activities Act, section 10-13 (Revocation)): Օրենսգրքի 30-րդ հոդվածի ուսումնասիրությունը թեև առաջին հայացքից տպավորություն է ստեղծում, որ ընդերքօգտագործման թույլտվությունը միակողմանի դադարեցնելու հիմքերը սպառիչ են թվարկված, սակայն նույն հոդվածի 2-րդ մասի 1-ին և 2-րդ կետերից բխում է, որ պետությունը ընդերքօգտագործողի **պարտավորությունների խախտման դեպքում** կարող է նախաձեռնել ընդերքօգտագործողին զգուշացում տալու և դրա հիմքերը 90-օրյա ժամկետում չվերացնելու դեպքում՝ թույլտվությունը միակողմանի դադարեցնելու գործընթաց:

Վերոգրյալից ելնելով՝ առաջարկում ենք ՀՀ ընդերքի մասին օրենսգրքով սպառիչ նախատեսել ընդերքօգտագործման թույլտվությունը պետության կողմից միակողմանի դադարեցնելու և պայմանագիրը լուծելու համար հիմք հանդիսացող խախտված պարտավորությունների շրջանակը: Ընդ որում, գտնում ենք, որ պետության կողմից ընդերքօգտագործման թույլտվությունը վարչական վարույթի կարգով դադարեցնելու իրավական ռեժիմը պետք է տարածվի ընդերքօգտագործողի՝ հանրային իրավահարաբերության տարրեր հանդիսացող պարտավորությունների խախտումների վրա (օրինակ՝ ընդերքօգտագործողի հարկային, բնապահպանական պարտավորությունները, իրական շահառուների վերաբերյալ տեղեկություն ներկայացնելու պարտավորությունը և այլն), իսկ ընդերքօգտագործման հարաբերություններում մասնավոր իրավահարաբերության տարրեր համարվող

պարտավորությունների խախտումների դեպքում պետք է կիրառվեն ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 30-րդ գլխով նախատեսված պայմանագիրը փոփոխելու և լուծելու վերաբերյալ դրույթները:

Եզրակացություն

Ելնելով ողջ վերոգրյալից՝ սույն հոդվածում ընդերքօգտագործման իրավունքի ծագման և դադարեցման գործընթացի վերաբերյալ մեր առաջարկությունները հանգում են հետևյալին՝

1. Առաջարկվում է հրաժարվել ՀՀ ընդերքի մասին օրենսգրքով ընդերքօգտագործման իրավունքի տրամադրման գործընթացում կիրառվող՝ *«Ով առաջինն է դիմում, նա առաջինն է ստանում»* սկզբունքից և դրա փոխարեն ընդերքի երկրաբանական ուսումնասիրության իրավունքի, ինչպես նաև՝ արտոնյալ դիմումատուի բացակայության դեպքում օգտակար հանածոյի արդյունահանման իրավունքի տրամադրման ընթացակարգերի դեպքում ՀՀ ընդերքի մասին օրենսգրքով նախատեսել ընդերքօգտագործման իրավունքի տրամադրման մրցութային կառուցակարգեր: Ընդերքօգտագործման իրավունքի տրամադրման մրցութային կարգի դեպքում ընդերքօգտագործման իրավունքի տրամադրման գործընթացն առավելապես կկարգավորվի ՀՀ քաղաքացիական իրավունքի նորմերով:

2. Չնայած ներպետական օրենսդրությամբ ընդերքի մասը դիտարկվում է որպես անշարժ գույք, դրա նկատմամբ ծագող գույքային իրավունքները և կնքվող գործարքները չեն ենթարկվում ՀՀ օրենսդրությամբ սահմանված կարգով պետական գրանցման, ինչը հակասում է ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 135-րդ հոդվածի 1-ին մասին և 301-րդ հոդվածի 1-ին մասին: Ավելին, ՀՀ ընդերքի մասին օրենսգրքով նախատեսված ընդերքօգտագործման իրավունքի պետական հաշվառման իրավաբանական փաստը ընդերքօգտագործման իրավունքի ծագման համար պարտադիր իրավաբանական փաստ չէ:

Ուստի՝ առաջարկվում է ՀՀ ընդերքի մասին օրենսգրքում նախատեսել ընդերքօգտագործման իրավունքի, ընդերքի մասերի նկատմամբ ծագող գույքային իրավունքների և ընդերքի մասերի վերաբերյալ կնքվող գործարքներից ծագող իրավունքների պետական գրանցման պահանջը:

3. ՀՀ ընդերքի մասին օրենսգրքի 30-րդ հոդվածի և Օրինակելի ձևերի համակարգային ուսումնասիրության և վերլուծության արդյունքում պարզ է դառնում, որ պետության կողմից միակողմանի կարգով ընդերքօգտագործման թույլտվության դադարեցումը և պայմանագրի լուծումը հնարավոր է ընդերքօգտագործողի **ցանկացած պարտավորության խախտման դեպքում,** եթե ընդերքօգտագործողն Օրենսգրքով նախատեսված ժամկետներում չի վերացրել զգուշացման կամ կոնկրետ տեսակի պարտավորությունների խախտման դեպքում՝ ընդերքօգտագործման իրավունքի կասեցման (Օրենսգրքի 30-րդ հոդվածի 2.1-րդ մաս) հիմքերը: ՀՀ ընդերքի մասին օրենսգրքի 30-րդ հոդվածով ընդերքօգտագործողի **ցանկացած պարտավորության խախտման դեպքում** վարչական վարույթի իրականացման միջոցով ընդերքօգտագործման թույլտվության միակողմանի դադարեցումը և որպես հետևանք՝ պայմանագրի լուծումը ոչ միայն խիստ խնդրահարույց է՝ ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքով պայմանագիրը կողմերի փոխադարձ համաձայնությամբ լուծելու սկզբունքի, ներդրողների շահերի պաշտպանության տեսանկյունից, այլև խախտում է ընդերքօգտագործման իրավունքի գործողության ողջ ժամկետի ընթացքում ընդերքօգտագործման իրավունքի նկատմամբ ընդերքօգտագործողի «օրինական ակնկալիքը»: Բացի այդ, Օրենսգրքի 30-րդ հոդվածով ընդերքօգտագործման պայմանագրի լուծման վերաբերյալ վեճերի՝ վարչական դատավարության կարգով վիճարկումն իմաստազրկում է

ընդերքօգտագործման հարաբերություններում պայմանագրի ինստիտուտը և նշանակությունը:

Նախանշվածի լույսի ներքո առաջարկում ենք ՀՀ ընդերքի մասին օրենսգրքով սպառիչ նախատեսել ընդերքօգտագործման թույլտվությունը պետության կողմից միակողմանի դադարեցնելու և պայմանագիրը լուծելու համար հիմք հանդիսացող խախտված պարտավորությունների շրջանակը:

Պետության կողմից ընդերքօգտագործման թույլտվությունը միակողմանի դադարեցնելու իրավական ռեժիմը առաջարկվում է կիրառել ընդերքօգտագործողի՝ հանրային իրավահարաբերության տարրեր հանդիսացող պարտավորությունների խախտումների դեպքում (օրինակ՝ ընդերքօգտագործողի հարկային, բնապահպանական պարտավորությունները և այլն), իսկ ընդերքօգտագործման հարաբերություններում մասնավոր իրավահարաբերության տարրեր համարվող պարտավորությունների խախտումների դեպքում պետք է կիրառվեն ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 30-րդ գլխով նախատեսված՝ պայմանագիրը փոփոխելու և լուծելու դրույթները:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. ՀՀ Սահմանադրություն. 06 Դեկտ. 2015, https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=143723: Մուտք՝ 06.09.2025:
2. ՀՀ Ազգային ժողով. ՀՀ ընդերքի մասին օրենսգիրք. 28 Նոյ. 2011, https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=178678: Մուտք՝ 06.09.2025:
3. «Գույքի նկատմամբ իրավունքների պետական գրանցման մասին» ՀՀ օրենք. 14 Ապր. 1999, https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=204832: Մուտք՝ 06.09.2025:
4. ՀՀ կառավարություն. N 439-Ն որոշում. 25 Ապր. 2013, https://old.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=82969: Մուտք՝ 06.09.2025:
5. ---. N 1758-Ն որոշում. 31 Հոկ. 2002, https://old.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=138456: Մուտք՝ 06.09.2025:
6. ՀՀ Սահմանադրական դատարան. թիվ ՍԴՈ-1325. 29 Նոյ. 2016, https://www.concourt.am/decision/decisions/sdv-1325.pdf: Մուտք՝ 06.09.2025:
7. Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարան. Գանգատ թիվ 44912/98, Ստրասբուրգ 28 Սեպ. 2004, Կոպեցկին ընդդեմ Սլովակիայի գործ, կետեր 53-61, https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-66758: Մուտք՝ 06.09.2025:
8. ՀՀ վճռաբեկ դատարան. Դատական գործ N: ՎԴ/10905/05/19. 9 Հուն. 2023, https://old.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=186258: Մուտք՝ 06.09.2025:
9. ---. Դատական գործ N: ԵԷԴ/0888/02/14. 27 Նոյ. 2015, https://old.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=103204: Մուտք՝ 06.09.2025:
10. ---. Դատական գործ N: ԵՔԴ/0595/04/08. 17 Ապր. 2009, https://old.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=52760: Մուտք՝ 06.09.2025:
11. ---. Դատական գործ N: ԵԿԴ/1867/02/14. 24 Դեկ. 2020, https://old.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=150781: Մուտք՝ 06.09.2025:
12. Թևանյան, Սոնա. *Կոնցեսիայի պայմանագրի իրավական կարգավորումը*. Մենագրություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2016, էջեր 34-35:
13. Համաշխարհային բանկ, «Էս-Էլ Ար Քոնսալթընթս», «ԱՎԱԳ Սոլյուշնս», ՀԱՀ-ի Պատասխանատու հանքարդյունաբերության կենտրոն, ՀԱՀ-ի Թուրփանջյանի անվան քաղաքականության վերլուծության կենտրոն. *Հանքարդյունաբերության ոլորտի կայունության ռազմավարական գնահատում – Հայաստան*. 2016, էջ 58:
14. Մուրադյան, Սամվել. *Թույլտվությունը և լիցենզավորումը որպես տնտեսության վրա ներգործության կարևոր կառավարման մեթոդներ*. ԵՊՀ

իրավագիտության ֆակուլտետի պրոֆեսորադասախոսական կազմի գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, ԵՊՀ հրատ., 2016, ISBN 978-5-8084-2083-0, էջ 124:

15. Մրցակցության պաշտպանության հանձնաժողով (նախկինում՝ Տնտեսական մրցակցության պաշտպանության պետական հանձնաժողով). *Հանքարդյունաբերության ոլորտում իրականացված ուսումնասիրության արդյունքները,* 2021, էջ 12 https://competition.am/hy/: Մուտք՝ 12.12.2025:

16. Charles, Krakoff. *Sector licensing studies: mining sector (English)*. Washington, DC: World Bank. p. 26, http://documents.worldbank.org. Accessed: 15.02.2025.

17. Code of the Republic of Kazakhstan. Dec. 27, 2017 No. *125-VI ZRK* "About Subsoil and Subsurface Use" (as amended on 21.05.2024), Articles 21, 38, 92, 106, 163, 200, 221. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id. Accessed: 06.03.2025.

18. Ericsson, Magnus and Löf, Olof. Comparative analysis of the mining legislation in certain countries, Suggestions for Estonia, A study for the Ministry of Economic Affairs and Communications, Estonia. May 2021, p. 38.

19. Federal Mining Act of 13 August 1980 (Federal Law Gazette I p. 1310), last amended by Article 1 of the Act of 14 June 2021 (*Federal Law Gazette I*, p. 1760), Article 17 (3). https://www.gesetze-im-internet.de/englisch. Accessed: 14.02.2025.

20. G&A Advocates LLP. 2025, https://gallp.co.ke/insights-pt/. Accessed: 27.08.2025.

21. International Centre for Settlement of Investment Disputes. Case no. ARB(AF)/97/1, Award of 30 Aug. 2000. Metalclad Corporation v. Mexico. para. 103.

22. International Centre for Settlement of Investment Disputes. Case no. ARB/99/6, Award of 12 Apr. 2002. Middle East Cement Shipping v. Egypt, para. 107.

23. International Senior Lawyers Project, Open Oil, Revenue Watch Institute-Natural Resource Governance Institute, and Vale Columbia Center on Sustainable International Investment. *Mining Contracts: How to Read and Understand Them*. Columbia Center on Sustainable Investment Books, 2013, 7, p. 12: https://scholarship.law.columbia.edu/sustainable_investment_books/7. Accessed: 11.02.2025.

24. Kienzler, David. et al. *Natural Resource Contracts as a Tool for Managing the Mining Sector*. 2015, p. 7-14, 9, https://scholarship.law.columbia.edu/sustainable_investment_staffpubs/21. Accessed: 10.01.2025.

25. “Law Business Research Ltd”. *The Mining Law Review*. Ninth Edition, UK, 2020, p. 4, 64-65, https://www.sionadvogados.com.br/wp-content. Accessed: 22.04.2025.

26. Lexology GTDT. “Mining (Armenia)”, 18 October, 2022, p. 9, https://www.dialog.am/storage/files/posts/posts_6728679264931_2022_Mining_-_Armenia.pdf. Accessed: 24.02.2025.

27. MTAD. 2025, https://mtad.am/pages/copies-of-entrails-use-right-agreements. Accessed: 12.01.2025.

28. Omalu, Kene and Wälde, Thomas. *Key Issues of Mining Law: A Brief Comparative Survey as a Background Study for The Reform of Mining Law*. OGEL Archive Issue, www.ogel.org www.ogel.org/article.asp?key=823. Accessed: 25.02.2024.

29. Petroleum Activities Act (Act of 29 November 1996 No. 72 Relating to Petroleum Activities) [Petroleumsloven], Section 10-13 (Revocation), https://www.sodir.no/en/regulations/acts/act-29-november-1996-no2.-72-relating-to-petroleum-activities/#Section-10-13. Accessed: 05.05.2025.

30. Republican Geological Fund. 2025, https://www.geo-fund.am/hy/. Accessed: 23.04.2025.

31. Unicaselaw. 2025, https://unicaselaw.com/blog/revocation-of-license. Accessed: 25.05.2025.

32. Неделько, Анна. *Гражданско-правовой договор добычи полезных ископаемых*. Научный руководитель - к.ю.н., профессор И.В. Бакаева, Казань, 2015, стр. 51, 97.

33. Налетов, Кирилл. *Лицензионные и договорно-правовые формы пользования недрами в РФ и за рубежом*. Дисс. канд. юрид. наук. 12.00.06. М. 2006, стр. 11, 74.

WORKS CITED

1. HH Sahmanadrut'yun. 06 Dec. 2015 [RA Constitution], https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=143723 .(in Armenian)

2. HH Azgayin Jhoghov. HH y'nderqi masin o'rensgirq [The Code on the Subsoil of the Republic of Armenia]. 28 Noy. 2011. https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=178678. (in Armenian)

3. «Gowyqi nkatmamb iravownqneri petakan grancman masin» HH o'renq. 14 April 1999 [RA Law On State Registration of Rights to Property], https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID. (in Armenian)

4. HH kar'avarut'yun. N 439-N voroshum [Resolution of the Government of the Republic of Armenia No. 439-N]. 25 Apr. 2013. https://old.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=82969. (in Armenian)

5. ---. N 1758-N voroshum [Resolution of the Government of the Republic of Armenia No. 1758-N]. 31 Hokt. 2002, https://old.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=138456. (in Armenian)

6. HH Sahmanadrakan dataran. t'iv SDO-1325. [RA Constitutional Court, N.] 29 Noy. 2016, https://www.concourt.am/decision/decisions/sdv-1325.pdf. (in Armenian)

7. Mardu iravunk‘neri yevropakan dataran, Gangat‘ t‘iv 44912/98, Strasburg 28 Sep. 2004, Kopeckin enddem Slovakiayi gorc [European Court of Human Rights, Case of Kopecký v. Slovakia], ket‘er 53-61, https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-66758 (in Armenian)

8. HH vch‘rabek dataran, Datakan gorc N: VD/10905/05/19. [RA Court of Cassation, Case N: VD/10905/05/19] 9 Hun. 2023, https://old.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=186258. (in Armenian)

9. ---. Datakan gorc N: YeēD/0888/02/14. [Case N: YeēD/0888/02/14] 27 Noy. 2015, https://old.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=103204. (in Armenian)

10. ---. Datakan gorc N: YEKD/0595/04/08. [Case N: YEKD/0595/04/08] 17 Apr. 2009, https://old.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=52760. (in Armenian)

11. ---. Datakan gorc N: YEKD/1867/02/14. [Case N: YEKD/1867/02/14] 24 Dek. 2020, https://old.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=150781. (in Armenian)

12. T‘evanyan, Sona. *K‘oncessiayi paymanagri iravakan kargavorumə*. Menagrut‘yun, Yerevan, YPH hratarakch‘ut‘yun, ej 34 [Legal Regulation of Concession Contracts, Yerevan] 2016. (in Armenian)

13. Hamashkharhayan bank, “Es-El Ar Konsalt‘ənt‘s”, “AVAG Solyushns”, HAH-i Patsaskhanatu hank‘ardyunaberut‘yan kent‘ron, HAH-i T‘urp‘anjyani anvan k‘aghak‘akanut‘yan verluc‘ut‘yan kent‘ron, Hank‘ardyunaberut‘yan volorti kayunut‘yan razmavarakan gnahatakum – Hayastan, ej 58 [Strategic Assessment of the Sustainability of the Mining Sector - Armenia] 2016. (in Armenian)

14. Muradyan, Samvel. T‘uylt‘vut‘yuny yev lic‘enzavorumə orpes tntesut‘yan vra nergorc‘ut‘yan karevor karavarumyan metodner. YPH iravagitut‘yan fakulteti profesoradasakhossakan kazmi gitazhoghovi nyut‘eri zhoghvats‘u, YPH hratarakch‘ut‘yun, ISBN 978-5-8084-2083-0, ej 124 [The Permission and Licencing as the

Important Methods of the Influence on Economic of the Republic of Armenia, YSU Publishing] 2016. (in Armenian)

15. Mrcakc'ut'yan paštpanut'yan handznazhoghov (naxkinum: Tntesakan mrcakc'ut'yan paštpanut'yan petakan handznazhoghov). Hank'ardyunaberut'yan volortum irakanac'vats usumnasirut'yan ardyunk'ner, ej 12 [Competition Protection Commission (formerly the State Commission for the Protection of Economic Competition). Results of the Study Conducted in the Mining Sector] 2021. (in Armenian)

16. Nedelko, Anna**.** Grazhdansko-pravovoi dogovor dobychi poleznykh iskopaemykh*;* Nauchniĭ rukovoditel' – k.yu.n., professor I.V. Bakaeva, Kazan', str. 51, 97, [Civil Law Contract for the Extraction of Mineral Resources, Bakaeva, Kazan] 2015 (in Russian)

17. Naletov, Kirill**.** Litsenzionnye i dogovorno-pravovye formy pol'zovaniya nedrami v RF i za rubezhom, diss. kand. yurid. nauk. 12.00.06. M., str. 11, 74 [Licensing and Contractual Legal Regimes of Subsoil Use in Russia and Abroad, M.] 2006 (in Russian)

TYPES OF SUBSOIL USE RIGHTS, THE BASIS FOR THEIR GRANTING AND TERMINATION UNDER THE RA LEGISLATION

MANE MARKOSYAN

Prosecutor General of the Republic of Armenia, Adviser;
Yerevan State University, Faculty of Law, Chamber of Civil Law, Ph.D. Student,
Yerevan, the Republic of Armenia

The purpose of this article is to examine and analyze the types of subsoil use rights established by the Subsoil Code of the Republic of Armenia, to explore the specific features of the procedures governing their granting, and to consider the legal relations associated with the termination of such rights. In addition, the study aims to identify systemic legal issues arising within these processes, particularly in the context of their regulation under civil law.

Currently, the legislation regulating the field of subsoil use in the Republic of Armenia has entered a phase of systemic reforms, evidenced by the adoption of the Mining Sector Development Strategy by RA Government Decision No. 437-N of March 22, 2022.
In this context, the study and analysis of the types of subsoil use rights, the legal grounds and procedures for their origin and termination is important for identifying the key legal issues in the regulation of subsoil use relations.

To achieve the objective of this research, the following tasks were identified:

- Study and analysis of the types of subsoil use rights and the legal grounds and procedures for their granting under RA legislation,
- Study and analysis of the legal grounds and procedures for the termination of subsoil use rights under RA legislation.

The methodological basis of the present work comprises general scientific (analysis, synthesis, induction) and special (comparative-legal) methods.

Based on the research conducted within the scope of this paper, a number of conclusions have been drawn regarding: the establishment of competitive mechanisms for granting subsoil use rights; the state registration of subsoil use rights and related contracts; and the clarification of the legal grounds for the termination of subsoil use rights under the RA Code on Subsoil.

Keywords: *Subsoil use right, preferential applicant status, termination of the contract, state registration of subsoil use right, warning, competitive procedure, geological exploration, extraction of mineral resources.*

ВИДЫ ПРАВ ПОЛЬЗОВАНИЯ НЕДРАМИ, ПРАВОВЫЕ ОСНОВАНИЯ ИХ ПРЕДОСТАВЛЕНИЯ И ПРЕКРАЩЕНИЯ В СООТВЕТСТВИИ С ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВОМ РА

МАНЕ МАРКОСЯН
советник Генерального прокурора Республики Армения,
аспирант кафедры гражданского права юридического факультета
Ереванского государственного университета,
г. Ереван, Республика Армения

Целью настоящей статьи является изучение и анализ видов прав пользования недрами, установленных Кодексом Республики Армения «О недрах», особенностей процедур их предоставления, а также правовых отношений, связанных с прекращением права пользования недрами, с выявлением системных правовых проблем, возникающих в этих процессах, в свете гражданско-правового регулирования данных отношений.

В настоящее время законодательство, регулирующее сферу недропользования в Республике Армения, вступило в этап системных реформ, о чём свидетельствует утверждение Стратегии развития горнодобывающей отрасли постановлением Правительства РА № 437-Н от 22 марта 2022 года. В этом контексте изучение и анализ видов прав пользования недрами, а также правовых оснований и процедур их возникновения и прекращения, имеют важное значение для выявления ключевых проблем правового регулирования отношений в сфере недропользования.

Для достижения цели настоящего исследования были выделены следующие задачи:

- Изучение и анализ видов прав пользования недрами, а также правовых оснований и процедур их возникновения в соответствии с законодательством РА,
- Изучение и анализ правовых оснований и процедур прекращения права пользования недрами согласно законодательству РА.

Методологическая база настоящего исследования включает как общенаучные методы (анализ, синтез, индукция), так и специальные (сравнительно-правовой) методы.

На основе проведённого в рамках настоящей работы исследования был сделан ряд выводов, касающихся необходимости внедрения конкурсных механизмов предоставления права пользования недрами, государственной регистрации прав недропользования и связанных с ними сделок, а также уточнения правовых оснований прекращения прав пользования недрами, установленных Кодексом РА «О недрах».

Ключевые слова: *право пользования недрами, статус льготного заявителя, расторжение договора, государственная регистрация права пользования недрами, предупреждение, конкурсный порядок, геологическое изучение, добыча полезных ископаемых.*

ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԱՐԴԻ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՁԵՎԵՐԸ *

ՀՏԴ 342.3 *DOI: 10.52063/25792652-2025.2.25-114*

ՇՈՒՇԱՆԻԿ ՎԱՐԴԵՐԵՍՅԱՆ
Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիայի փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտի հայցորդ, ՀՀ ՆԳՆ ոստիկանության ավագ լեյտենանտ, ք. Սպիտակ, Հայաստանի Հանրապետություն
ani.varderesyan@mail.ru
ORCID: 0009-0003-2304-206X

Սույն հոդվածի նպատակը երկրի կառավարման համակարգերի ներկա վիճակի և դրանց տարբեր մոդելների վերլուծությունն է՝ համաշխարհային զարգացումներին համահունչ:

Պետական կառավարման ձևերի բազմազանությունը ցույց է տալիս, թե ինչպես պետությունները, տարբեր հասարակական, տնտեսական ու քաղաքական պայմաններում, կարող են ձևավորել իրենց կառավարման մեխանիզմները,վերլուծել ու ներկայացնել այդ կառավարման ձևերը, դրանց ուժեղ ու թույլ կողմերը, ինչպես նաև տարբեր երկրներում իրենց կիրառման առանձնահատկությունները, ինչը հնարավորություն կընձեռի ավելի խորը հասկանալու ժամանակակից պետական կառավարման համակարգերի բարելավման և զարգացման հնարավորությունները:

Այս հոդվածի խնդիրն է ոչ միայն վերլուծել պետական կառավարման գոյություն ունեցող ձևերը, այլև հասկանալ դրանց ազդեցությունը հասարակության վրա. թե որքան են դրանք նպաստում քաղաքացիների իրավունքների պաշտպանության, սոցիալական արդարության, տնտեսական կայունության և ընդհանուր բարեկեցության ապահովմանը:

Հետազոտության ընթացքում կիրառվել են անալիզի, սինթեզի, ինդուկցիայի, դեդուկցիայի և համեմատական մեթոդները:

Աշխատանքում հիմնավորել ենք, որ ամբողջ աշխարհում փոփոխվող աշխարհաքաղաքական և տնտեսական իրավիճակները հաճախ ստիպում են պետություններին հարմարվել նոր մարտահրավերներին ու վերափոխել իրենց կառավարման մոդելները՝ հետագա կայունության և համաշխարհային մրցունակության համար:

Հոդվածի շրջանակներում բացահայտել ենք, թե ինչպիսի արտաքին և ներքին գործոններ են ազդում պետության կառավարման մեթոդների ընտրության վրա:

Հիմնաբառեր՝ *Պետական կառավարում, կառավարման ձև, միապետություն, պոլիտեա, արիստրոկրատական կառավարում, դեմոկրատիա, նախագահական հանրապետություն, կառավարություն:*

* Հոդվածը ներկայացվել է 28.07.2025թ., գրախոսվել՝ 07.09.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.09.2025թ.:

Ներածություն

Պետական կառավարման ձևերն այսօր դարձել են ոչ միայն թիրախային թեմա պետական համակարգի հետ կապված քննարկումներում, այլ նաև առանցքային նշանակություն ունեն զարգացման գործընթացներում:

Պետական կառավարման ձևը որոշում է այն, թե ինչպես պետք է կազմակերպվեն պետության գործառույթները, ինչպես են ներկայացվում վարչական մարմինները, թե ինչպես են մշակվում քաղաքական ու սոցիալական նախաձեռնությունները, և ինչպիսի մեխանիզմներով է ապահովվում հանրային ծառայությունների մատուցումը: Այսօր, առավել քան երբևէ, անհրաժեշտություն է առաջացել պարբերաբար վերանայելու պետական կառավարման ձևերն ու կառուցվածքները՝ հաշվի առնելով տեխնոլոգիական զարգացումները,գլոբալիզացիան և հասարակական պահանջները:

Ներկայումս մենք ապրում ենք թվային դարում, որտեղ տեղեկատվության տարածման արագությունը և կոմունիկացիայի նոր ձևերը փոխել են ինչպես հասարակության, այնպես էլ պետական կառավարման գործառույթները:

Կառավարման ձևերի փոփոխությունը կապված է նաև երկրի տնտեսական, քաղաքական, սոցիալական և մշակութային առանձնահատկությունների հետ, որոնք նպաստում են նոր գործիքների ու մեթոդների ներդրմանը: Կառավարման ձևերը կարող են լինել դիկտատորական կամ դեմոկրատիվ, դաշնային կամ միացյալ՝ կախված երկրի համախմբման մակարդակից ու կառավարման կառուցվածքից:

Այսօր շատ երկրներում, այդ թվում նաև Հայաստանում, առկա է օրենսդրական ու կառավարման համակարգի արդիականացման գործընթաց, որը ներառում է որոշակի փոփոխություններ թե՛ պետական մարմինների գործունեության արդյունավետության բարձրացման, թե՛ քաղաքացիների մասնակցության մակարդակի բարելավման նպատակով: Արդյունքում, պետական կառավարման արդի ձևերը պետք է կարողանան ավելի մոտիկ կապ հաստատել քաղաքացիների հետ, ապահովել թափանցիկություն և մասնակցություն, ինչն էլ այսօր դառնում է ոչ միայն անհրաժեշտություն, այլև հանրային պահանջ:

Թեմայի ուսումնասիրությունը կարևոր է, քանի որ այն հնարավորություն է տալիս հասկանալու, թե ինչպես են առկա կառավարման համակարգերը կարողանում արձագանքել ժամանակակից մարտահրավերներին և թե ինչպիսին են լինելու այն քայլերը, որոնք պետք է ձեռնարկվեն, որպեսզի պետական կառավարման ձևերը լինեն արդյունավետ ու կայուն մեր օրվա պայմաններում:

Պետական կառավարման բնական օրենքները և սկզբունքները

Պետական կառավարման համակարգը պետության կողմից իր գործառույթներն իրականացնելու ամբողջ մեխանիզմն է, այն ներառում է կառավարման բոլոր մարմինները, իրավական նորմերը, միջոցները և գործընթացները, որոնց միջոցով պետությունը կազմակերպում և ղեկավարում է հասարակական կյանքը:

Պետական կառավարումը՝ իբրև նպատակամղված գործունեություն, հանդես է գալիս որպես հասարակական կյանքի կարևորագույն մաս և բնորոշվում վերջինիս վիճակով՝ կարիքներով և շահերով: Միևնույն ժամանակ, պետության կենսագործունեության օբյեկտիվ օրենքները սոցիալական կառավարման այն օրենքներն են, որոնք ունեն ինֆորմացիոն բնույթ (Քալաշյան 81):

Կառավարման օրենքները, ի տարբերություն իրավական օրենքների, որոնցով բնորոշվում են հասարակական իրավահարաբերությունները, նկարագրում են ամբողջական պետական մեքենայի և նրա կառավարման մարմինների, կառավարող համակարգի և սոցիալական միջավայրի, ինչպես նաև կառավարող սուբյեկտի և կառավարվող օբյեկտի միջև առկա այն ընդհանուր փոխհարաբերությունները, որոնք,

ունենալով անհրաժեշտ, կրկնվող և էական բնույթ, տրվում են գիտատեսական մեկնության:

«Կառավարում» կամ «իշխում» հասկացությունը քաղաքական գիտության կարևորագույն կատեգորիաներից է: «Քաղաքագիտության առարկան է, ըստ Հ. Լասուելի,«իշխանությունն ու դրա կրողները», ըստ Ռ. Դալի՝ «իշխանության, տիրապետման կամ հեղինակության» իրականացումը, ըստ Դ. Իստոնի՝ բուն քաղաքականությունը «արժեքների իշխանական բաշխումն» է» (Мельвиль 324-328):

Իշխանությունն այն առանցքն է, որի շուրջ ձևավորվում և ամրագրվում են քաղաքական գիտությունների ուսումնասիրության տարբեր օբյեկտներն ու ուղղությունները: Իսկ ինչպիսի՞ն են լինում իշխանության ձևերը, այսինքն՝ մեր բնորոշմամբ՝ քաղաքական կառավարման ձևերը. առաջնահերթ պետք է հենց դա հստակեցնել:

«Կառավարություն» տերմինը վերաբերում է այն ինստիտուտներին ու գործընթացներին, որոնց շրջանակներում սովորաբար ընդունվում են կոլեկտիվ ու, որպես կանոն, իրականացման համար պարտադիր որոշումներ: Քաղաքական համակարգը կամ ռեժիմը ավելի լայն հասկացություններ են, ներառում են ոչ միայն իշխանության մեխանիզմները և պետության ինստիտուտները, այլև այն կառույցներն ու գործընթացները, որոնց միջոցով պետությունը համագործակցում է հասարակության հետ (Мельвиль 331-335):

Հասարակության կառավարման՝ մինչ օրս ամենաարդյունավետ ինստիտուտը եղել է պետությունը:

«Պետությունը քաղաքական համակարգի հիմնական ինստիտուտն է, որը կազմակերպում, ուղղորդում և վերահսկում է մարդկանց, հասարակական խմբերի, դասակարգերի ու ասոցիացիաների համատեղ գործունեությունն ու հարաբերությունները: Պետությունը նշանակալի է նրանով, որ նրա ձեռքում է կենտրոնացված իշխանությունն ու ռեսուրսները, ինչն էլ հնարավորություն է տալիս կառավարելու ու նպատակաուղղված կարգավորելու սոցիալական հարաբերությունները: Պետությունը քաղաքական իշխանության հատուկ կազմակերպութուն է, որն ունի սուվերենիտետ և իր հրամանների համապարտադիր բնույթ» (Решетникова 123):

Բազում այլ գործոնների շարքում պետության զարգացման կարևորությամբ է պայմանավորված նաև պետության ղեկավարող կառույցների արդյունավետ աշխատանքը և ժողովրդի կենսունակության բարձրացումը: Ակնհայտ է, որ պետության արդիականացման ճանապարհին հանդիպում են բազմաթիվ մարտահրավերներ, որոնց ոչ միայն պետք է տալ համարժեք պատասխան, այլև, այդ մարտահրավերներին դիմակայելով, հավաքել անհրաժեշտ փորձ ու հմտություններ՝ պետության զարգացման գործում խորքային ծրագրեր իրականացնելու համար (Գասպարյան և Ջալինյան 10):

Քաղաքական մտածողների ուշադրության կենտրոնում մշտապես եղել է այն հարցը, թե ինչով է տարբերվում կառավարման մի ձևը մյուսից: Դեռ Ք.ա. 4-րդ դարում Արիստոտելը նախաձեռնեց քաղաքական ռեժիմների դասակարգման մեզ հայտնի առաջին փորձը: 18-րդ դարի սկզբներին շրջանառության մեջ դրվեց երկրները միապետությունների ու հանրապետությունների, ինքնակալությունների ու սահմանադրական ռեժիմների բաժանման պրակտիկան: 20-րդ դարում ի հայտ եկան նոր առավել յուրօրինակ դասակարգումներ: «Սառը պատերազմի» ժամանակահատվածում երկրագնդի քաղաքական քարտեզը բաժանված էր «Երեք աշխարհների», որում համաշխարհային քաղաքականությունը հանգեցվում էր ժողովրդավարության ու ամբողջատիրության միջև հակամարտությանը:

Այսօր այդ դասակարգումը հնացած է, մասնավորապես՝ կապված այնպիսի քաղաքական գործընթացների հետ, ինչպիսիք են՝ կոմունիզմի փլուզումը, Արևելյան Ասիայի հզորացումը և քաղաքական իսլամի կայացումը: Այսօր դեռևս պարզ չէ՝ ինչ են

նշանակում այդ փոփոխությունները՝ արևմտյան լիբերալ դեմոկրատիայի համաշխարհային հաղթարշա՞վ, թե՞ ժամանակակից աշխարհի հետագա քաղաքական ֆրագմենտացիա (Хейвуд 28):

Կառավարման ձևեր

Կառավարման ձևը համալիր սահմանադրական-իրավական ինստիտուտի, իշխանության կազմակերպում է, որը բնութագրվում է որպես ֆորմալ աղբյուր, բարձրագույն մարմինների կառուցվածք, ունի իրավական բնույթ, ինչպես նաև նրանց միջև փոխհարաբերությունների հաստատված կարգ: Կառավարման ձևի գլխավոր որոշիչ չափանիշն է պետության գլխի իրավական կարգավիճակը (ընտրվող և փոխարինվող հանրապետություններում, ժառանգական միապետություններում):

Պետական կառավարումը՝ իբրև նպատակամղված գործունեություն, հանդես է գալիս որպես հասարակական կյանքի վերնաշենք և բնորոշվում վերջինիս վիճակով՝ կարիքներով և շահերով: Միևնույն ժամանակ, պետության կենսագործունեության օբյեկտիվ օրենքները սոցիալական կառավարման այն օրենքներն են, որոնք ունեն ինֆորմացիոն բնույթ: Կառավարման ընթացքում սուբյեկտիվ գործոնը սերտաճվում է օբյեկտիվ գործոններին, կառավարման ներքին տրամաբանությունը՝ կառավարվող օբյեկտի փոփոխության և գործունեության տրամաբանությանը:

Այս դիալեկտիկայի էությունը կայանում է սուբյեկտի օբյեկտիվացման և օբյեկտի սուբյեկտիվացման մեջ: Կառավարման օրենքները, ի տարբերություն իրավական օրենքների, որոնցով բնորոշվում են հասարակական իրավահարաբերությունները, նկարագրում են ամբողջական պետական մեքենայի և նրա կառավարման մարմինների, կառավարող համակարգի և սոցիալական միջավայրի, ինչպես նաև կառավարող սուբյեկտի և կառավարվող օբյեկտի միջև առկա այն ընդհանուր փոխհարաբերությունները, որոնք ունենալով անհրաժեշտ, կրկնվող և էական բնույթ, տրվում են գիտատեսական մեկնության: Պետական կառավարման օբյեկտիվ օրենքների համապատասխանելիությունը իրական կյանքին չափորոշվում է կառավարչական հարաբերություններում սուբյեկտի՝ բազմազան գործողություններով դրսևորված այն՝ էականորեն նշանակալի արդյունքներով, որոնք օժտված են պարբերական կրկնողությամբ: Սոցիալական միջավայրի վիճակից, այդ թվում՝ հասարակական համակարգի կառուցվածքից կախվածության մեջ գտնվող կառավարչական պրոցեսի վերլուծությունը, ինֆորմացիոն մոտեցման հետևողական կիրառման դեպքում, հանգեցնում է պետական կառավարման կառուցվածքային և գործառութային յուրահատուկ օրենքների բացահայտմանը (Քալաշյան 22):

Քանի որ պետությունը՝ որպես ժամանակակից պետականության ընդհանուր և համընդհանուր տեսակ, ի հայտ եկավ և հաղթականորեն զարգացավ Եվրոպայում՝ Մեծ Ֆրանսիական հեղափոխության հիման վրա, այսինքն՝ 18-րդ դարի վերջից. փաստ է, որ ժողովրդի գոյությունը որպես մարդկանց համայնք, որը միավորված է լեզվի, կրոնի, մշակույթի, պատմության, մտածելակերպի և ընդհանուր տարածքում համատեղ բնակության միջոցով, որպես կանոն, կայուն կերպով ապահովվում է միայն այն ժամանակ, երբ ժողովուրդը կառավարում է իր սեփական ինքնիշխան և անկախ պետությունը, այսինքն՝ երբ ժողովուրդը դարձել է մարդկանց քաղաքական համայնք, ազգ, այնուհետև՝ պետություն: Այս գործընթացը, ինչպես հայտնի է, ազգային ինքնորոշման սկզբունքի իրականացումն է, և պատմության մեջ սովորաբար ուղեկցվում է ուժի կիրառմամբ, հաճախ՝ արյունալի ազատագրական պայքարով (Люхтерхандт 95):

Պետության կայացածությունը, լինելով պետության նպատակադրումներին համահունչ արդյունավետ սոցիալ-տնտեսական քաղաքականություն մշակելու և իրականացնելու կարողություն, առավելապես պայմանավորված է գործունակ պետական ինստիտուտներով և դրանց աշխատանքի արդյունավետությամբ: Ներկայումս ամբողջ աշխարհում տեղի ունեցող թվային փոխակերպումները լայնորեն

ներդրվում են նաև պետական կառավարման համակարգում՝ նպատակ ունենալով ամբողջական ինտեգրված համակարգերի միջոցով ապահովելու մատուցվող պետական ծառայությունների որակը և դրանցից քաղաքացիների բավարարվածության աստիճանը (Խաչատրյան 271):

Անկասկած, կարևոր գործոն է նաև կառավարման թվայնացումը (e-Government). պետական համակարգում թվայնացման գործընթացների խթանումը նպաստում է պետական կառավարման արդյունավետության բարձրացմանը: Պետք է ընդունել նաև, որ պետական կառավարման թվայնացումը չի կարող ինքնաբերաբար հանգեցնել դրա արդյունավետության բարձրացմանը: Եթե թվայնացման արդյունքում սոսկ ստեղծվում են գերատեսչական՝ ֆունկցիոնալ առումով միմյանց կրկնող տեղեկատվական համակարգեր, ապա դրանք ընդամենը կարող են որոշ չափով նվազեցնել պետական մարմինների ու քաղաքացիների շփումը, էլեկտրոնային եղանակով որոշ ծառայություններ մատուցել, բայց ոչ երբեք հանգեցնել պետական ինստիտուտների կայացմանը: Թվայնացումը բարձրացնում է պետական համակարգի աշխատանքի արդյունավետությունը՝ նպաստելով առավել արդյունավետ սոցիալ-տնտեսական զարգացման ծրագրեր իրագործելուն: Ուստի՝ կարելի է պնդել, որ պետության կայացածության մակարդակի գնահատման ժամանակ անհրաժեշտ է պատշաճ ուշադրություն դարձնել երկրի թվայնացման, պետական համակարգում թվային տեխնոլոգիաների ներդրման տարաբնույթ ցուցանիշներին (Խաչատրյան 272):

Ժամանակակից պետություններին բնորոշ է կառավարման երկու ձև՝ հանրապետություն և միապետություն (Додонов,и др . 91): Պետք է ասել, որ Հայաստանի Հանրապետությունում 1991 թվականին ընդունված «Անկախ պետականության հիմնադրույթների մասին» սահմանադրական օրենքով, ինչպես նաև «Հայաստանի Հանրապետության նախագահի մասին», «Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի մասին» օրենքներով նույնպես ձևավորվեց և մինչև 1995 թվականի Սահմանադրության ընդունումը գործում էր պետական կառավարման մի այնպիսի «հիբրիդային» համակարգ, որն իր մեջ ներառում էր ինչպես միայն խորհրդային (սովետական) կառավարմանը, այնպես էլ նախագահական և խորհրդարանական կառավարմանը բնորոշ հատկանիշներ: Նախատեսվում էին, մասնավորապես, նախագահի և փոխնախագահի պաշտոններ (ինչը հատկանշական է նախագահական կառավարման ձևի համար) և վարչապետի պաշտոն (ինչը բնորոշ է կիսանախագահական և խորհրդարանական կառավարման ձևերին): Ավելին, նախարարների խորհրդի (կառավարության) նախագահի պաշտոնի առկայության պայմաններում, «Հայաստանի Հանրապետության նախագահի մասին» օրենքի 8-րդ հոդվածի 7-րդ կետի համաձայն, հենց Հանրապետության նախագահն էր ղեկավարում կառավարության գործունեությունը և նախագահում կառավարության նիստերին:

Պատմության ընթացքում մեծ հետաքրքրություն է ներկայացրել քաղաքական կյանքի և հատկապես՝ պետության տիպաբանության խնդիրը: Պետության առավել վաղ և, թերևս,հայտնի տիպաբանությունը իրականացրել է Արիստոտելը իր «Պոլիտիկա» աշխատության մեջ (Ք. ա. 4-րդ դ.). հունական պոլիսների ուսումնասիրությամբ նա տարբերակում է պետության ճիշտ և սխալ ձևեր: Ճիշտ է համարում այն պետությունները, որոնց իրական նպատակը համընդհանուր բարիքն է, իսկ սխալ է համարում այն պետությունները, որոնք մղված են միայն կառավարիչների բարիքի ապահովմանը: Ըստ Արիստոտելի՝ պետական կարգը այն է, երբ տիրապետում է օրենքով հաստատված իշխանությունը: Համընդհանուր բարիքի չափանիշից բացի կիրառում է նաև կառավարումը իրականացնող անձանց թվի չափանիշը. մե՞կն է կառավարում, մի քանի՞սը, թ՞ե շատերը (Сморгунов 93):

Պետական կառավարման ձևերը բարդ ու բազմաբնույթ են, սակայն հիմնականում դրանք կարելի է բաժանել մի քանի հիմնական կատեգորիաների, որոնք

կախված են պետության կառավարման բնույթից և հասարակության պահանջներից: Որպես նման տիպերի օրինակներ կարելի է նշել և՛ ժամանակակից, և՛ պատմական համակարգեր:

Դեմոկրատիան այնպիսի պետական կառավարման ձև է, որտեղ իշխանությունը պատկանում է ժողովրդին: Ժողովուրդը ընտրում է իր առաջնորդներին ազատ ընտրություններով, և այն իրականացվում է բազմաթիվ տարբեր ձևերով: Դեմոկրատական կառավարման ձևերը ենթադրում են ազատություն, հավասարություն, օրենքի գերակայություն և քաղաքացիների մասնակցություն պետական գործընթացներին: Դեմոկրատիան կարող է լինել ուղիղ կամ միջնորդավորված՝ կախված նրանից, թե քաղաքացիները վերականգնում են իրենց իշխանությունը անմիջապես (ուղիղ ժողովրդավարություն) կամ ընտրում են ներկայացուցիչներ, ովքեր կառավարում են նրանց փոխարեն (միջնորդավորված ժողովրդավարություն): Օրինակ՝ Միացյալ Նահանգների նախագահական համակարգը կամ Հայաստանի խորհրդարանական համակարգը (Զալինյան 2002):

Ապարատային կամ բյուրոկրատական կառավարման ձև: Այս տեսակը հատուկ է այնպիսի համակարգերին, որտեղ պետության պաշտոնյաները հանդիսանում են ամենակարևոր գործոնները:

Ազգային կամ միանձնյա կառավարման ձև (դիկտատուրա): Այս կառավարման ձևը ենթադրում է, որ պետությունը ղեկավարվում է մեկ անձի կողմից, որի իշխանությունը չի սահմանափակվում ոչ մի օրենքով կամ հաստատությամբ: Դիկտատուրայում իշխանությունն ամբողջությամբ կենտրոնացած է մեկ մարդու ձեռքում, և քաղաքացիների իրավունքն ու ազատությունները սահմանափակվում են: Իշխանության ղեկավարը որոշումներ ընդունում է առանց հանրային քննարկման կամ ընտրական ընթացակարգերի (Զալինյան 2002):

Նախագահական կառավարում: Նախագահական համակարգը բնորոշ է այն երկրներին, որտեղ պետության նախագահը կատարում է և՛ գործադիր, և՛ աջակցող դերեր, այնուամենայնիվ կարող է նաև լինել սահմանափակված խորհրդարանական վերահսկողությամբ: Նախագահական կառավարման ժամանակ նախագահի լիազորությունները լինում են ավելի լայն, քան խորհրդարանական համակարգերում: Նախագահը շատ հաճախ ընտրվում է ժողովրդի կողմից, և նրա իշխանությունը չի զուգորդվում խորհրդարանի կամ այլ մարմինների կողմից:

Խորհրդարանական կառավարման ձևում իշխանության մեծամասնությունը խորհրդարանի ձեռքում է: Այս համակարգում կառավարության ձևավորումն ու գլխավորի նշանակումը հիմնականում կախված են խորհրդարանական ընտրություններից: Այս համակարգում նախագահի պաշտոնը կարող է լինել հիմնականում խորհրդանշական կամ սահմանափակ, մինչդեռ կառավարության ղեկավարումն իրականացնում է վարչապետը, որն ընտրվում է խորհրդարանի կողմից (Զալինյան 2002):

Անկախ պետական կառավարման ձևից՝ պետության պոտենցիալի համախառն և պաշտպանական հզորության հիմքը նրա տնտեսական ներուժն է, որը կազմում է մնացած բոլոր ներուժների հիմքը, քանի որ դրանք ենթադրում են համապատասխան տնտեսական աջակցություն (Հարությունյան 54):

Քաղաքական կառավարման կոորդինատային դասակարգում

Քաղաքական համակարգի գծային տիպաբանությունը բավական սահմանափակ օգտագործման դաշտ ունի զարգացած համեմատական վերլուծության մեջ: Քաղաքական համակարգի բաժանումը երկու հիմնական խմբերի հնարավորություն չէր տալիս մի շարք հատկանիշներով խառնված քաղաքական համակարգերի հետազոտման համար: Միաչափ չափանիշները միավորում էին քաղաքական համակարգի տիպերի պարունակային կողմը: Ուստի՝ առաջացան քաղաքական համակարգի տարբեր բնութագրական գծերի համադրման

հիմքով տիպաբանություններ: Տիպերի դասակարգման չափանիշների քանակից ելնելով՝ առանձնացվում են *երկչափ և բազմաչափ* կոորդինատային համակարգեր:

Երկչափ կոորդինատային համակարգի լավ տարբերակ է առաջ քաշում **Ռ.Դալը**՝ այն դնելով պոլիարխիայի էմպիրիկ հիմքում: Այն բավական պարզ է և էմպիրիկ համեմատական վերլուծության հիմնական հասկացությունների և հիպոթեզների համար լավ միջոց է: Դալի տիպաբանությունը դասվում է ապրիոր (փորձի վրա չհիմնված) և կոնցեպտուալ տիպաբանությունների շարքին: Այն առաջ է քաշում «Պոլիարխիա. մասնակցություն և ընդդիմություն» գրքի (1971) առաջին մասում (Даль 427-455):

Դալը իր քաղաքական համակարգի իդեալական տիպերը կերտում է երկու չափանիշների հիման վրա: Առաջինը վերաբերում է թույլատրելի ընդդիմությանը կամ քաղաքական *մրցակցությանը*: Երկրորդը վերաբերում է իշխանության համար հրապարակային մրցակցության գործընթացի մեջ բնակչության *մասնակցությանը:*

Համաձայն առաջարկած չափորոշիչների՝ առանձնացնում քաղաքական համակարգի չորս տիպեր: Եթե ընդդիմություն և քաղաքական մրցակցություն չկա կամ մոտ է զրոյին, իսկ հրապարակային պայքարին մասնակցելու իրավունք ունեցողների համամասնությունը փոքր է, ապա այդ համակարգը *«փակ գերիշխանություն»* է: Փոքր մրցակցության և մեծ մասնակցության դեպքում խոսքը վերաբերում է *«ներառող գերիշխանությանը»:* Մեծ մրցակցության և փոքր մասնակցության համադրումը *«մրցակցային օլիգարխիան»* է: Իսկ զգալի մրցակցության և մասնակցության դեպքում առաջանում է «*պոլիարխիան»*: Սովորաբար հնչեցվող դեմոկրատական քաղաքական համակարգին համապատասխանում է «պոլիարխիա» հասկացությանը: Իրական քաղաքական համակարգերը Դալի սխեմայի մեջ տեղադրելիս թերևս ուղղանկյան մեջ կենտրոնական դիրքում կհանգրվանեն (Даль 427-455):

Քաղաքական համակարգի տիպաբանության կառուցման որոշ դեպքերում կիրառվում են նաև ընդհանուր հասարակությանը վերաբերող ցուցանիշներ՝ տնտեսական զարգացում, սոցիալ-տնտեսական անհավասարություն, սոցիալական և մշակութային դիֆերեցվածություն: Նման տիպավորման վառ օրինակ է առաջարկում Արենդ Լեյպհարտը: Նա անդրադառնում է կայուն քաղաքական դեմոկրատիայի վերլուծությանը: Գտնում է, որ կայուն դեմոկրատիայի պայմաններում բնակչության դիֆերենցացման գործոնը բացատրվում է քաղաքական էլիտայի վարքով:

Էլիտաները նաև կիրառում են ենթահամակարգերի արժեքները սեփական հեղինակության բարձրացման համար, ուստի և մեծանում է հավանականությունը, որ էլիտաների միջև պայմանավորվածությունը կընդունվի բնակչության կողմից:

Ըստ այդմ՝ Լեյպհարտը կառուցում է դեմոկրատական համակարգերի իր տիպաբանությունը: Նա կիրառում է երկու չափանիշներ. հասարակության կառուցվածքը՝ միատա՞րր է, թե՞ պլյուրալիստական, էլիտայի վարքը՝ թշնամակա՞ն է, թե՞ կոալիցիոն:

Կոալիցիոն համակարգերում երկակի ֆունկցիաներ են առկա: Մի կողմից մեծ է հավանականությունը պառակտման, իսկ մյուս կողմից տարբեր ենթահամակարգերի էլիտաների համագործակցմամբ հնարավոր է կայունության հաստատում: Սա կոչում է համագործակցային դեմոկրատիա, երբ էլիտաները գործում են ողջ հասարակության արժեքների հիմքով առաջնորդվելով և պատրաստակամ են պահպանելու երկրի ամբողջականությունը: Համագործակցությունը կերտվում է վստահության և կոմպրոմիսի հիմքով:

Կենտրոնամետ համակարգերում էլիտայի թշնամական վերաբերմունքը կայունությանը չի սպառնում, քանի որ հասարակության մեջ առկա են հարաբերականորեն միատարր արժեքներ:

Կենտրոնախույս համակարգերում անկայունության վտանգը մեծ է, ինչը կապված է պլյուրալիստական արժեկողմնորոշման և էլիտաների անհամագործակցային ուղղվածության հետ (Даль 427-455):

Քաղաքական կառավարման ձևերի իր դասակարգումն է առաջարկում Բլոնդելը, նրա դասակարգումն առանձնանում է մեծ թվով փոփոխականների առկայությամբ: Խմբավորման համար նա օգտագործում է 3 փոփոխականներ՝ քաղաքական մրցակցություն, էլիտայի կառուցվածք և բնակչության քաղաքական մասնակցություն:

Քաղաքական մրցակցությունը գնահատվում է բաց կամ փակ լինելու հանգամանքով, ինչը կապված է ընդդիմության գործառնման հնարավորության հետ: Էլիտայի կառուցվածքի առանձնացումը կատարվում է էլիտայում ենթախմբերի առկայության և ինքնուրույնության հիմքով, ըստ այդմ տարբերակվում են մոնոլիտ և դիֆերենցացված էլիտաներ: Քաղաքական մասնակցությունը բնութագրվում է քաղաքական կյանքում բնակչության ընդգրկվածության աստիճանով:

Ըստ որի Բլոնդելը բաժանում է ինկլյուզիվ (ներառող) և էքսկլյուզիվ (բացառող) համակարգեր: Այս փոփոխականների համադրմամբ առաջ է քաշում քաղաքական համակարգի 6 տիպեր՝ ավանդական, էգալիտար-ավտորիտար, ավտորիտար-բյուրոկրատական, ոչ էգալիտար-ավտորիտար, մրցակցող-օլիգարխիա, լիբերալ-դեմոկրատական:

Այս բաժանումները ցուցադրում են պետության կառավարման ձևերի բազմազանությունը և դրանց տարբերությունները: Ամեն մի կառավարման ձև ունի իր առանձնահատկությունները, որոնք որոշվում են յուրաքանչյուր երկրի մշակույթով, պատմությամբ և քաղաքական համակարգով:

Եզրահանգումներ

Ամփոփելով պետական կառավարման հիմնական ձևերի վերաբերյալ ուսումնասիրությունը՝ կատարել ենք հետևյալ եզրահանգումները.

1. Պետական կառավարման համակարգը ապահովում է, որ պետությունը գործի կազմակերպված, կանխատեսելի և օրինական ձևով՝ ծառայելով հասարակության շահերին:
2. Պետական կառավարման ձևերը տարբեր կերպ կարող են ապահովել երկրի քաղաքական, սոցիալական և տնտեսական կայունությունը: Դեմոկրատական համակարգերը ավելի մեծ ճկունություն են ապահովում, որտեղ քաղաքացիներն ու ժողովրդավարական ինստիտուտները կարող են կանխել իշխանության չարաշահումը, մինչդեռ դիկտատուրաները կամ բյուրոկրատական համակարգերը ավելի կենտրոնացված են, բայց կարող են բերել կառավարման ծանրաբեռնվածության կամ չարդարացված ուժի կիրառման:
3. Կառավարման տարբեր ձևերի արդյունավետությունը կախված է պետության պատմությունից, մշակույթից, ավանդույթներից և քաղաքական մշակույթից: Դեմոկրատիան կարող է լինել ավելի երկարաժամկետ կայուն, բայց անհրաժեշտ է բարձր քաղաքացիական գիտակցություն և օրենքների հետևողական կիրառություն, մինչդեռ դիկտատուրաները կարող են արագ գործել, բայց հաճախ հանդիպում են ժողովրդական հակադրությունների:
4. Պետության կառուցվածքը որոշվում է հիմքում ընկած քաղաքականությամբ, այսինքն՝ ինչպիսի քաղաքական ուղղվածություն կամ գաղափարախոսություն կունենա տվյալ երկիրը, այդպիսին կլինի նրա պետական կառուցվածքը :
5. Հանրային մասնակցություն: Դեմոկրատական կառավարման ձևերը առավելապես կենտրոնացած են քաղաքացիների մասնակցության վրա, որտեղ

հանրությունը կարող է ազդել կառավարման գործընթացի վրա՝ ընտրությունների, հանրաքվեների կամ այլ մեթոդներով: Իսկ ապարատային կամ միանձնյա կառավարման ձևերում հանրային մասնակցությունը սահմանափակված է կամ նույնիսկ բացակայող է:

6. Պետական կառավարման տարբեր ձևերում իշխանության սահմանափակումները տարբեր են: Դեմոկրատիաներում իշխանությունը մոնիթորինգի և պատասխատվության ներքո է գտնվում, քանի որ քաղաքացիներն ունեն վերահսկողություն իրենց ընտրված պաշտոնյաների նկատմամբ:

7. Քաղաքական կառավարման դասակարգման լավագույն տարբերակը ձևաբանական կոորդինատային բազմաչափ դասակարգումն է:

8. Քաղաքական կառավարման այս կամ այն դասակարգման հիմքում ընկած է տվյալ մտածողի արժեկողմնորոշումը, որից էլ բխեցվում է դասակարգման չափանիշը:

9. Պետական կառավարման համակարգի զարգացումը պահանջում է երկարաժամկետ ռազմավարություն, որը միավորում է կառույցների բարեփոխում, տեխնոլոգիական նորարարություն և քաղաքացիական մասնակցություն:

10. Ո՛չ մի կառավարման ձև իդեալական չէ. հաջողությունը կախված է ոչ միայն ինստիտուտներից, այլև քաղաքական մշակույթից, քաղաքացիական գիտակցությունից և իրավական պետության սկզբունքների պահպանումից:

Ժամանակակից միտումներն են.

Թվայնացում (e-Government)–էլեկտրոնային ծառայություններ, բաց տվյալներ:

Մասնակցային կառավարում – քաղաքացիների ներգրավում որոշումների կայացման մեջ:

Կայուն զարգացում – շրջակա միջավայրի և սոցիալական հավասարակշռության պահպանում:

Այս բոլոր բաղադրիչները միասին ապահովում են այն, որ պետությունը կարողանա արդյունավետորեն կազմակերպել հասարակական կյանքը և արձագանքել փոփոխվող պայմաններին:

Այս եզրահանգումներն ընդգծում են, որ պետական կառավարման ձևը ոչ միայն ձևավորում է երկրի քաղաքական համակարգը, այլև ազդում է հասարակության զարգացման, պետական կայունության և քաղաքացիական ազատությունների վրա:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Արսենյան,Գևորգ և ուրիշներ. *Պետական կառավարման հիմունքներ.* ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն». 2001, էջ 204:

2. Գասպարյան, Մխիթար և Ջալինյան, Աշոտ. *«Պետականաշինության մշակույթը որպես պետության բնականոն արդիականացման գրավական».Հանրային կառավարում*, 2, Հայաստանի Հանրապետության պետական կառավարման ակադեմիա,Երևան, 2021, էջ 10-21:

3. Ջալինյան, Աշոտ.*«Պետական կառավարման համակարգերի տեսակներն ու առանձնահատկությունները:Մտորումներ պետական կառավարաման բարեփոխումների և պետական ծառայության զարգացման մասին».«Տեղեկատվական տեխնոլոգիաներ և կառավարում»* Գիտական աշխատությունների ժողովածու, N1, 2002,էջ 10:

4. Խաչատրյան, Կառլեն. *«Թվայնացումը որպես պետության կայացածության բաղադրիչ». Գիտական Արցախ*, №3 (10), Երևան, 2021, էջ 265-274, DOI: 10.52063/25792652-2021.3-265:

5. Հարությունյան, Արտակ. *«Պետության ռազմական անվտանգության ներուժը. էությունը, կառուցվածքը և առանձնահատկությունները»*. ԱԵԳՄՄ «Գիտական Արցախ» պարբերական, N 1(8), Երևան, 2021, էջ 54-63, DOI: 10.52063/25792652-2021.1-47:

6. Սարգսյան,Մերի.*«ՀՀ կառավարման ձևի բարեփոխման հրամայականը իշխանությունների բաժանման և հավասարակշռման սահմանադրական կառուցակարգերի արդյունավետության բարձրացման համատեքստում».*ԵՊՀ իրավագիտության ֆակուլտետի ասպիրանտների և հայցորդների 2014. նստաշրջանի նյութերի ժողովածու. Երևան, 2015, էջ 67-85:

7. Օրդյան,Էդուարդ.*«Պետական կառավարման համակարգը Հայաստանում, ձևավորումը, բարեփոխումները և հիմնահարցերը»*. Երևան, ՀՀԿԴ, «Պետական ծառայություն», 1998:

8. Քալաշյան,Վաչե.*«Պետական կառավարման համակարգի զարգացման հեռանկարները և առաջնահերթությունները». «Նորավանք»* գիտակրթական հիմնադրամ, Երևան, 2003,էջ 81:

9. ---.*Պետական կառավարման արդյունավետությունը.* ԵՊՀ հրատարակչություն, 2014, էջ 165:

10. ՀՀ Նախագահի հրամանագիր *«Հայաստանի Հանրապետության կառավարության կառուցվածքը և գործունեության կարգը սահմանելու մասին».*ՀՀԱԺՏ 1995. 1-2:

11. --- . *«Հայաստանի Հանրապետության կառավարության և նրան ենթակա պետական կառավարման այլ մարմինների գործունեության կազմակերպման կարգը սահմանելու մասին».* ՀՀՊՏ 2007.07.25/37 (561), հոդ. 829:

12. Аристотель. *Политика. Сочинения в 4-х томах.* Т.4. Перевод Сергей Жебелева, Мысль, 1983, стр. 502.

13. Додонов, Вячеслав и др. «*Большой юридический словарь».* Инфра-М, М., 2001, стр. 591.

14. Глазунов, Николай. *Система государственного управления: Учебник для вузов.* М., 2002.

15. Даль. «Демократия и ее критики». Пер. с англ. Под ред. 2003, стр. 427-455.

16. Люхтерхандт, Отто. *«Исторический опыт и уроки Армянской государственности – взгляд со стороны». Научный Арцах*, №1, ОМУСА, 2018, с. 95-102.

17. Мельвиль, Андрей. *Политология: учеб*. М. 2008, с. 559.

18. Пикулькин, Александр. *Система государственного управления*. 1997.

19. Сморгунов, Леонид.*Сравнительная политология: Теория и методология измерения демократии.* СПб., 1999, с. 93.

20. Светлана, Решетникова. *Политология: учебник*. под ред., 6-е изд., Минск, 2010, с. 123.

21. Хейвуд, Эзра. *Политология: Учебник для студентов вузов.* Пер. с англ. под ред., Водолазова, Григорий. В. Вельского., М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005, с. 28.

WORKS CITED

1. Arsenyan,Gevorg yev urishner. [Fundamentals of Public Administration]. HH GAA «Gitut'yun». 2001, ej 204. (in Armenian)

2. Gasparyan, Mkhit'ar yev Zalinyan Ashot. [The Culture of State-Building as a Guarantee of the Natural Modernization of the State]. Hanrayin karravarum, 2, Hayastani Hanrapetut'yan petakan karravarman akademia,Yerevan, 2021, ej 10-21. (in Armenian)

3. Zalinyan, Ashot. [Types and Characteristics of Public Administration Systems. Reflections on Public Administration Reforms and the Development of Public Service. "Information technologies and management] #1, 2002. (in Armenian)

4. Khach'atryan, Karrlen. [Digitalization as a Component of Statehood], Gitakan Arts'akh, №3(10), Yeyevran,2021,ej 265-274, DOI: 10.52063/25792652-2021.3-265. (in Armenian)

5. Harut'yunyan, Artak. [The State's Military Security Potential: Essence, Structure and Features]. AYEGMM-«Gitakan Arts'akh» parberakan, N 1(8),Yerevan 2021,ej 54-63, DOI: 10.52063/25792652-2021.1-47. (in Armenian)

6. Ordyan, Eduard. [The State Administration System in Armenia: Formation, Reforms and Key Issues,Yerevan]. HHKD, «Petakan tsarrayut'yun», 1998. (in Armenian)

7. Sargsyan, Meri. [The Imperative of Reforming the Form of Government of the Republic of Armenia in the Context of Increasing the Effectiveness of the Constitutional Mechanisms of Separation and Balance of Powers]. YePH iravagitut'yan fakulteti aspirantneri yev hayts'ordneri 2014 t'. nstashrjani nyut'eri zhoghovatsu, Yerevan, 2015, ej 67-85. (in Armenian)

8. K'alashyan, Vach'e. [Prospects and Priorities of the Development of the State Administration System,Yerevan], «Noravank'» gitakrt'akan himnadram», 2003t'. 81 ej. (In Armenian)

9. K'alashyan, Vach'e. [The Effectiveness of Public Administration] YePH hratarakch'ut'yun,2014,165 ej. (in Armenian)

10. HH Nakhagahi hramanagir [On Establishing the Structure and Procedure for the Activities of the Government of the Republic of Armenia] HHAZHT 1995.1-2. (in Armenian)

11. --- [On Establishing the Procedure for Organizing the Activities of the Government of the Republic of Armenia and Other State Administration Bodies Subordinate to it]. HHPT 2007.07.25/37 (561), hod. 829. (in Armenian)

12. Aristotel', Politika, Sochineniya v 4-x tomax [Politics Writings in 4 volumes] .M., Mysl', 1983. T.4. Perevod Sergej, Zebeleva. 502 9. Dodonov, Vâčeslav. Ermakov ,Dmitrij . Krilova Marina M. i dr. M. (in Russian)

13. Bol'shoj ûridičeskij slovar' [Great Legal Dictionary].Infra-M, 2001. S. 591. (in Russian)

14. Glazunov, Nikolaj. Sistema gosudarstvennogo upravleniya [System of State Administration] .Uchebnik dlya vuzov. M., 2002 (in Russian)

15. Dal', Demokratija i ee kritiki [Democracy and its critics]. Per. s angl. Pod red. M.V.Il'ina. — M., 2003. S. 427-455. (in Russian)

16. Lyukhterkhandt, Otto. Istoricheskij opyt i uroki Armjanskoj gosudarstvennosti – vzgljad so storony [Historical Experience and Lessons of Armenian Statehood – a View From the Outside] Gitakan Arc'ax, №1, 2018 t' S.95. (in Russian)

17. Mel'vil' Andrej. Politologija [Political Science]. M. 2008, S. 559

18. Pikul'kin, Aleksandr. Sistema gosudarstvennogo upravlenija [System of State Administration].M. 1997. (in Russian)

19. Smorgunov. Sravnitel'naja politologija: Teorija i metodologija izmerenija demokratii [Comparative politics: Theory and Methodology of Democracy]. SPb., 1999. S . 93. (in Russian)

20. Svetlana, Rešetnikova. Politologiâ: učebnik /pod red.. 6-e izd. Minsk. 2010, S. 123. (in Russian)

21. Hejvud, Ezra. Politologiâ [Political Science]: Uchebnik dlya studentov vuzov / Per. s angl. pod red. Vodolazova, Grigorij,Vel'skogo. M.: UNITI-DANA, 2005.s. 28. (in Russian)

THE CONTEMPORARY MAIN FORMS OF PUBLIC ADMINISTRATION

SHUSHANIK VARDERESYAN
National Academy of Sciences of the Republic of Armenia,
Institute of Philosophy, Sociology and Law, Ph.D. Student,
Senior Lieutenant of the Police of the
Ministry of Internal Affairs of the Republic of Armenia
Spitak, the Republic of Armenia

The purpose of this article is to review the current state of the country's governance systems and their various models in line with global developments.

The diversity of forms of government shows how states can shape their governance mechanisms in different social, economic and political conditions, analyze and present these forms of government, their strengths and weaknesses, as well as the peculiarities of their application in different countries, which will provide an opportunity to more deeply understand the possibilities for improving and developing modern public governance systems.

The task of this article is not only to analyze the existing forms of state governance, but also to understand their impact on society - to what extent they contribute to the protection of citizens' rights, social justice, economic stability and general well-being.

The research used analysis, synthesis, induction, deduction and comparative methods.

In the work, we have substantiated that changing geopolitical and economic situations around the world often force states to adapt to new challenges and transform their governance models for future stability and global competitiveness.

Within the framework of the article, we have identified what external and internal factors influence the choice of state governance methods.

Keywords: *State administration, form of government, monarchy, polity, aristocratic government, democracy, presidential republic, government.*

ОСНОВНЫЕ СОВРЕМЕННЫЕ ФОРМЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ

ШУШАНИК ВАРДЕРЕСЯН
соискатель Института философии, социологии и права
Национальной Академии Наук Республики Армения,
старший лейтенант полиции Министерств внутренних дел
Республики Армения,
г. Спитак, Республика Армения

Целью данной статьи является рассмотрение текущего состояния систем государственного управления страны и их различных моделей в соответствии с глобальными событиями.

Разнообразие форм государственного управления показывает, как государства могут формировать свои механизмы управления в различных социальных, экономических и политических условиях, анализ и представление этих форм правления, их сильные и слабые стороны, а также особенности их применения в разных странах, что позволит глубже понять возможности совершенствования и развития современных систем государственного управления.

Задача данной статьи — не только проанализировать существующие формы государственного управления, но и понять их влияние на общество: в какой степени они способствуют защите прав граждан, социальной справедливости, экономической стабильности и общему благосостоянию.

В исследовании использовались методы анализа, синтеза, индукции, дедукции и сравнительного анализа.

В работе мы обосновываем, что меняющаяся геополитическая и экономическая ситуация в мире часто вынуждает государства адаптироваться к новым вызовам и трансформировать свои модели управления для обеспечения будущей стабильности и глобальной конкурентоспособности.

В рамках статьи мы выявили, какие внешние и внутренние факторы влияют на выбор методов государственного управления.

Ключевые слова: *государственное управление, форма правления, монархия, политическое устройство, аристократическое правление, демократия, президентская республика, правительство.*

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
POLITICAL SCIENCE, INTERNATIONAL RELATIONS
ПОЛИТОЛОГИЯ, МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ

ՎԵՐԱԲԱՇԽԻՉ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՐԴՅՈՒՆԱՎԵՏ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐԱԿՑՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍԸ *

ՀՏԴ 332.1 DOI: 10.52063/25792652-2025.2.25-127

ՆԱՐԻՆԵ ԱՍՐՅԱՆ
Երևանի պետական համալսարանի միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետի հանրային կառավարման ամբոնի դասախոս, ք.Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
narine.asryan@ysu.am
ORCID: 0000-0003-0589-8174

Սույն հոդվածը նվիրված է Հայաստանի Հանրապետությունում վերաբաշխիչ քաղաքականության և արդյունավետ կառավարման փոխազդեցության համակողմանի վերլուծությանը: Հետազոտության հիմնական նպատակն է ուսումնասիրել վերաբաշխիչ քաղաքականության հիմնական ուղղությունները և դրանց կիրառելիությունը երկրի սոցիալ-տնտեսական իրականության պայմաններում, ինչպես նաև վերհանել դրանց փոխկապակցվածությունը արդյունավետ կառավարման հայեցակարգային և էմպիրիկ հիմքերի հետ:

Ուսումնասիրության շրջանակներում դրվել են այնպիսի խնդիրներ, ինչպիսիք են հետխորհրդային անցումային շրջանում Հայաստանի Հանրապետությունում ձևավորված վերաբաշխման մեխանիզմների արդյունավետության գնահատումը, ինչպես նաև դրանց ազդեցության վերլուծությունը՝ կայուն տնտեսական աճի ապահովման, սոցիալական արդարության բարձրացման և եկամուտների անհավասարության նվազեցման տեսանկյունից:

Հետազոտության ընթացքում կիրառվել են թե՛ հայեցակարգային, թե՛ էմպիրիկ մեթոդներ՝ ներառյալ սոցիալ-տնտեսական ցուցանիշների վերլուծություն, պետական կառավարման գործառույթների գնահատում, ինչպես նաև վերաբաշխիչ քաղաքականության իրականացման փորձի համեմատական ուսումնասիրություն:

Էմպիրիկ վերլուծության արդյունքում բացահայտվել են վերաբաշխիչ քաղաքականության արդյունավետության հիմնական սահմանափակումները, այդ թվում՝ հարկաբյուջետային համակարգի կառուցվածքային թերությունները, սոցիալական պաշտպանության մեխանիզմների

* Հոդվածը ներկայացվել է 14.05.2025թ., գրախոսվել՝ 05.08.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.09.2025թ.:

անկատարությունը և կառավարման ինստիտուցիոնալ կարողությունների սահմանափակումները:

Հետազոտության արդյունքների հիման վրա արվել են գործնական առաջարկություններ, մասնավորապես՝ առաջարկվել է համալիր ռազմավարական մոտեցում, որը ներառում է հարկային համակարգի խորքային բարեփոխումներ, սոցիալական ծրագրերի թիրախավորման մեխանիզմների բարելավում և կատարելագործում, կոռուպցիայի դեմ պայքարի միջոցների ուժեղացում, ինչպես նաև թափանցիկության և հաշվետվողականության ապահովման ինստիտուցիոնալ մեխանիզմների ներդրում:

Ստացված եզրակացությունները կարող են օգտակար լինել և ունենալ կիրառական արժեք քաղաքականություն մշակողների, տնտեսագետների, սոցիալական քաղաքականության և հանրային կառավարման ոլորտի մասնագետների համար՝ նպաստելով Հայաստանի Հանրապետությունում սոցիալ-տնտեսական քաղաքականության առավել արդյունավետ նախագծմանն ու իրականացմանը:

Հիմնաբառեր՝ *վերաբաշխիչ քաղաքականություն, արդյունավետ կառավարում, սոցիալական արդարություն, հարկաբյուջետային համակարգ, եկամտային հարկ, սոցիալական անհավասարություն, տնտեսական աճ, բարեփոխում, Հայաստանի Հանրապետություն:*

Ներածություն

Պետության զարգացման և, հատկապես, բնակչության կենսամակարդակի պահպանման և ավելացման ուսումնասիրության նպատակը վարվող տնտեսական քաղաքականության և բնակչության բարեկեցության աստիճանի միջև կապերի ուսումնասիրությունն է:

Կառավարման արդյունավետության բարձրացումը դիտարկվում է որպես կայուն զարգացման հիմնարար պայման, քանի որ այն ապահովում է պետական և հանրային ռեսուրսների նպատակային և օպտիմալ օգտագործումը՝ նվազեցնելով կառավարման գործընթացների անարդյունավետությունը և կորուստները: Այսպես՝ կայուն զարգացման տեսությունը (WCED 1987) շեշտում է տնտեսական, սոցիալական և բնապահպանական բաղադրիչների հավասարակշռված զարգացումը, ինչը հնարավոր է միայն այն դեպքում, երբ կառավարման համակարգը գործում է բարձր ինստիտուցիոնալ կարողությունների և հաշվետվողականության պայմաններում: Այս համատեքստում առանձնահատուկ դեր է խաղում վերաբաշխիչ քաղաքականությունը, որը, ըստ Թ. Լոուիի (Lowi, T. J.) և Մասգրեյվի, (Musgrave, R. A.), ուղղված է սոցիալական անհավասարությունների նվազեցմանը և ռեսուրսների հավասարաչափ բաշխմանը: Գիտական ուսումնասիրությունները (Acemoglu & Robinson 2012) վկայում են, որ այն երկրներում, որտեղ պետական կառավարման համակարգը ունի արդյունավետ կազմակերպչական կառուցվածք և քաղաքականությունների ճշգրիտ մշակման մեխանիզմներ, վերաբաշխիչ քաղաքականությունը նպաստում է սոցիալական կայունությանը, տնտեսական աճին և երկարաժամկետ զարգացման ապահովմանը: Ուստի՝ կառավարման արդյունավետության բարձրացումն ու ճշգրիտ իրականացված վերաբաշխիչ քաղաքականությունը հանդես են գալիս որպես փոխկապակցված գործոններ, որոնք միասին երաշխավորում են առավել կայուն զարգացում:

Հարստության և եկամուտների վերաբաշխման հիմնախնդիրը հետխորհրդային տարածքում ձևավորված նորանկախ պետությունների սոցիալական բնույթի հիմնահարցերի մեջ առանցքայիններից է՝ բնորոշ հասարակական - քաղաքական բոլոր համակարգերին: ՀՀ անկախության հռչակումից հետո երկրի առջև դրված

հիմնական խնդիրներից մեկը հասարակական հարաբերությունների այնպիսի համակարգի ձևավորումն էր, որը թույլ կտար ապահովել հասարակության կայուն զարգացումը, պայմաններ կստեղծեր քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների հետագա առաջընթացն ապահովելու համար (Մարկոսյան 2-4):

Հայաստանի պարագայում վերաբաշխիչ քաղաքականությունը երկրի տնտեսական ռազմավարության կարևոր բաղադրիչն է՝ ուղղված եկամուտների անհավասարության վերացմանը և ներառական տնտեսական աճի խթանմանը: Սա ենթադրում է հարկային համակարգի՝ որպես սոցիալական պետության առանցքային ինստիտուցիոնալ բնութագրիչի և բյուջեի կառավարման ռազմավարության առկայություն՝ ապահովելու սոցիալական և եկամտային տարբեր խմբերի միջև ռեսուրսների արդար բաշխումը, ինչպես նաև հավասարակշռելու եկամուտների և հարստության անհամամասնությունները:

Իր հերթին, հարկային համակարգի արդյունավետ ֆինանսական կառավարումը չափազանց կարևոր է բյուջետային միջոցների արդյունավետ օգտագործման և արդյունավետ հարկային քաղաքականության իրականացման համար: Անհրաժեշտ է ընդգծել նաև պետական միջնաժամկետ ծախսերի ծրագրավորման շարունակական գործընթացի անհրաժեշտությունը՝ ապահովելով, որ պետական ծախսերը համահունչ լինեն երկրի ռազմավարական առաջնահերթություններին և զարգացման երկարաժամկետ նպատակներին: Սա ենթադրում է ռեսուրսների վերաբաշխում ցածր առաջնահերթ ոլորտներից դեպի բարձր առաջնահերթ բնագավառներ՝ բարձրացնելու պետական միջնաժամկետ ծախսերի արդյունավետությունը:

ՀՀ-ում վերաբաշխիչ քաղաքականության արդյունավետությունը կարևոր է նաև երկարաժամկետ տնտեսական կայունության ապահովման տեսանկյունից: Սա ներառում է մեթոդաբանական և գործնական մարտահրավերների լուծում՝ ռեսուրսների ֆինանսական կառավարման գործընթացը բարելավելու և դրանց բաշխման արդյունավետությունը բարձրացնելու համար: Սոցիալական աջակցության ծրագրերը և հարստության արդար վերաբաշխումը կարող են նպաստել կառավարական ծրագրերին հասարակության աջակցությանը՝ նվազեցնելով ներհասարակական սոցիալական բևեռացվածությունը և լարվածությունը: Սա կարևոր է հատկապես մեր երկրների պարագայում, երբ անհրաժեշտ է դիմակայել արտաքին տնտեսական մարտահրավերներին և ներքաղաքական ու սոցիալական խնդիրներին:

Վերաբաշխիչ քաղաքականության առանձնահատկությունները ՀՀ-ում

ՀՀ վերաբաշխիչ քաղաքականության առանձնահատկությունների, մասնավորապես՝ ոլորտային վերաբաշխումների վրա զգալի ազդեցություն են ունեցել որոշակի գործընթացներ: Նախ ներկայացնենք մինչ 2008թ.՝ համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամը, ՀՀ տնտեսության վիճակը: Այդ շրջանում ՀՀ տնտեսությունը բնութագրվում էր որպես արագ աճ արձանագրող տնտեսություն, ինչը պայմանավորված էր մի շարք գործոններով, այդ թվում՝ շինարարության ոլորտի բուռն զարգացում, սփյուռքից ներհոսող դրամական փոխանցումների աճ, միջազգային կապիտալ շուկաներում բարենպաստ պայմաններ և այլն:

Պետք է նշել, որ ՀՀ տնտեսությունը 2000-2007թթ. ընթացքում արձանագրել է զգալի աճ՝ տարեկան միջինը 12-13%:Այս շրջանում վերաբաշխիչ քաղաքականության հիմնական ուղղությունները ներառում էին, առաջին հերթին, հարկաբյուջետային քաղաքականությունը, որտեղ շեշտը դրված էր պետական ծախսերի կառուցվածքի բարելավման և հարկային բազայի ընդլայնման վրա: Այս շրջանը բնութագրվում էր սոցիալական ոլորտում ծախսերի համեմատաբար կայուն (ՀՆԱ-ի շուրջ 7-8%), պետական պարտքի համեմատաբար ցածր (ՀՆԱ-ի 16-20%) և պետական բյուջեի դեֆիցիտի կառավարելի մակարդակով (ՀՆԱ-ի 2-3%): Ավելին, գործարկվում էին

ենթակառուցվածքների զարգացման տարաբնույթ ծրագրեր՝ տրանսպորտի, ճանապարհաշինության, ջրամատակարարման և այլ ոլորտներում («Տնտեսական հեղափոխության» 2019թ. արդյունքները, 2):

Ֆինանսատնտեսական ճգնաժամից հետո վերափոխվեց նաև բյուջետային միջոցների բաշխման տրամաբանությունը. մասնավորապես, 2009-2013թթ. զարկ տրվեց սոցիալական պաշտպանությանը և տնտեսական զարգացմանն ուղղված ծրագրերին: Այս ժամանակահատվածը կարելի է բնութագրել հետևյալ կերպ՝ 2009թ. արձանագրվեց 14,1% տնտեսական անկում: Վերաբաշխիչ քաղաքականության մեջ մեծացավ հակաճգնաժամային միջոցառումների մասնաբաժինը. ավելացան պետական ծախսերը՝ ՀՆԱ-ի նկատմամբ հարաբերությունը հասցնելով մինչև 30%, ինչպես նաև ավելացավ արտաքին վարկային ռեսուրսների ներգրավման մասնաբաժինը՝ կազմելով ՀՆԱ-ի շուրջ 5-6%-ը (Հայաստան, տնտեսական աճը, աղքատությունը և աշխատանքի շուկայի զարգացումները 2004-2008թթ.,13): Տեղի ունեցան զգալի փոփոխություններ սոցիալական ոլորտում, արձանագրվեց սոցիալական ոլորտի ծախսերի աճ, թիրախավորվեց աղքատության կրճատումը, ինչպես նաև ընդլայնվեց և կատարելագործվեց ընտանեկան նպաստների համակարգը: Պետական ներդրումները կրթության և առողջապահության ոլորտներից վերաուղղորդվեցին դեպի գյուղատնտեսություն և զբաղվածության ոլորտներ՝ ընդլայնելով ցուցաբերվող աջակցության ծրագրերը:

Հետճգնաժամային շրջանում (2010-2013թթ.) նկատվեց պետական պարտքի զգալի աճ՝ 2008թ. ՀՆԱ-ի 16%-ից 2013թ. հասնելով շուրջ 44%-ի (ՀՀ հեռանկարային զարգացման ռազմավարական ծրագիր, 21-23): Այս ժամանակահատվածում բյուջետային քաղաքականության առաջնահերթությունը դարձավ մակրոտնտեսական կայունության ապահովումը և աստիճանական հարկաբյուջետային համախմբումը:

ՀՀ վերաբաշխիչ քաղաքականության առանձնահատկությունների փոփոխության մյուս ալիքը պայմանավորված էր 2020 թ. COVID-19 համավարակով և Արցախյան պատերազմով: Այս շրջանում ձեռնարկվեցին տնտեսական աջակցության հրատապ միջոցառումներ, մասնավորապես սահմանվեցին տնտեսության աջակցության հակաճգնաժամային մոտ 25 ծրագրեր՝ ուղղված համավարակի և պատերազմի ազդեցությունը մեղմելուն. այս միջոցառումների ֆինանսավորումը կազմեց ՀՆԱ-ի մոտ 3,5-4%-ը: Բացի այդ, գործարար հատվածին տրամադրվեցին հարկային արտոնություններ, վարկային արձակուրդներ (շուրջ 3-6 ամիս) և պետական երաշխիքներով վարկեր: Ավելին, իրականացվեցին շուրջ 130-140 միլիարդ ՀՀ դրամի չափով պետական երաշխիքով դրամական աջակցության ծրագրեր առավել խոցելի ճյուղերի համար (զբոսաշրջություն, հյուրանոցային բիզնես, հանրային սնունդ և այլն), ավելացվեց պետական բյուջեում սոցիալական ծախսերի մասնաբաժինը, ուժեղացվեց սոցիալական աջակցության թիրախավորվածությունը՝ պետության ռեսուրսներն ուղղվելով առավել խոցելի խմբերին, ինչպես նաև տեղի ունեցան զգալի փոփոխություններ պաշտպանության և անվտանգության ոլորտներում. զգալիորեն ավելացվեց պաշտպանական բյուջեն՝ մոտ 25-30%-ով, վերաբաշխվեցին ռեսուրսները՝ ռազմական արդիականացման և անվտանգության ոլորտում ներդրումների ավելացման նպատակով, իրականացվեցին ռազմարդյունաբերության զարգացման ծրագրեր և այլն (ՀՀ կառավարության N 142-Լ որոշում, 04.02.2021):

Հետճգնաժամային միջոցառումներից անմասն չմնաց նաև առողջապահության ոլորտը. այսպես, զգալիորեն ավելացվեցին առողջապահության ոլորտի ֆինանսավորումը և ներդրումները (մոտ 30-40%-ով), COVID-19-ի դեմ պայքարի շրջանակներում ընդլայնվեց պետական երաշխիքներով բժշկական ծառայությունների ցանկը և բարելավվեց բուժաշխատողների վարձատրության համակարգը:

Հետճգնաժամային շրջանում փոփոխվեց և վերակազմակերպվեց բյուջետային քաղաքականությունը, մասնավորապես՝ որդեգրվեցին պետական պարտքի կառավարման նոր մոտեցումներ՝ հաշվի առնելով այն, որ պարտք/ՀՆԱ

հարաբերակցությունը զգալիորեն աճեց՝ հասնելով մոտ 70%-ի (մինչև ճգնաժամը այն կազմում էր մոտ 50-55%). վերանայվեցին պետական ծախսերի առաջնահերթությունները և հարկային եկամուտների ավելացման նպատակով իրականացվեցին հարկային քաղաքականության փոփոխություններ :

Այս փոփոխությունների հիմնական տրամաբանությունը եղել է ճգնաժամային իրավիճակներում արագ արձագանքման և երկարաժամկետ կայունության ապահովման հավասարակշռություն գտնելը, որտեղ միաժամանակ կարևորվել են սոցիալական պաշտպանությունը, տնտեսական վերականգնումը և անվտանգության ամրապնդումը: Դրանք ուղղված են եղել թե՛ ճգնաժամային իրավիճակներին արձագանքելուն, թե՛ երկարաժամկետ համակարգային բարեփոխումներին, որոնք նպատակ ունեն բարելավելու ծառայությունների որակը, հասանելիությունը և արդյունավետությունը Հայաստանում:

Վերաբաշխիչ քաղաքականության իրագործման արդյունավետությունը հանրային կառավարման համակարգի բարեփոխման համատեքստում

Քննարկվող հասկացությունների միջև հարաբերակցային կապը հասկանալու համար դիտարկենք 2000-2024թթ. ՀՀ կառավարման արդյունավետության որակի ցուցիչներից կառավարության արդյունավետության և կարգավորման որակի ցուցիչների արժեքները, քանի որ հենց այս ցուցիչներն են մատնանշում կառավարության գործունեության արդյունավետությունը:

Գծապատկեր 1. Արդյունավետ կառավարման ցուցիչների արժեքները ՀՀ-ում 2000-2024թթ. (կառավարման արդյունավետություն և կարգավորման որակ)

Այսպես, 2000-2010 թթ. Հայաստանը դեռ շարունակում էր գտնվել անցումային փուլում՝ ինչպես պետական և քաղաքական, այնպես էլ տնտեսական ինստիտուտների կայացման առումով: Սակայն կառավարման արդյունավետության ցուցանիշները դեռևս համեմատաբար ցածր էին՝ կապված մասնավորապես պետական կառավարման համակարգի թափանցիկության, հաշվետվողականության, ձայնի լսելիության և քաղաքական կայունության խնդիրների հետ (https://data360.worldbank.org/en/search?country=ARM&themeAndTopics=P5%3BP2%3BP3_000003&search=good+governance):

Երկրորդ փուլով կարելի է դիտարկել 2010-2018 թթ., որի ընթացքում իրականացվեցին մի շարք բարեփոխումներ՝ ուղղված հանրային (պետական) ծառայության համակարգի կայացմանը և բարելավմանը, կոռուպցիայի դեմ պայքարին և կառավարման համակարգի թափանցիկության բարձրացմանը*:

Սակայն որոշ ոլորտներում դեռևս պահպանվում էին կառավարման արդյունավետության հետ կապված մարտահրավերներ:

Երրորդ փուլում՝ 2018-2024թթ., իրականացվեցին ավելի խորքային բարեփոխումներ՝ուղղված պետական կառավարման համակարգի

* Խոսքը վերաբերում է 2012 և 2018թ. ընդունված «Պետական ծառայության մասին» և «Հանրային ծառայության մասին» օրենքներին (parliament.am):

արդիականացմանը, կառավարության թվայնացմանը (e-Government) և հանրային մասնակցության խթանմանը: Այս փոփոխությունները նպաստեցին կառավարման արդյունավետության ցուցանիշների բարելավմանը: Ավելին, համաձայն 2022 թ. մայիսի 13-ի՝ ՀՀ կառավարության որոշման՝ հաստատվել է «Հանրային կառավարման բարեփոխումների ռազմավարությունը»՝ «Կառավարություն 4.0» խորագրով, որը նախատեսում է պետական կառավարման համակարգի արդիականացում և գործնականության բարձրացում (ՀՀ Կառավարություն. ՀՀ կառավարության N 691-Լ որոշումը ՀՀ հանրային կառավարման բարեփոխումների ռազմավարության ընդունման մասին. ընդ. 13.05.2022): Վերջինս հայեցակարգային փաստաթուղթ է, պետական համակարգի արդիականացման ուրույն օրակարգ, որում արտացոլված են ՀՀ պետական կառավարման համակարգի կայացման և հետագա զարգացման հեռանկարային ուղղությունները, ինչպես նաև իրականացվելիք քաղաքական կուրսերի համապարփակ շրջանակը:

Բարեփոխումների ռազմավարության հիմքում ընկած են մի շարք գլոբալ օրակարգեր ու կոնկրետ նպատակներ, որոնք համատեղում են Հայաստանի զարգացման ազգային և միջազգային շրջանակները, մասնավորապես, համընդհանուր ռազմավարական օրակարգը, «Հայաստան-2050» վերափոխման ռազմավարությունը, ինչպես նաև ՄԱԿ-ի Կայուն զարգացման նպատակների, Եվրոպական Միության հետ համապարփակ և ընդլայնված գործընկերության համաձայնագրով, երկրի կողմից գլոբալ և միջազգային վերաբերելի օրակարգերի շրջանակներում ստանձնած հանձնառությունները (արտաքին քաղաքական բաղադրիչներ): Սա նշանակում է, որ այն կողմնորոշված է ոչ միայն դեպի ներքին խնդիրների լուծումը, այլև միջպետական, տարածաշրջանային և համաշխարհային համագործակցության ապահովումը՝ նպաստելով երկրի հետագա կայուն զարգացմանը, իրադարձությունների արագ փոփոխություններին ադապտացվելու և միջազգային հանրության հետ արդյունավետ փոխգործակցություն հաստատելու նպատակների իրագործմանը:

Քննարկվող ռազմավարության հիմքում ընկած է «ինտեգրված կառավարության» (Whole-of-the-Government) հարացույցը, որը նպատակ ունի ապահովելու ՀՀ պետական կառավարման համակարգի փոխներդաշնակ, սիներգիկ, արհեստավարժ, տեխնոլոգիահենք, պատասխանատու գործունեությունը:

Ինչպես տեսնում ենք, ՀՀ հանրային կառավարման համակարգի բարեփոխումների ռազմավարությունը սահմանում է ՀՀ-ի ապագա պետության կայացման հայեցակարգային հիմնական ուղղությունները, որոնց պրակտիկ իրագործումն անհնար է պատկերացնել առանց կառավարման և հարստության վերաբաշխման արդյունավետ կառուցակարգերի ներդրման և գործարկման:

Վերաբաշխիչ քաղաքականության և կառավարման արդյունավետության հարաբերակցային կապը

Քննարկվող հասկացությունների միջև հարաբերակցային կապը հասկանալու համար անհրաժեշտ ենք համարում գտնել 2000-2024թթ. համար կառավարության արդյունավետության ցուցիչների և Ջինիի գործակիցների (data.worldbank.org, https://databank.worldbank.org/source/worldwide-governance-indicators?, 2000-2024 data), ինչպես նաև կարգավորման որակի և Ջինիի գործակիցների (GINI Index for Armenia 2020-2024) միջև հարաբերակցային կապը՝ Պիրսոնի գործակցով: Այսպես, նախ դիտարկենք կապը կառավարության արդյունավետության ցուցիչների և Ջինիի գործակիցների միջև.

Տարեթիվը	Ջինիի գործակից, %	Կառավարության արդյունավետության ցուցիչ, %
2000	0.35	-0.05
2001	0.35	-0.05
2002	0.34	-0.05
2003	0.33	0.26
2004	0.38	0.12
2005	0.36	0.14
2006	0.29	0.26
2007	0.31	0.27
2008	0.29	0.18
2009	0.28	0.03
2010	0.3	0.17
2011	0.29	0.12
2012	0.3	0.03
2013	0.3	0.08
2014	0.3	0.24
2015	0.3	0.33
2016	0.32	0.31
2017	0.33	0.25
2018	0.34	0.17
2019	0.3	0.23
2020	0.25	0.3
2021	0.27	0.14
2022	0.28	0.31
2023	0.27	0.18
2024	0.32	0.18

Աղյուսակ 1. Կառավարման արդյունավետության և Ջինիի գործակցի արժեքները, ՀՀ 2000-2024թթ

.

Կատարենք հաշվարկներ՝

$$= \frac{-0.05+-0.05+- \cdots +0.31+0.18+0.18}{25} = 0.166$$

$$= \frac{0.35+0.35+0.34+ \cdots +0.28+0.27+}{25} = 0.31$$

$\Sigma(x_i - \bar{x})^2 = (-0.05-0.17)^2+(-0.05-0.17)^2+(-0.05-0.17)^2+ \cdots +(0.31-0.17)^2+(0.18-0.17)^2+(0.18-0.17)^2 = 0.322$

$\Sigma(y_i - \bar{y})^2 = (0.35-0.31)^2+(0.35-0.31)^2+(0.34-0.31)^2+ \cdots +(0.28-0.31)^2+(0.27-0.31)^2+(0.32-0.31)^2 = 0.0238$

$\Sigma(x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y}) = (-0.05-0.17)*(0.35-0.31)+(-0.05-0.17)*(0.35-0.31)+(-0.05-0.17)*(0.34-0.31)+ \cdots +(0.31-0.17)*(0.28-0.31)+(0.18-0.17)*(0.27-0.31)+(0.18-0.17)*(0.32-0.31) = -0.0329$

$$_{XY} = \frac{\Sigma(x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{n - 1}$$

$$_{XY} = \frac{-0.0329}{25 - 1} = -0.001371$$

$$= \frac{\Sigma(x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{\sqrt{(\Sigma(x_i - \bar{x})^2 \Sigma(y_i - \bar{y})^2)}}$$

$$= \frac{-0.0329}{\sqrt{(0.322*0.0238)}} = \mathbf{-0.3758}$$

$$r = \frac{S_{XY}}{S_x S_Y}$$

$$= \frac{-0.001371}{0.1158*0.03149} = \mathbf{-0.3758}$$

***r = -0.3758* (1)**

Այնուհետև՝ կապը կարգավորման որակի ցուցիչների և Ջինիի գործակիցների միջև.

Կատարենք հաշվարկներ՝

$$= \frac{-0.17+0.06+0.17+ \cdots +-0.02+0.05+0.05}{25} = 0.1736$$

$$= \frac{0.35+0.35+0.34+ \cdots +0.28+0.27+0.32}{25} = 0.31$$

$\Sigma(x_i - \bar{x})^2 = (-0.17-0.17)^2+(0.06-0.17)^2+(0.17-0.17)^2+ \cdots +(-0.02-0.17)^2+(0.05-0.17)^2+(0.05-0.17)^2 = 0.3692$

$\Sigma(y_i - \bar{y})^2 = (0.35-0.31)^2+(0.35-0.31)^2+(0.34-0.31)^2+ \cdots +(0.28-0.31)^2+(0.27-0.31)^2+(0.32-0.31)^2 = 0.0238$

$\Sigma(x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y}) = (-0.17-0.17)*(0.35-0.31)+(0.06-0.17)*(0.35-0.31)+(0.17-0.17)*(0.34-0.31)+ \cdots +(-0.02-0.17)*(0.28-0.31)+(0.05-0.17)*(0.27-0.31)+(0.05-0.17)*(0.32-0.31) = -0.0167$

$$_{XY} = \frac{\Sigma(x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{n - 1}$$

$$_{XY} = \frac{-0.0167}{25 - 1} = -0.0006958$$

$$= \frac{\Sigma(x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{\sqrt{(\Sigma(x_i - \bar{x})^2 \Sigma(y_i - \bar{y})^2)}}$$

$$= \frac{-0.0167}{\sqrt{(0.3692*0.0238)}} = \mathbf{-0.1782}$$

S_{XY}

$$r = \frac{S_{XY}}{S_X S_Y} = \frac{0.0006958}{0.124 * 0.03} = -0.1782$$

***r = -0.1782* (2)**

Տարեթիվը	Ջինիի գործակից, %	Կարգավորման որակի ցուցիչ, %
2000	0.35	-0.05
2001	0.35	-0.05
2002	0.34	-0.05
2003	0.33	0.26
2004	0.38	0.12
2005	0.36	0.14
2006	0.29	0.26
2007	0.31	0.27
2008	0.29	0.18
2009	0.28	0.03
2010	0.3	0.17
2011	0.29	0.12
2012	0.3	0.03
2013	0.3	0.08
2014	0.3	0.24
2015	0.3	0.33
2016	0.32	0.31
2017	0.33	0.25
2018	0.34	0.17
2019	0.3	0.23
2020	0.25	0.3
2021	0.27	0.14
2022	0.28	0.31
2023	0.27	0.18
2024	0.32	0.18

Աղյուսակ 2. Կարգավորման որակի և Ջինիի գործակցի արժեքները, ՀՀ 2000-2024թթ.

Իրականացված վերլուծությունը փաստում է, որ Ջինիի գործակցի և արդյունավետ կառավարման ցուցանիշների միջև առկա է որոշակի հարաբերակցային կապ, մասնավորապես՝ բացասական հարաբերակցություն (r = -0.17), ինչը ապացուցում է ուժեղ օբյեկտիվ կապ այս երկու փոփոխականների միջև: Այսպես, Պիրսոնի հարաբերակցության գործակցի բացասական արժեքները ենթադրում են, որ արդյունավետ կառավարման բարելավման հետ մեկտեղ եկամուտների անհավասարությունը հակված է նվազելու և հակառակը: Այսինքն՝ արդյունավետ կառավարման ավելի լավ ցուցանիշների դեպքում եկամուտների անհավասարությունը (Ջինիի գործակից) ընդհանուր առմամբ ավելի ցածր է:

Բացատրենք, թե ինչ գործոններով է դա պայմանավորված:

Արդյունավետ կառավարումը պետական ռեսուրսների բաշխման գործընթացում գործարկում է օպտիմալության սկզբունքները. առաջին հերթին, արդյունավետ կառավարումը հաճախ կապված է ռեսուրսների արդար և թափանցիկ բաշխման հետ, ինչը կարող է օգնել նվազեցնելու եկամուտների անհավասարությունը: Մասգրեյվի բազմաֆունկցիոնալ մոդելի համաձայն՝ պետությունն իրականացնում է երեք հիմնական գործառույթ՝ տեղաբաշխման արդյունավետություն, բաշխողական

արդարություն և մակրոտնտեսական կայունություն: Արդյունավետ ինստիտուցիոնալ կառուցակարգերի պայմաններում այս գործառույթները համակարգված կերպով նպաստում են անհավասարության նվազեցմանը:

Երկրորդ՝ Աճեմօղլուի և Ռոբինսոնի մոտեցումների կիրառմամբ կարելի է բացատրել, թե ինչպես են արդյունավետ կառավարական մեխանիզմները ապահովում սոցիալական շարժունության բարձրացումը: Մասնավորապես, պետական կառավարման կայացած ինստիտուցիոնալ համակարգը հակված է խթանելու քաղաքական այնպիսի կուրս, որը վերաբերում է տնտեսական անհավասարությունների մեղմմանը, հավասար հնարավորությունների հասանելիության ապահովմանը և սոցիալական ապահովության ավելի լայն և համընդգրկուն ցանցերի ստեղծմանը: Օրինակ՝ արդյունավետ կարգավորումները և կառավարության միջամտությունն այնպիսի ոլորտներում, ինչպիսիք են կրթությունը, առողջապահությունը և սոցիալական բարեկեցությունը, կարող են օգնել բարելավելու ցածր եկամուտ ունեցող խմբերի սոցիալ-տնտեսական վիճակը և նվազեցնելու հարուստների և աղքատների միջև եկամտային ճեղքվածքը:

Երրորդ՝ սովորաբար արդյունավետ կառավարման կարգավորման որակի բարձր ցուցանիշների դեպքում ավելի բարենպաստ պայմաններ են ստեղծվում տնտեսական առաջընթացի, նորաստեղծությունների և գործարար հատվածի զարգացման համար: Բարձր կարգավորման որակը (regulatory quality) հանդիսանում է տնտեսական աճի, նորարարական ակտիվության և գործարար միջավայրի զարգացման հիմնարար նախապայման: Համաձայն Համաշխարհային բանկի «Worldwide Governance Indicators» մեթոդաբանության՝ (Kaufmann & Mastruzzi 2010) կարգավորման որակի բարձր ցուցանիշներ ունեցող երկրներում պետական քաղաքականությունները համահունչ են շուկայի պահանջներին, տնտեսական միջավայրը կանխատեսելի է, իսկ գործարար հատվածը պաշտպանված է ինստիտուցիոնալ անորոշություններից: Այս պայմանները խթանում են ներդրումները, նորարարությունները և ձեռնարկատիրական նախաձեռնությունները, որոնք իրենց հերթին նպաստում են աշխատատեղերի ստեղծմանը, եկամուտների աճին և սոցիալական անհավասարության մեղմմանը: Հակառակը, թույլ կարգավորման պարագայում տնտեսական հնարավորությունները սահմանափակվում են կամ՝ կենտրոնանում կոնկրետ ոլորտներում, ինչն առաջացնում է ռեսուրսների անհավասար բաշխում և հասարակական կյանքի անհամաչափ զարգացում (Acemoglu & Robinson 2012):

Չորրորդ՝ օրենքի իշխանությունը և սեփականության իրավունքների պաշտպանությունը համարվում են մրցակցային տնտեսության և սոցիալական կայունության հիմնական հենասյուները. հստակ և կանխատեսելի իրավական կարգավորումները նվազեցնում են գործարքային ծախսերը, բարձրացնում ներդրողների վստահությունը և ապահովում տնտեսական հարաբերությունների հավասար պայմաններ: Բացի այդ, անհատական և սեփականության իրավունքների պաշտպանությունը խթանում է ոչ միայն տնտեսական ակտիվությունը, այլև հասարակական համերաշխությունը, քանի որ քաղաքացիները վստահում են պետական ինստիտուտներին: Այսպիսով՝ օրենքի գերակայությունը, իրավական կարգավորման արդյունավետ շրջանակները, անհատների (այդ թվում նաև՝ սեփականության) իրավունքների պաշտպանությունը խթանող պետական քաղաքականությունը կարող է նպաստել սոցիալական կայունությանը, հասարակական առաջընթացին և մրցակցային տնտեսական համակարգերի ձևավորմանը:

Այսպիսով՝ ՀՀ-ի ցուցանիշների համապարփակ վերլուծությունը ցույց տվեց, որ վերաբաշխիչ քաղաքականության և կառավարման արդյունավետության միջև հարաբերակցային կապն ապահովում է սոցիալ-տնտեսական զարգացման համար ներառական տնտեսական քաղաքականություն և ժողովրդավարական անցման

գործընթացի կառավարման հզորացում: Այս մեխանիզմների համակցումը ձևավորում է այնպիսի ինստիտուցիոնալ միջավայր, որը նպաստում է երկարաժամկետ տնտեսական աճին, սոցիալական առաջընթացին և մրցակցային շուկաների կայացմանը:

Եզրահանգումներ

Այսպիսով՝ ՀՀ-ում վերաբաշխիչ քաղաքականության և արդյունավետ կառավարման փոխազդեցության վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ դրանց միջև առկա կապը սոցիալ-տնտեսական կայունության ապահովման առանցքային գործոն է: Հետխորհրդային անցումային տնտեսության պայմաններում ձևավորված ինստիտուցիոնալ և կառավարչական համակարգերը դեռևս չեն ապահովում բավարար սիներգիա սոցիալական արդարության և տնտեսական արդյունավետության նպատակների միջև:

Վերլուծության արդյունքներից պարզ է դառնում, որ վերաբաշխիչ քաղաքականության արդյունավետության սահմանափակումները պայմանավորված են կառավարման համակարգի ինստիտուցիոնալ թուլություններով, հարկաբյուջետային քաղաքականության կառուցվածքային թերություններով, տնտեսության ստվերային հատվածի զգալի մասնաբաժնով և տարածքային անհամաչափություններով: Այս գործոնները ոչ միայն նվազեցնում են պետական միջամտության արդյունավետությունը, այլև սահմանափակում են սոցիալական անհավասարության մեղմման և եկամուտների արդարացի վերաբաշխման հնարավորությունները:

Հետևաբար՝ արդյունավետ կառավարման և վերաբաշխիչ քաղաքականության փոխկապակցվածության բարելավման համար անհրաժեշտ է համակարգային բարեփոխումների իրականացում՝ ներառյալ.

- հարկային համակարգի արդիականացում և եկամուտների հավաքագրման արդյունավետության բարձրացում,
- կոռուպցիայի և ստվերային տնտեսության կրճատմանն ուղղված համալիր միջոցառումներ,
- սոցիալական պաշտպանության ծրագրերի թիրախավորման և գնահատման մեխանիզմների կատարելագործում,
- տարածքային զարգացման հավասարակշռված քաղաքականության ներդրում՝ տարածաշրջանային անհամաչափությունները նվազեցնելու համար:

Տեսական և էմպիրիկ վերլուծությունները վկայում են, որ այս բարեփոխումները կարող են ապահովել սոցիալ-տնտեսական կայունության բարձրացում, հանրային վստահության ամրապնդում և երկարաժամկետ զարգացման ռազմավարությունների կայուն հիմք: Արդյունքում, Հայաստանում վերաբաշխիչ քաղաքականության և արդյունավետ կառավարման սիներգիան կարող է հանդես գալ որպես տնտեսական աճի խթան և սոցիալական համերաշխության ամրապնդման գործիք:

Եզրափակելով կարող ենք փաստել, որ Հայաստանում վերաբաշխիչ քաղաքականության և արդյունավետ կառավարման հարաբերակցության բարելավումը պահանջում է համակարգային մոտեցում և երկարաժամկետ ռազմավարություն: Հայաստանում վերաբաշխիչ քաղաքականության արդյունավետությունը պահանջում է ոչ միայն մակրոտնտեսական կայունություն, այլև ինստիտուցիոնալ որակի բարելավում, ինչը համապատասխանում է զարգացման ժամանակակից հիմնական միտումներին: Հաշվի առնելով երկրի առջև ծառացած մարտահրավերները՝ անհրաժեշտ է գտնել այնպիսի հավասարակշռություն, որը կապահովի ինչպես տնտեսական աճ և արդյունավետություն, այնպես էլ սոցիալական արդարություն և հասարակության բոլոր խավերի համար բարեկեցության բարձրացում:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Մարկոսյան, Աշոտ. «Երկրի տնտեսակարգի և եկամտի բաշխման փոխառնչությունները». *«Գիտական Արցախ»*, № 1 (20), 2024, DOI: 10.52063/25792652-2024.1.20-174, էջ 2-4:

2. «Տնտեսական հեղափոխության» 2019թ. արդյունքները». *Luys*, https://clck.ru/3PZBTU, էջ 2: Մուտք՝ 08.04.2025:

3. «ՀՀ 2014-2025թթ. հեռանկարային զարգացման ռազմավարական ծրագիր». *EDRC*, էջ 21-23, https://www.edrc.am/old/images/National_Strategies/Comprehensive/pdsp_final_draft_arm.pdf: Մուտք՝ 08.04.2025:

4. ՀՀ Կառավարություն. *ՀՀ կառավարության N 142-Լ որոշումը տնտեսական արձագանքման ծրագիրը և գործողությունների պլանը հաստատելու մասին, ընդ. 04.02.2021*. https://www.arlis.am/documentview.aspx?docID=149837: Մուտք՝ 07.03.2025:

5. ՀՀ Կառավարություն. *ՀՀ կառավարության N 691-Լ որոշումը ՀՀ հանրային կառավարման բարեփոխումների ռազմավարության ընդունման մասին*. ընդ. 13.05.2022, ուժի մեջ է մտել 20.05.2022, https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docID=162791: Մուտք՝ 27.04.2025:

6. «Հայաստան, տնտեսական աճը, աղքատությունը և աշխատանքի շուկայի զարգացումները 2004-2008թթ.». *Armstat*, էջ 13, https://armstat.am/file/article/poverty_2009_2.pdf: Մուտք՝ 07.02.2025:

7. Համաշխարհային բանկի պաշտոնական կայքէջի տվյալների բազա. https://data360.worldbank.org/en/search?country=ARM&themeAndTopics=P5%3BP2%3BP3_000003&search=good+governance: Մուտք՝ 08.04.2025:

8. Acemoglu, Daron, Robinson, James. *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty*. Crown Publishers, 2012.

9. “GINI Index for Armenia: Armenia – poverty snapshot over 2020-2023”. *Armstat*, https://armstat.am/file/article/poverty_2024_en_2.pdf. Accessed: 25.04.2025.

10. Kaufmann, Daniel, Kraay, Aart, Mastruzzi, Massimo. “The Worldwide Governance Indicators: Methodology and Analytical Issues”. *World Bank Policy Research Working Paper*, No. 5430, 2010, https://doi.org/10.1596/1813-9450-5430, pp. 1-29.

11. Lowi, John, Theodor. “American Business, Public Policy, Case-Studies, and Political Theory”. *World Politics*, 16(4), 1964, pp. 677-715.

12. Musgrave, Richard, Abel. *Public Finance in Theory and Practice (5th edition)*. McGraw-Hill, 1989.

13. World Commission on Environment and Development WCED. *Our Common Future (Brundtland Report)*. Oxford University Press, 1987.

WORKS CITED

1. Markosyan, Ashot. Erkri tntesakargi ev ekamti bashxman p'oxar'nchout'younnery'. № 1 (20), 2024 «Gitakan Arcax», DOI: 10.52063/25792652-2024.1.20-174, e'j 2-4, [The interrelationships between a Country's Economy and Income Distribution], 2024 (in Armenian)

2. «Tntesakan heghap'oxut'yan» 2019t'. ardyunqnery', e'j 2: [The results of the "Economic Revolution" in 2019], (in Armenian), https://clck.ru/3PZBTU:

3. HH 2014-2025 t't'. her'ankarayin zargacman r'azmavarakan c'ragir, e'j 21-23, https://www.edrc.am/old/images/National_Strategies/Comprehensive/pdsp_final_draft_arm.pdf [Strategic Plan for the Prospective Development of the Republic of Armenia for 2014-2025], Accessed: 08.04.2025, (in Armenian)

4. HH kar'avarout'yan N 142-L voroshoumy' tntesakan ard'aganqman c'ragiry' ev gorc'oghout'yownneri plany' hastatelou masin, https://www.arlis.am/documentview.

aspx?docID=149837 , y'nd. 04.02.2021. [Decision of the Government of the Republic of Armenia on Approving the Economic Response Program and Action Plan], Accessed: 07.03.2025, (in Armenian)

5. HH kar'avarout'yan N 691-L voroshoumy' HH hanrayin kar'avarman barep'oxoumneri r'azmavarout'yan y'ndounman masin, y'nd. 13.05.2022, oujhi mej e' mtel 20.05.2022, https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docID=162791 [Decision of the Government of the Republic of Armenia on the Adoption of the Strategy for Public Administration Reforms of the Republic of Armenia], Accessed: 27.04.2025, (in Armenian)

6. Hayastan, tntesakan atchy', aghqatout'youny' ev ashxatanqi shoukayi zargacoumnery' 2004-2008t't'., [Armenia, Economic Growth, Poverty and Labor Market Developments 2004-2008], https://armstat.am/file/article/poverty_2009_2.pdf Accessed: 07.02.2025, (in Armenian)

7. Hamashxarhayin banki pashtonakan kayq-e'ji tvyalneri baza: data.worldbank.org [World Bank Official Website Database], (in English), https://data360.worldbank.org/en/search?country=ARM&themeAndTopics=P5%3BP2%3BP3_000003&search=good+governance, Accessed: 07.04.2025

THE ARMENIAN CONTEXT OF THE RELATIONSHIP BETWEEN REDISTRIBUTIVE POLICY AND GOOD GOVERNANCE

NARINE ASRYAN
Yerevan State University, Faculty of International Relations,
Department of Public Administration, Lecturer,
Yerevan, the Republic of Armenia

This article is dedicated to a comprehensive analysis of the interaction between redistributive policy and effective governance in the Republic of Armenia. The main objective of the study is to examine the key directions of redistributive policy and their applicability within the country's socio-economic context, as well as to identify the interconnections between these policies and the conceptual and empirical foundations of good governance.

The study addressed several tasks, including the evaluation of the effectiveness of redistribution mechanisms established in the Republic of Armenia during the post-Soviet transitional period, as well as an analysis of their impact on ensuring sustainable economic growth, promoting social justice, and reducing income inequality.

Both conceptual and empirical methods were employed in the research, including the analysis of socio-economic indicators, assessment of public administration functions, and a comparative study of the practical implementation of redistributive policy.

Empirical analysis has revealed the main limitations to the effectiveness of redistributive policy, including structural shortcomings of the tax and budget system, imperfections in social protection mechanisms, and constraints related to institutional governance capacities.

Based on the research findings, practical recommendations have been developed, notably a comprehensive strategic approach that includes deep reforms of the tax system, improvement and refinement of targeting mechanisms for social programs, strengthening anti-corruption measures, and the implementation of institutional mechanisms to ensure transparency and accountability.

The findings may be useful and have practical significance for policymakers, economists, social policy specialists, and public administration professionals, contributing

to the more effective design and implementation of socio-economic policy in the Republic of Armenia.

Keywords: *redistributive policy, good governance, social justice, fiscal system, income tax, social inequality, economic growth, reform, Republic of Armenia.*

ОСОБЕННОСТЬ ВЗАИМОСВЯЗИ ПЕРЕРАСПРЕДЕЛИТЕЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ И ЭФФЕКТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ В КОНТЕКСТЕ АРМЕНИИ

НАРИНЕ АСРЯН
преподаватель кафедры государственного управления
факультета международных отношений
Ереванского государственного университета,
г. Ереван, Республика Армения

Данная статья посвящена комплексному анализу взаимодействия между перераспределительной политикой и эффективным управлением в Республике Армения. Основной целью исследования является изучение основных направлений перераспределительной политики и их применимости в условиях социально-экономической реальности страны, а также выявление взаимосвязи между ними и концептуальными и эмпирическими основами эффективного управления.

В рамках исследования были поставлены задачи, включая оценку эффективности механизмов перераспределения, сформированных в Республике Армения в постсоветский переходный период, а также анализ их влияния на обеспечение устойчивого экономического роста, повышение социальной справедливости и снижение неравенства доходов.

В ходе исследования применялись как концептуальные, так и эмпирические методы, включая анализ социально-экономических показателей, оценку функций государственного управления, а также сравнительное исследование практики реализации перераспределительной политики.

В результате эмпирического анализа выявлены основные ограничения эффективности перераспределительной политики, включая структурные недостатки налогово-бюджетной системы, несовершенство механизмов социальной защиты и ограничения институциональных возможностей управления.

На основе результатов исследования разработаны практические рекомендации, в частности, предложен комплексный стратегический подход, включающий глубокие реформы налоговой системы, улучшение и совершенствование механизмов таргетирования социальных программ, усиление мер по борьбе с коррупцией, а также внедрение институциональных механизмов обеспечения прозрачности и подотчетности.

Полученные выводы могут быть полезны и иметь прикладное значение для политиков, экономистов, специалистов в области социальной политики и государственного управления, способствуя более эффективному проектированию и реализации социально-экономической политики в Республике Армения.

Ключевые слова: *перераспределительная политика, эффективное управление, социальная справедливость, налогово-бюджетная система, подоходный налог, социальное неравенство, экономический рост, реформа, Республика Армения.*

ՆԱՏՕ-Ի ԸՆԴԼԱՅՆՈՒՄԸ ՈՐՊԵՍ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ԱՆՎՏԱՆԳԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԵՎՈՐ ԿՈՂՄՆՈՐՈՇԻՉ *

ՀՏԴ [327+327.7] *DOI: 10.52063/25792652-2025.2.25-141*

ՄՀԵՐ ՇԻՐԻՆՅԱՆ
Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիայի փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտի հայցորդ, ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
m.a.shirinyan@mail.ru
ORCID: 0009-0006-4735-7834

Հայաստանի Հանրապետության արտաքին բազմակողմ անվտանգության տեսագործառնական հիմքերի համեմատական գնահատման դիսկուրսում ՆԱՏՕ-ին վերաբերող արդի զարգացումների շրջանակներում նախևառաջ ընդգծվում է, որ Խորհրդային Միության փլուզումից հետո նախկին խորհրդային երկրներից շատերն անվտանգության նոր համակարգերի փնտրտուքի ժամանակ ստիպված էին ընդունել Ռուսաստանի առաջարկած տարբեր ֆորմատները, առաջին հերթին՝ ԱՊՀ-ի ռազմաքաղաքական բլոկը, ապա Արևելյան Եվրոպայի և Բալթյան երկրների համար այն կտրուկ անընդունելի էր: ՆԱՏՕ-ն սկսեց աստիճանաբար ընդլայնվել դեպի արևելք՝ գործընկերության տարբեր ձևաչափեր առաջարկելով նաև ողջ հետխորհրդային տարածքին, այդ թվում՝ Հարավային Կովկասի, Կենտրոնական Ասիայի երկրներին, անգամ՝ Ռուսաստանին:

Հյուսիսատլանտյան դաշինքի կազմակերպությունը ժամանակակից աշխարհի ամենագործուն ռազմաքաղաքական կառույցն է: Ըստ էության, ՆԱՏՕ-ի հիմնարար նպատակն է պաշտպանել իր բոլոր անդամների ազատությունն ու անվտանգությունը: ՆԱՏՕ-ն ոչ միայն օգնում է պաշտպանել իր անդամ երկրների տարածքները, այլ նաև համագործակցում է, որտեղ հնարավոր է և անհրաժեշտ է, ընդլայնելու իր արժեքները իր տարածքից դուրս, կանխելու և կառավարելու ճգնաժամերը, կայունացնելու հետկոնֆլիկտային իրավիճակները և աջակցելու վերակառուցմանը: Հետևապես, ՆԱՏՕ-ի ընդլայնումը մեծացնում և հստակեցնում է իր առաջատար դերը ոչ միայն Արևմուտքում, այլև Արևելքում, և այն փաստացի բավականին հաջող է ստացվում: Նրանք փորձում են գրեթե ողջ աշխարհում իրենց ներկայությունը ապահովել և տարածել, և դրա լավագույն տարբերակը ընդլայնումն է, որի ժամանակ նրանք փորձում են «սիրաշահելով» այլ երկրների գրավել իրենց կողմը՝ առաջարկելով ռազմական, տնտեսական և այլ օգնություններ: Իրենց դիրքերը ավելի ամրապնդելու համար ՆԱՏՕ-ն իր ընդլայնման քաղաքականությունը դեռ երկար կկիրառի:

Սույն հոդվածի նպատակն է վերլուծել ՆԱՏՕ-ի ընդլայնման քաղաքականությունը և դրա իրականացման նպատակը, երկրների անդամակցման ընթացքը և այն, թե ինչ փուլերով են դրանք ընթացել, ընդլայնման կարևորությունը տարածաշրջանի և երկրների համար, ինչպես նաև այս համատեքստում գնահատել ՀՀ անվտանգային շահերը և

* Հոդվածը ներկայացվել է 01.07.2025թ., գրախոսվել՝ 22.07.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.09.2025թ.:

դիրքորոշումը՝ ընդլայնման քաղաքականությամբ պայմանավորված զարգացումների նկատմամբ:

Նշված նպատակին հասնելու համար առաջադրվել են հետևյալ խնդիրները՝ գնահատել ՆԱՏՕ-ի կարևորությունը հետսառըպատերազմյան աշխարհում, վեր հանել ՆԱՏՕ-ի ընդլայնման քաղաքականության պատճառները, վերլուծել Ռուսաստանի դերը ՆԱՏՕ-ի ընդլայնման գործընթացում, ինչպես նաև ուսումնասիրել ՆԱՏՕ – Ռուսաստան հարաբերությունները և Եվրոպայում նոր անվտանգային միջավայրի զարգացումները:

Սույն աշխատանքում օգտագործվել են պատմական, վերլուծական, համեմատական, դեդուկտիվ մեթոդները: Պատմական մեթոդը կիրառվել է ներկայացնելու համար ՆԱՏՕ-ի ընդլայնմանն ուղղված գործունեությունը 1999-2024թթ., վերլուծական մեթոդով ներկայացվել է ՆԱՏՕ-ի ընդլայնման նպատակները, երկրների անդամակցության պատճառները, համեմատական մեթոդը կիրառվել է ՆԱՏՕ-ի ընդլայնման բոլոր փուլերը ուսումնասիրելու ընթացքում՝ հասկանալու համար տարբեր եկրների անդամակցման պատճառները, իսկ դեդուկտիվ մեթոդը կիրառվել է ընդլայնման արդյունքները, ՆԱՏՕ-ի նախատեսած քաղաքականության տարածումը և հաստատումը տարածաշրջանում և ՀՀ անվտանգային համակարգը գնահատելու համար:

Հոդվածում ներկայացված վերլուծության արդյունքում գնահատվել է, որ ՀՀ-ի անվտանգության դիրքերից ՀՀ-ՆԱՏՕ հարաբերությունների տեսագործնական զարգացումները կարելի է առանձնացնել հետևյալ ռազմավարական ուղղություններով.

1. *Հարաբերությունների զարգացումն այդ կազմակերպության հետ օբյեկտիվորեն բխում է ՀՀ շահերից, մասնավորապես՝ անվտանգության ոլորտում բազմազանեցման ու ենթաոլորտների տարանջատման առումներով:*
2. *ՀՀ-ին հնարավորություն է տալիս արտաքին քաղաքականության հարթակում ևս հարաբերություններ կառուցելու եվրոպական ու ատլանտյան առաջատար երկրների հետ. յուրացնելու անվտանգության ու ռազմական պլանավորման ոլորտում նրանց դրական փորձը:*
3. *ՀՀ ռազմաքաղաքական բարեփոխումների ոլորտներում կատարվում են հմտությունների փոխանցում, ուսումնառության, սպայական ու հրամանատարական կազմի համար վերապատրաստումներ:*
4. *Դաշինքի հետ համագործակցությունը լրացնում է ՀՀ-ՌԴ անվտանգային գործակցության օրակարգից դուրս մնացած ոլորտները:*
5. *Այդ գործակցությունը ՀՀ-ին հնարավորություն է տալիս էլ ավելի գործուն դերակատարում ունենալու միջազգային անվտանգության ճարտարապետության տեղային դրսևորումներում, և դրանով իսկ հիմք է ստեղծում խաղաղապահ բրիգադների փորձառություն ձեռք բերելու համար:*
6. *Հատկապես ԱԳԳԾ բաղադրիչը կանոնակարգում է ռազմաքաղաքացիական հարաբերությունները, ուրվագծում է բանակում կոռուպցիոն դրսևորումների դեմ պայքարը, առավել արդյունավետ է դարձնում անվտանգության ու ռազմապաշտպանական ոլորտներում հանրային իրազեկումը, գործուն աջակցություն է ցուցաբերում հայեցակարգային փաստաթղթերի պատրաստմանը, նոր տեխնոլոգիաներ, հմտություններ փոխանցում և իրականացնում խորհրդատվություն կիբերանվտանգության ոլորտում և առավել արդյունավետ դարձնում ճգնաժամային կառավարման գործիքակազմը:*

Հայաստանը, մասնակցելով ՆԱՏՕ-ի խաղաղապահ առաքելություններին, ինչպես նաև այլ միջոցառումների, իր աջակցությունն է ցույց տալիս ԱՄՆ-ին և Եվրոպային՝ լավացնելով ու բարձր մակարդակի հասցնելով հարաբերությունները նրանց հետ: Հայաստանը ներկայումս քաղաքական նպատակայնություն է պահպանում ակտիվացնելու գործնական և քաղաքական համագործակցությունը ՆԱՏՕ-ի հետ՝ դաշինքի հետ առավել մերձեցման նպատակով, միևնույն ժամանակ, երկրի արտաքին քաղաքականության դիսկուրսի վերլուծական գնահատմամբ՝ Երևանն իր անվտանգային քաղաքականության շրջանակներում դեռևս հստակ ու արտահայտված նպատակ չի դնում անդամակցելու Հյուսիսատլանտյան դաշինքին:

Հիմնաբառեր՝ *անվտանգություն, ընդլայնում, տարածաշրջան, հավաքական պաշտպանություն, պաշտպանական քաղաքականություն, կարողություն, սպառնալիք, վտանգ, հակամարտություն:*

Ներածություն

Նոր աշխարհակարգի և ՆԱՏՕ-ի ընդլայնման քաղաքականության էվոլյուցիան ուսումնասիրելիս ակնհայտ է դառնում, որ հետսառըպատերազմյան ժամանակաշրջանը բնութագրվում էր աշխարհաքաղաքական տեղաշարժերի, գաղափարական լարվածության և իշխանության համար պայքարի բարդ փոխազդեցությամբ: Հետադարձ հայացքով. ՆԱՏՕ-ի՝ դեպի Արևելք ընդլայնման ճանապարհը, որը բխում է Բեռլինի պատի փլուզումից մինչև Ֆինլանդիայի և Շվեդիայի միացումը, վկայում է դիվանագիտության և համագործակցության ուժի մասին՝ եվրոպական անվտանգության ձևավորման մասին: 1989թ.-ի պատմական իրադարձությունները նշանավորեցին նոր դարաշրջանի սկիզբը, որը խորհրդանշում էր Գերմանիայի վերամիավորումը ՆԱՏՕ-ին՝ չնայած Մոսկվայի նախնական մտավախություններին և դիմադրությանը (McCalla 2024):

Քանի որ Եվրոպայի քաղաքական շրջանակը աճում էր, Կենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայի երկրների ձգտումները՝ ինտեգրվելու արևմտյան կառույցներին՝ ներառյալ ՆԱՏՕ-ին, գնալով ավելի ակնհայտ էին դառնում: Խորհրդային Միության փլուզումը և Վարշավայի պայմանագրի լուծարումը ճանապարհ հարթեցին նոր հնարավորությունների և մարտահրավերների համար, ինչը դրդեց գնահատել ՆԱՏՕ-ի դերը հետսառըպատերազմի դարաշրջանում:

Քլինթոնի վարչակազմի հավատարմությունը ՆԱՏՕ-ի ընդլայնմանը ի վերջո հանգեցրեց քաղաքական փոփոխությունների Դաշինքի ներսում: Չնայած ՆԱՏՕ-ի անդամ երկրների միջև բանավեճերին և տարաձայնություններին՝ 1997թ. Մադրիդի գագաթնաժողովը ավարտվեց Լեհաստանի, Չեխիայի և Հունգարիայի՝ Դաշինքին միանալու հրավերով (The Accession of Poland, the Czech Republic and Hungary to NATO 2021): 1999թ. այս երեք ժողովրդավարական երկրների միանալը ազդարարեց ոչ միայն ՆԱՏՕ-ի աշխարհագրական հասանելիության ընդլայնումը, այլև նրա զարգացող առաքելությունը՝ ուղղված Եվրատլանտյան տարածաշրջանում առաջացող անվտանգության սպառնալիքներին: ՆԱՏՕ-ին անդամակցելու դուռը բաց մնաց՝ վերահաստատելով ժողովրդավարությունը և համագործակցությունը ողջ Եվրոպայում:

2004թ. Բալթյան երկրների անդամակցությունը ՆԱՏՕ-ին նշանակալի իրադարձություն է տարածաշրջանի անվտանգության և եվրոպական աշխարհաքաղաքականության համատեքստում: Միացյալ Նահանգները առանցքային դեր խաղաց մերձբալթյան երկրների անկախության և ՆԱՏՕ-ի վերջնական անդամակցության ձգտումներին աջակցելու գործում, ընդ որում և՛ Քլինթոնի, և՛ Բուշի

վարչակազմերը նպաստում էին այս գործընթացին: 2001թ. Վարշավայում ելույթ ունենալու ժամանակ Բուշը չպաշտպանեց Բալթյան երկրների մուտքը ՆԱՏՕ, սակայն նրա հղումը «Բալթիկից մինչև Սև ծով» ենթադրում էր ընդլայնում, որը կներառեր նաև Բալթյան երկրները: Չնայած սկզբնական տարակարծությանը՝ Բուշի վարչակազմն ի վերջո ընդունեց ՆԱՏՕ-ի ընդլայնման գաղափարը՝ ներառելով Բալթյան երկրները: 2002թ. Պրահայի գագաթնաժողովը շրջադարձային էր, որտեղ ՆԱՏՕ-ի ղեկավարները հաստատեցին իրենց համաձայնությունը դաշինքում ողջունելու Բուլղարիային, Էստոնիային, Լատվիային, Լիտվային, Ռումինիային, Սլովակիային և Սլովենիային (Prague Summit Declaration 2014):

ՆԱՏՕ-ի ընդլայնումն ընդգծում էր անդամ երկրների միջև տարածված ազատության և ժողովրդավարության մնայուն արժեքները՝ միաժամանակ աշխարհաքաղաքական առավելություններ տալով ՆԱՏՕ-ի՝ հակամարտությունների տարածքներում զորքեր տեղակայելու կարողության համար: Ավելին՝ անդամակցության գործընթացը դրդեց Մերձբալթյան երկրներին ձեռնարկել էական բարեփոխումներ պաշտպանության և անվտանգության ոլորտում: Այս ընդլայնումը նաև խթանեց Եվրամիության ներսում քննարկումները սեփական անվտանգության ռազմավարության վերաբերյալ, ինչը հանգեցրեց Եվրոպական անվտանգության ռազմավարության զարգացմանը և Եվրոպական անվտանգության և պաշտպանության քաղաքականության ամրապնդմանը:

Քանի որ ՆԱՏՕ-ի դուռը բաց մնաց եվրոպական այլ ժողովրդավարական երկրների համար, ընդլայնման գործընթացը ընդգծեց դաշինքի հարմարվողականությունն ու համապատասխանությունը զարգացող անվտանգության միջավայրում: ՆԱՏՕ-ի ընդլայնման գործընթացը շարունակվեց 2009 թվականին Խորվաթիայի և Ալբանիայի անդամակցությամբ՝ հետագայում ձևավորելով եվրաատլանտյան տարածաշրջանի աշխարհաքաղաքական շրջանակը (Albania, Croatia join Nato alliance 2009): 2008 թվականի Բուխարեստի գագաթնաժողովը նշանակալից էր: ՆԱՏՕ-ի առաջնորդները հրավերներ ուղարկեցին Խորվաթիային և Ալբանիային՝ սկսելու անդամակցության բանակցությունները (Bucharest Summit Declaration 2022): Այս որոշումը ընդգծեց ՆԱՏՕ-ի հանձնառությունը Հարավարևելյան Եվրոպայում անվտանգության և կայունության ամրապնդման հարցում՝ միաժամանակ ընդունելով երկու երկրների կողմից ձեռնարկված կարևոր քաղաքական և ռազմական բարեփոխումները:

Այնուամենայնիվ, ՆԱՏՕ-ի ընդլայնման գործընթացը զերծ չէր իր մարտահրավերներից, մասնավորապես՝ ՆԱՏՕ-Ռուսաստան հարաբերությունների համատեքստում: ՆԱՏՕ-ի ընդլայնումը նախկին Արևելյան բլոկի երկրներում և կովկասյան տարածաշրջանում մեծացրեց Ռուսաստանի հետ լարվածությունը: Ռուսաստանը ընդլայնումը դիտեց որպես սպառնալիք իր անվտանգության շահերին: Ռուսաստանի բացասական վերաբերմունքը ՆԱՏՕ-ի դեպի Արևելք ընդլայնմանն ակնհայտ էր, և նա դատապարտում էր ՆԱՏՕ-ի կողմից Կոսովոյի անկախության ճանաչումը և դեմ էր Վրաստանի և Ուկրաինայի անդամակցության ձգտումներին:

ՆԱՏՕ-ի և Ռուսաստանի միջև լարվածությունն ավելի սրվեց 2008 թվականին Ռուսաստանի և Վրաստանի միջև հակամարտությամբ, ինչը հանգեցրեց ՆԱՏՕ-ի կողմից դատապարտումների և երկու ուժերի միջև հարաբերությունների սրմանը: Փաստացի, ՆԱՏՕ-Ռուսաստան հարաբերությունները սրվեցին Վրաստանի հետ Ռուսաստանի պատերազմի պատճառով: Ավելի ուշ Հյուսիսատլանտյան խորհուրդը դատապարտեց Ռուսաստանին՝ Հարավային Օսիան և Աբխազիան անկախ պետություններ ճանաչելու համար (Statement by the North Atlantic Council on the Russian recognition of South Ossetia and Abkhazia regions of Georgia 2009): Չնայած ՆԱՏՕ-Ռուսաստան բանակցությունների միջոցով համագործակցությունը բարելավելու ջանքերին՝ մարտահրավերները պահպանվեցին՝ ներառյալ

տարածայնությունները Եվրոպայում հակահրթիռային պաշտպանության համակարգերի և Վրաստանում զորավարժությունների վերաբերյալ:

Այնուամենայնիվ, եղան նաև ՆԱՏՕ-ի և Ռուսաստանի միջև հարաբերությունները ջերմացնելուն ուղղված ջանքեր, որոնց օրինակը Օբամայի վարչակազմի որոշումն էր՝ չեղյալ համարել Եվրոպայում հակահրթիռային պաշտպանության համակարգի ծրագրերը, որոնք ուղղված էին Ռուսաստանի մտահոգությունները մեղմելուն:

Թեև ՆԱՏՕ-ի ընդլայնումը շարունակեց առաջընթաց գրանցել Խորվաթիայի և Ալբանիայի անդամակցությամբ, այն նաև բերեց բարդ աշխարհաքաղաքական դինամիկա և լարված հարաբերություններ Ռուսաստանի հետ: Չնայած այս մարտահրավերներին՝ ՆԱՏՕ-ի և Ռուսաստանի միջև համագործակցությունն ու երկխոսությունը բարելավելու ջանքերը շարունակվում են՝ ընդգծելով եվրատլանտյան տարածաշրջանում կայունության և անվտանգության պահպանման կարևորությունը:

2017 թվականից մինչև 2020 թվականն ընկած ժամանակահատվածում ՆԱՏՕ-ն ականատես եղավ Բալկաններում զգալի ընդլայնման՝ Չեռնոգորիայի և Հյուսիսային Մակեդոնիայի անդամակցությամբ: Չեռնոգորիայի անդամակցությունը ՆԱՏՕ-ին 2017 թ. տարիների ջանքերի և բանակցությունների գագաթնակետն էր՝ չնայած երկարատև հասարակական տարաձայնություններին և աշխարհաքաղաքական ճնշումներին: Չեռնոգորիան բացահայտ աջակցում էր բալկանյան երկրների անդամակցությանը ՆԱՏՕ-ին՝ հակադրվելով ռուսամետ և հենց ռուսական իշխանություններին: Քաղաքական գործիչները 46/0 ձայնային հարաբերակցությամբ ընդունել էին անդամակցության որոշումը և ոտքի կանգնած ծափահարել: Իհարկե, ռուսամետ գործիչները բոյկոտել էին, փորձել խանգարել քվեարկությանը և անդամակցությանը, սակայն դրանք անհաջող փորձեր էին (Montenegro ratifies Nato membership in historic shift to western alliance, 2017): Մայիսի 7-ին Չեռնոգորիայի պետական դրոշը բարձրացվեց ՆԱՏՕ-ի կենտրոնակայանում: Գլխավոր քարտուղարը բարձր է գնահատել Չեռնոգորիայի հավատարմությունը եվրաատլանտյան ինտեգրմանը և շնորհավորել Չեռնոգորիայի կառավարությանն ու ժողովրդին անկախության վերականգնման 11 տարիների ընթացքում ունեցած ձեռքբերումների համար (Flag-raising ceremony marks Montenegro's entry into NATO 2017): Ընդունելով ՆԱՏՕ-ի անդամակցությունը՝ Չեռնոգորիան նպատակ ուներ ամրապնդելու իր անվտանգության ապարատը և խորացնելու ինտեգրումը արևմտյան կառույցների հետ:

Նմանապես, Հյուսիսային Մակեդոնիայի՝ ՆԱՏՕ-ին անդամակցելու ճանապարհը լի էր խոչընդոտներով, մասնավորապես՝ Հունաստանի հետ երկրի անվանման երկարամյա վեճով: Այնուամենայնիվ, դիվանագիտական բանակցությունների և փոխզիջումների միջոցով Հյուսիսային Մակեդոնիան հաջողությամբ լուծեց վեճը և 2018 թվականին ՆԱՏՕ-ին միանալու հրավեր ստացավ: 2020թ. փետրվարի 11-ին Մակեդոնիայի խորհրդարանը համաձայնություն տվեց Հյուսիսատլանտյան պայմանագրին (North Macedonia parliament backs NATO accession 2020): Միանալու փաստաթուղթը ստորագրվեց մարտի 27-ին և Հյուսիսային Մակեդոնիան դարձավ անդամ պետություն: Դրոշի բարձրացման արարողությունը տեղի ունեցավ մարտի 30-ին և պաշտոնապես ազդարարեց նրա անդամակցությունը ՆԱՏՕ-ին: Այս կարևոր իրադարձությունը ոչ միայն ազդարարեց տարածաշրջանային դիվանագիտության առաջընթացը, այլև նշանակալի քայլ էր Բալկաններում կայունության և համագործակցության ամրապնդման ուղղությամբ:

Չեռնոգորիայի և Հյուսիսային Մակեդոնիայի անդամակցությունը ՆԱՏՕ-ին ցույց է տալիս դաշինքի շարունակական կարևորությունը Եվրոպայում խաղաղության և անվտանգության ապահովման գործում: Ավելին, այն ընդգծում է հավաքական անվտանգության պայմանավորվածությունների փոխակերպող ուժը՝ պատմական դժգոհությունները հաղթահարելու և տարածաշրջանային համագործակցությունը

խթանելու գործում: Նայելով ապագային՝ Չեռնոգորիայի և Հյուսիսային Մակեդոնիայի ինտեգրումը ՆԱՏՕ-ին, անկասկած, կնպաստի Բալկաններում ավելի մեծ անվտանգության և բարգավաճման: Այնուամենայնիվ, այն նաև ընդգծում է երկխոսության, համագործակցության և հաշտեցման շարունակական անհրաժեշտությունը՝ լուծելու բարդ քաղաքական և անվտանգության խնդիրները, որը շարունակում է ձևավորվել տարածաշրջանում:

Ֆինլանդիայի և Շվեդիայի անդամակցությունը ՆԱՏՕ-ին նշանակալի իրադարձություն է եվրատլանտյան անվտանգության և սկանդինավյան տարածաշրջանի աշխարհաքաղաքական շրջանակներում: Ֆինլանդիայի անդամակցությամբ 2023 թվականի ապրիլի 4-ին (Finland joins NATO as 31st Ally 2023), որին հաջորդում է Շվեդիայի անդամակցությունը 2024 թվականի մարտի 7-ին (Sweden officially joins NATO 2024) ՆԱՏՕ-ի ընդլայնումը Սկանդինավյան թերակղզում ընդգծում է հավաքական պաշտպանության և տարածաշրջանային կայունության ռազմավարական հրամայականը: Ռուսաստանի գործողությունները, մասնավորապես նրա ագրեսիան Ուկրաինայի նկատմամբ, առանցքային դեր խաղացին Ֆինլանդիայի և Շվեդիայի՝ ՆԱՏՕ-ին միանալու որոշումների վրա: Ռուսաստանի ինքնավստահությունից բխող սպառնալիքը խթանեց հասարակական աջակցությունը ՆԱՏՕ-ին անդամակցելու երկու երկրներում՝ ընդգծելով անվտանգության դաշինքների կարևոր դերը գնալով ավելի բարդացող և անկանխատեսելի դարձող աշխարհաքաղաքական միջավայրում: Ֆինլանդիայի և Շվեդիայի միանալը ուժեղացրել է ՆԱՏՕ-ի զսպման դիրքերը և ուժեղացրել անդամ երկրների անվտանգությունն ու ինքնիշխանությունը պաշտպանելու նրա կարողությունը: Այն վերահաստատում է Հյուսիսատլանտյան պայմանագրի 5-րդ հոդվածում ամրագրված հավաքական պաշտպանության սկզբունքը՝ ցույց տալով ՆԱՏՕ-ի հանձնառությունը՝ պաշտպանելու բոլոր անդամ պետություններին ցանկացած ագրեսիայից: Ավելին, Ֆինլանդիայի և Շվեդիայի ինտեգրումը ՆԱՏՕ-ին ընդգծում է դաշինքի հարմարվողականությունը՝ արձագանքելու զարգացող անվտանգության մարտահրավերներին: Նրանց անդամակցությունը մեծացնում է ՆԱՏՕ-ի ռազմավարական հասանելիությունը՝ ամրապնդելով դաշինքի կարողությունները՝ դիմակայելու առաջացող սպառնալիքներին և խթանելու կայունությունը Բալթիկ ծովում և Արկտիկայի տարածաշրջաններում:

Հայաստանի Հանրապետությունը՝ որպես պետականության համեմատաբար կարճաժամկետ փորձ ու անվտանգության հիմքային մարտահրավերներ ունեցող երկիր, իր ներուժը հնարավորինս օգտագործելով, անհատական ու հավաքական դաշինքային ձևաչափերում ամենատարբեր քայլեր է ձեռնարկում՝ համակողմանիորեն ապահովելու իր անվտանգությունն ու կայունությունը: Այս համատեքստում Հայաստանը ձգտում է հարաբերությունները զարգացնել ՆԱՏՕ-ի հետ, մտադիր է էլ ավելի ակտիվացնել գործնական և քաղաքական համագործակցությունը՝ դաշինքին մերձենալու նպատակով, սակայն, տարբեր պաշտոնական ու ոչ պաշտոնական գնահատումների հաշվառմամբ, Երևանն իր արտաքին քաղաքականության ձևաչափում նպատակ չի դնում անդամակցությունը Հյուսիսատլանտյան դաշինքին՝ շեշտադրելով ՆԱՏՕ-ի հետ քաղաքական երկխոսությունը պաշտպանության և անվտանգության բնագավառներում՝ որպես Հայաստանի պաշտպանական կարողությունների հզորացման բաղադրիչ (ՀՀ Ազգային անվտանգության ռազմավարություն 2020) :

Հարկ է նշել, որ Հարավկովկասյան տարածաշրջանի երկրների հետ ՆԱՏՕ-ն համագործակցում է ըստ դրանց ունեցած կարողությունների, անվտանգության ու պաշտպանության քաղաքական տեսլականի, ռազմաքաղաքական խնդիրների օրակարգի, արտաքին քաղաքական ուղեգծի: Դաշինքի հետ գործակցությունը կարևոր է հարավկովկասյան երկրների համար, քանի որ հնարավորություն է տալիս ՆԱՏՕ-ի հետ ձևավորելու անվտանգային ընդհանրական հետաքրքրություններ

ներառող օրակարգ, բարեփոխվելու և կայանալու ռազմաքաղաքական ոլորտում: ՆԱՏՕ-ն իր հերթին կարևորում է Հարավային Կովկասի աշխարհագրական դիրքն ահաբեկչության դեմ մղվող պայքարում, ինչպես նաև տարածաշրջանի տարանցման հնարավորություններն ու էներգետիկ պաշարները, ուստի շահագրգռված է տարածաշրջանի կանխատեսելի իրողություններով և քաղաքական կայունությամբ:

Որպես այդպիսին՝ Հայաստան-ՆԱՏՕ հարաբերությունները սկզբնավորվել են 1992 թվականին, երբ Հայաստանը դարձավ Հյուսիսատլանտյան համագործակցության խորհրդի (NACC) անդամ: ՆԱՏՕ-ի հետ Հայաստանի փոխհարաբերությունները խարսխված են Գործընկերություն հանուն խաղաղության (PFP) ծրագրի վրա, որին Հայաստանը միացել է 1994 թվականին: Բացի այդ, իրականացվում է ներգրավման ավելի բարձր աստիճան ապահովող փոխգործակցություն Եվրատլանտյան գործընկերության խորհրդի(EAPC) շրջանակներում, որին ՀՀ-ն անդամակցում է 1997 թվականից: 2002 թվականից Հայաստանը մասնակցում է Գործընկերություն հանուն խաղաղության ծրագրի Պլանավորման և վերանայման գործընթացին (PARP): 2006 թվականից Հայաստանի և ՆԱՏՕ-ի միջև գործընկերային հարաբերությունները և տարբեր բնագավառներում համագործակցությունը զարգանում են Հայաստան-ՆԱՏՕ Անհատական Գործընկերության Գործողությունների ծրագրի (ԱԳԳԾ) շրջանակներում (Relations with Armenia, North Atlantic Treaty Organization 2024):

Հայաստանի ու Դաշինքի հարաբերությունների անցած ուղին համապարփակ ու լիարժեք գնահատելու համար հարկ է դիտարկել ՀՀ-ՆԱՏՕ գործակցության անհատական ձևաչափը և տարածաշրջանային երկրներում առկա խնդիրներն ու արտաքին քաղաքական չափումները: Մասնավորապես, հարաբերությունների ընդհանուր միտումն ըմբռնելու ու դինամիկան վեր հանելու առումով ՀՀ-ի համար հատկապես կարևոր էր ՆԱՏՕ-ի դիրքորոշումը նաև ԼՂ հակամարտության կարգավորման հարցում: Դաշինքը պարբերաբար հայտարարել էր, որ մտադիր չէր ստանձնել ուղղակի դերակատարություն այդ գործընթացում՝ դա վերապահելով ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի իրավասությանը: Միաժամանակ նշենք, որ Դաշինքն իր հիմնադիր անդամների՝ ԱՄՆ-ի ու Ֆրանսիայի միջոցով, որոնք ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահ երկրներ են, հետևում էր բանակցային գործընթացին, հակամարտության գոտում ռազմաքաղաքական զարգացումներին: Սակայն, օրինակ, ՆԱՏՕ-ի՝ 2008-2016թթ. մի շարք գագաթնաժողովներում ընդունած քաղաքական հռչակագրերում Հարավային Կովկասի հակամարտությունների վերաբերյալ տեղ գտան միակողմանի ձևակերպումներ, որոնք պայմանավորված էին հակամարտությունները «տարածքային ամբողջականության» սկզբունքով լուծելուն նախապատվություն տալու հանգամանքով: Փաստենք, որ ՆԱՏՕ-ի գագաթնաժողովների եզրափակիչ հռչակագրերում փոփոխություններ մտցնելու հայկական կողմի փորձերը սովորաբար դրական արդյունք չեն տվել: Լավագույն դեպքում «ազգերի ինքնորոշման» իրավունքը երբեմն տեղ էր գտել ձևակերպումներում, կամ հղում էր արվել ԵԱՀԿ Հելսինկյան եզրափակիչ ակտի սկզբունքներին:

ՀՀ-ՆԱՏՕ հարաբերությունների համատեքստում անհրաժեշտ է նաև այդ հարաբերությունները դիտարկել «թուրքական» ու «ռուսական» արտաքին քաղաքական երկու չափումներում, որոնք ուղղակիորեն ազդում են Դաշինքի ու ՀՀ-ի հարաբերությունների որակի, խորության ու իրացման ներուժի վրա: ՀՀ-ՆԱՏՕ հարաբերությունների «թուրքական» չափումը արտացոլում է հայ-թուրքական հարաբերությունների վերաբերյալ Դաշինքի մոտեցումը, այսինքն՝ չնայած Թուրքիան ՆԱՏՕ-ի անդամ երկիր է, սակայն փակ է պահում ՆԱՏՕ-ի գործընկեր երկրի հետ սահմանը, «կողմնակալ դիրքորոշում» որդեգրելով Հայաստանի մասով: Այս համատեքստում ՆԱՏՕ-ն և հատկապես ԱՄՆ-ը փորձել են և փորձում են աջակցել ՀՀ-ի ու Թուրքիայի հարաբերությունների կարգավորմանը: Օրինակ՝ ՆԱՏՕ-ի նախկին

գլխավոր քարտուղար Յ. Դե Հուպ Սխեֆերը դեռ 2007-2008թթ. փորձեց իր անձնական ներդրումն ունենալ հայ-թուրքական հարաբերությունների բարելավման գործում՝ Թուրքիայի վրա ճնշում գործադրելով, սակայն այդ նախաձեռնությունն անարդյունք եղավ: Հետագայում, երբ գործընթացը դանդաղեց, Դաշինքն այս հարցի վերաբերյալ հրապարակային որևէ դիրքորոշում չհայտնեց:

Ինչ վերաբերում է ՀՀ-ՆԱՏՕ հարաբերություններում «ռուսական» չափմանը, ապա կարող ենք ասել, որ ՌԴ-ն ՆԱՏՕ-ի հետ ունի հարաբերման իր սկզբունքները, ուստի տրամաբանական է ու հիմնավոր, որ ՀՀ-ՆԱՏՕ հարաբերություններում դրսևորում է որոշակի նախանձախնդրություն: Այս համատեքստում նշենք, որ «ռուսական» արձագանքը ՀՀ-ՆԱՏՕ շփումների վերաբերյալ միշտ էլ պայմանավորված է եղել ՆԱՏՕ-ՌԴ հարաբերությունների որակով ու բնույթով: Եթե նախկինում դրանք ընդհանուր առմամբ տեղավորվում էին առավելապես գործակցային ձևաչափի մեջ, և տարակարծությունների հիմնական թեման դեպի արևելք ՆԱՏՕ-ի ընդլայնումն էր, ապա 2014թ. ուկրաինական ճգնաժամից և 2022թ.-ի ակտիվ հակամարտությունից հետո հարաբերությունների որակը շեշտակիորեն փոխվեց՝ վերածվելով սուր հակադրության:

Նման իրավիճակում ՀՀ-ն Դաշինքի հետ հարաբերություններում մի կողմից առաջնորդվում է իր ազգային շահերով, մյուս կողմից, չկտրվելով աշխարհաքաղաքական իրողություններից, փորձում է անհատական և հավաքական ձևաչափերում արդյունավետ գործակցություն ծավալել ՆԱՏՕ-ի հետ՝ հաշվի առնելով իր անվտանգության ոլորտի գործընկերների (ՌԴ) վերաբերմունքն ու դաշինքային (ՀԱՊԿ) պարտավորությունները:

Հայաստան-ՆԱՏՕ համագործակցության առանցքային ուղղություններից է նաև ՆԱՏՕ-ի կողմից կազմակերպված տարբեր զորավարժություններին և սեմինարներին ՀՀ ԶՈՒ-ի մասնակցությունը: Այդ միջոցառումներին Դաշինքի անդամ-պետություններից զատ մասնակցում էին նաև գործընկեր երկրների ներկայացուցիչները, ինչը նպաստում էր ոչ միայն Դաշինքի և գործընկեր պետությունների , այլ նաև ՆԱՏՕ-ին չանդամակցող տարբեր պետությունների միջև ռազմական ոլորտում փոխգործակցության հաստատմանը: ՀՀ ռազմաքաղաքական բարեփոխումների ոլորտներում կատարվում են հմտությունների փոխանցում, ուսումնառության, սպայական ու հրամանատարական կազմի համար վերապատրաստումներ: Հետևապես, ՆԱՏՕ-ի հետ ակտիվ գործակցությունը նպաստում է ՀՀ ռազմական անվտանգության ամրապնդմանը, ԶՈՒ արդյունավետության բարձրացմանը և միջազգային ներգրավվածության մեծացմանը:

«ՆԱՏՕ-ի Պաշտպանական կրթության զարգացման ծրագրի (Defence Education Enhancement Program - DEEP) շրջանակներում բազմաթիվ միջոցառումներ են պլանավորվել և իրականացվել դեռևս 2008թ. ի վեր՝ հիմնված ՀՀ ռազմակրթական ոլորտի զարգացմանը վերաբերող նպատակների վրա: Ընդհանուր առմամբ, յուրաքանչյուր տարի ՀՀ պաշտպանության նախարարության և «ՆԱՏՕ-ի Պաշտպանական կրթության զարգացման ծրագրի համագործակցության ամենամյա պլանով իրականացվում է միջինը 18-20 միջոցառում ինչպես ՀՀ-ում, այնպես էլ արտերկրում: Որպես հիմնական միջոցառումներ կարելի է առանձնացնել հետևյալները.

- Օժանդակություն է ցուցաբերվել ՀՀ ռազմական կրթության ոլորտում իրականացվող քաղաքականության և ռազմավարության հիմունքների մշակման, ինչպես նաև սպայակազմի զարգացման փուլերի ու համապատասխան կրթական չափորոշիչների նախանշման գործում:
- Իրականացվում են ՀՀ ՊՆ համակարգում հեռավար տարաբաշխված ուսուցման (ADL) կարողություններ ներդնելու աշխատանքներ, ամենամյա կտրվածքով ՀՀ-ում և արտերկրում անց են կացվում ՌՈՒՀ-երի դասախոսական ու մեթոդական կազմերի վերապատրաստման դասընթացներ:

- DEEP-ի մասնագետները պարբերաբար ՀՀ ՊՆ ՌՈՒՀ-երում հանդես են գալիս դասախոսություններով՝ հիմնականում օպերատիվ արվեստի, արևմտյան և արևելյան ռազմական դպրոցների հիմնական տարբերությունների, առաջնորդության, ռազմական կառավարման և բարեվարքության առարկաների շրջանակներում:
- Կազմակերպվում են ՀՀ ՊՆ ՌՈՒՀ-երի ղեկավար և դասախոսական կազմերի ծանոթացման այցերը ՆԱՏՕ-ի անդամ և գործընկեր երկրների ՌՈՒՀ-եր՝ փորձի փոխանակման նպատակով:
- Իրականացվում է ՀՀ ՌՈՒՀ-երին շարունակական աջակցություն՝ դասախոսական կազմի ընտրության, վերապատրաստման և ուսումնական ծրագրերի կատարելագործման առումով:

Ժամանակի ընթացքում Հայաստանը խորացրել է իր ներգրավվածությունը ՆԱՏՕ-ի հետ դիվանագիտական ուղիներով՝ մասնակցելով հանդիպումներին, համաժողովներին և համատեղ նախաձեռնություններին, որոնք ուղղված են տարածաշրջանում անվտանգության և կայունության ամրապնդմանը: Այս դիվանագիտական աշխատանքը ներառում է վստահության ձևավորում, փոխըմբռնման խթանում և Հայաստանի և ՆԱՏՕ-ի անդամ երկրների միջև ընդհանուր հետաքրքրություն ներկայացնող ոլորտների գործակցություն: Հայաստանի ներգրավվածությունը ՆԱՏՕ-ի «Գործընկերություն հանուն խաղաղության» ծրագրում և նրա ներդրումը միջազգային խաղաղապահ ջանքերում ցույց են տալիս նրա նվիրվածությունը տարածաշրջանային անվտանգությանն ու կայունությանը՝ նպաստելով եվրաատլանտյան տարածաշրջանում անվտանգության, համագործակցության և երկխոսության խթանմանն ուղղված ավելի լայն ջանքերին:

Եզրահանգումներ

Վերջնարդյունքում հարկ է ընդգծել, որ Հայաստան-ՆԱՏՕ համագործակցությունը՝ հատկապես խաղաղապահ առաքելությունների շրջանակներում, Հայաստանի համար ոչ այնքան անվտանգությունն ապահովելու նպատակներ է հետապնդում, որքան բարձրացնում է Հայաստանի միջազգային դերը, ինչպես նաև այս ուղին իր մեծ նպաստն է բերում Հայաստանի եվրոպական ինտեգրմանը: Հայաստանի Հանրապետությունը, համագործակցելով ՆԱՏՕ-ի հետ, իրականացնում է իր «ներգրավման» և «փոխլրացման» արտաքին քաղաքականությունը:

ՀՀ-ի համար ՆԱՏՕ-ի հետ հարաբերություններ հաստատելու, գործակցելու անհրաժեշտությունը հիմնավոր ու արդարացված էր ինչպես այդ ժամանակաշրջանի միջազգային քաղաքական իրողությունների տրամաբանության, այնպես էլ նորանկախ երկրի անվտանգության ու արտաքին քաղաքականության մեջ՝ նոր ու կարևոր ուղղություն որդեգրելու առումով: Հայաստանը համագործակցում է ՆԱՏՕ-ի հետ ճգնաժամերի կառավարման և քաղաքացիական պաշտպանության ոլորտներում՝ բնական աղետների և տարբեր սպառնալիքների դեմ պայքարում Հայաստանի ճգնաժամային պատրաստվածության և աղետների նվազեցման կարողությունները զարգացնելու նպատակով: Հայաստան-ՆԱՏՕ գործընկերային համագործակցության նպատակն է դյուրացնել պաշտպանական և անվտանգության ոլորտներում բարեփոխումների անցկացման ընթացքը, ինչպես նաև զարգացնել Հայաստանի փոխգործակցության կարողությունները գործընկերների հետ: Հայաստան-ՆԱՏՕ համագործակցության կարևոր առաջնահերթություններից է ապահովել և ամրապնդել ՀՀ զինված ուժերի ժողովրդավարական վերահսկողությունը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. «ՀՀ Ազգային անվտանգության ռազմավարություն. Դիմակայուն Հայաստան փոփոխվող աշխարհում». Հուլիս 2020թ., Միջազգային փոխգործակցության, անվտանգության և խաղաղության խթանում, էջ 19, https://bit.ly/3gNrfKa: Մուտք՝ 01.06.2025:

2. “Albania, Croatia join Nato alliance”. *Timesofmalta*, April 2, 2009, https://timesofmalta.com/article/albania-croatia-join-nato-alliance.251308. Accessed: 02.05.2025.

3. “Bucharest Summit Declaration” *Nato int*, Last updated: 05 Jul. 2022, https://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_8443.htm. Accessed: 02.05.2025.

4. “Flag-raising ceremony marks Montenegro’s entry into NATO”. *Nato int*, Last updated: 07 Jun. 2017, https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_144739.htm. Accessed: 17.05.2025.

5. “Finland joins NATO as 31st Ally”. *Nato int*, Last updated: 04 Apr. 2023, https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_213448.htm. Accessed: 21.05.2025.

6. Larrabee Stephen. NATO's Eastern Agenda in a New Strategic Era, 2003, https://www.jstor.org/stable/10.7249/mr1744af.8. Accessed: 01.05.2025.

7. McCalla Robert B. “NATO's Persistence after the Cold War”. *The London School of Economics and Political Science*, International Organisations (IR203), https://www.studocu.com/en-gb/document/thelondon-school-of-economics-and-political-science/international-organisations/nato-reading-notes/5945864. Accessed: 04.05.2025.

8. “Montenegro ratifies Nato membership in historic shift to western alliance, 28 April, 2017”. *The Guardian*, https://www.theguardian.com/world/2017/apr/28/montenegro-ratifies-nato-membership-in-historic-shift-to-western-alliance. Accessed: 17.05.2025.

9. “North Macedonia parliament backs NATO accession”. *Apnews*, February 11, 2020, https://apnews.com/general-newsfd01ab91bdf0c09e065a614f2d718ad8. Accessed: 17.05.2025.

10. “Prague Summit Declaration”. *Nato int*, Last updated: 06 May. 2014, https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_19552.htm. Accessed: 02.05.2025.

11. “Relations with Armenia, North Atlantic Treaty Organization”. *Nato int*, Last updated: 29 May, 2024, https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_48893.htm. Accessed: 03.06.2025.

12. “Statement by the North Atlantic Council on the Russian recognition of South Ossetia and Abkhazia regions of Georgia”. Nato int, Last updated: 04 Mar. 2009, https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_43517.htm?selectedLocale=en. Accessed: 15.05.2025.

13. “Sweden officially joins NATO”. *Nato int*, Last updated: 07 Mar. 2024, https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_223446.htm. Accessed: 21.05.2025.

14. “The Accession of Poland, the Czech Republic and Hungary to NATO”. *Warsaw Institute*, 29 March 2021, https://warsawinstitute.org/accessionpoland-czech-republic-hungary-nato/. Accessed: 04.05.2025.

WORKS CITED

1. «HH Azgayin anvtangut'yan r'azmavarut'yun. Dimakayun Hayastan p'op'oxvogh ashxarhum»: Howlis 2020t'., Mijazgayin p'oxgorc'akcut'yun, anvtangut'yan ev xaghaghut'yan xt'anum, e'j 19 [“National Security Strategy of the Republic of Armenia: A Resilient Armenia in a Changing World.” July 2020, Promotion of International Cooperation, Security and Peace], https://bit.ly/3gNrfKa: Accessed: 01.06.2025: (in Armenian)

NATO ENLARGEMENT AS AN IMPORTANT DETERMINANT OF THE FOREIGN SECURITY POLICY OF THE REPUBLIC OF ARMENIA

MHER SHIRINYAN
National Academy of Science of the Republic of Armenia,
Institute of Philosophy, Sociology and Law,
Department of Political Science, Ph.D. Student,
Yerevan, the Republic of Armenia

Armenia-NATO cooperation, especially within the framework of peacekeeping missions, pursues goals not so much to ensure security for Armenia as to enhance Armenia's international role, and this path also greatly contributes to Armenia's European integration. The Republic of Armenia, in cooperation with NATO, implements its foreign policy of "engagement" and "complementarity".

The purpose of this article is to analyze NATO's enlargement policy and the goal of its implementation, the process of countries' membership and the stages they went through, the importance of enlargement for the region and the countries, as well as to assess Armenia's security interests and position towards developments conditioned by the enlargement policy in this context.

To achieve the stated goal, the following objectives were put forward: to assess the importance of NATO in the post-Cold War world, to uncover the reasons for NATO's expansion policy, to analyze Russia's role in the NATO expansion process, as well as to study NATO-Russia relations and developments in the new security environment in Europe.

For Armenia, the need to establish relations and cooperate with NATO was well-founded and justified both in terms of the logic of the international political realities of that period, as well as in terms of adopting a new and important direction in the security and foreign policy of the newly independent country. Armenia cooperates with NATO in the areas of crisis management and civil protection to develop Armenia's crisis preparedness and disaster reduction capabilities in the fight against natural disasters and various threats. The goal of the Armenia-NATO partnership is to facilitate the process of implementing reforms in the defense and security sectors, as well as to develop Armenia's capabilities for cooperation with partners. One of the important priorities of Armenia-NATO cooperation is to ensure and strengthen democratic control of the Armenian armed forces.

From the perspective of Armenia's security, the theoretical and practical developments of Armenia-NATO relations can be distinguished in the following strategic directions:

1. The development of relations with that organization objectively stems from the interests of the Republic of Armenia, particularly in terms of diversification and separation of sub-sectors in the security sector.
2. It gives Armenia the opportunity to build relations with leading European and Atlantic countries on the foreign policy platform as well: to assimilate their positive experience in the field of security and military planning.
3. In the areas of military-political reforms in the Republic of Armenia, skills transfer, education, and training for officers and commanders are being carried out.
4. Cooperation with the Alliance complements the areas left out of the agenda of the RA-RF security cooperation.
5. This partnership enables the Republic of Armenia to play a more active role in local manifestations of the international security architecture, and thereby creates a basis for gaining experience in peacekeeping brigades.

6. In particular, the IPAP component regulates civil-military relations, outlines the fight against corruption in the army, makes public awareness in the security and military-defense sectors more effective, provides effective support for the preparation of conceptual documents, transfers new technologies and skills, and provides consulting in the field of cybersecurity, and makes the crisis management toolkit more effective.

Keywords: *security, enlargement, region, collective defense, defense policy, capability, threat, danger, conflict.*

РАСШИРЕНИЕ НАТО КАК ВАЖНЫЙ ФАКТОР ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ БЕЗОПАСНОСТИ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

МГЕР ШИРИНЯН
соискатель кафедры политологии
Института философии, социологии и права
Национальной академии наук Республики Армения,
г. Ереван, Республика Армения

Сотрудничество Армения-НАТО, особенно в рамках миротворческих миссий, преследует цели не столько обеспечения безопасности Армении, сколько повышения международной роли Армении. Республика Армения в сотрудничестве с НАТО реализует свою внешнюю политику «вовлеченности» и «комплементарности».

Целью данной статьи является анализ политики расширения НАТО и целей ее реализации, процесса членства стран и пройденных ими этапов, значения расширения для региона и стран, а также оценка в этом контексте интересов безопасности и позиции Армении в отношении развитий, обусловленных политикой расширения.

Для достижения поставленной цели были поставлены следующие задачи: оценить значение НАТО в мире после окончания холодной войны, раскрыть причины политики расширения НАТО, проанализировать роль России в процессе расширения НАТО, а также изучить отношения между НАТО и Россией и развитие ситуации в новой среде безопасности в Европе.

Для Армении необходимость установления отношений и сотрудничества с НАТО была обоснованной и оправданной как с точки зрения логики международных политических реалий того периода, так и с точки зрения принятия нового и важного направления в политике безопасности и внешней политики новой независимой страны. Армения сотрудничает с НАТО в сферах управления кризисами и гражданской защиты для развития возможностей Армении по готовности к кризисам и сокращению стихийных бедствий в борьбе со стихийными бедствиями и различными угрозами. Целью партнерства Армения-НАТО является содействие процессу реализации реформ в сфере обороны и безопасности, а также развитие возможностей Армении для сотрудничества с партнерами. Одним из важных приоритетов сотрудничества Армения-НАТО является обеспечение и укрепление демократического контроля над вооруженными силами Армении.

С точки зрения безопасности Армении теоретическое и практическое развитие отношений Армения-НАТО можно выделить в следующих стратегических направлениях:

1. Развитие отношений с этой организацией объективно исходит из интересов Республики Армения, в частности, в плане диверсификации и разделения подсекторов в сфере безопасности.
2. Это дает Армении возможность выстраивать отношения с ведущими европейскими и атлантическими странами и на внешнеполитической платформе: усваивать их позитивный опыт в сфере безопасности и военного планирования.
3. В сфере военно-политических реформ в Республике Армения осуществляется передача навыков, обучение и подготовка офицеров и командиров.
4. Сотрудничество с Альянсом дополняет сферы, оставшиеся вне повестки дня сотрудничества в сфере безопасности РА-РФ.
5. Это партнерство позволяет Республике Армения играть более активную роль в локальных проявлениях архитектуры международной безопасности, тем самым создавая основу для приобретения опыта в миротворческих силах.
6. В частности, компонент IPAP регулирует гражданско-военные отношения, определяет борьбу с коррупцией в армии, повышает эффективность информирования общественности в секторах безопасности и обороны, оказывает эффективную поддержку в подготовке концептуальных документов, передает новые технологии и навыки, предоставляет консультации в области кибербезопасности и повышает эффективность инструментария управления кризисами.

Ключевые слова: *безопасность, расширение, регион, коллективная оборона, оборонная политика, потенциал, угроза, опасность, конфликт.*

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԱՌԱՋՆՈՐԴՆԵՐԻ ՆՈՐ ՍԵՐՆԴԻ ԿԱՅԱՑՈՒՄԸ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՈՒՄ *

ՀՏԴ 323.2 DOI: 10.52063/25792652-2025.2.25-154

ՄԻԼԵՆԱ ՄԿՐՏՉՅԱՆ
Հայաստանի Հանրապետության պետական կառավարման ակադեմիայի հոգեբանության և քաղաքագիտության ամբիոնի ասպիրանտ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն,
milenamkrtchyan.science@gmail.com
ORCID: 0009-0002-8551-6411

Քննելով երիտասարդության սոցիալականացման խնդիրը՝ 20-րդ դարի երկրորդ կեսին ամերիկյան քաղաքական վերլուծաբանները և սոցիոլոգներն առաջ են բերել «երիտասարդության սոցիոլոգիա» գիտական ուղղությունը: Այս գիտակարգում սահմանվել է երիտասարդության՝ որպես ինքնուրույն սոցիալական խմբի գիտականորեն համակարգված ըմբռնումը: Այն նպաստել է բացահայտելու հասարակություն-պետություն փոխհարաբերություններում երիտասարդության դերը, արժեքային բազմաչափությունը, սոցիալականացման մեխանիզմները, վարքաբանական առանձնահատկությունները և առաջնորդության հրամայականները: Քննելով երիտասարդության քաղաքական առաջնորդության ժամանակակից միտումները՝ արձանագրում ենք, որ երիտասարդ առաջնորդները ստանձնում են սեփական երկրի ապագայի հանդեպ սերնդային պատասխանատվություն և պետության ապագայի քաղաքականության մշակման ռազմավարական դերակատարում:

Շարունակական թվային փոխակերպումների և աշխարհաքաղաքական անկայունության պայմաններում առանցքային է երիտասարդ առաջնորդների նոր սերնդի քաղաքագիտական հետազոտումը: Հոդվածի նպատակն է քննել երիտասարդության առաջնորդության ինստիտուտի կայացման հիմնախնդիրը՝ որպես քաղաքական զարգացման ճգնաժամերի հաղթահարման մեխանիզմ: Հետազոտության հիմքում առաջնորդության դասական տեսություններն են՝ ժամանակակից մեկնաբանմամբ, ինչպես նաև քաղաքական դերակատարների մարդաբանական դասակարգումը: Երիտասարդ առաջնորդները գործում են հիբրիդային քաղաքական միջավայրում՝ ավանդական ինստիտուտների և քաղաքական ցանցային կառավարման պայմաններում: Ուստի՝ հոդվածում կարևորվում է երիտասարդ առաջնորդների համակարգային և ռազմավարական մտածողությունը: Հետազոտման արդյունքները ցույց են տալիս, որ առաջնորդների նոր սերնդի կայացումն արտացոլում է արդիականացման գործընթացի ներքին օրինաչափությունները՝ անցումն անձնակենտրոն առաջնորդումից դեպի մասնակցային, ցանցային և արժեքահեն կառավարման մոդելներ: ՀՀ-ում երիտասարդ առաջնորդների նոր սերնդի կայացումը նպաստում է քաղաքական զարգացման հիմքերի կայունությանը և ապագայի հանդեպ վստահության ձևավորմանը:

* Հոդվածը ներկայացվել է 03.08.2025թ., գրախոսվել՝ 17.08.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.09.2025թ.:

Հիմնաբառեր՝ *քաղաքական զարգացում, երիտասարդություն, առաջնորդություն, կառավարում, երիտասարդ առաջնորդների նոր սերունդ, երիտասարդության սոցիոլոգիա, սոցիալականացում:*

Ներածություն

Արագընթաց թվային փոփոխությունները, աշխարհաքաղաքական տուրբուլենտ գործընթացները և ցանցային տեխնոլոգիաներն առաջացնում են սոցիալ-մշակութային, ժողովրդագրական և կառավարման մի շարք խնդիրներ: Այս ընթացքում քաղաքական ինստիտուտները, հատկապես՝ զարգացող և անցումային երկրներում, բախվում են նոր և լուրջ մարտահրավերների, այդ թվում՝ վստահության ճգնաժամի: Ավանդական քաղաքական ինստիտուտների և նոր քաղաքականությունների միջև գտնվելով՝ երիտասարդ առաջնորդների նոր սերունդը դառնում է պետության քաղաքական զարգացման դերակատար: Համադրելով սիներգետիկայի և կոնվերգենցիայի սկզբունքները՝ երիտասարդ առաջնորդների նոր սերնդի ներկայացուցիչները դառնում են ավանդականի և նորի, լոկալի և գլոբալի միջև սահուն սինթեզ իրականացնողներ և բնականոն քաղաքական արդիականացման երաշխավորներ: Արդյունքում, երիտասարդ առաջնորդները համակարգային տուրբուլենտության պայմաններում ոչ միայն հիմք են ստեղծում ինքնաիրացման և կայուն զարգացման համար, այլև հայտ են ներկայացնում սեփական նորարարական ներուժով ամրապնդելու ժողովրդավարական մեխանիզմները՝ նպաստելով երկրի քաղաքական զարգացմանը: Երիտասարդ առաջնորդների կայացումը ոչ միայն քաղաքական զարգացման առանցքային բաղադրիչ է, այլև վստահության ճգնաժամի հաղթահարման մեխանիզմ՝ լեգիտիմության նոր և ամուր հիմքով: Արձանագրենք, որ վերոշարադրյալը չի պարտադրում քաղաքական ինստիտուտներում և պետական համակարգում կադրերի մեխանիկական սերնդափոխություն և երիտասարդացում, այլ ենթադրում է քաղաքական մասնակցության վերաիմաստավորում՝ ի նպաստ պետության քաղաքական զարգացման:

Ժամանակակից վերոնշյալ մարտահրավերներից զատ՝ թեմայի **արդիականությունը** հիմնավորում ենք նաև քաղաքական զարգացման գործընթացում երիտասարդ առաջնորդների նոր սերնդի կայացման նպատակադրմամբ: Երիտասարդ առաջնորդների կայացումը պետության համար ռազմավարական նշանակություն ունի առանցքային երկու առումով: Առաջին՝ որպես հեռանկարային քաղաքականությունների, ռազմավարությունների ձևավորման, իրագործման ակտիվ դերակատար և կայուն զարգացման գաղափարների կրող ու տարածող: Երկրորդ՝ որպես պետության և հասարակության միջև փոխազդեցության արդյունավետության բարձրացման էական գործոն: Բացի այդ, երիտասարդ առաջնորդների նոր սերունդը քաղաքակրթական արդիականացման արժեքների կրողն է և տարածողը:

ՀՀ-ում երիտասարդ առաջնորդները գործուն դերակատարում ունեն նաև գլոբալ քաղաքական զարգացումների, քաղաքականությունների իրականացման միջազգային լավագույն փորձի տեղայնացման առումով: Նրանք ունակ են փոխադրելու գլոբալ արժեքները և նորարարական մոտեցումները՝ հաշվի առնելով լոկալ պատմամշակութային, էթնիկական, սոցիալ-մշակութային, տնտեսական և տարածաշրջանային առանձնահատկությունները: Արժեշահային տեսանկյունից երիտասարդ առաջնորդների գործողությունները պետք է լինեն պետականամետ և անկախ վերազգային ազդեցություններից: Քաղաքական զարգացման գործընթացներում երիտասարդ առաջնորդների նոր սերնդի կայացումը առանցքային նշանակություն ունի, քանի որ ենթադրում է քաղաքականության մեջ երիտասարդների «խորհրդանշական» ներկայացվածությունից համակարգային և բնականոն անցում դեպի մրցունակ երիտասարդների գործուն դերակատարում երկրի

քաղաքական և քաղաքացիական գործընթացներում՝ ի շահ պետության զարգացման և սեփական երկրում ինքնաիրացման:

Սույն գիտական հոդվածի **նպատակն** է դիտարկել երիտասարդ առաջնորդների նոր սերնդի կայացումը՝ որպես քաղաքական զարգացման ներուժ: Պետության քաղաքական զարգացման համատեքստում երիտասարդ առաջնորդների նոր սերնդի կայացման բազմաշերտ հիմնախնդիրն անհրաժեշտ է հետազոտել քաղաքագիտական տեսամեթոդաբանական հիմքի, երիտասարդության սոցիոլոգիայի և միջգիտական շրջանակի համադրմամբ: «Երիտասարդության սոցիոլոգիան միջառարկայական գիտություն է, որը թույլ է տալիս համալիր կերպով ուսումնասիրել «երիտասարդություն» երևույթը, երիտասարդության դիրքի և դերի բնութագրերը հասարակությունում՝ հաշվի առնելով միջգիտակարգային նվաճումները» (Ленькова 24): Դիտարկվել են հոգեբանական, վարքաբանական, մշակութային, թվային, ցանցային, վիրտուալ, հաղորդակցական փոխազդեցությունները: Ուշադրության առանցքում են նաև երիտասարդության ինքնության առանձնահատկությունները, քաղաքական մասնակցության, ներառման և ինքնաներառման մեխանիզմները (օրինակ՝ թվային ակտիվիզմը, քրաուդսորսինգը և նորարարական այլ ձևեր):

Գիտական հետազոտության շրջանակում **խնդիր է դրվել**, ուսումնասիրելով առաջնորդության տեսական հիմքերը, վերլուծել թվային դարաշրջանում երիտասարդ առաջնորդների կայացման խնդիրը և նրանց դերակատարումը պետության քաղաքական զարգացման գործընթացում: Վերհանվել են արհեստական բանականության ժամանակներում երիտասարդ առաջնորդների հիմնական հատկանիշները, կարողությունները, հմտությունները:

Գրականության ակնարկ

Քաղաքական առաջնորդությունը պատմական և աշխարհաքաղաքական տարբեր շրջափուլերում հետազոտվել է մի շարք տեսաբանների կողմից: Առաջնորդների ընտրության համար Պլատոնը հասարակությունը բաժանում էր դասերի, սահմանում «ոսկե արյան տեր» լինելու պայմանները: Ն.Մաքիավելին ընդգծում էր տիրակալի առաջնորդման կերպը: Գ.Լեբոնը առաջնորդությունը դիտարկում էր «առաջնորդ-զանգված» հարաբերությունների շրջանակում: Է.Ֆրոմը առաջ էր բերում առաջնորդների իր տիպաբանությունը (Մարգարյան, Քաղաքական լիդերություն 138): Այս և այլ տեսաբանների կողմից քննվել և յուրովի վերարժևորվել է անհատի դերակատարումը քաղաքական գործընթացներում: Այնուհանդերձ, աշխարհաքաղաքական նոր կարգը, ցանցային կառավարման և թվային, վիրտուալ մասնակցության նոր ձևերը առաջ են բերում առաջնորդության նոր առանձնահատկություններ:

Դիտարկենք Մ. Վեբերի կողմից առաջարկված լեգիտիմ առաջնորդության դասական երեք տիպերը՝ (Вебер 644-707) ժամանակակից երիտասարդ առաջնորդների կայացման համատեքստում: Այսպիսով՝ Մ.Վեբերն առանձնացնում էր լեգիտիմ առաջնորդների երեք իդեալական տիպ՝ ավանդական, խարիզմատիկ և ռացիոնալ-իրավական: Վիրտուալ և թվային տեխնոլոգիաների, ցանցային հաղորդակցման դարաշրջանում այս տիպերը երիտասարդ առաջնորդների կայացման գործընթացում պահպանում են դասական հիմքերը՝ ենթարկվելով առաջնորդման մեխանիզմների որոշակի փոխակերպումների: Այսպես՝ մշակութային և տարածաշրջանային առանձնահատկություններով պայմանավորված՝ որոշ երկրներում ձևավորվում են վեբերյան ավանդական տիպի երիտասարդ առաջնորդներ: Այնուամենայնիվ, առաջնորդի ավանդական տեսակն ունի ժամանակակից պայմաններին համահունչ վերաիմաստավորման կարիք: Ի տարբերություն առաջնորդի ավանդական տիպի՝ Մ.Վեբերի խարիզմատիկ տեսակը պահպանում է ազդեցիկությունը: Վեբերյան դասական հատկանիշներով խարիզմատիկ առաջնորդը ժամանակակից քաղաքական տարածության մեջ

ստանում է զարգացման բարենպաստ նոր միջավայր՝ ինքնահիրացման նորարարական գործիքակազմ, զարգացման լայն հեռանկարներ: Երիտասարդ խարիզմատիկ առաջնորդը պետք է կարևորի թվային լեգիտիմությունը, այդ թվում՝ մեդիակերպարի ձևավորումը և կայացումը, գաղափարակից համայնքի համախմբումը և առաջնորդումը թե՛ իրական և թե՛ վիրտուալ կյանքում: Թվային տեխնոլոգիաները, մեդիան, սոցիալական ցանցերը, բլոգինգը, «կարծիքի առաջնորդությունը», անձնական բրենդի ստեղծումը խարիզմատիկ երիտասարդ առաջնորդներին տալիս են հանրության հետ հաղորդակցման, գաղափարների առաջմղման, հանրային կարծիքի ձևավորման և զանգվածների առաջնորդման յուրատեսակ հնարավորություններ: Անդրադառնալով Մ.Վեբերի ռացիոնալ-իրավական առաջնորդների դասական տիպին՝ արձանագրենք, որ այն շարունակում է լինել ինստիտուցիոնալ քաղաքական առաջնորդման հիմնական ձև: Ռացիոնալ-իրավական առաջնորդները զարգանում են քաղաքական կուսակցությունների դպրոցներում, երիտասարդական խորհրդարաններում և այլն: Այնուհանդերձ, թվային ակտիվիզմի նոր ձևերը և քաղաքացիական մասնակցության մեխանիզմները որոշակիորեն մարտահրավեր են նետում դասական այս մոտեցմանը, ինչը հանգեցնում է բյուրոկրատական մոտեցումներով երիտասարդ առաջնորդների ձևավորման գործընթացի փոխակերպմանը և ճկունության խթանմանը:

Նեովեբերյան մոտեցումն առաջարկում է առաջնորդության նոր մեկնաբանություններ: Խարիզման համադրվում է ինստիտուցիոնալ և մասնակցային քաղաքականության հետ: Երիտասարդ առաջնորդները, ստանձնելով քաղաքական, մշակութային և սոցիալական պատասխանատվություն, կարող են ուղղորդել հանրային գիտակցությունը և մասնակցել որոշումների կայացմանը՝ ներկայում արվող գործողությունները համապատասխանեցնելով ապագայի քաղաքական օրակարգին:

Ուշադրություն հրավիրենք տրանսֆորմացիոն առաջնորդության տեսությանը, որը համահունչ է երիտասարդ առաջնորդների նոր սերնդին: Տրանսֆորմացիոն առաջնորդության շնորհիվ տեղի է ունենում թե՛ առաջնորդի և թե՛ նրա հետևորդների մարդկային-բարոյական նորմերի, վարքագծի, գիտակցության, էթիկական ձգտումների բարելավում (Burns 33): Փոխադարձ կապի և երկկողմ հաղորդակցության այս մոդելը ենթադրում է առաջնորդ-զանգված երկկողմ զարգացում, փոխակերպում, արժեքահեն երկարաժամկետ տեսլականի ձևավորում և պահպանում, այլ ոչ թե իշխանության մեխանիկական պարտադրում և ակնհայտ վերահսկողություն: Տեսությունն ընդգծում է քաղաքական իշխանության արժեքային հիմքերի, հանրային վստահության և շարունակական ինքնակատարելագործման անհրաժեշտությունը: Երիտասարդ առաջնորդը, լինելով փոխակերպման կառուցողական նախաձեռնող, դառնում է քաղաքական մասնակցության, ժողովրդավարական սկզբունքների, ներառականության և սոցիալական արդարության ժամանակակից առաջամարտիկ:

Ամփոփենք. երիտասարդ առաջնորդների նոր սերնդի ձևավորման խնդիրը առանցքային է գլոբալ քաղաքական փոխակերպումների համատեքստում: Առաջնորդության դասական տեսությունները հիմք ընդունելով՝ ձևավորվում են առաջնորդման ժամանակակից տեսություններ և մոտեցումներ՝ **նոր ժամանակներ-նոր առաջնորդներ** հարատև սկզբունքով:

Երիտասարդության քաղաքական մասնակցության էվոլյուցիան ՀՀ-ում

Սերնդային կերպափոխումների համակարգային ուսումնասիրման համար դիտարկենք սոցիալ-մշակութային դասակարգման մոտեցումը: 20-րդ դարի երկրորդ կեսին հանրայնացվել է «սերունդների ցիկլեր»-ի տեսությունը: Այն սերունդներին բնորոշ հատկանիշները պայմանավորում է այն պատմական և սոցիալական ժամանակաշրջանով, որում անցել է նրանց անհատականության ձևավորումը՝ մանկություն, պատանեկություն, երիտասարդություն և այլն: Ամերիկյան

տեսաբաններն առանձնացրել են սերունդների արքետիպեր, որոնք հաջորդաբար կրկնվում են պատմության ընթացքում՝ «Զարթոնքի», «Անկման», «Ճգնաժամի» և «Վերելքի» փուլերում (Strauss, Howe, 97-102): Ժամանակի ընթացքում որոշակիացված սերունդների տարանջատումը («Baby Boomers», «Generation X», «Millennials» (Generation Y), «Homeland Generation» (ավելի ուշ՝ «Gen Z»)) զարգացվել է, և այսօր արդեն առաջ է եկել նոր «Gen Alpha»-ն: Սերունդների կերպափոխումն ազդեցություն է կրում տեխնոլոգիական առաջընթացից, գլոբալ-գլոկալ-լոկալ պատմական, քաղաքական, տնտեսական, սոցիալ-մշակութային իրողություններից:

Տարբեր սերունդների երիտասարդ ներկայացուցիչներն իրենց մասնակցությունն են ունեցել հայաստանյան քաղաքական կյանքի տարբեր փուլերում: Օրինակ՝ ԽՍՀՄ փլուզումից հետո երիտասարդները մասնակցել են Արցախյան ազատամարտին, քաղաքական և ազգային շարժումներին: Անկախության հռչակումից ի վեր՝ երիտասարդության քաղաքական սոցիալականացումն ընթացել է քաղաքական-հասարակական անկայունության պայմաններում և փորձի-սխալի հարացույցի շրջանակում: Այս ամենը զուգորդվել է անվտանգային հիմնախնդիրներով, ինչը խոչընդոտել է երիտասարդության բնականոն սոցիալականացմանը:

Այնուհետև, 2000-ականներին միջազգային համայնքին ինտեգրման գործընթացների շնորհիվ ընդլայնվել են կրթական և քաղաքական ակտիվության հնարավորությունները: Ըստ Ռ.Ինգլհարթի հետմատերիալիստական արժեքների հաեցակարգի՝ հիմնարար նյութական կարիքների բավարարմանը զուգընթաց (օր. ՝ անվտանգություն), զարգանում է ավելի բարձր արժեքներ իրացնելու ցանկություն (օր . ՝ ազատություն, բնապահպանական ակտիվություն և այլն (Inglehart 3, 21-24): Այս ընթացքում երիտասարդների քաղաքական առաջնորդությունը զարգացվել է հիմնականում կուսակցությունների երիտասարդական թևերի շրջանում և հասարակական կազմակերպությունների միջոցով: Հասարակական կազմակերպությունների զարգացմանը զուգահեռ ավելացել են նաև միջազգային դրամաշնորհները և փոխանակման ծրագրերը: 2010-ականներին իրականացված բողոքի տարբեր ցույցերում մեծ էր երիտասարդության ներգրավվածությունը: 2018 թվականի Թավշյա հեղափոխության շրջանում երիտասարդությունը քաղաքական փոփոխությունների մասնակից էր՝ ձգտելով ժողովրդավարական արժեքների հաստատման և քաղաքական մասնակցության: 2020-ին «Covid-19» համավարակը, Արցախյան երկրորդ պատերազմը և տարածաշրջանային անկայունությունը նոր մարտահրավերներ ստեղծեցին երիտասարդության համար: 44-օրյա պատերազմից և հետագա քաղաքական ցնցումներից հետո անվտանգային հիմնախնդիրները կրկին ընդլայնվեցին: Երիտասարդության քաղաքական սպասումների չիրականացումը հանգեցրեց վստահության կորստի, արդյունքում նաև ապատիայի: Սակայն, ճգնաժամը բերում է նաև նոր հնարավորություններ. «մարդը հնարավորություն է ստանում ոչ միայն դիմակայելու անորոշություններին, այլև հաղթելու դժվարությունները՝ կերտելով իրեն և՛ որպես կենսունակ ֆիզիկական էակ, և՛ որպես հանրային համակեցության պատասխանատու քաղաքացի» (Մարգարյան 119):

Քննելու համար երիտասարդների առաջնորդության ներկայիս իրավիճակը և զարգացման միտումները՝ դիտարկենք «GenZ» (համարվում են 1997-2010թթ. ծնվածները) և «Gen Alpha» (2010թ. -ից ի վեր ծնվածները) սերունդները: Համեմատական վերլուծություն իրականացնելով՝ արձանագրում ենք, որ եթե «Gen Z» սերնդի ներկայացուցիչները ձևավորվել են համացանցի, գաջեթների և սոցիալական ցանցերի տարածման ժամանակահատվածում, ապա «Gen Alpha»-ն ծնվել, ապրում և ձևավորման փուլերն անցնում է լիարժեքորեն հասանելի վիրտուալ միջավայրի և թվային մատչելի գործիքների, այդ թվում՝ արհեստական բանականության պայմաններում: Այս սերունդների ներկայացուցիչները, որոնք երիտասարդ առաջնորդ լինելու հիմնական հավակնորդներն են, սմարթֆոնների, այլ գաջեթների, սոցիալական

ցանցերի («Facebook» («Meta»), «Instagram», «TikTok» և այլն), առցանց, վիրտուալ խաղերի և թվային հարթակների ակտիվ օգտատերեր են: Նրանք հետևում, մասնակցում, նախաձեռնում են տարբեր արշավներ՝ քաղաքականից մինչև սոցիալական և բարեգործական, հանդես են գալիս որպես մեդիա-անհատ՝ ոչ միայն որպես մեդիասպառող, այլև տեղեկատվություն ստեղծող և տարածող: Նրանք ցուցաբերում են առաջնորդության յուրահատուկ մոտեցում՝ օգտագործելով սոցիալական մեդիա հարթակները ցանցեր կառուցելու, գաղափարներ տարածելու, համախմբելու և ոգեշնչելու համար: Այս ամենը վերափոխում է ավանդական առաջնորդության մոդելները՝ օգտագործելով թվային գործիքներ և առցանց փոխազդեցություններ, որոնք նաև «կարող են օգնել սերունդների միջև համագործակցությանը» (Hidayat, Utama Tjandra, Herawati, Simanjuntak 69): Քննելով «GenZ»-ի և «Gen Alpha»-ի քաղաքական և քաղաքացիական ակտիվության նախադրյալները՝ առանձնացնում ենք «թվային քաղաքացի» լինելու հանգամանքը, ինչից բխում է նաև հիբրիդային թվային կառավարման հարթակների ձևավորման և զարգացման անհրաժեշտությունը՝ նոր սերնդի երիտասարդների քաղաքական մասնակցությունը և քաղաքացիական ներգրավվածությունը խթանելու, արդյունավետությունը բարձրացնելու համար:

Ամփոփելով այս ժամանակագրությունը և վերլուծությունը՝ արձանագրում ենք, որ ՀՀ-ում երիտասարդական քաղաքական առաջնորդության էվոլյուցիան արտացոլում է երկրի ողջ քաղաքական համակարգի դինամիկան՝ ազգային ինքնության ձևավորումից և անկախության համար պայքարին մասնակցությունից մինչև ակտիվ քաղաքական շարժումներ, տեխնոլոգիական առաջընթաց և քաղաքացիական մասնակցության նոր ձևեր: Ռ.Ինգլհարթի արժեքային տեսության միջոցով իրականացված վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ երիտասարդների քաղաքական մասնակցության էությունը պայմանավորվում է արժեքներով: Այս տեսանկյունից կարևորվում է պետության համակարգային երիտասարդական քաղաքականության իրականացումը՝ կրթական ապահով միջավայրի ապահովումից մինչև կայուն քաղաքական զարգացման ինստիտուցիոնալ երաշխիքներ: Ավելին, քաղաքական գիտելիքներից զատ՝ երիտասարդության քաղաքական մասնակցության գործում էական է վստահությունն ու հավատը այն ժողովրդավարության արդյունավետության նկատմամբ, որում նա ապրում է (Bacalso, Bárta, Moxon 73): Այսպիսով՝ պետության ներսում երիտասարդների կյանքի, ինքնիրացման և զարգացման բարենպաստ միջավայր ստեղծելով՝ ժողովրդավարական արժեքները հնարավոր է դարձնել երիտասարդ նոր առաջնորդների քաղաքական մասնակցության շարժիչ:

Երիտասարդ առաջնորդները՝ քաղաքական զարգացման դերակատար

Երիտասարդ առաջնորդների նոր սերնդի կայացման նախապայմանն է երիտասարդության քաղաքական սոցիալականացումը: Այն դարձնում է երիտասարդին քաղաքական մշակույթի կրող, ձևավորում է նրա քաղաքական գիտակցությունը, քաղաքական, քաղաքացիական ինքնությունները: Այս ամենը երիտասարդների քաղաքական վարքաբանության հիմքն է: Երիտասարդների համար «առաջնորդությունն ընկալվում է որպես ճանապարհ, որը ներառում է երեք մեխանիզմ՝ իմացության ձևավորում (իրավիճակը հասկանալու կարողություն), գործողություն և վերլուծում» (Karagianni, Lainidi, Montgomery 206-229): Նոր սերնդի երիտասարդ առաջնորդը, որը հայտ է ներկայացնում լինելու ակտիվ դերակատար քաղաքական տարածությունում, իր քաղաքական վարքագծով ոչ միայն արձագանքում և մասնակցում է քաղաքական գործընթացներին, այլև ինքն է հանդես գալիս որպես քաղաքական նախաձեռնող:

Երիտասարդ քաղաքական առաջնորդները ձևավորվում են արտաքին և ներքին տարբեր գործոնների ազդեցությամբ: Օրինակ, եթե արտաքին գործոն է երկրի քաղաքական ռեժիմը, ավանդական ինստիտուտների կայացվածության աստիճանը, ռազմավարական էլիտայի առկայությունը, կրթության որակը, ապա ներքին գործոններից են անհատի ինքնությունը, արժեշահային համակարգը, մոտիվացիան: Երիտասարդ առաջնորդների սոցիալ-հոգեբանական պատրաստության կարևոր մաս է դրական, կենսունակ «Եսի» ձևավորման և անձնական ինքնորոշման, սոցիալական լավատեսության կառուցողական դիրքորոշման պայմանների ստեղծումը (Пономарев, Ланцев, Кырчиков 60): Երիտասարդ առաջնորդների նոր սերնդին անհրաժեշտ է սոցիալական առաքելության հստակ գիտակցում, տրիվիալ պատասխանատու վարքագիծ, հանրային շահի կարևորում, ինչպես նաև ինքնաիրացում և ինքնադրսևորում կարիերայում: Արհեստական բանականության և թվային տեխնոլոգիաների դարաշրջանում երիտասարդ առաջնորդների նոր սերնդին անհրաժեշտ է մրցունակ կրթություն, կարողությունների և հմտությունների համախումբ: Գիտելիքների և կարողությունների ամբողջությունը ներառում է մեդիագրագիտություն, «փափուկ» հմտություններ (օր.՝ կոնֆլիկտների կառավարում, քննադատական մտածողություն, ժամանակի կառավարում, թիմային աշխատանք): Կարևոր նշանակություն ունեն նաև երիտասարդ առաջնորդների զգայական և հուզական ընդունակությունները (Goleman 82-91): Առաջնորդության խթանման կրթական մոտեցում բնութագրվում է նաև ընդօրինակման արժանի օրինակների ապահովմամբ (Md Rami, Ismail, Arshad, Zulkifly 2024): Տարբեր են առաջնորդման ոճերը, սակայն նոր սերդնի երիտասարդ առաջնորդների առավելություն է ճկուն մտածողությունը և ստեղծարարությունը, ինչը օգնում է զուգամիտել տարբեր ոճեր և տրանսֆորմացնել դրանք՝ ըստ անհրաժեշտության:

Երիտասարդ, նոր առաջնորդների կայացումը քաղաքական զարգացման մեջ ամբողջականորեն ներկայացնելու համար՝ անդրադառնանք նաև անթրոպոլոգիական մեկ այլ արդի մոտեցման: Լինելով զարգացող «Homo politicus»՝ երիտասարդ անհատը «ունակ է ադեկվատ կողմնորոշվելու քաղաքական տարածությունում, ճիշտ որոշակիացնելու իր տեղը քաղաքական հարաբերությունների համակարգում» (Пушкарева 6): Քննելով երիտասարդ առաջնորդների «Homo politicus» էությունը՝ զուգամիտենք այն քաղաքական դերակատարների դասակարգման «Homo hybridus» տիպի հետ: Սոցիալ-քաղաքական սուբյեկտի այս տեսակը՝ իր հիբրիդային վարքաբանությամբ, մտածողությամբ և մասնակցությամբ, բնորոշ է երիտասարդ առաջնորդների նոր սերնդին: Ապրող և արարող անհատը մեկտեղում է վիրտուալ և իրական կյանքը: Այսպիսով՝ «Homo hybridus»-ը ամբողջացնում է իր քաղաքական մասնակցությունը՝ գործելով թե՛ իրական և թե՛ վիրտուալ տիրույթներում:

Հանրագումարենք. նոր սերնդի երիտասարդ առաջնորդները պարզապես քաղաքական սուբյեկտ չեն: Նրանք քաղաքական մարդաբանության նոր տիպի և նոր որակի քաղաքական դերակատարներ են: Գործելով որպես «Homo hybridus»՝ ճկուն, ցանցային դերակատարներ, նրանք աչքի են ընկնում ռազմավարական մտածողությամբ, փոխում են քաղաքական-քաղաքացիական ակտիվության կերպը, ինչպես նաև հասարակություն-պետություն փոխհարաբերությունների որակը:

Եզրահանգումներ

Ժամանակակից գլոբալ, գլոկալ և լոկալ փոխակերպումների տուրբուլենտ դարաշրջանում վերաիմաստավորվում են արժեքային համակարգերը, և ձևավորվում են երիտասարդ, նոր առաջնորդներ: Ռազմավարական մտածողությամբ երիտասարդ առաջնորդները դառնում են քաղաքական զարգացման կարևոր դերակատարներ:

Երիտասարդ առաջնորդների քաղաքական արդյունավետ մասնակցության համար կարևոր է երիտասարդության՝ իրականության նկատմամբ հավասարարժեք հարմարեցումը՝ ադապտացիան: Միևնույն ժամանակ, երիտասարդության

պյուրալիստական՝ այլընտրանքային, հնարավորությունները պետք է ոչ թե հակադրվեն, այլ փոխլրացնեն միմյանց՝ հանգեցնելով համակեցության նորմերի պահպանման տիրույթում երկրի ապագայի քաղաքականության մշակմանը:

Երիտասարդ առաջնորդների նոր սերնդի կայացումը առանցքային նշանակություն ունի ՀՀ քաղաքական զարգացման գործընթացում: Երիտասարդների քաղաքական, քաղաքացիական ակտիվության, որոշումների կայացման գործընթացին մասնակցության, համայնքային խնդիրների վերհանման և լուծման, նախաձեռնողականության աջակցումը միտված է երիտասարդ առաջնորդների նոր սերնդի կայացմանը: Պետության կողմից երիտասարդ առաջնորդների զարգացման շարունակական խթանումը ապագայամետ ռազմավարական քաղաքականություն է: Ճգնաժամերից դեպի կայուն ժողովրդավարական կառավարում անցումն անհրաժեշտ է իրականացնել պետության ներսում՝ անվտանգության ընդարձակված օրակարգին զուգահեռ՝ ամրապնդելով քաղաքական և քաղաքացիական ինստիտուտները և ապահովելով կայուն միջավայր, որը կնպաստի երիտասարդ առաջնորդների նոր սերնդի շարունակական զարգացմանը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Մարգարյան Մարիամ, *Խաղերի տեսություն. ինչպես դառնալ առաջնորդ.* Պետական ծառայություն, 2024:
2. Մարգարյան Մարիամ, *Քաղաքական լիդերություն.* ՀՀ ՊԿԱ, 2017:
3. Вебер Макс, *Политика как призвание и профессия.* Прогресс, 1990.
4. Леньков Роман, *Социология молодежи.* Юрайт, 2025.
5. Пономарев Александр, Ланцев Артем, Кырчиков Максим, *Лидерство в молодежной среде.* Урал. ун-та, 2020.
6. Пушкарева Галина, *Homo Politicus: человек политический.* Аргамак-Медиа, 2014:
7. Bacalso Cristina, Bárta Ondřej, Moxon Dan, *Youth Political Participation: Literature and Policy Review 1980-2023.* Youth Democracy Cohort, 2024.
8. Burns James MacGregor, *Leadership.* Open Road Media, 2012.
9. Goleman Daniel, *What Makes a Leader?.* Harvard Business Review, 2004.
10. Hidayat Debra, Utama Tjandra Evan, Herawati Nani, Simanjuntak Manlian Ronald A., *Gen Z Digital Leadership through Social Media*. *Widyakala Journal, Vol. 10, pp. 62-71,* 2023.
11. Inglehart Ronald. *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Publics*. Princeton University Press, 1977.
12. Karagianni Despoina, Lainidi Olga, Montgomery Anthony, *Charting the Journey of Young Leaders A New Model of Transferability of Skills,* 2023.
13. Md Rami Ahmad Aizuddin, Ismail Ismi Arif, Arshad Mohd Mursyid, Zulkifly Nurul Afiqah, *Expanding Views of Youth Leadership: The Key Attributes Contributing to the Success of Youth Leadership,* 2024.
14. Strauss William, Howe Neil, *Generations: the history of America's future*, *1584 to 2069.* New York, 1991.

WORKS CITED

1. Margaryan Mariam, Xagheri tesut'yun. inchpes dar'nal ar'ajnord, [Game Theory: How to Become a Leader], Petakan c'ar'ayut'yun, 2024 (in Armenian).
2. Margaryan Mariam, Qaghaqakan liderut'yun, [Political Leadership], HH PKA, 2017 (in Armenian).
3. Veber Maks, Politika kak prizvanie i professija, [Politics as a Vocation and Profession], Progress, 1990 (in Russian).

4. Len'kov Roman, Sociologija molodezhi, [Sociology of Youth], Jurajt, 2025 (in Russian).
5. Ponomarev Aleksandr, Lancev Artem, Kyrchikov Maksim, Liderstvo v molodezhnoj srede, [Leadership Among Youth] Ural. un-ta, 2020 (in Russian).
6. Pushkareva Galina, Homo Politicus: chelovek politicheskij, Argamak-Media, [Homo Politicus: Political Man], 2014 (in Russian).

THE FORMATION OF A NEW GENERATION OF YOUNG LEADERS IN THE POLITICAL DEVELOPMENT PROCESS OF THE REPUBLIC OF ARMENIA

MILENA MKRTCHYAN
Academy of Public Administration of the Republic of Armenia,
Department of Psychology and Political Science, Ph.D. Student,
Yerevan, the Republic of Armenia

In the second half of the 20th century, American political analysts and sociologists, in addressing the issue of youth socialization, introduced a new scholarly direction known as the sociology of youth. Within this academic framework, youth has been conceptualized as an autonomous social group, grounded in a systematized and scientific understanding. This field has contributed to a deeper exploration of the role of youth in the interplay between society and the state, the multidimensional nature of youth values, mechanisms of socialization, behavioral specificities and imperatives of leadership. By examining contemporary trends in youth political leadership, it is evident that young leaders assume generational responsibility for their country's future and play a strategic role in shaping the political agenda of the state.

In the context of ongoing digital transformations and global geopolitical instability, the political science study of a new generation of young leaders emerges as a critical area of inquiry. The aim of the article is to examine the issue of establishing the institution of youth leadership as a mechanism for overcoming crises of political development. This research is grounded in classical theories of leadership reinterpreted through a contemporary lens, alongside the anthropological categorization of political actors. Young leaders operate in a hybrid political environment characterized by the coexistence of traditional institutions and network-based modes of political governance. Therefore, the article emphasizes the importance of systemic and strategic thinking among young leaders.The findings of the research indicate that the formation of a new generation of young leaders reflects the internal dynamics of the modernization process-a transition from personality-centered leadership models to participatory, networked, and value-driven forms of governance. The emergence of a new generation of young leaders in the RA contributes to the stabilization of the foundations of political development and fosters trust toward the future.

Keywords: *Political development, youth, leadership, governance, new generation of young leaders, youth sociology, socialization.*

ФОРМИРОВАНИЕ НОВОГО ПОКОЛЕНИЯ МОЛОДЫХ ЛИДЕРОВ В ПРОЦЕССЕ ПОЛИТИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

МИЛЕНА МКРТЧЯН
аспирант кафедры психологии и политологии
Академии государственного управления Республики Армения,
г. Ереван, Республика Армения

Во второй половине XX века американские политические аналитики и социологи, исследуя проблему социализации молодежи, сформировали новое научное направление – социология молодежи. В рамках данной научной дисциплины понятие «молодежь» было концептуализировано как самостоятельная социальная группа, обладающая системой научно обоснованных характеристик. Это способствовало выявлению роли молодежи во взаимодействии общества и государства, многомерности молодежных ценностных ориентаций, механизмов социализации, поведенческих особенностей и императивов лидерства. Анализируя современные тенденции молодежного политического лидерства, мы фиксируем, что молодые лидеры принимают на себя поколенческую ответственность за будущее своей страны и играют стратегическую роль в формировании политической повестки будущего государства.

В условиях непрерывных цифровых трансформаций и нарастающей геополитической нестабильности особую значимость приобретает исследование нового поколения молодых лидеров в политологическом аспекте. Цель данной статьи заключается в рассмотрении проблемы формирования института молодежного лидерства как механизма преодоления кризисов политического развития. Основу данного исследования составляют классические теории лидерства в их современном прочтении, а также антропологическая классификация политических акторов. Молодые лидеры действуют в гибридной политической среде, сочетающей элементы традиционных институтов и сетевых форм политического управления. В связи с этим в статье акцентируется внимание на необходимости системного и стратегического мышления у молодых лидеров. Результаты исследования показывают, что формирование нового поколения лидеров отражает внутренние закономерности процесса модернизации – перехода от персонифицированных моделей лидерства к партисипативным, сетевым и ценностно-ориентированным моделям управления. Формирование нового поколения молодых лидеров в РА способствует укреплению основ политического развития и формированию общественного доверия к будущему.

Ключевые слова: *политическое развитие, молодежь, лидерство, управление, новое поколение молодых лидеров, социология молодежи, социализация.*

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ, HISTORY, ИСТОРИЯ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՂԵԿԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԿԱՅԱՑՄԱՆ ՀԱՐՑԸ ԿԱՊԱՆԻ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՕՊԵՐԱՑԻԱՅԻ (1992 Թ. ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ) ՕՐԻՆԱԿՈՎ *

ՀՏԴ 930 *DOI: 10.52063/25792652-2025.2.25-164*

ԷԴԳԱՐ ԷԼԲԱԿՅԱՆ
Երևանի պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետի
հայոց պատմության ամբիոնի հայցորդ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
elbakyan.edgar@gmail.com
ORCID: 0009-0008-9912-8966

Սույն հոդվածի հետազոտության օբյեկտը ադրբեջանա-հայկական ռազմական հակամարտության ընթացքում հայկական ռազմաքաղաքական ղեկավարման համակարգն է, իսկ հետազոտության առարկան՝ Հայաստանում ռազմաքաղաքական ղեկավարման համակարգի ձևավորման և դրսևորման առանձնահատկությունները Կապանի ինքնապաշտպանական օպերացիայի օրինակով: Մեր առջև դրված նպատակը, որին փորձել ենք հասնել բովանդակային վերլուծության որակական մեթոդի միջոցով, Հայաստանում ռազմաքաղաքական ղեկավարման համակարգի ձևավորման առանձնահատկությունները Կապանի ինքնապաշտպանական օպերացիայի օրինակով վերհանելն է՝ որպես բեկումնային գործողության դրսևորում: Հոդվածը ունի հետազոտական հինգ խնդիր՝

1. ***նկարագրել 1992 թ.-ի երկրորդ կեսին ադրբեջանա-հայկական ռազմաճակատում առկա օպերատիվ դրությունը,***
2. ***վերլուծել գործողության պլանավորման և իրականացման գործընթացները,***
3. ***վերհանել հիմնական դերակատարների մասնակցությունը որոշումների կայացմանը,***
4. ***ռազմագիտական ձևակերպում տալ օպերացիայի հիմնական բնութագրիչներին,***
5. ***հիմնավորել օպերացիայի նշանակությունը ռազմաքաղաքական ղեկավարման համակարգի կայացման համաշարում և պատերազմում բեկում մտցնելու հարցում:***

Սույն հոդվածի արդիականությունը պայմանավորված է երկու հիմնական հանգամանքով: Նախ՝ այն նպաստում է ադրբեջանա-հայկական ռազմական հակամարտության գիտական ուսումնասիրության դաշտի հարստացմանը՝ խնդրո առարկա դարձնելով տակավին ակադեմիական գրականությանն անհայտ մի յուրահատուկ պատմական դրվագ: Երկրորդ՝ հոդվածն ունի կիրառական նշանակություն՝ ճգնաժամային իրավիճակներում ռազմաքաղաքական կառավարման համակարգերի ձևավորման և գործառման

* Հոդվածը ներկայացվել է 15.07.2025թ., գրախոսվել՝ 10.08.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.09.2025թ.:

«սոցիալական տեխնիկայի» վերարտադրելիության տեսանկյունից: Հոդվածին արդիականություն է հաղորդում նաև այն հանգամանքը, որ ինչպես քննվող շրջանում (1992 թ.), այնպես էլ հոդվածի գրման պահին հայ-ադրբեջանական դե-ֆակտո ռազմաճակատը թե՛ Կապանի, թե՛ առհասարակ Սյունիքի արևելյան հատվածում ունի նույնական կոնֆիգուրացիա, ինչը թեմային հաղորդում է ռազմաքաղաքական հավելյալ նշանակություն: Հոդվածի գիտական նորույթն այն է, որ Կապանի ինքնապաշտպանական օպերացիան առաջին անգամ դառնում է առանձին հետազոտության առարկա ակադեմիական ժանրում՝ ըստ որում՝ վերլուծվելով ոչ թե մեկուսացված, այլ պատերազմի՝ տվյալ ժամանակահատվածի ռազմաքաղաքական համաշարի մեջ:

Մեր հիմնական եզրահանգումներից է այն, որ Կապանի օպերացիան բեկում մտցրեց ոչ միայն օպերատիվ մակարդակում ռազմաճակատի տվյալ հատվածում, այլև առհասարակ պատերազմի կազմակերպման քաղաքական ռազմավարության մեջ՝ հարձակողական նախաձեռնողականության և պատերազմի աշխարհագրությունը որոշելու մենաշնորհը խլելով թշնամու ձեռքից:

Հիմնաբառեր՝ *Կապանի ինքնապաշտպանական օպերացիա, ադրբեջանա-հայկական ռազմական հակամարտություն, Կապան, Վազգեն Մանուկյան, Յուրի Խաչատուրով, ռազմաքաղաքական ղեկավարում, Կապանի ապաշրջափակում:*

Ներածություն

Սույն հոդվածի մեթոդաբանական մոտեցումը որակական հետազոտությունն է: Հաշվի առնելով դեպքերի ակադեմիական ուսումնասիրվածության բացակայությունը՝ մենք որդեգրել ենք տարբեր աղբյուրատեսակների համադրումը, որ հնարավորություն է տալիս պարզելու գործողության ամբողջական պատկերը: Որպես աղբյուրատեսակ են ընտրված դեպքերի մասնակիցների վկայությունները, նրանց հետ ինչպես նախկինում, այնպես էլ մեր կողմից արված խորքային հարցազրույցները և բնականորեն տեղի ունեցող զրույցները, որոնք թույլ են տալիս առաջին ձեռքից տեղեկություններ ստանալ ուսումնասիրվող թեմայի մասին: Մյուս աղբյուրատեսակը գրավոր աղբյուրներն են, գերազանցապես՝ մամուլի արխիվային հրապարակումները, ինչպես նաև տեղացիների հիշողությունները, որոնք հավաքագրվել են «ժողովրդական հաղորդումների» (*crowdsourcing*) միջոցով՝ համադրելով և ստուգարկելով դրանք մնացյալ աղբյուրատեսակներից ստացված տեղեկությունների հետ:

Պակասող սկզբնաղբյուրագիտական բազան համալրելու համար հեղինակն անցկացրել է խորքային հարցազրույցներ, ինչպես նաև բնականորեն տեղի ունեցող զրույցներ Յու. Խաչատուրովի (Էլբակյան, «Հարցազրույց Յուրի Խաչատուրովի հետ»; Էլբակյան, «Զրույց Յուրի Խաչատուրովի հետ»), Վ. Մանուկյանի (Մանուկյան), Մուրազ Սարգսյանի (Էլբակյան, «Զրույց Մուրազ Սարգսյանի հետ»), Աշոտ Մինասյանի (Էլբակյան, «Զրույց Աշոտ Մինասյանի հետ») հետ: Հեղինակային հարցազրույցները հնարավորություն են տվել համադրելու հարցազրույցյալների՝ տարբեր տարիներին և տարբեր ձևաչափերում հնչեցրած վկայությունները՝ դրանց ինքնաստուգարկման միջոցով ապահովելով ոչ միայն փաստական հավաստիության բարձր աստիճան, այլև առավելագույնս նվազեցնելով հարցազրույցի պահին գործող ռազմաքաղաքական իրավիճակից ազդված լինելու հավանականությունը:

Սույն հոդվածում կիրառված է բովանդակային վերլուծության որակական մեթոդը, որ հնարավորություն է տալիս քննահեն համադրության ենթարկելու պատումային վկայությունների, գրավոր աղբյուրների և ժամանակաշրջանի

ռազմաքաղաքական իրադրության համակարգային վերլուծությունների արդյունքները՝ հասնելով ուսումնասիրության առջև դրված խնդիրների կատարմանը:

Ռազմաքաղաքական դրությունը 1992թ. երկրորդ կիսամյակում

Չնայած 1992 թ. մայիսի 9-ին և 18-ին Շուշիի և Լաչինի ազատագրմանը, Արցախի ու Սյունիքի միջև ցամաքային կապի հաստատմանը՝ հաջորդող դեպքերը բավականին ծանր եղան հայության համար: Ի տարբերություն հայկական կողմում շատերին համակած էյֆորիայի՝ ադրբեջանական կողմն Արցախի ամբողջական գրավումը սահմանել էր որպես պետական խնդիր: Արդեն մայիսի 10-ին թշնամին ռազմաճակատի կենտրոնական ուղղությամբ անցավ կատաղի հարձակման՝ գրավելով Ասկերանի շրջանի Նախիջևանիկ, Վարդաձոր, Վարազաբուն, Սառնաղբյուր և Դահիրազ գյուղերը՝ արևելքից ընդհուպ մոտենալով մայրաքաղաք Ստեփանակերտի մատույցներին: Իսկ արդեն մեկ ամիս անց՝ հունիսի 12-ին, Ադրբեջանը Գանձակում տեղակայված նախկին խորհրդային բանակի ստորաբաժանումների աջակցությամբ լայնամասշտաբ հարձակման անցավ՝ գրավելով ամբողջ Շահումյանի շրջանը, ապա Մարտակերտ շրջկենտրոնը և շրջանի դաշտային հատվածի մեծ մասը: Հունիսյան այդ օրերին թշնամին ամենաավճռորոշ՝ կենտրոնական ուղղությամբ, երբեմն հասնում էր Ասկերան քաղաքի մատույցներում գտնվող գարեջրի գործարանի տարածք: Օգոստոսի կեսից Ադրբեջանն սկսեց իրեն տեր զգալ նաև օդային տարածքում. թշնամու օդուժը հետևողական հարվածներ էր հասցնում Ստեփանակերտին և այլ բնակավայրերին (Էլբակյան, «Պատմության առջև», 00:01:31-00:09:02):

Ակնհայտ էր դառնում, որ պատերազմի կազմակերպման հախուռն ջոկատահեն համակարգն անկարող է դիմակայել կազմակերպված բանակային հարձակմանը: «*Մոտիկից տեսա, թե ինչ է ֆիդայական կռիվը. զոհը շատ էր, արդյունքը՝ քիչ*»,- պատերազմի այս շրջանի մասին հետագայում իր հուշերում գրել է ՀՀ ԶՈՒ գլխավոր սպայակույտի առաջին պետ, գեներալ-լեյտենանտ Գուրգեն Դալիբալթայանը (Այվազյան 128):

Ռազմական անհաջողությունները տրամաբանորեն հանգեցնում էին նաև քաղաքական ճգնաժամի ինչպես Երևանում, այնպես էլ Ստեփանակերտում: Երևանում կատաղի պայքար էր սկսվել իշխող Հայոց համազգային շարժման և հավաքական ընդդիմության միջև, իսկ Ստեփանակերտում դե-ֆակտո երկիշխանություն էր դեռ 1992 թ. հունվար ամսից: Բանն այն է, որ հունվարին կայացած Գերագույն խորհրդի ընտրություններում հաղթանակ էր տարել Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը, նախագահ էր ընտրվել դաշնակցական Արթուր Մկրտչյանը: Պայմանավորված, սակայն, ՀՀԾ-ՀՅԴ խորքային հակասություններով՝ Հայաստանի նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը նախընտրում էր Արցախում կապ պահել ԳԽ պատգամավոր Ռոբերտ Քոչարյանի, Ինքնապաշտպանության ուժերի կոմիտեի ղեկավար Սերժ Սարգսյանի և նույն կոմիտեի անդամ Սամվել Բաբայանի հետ (Հակոբյան 196; Էլբակյան, «Զրույց Բորիս Առուշանյանի հետ»): Դե-ֆակտո և դե-յուրե իշխանական թևերի միջև տարբերությունը տեսականորեն կարող էր հաղթահարվել Գերագույն խորհրդի նախագահի նոր ընտրություններով, որ անհրաժեշտ էր դարձել ապրիլ ամսին Ա. Մկրտչյանի մահվան պատճառով: Հունիսի 3-5-ին անցկացված Գերագույն խորհրդի նստաշրջանում նախագահի ընտրության նիստերն անցան ծայրահեղ լարված մթնոլորտում: Գերագույն խորհրդի նախագահի ընտրության երեք փուլերն անցան ապարդյուն. ընտրություն չկայացավ (Էլբակյան, «Պատմության առջև», 00:13:00-00:17:52): Քաղաքական ճգնաժամը հաղթահարվեց միայն 1992 թ. օգոստոսի 14-15-ին, երբ Գերագույն խորհրդի և նախարարների խորհրդի համատեղ նստաշրջանը համաձայնեց ստեղծել օրենսդիր, գործադիր և կարգադրիչ նոր մարմին՝ Պաշտպանության պետական կոմիտեն՝ վերջինիս

փոխանցելով սեփական լիազորությունները: Պաշտպանության պետական կոմիտեի նախագահ որոշվեց Ռոբերտ Քոչարյանը (Էլբակյան, «Պատմության առջև», 00:23:53-00:25:38):

Ծավալած լինելով Արցախի գրավման լայնամասշտաբ օպերացիա՝ Ադրբեջանը ուժերի կաշկանդման օպերատիվ-մարտավարական գործողություններ էր իրականացնում նաև հայ-ադրբեջանական դե-ֆակտո սահմանի մնացած բոլոր տեղամասերում՝ ապագա Տավուշի, Գեղարքունիքի և Սյունիքի մարզերի սահմաններում, Նախիջևանի հատվածից՝ ապագա Արարատի և Վայոց Ձորի մարզերի սահմաններում: Բարդ էր դրությունը մանավանդ Սյունիքում և նամանավանդ՝ Կապանի հատվածում: 1992 թ. ապրիլի վերջից սահմանային ընդհարումները թշնամու կողմից վերածվեցին իրական մարտական գործողությունների: Ապրիլի 24-ի առավոտյան սկսեց հրետակոծվել Կապան քաղաքը (Առաքելյան 4): Հաշվի առնելով, որ դեռևս 1991 թ. հունվարից փակված էր Կապան-Գորիս մայրուղին (Մինասյան 11), Կապանի մատույցներում փակ էր Սյունիք սովտնտեսություն-Կապան ճանապարհը (Էլբակյան, «Զրույց Մուրազ Սարգսյանի հետ»), և Հայաստանի հարավային թևը կապվում էր մնացյալ երկրի հետ միայն Աղվանի-Տաթև կիսապատրաստ ճանապարհով, կարելի է պնդել, որ Ադրբեջանը տեղային մակարդակում կիրառում էր Կապանի շրջափակման մարտավարություն, ինչի օպերատիվ նպատակներից էր Արցախին ուղղվող ուժերն ու միջոցները կաշկանդելը, իսկ ռազմավարական հեռանկարում՝ ապագա Սյունիքի մարզի ժողովրդագրական և ենթակառուցվածքային անկմանը, տարածքի մասնատմանը և հետագա գրավմանը հասնելը:

Ապրիլի 15-28-ն ընթանում են մարտեր Կապանի պաշտպանության և ապաշրջափակման համար, որոնց մասնակցում է ինչպես փետրվար-ապրիլ ամիսներին ձևավորված տեղի գումարտակը, այնպես էլ Սիսիանի «Սիսական» գումարտակը: Վերջինիս մարտիկներին հաջողվում է ապրիլի 24-26-ին ազատագրել թշնամական կրակակետի վերածված Ղազանչի և Աղքենդ բնակավայրերը, որտեղից թշնամին ոչ միայն հրետակոծում էր Կապանը և հարակից գյուղերը, այլև դիվերսիոն հարձակումներ գործում Սյունիքի սովտնտեսության և Կապանի օդանավակայանի ուղղությամբ: Գործողությունը նշանակալի էր, ուստի՝ տեղ գտավ նաև բանակի օպերատիվ ամփոփագրերում (Օհանյան 52): «*Ղազանչիի և Աղքենդի ազատագրումից հետո տեսա, որ մեր մարտիկները շրջում են Կապանում՝ փոխանակ դիրքերում լինելուն: Պարզվեց, որ նման հրաման է տվել կադրային զինվորական գեներալ-մայոր Մուրազ Սարգսյանը՝ հիմնավորելով, որ այն, ինչ մենք արել ենք, կոչվում է «военная окупация»*»»,- պարզաբանում է «Սիսականի» շտաբի պետ Աշոտ Մինասյանը (Էլբակյան, «Զրույց Աշոտ Մինասյանի հետ»): Իր հերթին Մ. Սարգսյանը, խոսելով այդ օրերի մասին, շեշտադրում է Կապանի օդանավակայանին հարող դե-ֆակտո սահմանային ճանապարհի երկայնքով հողապատնեշներ կառուցելու և Կապանը սնուցող շրջանցիկ ճանապարհներ անցկացնելու հանգամանքը (Էլբակյան, «Զրույց Մուրազ Սարգսյանի հետ»): Ինչպես տեսնում ենք, այդ ընթացքում երկրի քաղաքական իշխանության կողմից հրամանատարության առջև դրված է եղել զուտ սահմանափակ խնդիր՝ ինչ-որ կերպ կայունացնելու վիճակը, կանխելու Կապանից և շրջանի գյուղերից բնակչության զանգվածային արտահոսքը: Ադրբեջանի կողմից մարտական գործողությունների թատերաբեմի հետևողական խորացումը և հակամարտության աշխարհագրության ընդլայնումը, սակայն, հուշում էին, որ դա անհնար է առանց ճակատում և թշնամական ուժերի խորքում գտնվող կրակակետերի ոչնչացման:

Ինչպես Ստեփանակերտում, Երևանում ևս ռազմական անհաջողությունները հանգեցնում էին քաղաքական ճգնաժամի: Օրհասական պահին Արցախի օրինակով ներքաղաքական պայքարը դադարեցնելու և ուժերի միավորման գաղափար կար նաև Երևանում: Ըստ այդ ժամանակ արդեն ընդդիմադիր քաղաքական գործիչ Վազգեն

Մանուկյանի հուշերի՝ «*Մարտակերտի մոտ … ես առաջին անգամ հիշեցի այն գրքերը Ցեղասպանության մասին, որ կարդացել էի ու պապիս պատմածները… Անտառի մեջ արահետ էր, և ծառերից կախված էին մանկական խաղալիքներ, թաշկինակներ: … Վրդովված, որ կորցնում ենք հողերը, մենք բանակցություններ սկսեցինք իշխանությունների հետ, Լևոն Տեր-Պետրոսյանի հետ, որ կոմիտե ստեղծվի, որին մասնակցեն նաև ընդդիմադիրներ, այսինքն՝ մի կողմ թողնենք ընդդիմադիր-իշխանությունը…*» (Լազարյան 00:03:44-00:04:35):

Պատերազմի կազմակերպչական ձախողման փաստն ակնհայտ էր, և աստիճանաբար պաշտպանության նախարար Վ. Սարգսյանի հրաժարականի հարցն սկսում է լայն քննարկման առարկա դառնալ ինչպես քաղաքական, այնպես էլ հրապարակախոսական շրջանակներում: Հաշվի առնելով Վ. Սարգսյանի քաղաքական առանցքային դերակատարումը՝ որպես նոր իշխանության հենարաններից մեկը՝ հրաժարականի հարցը բազմակի անգամ բարդանում և ձգձգվում էր: Պատերազմի ընթացքը բեկելու փորձ արվեց հենց Վ. Սարգսյանի հեռուստաուղերձով (15 օգոստոսի 1992 թ.), որով պաշտպանության նախարարը դիմեց հանրությանը՝ արցախյան ռազմաճակատի ամենաբարդ տեղամասերում կռվելու համար հավաքագրելու 500 հոգանոց մահապարտների գումարտակ: «*Եթե չհավաքվեցինք, այն ժամանակ ես կհամարեմ, որ իսկապես իմ հրաժարական տալու ժամանակը եկել է*» (Սարգսյան, «Հեռուստաուղերձ»): Հավաքված շուրջ 500 հոգուց ի վերջո ընտրվեցին 375 ազատամարտիկներ:

Այս նախաձեռնության՝ օպերատիվ և ռազմավարական պլանավորման մակարդակներում անբավարար լինելն ապացուցվում է նաև վիճակագրորեն: Այսպես՝ մեր հաշվարկներով՝ հիմնված «Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ» հանրագիտարանում հրապարակված զոհված ազատամարտիկների անվանացանկի վրա՝ 1992 թ. հունիսի 12-ից հոկտեմբերի 31-ն ընկած ժամանակահատվածում օրական միջին հաշվարկով զոհվում էր 8,27 ազատամարտիկ (Ելբակյան, «Արցախյան առաջին հաղթական պատերազմի տարիներին հայկական զինված ուժերի կորուստների վերլուծություն»): Սա նշանակում է, որ 500 հոգանոց գումարտակով յուրային զորքերի համալրումը վիճակագրորեն կարող էր ևս 2 ամսով կայունացնել վիճակը, իսկ իրականում ընտրված 375-ով՝ 1,5 ամսով: Ի պատիվ «Մահապարտներ» գումարտակի կենդանի և զոհված ազատամարտիկների՝ պետք է նշել, որ Մարտակերտի ուղղությամբ՝ Վանքի հատվածում, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին գումարտակը լուծեց տվյալ տեղամասում ռազմաճակատի գծի կայունացման խնդիրը: Սակայն դա հաջողության տեղային, ժամանակավոր և ոչ շարունակական ձևակերպ էր:

Որպես ներքաղաքական զիջում՝ իշխանությունները՝ Լ. Տեր-Պետրոսյանի գլխավորությամբ, համաձայնում են պաշտպանության հարցում կիսել իշխանությունն ընդդիմության հետ: Սեպտեմբերի 11-ին Վ. Մանուկյանը նշանակվում է ՀՀ պետական նախարարի պաշտոնակատար՝ պաշտպանության հարցերը կոորդինացնելու պարտականությամբ («Հայաստանի Հանրապետություն», 12.09.1992, 1): Վերջինս ընդգրկվեց նաև ՀՀ նախագահին առընթեր ազգային անվտանգության խորհրդի կազմում: Ճգնաժամային պահին իշխանությունը կիսելու ուղեգծի շրջանակներում այդ խորհրդի կազմում ներառվեցին նաև Ռամկավար ազատական կուսակցության, ՀՅԴ՝ ԳԽ-ում ներկայացված կուսակցական խմբակցությունների լիազոր-ներկայացուցիչներ («Հայաստանի Հանրապետություն», 12.09.1992, 1):

Այդ շրջանում՝ սեպտեմբերին, դրությունը հատկապես վատացավ Լաչինի մարդասիրական միջանցքում: Այդտեղի պաշտպանությունն իրականացվում էր ուղղակիորեն ՀՀ ՊՆ ղեկավարությամբ, ինչը հավելյալ սրություն էր հաղորդում Երևանում շարունակվող ներքաղաքական լարվածությանը: «*… Հավաքեցինք [ջոկատներին] ես՝ որպես պետնախարար, Վազգեն Սարգսյանը՝ որպես նախարար…*

Ասեցինք, որ շատ ծանր է վիճակը, Վազգեն Սարգսյանը խնդրեց, որ մյուս օրը առավոտյան հավաքվեն և մեքենաներով գնան Լաչին: Մյուս օրը ոչ մեկը չեկավ: Երկրորդ նիստը արեցինք, ես էլ դիմեցի: Չեկան: Այդ ժամանակ ես Վազգեն Սարգսյանին դիմեցի, ասեցի՝ եթե ջոկատները քեզ չեն լսում, դու պաշտպանության նախարար աշխատել չես կարող, պիտի դուրս գաս: Վազգեն Սարգսյանը նեղվում էր, բայց ինքը համաձայնվեց» (Գրիգորյան 00:04:10-00:04:43): Վ. Սարգսյանի «նեղվելու» և պաշտպանության նախարարի պաշտոնից հրաժարվելու դժկամության փաստը հաստատվում է ինչպես ժամանակակիցների հուշերով, այնպես էլ պաշտոնանկությունից մեկ շաբաթ առաջ «Ազգ» օրաթերթի թղթակցին տված պատասխաններով: Մասնավորապես՝ պատասխանելով, թե արդյոք պաշտպանության նախարարությունում լինելո՞ւ են կադրային փոփոխություններ՝ Վ. Սարգսյանն ասում է. «*Ինչ որ փոփոխվելու էր, արդեն կատարվել է: Մնացել է, որ նախարարը փոխվի*» (Ասատրյան 2): Ինչ վերաբերում է իր հրաժարականի մասին հարցին, Վ. Սարգսյանը տալիս է երկիմաստ և հոռետեսական պատասխան, ինչը նույնպես վկայում է, որ թե՛ անձամբ իր, թե՛ տերպետրոսյանական էլիտայի համար առհասարակ այդ որոշումը հեշտ չի տրվել. «*… նախարարը կգնա այն պահին, երբ ունենա իրական, հստակ հաջողություններ: Այդ դեպքում տեղս կհանձնեմ պրոֆեսիոնալ մեկին,* ***չնայած համոզված չեմ, որ դա կբերի իրական փոփոխության*** (ընդգծումը մերն է – Է. Է.)» (Ասատրյան 2):

Պատերազմի կազմակերպման անհաջողությունների ֆոնին Լ. Տեր-Պետրոսյանն ի վերջո համաձայնում է Վ. Սարգսյանի պաշտոնանկությանը: Հոկտեմբերի 20-ին Լ. Տեր-Պետրոսյանն ստորագրում է հրամանագիր՝ վերջինիս ազատելով ՀՀ պաշտպանության նախարարի պաշտոնից և նշանակելով նախագահի՝ պաշտպանության հարցերի գծով խորհրդական, ինչպես նաև սահմանամերձ շրջաններում նախագահի ներկայացուցիչ: Նույն օրը Լ. Տեր-Պետրոսյանի մեկ այլ հրամանագրով ՀՀ պաշտպանության նախարարի պարտականությունները դրվել են պաշտպանության հարցերը կոորդինացնող պետական նախարարի պաշտոնակատար Վազգեն Մանուկյանի վրա («Հայաստանի Հանրապետություն», 21.10.1992, 1):

Այսպիսով՝ ինչպես և Արցախում, Երևանում ևս հնարավոր դարձավ ներքաղաքական թևերի որոշակի միավորում, ուժերի համադրում՝ հանուն պատերազմական ջանքի (*war effort*): Երևանում տեղի ունեցած զարգացումը պետք է բացատրել ոչ թե որոշում կայացնողների անձնահոգեբանական կամ բարոյական հատկանիշներով, այլ զսպումների և հակակշիռների գործուն մեխանիզմի առկայությամբ: Վերջինս գործում էր այն բանի շնորհիվ, որ հասարակության մեջ, չնայած սոցիալ-տնտեսական աղետին, կար Ղարաբաղյան շարժման ազգային-ազատագրական արժեքների իներցիան, ինչպես նաև երկրում առկա էր գործունյա ընդդիմություն, որ, գործիքավորելով այդ իներցիան, կարողանում էր զսպել իշխանությունների միակողմանի ընթացքը և հեռացումը ազգային-ազատագրական օրակարգից: Այս առումով տեղին է առանձնացնել նաև Հայ հեղափոխական դաշնակցության գործունեությունը, ինչի մասին ուշագրավ գնահատական է պահպանվել ՀՀ-ում Ռուսաստանի Դաշնության առաջին դեսպան Վլադիմիր Ստուպիշինի հուշերում. «*Դաշնակցականների … որոշ սկզբունքային դիրքորոշումներ, առաջին հերթին՝ ղարաբաղցիներին աջակցելը, այդ թվում՝ Արցախում ինքնապաշտպանական բանակ ստեղծելը, հրաժարումը պրոթուրքական քաղաքականությունից հօգուտ պրոռուսական քաղաքականության … 1992-1994 թթ.-ից իրապես դարձել էին կառավարության քաղաքականության գործուն տարրեր*» (Ступишин 138):

Ստեղծված իրավիճակում իշխող վերնախավը՝ Լ. Տեր-Պետրոսյանի գլխավորությամբ, փորձեց կայացնել որոշումներ, որոնք կերաշխավորեին շահավետ

ելք ցանկացած հնարավոր սցենարի դեպքում (*win-win situation*): Իշխանության ներսում տիրապետող համոզմունք էր դարձել, որ պատերազմը մոտ է տանուլ տրվելուն, և պետք է արտաքին և ներքին ասպարեզներում ինչ-որ կերպ հանգուցալուծում տալ դրան (Գրիգորյան 00:07:33-00:08:33; Էլբակյան, «Զրույց Ռոբերտ Մաթևոսյանի հետ»): Ներքին ճակատում այդ խնդիրը լուծվեց ընդդիմության ներկայացուցչին պաշտպանության նախարարի պաշտոնակատար նշանակելով: Խաղերի տեսության մեջ լայնորեն կիրառվող վճարային մատրիցայի պատկերագրությամբ կարող ենք ստանալ իշխանությունն ընդդիմության ներկայացուցչի հետ կիսելու հարցում իշխող էլիտայի պատկերացումներից բխող հետևյալ հաշվարկը՝

	հայոց հաղթանակ	հայոց պարտություն
էլիտայի հաղթանակ	*«Հաղթեցինք մենք. Վ. Մանուկյանն ընդամենը պաշտպանության նախարարի պաշտոնակատար էր»:*	*«Պատերազմում հաղթել առհասարակ հնարավոր չէր: Իսկ եթե հնարավոր էր, ուրեմն մեղավոր է հենց ընդդիմության ներկայացուցիչ Վ. Մանուկյանը»:*
էլիտայի պարտություն	—	—

Աղյուսակ 1. Տերպետրոսյանական էլիտայի՝ 1992 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսների պաշտպանական որոշումների հիմքում ընկած ռացիոնալ մտայնությունը՝ ըստ խաղերի տեսության մեջ ընդունված վճարային մատրիցայի

Մեր վարկածը հիմնավորվում է նաև այն հանգամանքով, որ, չնայած Վ. Մանուկյանի առաջարկին՝ պաշտպանության նախարար նշանակելու ոչ թե իրեն, այլ կադրային զինվորական, ԽՍՀՄ ցամաքային զորքերի շտաբի նախկին պետ, գեներալ-լեյտենանտ Նորատ Տեր-Գրիգորյանցին, Լ. Տեր-Պետրոսյանի ընտրությունը կանգ է առնում հենց Վ. Մանուկյանի վրա (Գրիգորյան 00:05:27-00:06:02): Որպես հիմնավորում է բերվում այն հանգամանքը, որ կադրային զինվորական Ն. Տեր-Գրիգորյանցը նվազ պիտանելի է հայաստանյան տեղային պայմաններին, ի մասնավորի՝ կիսապարտիզանական, կիսաանկանոն պատերազմին: Մյուս կողմից՝ Ն. Տեր-Գրիգորյանցը քաղաքական կերպար չէր, ուստի՝ նրա նշանակման դեպքում իշխող ուժն էր շարունակելու քաղաքական պատասխանատվություն կրել: Այլ էր պարագան Վ. Մանուկյանի դեպքում, որ ընդդիմադիր քաղաքական պլատֆորմի ներկայացուցիչ էր, հանդես էր գալիս պատերազմի կազմակերպման քաղաքական ուղեգծի փոփոխության դիրքերից, այդ թվում՝ խորհրդարանի գործունեությունը ժամանակավորապես դադարեցնելու և ռազմական իրավիճակին հատուկ միջոցառումներ իրականացնելու հայտարարություններով (Ասատրյան 1): Իշխանության պատկերացումներով այսօրինակ քաղաքական կերպարը կարող էր ցանկացած պահի և ցանկացած ձևաչափով իրենց կողմից քաղաքական հաշվետվողականության դաշտ բերվել:

Երկրի քաղաքական կառուցակարգում առկա ստատուս-քվոն փոխելու Վ. Մանուկյանի առաջին իսկ փորձը հանդիպեց դիմադրության: Առաջին հերթին խոսքը ՀՀԾ-ական շրջանակների՝ ի դեմս Աշոտ Բլեյանի, Կտրիճ Սարդարյանի, Վալերի Միրզոյանի, Անահիտ Բայանդուրի՝ առերևույթ խաղաղասիրական, իրականում՝ կապիտուլյացիոն բնույթի քաղաքական քարոզչության մասին է: Հասկանալի է, որ, քաղաքական մարտահրավեր նետած լինելով «պատերազմում հնարավոր չէ հաղթել» ՀՀԾ-ական մոտեցմանը, Վ. Մանուկյանը պիտի հայտնվեր վերջիններիս գաղափարաքաղաքական թիրախավորման տակ: ՀՀԾ վարչության անդամ Ա. Բլեյանը, պատերազմական ջանքի համար իշխանության կենտրոնացման Վ.

Մանուկյանի առաջարկները հեգնելով, սեպտեմբերին գրում էր. «*… լրացուցիչ իշխանություն ու լիազորություններ են պահանջում խորհրդարանից. «Տվեք ինձ որքան հնարավոր է մեծ իշխանություն, ու ես չեմ բավարարվի դրանով ու կպահանջեմ ավելին, անսահմանափակը[»]: Որքա՞ն: Այնքան, որ բավարար լինի մեր նոր պետականության վերջնական կործանման համա՞ր*» (Բլեյան 5): Իսկ մեր պետականության «վերջնական կործանում» հեղինակն, ըստ էության, համարում էր ադրբեջանական ագրեսիան չեզոքացնելը: «*Անկախ Արցախ պետության, թե միացյալ Արցախ-Հայաստան պետության ստեղծումը երեկ ու այսօր մեր ուժերից վեր խնդիր էր, անժամանակ, որի իրագործումը պիտի քայքայեր ու քայքայեց հայոց նոր-նոր կայացող պետականությունը, քանդեր նոր-նոր ձևավորվող քաղաքացիական հասարակության հիմքերը… «Միացում», «պայքար, պայքար մինչև վերջ», «բացառիկ համաշխարհային ազգի առաքելության գիտակցում», «ազգափրկիչ տոտալ մոբիլիզացիա», «անկախ Արցախը հայոց հոգևոր վերածննդի լինելիության պարտադիր նախապայման»՝ ո՞վ իրավունք ունի ինձ, իմ սերնդին, իմ սաներին ու երեխաներին պարտադրել նման ընտրություն…*» (Բլեյան 5):

Արձագանքելով այս՝ ըստ էության ուղիղ քննադատությանը՝ հոկտեմբերի 29-ին Վ. Մանուկյանը պաշտպանության և ազգային բանակի ստեղծման հարցերով հանրապետական խորհրդակցության ժամանակ հայտարարեց. «*Հայ ժողովրդին անհրաժեշտ է խաղաղություն …, սակայն, եթե որևէ մեկը կարծում է, թե Հայաստանը զիջելով Ղարաբաղը՝ խաղաղություն ձեռք կբերի, նա խստագույնս սխալվում է… Հայաստանը կվերածվի թույլ պետության, որն անկարող կլինի ապահովել սեփական զարգացումը: Մեզ ուժ է անհրաժեշտ, և այդ ուժը ազգային բանակն է*» («Ազգ», 30.10.1992, 1): Ի պատասխան ընդդիմախոսների գաղափարախոսական քննադատության, որ փիլիսոփայական մակարդակում հանգում էր անհատապաշտության, քաղաքական մակարդակում՝ պետության կապիտուլյացիայի, Վ. Մանուկյանը՝ որպես պաշտպանության ոլորտի քաղաքական պատասխանատու, ձևակերպեց գործուն տեսլական՝ «*խաղաղության կարելի է հասնել միայն այն դեպքում, եթե հասնենք ինչ-որ հաղթանակների, և բանակի գաղափարախոսությունն է՝ հաղթանակի միջոցով հասնել խաղաղության: Հաղթանակ նշանակում է, որ այն տարածքը, որը բնակեցված էր հայերով՝ ամբողջությամբ Արցախը և Հայաստանը, պետք է նորից լինի հայերի ձեռքում, իսկ այնուհետև գուցե երկարատև պաշտպանության միջոցով ապացուցել, որ այն մեր ձեռքից խլել հնարավոր չէ*» (Արղության 2): Անդրադառնալով Ա. Բլեյանի հայացքներին՝ Վ. Մանուկյանը նշել էր, որ պատերազմող պետություններում սովորաբար պարտվողական տրամադրությունների համար պատասխանատվության են կանչում՝ ընդհուպ մինչև գնդակահարություն (Արղության 2):

Պետք է նշել, որ սա պատասխան էր ոչ միայն իշխանական առանձին ընդդիմախոսների խոսույթին, այլև, առաջին հերթին, թերևս նրանց քաղաքական ղեկավար Լ. Տեր-Պետրոսյանի հայացքներին, որ Հայաստանի անկախացումից և ԽՍՀՄ փլուզումից հետո ներքին շրջանակներում հայտարարում էր պատերազմի անհեռանկարայնության և բանակցային տարբերակով դրանից հրաժարվելու անհրաժեշտության մասին: «*Լևոն Տեր-Պետրոսյանն էլ [Գերագույն խորհրդի] փակ նիստի ժամանակ գրեթե բաց այդ միտքը ասեց: Խոսքը այն էր, որ բոլոր ռեսուրսներով, մարդկային ռեսուրսով Ադրբեջանը մեզանից ավելի ուժեղ էր: Սպառազինության տեսակետից: Ամբողջ զենքը, որ մենք ունեինք, … Խորհրդային Միությունից մնացած զենքն էր: Խորհրդային բանակը գնաց, զենքը թողեց մեզ: Մենք ստացանք մոտավորապես 500 վագոն զենք ու զինամթերք, Ադրբեջանը 10000 վագոն: Ուղղակի Ադրբեջանում կանգնած բանակը ավելի մեծ էր: Իրենք ունեին ինքնաթիռներ, մենք չունեինք ինքնաթիռներ, այսինքն՝ բազմաթիվ պարամետրներով Ադրբեջանը ուժեղ էր, և ռեալիստորեն մտածում էին* (իշխանությունները – Է. Է.), *որ,*

միևնույնն է, մենք չենք կարող հաղթել, գնանք, ինչ-որ պայմանավորվածություններով վերջացնենք այդ պատերազմը»,- այդ դեպքերից 13 տարի անց պատմել է Վ. Մանուկյանը (Գրիգորյան 00:07:33-00:08:33): Իսկ վերջին տարիներին գաղտնազերծված փաստաթղթերից իմանում ենք, որ դեռ 1992 թ. փետրվարի 12-ին, Երևանում ԱՄՆ պետքարտուղար Ջեյմս Բեյքերի հետ զրույցի ժամանակ Լ. Տեր-Պետրոսյանը ՀՀ անունից Լեռնային Ղարաբաղը համարել է Ադրբեջանի ներքին հարցը (Սարգսյան 204-205): Նույն հանդիպման ժամանակ Լ. Տեր-Պետրոսյանը ձևակերպել է Հայաստանի գոյության իր տեսակերպը. «*Հայ ազգի անկախության և գոյության միակ երաշխիքը խաղաղությունն է… Եվ այդ նպատակով Հայաստանը ձգտում է Ղարաբաղյան հակամարտության խաղաղ կարգավորման… Այդ նպատակին հասնելու համար … Հայաստանը շատ առաջարկներ և փոխզիջումներ է արել*» (Սարգսյան 208): Տերպետրոսյանական և մանուկյանական հակադիր մոտեցումները կարելի է պայմանականորեն սահմանել որպես «չերաշխավորված խաղաղություն՝ առանց հաղթանակի» և «դեպի խաղաղություն՝ ուժի և հաղթանակի միջոցով»:

ՀՀ-ում և Արցախում այդ ժամանակաշրջանում ռազմաքաղաքական ղեկավարման համակարգի ուսումնասիրության տեսանկյունից ուշագրավ է նշել, որ պարտվողական և կապիտուլյացիոն քարոզչության վնասակարությունը հասկանում էին նաև Ստեփանակերտում, և այսպես կոչված «բլեյանիզմի» դեմ հանդես եկավ նաև Արցախի պաշտպանության նախարարը՝ Ինքնապաշտպանության ուժերի կոմիտեի նախագահ Սերժ Սարգսյանը. «*… Ձեր մի անզգույշ բառը, Բաքու կատարած ձեր մի ճանապարհորդությունը ոգևորում են գրեթե բարոյալքված թշնամուն և ողբերգություն բերում Արցախի և Հայաստանի սահմանամերձ շրջանների ձեր հազարավոր հայրենակիցներին: … Իմ խոսքերը առաջին հերթին վերաբերում են որոշ արմատական թերթերի և պարոն Բլեյանին, որն իր արհասիրտ վախկոտությամբ մեզ ավելի շատ վնաս բերեց, քան 3-4 ադրբեջանական գումարտակներ*» (Աղաջանյան 2):

Սա վկայում է, որ թե՛ Ստեփանակերտում, թե՛ Երևանում ձևավորվել էր քաղաքական համադրություն՝ պատերազմական ջանքի ռազմավարական ուղեգծի շուրջ: Արցախում դա պայմանավորված էր էլիտայի ձևավորման տեղային-տեղագրական առանձնահատկություններով, էլիտայի կողմից անմիջական գոյաբանական սպառնալիքի գիտակցմամբ, իսկ կառուցվածքային առումով՝ Պաշտպանության պետական կոմիտեի ստեղծմամբ: Երևանում դա մեծապես պայմանավորված էր գաղափարական մակարդակում Ղարաբաղյան շարժման ազգային-ազատագրական արժեքների իներցիայի պահպանմամբ, իսկ էլիտայի մակարդակում՝ շարժման նահապետներից ինքնուրույն քաղաքական մտածողության կրողի և ռազմաքաղաքական կերպարի՝ Վ. Մանուկյանի պաշտոնավարման փաստով:

Կապանի ինքնապաշտպանական օպերացիայի պլանավորումը և իրականացումը

1992 թ.-ի աշնանը Կապանի հատվածում դրությունը շարունակում էր ծանր մնալ: Քաղաքն ապրում էր նկուղներում, սահմանային կրակոցներն ու ընդհարումներն ամենօրյա բնույթ ունեին: Առավել ծանր էր նոյեմբերի 5-6-ն ընկած ժամանակահատվածը: Ամսի 5-ի կեսօրին քաղաքը հրետակոծվեց թշնամու «ԲՄ-21 Գրադ» ՀԿՌԿ-ներից և կրակի տակ առնվեց Ղազանչիի և Սուսան սարի դիրքերից (ՀՀ, 06.11.1992, 1; ՀՀ, 07.11.1992, 1): Արդեն պարբերական էին դառնում նաև դիվերսիոն ներթափանցումները Կապանի օդանավակայանի և հենց քաղաքի տարածք: Պատերազմական կացության և փաստացի շրջափակման մեջ էր ամբողջ Ծավի ենթաշրջանը՝ Ներքին Հանդ-Ծավ-Շիկահող-Ճակատեն-Գեղանուշ բնագծով:

Պատերազմի պլանավորման ռազմավարական մակարդակում իրավիճակը փակուղային էր: Թշնամու 1992 թ. ամառ-աշնանային հարձակման հետևանքով ընկել էր ամբողջ Շահումյանը, Մարտակերտի շրջանի մեծ մասը, Արծվաշենը, Լաչինի միջանցքը հարվածի տակ էր երկու կողմից, թշնամուն հաջողվում էր կաշկանդել հայկական ուժերին ՀՀ սահմաններին՝ շեղելով արցախյան ռազմաճակատից: Այս պայմաններում առանձին տեղային հաջողությունները, ինչպես օրինակ՝ հոկտեմբերի 2-ին Արցախի Մարտունի քաղաքին հարակից Կուրոպատկինո, Ամիրանլար, Մուղանլու կրակակետերի լռեցումը կամ հոկտեմբերի 19-ին Լաչինի միջանցքում հայկական կողմի հրետանային հակահարձակումը, չէին լուծում ռազմավարական փակուղու հարցը: Մեծագույն խնդիրն այն էր, որ թշնամին պատերազմի հարցում չէր ինքնակաշկանդում սեփական գործողությունները, ազատորեն թիրախավորում էր նաև ՀՀ տարածքը՝ այդպիսով ռազմավարական նախաձեռնողականությունը, այդ թվում՝ հարվածի ուղղությունները որոշելու հարցը պահելով իր ձեռքում: Իսկ Հայաստանի իշխող վերնախավի շրջանում այդ ժամանակ տակավին տիրապետող էր այն մտայնությունը, որ Հայաստանը պատերազմի մեջ չէ Ադրբեջանի հետ, պարզապես օգնում է Արցախի պայքարին:

«*Ես դա* (այդ մտայնությունը – Է. Է.) *խախտեցի Ղափանի օպերացիայով: Որովհետև արդեն ծիծաղելի էր էդ խաղը անել, երբ որ պարզ երևում էր, որ մենք ու Ադրբեջանը իրար հետ կռվում ենք*» (Մանուկյան 01:04:25-01:07:22):

Այդ ժամանակ ՀՀ սահմանապահ զորքերի վարչության պետ Յու. Խաչատուրովի հիշողություններով՝ նոյեմբերի վերջին տասնօրյակին Վ. Մանուկյանը հրավիրում է իրեն՝ հայտնելով, որ ամբողջ ռազմաճակատում ծանր վիճակ է, և եթե արտառոց որևէ բան չձեռնարկվի, ավելի վատ կլինի: Լսելով Կապանում տիրող իրավիճակի մասին Յու. Խաչատուրովի զեկուցումը՝ Վ. Մանուկյանը խնդիր է դնում Կապանից առաջանալ Զանգելանի (ներկայումս՝ Կովսական, ԼՂՀ) ուղղությամբ: Նախքան այդ՝ Գ. Դալիբալթայանի և գեներալ-մայոր Հրաչ Անդրեասյանի հետ ունեցած առանձին զրույցների ժամանակ, Վ. Մանուկյանը վերջիններիս առաջ խնդիր էր դրել առաջանալու՝ համապատասխանաբար Շուռնուխ-Կուբաթլու (ներկայումս՝ Որոտան, ԼՂՀ) և Կարմրաքար-Կուբաթլու ուղղություններով (Դեմիրճյան 00:00:00-00:02:22): Գործողության մասնակիցների՝ տարբեր տարիներին թողած վկայությունների քննական համադրությունը, ինչպես նաև ռազմաճակատի այդ հատվածներում տիրող օպերատիվ դրության վերլուծությունը բերում են այն համոզման, որ հարվածի հիմնական ուղղությունը և օպերատիվ թիրախը հենց Կապան-Զանգելան ուղղությունն էր, իսկ Կուբաթլուի ուղղություններն ունենալու էին շեղող-կաշկանդող նշանակություն՝ թույլ չտալով թշնամու՝ Կուբաթլուում տեղակայված ստորաբաժանումներին օգնության հասնելու դեպի հարավ: «*Զանգելանի ուղղությունն ամենաանհրաժեշտն էր: Կարծում եմ՝ Շուռնուխն ու Կարմրաքարը շեղող հարվածներ էին: Վազգենը [Մանուկյան] երևի գիտակցաբար է այդպես խնդիրը դրել, որ ինչ-որ շեղող հարվածներ էլ լինեն: Որովհետև Զանգելանի ուղղությունն էր լուծում հարցը, որ կապանցիները դուրս գային նկուղներից, մյուս ուղղություններն այդ հարցը չէին լուծում*» (Էլբակյան, «Հարցազրույց Յուրի Խաչատուրովի հետ»):

Ասվածի պարզ, բայց հիմնավոր ապացույց է նաև այն հանգամանքը, որ գործողության խնդիրը ձևակերպող Վ. Մանուկյանի խոսույթում այն կոչվում է «Ղափանի/Կապանի օպերացիա», և վկայություններում հիշատակվում է միայն բուն կապանյան գործողությունը: Շուռնուխի և Կարմրաքարի ուղղություններով հարձակումների մասին իմանում ենք Յու. Խաչատուրովի պատմածներից, գործողությանը մասնակցածների հուշերից, տվյալ ամսաթվին տվյալ տեղամասերում զոհված հայ ազատամարտիկների անվանացանկից, ինչպես նաև ադրբեջանական ռազմադաշտային տեղեկագրերից:

Օպերացիայի մարտական խնդիրները, ինչպես տեսանք, Վ. Մանուկյանը ձևակերպել է երեք հրամանատարների հետ առանձին-առանձին, որից հետո յուրաքանչյուրը կազմել է իր պլանը: Չնայած հետագայում Կապանի բրիգադի բանակային տեղեկագրերում (Մինասյան 11; Թադևոսյան 00:20:57-00:21:09) նշվել է, որ Կապանի գործողության պլանը կազմել է Հ. Անդրեասյանը՝ հակված ենք պնդելու, որ դա հետփաստյա հարմարեցում և ի հաշիվ փաստերի՝ պատումակերտում է, ինչն այդքան բնորոշ է պատերազմների հետպատերազմական պետական պատմագրությանը: Այս դեպքում դա կարող է պայմանավորված լինել ինչպես ներբանակային միջանձնային կապերով, այնպես էլ բանակային հիերարխիան գետնի վրա եղած իրականությանը «հարմարեցնելու» մոտեցմամբ (Հ. Անդրեասյանը գեներալ-մայոր էր, իսկ Յու. Խաչատուրովը՝ գնդապետ): Փոխարենը բուն խնդիրը դնող Վ. Մանուկյանը հիշում է. «*Ղափանի օպերացիայում շատ մեծ դերակատարում ունեցավ Յուրի Խաչատուրովը*» (Մանուկյան 01:04:25-01:07:22):

Ինչ վերաբերում է մարտական խնդրի մանրամասներին, ապա ըստ Յու. Խաչատուրովի հուշերի՝ օպերատիվ ուղղություն էր սահմանված Զանգելանը, «*իսկ այնտեղ արդեն, ոնց ստացվի, մարտական խնդիրը չէր պարտադրում, որ անպայման գնանք ու Զանգելանը վերցնենք*» (Էլբակյան, «Հարցազրույց Յուրի Խաչատուրովի հետ»): Օպերացիային «Սիսական» գումարտակի շտաբի պետի պաշտոնում Շիկահող-Շայիֆլու (Գրհամ, ԼՂՀ) ուղղությամբ մասնակցած Ա. Մինասյանի հիշողություններով՝ բարձր նշանակության օպերատիվ թիրախ էր Ողջի գետի ափի նեղ տեղամասը: Այդ մասը հյուսիսից եզերում են Սուսան սարի լեռները, հարավից՝ Ասկյուլումի լեռները՝ ձևավորելով լեռնահովտային կապան, որից արևելք բացվում է ճանապարհը դեպի Զանգելանի դաշտ: Այդտեղ նախկին երկաթուղու երկաթգծի տեղամասը կահավորված էր թունելով: Վերջինս հայկական բնակավայրերը հրետակոծող թշնամու «ԲՄ-21 Գրադ» ՀԿՌԿ համար օգտագործվում էր որպես քողարկամիջոց և ապաստարան (Էլբակյան, «Հարցազրույց Աշոտ Մինասյանի հետ»): Գործողության հետապնդած նվազագույն խնդիր կամ, ինչպես ընդունված է ասել արևմտյան ռազմական հայեցակարգային բառապաշարում, վճռորոշ կետ է եղել 1168,4 մ նիշով Գեղալի (նախկին ԽՍՀՄ ԳՇ տեղագրական քարտեզներում՝ Կյագանլի) բարձունքը, որից հեշտությամբ տեսանելի և թիրախավորելի են Կապան քաղաքը և շրջակայքը, Գեղանուշ գյուղը: «*Կյագանլիից ամբողջ Կապանն ափիդ մեջ է… Սարը … «կախված է» քաղաքի վրա, և … այդ սարից, անտառների մեջ թաքնվելով, շատ հեշտ էր սպանել մեր մարդկանց անգամ սովորական ինքնաձիգից… Իրանք նստած էին, վերևից գռանատամյոտով կրակում էին, պուլիմյոտներով կրակում էին*»,- տարբեր տարիներին տված իր հարցազրույցներում վկայել է Յու. Խաչատուրովը (Էլբակյան, «Հարցազրույց Յուրի Խաչատուրովի հետ»; Դեմիրճյան 00:00:00-00:02:22; Լազարյան 00:09:56-00:10:50):

Կապանում Յու. Խաչատուրովի գլխավորությամբ ձևավորվում է օպերատիվ շտաբ, որտեղ իրականացվում էին կազմակերպչական բոլոր աշխատանքները (Մինասյան 11): Օպերացիայի նախապատրաստումը տևել է շուրջ 15-17 օր: Այդ ընթացքում իրականացվում է օպերացիայի մանրամասն նախապատրաստություն՝ բոլոր տարրերի հաջորդական մշակմամբ, այն է՝ խնդիրը կատարողների, խնդրի կատարման եղանակների և ժամկետների որոշումը, անհրաժեշտ ուժերի և միջոցների առանձնացումը: Նախատեսվել են գործողություններ ինչպես օպերացիայի ձախողման դեպքում (ռեզերվներ և օժանդակ ուժեր), այնպես էլ իրադրության բարենպաստ զարգացման դեպքում հաջողությունը զարգացնելու մեխանիզմներ, այդ թվում՝ թշնամու պաշտպանության մեջ մխրճում և ճեղքման տեղամասում լրացուցիչ ստորաբաժանումներ մտցնել (Լազարյան 00:09:56-00:10:50): Առանձնակի կարևորություն էր տրված հետախուզական տվյալների հավաքագրմանը և հրետանու համար նշանակետերի ճշգրտմանը: Պատրաստությունները, այդ թվում՝

հետախուզությունը, իրականացվել էին խիստ գաղտնիության պայմաններում, ինչն օպերացիայի ընթացքում յուրային ուժերի համար ապահովեց անսպասելիության գործոն: Ըստ պլանի՝ յուրային ստորաբաժանումները պետք է հասնեին անվտանգ դիրքերի՝ Կապան-Շիկահող ավտոճանապարհի երկայնքով տեղակայված թշնամու չորս հենակետերի առջև: Դրանց ոչնչացումը նախատեսվում էր իրականացնել հրետանային նախապատրաստությունից հետո՝ ճակատային գրոհի միջոցով (Դեմիրճյան 00:04:37-00:05:25):

Նկար 1. Կապանի՝ 1992 թ. ապաշրջափակման ռազմագործողության սխեմատիկ քարտեզի վերակազմության հեղինակային փորձ

Մարտավարական այս նպատակի շրջանակներում օպերացիայի գլխավոր ուղղություն էր ընտրվել Գեղանուշ-Ճակատեն ուղղությունը, որտեղ գործում էր Կապանի գումարտակը: Սյունիք սովնտտեսությունից դեպի Ողջի գետի հովիտը ձևավորվեցին ևս երկու հարվածային ուղղություններ, որոնց նպատակը պետք է լիներ թշնամուն հետապնդելը և հիմնական ճակատի առաջխաղացմանն աջակցելը: Այդ ուղղությամբ ներգրավված էին «Սիսական» գումարտակի 3-րդ և 4-րդ վաշտերը (հրամանատարներ՝ Վուրգ Ոսկանյան և Մանվել Հովհաննիսյան): Թևային ստորաբաժանումների խնդիրն էր ապահովել կենտրոնական ուղղության հաջողությունը, իսկ հաջողության դեպքում՝ թևային գրոհներով թշնամու ուժերի շրջափակումը և Շայիֆլու տեղամասում հիմնական ուժերի հետ միանալը: Ձախ թևում՝ 1329 մ նիշով Գրվա կամ Փայլասար լեռան ուղղությամբ դեպի 1305,6 մ նիշով Սուսան սարի լեռնաշղթա, գործում էր շուրջ 70 հոգանոց ստորաբաժանում՝ կազմված Սիսիանի և Կապանի սահմանապահ պարետատների վաշտերից: Աջ թևում՝

Շիկահող-Շայիֆլու ուղղությամբ, տեղակայված էր «Սիսական» գումարտակի ռեզերվը: Գյումրիից բերված հրետանային ստորաբաժանումը ղեկավարում էր գնդապետ Միքայել Գրիգորյանը:

Գործողությունն սկսվում է լուսաբացին՝ ժ. 06:00-ին՝ դեկտեմբերյան մթության պայմաններում: Հետախուզական 4 խմբեր, դեռ նախքան հրետանային նախապատրաստությունը, նվազագույն թույլատրելի հեռավորության վրա մոտենում են թշնամու դիրքերին: Համոզվելով խնդրի կատարման հնարավորության մեջ՝ հրամանատարը հրամայում է պատրաստվել գրոհի: Հետախույզները համաժամանակյա նռնակային հարվածներ են հասցնում թշնամու դիրքերին՝ պատճառելով խուճապ և բարոյալքում: Այսպիսով՝ գրոհն սկսում է անգամ առանց հիմնական հետևակային ուժերի, որոնք հետախույզներից հետո սկսում են մոտենալ մարտադաշտին: Առաջնագծի գրավումից հետո հայկական ուժերն զբաղեցնում են Գեղանուշից արևելք գտնվող և կրակակետի վերածված Ղազանչի գյուղի հանդեպ գերիշխող դիրք ունեցող 1133,7 մ նիշով անանուն բարձունքը: Ժ. 08:00-12:00 հատվածում հարձակման հաջորդ թիրախ է դառնում հենց Ղազանչին, որի դպրոցի շենքում կենտրոնացած էին թշնամու երկու գումարտակներ, որ մինչ այդ վերահսկում էին շրջակայքի ողջ անտառային զանգվածը և Կապանից հարավ անցնող գագաթները: Հայկական կողմի գնդակների տարափի տակ վերջիններս երկուական մարդով դուրս են թռչում դպրոցի շենքից և փախչում դեպի անտառ: Ժ. 12:00-13:00 հատվածում հայկական ուժերը վերահսկողություն են հաստատում Գեղալի բարձունքի հանդեպ՝ շարունակելով հարձակումը դեպի հարավ՝ Ջանբար, Շայիֆլու: Առաջապահ ստորաբաժանումները Ջանգելանից 6-7 կմ հեռավորության վրա՝ Յու. Խաչատուրովը որոշում է կայացնում՝ դադարեցնել առաջխաղացումը՝ խուսափելու համար ճակատի անհամաչափ լայնացումից և հաշվի առնելով կենդանի ուժի քչությունը:

Մինչ այդ՝ ըստ նախնական պլանի և հրամանի՝ առաջացել էին նաև թևերը՝ Կապանի և Սիսիանի սահմանապահները ձախից և 14 հոգի «Սիսական» գումարտակից՝ աջից: Վերջին խումբը, հասնելով Շայիֆլու, հայտնվում է դարանի մեջ, զոհվում է գնդացրորդ Արշակ Գրիգորյանը, վիրավորվում շտաբի պետ Աշոտ Մինասյանը: Պատճառը հետևակի և զրահատեխնիկայի (1 տանկ, 1 ՀՄՄ) չհամադրված գործողություններն էին, ինչպես նաև հետախուզական տվյալների պակասը: Հաշվի առնելով մութը և ցածր տեսանելիությունը, կորցրած լինելով կապը հիմնական ուժերի հետ՝ Ա. Մինասյանը հրամայում է նահանջել դեպի Ճակատենի կաթնապրանքային ֆերմա՝ խուսափելու համար շրջափակումից (Էլբակյան, «Հարցազրույց Աշոտ Մինասյանի հետ»):

Միաժամանակ Փայլասարի ժայռերին գործող սահմանապահները ոչնչացնում են թշնամական մեկ դիրք և ըստ նախնական պլանի՝ պատրաստվում են առաջանալ դեպի Շայիֆլու: Ռադիոկայանը բախվում է ժայռերին և փչանում, ինչի պատճառով կորչում է կապը հրամանատար Յու. Խաչատուրովի հետ, որ չի հասցնում Շայիֆլուի վրա գրոհը դադարեցնելու հրաման տալ: Չիմանալով օպերատիվ դրության փոփոխության մասին՝ սահմանապահները շարժվում են դեպի Շայիֆլու՝ չնախատեսված մարտի մեջ մտնելով Ղազանչիից փախչող թշնամական ուժերի հետ: Իր հետ միասին թշնամու չորս զինծառայողի պայթեցնելով՝ քաջաբար զոհվում է Մկրտիչ Մակարյանը, յուրային զորքերի անվտանգ նահանջը ապահովելով՝ լեյտենանտ Արմեն Հայրապետյանը («Միկրոբ») (Էլբակյան, «Հարցազրույց Յուրի Խաչատուրովի հետ»; Էլբակյան, «Հարցազրույց Աշոտ Մինասյանի հետ»):

Այդ օրը Շայիֆլուում են զոհվում նաև Խաչատուր Դավթյանը, Վիկտոր Սարգսյանը, Թահիր Բադալյանը: Տրիդցատկայում (Օթուզունջու) զոհվում են Օլեգ Խալափյանը և Ստանիսլավ Գայամյանը: Կապանում թշնամու հրետակոծությունից զոհվում են ազատամարտիկներ Արշակ Աբգարյանը, Գառնիկ Սահակյանը, Յուրի Առաքելյանը և Արսեն Մարտիրոսյանը (Վարդանյան 54-65; ՂԱՊ 702-862):

Չնայած կրած կորուստներին և Շայիֆլուից նահանջելուն՝ հայկական ուժերն ազատագրում են կրակակետի վերածված շուրջ 9 գյուղ՝ 140 կմ^2-ի հասնող տարածքով: Կապանի ինքնապաշտպանական օպերացիան կարող է դասակարգվել որպես սահմանափակ մասշտաբով (իրականացվել է գնդի կազմով), բայց ռազմավարական իմաստավորվածությամբ հարձակում, որի նպատակն էր հոգեբանական և օպերատիվ ճեղքման հասնել՝ դրանով իսկ կասեցնելով թշնամու հարձակողական թափը: Չնայած իր սահմանափակ աշխարհագրական ընդգրկմանը՝ օպերացիայի հաղթումը համապատասխանում էր ռազմավարական հետևանքների բերող մարտավարական մանևրի ավելի մեծ տրամաբանությանը, որ բնորոշ է առհասարակ բոլոր բեկումնային գործողություններին:

Օպերացիայի շնորհիվ ապաշրջափակվում են Կապան քաղաքը, Ծավի ենթաշրջանի գյուղերը և առհասարակ՝ Հայաստանի հարավը: Ըստ այսմ՝ Կապանի ինքնապաշտպանական օպերացիան կարելի է կոչել նաև Կապանի ապաշրջափակման օպերացիա: Չնայած Ձանգելանի շրջանում արտակարգ դրություն հայտարարելուն («Ազգ», 18.12.1992, 1), ջախջախված զորքի և ներքին զորքերի կազմակերպումը գեներալ-մայոր Դադաշ Ռզաևին հանձնարարելուն (Էլբակյան, «Պատերազմի շատ կարևոր մի էջը», 3)՝ Ադրբեջանին չհաջողվեց վերագրավել նշված գյուղերը: Անհաջողության մատնվեց նաև դեկտեմբերի 24-ին Կապանի Ագարակ և Եղվարդ գյուղերի դեմ թևային հարձակումը («Ազգ», 25.12.1992, 1):

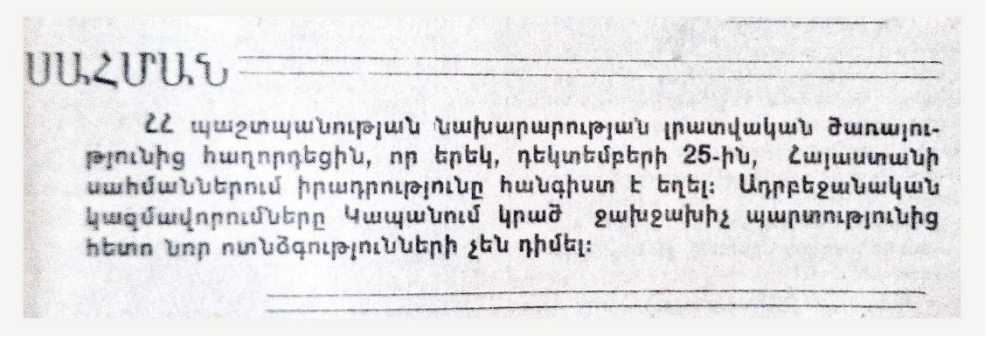

ՍԱՀՄԱՆ

ՀՀ պաշտպանության նախարարության լրատվական ծառայությունից հաղորդեցին, որ երեկ, դեկտեմբերի 25-ին, Հայաստանի սահմաններում իրադրությունը հանգիստ է եղել: Ադրբեջանական կազմավորումները Կապանում կրած ջախջախիչ պարտությունից հետո նոր ոտնձգությունների չեն դիմել:

Նկար 2. «Հայաստանի Հանրապետություն» օրաթերթ, 26 դեկտեմբեր 1992թ. , էջ 1

Քննարկում

Կապանի օպերացիան իրականացվել էր Վ. Մանուկյանի նախաձեռնությամբ՝ առանց այդ մասին տեղյակ պահելու Լ. Տեր-Պետրոսյանին: «*Ղափանի օպերացիան համաձայնացված չէր, և դրա համար հետո փակ նիստ եղավ Գերագույն խորհրդում: … Իմ վրա ինչ կուժ-կուլա ասես թափեցին, որ առանց համաձայնեցնելու այդպիսի օպերացիա է կատարվում*»,- հետագայում պատմել է Վ. Մանուկյանը (Գրիգորյան 00:10:13-00:10:26): Տարաձայնություն կար ոչ միայն միկրոմակարդակում՝ առանձին վերցրած այդ գործողության վերաբերյալ, այլ, ինչպես ցույց տվեցինք մեր շարադրանքի ընթացքում, առհասարակ հաղթանակի և պարտության սահմանումների, նորանկախ պետության իմաստաբանության հարցերում: Կապանի օպերացիայի օրերին՝ դեկտեմբերի 11-14-ին, Ստոկհոլմում կայացել էր ԵԱՀԽ արտգործնախարարների համաժողով, որին նախորդել էր ԵԱՀԽ Մինսկի խմբի մասնակից պետությունների նիստ: Վերջինս կոչված էր ԵԱՀԽ որոշման նախագիծ ընդունելու, որով տեսականորեն կարող էր զինադադար հաստատվել և հակամարտության գոտում տեղակայվեին միջազգային դիտորդներ («Հայաստանի Հանրապետություն», 23.12.1992, 2): Չնայած Լ. Տեր-Պետրոսյանը Վ. Մանուկյանին

տեղյակ չէր պահել այս բանակցությունների մասին, ինչպես պնդում է ինքը՝ Մանուկյանը (Մանուկյան 01:04:25-01:07:22), այնուամենայնիվ, վերջինս տեղյակ էր դրա մասին: Բանակցությունների նախօրյակին՝ դեկտեմբերի 8-ին՝ ժ. 13:30-ին, ադրբեջանական երկու ռազմական ինքնաթիռներ խախտում են այն ժամանակվա հայ-ադրբեջանական դե-ֆակտո սահմանը, ներխուժում Վարդենիսի տարածք՝ ռմբակոծելով մեր բնակավայրերը՝ 11 հրթիռ արձակելով Մեծ Մասրիկի ուղղությամբ, 40 ռումբ՝ Կուտականի, 6 ռումբ՝ Տրետուքի (ՀՀ, 09.12.1992, 3): Վ. Մանուկյանի համար պարզ է դառնում, որ բանակցությունները «ծխաքողարկում» են ռազմական գործողությունների համար, և վերջնական հրաման է տալիս՝ սկսելու Կապանի օպերացիան:

Եզրակացություն

Սույն հոդվածի արդյունքներով կարող ենք եզրակացնել, որ Կապանի օպերացիան, ի շարս արդեն իսկ նշված օպերացիոն նվաճումների, **ռազմավարական մակարդակում** լուծեց նախաձեռնողականությունը, այդ թվում՝ հարվածի աշխարհագրությունը և ուղղությունը որոշելու մենաշնորհը թշնամուց խլելու խնդիրը: **Մարտավարական մակարդակում** դա լուծեց նաև բանակի ներսում բարոյահոգեբանական վիճակի բարելավման և սեփական ուժերի հանդեպ հավատի վերականգնման հարցերը: **Պատերազմի քաղաքական պլանավորման մակարդակում** այն ապացուցեց պատերազմական ջանքի և «խաղաղություն բանակի հաղթանակի միջոցով» ռազմավարական մոտեցումների ճշմարտացիությունն ու արդյունավետությունը՝ ընդդեմ կապիտուլյացիոն գաղափարախոսության:

«*Իմ խորին համոզմունքն է, որ եթե այդ ժամանակ Վազգեն Մանուկյանը չկայացներ այդ համարձակ որոշումը, չլիներ այդ օպերացիայի հաջողությունը, չէին լինի ո՛չ Քյալբաջարը, … ո՛չ Աղդամը, ո՛չ Ջաբրայիլը, ո՛չ Ջանգելանը: Կապանի օպերացիայից հետո ամեն ինչ սկսվեց հօգուտ մեզ փոխվել*»,- տողերիս հեղինակի հետ հարցազրույցում փաստել է Յու. Խաչատուրովը (Էլբակյան, «Հարցազրույց Յուրի Խաչատուրովի հետ»):

Խոսք երախտիքի

Սույն հոդվածի շրջանակներում ինձ հարցազրույցի ժամանակ տրամադրելու համար առանձնահատուկ շնորհակալություն եմ հայտնում Վազգեն Մանուկյանին, գեներալ-գնդապետ Յուրի Խաչատուրովին, գեներալ-լեյտենանտ Մուրազ Սարգսյանին, գնդապետ Աշոտ Մինասյանին:

Հոդվածի հեղինակման ընթացքում ինձ ցուցաբերած աջակցության համար շնորհակալություն եմ հայտնում իմ գիտական ղեկավար՝ պ. գ. դ. , պրոֆեսոր Էդիկ Մինասյանին, տիկնոջս՝ բ. գ. թ. Մարիամ Մելքոնյանին, գործընկերներիս՝ «Հայկական նախագիծ» գիտակրթական հասարակական կազմակերպության աշխատակազմի անդամներ Սիրանուշ Ասատրյանին, Լաուրա Ավագյանին, նույն կազմակերպության լավ բարեկամ Էլեոնորա Սարգսյանին:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Աղաջանյան, Վահրամ. «Արցախի պաշտպանությունը համազգային խնդիր է». *«Ազգ»*, թիւ 145 (237), 10 դեկտեմբեր 1992:

2. Այվազյան, Հովհաննես. *Հաղթանակած բանակի գեներալը (վավերագրական արձակ)*. «Հայկական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն», Երևան, 2001:

3. Առաքելյան, Սերժ. «Ամենազորեղը նժդեհացած ոգին է». *«Ավանգարդ»*, թիվ 94 (14325), 21 դեկտեմբեր 2011:

4. Ասատրյան, Հակոբ. «Պետնախարար Վազգեն Մանուկյանը պաշտպանության նախարար». *«Ազգ»*, թիւ 113 (205), 21 հոկտեմբեր 1992:

5. Արղության, Արամ. «Վազգեն Մանուկյան. Խաղաղություն հաղթանակի միջոցով». *«Ազգ»*, թիւ 139 (231), 1 դեկտեմբեր 1992:

6. Բլեյան, Աշոտ. «Այլախոհության պահն է անց, խորհելու եմ կոչում». *«Ազգ»*, թիւ 114 (206), 22 հոկտեմբեր 1992:

7. ---. «Երբ շատ է դժվար, դիր փափախդ առաջդ ու խորհիր». *«Ազգ»*, թիւ 128 (220), 14 նոյեմբեր 1992:

8. Գրիգորյան, Արթուր. «Վազգեն Մանուկյան. «Զրույցներ պատերազմի մասին»». *YouTube*, վերբեռնվել է Maestro ալիքում, 4 փետրվար 2023, https://www.youtube.com/watch?v=dv6x8pYtV18: Մուտք՝ 26.08.2025:

9. Դեմիրճյան, Հրաչյա. «Յուրի Խաչատուրովը՝ Կապանի օպերացիայի մասին». *YouTube*, վերբեռնվել է Akada Pro Media ալիքում, 12 դեկտեմբեր 2019, https://www.youtube.com/watch?v=1upYnFnkugo: Մուտք՝ 26.08.2025:

10. Էլբակյան, Էդգար. «Արցախյան առաջին հաղթական պատերազմի տարիներին հայկական զինված ուժերի կորուստների վերլուծություն» (անտիպ). *հեղինակի անձնական արխիվ*, 2024:

11. ---. «Զրույց Բորիս Առուշանյանի հետ». *հեղինակի անձնական արխիվ*, 29 մայիս 2025:

12. ---. «Զրույց Մուրազ Սարգսյանի հետ». *հեղինակի անձնական արխիվ*, 6 հունիս 2025:

13. ---. «Զրույց Յուրի Խաչատուրովի հետ». *հեղինակի անձնական վիդեոարխիվ*, 28 հուլիս 2022:

14. ---. «Հարցազրույց Աշոտ Մինասյանի հետ». *հեղինակի անձնական արխիվ*, 6 հունիս 2025:

15. ---. «Հարցազրույց Յուրի Խաչատուրովի հետ». *հեղինակի անձնական աուդիոարխիվ*, 12 դեկտեմբեր 2019:

16. ---. «Հարցազրույց Ռոբերտ Մաթևոսյանի հետ». *հեղինակի անձնական արխիվ*, 23 դեկտեմբեր 2018:

17. ---. «Պատերազմի շատ կարևոր մի էջը. Կապանի օպերացիայի 22 տարին». *«Հայաստանի Հանրապետություն»*, թիվ 225 (6034), 11 դեկտեմբեր 2014:

18. ---. «Պատմության առջև» փաստավավերագրական ֆիլմ. *YouTube*, վերբեռնվել է 5 TV Channel ալիքում, 2 սեպտեմբեր 2020, https://www.youtube.com/watch?v=TYXaUHgbrTY: Մուտք՝ 26.08.2025:

19. Թադևոսյան, Սամվել. «Կապանի արդարության մարտիկները». *YouTube*, վերբեռնվել է Samvel Armenian ալիքում, 24 մայիս 2013, https://www.youtube.com/watch?v=1YNQwvCfmbo: Մուտք՝ 26.08.2025:

20. Լազարյան, Էլլա. «Սուր անկյուն. հատուկ դեպքեր». *հեղինակի անձնական վիդեոարխիվ*, 2014:

21. Խուրշուդյան, Ժորա և Հրաչ Զոհրաբյան. *Սիսականի արծիվներ*. «ԵԳԵԱ», Երևան, 2001:

22. Հակոբյան, Թաթուլ. *Կանաչ ու սև. արցախյան օրագիր*. հեղինակային հրատարակություն, Երևան-Ստեփանակերտ, 2008:

23. ՀՀ Գերագույն խորհուրդ. *«Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում ստեղծված իրավիճակի մասին»* ԳԽ որոշում. 8 հուլիսի 1992. https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=3278: Մուտք՝ 26.08.2025:

24. *Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ. 1988-1994*. 1 հատորով, Հայկական հանրագիտարան հրատարակչություն, Երևան, 2004:

25. Մանուկյան, Վազգեն. «Վազգեն Մանուկյանը հանդիպել է Հայկական համալսարանի ուսանողների ու շրջանավարտների հետ». *Facebook*, վերբեռնվել է Վազգեն Մանուկյան էջում, 29 մայիս 2025, https://www.facebook.com/manukyanvazgen/videos/1219831669164914/: Մուտք՝ 26.08.2025:

26. Մինասյան, Նորայր. «Կապանի բրիգադի մարտական ուղին (զորամասի ստեղծման 20-ամյակի առթիվ)». *«Հայ զինվոր» ՀՀ ՊՆ պաշտոնաթերթ*, թիվ 2 (969), 17-23 հունվարի 2013:

27. Սարգսյան, Սուրեն. *Հայաստանն ու Բուշն անձամբ: [1988-1992] Հայ-ամերիկյան շփումների գաղտնազերծված մանրամասներ*. Newmag, Երևան, 2022:

28. Սարգսյան, Վազգեն. «Հեռուստաուղերձ». *հեղինակի անձնական վիդեոարխիվ*, 15 օգոստոս 1992:

29. Վարդանյան, Արտեմ. *Գիրք անմահաց (մասն առաջին)*. «Առերեսում»-ԱՆԻ հրատարակչական համալիր, Երևան, 1994:

30. Օհանյան, Սեյրան. *Հայկական բանակի 20-ամյա տարեգրությունը (համառոտ ուրվագիծ)*. «Լիմուշ», Երևան, 2013:

31. *«Ազգ»*, թիւ 114 (206), 22 հոկտեմբեր 1992:

32. *«Ազգ»*, թիւ 120 (212), 30 հոկտեմբեր 1992:

33. *«Ազգ»*, թիւ 122 (214), 3 նոյեմբեր 1992:

34. *«Ազգ»*, թիւ 130 (222), 18 նոյեմբեր 1992:

35. *«Ազգ»*, թիւ 151 (243), 18 դեկտեմբեր 1992:

36. *«Ազգ»*, թիւ 155 (247), 25 դեկտեմբեր 1992:

37. *«Հայաստանի Հանրապետություն»*, թիւ 180 (525), 12 սեպտեմբեր 1992:

38. *«Հայաստանի Հանրապետություն»*, թիւ 208 (553), 21 հոկտեմբեր 1992:

39. *«Հայաստանի Հանրապետություն»*, թիւ 220 (565), 6 նոյեմբեր 1992:

40. *«Հայաստանի Հանրապետություն»*, թիւ 221 (566), 7 նոյեմբեր 1992:

41. *«Հայաստանի Հանրապետություն»*, թիւ 242 (587), 9 դեկտեմբեր 1992:

42. *«Հայաստանի Հանրապետություն»*, թիւ 252 (597), 23 դեկտեմբեր 1992:

43. *«Հայաստանի Հանրապետություն»*, թիւ 255 (600), 26 դեկտեմբեր 1992:

44. Ступишин, Владимир. *Моя миссия в Армению 1992-1994, Воспоминания первого посла России*. Academia, Москва, 2001.

WORKS CITED

1. Aghajanyan, Vahram. «Arcʻaxi pashtpanutʻyunə hamazgayin khndir ē» [The Defense of Artsakh is a Nationwide Issue]. Azg, tʼiv 145 (237), 10 December 1992. (in Armenian)

2. Ayvazyan, Hovhannes. Hałtʻanakac banaki generalə (vaveragrakan ardzak) [The General of the Victorious Army (Documentary Prose)]. Haykakan hanragitʻarani glkhavor xmbagrutʻyun, Yerewan, 2001. (in Armenian)

3. Arakelyan, Serž. «Amenazorełə nždehacac vogin ē» [The Most Powerful is the Spirit Embodied in Nzhdeh]. Avangard, tʼiv 94 (14325), 21 December 2011. (in Armenian)

4. Asatryan, Hakob. «Petnaxarar Vazgen Manukʻyanə pashtpanutʻyan naxarar» [State Minister Vazgen Manukyan as Minister of Defense]. Azg, tʼiv 113 (205), 21 October 1992. (in Armenian)

5. Arłutʻyan, Aram. «Vazgen Manukʻyan. Xałałutʻyun hałtʻanakʻi mijocov» [Vazgen Manukyan: Peace Through Victory]. Azg, tʼiv 139 (231), 1 December 1992. (in Armenian)

6. Bleyan, Ašot. «Aylaxutʻyan pahn ē anc, xorhelu em kočum» [The Time for Dissent Has Passed, I Call for Reflection]. Azg, tʼiv 114 (206), 22 October 1992. (in Armenian)

7. ---. «Erb šat ē džvar, dir pʻapʻaxd arajd u xorhir» [When It's Too Hard, Put Your Papakh in Front of You and Reflect]. Azg, tʼiv 128 (220), 14 November 1992. (in Armenian)

8. Grigoryan, Artʻur. «Vazgen Manukʻyan. ʻZruycʻner paterazmi masinʼ» [Vazgen Manukyan: ʻConversations about the Warʼ]. YouTube, uploaded by Maestro, 4 February 2023, https://www.youtube.com/watch?v=dv6x8pYtV18: Accessed: 26.08.2025: (in Armenian)

9. Demiřčʻyan, Hračʻya. «Yuri Xačʻaturovə – Kapani operaciayi masin» [Yuri Khachaturov about the Kapan Operation]. YouTube, uploaded by Akada Pro Media, 12 December 2019, https://www.youtube.com/watch?v=1upYnFnkugo: Accessed: 26.08.2025: (in Armenian)

10. Elbakyan, Edgar. «Arcʻaxyan arajin hałtʻakan paterazmi tarinerin haykakan zinvac užeři korustʻneri verłutʻyun» (antip) [Analysis of the Losses of the Armenian Armed Forces During the First Victorious Artsakh War] (unpublished). Author's personal archive, 2024. (in Armenian)

11. ---. «Zruycʻ Boris Arušanyani het» [Conversation with Boris Arushanyan]. Author's personal archive, 29 May 2025. (in Armenian)

12. ---. «Zruycʻ Muraz Sargsyani het» [Conversation with Muraz Sargsyan]. Author's personal archive, 6 June 2025. (in Armenian)

13. ---. «Zruycʻ Yuri Xačʿaturovi het» [Conversation with Yuri Khachaturov]. Author's personal video archive, 28 July 2022. (in Armenian)

14. ---. «Hartsazruycʻ Ašot Minasyani het» [Interview with Ashot Minasyan]. Author's personal archive, 6 June 2025. (in Armenian)

15. ---. «Hartsazruycʻ Yuri Xačʿaturovi het» [Interview with Yuri Khachaturov]. Author's personal audio archive, 12 December 2019. (in Armenian)

16. ---. «Hartsazruycʻ Robert Matevosiani het» [Interview with Robert Matevosyan]. Author's personal archive, 23 December 2018. (in Armenian)

17. ---. «Paterazmi šat karevor mi ējy. Kapani operacʻiayi 22 tarin» [A Very Important Page of the War: 22 Years Since the Kapan Operation]. Hayastani Hanrapetutʿyun, tʿiv 225 (6034), 11 December 2014. (in Armenian)

18. ---. «Patmutʿyan arǰev» pastavaveragrakan film [Facing History: A Documentary Film]. YouTube, uploaded by 5 TV Channel, 2 September 2020, https://www.youtube.com/watch?v=TYXaUHgbrTY: Accessed: 26.08.2025: (in Armenian)

19. Tʿadevosyan, Samvel. «Kapani ardarutʿyan martiknery» [Kapan's Justice Warriors]. YouTube, uploaded by Samvel Armenian, 24 May 2013, https://www.youtube.com/watch?v=1YNQwvCfmbo: Accessed: 26.08.2025: (in Armenian)

20. Lazaryan, Ella. «Sur ankʿyun. hatuk depkʿer» [Sharp Angle: Special Cases]. Author's personal video archive, 2014. (in Armenian)

21. Xuršudyan, Žora ew Hrač Zurabrhan. Sisakani arciwner [Eagles of Sisakan]. YGEA, Erewan, 2001. (in Armenian)

22. Hakobyan, Ṫatul. [Kaṇach u sev: Artsʾakhyan oragir / Green and Black: An Artsakh Diary.] Hełinakayin hratarakuťyun, Erevan-Stepanakert, 2008. (in Armenian)

23. Hayastani Hanrapetutʿyan Geragoyn khorhurd. [ʻLernayin Łarabaghi Hanrapetutʿyan mej steghtsʿvats iravichaki masin GKH voroshum [On the Situation in the Republic of Nagorno-Karabakh' Supreme Council Decision.] 8 July 1992. https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=3278: Accessed: 26.08.2025: (in Armenian)

24. Łarabałyan azatagrakan paterazm: 1988–1994 [The Karabakh Liberation War: 1988–1994] 1 hatōrov, Haykakan hanragitaran hratarakčʿutʿyun, Erevan, 2004. (in Armenian)

25. Manukyan, Vazgen. [Vazgen Manukyanĕ handipel ē Haykakan hamalsarani usanołneri u shrjanawartneri het [Vazgen Manukyan met with students and graduates of the Armenian University] Facebook, uploaded by Vazgen Manukyan, 29 May 2025, https://www.facebook.com/manukyanvazgen/videos/1219831669164914/: Accessed: 26.08.2025: (in Armenian)

26. Minasyan, Norayr. [Kapani brigadi martakan ułin (zoramasi steghtsʿman 20-amyaki artʿiv) [The Combat Path of the Kapan Brigade (on the 20th Anniversary of the Unit's Establishment)] 'Hay zinwor' HH PNʿ pashtonatertʿ, tʿiv 2 (969), 17–23 January 2013. (in Armenian)

27. Sargsyan, Suren. Hayastanĕ u Bushn andznamb: 1988–1992 Hay-Amerikyan shʿpumneri gaghtnazerʿvats manramasner [Armenia and Bush Himself: 1988–1992 Declassified Details of Armenian-American Contacts] Newmag, Erewan, 2022. (in Armenian)

28. Sargsyan, Vazgen. Herustawugherts'[Television Address] Hēłinaki andznakan videōarkʿiv, 15 August 1992. (in Armenian)

29. Vardanyan, Artem. Girkʿ anmahatsʿ (masn arřajin) [Book of the Immortal (Part One)] 'Areresum'-ANI hratarakčʿakan hamalir, Erevan, 1994. (in Armenian)

30. Ohanyan, Seyran. Haykakan banaki 20-amyay taregrutʿyune (hamarrotʿ urvagitʿ) [20-Year Chronicle of the Armenian Army (Brief Overview)] 'Limush', Erewan, 2013. (in Armenian)

31. Azg, t'iv 114 (206), 22 hoktʿember 1992. [Azg, no. 114 (206), 22 October 1992.] (in Armenian).

32. Azg, t'iv 120 (212), 30 hoktʿember 1992. [Azg, no. 120 (212), 30 October 1992.] (in Armenian).

33. Azg, t'iv 122 (214), 3 noyember 1992. [Azg, no. 122 (214), 3 November 1992.] (in Armenian).

34. Azg, t'iv 130 (222), 18 noyember 1992. [Azg, no. 130 (222), 18 November 1992.] (in Armenian).

35. Azg, t'iv 151 (243), 18 dektember 1992. [Azg, no. 151 (243), 18 December 1992.] (in Armenian).

36. Azg, t'iv 155 (247), 25 dektember 1992. [Azg, no. 155 (247), 25 December 1992.] (in Armenian).

37. Hayastani Hanrapetutʿyun, tʿiv 180 (525), 12 septʿember 1992. [Republic of Armenia, no. 180 (525), 12 September 1992.] (in Armenian).

38. Hayastani Hanrapetutʿyun, tʿiv 208 (553), 21 hoktʿember 1992. [Republic of Armenia, no. 208 (553), 21 October 1992.] (in Armenian).

39. Hayastani Hanrapetutʿyun, tʿiv 220 (565), 6 noyember 1992. [Republic of Armenia, no. 220 (565), 6 November 1992.] (in Armenian).

40. Hayastani Hanrapetutʿyun, tʿiv 221 (566), 7 noyember 1992. [Republic of Armenia, no. 221 (566), 7 November 1992.] (in Armenian).

41. Hayastani Hanrapetutʿyun, tʿiv 242 (587), 9 dektember 1992. [Republic of Armenia, no. 242 (587), 9 December 1992.] (in Armenian).

42. Hayastani Hanrapetutʿyun, tʿiv 252 (597), 23 dektember 1992. [Republic of Armenia, no. 252 (597), 23 December 1992.] (in Armenian).

43. Hayastani Hanrapetutʿyun, tʿiv 255 (600), 26 dektember 1992. [Republic of Armenia, no. 255 (600), 26 December 1992.] (in Armenian).

44. Stupišin, Vladimir. *Moja missija v Armeniju 1992-1994, Vospominanija pervogo posla Rossii*. Academia, Moskva [My Mission to Armenia, 1992–1994: Memoirs of Russia's First Ambassador, Moscow,] 2001. (in Russian)

EXAMINING THE EMERGENCE OF A POLITICO-MILITARY GOVERNANCE SYSTEM IN ARMENIA: A CASE STUDY OF THE KAPAN SELF-DEFENSE OPERATION (DECEMBER 1992)

EDGAR ELBAKYAN
Yerevan State University, Faculty of History
Chair of the History of Armenia, Ph.D.Student,
Yerevan, the Republic of Armenia

The object of this research is the Armenian politico-military governance system during the Armenian-Azerbaijani armed conflict, while the subject is the specific features of its formation and manifestation as seen in the example of the Kapan self-defense operation. The aim of the research, pursued through the method of qualitative content analysis, is to reveal the particularities of the formation of Armenia's politico-military governance system using this operation as a turning point.

The relevance of this article is determined by two main factors. First, it contributes to the academic field devoted to the study of the Armenian-Azerbaijani armed conflict by focusing on a specific historical episode that has not yet received coverage in scholarly literature. Second, the article has practical significance in terms of the reproducibility of the "social technology" of forming and operating systems of politico-military governance under crisis conditions. The article's relevance is further underscored by the fact that both during the period under study (1992) and at the time of writing, the de facto frontline between Armenia and Azerbaijan in the Kapan region and the eastern part of Syunik remains identical in configuration, lending additional politico-military significance to the topic.

The scholarly novelty of the article lies in the fact that the Kapan self-defense operation is for the first time made the subject of a standalone academic study and is examined not in isolation, but in the broader politico-military context of the corresponding phase of the war.

Among the key conclusions is the finding that the Kapan operation marked a turning point not only at the operational level in this segment of the front but also in the overall political-strategic paradigm of war organization, seizing the initiative and the monopoly of determining the geography of offensive actions from the Azerbaijani side.

Keywords: *Kapan self-defense operation, Armenian-Azerbaijani armed conflict, Kapan, Vazgen Manukyan, Yuri Khachaturov, politico-military governance, Kapan deblockade.*

О ФОРМИРОВАНИИ ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ АРМЕНИЯ НА ПРИМЕРЕ КАПАНСКОЙ САМООБОРОНИТЕЛЬНОЙ ОПЕРАЦИИ (ДЕКАБРЬ 1992 Г.)

ЭДГАР ЭЛБАКЯН
соискатель кафедры истории Армении факультета истории Ереванского государственного университета, г. Ереван, Республика Армения

Объектом настоящего исследования является система армянского военно-политического управления в период армяно-азербайджанского вооружённого конфликта, предметом – особенности формирования и проявления этой системы на примере Капанской оборонительной операции. Цель исследования, достижение которой предполагается с помощью метода качественного содержательного анализа, заключается в выявлении особенностей формирования системы военно-политического управления в Армении на примере данной операции как поворотного эпизода войны.

Актуальность настоящей статьи обусловлена двумя основными факторами. Во-первых, она вносит вклад в развитие научного поля, посвящённого изучению армяно-азербайджанского вооружённого конфликта, поставив в центр внимания конкретный исторический эпизод, до сих пор не получивший освещения в академической литературе. Во-вторых, статья имеет прикладное значение с точки зрения воспроизводимости «социальной технологии» формирования и функционирования систем военно-политического управления в условиях кризиса. Актуальность статьи подчёркивается и тем, что как и в исследуемый период (1992 г.), так и на момент написания статьи, де-факто линия фронта между Арменией и Азербайджаном в районе Капана и в восточной части Сюника в целом сохраняет идентичную конфигурацию, что придаёт теме дополнительную военно-политическую значимость. Научная новизна статьи заключается в том, что Капанская самооборонительная операция впервые становится предметом отдельного исследования в академическом поле и при этом рассматривается не изолированно, а в более широком военно-политическом контексте соответствующего этапа войны.

К основным выводам относятся следующие: Капанская операция стала переломной не только на оперативном уровне в данном сегменте фронта, но и в целом в политико-стратегической парадигме организации войны, отобрав у противника инициативу и монополию на определение географии наступления.

Ключевые слова: *Капанская самооборонительная операция, армяно-азербайджанский вооружённый конфликт, Капан, Вазген Манукян, Юрий Хачатуров, военно-политическое управление, деблокада Капана.*

ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆ, ETHNOGRAPHY AND FOLKLORE, ЭТНОГРАФИЯ И ФОЛЬКЛОР

ԱՐՑԱԽԻ ՄԱՆԿԱԿԱՆ ՀԵՔԻԱԹՆԵՐԸ *

ՀՏԴ 398 DOI: 10.52063/25792652-2025.2.25-185

ՄԵԼԻՆԵ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ
ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիայի հնագիտության, ազգագրության ինստիտուտի բանահյուսության և տեքստաբանության բաժնի ավագ լաբորանտ, ք. Արտաշատ, Հայաստանի Հանրապետություն
Petrosyanmeline90@gmail.com
ORCID: *0009-0000-9540-8567*

Հոդվածի նպատակն է ուսումնասիրել և քննության ենթարկել ռուս բանագիտական տարածքում եղած տեսակետներն ու դրանց հիման վրա սահմանազատել հայ բանագիտական տիրույթի մաս կազմող՝ Արցախի մանկական հեքիաթները:

Հոդվածի նպատակին հասնելու համար առաջադրվել են հետևյալ խնդիրները՝ տալ դրանց բովանդակային ու կառուցվածքային առանձնահատկությունները, փորձել հստակեցնել մանկական հեքիաթների սահմանները՝ կենդանապատում հեքիաթները ընդունելով որպես մանկական բանահյուսության մաս:

Արցախյան կենդանապատում հեքիաթների տեսակային բաժանումը կատարել ենք ըստ երեխաների տարիքային առանձնահատկությունների՝ խմբավորելով առավել հասուն՝ 12 - 16 տարեկան ավագ խումբ և 6 – 11 տարեկան միջին տարիքային խումբ:

Ուսումնասիրությունն իրականացվել է վերլուծական, զուգադրական, համեմատական մեթոդներով:

Հետազոտության ընթացքում պարզ է դարձել այն հանգամանքը, որ ժամանակակից աշխարհում ինչպես բանահյուսական մյուս նմուշները, հեքիաթը ևս դադարել է լայնորեն կենցաղավարելուց, սակայն համացանցում, հեռուստատեսությամբ, ինչպես նաև ձայնային գրքերի միջոցով որոշ վերամշակումներ շարունակում են տարածում ունենալ: Ինչը դրականորեն է անդրադառնում ոչ միայն երեխաների վարքային դրսևորումներին, այլև աշխարհայացքի ճիշտ զարգացմանը, ազատ ու անկաշկանդ ինքնաարտահայտմանը: Կենդանապատում հեքիաթները երեխաների կյանքի այն կարևորագույն բաղադրիչներից են, որոնց գործածությունը հստակորեն ձևավորում է առողջ հասարակություն ունենալու նպատակ: Այսպիսով՝ Արցախի կենդանական հեքիաթների ուսումնասիրությունը առանձնակի կարևորություն է ստանում ոչ միայն մշակութային ինքնության պահպանման,

* Հոդվածը ներկայացվել է 11.07.2025թ., գրախոսվել՝ 06.08.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.09.2025թ.:

այլև ազգային ինքնագիտակցության ձևավորման տեսանկյունից՝ հատկապես սերունդների միջև արժեքային կապի ամրապնդման գործընթացում:

Հիմնաբառեր՝ *Արցախ, մանկական հեքիաթ, մանկական լսարան, կենդանապատում հեքիաթ, բանահյուսություն, բանագետ, հեքիաթ:*

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հեքիաթը վիպական բանահյուսության հնագույն տեսակներից է: Հայ իրականության մեջ 19-րդ դարի երկրորդ կեսից հիմք է դրվել դրանց գրառման, այնուհետև՝ ուսումնասիրության փուլին: Բանագիտության մեջ կենդանապատում հեքիաթները, որոնք ընդհանուր աղերսներ ունեն առակների հետ, ցարդ առանձին ուսումնասիրության չեն ենթարկվել: Իրականում կենդանապատում հեքիաթները մեծ մասամբ կարող են համապատասխանել մանկական հետաքրքրություններին և միգուցե կարող են ուսումնասիրվել որպես մանկական բանահյուսության տեսակ, քանի որ իրենց բնույթով հետաքրքիր են հատկապես երեխաների համար:

Հայկական և ռուսական նյութի համեմատական քննություն

Այլ է պատկերը ռուս բանագիտական տիրույթում, թեև մինչ օրս չկա հստակ սահմանազատում մանկական հեքիաթների շուրջ, և տարբեր բանագետների կողմից առաջ քաշած տեսությունները դեռևս տարակարծությունների տեղիք են տալիս, սակայն պետք է ընդունել, որ որոշ աշխատանքներ են կատարվել այս ուղղությամբ: Մեծահասակների կողմից փոքրերին պատմվող հեքիաթները Գեորգի Վինոգրադովը մանկական բանահյուսության մաս չի համարել՝ պնդելով, որ երեխաներն ավելի շատ տվյալներ ունեն հեքիաթներ ստեղծելու, քան մեծահասակները (Виноградов 35):

Ի տարբերություն Վինոգրադովի՝ Օլգա Կապիցան երեխաների լսարանի համար նախատեսված հեքիաթները ընդունել է որպես մանկական բանահյուսության մաս և կատարել է հետևյալ բաժանումը. ա) հեքիաթներ, որոնք ստեղծվել են մանկական լսարանի համար, բ) հեքիաթներ, որոնք դարձել են երեխաների սեփականությունը, գ) հեքիաթներ, որոնց փոխանցողը երեխաներն են (Капица 155): Օ. Կապիցան չի ընդունել մանկական իմպրովիզացիոն հեքիաթները՝ պատճառաբանելով, որ դրանք իրենցից չեն կարող գիտական լուրջ արժեք ներկայացնել (Капица 155): Հարցի քննությամբ զբաղվել է նաև Ալեքսանդր Նիկոֆորովը և եկել այն համոզման, որ մանկական բանահյուսության մաս են կազմում ոչ միայն երեխաների կողմից պատմվող հեքիաթները, այլև մայրիկների, տատիկների և դայակների կողմից ստեղծված հեքիաթները (Никофоров 61 - 62):

Մանկական հեքիաթների ուսումնասիրության փորձ է կատարել Էսֆիր Լիտվինը: Բանագետն իր «Մանկական բանահյուսության հարցի շուրջ» հոդվածում մեծերի կողմից ստեղծված կենդանապատում հեքիաթները համարել է մանկական բանահյուսության անքակտելի մաս՝ գտնելով, որ դրանք խիստ կապված են երեխաների հետաքրքրություններին (Литвин 96): Լիտվինի տեսակետն ընդունելի է համարել Միխայիլ Մելնիկովը՝ սակայն հավելելով, որ կան հեքիաթագետներ, որոնք կենդանապատում հեքիաթները համարում են ընդհանուր բանագիտության մաս՝ նախատեսված մեծահասակների համար՝ չժխտելով փոքրերի միջավայրում դրանց ակտիվ կենցաղավարումը (Мельников 69): Այնուհետև, անդրադառնալով մանկական հեքիաթների տեսակներին՝ Մելնիկովը կատարել է հետևյալ բաժանումը. ա) մեծահասակների կողմից փոքրերի համար նախատեսված հեքիաթներ, բ) երեխաների կողմից կրկնօրինակած հեքիաթներ, գ)մանկական իմպրովիզացիոն հեքիաթներ (Мельников 69):

Ուսումնասիրելով ռուս բանագիտական տիրույթում առկա մանկական հեքիաթների շուրջ եղած տեսակետները՝ մենք համախոս ենք մանկագիր, մանկավարժ Օլգա Կապիցայի տեսությանը, քանի որ գտնում ենք, որ երեխաների կողմից ստեղծված իմպրովիզացիոն հեքիաթներն ոչ այլ ինչ են, քան մեծահասակներից ժառանգած ստեղծագործություններ:

Բանագիտության մեջ սովորաբար հեքիաթներն ըստ բնույթի բաժանվում են երեք մեծ խմբի՝ կենդանապատում, հրաշապատում և իրապատում կամ կենցաղային հեքիաթներ (Հարությունյան 164): Վերոնշյալ բոլոր տեսակներն ունեն մեկ ընդհանրություն, որ կապում է մանկանոցն այս ժանրատեսակին, այն է՝ իրականությունից խույս տալը, փախուստը, երևակայական ու հնարածին աշխարհ հորինելու ցանկությունը. «Իրականությունից փախչելու ձգտումը հոգեբանության դիրքերից մանկականության դրսևորման հիմնական գծերից է: Հավանաբար իրականությունից խույս տալու ձգտումն է, որ հեքիաթն այդքան մոտեցնում է մանկանոցի տարածքին» (Ջիվանյան 35): Սակայն պետք է նշել, որ մանկական լսարանին առավել հետաքրքիր են կենդանապատում հեքիաթները, որովհետև կառուցվածքով ու բովանդակությամբ դրանք առավել հոգեհարազատ են երեխաներին: Կենդանապատում հեքիաթներն առանձնանում են պատկերավորման հարուստ միջոցներով, հատկապես՝ անձնավորմամբ: Անձնավորումը ոճական այնպիսի հնարանք է, երբ իրերին, երևույթներին, կենդանիներին վերագրվում են մարդկային հատկանիշներ: Այս իրողությունը հաճախ կապում են մարդկանց հնագույն մտածողության հետ (Եզեկյան 348) : Կենդանիներին օժտելով մարդկային հատկանիշներով՝ երեխաներն առավել հեշտ են ընկալում շրջապատող աշխարհում տեղի ունեցող իրադարձությունները, մարդկային փոխհարաբերությունները: Այսօրինակ հեքիաթներում երեխաները հանդիպում են վայրի ու ընտանի կենդանիների տեսակների, ինչն էլ նպաստում է նրանց աշխարհաճանաչողությանը: Վայրի կենդանիներից հիմնականում տարածված են արջը, առյուծը, աղվեսը, գայլը, նապաստակը, բորենին, իսկ ընտանի կենդանիներից՝ կովը, ձին, շունը, ոչխարը, գառը, վայրի թռչուններից ՝ արծիվը, ագռավը, աղավնին, ընտանի թռչուններից՝ աքլորը, հավը և այլն: Որոշ կենդանիներ ժողովրդական մտածողության մեջ ունեն խորհրդանշական արժեք, օրինակ՝ առյուծը իշխող է, գայլը՝ բռնի ուժի, արջը՝ միամտության, եղնիկը, գառը՝ մաքրության, շունը՝ հավատարմության մարմնավորում, որոշ կենդանիներ էլ դարձել են պաշտամունքի առարկա, որն էլ փաստում է դրանց հիմքում ընկած հնագույն տոտեմական աշխարհայացքի մասին: «Կենդանիների տոտեմական պաշտամունքը, ըստ այդ աշխարհայացքի, ազգակցական կապ, արյունակցություն էր սահմանում որևէ կենդանու և տվյալ տոհմի միջև: Տոտեմը հովանավորում էր տվյալ տոհմն ու տոհմակիցներին» (Հարությունյան 164): Հայ ժողովրդական բանահյուսության մեջ կարմիր կովը տոտեմ է համարվել: Այն մշտապես հովանավորել է որբ երեխաներին: «Բուսական խեժերն ու սրբազան յուղը (կաթ, մեղր, մածուն, անմահական ջուր), որ պահվում են ծիսական անոթներում, զուգամիտվում են որբ երեխաներին կերակրող կովակերպ նախամոր եղջյուրների հետ» (Հայրապետյան 229): Հայ ժողովրդական հեքիաթներում կարմիր կովը ոչ միայն սնել ու հովանավորել է որբ երեխաներին, այլև ծանրագույն պահերին դարձել նրանց հրաշագործ օգնականն ու իմաստուն խորհրդատուն: Կենդանիների պաշտամունքը, հավատը նրանց զորության նկատմամբ այնքան խորն է եղել տարբեր ժողովուրդների մոտ, որ դարձել է անուն-ազգանունների հիմք, օրինակ՝ կենդանական ծագմամբ ռուսական անզգանուններից են՝ Վոլկով, Զայցեվ, Օրլով, հայկական անուններից են Աղավնի, Կորյուն և այլն: Այս երևույթը բավական լայն տարածում էր գտել նաև աբխազական բանահյուսության մեջ. «Աբխազական ազգանունների մեծամասնությունը համարվել է որևէ կենդանու հետնորդ» (Зухба 81):

Կենդանապատում հեքիաթները որպես մանկական բանահյուսության բաղադրիչ

Կենդանապատում հեքիաթների անցումը փոքրերի միջավայր պայմանավորված է մեծերի շրջանում դրանց նկատմամբ հետաքրքրության սպառմամբ: Սակայն միանշանակ պնդել, որ մանկական լսարանին բնորոշ են միայն կենդանապատում հեքիաթները, ճիշտ չէր լինի, քանի որ մանկական հեքիաթացանկում հանդիպում ենք նաև հրաշապատում, մասամբ՝ իրապատում հեքիաթների, որոնք պատմողները միանշանակ մեծահասակներն են. «Երեխաները, ծանոթանալով հրաշապատում հեքիաթներին, կորցնում են իրենց հետաքրքրությունն առավել պարզ ու հասարակ հեքիաթների նկատմամբ» (Мельников 74): Սակայն հրաշապատում և իրապատում հեքիաթներն իրենց բարդ կառուցվածքի ու խրթին բովանդակության պատճառով սահմանափակ կենցաղավարում ունեն փոքրերի միաջավայրում: Դրանց ստեղծողն ու կրողը մեծահասակներն են: Այդ իսկ պատճառով ոչ բոլոր կենդանական հեքիաթներն են մանկական լսարանին ուղղված, կան որոշ կենդանապատում հեքիաթներ, որոնք առավելապես հետաքրքիր են մեծահասակներին կամ տարիքային ավելի բարձր շեմ ունեցող երեխաներին, հիմնականում՝ 13 - ից – 15 - 16 տարեկաններին: Կյանքի այս փուլում երեխաները փորձում են ինքնուրույնության ու հակված են արկածներով կյանքն առավել գունեղ դարձնելուն, ինչը ևս բխում է նրանց տարիքային առանձնահատկություններից: «Ըղվեսին հրսանեքը» հեքիաթը, որի ամբողջ ընթացքը արկածային հետաքրքիր զարգացումների, խորամանկությունների ու փորձությունների հաղթահարմամբ է ուղեկցվում, չի կարող հետաքրքիր չլինել այս տարիքային խմբի երեխաներին: Համաշխարհային բանահյուսության մեջ աղվեսը տրիքստերային կերպար է: Տրիքստերը համաժամանակյա նախակերպար է, որը դառնում է համաշխարհային գրականության բոլոր խաբեբա կերպարների ակունքը (Радин 242-264): Հեքիաթի սյուժեն հետևյալն է. խաբելով կենդանիներին, թե իբր հարսանիք է գնում, աղվեսը այդպիսով խորամանկորեն բոլորի հախից գալիս է: Տրիքստեր աղվեսի խորամանկության զոհ են դառնում ոչ միայն կենդանիները, այլև մարդիկ ու Աստված. «աղվեսը նստումա յուղուծուն լոխ օտում, խունգը տյուս օնում կրակեն օնում, էրում, դուդան բիդի կըլխիյեր անում, թա Աստված էս էլ քու մատաղըտ» (ՀԺՀ, հ. 7 225): Ինչպես տեսնում ենք, աղվեսի խաբեբայությունների շղթան այնքան ամուր ու լաբիրինթային է, որ նույնիսկ Աստված է մոլորվում, այսօրինակ դիպաշարերը խրթին ու անհասկանալի են փոքրերի համար. կամ ամուսնական արարողությունը, որը ևս տարիքային ցածր շեմ ունեցող երեխաների հետաքրքրությունների շրջանակից դուրս է: Սակայն դիտարկել աղվեսին միայն որպես տրիքստեր՝ ճիշտ չէր լինի, քանի որ հայ ժողովրդական բանահյուսության մեջ աղվեսը չարի և բարու հակադրամիասնություն է: Որոշ հեքիաթներում աղվեսը հրաշագործ օգնական է, փորձությունների հաղթահարման իմաստուն խորհրդատու: Օրինակ՝ «Աղվեսը» հեքիաթում այն ոչ միայն բարի ու սրտացավ խորհրդատու է, այլև փրկիչ: Հեքիաթի ողջ ընթացքում աղվեսը թագավորազնի համար կատարում է օգնականի դեր, իսկ հեքիաթի վերջում ծուղակի մեջ հայտնված արքայորդու փրկությունը վստահվում է հենց աղվեսին (ՀԺՀ, հ. 5 72): Վերոնշյալ հեքիաթը նույնպես պատկանում է առավել հասուն տարիքային շեմ ունեցողներին, քանի որ հեքիաթի ողջ ընթացքում փորձությունների բարդ ուղին լարված է պահում ունկնդրին, իսկ երեխաների համար այդպիսի գերլարումները անբնական են թվում: Ժողովրդական հավատալիքներում ևս աղվեսի շուրջ որոշակի ծիսահմայական առասպելների մնացուկներ են պահպանվել: Օրինակ՝ Վարանդայում ճանապարհին աղվեսին հանդիպելը հաջողության նշան էր համարվում (Լալայան 270): Սակայն պետք է պնդել, որ բանագիտական ողջ տիրույթում միայն կենդանապատում հեքիաթներում է լիովին բացահայտվում աղվեսի կերպարի դրական ու բացասական բոլոր կողմերը. «Աղվեսի կերպարն առավել ցայտուն է

դրսևորվում կենդանապատում հեքիաթներում: Այստեղ աղվեսն աչքի է ընկնում բացառիկ, կարելի է ասել՝ անսանձ խորամանկությամբ և հնարագիտությամբ» (Костюхин 39-44): Սակայն միշտ չէ, որ աղվեսը հաղթած է դուրս գալիս, երբեմն առավել խեղճ ու համեստ թվացող կենդանիները կարողանում են իրավիճակային ճիշտ լուծումներ գտնել ու աղվեսի հախից գալ: Կարծում ենք, որ այսօրինակ հեքիաթներն իրենց բովանդակությամբ ու կառուցվածքով նախատեսված են մանկական լսարանի՝ մասնավորապես 6–7–ից մինչև 10-11 տարեկան երեխաների համար, որոնք կրտսեր դպրոցական տարիքային շրջաբաժանի մեջ են ընդգրկվում, և քանի որ այս տարիքի երեխաների աշխարհայացքը նոր է ձևավորվում, ապա անչափ կարևորվում է հեքիաթի ուսուցողական ու բարոյախրատական դերը երեխաների կյանքում: Հենց այդպիսին է «Վըրցակեն շեն քցիլը» հեքիաթը: Հեքիաթի սյուժեն հետևյալն է՝ շունն ու աքլորը, հեռանալով իրենց տիրոջից, որոշում են ուրիշ վայրում գյուղ կառուցել և այնտեղ խաղաղ ապրել: Ճանապարհին մութն ընկնում է, և նրանք ստիպված որոշում են գիշերել անտառում: Գիշերվա կեսին աղվեսն աքլորի ձայնը լսելուն պես ուրախանում է՝ մտածելով, որ կեր ունի: Աղվեսը աքլորին առաջարկում է գիշերել իր մոտ, սակայն աքլորը մերժում է՝ ասելով, որ իր ընկերն էլ պիտի համաձայնի: Աղվեսը կարծում է, որ աքլորի ընկերը հավ պիտի լինի, և ագահաբար մոտենում է թփին. այդ պահին շունը հարձակվում է, և ձախողված աղվեսը, լեղապատառ փախչելով, գոռում է. «Ըստեղեք վեր տուք շեն քըցիք, վեշ մինըն էտ շենումը կենալ չի» (ՀԺՀ, h.7, 219): Այս հեքիաթը միջազգային ATU 62 թվահամարի հեքիաթ է, որն ունի 9 տարբերակ, որից 3 –ը՝ «Վըրցակեն շեն քցիլը», «Վերցակ նան շոնը» (Գրիգորյան-Սպանդարյան 477), «Ըստեղ շեն չի տեռնալ» (ՆԱՖ 69-70) արցախյան տարբերակներ են: Վերոնշյալ 3 տարբերակներում էլ աղվեսը լեղապատառ փախչում է, այդպիսով տեսնում ենք պարտված ու ծաղրի մատնված աղվեսին՝ ի տարբերություն այլ հեքիաթների, որտեղ տրիքստեր աղվեսը միշտ հաղթում ու խաբեությամբ հասնում է իր նենգ նպատակներին՝ անտեսելով ու ոտնահարելով ուրիշների իրավունքը: Նմանատիպ մեկ այլ հեքիաթում ՝ «Ճօրուն պիճը մին տեղ չինիլ», ջորին, հասկանալով արջի ու աղվեսի՝ իրեն ուտելու մտադրությունը, կարողանում է ճիշտ կողմնորոշվել և իրենից ֆիզիկապես ուժեղ այդ երկու գիշատիչներին պատժել: Երբ հարցնում են ջորու տարիքը, ջորին ասում է, որ հայրն իր ծնվելու օրը պայտի տակ գրել է տարիքը, թող մոտենան ու կարդան: Աղվեսը պատճառաբանում է, որ կարդալ չգիտի, իսկ արջի մոտենալուն պես ջորին հարվածում է, աղվեսը, տեսնելով գլխին գալիքը, լեղապատառ փախչելով՝ ասում է. «Էն սարեն կըլխեն իմ հարա թաղած, քիանամում կերեզմանը օրհնեմ, վեր ինձ կըրթիցրալ չի, թա չէ՝ ես էլ արչին օրը կընգիմ»: Այս հեքիաթը միջազգային ATU 80 A թվահամարի ներքո է, և հայ հեքիաթային ժառանգության մեջ ունի 9 տարբերակ: Այսօրինակ հեքիաթները վկայում են երեխաների միջավայրում դրանց ունեցած լուրջ ներգործությունը՝ երեխաներին սովորեցնելով հնարամտություն և անելանելի թվացող իրավիճակներում ճկուն մտքի միջոցով հաղթանակի հասնելու կամք: Երեխաների հոգեբանական ճիշտ մոդելի կառուցման գործում հեքիաթների ունեցած ներգործությունն աներկբա է և ընդհանրական՝ աշխարհի տարբեր ժողովուրդների մոտ (Barbara, Wheatley 70): Ժամանակի ընթացքում ժողովրդական հեքիաթները նրբանկատորեն ներառում են բնավորության այնպիսի գծեր ինչպիսիք են՝ վստահությունը, խիզախությունը, հոգատարությունը, հնարամտությունը, վճռականությունը և համբերատարությունը: Ինչպես տեսնում ենք, կենդանապատում հեքիաթներում ֆիզիկապես թույլ կենդանիների հաղթանակն առավել ուժեղների նկատմամբ երեխաներին գրավում ու ոգևորում է: Ժողովուրդը նմանատիպ հեքիաթներով երեխաների մեջ սերմանում է չարի նկատմամբ ատելություն, անհանդուրժողականություն ու երգիծանքի ողջ ուժով ծաղրի ենթարկում նրանց: Նմանատիպ հեքիաթներում հաղթելու գրավականը ոչ թե ուժն է, այլ խելքը, ուշիմությունը և հնարամտությունը: Միջազգային ATU 51 թվահամարին պատկանող

«Առյուծին բաժինը» հեքիաթը, որի 3 տարբերակներից 2-ը ՝ «Կյուլին աշկերը» (Գրիգորյան-Սպանդարյան 323-324) և «Օղտեն բոյը» (Առաքելյան, Ղահրամանյան 82) Արցախից գրառված հեքիաթներ են: Այսօրինակ հեքիաթների միջոցով երեխաները մանկաշխարհ են տեղափոխում կենդանական աշխարհում իշխող ճկունությունն ու հնարամտությունը: Բացի աղվեսի կերպարից՝ կենդանական հեքիաթներում բավականին լուրջ դեր ունի շունը: Հայ ժողովրդական պատկերացումներում շանը միշտ վերագրվել է հավատարմության, ազնվության, երբեմն նաև՝ գերբնական հատկանիշներ. «Մոգական ուժի շնորհիվ շունը հմայական, չարխափան ու բարեբեր զանազան գործառույթներ է ստացել, որոնք վերաբերում են նաև նրա տարբեր մասերին՝ մազերին, ոսկորներին, արյանը, նույնիսկ՝ անվանն ու ձայնին» (Իսրայելյան 469): Շան և գայլի հակադրությունը խորհրդանշում է ժուժկալության և հավատարմության հակադրությունը որկրամոլությանն ու դավաճանությանը: Հայ ժողովրդական հեքիաթների 7-րդ հատորում ընդգրկված «Շոնն նան կյուլը» հեքիաթում շունը, երկար ժամանակ սոված մնալով, գայլի հետ պայմանավորվում է մտնել գոմ և հոշոտել գառներին, սակայն, տիրոջ կողմից ստանալով իր բաժինը, դրժում է գայլի հետ կապած ուխտը՝ ասելով. «Կորի, ղրաղ քաշվի, թա չէ քեզ մուրթըհան կանեմ» (ՀԺՀ, հ.7 214): Շան և գայլի հակադրությունը խորհրդանշում է ժուժկալության և հավատարմության հակադրությունը որկրամոլությանն ու դավաճանությանը: Հայ ժողովրդական հեքիաթներում, մասնավորապես՝ արցախյան հեքիաթներում, գայլը բռնի ուժի մարմնավորում է: Երեխաները գայլի կերպարը դիտում են որպես չարի մարմնացում: Սակայն որոշ հավատալիքներում նկատվում են գայլի պաշտամունքի դրսևորումներ. «Ժողովուրդը զանազան պատմություններ է հյուսել գայլի մարմնի մասերի շուրջը՝ հմայական ուժով օժտելով դրանցից յուրաքանչյուրին» (Սահակյան 459): Գայլի պաշտամունքային ձևերին հանդիպում ենք նաև այլ ժողովուրդների մոտ: Օրինակ՝ աբխազները հպումը գայլի մորթուն համարում էին հաջողության գրավական ամբողջ օրվա համար, (Чурсин 136) կամ գայլի ատամը կրում էին իրենց վրա որպես թալիսման (Чурсин 32): Այսօրինակ հեքիաթներում, ինչպես տեսնում ենք, շեշտը դրված է ճիշտ դաստիարակության, բարոյականության, արդար ապրելաձևի վրա: Մանուկների՝ նոր ձևավորվող աշխարհայացքում մարդն ու բնությունը շաղկապված են իրար, և շրջակա միջավայրի յուրաքանչյուր բացահայտում հետաքրքիր նորույթ է նրանց համար և, որ ամենակարևորն է, գլխավոր գործառույթն ուղղված է նոր ձևավորվող աշխարհայացքի անաղարտությանը: Վերոնշյալ հեքիաթների լայն տարածվածությունը արցախյան կենսատարածքում վկայում է արցախցու անհանդուրժողականությունը կեղծիքի, ստի ու չարի նկատմամաբ: Այս բարոյական հատկանիշների ձևավորմանը նպաստել են նաև երկրի աշխարհագրական դիրքն ու բնակլիմայական պայմանները: Լեռնցուն բնորոշ ազվությունն ու հաստակողությունը առկա են այս հեքիաթներից յուրաքանչյուրի ենթատեքստում, ինչն էլ ավելի ակնառու է դարձնում արցախցու բարոյական արժեհամակարգի կայունությունը:

Պատահական չէ, որ հեքիաթներում կենդանիների դերը կարևոր է, դրա ապացույցը բազմաթիվ հոգեթերապևտիկ հեքիաթներն են, որոնք, ստեղծվելով հոգեբանների կողմից, նպատակ են հետապնդում ծնողին, մոտ հարազատին կորցրած կամ որևէ այլ հոգեբանական ծանր իրավիճակում հայտնված երեխային կենդանու օգնությամբ մեղմել ցավը: Այդպիսի հետազոտություններից է Ռազիդա Տկաչի «Մանկական խնդիրների հեքիաթաթերապիա» գիրքը, որտեղ առավել ուշագրավ է «Կորուստների հեքիաթաթերապիա» բաժինը, քանի որ երեխաների ծանր ապրումները հաղթահարվում են տարբեր կենդանիների օգնությամբ՝ մի դեպքում եղնիկ, մյուս դեպքում գորտ [Տկաչ 104]: Այս հեքիաթները ևս տարիքային սահմանափակում ունեն, նախատեսված են մինչև 10 տարեկան երեխաների համար: Ինչը ևս մեկ անգամ փաստում է տարիքային առանձնահատկությունների կարևորությունը հեքիաթների ընկալման հարցում:

Բանահյուսական որոշ ժանրեր խիստ փոխկապակցված են: Ժողովրդական մտածողության մեջ հայտնի որոշ երևույթներ կարող են արտահայտվել և՛ առած-ասացվածքով, և՛ հեքիաթով, և՛ օրորոցայինով: Արցախում տարածված «ագռավեն ճոտը ուրան մօրը հետե ամենաղաշանգըն ա» ասացվածքի տրամանությամբ է ստեղծված «Որսորդն ու կաքավը» հեքիաթը: Կաքավը խնդրում է որսորդին, որ իր ձագին չսպանի, որսորդը համաձայնվում է՝ հարցնելով, թե ինչպեսի տեսք ունի ձագուկը, կաքավը գովում է, թե ամենաանախշունն ու ամենագեղեցիկն է: Սակայն երեկոյան տեսնելով որսորդին՝ նեղացած ասում է, թե ինչու չպահեց իր խոստումը՝ սպանելով ձագուկին: Որսորդը զարմացած պատասխանում է. «Ես քու ճոտետ նի չում եկալ, էս ղուշը եշի տես, քու ասած նախշունը չի, մոխռանգյա» (ՀԺՀ, հ., 6, 455): Այսպիսով՝ երեխաների համար բացահայտվում է այն պարզ ճշմարտությունը, որ մայրական սերն անսահման է[1], այս առումով հայ դասական գրականության մեջ և յուրօրինակ. նույնիսկ ամենատգեղ ձագուկն իր ծնողի համար վերերկրային գեղեցկություն ունի: Ընդհանուր բանահյուսության մեջ բավականին դժվար է գտնել տիպիկ մանկական հեքիաթներ, քանի որ բանահավաքների կողմից երբեք չի առանձնացվել այս տեսակը. «ի սկզբանե ժողովրդական հեքիաթն ամենևին էլ նախատեսված չի եղել մանուկ ունկնդրի կամ ընթերցողի համար» (Ջիվանյան 35): Սակայն մի շարք բնութագրիչ հատկանիշներ հուշում են հեքիաթի մանկական լինելու մասին, դրանք են՝ երկխոսությունները, որոնք հիմք են հանդիսանում գործողությունների հետագա զարգացման համար, կրկնությունները, երգային հատվածները, հանգավորումը, մշտապես ընթացող պայքարը թե՛ վայրի կենդանիների և թե՛ ընտանի կենդանիների միջև: Սակայն այս հանապազօրյա գոյության պայքարը բացակայում է ընտանի կենդանիների մեջ՝ դրանով ապացուցելով, որ արտաքին մարտահրավերները հաղթահարվում են միասնականությամբ և ընկերասիրությամբ, այդպիսով երեխաների մեջ սերմանելով ամուր կամք, հավատարմություն և նվիրվածություն:

Մանկական հեքիաթներ այսօր չեն ստեղծվում, եղածներն էլ սահմանափակ կիրառություն ունեն՝ պայմանավորված հարափոխ աշխարհի սրընթաց զարգացման հետ: Ինչպես նկատում է լեզվաբան Արմեն Սարգսյանը. «Հեքիաթները, կապված հասարակական և տնտեսական պայմանների փոփոխության հետ, զարգացման հեռանկարներ չունեն և աստիճանաբար մոռացության են մատնվում» (Սարգսյան 18): Սակայն պետք է խիստ կարևորել հեքիաթների արժեքայնությունը երեխաների կյանքում և փորձել ամեն գնով պահպանել դրանց գործածությունը, քանի որ հեքիաթները զարգացնում են ոչ միայն կարդալու, գրելու, վերապատմելու հմտությունները, այլև վաղ մանկությունից սեր, հարգանք ու նվիրվածություն են առաջացնում երեխաների մեջ մարդկանց ու արժեքների նկատմամբ:

Եզրակացություններ

Ուսումնասիրելով բանագիտական տիրույթում մանկական հեքիաթների շուրջ եղած տեսակետները՝ եկել ենք այն համոզման, որ երեխաները չեն կարող ինքնուրույն ստեղծել հեքիաթներ: Դրանք ստեղծվել են մեծահասակների կողմից, սակայն, ժամանակի ընթացքում կորցնելով իրենց հետաքրքրությունը, անցել են փոքրերի կենսատարածք. փաստորեն, երեխաները ոչ թե հեղինակներն են, այլ կրողները:

Քննության ենթարկելով Արցախի մանկական հեքիաթների բովանդակային ու կառուցվածքային առանձնահատկությունները ՝ գտնում ենք, որ երեխաներին առավել հոգեհարազատ են կենդանապատում հեքիաթները՝ միաժամանակ չժխտելով հրաշապատում, իրապատում ու կենցաղային հեքիաթների դերը երեխաների

[1] Այս առումով հայ դասական գրականության մեջ խիստ բնորոշ է Հովհ. Թումանյանի «Մայրը» պատմվածքը:

կյանքում, սակայն կենդանապատում հեքիաթները, ունենալով առնչակցական լուրջ կապեր առակների հետ, երեխաների համար հետաքրքրություն են առաջացնում:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Գրիգորյան-Սպանդարյան, Մարգարիտ. *Լեռնային Ղարաբաղի բանահյուսությունը.* Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1970, էջ 347:
2. Առաքելյան, Միքայել, Ղահրամանյան, Ռոբերտ. *Նմուշներ Լեռնային Ղարաբաղի բանահյուսությունից.* Երևան, «Հայաստան» հրատ. , 1978, էջ 223:
3. Իսրայելյան, Աստղիկ, «Ավանդականը և արդիականը հայոց մշակույթում». *Շունը բարեբեր հմայությունում,* Հայ ժողովրդական մշակույթ 16, Երևան, 2014, էջ 469:
4. Լալայան, Երվանդ. *Վարանդա.* Բ գիրք, Թիֆլիս, Ազգագրական հանդես, 1897, էջ 244:
5. Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. հ. 15, Երևան ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ, 1983, էջ 192:
6. Հայ ժողովրդական հեքիաթներ 5. Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ. , 1966, էջ 778:
7. Հայ ժողովրդական հեքիաթներ 6. Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ. , 1973, էջ 759:
8. Հայ ժողովրդական հեքիաթներ 7. Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ. , 1979, էջ 767:
9. Հայրապետյան Թամար. «Կարմիր կովի մոտիվը հայոց հրաշապատում հեքիաթներում». *Պատմաբանասիրական հանդես*, Երևան, «Գիտություն» հրատ. , 2010, էջ 228-241:
10. Հարությունյան, Լևոն. *Նմուշներ Լեռնային Ղարաբաղի բանահյուսության.* Երևան, 1991, էջ 400:
11. Հարությունյան, Սարգիս. *Բանագիտական ակնարկներ*. Երևան, «Գիտություն »հրատ, 2010, էջ 262:
12. Ջիվանյան, Ալվարդ. *Երկնքից ընկավ երեք խնձոր, հրաշապատում հեքիաթը որպես արքիտեքստ.* Երևան, «Զանգակ» հրատ., 2008, էջ 86:
13. Սահակյան Լիլիթ. Ավանդականը և արդիականը հայոց մշակույթում // *Գալը հին հավատալիքներում և ծեսերում*. Հայ ժողովրդական մշակույթ 16, Երևան, 2014, էջ 469:
14. Սարգսյան, Արմեն. *Արցախի բանահյուսությունը.* Երևան, «Էդիթ Պրինտ» հրատ., 2015, էջ 748:
15. Տկաչ, Ռազիդա. *Մանկական խնդիրների հեքիաթաթերապիա*. Մոսկվա, «Խոսք» հրատ. , 2008, էջ 118:
16. Виноградов, Георгий. *Детский фольклор и быт.* Иркутск, Национальная электронная библиотека, 1925, стр. 83.
17. Зухба, Сергей. *Абхазская народная сказка*. Тибилиси, Мецниереба, 1970, стр. 255.
18. Капица, Ольга. *Детский фольклор*. Ленинград, Прибой, 1928, стр. 224.
19. Костюхин, Евгений. *Типы и формы животного эпоса*. Москва, Наука, 1987, стр. 271.
20. Литвин, Эсфирь. *К вопросу о детском фольклоре*. Москва, ГПИБ, 1958, стр. 102.
21. Мельников, Михаил, *Русский детский фольклор,* Москва, Просвещение, 1987, стр. 239.
22. Никофоров, Александр. *Народная детская сказка драматического жанра.* Сб. «Сказочная комиссия в 1927г.», Ленинград, 1928, стр. 63.

23. Радин, Пол, *Трикстер, Исследование мифов североамериканских индейцев с комментариями К. Г. Юнга и К. К. Кереньи*, Евразия, 1999, стр. 286.

24. Чурсин, Григорий. *Материалы по этнографии Абхазии*. Сухуми, Абхазское государственное издательство, 1959, стр. 265.

25. Чурсин, Григорий. *Амулеты и талисманы кавказских народов.* Ассоциация Северо- Кавказских горских краеведческих организаций, 1929, стр. 46.

26. Wheatley, Barbara C., Ed., 2020, Empowering Children's liters literature for Str e for Stressful Times. Virginia English Journal, vol. 70 (2).

WORK CITED

1. Arakelyan Mikael, Ghahramanyan Robert, Nmushner Lernayin Karabakhi banahyusutyunic, [Samples of Nagorno-Karabakh Folklore],Yerevan, Hayastan hrat., 1978, 223 ej (in Armenian)

2. Chursin Grigoriy, Amulety i talismany kavkazskikh narodov, [Amulets and Charms of the Peoples of the Caucasus], Assotsiatsiya Severo-Kavkazskikh gorskikh kraevedcheskikh organizatsiy, 1929, 46 s. (in Russian)

3. Chursin Grigoriy, Materialy po etnografii Abkhazii, [Materials on the Ethnography of Abkhazia], Sukhum, Abkhazskoe gosudarstvennoe izdatel'stvo, 1959, 265 s. (in Russian)

4. Grigoryan-Spandaryan Margarit, Lernayin Karabakhi banahyusutyun [Folklore of Nagorno-Karabakh], Yerevan, HSSH GA hrat., 1970, 347 ej.(in Armenian)

5. Harutyunyan Levon, Nmushner Lernayin Karabakhi banahyusutyunic, [Samples of Nagorno-Karabakh Folklore], Yerevan, 1991, 400 ej. (in Armenian)

6. Harutyunyan Sarkis, Banagitakan aknarkner, [Folkloristic Notes], Yerevan, Gitutyun hrat., 2010, 262 ej. (in Armenian)

7. Hay azgagrutyun yev banahyusutyun, [Armenian Ethnography and Folklore], hator 15, Yerevan, HSSR GA hrat., 1983, 192 ej. (in Armenian)

8. Hay zhoghovrdakan heqyatner, [Armenian Folk Tales], hator 5, Yerevan, HSSR GA hrat., 1966, 778 ej.(in Armenian)

9. Hay zhoghovrdakan heqyatner, [Armenian Folk Tales], hator 6, Yerevan, HSSR GA hrat., 1973, 759 ej.(in Armenian)

10. Hay zhoghovrdakan heqyatner, Armenian Folk Tales), hator 7, Yerevan, HSSR GA hrat., 1979, 767 ej. (in Armenian)

11. Hayrapetyan Tamar, Karmir kovi motivy hayots hrashapatum heqyatnerum, [The Motif of the Red Cow in Armenian FairyTales], Patmabanasirakan Handes, Yerevan, Gitutyun hrat., 2010, ej. 228-241(in Armenian)

12. Israyelyan Astghik, Avandakany yev ardiakany hayots mshakuytum, [The Traditional and the Modern in Armenian Culture] // Shuny bareber hmayutyunum, [The Dog in Fertility Charms], Hay zhoghovrdakan mshakuytum, hator 16, Yerevan, 2014, 469 ej. (in Armenian)

13. Jivanyan Alvard, Yerknqic ynkav yerek khndzor, hrashapatum heqyaty vorpes arqiteqst, [Three Apples Fell from Heaven: The Fairy Tale as Archetext], Yerevan, Zangak, 2008, 86 ej. (in Armenian)

14. Kapitsa, Olga, Detskiy folklore, [Children's Folklore], Leningrad, Priboy, 1928, 224 s. (In Russian)

15. Kostyukhin Evgeniy, Tipy i formy zhivotnogo eposa, [Types and Forms of Animal Epic], Moskva, Nauka, 1987, 271 s. (in Russian)

16. Lalayan Yervand, Varanda, B girq, Tiflis, Azgagrakan Handes, 1897, 244 ej. (in Armenian)

17. Litvin Esfir, K voprosu o detskom folklore, [On the Issue of Children's Folklore], Moskva, GPIB, 1958, 102 s. (in Russian)
18. Melnikov, Mikhail, Russkiy detskiy folklore,[Russian Children's Folklore.], Moskva, Prosveshchenie, 1987, 239 s. (in Russian)
19. Nikoforov Aleksandr, Narodnaya detskaya skazka dramaticheskogo zhanra, [The Folk Children's Tale of the Dramatic Genre], sb. "Skazochnaya komissiya v 1927 g.", Leningrad, 1928, 63 s. (in Russian)
20. Radin Pol, Trikster, Issledovanie mifov severoamerikanskikh indeytsev s komentariami, [The Trickster: A Study of North American Myths of Indians with the comments of K. G. Yunga i K. K. Kerenyi, Evraziya], 1999, 286 s (In USA)
21. Sahakyan Lilit, Avandakany yev ardiakany hayots mshakuytum, [The Traditional and the Modern in Armenian Culture] // Galy hin havataliqnerum yev tseserum, [The Rooster in Ancient Beliefs and Rituals]. // Hay zhoghovrdakan mshakuyt, hator 16, Yerevan, 2014, 469 ej. (in Armenian)
22. Sargsyan Armen, Artsakhi banahusutyun, [The Folklore of Artsak], Yerevan, Edit Print, 2015, 748 ej. (in Armenian)
23. Tkach, Razida, Mankakan khndirneri heqyataterapia, [Fairy-Tale Therapy for Children's Problems], Moskva, Khosk hrat., 2008, 118 ej. (in Russian)
24. Vinogradov Georgiy, Detskiy folklor i byt, [Children's Folklore and Everyday Life], Irkutsk, Natsionalnaya elektronaya biblioteka, 1925, 83 s. (in Russian)
25. Zukhba, Sergey, Abkhazskaya narodnaya skazka, [Abkhaz Folk Tale], Tbilisi, Metsniereba, 1970, 255 s. (in Abkhasian)

CHILDREN FOLKTALES OF ARTSAKH

MELINE PETROSYAN
National Academy of Sciences of the Republic of Armenia,
Institute of Archaeology and Ethnography,
Department of Folklore and Textology, Senior Laboratory Assistant,
Artashat, the Republic of Armenia

The aim of the article is to study and analyze existing perspectives within Russian folklore studies and, based on them, to define the children's folktales of Artsakh as a part of the Armenian folklore tradition.

It seeks to identify their thematic and structural features and to clarify the boundaries of children's folktales, recognizing animal tales as a part of children's folklore.

The classification of Artsakh animal tales is based on children's age-specific characteristics, dividing them into two groups: older children (ages 12–16) and middle-aged children (ages 6–11).

The article applies analytical, comparative, and contrastive methods.

The study revealed that, similar to other genres of folklore, the fairy tale has largely lost its function in the everyday life of contemporary society. Nevertheless, its adaptations continue to circulate through digital media, television, and audiobooks, exerting a beneficial influence not only on children's behavioral patterns but also on the formation of their worldview and the development of free and uninhibited self-expression. In particular, animal tales represent a significant component of children's cultural experience, the pedagogical value of which contributes to the broader objective of fostering a healthy society.

The study of animal tales from Artsakh gains particular importance not only in preserving cultural identity but also in shaping national consciousness - especially in the process of strengthening the value-based connection between generations.

Keywords: *Artsakh, children's folktale, young audience, animal tale, folklore, folklorist, tale.*

ДЕТСКИЕ СКАЗКИ АРЦАХА

МЕЛИНЕ ПЕТРОСЯН
старший лаборант отдела фольклора и текстологии
Института археологии и этнографии Национальной Академии наук РА,
г. Арташат, Республика Армения

Цель статьи — изучить и проанализировать существующие взгляды в рамках российской фольклористики и, опираясь на них, определить детские сказки Арцаха как часть армянской фольклорной традиции.

Статья направлена на выявление их тематических и структурных особенностей, а также на уточнение границ детских сказок, признав при этом сказки о животныхчастью детского фольклора.

Классификация сказок о животных Арцаха основана на возрастных особенностях детей с разделением их их на две группы: старший возраст (12–16 лет) и средний возраст (6–11 лет).

В исследовании были применены аналитический, сравнительный и сопоставительный методы.

В ходе исследования мы пришли к выводу о том, что, как и многие другие фольклорные формы, сказка перестала играть значительную роль в современной повседневной жизни. Однако определённые адаптации сказки продолжают распространяться через интернет, телевидение и аудиокниги. Это оказывает положительное влияние не только на поведение детей, но и на здоровое формирование их мировоззрения.

Это положительно влияет не только на поведенческие проявления детей, но и на правильное формирование их мировоззрения, но и на их свободное и раскрепощённое самовыражение. Таким образом, сказки о животных являются одной из важнейших составляющих жизни детей, использование которых явно способствует формированию здорового общества.

Изучение сказок о животных арцахского фольклора приобретает особую важность не только для сохранения культурной идентичности, но и для формирования национального самосознания, особенно в процессе укрепления ценностной связи между поколениями.

Ключевые слова: *Арцах, детская сказка, детская аудитория, сказка о животных, фольклор, фольклорист, сказка.*

ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, ORIENTAL STUDIES, ВОСТОКОВЕДЕНИЕ

ՔՐԴԱԼԵԶՈՒ ՄԱՍՈՒԼԻ ԱՆԴՐԱԴԱՐՁԸ ԱՐՑԱԽՅԱՆ ԵՐՐՈՐԴ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ (2020-2023թթ.) (Kurdistan24, Rûdaw) *

ՀՏԴ 070:93/94 DOI: 10.52063/25792652-2025.2.25-196

ՍԱԹԵՆԻԿ ԹԱՐՎԵՐԴՅԱՆ
Երևանի պետական համալսարանի արևելագիտության ֆակուլտետի իրանագիտության ամբիոնի հայցորդ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
tarverdiansatenik@gmail.com
ORCID: 0009-0007-9608-2483

Սույն հոդվածի նպատակն է ուսումնասիրել Արցախյան երրորդ պատերազմի և դրան հաջորդած իրադարձությունների վերաբերյալ քրդալեզու մամուլում հրապարակված հոդվածները: Հոդվածում ներկայացված են քրդերենի հյուսիսային բարբառով՝ կուրմանջիով, հրապարակված հոդվածների մշտադիտարկման արդյունքները:

Նպատակն իրականացնելու համար խնդիր է դրվել ուսումնասիրելու Իրաքյան Քրդստանի հիմնական լրատվական կայքերում (Kurdistan24, Rûdaw) հրապարակված հոդվածների բովանդակությունը, հոդվածագիրների եզրակացությունները՝ հաշվի առնելով այս կայքերի բարզանիական և թալաբանիական ուղղվածությունը: Խնդիրներից մեկն է նաև ուսումնասիրել, թե որքանով են հոդվածագիրները հիշատակել «Կարմիր Քրդստանի» մասին՝ հաշվի առնելով դրա՝ Արցախի տարածքում լինելու հանգամանքը:

Աշխատանքը հիմնված է բովանդակության որակական, խոսույթի քննական, իմաստաբանական վերլուծության և համեմատական մեթոդների վրա:

Այս աշխատանքի արդիականությունը ապահովվում է այն փաստով, որ քրդական մեդիան արձագանքել է Արցախում տեղի ունեցող պատերազմական գործողություններին և ակտիվորեն հրապարակումներ կատարել, իսկ այս հոդվածը հայկական գիտական դաշտում այդ հրապարակումների ուսումնասիրությունն է:

Ուսումնասիրությունը կատարելով՝ եզրահանգել ենք, որ քրդական հանրությունը շարունակում է հետաքրքրվել Արցախի տարածքում հայ-ադրբեջանական բախումներով, Թուրքիայի ներգրավվածությամբ, հարցի նկատմամբ միջազգային հանրության վերաբերմունքով և որոշակի կարծիք փոխանցել մեդիայի հրապարակումների մակարդակով, ինչպես նաև այդ թեմայի շուրջ տեղեկատվություն ապահովել քրդական հանրության համար: Որոշ հոդվածներում Արցախի տարածքում Սովետական Միության ժամանակաշրջանում գոյություն ունեցող, այսպես կոչված, «Կարմիր Քրդստանին» անդրադառնալով, հակիրճ ներկայացնելով՝ նրանք ցույց են

* Հոդվածը ներկայացվել է 12.05.2025թ., գրախոսվել՝ 04.08.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.09.2025թ.:

տալիս, որ, թեպետ պատմության մեջ կարճ կյանք ունեցող քրդական «ինքնավարության» (1923-1929), այն գոյություն է ունեցել և շարունակում է «կենդանի մնալ» ժամանակակից քրդերի հասարակական և քաղաքական խոսույթում:

Հիմնաբառեր՝ *քրդալեզու լրատվական կայքեր, Արցախյան երրորդ պատերազմ, Լեռնային Ղարաբաղ, «Կարմիր Քրդստան», սիրիացի զինյալներ, թուրքական ներգրավվածություն, ադրբեջանական հարձակում, հակամարտություն, ռազմական գործողություններ:*

Նախաբան

Քրդալեզու մամուլում Արցախյան երրորդ պատերազմի վերաբերյալ տասնյակ հոդվածներ կան: Անկասկած, կախված լրատվական կայքի որոշակի կողմնորոշումից, հոդվածագրի ներկայացրած նյութը ևս ունենում է տարբերվող դիրքորոշում: Այս հոդվածում ներկայացված են Kurdistan24, Rûdaw լրատվական կայքերի՝ անգլերենով և կուրմանջիով հրապարակված հոդվածների մշտադիտարկման արդյունքները Արցախյան երրորդ պատերազմի (27. 09. 2020 – 09/10. 11. 2020), 2022թ. դեկտեմբերի 12-ին Ադրբեջանի կողմից Արցախի շրջափակման, դրան հաջորդած իրադարձությունների և 2023թ. սեպտեմբերի 19-ին Ադրբեջանական Հանրապետության կողմից Արցախի Հանրապետության դեմ լայնամասշտաբ հարձակման մասին: Թեև 2020թ. Արցախյան պատերազմից հետո արվել են դրա տարբեր ասպեկտներին նվիրված մեծ թվով ուսումնասիրություններ (Hovsepyan and Tonoyan, Davtyan, Miarka, Hecht, Lantzov, Gamaghelyan and Rumyantsev, Bivainis, Meibodi and Feizollahi, Petrosyan, Angelov, Dadparvar and Azizi), սակայն դրա համատեքստում կան նաև այնպիսի թեմաներ, որոնք չեն դարձել ուսումնասիրության առարկա: Այդօրինակ թեմաներից է այդ պատերազմի առնչությամբ քրդական մամուլի ուսումնասիրությունը, որին նվիրված է այս հոդվածը:

Գիտակցելով քրդալեզու մամուլի առատությունը՝ վերոնշյալ լրատվական կայքերը ընտրվել են Իրաքյան Քրդստանում՝ ըստ իրենց առաջատար լինելու հանգամանքի: Հաշվի առնելով Իրաքյան Քրդստանում Բարզանիների և Թալաբանիների ազդեցիկ քաղաքական դիրքը՝ այս հոդվածը շեշտը դրել է իրենց «ազդեցության» տակ գտնվող լրատվական կայքերի վրա, քանզի առանց քրդական այս ուժերի՝ հատկապես Բարզանիների թողտվության, Արցախյան երրորդ պատերազմի և դրան առնչվող իրադարձությունների վերաբերյալ հոդվածներ չէին հրապարակվի: Լրատվական երկու կայքերն էլ, ըստ որոշ շրջանառվող լուրերի, վերահսկվում և ֆինանսավորվում են Իրաքյան Քրդստանի տարածաշրջանային կառավարության ներկայացուցիչների՝ Բարզանիների և վերջիններիս՝ Քրդստանի դեմոկրատական կուսակցության կողմից, թեպետ դրանց մասին կայքերում նշված չէ, ինչպես օրինակ՝ Rûdaw[1] լրատվական կայքում նշված է դրա՝ անկախ լրատվական հաստատություն լինելու մասին: Դրանց գլխավոր շտաբները գտնվում են Էրբիլում և հրապարկում տարածաշրջանային և միջազգային լուրեր կուրմանջի, սորանի, անգլերեն, թուրքերեն, արաբերեն լեզուներով, իսկ Kurdistan24-ը[2]՝ նաև պարսկերեն: Ինչ վերաբերում է Թալաբանիների շահերը ներկայացնող PUKmedia կայքին, ապա այն ևս ուսումնասիրվել է, սակայն որևէ հոդված չի գտնվել Արցախյան երրորդ պատերազմիև դրան հաջորդող իրադարձությունների մասին:

[1] Համանուն ընկերությունը գործում է 2008թ. -ից, իսկ որպես լայն սոցիալական մեդիա կայք՝ 2013թ. -ից (“Rûdaw”):

[2] Ըստ որոշ աղբյուրների կայքը գործում է 2015թ. -ից, թեպետ դրա մասին կայքում նշված չէ (“Kurdistan24”):

Այս աշխատանքը հնարավորություն կտա ուսումնասիրողներին հասկանալու, թե որքան ուշադրություն է դարձվում Արցախյան հիմնախնդրին (2020-2023թթ. միջակայքի վերաբերյալ) քրդական քաղաքական որոշ շրջանակների կողմից: Պարզ է դառնում, որ վերջիններս հետաքրքրված են Արցախում կատարվող իրադարձություններով՝ հայ-ադրբեջանական ռազմական գործողությունների համատեքստում: Պետք է նաև անուշադրության չմատնել քրդալեզու հոդվածներում «Կարմիր Քրդստանի» վերաբերյալ հիշատակումները:

Մեր հոդվածը կունենա շարունակություն, քանզի այստեղ չեն ընդգրկվել քրդական լրատվական մի շարք կայքերի հոդվածների մշտադիտարկման արդյունքները, որոնք ևս պակաս կարևոր չեն, ուսումնասիրության ծավալուն լինելու պատճառով դրանք կներկայացվեն հաջորդ հոդվածներում:

Kurdistan24

Kurdistan24-ը մշտադիտարկման ենթարկելիս առաջին հոդվածը, որը հետաքրքրություն առաջացրեց, 2015թ. դեկտեմբերի 20-ին կուրմանջիով հրապարակված Ֆիդր Ալոյանի զոհվելու մասին հոդվածն էր, որում հոդվածագիրը գրում է. «Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև սահմանին ազերիների հարձակման հետևանքով զոհվել է Հայաստանի եզդի քուրդ: Ադրբեջանը կրակ է բացել Ղարաբաղի սահմանին Հայաստանի ուժերի վրա»: Հղում տալով «Ռյա Թազա» թերթի խմբագիր Մրազե Ջամալի ֆեյսբուքյան հայտարարությանը՝ նշված է, որ զոհվածը19-ամյա Ֆիդար Ալոյանն է (Kurdistan24, *Leşkerekî Kurd di êrîşa Azerbeycanê de hat kuştin*): Հետաքրքիր է, որ կայքում խոսք չկա Արցախյան (2016թ.) քառօրյա պատերազմի ժամանակ զոհված Քյարամ Սլոյանի մասին, որ գլխատվել էր Ադրբեջանական բանակի զինվորականների կողմից (Ստեփանյան):

Արցախյան 3-րդ պատերազմի վերաբերյալ առաջին հոդվածը կայքում հրապարակվել է 2020թ. սեպտեմբերի 28-ին՝ «Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև պատերազմը վնաս է հասցնում Թուրքիային» վերնագրով: Հոդվածագիրը գրում է, որ Ադրբեջանը ուշադրություն է հրավիրել Լեռնային Ղարաբաղի տարածքի վրա, որն ունի կառավարություն և ամուր կապեր Հայաստանի հետ, ինչպես նաև 90%-ով հայ բնակչություն: Հոդվածագիրը նշում է, որ Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև լարվածությունը եվրոպական շուկաներ էներգամատակարարման համար կարող է խնդիրներ առաջացնել: Վերջինս, նաև անդրադառնալով Թուրքիայի և Ադրբեջանի միջև էներգետիկ հարաբերությունների ընդլայնմանը, գրել է, որ դեպի Թուրքիա ադրբեջանական գազը տեղափոխող Բաքու-Թբիլիսի-Էրզրում գազատարը անցնում է Հայաստանի Տավուշի սահմանային մարզով, որտեղ տեղի են ունենում մարտեր (Kurdistan24, *Şerê navbera Ermenistan û Azerbaycan zirarê dide Tirkiyê*):

Վերոնշյալ հոդվածի հրապարակումից մոտ մեկ ժամ անց կայքը հրապարակեց («Ռյա Թազա» թերթից) Թեմուրե Խալիլի հետ հարցազրույցը: Ըստ որի՝ Ռուսաստանը փորձում է հանդարտեցնել այս պատերազմը, բայց անհրաժեշտության դեպքում նա կաջակցի հայերին: Խոսելով պատմության մասին՝ նա նշել է, որ Լեռնային Ղարաբաղը (Qerebaxa Çiya) հայկական հող է՝ ավելացնելով. «Սակայն երբ այն Լենինի ժամանակաշրջանում մտել է Ադրբեջանի կազմի մեջ՝ որպես ինքնավար տարածք, տարբերություն չկար, դա երկիր էր, որտեղ ապրում էինք մենք, Ադրբեջանն ու Հայաստանն էլ այդ երկրի մեջ էին: Բայց մեր այդ երկրի փլուզումից հետո հայերն ասացին, որ մեր այս հողը, որը ներառվել է Ադրբեջանի տարածքում, մենք կվերադարձնենք: Այնտեղ 95%-ով հայեր են, այսինքն՝ նրանք իրավունք ունեն իրենց հողն ունենալ առանց ադրբեջանցիների վերահսկողության: Հայերը դուրս բերեցին այն Ադրբեջանի կազմից, և այն հայերի ձեռքում է ավելի քան 20 տարի»: Ըստ Խալիլի՝ պատերազմը Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև չէ, այլ Ղարաբաղի և Ադրբեջանի, իսկ, քանի որ Ղարաբաղը հայկական երկու պետություններից մեկն է, Հայաստանը օգնում է իր ազգին, սակայն Թուրքիան հեռահար ծրագրեր ունի տարածաշրջան մտնելու, այն

իր վերահսկողության տակ վերցնելու: Խալիլը ավելացրել է, որ 100 տարի առաջ էլ նրանք ոչնչացրին հայերին, և պատերազմը շարունակվում է մինչ օրս (Kurdistan24, *Têmûrê Xelîl: Rûsya hewl dide şerê Ermenistan û Azerbaycanê rawestîne*):

Շուտով հրապարակվեց ՀՀ 4-րդ նախագահ[1] Արմեն Սարգսյանի՝ CYBERSEC-2020 համաժողովում ունեցած ելույթի բովանդակության վերաբերյալ հոդվածը: Հոդվածագիրը գրում է, որ Արմեն Սարգսյանը հայտնել է, որ պատերազմում Թուրքիան Ադրբեջանին աջակցում է F-16 կործանիչներով, ինքնաթիռներով, անօդաչու թռչող սարքերով, զինվորականներով: Հոդվածագիրը նշում է. «ՀՀ նախագահը ուշադրություն հրավիրեց Թուրքիայի կողմից իրականացված հայերի ցեղասպանության վրա»: Kurdistan24-ի տվյալ հոդվածագիրը հոդվածի վերջում եզրակացնում է. «Ղարաբաղը փաստացի գտնվում է Հայաստանի վերահսկողության տակ: Իրավականորեն այն պատկանում է Ադրբեջանին: Ահա թե ինչու, տասնամյակներ շարունակ Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև առկա է ռազմական և քաղաքական ճգնաժամ » (Kurdistan24, *Ermenîstan bo NATO*):

Ժամեր անց կայքում տեղադրվեց ՀՀ պատգամավոր Կնյազ Հասանովի[2]՝ Kurdistan24-ին տված հարցազրույցը: Վերջինս նշել էր, որ Թուրքիան աջակցում է Ադրբեջանին իր զինվորականներով և սիրիացի ընդդիմադիր զինյալներով: Պատգամավորը հայտնել է. «Բացի թուրք զինվորներից, Թուրքիան Աֆրինից Ադրբեջան է տեղափոխել մոտ 4000 սիրիացի ընդդիմադիր և իսլամիստ զինյալներ» (Kurdistan24, *Parlementerê Ermenistanê*):

2020 թվականի սեպտեմբերի 29-ի երեկոյան կայքը այս անգամ հրապարակեց Ռուստամ Բաքոյանի հարցազրույցը: Kurdistan24-ին տված իր հարցազրույցում Բաքոյանը[3] նշել է, որ Թուրքիայի զինվորները կռվում են Հայաստանի դեմ որպես Ադրբեջանի զինվորներ: Նա հայտնել էր, որ Ադրբեջանը ռմբակոծել է սահմանակից քաղաքները, բնակավայրերը, որի արդյունքում սպանվել են քաղաքացիական անձինք, իսկ Թուրքիան ահաբեկիչներ (ԴԱԵՇ-ից, սիրիական ընդդիմությունից) է Սիրիայից բերել Ադրբեջան: Նա նշել էր. «Հայաստանը գտնվում է իր սեփական հողի վրա: Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանի հողն է, Թուրքիայի հավակնությունները շատ հեռու են գնում» (Kurdistan24, *Rûstem Bakoyan*):

Թեպետ կայքի հոդվածագիրները փոձել են խուսափել թեմայի վերաբերյալ կողմնակալ մեկնաբանություններից, սակայն հարկ է նշել, որ հրապարակել են նաև հայտարարություններ, որոնք ունեն հստակ դիրքորոշում: Նման հոդվածներից է Ֆրանսիայի նախագահ Էմանուել Մակրոնի հայտարարությունը: Վերջինս հայտարարել էր, որ Թուրքիայի քաղաքականությունը տարածաշրջանում, Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև պատերազմում վտանգավոր է: Հոդվածում նշվել էր նաև, որ Թուրքիայի արտգործնախարարը հայտնել է, որ Ֆրանսիայի նախագահը չի ճանաչում Ադրբեջանի օկուպացված տարածքը, ինչը նշանակում է, որ նա աջակցում է օկուպացիային: Հոդվածագիրը գրել էր, որ, ըստ Մակրոնի, թուրք պաշտոնյաների հայտարարությունները ցույց են տալիս, որ նրանք պատերազմ են ուզում, և որ այս քաղաքականությունը վտանգավոր է տարածաշրջանի համար (Kurdistan24, *Macron*):

Կայքը ակտիվորեն հրապարակում էր հոդվածներ Արցախում տեղի ունեցող իրադարձությունների մասին: Սեպտեմբերի 30-ին հրապարակվեց Հայաստանի ՊՆ հայտարարությունը, ըստ որի Ադրբեջանը Ղարաբաղում ռազմական

[1] Հոդվածում առկա է ՀՀ երրորդ նախագահ Սերժ Սարգսյանի լուսանկարը, հավանաբար շփոթություն է եղել ՀՀ երրորդ և չորրորդ նախագահների լուսանկարների հետ կապված:

[2] ՀՀ ԱԺ պագամավոր, 2007 թվականից «Հայաստանի քրդական ազգային խորհուրդ» ՀԿ խորհրդի նախագահն է, խորհրդի «Զագրոս» հայերեն պաշտոնաթերթի գլխավոր խմբագիր (հասարակական կարգով) (Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողով, պաշտոնական կայք):

[3] ՀՀ ԱԺ պատգամավոր, 2007թ. «Շամս» հայ-եզդիական երիտասարդական շարժման համահիմնադիր, 2014թ.՝ նախագահ (Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողով, պաշտոնական կայք):

գործողությունների հրամանատարությունը հանձնել էր Թուրքիային, այդ թվում՝ անօդաչու թռչող սարքերի ու F-16 կործանիչների կառավարումը: Կայքը մեջբերել էր ՀՀ ՊՆ մամլո խոսնակի հայտարարությունը. «Մեր տեղեկությունների համաձայն՝ այդ ինքնաթիռները հրամաններ են ստանում Թուրքիայի արևելքում գտնվող Էրզրում-Կարս տարածաշրջանային հրամանատարական կենտրոնից» (Kurdistan24, *Ermenistan*):

Պատերազմի հենց առաջին օրերից կայքը սկսեց հրապարակել նաև սիրիացի զինյալներին Լեռնային Ղարաբաղ բերած Թուրքիայի միջամտության մասին: Հիմնականում հղում տալով Մարդու իրավունքների սիրիական մշտադիտարկման կենտրոնին՝ ժամանակ առ ժամանակ կայքը տեղադրեց հոդվածներ՝ զինյալների ԼՂ տեղափոխման, նրանց թվի, վիրավորների, սպանվածների և Թուրքիայի կողմից նմանատիպ գործողությունների կազմակերպման և այդ թեմայի նկատմամբ միջազգային հանրության արձագանքի մասին: Այս թեմայի շուրջ մեզ հանդիպած առաջին հոդվածը հրապարակվել է հոկտեմբերի 1-ին, որը հաղորդում էր սիրիացի ընդդիմադիր 62 զինյալի վիրավորվելու կամ անհետ կորչելու և 28 զինյալի սպանվելու մասին: Ըստ հոդվածի՝ նրանց մարմինները տեղափոխվել են Թուրքիա: Հոդվածը, հղում տալով ՄԻ Սիրիայի մշտադիտարկման կենտրոնին, գրում է, որ Թուրքիան 850 սիրիացի զինյալ է տեղափոխել Ղարաբաղի մոտակայք (Kurdistan24, *28 çekdarên Sûrî di şerê Qerebaxê de hatin kuştin*):

Ֆրանսիայի նախագահ Մակրոնի հայտարարության հոդվածի հրապարակումից ժամեր անց՝ Լեռնային Ղարաբաղ ուղարկված զինյալների մասին մեկ այլ հոդված հրապարկվեց, ըստ որի՝ Ֆրանսիայի նախագահը հայտնել էր, որ, իր ունեցած տեղեկություններով, Թուրքիան Սիրիայում կռված ջիհադիստական խմբավորումներ է ուղարկել ԼՂ-ի դեմ կռվելու: Հոդվածագիրը գրում է, որ Մակրոնը նաև մեղադրել է Թուրքիային Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև պատերազմ հրահրելու և Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ վարած քաղաքականության մեջ: Հոդվածում նշվում է նաև, որ Կրեմլի խոսնակ Դմիտրի Պեսկովը ևս հայտարարել էր, որ Սիրիայում կռվող զինյալներին գումարով ուղարկում են տարածաշրջան (Kurdistan24, *Macron*):

Kurdistan24-ը Արցախյան 3-րդ պատերազմի առաջին օրերին հրապարակում էր միջազգային մամուլում հրապարակվող հայտարարություններ, որոնցից էր Ռուսաստանի կոչով ԱՄՆ նախագահ Դոնալդ Թրամփի, Ֆրանսիայի նախագահ Էմանուել Մակրոնի և ՌԴ նախագահ Վլադիմիր Պուտինի՝ Լեռնային Ղարաբաղում հակամարտության սրումը դատապարտող համատեղ հայտարարությունը (Kurdistan24, *Ji Trump, Macron û Pûtîn bangaweziya Qerebaxê*):

Իսրայելում ՀՀ դեսպանի հետ կանչվելու մասին հոդվածը շատ չուշացավ, և հայկական լրատվամիջոցներում հոկտեմբերի 1-ի երեկոյան հրապարակվելուց հետո՝ հոկտեմբերի 2-ին՝ վաղ առավոտյան, կայքը գրեց. «Հայաստանը դատապարտում է Իսրայելին»: Հոդվածում նշված էր, որ ՀՀ ԱԳՆ խոսնակ Աննա Նաղդալյանը հայտարարել է, որ Ադրբեջանի հետ ռազմական թշնամանքի[1] մեջ գտնվելու պահին Իսրայելի կողմից Ադրբեջանին զենքի վաճառքը մտահոգության տեղիք է տալիս և անընդունելի է: Հոդվածագիրը հոդվածի վերջում հիշեցրել էր. «2020թ. սեպտեմբերի 27-ին՝ կիրակի օրը, կրկին պատերազմ սկսվեց Լեռնային Ղարաբաղի շրջանում Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև: Երկու երկրների միջև ընթացող այս պատերազմը համարվում է տարածաշրջանի ամենավտանգավոր պատերազմը վերջին 20 տարիների ընթացքում» (Kurdistan24, *Ermenistan rexne li Îsraîlê dike*):

[1] Սույն հոդվածում հոդվածագիրը օգտագործել է dijminahiya serbazî արտահայտությունը, որում dijminahi (ya-ն ձայնավորով վերջացող իգական սեռի բառերի վերջավորությունն է իզաֆեթային կառույցում) բառը, ըստ Կուրդոևի, նշանակում է թշնամություն, իսկ serbazî բառը՝ ռազմական (տե՛ս Курдоев, 701, 212), մինչդեռ, ըստ հայկական լրատվական կայքերի հրապարակումների, Նաղդալյանն օգտագործել է «լայնածավալ ագրեսիա» արտահայտությունը:

Նույն օրը կայքը հրապարակեց ևս մեկ հոդված, որում ներկայացված է ՀՀ ՊՆ հայտարարությունն ու տեսանյութը Լեռնային Ղարաբաղում ադրբեջանական ռազմական ուղղաթիռի խոցման վերաբերյալ (Kurdistan24, *VÎDEO – Ermenistanê dîmenên têkbirina helîkoptereke Azerbaycanê belav kir*):

Հոկտեմբերի 2-ին՝ երեկոյան, այս անգամ հրապարակվեց Կանադայի հայտարարությունը՝ Թուրքիային զենք վաճառելու վերաբերյալ: Նշվում է, որ Կանադայի ԱԳՆ հայտարարել է, որ Թուրքիային զենքի վաճառքը կդադարեցվի, եթե պարզվի, որ դրա օգտագործումը մարդու իրավունքների ոտնահարման պատճառ է դառնում: Հոդվածագիրը նաև նշել է, որ ՀՀ վարչապետ Նիկոլ Փաշինյանը կանադական ԶԼՄ-ներին տված հարցազրույցում հայտարարել է, որ ՆԱՏՕ-ի կազմում Թուրքիայի դաշնակիցները պետք է բացատրեն, թե ինչու են թուրքական F-16 կործանիչները ռմբակոծում Ղարաբաղը և սպանում խաղաղ բնակիչներին և նշել, որ ադրբեջանական կողմից կռվում են Մերձավոր Արևելքից բերված Թուրքիայի հովանավորության ներքո գտնվող ահաբեկիչներ (Kurdistan24, *Kanada*)[1]:

Շուտով Kurdistan24-ը հրապարակեց “The Guardian” թերթի հոդվածը և մեջբերեց. «Թուրքիան սիրիացի զինյալներին տեղափոխում է Ադրբեջան բեռնատար ինքնաթիռներով: Այն կնքում է 3-6 ամսվա պայմանագրեր և վճարում 10 հազար լիրա»: Kurdistan 24-ն այս հոդվածը գրեթե ամբողջությամբ վերցրել էր “The Guardian” թերթի նույն հոդվածից, և մեջբերել այդ զինյալներից մի քանիսի հարցազրույցը, որոնք պատմել էին, որ տեղեկացված չեն եղել պատերազմում կռվելու մասին և նրանց ասվել է, որ աշխատելու են նավթի և գազի կենտրոններում (Kurdistan24, *Şerê Qerebaxê!*):

Նույն օրը Ադրբեջանի նախագահ Իլհամ Ալիևի՝ թվիթերյան (ներկայումս՝ X) գրառումը, որով վերջինս հայտնել էր, որ ադրբեջանական բանակը Մատաղիսում (ադրբեջանական անվանումը Madagiz, ներկայումս՝ Suqovuşan) բարձրացրել է ադրբեջանական դրոշը, հայտնվեց նաև Kurdistan24-ի հոդվածների կողքին (Kurdistan24, *Ilham Aliyev*):

Kurdistan 24-ը անգլերենով առաջին հոդվածը արցախյան մարտերի մասին հրապարակեց 2020թ. հոմտեմբերի 3-ին: Ըստ հոդվածի՝ Լեռնային Ղարաբաղում հայ-ադրբեջանական հակամարտությունը լուսաբանող Le Monde թերթի ֆրանսաքուրդ լրագրող Ալլան Կավալը ռեպորտաժ պատրաստելիս վիրավորվել է: Ըստ հոդվածի՝ Լրագրողների պաշտպանության կոմիտեն (ԼՊԿ), հղում տալով լրատվամիջոցներին, նշում է, որ Կավալը և 3 լրագրողներ վիրավորվել են Խոջավանդ քաղաքում, Ադրբեջանի հրաձգության ժամանակ, «Ադրբեջանից անջատված Լեռնային Ղարաբաղ շրջանում»: Ըստ Հերմինե Վիրաբյանի՝ ԼՊԿ-ին տված հեռախոսային հարցազրույցի, լրագրողները վիրավորվել են Press վերտառությամբ մեքենայի կողքին կանգնած, նրանց վիրահատել են Լեռնային Ղարաբաղի մայրաքաղաք Ստեփանակերտում: Հոդվածում նաև գրվում է, որ Ալլան Կավալը, որ քուրդ ակադեմիկոս Մուսա Կավալի որդին է, լուսաբանել է քրդական հարցը և ԴԱԵՇ-ի դեմ պատերազմը Սիրիայի հյուսիս-արևելքում և Իրաքում՝ ներառյալ Իրաքյան Քրդստանի շրջանը: Հոդվածում նշվում է, որ Ադրբեջանը հերքել է մամուլի ներկայացուցիչներին միտումնավոր թիրախավորելու փաստը: Հոդվածագիրը գրում է. «Լեռնային Ղարաբաղը հիմնականում հայերով բնակեցված շրջան է, սակայն այն գտնվում է Ադրբեջանի կազմում և միջազգայնորեն ճանաչված է որպես Ադրբեջանի մաս: Տարածաշրջանը անկախություն է հռչակել 1992 թ. հունվարին՝ Խորհրդային Միության փլուզումից հետո, որի մաս էին կազմում նաև Հայաստանն ու Ադրբեջանը: Հռչակագրից հետո երկու ազգերի միջև տարածաշրջանի շուրջ հակամարտության արդյունքում զոհվել է 30,000 մարդ: Նրանք 1994թ. համաձայնության են եկել հրադադարի շուրջ, սակայն

[1] Կայքը վերջին մի քանի հոդվածների ավարտին նշում էր, որ Հայաստանը մեղադրում է Ադրբեջանին ռազմական գործողությունների և հրետակոծությունների համար, իսկ Ադրբեջանն իր հերթին մեղադրում էր Հայաստանին Ադրբեջանի ժողովրդի դեմ կրակ բացելու համար:

երբեք չեն կարողացել հասնել վերջնական կարգավորման: Արդյունքում, պարբերաբար բախումներ են բռնկվել Լեռնային Ղարաբաղի և Ադրբեջանի ու Հայաստանի սահմանի մոտ գտնվող տարածքներում: Երկու երկրների միջև մարտերը վերսկսեցին սեպտեմբերի 27-ին, երբ Թուրքիան աջակցեց (supporting) ադրբեջանական ուժերին, իսկ Ռուսաստանը (backing)՝ Հայաստանին: Ֆրանսիայի, Ռուսաստանի և ԱՄՆ նախագահները հինգշաբթի օրը կոչ արեցին վերադառնալ 1994թ. հրադադարին, սակայն Ադրբեջանի գլխավոր դաշնակից Թուրքիան մերժեց հրադադարի առաջարկը և փոխարենը կոչ արեց Հայաստանին դուրս գալ Լեռնային Ղարաբաղի տարածաշրջանից: Ուրբաթ օրը Հայաստանը հայտարարեց, որ պատրաստ է վերսկսել հրադադարի շուրջ բանակցությունները, սակայն մինչ այժմ Ադրբեջանը պատրաստ չէ դրանց» (Wilgenburg, *Kurdish journalist injured in Nagorno-Karabakh conflict).*

2020թ. հոկտեմբերի 7-ին հրապարակվեց ևս մեկ հոդված, որում կրկին նշվում է, որ Լեռնային Ղարաբաղը Ադրբեջանի մաս է կազմում, սակայն ղեկավարվում է Հայաստանի կողմից և վայելում Հայաստանի կառավարության աջակցությունը 1991թ. Սովետական Միության փլուզումին հաջորդած Հայաստանի և Ադրբեջանի անկախացումից հետո: Նշվում է, որ հոկտեմբերի 5-ին Ֆրանսիայի, ԱՄՆ-ի, Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարները համատեղ հայտարարություններ են տարածել՝ կոչ անելով հրադադար հաստատել: Նույն օրը, ըստ ԱՄՆ պետդեպարտամենտի խոսնակ Մորգան Օրտագուսի տարածած հայտարարության՝ պետքարտուղարի տեղակալ Սթիվեն Բիգունը առանձին հեռախոսազրույց է ունեցել Հայաստանի և Ադրբեջանի արտգործնախարարների հետ, սակայն հաջորդ օրը Թուրքիայի ԱԳՆ Մևլութ Չավուշօղլուն այցելել է Ադրբեջան և ճնշում գործադրել «անջատողական տարածաշրջանի» վրա վերահսկողություն հաստատելու համար, ինչպես նաև քննադատել ԱՄՆ-ի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի՝ Եվրոպայում անվտանգության համագործակցության կազմակերպության (ԵԱՀԿ) Մինսկի խմբի համանախագահների դիրքորոշումը: Հոդվածագիրը դրան անդրադարձել է առանձին ենթավերնագրով՝ "Էրդողանի նեոօսմանյան փառասիրությունը (ambitions)", տարածաշրջանում թուրքական միջամտությունը: Հետաքրքիր է, որ կայքը, հղում տալով Ամերիկայի ձայնին, գրել է, որ Լեռնային Ղարաբաղը հայտնվել է Էրդողանի տարածաշրջանային «փառասիրության» մեջ, որ Օսմանյան մեծությունն ու ազդեցությունը վերականգնելու ցանկության ունի: Հոդվածում ևս տեղ է գտել Էրդողանի կողմից Երուսաղեմը իրենցը համարելու մասին ելույթի բովանդակությունը: Հոդվածում հղում է տրված նաև Foreign Policy ամսագրին, ըստ որի՝ Թուրքիան Սիրիայից 1500 սիրիացի է ուղարկել Ադրբեջան: Ըստ ամսագրի՝ Սիրիայի ազգային բանակի (ՍԱԲ) հրամանատարները ժամանել են Ադրբեջան նույնիսկ մարտական գործողությունների սկսվելուց առաջ՝ «տարածաշրջանն ուսումնասիրելու և ադրբեջանական բանակի հետ զորքերի բաշխման վերաբերյալ տեղեկությունները համակարգելու համար»: Սիրիացիներին առաջարկվել են չորսամսյա պայմանագրեր՝ ամսական 1500 դոլարով, և ասվել է, որ նրանք «հիմնականում կզբաղեցնեն պահակակետերը»: Սակայն նրանք ակտիվ մարտական գործողությունների մեջ են եղել: Ըստ հոդվածի՝ Foreign Policy-ն նշում է, որ առանց որևէ ապացույց ներկայացնելու, Թուրքիան պնդում է՝ Հայաստանին Քրդստանի աշխատավորական կուսակցության (PKK)՝ աջակցության մասին (Mylroie, *US, France, Russia call for Nagorno-Karabakh ceasefire, but Turkey encourages Azeri offensive*):

Հոկտեմբերի 7-ին հրապարակված հերթական հոդվածներից մեկում "Kurdistan24" անվան տակ գտնվող հոդվածագիրը գրել է. «Ռազմական տեխնիկայի և հզորության տեսանկյունից Ադրբեջանն ավելի ուժեղ է, սակայն շատ հզոր երկրներ, այդ թվում՝ Ռուսաստանը և Ֆրանսիան, աջակցում են Հայաստանին: Այնպիսի երկրներ, ինչպիսիք են Թուրքիան և Իսրայելը, օգնում են Ադրբեջանին: Ասվում է, որ Իրանը Հայաստանի քաղաքական հենարանն է»: Հոդվածի վերջում հոդվածագիրը

գրում է. «Անցյալ երկուշաբթի Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև պատերազմ սկսվեց: Պատերազմը Լեռնային Ղարաբաղի տարածքում է: Ղարաբաղի տարածքի մեծ մասը Քրդստանի պատմական ու իրավական[1] տարածքն է» (Kurdistan24, *Ermenistan û Azerbaycan hev bi kûştina sivîlan tometbar dikin*):

Այս և նմանատիպ եզրակացությունները թույլ են տալիս որոշակի պատկեր ձևավորել լրատվական գործակալության՝ հարցի նկատմամբ ունեցած դիրքորոշման մասին: Կայքում տեղադրված հոդվածները, որոնցում առկա են Թուրքիայի կողմից սիրիացի զինյալների տեղափոխման, Արցախում, Սիրիայում և Լիբիայում թուրքական ներգրավվածության մասին հայտարարություններ, կարելի է «զգուշացնող» ազդանշան համարել նաև քրդական ուժերի համար:

Պատահական չէ նաև 2021թ. հունվարի 29-ին Kurdistan 24 լրատվական կայքի հրապարակած հոդվածը, որը ներկայացնում էր Մարդու իրավունքների կազմակերպության զեկույցը, 2020թ. Սիրիայի հյուսիսային Աֆրինի շրջանում Թուրքիայի կողմից աջակցվող աշխարհազորայինների (Turkish-backed militias) և թուրքական հետախուզության կողմից 877 քաղաքացու ձերբակալության մասին: Սիրիայի «Ճշմարտություն և Արդարություն» կազմակերպության գործադիր տնօրեն Բասսամ ալ-Ահմադը Kurdistan 24–ին տված իր հարցազրույցում ասել է, որ 2020թ. վերջին երկու ամիսներին ձերբակալությունների թիվն աճել էր, սակայն այն նվազել է, երբ ապստամբ խմբերը կռվում էին Լեռնային Ղարաբաղում Ադրբեջանի և Թուրքիայի կողմից: Կայքը մեջբերել է. «Այսպիսով, եթե այդ խմբերը գնում են Ադրբեջան, նրանք ժամանակ չունեն մարդկանց ձերբակալելու, բայց երբ նրանք վերադառնում են Սիրիա, նրանց կրկին փող է պետք, և ձերբակալությունները (Աֆրինում) ավելանում են փրկագնի և գումարի դիմաց: Ցավոք, այդպես է»: Նա նաև նշել է, որ Թուրքիայի կողմից աջակցվող խմբերը օգտագործվում են քրդերի դեմ պայքարելու համար՝ փողի դիմաց փորձելով նրանց (քրդերին) վռնդել իրենց հողերից (Wilgenburg, *877 civilians arrested in Syria's Afrin by Turkish-backed forces in 2020: Rights group*):

Պատերազմական դաշտից բացի տեղեկատվական պատերազմի համատեքստում այս կայքը, հանդիսանալով Էրբիլի երկու ներկայացուցչական լրատվականներից մեկը, պատերազմի ողջ ընթացքի և կարևորագույն լուրերի մասին հոդվածներ է հրապարակել՝ երբեմն նաև որոշ հետազոտողների և փորագետների կողմից արված մեկնաբանությունների հիման վրա, որոնցից էր 2020թ. հոկտեմբերի 21-ին հրապարակված հոդվածը, ըստ որի՝ և՛ Հայաստանի, և՛ Ադրբեջանի կողմից միմյանց հասցեին հնչող մեղադրանքների կիզակետում է հայտնվել «քրդական տարրը»: Հոդվածում զետեղված է «Կովկասյան ուսումնասիրությունների կենտրոնի» պրոֆեսոր Հասան Օքթանի մեկնաբանությունը, ըստ որի այս թեման և՛ Հայաստանը, և՛ Ադրբեջանը օգտագործում են որպես քարոզչություն միջազգային ասպարեզում լեգիտիմություն ցույց տալու համար և չեն ասում «ճշմարտությունը»: Նա նշում է, որ Հայաստանը, Բաշար Ասադի հայտարարության վրա հիմնվելով, հայտարարում է Թուրքիայի կողմից Սիրիայի ընդդիմադիր զինյալների՝ Ղարաբաղ տեղափոխման մասին, որով ցանկանում է գրավել Ռուսաստանի ուշադրությունը, քանզի այդ ջիհադիստական կազմակերպությունները մեծ սպառնալիք են Ռուսաստանի համար: Պրոֆեսորի խոսքերով Ադրբեջանն էլ իր հերթին է պնդում, որ Հայաստանը YPG-ի և PKK անդամներով է կռվում իր դեմ: Օքթանը այս պնդումները ուժերի կողմից մանիպուլյատիվ է համարում, քանզի իր խոսքերով ոչ մի ապացույց դեռ չեն ներկայացրել: Նույն հոդվածում ներառված է նաև Մոսկվայի համալսարանի փորձագետ Քերիմ Հասի ուսումնասիրությունները, որ նշել է, որ Ռուսաստանի և՛ նախագահը, և՛ արտգործնախարարը, և՛ հետախուզության ղեկավարը զգուշացրել

[1] «Իրավական», «օրինական» բառերի թուրքական տարբերակի՝ yasayî (թուրք. ՝ yasa օրենք, yasal օրինական, իրավական) կիրառությունից, կարելի է ենթադրել, որ հոդվածագիրը թուրքական քրդական համայնքի ներկայացուցիչ է (տե՛ս Ղազարյան, 2003):

էին Թուրքիային Լիբիայից և Սիրիայից Ղարաբաղ ջիհադիստներ ուղարկելու հետ կապված, բացի դա, ֆրանսիական և եվրոպական ԶԼՄ-ները ևս խոսում են այդ մասին, և դա անհերքելի է, իսկ ջիհադիստ զինյալները դարձել են Թուրքիայի համար արտաքին քաղաքականության գործիք (Erişmiş):

Վերոնշյալ հոդվածի հրապարակումից 2 օր անց կայքը հրապարակեց այս անգամ Ադրբեջանի նախագահի՝ Իրանի հետ սահմանի մի մասը գրավելու մասին հայտարարությունը հերքող ՀՀ ՊՆ պատասխանը (Kurdistan24, *Ermenistan daxûyaniyên Azerbaycanê red dike!*):

2020թ. հոկտեմբերի 27-ին (06:27) Kurdistan24-ը հրապարակեց «Ղարաբաղում 18 սիրիացի զինյալ է սպանվել» հոդվածը: Հղում տալով Սիրիայում ՄԻ մշտադիտարկման կենտրոնին՝ հոդվածագիրը գրում է, որ սպանվածների թվում է El Hamzat (Hamza Devision) խմբավորման առաջնորդը, և մինչ այդ պահը Թուրքիան ի աջակցություն Ադրբեջանի 1500 սիրիացի զինյալ է տեղափոխել պատերազմի տարածք (Kurdistan24, *Li Qerebaxê 18 çekdarên Sûrî hatin kuştin*):

Նույն օրը երեկոյան (20:00) կայքը հրապարակեց Թուրքիայի կոմից սիրիացի զինյալների՝ ռազմական գործողությունների պատրաստող ճամբարի վրա ռուսական ինքնաթիռների հարվածների մասին հոդվածը: Նշվում էր, որ այդ ճամբարի զինյալները ուղևորվում են Լիբիա, Ադրբեջան, Սիրիայի հյուսիս՝ ռազմական գործողություններին մասնակցելու: Հոդվածագիրը գրում է, որ “Faylaq al-Sham” (Սիրիական լեգեոն) կոչվող ճամբարում մարզված սիրիացի զինյալները, ըստ էության, կազմում են Թուրքիայի «արտասահմանյան լեգեոնը»: Հղում տալով Agence France Press-ին՝ նշվում է, որ “Faylaq al-Sham”-ը համարվում է «Մուսուլման եղբայրների» սիրիական ճյուղին մոտ, և որոշ փորձագետներ այն համարում են նրա ռազմական թևը: Հոդվածում նշված է, որ Թուրքիան Լիբիայի քաղաքացիական պատերազմում և հայ-ադրբեջանական հակամարտության մեջ Ռուսաստանի հետ հակադիր կողմեր են պաշտպանում, և որ Թուրքիան 2000 սիրիացի զինյալ է ուղարկել Ադրբեջան Լեռնային Ղարաբաղի վիճելի տարածքը Հայաստանից գրավելու համար, և չնայած Ռուսաստանը, ԱՄՆ-ն, ԵՄ-ն և ՆԱՏՕ-ն ձգտել են ապահովել հրադադար, դրանք բազմիցս խախտվել են, քանի որ Թուրքիայի աջակցությամբ ավելի ուժեղ դարձած ադրբեջանական ուժերը ուժեղացնում են իրենց հարձակումը (Mylroe, *Russia strikes camp of Turkey’s Foreign Legion, including fighters against Syrian Kurds*):

2020թ. հոկտեմբերի 30-ին North Press Agency սիրիական լրատվական գործակալությունը, հղում տալով տեղական լրատվամիջոցներին, հրապարակեց մի հոդված, որում նշված էր Թուրքիայի կողմից աջակցվող Համզա (Hamza) ընդդիմադիր խմբավորման երկրորդ առաջնորդի՝ Հուսեին Աբոյի սպանության, դրանից օրեր առաջ նաև խմբավորման կենտրոնական ուժերի գլխավոր հրամանատար Ադել Շահիրի սպանության մասին: Հոդվածում նշվում է, որ Թուրքիան շարունակում է սիրիացիների հավաքագրել Լեռնային Ղարաբաղի տարածաշրջանում կռվելու համար՝ ֆինանսական աջակցության դիմաց այնտեղի հասարակական բազաները պաշտպանելու պատրվակով: Կայքը հավելել է, որ Ադրբեջանի և Հայաստանի միջև վերջին ռազմական բախումը ամենադաժանն է 1990-ական թվականներից ի վեր՝ Լեռնային Ղարաբաղի տարածաշրջանի շուրջ վեճի ֆոնին (Khaled Al-Hassan):

2020թ. նոյեմբերի 1-ին Kurdistan24-ը հրապարակեց հոկտեմբերի 21-ին Սիրիայի ժողովրդավարական ուժերին (HSD) հանձնված 7 զինյալի մասին հոդվածը, որում նշված էր, որ, ըստ Սիրիայի ՄԻ մշտադիտարկման կենտրոնի, զինյալները հայ-ադրբեջանական պատերազմին մասնակցելու նպատակով Լեռնային Ղարաբաղ չուղարկվելու համար, հանձնվում են (Kurdistan24, *Çakdarên ser bi Tirkiye ve teslîmî HSD bûn!*):

2020թ. նոյեմբերի 14-ին նույն թեմայի շրջանակներում կայքը հրապարակեց «Դանիայի խորհրդարանը դատապարտում է թուրքական ագրեսիան Սիրիայի հյուսիս-արևելքում» վերնագրով հոդվածը: Հոդվածագիրը նշում է, որ Էրդողանը

միաժամանակ 3 ռազմական գործողություն է սկսել Սիրիայում, սիրիացի զինյալներ ուղարկել Լիբիայում՝ իսլամիստներին և Լեռնային Ղարաբաղում Հայաստանի դեմ՝ Ադրբեջանի կառավարությանը աջակցելու համար: Թեպետ հոդվածի բովանդակության շեշտը դրված է Թուրքիայի՝ Սիրիայում վարած քաղաքականության քննադատման ու ռազմական գործողությունների դատապարման վրա, սակայն հոդվածագիրը անտարբեր չի մնացել Լեռնային Ղարաբաղում հակամարտության վերաբերյալ արված հայտարարությունների նկատմամբ, ինչպես օրինակ՝ գրել, որ հոլանդացի 3 օրենսդիրներ կոչ են անում արտգործնախարար Ստեֆ Բլոկին՝ ճնշում գործադրել Եվրոպայի վրա՝ Թուրքիայի դեմ զենքի էմբարգո սահմանելու համար՝ Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտությունում նրա ներգրավվածությունից հետո (Wilgenburg, *Danish parliament condemns Turkish aggression in northeast Syria*):

Kurdistan24-ի թերևս ամենահետաքրքիր հոդվածներից մեկը արցախյան թեմայի վերաբերյալ առնչվում է քաղաքական դիտորդ Աբդուլլահ Կիրանի հարցազրույցին, որը հրապարակվել է 2020թ. նոյեմբերի 16-ին: Ըստ Կիրանի՝ Ղարաբաղում տեղի ունեցած պատերազմական գործողությունները պայմանավորված են նաև հայ-ռուսական հարաբերություններով: Ըստ վերջինիս կարծիքի՝ «Ռուսաստանը պատժեց Հայաստանին, ինչպես արել էր Վրաստանի հետ, սա պայմանավորված է նրանով, որ Փաշինյանի իշխանությունը վերջին 3 տարիների ընթացքում փորձում է Հայաստանը մերձեցնել Եվրոպային և Ամերիկային» (Kurdistan24, *Kiran*):

Kuridstan24-ը հետագա մյուս հոդվածներով ցույց տվեց, որ ակտիվորեն հետևել է Արցախում տեղի ունեցող իրադարձություններին և տարբեր տեսակետներ արտահայտող հոդվածներ հրապարակել կուրմանջիախոս լսարանի համար և ոչ միայն: Հատկանշական է Թուրքիայի կողմից՝ ի աջակցություն Ադրբեջանին ԼՂ ուղարկված սիրիացի զինյալների մասին հոդվածները, որի մեջ ներառված են նաև ռուսական հետախուզության պարզած տեղեկությունները: Հոդվածագիրները տեղ են հատկացրել նաև Իսրայելից ՀՀ դեսպանին հետ կանչելու վերաբերյալ հայտարարություններին:

Կայքը հրապարակել է նաև 2023թ. Արցախում տեղի ունեցող իրադարձությունների վերաբերյալ հոդվածներ՝ սկսած Ադրբեջանի կողմից Արցախի շրջափակումից, զոհերից, տեղահանման ճանապարհի պայթունից մինչև ռուս-թուրքական համագործակցություն Արցախի տարածքում, Ֆրանսիայի հետաքրքրվածություն: Ակնհայտ է, որ Kurdistan24-ը Արցախյան 3-րդ պատերազմի ողջ ընթացքում կուրմանջի բարբառով ակտիվորեն հրապարակել է ինչպես հայկական, ադրբեջանական կողմի հրապարակումները պարունակող հոդվածներ, այնպես էլ միջազգային հանրության արձագանքը ներկայացնող բովանդակությամբ մի շարք հոդվածներ:

Rûdaw

Rûdaw քրդական լրատվական կայքում Արցախյան թեմային առնչվող կուրմանջիով հոդվածները սկսվում են 2023թ. հուլիսի 18-ից, այսինքն՝ հնարավոր չէ ասել՝ կայքը հրապարակե՞լ է արդյոք հոդվածներ 2020թ. Արցախյան 3-րդ պատերազմի վերաբերյալ, թե՞ ոչ:

Անգլերեն միակ հոդվածը, որում անդրադարձ կար Արցախին, Լազգին Յաղուբի՝ Սիրիայի քրդերի ուղղությամբ թուրքական հարձակումների ակտիվացման մասին հոդվածն է, որտեղ նա նշել է, որ թուրքական անօդաչու սարքերը, որոնք նախկինում կիրառվել են Լեռնային Ղարաբաղում, Լիբիայում, Ուկրաինայում, վերջերս Սիրիայի հյուսիս-արևելքում մահացու հետևանքներ են թողնում: Հետաքրքրական է, որ հոդվածի վերջում նշվել է, որ հոդվածի բովանդակությունը Միջագետքի ժամանակակից պատմությունը հետազոտող, թարգմանիչ Լազգին Յաղուբի մտքերն

ու եզրակացություններն են, և պարտադիր չէ, որ արտացոլեն կայքի դիրքորոշումը (Rûdaw, *What drives Turkey's recent increased attacks on Syrian Kurds?*):

Rûdaw լրատվական կայքում թեմայի վերաբերյալ կուրմանջի բարբառով առկա է եղել 23 հոդված: Առաջին հոդվածը, որում ակնարկ կա Արցախյան հիմնախնդրի մասին, 2023թ. հուլիսի 18-ի՝ «Պատերազմն Ուկրաինայում ամրապնդել է Ադրբեջանի դիրքը համաշխարհային էներգետիկ շուկայում» վերնագրով հոդվածն է: Հոդվածագիրը ներկայացնում է, որ ռուս-ուկրաինական պատերազմի ֆոնին ռուսական գազի՝ դեպի Եվրոպա արտահանման նվազմանը զուգահեռ, եվրոպական երկրները փորձեցին ջերմացնել հարաբերությունները Ադրբեջանի հետ՝ ըստ այդմ մեծացնելով ադրբեջանական գազի պահանջարկը: Ըստ հոդվածագրի՝ ԵՄ-ն այդ պահին որոշում կայացրեց անմիջականորեն միջամտել հայ-ադրբեջանական խնդրին՝ խաղաղ կարգավորման նպատակով: Ըստ Խալիդ Ջամիլի՝ ԱՄՆ-ը ևս իր հերթին փորձեց հեռացնել այս երկրներում ռուսական ազդեցությունը, և սրանով է պայմանավորվում Բլինկենի կողմից Վաշինգտոնում երեք օրվա ընթացքում Ադրբեջանի և Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարների ընդունելությունը (Mihemed):

Արցախյան ամբողջ համակարտության վերաբերյալ, սակայն, առաջին հոդվածը հրապարակվել է 2023թ. սեպտեմբերի 19-ին, որն իրենից ներկայացնում էր ԱՀ ՊՆ հայտարարությունը Ղարաբաղում գործողություններ սկսելու վերաբերյալ: Ըստ կայքի հոդվածի՝ ԱՀ ՊՆ հայտարարության մեջ նշվում էր, որ գործողության պատճառը հայկական ուժերի զինաթափումն ու դուրս մղումն է, և որ Թուրքիան և Ռուսաստանը տեղյակ են գործողության մասին: Հոդվածագիրը վերջում գրել է. «Ղարաբաղը միջազգայնորեն ճանաչված է որպես Ադրբեջանի մաս, բնակիչների մեծամասնությունը հայեր են: 1990-ականների պատերազմից հետո այն ընկավ Բաքվի վերահսկողությունից, նրա մի մասը Ադրբեջանը վերադարձրեց 2020թ. պատերազմից հետո (Rûdaw, *Azerbeycanê li herêma Qerebaxê dest bi 'operasyonê' kir*):

Հաջորդ հոդվածը վերաբերում է Եվլախում Ադրբեջանի և Ղարաբաղի ներկայացուցիչների հանդիպմանը. հոդվածում հղում է տրվել ինչպես ադրբեջանական, այնպես էլ հայկական ՁԼՄ-ներին, և հրապարակվել Ղարաբաղը զինաթափելու, մի քանի անձանց Ադրբեջանին հանձնելու, ՀՀ զինված ուժերին Ղարաբաղից դուրս բերելու և ադրբեջանական այլ պահանջերի, ինչպես նաև Նիկոլ Փաշինյանի կողմից Ադրբեջանի տարածքը 86. 6 հազար քառ. կմ՝ ներառյալ Լեռնային Ղարաբաղը, ճանաչելու մասին (Şeddadî):

Քրդական լրատվական այս կայքը 2023թ. սեպտեմբերի 23-ին հրապարակեց մի ռեպորտաժ հայ-ադրբեջանական պատերազմի մասին, որում անդրադարձ կար, այսպես կոչված, «Կարմիր Քրդստանին»: Լրագրողը ներկայացնում է Լաչինը որպես քրդաբնակ շրջան և «Կարմիր Քրդստանի» կենտրոն և նշում, որ տեղի քրդերը հաստատվել են Բաքվի շրջակայքում գտնվող բնակավայրերում, որոնցից մեկը Masazêr-ն է (ադրբեջաներեն՝ Masazır): Ըստ ռեպորտաժում նկարահանված մարդկանց, որոնք հանդես են եկել որպես Հայաստանից գնացած քրդեր, Ղարաբաղում Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև պատերազմից հետո հայերը իրենց տեղահանել են: Հետաքրքիր է, որ հարցազրույց տվող կինը խոսում է ադրբեջաներեն, իսկ ռեպորտաժում ասվում է, որ նա Լաչինը լքած շատ քրդերի նման մոռացել է քրդերենը և ցանկություն հայտնել վերադառնալու Լաչին: Հարցազրույց տվողներից մեկը Ադրբեջանի քրդերի "Ronahi" միության (ներկայումս չի գործում հնարավորությունների բացակայության պատճառով) ղեկավար Զաբիթ Մեմեդովն է, որ հայտնել է, որ քրդերի մեծ մասը մոռացել է իր լեզուն, և մոռացության պատճառը քրդերի կողմից Ադրբեջանում տարբեր բնակավայրերում ապրելն է: Հոդվածի վերջում նշվում է, որ ադրբեջանական բանակը շարժվել է դեպի Շուշա (հայ.՝ Շուշի),

Քելբաջար (հայ. ՝ Քարվաճառ), Խանքենդի (հայ. ՝ Ստեփանակերտ) և Լաչինի (հայ. ՝ Բերձոր) շրջանի քրդական քաղաքներ, և որ, ըստ հաղորդագրությունների, Ադրբեջանի կառավարությունը նախապատրաստական աշխատանքներ է ձեռնարկում քրդերին և ադրբեջանցիներին այդ (կամ իրենց) շրջաններ վերադարձնելու համար (Herkî, *Azerbeycan û Ermenistanê şer kir*): Վերոնշյալ հոդվածում խոսքը գնում է Արցախի տարածքում գոյություն ունեցող և պատմության մեջ հայտնի 1923-1929թթ. Քրդստան Երկրամասի, ապա 1930թ. մայիս-հուլիս ամիսներին՝ Քրդստանի օկրուգի մասին (Թարվերդյան, 2022): Իսկ ինչ վերեբարում է Շուշի քաղաքին, դեռ 2020թ. հոկտեմբրի 30-ին ԼՂՀ նախագահ Արայիկ Հարությունյանի՝ Շուշի քաղաքը պաշտպանելուն ուղղված կոչի հայտարարությունը ներկայացրած հոդվածում հոդվածագիրը եզրակացնում է, որ եթե Ադրբեջանը գրավի ռազմավարական նշանակություն ունեցող Շուշի (նշված է Շուշա) քաղաքը, որը կապում է Հայաստանը Ստեփանակերտին (նշված է Խանքենդի), դա Ադրբեջանի համար պատերազմի սկզբից ի վեր կդառնա ամենակարևոր ձեռքբերումը (Kurdistan24, *Rêberê Qerebaxê*):

Հետաքրքիր է, որ Հերկին հրապարակել է «Ադրբեջանն ու Հայաստանը պատերազմեցին, քրդերը գաղթեցին» նույն հոդվածը նաև թուրքերեն՝ մի քանի ժամ տարբերությամբ, և հակիրճ պատմական ակնարկ ներկայացրել «Կարմիր Քրդստանի» մասին, իսկ վերջում նշել, որ այդ շրջանում 1926թ. մարդահամարի արդյունքերով ապրող բնակչության 71%-ը քուրդ է եղել, 26%-ը ազերի, 0. 7%-ը՝ հայ (Herkî, *Azerbaycan ve Ermenistan savaştı, Kürtler göç etti*): Հարկ է նշել, որ 1897թ. համառուսաստանյան առաջին մարդահամարի տվյալներով Ղարաբաղում ապրող հայության թիվը 106. 4 հազ. էր ամբողջ 128. 6 հազ. բնակչության թվից, սակայն, հարյուրակամյակների ընթացքում իսլամական տարրի գերակայությունը այդ տարածքներում, քրիստոնյաների տեղահանություններն ու պատերազմներում գերի ընկնելու փաստը, հայ բնակչության ակտիվ տեղաշարժերը, թյուրքախոս տարրի աճի ավելի բարձր տեմպը, նպաստել են, որ հայ բնակչության թիվը կտրուկ իջնի (Սարգսյան, *Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության թվի շարժընթացը*):

Նույն հեղինակը նաև մի տղամարդուց վերցրած հարցազրուցի հիման վրա հրապարակել է հոդված, որտեղ նշում է, որ Բաքվում գրեթե չկա մի ընտանիք, որ հայ-ադրբեջանական բախումներից չունի զոհեր: Հոդվածում հարցազրույց տվող տղամարդը ներկայացրել է իր ընտանիքի պատմությունը, հոր, եղբոր, հորեղբոր մասին, որոնք իր խոսքերով նահատակվել են (şehît ketin): Ըստ նրա՝ իրենց գյուղում[1] զոհվել են նաև կանայք և երեխաներ (Herkî, Şerê Azerbeycan û Ermenistanê): Նման հոդվածից հետո կայքը սեպտեմբերի 28-ին հրապարակեց մեկ այլ հոդված, որը, կարծես, կայքի «դիրքորոշման հավասարակշռությունը և չեզոքությունը» մասամբ պահելու բնույթ էր կրում: Սակայն այստեղ, ինչպես նախորդ հոդվածներում, ադրբեջանցիների և քուրդ ներկայացող մարդկանցից վերցրած հարցազրույցների տեսանյութերն էին տեղադրված, նմանատիպ տեսանյութ առկա չէր (տեղադրված էր Գերմանիայում ապաստան հայցողների, այդ թվում՝ քրդերի մասին մի հոլովակ): Այս անգամ հոդվածի հիմքը Ղարաբաղից տեղահանության հետևանքով Հայաստանի Գորիս քաղաքում հաստատված 68-ամյա մի կնոջ հարցազրույցն էր, որ պատմել էր Ադրբեջանի կողմից Մարտակերտ քաղաքի ռմբակոծության, 2020թ. պատերազմում ամուսնու զոհվելու և ընտանիքին պաշտպանելու համար Ղարաբաղից դուրս գալու մասին՝ բացատրելով «Մենք չենք ապրի նրանց[2] հետ, քանզի գիտենք, թե ինչպես կվարվեն մեզ հետ: Սա նշանակում է կործանել, սպանել և պատուհաններից դուրս նետել մեր երեխաներին»: Հոդվածագիրը նշել էր, որ Ադրբեջանը թույլ չի տալիս

[1] Հավանաբար նկատի ունենալով Ղարաբաղի տարածքում:
[2] «Նրանց» ասելով՝ կինը նկատի է ունեցել ադրբեջանցիներին:

միջազգային դիտորդների մուտքը: Սակայն վերջում հավելել. «Չնայած 1991թվականից Ղարաբաղը անջատողական հայերի ձեռքին է, սակայն միջազգային հանրության կողմից ճանաչվում է Ադրբեջանի տարածքի մաս» (Rûdaw, Nagorno-Qerebax):

Rûdaw-ը պարբերաբար տեղեկություններ է հայտնել նաև սեպտեմբերի 25-ին Ստեփանակերտ-Ասկերան ավտոճանապարհին տեղի ունեցած բենզինի պահեստի խոշոր պայթունի մասին, հայտնել զոհերի, վիրավորների մասին: Թերևս կայքի հրապարակումների շարքում պակաս կարևոր չի եղել «2023թ. տեղի ունեցած կարևորագույն իրադարձությունների մասին» հոդվածը: Կարևորագույն իրադարձութուններից են համարվել Սիրիայում, Թուրքիայում, Արևմտյան և Հյուսիսային Քրդստանում տեղի ունեցած երկրաշարժերը, Լիբիայի ջրհեղեղը, Իսրայել-Համաս, Ռուսաստան-Ուկրաինա և Լեռնային Ղարաբաղի պատերազմը: «Լեռնային Ղարաբաղի պատերազմ»-ի հատվածում գրված է. «Ադրբեջանը սեպտեմբերի 19-ին սկսեց հարվածել Լեռնային Ղարաբաղին: Տեղական իշխանությունները հանձնվեցին 24 ժամվա ընթացքում, և հայտարարվեց հրադադար: Հարձակումների հետևանքով 600 մարդ զոհվեց, իսկ տարածաշրջանի 120,000 բնակիչ գաղթեց Հայաստան (koçberî bûn): Արդարադատության միջազգային դատարանը կոչ է արել Բաքվին թույլ տալ Ղարաբաղի բնակիչներին «անվտանգ» եղանակով վերադառնալ իրենց տները: Միջազգային հանդիպումները անհաջող էին» (Rûdaw, *Sala 2023yan li cîhanê çi qewimî?*):

Rûdaw լրատվական կայքի հոդվածները դույզն-ինչ տարբերվում էին Kurdistan24-ի հոդվածներից, դրանք հասանելի էին 2023թ. -ից ի վեր և առավել ծավալուն էին:

Եզրակացություն

Այս աշխատանքում մենք իրականացրինք Իրաքյան Քրդստանի հիմնական լրատվամիջոցներում (Kurdistan24, Rûdaw) Արցախյան երրորդ պատերազմի ընթացքի և հաջորդած իրադարձությունների վերաբերյալ առկա հոդվածների մշտադիտարկում: Թեպետ կայքերը բազմալեզու են, սակայն մեր աշխատանքում ընդգրկվել են միայն անգլերենով և կուրմանջիով հրապարակված հոդվածների ուսումնասիրության արդյունքները:

Մշտադիտարկում անցկացնելիս նկատեցինք, որ հրապարակված հոդվածներում Արցախի Հանրապետության վերաբերյալ առկա չի եղել «չճանաչված պետություն» տերմինը, սակայն հարկ է նշել, որ կիրառվել է միայն Լեռնային Ղարաբաղ անվանումը: Ինչ վերաբերում է «չճանաչված պետություն» տերմինին, ենթադրաբար, սա, որպես ընդհանրություն դիտարկելով Իրաքյան Քրդստանի և Արցախի Հանրապետության միջև, որպես այդպիսին չի ներկայացվել:

«Ինչպես նախաբանում նշել էինք, այս լրատվամիջոցները հրապարակում են հիմնականում կառավարության իշխող ներկայացուցիչների՝ Բարզանիների և մասամբ Թալաբանիների քաղաքական ուղղությանը վերաբերող հոդվածներ: Ինչ վերաբերում է Թալաբանիների շահերը ներկայացնող PUKmedia-ին, ապա կայքում մեզ չհաջողվեց կուրմանջիով կամ անգլերենով Արցախյան հիմնախնդրին վերաբերող հոդվածներ գտնել: Կարելի է եզրակացնել, որ Թալաբանիների ներկայիս ներկայացուցիչները չեզոք դիրք են պահպանել՝ փորձելով խուսափել պատերազմի վերաբերյալ հրապարակումներից»:

Ասպիսով՝ ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ քրդալեզու մամուլը, դրանք հովանավորող հասարակական-քաղաքական ուժերը հետաքրքրված են եղել Արցախյան պատերազմով, և մեդիան որպես միջոց ծառայել է ինչպես քրդալեզու լսարանի տեղեկացվածությունը ապահովելու, այնպես էլ որպես «ակնարկ» միջազգային հանրությանը տեսանելի դարձնելու այս հարցի նկատմամբ քրդական ուժերի ուշադրությունը և անուղղակիորեն ներկայացված դիրքորոշումը: Իսկ ինչ

վերաբերում է երկու կայքերի հրապարակումների տարբերություններին, ապա ակնհայտ է, որ Kurdistan24-ը և՛ հրապարակումների թվի, և՛ դրանց թեմաների ընդլայնվածության տեսանկյունից տարբերվում է Rûdaw-ի հոդվածներից, թեպետ վերջինիս հոդվածները ավելի ծավալուն են:

Հոդվածների մեծամասնությունում Արցախի տարածքի վերաբերյալ հոդվածագիրները պահպանել են չեզոքություն՝ խուսափելով այն հայկական կամ ադրբեջանական համարելուց: Մի շարք հոդվածների վերջում հոդվածագիրները ակնարկել են «Կարմիր Քրդստանի» մասին՝ ի ցույց դնելով դրա վերաբերյալ իրենց հիշողությունները: Անհրաժեշտ է շեշտել, որ պատերազմի ընթացքում Թուրքիայի կողմից սիրիացի զինյալներ ուղարկելու մասին հոդվածները բավականին շատ էին, և կարևոր է այն հանգամանքը, որ թուրքական գործողությունները հայերի նկատմամբ համեմատվել են քրդերի դեմ իրականացվող թուրքական ռազմավարությանը: Քրդալեզու մամուլը բարձրաձայնել է դրա մասին՝ ի հեճուկս թուրքական պնդումներին: Հոդվածներում համեմատվել է Թուրքիայի ներգրավվածությունը Արցախում, Սիրիայում և Լիբիայում:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Թարվերդյան, Սաթենիկ. «Այսպես կոչված «Կարմիր Քրդստանի» վերականգնման փորձերը (1988-1992)». *Գիտական Արցախ*, հ.13, N 2, Հուլիս 2022, էջ 248-263, doi: 10.52063/25792652-2022.2.13-248:
2. Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողով, պաշտոնական կայք, http://www.parliament.am/deputies.php?sel=details&ID=1371&lang=arm. Մուտք՝ 10. 08. 2025:
3. Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողով, պաշտոնական կայք. http://www.parliament.am/deputies.php?sel=details&ID=1365. Մուտք՝ 10. 08. 2025:
4. Ղազարյան, Սերոբ. *Թուրքերեն-հայերեն բառարան*. 2003:
5. Ստեփանյան, Ռուզաննա. «ԼՂ դատախազություն. Զինվորներից մեկին գլխատել են կենդանության օրոք». «*Ազատություն» ռադիոկայան*, 01 Հուլ. 2016, https://www.azatutyun.am/a/27832655.html. Մուտք՝ 10. 05. 2025:
6. Սարգսյան, Համլետ. *Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության թվի և էթնիկ կազմի շարժընթացը XIX դարում*. https://artsakhlib.am/wp-content/uploads/2018/11/Sargsyan-Hamlet-Lernayin-Xarabax.pdf. Մուտք՝ 10. 05. 2025:
7. Курдоев, Канат К. *Курдско-русский словарь*. Государственное издательство иностранных и национальных словарей, Москва, 1960.
8. Al-Hassan, Khaled. “Second Turkish-backed Armed Opposition Group Leader Killed in Nagorno-Karabakh Battles”. *North Press Agency*. 30 Oct. 2020, https://npasyria.com/en/48994/. Accessed: 09.05.2025.
9. Angelov, Grudi. “Military Implications of the Nagorno-Karabakh Conflict: Tactics and Technologies.” *Information & Security: An International Journal*, vol. 51, Jul. 2022, pp. 49-55, doi.org/10.11610/isij.5104.
10. Bivainis, Andrius. “Multi-dimensional Assessment of the Second Nagorno-Karabakh War.” *Security and Defence Quarterly*, vol. 38, no. 2, 2022, pp. 51-61, doi: https://doi.org/10.35467/sdq/146180
11. Dadparvar, Shabnam and Saeed Azizi. “Exploring Turkey's Strategic Goals in Caucasus Region During the 2020 Nagorno-Karabakh Crisis.” *International Relations and Diplomacy*, vol. 8, no. 11, Nov. 2020, pp. 475-482, doi:10.17265/2328-2134/2020.11.002.
12. Davtyan, Erik. “Lessons that Lead to War: Foreign Policy Learning and Military Escalation in the Nagorno-Karabakh Conflict.” *Problems of Post-communism*, vol. 71, no. 1, pp. 26-36, 2024 doi.org/10.1080/10758216.2023.2183410.

13. Erişmiş, Vural. “Pispor: Tirkiye çekdarên Sûrî ji bo siyaseta derve bikar tîne”. *Kurdistan24*, 21 Oct. 2020, https://rb.gy/sbjt12. Accessed: 08. 05. 2025.

14. Gamaghelyan, Philip and Sergey Rumyantsev. “The Road to the Second Karabakh War: the Role of Ethno-centric Narratives in the Nagorno-Karabakh Conflict.” *Caucasus Survey*, vol. 9, no. 1, Jul. 2021, pp. 1-17, doi:10.1080/23761199.2021.1932068.

15. Hecht, Eado. “Drones in the Nagorno-Karabakh War: Analyzing the Data.” *Military Strategy Magazine*, vol. 7, no. 4, pp. 1-1, Jan. 2022

16. Herki, Şevket. “Azerbaycan ve Ermenistan savaştı, Kürtler göç etti”. *Rûdaw*, 23 Sep. 2023, https://www.rudaw.net/turkish/world/230920238. Accessed: 07 May 2025.

17. Herkî, Şewket. “Azerbeycan û Ermenistanê şer kir: Kurd koçber bûn”. *Rûdaw, 23 Sep, 2023,* https://www.rûdaw.net/kurmanci/kurdistan/230920232. Accessed: 07. 05. 2025.

18. Herkî, Şewket. “Şerê Azerbeycan û Ermenistanê: Ji malbata xwe 11 kes ji dest dane, naxwazin yê 12an jî bidin”. *Rûdaw*, 26 Sep. 2023, https://www.rûdaw.net/kurmanci/world/260920231. Accessed: 07. 05. 2025.

19. Hovsepyan, Levon and Tonoyan, Artyom. “From Alliance to ‘Soft Conquest’: the Anatomy of the Turkish-Azerbaijani Military Alliance before and after the 2020 Nagorno-Karabakh War.” *Small Wars & Insurgencies*, vol. 35, no. 4, 2024, pp. 622-655, doi.org/10.1080/09592318.2024.2312957.

20. Kurdistan24. https://www.kurdistan24.net/en/page/about. Accessed: 10. 08. 2025.

21. ---. “Çakdarên ser bi Tirkiye ve teslîmi HSD bûn!”. *Kurdistan24*, 01 Nov. 2020, https://www.kurdistan24.net/kmr/story/559175/%C3%87akdar%C3%AAn-ser-bi-Tirkiye-ve-tesl%C3%AEmi-HSD-b%C3%BBn!. Accessed: 08. 05. 2025.

22. ---. “28 çekdarên Sûrî di şerê Qerebaxê de hatin kuştin”. *Kurdistan24*, 01 Oct. 2020, https://tinyurl.com/4vvxwb3m. Accessed: 06. 05. 2025.

23. ---. “Ermenistan: Azerbaycanê fermandariya operasyonan radestî Tirkiyê kiriye”. *Kurdistan24*, 30 Sep. 2020, https://tinyurl.com/5n7k9yj6. Accessed: 06. 05. 2025.

24. ---. “Ermenîstan bo NATO: Tirkiye bi F-16'yan şerê me dike!”. *Kurdistan24*, 28 Sep. 2020, https://tinyurl.com/37xd37wt. Accessed: 06. 05. 2025.

25. ---. “Ermenistan daxûyaniyên Azerbaycanê red dike!”. *Kurdistan24*. 23 Oct. 2020, https://www.kurdistan24.net/kmr/story/558998/Ermenistan-dax%C3%BByaniy%C3%AAn-Azerbaycan%C3%AA-red-dike!. Accessed: 08. 05. 2025.

26. ---. “Ermenistan rexne li Îsraîlê dike”. *Kurdistan24*, 02 Oct. 2020, https://www.kurdistan24.net/kmr/story/558573/Ermenistan-rexne-li-%C3%8Esra%C3%AEl%C3%AA-dike. Accessed: 06. 05. 2025.

27. ---.“Ermenistan û Azerbaycan hev bi kûştina sivîlan tometbar dikin”. *Kurdistan24*, 07 Oct. 2020, https://tinyurl.com/5dfynv3h. Accessed 09. 05. 2025

28. ---. “Ilham Aliyev: Artêşa Azerbaycanê Madagiz ji Ermenistanê stand!”. *Kurdistan24*, 03 Oct. 2020, https://tinyurl.com/3ae7ztra. Accessed: 06. 05. 2025.

29. ---. “Ji Trump, Macron û Pûtîn bangaweziya Qerebaxê”. *Kurdistan24*, 01 Oct. 2020, https://tinyurl.com/msys9nbe. Accessed: 06. 05. 2025.

30. ---. “Kanada: Nabe Tirkiye çekên me ji bo karên xirab bikar bîne”. *Kurdistan24*, 02 Oct. 2020, https://tinyurl.com/3j6tshys. Accessed: 06. 05. 2025.

31. ---. “Kiran: Di şerê Qerebaxê de Rûsyayê Ermenistan ceza kir”. *Kurdistan24*, 16 Nov. 2020, https://tinyurl.com/45f89s49. Accessed: 07. 05. 2025.

32. ---. “ Li Qerebaxê 18 çekdarên Sûrî hatin kuştin ”. *Kurdistan24*, 27 Oct. 2020, https://tinyurl.com/4f4ptcfu. Accessed: 08. 05. 2025.

33. ---. “Macron: Mîlîtanên Suriyeyî şandine Qerebaxê”, *Kurdistan24,* 01 Oct, 2020, https://tinyurl.com/3kn68aw4. Accessed: 06. 05. 2025.

34. ---. “Macron: Siyaseta Tirkiyê li navçeyê metirsîdar e”, *Kurdistan24,* 30 Sep, 2020, https://tinyurl.com/4urad7dk. Accessed: 06. 05. 2025.

35. ---. “Parlementerê Ermenistanê: Kurd di şerê Azerbeycan û Ermenistanê de şehîd dikevin!”. *Kurdistan24*, 28 Sep. 2020, https://tinyurl.com/4ctu7t5z. Accessed: 06. 05. 2025.

36. ---. “Rêberê Qerebaxê: Hêzên Azerbaycanê tenê 5 kîlometre dûrî me ne”. *Kurdistan24*, 30 Oct. 2020, https://tinyurl.com/mr2pr62v. Accessed: 08. 05. 2025.

37. ---. “Rûstem Bakoyan: Tirkiye bi sûretê serbazên Azerbaycanê li dijî me şer dike”. *Kurdistan24*, 29 Sep. 2020, https://tinyurl.com/5n6wvf3r. Accessed: 06. 05. 2025.

38. ---. “Şerê navbera Ermenistan û Azerbaycan zirarê dide Tirkiyê”. *Kurdistan24*, 28 Sep. 2020, https://tinyurl.com/36e9dp57. Accessed: 05. 05. 2025.

39. ---. “Şerê Qerebaxê! "Tirkiye 10 hezar TL dide çekdarên Sûriyeyî"”. *Kurdistan24*, 03 Oct. 2020, https://tinyurl.com/5a3nn2vy. Accessed: 06. 05. 2025.

40. ---. “Têmûrê Xelîl: Rûsya hewl dide şerê Ermenistan û Azerbaycanê rawestîne”. *Kurdistan24*, 28 Sep. 2020, https://tinyurl.com/bde7bczk. Accessed: 05. 05. 2025.

41. ---. “VÎDEO–Ermenistanê dîmenên têkbirina helîkoptereke Azerbaycanê belav kir”. *Kurdistan24*, 10 Oct, 2020, https://tinyurl.com/34ck9zvx. Accessed: 06. 05. 2025.

42. Lantzov, Sergey. “The Second Karabakh War: Background, Causes, Consequences.” *Polis. Political Studies*, vol. 32, no. 3, pp. 96-107, 2022, doi: 10.17976/jpps/2022.03.08

43. “McCaul and Engel Statement on Turkey Actions Undermining NATO Alliance”. F*oreign Affairs*, 16 Dec, 2020, https://foreignaffairs.house.gov/press-release/mccaul-and-engel-statement-on-turkey-actions-undermining-nato-alliance/. Accessed: 03. 05. 2025.

44. Meibodi, Hosein Pourahmadi and Mahdi Feizollahi, “The Escalation of Tension in Nagorno-Karabakh and the Challenge of Iran's Regional Interests: 2020-2023.” *Journal of Central Eurasia Studies*, Vol. 16, No. 2, Apr. 2024, pp. 75-100, doi:10.22059/JCEP.2024.370397.450191.

45. Miarka, Agnieszka. “The 2020 Autumn War in Nagorno-Karabakh: Course and Implications for the Strategic Balance of Power in the South Caucasus Region.” *Asian Affairs*, vol. 52, no. 4, pp. 826-851, 2021, doi.org/10.1080/03068374.2021.1993050

46. Mihemed, Xalid Cemîl. “Şerê Ukraynayê pêgeha Azerbaycanê di enerjiya cîhanê de bihêztir kiriye”. *Rûdaw*, 18 Jul, 2023, https://www.rûdaw.net/kurmanci/world/180720232. Accessed: 08. 05. 2025.

47. Mylroie, Laurie. “Russia Strikes Camp of Turkey’s Foreign Legion, including Fighters against Syrian Kurds”. *Kurdistan24*, 27 Oct. 2020, https://tinyurl.com/449mbp6c. Accessed: 02. 05. 2025

48. Mylroie, Laurie. “US, France, Russia Call for Nagorno-Karabakh Ceasefire, but Turkey Encourages Azeri Offensive”. *Kurdistan24*, 07 Oct. 2020, https://tinyurl.com/33adx4se. Accessed: 02. 05. 2025.

49. Petrosyan, Margarit. “The Role of Non-State Actors in Modern Warfare: The Case of Syria and Nagorno-Karabakh.” *Journal of Balkan and Near Eastern Studies, Taylor & Francis Journals*, vol. 26, no. 2, pp. 149-163, Mar. 2024, doi: 10.1080/19448953.2023.2233364.

50. Rûdaw. https://www.rudaw.net/english/about. Accessed: 10. 08. 2025.

51. ---. “Azerbeycanê li herêma Qerebaxê dest bi ‘operasyonê’ kir”. *Rûdaw*, 19 Sep, 2023, https://www.rûdaw.net/kurmanci/world/190920232. Accessed: 07. 05. 2025.

52. ---. “Nagorno-Qerebax: Bi hezaran Ermeniyan berê xwe da Ermenistanê”. *Rûdaw*. 28 Sep. 2023, https://www.rûdaw.net/kurmanci/world/280920233. Accessed: 07 May 2025.

53. ---. “Nûçegihanên Rûdawê 2 xelat standin”. *Rûdaw*. 23 Nov. 2024, https://www.rûdaw.net/kurmanci/kurdistan/231120247. Accessed: 07. 05. 2025.

54. ---. “Sala 2023yan li cîhanê çi qewimî?”. *Rûdaw*. 28 Dec. 2023, https://www.rûdaw.net/kurmanci/world/281220233. Accessed: 07. 05. 2025.

55. Şeddadî, Kamîz. “Gotûbêjên di navbera Ermeniyên Qerebaxê û Azerbeycanê de dest pê kir”. *Rûdaw*, 21 Sep, 2023, https://www.rûdaw.net/kurmanci/world/210920233. Accessed: 07. 05. 2025.

56. Wilgenburg, van Wladimir. “877 civilians arrested in Syria’s Afrin by Turkish-backed forces in 2020: Rights group”. *Kurdistan24*, 29 Jan. 2021, https://tinyurl.com/7978kdwm. Accessed 09.05.2025

57. Wilgenburg, van Wladimir. “Danish parliament condemns Turkish aggression in northeast Syria”. *Kurdistan24,* 14 Nov. 2020, https://www.kurdistan24.net/en/story/383491/Danish-parliament-condemns-Turkish-aggression-in-northeast-Syria. Accessed: 03.05.2025.

58. Wilgenburg, van Wladimir. French Kurdish journalist injured in Nagorno-Karabakh conflict. *Kurdistan24*, 03 Oct. 2020, https://www.kurdistan24.net/en/story/383260/French-Kurdish-journalist-injured-in-Nagor no-Karabakh-conflict. Accessed: 01.05.2025

59. Ya'qoube, Lazghine. “What drives Turkey’s recent increased attacks on Syrian Kurds?”. *Rûdaw*, 01 Aug. 2022, https://www.rûdaw.net/english/opinion/31072022. Accessed: 08. 05. 2025.

WORKS CITED

1. Ghazaryan, Serob. T'urqeren-hayeren bar'aran. [Turkish-Armenian Dictionary] 2003 (in Armenian)

2. Hayastani Hanrapetut'yan Azgayin Jhoghov, pashtonakan kayq, [Official Website of the National Assembly of the Republic of Armenia] http://www.parliament.am/deputies.php?sel=details&ID=1371&lang=arm. Hasaneli e' 10. 08. 2025 (in Armenian)

3. Hayastani Hanrapetut'yan Azgayin Jhoghov, pashtonakan kayq, [Official Website of the National Assembly of the Republic of Armenia] http://www.parliament.am/deputies.php?sel=details&ID=1365. Hasaneli e' 10. 08. 2025 (in Armenian)

4. Kurdoev, Kanat K. *Kurdsko-russkij slovar'*. Gosudarstvennoe izdatel'stvo inostrannyh i nacional'nyh slovarej, Moskva. [*The Kurdish-Russian dictionary*. State Publishing House of Foreign and National Dictionaries, Moscow] 1960. (in Russian)

5. Sargsyan, Hamlet. *Ler'nayin Gharabaghi bnakchut'yan t'vi ev e't'nik kazmi sharjhy'nt'acy' XIX darum*, Hasaneli e' 10. 05. 2025 [*The Population and Ethnic Composition Dynamics of Nagorno-Karabakh in the 19th Century*]. (in Armenian)

6. Step'anyan, R'uzanna. «LGh dataxazut'yun. Zinvorneric mekin glxatel en kendanut'yan o'roq». *Azatut'yun R'adiokayan*. [“Artsakh Prosecutor's Office: One of the Soldiers was Beheaded while still Alive”. *Azatutyun Radiokayan*] 01 Hulis. 2016, Hasaneli e' 10. 05. 2025. (in Armenian)

7. T'arverdyan, Sat'enik. «Ayspes Kochvac' «Karmir Qrdstani» verakangnman p'ord'ery' (1988-1992)». *Gitakan Arcax*, , № 2(13), e'j 248-263. [“The Recovery Attempts of the so-called “Red Kurdistan” (1988-1992). *Scientific Artsakh*, № 2(13), pp. 248-263] 2022. (in Armenian)

THE KURDISH-LANGUAGE MEDIA COVERAGE OF THE THIRD ARTSAKH WAR (2020-2023) (Kurdistan24, Rûdaw)

SATENIK TARVERDYAN
Yerevan State University, Faculty of Oriental Studies,
Chair of Iranian Studies, Ph.D. Student,
Yerevan, the Republic of Armenia

This topic examines news articles published on the Kurdish-language websites regarding the Third Artsakh War and the events following it. We analysed the content of news websites' articles published in the Kurdish Northern Kurmanji dialect on the Third Artsakh war.

Central question is to study a content analysis of publications, conclusions by the authors of the news articles of the major news websites in Iraqi Kurdistan (Kurdistan24, Rûdaw) that have pro-Barzani and partly pro-Talabani strategy, and whether the reporters mentioned "Red Kurdistan", taking into account the fact that it had been located in the territory of Artsakh.

The methodological foundation of this research is based content qualitative analysis, critical discourse, semiotic analysis and comparative methods. The relevance of the research is defined by the importance of news articles regarding the military operations between Armenia and Azerbaijan taking place in the territory of Artsakh published in the Kurdish media, and this article is a study of those publications in the Armenian scientific field.

The study concludes that the Kurdish press continues to be interested in Armenia-Azerbaijan conflict in Artsakh, Turkey's involvement, the international community's attitude towards the issue, and to convey an opinion within media, as well as to provide some information on this topic to the Kurdish audience. In some articles, there was brief information about the so-called "Red Kurdistan" that existed in the territory of Artsakh during the Soviet Union. Although the Kurdish "autonomy" (1923-1929) was short-lived in history, the Kurdish media authors highlight and remind about it. The history of so-called "Red Kurdistan" continues to "remain alive" in the social and political discourse of modern Kurds.

Keywords: *The Kurdish-language news websites, the third Artsakh war, Nagorno-Karabakh, "Red Kurdistan", Syrian militants, Turkish intervention, Azerbaijan offensive, conflict, military operation.*

ОСВЕЩЕНИЕ ТРЕТЬЕЙ АРЦАХСКОЙ ВОЙНЫ В КУРДСКОЙ ПРЕССЕ (2020-2023) (Kurdistan24, Rûdaw)

САТЕНИК ТАРВЕРДЯН
соискатель кафедры иранистики факультета востоковедения
Ереванского государственного университета,
г. Ереван, Республика Армения

Целью данной статьи является рассмотрение статей, опубликованных в курдской прессе и посвященных Третьей Арцахской (Карабахской) войне и последовавшим за ней событиям. В статье представлены результаты мониторинга публикаций, выполненных на северном диалекте курдского языка — курманджи.

Для достижения данной цели была поставлена ключевая задача изучить содержание статей, опубликованных на основных новостных сайтах Иракского Курдистана (Kurdistan24, Rûdaw) и выводы авторов статей с учётом пробарзанийской и отчасти проталабанийской направленности этих ресурсов. Одной из задач также является изучение того, в какой степени в этих публикациях упоминается «Красный Курдистан», учитывая его историческое расположение на территории Арцаха.

Методологическую основу исследования составляют качественный анализ контента, критический дискурс, семиотический анализ и сравнительные методы.

Актуальность данной работы обусловлена тем, что курдские СМИ внимательно следили за военными действиями, происходящими в Арцахе, и активно публиковали информацию, а данная статья представляет собой исследование этих публикаций в армянской научной сфере.

В ходе исследования мы пришли к выводу о том, что курдская община продолжает интересоваться армяно-азербайджанскими столкновениями на территории Арцаха, вовлеченностью Турции, отношением международного сообщества к этому вопросу, а также доносить определенное мнение на уровне публикаций в СМИ, а также предоставлять информацию по этой теме курдской общине. В некоторых статьях, кратко описывается так называемый «Красный Курдистан», существовавший на территории Арцаха во времена Советского Союза. В них также отмечается, что, хотя курдская «автономия» (1923-1929) просуществовала недолго в истории, информация о ней подчёркивается и напоминается и продолжает «оставаться живым» в общественном и политическом дискурсе современных курдов.

Ключевые слова: *курдские новостные сайты, третья Арцахская война, Нагорный Карабах, «Красный Курдистан», сирийские боевики, турецкая интервенция, наступление Азербайджана, конфликт, военная операция.*

ԼՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ, JOURNALISM, ЖУРНАЛИСТИКА

ՎԱՎԵՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿԻՆՈՆ՝ ՈՐՊԵՍ ՄԵԴԻԱԳՈՐԾԻՔ ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ 44-ՕՐՅԱ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՑ ՀԵՏՈ (2020-2023 ԹԹ.) *

ՀՏԴ 070:(054):94(4/9) *DOI: 10.52063/25792652-2025.2.25-215*

ԱՆՆԱ ՄԿՐՏԻՉՅԱՆ
Երևանի պետական համալսարանի նոր մեդիայի և հաղորդակցության ամբիոնի դասախոս, բանասիրական գիտությունների թեկնածու, ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
anna.mkrtichyan555@gmail.com
ORCID: 0009-0005-7469-9912

Ղարաբաղյան հակամարտության արդի փուլը և դրա հետևանքով ձևավորված ռազմաքաղաքական ու տեղեկատվական իրողությունները պահանջում են բազմակողմանի ուսումնասիրմամբ անդրադառնալ հիմնախնդրին առնչվող երևույթներին: Հոդվածի նպատակն է ներկայացնել Արդրբեջանի արտաքին տեղեկատվական քաղաքականությունը 44-օրյա պատերազմից հետո՝ մինչև 2023թ. Արցախի բնակչության բռնի տեղահանությունն ընդգրկող ժամանակահատվածում՝ վավերագրական կինոարտադրության օրինակով: Վիդեոբովանդակությունը դիտարկել ենք որպես մեդիագործիք տեղեկատվական պատերազմում, վեր հանել դրա կիրառման դրսևորումները՝ ուղղված ադրբեջանական հայատյաց քաղաքականության շարունակական խորացմանը:

Նպատակին հասնելու համար առաջադրել ենք հետևյալ խնդիրները՝ վերլուծել հետպատերազմական շրջանում Ադրբեջանի պետական կառույցների նախաձեռնությամբ ստեղծված և տեղական ու միջազգային տեղեկատվական միջավայրում տարածված վավերագրական ֆիլմերի բովանդակային շեշտադրումները՝ դիտարկելով դրանց կառուցվածքային, գաղափարախոսական և մեկնաբանողական առանձնահատկությունները, ինչպես նաև բացահայտել դրանցում արտացոլված իրողությունների ներկայացման մեթոդաբանական մոտեցումներն ու տեղեկատվական ազդեցության ռազմավարությունները:

Հատուկ ուշադրություն է դարձվել վավերագրական կինոյին՝ որպես հանրային գիտակցության ձևավորման, հուշապատմության կառուցման և տեղեկատվական ռազմավարությունների արտացոլման ազդեցիկ միջոցի: Ժամանակակից աշխարհում պատերազմները տեղի են ունենում ոչ միայն ռազմի դաշտում, այլև մեդիատիրույթում, որտեղ կիրառվում են տարաբնույթ հաղորդակցական ռազմավարություններ և տեղեկատվական մանիպուլյացիայի գործիքակազմ՝ հասարակական ընկալումները վերահսկելու և քաղաքական նպատակներ սպասարկելու համար:

* Հոդվածը ներկայացվել է 04.06.2025թ., գրախոսվել՝ 31.07.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.09.2025թ.:

Աշխատանքը շարադրվել է քննական, համադրման և համեմատական մեթոդների կիրառմամբ:

Հետազոտության հիմնական եզրահանգումն այն է, որ 44-օրյա պատերազմից հետո Ադրբեջանի տեղեկատվական քաղաքականությունը նպատակաուղղված է իր դիրքորոշման և ձեռքբերումների ներկայացմանը, որտեղ վավերագրական ֆիլմարտադրությունն օգտագործվում է որպես քարոզչական գործիք՝ հաճախ միակողմանի գնահատականներով և ապատեղեկատվության տարրերով:

Հիմնաբառեր՝ *վավերագրական կինոարտադրություն, վավերագրական կինո, վիդեոբովանդակություն, մեդիագործիք, Արցախ, արցախյան (Լեռնային Ղարաբաղի) հիմնախնդիր, տեղեկատվական քաղաքականություն, Ադրբեջան, ապատեղեկատվություն, քարոզչություն:*

Նախաբան

2020թ. սեպտեմբերի 27-ին Արցախի Հանրապետության նկատմամբ Ադրբեջանի սանձազերծած և 44 օր տևած պատերազմի ընթացքում և դրանից հետո ընթանում էր նաև ակտիվ տեղեկատվական պատերազմ: Կեղծ թեզերի շահարկման նպատակով Ադրբեջանը լայնորեն կիրառում էր տարբեր մեդիագործիքներ, իսկ պատերազմից հետո վավերագրական ֆիլմերը դարձան արդյունավետ միջոց՝ լսարանի գիտակցության և հոգեկանի վրա ներազդման տեսանկյունից: Հենց այդ շրջանում էր, որ Ադրբեջանը, ի թիվս այլ հարցերի և պահանջների, սկսեց ակտիվորեն շրջանառել իր մշակույթի և պատմության մասին հորինված տեղեկատվություն: Վավերագրական ֆիլմերը դարձան Ադրբեջանի արտաքին տեղեկատվական քաղաքականության առանցքային գործիքներից՝ այդ կերպ նենգափոխված «իրականություն» ցույց տալով աշխարհին կամ գոնե նրանց, ում քիչ բան է հայտնի արցախյան հիմնախնդրի և հայ-ադրբեջանական հակամարտության մասին:

Վավերագրական կինոն՝ որպես տեղեկատվական պատերազմի և հանրային հիշողության մոդելավորման գործիք

Կինոտարեգրությունը, որը կինովավերագրության տեսակներից է, արվում է ոչ թե օպերատիվ իրազեկման, այլ պատմությանն ի պահ տալու նպատակով: Դիտարկելով վավերագրական կինոյի դերը հիշողության քաղաքականության, հանրային կարծիքի ձևավորման և ինքնության վերաիմաստավորման գործընթացում՝ հարկ է նկատել, որ կինոն չափազանց կարևոր նշանակություն ունի քարոզչության առումով՝ հատկապես հետպատերազմյան քարոզչական համատեքստում: Ի վերջո, կինոն ստեղծում է վարքի մոդել, կանխատեսում արժեքներ և մոտեցումներ (Айрапетова 128): Արվեստագիտական, տեսաբանական և նարատիվ մոտեցումների միջոցով կինոն վերածվում է տեղեկատվական ազդեցության հզոր գործիքի:

«Վավերագրական ֆիլմ» տերմինն (անգլ. documentary) առաջին անգամ ժանրի առնչությամբ օգտագործել է բրիտանացի կինոռեժիսոր Ջոն Գրիերսոնը՝ «անգլ. The Moviegoer)» կեղծանունով, Ռոբերտ Ֆլաերտիի «Հարավային ծովերի Մոանան» ֆիլմի գրախոսության մեջ («The New York Sun», 8 փետրվարի, 1926թ.): Վավերագրական ֆիլմը սովորաբար հիմնված է իրական իրադարձությունների և մարդկանց վրա: Ջ. Գրիերսոնը վավերագրական ֆիլմը սահմանեց որպես «իրականության ստեղծագործական մշակում»՝ ընդգծելով, որ կինոյի լեզուն կատարում է ոչ միայն հաղորդակցական, այլև գեղագիտական գործառույթ (Айрапетова 130):

Հաղորդակցվելով զանգվածային լսարանի հետ՝ վավերագրական ֆիլմը՝ որպես մեդիաարտադրանք, ունակ է ձևավորելու որոշակի պատկերացումներ և ունենալու ազդեցություն մարդու աշխարհայացքի վրա (Смирнова 69): Վավերագրության

ավանդույթն օժտված է մեզ փոխանցելու իրականության տպավորության կարողության ուժով. այն զորեղ տպավորություն է (Nichols 13): Միաժամանակ այն ազդեցիկ և կիրառելի գործիք է տեղեկատվական հակապայքարում՝ տեղեկատվական առավելության հասնելու կամ արտերկրների (հակառակորդի) նկատմամբ առաջնահերթության պահպանման համար, տեղեկատվական օբյեկտների վրա տեղեկատվական կամ ֆիզիկական ներազդեցությամբ և նրանց կողմից նմանատիպ ներազդեցությունից պաշտպանվելու ճանապարհով (Ղալեչյան 79): Բազմաթիվ են դեպքերը, երբ պատմության մասին որոշակի պատկերացումներ ստեղծում (հորինում) են պետական վերնախավը կամ մտավորականության որոշ շերտեր, և դրանք այնուհետև կրթության համակարգի և քարոզչության միջոցով ներմուծվում են հասարակական շրջանակներ՝ հիմք դառնալով պատմության մասին անհատական պատկերացումների ձևավորման (տես՝ Halbwachs):

Վավերագրական ֆիլմերը կարող են ծառայել որպես «միջանկյալ հիշողության վայրեր», որտեղ անհատական և կոլեկտիվ հիշողությունները միաձուլվում են՝ ստեղծելով նոր հանրային պատմություն (տես՝ Assmann): Այս ամենը հաշվի առնելով՝ կարելի է փաստել, որ վավերագրական ֆիլմերը կարող են նաև կողմնակալ և ընտրողական լինել տեղեկատվության մատուցման հարցում, և դիտողների համար կարևոր է դրանք դիտարկել քննադատաբար և թերահավատության առողջ չափաբաժնով: Դժվար է ընդհանրացումներ անել այն մասին, թե ինչպես են վավերագրական ֆիլմերն ազդում պատերազմի ընթացքի վրա կամ հետպատերազմյան շրջանում հանրության տրամադրությունների, վարքագծի, տեսակետների վրա, քանի որ կոնկրետ ֆիլմի ազդեցությունը կախված է մի շարք գործոններից, ինչպիսիք են՝ ֆիլմի հասանելիությունն ու ազդեցիկությունը, դրա թողարկման ժամկետը և այն քաղաքական և սոցիալական համատեքստը, որում հրապարակվել է: Այնուամենայնիվ, պատմությանը հայտնի են որոշ վավերագրական ֆիլմեր, որոնք հենց պատերազմի ժամանակ զգալի ազդեցություն են ունեցել հասարակական կարծիքի և քաղաքականության վրա: Օրինակ՝ Վիետնամի պատերազմի ժամանակ «Սրտեր և մտքեր» (1974թ.) վավերագրական ֆիլմը խիստ քննադատության էր ենթարկում ԱՄՆ քաղաքականությանը Վիետնամում և վերագրվում էր նրան, որ օգնեց հասարակության կարծիքը շրջել պատերազմի դեմ: Նույնը կարելի է ասել նաև «Ձմեռային զինվորը» (1972թ.) վավերագրական ֆիլմի մասին, որն ուսումնասիրում և բացահայտում էր Վիետնամում ամերիկացի զինվորների կողմից իրականացված վայրագությունները և նպաստում հակապատերազմական տրամադրությունների աճին:

Պատերազմի վավերագրողները հաճախ օգտագործում են ռազմագերիներին, քաղաքացիական անձանց, զինվորներին, տեղահանվածներին, փախստականներին, խաղաղ բնակչությանը՝ որպես վավերագրական ֆիլմի «գործիք»: Այդ առումով բացառություն չէ նաև Արցախյան պատերազմը և հայ-ադրբեջանական հակամարտությունը:

Ադրբեջանական ֆիլմերը՝ որպես հայ-ադրբեջանական հակամարտության վերաբերյալ քարոզչական գործիք

Արցախի հայկական պատմության խեղաթյուրման գործին Ադրբեջանը լծված է արդեն մի քանի տասնամյակ՝ սկսած հայ բնակչության «եկվորության» թեզի «ապացուցման» և միջազգային գիտական ու հասարակական շրջաններում դրա տարածման փորձերից մինչև «ագրեսիվ, դավադիր թշնամու» կերպարի ձևավորում:

Ադրբեջանը միշտ է և՛ ներքին, և՛ արտաքին տիրույթում վարել հստակ հակահայ քաղաքականություն, որը երկրի էթնոքաղաքականության առանձնահատկություններից է: Այսօր էլ այդ երկրում դեռ մանկուց երեխաները դաստիարակվում են ակնհայտ հայատյացությամբ, ինչը քողարկվում է

հայրենասիրությամբ: Սա նկատելի է նաև վավերագրական ֆիլմերում: «BBC News»-ի ռուսական ծառայության կողմից պատրաստված «Нагорный Карабах: жизнь после войны» (https://www.youtube.com) («Լեռնային Ղարաբաղ. կյանքը պատերազմից հետո», 2021թ.) ֆիլմում ներկայացվում է երկու երկրներում մարդկանց ճակատագրերը, ովքեր ստիպված են եղել լքել իրենց տները կամ հակառակը: Հերոսներից մեկը՝ պատերազմի ընթացքում ականապայթյունային բեկորային վիրավորում ստացած ադրբեջանցի է, ով պատմում է՝ ինչպես է ստացել վնասվածքը: Նկարահանման ողջ ընթացքում ներկա է նաև նրա անչափահաս որդին: Լրագրողի հարցին, թե ինչ է զգում այն մարդու (մարդկանց) նկատմամբ, ում պատճառով հայրը տուժել է, երեխան պատասխանում է. «Կմեծանամ, կգրանցվեմ սահմանապահ զորքերում, կգնամ Հայաստան, կսպանեմ հայերին և վրեժ կլուծեմ հայրիկի համար»: Նմանատիպ հայատյաց և ապատեղեկատվություն պարունակող օրինակները հաճախ հանդիպում են ադրբեջանական վավերագրական ֆիլմերում: Այս ֆիլմի օրինակով կարելի է արձանագրել, որ ադրբեջանական մեդիատեքստերը ոչ միայն փաստագրում են պատերազմական հետևանքները, այլև օգտագործվում են ազգային հիշողության ձևավորման և սերունդների շրջանում հակահայ թշնամանք սերմանելու նպատակով՝ հայրենասիրության քողի տակ վերարտադրելով էթնիկ հակամարտության լեզուն ու պատկերացումը: Այս համատեքստում վավերագրական կինոն հանդես է գալիս որպես գաղափարախոսական գործիք, որն ազդում է ոչ միայն ներկայի ընկալման, այլև ապագա սերնդի ինքնության կառուցման վրա:

Նպատակ ունենալով հաստատել Ադրբեջանի պաշտոնական նարատիվը և ամրապնդել ազգային ինքնագիտակցությունը, միաժամանակ ազդելով հասարակական ընկալումների վրա՝ 44-օրյա պատերազմից հետո Ադրբեջանի մշակույթի նախարարությունը, Հանրային հեռուստաընկերությունը (AzTV) և պետական պատվերով շատ այլ կառույցներ և ստեղծագործական խմբեր ակտիվորեն լծվել են վավերագրական ֆիլմերի ստեղծման գործին («Shusha, you are free!» (թարգմ. «Շուշի, դու ազատ ես»), «We» (թարգմ. «Մենք»), «Fulya» («Ֆուլյա») և այլն): Վերջինը՝ «Ֆուլյա»-ն, արտադրվել է «Ադրբեջանֆիլմ» ստուդիայի (Ադրբեջան) և «Dada Yapım» ընկերության (Թուրքիա) հետ համատեղ: Արձանագրենք՝ պատերազմից հետո Ադրբեջանի տեղեկատվական քաղաքականությունն ուղղված է ռազմական գործողությունների դաշտում ձեռքբերումների քարոզչությանը և հակամարտության պատմության խեղաթյուրմանը: Վավերագրական ֆիլմարտադրությունը դարձել է այդ նպատակին հասնելու գործիքներից մեկը:

Հետպատերազմյան Ադրբեջանում տեղի միջազգային հեռուստաալիքի՝ «CBC TV Azerbaijan»-ի նկարահանած վավերագրական ֆիլմերից մեկը՝ «Хроника второй Карабахской войны: повесть о 44 днях» (թարգմ. «Ղարաբաղյան երկրորդ պատերազմի ժամանակագրությունը. պատմություն 44 օրերի մասին»), փաստագրական զեկույց է պատերազմի ընթացքում Արցախում տեղի ունեցած իրադարձությունների մասին: Ֆիլմում, սպասելիորեն, փորձ է արվում որպես բացարձակ ագրեսոր ներկայացնելու հայկական կողմին: Լրագրողն իր խոսքում ներկայացնում է պատերազմի սկիզբը՝ նշելով, որ սեպտեմբերի 27-ի վաղ առավոտյան հայկական զինված ուժերը շփման գծի ողջ երկայնքով անցել են հարձակման: Պատերազմի ընթացքը նկարագրելուց հայկական կողմին է վերագրվում Ադրբեջանի կիրառած ֆոսֆորային զենքը, խաղաղ բնակչության ռմբակոծումը և այլն: Ընդհանուր առմամբ, ֆիլմերում շրջանառվող կեղծ թեզերից և քարոզչական տարրերից հարկ է առանձնացնել մի քանիսը, այն է՝ «Պատերազմը նախաձեռնել է Հայաստանը», «Պատերազմը, բռնազավթված տարածքներն ազատագրելու պարտադրված միջոց էր», «Ադրբեջանը դառնում է հակամարտության հաղթող», «Պատերազմի լուծումը հեշտ և արագ տրվեց ուժեղ առաջնորդության շնորհիվ», «Հայաստանը պատրաստ չէ երկխոսության և հակամարտության խաղաղ կարգավորման», «Հայաստանը

խախտում է հրադադարը և շարունակում է հարձակվել ադրբեջանական դիրքերի վրա» և այլն:

2020 թ. նոյեմբերի 9-ից հետո Հայաստանի և Արցախի դեմ ադրբեջանական ագրեսիայի տարբեր դրսևորումների ընթացքում բազմիցս ականատես ենք եղել տեղեկատվական գրոհների ակտիվացման և համեմատաբար ավելի պասիվ փուլերի: Ընդ որում, ադրբեջանական քարոզչության կարևոր առանձնահատկություններից է, որ տեղեկատվական գրոհներում նոր նարատիվների տարածման հարցում առաջնորդող դերը պատկանում է Ադրբեջանի նախագահին: Իշխանությունների կողմից վերահսկվող, ուղղորդվող մեդիան նշված քարոզչությանը լրացնող դեր է կատարում և սերտաճած է պետական քարոզչությանը: Ավելին, Ադրբեջանն իր քարոզչական արշավները կազմակերպում է՝ հաշվի առնելով տարբեր թիրախային լսարաններ. ներքին, միջազգային, հայկական: Յուրաքանչյուր լսարանի համար ուղերձները փաթեթավորվում են տարբեր կերպ (https://theanalyticon.com): Պատահական չէ, որ ադրբեջանական վավերագրական ֆիլմերը տարածվում են ոչ միայն ադրբեջաներեն, այլև այլ լեզուներով: Մասնավորապես՝ «CBC TV Azerbaijan»-ի նկարահանած վավերագրական ֆիլմերը՝ «Триумф: кодовое слово «железный кулак»: Карабах» (թարգմ. «Հաղթանակ. կոդային բառը՝ երկաթե բռունցք. Ղարաբաղ»), «День расплаты: детали антитеррористической операции» (թարգմ. «Վրեժի օրը. հակաահաբեկչական գործողության մանրամասները») և այլն ուղղված են ռուսալեզու լսարանին: Ադրբեջանի նախագահի դեռևս 2011թ. -ի հրամանագրով և պետական համապատասխան ծրագրի շրջանակում ստեղծված «Վիրտուալ Ղարաբաղ» տեղեկատվական և հաղորդակցական տեխնոլոգիաների կենտրոնի կողմից նկարահանած «Карабах: наследие наших предков» (թարգմ. «Ղարաբաղ. մեր նախնիների ժառանգությունը») վավերագրական ֆիլմը ևս ուղղված է ռուսալեզու լսարանին՝ ներկայացնելով պատմական ակնհայտ կեղծ թեզեր, հորինված պատմություն, ձեռքբերումների քարոզչություն, հակամարտության պատմության խեղաթյուրում և այլն:

Եթե վավերագրական կինոն դիտարկենք որպես տվյալ ժամանակի տեսագրային փաստագրում, ապա ադրբեջանցի օգտատերերի տարածած տեսանյութերը կարելի է համարել վավերագրության ոչ պրոֆեսիոնալ ձևաչափ: Ադրբեջանի զինծառայողները ոչ միայն նկարահանել են իրենց մասնակցությունը ռազմագերիների խոշտանգումներին և սպանություններին, այլև հետևողականորեն տարածել այդ նյութերը սոցիալական ցանցերում, որոշ դեպքերում՝ ուղարկել տուժողների հարազատներին: Թեև վավերագրական ֆիլմերը պետք է հիմնվեն փաստերի վրա, սակայն ադրբեջանցի շատ վավերագրողներ ներկայացնում են սուբյեկտիվ մեկնաբանություններ՝ խեղաթյուրելով անցյալը, սպասարկելով քաղաքական նպատակներ և ազդելով ներքին ու արտաքին լսարանի ընկալումների վրա:

Եզրահանգումներ

Ժամանակակից հասարակություններում տեղի ունեցող փոխակերպումներն արտացոլվում են հասարակական գիտակցության մեջ թե՛ ստույգ, թե՛ աղավաղված ձևով՝ առաջացնելով մոլորություններ, կարծրատիպեր, միֆեր և այլն (Դեմիրճյան 11): Հետևաբար, վավերագրական ֆիլմարտադրության օրինակով կարելի է փաստել, որ Ադրբեջանի տեղեկատվական քաղաքականությունն ուղղված է իր ձեռքբերումների քարոզչությանը ինչպես ներքին, այնպես էլ միջազգային մակարդակներում: Քարոզչության հիմքում դրվում է Հայաստանը որպես թշնամի, ագրեսոր և պատերազմական հանցագործությունների հեղինակ ներկայացնելը: Ադրբեջանական քարոզչամեքենան, որ հակահայկականության մասով մշտապես կատարելագործման ուղի է անցնում, պատերազմից հետո աչքի է ընկնում ռազմավարական

հաղորդակցության ավելի կոպիտ գործիքների կիրառմամբ՝ այդ թվում շեշտը դնելով հոգեբանական ներազդման միջոցներից հիշողության քաղաքականության վրա (Համբարձումյան 89):

Ռուս ռազմական լրագրող Տիմոֆեյ Երմակովը, ներկայացնելով իր «Անկոտրում Արցախ» (Youtube 2020) վավերագրական ֆիլմը, որը պատմում է Ադրբեջանի կողմից Արցախի խաղաղ բնակչությանը թիրախավորելու մասին, նշել է. «Մենք կանխամտածված հրաժարվել ենք մեկնաբանել ֆիլմում ներկայացված կադրերը, որպեսզի դրանք չխանգարեն անաչառ ընկալելու տեսածը» (Armenpress 2020): Այս համատեքստում ակնհայտ է, որ վավերագրական կինոն կարող է հանդես գալ թե՛ որպես քարոզչության միջոց, թե՛ որպես փաստերի անաչառ արձանագրման հարթակ՝ կախված հեղինակային դիտանկյունից և կիրառվող մեթոդաբանությունից: Մինչդեռ վավերագրական կինոն, երբ ենթարկվում է միակողմանի մեկնաբանությունների և փաստերի ընտրողական ներկայացման, կարող է վերածվել տեղեկատվական մանիպուլյացիայի գործիքի՝ խաթարելով իրականության ընկալումը:

Վավերագրական կինոն՝ որպես հանրային հիշողության և քաղաքական հաղորդակցության հարթակ, ներկայում ձևավորվում է երկակի բնույթով. այն կարող է ծառայել ինչպես փաստերի անաչառ վավերագրման, այնպես էլ գաղափարախոսական մանիպուլյացիայի նպատակների՝ պայմանավորված հեղինակային դիտանկյունով և մեթոդաբանական մոտեցումներով: Ադրբեջանի վավերագրական արտադրանքի դեպքում առավելապես ակնհայտ է վիզուալ քարոզչության ռազմավարական օգտագործումը՝ հակամարտության պատկերն իր օգտին վերաիմաստավորելու և թշնամու կերպարն ինստիտուցիոնալ մակարդակով վերարտադրելու նպատակով:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. «Ադրբեջանի տեղեկատվական գրոհն Արցախի և Հայաստանի դեմ. ի՞նչ կարող ենք հակադրել». Անալիտիկոն, վերլուծաբան Տարոն Հովհաննիսյան, 2023, https://tinyurl.com/4zbrhpe2, Մուտք՝ 08. 05. 2025:
2. Դեմիրճյան, Մովսես. Ճանգվածային գիտակցության միֆերի փոխակերպումները ճգնաժամային իրավիճակներում: «Մեդիան և տեղեկատվությունը 21-րդ դարի պատերազմներում». *Գիտաժողովի նյութեր: ԲՊՀ հանրային հաղորդակցման տեխնոլոգիաների գիտաուսումնական կենտրոն*, 2021, էջ 11:
3. Համբարձումյան, Նաիրա. Հիշողության քաղաքականությունը Ադրբեջանի էթնոքաղաքական կամարտահայտության գործիք և դրա քարոզչական դրսևորումները վավերագրական կինոյում. *«Գիտական Արցախ»*, № 1(16), 2023, Երևան, էջ 89:
4. Ղալեչյան, Արմեն. «Տեղեկատվական պայքարը ռազմական ոլորտում». *Նորավանք ԳԿՀ*, 2016, Երևան, էջ 79:
5. «Ռուս լրագրողները ներկայացրել են «Անկոտրում Արցախ» վավերագրական ֆիլմը». Armenpress, 2020, https://armenpress.am/hy/article/1032660, Մուտք՝ 18. 05. 2025:
6. Айрапетова, Виктория. «Документальный фильм как жанр киноискусства и регистр». *«Օտար լեզուները բարձրագույն դպրոցում»*, 1 (26), 2019, Երևան, էջ 128-138:
7. «Нагорный Карабах: жизнь после войны». Документальный фильм, 2021, https://www.youtube.com/watch?v=v_iywHNb0-g, Մուտք՝ 28. 05. 2025:
8. «Несломленный Арцах». Документальный фильм, 2020, https://www.youtube.com/watch?v=5G5Z1EiUMw0, Մուտք՝ 15. 05. 2025:

9. Смирнова, Валерия. «Документальное кино в системе массовой коммуникации: источник формирования знаний и представлений у аудитории». *Коммуникология: электронный научный журнал*, 2019, Том 4, №1, с. 69.

10. Assmann, Aleida. *Cultural Memory and Western Civilization: Functions, Media, Archives*. Cambridge University Press, 2011.

11. Nichols, Bill. “Introduction to Documentary”. Indiana University Press, Bloomington & Indianapolis, 2001, p. 13, https://www.kufunda.net/publicdocs/Bill_Nichols___Introduction_to_documentary-1-3and6.pdf, Ստուգ՝ 25. 05. 2025:

12. Halbwachs, Maurice. *On Collective Memory*. Chicago, University of Chicago Press, 1992.

WORKS CITED

1. Adrbejani teghekatvakan grohn Arts’akhi yev Hayastani dem. i?nch’ karogh yenk’ hakadrel, verlutsaban Taron Hovhannisyan [Azerbaijan's Information attack against Artsakh and Armenia: What can we do to counter it?] 2023. (in Armenian) https://theanalyticon.com/ogostos-2023/%d5%a1%d5%a4%d6%80%d5%a2%d5%a5%d5%bb%d5%a1%d5%b6%d5%ab-%d5%bf%d5%a5%d5%b2%d5%a5%d5%af%d5%a1%d5%bf%d5%be%d5%a1%d5%af%d5%a1%d5%b6-%d5%a3%d6%80%d5%b8%d5%b0%d5%b6-%d5%a1%d6%80%d6%81%d5%a1%d5%ad%d5%ab/ Accessed: 08.05.2025

2. Demirchyan, Movses. Zangvatsayin gitakts’ut’yan miferi p’vokhakerpumnery chgnazhamayin iravichaknerum. «Median yev teghekatvut’yuny 21-rd dari paterazmnerum», Gitazhoghovi nyut’er. BPH hanrayin haghordakts’man tekhnologianeri gitausumnakan kentron, ej 11, [Transformations of Mass Consciousness Myths in Crisis Situations] 2021. (in Armenian)

3. Hambardzumyan, Naira. Hishoghut’yan k’aghak’akanut’yuny Adrbejani et’nok’aghak’akan kamartahaytut’yan gortsik’ yev dra k’arozch’akan drsevorumnery vaveragrakan kinoyum, [The Politics of Memory as a Tool of Azerbaijan’s Ethno-political Strategy and its Propaganda Manifestations in the Media, Yerevan] 2023, «Gitakan Arts’akh», № 1(16), ej 89. (in Armenian)

4. Ghalech’yan, Armen. Teghekatvakan payk’ary rrazmakan volortum, [Information Warfare in the Military Sphere, Yerevan] 2016, Noravank’ GKH, ej 79. (in Armenian)

5. Rus lragroghnery nerkayats’rel yen «Ankotrum Arts’akh» vaveragrakan filmy, ["Russian Journalists Presented the Documentary Film "Indestructible Artsakh."] 2020, https://armenpress.am/hy/article/1032660 Accessed: 18.05.2025 (in Armenian)

6. Ajrapetova, Viktoriâ. Dokumental'nyj fil'm kak žanr kinoiskusstva i registr, «Otar lezunery bardzraguyn dprots’um», 1 (26), ej 128-138, [Documentary as a Cinema Genre and a Register, Yerevan] 2019, (in Russian)

7. Nagornyy Karabakh: Zhizn' posle voyny, Dokumental'nyy fil'm, ["Nagorno-Karabakh: Life after the war."] 2021, https://www.youtube.com/watch?v=v_iywHNb0-g Accessed: 28.05.2025. (in Russian)

8. Neslomlennyy Artsakh, Dokumental'nyy fil'm, ["Unbroken Artsakh". Documentary,] 2020, https://www.youtube.com/watch?v=5G5Z1EiUMw0 Accessed: 15.05.2025 (in Russian)

9. Smirnova, Valeriya. Dokumental'noye kino v sisteme massovoy kommunikatsii: istochnik formirovaniya znaniy i predstavleniy u auditorii, Kommunikologiya: elektronnyy nauchnyy zhurnal, Tom 4. №1. s.69 [Documentary Film in the Mass Communication System: A Source of Formation of Knowledge and Ideas Among the Audience] 2019. (in Russian)

DOCUMENTARY FILM AS A MEDIA TOOL IN AZERBAIJAN'S INFORMATION POLICY AFTER THE 44-DAY WAR (2020–2023)

ANNA MKRTICHYAN
Yerevan State University, Faculty of Jounralism,
Chair of New Media and Communication,
Lecturer, Ph.D. in Philology,
Yerevan, the Republic of Armenia

The current phase of the Nagorno-Karabakh conflict and the resulting politico-military and informational realities necessitate a comprehensive examination of the issue. The purpose of the article is to analyze Azerbaijan's informational policy in the period following the 44-day war up to the forced displacement of the Armenian population of Artsakh in 2023, using documentary film production. We observe the video content as a media tool in the context of an information war, identifying its uses in deepening and perpetuating Azerbaijan's anti-Armenian policy.

To achieve the research objective, we have set the following goals: to analyze the content emphases of documentary films produced under the initiative of Azerbaijan's state structures in the post-war period and disseminated in local and international informational domains, examining their structural, ideological, and interpretative features, as well as identifying the methodological approaches used to present the depicted realities and the strategies of informational influence.

Special attention is given to documentary film as a powerful medium for shaping public consciousness, constructing collective memory, and reflecting broader informational strategies. In today's world, warfare occurs not only on the battlefield but also within the media sphere, where diverse communication strategies and tools of information manipulation are employed to shape public perception and serve political ends.

The research is conducted using analytical, critical and comparative methods.

The main conclusion of the research is that, following the 44-day war Azerbaijan's information policy has been strategically oriented toward promoting its narrative of achievement and position, with documentary film production serving as a key propaganda instrument - frequently marked by one-sided assessments and elements of disinformation.

Keywords: *Documentary Film Production, Video Content, Documentary Film, Media Tool, Artsakh, Artsakh (Nagorno-Karabakh) Conflict, Information Policy, Azerbaijan, Disinformation, Propaganda.*

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЙ ФИЛЬМ КАК МЕДИАИНСТРУМЕНТ В ИНФОРМАЦИОННОЙ ПОЛИТИКЕ АЗЕРБАЙДЖАНА ПОСЛЕ 44-ДНЕВНОЙ ВОЙНЫ (2020–2023 ГГ.)

АННА МКРТИЧЯН
преподаватель кафедры новых медиа и коммуникации факультета журналистики Ереванского государственного университета,
кандидат филологических наук,
г. Ереван, Республика Армения

Современный этап карабахского конфликта и сформировавшиеся в его результате военно-политические и информационные реалии требуют

всестороннего изучения явлений, связанных с данным конфликтом. Целью данной статьи является анализ внешней информационной политики Азербайджана в период с окончания 44-дневной войны до насильственного перемещения населения Арцаха в 2023 году на примере документального кинопроизводства. Видеоконтент рассматривается как медиаинструмент в информационной войне, раскрываются формы его применения, направленные на углубление антиармянской политики Азербайджана.

Для достижения поставленной цели были выдвинуты следующие задачи: проанализировать содержательные акценты документальных фильмов, созданных по инициативе государственных структур Азербайджана в послевоенный период и распространённых в местном и международном информационном пространстве, рассматривая при этом их структурные, идеологические и интерпретационные особенности, а также выявить методологические подходы к представлению отражённых в них реалий и стратегии информационного воздействия.

Особое внимание уделено документальному кино как эффективному средству формирования общественного сознания, конструирования исторической памяти и отражения информационных стратегий. В современном мире войны ведутся не только на полях сражений, но и в медиапространстве, где применяются различные коммуникативные стратегии и инструменты информационных манипуляций с целью управления общественным восприятием и обслуживания политических интересов.

Исследование выполнено с использованием критического, сопоставительного и сравнительного методов.

Основной вывод работы заключается в том, что после 44-дневной войны информационная политика Азербайджана направлена на представление своей позиции и достижений, при этом документальное кино используется в качестве пропагандистского инструмента, зачастую с односторонними оценками и элементами дезинформации.

Ключевые слова: *документальное кинопроизводство, видеоконтент, документальный фильм, медиаинструмент, Арцах, проблема Арцаха (карабахский конфликт), информационная политика, Азербайджан, дезинформация, пропаганда.*

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՁՍՊՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ. ԻՐԱՎԱԿԱՆ, ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԱՍՊԵԿՏՆԵՐ *

ՀՏԴ 316.334.3 DOI: 10.52063/25792652-2025.2.25-224

ԾՈՎԻՆԱՐ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ
Վ. Բրյուսովի անվան պետական համալսարանի հանրային հաղորդակցության և լրագրության գիտաուսումնական կենտրոնի ավագ դասախոս, բանասիրական գիտությունների թեկնածու,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
tsovinar.khachatryan@mail.com
ORCID: 0009-0002-8660-0711

Հոդվածի նպատակն է վերլուծել քաղաքական զսպվածության երևույթը Հայաստանի Հանրապետությունում՝ դիտարկելով դրա իրավական, սոցիալական և մշակութային հիմքերը և դրսևորումները տարբեր հասարակական հարթակներում:

Նպատակին հասնելու համար մեր առջև դրվել ենք հետևյալ խնդիրները՝ քաղաքական զսպվածության պատմական, իրավական և սոցիալական հիմքերի ուսումնասիրություն, քաղաքական զսպվածության դրսևորումների վերլուծություն՝ պետական կառավարման, հանրային ծառայության, մեդիայի և հասարակական դիսկուրսի մակարդակներում, քաղաքացիական հասարակության, մեդիագրագիտության և կրթության դերի բացահայտում՝ քաղաքական զսպվածության հաղթահարման գործընթացում, քաղաքական զսպվածության հետևանքների գնահատում՝ սոցիալական պիտակավորումից մինչև քաղաքացիական անտարբերություն և ինքնագրաքննություն:

Կիրառվել են սոցիոլոգիական և իրավական վերլուծության մեթոդներ: Տվյալների աղբյուրներն են՝ գիտական գրականությունը, օրենսդրական փաստաթղթերը, սոցիոլոգիական հարցումները և մեդիա վերլուծությունները:

Հետազոտության հիմնական եզրահանգումն այն է, որ քաղաքական զսպվածությունը Հայաստանում բազմաշերտ երևույթ է, որի հաղթահարումը պահանջում է համակարգային մոտեցում՝ համադրելով իրավական բարեփոխումները, կրթական ծրագրերը և հանրային դիսկուրսի բազմազանությունը: Միևնույն ժամանակ, անհրաժեշտ է հավասարակշռել խոսքի ազատության և հանրային պատասխանատվության պահանջները՝ խուսափելով ինչպես ինքնագրաքննության, այնպես էլ անսահմանափակ արտահայտման ծայրահեղություններից:

Հիմնաբառեր՝ *Քաղաքական զսպվածություն, խոսքի ազատություն, ինքնագրաքննություն, հասարակական դիսկուրս, քաղաքացիական հասարակություն, մեդիագրագիտություն, կրոնական էթիկա, սոցիալական նորմեր, մշակութային փոփոխություններ, հանրային ծառայություն:*

Ներածություն

Ժամանակակից հասարակություններում քաղաքական չեզոքությունը և քաղաքական զսպվածությունը դարձել են սոցիալական դիսկուրսի և հանրային խոսույթի կարևորագույն բաղադրիչներ: Մի կողմից, դրանք ծառայում են որպես

* Հոդվածը ներկայացվել է 26.05.2025թ., գրախոսվել՝ 27.08.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.09.2025թ.:

քաղաքակիրթ հաղորդակցության և հարգալից երկխոսության հիմքեր, մյուս կողմից՝ հաճախ վերածվում են լռության և ինքնագրաքննության խոչընդոտների: Պատմական տեսանկյունից, քաղաքական զսպվածության հասկացությունը ենթարկվել է զգալի փոխակերպումների՝ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո և, հատկապես, Սառը պատերազմի ժամանակաշրջանում: Այս էվոլյուցիան բերել է գաղափարի վերաիմաստավորման՝ ներառելով էական բարոյական, էթիկական և հասարակական տարրեր, որոնք հաճախ գերազանցում են նրա նախնական քաղաքական բովանդակությունը:

Ներկայիս համաշխարհային քաղաքական և տեղեկատվական լանդշաֆտում, երբ հաղորդակցման տեխնոլոգիաները տալիս են խոսքի արտահայտման աննախադեպ հնարավորություններ, քաղաքական զսպվածության սահմանները դառնում են առավել անորոշ և վիճելի: Սոցիալական մեդիայի մուտքը հանրային տարածք էականորեն փոխել է քաղաքական զսպվածության կիրառման առանձնահատկությունները՝ խախտելով պաշտոնական և անձնական խոսույթի միջև եղած ավանդական սահմանները: Սա հատկապես զգալի է հետխորհրդային երկրներում, որտեղ քաղաքական մշակույթը դեռևս գտնվում է ձևավորման փուլում, իսկ մամուլի և խոսքի ազատությունը հաճախ հակադրվում են ազգային անվտանգության և սոցիալական կայունության մտահոգություններին:

Քաղաքական զսպվածության դիսկուրսն անմիջականորեն առնչվում է իշխանության և ուժի հարաբերություններին, ինչպես նաև հասարակության մեջ արժեքային համակարգերի փոփոխություններին: Ըստ Միշել Ֆուկոյի իշխանության տեսության՝ «զսպվածությունը» կարող է գործել որպես «իշխանության մանրադիտակային մեխանիզմ», որը կարգավորում է խոսքը և հասարակական վարքագիծը: Այն մի կողմից ապահովում է քաղաքակիրթ հարաբերություններ, մյուս կողմից՝ կարող է վերածվել գաղափարախոսական վերահսկողության և սահմանափակումների միջոցի:

Հայաստանի Հանրապետությունը՝ որպես անցումային ժողովրդավարություն, բախվում է առանձնահատուկ մարտահրավերների՝ քաղաքական զսպվածության համատեքստում: Խորհրդային երկարատև իշխանության ժառանգությունը, 2018թ. թավշյա հեղափոխությունը, տարածաշրջանային անվտանգության մարտահրավերները և մշակութային-քաղաքական կողմնորոշման շուրջ ընթացող բանավեճերը ստեղծել են բարդ միջավայր, որտեղ ձևավորվում են ժամանակակից հայկական քաղաքական դիսկուրսի նորմերը:

Պետական կառույցներում և հանրային ծառայության ոլորտում քաղաքական զսպվածության պահանջները առանձնահատուկ նշանակություն ունեն: Հայաստանյան օրենսդրությունն այս հարցում հիմնվում է միջազգային փորձի և երկրի սահմանադրական սկզբունքների վրա: Հանրային ծառայողների համար սահմանված վարքականոնները և էթիկայի կանոնները հաճախ պահանջում են քաղաքական չեզոքություն և զսպվածություն: Սակայն գործնականում այս պահանջների կիրառումը բախվում է բազմաթիվ խնդիրների, հատկապես՝ անձնական և պաշտոնական դերերի տարանջատման տեսանկյունից:

Միջազգային համատեքստում կարևոր է հասկանալ, որ քաղաքական զսպվածության գաղափարը տարբեր մշակույթներում և քաղաքական համակարգերում ունի տարբեր դրսևորումներ: Արևմտյան ժողովրդավարություններում այն հաճախ կապվում է ներառականության և բազմազանության արժեքների հետ, մինչդեռ այլ համակարգերում այն կարող է դիտարկվել որպես քաղաքական կայունության կամ ազգային միասնության պահպանման միջոց: Սա ցույց է տալիս, որ քաղաքական զսպվածությունը ոչ միայն լեզվական, այլև մշակութային-քաղաքական երևույթ է:

Քաղաքական չեզոքության իրավական հիմքերը և գործնական դրսևորումները

Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրությամբ զինված ուժերը կոչված են ապահովելու երկրի անվտանգությունը, պաշտպանությունը և տարածքային ամբողջականությունը, ինչպես նաև սահմանների անձեռնմխելիությունը: Միևնույն ժամանակ, սահմանադրությունը պարտադրում է զինված ուժերին պահպանել քաղաքական չեզոքություն և գտնվել քաղաքացիական վերահսկողության ներքո: Ոստիկանության և Ազգային անվտանգության ծառայության գործառույթները սահմանադրորեն հստակեցված չեն, սակայն, որպես կանոն, ոստիկանությունը պատասխանատու է օրենքի գերակայության, հասարակական կարգի, քաղաքացիների կյանքի և ունեցվածքի պահպանության համար:

ԵԱՀԿ Անվտանգության ռազմաքաղաքական հարցերի օրենսգիրքը, ինչպես նաև ՄԱԿ-ի փաստաթղթերը ընդգծում են զինված ուժերի քաղաքական չեզոքության և քաղաքացիական վերահսկողության պահանջը: Այս սկզբունքները կարևոր են ոչ միայն իրավական տեսանկյունից, այլև քաղաքական կայունության և հասարակության վստահության պահպանման համար: Վերջին տարիների իրադարձությունները ցույց են տալիս, որ զինված ուժերի կամ ոստիկանության քաղաքական գործընթացներին միջամտությունը կարող է խորացնել ճգնաժամը, խախտել սահմանադրական կարգը և վտանգել պետության միջազգային հեղինակությունը:

Հայաստանում ռազմական դրության և արտակարգ դրության իրավական կարգավորումները հաճախ օգտագործվել են ոչ միայն արտաքին վտանգների կանխման, այլև ներքին քաղաքական զարգացումների կառավարման նպատակով: Այս կարգավիճակների սահմանման և կիրառման գործընթացում հաճախ առաջանում է իրավական և տերմինաբանական քաոս, ինչը բարդացնում է հասարակական ընկալումը և խոչընդոտում է արդյունավետ կառավարումը: Հայկական դատական պրակտիկան հուշում է, որ «քաղաքական չեզոքության» պահանջը հաճախ վերածվում է խոսքի ազատության սահմանափակման: Օրինակ՝ Վճռաբեկ դատարանի որոշման համաձայն՝ «Ա1+» հեռուստաընկերության լիցենզիայի չեղարկումը կարող էր դիտվել որպես անուղղակի ճնշում (ՀՀ Վճռաբեկ դատարան, կիրառական որոշում 2011): Հանրային ծառայողի վարքագծի էթիկայի հանձնաժողովի որոշումներից մի քանիսում արձանագրվել է, որ անգամ սոցիալական ցանցում հավանության նշանը («լայք») կարող է հակասել քաղաքական չեզոքության սկզբունքին (Էթիկայի հանձնաժողովի տարեկան զեկույց 2022): Այս ամենը ցույց է տալիս, որ իրավական նորմերի անորոշությունը հանգեցնում է ինքնագրաքննության ինստիտուցիոնալացման:

Քաղաքական զսպվածության սոցիալական և մշակութային գործոնները

Քաղաքական զսպվածությունն ու չեզոքությունը Հայաստանում պայմանավորված են ոչ միայն իրավական նորմերով, այլև խորքային սոցիալական և մշակութային գործոններով: Պետական կառույցներում, հանրային ծառայության ոլորտում, ինչպես նաև մեդիայի և հասարակական դիսկուրսի մակարդակներում քաղաքական զսպվածության դրսևորումները հաճախ արտացոլում են հասարակության արժեքային համակարգի առանձնահատկությունները:

Հայաստանյան հասարակության բևեռացվածությունը, քաղաքական տարբեր բևեռների առկայությունը և որևէ բևեռի չպատկանող քաղաքացիների մարգինալացումը նպաստում են քաղաքական զսպվածության տարածմանը: Քաղաքացիական հասարակության որոշ հատվածներ, որոնք նախկինում ակտիվ մասնակցություն են ունեցել հանրային շարժումներին, ներկայումս դուրս են մնում քաղաքական գործընթացներից՝ իրենց զգալով անտեսված և օտարացած: Այս խմբերը հաճախ ենթարկվում են պիտակավորման և ատելության խոսքի, ինչը խորացնում է

հասարակական պառակտումը և նվազեցնում է քաղաքական մասնակցության մակարդակը: Քաղաքական զսպվածության երևույթը կարելի է դիտարկել ոչ միայն որպես իրավական կամ վարչական պահանջ, այլև՝ որպես հասարակագիտական կատեգորիա: Գաբրիել Ալմոնդի և Սիդնի Վերբայի «քաղաքացիական մշակույթի» (Almond & Verba 1963) մոտեցումը ցույց է տալիս, որ քաղաքացիական մասնակցության ձևերը պայմանավորված են արժեքների և քաղաքական մասնակցության նկատմամբ չգրված նորմերի համակարգով: Պիեռ Բուրդիեի «խոսքի իշխանության» (Bourdieu 1991) գաղափարի համադրումից պարզ է դառնում, որ քաղաքական զսպվածությունը գործնականում վերածվում է «սիմվոլիկ դաշտում» գործող ինքնակարգավորող ուժի: Այս մեկնաբանությունը թույլ է տալիս հասկանալ, թե ինչպես է հասարակության մեջ լռությունը վերածվում լեգիտիմացված սոցիալական վարքագծի:

Քաղաքացիական հասարակության դերը և խոսքի ազատության սահմանափակումները

Քաղաքացիական հասարակության ինստիտուտները, մեդիագրագիտության և քաղաքացիական կրթության ծրագրերը կարող են կարևոր դեր խաղալ քաղաքական զսպվածության հաղթահարման գործընթացում: Սակայն խոսքի ազատության սահմանադրական երաշխիքները հաճախ բախվում են օրենսդրական և գործնական սահմանափակումների: Սոցիալական մեդիայի տարածումը, տեղեկատվական դաշտի բազմազանությունը և հանրային դիսկուրսի փոփոխվող բնույթը նոր մարտահրավերներ են ստեղծում ինչպես իշխանությունների, այնպես էլ հասարակության համար:

Քաղաքական զսպվածության հետևանքներից են ինքնագրաքննությունը, սոցիալական պիտակավորումը, քաղաքացիական անտարբերությունը: Այս երևույթները խոչընդոտում են ժողովրդավարական մշակույթի ձևավորմանը և հանրային դիսկուրսի բազմազանությանը:

Միջազգային փորձը և համեմատական դիտարկումներ

Տարբեր երկրների փորձը ցույց է տալիս, որ բանակի, ոստիկանության կամ անվտանգության ծառայությունների քաղաքական գործընթացներին միջամտությունը սովորաբար արժանանում է միջազգային հանրության քննադատությանը: Նման միջամտությունները կարճաժամկետ հեռանկարում կարող են ապահովել իշխանության պահպանում, սակայն երկարաժամկետ հեռանկարում հանգեցնում են լեգիտիմության կորստի, մեկուսացման, բարեփոխումների դանդաղեցման և պատասխանատվության խնդիրների առաջացման: Միևնույն ժամանակ, որոշ դեպքերում բանակի չեզոքությունը կամ չմիջամտելը նպաստել է քաղաքական խաղաղ փոփոխություններին:

Քաղաքական զսպվածության էվոլյուցիան

Աշխարհն այնպիսի փուլում է, որ նույնիսկ բազմակարծությունը ստիպված է լինում քաղաքական զսպվածություն դրսևորել: Քաղաքական զսպվածության հասկացությունը ժամանակի ընթացքում էական փոփոխությունների է ենթարկվել՝ վերածվելով ոչ միայն խոսքի սահմանափակման, այլև քաղաքական էթիկայի հիմնարար տարրի: Եթե սկզբնական շրջանում այն վերաբերում էր որոշակի բառերի կամ արտահայտությունների օգտագործումից խուսափելուն, ապա ներկայում այն ներառում է նաև քաղաքական իրադարձությունների հրապարակային գնահատականների զսպում և վերահմաստավորում:

Նորբերտ Էլիասը, անդրադառնալով «քաղաքական զսպվածության» քաղաքակրթական դերին, նշում է, որ ժամանակակից պետությունների համակարգում ձևավորվել են սոցիալական ստանդարտներ, որոնք խթանում են ինքնազսպվածության և փոխադարձ հարգանքի դրսևորումները: Այս գործընթացը,

ըստ Էլիասի, միտված է ոչ միայն բռնության և ագրեսիայի վերահսկմանը, այլև հասարակական փոխհարաբերությունների քաղաքակրթմանը (Էլիաս 45–47): Ժամանակակից հասարակություններում քաղաքական զսպվածությունը հաճախ դիտարկվում է որպես երկակի երևույթ. այն կարող է նպաստել քաղաքակիրթ երկխոսությանն ու հանրային բանավեճի որակի բարձրացմանը, սակայն միաժամանակ կարող է վերածվել ինքնագրաքննության և հանրային դիսկուրսի սահմանափակման գործիքի: Այս խնդիրը հատկապես ակնառու է այն հասարակություններում, որտեղ պետական ինստիտուտները փորձում են սահմանափակել պաշտոնյաների կամ հանրային գործիչների արտահայտվելու ազատությունը՝ հղում անելով հանրային կարգի պահպանմանը:

Պատմականորեն, քաղաքական զսպվածության բացակայությունը հաճախ հանգեցրել է հասարակական լարվածության և իրավունքի խախտումների: Օրինակ՝ ԱՄՆ-ում մաքքարթիզմի ժամանակաշրջանում քաղաքական զսպվածության բացակայությունը հանգեցրեց զանգվածային հալածանքների, մինչդեռ հետագա տասնամյակներում՝ քաղաքացիական իրավունքների շարժման ընթացքում, քաղաքական զսպվածությունը սկսեց դիտարկվել որպես խտրականության դեմ պայքարի միջոց (Էլիաս 45–47):

Ներկայում քաղաքական զսպվածության դրական դրսևորում է համարվում մարդկանց և խմբերին պիտակավորումից հրաժարվելը, ինչպես նաև այնպիսի լեզվի կիրառումից խուսափելը, որը կարող է վիրավորել փոքրամասնություններին: Այս միտումը արտացոլում է հասարակության քաղաքակրթական զարգացման ընդհանուր տենդենցը, որը, ըստ Էլիասի, բնորոշ է ժամանակակից քաղաքական համակարգերին (Էլիաս 45–47):

Միևնույն ժամանակ, քաղաքական զսպվածության չափազանցումը կարող է հանգեցնել հանրային բանավեճի արհեստական սահմանափակման: Ինչպես նշում է Անդրյու Լինքլեյթերը, restraining power-ի ինստիտուցիոնալ մեխանիզմները կարող են դառնալ ինչպես քաղաքակիրթ փոխհարաբերությունների երաշխիք, այնպես էլ քաղաքական դիսկուրսի սահմանափակման գործիք (Linklater 102-105):

Այսպիսով՝ քաղաքական զսպվածության էվոլյուցիան անցել է մի ճանապարհ, որի ընթացքում այն վերածվել է հասարակական և ինստիտուցիոնալ նորմի, սակայն դրա՝ չափից ավելի կիրառումը կարող է հակասել խոսքի ազատության և ժողովրդավարական արժեքների զարգացմանը:

Քաղաքական զսպվածությունը Հայաստանում. իրավական և սոցիալական ասպեկտներ

Հայաստանում քաղաքական զսպվածության թեման հաճախ օգտագործվում է որպես հանրային ելույթներում ասելիքը կարճելու կամ դադարեցնելու միջոց: Հաճախ քաղաքական զսպվածության վկայակոչումը ծառայում է հարցազրույցները շրջանցելուն կամ դադարեցնելուն, ինչը դիտվում է որպես սպառիչ պատասխան՝ գերազանցելով սովորական «չեմ մեկնաբանում» կամ «հարցերը գրավոր ուղարկեք» արտահայտությունները: Այս երևույթը հատկապես դժվարացնում է լրագրողների աշխատանքը, որոնք սպասում են պաշտոնյաների պատասխաններին (CPFE, Annual Report, 14-15):

Հայաստանի Հանրապետության օրենսդրությունը սահմանում է հանրային ծառայողների համար էթիկական կանոններ, որոնք պահանջում են զսպվածություն և անկողմնակալություն: «Հանրային ծառայության մասին» ՀՀ օրենքի 32-րդ հոդվածը ընդգծում է այն սկզբունքները, որոնք կարգավորում են հանրային ծառայողների հրապարակային խոսքը (ՀՀ օրենք «Հանրային ծառայության մասին», 23.03.2018, հոդված 32): Սակայն, ինչպես նշում է Ա. Հակոբյանը, այս օրենսդրական դրույթների կիրառումը հաճախ հակասական է և ոչ համակարգված, ինչը բարդացնում է քաղաքական զսպվածության գործնական կիրառումը (Հակոբյան 22-24):

Հետխորհրդային երկրներում, այդ թվում Հայաստանում, քաղաքական զսպվածությունը հաճախ ծառայել է որպես գործիք՝ իրական քաղաքական բանավեճից խուսափելու համար, ինչը մտահոգիչ է ժողովրդավարական զարգացման տեսանկյունից: Հայաստանի քաղաքական մշակույթում զսպվածության արմատները հասնում են խորհրդային ժամանակաշրջան, երբ քաղաքական այլախոհությունը ենթարկվում էր պատժի, և ձևավորված վախի մթնոլորտը որոշ չափով պահպանվել է անկախության տարիներին (Կարախանյան 56-58):

2008 թվականի մարտի 1-ի դեպքերը, որոնց ժամանակ ընդդիմության հանրահավաքը ցրվեց ուժի կիրառմամբ, խորացրին քաղաքական մասնակցության զսպվածությունը: Այս իրադարձությունը հանգեցրեց վախի մթնոլորտի հաստատման, որը խոչընդոտեց քաղաքական ակտիվությունը և նպաստեց զսպվածության պահպանմանը, հատկապես իշխող կուսակցության՝ ՀՀԿ-ի կողմից (Socioscope, Armenia after 2018: Social and Political Transformations, 31-33):

Քաղաքական զսպվածությունը հանգեցնում է հասարակական անտարբերության, որն արտահայտվում է ընտրություններին ցածր մասնակցությամբ և քաղաքացիական նախաձեռնությունների նվազմամբ: 2017թ. խորհրդարանական ընտրություններին մասնակցությունը կազմեց 60.86%, իսկ 2021թ.՝ 49.4%: 2021 թվականի համապետական ընտրություններին չմասնակցելու հիմնական պատճառներից են քաղաքական համակարգի նկատմամբ անվստահությունն ու ազդեցության հնարավորության նկատմամբ թերահավատությունը, ինչը մասամբ պայմանավորված է 44-օրյա պատերազմով և համավարակով (OGP, «Youth Participation in Democratic Processes and their Involvement in Armenia», 2021, էջ 17-18): «Կովկասյան բարոմետր» հետազոտության տվյալներով՝ 2019թ. հայաստանցիների միայն 22%-ն էր լիովին վստահում խորհրդարանին, իսկ 2021թ. ցուցանիշը իջել էր մինչև 19%, ինչը նպաստում է քաղաքական մասնակցության նվազմանը (Socioscope, Local Democracy in Armenia: Challenges and Opportunities, 44-45):

Վախի մթնոլորտը քաղաքական ակտիվության նկատմամբ արտահայտվում է տարբեր ձևերով՝ սկսած աշխատանքը կորցնելու վախից մինչև «իմ խոսքը կվնասի իմ հարազատներին» զգուշավորության մոտեցումներով: Մեր խորին համոզմամբ Արցախյան պատերազմների ընթացքում ձևավորված «ներքին թշնամու» կերպարը քաղաքական այլախոհությունը հաճախ դիտարկում է որպես «դավաճանություն», ինչը խթանում է ինքնագրաքննությունը և զսպվածությունը:

2023թ. «Մեդիա ազատության ինդեքս» զեկույցը փաստում է, որ Հայաստանի լրագրողների 13%-ը խուսափում է որոշակի թեմաներ լուսաբանելուց՝ հնարավոր հետապնդումներից վախենալով: Ազգային անվտանգության, կոռուպցիայի և օլիգարխների մասին թեմաները հատկապես զգայուն են: Նույն զեկույցը նշում է, որ 2022թ. մի շարք պետական հիմնարկների աշխատակիցներ, որոնք մասնակցել էին հակակառավարական ցույցերին, ենթարկվել են ոչ պաշտոնական ճնշումների, իսկ որոշները կորցրել են աշխատանքը (CPFE, «Annual Report 2023», էջ 21-22):

Հայաստանյան հասարակությունում առկա է «լռության մշակույթ», երբ մարդիկ նախընտրում են չարտահայտել իրենց քաղաքական հայացքները՝ հակադրելով մեծամասնության հակասող կարծիքին: 2020թ. 44-օրյա պատերազմից հետո հասարակության մեջ առաջացան խորը բաժանարար գծեր: Գելլափի հարցման համաձայն՝ հարցվածների 47%-ը խուսափում է քաղաքական թեմաներով քննարկումներից ընտանեկան և ընկերական միջավայրերում՝ կոնֆլիկտներից խուսափելու նպատակով: Սոցիալական ցանցերում քաղաքական գրառումների քանակը նվազել է, քանի որ օգտատերերի 59%-ը սկսել է ավելի զգույշ լինել քաղաքական կարծիք արտահայտելիս (CPFE, «Annual Report 2023», էջ 23-24):

Մեր կարծիքով Հայաստանի հետխորհրդային իշխանությունը երկար ժամանակ հարում էր Ֆուկոյի «կապիլյար» ձևակերպմանը, որը թույլ էր տալիս լռությունն ու

ինքնագնահատականը դարձնել իշխանական գործընթացի մաս: Նորանկախ Հայաստանի առաջին տասնամյակին բնորոշ են նաև Նորբերտ Էլիասի քաղաքակրթական նորմերն ու «ինքնազսպվածության» դերը, ինչը անցումային հասարակության ներառական վարքի դրսևորում է: Իսկ ահա Էլիասի մեկ այլ՝ «ֆիգուրատիվ տեսությունը» կարևորում է մշակույթների և սերունդների ձևավորած վարքային բնույթն ու կարգապահությունը և, ինչպես մի շարք զարգացած երկրներում, քաղաքական զսպվածությունը դառնում է ողջամտության և փոխհարգանքի ցուցիչ: Այս տեսությունը մեր երկրում ամբողջությամբ կիրառելի դեռ չի կարելի համարել, քանզի քաղաքական զսպվածության արդյունքում ձևավորված հաղորդակցությունը միշտ չէ, որ առանձնանում է իր դրական հետևանքներով: Էլիասի տեսանկյունից՝ նորմի պահպանությունը (օրինակ՝ «քաղաքական լռության» ավանդույթը պետական մարմիններում) ոչ թե զուտ դիսկուրսիվ սահմանափակում է, այլ՝ միջին դասի՝ ինստիտուցիոնալ հեղինակության ձևավորում: Մասնավորապես՝ 2020–ից հետո Հայաստանում, երբ հասարակական-պետական ճգնաժամերը ռեպրեսիվ են, քաղաքակրթական նորմերը դառնում են հարմարվողականության գործիք՝ քաղաքական լեզվի, հաղորդակցության ձևերի նորմավորման համար: Հայաստանին առնչվող միջազգային տարբեր հետազոտություններ փաստում են, որ քաղաքական զսպվածությունը դիտարկվում է որպես «չխախտվող» նորմ, այլ ոչ թե ակնհայտ վախի արտահայտություն, ինչը ձևավորվել է չստացված կամ վատ հաղորդակցման արդյունքում: Վերջին 5 տարում Հայաստանում քաղաքական զսպվածության ինստիտուցիոնալացումը դարձել է ոչ միայն վարչական, այլ նաև եթերի լեզվի անփոփոխ մաս: Մեր կարծիքով սա կարող է դիտարկվել թե՛ որպես սոցիալական պատասխանատվության բարձրացման հետևանք, թե՛, հատկապես ճգնաժամային իրավիճակներում, կողմնորոշվելու արագ մեխանիզմ: Հայաստանում, հատկապես 2018–ի հեղափոխությունից հետո սոցմեդիան դարձել է քաղաքական դիսկուրս ձեւավորելու նպաստավոր միջավայր: Հեղափոխությունից հետո քաղաքական պաշտոնյաները և հանրային գործիչները պակաս զգուշությամբ են մոտենում արտահայտվելու ազատությանը՝ երբեմն անտեսելով ցանցային վերահսկումը (պանօպտիկոն) և այն,որ դա կարող է իրավական և սոցիալական ռիսկ դառնալ: Սոցիալական հարթակներում սակայն քաղաքական զսպվածությունը, մեր դիտարկմամբ, խախտվում է հատկապես ընդդիմադիր ճամբարների հակամարտությունը սրելու նպատակով: Մի կողմը իրրեն թույլ է տալիս մրցակցի հասցեին բազում վիրավորանքներ և անպատասխան չի մնում: Այս միտումը, սակայն, պետք է դիտարկել քաղաքական զսպվածության տիրույթում և դրանից դուրս, քանի որ այն ծավալվելու, վիրավորանքի և զրպարտության վերածվելու հակումներ է ցուցաբերում, ինչն այս պահին դուրս է մեր հետազոտության շրջանակից: Մեր կարծիքով, այս երևույթը ձևավորում է հանրային գործչի, պետական պաշտոնյայի նոր տեսակ, երբ սոցիալական հարթակներում սկսում են քաղաքական զսպվածության սահմանը հատել հենց այն պահին, երբ իրենց քաղաքական ուժի ղեկավարն առաջինն է դա անում: Սա կանաչ լույսի ազդեցություն է դառնում մյուսների համար, ովքեր առանց վարանելու սկսում են քարկոծել հակառակորդ ճամբարին՝ վստահ լինելով, որ դրան որևէ պատիժ չի հաջորդելու: Այնուամենայնիվ անգամ այս տեղեկատվական գրոհների ժամանակ հանրային ծառայողները հիմնականում զերծ են մնում քաղաքական զսպվածությունը խախտելուց: Լրատվական կայքերի մոնիթորինգային «Մաքսմոնիթոր» ծրագրի միջոցով իրականացրած որոնումների արդյունքում մեզ համար պարզ դարձավ, որ վերջին 6 տարում մամուլում չի հիշատակվել քաղաքացիական ծառայության բարձր պաշտոն զբաղեցնող որևէ մեկի անունը, որ իր գրառումներով, հանրային հրապարակային ելույթներով կամ հարզազրույցներով ցուցաբերել է քաղաքական զսպվածությունը խախտելուն բնորոշ գործողություններ, ինչը չի կարելի ասել փաստաբանների, քաղաքական գործիչների, խորհրդարանական և արտախորհրդարանական ուժերի մասին (info.maxmonitor.am/ 2018-2025թթ

հունվարի 30, փնտրվող արտահայտություններ են՝ քաղաքական զսպվածություն, քաղաքական չեզոքության խախտում, հանրային ծառայողի գրառում):

Քաղաքացիական հասարակության դերը քաղաքական զսպվածության հաղթահարման գործընթացում

Հայաստանում քաղաքացիական հասարակության ինստիտուտները վերջին տասնամյակներում զգալիորեն զարգացել են և դարձել են ժողովրդավարական գործընթացների կարևոր դերակատար (Քաղաքացիական հասարակություն, Վիքիպեդիա, 2014-09-15): Քաղաքացիական հասարակությունը, ըստ Օրհուսի կոնվենցիայի, գիտակից հանրություն է, որն իր ակտիվ մասնակցությամբ հակակշռում և հավասարակշռում է պետական իշխանությանը (նույն տեղում): Այս կառույցները հանդես են գալիս որպես ֆորում՝ ժողովրդավարական իդեալների հետագա զարգացման համար, որն էլ իր հերթին կարող է հանգեցնել ավելի ժողովրդավարական պետության (նույն տեղում):

Հայաստանում գործող հասարակական կազմակերպությունները (ՔՀԿ-ներ) իրականացնում են բազմաթիվ ծրագրեր՝ ուղղված սոցիալական աջակցության, ներառական կրթության, համայնքային զարգացման և խոցելի խմբերի իրավունքների պաշտպանության ոլորտներում (Թադևոսյան 5-6): ՔՀԿ-ների գործունեությունը, ըստ հետազոտությունների, ունի իր ազդեցությունը ինչպես նեղ ոլորտային հիմնախնդիրների, այնպես էլ, ընդհանուր առմամբ, Հայաստանում ժողովրդավարացման գործընթացի տեսանկյունից (նույն տեղում):

Միևնույն ժամանակ, չի կարելի ասել, որ քաղաքացիական հասարակության գործունեությունը հանգեցրել է Հայաստանի հասարակության ամբողջական ժողովրդավարացման: Քաղաքացիական հասարակության կազմակերպությունները հաճախ բախվում են ֆինանսական անկայունության, քաղաքական ճնշումների և հանրային վստահության պակասի խնդիրների: Սակայն, նույնիսկ այս պայմաններում, քաղաքացիական հասարակությունը նպաստում է պետական իշխանության հավասարակշռմանը և հասարակական վերահսկողության իրականացմանը:

Ռոբերտ Փաթնամի պնդմամբ քաղաքացիական հասարակության նույնիսկ ոչ քաղաքական կազմակերպությունները կենսական նշանակություն ունեն ժողովրդավարության համար, քանի որ դրանք հասարակության ներսում ստեղծում են սոցիալական կապիտալ, վստահություն և ընդհանուր արժեքներ: Սա կարևոր է հատկապես այն պայմաններում, երբ քաղաքական զսպվածությունը կարող է վերածվել ինքնագրաքննության և հանրային դիսկուրսի սահմանափակման:

Խոսքի ազատության սահմանադրական երաշխիքներն ու դրանց կիրառումը պրակտիկայում

Օրենսդրության փիլիսոփայությունը հուշում է, որ արտահայտվելու ազատությունը չի կարող լինել բացարձակ, եթե այն հակասում է այլ անձանց կամ հասարակության իրավունքներին ու շահերին կամ սպառնում է ազգային անվտանգությանը (Barendt 5-7): Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության 42-րդ հոդվածը երաշխավորում է կարծիքի արտահայտման ազատությունը, սակայն հստակ սահմանում է, որ այն կարող է սահմանափակվել օրենքով՝ պետական անվտանգության, հասարակական կարգի, առողջության, բարոյականության կամ այլոց պատվի ու բարի համբավի պաշտպանության նպատակով (Constitution of the Republic of Armenia, 2015, հոդված 42): Այս դրույթը համահունչ է Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի 10-րդ հոդվածին, որը նույնպես ճանաչում է խոսքի ազատության սահմանափակման հնարավորությունը (The Council of Europe, հոդված 10):

Վենետիկի հանձնաժողովի 2021թ. «Կարծիք Հայաստանում արտահայտվելու ազատության օրենսդրության վերաբերյալ» փաստաթղթում նշվում է, որ Հայաստանը պետք է հստակեցնի այն սահմանները, որոնցում պետական պաշտոնյաները կարող

են արտահայտել իրենց անձնական կարծիքը՝ միաժամանակ պահպանելով պաշտոնական դիրքի անկողմնակալությունը (Venice Commission 2021, պարբերություն 45-47):

Գործնականում, օրենսդրական ընդհանուր ձևակերպումները հաճախ անորոշություն են ստեղծում: Օրինակ՝ մեկ «լայքը» կամ սոցիալական ցանցում հավանության նշանը կարող է ճակատագրական լինել պաշտոնատար անձի համար: Դատավորները, պետական պաշտոնյաները և այլք հաճախ խուսափում են նույնիսկ անուղղակի կերպով մասնակցելուց քաղաքական դիսկուրսին՝ չգիտակցելով, թե որտեղ է անցնում «թույլատրելի է» և «պետք չէ» սահմանագիծը (Harutyunyan 112):

2021թ. ՀՀ քրեական օրենսգրքում ներմուծվեց «ծանր վիրավորանքի» հոդվածը, որը քրեականացնում էր հրապարակային ծանր վիրավորանքը: Այս փոփոխությունը քննադատվեց իրավապաշտպան կազմակերպությունների կողմից՝ որպես խոսքի ազատության սահմանափակման գործիք (Human Rights Watch 2022): 2022թ. այս հոդվածի հիման վրա հարուցվեց շուրջ 30 քրեական գործ (CPFE, Annual Report 2022, 14-15):

COVID-19 համավարակի ընթացքում ՀՀ կառավարությունը սահմանեց տուգանքներ՝ արտակարգ դրության պայմաններում ապատեղեկատվություն տարածելու համար: 2020թ. մարտ-հունիս ամիսներին 22 լրատվական կայք ստիպված եղավ փոփոխել կամ հեռացնել իր հրապարակումները (Freedom House 2021): Միջազգային կազմակերպությունները մտահոգություն հայտնեցին, որ այս մեխանիզմը կարող է օգտագործվել քաղաքական քննադատությունը ճնշելու նպատակով: 2023թ. Հեռուստատեսության և ռադիոյի հանձնաժողովի կողմից մի շարք հեռուստաընկերություններ տուգանվեցին «հակառակ կողմի դիրքորոշումը չներկայացնելու» համար, ինչն առաջացրեց բանավեճ խմբագրական անկախության և հավասարակշռված լուսաբանման չափանիշների շուրջ (CPFE, Annual Report 2023, էջ 21-22):

Հայաստանի փոքր համայնքներում քաղաքական ակտիվությունը հաճախ սահմանափակվում է սոցիալական նորմերով: 2021թ. մարզերում անցկացված հետազոտության համաձայն՝ գյուղական համայնքների բնակիչների 73%-ը նշել է, որ քաղաքական կարծիք արտահայտելիս հաշվի է առնում համայնքի մյուս անդամների հնարավոր ռեակցիան (Socioscope, Local Democracy in Armenia: Challenges and Opportunities, 2022, 44-45): Տեղական ինքնակառավարման մարմինների ընտրություններին ընդդիմադիր թեկնածուները հաճախ առերեսվել են ոչ ֆորմալ ճնշումների՝ սկսած տնտեսական սպառնալիքներից մինչև սոցիալական մեկուսացում (Ishkhanyan 95):

Հաշվի առնելով տարբեր տարիներին իրականացված սոցիոլոգիական հարցումների արդյունքները՝ մենք իրականացրել ենք խորքային անհատական հարցազրույցներ, որոնք փաստում են քաղաքական զսպվածության սոկայությունն ու դրանով պայմանավորված վարքագծի դրսևորումը: Ներկայացնում ենք հարցաշարն ու հետազոտության արդյունքները:

Խորքային անհատական հարցազրույցի հարցաշար

Նշում. Տարիքային խմբեր. (30–40տ., 40–55տ., 55+):

Սեռ՝. կին/տղամարդ: Օրենսդիր, գործադիր և դատական իշխանություններում վարչության պետեր են, որ ունեն դասային բարձր աստիճան:Հարցումն իրականացվել է 2025 թվականի մարտի 20–ից 29–ը:

Հարցաշար

1. Անձնական վերաբերմունք.
   Ի՞նչ նշանակություն ունի Ձեզ համար «քաղաքական զսպվածություն» արտահայտությունը: Ձեր աշխատանքում ինչպե՞ս եք սահմանազատում

«անձնական կարծիքը» և «պաշտոնական դիրքորոշումը»: Քաղաքական լռությունը ձեզ համար անձնական արժեհամակարգի՞, թե՞ համակարգային պահանջի դրսևորում է:

2. Վարչարարական վարքագիծ.
Որքանո՞վ է քաղաքական զսպվածության պահանջը ազդում ձեր որոշումների կայացման ընթացքի վրա: Արտահայտվելիս Դուք տարբերություն դնու՞մ եք փակ խորհրդակցությունների (ներքին տիրույթ) և հանրային ելույթների միջև: Հաճախ եթերում/հանրային խոսքում ձեզ վերահսկու՞մ եք, կամ ստիպու՞մ եք Ձեզ «ավելի քիչ ասել» կամ «ավելի կաղապարված ձևով ներկայացնել»:
3. Չափորոշիչներ և սահմաններ.
Քաղաքական թեմաներով խոսելիս ունե՞ք «կարմիր գծեր»: Ընդունո՞ւմ եք ուրիշների զգուշավոր խոսելու պատճառները, թե՞ վիրավորվում եք Ձեզ չվստահելու համար: Թվարկեք այն թեմաները, որոնց շուրջ չեք խոսի, նույնիսկ եթե անձամբ ուժեղ դիրքորոշում ունեք: Որքանո՞վ է ձեր անձնական սահմանափակումը գալիս «վախից» և որքանո՞վ՝ «պաշտոնեական էթիկայից»:
4. Հասարակության հանդեպ վերաբերմունք.
Ձեր կարծիքով՝ հասարակությունն ի՞նչ ակնկալիք ունի պետական պաշտոնյաներից. «բաց խոսք», թե՞ «զսպվածություն»: Արդյո՞ք հասարակության մեջ քաղաքական զսպվածություն դրսևորելը համարվում է արժանիք, թե՞ այն ընկալվում է որպես թուլություն:
5. Սեռատարիքային և անձնական ընկալումներ.
Համաձա՞յն եք, որ տարբեր սերնդի պաշտոնյաների մոտեցումն այլ է. օրինակ՝ երիտասարդ պաշտոնյաները՝ ավելի համարձակ, տարիքովները՝ ավելի զգուշավոր են: Ինչպե՞ս եք գնահատում կանանց/տղամարդկանց վարքագծում տարբերությունները. առավել համարձակ խոսքն ո՞ւմ է բնորոշ՝ տղամարդկա՞նց, թե՞ կանանց:
6. Բաց հարցեր.
Եթե չլիներ որևէ իրավական սահմանափակում, ապա ինչպիսի՞ն կլիներ Ձեր անձնական տրամադրվածությունը՝ քաղաքական թեմաներով ազատ խոսելու հարցում:
Ձեր պատկերացմամբ՝ ինչպե՞ս կարելի է փոխել համակարգը, որպեսզի համադրի և՛ պաշտոնական զսպվածությունը, և՛ ազատությունը:

Մոդելային վերլուծություն

Հարցազրույցներին մասնակցել է 11 պետական պաշտոնյա՝ 4-ը օրենսդիրից, 4-ը գործադիրից և 3-ը դատական համակարգից: Սեռային կշիռը գրեթե հավասար էր՝ 6 տղամարդ, 5 կին: Տարիքային պատկանելությունը ընդգրկում էր երեք խմբեր. 3-ը՝ 30–40 տարեկան, 5-ը՝ 40–55, և 3-ը՝ 55-ից բարձր:

I. **Քաղաքական զսպվածության ընկալում.**
Հարցվածներն «քաղաքական զսպվածության» եզրը տարբեր կերպ էին սահմանում երիտասարդ պաշտոնյաների համար (30–40տ.) այն «զսպաշապիկի պարտադրանք» էր, միջին սերնդի համար (40–55տ.)՝ «պաշտոնեական տառն ու պատասխանատվության կոդեքս», իսկ միջին տարիքից բարձրերի համար (55+)՝ «պետական կայունության երաշխիք»: Սա ցույց է տալիս, որ նույն երևույթը սերնդային տարբեր ընկալում ունի. երիտասարդներն ավելի շատ դա ընկալում են որպես կաշկանդող գործիք, իսկ ավագները՝ որպես «խաղի կանոն»:

II. **Վարչարարական ազդեցություն.**
Գերակշռում էր այն կարծիքը, որ որոշումների ընդունման ժամանակ զսպվածությունը հիմնականում ոչ թե սահմանափակում է ընտրությունը, այլ

թելադրում է արտահայտման ձևը: Օրենսդիր թևի ներկայացուցիչները նշում էին, որ պառլամենտական համակարգում քաղաքական զսպվածությունը դրսևորվում է «խուսափողական պատասխաններով», մինչդեռ գործադիր իշխանության ներկայացուցիչները այն ավելի շատ վերագրում էին ճշգրիտ խոսք ունենալուն: Դատական իշխանության դերակատարները գիտակցաբար ձգտում էին ամեն կերպ հեռու մնալ քաղաքական դիրքորոշումներից՝ անգամ նշելով, որ «լռությունն ավելի ապահով է»:

III. **Սահմանների ընկալում**.

Պաշտոնյաների մեծ մասը առանձնացնում էր երեք գիծ՝ անհանդուրժողականության թեմաներ՝ (ազգային անվտանգություն, պատերազմ, եկեղեցու դեր) որպես «կարմիր գիծ», Ինստիտուցիոնալ դիրքորոշման կաշկանդողություն. («Իմ կարծիքը չեմ կարող ասել, որովհետև այն կներկայացվի որպես նախարարության դիրքորոշում»), անձնական ինքնապաշտպանություն. («Իմ ընտանիքը չի ցանկանա, որ իմ խոսքը պատրվակ դառնա իրենց վնասելու համար»): Այս մոտեցումներում քիչ էր նկատվում վախը, սակայն առկա էր խոր կաշկանդվածություն:

IV. **Սեռատարիքային պատկեր.**

Տղամարդ պաշտոնյաները համեմատաբար ավելի պատրաստ էին «քաղաքական զսպվածությունը որպես խաղի կանոն» ընդունելու, մինչդեռ կանայք այն նկարագրում էին որպես ավելորդ սահմանափակում իրենց մասնագիտական ինքնության համար: Տարիքային տարբերությունը զգալի էր. երիտասարդ պաշտոնյաները (30–40տ.) խոսում էին ազատության պակասից և իրենց համարձակությունը չդրսևորելու արգելքից: Միջին տարիքի պաշտոնյաներն իրենց կաշկանդվածությունը կապում էին «աշխատանքային անվտանգության և իշխանությունում երկարաժամկետ մնալու» հետ: Ավագները առավելապես դա դիտարկում էին որպես «պետական ինստիտուցիոնալ կայունություն ունենալու մանդատ»:

V. Հասարակության նկատմամբ ընկալում

Հարցված պաշտոնյաներից 7-ը կարծում էր, որ հասարակությունն ակնկալում է իրենցից «քաղաքական լռություն», մինչդեռ 4-ը նշեց, որ հանրային կարծիքը լռությունը վերագրում է թուլությանը: Այս հակասությունը վկայում է, որ պաշտոնյաները երկմտանքի մեջ են. իրենց վարքագծի պահանջները չեն համընկնում հանրային սպասումների հետ:

Քաղաքական զսպվածության նվազեցմանը միտված առաջարկություններ

Քաղաքացիական կրթության զարգացումը կարևոր նախապայման է քաղաքական զսպվածության հաղթահարման համար: Կարևոր է ունենալ գրագետ երիտասարդություն, որը տեր է կանգնում իր իրավունքներին և բարձրաձայնում՝ չհանդուրժվող երևույթները: 2019-2023թթ. «Քաղաքացիական կրթություն» ՀԿ-ն իրականացրել է «Ակտիվ քաղաքացի» ծրագիրը, որի շրջանակում ավելի քան 5000 երիտասարդ անցել է քաղաքացիական մասնակցության դասընթացներ: Ծրագրի արդյունքում մասնակիցների 62%-ը նշել է, որ սկսել է ավելի ակտիվորեն մասնակցել համայնքային որոշումների կայացմանը (Active Citizen Armenia, “Annual Report 2023”):

Մեդիագրագիտության բարձրացումը ևս կարող է նպաստել քաղաքական զսպվածության մեղմացմանը և սեփական կարծիքն ուղիղ արտահայտելու համարձակությանը: 2021-2023թթ. Մեդիա նախաձեռնությունների կենտրոնը 10 մարզերում անցկացրել է «Քննադատական մտածողություն և մեդիագրագիտություն» դասընթացները՝ թիրախավորելով ուսուցիչներին և ավագ դպրոցականներին: Նման ծրագրերը նպաստում են քաղաքացիների՝ տեղեկատվությունը քննադատաբար վերլուծելու կարողությունների զարգացմանը (Media Initiatives Center 2023):

Քաղաքացիական հասարակության կազմակերպությունների ամրապնդումը նույնպես առանցքային նշանակություն ունի: 2020-2023թթ. «Քաղաքացիական հասարակության զարգացման ինստիտուտը» իրականացրել է «Ուժեղ ՔՀԿ-ներ»

ծրագիրը, որի շրջանակում ավելի քան 50 հասարակական կազմակերպություն ստացել է դրամաշնորհներ ինստիտուցիոնալ զարգացման համար: Ծրագրի արդյունքում այս կազմակերպությունների 73%-ը բարելավել է ադվոկացիոն կարողությունները և սկսել ավելի արդյունավետ մասնակցել հանրային քաղաքականության մշակման գործընթացներին (Civil Society Institute 2023): Սա վկայում է քաղաքացիական հասարակության դերի կարևորության մասին. հաշվետու պետությունն ու ակտիվ քաղաքացիական հասարակությունը փոխադարձաբար խթանում են միմյանց՝ ձևավորելով ավելի պահանջկոտ և ինքնավստահ հասարակություն (Howard 87-88):

Քաղաքական զսպվածությունը Հայաստանում բարդ երևույթ է, որը պայմանավորված է ինչպես պատմական, այնպես էլ արդի իրավական և սոցիալական գործոններով: Այս երևույթի հաղթահարումը պահանջում է համակարգային մոտեցում՝ ներառելով իրավական բարեփոխումներ, քաղաքացիական կրթություն և մեդիագրագիտություն: Քաղաքական մասնակցության ակտիվացումը հնարավոր է միայն այն դեպքում, երբ հաղթահարվում են վախի մթնոլորտը, անտարբերությունն ու ինքնագրաքննությունը (Ishkhanyan 104):

Քաղաքական զսպվածության դրսևորման այլ հարթակներ

Արդյո՞ք քաղաքական զսպվածության հիմքում կարող է լինել նաև հեռատեսությունը: Սթայն Ռինգենը «Ժողովրդավարության տեսքը» (2020) աշխատությունում նշում է, որ հեռատեսությունը՝ որպես քաղաքական զսպվածության հիմնավորում, կարող է արդարացված լինել միայն այն դեպքում, երբ նպաստում է սոցիալական համախմբվածությանը և երկարաժամկետ կայունությանը (Ringen 112): Սակայն շատ հաճախ «հեռատեսության» պատճառաբանությունը դառնում է պարզապես քաղաքական պատասխանատվությունից խուսափելու միջոց:

Քաղաքական զսպվածության անտեսման հետևանքները կարող են լինել բազմազան՝ սկսած սոցիալական պիտակավորումից մինչև աշխատանքի կորուստ: Հատկապես սոցիալական մեդիայի դարաշրջանում սեփական տեսակետները քաղաքական զսպվածությամբ չփաթեթավորածները հաճախ են զրկվում աշխատանքից: Մուն և Վոնգի (2018) ուսումնասիրությունը փաստում է, որ սոցիալական մեդիայի դարաշրջանում քաղաքական արտահայտությունը դարձել է «հրապարակային ինքնության» (public identity) մաս, որը կարող է ունենալ իրական հետևանքներ անհատի կյանքում: Սա առաջացնում է «ցանցային պանոպտիկոնիզմ» (networked panopticism), երբ մարդիկ զգում են, որ իրենց առցանց գործողությունները մշտապես հսկվում են (Moon and Wong 54-55):

Հանրային կամ պետական ծառայողի կողմից իրեն դուր եկած ծաղրական նյութը, քաղաքական հումորը լայքելը կամ մեկնաբանություններ թողնելը՝ ոչ միանշանակ ընդունվող հրապարակումների ներքո, օրենսդրորեն դիտարկվում է որպես քաղաքական զսպվածության խախտում: Հանրային ծառայողները պարտավոր են ցանկացած հանգամանքում դրսևորել քաղաքական զսպվածություն, ինչը տարածվում է իշխանության բոլոր ճյուղերի աշխատակիցների վրա (Harutyunyan 117): Սա, սակայն, հաճախ խոչընդոտում է ազատ արտահայտվելուն, հատկապես սեփական միկրոբլոգում:

Եզրակացություն

Մեր դիտարկմամբ՝ քաղաքական զսպվածությունը Հայաստանում ոչ թե պարզապես խոչընդոտ է խոսքի ազատության համար, այլ նաև հատուկ մշակութային «լռության ինստիտուտ», որն ապահովում է կարճաժամկետ կայունություն: Սակայն երկարաժամկետ հեռանկարում այն բերում է թուլացած ժողովրդավարության և անվստահության պետական ինստիտուտների հանդեպ: Հետևաբար՝ լուծումը միայն իրավական չէ. կարևոր է հասարակության մեջ ձևավորել հանդուրժողական

քաղաքական մշակույթ, որտեղ այլընտրանքային կարծիքը չի ընկալվի որպես վտանգ, այլ՝ որպես հանրային բարիք: Քաղաքական զսպվածությունը Հայաստանում բազմաշերտ և բարդ երևույթ է, որի արմատները հասնում են ինչպես խորհրդային անցյալին, այնպես էլ արդի իրավական, սոցիալական և մշակութային գործոններին: Հոդվածում վերլուծվում են քաղաքական զսպվածության դրսևորումները պետական կառավարման, հանրային ծառայության, մեդիայի ու հասարակական դիսկուրսի տարբեր մակարդակներում: Հատուկ ուշադրություն է դարձվում խոսքի ազատության սահմանադրական երաշխիքներին, օրենսդրական սահմանափակումներին ու դրանց կիրառման պրակտիկ խնդիրներին: Քաղաքացիական հասարակության, մեդիագրագիտության և կրթության զարգացումը դիտարկվում են որպես քաղաքական զսպվածության հաղթահարման կարևոր գործոններ: Միևնույն ժամանակ, ընդգծվում է, որ քաղաքական զսպվածության՝ չափից ավելի կիրառումը կարող է հանգեցնել ինքնագրաքննության, հանրային անտարբերության և սոցիալական պիտակավորման: Այս ամենը հաղթահարելու համար անհրաժեշտ է համակարգային մոտեցում՝ ներառելով իրավական բարեփոխումներ, կրթական ծրագրեր և հանրային դիսկուրսի բազմազանություն: Միայն այս կերպ հնարավոր կլինի ձևավորել ժողովրդավարական, ներառական և կայուն հասարակություն: Կարելի է փաստել նաև, որ Հայաստանում քաղաքական զսպվածությունը ունի երկակի բնույթ. այն մի կողմից պահպանում է սոցիալական կայունությունը, մյուս կողմից վերածվում է հանրային լռության ինստիտուտի: Դրա հաղթահարման առանցքային ուղին ոչ այնքան իրավական բարեփոխումներն են, որքան մշակութային մոտեցումները, քաղաքական կարծիքի հանդուրժողության ձևավորումը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Էլիաս, Նորբերտ. *Քաղաքակրթության գործընթացը*. Երևան, 2012:
2. Թադևոսյան, Արա և Ազատյան, Օլգա. *Քաղաքացիական հասարակության կազմակերպությունների գործունեության ազդեցությունը Հայաստանում*. 2022:
3. Հակոբյան, Ա. «Քաղաքական դիսկուրսի զարգացումը Հայաստանում». *Socioscope*, 2019:
4. Քաղաքացիական հասարակության ինստիտուտ. *Ուժեղ ՔՀԿ-ներ ծրագրի ամփոփիչ զեկույց*. 2023:
5. “Armenia: Criminal Defamation Law Threatens Free Speech.” Human Rights Watch, 2022.
6. *Armenian Journal of Sociology*. vol. 8, no. 2, 2022.
7. Barendt, Eric. *Freedom of Speech*. Oxford University Press, 2019.
8. Bourdieu, Pierre. *The Field of Cultural Production*. Columbia University Press, 1993.
9. *Constitution of the Republic of Armenia*. Adopted 6 Dec. 2015, art. 42.
10. CPFE (Committee to Protect Freedom of Expression). “Annual Report 2022.” 2022.
11. CPFE. *Annual Report 2023*. 2023, https://khosq.am/wp-content/uploads/2024/01/CPFE-ANNUAL-2023-ENG.docx. Accessed: 10.09.2025.
12. Eliade, Mircea. *The Sacred and the Profane: The Nature of Religion*. Harcourt, 1959:
13. “Freedom in the World 2021: Armenia.” *Freedom House*, 2021.
14. Harutyunyan, Arman. “Social Media and Political Neutrality in Armenia.” *Armenian Folia Anglistika*, Vol. 18, Issue 2 (26), 2022.
15. Howard, Marc Morjé. *The Weakness of Civil Society in Post-Communist Europe*. Cambridge University Press, 2003.

16. Ishkhanyan, Lilit. “Political Participation and Social Pressure in Rural Armenia.”, https://www.civicus.org/images/stories/csi/csi_phase2/Armenia.pdf
17. Karaghanyan, Aghavni. *Political Culture Case Studies*. 2010.
18. Linklater, Andrew. *The Problem of Harm in World Politics*. Cambridge University Press, 2011.
19. Media Initiatives Center. *Critical Thinking and Media Literacy Project Report.* 2023.
20. Mouffe, Chantal. *The Democratic Paradox*. Verso, 2005.
21. Moon, Sue, and Wendy Wong. “Social Media and Political Participation: Panopticism in the Digital Age.” *New Media & Society*, vol. 20, no. 1, 2018, pp. 53–70.
22. Ringen, Stein. *What Democracy Is For: On Freedom and Moral Government*. Princeton University Press, 2020.
23. Socioscope. *Armenia after 2018: Social and Political Transformations*. 2024.
24. Socioscope. *Local Democracy in Armenia: Challenges and Opportunities*. 2022.
25. The Council of Europe. *European Convention on Human Rights*. art. 10.
26. Venice Commission. “Opinion on the Law on Freedom of Expression in Armenia.” *Council of Europe*, 2021.
27. “Why Modern Children’s Books Are Being Rewritten for Political Correctness.” *The Guardian*, 2022.

WORKS CITED

1. E'lias, Norbert. Qaghaqakrt'ut'yan gorc'y'nt'acy'. Erevan, [The Civilizing Process. Yerevan] 2012. (in Armenian)
2. T'adevosyan, Ara ev Azatyan, O'lga. Qaghaqaciakan hasarakut'yan kazmakerput'yunneri gorc'uneut'yan azdecut'yuny' Hayastanum. [The Impact of Civil Society Organizations’ Activities in Armenia] 2022: (in Armenian)
3. Hakobyan A. «Qaghaqakan diskursi zargacumy' Hayastanum». Socioscope, ["The Development of Political Discourse in Armenia." Socioscope] 2019: (in Armenian)
4. Qaghaqaciakan hasarakut'yan institut. Ujhegh QHK-ner c'ragri amp'op'ich zekuyc. [Final Report of the "Strong CSOs" Program] 2023: (in Armenian)

POLITICAL RESTRAINT IN ARMENIA: LEGAL, SOCIAL AND CULTURAL ASPECTS

TSOVINAR KHACHATRYAN
Brusov State University,
Research Center for Public Communication and Journalism, Senior Lecturer
Ph.D. in Philology,
Yerevan, the Republic of Armenia.

The aim of the article is to analyze the phenomenon of political restraint in the Republic of Armenia by examining its legal, social, and cultural foundations and manifestations across various public platforms. To achieve this aim, the following objectives have been established: studying the historical, legal, and social foundations of political restraint; analyzing its expressions at the levels of state governance, public service, media, and public discourse; revealing the role of civil society, media literacy, and education in overcoming political restraint; and assessing the consequences of political restraint—from social labeling to civic indifference and self-censorship. Sociological and legal analysis methods were applied. The data sources include scholarly literature, legislative documents, sociological surveys, and media analyses. The main conclusion of the research is that political restraint in Armenia is a multi-layered

phenomenon, whose overcoming requires a systemic approach, combining legal reforms, educational programs, and the diversity of public discourse. At the same time, it is essential to strike a balance between the protection of freedom of expression and the safeguarding of public responsibility, thereby avoiding both excessive self-censorship and the risks associated with unrestricted expression.

Keywords: *Political restraint, freedom of speech, self-censorship, public discourse, civil society, media literacy, religious ethics, social norms, cultural change, public service.*

ПОЛИТИЧЕСКАЯ СДЕРЖАННОСТЬ В АРМЕНИИ: ПРАВОВЫЕ, СОЦИАЛЬНЫЕ И КУЛЬТУРНЫЕ АСПЕКТЫ

ЦОВИНАР ХАЧАТРЯН
старший преподаватель центра исследований публичной коммуникации и журналистики Государственного университета имени В. Брюсова, кандидат филологических наук, г. Ереван, Республика Армения

Цель статьи — проанализировать феномен политической сдержанности в Республике Армения, рассматривая его правовые, социальные и культурные основания и проявления на различных общественных платформах. Для достижения цели поставлены следующие задачи: исследование исторических, правовых и социальных основ политической сдержанности; анализ проявлений политической сдержанности на уровне государственного управления, публичной службы, медиа и общественного дискурса; выявление роли гражданского общества, медиаграмотности и образования в преодолении политической сдержанности; оценка последствий политической сдержанности от социального навешивания ярлыков до гражданского равнодушия и самоцензуры. Использованы методы социологического и правового анализа. Источниками данных служили научная литература, законодательные акты, социологические опросы и медиа-анализы. Основной вывод исследования заключается в том, что политическая сдержанность в Армении представляет собой многослойное явление, преодоление которого требует системного подхода, сочетающего правовые реформы, образовательные программы и разнообразие общественного дискурса. Одновременно важно балансировать требования свободы слова и общественной ответственности, избегая как чрезмерной самоцензуры, так и крайней неограниченности высказываний.

Ключевые слова: *политическая сдержанность, свобода слова, самоцензура, общественный дискурс, гражданское общество, медиаграмотность, религиозная этика, социальные нормы, культурные изменения, государственная служба.*

ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, LITERATURE STUDY, ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

ՇԱՆԹԻ «ՇՂԹԱՅՎԱԾԸ» ԴՐԱՄԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՎ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ՀԱՆԳՈՒՅՑՆԵՐՈՒՄ *

ՀՏԴ 82-2 DOI: 10.52063/25792652-2025.2.25-239

ԱՍՏՂԻԿ ԲՈՅԱՋՅԱՆ
Խաչատուր Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի Վաչե Պարտիզունու անվան հայ նոր և նորագույն գրականության և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոնի ասպիրանտ, ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
astghikboyajyan@gmail.com
ORCID: 0009-0006-1572-4185

Հոդվածի նպատակն է ներկայացնել Լևոն Շանթի «Շղթայվածը» դրաման պատմական և գեղարվեստական հանգույցներում: Հետազոտությունն արդիական է, քանի որ նունիսկ մեկ դար անց մենք բախվում ենք այն խնդիրներին, որոնք իրենց արտահայտությունն են գտել դրամայում: Այս առումով մեր նպատակն էր խորքային վերլուծության ենթարկել ստեղծագործությունը և գտնել գրության շարժառիթներն ու պատմական անցյալի կերպավորման եղանակները:

Նպատակին հասնելու համար մեր առջև դրել ենք հետևյալ խնդիրները՝ պատմական իրողությունների և գիտական նյութերի հիման վրա ուսումնասիրել Առաջին Հանրապետության հռչակմանը նախորդած և հաջորդած իրադարձությունները և դրանց ազդեցությունը Շանթի «Շղթայվածը» դրամայի վրա:

Հետազոտության ընթացքում կիրառվել են սինթեզի, ինդուկցիայի, դեդուկցիայի և պատմահամեմատական մեթոդները:

Հետազոտության շրջանակներում կատարված հիմնական եզրահանգումն այն է, որ Շանթը «Շղթայվածը» դրամայում 12-րդ դարի դեպքերը նկարագրելուց զատ փորձել է «այդ ժամանակաշրջան տեղափոխել» նաև իր դարաշրջանի իրադարձությունները: Լինելով Առաջին Հանրապետության կառավարման առաջամարտիկներից մեկը՝ Շանթը խորին հիասթափություն է ապրում պետականության կորստին հաջորդած իրադարձությունների պատճառով: Իր հերոսների շուրթերով Շանթը խոսում է այն ցավոտ իրականության մասին, որը արդիական է նաև այսօր:

Հիմնաբառեր՝ *Առաջին Հանրապետություն, Արտավազդ, անկախություն, պատմություն, Մոսկվայի պայմանագիր, գրականագիտական արձագանքներ, Լևոն Շանթ:*

* Հոդվածը ներկայացվել է 29.07.2025թ., գրախոսվել՝ 25.08.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.09.2025թ.:

Ներածություն

20-րդ դարասկիզբը պատմական իրադարձությունների առումով հագեցած էր՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմ, Եղեռն, տարբեր երկրներում ընթացող հեղափոխական շարժումներ, պետական նոր կազմավորումների ձևավորում և փլուզում: Անընդհատ ծավալվող այս գործընթացները իրենց հունի մեջ էին առնում բոլորին և ամեն ինչ, ստիպում անմասն չմնալ: Եվ պատահական չէ, որ այս շրջանում առանձնակի դեր ու նշանակություն էր վերապահված հայ գրողներին, մտավորականներին: Երկար ժամանակ պետականությունից զրկված լինելով՝ Հայաստանը մասնատված էր Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև, և եթե ռուսական հատվածում մենք քիչ թե շատ պահպանում էինք մեր կիսանկախ գոյությունը, ապա թուրքական հատվածում «եղբայրության և հավասարության» գաղափարախոսության տակ շարունակաբար ընթացող հալածանքները, կոտորածն ու թանգարանում մեկ հայ թողնելու հեռանկարը հանգեցնելու էին ծանրագույն հետևանքների: Չունենալով հստակ ձևավորված և փորձ ունեցող իշխանություն՝ հայ ժողովուրդը անգլուխ հոտի նման չէր կարողանում ժողովվել մեկ ընդհանուր գաղափարի շուրջ: Դեռևս 1700-ականներից սկսած՝ Իսրայել Օրի, Հովսեփ Էմին, փորձում էին որոնել ազգային-ազատագրական պայքարի ուղիները, Մովսես Բաղրամյանը, Շահամիր Շահամիրյանը Մադրասում հրատարակում են «Նոր տետրակ որ կոչի հորդորակ» քաղաքական-հրապարակախոսական բնույթի աշխատությունը՝ հիշեցնելով մեր պատմական անցյալն ու մատնանշելով ազատագրության ուղիներ: Ի վերջո, դարեր տևած պայքարի արդյունքում ռուսական հատվածում գտնվող Հայաստանը առաջին անգամ՝ 1918 թվականին, հռչակվեց որպես Հայաստանի Հանրապետություն. փոքր պետական կազմավորում՝ աննշան տարածքային ընդգրկումով, նոր-նոր ձևավորվող իշխանությամբ և բազմաթիվ սոցիալ-տնտեսական խնդիրներով, բայց՝ անկախ: 1915 թվականին Թումանյանի ունեցած հավաքական երազանքը՝ հանուր կյանքի արշալույսը, կարծես թե դարձել էր իրական, բայց երերուն հիմքով: Ձևավորվեց պետական կառավարման մարմին, որի հիմնական գործող անձինք Հայ հեղափոխական դաշնակցության ներկայացուցիչներն էին: Նրանց կազմում էր նաև Լևոն Շանթը, որին վստահվեց Հայաստանի Հանրապետության խորհրդի փոխնախագահի պաշտոնը:

Լևոն Շանթի հասարակաքաղաքական գործունեությունը

Շանթի քաղաքական գործունեությունը սկսվել էր ավելի վաղ: Իր ինքնակենսագրականում նշում է. «Գիտակցության եկած օրես կապված էի, անշուշտ, մեր հեղափոխական շարժումներուն դեռ Գևորգյան ճեմարանեն: Իմ բոլոր ընկերներս, ծանոթներս, իմ սիրելի մարդիկները այդ շարժման մեջ էին, և ես մոտիկեն ծանոթ էի ներսի, դուրսի բոլոր կատարվածներուն: Բայց ինքս գիտակցաբար մեջը չէի մտած: Ես իմ վրա նայած եմ միշտ իբրև գրչի մարդու և հեղափոխությունը նկատած եմ միշտ իբրև զենքի գործ, ես այդ զենքը չեմ գործածեր, պետք չէ, որ մտնեմ զենքով քալողներու մեջ» (Շանթ, Մարդը և գործը 45):

Շանթը զենքով պայքարի տարբերակից ավելի նախընտրում էր գաղափարական պայքարը, և այդ պայքարի նկատմամբ ունեցած հավատն էր, որ նրան բերեց Դաշնակցություն. «Օր մը մեր ընկերներեն Հ. Նահապետյանը եկավ տեսչանոց և ըսավ. «Շա՛նթ, ինչու՞ ժողովի չես գար. ընկերները կուզեն, որ գաս: Այսօր ժողով ունինք այսինչ տեղը»»:

Ելա գնացի, և ոչ ոք չնկատեց, որ ես նոր մարդ եմ, այն աստիճան որ ես մեջն էի:

Իմ «գործուն» դաշնակցական լինելու տարին էր, որ դարձա նաև գործուն թատերգու» (Շանթ, Մարդը և գործը 45):

Այս շրջանում Լևոն Շանթը սկսեց գրել դրամատիկական ժանրի առաջին երկերը՝ «Ճամբուն վրա», «Ուրիշին համար», «Եսին մարդը», իսկ մի քանի տարի անց՝ «Հին աստվածները»:

Լևոն Շանթը Եվրոպայում էր, երբ պայթեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը: **1918թ-ին** բոլշևիկյան կռիվների ժամանակ Լևոն Շանթը լինում է Ֆինլանդիայում, Շվեդիայում, Նորվեգիայում, Անգլիայում և Ֆրանսիայում, որտեղ էլ պատվիրակության կազմում մասնակցում է Ազգային համագումարին: Հենց այդ շրջանում Լոզանում գրվեց «Շղթայվածը» դրաման:

«Շղթայվածը» դրաման

Դրաման Շանթի գաղափարական պայքարի անդրադարձն էր: Ռուսական երկու հեղաշրջումներ, պայքար և, ի վերջո, այս ամենը այլաբանորեն պատկերող Լևոն Շանթը: Թեման պատմական էր. Շանթի գաղափարական հերոսը տեղափոխում է մեզ 12-րդ դար, Անի քաղաք, և ի՞նչ կապ ուներ այս ամենի հետ գաղափարական հերոս Արտավազդը: Շանթի այս գործը ոչ միանշանակ է ընկալվել, շատերը նույնիսկ կարծիք են հայտնել, որ գեղարվեստական առումով Շանթը շեղվել է ճիշտ ուղուց: Հակոբ Օշականը նշում է. «Այս խաղը, որուն մեջ Լևոն Սեղբոսյան ապագան կհետապնդե՝ «Շղթայվածը», վրիպանք մըն է Լևոն Սեղբոսյանեն չկասկածված պարզամտությամբ մը: Լուտերի հրամանով ջարդվող գյուղացի գերմանները անշուշտ չէին հասկնար, թե իրենց փրկագործումին համար վերցված սուրը, ինչպե՛ս, ո՛ր հրաշքին գինովը կիջներ իրենց գլխուն՝ իրենց առաջնորդին իսկ ձեռքովը: Կես դար առաջվա մուժիկը, երբ կմտներ իր կաղապարին մեջ, չէր կրնար մտքե անցընել, թե ցարերու պալատները կես դար հետո պիտի բացվեին բոպիկ իր ոտքերուն ցեխաթուրմ հետքերուն» (Շանթ, Մարդը և գործը 208):

Պատմականի և գեղարվեստականի զուգորդումը դրամայում

Պատմականի և գեղարվեստականի հարաբերակցությունը այս գործում, իսկապես, առաջին հայացքից տարօրինակ է: Խոսել հեղափոխական գործընթացների մասին, այդ իրադարձությունները բերել **12-րդ դար** և այստեղ պատկերել անիծված Արտավազդին: Նույնիսկ այս ամենը իրար կողք կողքի դնելիս դժվար է պատկերացնել, որ սրանք կարող են մեկտեղվել մեկ ստեղծագործության մեջ: Շանթը խեղում է պատմական իրականությունը՝ այնտեղ բերելով Արտավազդի կերպարը: **12-րդ դարի կեսերին** Անին հայտնվեց բազմաթիվ ներթափանցումների և պատերազմների կիզակետում: **1135-1170 թվականներին** Անին մի քանի անգամ հայտնվեց մուսուլմանական բանակների իշխանության տակ: Եվ հերթական անգամ Անին Էմիրի և իր համախոհների իշխանության տակ էր: Հայ իշխանները փորձում էին ամեն ձևով բավարարել Էմիրի քմահաճույքները, բայց և, օգտվելով ստեղծված իրավիճակից, կազմակերպել զինված ազատագրական պայքար: Այն նույն Շանթը, որը հեղափոխության մասին խոսում էր որպես զենքի շարժումի, այժմ կողք կողքի էր դնում զենքի և գաղափարի պայքարը: Զինված պայքարի առաջնորդները իշխանն ու Սաղաթելն էին, որոնք փորձում էին համախմբել ժողովրդի բոլոր դասերի ներկայացուցիչների հնարավորությունները՝ զինված պայքար սկսելու, և նրանցից յուրաքանչյուրը այդ գործում ուներ իր իսկ շահը, իսկ գաղափարական պայքարի հերոսները հարճն ու Նաղաշն էին, որոնց փնտրածը մեկ այլ իրողություն էր.

Հարճը — Ի՞նչը, ի՞նչը պիտի նորես, ինչո՞վ պիտի նորես և ինչու՞, որու՞ համար: Նայե՛ շուրջդ, տե՛ս, մարդը գազան է, կինը՝ անասուն:Իսկ դու՞ն ինչ ես, դու՞ն ինչ կուզես: Ի՞նչ կփնտրես այս մութերուն մեջ, այս խավարին մեջ, բուի պես մենակ, բուի պես համառ, բուի պես քաշված, ի՞նչ կթփըրտաս ու կզարնըվիս, բոլոր պատեր: Ա՛, եթե գիտնաս՝ ինչպե՛ս կատեմ ես քեզի, ինչպե՛ս կատեմ ես քեզի:

Նաղաշ — Բայց չէ՞ որ, քուրի՛կ, ես լույս կփնտրեմ և ազատություն՝ և՛ քեզի համար, և՛ ինծի, և ամենուն:

Հարճը — Սու՛տ է, ազատությունը դուն կփնտրես քեզի համար,միայն քեզի: Ուրիշի ազատությունը քու շղթան է: Դուն ուժ ունիս, կամք ունիս, բերնիդ մեջ լեզու և տխմար բազմությունը հմայքիդ գերի. ինչու՞ ես կեցեր, ելի՛ր վրան ու քշե՛, որու՞ կսպասես: Միևնույն է, վերջը այդտեղ ես գալու (Շանթ, Երկեր 561):

Հարճի բերանով Շանթը ներկայացնում է իր իսկ մտայնությունը. «Կհիշեմ այն տխուր գիշերը, երբ էլեքտրական լույսի խանգարման պատճառով, մեկ մոմի լույսի տակ դաշնակցական կառավարությունը և ամբողջ ֆրակցիան հավաքված էր խորհրդակցելու, թե ի՛նչ ընել. . .

Թե ընկերներս ինչ կխորհեին այդ լուռ, այդ մութ սենյակին մեջ, հաստատ չգիտեմ: Գիտեմ միայն՝ ինկած էի ես բազկաթոռի մեջ և կզգայի հոգիիս խորքեն. որ ալ ամեն ինչ վերջացած էր, որ գային պիտի նորեն ռուսներն ու թուրքերը և՝ հին առուն ու հին ջուրը» (Շանթ, Մարդը և գործը 59):

Շանթը գիտակցել էր մի պարզ իրողություն, որ ազատությունը պետք է վաստակել, և փոքր երկրների ազատ ապրելու ցանկությունը հաճախ ստորադասվում է մեծ պետությունների ունեցած ծրագրերին:

Պատմական այս երկու շրջանների հետ Շանթը զուգորդում է նաև երրորդը, և գործողությունների կենտրոնում է հայտնվում Արտավազդը, որի մասին Խորենացին շատ հակասական կարծիք է հայտնում՝ նշելով, որ նա դուրս եկավ մի քաջ, ինքնահավան և հպարտ մարդ: Նա ծերունի Արգամին նախանձելով՝ իր հոր զայրույթը շարժեց Արգամի դեմ, իբրև թե նա մտածում է բոլորի վրա թագավորել: Այս կերպով նրան պատվից գցելով՝ ինքն է ստանում երկրորդական գահը (Խորենացի, Հայոց պատմություն 120):

Հետագա պատմագիտական աղբյուրները սակավ տեղեկություններ են հաղորդում Արտավազդի մասին: Հակոբ Մանանդյանը նշում է. «Պատմական ու բանասիրական նորագույն երկերում Արտաշես Ա-ի հաջորդների և Արտավազդի ու Տիգրան Բ-ի ազգակցության մասին հայտնվել են հակասական կարծիքներ: Կարող ենք, ըստ իս, համաձայն Ապպիանոսի տեղեկությունների, հավանական համարել, որ Արտաշես Ա-ին հաջորդել է նրա որդին՝ Արտավազդ Ա-ը, և ապա՝ սրա եղբայրը՝ Տիգրան Ա-ը» (Մանանդյան, Երկեր 138-139):

Ինչպես տեսնում ենք, Արտավազդին անդրադարձ կատարվում է մասնակի, և մոտեցման այս կերպը գալիս է Խորենացուց, որ իր աշխատությունում զուգորդել է պատմական իրականությունն ու առասպելը, ինչը պատճառ է դարձել, որ հետագա ուսումնասիրողները կամ մեկ-երկու նախադասությամբ նշեն, որ նա Արտաշեսի որդին էր, կամ շեշտեն այն հանգամանքը, որ խոսքը գնում է հայ հին վեպից հայտնի անիծված թագաժառանգի մասին (Գիւզալեան 564):

Ի վերջո ո՞րն էր Շանթի նպատակը, և ինչու՞ է պատմական այդ խառնակ ժամանակաշրջանի նկարագրության համար գլխավոր կերպար ընտրում Արտավազդին: Ո՞վ կարող էր ավելի լավ իմանալ ազատության գինը, եթե ոչ շղթայված Արտավազդը: Շանթի զուգորդած բոլոր պատմական ժամանակաշրջաններում էական խնդիր է ազատությունը: Արտավազդ, 12-րդ դարի Անի և 1918 թվականի Հայաստան. երեք տարբեր ժամանակաշրջան, և փոխվել է միայն այդ ազատությունը սահմանափակող շղթաների ձևը:

«Շանթի Արտավազդը՝ որպես ազատության գաղափար, իր մեջ մարմնավորում է հասկացության հակադիր ծայրաթևերը: Արտավազդ-Նաղաշ Նաթանը հիասթափված է մարդ-արարածի վայրենաբարո վարքագծից. նա հասկանում է, որ իր մղած ջանքերն այլ պտուղներ են տվել, արթնացած բնազդները ժամանակի մեջ բացառում են նաև հանրային կարգը, ինչը վերջնական արդյունքում բարոյական առաջընթացի ճանապարհին դառնում է լուրջ վտանգ» (Գրիգորյան 278):

Շանթը ներքին զգացողությամբ փորձում էր վանել առավել ակնհայտ դարձող սպառնալիքները: Սակայն սկզբում ուղղակի անիրական թվացող մտքերը մարմին են առնում, և բոլշևիկյան մեքենան սկսում է կազմաքանդ անել նոր ձևավորված և երերուն հիմքերի վրա գտնվող պետականությունը: Խավար սենյակում հավաքված հեղափոխական գործիչները նույն միտքն ունեին. հայրենիքը կործանվում էր նրանց աչքի առաջ, իսկ դժվարությամբ ձեռք բերված անկախությունը միֆ էր, որ քիչ անց պիտի ցնդեր և տպավորություն ստեղծեր, որ չի էլ եղել:

Շանթի գաղափարական հերոսի վերջնական կործանումը Մոսկվայի պայմանագրի ստորագրումն էր, որտեղ հայկական պատվիրակության կազմում իր իսկ կամքին հակառակ ընդգրվում է նաև Շանթը: Այդ օրերի մասին կարդում ենք Սիմոն Վրացյանի հուշերում. «Մոսկուայից վերադարձին Շանթին ես շատ փոխուած տեսայ: Ընկճուած չէր: Արտաքնապես պահում էր նախկին աշխույժը և անայլայլ շարունակում էր հետաքրքրուիլ պետական գործերով: Դարձել էր մտամփոփ, աւելի եւս կոճկուած: Աւելի լսում էր, քան խոսում: Եւ երբ վեճերը սուր բնոյթ էին ստանում, նա գլուխը կախ, հայացքը մի կէտի յառած՝ մնում էր անշարժ: Երբեմն թւում էր նոյնիսկ, թէ բացակայ էր ժողովից» (Ակօս 24):

Շանթը մեղադրում էր նաև իրեն նշված իրավիճակի համար, և ինքնահալածանքի վերջնակետը պիտի լիներ մեկընդմիշտ Հայաստանից հեռանալն ու օտար ափերում հոգեկան հանգստություն փնտրելը:

«1928-ին Հայաստանի Հանրապետության տասնամյակին նվիրված հանդիսության ժամանակ արտասանած ճառում Լևոն Շանթը նկատում էր. «Օտար գաղութներու մեջ, շրջապատի հազար ու մեկ վտանգներուն մեջ ինչպե՞ս կրնա նոր սերունդը հայ ըլլալ և անկախության պայքարը մղել: Մանավանդ ինչպե՞ս պետք է հոգիով հայ մնա: Մայիսի 28-ը անցյալ կդառնա, մինչ ան պետք է ապագայի տենչ մը ըլլա: Ո՞վ պետք է կատարե այս դերը. հայրենիք չկա . . . »» (Փանոսյան 7):

«Շղթայվածի» պատմագեղարվեստական հենքը հասկանալու համար, անշուշտ, պետք է իմանալ այս նախապատմությունը, քայլել գրողի անցած ճանապարհով և հետո անխուսափելիորեն գիտակցել, որ Շանթը չէր կարող կտրվել իրականությունից՝ լինելով այդ ամենի կիզակետում. «Անխուսափելի էր անշուշտ, որ ռուսական յեղափոխութիւնը եւ ազգային անկախ գոյութեան ստեղծած հարցերը այս կամ այն ձեւով արձագանք գտած ըլլան պատրաստութեան մէջ եղող գրքին մէջ, որ ժողովրդական խանդավառութեան կողքին՝ ամբոխային տրամադրութիւններ ալ կը պատկերէ, ընկերային առողջ ձգտումներու հետ՝ բռնակալական թաքուն կամ բացայայտ ախորժակներ:

Աննախընթաց վերիվայրումներու ստեղծած տպաւորութիւնը տակաւին թարմ իր մտքին ու երեւակայութեան մէջ՝ Լեւոն Շանթ կը ձեռնարկէ յեղափոխական պայքարի գեղարուեստական պատկերումին» (Շահինյան 138):

Արդյո՞ք պատմական դրամա է Շանթի այս գործը: Շանթի այս երկում զուգորդվել են երեք ժամանակաշրջան՝ ներկան՝ իր հեղափոխական փոթորկուն պատկերով, անցյալը, որից դարեր անց ոչինչ չի փոխվել և ապագան, որն անհայտ է, միֆական ու գալու է շղթայված Արտավազդի կապանքների ազատվելուց հետո, և հայտնի չէ այդ ապագան բարի՞ է, թե՞ կործանում է նախանշում:

Ներկայի և անցյալի գեղարվեստական բախումը դրամայում

«Շղթայվածը» դրաման ունի երկու բնաբան՝ Խորենացի. «Զրուցեն զսմանէ եւ պառաւունք, եթէ արգելեալ կայ յայրի միում, կապեալ երկաթի շղթայիւք. եւ երկու շունք հանապազ կրծելով զշղթայսն՝ ջանալ ելանել եւ առնել վախճան աշխարհի. այլ ի ձայնէ կռանահարութեան դարբնոց զօրանան, ասեն, կապանքն: Վասն որոյ բազումք ի դարբնաց յաւուր միաշաբաթւոջ երիցս բախեն զսալն, զի զօրասցին, ասեն, շղթայքն Արտաւազդայ» և Եզնիկ Կողբացի. «Զոմն Արտաւազդ անուն արգելեալ իցէ դիւաց, որ ցայժմ կենդանի կայ, եւ նա ելանելոց է եւ ունելոց զաշխարհս» (Շանթ, Երկեր 515):

Եղած բնաբաններն թույլ են տալիս ենթադրել, որ Շանթը դրաման գրելուց առաջ ուսումնասիրել է Արտավազդի կերպարը և դրա շուրջ եղած տարակարծությունները և գտել է պատմական այդ հակասական կերպարը մեկնելու իր տարբերակը:

Շանթի այս գործը կարելի է համարել պատմական, քանզի հեղինակը քննում է հստակ պատմական իրողություն՝ **Դավիթ Շինարարի օրոք (1089-1125)** հայ-վրացական միացյալ ուժերը կազմակերպեցին ապստամբություն, և քաղաքը ազատեցին սելջուկների տիրապետությունից: Դավիթ Շինարարի անունը կապվում է Կիլիկիայի և, հատկապես, Անիի վերաշինման և բարգավաճման հետ: 1123թ-ին քաղաքի ազատագրությունից հետո ավագանին քաղաքի իշխանությունը հանձնում է Դավիթ Շինարարին: Նրա կերպարը դրամայում հանդես է գալիս իշխան «անվան» տակ, և սա պատահական չէ: Շանթը Դավիթ Շինարարի կերպարի միջոցով պատկերել է ներկա և նախկին բոլոր իշխանավորներին: Նախ իշխանը կերպավորվում է Էմիրի հետ ունեցած զրույցում, որտեղ նկարագրված երկխոսությունը թույլ է տալիս առաջին կարծիք կազմել իշխանի կերպարի մասին.

Էմիրը — Կա ավելին. զորքերս թալաներ են եղեր չգիտեմ վարի որ գյուղերը. կարծես թե զինվոր ըսածդ պարտական է քաղցած պտտելու: Չի ամչնար՝ եկեր է վրաս գանգատի քանի մը հավի ու քանի մը չուլի համար:

Իշխանը — Թո՛ղ, Էմիր, ժողովուրդ ըսածդ միշտ կտրտնջա, միշտ ալ բեռը շալակը առած քաշ կու տա. այդպես է անոր հնադարյան սովորությունը (Շանթ, Երկեր 519):

Երկու իշխողների միջև եղած խոսակցություն, որը ոչ միայն Էմիրին հաճոյանալու իշխանի ցանկության մասին է, այլ նաև ներկայացնում է «իշխողների» ընդհանուր հոգեբանությունը. տիրել, ճնշել և հաշվի չառնել հասարակ ժողովրդի կեցության ծանր պայմանները:

-Ես մարդն մըն եմ, որ կսիրեմ իշխելը: Իսկ ով կուզե, որ խոնարհին իր առջևը,պետք է ինքը խոնարհիլ գիտնա իրմե ուժեղին առջևը,- ասում է իշխանը և վերահաստատում իր դիրքը: Հետագայում արդեն Սաղաթելի հետ ունեցած զրույցում արդեն իսկ նկատելի են իշխանի սեփականատիրական մտքերը. «Չէ՞ որ Անին, իսկն ըսած, իմ քաղաքս է, ի՛մ» (Շանթ, Երկեր 521):

Չինված ապստամբությունից հետո Պահլավունի իշխանը հասնում է այդքան բաղձալի իշխանությանը. սակայն չնկատելով որևէ փոփոխություն՝ ժողովուրդը դարձյալ ապստամբում է, և իշխանը ստիպված է լինում հանձնել իշխանությունը դարբինին,սակայն դարբինն էլ այս իշխողների շղթայի հերթական օղակն էր: Սոցիալական հիմքի վրա սկիզբ առած պայքարը սելջուկյան բռնատիրական իշխանության դեմ ժամանակի ընթացքում վերաճում է գաղափարական պայքարի, որտեղ նժարի մի կողմում իշխանությունն է, իսկ մյուս կողմում՝ դրա հետևանքով մարդկանց մոտ երևան եկած բարոյական նորմերի խախտումները: Շանթի ճանաչողությունը զուգակշռում է այդ նժարները և ցավով արձանագրում դրանց հավասարությունը. «Իզու՛ր այրեցի. . . իզուր այրեցի: Ահա՛ մուխին ու

բոցերուն մեջեն կծլի նորեն հին բերդը, կբուսնի նորեն հին շենքը, հին պատերը, հին կապերը, և իմ ճակատիս հին սև գիրը... որուն դեմ իզուր է, իզու՛ր մաքառիլը» (Շանթ, Երկեր 558):

Լինելով քաղաքական բարձր գիտակցության կրող՝ Լևոն Շանթը համեմատականներ է տանում պատմական ներկայի և անցյալի միջև, և իր իսկ խոսքերով՝ այդքան սպասված անկախությունը կարելի է ձեռք բերել հանրային շարժումով, որն էլ իրագործվում է քարոզչությամբ և գաղափարներով, սակայն գաղափարական պայքարին պետք է հաջորդի գործը, իսկ մեր գործիչներն անցյալում բավարարվել են միայն քարոզով ու երազանքներով. «Լա՛վ, թողնե՛նք անցյալը. ինչ որ եղեր է՝ եղեր է: Իսկ հիմա՞, ասկե՞ետքը, ո՞րն է ըլլալու հայության խելացի ձգտումը: Ինչքան ալ որ ինքնին անհեթեթ և լուսնի վրայեն նոր վար իջած մարդու խոսք ըլլա այս հարցը, բայց և այնպես հիմա՝ որ կողմ ալ դառնաս՝ կհանդիպես այդ հարցին»: (Շանթ, Անկախությունը պահանջ ազգային գոյության 95):

Եվ միգուցե հիմա ևս կարիք կա անցնելու քարոզից գործի՝ փշրելու համար այն կապանքները, որոնք օր օրի ավելի են հեռացնում մեզ ամենակարևորից՝ անկախությունից:

Ամփոփում

Շանթը ընդգծում է հետևյալը, որ քանի աշխարհը այս ընթացքի մեջ է, արդարությունն ու ազատությունը տեղ չունեն այստեղ: Փոխվելու են իշխողները, բայց նրանց ներսում եղած բնազդները մնալու են նույնը: Պիտի գա Արտավազդը, որ կործանի աշխարհը, որ վերափոխի այն, և այդ փոփոխությունը պետք է սկսվի ոչ թե արտաքին աշխարհից, այլ սեփական եսից, մտածողության կերպից. «Եթե կուզե՛ք, որ փրթին ձեր բոլոր շղթաները, եթե կուզեք, որ փրթին ձեր բոլորի շղթաները, ընկճեցե՛ք այն բռնակալը, որ կտիրե ձեզմե ամեն մեկուն կրծքին տակ,մեռցուցեք ձեր մեջի՛ բռնակալը:

Զարմացա՛ք, գիտեմ. ատ չէր ձեր լսել ուզածը. դուք կսիրեք դուրսի բռնակալները, որոնց դեմ կարելի է բողոքել, աղմկել, կրճըտել ու դավել: Բայց ես կըսեմ ձեզի. հո՛ն է, հո՛ն, ձեր հոգիներուն թավ խավարին մեջ թափառող այն հզոր, այն անզուսպ բռնակալը, որ կուզե իշխե ամենուն վրա, կուզե խլե ուրիշներուն ունեցածը, կուզե ուտե ուրիշներուն աշխատանքը. կուզե, որ բոլորը երկրպագեն իրեն ու ծառայեն իր քմայքին ու հաճույքին. հո՛ն է, հոն. ձեր հոգիներու թավ խավարին մեջ, հո՛ն, ձեզմե ամեն մեկուն կրծքին տակ» (Շանթ, Երկեր 564):

Շանթը հավատում է Արտավազդի գալուն, ապրում է այդ օրը տեսնելու ցանկությամբ, սակայն Հակոբ Օշականը հենց այս փաստն է կասկածի տակ դնում . «Կասկածի կենթարկեմ բոլոր շղթայվածներուն դերը, երբ օր մը կկոտրեն զանոնք կապող երկաթները» (Շանթ, Մարդը և գործը 208):

Իսկ միգուցե այդ «շղթայվածը» մենք ենք: Մեր ներսի մութ քարայրում փակված ամեն օր կռիվ ենք տալիս ազատության, արդարության և հաճախ նաև դրանց հակասող մեր արարքների համար: Այդ պայքարը հավերժական է, քանի դեռ մարդը անցնում է մարդուց մարդ դառնալու դժվար ճանապարհը, և Շանթը հավատում է, որ միֆի և իրականի զուգորդմամբ գալու է այդքան գիտակցական ազատությունը. «Ո՞ւր է, ո՞ւր է Արտավազդը»,-կպոռա հիմա ի՛մ սիրտս: Ե՞րբ պիտի փրցընե ան կապանքները. ձեր կապանքները. ե՞րբ պիտի դուրս գա ան ձեր հոգիներու թանձր խավարեն, ձեր ներքին անդունդներուն խորին խավերեն. ե՞րբ պիտի դուրս գա. ըսե՛ք, հիմա ես եմ, որ կհարցնեմ ձեզի:Ո՞ւր է, ո՞ւր է իմ Արտավազդը: Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ ամուր կպահեք կալանքներու տակ, կապանքներու տակ, փականքներու տակ, ձեր կրծքերու տակ: Ո՞ւր է, ո՞ւր է իմ Արտավազդը: Հիմա ե՛ս եմ, որ կհարցնեմ ձեզի, հիմա ե՛ս եմ, որ…» (Շանթ, Երկեր 564):

Եզրահանգումներ

Ամփոփելով «Շղթայվածը» դրամայի պատմական և գեղարվեստական կողմերը՝ կարելի է կատարել հետևյալ եզրահանգումները:

- 20-րդ դարասկզբի քաղաքական իրադարձությունները իրենց հունի մեջ են առնում նաև Լևոն Շանթին, և գրողը իր գործուն մասնակցությունն է ունեցել Առաջին հանրապետության ձևավորման գործընթացում:
- «Շղթայվածը» դրաման տեղի ունեցող քաղաքական իրադարձությունների անմիջական արձագանքն է, որտեղ 12-րդ դարի իրադարձություններին կենդանություն տալու միջոցով հեղինակը խոսում է իր ժամանակի ցավալի իրողությունների մասին:
- Լևոն Շանթը խոսում է այն իրողությունների մասին, որոնք օրհասական են նաև այսօր: Հեղինակը Անի քաղաքի օրինակով ներկայացնում է երեք իշխանություն՝ թուրք Էմիր, Վահրամ Պահլավունի և արհեստավորներ: Հեղինակը աստիճանական դասակարգման մեջ կարծես թե սկսում է ամենաածանր կառավարման օղակից, երբ Անին կառավարում էր Էմիրը, սակայն հետագա իրադարձությունները ցույց են տալիս, որ այս երեք իշխողների դեպքում էլ փոխվում են միայն անունները, իսկ հասարակ ժողովրդի վիճակը ավելի է վատթարանում:
- Նաղաշի բերանով Շանթը քարոզում է այդքան բաղձալի ազատության՝ շղթայված Արտավազդի միջոցով հասնելը, իսկ հարճը կանգնած է իրականության և առասպելի ընկալման ցավոտ սահմանագծին. մի կողմում կրակի մատնված Անին է, իսկ մյուս կողմում՝ Արտավազդը: Իսկ ու՞ր է Արտավազդը և ե՞րբ պիտի գա. . .

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. «Ակօս». N2-3/ բացառիկ, Սիմոն Վրացեան, Շանթի հետ, Պէյրութ, 1952, էջ 23-24:

2. Գիւզալեան Գառնիկ. *Պատմութիւն Մերձաւոր Արեւելքի եւ Հայաստանի.* Համազգային ընկերութեան տպարան, Պէյրութ, 1951:

3. Գրիգորյան, Վաչագան. *Լևոն Շանթի դրամատուրգիան*. Արտագերս հրատարակչություն, Երևան, 2020:

4. Խորենացի, Մովսես. *Հայոց պատմություն*. Հայպետհրատ, Երևան, 1940:

5. Մանանդյան, Հակոբ. *Երկեր.* Հատոր Ա, ՀՍԱՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1977:

6. Շանթ Լևոն. *Անկախությունը պահանջ ազգային գոյության*. Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան,1991:

7. ---. *Երկեր.* Երևան, Սովետական գրող, 1989:

8. ---. *Մարդը և գործը*. Համազգային հայ կրթական և մշակութային միություն, Երևան, 2019:

9. Շահինյան, Գրիգոր. *Ձիւներն ի վեր*. Պէյրութ, 1967:

10. Փանոսյան, Սարգիս. *Լևոն Շանթ*. Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, 1992:

WORKS CITED

1. Gyuzalyan, Garnik, ″Patmutyun Merdzavor Arevelqi ev Hayastani″ [The History of Middle East and Armenia], Hamazgayin ynkerutyan tparan, Peyrut, 1951. (in Armenian)

2. Grigoryan, Vachagan, ″Levon Shanti dramaturgian′ [The Dramaturgy of Levon Shant]′, Artagers hratarakchutyun ,Yerevan, 2020. (in Armenian)

3. Manandyan, Hakob, ″Erker″ [Works], Haypethrat, Hator A, HSAH GA hratarakchutyun, Yerevan, 1977. (in Armenian)
4. ″Levon Shant mardy ev gorcy [Levon Shant: A Person and a Work], Hamzagayin hay krtakan ev mshakutayin miutyun, Yerevan, 2019. (in Armenian)
5. Panosyan, Sargis, ″Levon Shant″, Yerevani hamalsarani hratarakchutyun, Yerevan, 1992. (in Armenian)
6. Shahinyan, Grigor.″Dzyunern i ver″ [Since the Snows], Peyrut, 1967. (in Armenian)
7. Shant Levon, Ankaxutyuny pahanj azgayin goyutyan The Independence as the Demand for the National Existence], Erevani hamalsarani hratarakchutyun, Yerevan, 1991. (in Armenian)
8. Shant, Levon. ″Erker″, Yerevan, 1989. (In Armenian)
9. Xorenaci, Movses, ″Hayoc patmutyun″ [History of Armenia], Haypethrat, Yerevan, 1940. (in Armenian)
10. "Akos", Peyrut, 1952, N2-3/ bacarik, Simon Vracyan, ″Shanti het″, ej 23-24. (in Armenian)

SHANT'S «THE CHARMED» DRAMA IN HISTORICAL AND FICTION ASPECTS

ASTGHIK BOYAJYAN

Khachatur Abovian Armenian State Pedagogical University,
Department of Armenian New and Modern Literature and its Teaching Methods after Vache Partizuni, Ph.D. Student,
Yerevan, the Republic of Armenia

The purpose of the article is to present Levon Shant's drama "The Chained" in historical and artistic contexts. The research is relevant, since even a century later we facing the problems that found their expression in the drama. In this regard, our goal was to subject the work to an in-depth analysis and find the motives of the writing and the ways of shaping the historical past.

To achieve the goal, the following tasks were set: to study the events preceding and following the proclamation of the First Republic and their impact on Shant's drama "The Chained" based on historical realities and scientific materials.

During the research, the methods of synthesis, induction, deduction and historical comparison were used.

The main conclusion of the study is that, in addition to depicting the events of the 12th century in the drama "The Chained", also sought to ‘project the events of his own era’ onto that historical period. Being one of the pioneers of the First Republic, Shant experiences deep disappointment due to the events that followed the loss of statehood. Through the voices of his characters, Shant speaks of a painful reality that remains relevant today.

Keywords: *First Republic, Artavazd, independence, history, Moscow Treaty, literary criticism, Levon Shant.*

ДРАМА ШАНТА «ЗАЧАРОВАННЫЕ» В ИСТОРИКО-ХУДОЖЕСТВЕННОМ АСПЕКТЕ

АСТХИК БОЯДЖЯН

аспирант кафедры новой армянской литературы и методики её преподавания имени Вече Партизуни Армянского государственного педагогического университета им. Хачатура Абовяна,

г. Ереван, Республика Армения

Цель статьи – представить драму Левона Шанта «Скованные» в историко-художественном контексте. Исследование актуально, поскольку даже спустя столетие актуальными остаются проблемамы, нашедшие отражение в этой драме. В связи с этим нашей целью было подвергнуть произведение глубокому анализу, выявить мотивы создания драмы и способы преобразования в ней исторического прошлого.

Для достижения цели мы поставили перед собой следующие задачи: изучить события, предшествовавшие и последовавшие за провозглашением Первой республики в Армении, и их влияние на драму Шанта «Скованные» на основе исторических реалий и научного материала.

В ходе исследования использовались методы синтеза, индукции, дедукции и исторического сопоставления.

Главный вывод, сделанный в рамках исследования, заключается в том, что Шант, помимо описания событий XII века в драме «Скованные», также пытается «перенести» в этот период события своей эпохи. Будучи одним из пионеров Первой республики, Шант испытывает глубокое разочарование в связи с событиями, последовавшими за потерей государственности. Устами своих героев Шант говорит о болезненной реальности, что актуально и сегодня.

Ключевые слова: *Первая республика, Артавазд, независимость, история, Московский договор, литературная критика, Левон Шант.*

ՍԱՅԱԹ-ՆՈՎԱՅԻ ՍԻՐԱՅԻՆ ՔՆԱՐԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆԸ. ԱՊՐՎԱԾ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ԴԵՊԻ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ԿԵՐՊԱՐ *

ՀՏԴ 801.7 *DOI: 10.52063/25792652-2025.2.25-249*

ԷԼԻՉԿԱ ՄԵԼԻՔԲԵԿՅԱՆ
Ակադ. Հրանտ Թամրազյանի անվան հայ գրականության պատմության և գրականության տեսության ամբիոնի հայցորդ,
«Հայաստանում Եվրոպական Քոլեջ» հիմնադրամի դասախոս,
Հայաստանի ազգային ագրարային համալսարանի դասախոս,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
ellameliqbekyan1979@gmail.com
ORCID 0009-0006-9542-0404

Հետազոտությունը նվիրված է Սայաթ-Նովայի սիրային քնարերգության առանցքային խնդրին՝ ապրված իրականության և գեղարվեստական երևակայության փոխհարաբերությանը: Հայ գրականագիտության մեջ երկար ժամանակ բանավեճ է ընթանում աշուղի սիրո բնույթի շուրջ, որը հաճախ բևեռացվում է «իրակա՞ն, թե՞ հորինված» երկընտրանքի շուրջ: Սակայն նման մոտեցումը պարզունակ է դարձնում աշուղական արվեստի բարդ էությունը:

Հետազոտության նպատակը Սայաթ-Նովայի սիրային քնարերգության մեջ ապրված իրականության և գեղարվեստական երևակայության փոխհարաբերության քննությունն է՝ հիմնավորելով, որ բանաստեղծի սերը ոչ թե զուտ գրական հնարք է, այլ իրական փորձառության գեղարվեստականացման արդյունք:

Այս նպատակին հասնելու համար կիրառվել է համալիր մոտեցում՝ համադրելով համեմատական, գրական-փիլիսոփայական և կառուցվածքային վերլուծության մեթոդները: Հակադրվում են երկու հիմնական տեսակետները, և հիմք ընդունելով Հ. Թումանյանի, Պ. Սևակի և Հ. Բախչինյանի փաստարկները՝ իրականացվում է Սայաթ-Նովայի խաղերի խորքային քննություն:

Համալիր մեթոդների կիրառման արդյունքնում առաջադրվել և լուծվել են հետևյալ խնդիրները.

- ***Վերլուծել հայ գրականագիտության մեջ Սայաթ-Նովայի սիրո բնույթի շուրջ առկա երկու հիմնական՝ «իրականի» և «հորինվածի» տեսակետները:***
- ***Քննել սիրո ողբերգականության պատճառները, կենսագրական և ստեղծագործական փոխհարաբերությունները:***
- ***Բացահայտել Սայաթ-Նովայի սիրո փիլիսոփայական և հոգեբանական շերտերն առանցքային խաղերի թեմատիկ վերլուծության միջոցով:***

Հետազոտությունը հանգում է այն եզրակացության, որ Սայաթ-Նովայի սերն իրական, ապրված փորձառություն է, ինչը հաստատվում է խաղերի հուզական անկեղծությամբ, կենսագրական ակնարկներով և զգացմունքների խորությամբ: Նրա անհասանելի սերը դարձել է ոչ միայն անմահ պոեզիայի հիմք, այլև կյանքի, արվեստի և նվիրումի մասին խորհրդածությունների շարժիչ ուժ: Պոեզիան, ծնունդ առնելով իրական հիմքից, վերածվում և համընդհանրանում է աշուղական արվեստի կանոնների միջոցով՝ անձնական տառապանքը վերածելով համամարդկային ապրումի:

* Հոդվածը ներկայացվել է 14.07.2025թ., գրախոսվել՝ 10.08.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.09.2025թ.:

Այսպիսով՝ Սայաթ-Նովայի անհասանելի սերն է դարձել ոչ միայն նրա անմահ պոեզիայի հիմքը, այլև կյանքի, արվեստի և նվիրումի մասին խորհրդածությունների շարժիչ ուժը:

Հիմնաբառեր՝ *սեր, քնարերգություն, խաղերի վերլուծություն, աշուղական արվեստ, իրական, երևակայական, զգացմունք, հոգեվիճակ, գեղարվեստականացում:*

Ներածություն

Սայաթ-Նովայի պոեզիան մի հսկայական տիեզերք է, որի կենտրոնական առանցքը սերն է: Սակայն նրա ստեղծագործություններում սերը ոչ թե պարզապես զգացմունք է, այլ մի ամբողջական աշխարհայացք, փիլիսոփայական համակարգ՝ իր օրինաչափություններով ու հակասություններով: Նրա սիրային քնարերգությունը բարձրացնում է մի շարք հարցեր, որոնց վերլուծությունը թույլ է տալիս խորամուխ լինել աշուղի հոգևոր աշխարհի խորքերը: Դիտարկենք այդ փիլիսոփայության առանցքային մի քանի դրույթներ:

Պարույր Սևակն իր «Սայաթ-Նովա» մենագրության էջերում Սայաթ-Նովային բնորոշում է որպես «ողբերգականորեն անհույս սիրո երգիչ» մի քանի հիմնական պատճառներով:

Պ. Սևակը նշել է նաև, որ Սայաթ-Նովայի սիրո ողբերգականությունն արտահայտվում է նրա խաղերում առկա երկակիությամբ. մի կողմից սերը ներկայացվում է որպես վսեմ, մարդուն վեհացնող աստվածային զգացմունք, մյուս կողմից՝ որպես անկարելի, հասարակության կառուցվածքի և սոցիալական անհավասարության պատճառով անիրագործելի երազանք: Ահա մի հատված Պ. Սևակի հիմնավորումից. «Սայաթ-Նովայի սերը փոխադա՞րձ էր արդյոք. ահա մի հարց, որի պատասխանից էլ ոչինչ չի փոխվում: Եթե մինչև իսկ փոխադարձ էր, դարձյալ երջանիկ չէր այդ սերը, որովհետև ավելին էր, քան թե նույնիսկ մերժվածությունը: Անհույս էր այդ սերը (Բոլոր սայաթնովագետներն անխտիր Գ. Ախվերդյանից մինչև Հ. Թումանյան և Հ. Թումանյանից մինչև Մ. Հասրաթյան) միաբերան խոսել են Սայաթ-նովայի սիրո ողբերգական բնույթի մասին, շեշտել այդ սիրո անհուսությունը: Միայն վերջերս (Սայաթ-Նովայի ծննդյան 250-ամյակի օրերին) գտնվեցին մեկ-երկու անձինք, որոնք տարաձայնություն մտցրին ընդհանուր համաձայնության մեջ՝ պնդելով ուղիղ հակառակը): Անհույս էր, որովհետև Սայաթ-Նովայի ճակատագրական Ցարը մի սովորական կին չէր, այլ վրաց արքայադուստրը, և այն էլ՝ արդեն հարսնացած իշխան Օրբելյանների մեծանուն գերդաստանին:

«Դասակարգային սահմանազատության դարաշրջանում այսպիսի սերը չէր կարող չդառնալ դժբախտության մի բույն, որտեղ մշտական թախություն պիտի աներ կիզիչ տառապանքը» (Սևակ, 116):

Սայաթ-Նովայի սիրո իրականության շուրջ բանավեճը

Սայաթ-Նովայի սիրո բնույթի շուրջ բանավեճը հիմնականում ձևավորվել է երկու մոտեցումների շուրջ: Առաջինը, որի վառ ներկայացուցիչն է ակադեմիկոս Սերգեյ Սարինյանը, հիմնվում է գրական տեքստի ինքնավարության գաղափարի վրա: Սարինյանը, կասկածի տակ դնելով աշուղի սիրո կենսագրական հիմքը (մասնավորապես՝ Աննա իշխանուհու հետ կապված վարկածը), առաջնային է համարում գեղարվեստական երևակայությունը: Այս մոտեցման համաձայն՝ աշուղի ապրումները պետք է դիտարկել ոչ թե որպես փաստ, այլ որպես գրական կերպարի ստեղծման միջոց:

Երկրորդ մոտեցումը, որի արմատները գալիս են դեռևս Հովհաննես Թումանյանից և իր ամբողջական հիմնավորումն են ստացել Պարույր Սևակի

մենագրության մեջ, պնդում է աշուղական պոեզիայի խորքային կապը անձնական ապրումի հետ: Թումանյանի համոզմամբ՝ «ոչ մի պոետ չի կարող այնպիսի վառ գույներով նկարագրել սիրո տառապանքները, եթե ինքը չի ապրել այդ զգացմունքը»: Սևակն այս թեզը զարգացնում է՝ ցույց տալով, որ սիրո ողբերգականությունը պայմանավորված է ոչ միայն անձնական դրամայով, այլև դարաշրջանի սոցիալական անհավասարությամբ: Այս տեսակետի կողմնակիցների համար ստեղծագործության հուզական անկեղծությունը իրականության անվիճելի վկայություն է:

Սակայն այս բանավեճում հաճախ անտեսվում է այն հարցը, թե ինչպես է կենսագրական իրողությունը վերածվում գեղարվեստական տեքստի: Սույն հոդվածը փորձում է լրացնել այս բացը՝ վերլուծելով ոչ թե այն, թե արդյո՞ք սերն իրական էր, այլ այն, թե ինչպես էր իրական ապրումը կերպարանափոխվում պոեզիայի:

Ակադեմիկոս Ս. Սարինյանն իր հոդվածում մեջբերել է Գ. Ախվերդյանի և Հ. Թումանյանի խոսքը, որը հակասում է Պ. Սևակի վերոնշյալ մեջբերմանը. «Ախվերդյանը, վկայակոչելով «մեծերուց լսած» խոսքերը Սայաթ-Նովայի մասին, ասում է. «Սայաթ-Նովան Իրակլե թագավորի ու սրա արքունաց սիրեկան աշուղն ըլլում է մեկ անհոգ ասող ու քեֆ սիրող, սիրուն աղջկերանց ուրախացնող ու որբևերի կանանց մխիթարիչ, և ըլլալով հիանալի քամանչա ածող, մանավանդ իր քաղցր ձայնի հետ՝ էլել է միշտ թագավորի ու ազգի խրախճանքներու պատվական ու անհրաժեշտ զարդը»»:

Հարց է ծագում,- գրում է Սարինյանը, - ի՞նչ հիմք կա վարկած հորինելու, թե Սայաթ-Նովան սիրահարվել է Թեյմուրազ արքայի դուստր, Իրակլիի քույր Աննային, և այդ անպարկեշտ վարքի համար վտարվել արքունիքից ու ենթարկվել հալածանքի: Այս վարկածն է ահա, որ կասկածի է ենթարկում Հ. Թումանյանը. «Չգիտեմ՝ ով է տեղեկություն տվել պ. Բրյուսովին, թե Սայաթ-Նովան սիրահարված է եղել վրաց թագավորի աղջկա վրա, որ էդ միևնույն բանը հայտնում է և իր գրքի հառաջաբանում» (Թումանյան, 388):

Հարկ է նշել, որ, ինչպես Սայաթ-Նովայի ծննդյան թվականի հարցն էր համարվում կասկածելի, ոչ հիմնավորված, այնպես էլ նրա սիրած կնոջ գոյությունը կարող էր կասկածի տակ լինել: Եվ վերջապես՝ փոխվել է բովանդակ աշխարհը, երբեմն հանճարների խոսքը ժամանակավրեպ է դառնում, ուստի՝ պետք չէր «գիտական» թեմա դարձնել և կասկածի տակ դնել մեծատաղանդ Պ. Սևակի սայաթնովագիտական հետազոտությունները:

Եվս մեկ փաստ, որը կրկին հակասում է հարգարժան ակադեմիկոսին: Հովհաննես Թումանյանն իր «Քուչակ Նահապետի, Նաղաշ Հովնաթանի և Սայաթ-Նովայի սերը» աշխատության մեջ գրում է. «Սայաթ-Նովայի սերն իրական է և խորապես անձնական: Ոչ մի պոետ չի կարող այնպիսի վառ գույներով նկարագրել սիրո տառապանքները, ինչպես Սայաթ-Նովան է արել, եթե ինքը չի ապրել այդ զգացմունքը» (Թումանյան, 49): Նույն աշխատության մեջ Հովհ. Թումանյանն անդրադարձել է նաև Սայաթ-Նովայի տխուր ու դժբախտ սիրուն՝ համեմատելով նրան Նաղաշ Հովնաթանի ու Քուչակ Նահապետի զվարթ պատկերների հետ, ինչը հետագայում վերահաստատել է Պ. Սևակը. «…Էստեղ առաջ է գալիս Սայաթ-նովայի տխուր- ազնիվ դեմքը: Ահա թե ով է դժբախտը սիրո մեջ, և ահա թե որտեղ են մերժված սիրո իսկական հառաչանքն ու տառապանքը: Կանգնելու չենք սրան տանջող «բեմուրվաթի» պատկերի վրա, և ինքը՝ Սայաթ-Նովան էլ քիչ է նկարագրում նրան, որովհետև ավելի շատ զբաղված է նրա տված վշտով, քան թե նրանով: Եթե Նաղաշ Հովնաթանի «զալումը» կարմիր էր ինքը ու կարմիր էր հագնում ոտից գլուխ, եթե Քուչակ Նահապետի «խոշ յարը» ինչ հագել՝ ամենն է կանաչ, Սայաթ-Նովայի «բեմուրվաթը», որի «ռանգը գուլգազի է նման», ու ինքը՝ «կրակի ծովեմեն դուրս եկած ռաշ ու ջեյրանի», ըստ երևույթին, գուլգազ գույնն է սիրում և լոկ բառախաղի համար չէ, որ բանաստեղծը իր գանգատի մեջ ասում է. «Դուն կըրակ, հագածըդ կըրակ, վու՞ր մի կըրակին դիմանամ», և ճշմարիտ որ՝ կրակ: Մինչդեռ Քուչակին ու Հովնաթանին

իրենց սիրածները միշտ դիմավորում են ժպիտներով ու ծաղիկներով…» (Թումանյան, 40):

Այսպիսով՝ ուսումնասիրելով սայաթնովագետների աշխատությունները՝ եկանք այն համոզման, որ անթույլատրելի է կասկածի տակ դնել մեծավաստակ սայաթնովագետների աշխատանքը:

Հայտնի խաղերից մեկում՝ «Թամամ աշխարհ պըտուտ էկա», արտահայտված է իրական սիրո փնտրտուք, որն ունի կենսագրական հիմք: Բանաստեղծը ներկայացնում է իր ներաշխարհը՝ որպես աշխարհը շրջող և իր սիրելիին փնտրող ճշմարիտ սիրահար: Մեծ է խաղի դրամատիկ լարվածությունը:

«Թամամ աշխարհ պըտուտ էկա» արտահայտությունը վկայում է սիրելիին ողջ աշխարհում որոնումների մասին: Նրա եզակիությունը («յարիս նըման յար չըգըտա») խոսում է այն մասին, որ խոսքը կոնկրետ, իրական անձի մասին է: Եթե սա պարզապես երևակայական սեր լիներ, գրողը, ինչպես Հովի. Թումանյանն է ընդգծել, չէր շեշտի սիրելիի անկրկնելիությունը նման հուզական եռանդով:

Սայաթ-Նովան խաղերում գովաբանել է սիրելիի իմաստնությունը, ինչը վկայում է, որ խոսքը սոսկ մարմնական սիրո մասին չէ, այլ հոգևոր կապվածության: «Դուն ասիղիս անգին քարն իս» տողը ցույց է տալիս, որ սիրելին նրա՝ որպես բանաստեղծի, ստեղծագործության աղբյուրն է:

Մեկ այլ նշանավոր խաղում՝ «Բաղում թութի ղուշն է կանչում», Սայաթ-Նովան գրում է.

Դուս եկ, պահված դա՛շտի մարալ, քի պահպանող ծառիտ էրնեկ,
Գունքըտ կոկած թուղթ-մաքաղաթ, մարմարե դիդարիտ էրնեկ,.
Դուն մե թազա Չինումալին՝ ի՞նչպես չասիմ, յարիտ էրնեկ.
Հին քարխանի զար ու զարբաբ, ինձ ամա քու խամն իմ ուզում

(Բախչինյան, 341):

Բանաստեղծը սիրելիին համեմատում է դաշտի մարալի հետ և երանի է տալիս նրան պահպանող ծառին: Այստեղ «մարալ» բառապատկերը խորհրդանշում է գեղեցկություն և նրբություն: Սիրելիի մաշկի գույնը համեմատվում է հարթեցված թղթի, իսկ դեմքը՝ մարմարի հետ: Սրանք դասական պատկերներ են, որոնք արտահայտում են հիացմունք սիրելիի գեղեցկության հանդեպ:

Մեջբերման երրորդ տողում՝ «Դուն մե թազա Չինումալին՝ ի՞նչպես չասիմ, յարիտ էրնեկ», այս «թազա»՝ նորագյուտ Չինումալինը հավանաբար հղում է չինական արվեստին՝ որպես արտասովոր գեղեցկության և նրբության խորհրդանիշ:

Վերջին տողում բանաստեղծը հակադրում է թանկարժեք նյութերը (զար ու զարբաբ՝ ոսկի և թանկարժեք գործվածք) սիրելիի բնական, անմշակ գեղեցկությանը (խամն): Նա նախընտրում է սիրելիի պարզ, բնական էությունը՝ շինծու շքեղության փոխարեն:

Այս տողերը բնորոշ են Սայաթ-Նովայի ոճին, որտեղ նա միախառնում է հայկական, վրացական և պարսկական բանաստեղծական ավանդույթները՝ օգտագործելով հարուստ փոխաբերություններ և արտահայտելով սիրո, գեղեցկության և կարոտի թեմաները:

Ակադեմիկոս Ս. Սարինյանի այն պնդումը, թե Սայաթ-Նովայի սերը պարզապես երևակայական է, անտեսում է աշուղական արվեստի էությունը, որտեղ անձնական փորձառությունն ու զգացմունքները հիմնարար նշանակություն ունեն:

- Առաջին՝ Սայաթ-Նովայի ստեղծագործություններում առկա են բազմաթիվ կենսագրական մանրամասներ, որոնք վկայում են, որ երգիչն արտահայտել է իրական ապրումներ և կենսազգացողություն: Նրա խաղերում պատկերված հոգեվիճակների բազմազանությունը, հակասականությունը և կենդանի մանրամասները դժվար թե լինեին այդքան համոզիչ, եթե դրանք լինեին սոսկ երևակայական:

• Երկրորդ՝ Սայաթ-Նովայի ստեղծագործական ժառանգության վրա իր կնիքն է թողել աշուղական երգարվեստի ավանդույթը, որտեղ սերը միշտ ունեցել է խորապես անձնական, ապրված բնույթ: Աշուղի ինքնությունը և նրա ստեղծագործությունն անբաժանելի էին, և Սայաթ-Նովան այս առումով բացառություն չէր:

• Երրորդ՝ նրա կյանքի վերջին շրջանում վանք գնալու որոշումը նույնպես կարող է մեկնաբանվել որպես իր սիրո անհասանելիության և ողբերգական բնույթի հաստատում: Այս քայլը համահունչ է նրա խաղերում արտահայտված զգացմունքներին և ցույց է տալիս, որ դրանք ոչ թե սոսկ գրական հնարքներ էին, այլ իրական կյանքի պատկերավոր արտացոլում:

Ակադեմիկոս Ս. Սարինյանի տեսակետը թերևս ճգտում է Սայաթ-Նովայի ստեղծագործությունը դիտարկել միայն գրականագիտական հայեցակետից՝ անտեսելով կենսագրական համատեքստը, որն այդքան կարևոր է աշուղական և հատկապես՝ Սայաթ-Նովայի արվեստում: Սայաթ-Նովայի սիրո զգացմունքի անկեղծությունն ու անմիջականությունը, խորությունը, որ արտահայտվում են նրա խաղերում, վկայում են այդ սիրո հենց իրական բնույթը:

Անշուշտ, մենք բոլոր սիրային խաղերը չենք դիտարկելու, բայց, ինչպես կտեսնենք ստորև դիտարկվող սայաթնովյան մյուս խաղերի վերլուծությամբ, նրանցում սերը ոչ թե գրական հորինվածք է, այլ իրական, մարդկային ապրված զգացմունքների և խոհերի հանճարեղ գեղարվեստականացումներ:

Այսպիսով՝ Սայաթ-Նովայի խաղերի խորքային վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ նրա արտահայտած սերն իրական է, ոչ թե երևակայական: Նրա ստեղծագործությունների հուզական անկեղծությունը, մանրամասների կենդանությունը և այն բնական վիշտը, որ արտահայտված է նրա տաղերում, վկայում են իրական, ապրված փորձառության մասին: Սիրո այս ընկալումն ու բնական ապրումը բանաստեղծ աշուղին հասցրել են ողբերգական անհուսության, ինչպես նշել է Սևակը, սակայն այն, միևնույն ժամանակ, դարձել է անմահ պոեզիայի աղբյուր, որը անմրցելի բարձր արվեստի շնորհիվ շարունակում է հուզել ընթերցողներին դարեր անց:

Մե խոսկ ունիմ իլթիմազով

Այս խաղում Սայաթ-Նովան արտահայտում է սիրո խորքային ապրումը, որն անձնական կենսափորձի արտացոլանք է: Բանաստեղծը պատկերում է սեր, որը միաժամանակ և՛ տառապանք է, և՛ երջանկություն, սակայն հիմնականում՝ անհասանելի: Խաղում նկատելի է հոգևոր և մարմնական սիրո համադրությունը, որը խորապես բնորոշ է Սայաթ-Նովայի ստեղծագործությանը: Պ. Սևակն ընդգծում է, որ այս խաղում արտահայտված զգացմունքների բազմազանությունն ու հակասականությունը վկայում են դրանց իրական բնույթը (Սևակ, 154):

Սայաթ-Նովայի պոեզիայի ամենահամոզիչ փաստարկը նրա հուզական խորությունն է: Նա տառապանքը պատկերում է ֆիզիկական մակարդակում՝ դարձնելով այն գրեթե շոշափելի: «Մե խոսկ ունիմ իլթիմազով» խաղի «Սիրտըս լուրի պես խորվեցիր Էշխիդ կըրակով» տողը սովորական փոխաբերություն չէ. այն մարմնավորում է սիրո կործանարար ուժը: Նույն իրապատումը առկա է նաև «Աշխարս աշխարով կըշտացավ, յիս քիզանից սով» տողում, որտեղ սիրելիի բացակայությունից առաջացած դատարկությունը հակադրվում է աշխարհի առատությանը՝ ստեղծելով ողբերգական մեկուսացման զգացում:

Սայաթ-Նովայի այս բանաստեղծությունը սիրո արտակարգ խոր ապրումների արտացոլք է՝ համեմված արևելյան բանաստեղծական ավանդույթների, կրոնական խորհրդաբանության և ժողովրդական արտահայտչաձևերի զուգորդմամբ: Վերլուծենք այն՝ ըստ մի քանի հիմնական կետերի:

Բանաստեղծությունը գրված է միջինարևելյան ազդեցությամբ ձևավորված լեզվով՝ հայերեն, բայց արևելյան լեզուների բարբառային արտահայտություններով, որոնք հատուկ են Սայաթ-Նովայի ստեղծագործություններին: Օգտագործվում են թուրքերեն և պարսկերեն արմատներով բառեր, ինչպիսիք են՝ «ինթիզար», «աջաբ», «փադիշահ», «հուքմի-հեքիմ» և այլն:

Այն կառուցված է քառատող տներով, որոնց ավարտին կրկնվում է «աճկի՛ լուս» արտահայտությունը: Սա կարելի է մեկնաբանել որպես վերացական կերպար, որի առջև բանաստեղծը երկրպագության պես խոսում է:

Բանաստեղծության գլխավոր թեման սերն է՝ խորը, կրքոտ և երբեմն նաև՝ ցավալի:

• *Սիրո տառապանքն ու սպասումը:* Սիրված անձի բացակայությունը բանաստեղծի սիրտը վառում է, ինչպես ինքն է ասում. «Սիրտըս լուրի պես խորվեցիր էշխիդ կըրակով, աճկի՛ լուս»:

• *Ընկերային փոխհարաբերությունների խզումը:* Սիրահարված անձը բախվում է դարի ու միջավայրի պատնեշներին, իր ընկերների անհասկացողությանը, քանի որ՝ «Դոստիրըս դուշման շինեցիր»:

• *Սեր արտահայտող փոխաբերություններ:* Սերը համեմատվում է ծովի հետ, որտեղ բանաստեղծն իրեն փոթորկահույզ ջրերում տարուբերվող նավ է զգում:

Սիրո զգացմունքի ուժգնությունը պատկերելիս բանաստեղծը հաճախ օգտագործում է չափազանցություններ, ինչպես՝

Էս էլ էն Դիբա ու յենգիդունիայի հանգում, Արութինի ասած,

Մե խոսկ ունիմ իլթիմազով, անգամ ա՛րա, օ՛վ աճկի՛լուս,
Սըրտումըս ինթիզար ունիմ, քու տիսը բարով, աճկի՛լուս,
Աջաբ քիզ ի՛նչ գեթ իմ արի՝ կենում իս խըռով, աճկի՛լուս,
Աշխարս աշխարով կըշտացավ, յիս քիզանից սով, աճկի՛լուս

(Բախչինյան, 95):

Սայաթ-Նովան սկսում է՝ հիշատակելով «Դիբա ու յենգիդունիա», որտեղ դիբան նուրբ մետաքսյա գործվածք է, իսկ յենգիդունիան՝ նոր աշխարհ: Սա մատնանշում է, որ բանաստեղծությունը հյուսված է նուրբ մետաքսի պես և ներկայացնում է սիրո նոր աշխարհ:

Իլթիմազ բառը պարսկական ծագում ունի և նշանակում է խնդրանք կամ աղերս: Բանաստեղծը խնդրում է սիրելիին՝ ականջ դնել իրեն:

Ինթիզար բառը նշանակում է կարոտ կամ սպասում՝ ցույց տալով բանաստեղծի երազանքը՝ տեսնել սիրելիին:

Վերջին տողը պատկերավոր հզոր հակադրություն է, որի մի եզրը վայելքի ու լիության աշխարհն է՝ «Աշխարս աշխարով կըշտացավ», մյուս եզրը վայելքից զուրկ, տառապանքի բովում խարկվող բանաստեղծը՝ «յիս քիզանից սո՛վ, աճկի՛ լուս» (աշխարհը լիության մեջ հագեցավ), սակայն բանաստեղծը սով է զգում սիրելիի հեռու և անմատչելի լինելուց, և գնալով սաստկանում է ցավը, կարոտի կսկիծը, որը նրան խորովում է լորի պես ու հասցնում է խենթության.

Մագամ օչ օվ յար չէ՞ սիրի, էս ի՞նչ արիր, էս ի՞նչ բան ա.
Էշխեմեդ ջունուն իմ էլի, ման իմ գալի յանա-յանա,
Էս դարդեն օչ օվ չը քաշե, վուր մե դանգին չի դիմանա,
Սիրտըս լուրի պես խորվեցիր էշխիդ կըրակով, աճկի՛լուս:

Մագամ բառը հարցական-հաստատական եղանակավորիչ է, ճարտասանական երանգով, նշանակում է երբ, չէ՞ որ (մագամ սիրտս ունիմ քարած): Նա հարցնում է՝ չէ՞ որ բոլորն էլ սիրում են:

«Էշխեմեդ ջունուն իմ էլի» տողում *էշխեմեդ* նշանակում է քո սիրուց, իսկ *ջունունը*՝ խենթ, արևելյան հայտնի սիրավեպի հերոս Մեջլումն է (Մեջլումի պես

կորավ յարս), որ սիրուց խենթացել է և թափառում է յանա-յանա (այս ու այն կողմ, այրվելով):

Դարդ բառը նշանակում է *վիշտ, ցավ, տառապանք, մորմոք*: Բանաստեղծը պնդում է, որ ոչ ոք չի կարող դիմանալ իր կրած ցավին՝ նույնիսկ մեկ *դանգի* չափով (*դանգը, քարտեզը* (քարիզկնոց) կիլիկյան դարաշրջանում ստեղծված նվազագույն արժեքով պղնձադրամներ են):

Վերջին տողում նա իր սիրտը համեմատում է լորի հետ, որը խորովվում է սիրո կրակում: Սա հզոր պատկեր է, որը ցույց է տալիս սիրո տառապանքը:

Յիս մե փուքըր նավի նըման, քու էշխըն է ծով, աճկի՛լուս:

Վերը նշված տողում կա գեղեցիկ փոխաբերույթ: Բանաստեղծն իրեն համեմատում է փոքր նավի, իսկ սիրելիի սերը՝ անհուն ու անափ ծովի հետ: Սա ցույց է տալիս, թե որքան փոքր և անզոր է ինքն զգում սիրո հզոր զգացմունքի առջև:

Բութա Շահսանամըս դուն իս, Է՛լ չունիմ օչ օվ, աճկի՛ լուս:

«Բութա Շահսանամ»-ը հղում է դասական սիրո պատմության: Բութան կարող է նշանակել սեր, հույս, ապավեն (Որս եմ՝ բութես ձեզ արած ՀԹ), իսկ Շահսանամը հայտնի արևելյան «Աշուղ Ղարիբ» երգախառն սիրավեպի հերոսուհու անունն է (հայկական տարբերակում՝ Ջիվանու փոխադրությամբ): Սայաթ-Նովան սիրելիին Շահսանամ է անվանել, որին արժանանալու հույսով աշուղ Ղարիբը յոթ տարի թափառել է օտարության մեջ (Օխտն տարի էլ ման գուքամ սազը ձիռիս՝ Ղարիբի պես): Նա միակն է աշխարհում, և որից բացի ուրիշ ոչ ոք չունի:

Կենսական խոր բովանդակությամբ հարուստ ու գեղեցիկ այս պատկերում Սայաթ-Նովան ընդգծել է, որ մահն անգամ անզոր է իրեն զրկել սիրուց. նույնիսկ մահվանն էլ մահ չի ասի, եթե սիրելի «զալումը» գա և լաց լինի իր վրա՝ մազերը շաղ տալով:

Այս բանաստեղծությունը լի է արևելյան բանաստեղծական ավանդույթներին բնորոշ պատկերներով և արտահայտչամիջոցներով:

Սայաթ-Նովայի այս բանաստեղծությունը մաքրագույն սիրո, անմնացորդ նվիրվածության, հիացմունքի, բայց, միևնույն ժամանակ, հոգեկան խոր տառապանքի հանճարեղ արտացոլում է: Իրական կնոջ՝ մեծարանքի և երկրպագության արժանի աստվածային գեղեցկության գովերգ է այն՝ հուզական գուներանգներով, ժամանակի ու մշակույթի սահմաններից դուրս ապրող ստեղծագործություն:

Ինձ ու իմ սիրեկան յարին մէ տարի բերած գիդենաք

Սայաթ-Նովայի քնարերգությունը հարուստ է ուղղակի և անուղղակի ինքնակենսագրական ակնարկներով, որոնք ծառայում են որպես իրական ապրումի հիմք: «Ինձ ու իմ սիրեկան յարին մէ տարի բերած գիդենաք» խաղի վերնագիրն իսկ հուշում է անձնական պատմության մասին: Այստեղ սերը ոչ թե վերացական զգացում է, այլ կոնկրետ, ժամանակի մեջ տեղայնացված փորձառություն: Նույն կերպ՝ «Թամամ աշխարհ պըտուտ էկա» խաղում «յարիս նըման յար չըգըտա» տողը վկայում է ոչ թե իդեալականացված կերպարի, այլ կոնկրետ, անկրկնելի սիրելիի մասին, որի փնտրտուքը դառնում է բանաստեղծական սյուժե:

Այս խաղի առաջին տող-վերնագիրն իսկ հուշում է նրա ինքնակենսագրական բնույթը: Բանաստեղծը սերը պատկերում է որպես կյանքի և մահվան սահմանին գտնվող տառապող անհատի փրկարար զգացմունք: Ինչպես Հովհաննես Թումանյանն է նշել, նման զգացմունքները չէին կարող առաջանալ առանց իրական փորձառության: Սայաթ-Նովայի սիրո ուժը, գեղեցկությունն ու անկեղծությունը հստակ դրսևորվում են այս խաղում: Այն շարունակում է արևելյան բանաստեղծական ավանդույթները՝ արտահայտելով քնարական հերոսի խորը հուզականությունն ու ներքին պայքարը:

Բանաստեղծությունը հյուսված է քառատող տների ձևաչափով՝ պահպանելով դասական սիրային տաղերի կառուցվածքը՝ Սայաթ-Նովայի անհատականության դրոշմով: Բանաստեղծական պատկերներում առկա են հայերենին միահյուսված պարսկերեն և թուրքերեն ժողովրդախոսակցական բառեր, որոնք փոխանցում են բանաստեղծի ներքին ապրումները առավելագույն կենդանի արտահայտչականությամբ:

Բանաստեղծության մեջ կրկնվում է «գիդենաք» բառը (իմանաք, իմացեք), որն ուժեղացնում է ապրված զգացմունքների տեղեկացման անհրաժեշտության հրատապությունը: Այն կարծես հիշեցնում է, որ բանաստեղծի ցավն ու ապրումները կիսվելու և գիտակցվելու կարիք ունեն:

● *Սիրային տառապանք:* Բանաստեղծի սերը հասել է այն աստիճանի, որ բառացիորեն «սիրտը արնաքամ է», «հոգին հալվում է», իսկ աչքերը երբեք չեն չորանում.

Աչքըս՝ թաց, բերանըս՝ ցամաք, լիզուս հիդքերած գիդենաք:

Սույն տողով բանաստեղծը սգում է իրեն անմարդկային տառապանք պատճառած չիրականացած սերը: Նա ոչ միայն հոգեպես, այլև ֆիզիկապես խեղճացած է:

● *Հոգեկան խռովք ու անկայունություն:* Սերը ոչ միայն ցավ է պատճառում, այլև շփոթմունք, մտավոր ու ֆիզիկական ուժի կորուստ.

Սիրտըս փուրումըս թուլացաւ անգալներու զախ անիլէն,
Ուշք ու միտքըս խառնըվեցաւ խուռըն-խուռըն խաղ հանիլէն:

Արդյունքում նա իրեն կորցրել է, դարձել է անօգնական, ինչպես ջրերի հոսանքով քշված մի իր.

Էշխէն ուշք ու միտքըս կապած, ինձ ջրրի տարած գիդենաք:

Սայաթ-Նովան հաճախ օգտագործում է փոխաբերություններ, որոնք ընդգծում են սիրո զգացմունքի ուժգնությունն ու վայրիվերումները: Պատկերներում սերը ջրային տարերքի՝ փոթորկոտ ծովի հետ է համեմատվում (Տալղա տվիր, գեմիս տարար ծովի պես), ինչը ներկայացնում է իր զգացմունքային տատանումները:

● *Կյանքի անիմաստություն առանց սիրո:* Սիրելիի բացակայությունը հանգեցնում է բանաստեղծի կյանքի անիմաստության.

Էլ ապրիլու ումիկ չունիմ, իմ օրըս կերած գիդենաք:

Սա բացահայտում է այն կործանարար ազդեցությունը, որ կարող է ունենալ սերը: Այն ոչ միայն հույզերի պոռթկում է, այլև գոյության հարց է դառնում բանաստեղծի համար:

● *Կյանքի երազային ավարտ:* Բանաստեղծության վերջին հատվածում կյանքն այլևս ներկայացվում է որպես անկատար երազ.

Ումբրըս էրազի պէս գընաց՝ ծառըս չըխերած գիդենաք:

Այսինքն՝ բանաստեղծը հեռացավ կյանքից՝ առանց իր «ծառը» բերք տալու, առանց սիրո պտուղները վայելելու: Աշխարհից, մարդկային հարաբերություններից դառնացած մարդու այս կենսափիլիսոփայության ողբերգական տարրերը հատուկ են ոչ միայն Սայաթ-Նովային, այլև առհասարակ արևելյան քնարերգությանը:

Այսպիսով՝ բանաստեղծությունը ամփոփում է Սայաթ-Նովայի ողջ սիրային ստեղծագործության էությունը. սերը ոչ միայն սրբազան զգացմունք է, այլև այն կրողին կարող է դարձնել տառապանքի զոհ: Սերը տրված չէ միայն ուրախություն պարգևելու համար. այն նաև մեծ փորձություն է, որը կարող է դառնալ կյանքի մղձավանջ: Այս բանաստեղծության վերաբերյալ Պ. Սևակը գրել է. «Այս խաղը մեկն է (Ղ-57) այն բազմաթիվ բանաստեղծություններից, որոնց մինչևիսկ լուսանցքն էլ լեցուն է բանաստեղծի սիրով ու տառապանքով: Եվ «ախ քաշելուց մերած արուն» կա այստեղ, և «էրած ջիգյար», և «արուն-արտասուք»-ից թաց «դոշ ու յախա», և

շաղախված-կապված ուշք ու միտք, և այն «դուգունը» (այսինքն չբացված վերքը), որ դեղ ու դարմանից ոչ թե փակվում, այլ բացվում է ավելի, քանի որ շարունակում է գործել «էն ղադա դար ու դարդ», որ «ջրի տարած», «տանեն դուս արած» ու «յարեն յիդ արած» բանաստեղծին ստիպում է խոսել ու դարձյալ խոսել՝ միշտ նույն «դար ու դարդ»-ից, բայց ամեն անգամ նոր ձևով, նոր հոմանիշով, նոր հնչերանգով, որից նրա պոեզիան դառնում է ինքնաշրջումների մի շարան և անդրադարձումների մի կրակե շղթա՝ մեկը մյուսից ինքնեկ ու առինքնող…»: (Սևակ, 157):

Այս ստեղծագործությունը յուրահատուկ է իր զգացմունքային խտությամբ, փոխաբերությների ու խորհրդանիշների բազմազանությամբ: Այն լավագույնս ներկայացնում է արևելյան բանաստեղծական մտածողությունը՝ միախառնելով կրոնական, առօրեական և գեղարվեստական տարրերը: Սայաթնովյան այս խաղը ոչ թե պարզապես խոսք է սիրո մասին, այլ անձնականից վերաճում է տիեզերական ողբերգության՝ փոխանցելով մի ամբողջ սերնդի հոգևոր ցավը, կարոտն ու տառապանքը: Հենց այս էլ դառնում է նրա զգացմունքների արհեստականության ուղղակի հերքումը:

Դուն էն հուրին իս

Լինելով իր ժամանակի աշուղական ավանդույթի կրող՝ Սայաթ-Նովան օգտագործում է արևելյան պոեզիային բնորոշ պատկերներ ու կերպարներ՝ հուրի, ջեյրան, վարդ ու բլբուլ: Սակայն նա այս ավանդական կերպարները լցնում է անհատական, ապրված բովանդակությամբ: «Դուն էն հուրին իս» խաղում սիրելին ոչ միայն երկնային գեղեցկուհի է, այլև «գէմի կու զաւթէ»՝ դառնալով ակտիվ, երբեմն նույնիսկ վտանգավոր ուժ: «Աշխարհը ծով, դու մեջը նավ» համեմատությունը («Պատկիրքըդ ղալամով քաշած») վերցված է ավանդույթից, սակայն Սայաթ-Նովայի տաղում այն ստանում է փրկության և միակ հույսի խորհրդանիշի իմաստ՝ արտահայտելով բանաստեղծի կախվածությունը սիրելիից: Սա ցույց է տալիս, թե ինչպես է անձնական ապրումը ոչ թե պարզապես տեղավորվում կանոնի մեջ, այլ վերաիմաստավորում այն:

Նմանատիպ մոտեցում կարելի է տեսնել նաև այս երգում, որտեղ արտաքին գեղեցկությունը դառնում է ներքին հոգևոր գեղեցկության արտացոլանք:

Դուն էն հուրին իս, վուր գէմի կու զաւթէ,
Չունքի ինձ զաւթեցիր խափով, նազա՛նի,
Արիվիլք, արիվմուտ, հարաւ ու հիւսիս
Չըկայ քիզի նըման չափով, նազա՛նի:

Շատ մարդ քու էշխէմէն կու դառնայ յիզիդ,
Արի մէ ռա՛հմ արա, լա՛ւ կացի միզիդ,
Գ՚ուզիմ, թէ համաշա դամ անիմ քիզիդ՝
Սանթուրով, քամանչով, դափով, նազա՛նի:

Դարդիդըս շատացաւ՝ ասիլ իմ ուզում.
Աչքէմէս արտասունք հուսիլ իմ ուզում.
Համաշա, եա~ր, քիզիդ խօսիլ իմ ուզում,
Սիրտըս չէ կըշտանում գափով, նազա՛նի

(Բախչինյան, 61):

Բանաստեղծության փիլիսոփայական շերտերում առանցքային է սիրո եռաստիճան ընկալումը:

- Առաջին մակարդակում սերը ներկայանում է որպես աշխարհիկ զգացմունք՝ արտահայտված «գէմի կու զաւթէ» տողով: Չմոռանանք, որ ակնարկվում է Հոմերոսի

«Ոդիսականում» Իթաքե վերադարձող նավը զավթած Կալիպսե դիցուհուն, որ Ոդիսևսին իր կախարդիչ խոսքով, երգով ու հմայքով գերել էր յոթ տարի:

● Երկրորդ մակարդակում այն վերածվում է հոգևոր փորձառության՝ «քու էշխէմէն» արտահայտությամբ:

● Երրորդ՝ բարձրագույն մակարդակում սերն արդեն դառնում է միստիկ միավորման ձգտում՝ «Գուզիմ թե համաշա դամ անիմ քիզիդ»:

Սուֆիական միստիցիզմի ազդեցությունն արտահայտվում է մի քանի հիմնական մոտիվներով: «Հուրի» կերպարը խորհրդանշում է աստվածային գեղեցկությունը, իսկ տառապանքի թեման («դարդիրըս շատացաւ՝ ասիլ իմ ուզում») ներկայացնում է հոգևոր կատարելագործման ուղին: Մահվան մոտիվը («ղաբուլ ունիմ՝ քու խաթրու ինձ սըպանին») դառնում է սիրո անձնվիրության և զոհաբերության բարձրագույն արտահայտություն:

Բանաստեղծության գեղարվեստական համակարգում կարևորվում են աշխարհագրական խորհրդանիշները («Արիվիլք, արիվմուտ, հարաւ ու հիւսիս»), որոնք ընդգծում են սիրո համընդգրկուն բնույթը: Երաժշտական գործիքների հիշատակումը («Սանթուրով, քամանչով, դափով») ստեղծում է սիրո բազմաձայն համանվագ:

XVIII դարի համապատկերում Սայաթ-Նովայի սիրո փիլիսոփայությունն առանձնանում է արևելյան և հայկական ավանդույթների յուրօրինակ համադրությամբ: Նա կարողանում է ներդաշնակելով միավորել աշխարհիկ և հոգևոր սերը՝ ստեղծելով սիրո համընդհանուր փիլիսոփայական հայեցակարգ:

Մեծ սիրերգակի խաղերից յուրաքանչյուրը պատկերավորման մի գունագեղ առանցք է պարունակում, ինչպես «Պատկիրքըդ՝ ղալամով քաշած» խաղում վարպետորեն հյուսել է գեղեցիկ կնոջ կերպարը՝ օգտագործելով պատկերավորման հարուստ միջոցներ, որոնց մեջ գերակշռում են արևելյան պոեզիային բնորոշ համեմատությունները:

Բանաստեղծությունը կառուցված է հինգ քառատող տներից. առաջին տան բոլոր տողերը, հաջորդ տների վերջին տողերն ավարտվում են «. . . իս անում» կրկնվող հանգաբառով: Հեղինակը կիրառում է բազմաթիվ գեղարվեստական հնարքներ՝ փոխաբերություններ, համեմատություններ և այլաբանություններ:

Առաջին քառատողում բանաստեղծը նկարագրում է սիրելիի արտաքին գեղեցկությունը՝ համեմատելով նրան վրձնանկարի («պատկիրքըդ՝ ղալամով քաշած, թահրըդ ռանգեռանգ իս անում») հետ: Երկրորդ տան մեջ կնոջ երեսը համեմատվում է նոր բոլորվող լուսնի հետ, իսկ նրա «առանց հյուսիլ» ոլորվող մազերը պատկերվում են որպես բնական գեղեցկության խորհրդանիշ:

Երրորդ և չորրորդ քառատողերում Սայաթ-Նովան անդրադառնում է կնոջ հմայքին՝ օգտագործելով երաժշտական գործիքների (սանթուր, քամանչա) և բնության գեղեցկությունները (վարդ, մանուշակ) խորհրդանշող պատկերներ:

● *Պատկերդ՝ վրձինով քաշած*- սիրելիի գեղեցկությունը համեմատվում է նկարչի վրձնով արված գեղանկարի հետ՝ ընդգծելով նրա արտաքինի կատարելությունը:

● *Բացվել ես կարմիր վարդի պես*- սիրելին համեմատվում է սոխակի հետ սիրաբանող (բլբուլի հիդ հանգ իս անում) նոր բացված վարդի հետ, որը խորհրդանշում է թարմություն, գեղեցկություն և կենսունակություն:

● *Երեսդ նոր լուսնի նման քանի կեհա կու բոլորվի*- դեմքի գեղեցկությունը համեմատվում է նորալուսնի հետ, որը արևելյան պոեզիայում գեղեցկության դասական խորհրդանիշ է:

● *Զրնգում ես ծնծղայի պես*- շարժումների նրբությունն ու կենդանությունը, կրած բազմաթիվ զարդերի զրնգունը համեմատվում են երաժշտական նվագարանների հնչյունների հետ (*Յիփ մտնում իս մեջլիսումն՝ շըխկշըկում իս ջիղջիղի պես// Ի՞նչ կոնիմ սանթուր, քամանչեն՝ զուգսըդ չոնգուր-չանգ իս անում*):

● *Նունուֆար, ծաղիկ ծովային*- սիրելին համեմատվում է ջրաշուշանի հետ, որը խորհրդանշում է մաքրություն և նրբություն:

Ամենախորը համեմատություններից մեկն է «Աշխարհը ծով, դու մեջը նավ»-ը, որտեղ սիրելին պատկերվում է որպես նավ՝ կյանքի ծովում, ինչը ցույց է տալիս նրա առանձնահատուկ լինելը:

Աշխարհը համեմատվում է անծայր ծովի հետ՝ ընդգծելով նրա անսահմանությունն ու անկանխատեսելիությունը: Սիրելին պատկերվում է որպես նավ, որը շարժվում է այդ ծովում՝ առանձնանալով և գրավելով շրջապատի ուշադրությունը:

Առավել խորը ըմբռնմամբ՝ ծովը խորհրդանշում է կյանքի դժվարությունները, փորձությունները, վտանգները, նավը դառնում է ապաստանի, հույսի և փրկության խորհրդանիշ, իսկ սիրելին դիտվում է որպես ուղեցույց, որը կարող է օգնել անցնել կյանքի փոթորիկների միջով:

Այս համեմատությունները ոչ միայն բացահայտում են սիրելիի արտաքին գեղեցկությունը, այլև նրա ներքին հմայքը և ազդեցությունը շրջապատի վրա, քանի որ վերջիններս միավորում են և՛ տեսողական պատկերը, և՛ փիլիսոփայական իմաստը, և՛ հուզական բովանդակությունը:

Ընդհանուր առմամբ, այս ստեղծագործությունը Սայաթ-Նովայի սիրային քնարերգության փայլուն նմուշներից է, որտեղ միահյուսված են արևելյան պոեզիայի ավանդույթները և հեղինակի անհատական պատկերավոր հզոր ոճը: Սակայն, այս ընդհանրացումով հանդերձ, կերպավորված է այն նախատիպ գեղեցկուհին, որ իրական անձնավորություն է իր անմատչելի բարեմասնություններով, որոնցով դարձել է սիրո մեծ երգչի վեհացնող տառապանքի և ոգեշնչման իրական աղբյուրը:

Եզրահանգումներ

Ինչպես ցույց է տալիս վերլուծությունը, Սայաթ-Նովայի սիրային քնարերգությունը չի կարող միանշանակ սահմանվել որպես «իրականություն» կամ «երևակայություն»: Այն շատ ավելի բարդ երևույթ է՝ ապրված իրականության գեղարվեստական կերպարանափոխում: Նրա պոեզիան սկիզբ է առնում կենսագրական խորը ապրումից, որի վկայությունն են անձնական ակնարկները, հուզական անկեղծությունը և տառապանքի իրապատում պատկերումը:

Սակայն այդ իրական զգացմունքը գեղարվեստական ձև է ստանում աշուղական արվեստի ավանդական կանոնների և պատկերային համակարգի միջոցով: Սայաթ-Նովան ոչ թե պարզապես պատճենում է իրականությունը, այլ այն վերածևում է պոեզիայի օրենքներով՝ անձնական ցավը վերածելով համամարդկային արժեքի և գեղագիտական փորձառության: Նրա ստեղծագործության հանճարը կայանում է հենց այդ սինթեզի մեջ. նա կարողանում է խոսել ամենաանձնականի մասին՝ այն դարձնելով համընդհանուր և անժամանակ:

1. Սայաթ-Նովայի սերն իրական, ապրված փորձառություն է, այլ ոչ թե զուտ գեղարվեստական երևակայության արդյունք: Սա հոդվածի գլխավոր եզրակացությունն է, որը հերքում է ակադեմիկոս Ս. Սարինյանի տեսակետը:

2. Ստեղծագործություններում առկա զգացմունքների խորությունը, տառապանքի վառ նկարագրությունն ու կենդանի մանրամասները վկայում են, որ դրանք չէին կարող հորինված լինել, ինչպես նշել են Հ. Թումանյանը և Պ. Սևակը:

3. Ստեղծագործություններում առկա են բազմաթիվ կենսագրական ակնարկներ, իսկ աշուղի՝ կյանքի վերջին շրջանում վանք գնալու որոշումը մեկնաբանվում է որպես իրական սիրո անհասանելիության և ողբերգականության հաստատում:

4. Սիրո երևակայական լինելու վարկածն անտեսում է աշուղական արվեստի բուն էությունը, որտեղ անձնական փորձառությունն ու ապրումները հիմնարար նշանակություն ունեն:

5. Հենց այս իրական, տառապալից և անհասանելի սերն է դարձել Սայաթ-Նովայի անմահ պոեզիայի հիմքը, կյանքի, արվեստի և նվիրումի մասին խորհրդածությունների շարժիչ ուժը: Սայաթ-Նովայի քնարերգության մեջ սերը ներկայացվում է որպես համապարփակ երևույթ՝ աշխարհիկ հիացմունքից մինչև հոգևոր զոհաբերություն և միստիկ միավորման ձգտում:

Այսպիսով՝ Սայաթ-Նովայի սիրո շուրջ բանավեճը լուծվում է ոչ թե կողմերից մեկի հաղթանակով, այլ երկուսի միասնությամբ: Սերն իրական էր իր ակունքներում, բայց այն մեզ է հասել գեղարվեստական հանճարի միջոցով վերափոխված և անմահացած: Նրա պոեզիան վկայությունն է այն բանի, որ արվեստի մեծագույն գործերը ծնվում են կյանքից և համալրվում գեղարվեստական երևակայությամբ:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Աղբալյան, Նիկոլ. *Սայաթ-Նովայի հետ:* Մատենաշար «Համազգային», Պեյրութ, 1966, 158 էջ:
2. Բախչինյան, Հենրիկ. *Խաղերի ժողովածու. Սայաթ-Նովա*: «Սովետական գրող» հրատ., Երևան, 1987, 284 էջ:
3. ---. *Սայաթ Նովայի կյանքը:* Երևան, 2021, 144 էջ:
4. ---. *Սայաթ-Նովա. բանաստեղծություններ:* Երևան, 2007, 95 էջ:
5. ---. *Սայաթ-Նովա. Կյանքը և գործը:* ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 2010, 99 էջ:
6. ---. *Սայաթ-Նովայի կենսագրության երկու հարցի շուրջ*: «Բանբեր Երևանի համալսարանի», № 2 (32), Երևան, 1977, էջ 162-175:
7. Զարգարյան, Վարդգես. *Բառ ու բանք Սայաթ-Նովայի:* «Նաիրի» հրատ., Թեհրան, 2009, 264 էջ:
8. Թումանյան, Հովհաննես. *Երկերի լիակատար ժողովածու:* ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ. , № 1, Երևան, 1988, էջ 269:
9. ---. *Սայաթ-Նովա:* Երևան, 1945, էջ 45:
10. ---. *Սայաթ-Նովայի երգերի բնավորությունը:* «Հորիզոն» հրատ. , մայիսի 25, № 113, Երևան, 1973, էջ 52-68:
11. Հասրաթյան, Մորուս. *Հայերեն, վրացերեն և ադրբեջաներեն խաղերի ժողովածու:* Միչիգանի համալսարան, «Հայպետհրատ», Երևան, 2008, 316 էջ:
12. ---. *Սայաթ-Նովայի դավթարը:* ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ. № 10, Երևան, 1963, էջ 3-32:
13. Ղազարյան, Սևակ. *Պարույր Սևակի «Սայաթ-Նովան և հայ միջնադարը» անավարտ աշխատությունը»:* «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 136.1, Երևան, 2012, էջ 9-22:
14. Նալբանդյան, Գեորգի, *Սայաթ-Նովայի ծածկագիր տաղերի վերծանման շուրջը:* «Բանբեր Երևանի համալսարանի», № 2 (29), Երևան, 1976, էջ 158-166:
15. *Սայաթ-Նովա. «Խաղեր»:* ԵՊՀ հրատարակչություն, Երևան, 1987, 527 էջ:
16. *Սայաթ-Նովա. «Հայերեն, վրացերեն և ադրբեջաներեն տաղերի ժողովածու»:* «Հայպետհրատ», Երևան, 1959, 317 էջ:
17. Սարինյան, Սերգեյ. *Պարույր Սևակի Սայաթ-Նովան*: Դպրատուն. Գիտական հոդվածների ժողովածու, 1, Երևան, 2014, էջ 12:
18. Սևակ, Պարույր. *Մենագրություն:* Երևան, 1987, էջ 115:
19. ---. *Սայաթ-Նովա:* «Սովետական գրող» հրատ., Երևան, 1987, 400 էջ:

20. Ստեփանյան, Իշխան. *Սայաթ-Նովայի սիրո առասպելը:* «Գրական թերթ» 2(2785), Երևան, 2003, էջ 4-12:

21. ---. *Սայաթ-Նովա. Հայերեն թուրքերեն խաղեր:* Հեղինակային հրատ., Երևան, 2006, 222 էջ:

22. Օհանյան, Ավետիք. *Սայաթ-Նովայի ծննդյան 250-ամյակը:* Ս. Էջմիածին, Հայրապետական աթոռոյ Ս. Էջմիածնի հր. , հատոր Ի, № Թ-Ժ, Էջմիածին 1963, 82 էջ:

23. Dowsett, Charles J. F. Sayat-Nova: An 18th-century Troubadour, A Biographical and Literary Study. Peeters Publishers, Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, vol. 561, Subsidia, vol. 91, Louvain, 1997, pp. 232-364, https://archive.org/stream/dowsett-1997-sayat-nova/Dowsett_1997_Sayat-Nova_djvu.txt Accessed: 30 July 2025.

WORKS CITED

1. Aghbalyan, Nikol. Sayat-Novayi het. Matenashar "Hamazgayin", Peyrut, [With Sayat-Nova, Beirut] 1966. (in Armenian)

2. Bakhchinyan, Henrik. Khagheri zhoghovatsu. Sayat-Nova. "Sovetakan grogh" hrat., Yerevan, [Collection of Songs. Sayat-Nova, Yerevan] 1987. (in Armenian)

3. ---. Sayat Novayi kyanqy. Yerevan, [The Life of Sayat-Nova. Yerevan] 2021. (in Armenian)

4. ---. Sayat-nova banasteghtsutyunner. Yerevan, [Sayat-Nova Poems. Yerevan] 2007. (In Armenian)

5. ---. Sayat-Nova. Kyanqy yev gortsy. HKhSH GA hrat., Yerevan, [Sayat-Nova. Life and Work, Yerevan] 2010. (in Armenian)

6. ---. “Sayat-Novayi kensagrutyan yerku hartsi shurj”. Banber Yerevani hamalsarani, № 2 (32), Yerevan, [On Two Questions of Sayat-Nova's Biography, Yerevan] 1977, pp. 162-175. (in Armenian)

7. Ghazaryan, Sevak. “Paruyr Sevaki "Sayat-Novan yev hay mijnadary" anavart ashkhautyuny”. Banber Yerevani hamalsarani, 136.1, Yerevan, [Paruyr Sevak's Unfinished Work "Sayat-Nova and the Armenian Middle Ages", Yerevan] 2012, pp. 9-22. (in Armenian)

8. Hasratyan, Morus. Hayeren, vratseren yev adrbejaneren khagheri zhoghovatsu. "Haypethrat", Yerevan, [Collection of Armenian, Georgian and Azerbaijani Songs, Yerevan] 2008. (in Armenian)

9. ---. “Sayat-Novayi davtary”. HSSR GA hrat., № 10, Yerevan, [The Notebook of Sayat-Nova. Publ, Yerevan] 1963, pp. 3-32. (in Armenian)

10. Nalbandyan, Georgi. “Sayat-Novayi tsatskagir tagheri vertsanman shurjy”. Banber Yerevani hamalsarani, № 2 (29), Yerevan, [On the Decipherment of Sayat-Nova's Coded Verses, Yerevan] 1976, pp. 158-166. (in Armenian)

11. Ohanyan, Avetik. “Sayat-Novayi tsynyndyan 250-amyaky”. S. Ejmiatsin, Hayrapetakan ator S. Ejmiatsni hr., vol. I, № T-Zh, Ejmiatsin, [The 250th Anniversary of Sayat-Nova's Birth, Ejmiatsin] 1963. (in Armenian)

12. Sarinyan, Sergey. “Paruyr Sevaki Sayat-Novan”. Dpratun. Gitakan hodvatsneri zhoghovatsu, 1, Yerevan, [Paruyr Sevak's Sayat-Nova, Yerevan] 2014, p. 12. (in Armenian)

13. Sayat-Nova. "Khagher". YePH hratarakchutyun, Yerevan, [Songs, Yerevan] 1987. (in Armenian)

14. ---. "Hayeren, vratseren yev adrbejaneren tagheri zhoghovatsu". "Haypethrat", Yerevan, [Collection of Armenian, Georgian, and Azerbaijani Verses, Yerevan] 1959. (in Armenian)

15. Sevak, Paruyr. Menagrutyun. Yerevan, [Monograph. Yerevan] 1987. (in Armenian)

16. ---. Sayat-Nova. "Sovetakan grogh" hrat., Yerevan, [Sayat-Nova, Yerevan] 1987. (in Armenian)
17. Stepanyan, Ishkhan. “Sayat-Novayi siro araspely”. "Grakan tert", 2(2785), Yerevan, [The Myth of Sayat-Nova's Love, Yerevan] 2003, pp. 4-12. (in Armenian)
18. ---. Sayat-Nova. Hayeren turkeren khagher. Heghinakayin hrat., Yerevan, [Sayat-Nova. Armenian-Turkish Songs, Yerevan] 2006. (in Armenian)
19. Tumanyan, Hovhannes. Yerk’eri liakat’ar zhoghovatsu. HH GAA "Gitutyun" hrat., № 1, Yerevan, [Complete Collection of Works. Yerevan] 1988. (in Armenian)
20. ---. Sayat-Nova. Yerevan, [Sayat-Nova. Yerevan] 1945. (in Armenian)
21. ---. “Sayat-Novayi yergeri bnavorutyuny. "Horizon" hrat., May 25, № 113, Yerevan, [The Character of Sayat-Nova's Songs, Yerevan] 1973, pp. 52-68. (in Armenian)
22. Zargaryan, Vardges. Barr u ban Sayat-Novayi. "Nairi" hrat., Tehran, [Word and Verse of Sayat-Nova, Tehran] 2009. (in Armenian)

SAYAT-NOVA'S LOVE LYRICS: FROM AN EXPERIENCED REALITY TO A FICTIONAL CHARACTER

ELICHKA MELIKBEKYAN
European College in Armenia Foundation, Lecturer;
National University of Architecture and Construction of Armenia, Lecturer;
Department of History and Theory of Armenian Literature named after Academician Hrant Tamrazyan, Ph. D. Student
Yerevan, the Republic of Armenia

The present study is devoted to the key problem of Sayat-Nova's love lyrics: the relationship between experienced reality and artistic imagination. There has long been a debate in Armenian literary criticism about the nature of the ashugh's love, which is often polarized around the dilemma of "real or fictional." However, such an approach oversimplifies the complex nature of troubadour art.

The purpose of the study is to examine the relationship between experienced reality and artistic imagination in Sayat-Nova's love lyrics, arguing that the poet's love is not a mere literary device but the result of the artistic fictionalization of real experience.

To achieve this goal, a comprehensive approach was applied, combining comparative, literary-philosophical, and structural analysis methods. The two main viewpoints are contrasted, and based on the arguments of H. Tumanyan, P. Sevak, and H. Bakhchinyan, an in-depth examination of Sayat-Nova's songs (games) is conducted.

As a result of applying these comprehensive methods, the following objectives were set and addressed:

- To analyze the two main viewpoints in Armenian literary criticism regarding the nature of Sayat-Nova's love: the "real" and the "fictional."
- To investigate the causes of the tragedy in his love, as well as the biographical and creative interrelations.
- To reveal the philosophical and psychological layers of Sayat-Nova's love through a thematic analysis of key songs.

The study concludes that Sayat-Nova's love is a real, lived experience, which is confirmed by the emotional sincerity of his songs, biographical references, and the depth of his feelings. His unattainable love became not only the basis of his immortal poetry but also the driving force behind his reflections on life, art, and devotion. Born from a real foundation, his poetry is reshaped and universalized through the conventions of troubadour art, transforming personal suffering into a universal human experience.

Thus, Sayat-Nova's unattainable love became not only the foundation of his immortal poetry but also the driving force behind his reflections on life, art, and devotion.

Keywords: *love, lyrics, game analysis, troubadour art, reality, imagination, emotions, state of mind, fictions*.

ЛЮБОВНАЯ ЛИРИКА САЯТ-НОВЫ: ОТ ПРОЖИТОЙРЕАЛЬНОСТИ К ВЫМЫШЛЕННОМУ ПЕРСОНАЖУ

ЭЛИЧКА МЕЛИКБЕКЯН
соискатель кафедры истории и теории армянской литературы имени академика Гранта Тамразяна,
преподаватель фонда Европейского колледжа в Армении,
преподаватель Национального аграрного университета Армении,
г. Ереван, Республика Армения

Настоящее исследование посвящено ключевой проблеме любовной лирики Саят-Новы: взаимосвязи между пережитой реальностью и художественным воображением. В армянском литературоведении уже давно ведутся споры о природе любви ашуга, которые часто поляризуются вокруг дилеммы «настоящая или вымышленная». Однако такой подход упрощает сложную сущность искусства ашугов.

Цель исследования – изучить взаимосвязь между прожитой реальностью и художественным воображением в любовной лирике Саят-Новы, подчеркивая, что поэтическое отражение любови является не просто литературным приемом, а результатом художественного преобразования реального опыта.

Для достижения этой цели был применен комплексный подход, сочетающий сравнительный, литературно-философский и структурный методы анализа. Противопоставляются две основные точки зрения и на основе доводов О. Туманяна, П. Севака и Г. Бахчиняна проводится углубленное изучение песен (игр) Саят-Новы.

В результате применения комплексных методов были поставлены и решены следующие задачи:

- проанализировать две основные точки зрения в армянском литературоведении о природе любви Саят-Новы: «реальная» и «вымышленная».
- рассмотреть причины трагической окраски его любви, а также биографические и творческие взаимосвязи.

• раскрыть философские и психологические стороны любви Саят-Новы через тематический анализ ключевых песен.

Исследование приводит к заключению о том, что любовь в изображении Саят-Новы – это реальный, пережитый опыт, что подтверждается эмоциональной искренностью песен, биографическими отсылками и глубиной чувств. Его недостижимая любовь стала не только основой бессмертной поэзии, но и движущей силой для размышлений о жизни, искусстве и преданности. Поэзия, рожденная на реальной основе, преобразуется и становится универсальной через каноны ашугского искусства, превращая личное страдание в общечеловеческое переживание.

Таким образом, недосягаемая любовь Саят-Новы стала не только основой его бессмертной поэзии, но и движущей силой размышлений о жизни, искусстве и преданности.

Ключевые слова: *любовь, лирика, анализ игр, искусство трубадуров, реальность, воображение, эмоции, душевное состояние, вымыслы*.

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴԱԿԱՆ ՊՈԵԶԻԱՅԻ ՇՈՒՐՋ ԲԱՆԱՎԵՃԸ (1969–1971) ԵՎ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆԸ *

ՀՏԴ 82 DOI: 10.52063/25792652-2025.2.25-265

ԱՍՏՂԻԿ ՕՀԱՆՅԱՆ
Երևանի պետական համալսարանի հայ բանասիրության ֆակուլտետի հայ նորագույն գրականության պատմության և գրաքննադատության ամբիոնի ասպիրանտ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
astghik.ohanyan28@gmail.com
ORCID:0000-0003-4202-6965

Հոդվածի քննության առարկան խորհրդահայ գրական միջավայրում 1969-1971 թթ. ծավալված երիտասարդական պոեզիայի շուրջ բանավեճի ծագումն է ու ընթացքը՝ այդ գործընթացում Հովհաննես Գրիգորյանի դերի շեշտադրումով: Հետազոտության նպատակը նշված բանավեճի վերլուծությունն է և այն խնդիրների լուսաբանումը, որոնք առաջացան պոեզիայի լեզվի, ձևի, բովանդակության, ավանդույթի և նորարարության շուրջ: Քննության են առնված ինչպես գրականագետների, այնպես էլ բանաստեղծների պատասխան արձագանքները՝ ներկայացնելով հակասական գնահատականները, որոնք ընդգծում էին թե՛ ազատ բանաստեղծության և կետադրության խնդիրը, թե՛ նոր սերնդի ինքնատիպության որոնումները: Ներկայացված են տարբեր մոտեցումներ՝ սկսած երիտասարդ գրողների քննադատությունից մինչև նրանց պաշտպանություն: Անդրադարձ է կատարվել նաև արտասահմանյան գրականությունից կրած ազդեցությունների գնահատմանը՝ որպես կամ հարստացնող, կամ ազգային ինքնատիպությանը սպառնացող գործոն:

Հոդվածում կիրառվել է գրականագիտական վերլուծության և պատմահամեմատական մոտեցման համադրություն՝ 1969-1971 թթ. երիտասարդական պոեզիայի շուրջ ծավալված բանավեճի նյութերի համադրական ուսումնասիրության միջոցով:

Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ երիտասարդական պոեզիայի շուրջ բանավեճը կարևոր հիմք է ստեղծել ժամանակակից հայ գրականության ընթացքը հասկանալու, ստեղծագործական նոր ուղղությունների ձևավորման գործընթացը գնահատելու և ազգային ու համաշխարհային ազդեցությունների փոխներգործությունը բացահայտելու համար՝ ներկայացնելով դրանց դերը հետագա ժամանակաշրջանի հայ պոեզիայի զարգացման մեջ:

Հիմնաբառեր՝ *երիտասարդական պոեզիա, գրական բանավեճ, Հովհաննես Գրիգորյան, ձև և բովանդակություն, խորհրդահայ գրականություն, ավանդույթ և նորարարություն, արևմտյան ազդեցություն, ազատ բանաստեղծություն, գրական քննադատություն:*

* Հոդվածը ներկայացվել է 30.07.2025թ., գրախոսվել՝ 20.08.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.09.2025թ.:

Մուտքը

1960-ական թվականների վերջին, երբ Պարույր Սևակն արդեն հրատարակել էր «Անլռելի զանգակատուն» պոեմը և «Մարդը ափի մեջ» ժողովածուն, երբ թարգմանվում և գրական մամուլում տպագրվում էին համաշխարհային պոեզիայի լավագույն նմուշները, հայ գրականության մեջ ասպարեզ է գալիս պոետների նոր սերունդը՝ նոր ասելիքով և ասելիքի արտահայտման յուրօրինակ ձևով:

Նոր սերնդի ներկայացուցիչներից ոմանք արդեն հանդես էին եկել առանձին գրքերով, ինչպես օրինակ՝ Ռազմիկ Դավոյանը («Իմ աշխարհը» (1963 թ.), «Ստվերների միջով» (1967 թ.), «Ռեքվիեմ» (1969 թ.)), ոմանք էլ տպագրվում էին գրական մամուլում, մասնավորապես՝ «Գարուն» ամսագրում (Դավիթ Հովհաննես, Սլավիկ Չիլոյան, Հենրիկ Էդոյան, Հովհաննես Գրիգորյան): Ժամանակին ստեղծվող պոեզիան գրավեց ինչպես քննադատների, այնպես էլ գրողների և ընթերցողների լայն շերտերի ուշադրությունը, սակայն կարծիքները միանշանակ չէին: Սրա պատճառով ծավալվեց երիտասարդական պոեզիային նվիրված բանավեճ, որը պաշտոնապես տևեց գրեթե երեք տարի՝ 1969-1971 թթ., սակայն թեմայի շուրջ քննարկումները շարունակվեցին տասնամյակներ: Այսպես՝ 1969 թ. «Սովետական գրականություն» ամսագրի 7-րդ համարում լույս է տեսնում **Ալբերտ Կոստանյանի**՝ «Ինքնադրսևորման տառապանքը» խորագրով հոդվածը, որը, ըստ էության, բանավեճի հրավեր էր: Հոդվածում Ալբերտ Կոստանյանը, խոսելով իր ժամանակի երիտասարդական պոեզիայի մասին, այն համարում է խոստումնալից: Ավելին՝ հեղինակը թվարկում է այն գրողներին, որոնց անվան շուրջ են կառուցում երիտասարդական պոեզիայի մասին պատկերացումները, ապա վերլուծում է յուրաքանչյուրից մեկ բանաստեղծություն (Դավիթ Հովհաննես, Հենրիկ Էդոյան, Արտեմ Հարությունյան, Սլավիկ Չիլոյան, Ջուլիետ Գրիգորյան, Յուրի Սահակյան): Հեղինակն առաջինը անդրադառնում է Հովհաննես Գրիգորյանին և վերլուծում նրա «Հրաժեշտի երգեր» բանաստեղծությունը:

Այս բանաստեղծության մասին Կոստանյանը գրում է. «Բանաստեղծի ապրումը գերիրական է՝ ոճով և գրելակերպով. աչքերը, որոնց ծունկի իջած աղոթում է բանաստեղծը, վերածվում են ոգիացած նշանի» (Կոստանյան 126): Անդրադառնալով արդեն «ոչ պաշտոնապես» ծավալվող բանավեճին՝ գրականագետը նշում է մի «մեղադրանք», որն առկա էր ժամանակի պոեզիայի շուրջ ծավալվող քննարկումների խոսույթում. «Նորերին կշտամբում են անհասկանալիության մեջ» (Կոստանյան 125): Այս դեպքում, ըստ գրականագետի, երկու տարբերակ կա. կա՛մ մեղադրանքն արդարացի է, ուրեմն՝ ցավալի է երևույթը, կա՛մ պարզապես տգիտության արդյունք է, ինչը նույնպես ցավալի է: Ամփոփելով՝ Ալբերտ Կոստանյանը գտնում է, որ, չնայած ինքնատիպության պակասին և այլ խնդիրներին, ժամանակակից մտածելակերպի երանգները վերոնշյալ հեղինակների ստեղծագործություններում հնարավորություն են տալիս խոսելու սերնդի ամբողջական հոգեբանության մասին:

Մինչ այս հոդվածը, իհարկե, ժամանակակից պոեզիային անդրադարձներ եղել էին հենց «Սովետական գրականություն» ամսագրում, սակայն Ալբերտ Կոստանյանի հոդվածը սկիզբ դրեց մեր ուսումնասիրության նյութ դարձած՝ ժամանակի երիտասարդական պոեզիայի մասին բանավեճին:

Ձևը և բովանդակությունը

1969 թ. Հայաստանի գրողների միության վարչության՝ պոեզիայի հարցերին նվիրված պլենումում Պարույր Սևակը հանդես է գալիս զեկուցումով, որը այս բանավեճի շրջանակում «Դժվարը իրենից հասուն լինելն է…» խորագրով տպագրվում է «Սովետական գրականություն» ամսագրի 1970 թ. N5-ում (հոդվածը հետագայում տեղ է գտնում նաև Սևակի երկերի վեցհատորյա ժողովածուի 5-րդ հատորում): Պարուր Սևակը, խոսելով ժամանակի պոեզիայի մասին, անդրադառնում է այն ստեղծող ավագ, միջին և կրտսեր սերունդներին: Եթե առաջին երկուսը, ըստ գրողի,

արդեն իրենց գործն արել են, հիմանական աշխատանքը և դրան ուղղված քննադատությունը կրտսեր սերնդի՝ երիտասարդների կողմն է: Քննելով ստեղծվող գրականությունը՝ Պարույր Սևակը խոսում է հետևյալ խնդիրների մասին.

- Հանգ, չափ և վանկ
- Լեզու
- Ինքնատիպություն

Խոսելով բանաստեղծների երիտասարդ սերնդի մասին՝ նա ներկայացնում է թերությունները. «Ոչ՛ հանգ ու վանկ, ո՛չ կշռույթ ու չափ, ո՛չ մարմին-օրգանիզմ»: Սա, ըստ հեղինակի, ձևի անկատարություն է, որը Պարույր Սևակը կապում է բովանդակության թերի լինելու, ավելի ստույգ՝ ասելիքի պակասի հետ: «Ասելիքի պակասից է ծագում այն, որ մեր երիտասարդական արձակը շատ է բանաստեղծական: Ասելիքի պակասից է բխում և այն, որ մեր երիտասարդական բանաստեղծությունը շատ է արձակունակ»,- գրում է Պարույր Սևակը (Սևակ, 1970, 163):

Կարող ենք ենթադրել՝ բովանդակությունն է ծնում ձևը: Նկատենք, որ ասելիքի բացակայությանը հետագայում անդրադրաձներ էլի են լինում, ինչպես օրինակ՝ Գևորգ Էմինի հոդվածը (Էմին 125-143):

Վերոնշյալ զեկուցման մեջ Պարույր Սևակը որպես ժամանակակից բանաստեղծության խնդիր մատնանշում է ոչ միայն հանգի (որը, ի դեպ, ըստ հեղինակի, պարտադիր չէ կիրառել, սակայն պարտադիր է որպես արհեստ տիրապետելու համար), այլ նաև կշռույթի և չափի բացակայությունը: Գրողը, բավական մեծ տեղ տալով վերոնշյալին, խոսում է նաև իր ժամանակի երիտասարդ սերնդի կողմից ստեղծվող բանաստեղծության լեզվի մասին, որը, ըստ նրա. «ծայրաստիճան աղքատ է, անհարդար, անփույթ և անխնամ» (Սևակ, 1970, 165): Սևակր խոսքն ավարտում է՝ անդրադառնալով ինքնատիպության խնդրին, ավելի ճիշտ՝ դրա բացակայությանը:

Պարույր Սևակը, ըստ էության, բավական կոշտ և կտրուկ որակումներով է խոսում իր ժամանակի գրականության մասին՝ առանց առանձնացնելու և անվանելու՝ դրանով իսկ համահարթեցնելով և մերժելով մի ամբողջ սերնդի ստեղծած գրականություն:

Ավանդույթ և ազդեցություններ

1960-70-ական թթ. խորհրդահայ միջավայրում տեղի ունեցող փոփոխություններն ու միտումները, դրանց շուրջ ծավալվող քննարկումները կարծես շարունակությունը լինեն 1910-20-ականներին Անգլիայում և Եվրոպայում գրական միջավայրի կրած խորը փոփոխությունների՝ մոդեռնիզմի վերելք, ավանդական արժեքների վերանայում, Առաջին համաշխարհային պատերազմի ազդեցություններ: Այդ պայմաններում Թոմաս Սթըրնս Էլիոթը «Ավանդույթը և անհատի տաղանդը» (Tradition and the Individual Talent) էսսեում փորձել է պաշտպանել այն միտքը, որ իսկական նորարարությունը հնարավոր է միայն ավանդույթի խորը ըմբռնման դեպքում. «…Իսկ նորությունը կրկնությունից ավելի լավ է: Ավանդույթը շատ ավելի լայն նշանակություն ունեցող մի բան է: Այն հնարավոր չէ ժառանգել, և եթե դու այն ուզում ես, ապա պետք է ձեռք բերես մեծ աշխատանքի շնորհիվ» (Eliot 43):

Մեր ուսումնասիրության նյութ դարձած բանավեճի շրջանակում նորարարությունը և ավանդույթից հեռանալը ուղիղ կապվում են արտասահմանյան պոեզիայի ազդեցության հետ. սա դառնում է կարևոր կետերից մեկը: Այս ազդեցության մասին կարծիքները շատ տարբեր են՝ սկսած որպես դրական և ողջունելի միտում ընդունելուց մինչև որպես կործանարար երևույթ ներկայացնելը: Մի կողմից ողջունվում են թարգմանությունները, մյուս կողմից կա բողոք թարգմանությունների որակի և քիչ քանակի վերաբերյալ, իսկ ընդհանրապես, թե՛ քննադատողները, թե՛ քննադատվողները և՛ որպես մեղադրանք, և՛ որպես

պաշտպանություն օգտագործում են արտասահմանյան պոեզիայի ներկայացուցիչների անունները:

Եթե Պարույր Սևակը երիտասարդական պոեզիայում մատնանշում էր ասելիքի բացակայությունից տուժող ձևը, ապա Գևորգ Էմինը նկատում էր կարծես թե հաջողված ձև, որն ասելիք չունի: «Սովետական գրականություն» ամսագրի 1970 թ. առաջին համարում տպագրած մի հոդվածում **Գևորգ Էմինը** անդրադառնում է հայ պոեզիային՝ այն համարելով խորհրդային մեծ պոեզիայի ամենից ուժեղ և ինքնատիպ երևույթներից մեկը: Ապա, ծավալուն անդրադարձ կատարելով «պոեզիայի քաղաքական ոգուն», նա անցնում է երիտասարդական պոեզիային:

Գևորգ Էմինն անդրադառնում է համաշխարհային գրականության ազդեցությանը, այն՝ որպես միտում, համարում գովելի և դրական: Երիտասարդ սերնդի առավելությունը, ըստ Գևորգ Էմինի, այն է, որ «զինված է» ոչ միայն հայ դասական և խորհրդային գրականության, այլ նաև համաշխարհային ժամանակակից գրականության փորձով. «Այդ սերունդը համարյա զերծ է ազգային սահմանափակությունից» (Էմին 129): Նոր սերնդի պոեզիայում Գևորգ Էմինը նկատում է ինչպես թարմություն և նորարարություն, այնպես էլ հնի ու նորի սինթեզ:

Սակայն այս նորությունը, ըստ Գևորգ Էմինի, միայն ձևի մեջ է. «Գրականություն մտնելով բավականին հետաքրքիր «ինչպես»-ով, այդ սերունդը չի բերում իր հետ իր շեշտված և որոշակի «ինչ»-ը՝ նոր թեմա, նոր ասելիք, կենսական նյութի նոր, դեռևս չպեղված պաշարներ (Էմին 130):

Գևորգ Էմինը ասելիքի պակասի հետ է կապում նաև այդ սերնդի, իր խոսքով ասած, մեծամտությունը և չմահավատությունը, ինչպես նաև յուրաքանչյուր գրողի ստեղծագործության՝ միայն իրեն հասկանալի լինելը, այսինքն՝ ընդհանրապես հասկանալի չլինելը:

Դասական գրականության դիրքերից է հանդես գալիս **Սևակ Արզումանյանը**: 1971 թ. «Գրական թերթի» 5-րդ համարում հրատարակված «Հայրենական ավանդները և երիտասարդական պոեզիան» հոդվածում անդրադառնալով մամուլում երիտասարդական պոեզիային վերագրվող նորամուծություններին՝ նա հավելում է, որ երիտասարդ գրողները, ընդօրինակելով Ուիթմենին, Ապոլիներին, Էլյուարին և Լորկային, չեն ուզում տեսնել նրանց ստեղծագործության ժողովրդական-ազգային տարրերը :

Բանավեճը շարունակում է **Վաչե Սաֆարյանը** (Սաֆարյան, 157-163), որը մի կողմից հակադրվում է Գևորգ Հատիտյանին,[1] մյուս կողմից՝ սուր քննադատության է ենթարկում երիտասարդ պոետներին: Քննադատության ամենասուր կողմը կարծես

[1] 1970 թ. «Սովետական գրականություն» ամսագրի 3-րդ համարում հրատարակվում է **Գևորգ Հատիտյանի՝** «Նորագույն բանաստեղծության ձգտումների մասին» խորագրով հոդվածը, որը դառնում է բազմաթիվ քննադատությունների առարկա: Այն մի կողմից Ալբերտ Կոստանյանի հոդվածի քննադատությունն է, մյուս կողմից՝ ժամանակակից պոեզիայի արմատական ժխտումը՝ դրանում (պոեզիայում) և ոչ մի հուսադրող գիծ չտեսնելը: Գևորգ Հատիտյանը նախ մեղադրում է Ալբերտ Կոստանյանին՝ երիտասարդների մոդայիկ գրվածքները որպես «ստեղծագործություն» ներկայացնելու համար, ապա, պաշտպանելով քննադատության սրերը մշտապես դեպի երիտասարդական պոեզիան ուղղող գրականագետներին, հայտարարում, որ իսկական բանաստեղծները կկարողանային ճեղքել դիմադրության պատը (բերում է շահեկան օրինակներ դասական գրականությունից). այս «չճեղքվող» դիմադրությունը ևս գրականագետը ներկայացնում է որպես իսկական բանաստեղծության բացակայություն:

Գևորգ Հատիտյանը հայտարարում է. «Այս ամենի մեջ բանաստեղծությունը չքացել, անհետացել է իսպառ» (Հատիտյան,1970 թ., 126): Այս «անհետացող» բանաստեղծությանը հետագայում անդրադարձավ Հովհաննես Գրիգորյանը: Գևորգ Հատիտյանը, մեջբերելով Հովհաննես Գրիգորյանի «Հրաժեշտի երգեր» բանաստեղծությունը, այն բնութագրում է այսպես. «Անհույզ, անկենդան տողերի շարակարգություն, որ ոչնչով չի տարբերվում առօրյա խոսակցության անգույն ու տափակ ձևերից» (նույն տեղում):

Հատիտյանի կտրուկ բնորոշումներին պատասխանում են շատերը, այդ թվում նաև՝ Հենրիկ Գալստյանը: Վերջինս մի կողմից հակադրվում է Գևորգ Հատիտյանին, մյուս կողմից՝ երիտասարդական պոեզիան ներկայացնում «դեֆորմացած կառույց» բնորոշմամբ (Գալստյան,133):

թե նորից ուղղված է Հովհաննես Գրիգորյանի կողմը: Խոսելով մասնավորապես երկու բանաստեղծությունների և դրանով ընդհանրապես ստեղծագործության մասին՝ Վաչե Սաֆարյանը գրողին քննադատում է, այսպես կոչված, «ֆոտոգրաֆիկական իրապաշտության» համար (նկատենք, որ ֆոտոռեալիզմը արվեստում, հատկապես՝ գեղանկարչության մեջ տարածում է գտնում հենց 1960-ականներին) և ստեղծագործություններին վերագրում «լավագույն դեպքում թարգմանության կամ օտար լեզվով գրվածի» տպավորություն (Սաֆարյան, 162): Նա Հովհաննես Գրիգորյանի գործերում նկատում է նրա թարգմանած ստեղծագործությունների բացահայտ նույնություն և ազդեցություն: Ըստ էության, Վաչե Սաֆարյանը նույնպես անդրադառնում է արտասահմանյան գրականության ազդեցությանը՝ այն համարելով ինքնատիպությանը վնասող միտում:

Բանավեճը տեղափոխվում է նաև «Գրական թերթ», որի 35-րդ և 36-րդ համարներում հրապարակվում է **Ստեփան Կուրտիկյանի** «Խստապահանջություն, առավել հոգատարություն» հոդվածը, որը թերթի խմբագրության կողմից բանավեճին մասնակցելու է հրավիրում գրականագետներին, գրողներին և ընթերցողներին: Ստեփան Կուրտիկյանը, ի թիվս այլ հեղինակների, անդրադառնում է նաև Հովհաննես Գրիգորյանի պոեզիային՝ այն անվանելով ոչ գեղարվեստական՝ էժանագին հեգնանքով (Կուրտիկյան, 2):

Ստեփան Կուրտիկյանին պատասխանում է **Ալեքսանդր Թոփչյանը՝** թեմային ավելի թարմ և առարկայական անդրադարձ կատարելով: Թոփչյանը, անդրադառնալով երիտասարդական պոեզիայի հանդեպ մեծ ուշադրության ուրախալի փաստին, նկատում է մի հանգամանք. այդ բանավեճն այնքան երկար է շարունակվել, որ հրապարակ են եկել նոր անուններ, որոնց, սակայն, քննադատները չեն անդրադառնում: Ալեքսանդր Թոփչյանը, ի թիվս այլոց, անդրադառնում է նաև Պարույր Սևակի հոդվածին՝ նկատելով, որ Պարույր Սևակը, որ շատ բան է արել գրական մթնոլորտը թարմացնելու համար, այժմ հանդես է գալիս ակադեմիական դիրքերից և մեղադրում է երիտասարդներին: Երիտասարդական պոեզիան անմիջապես զուգորդվում էր Հովհաննես Գրիգորյանի անվան հետ, և ինչպես նախորդ քննադատները, Ալեքսանդր Թոփչյանը նույնպես չէր կարող խոսել ժամանակի պոեզիայի մասին՝ առանց խոսելու Հովհաննես Գրիգորյանի մասին: Քննադատն անդրադառնում է Ստեփան Կուրտիկյանի վերոնշյալ հոդվածին և Հովհաննես Գրիգորյանի «Հրաժեշտի երգեր» բանաստեղծության նրա քննադատությանը: Ինչպես արդեն նշվել է, Ստեփան Կուրտիկյանը մեղադրում էր Հովհաննես Գրիգորյանին՝ պոեզիայի մեջ «էժանագին հեգնանք» բերելու համար: Ալեքսանդր Թոփչյանը նկատում է. «Բայց երգիծանքից և գրոտեսկից լիրիկան չի կորչում: Վիճաբանության նյութ դարձած բանաստեղծությունն իսկական լիրիկայի օրինակ է» (Թոփչյան,108):

Երիտասարդ բանաստեղծների պաշտպանի դիրքերից հանդես է գալիս և Ստեփան Կուտիկյանի հետ բանավիճում է **Արմեն Մարտիրոսյանը:** Նա մեջբերում է Հովհաննես Գրիգորյանի «Սա իմ փողոցն է» սկզբնատողով բանաստեղծությունը, ապա խոսում ժամանակի երիտասարդական պոեզիայի մասին. «Պոեզիան աստիճանաբար ձեռք է բերում ավելի շատ իմացական հատկանիշ: Այդպիսի պոեզիան, սակայն, չի բացառում զգացմունքի գոյությունը: Այդ պոեզիայի ամենից աչքի ընկնող հատկանիշը զգացմունքների խտացումն է, համակենտրոնացումը մտքի անմիջական հսկողության տակ» (Մարտիրոսյան, 2):

Երիտասարդական պոեզիային նվիրված բանավեճն ավելի առարկայական դարձնելու համար «Գրական թերթի» 1970 թ. 41-րդ համարում հրատարակվում են Հովհաննես Գրիգորյանի, Դավիթ Հովհաննեսի, Հենրիկ Էդոյանի, Արտեմ Հարությունյանի, Արմեն Մարտիրոսյանի և այլոց բանաստեղծությունները:

Բանավեճի նյութ էր դարձել ոչ միայն նոր բանաստեղծության ձևը՝ ազատ բանաստեղծությունը և դրա բովանդակությունը, այլ նաև լեզուն, որով ստեղծվում է այդ բանաստեղծությունը: Քննադատների վրդովմունքի հիմնական առարկան

կետադրության բացակայությունը և ոչ գրական, մինչ այդ ստեղծված պոեզիային ոչ բնորոշ բարձր ոճի բառապաշարի կիրառումն էր:

Հովհաննես Գրիգորյանի անդրադարձը

1970 թ. «Գրական թերթ» շաբաթերթի 45-րդ համարում լույս տեսավ **Հովհաննես Գրիգորյանի** հոդվածը, որ վերնագրված էր «Թե ինչպես «անհետացավ» բանաստեղծությունը»[1]: Հովհաննես Գրիգորյանն այս հոդվածով ոչ թե պաշտպանում է իր կամ սերնդակիցների պոեզիան և մեթոդները կամ քննադատում իրենց դեմ դուրս եկած գրականագետներին, այլ քննում է արմատները՝ փորձելով գտնել «ինչպես և ինչու է փոխվել բանաստեղծությունը» հարցի պատասխանը: Նա անդրադառնում է մի քանի խնդիրների.

- ազգայինը և ոչ ազգայինը
- ազատ բանաստեղծությունը
- կետադրությունը
- բովանդակությունը:

Ինչպես արդեն նշվել է, բանավեճի շրջանակում ամենահաճախ հնչող մեղադրանքը ազգային գրականությունից հեռանալը, արտասահմանյան գրականության միտումներին հետևելն ու արմատները մոռանալն էր: Հենց սկզբում անդրադառնալով այդ հարցին՝ Հովհաննես Գրիգորյանը նշում է, որ բանաստեղծությունն ինքնին ազգային երևույթ չէ, ուրեմն՝ ո՞րն է ազգային բանաստեղծությունը: Գրողը վկայակոչում է Եղիշե Չարենցին և Վահան Տերյանին, որոնք գրում էին գազելի ժանրով, որը, ինչպես գիտենք, բոլորովին էլ հայկական չէ:

Հաջորդ կարևոր հարցը, որի շուրջ ի սկզբանե ծավալվեց բանավեճը, ազատ բանաստեղծությունն է: Հանգից հրաժարվելով, ըստ շատ քննադատների, երիտասարդները հրաժարվում էին պոեզիայի կարևոր հատկանիշներից մեկից՝ դրանով բանաստեղծությունը դարձնելով առանց ռիթմի և չափի մի ստեղծագործություն, որը նույնիսկ գեղարվեստական կոչել չի կարելի: Սակայն սա ժամանակի պահանջն էր (չմոռանանք Գրիգոր Նարեկացուն և Սիամանթոյին): Ինչպես նշում է Հովհաննես Գրիգորյանը, արդեն անհնարին է հանգավորված խոսելը. «Այս դեպքում յուրաքանչյուր բառ անփոխարինելի է արժեքի տեսանկյունից, իսկ քանի որ հանգավորելու դեպքում վտանգ կա հանուն կոկիկ հանգի գնալ բազմաթիվ բառափոխությունների, ուրեմն այժմ ավելի ճիշտ կլինի ընտրել սպիտակ բանաստեղծության կառուցման ձերը» (Գրիգորյան, 1970 թ., 6-7):

Այս նույն հարցից է բխում հաջորդ երևույթը, որը քիչ թե շատ տարածում ուներ ժամանակի պոեզիայում (այսօր՝ ավելի շատ) և անընդունելի էր գրականագետներից շատերի համար՝ կետադրությանը: Հովհաննես Գրիգորյանը նախ վկայակոչում է ծագումով լեհ ֆրանսիացի բանաստեղծ Գիյոմ Ապոլիներին, որը դեռևս 20-րդ դարի սկզբին էր հրաժարվել կետադրական նշաններից: Նկատենք, որ Ապոլիների անունը բավական հաճախ էր շրջանառվում մեր քննության առարկա դարձած բանավեճի ընթացքում՝ որպես գրողի, որին, ըստ քննադատների, կուրորեն հետևելով՝ արմատներից հեռանում են երիտասարդ պոետները: Ուրեմն ի՞նչն է ստիպում բանաստեղծներին հրաժարվել կետադրական նշաններից կամ, որ ավելի ճիշտ է, ինչո՞ւ այլևս չկա կետադրական նշանների կարիք: Ազատ բանաստեղծության դեպքում, երբ « շփոթեցնող տողատակի ասելիքներ» այլևս չկան, կետադրությունը, ըստ Հովհաննես Գրիգորյանի, դառնում է ավելորդ: Հեղինակը նշում է նաև չկետադրելու նպատակը՝ ռիթմի և բովանդակության համաձուլվածք ստանալը: Նկատենք, որ Հովհաննես Գրիգորյանի բանաստեղծությունների մի մասն է միայն չկետադրված, հետևաբար դրա լինել-չլինելը նպատակաուղղված է: Բացի այդ, կարող ենք հանդիպել չկետադրված որոշ բանաստեղծությունների, որոնք երկրորդ

[1] Հոդվածը հետագայում զետեղվել է Հովհաննես Գրիգորյանի «Բաց դռների օր Միերի քարայրում» գրքում

հրատարակության մեջ արդեն կետադրված են, և հակառակը. սրա շնորհիվ տեղի է ունենում ասելիքի և հատկապես՝ վերաբերմունքի, շեշտադրության փոփոխություն: Հովհաննես Գրիգորյանը խոսում է նաև այն երևույթի մասին, որ երբեմն ոչ ձևի և բովանդակության պահանջով, այլ տուրք տալով նոր երևույթներին՝ որոշ բանաստեղծներ իրենց հնաոճ բանաստեղծությունները չեն կետադրում (Վ. Գարակյոզյան, Ալ. Գրիգորյան):

Եվ վերջապես ամենակարևորը՝ բովանդակությունը: Խոսքը պոեզիայի առօրեականացման կամ, ինչպես Հովհաննես Գրիգորյանն է ասում, նոր սերնդի՝ Պեգասից իջնելու և ոտքով ման գալու մասին է: Այս դեպքում հեղինակն առաջնորդվում է «ամեն ինչ կարող է լինել պոեզիա» սկզբունքով, ուրեմն պոեզիան դառնում է ավելի մարդկային և մարդամոտ:

Լեզուն

«Գրական թերթի» 1970 թ. 50-րդ համարում լույս է տեսնում **Սերգեյ Աթաբեկյանի** «Չապրված զգացումների հորձանուտում» հոդվածը, որում հեղինակն անդրադառնում է ինչպես երիտասարդ գրողների՝ նախկինում «Գրական թերթում» հրապարակված բանաստեղծություններին, այնպես էլ Հովհաննես Գրիգորյանի հոդվածին: Աթաբեկյանը մեջբերում է Հովհաննես Գրիգորյանի «Պատերազմ և խաղաղություն» շարքից մի բանաստեղծություն: Քննադատը նախ փորձում է վերլուծել բանաստեղծությունը՝ դրանում որևէ իմաստ չգտնելով, ապա, չհասնելով արդյունքի, անցնում է լեզվաբանությանը՝ հայտարարելով. «Դեռ մի կողմ թողնենք երիցս հալածական հանգը: Հապա ուղղագրությո՞ւնը, հապա արտառոց շարադրա՞նքը» (Աթաբեկյան, 3):

Հովհաննես Գրիգորյանի պոեզիայի լեզվի խնդրին անդրադառնում է նաև **Սևակ Արզումանյանը**: 1971 թ. «Գրական թերթի» 5-րդ համարում լույս է տեսնում նրա «Հայրենական ավանդները և երիտասարդական պոեզիան» խորագրով հոդվածը, որը, ըստ էության, նորից երիտասարդական պոեզիայի դեմ գրված հերթական հոդվածն է: Հեղինակը, ի թիվս այլ՝ արդեն բազմիցս հնչած մեղադրանքների, մեղադրում է Հովհաննես Գրիգորյանին՝ կետադրությունից հրաժարվելու և միայն գծիկը «ընդունելու» մեջ (Արզումանյան, 2):

1971 թ. «Սովետական գրականություն» ամսագրի 1-ին համարում լույս է տեսնում **Հենրիկ Էդոյանի** «Բառի որոնումը» խորագրով հոդվածը: Հենրիկ Էդոյանը, որի դեմ էր նաև ուղղված բանավեճի մասնակիցներից շատերի քննատատությունը, անդրադառնում է իր սերնդակից պոետներից մի քանիսին՝ Հովհաննես Գրիգորյանին, Արտեմ Հարությունյանին, Արմեն Մարտիրոսյանին, Արտաշես Ավագյանին: Մեջբերելով Հովհաննես Գրիգորյանի «Հոգեհանգիստ» բանաստեղծությունից մի հատված՝ Էդոյանը վերլուծում է նրա ստեղծագործության առանձնահատկությունները՝ նույնպես անդրադառնալով հեգնանքին, որն ինքը համարում է շահեկան առանձնահատկություն. «Նրա տեքստերում թաքնված է մի ենթատեքստ: Հեղինակը, կարծես, միշտ ուզում է հասկացնել, թե ինքը գիտե նաև հակառակը» (Էդոյան, 134): Այսպիսով, ըստ Հենրիկ Էդոյանի, հեգնանքը թարմություն է հաղորդում Հովհաննես Գրիգորյանի պոեզիային:

Ամփոփում և եզրահանգումներ

Բանավեճն ամփոփվեց 1971 թ.: «Սովետական գրականություն» ամսագիրը հրավիրեց հատուկ խորհրդակցություն՝ նվիրված բանաստեղծական նոր սերնդին, ինչից հետո ելույթները և խմբագրությանը տրամադրած գրավոր տեքստերը տպագրվեցին ամսագրի 2-րդ համարում: 17 հոդվածում, որոնց հիմնական մասի հեղինակները միջին սերնդի ներկայացուցիչներ էին, ովքեր բանավեճում հանդես էին եկել իրենց խոսքով. հիմնականում վերլուծվում են հետևյալ խնդիրները՝ ժամանակի թելադրանքը որպես նոր բանաստեղծության պահանջ, գեղեցիկի և

«բանաստեղծականի» անտեսումը և անկարևորի բանաստեղծականացումը, ազգայինը բանաստեղծության մեջ և օտար ազդեցությունները, վերջինիցս բխող պոեզիայի թարգմանության խնդիրները, ինքնատիպությունը և դրա բացակայությունը, հանգի և ռիթմի տեղն ու դերը, կետադրությունն ու լեզուն: Քննադատության առարկա են դառնում ոչ միայն երիտասարդ բանաստեղծները, այլ նաև նրանց մասին գրվող հոդվածները, նոր բանաստեղծության մասին ստեղծվող տեսությունները:

Սակայն դիտարկելով բանավեճը որպես ամբողջական երևույթ՝ կարող ենք գալ այն եզրակացության, որ գրեթե բոլորին անհանգստացնում է ժամանակի պոեզիայի՝ ազգային ավանդույթներից հեռանալն ու զարգանալն օտար բանաստեղծության հողի վրա: Ի՞նչն է ազգայինը, և ինչպիսի՞ն է օտարը. հենց այս հարցում են բախվում քննադատող կողմերի կարծիքները:

Այս բանավեճը իր կարևոր տեղը գրավեց հայ գրականության պատմության մեջ: Բանավեճի ուշադրության կենտրոնում հայտնված գրողները հրատարակեցին գրքեր, գրավեցին ընթերցողների ուշադրությունը, իսկ մասնակից գրականագետներից ոմանք, որոնք բանավեճի շրջանակում հանդես եկան բացասական դիրքորոշմամբ, հետագայում բարձր գնահատեցին այդ գրքերը: Այս բանավեճը փոխե՞ց ժամանակին ստեղծվող պոեզիան, կանխորոշե՞ց նրա զարգացման ճանապարհները՝ դժվար է ասել, սակայն մի բան ակնհայտ է. այն ընթերցողների լայն շերտերի ուշադրության կենտրոն բերեց մի խումբ երիտասարդ բանաստեղծների, ինչպես նաև հարուստ նյութ դարձավ հետագա ուսումնասիրողների համար:

ՕԳՏԱԳՈՐԾԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Աղաբաբյան, Սուրեն. «Արդի բանաստեղծության հարցերից». *Սովետական գրականություն*, N6, հունիս 1969, էջ 117-138:
2. Արզումանյան, Սևակ. «Հայրենական ավանդները և երիտասարդական պոեզիան». *Գրական թերթ,* N5, հունվար 1971, էջ 2:
3. Աթաբեկյան, Սերգեյ. «Չզսպված զգացումների հորձանուտում». *Գրական թերթ,* N50, դեկտեմբեր 1970, էջ 2-3:
4. Գալստյան, Հենրիկ. «Բանաստեղծության ընբռնումը». *Սովետական գրականություն*, N6, հուլիս 1970, էջ 133-139:
5. Գրիգորյան, Հովհաննես. *Բաց դռների օր Մհերի քարայրում*. Հայաստան հրատարակչություն, Երևան, 2008, էջ 5-10:
6. Գրիգորյան, Հովհաննես. «Թե ինչպես «անհետացավ» բանաստեղծությունը». *Գրական թերթ,* N 45, նոյեմբեր 1970, էջ 2-3:
7. Գրիգորյան, Հովհաննես և այլք. «Երիտասարտական պոեզիա. բանավեճ». *Գրական թերթ,* N 42, հոկտեմբեր 1970, էջ 3:
8. Էդոյան, Հենրիկ. «Բառի որոնումը».*Սովետական գրականություն*, N1, հունվար 1971, էջ 131-134:
9. Էմին, Գևորգ. «Մտորումներ պոեզիայի ճամփին». *Սովետական գրականություն*, N1, հունվար 1970, էջ 125-143:
10. Թոփչյան, Ալեքսանդր. «Պոետական նոր սերունդ, միֆը և իրականությունը». *Սովետական գրականություն*, N10, հոտկեմբեր 1970, էջ 103-109:
11. Կոստանյան, Ալբերտ. «Ինքնադրսևորման տառապանքը». *Սովետական գրականություն*, N 7, հուլիս 1969, էջ 124-130:
12. Կուրտիկյան, Ստեփան. «Խստապահանջություն. առավել հոգատարություն». *Գրական թերթ,* N35, օգոստոս 1970, էջ 2:
13. Կուրտիկյան, Ստեփան. «Խստապահանջություն. առավել հոգատարություն». *Գրական թերթ,* N36, սեպտեմբեր1970, էջ 2-3:

14. Հատիտյան, Գևորգ. «Մի քանի էական ճշտումներ». *Գրական թերթ,* N2, հունվար 1971, էջ 2-3:
15. Հատիտյան, Գևորգ. «Նորագույն բանաստեղծության ձգտումների մասին». *Սովետական գրականություն*, N 3,մարտ 1970, էջ 123-128:
16. Մարտիրոսյան, Արմեն**.** «Առողջ որոնումների ճանապարհին». *Գրական թերթ,* N41, հոկտեմբեր 1970, էջ 2-3:
17. Սաֆարյան, Վաչե. «Որոնումների և վերակառուցման նիգեր». *Սովետական գրականություն*, N7, հուլիս 1970, էջ 157-163:
18. Սևակ,Պարույր. «Դժվարը իրենից հասուն լինելն է». *Սովետական գրականություն*, N 5, մայիս 1970, էջ 161-170:
19. Սևակ,Պարույր. *Երկերի ժողովածու 6 հատորով*. 5-րդ հատոր. Հայաստան հրատարակչություն, Երևան, 1974, էջ 337-348:
20. Eliot, Thomas Stearns. *The sacred wood: essays on poetry and criticism,* Alfred A. Knopf, New York, 1921.

WORKS CITED

1. Aghababyan, Suren. "Ardi banasteghtsutyan hartserits" [On Contemporary Poetry Issues]. *Sovetakan Grakanutyun*, no. 6, June 1969, pp. 117–138. (in Armenian)
2. Arzumanyan, Sevak. "Hayrenakan avandnere yev yeritasardakan poezian" [National Traditions and Youth Poetry]. *Grakan Tert*, no. 5, Jan. 1971, p. 2. (in Armenian)
3. Atabekyan, Sergey. "Chzspvats zgatsumneri hordzanutum" [In the Torrent of Unrestrained Emotions]. *Grakan Tert*, no. 50, Dec. 1970, pp. 2–3. (in Armenian)
4. Galstyan, Henrik. "Banasteghtsutyan embrnume" [Understanding of Poetry]. *Sovetakan Grakanut'yun*, no. 6, July 1970, pp. 133–139. (in Armenian)
5. Grigoryan, Hovhannes. *Bats drrneri or Mheri karayrum* [Day of Open Doors in Mher's Cave]. Hayastan Hratarakchutyun, 2008, pp. 5–10. (in Armenian)
6. Grigoryan, Hovhannes. "Te inchpes anhetatsav banasteghtsutyun" [How Poetry "Disappeared"]. *Grakan Tert*, no. 45, Nov. 1970, pp. 2–3. (in Armenian)
7. Grigoryan, Hovhannes, et al. "Yeritasartakan poezia: banavech" [Youth Poetry: Debate]. *Grakan Tert*, no. 42, Oct. 1970, p. 3. (in Armenian)
8. Edoian, Henrik. "Bari voronume" [The Search for the Word]. *Sovetakan Grakanutyun*, no. 1, Jan. 1971, pp. 131–134. (in Armenian)
9. Emin, Gevorg. "Mtorumner poeziai champin" [Reflections on the Path of Poetry]. *Sovetakan Grakanutyun*, no. 1, Jan. 1970, pp. 125–143. (in Armenian)
10. Topchyan, Aleksandr. "Poetakan nor serund, mife yev irakanutyun" [The New Poetic Generation, the Myth and the Reality]. *Sovetakan Grakanutyun*, no. 10, Oct. 1970, pp. 103–109. (in Armenian)
11. Kostanyan, Albert. "Inknadrsevoman tarrapanke" [The Torment of Self-Expression]. *Sovetakan Grakanutyun*, no. 7, July 1969, pp. 124–130.
12. Kurtikyan, Stepan. "Khstapahanjutyun: avelord hogatarutyun" [Strictness. More Care]. *Grakan Tert*, no. 35, Aug. 1970, p. 2. (in Armenian)
13. Kurtikyan, Stepan. "Khstapahanjutyun: avelord hogatarutyun" [Strictness. More Care]. *Grakan Tert*, no. 36, Sept. 1970, p. 2. (in Armenian)
14. Hatityan, Gevorg. "Mi kani eakan chshtumner" [Some Essential Clarifications]. *Grakan Tert*, no. 2, Jan. 1971, pp. 2–3. (in Armenian)
15. Hatityan, Gevorg. "Noraguyn banasteghtsutyan dzgtumneri masin" [On the Tendencies of Contemporary Poetry]. *Sovetakan Grakanutyun*, no. 3, Mar. 1970, pp. 123–128. (in Armenian)
16. Martirosyan, Armen. "Arojkh voronumneri chanaparhin" [On the Path of Healthy Search]. *Grakan Tert*, no. 41, Oct. 1970, pp. 2–3. (in Armenian)

17. Safaryan, Vache. "Voronumneri yev verakarutsman niger" [Lines of Search and Reconstruction]. *Sovetakan Grakanutyun*, no. 7, July 1970, pp. 157–163.

18. Sevak, Paruyr. *Yerkeri Zhoghovatsu* [Collected Works], vol. 5, Hayastan Hratarakchutyun, 1974, pp. 337–348. (in Armenian)

19. Sevak, Paruyr. "Dzhvare irents hasun lineln" [Hardest Thing Is to Be Mature Within Oneself]. *Sovetakan Grakanutyun*, no. 5, May 1970, pp. 161–170. (in Armenian)

20. Eliot, Thomas Stearns. *The sacred wood: essays on poetry and criticism,* Alfred A. Knopf, New York, 1921. (in English)

THE DEBATE ON YOUTH POETRY (1969–1971) AND HOVHANNES GRIGORYAN

ASTGHIK OHANYAN
Yerevan State University, Faculty of Armenian Philology,
Chair of Modern Armenian Literature and Literary Criticism, Ph.D. Student,
Yerevan, the Republic of Armenia

The subject of the article is the emergence and development of the debate surrounding youth poetry in the Soviet Armenian literary context from 1969 to 1971, with special emphasis on Hovhannes Grigoryan's role in this process. The aim of the research is to analyze this debate and clarify the issues that arose regarding poetic language, form, content, tradition, and innovation. The study examines responses from both literary critics and poets, presenting contrasting evaluations that highlight the challenges of free verse, punctuation, and the search for the new generation's originality. Different perspectives are reflected, ranging from criticism of young poets to their defense. The article also addresses the assessment of foreign literary influences, seen either as enriching or as a threat to national identity.

The article applies a combination of literary analysis and historical-comparative methodology through a comparative study of the debate materials from 1969–1971.

The study shows that the debate on youth poetry established an important foundation for understanding the course of modern Armenian literature, for assessing the process of forming new creative directions, and for revealing the interaction of national and global influences, presenting their role in the further development of Armenian poetry.

Keywords: youth poetry, literary debate, Hovhannes Grigoryan, form and content, Soviet Armenian literature, tradition and innovation, Western influence, free verse, literary criticism.

ДИСКУССИЯ ВОКРУГ МОЛОДЁЖНОЙ ПОЭЗИИ (1969–1971) И ОВАНЕС ГРИГОРЯН

АСТХИК ОГАНЯН
аспирант кафедры истории новейшей армянской литературы и литературной критики
факультета армянской филологии
Ереванского государственного университета
г. Ереван, Республика Армения

Объектом исследования статьи является возникновение и развитие дискуссии вокруг молодежной поэзии в советско-армянской литературной среде в 1969–1971 гг., с акцентом на роль Ованеса Григоряна в этом процессе. Цель исследования — анализ данной дискуссии и освещение проблем, связанных с языком, формой, содержанием поэзии, традицией и новаторством. Рассмотрены отклики как литературоведов, так и самих поэтов, представлены противоречивые оценки, отмечающие проблемы свободного стиха, пунктуации и поисков самобытности нового поколения. Отражены разные подходы: от критики молодых авторов и до их защиты. Особое внимание уделено влиянию зарубежной литературы, которое рассматривалось как обогащающий или угрожающий национальной самобытности фактор. В работе применяется сочетание литературоведческого анализа и историко-сравнительного подхода на основе сопоставительного изучения материалов дискуссии 1969–1971 гг.

Исследование показывает, что дискуссия вокруг молодежной поэзии создала важную основу для понимания развития современной армянской литературы, оценки процесса формирования новых творческих направлений и выявления взаимодействия национальных и мировых литератур и демонстрации их роли в дальнейшем развитии армянской поэзии.

Ключевые слова: *молодёжная поэзия, литературная дискуссия, Ованес Григорян, форма и содержание, советская армянская литература, традиция и новаторство, западное влияние, свободный стих, литературная критика.*

SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE REPUBLIC OF ARMENIA IN THE CONTEXT OF NEW GEOPOLITICAL REALITIES *

UDC 330.3: 330.4: 338.2 *DOI: 10.52063/25792652-2025.2.25-276*

HAYK SARGSYAN
Yerevan State University, Faculty of Economics and Management,
Chair of Business and Management,
Doctor of Economics, Professor,
Yerevan, the Republic of Armenia
sargsyan.ysu@gmail.com
SCOPUS ID: 57212266070
ORCID: 0000-0002-1100-2349

NARINE KOCHINYAN
Yerevan State University, Faculty of Economics and Management,
Department of Mathematical Modeling in Economics,
Ph.D. in Economics, Associate Professor,
Yerevan, the Republic of Armenia
anahitgochinyan@ysu.am
ORCID: 0009-0003-2710-191X

SONA SARGSYAN
Yerevan State University, Faculty of Economics and Management,
Department of Mathematical Modeling in Economics,
Ph.D. in Economics, Associate Professor,
Yerevan, the Republic of Armenia
sonasargsyan@ysu.am
ORCID: 0009-0004-4352-1444

MHER OTARYAN
Yerevan State University Ijevan Branch, Director,
Ph.D. in Economics,
Ijevan, the Republic of Armenia
mher.otaryan@ysu.am
ORCID: 0009-0000-7316-7109

In addition to the global development goals and trends, each country is guided by its own national medium- and long-term strategies, which are periodically revised depending on the priority objectives of sustainable development. In the context of rapid geopolitical changes and uncertainties, the economic, social, and ecological sustainable development targets of the Republic of Armenia are particularly sensitive to the resolution of security issues and the level of constitutional compliance. It is indisputable that the transition from state

* Հոդվածը ներկայացվել է 21.04.2025թ., գրախոսվել՝ 17.08.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.09.2025թ.:

stabilization to long-term sustainable development must be carried out on the basis of predictive assessments. A retrospective approach, from the standpoint of evaluating the consequences of decision-making, requires a realistic analysis of the prerequisites for sustainable development.

The aim of the study is to improve the methodological approach underlying the development of the "Agenda 2030" SDG Index, taking into account the interactions between national security and sustainable development.

To achieve this aim, within the context of Armenia's Sustainable Development Strategies and national security analyses, the study sets the task to examine the interrelations between security indicators and SDGs for six regional countries (Armenia, Russia, Georgia, Azerbaijan, Turkey, Iran).

The methodology is based on dynamic panel analysis, carried out for the six regional countries through modeling the trends of Sustainable Development Goals (SDG) and the Fragile States Index (FSI).

The findings provide assessments that will contribute to creating the prerequisites for the formation of a regional security concept in the context of sustainable development under the new geopolitical realities.

Key words: *Sustainable development, UN SDG Index, transformation, security, constitutionalism, "Crossroads of Peace", Fragile States Index.*

Introduction

In 2015, the UN summarized the Millennium Development Goals program proclaimed in 2000, and the General Assembly, which includes 193 member states, adopted a document on international strategies entitled "Transforming the World: The 2030 Agenda for Sustainable Development." It includes 169 targets and 17 goals, has a time horizon until 2030, and intended participants: governments of countries, civil and scientific research communities, etc. Currently, there is some practice in terms of implementing the Sustainable Development Goals (SDGs) in countries. In this sense, the joint study "Sustainable Development Achievements Report 2022" by the University of Cambridge and the SDG Agency is instructive (Sachs et al., 40), as well as the almost annual SDG reports, which analyze and summarize the progress of countries towards sustainable development, and countries are classified according to the achievement of the selected targets.

According to the 2024 SDG report (Sachs et al., 40), the top ten countries in the SDG index ranking are: Finland (86.35 points), Sweden (85.70 points), Denmark (85 points), Germany (83.45 points), France (82.76 points), Austria (82.55 points), Norway (82.25 points), Croatia (82.19 points), the United Kingdom (82.16 points) and Poland (81.69 points).

In addition to striving towards the achievement of the global Sustainable Development Goals (SDGs), each country also adopts its own national medium- and long-term strategies, which reflect its specific context and priorities. These national strategic frameworks play a crucial role in determining a country's ranking in terms of sustainable development. For instance, Finland, which consistently ranks at the top of the SDG index, revised its national priorities in 2022 in accordance with its updated strategic plans. The revised priorities emphasized decent work and economic growth, quality education, health and well-being, affordable and clean energy, along with six other priority areas. Similarly, Denmark, in its updated national strategy, placed particular emphasis on enhancing ecological dimensions, especially in terms of raising global climate ambitions, reducing greenhouse gas emissions, and redirecting financial flows towards green production.

Nevertheless, even countries with high development rankings face significant challenges in achieving the Sustainable Development Goals (SDGs), and their performance remains far from optimal. This concern is reflected in the statement of the UN Secretary-General, who emphasized that the SDGs require urgent acceleration and transformation; otherwise, by 2030 only 15% of them will be achieved.

The trajectory of SDG indicators for the Republic of Armenia, as well as for certain other countries in the region, over the period 2000–2024, is presented in Figure 1.

Figure 1. Trends in SDG Indicators for the Republic of Armenia and Selected Regional Countries, 2001–2024

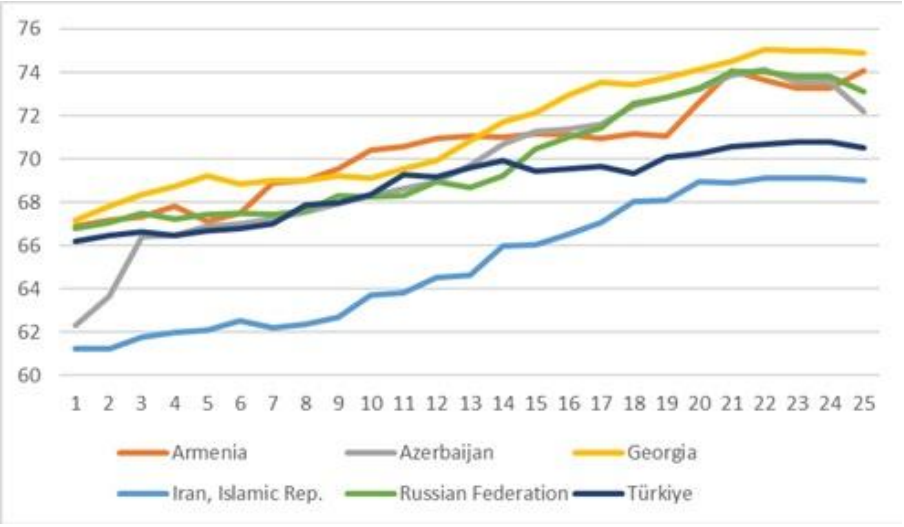

The Republic of Armenia holds the 49th position out of 166 countries in the aforementioned ranking table, with an SDG index score of 74.1. By comparison, the global average score is 66.3. The ranking positions of selected countries in the region, ranging from the highest to the lowest, are presented in Figure 2.

Figure 2. Sustainable Development Rankings of Selected Regional Countries According to the 2023 and 2024 SDG Index

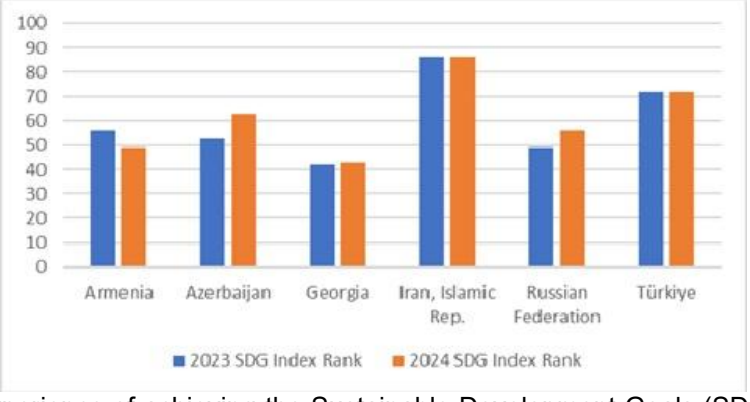

The experience of achieving the Sustainable Development Goals (SDGs) varies in each country. Upon examining this experience, it can be concluded that at the beginning of the 21st century, every country adopted its own national strategy for sustainable development. Within the framework of the 2030 global agenda, governments

independently select priority targets from the 169 goals outlined in the Global Indicator Framework for the Sustainable Development Goals and Targets of the 2030 Agenda for Sustainable Development document. These priorities are adapted to align with national circumstances and objectives. Additionally, countries establish indicators to assess the effectiveness of implementation pathways.

Typically, these goals and indicators are enshrined in specific national strategic documents, which are periodically reviewed and adjusted to reflect evolving external and internal priorities.

In the current context of rapidly evolving changes and uncertainties—often described as a shift towards a world disorder—policies aimed at achieving long-term sustainable economic growth and development must be implemented with careful evaluation of the consequences of decision-making. This approach requires considering legal, security-related, and particularly logistical aspects, especially in relation to the targeted utilization of the "Crossroads of Peace" initiative proposed by the Government of the Republic of Armenia (Vardanyan 84). For decision-making regarding the possible implementation of the “Crossroads of Peace,” it is necessary to carry out predictive assessments in order to clarify its security, social, economic, and environmental implications.

From a crossroads logic perspective, the immediate beneficiaries within the first circle of influence have been identified as Armenia, Georgia, Azerbaijan, Turkey, Russia, and Iran. Naturally, the list of stakeholders is not limited to these regional countries but extends to a wider scope. Based on the national objectives of the participating countries, it is essential to calculate and assess both the opportunities for progress and potential adverse effects by sector and country, and to provide scientific assurances for their prevention or mitigation.

Moreover, research aimed at integrating these opportunities can be proposed and outlined, which is equally important for improving the methodological framework, enhancing the sensitivity of the index, and refining the overall approach to the subject matter (Sargsyan et al. 4).

The modified index we propose aims to ensure a balanced approach to the SDG index by reinterpreting and supplementing the accepted analytical framework of indicators with a comprehensive set of 17 aggregated national program goals and indicators. Through a new, more realistic system of prioritized targets - taking into account the current geopolitical realities - this approach will enable the identification of potential challenges and the outlining of new opportunities arising from the implementation of the “Crossroads of Peace” initiative in the region, all within the context of sustainable development.

To achieve this objective, it is necessary to construct a modified SDG index that, in addition to the targets reflected in the UN SDG index, also incorporates indicators related to security and legal safeguards, particularly constitutional order. Special attention must be given to the selection of targets and the challenges whose solutions should constitute global priorities for the next generation (Sachs et al. 805).

To refine the existing SDG index and clarify the interrelationships between the presented indicators, it is essential to employ statistical research methods. Specifically, comparative analysis of results obtained through such methods, combined with theoretical knowledge, will enable the development of improved indices for different groups of countries, taking into account their distinctive characteristics of sustainable development.

Modeling Sustainable Development in the Republic of Armenia.

The realities of the Republic of Armenia, characterized by heightened geopolitical and security vulnerabilities, necessitate the integration of key factor-arguments constituting the Sustainable Development Goals (SDGs). These factor-arguments encompass the following subsystems and structural components: economic and social systems, ethno-cultural systems, the ecological environment, institutional frameworks - particularly constitutional order—and defense structures, including national security, diplomacy, and others.

In other words, modeling and integrating the SDGs through the inclusion of these factors will facilitate the identification of issues aimed at revealing the underlying realities. Such an approach will be more comprehensive and effective, avoiding the pitfalls of fragmented or partial analyses, and ensuring that guarantees do not resemble mere declarations.

The integrated sustainable development function can be generally represented as $Y_{SDG} = \mathrm{f}(\mathrm{E}, \mathrm{S}, \mathrm{En}, \mathrm{C}, \mathrm{N}, \mathrm{K})$,

Where

E (Economy) – economic system,

S (Society) – social system,

En (Environment) – ecological system,

C (Constitutionalism) – constitutional institutions,

N (National Security) – national security factors

K (Cultural Genesis of Behavior) – processes of cultural origin of behavior.

The scientific literature contains multilayered analyses and diverse approaches concerning the three pillars of sustainable development—economy, society, and environment—as defined by the United Nations' 2030 Agenda. In addition to the indicators comprising the UN's sustainable development agenda, scholarly studies also analyze constitutional indicators within the context of countries' sustainable development (Sargsyan et al. 4; Sargsyan and Gevorgyan 30; Harutyunyan et al. 1126).

Research by Auzan, Sargsyan, and Martirosyan addresses the cultural origins of behavior and offers a comprehensive examination of the Sustainable Development Goals (Auzan 2022; Sargsyan and Martirosyan 62; Sargsyan et al. "Cultural Ecosystem" in SDGs, 373; Martirosyan 199).

To integrate the national security factor (N) into the SDG model, measurable indicators or variables are required. These are addressed through two main components—defense and diplomacy—in the article by Sargsyan et al. (254), which discusses the foundational issues of their modeling.

Martirosyan's research (198) is dedicated to the analysis of the logistics system of the Republic of Armenia and the prospects for sustainable development and national security in the context of the potential unlocking of regional transport infrastructure.

Within the context of analyzing sustainable development strategies and national security, this study examines two governance effectiveness indicators. the Regulatory Quality Index, which is widely used in the assessment of economic security, and the Fragile States Index, which evaluates state vulnerability by considering political, social, and economic factors.

The Regulatory Quality (RQ) indicator was developed within the framework of the World Bank's Worldwide Governance Indicators (WGI) initiative. It assesses the extent to which a country is capable of formulating and implementing sound policies and regulations that promote economic security. The index ranges from –2.5 to +2.5, where higher values indicate a high-quality and effective regulatory environment, while lower values reflect a weak, non-transparent, or obstructive regulatory system.

The Fragile States Index (FSI) measures state vulnerability by considering social, economic, political, and military indicators (e.g., security threats, economic inequality, governance quality, refugee flows). A higher FSI value indicates greater instability, meaning a more “fragile” state. The data are sourced from the Fragile States Index 2024 report.

Table 1. State Vulnerability and Regulatory Quality Indicators of Regional Countries According to 2023 Data

Country	FSI	RQ
Armenia	67.5	0.05
Russia	80.7	-1.12
Georgia	71.9	0.95
Azerbaijan	72.7	-0.11
Turkey	81.2	-0.23
Iran	85.4	-1.69

Methodology

The analysis is based on the Panel Least Squares method with cross-section fixed effects, which account for the individual differences between countries. The dataset includes 48 observations (6 countries over 8 years), using data from 2016–2023 obtained from the latest available reports (Fragile states Index, Worldbank).

The calculations were carried out using the EViews statistical software package (the output tables of the calculations are provided in the appendices).

Model 1. This model examines the relationship between the SDG indicator - the Sustainable Development Index - and the FSI, the Fragile States Index. As a result of the estimation (see Appendix 1 for the calculation outputs), we obtained the following model:

SDG = 30.1230596116 + 0.654476199516*SDG(-1) - 0.0681768557725*FSI + [CX=F] + ε

The Adjusted R-squared (0.971) indicates that the model explains 97.5% of the variation in the SDG. The F-statistic (226.8, p = 0.000) confirms the overall statistical significance of the model. The Durbin–Watson statistic (2.289) is close to 2, which rules out significant autocorrelation of the residuals. Additional tests were also conducted to verify the quality of the model.

Model 2. In this model, the level of state fragility (FSI) is estimated as a function of the previous year’s fragility level, the Regulatory Quality Index, and the Capital Expenditures indicator (CAPEX). As a result of the estimation (see Appendix 2 for the calculation outputs), we obtained the following model:

FSI = 56.27 + 0.4224*FSI(-1) - 3.54*RQ_REGULATOR_QUALITY - 3.71*LOG(CAPEX) + [CX=F, PER=F] + ε

The Adjusted R-squared (0.941049) shows that the model explains 94.1% of the variation in the FSI, indicating that it provides a good explanation of state fragility. The F-statistic (49.95377, Prob = 0.000000) confirms that the model is statistically significant ($p < 0.05$), meaning that the selected variables have a substantial impact on the FSI. The Durbin–Watson statistic (2.222410) is close to 2, suggesting that there is no autocorrelation in the residuals.

Results

Based on the analysis of Model 1, the following results were obtained: **Constant (C):** 30.123 (p = 0.000), representing the baseline level when the other variables are zero.

FSI: Coefficient = –0.068 (p = 0.021), indicating that an increase in state fragility negatively affects the SDG. Specifically, a one-unit increase in the FSI reduces the SDG by an average of 0.068 points. This finding aligns with the reality that fragile states face greater challenges in achieving the SDGs, which may be explained by weak governance systems, economic instability, and social tensions.

SDG(-1): Coefficient = 0.654 (p = 0.000). The high coefficient of SDG(-1) indicates that progress in sustainable development is strongly dependent on the results of previous periods. Specifically, a one-unit increase in the SDG of the previous year raises the current SDG by 0.654 units. This highlights the inertial nature of the development process, where past investments (for example, in education or healthcare) continue to generate positive effects.

Cross-section Fixed Effects: The country fixed effects reflect cross-country differences in the baseline levels of the SDG.

Georgia: +0.720 (positive effect, highest baseline SDG level), Russia: +0.373, Armenia: +0.041, Azerbaijan: –0.058, Turkey: –0.435, Iran: –0.641 (lowest baseline SDG level).

The Redundant Fixed Effects test (F = 2.903, p = 0.025; Chi-square = 14.86, p = 0.011) confirms that the fixed effects are statistically significant, and their inclusion improves the model by accounting for structural differences between countries.

To test the robustness of the model results, alternative specifications were also constructed (for example, a model without the SDG lag, a non-linear model, etc.). Comparisons with these alternatives showed that the obtained results are robust: the coefficients of SDG(-1) and FSI retained their significance and direction across different alternative specifications.

Figure 3. SDG indicators by country and year

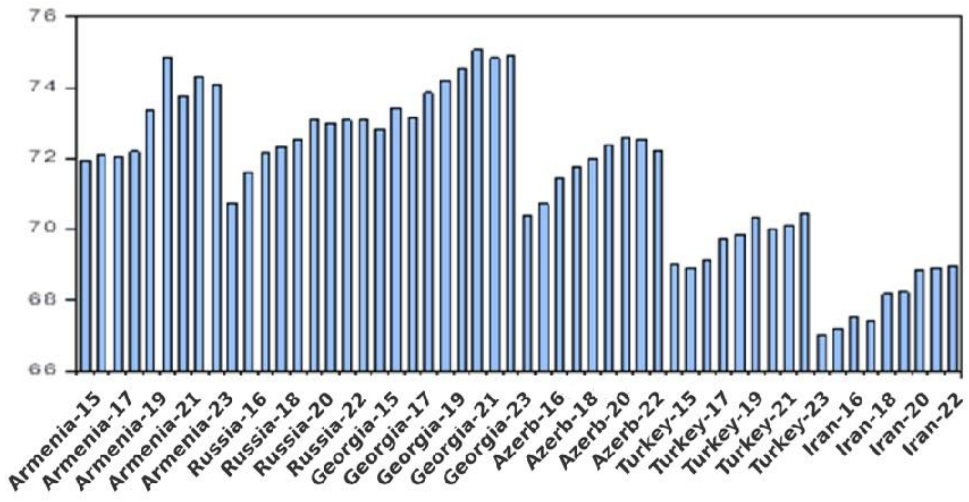

The analysis of Model 2 and the interpretation of the estimated coefficients are as follows: given that the FSI measures volatility, the signs of the coefficients should be

interpreted such that a positive coefficient indicates an increase in volatility, while a negative coefficient indicates a decrease in volatility (i.e., an improvement in stability).

FSI(-1) (Coefficient = 0.422411, p = 0.0013): A one-unit increase in the previous year's FSI raises the current FSI by an average of 0.422 units. This demonstrates the inertial nature of instability: if a state has been fragile in the past, that fragility tends to persist. This is expected, since factors of fragility (such as political instability and economic problems) often change only slowly.

RQ_REGULATOR_QUALITY (Coefficient = –3.540393, p = 0.0239): A one-unit increase in the Regulatory Quality Index reduces the FSI by 3.54 units. Improvements in regulatory quality (e.g., better legislation, reduced corruption, more effective governance) decrease state instability. This result is expected, as stronger regulations create a more stable environment and reduce fragility. For example, in Armenia—where the regulatory quality score was lower than that of Georgia in 2023 (0.05 and 0.95, respectively) - regulatory reforms could substantially reduce instability.

LOG(CAPEX) (Coefficient = –3.711981, p = 0.0399): A one-unit relative increase in capital expenditures reduces the FSI by 3.71 units. Higher capital spending (e.g., infrastructure investments, industrial projects) lowers instability. For instance, such investments contribute to economic stability by creating jobs, improving infrastructure, and reducing social tensions.

Cross-section Fixed Effects: The country fixed effects reflect each country's specific influence on the FSI.

Turkey (10.42051) has the highest positive effect (+10.42), indicating greater fragility. This may be linked to Turkey's economic crises (e.g., the depreciation of the lira between 2018–2023), political instability, and social tensions.

Russia (7.605640) and Iran (5.701311) also show positive effects, meaning higher fragility. In Russia's case, this can be explained by the consequences of the 2022 war in Ukraine, sanctions, and economic instability. For Iran, sanctions, domestic political tensions, and economic crises are the key contributing factors.

Georgia (–4.937853) and Azerbaijan (–6.168131) both have negative effects, suggesting relatively greater stability. For Azerbaijan, this may be associated with oil revenues, which provide a degree of stability, while in Georgia's case, it may be due to a relatively more stable political environment.

Armenia (–12.62147) shows the most negative effect (–12.62), indicating lower fragility compared to the other regional countries included in the model. At first glance, this may seem unexpected, given Armenia's experience with the 2020 war and economic challenges. However, it may reflect that Armenia's baseline FSI level is lower (i.e., more stable) relative to others, possibly due to its comparatively smaller economy or lower levels of social tension.

The period fixed effects capture the temporal dimension, indicating how year-specific shocks or conditions have affected state fragility (FSI)

- **2020 (–2.233144):** On average, 2020 had a significantly negative effect on the FSI, meaning that instability decreased during that year. For Armenia, this result may seem unexpected given the 44-day war of 2020, but it can be explained by the fact that in other countries of the region the FSI was lower that year due to different factors.
- **2023 (2.311631):** The year 2023 had the largest positive effect, meaning that instability increased. This could be linked to regional tensions (e.g., the impact of the Russia–Ukraine war) or to economic crises.
- **2019 (–1.505385), 2022 (–1.154366):** Both years reduced instability. In the case of 2022, for example in Armenia, this could be explained by the post-war recovery process.

In this model as well, the Redundant Fixed Effects test confirms that the fixed effects are statistically significant, and their inclusion improves the model. To verify the robustness of the model's results, alternative specifications were also constructed, and their analysis confirmed the stability of the obtained results.

Figure 4. FSI indicators by country and year

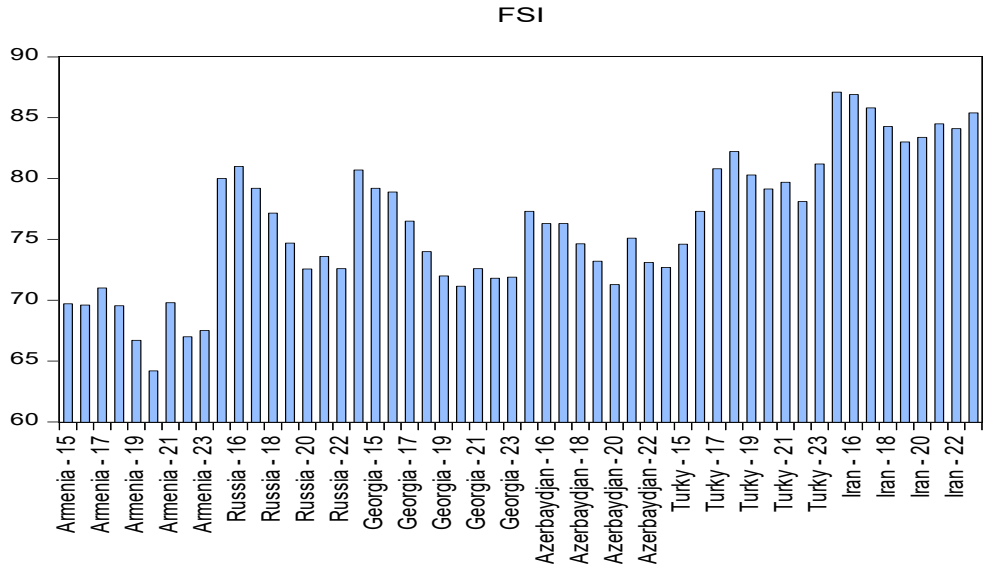

Thus, the results of the model analysis highlight the importance of regulatory policy quality and capital investment in reducing state fragility. The inertial nature of fragility requires long-term and consistent reforms. The relatively low fragility levels of Armenia and Georgia point to effective governance, whereas the higher levels observed in Turkey and Russia indicate structural challenges.

Conclusion

Progress toward achieving the Sustainable Development Goals (SDGs) is a major global challenge for both individual countries and groups of countries, regardless of the degree to which they are affected by fragility (FSI). State fragility—characterized by low levels of resource self-sufficiency, political stability, weak institutional governance systems, socio-economic instability, and conflicts—cannot contribute to the adequate realization of the SDGs.

The quantitative analysis demonstrated that state fragility has a negative impact on SDG progress in the six selected countries. This implies that policy priorities should focus on reducing fragility in order to maximize the achievement of the SDGs. Such priorities may include governance reforms, the promotion of economic stability, and the implementation of socially inclusive programs. Given the temporal dependence of SDG performance, long-term and consistent investments in sustainable development sectors are essential.

Scientific research and actions aimed at the continuous improvement and transformation of the SDG index, as framed by the "Agenda 2030," should be directed toward capturing changes in socio-economic dynamics and environmental conditions,

while integrating the challenges and requirements into the proposed system of modified indicators.

Driven by the need to improve the methodology, the task has been set to refine SDG index targets and introduce a more effective system of evaluation and forecasting. Particularly under the new geopolitical realities formed in recent years, the application of a revised, more targeted set of objectives allows for a deeper analysis of the potential implications of implementing the “Crossroads of Peace” initiative and its extra-regional effects. Within this context, the forecasts can significantly reduce Armenia’s fragility index (FSI), thereby providing a more reliable and flexible foundation for governance processes.

In subsequent stages of the research, the evaluation results may serve as a basis for offering recommendations on the development of individual dimensions of security, social policy, and environmental sustainability across countries.

REFERENCES

1. Մարտիրոսյան Արմեն. «Մշակույթը ՄԱԿ-ի կայուն զարգացման նպատակների հասանելիության առնչություններում». *Գիտական Արցախ*, № 4 (23), 2024, էջ 199-215, DOI: 10.52063/25792652-2024.4.23-199:
2. Միքայելյան Տիգրան. «ՀՀ լոգիստիկ համակարգի վերլուծությունը տարածաշրջանային տրանսպորտային ենթակառուցվածքների հնարավոր ապաշրջափակման համատեքստում». *Գիտական Արցախ,* N 2 (17), Երևան, 2023, էջ 198-209, doi: 10.52063/25792652-2023.2.17-198
3. Саргсян Гайк Л., Геворгян Рубен А. «Конституционные традиции, институты, поведенческие предпосылки и благополучие стран». *Вестник Московского университета.* Серия 6: Экономика, 2019, № 1, стр. 30-49.
4. Саргсян Гайк, Хачатрян Карлен, Кочинян Нарине. «Проблемы безопасности и состоятельности государства в контексте устойчивого развития страны». *Феномен рыночного хозяйства: от истоков до наших дней. Трансформация экономических систем в контексте турбулентного развития*. Сб. научных трудов, г. Сочи, 29 марта – 2 апреля 2023 г., стр. 254-264.
5. Саргсян Гайк Л., Мартиросян Армен А. «Теоретическая модель оптимального управления культурогенезом поведения для достижения ЦУР ООН». *Проблемы социально-экономического развития: поиски, перспективы, решения*, Ереванский филиал Российского экономического университета имени Г.В. Плеханова, 2(11), 2024, стр. 62–84. https://doi.org/10.61546/25792679-2024.2.11-em-04.
6. Аузан Александр. *Культурные коды экономики. Как ценности влияют на конкуренцию, демократию и благосостояние народа*. Издательство АСТ, 2022, ISBN: 5044392286, 9785044392281.
7. Варданян Татевик. «Перекресток мира»: светлое будущее экономики Армении или темное разрушение?. Амберд, *2023, №5 (24)*, https://cyberleninka.ru/article/n/perekrestok-mira-svetloe-buduschee-ekonomiki-armenii-ili-temnoe-razrushenie. Дата доступа: 06.09.2025.
8. Harutyunyan Gagik, Sargsyan Hayk, Gevorgyan Ruben. “Assessment of the Level of Constitutionalism in Transition Economies”. *Journal of Advanced Research in Law and Economics*, vol. 8, issue 4(26), 2017, pp. 1126-1135.

9. Lafortune Guillaume, Fuller Grayson, Kloke-Lesch Adolf, Koundouri Phoebe, Riccaboni Angelo. «European Elections, Europe's Future and the SDGs: Europe Sustainable Development Report 2023/24». Paris: SDSN and SDSN Europe and Dublin: Dublin University Press, https://doi.org/10.25546/104407.

10. Measuring Distance to the SDG Targets – Denmark. *OECD*, 2022, https://www.oecd.org/wise/measuring-distance-to-the-SDG-targets-country-profile-Denmark.pdf. Accessed: 06.09.2025.

11. Sachs, Jeffrey D., Schmidt-Traub, Guido, Mazzucato, Mariana. et al. «Six Transformations to Achieve the Sustainable Development Goals». *Nature Sustainability*, vol. 2, 2019, pp. 805–814, https://doi.org/10.1038/s41893-019-0352-9.

12. Sargsyan Hayk., Gevorgyan Ruben., Kochinyan Narine., Sargsyan, Sona. «Sustainable Development Transformation of the Republic of Armenia: Context and Perception». *Bulletin of Yerevan University G: Economics,* vol. 15, no. 1 (43), 2024, pp. 4-24.

13. "Strategy of the National Commission on Sustainable Development 2022–2030. A Prosperous and Globally Responsible Finland that Protects the Carrying Capacity of Nature". *Finnish National Commission on Sustainable Development*, https://julkaisut.valtioneuvosto.fi/handle/10024/164157. Accessed: 06.09.2025.

14. Global Indicator Framework for the Sustainable Development Goals and Targets of the 2030 Agenda for Sustainable Development. https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n17/207/63/pdf/n1720763.pdf?token=eHaSyLjHOfGlFuZYNV&fe=true. Accessed: 06.09.2025.

15. Fragile States Index. Global data, 2025, https://fragilestatesindex.org/global-data/. Accessed: 06.09.2025.

16. Worldbank. 2025, https://www.worldbank.org/. Accessed: 06.09.2025.

17. Worldbank. The Worldwide Governance Indicators, 2023 Update, https://www.worldbank.org/content/dam/sites/govindicators/doc/wgidataset.xlsx. Accessed: 06.09.2025.

18. "The 17 Goals". *United Nations*, https://sdgs.un.org/goals. Accessed: 06.09.2025.

19. Publication of the Initialed Agreement between Armenia and Azerbaijan. *MFA*, 2025 https://www.mfa.am/en/press-releases/2025/08/11/Initialed%20Arm-Az%20Peace%20Agreement%20text/13394. Accessed: 06.09.2025.

WORKS CITED

1. Martirosyan, Armen. "Mshakuyty MAK-i kayun zargacman npatakneri hasanelutyan arhnchutyunnerum [Culture in the Context of Achieving the UN Sustainable Development Goals, Scientific Artsakh]". *Gitakan Artsakh*, No. 4 (23), 2024, pp. 199–215, DOI: 10.52063/25792652-2024.4.23-199. (In Armenian)

2. Miqayelyan, Tigran. "HH logistik hamakargi verlucyuny taratsashrjanayin transportayin entakarguc'neri hnaravor apashrjapakman hamatekstum" [The Analysis of the RA Logistics System in the Context of the Possible Unblocking of the Regional Transport Infrastructures, Scientific Artsakh]. *Gitakan Artsakh*, No 2 (17), Yerevan, 2023, ej 198-209, doi: 10.52063/25792652-2023.2.17-198. (In Armenian)

3. Sargsyan, Hayk, Gevorgyan Ruben. "Konstitutsionnye traditsii, instituty, povedencheskie predposylki i blagopoluchie stran". *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 6: Ekonomika* [Constitutional Traditions, Institutions, Behavioural Prerequisites, and

the Well-being of Countries, *Moscow University Bulletin*], 2019, No. 1, pp. 30–49. (In Russian).

4. Sargsyan Hayk, Khachatryan Karlen, Kochinyan Narine. "Problemy bezopasnosti i sostoyatel'nosti gosudarstva v kontekste ustoychivogo razvitiya strany". *Fenomen rynochnogo khozyaystva: ot istokov do nashikh dney. Transformatsiya ekonomicheskikh sistem v kontekste turbulentnogo razvitiya. Sb. nauchnykh trudov*, Sochi [Issues of State Security and Viability in the Context of Sustainable Development. *The Phenomenon of the Market Economy: From Its Origins to the Present Day. The Transformation of Economic Systems in the Context of Turbulent Development. Collection of Scientific Papers*, Sochi.], March 29 – April 2, 2023, pp. 254–264. (In Russian).

5. Sargsyan, Hayk, Martirosyan, Armen. "Teoreticheskaya model' optimal'nogo upravleniya kul'turogenezom povedeniya dlya dostizheniya TSDR OON". *Problemy sotsial'no-ekonomicheskogo razvitiya: poiski, perspektivy, resheniya*, Yerevan Branch of Plekhanov Russian University of Economics [Theoretical Model of the Optimal Management of Cultural Behaviour for Achieving the UN Sustainable Development Goals. *Problems of Socio-Economic Development: Searches, Prospects, Solutions*, Yerevan Branch of the Plekhanov Russian University of Economics.] 84. https://doi.org/10.61546/25792679-2024.2.11-em-04., 2(11), 2024, pp. 62– (In Russian).

6. Auzan A. *Kul'turnye kody ekonomiki. Kak tsennosti vliyayut na konkurentsiyu, demokratiyu i blagopoluchie naroda*. Izdatel'stvo AST [Cultural Codes of Economics: How Values Affect Competition, Democracy, and People's Well-Being. AST Publishing House], 2022, ISBN: 5044392286, 9785044392281. (In Russian).

7. Vardanyan T. "Perekrestok mira: svetloe budushchee ekonomiki Armenii ili temnoe razrushenie?" *Amberd* ["Crossroads of the World": A Bright Future for Armenia's Economy or Dark Destruction?. Amberd], 2023, No. 5 (24), https://cyberleninka.ru/article/n/perekrestok-mira-svetloe-buduschee-ekonomiki-armenii-ili-temnoe-razrushenie. (In Russian).

ՀՀ ԿԱՅՈՒՆ ՉԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ԱՇԽԱՐՀԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՆՈՐ ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

ՀԱՅԿ ՍԱՐԳՍՅԱՆ
Երևանի պետական համալսարանի տնտեսագիտության և կառավարման ֆակուլտետի կառավարման և գործարարության ամբիոնի պրոֆեսոր, տնտեսագիտության դոկտոր,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

ՆԱՐԻՆԵ ՔՈՉԻՆՅԱՆ
Երևանի պետական համալսարանի տնտեսագիտության և կառավարման ֆակուլտետի տնտեսագիտության մեջ մաթեմատիկական մոդելավորման ամբիոնի դոցենտ, տնտեսագիտության թեկնածու,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

ՍՈՆԱ ՍԱՐԳՍՅԱՆ
Երևանի պետական համալսարանի տնտեսագիտության և կառավարման ֆակուլտետի տնտեսագիտության մեջ մաթեմատիկական մոդելավորման ամբիոնի դոցենտ, տնտեսագիտության թեկնածու,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

ՄՀԵՐ ՕԹԱՐՅԱՆ
Երևանի պետական համալսարանի Իջևանի մասնաճյուղի տնօրեն,
տնտեսագիտության թեկնածու,
ք. Իջևան, Հայաստանի Հանրապետություն

Համաշխարհային գլոբալ զարգացման նպատակներից և միտումներից բացի, յուրաքանչյուր երկիր առաջնորդվում է իրեն բնորոշ ազգային միջնաժամկետ և երկարաժամկետ ռազմավարություններով, որոնք պարբերաբար վերանայվում են՝ կախված պետությունների կայուն զարգացման առաջնահերթ նպատակադրումներից: Արդի աշխարհաքաղաքական սրընթաց փոփոխությունների և անորոշությունների պայմաններում Հայաստանի Հանրապետության տնտեսական, սոցիալական և էկոլոգիական կայուն զարգացման թիրախները առավել զգայուն են անվտանգային հիմնախնդիրների լուծման և սահմանադրականության ապահովման մակարդակի նկատմամբ: Աներկբա է այն, որ երկրի կայացումից դեպի երկարատև կայուն զարգացում անցումը պետք է կատարվի կանխատեսումային գնահատումների վրա: Հետահայացը որոշումների կայացման հետևանքների գնահատման դիրքերից պահանջում է կայուն զարգացման նախադրյալների իրատեսական վերլուծություն: Հետազոտության նպատակն է բարելավել «Օրակարգ 2030»-ի ԿԶՆ ինդեքսի մշակման հիմքում ընկած մոտեցման մեթոդաբանությունը՝ հաշվի առնելով ազգային անվտանգության և կայուն զարգացման փոխազդեցությունները:

Նպատակին հասնելու համար ՀՀ կայուն զարգացման ռազմավարությունների և ազգային անվտանգության վերլուծությունների համատեքստում խնդիր է դրվել ուսումնասիրելու անվտանգային ցուցանիշների և ԿԶՆ-ի փոխհարաբերությունները տարածաշրջանային վեց երկրների (Հայաստան, Ռուսաստան, Վրաստան, Ադրբեջան, Թուրքիա, Իրան) համար:

Իրականացվել է դինամիկ պանելային վերլուծություն տարածաշրջանային վեց երկրների կտրվածքով՝ կայուն զարգացման նպատակների և պետության խոցելիության (SDG և FSI) ինդեքսների շարժընթացների մոդելավորմամբ:

Հետազոտության արդյունքում ստացվել են գնահատումներ, որոնք կնպաստեն աշխարհաքաղաքական նոր իրողություններում կայուն զարգացման համատեքստում տարածաշրջանային անվտանգության հայեցակարգի ձևավորման նախադրյալների ստեղծմանը:

Հիմնաբառեր՝ *կայուն զարգացում, ՄԱԿ ԿԶՆ ինդեքս, տրանսֆորմացիա, անվտանգություն, սահմանադրականություն, «Խաղաղության խաչմերուկ», պետության խոցելիության ինդեքս:*

УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ В УСЛОВИЯХ НОВЫХ ГЕОПОЛИТИЧЕСКИХ РЕАЛИЙ

ГАЙК САРГСЯН
профессор кафедры менеджмента и предпринимательства
факультета экономики и управления
Ереванского государственного университета,
доктор экономических наук
г. Ереван, Республика Армения

НАРИНЕ КОЧИНЯН
доцент кафедры математического моделирования в экономике факультета экономики и управления Ереванского государственного университета,
кандидат экономических наук
г. Ереван, Республика Армения

СОНА САРГСЯН
доцент кафедры математического моделирования в экономике факультета экономики и управления Ереванского государственного университета,
кандидат экономических наук
г. Ереван, Республика Армения

МГЕР ОТАРЯН
директор Иджеванского филиала Ереванского государственного университета,
кандидат экономических наук
г. Иджеван, Республика Армения

Кроме глобальных целей и тенденций развития, каждая страна руководствуется собственными национальными средне- и долгосрочными стратегиями, которые периодически пересматриваются в зависимости от приоритетных задач устойчивого развития. В условиях стремительных геополитических изменений и неопределённости экономические, социальные и экологические цели устойчивого развития Республики Армения оказываются особенно чувствительными к решению вопросов безопасности и уровню обеспечения конституционности. Несомненно, что переход от этапа стабилизации государства к долгосрочному устойчивому развитию должен осуществляться на основе прогнозных оценок. Ретроспективный подход, с позиции оценки последствий принимаемых решений, требует реалистичного анализа предпосылок устойчивого развития.

Цель исследования заключается в совершенствовании методологического подхода, лежащего в основе разработки Индекса ЦУР «Повестка дня 2030», с учётом взаимодействия национальной безопасности и устойчивого развития.

Для достижения цели в контексте анализа стратегий устойчивого развития и национальной безопасности Армении была поставлена задача изучения взаимосвязей между показателями безопасности и Целями устойчивого развития (ЦУР) для шести региональных стран (Армения, Россия, Грузия, Азербайджан, Турция, Иран).

Проведён динамический панельный анализ по шести странам региона с моделированием тенденций изменения Индексов устойчивого развития (SDG) и Индексов уязвимости государства (FSI).

В результате исследования получены оценки, которые будут способствовать формированию предпосылок для разработки концепции региональной безопасности в контексте устойчивого развития в условиях новых геополитических реалий.

Ключевые слова: *устойчивое развитие, индекс ЦУР ООН, трансформация, безопасность, конституционализм, «Перекрёсток мира», индекс несостоятельности государств.*

Appendix 1. Estimation results of Model 1

Dependent Variable: SDG
Method: Panel Least Squares
Date: 04/13/25 Time: 23:47
Sample (adjusted): 2016 2023
Periods included: 8
Cross-sections included: 6
Total panel (balanced) observations: 48

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	30.12306	6.905740	4.362032	0.0001
SDG(-1)	0.654476	0.078700	8.316114	0.0000
FSI	-0.068177	0.028366	-2.403505	0.0210

Effects Specification

Cross-section fixed (dummy variables)

R-squared	0.975424	Mean dependent var	71.69180
Adjusted R-squared	0.971123	S.D. dependent var	2.223637
S.E. of regression	0.377867	Akaike info criterion	1.042460
Sum squared resid	5.711325	Schwarz criterion	1.354327
Log likelihood	-17.01905	Hannan-Quinn criter.	1.160315
F-statistic	226.8006	Durbin-Watson stat	2.289083
Prob(F-statistic)	0.000000		

Cross- section Fixed Effects

	COUNTRY	Effect
1	Armenia	0.040849
2	Russia	0.372934
3	Georgia	0.720305
4	Azerbaydjan	-0.057898
5	Turky	-0.435248
6	Iran	-0.640941

Redundant Fixed Effects Tests
Equation: Untitled
Test cross-section fixed effects

Effects Test	Statistic	d.f.	Prob.
Cross-section F	2.902868	(5,40)	0.0250
Cross-section Chi-square	14.860047	5	0.0110

Cross-section fixed effects test equation:
Dependent Variable: SDG
Method: Panel Least Squares
Date: 04/19/25 Time: 13:43
Sample (adjusted): 2016 2023
Periods included: 8
Cross-sections included: 6
Total panel (balanced) observations: 48

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.

C	10.03762	4.663670	2.152300	0.0368
SDG(-1)	0.901008	0.047753	18.86797	0.0000
FSI	-0.035710	0.018827	-1.896777	0.0643

R-squared	0.966506	Mean dependent var	71.69180
Adjusted R-squared	0.965018	S.D. dependent var	2.223637
S.E. of regression	0.415899	Akaike info criterion	1.143711
Sum squared resid	7.783728	Schwarz criterion	1.260661
Log likelihood	-24.44907	Hannan-Quinn criter.	1.187907
F-statistic	649.2698	Durbin-Watson stat	2.285101
Prob(F-statistic)	0.000000		

Appendix 2. Estimation results of Model 2

	COUNTRY	Effect
1	Armenia	-12.62147

Dependent Variable: FSI
Method: Panel Least Squares
Date: 04/13/25 Time: 14:35
Sample (adjusted): 2016 2023
Periods included: 8
Cross-sections included: 6
Total panel (unbalanced) observations: 47

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	56.27003	11.58490	4.857186	0.0000
FSI(-1)	0.422411	0.119165	3.544762	0.0013
RQ_REGULATOR_QUALITY	-3.540393	1.490572	-2.375191	0.0239
LOG(CAPEX)	-3.711981	1.730734	-2.144743	0.0399

Effects Specification

Cross-section fixed (dummy variables)
Period fixed (dummy variables)

R-squared	0.960272	Mean dependent var	75.93741
Adjusted R-squared	0.941049	S.D. dependent var	5.568665
S.E. of regression	1.352064	Akaike info criterion	3.705833
Sum squared resid	56.67043	Schwarz criterion	4.335671
Log likelihood	-71.08708	Hannan-Quinn criter.	3.942845
F-statistic	49.95377	Durbin-Watson stat	2.222410
Prob(F-statistic)	0.000000		

2	Russia	7.605640
3	Georgia	-4.937853
4	Azerbaydjan	-6.168131
5	Turky	10.42051
6	Iran	5.701311

	DATEID	Effect
1	2016-01-01	1.311390
2	2017-01-01	1.375287
3	2018-01-01	0.180272
4	2019-01-01	-1.505385
5	2020-01-01	-2.233144
6	2021-01-01	1.049804
7	2022-01-01	-1.154366
8	2023-01-01	2.311631

ԹՎԱՅԻՆ ՍԵՐՈՒՆԴՆԵՐԻ ԻՆՏԵԳՐՈՒՄ ԵՎ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ ԹՎԱՅԻՆ ԲԱՆԿԱՅԻՆ ՏԵԽՆՈԼՈԳԻԱՆԵՐԻ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ *

ՀՏԴ 336.7 DOI: 10.52063/25792652-2025.2.25-292

ԱՇՈՏ ՄԱՐԴՈՅԱՆ
Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի ֆինանսական շուկաների և ինստիտուտների ամբիոնի վարիչ, տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
ashot.mardoyan80@gmail.com
ORCID: 0000-0001-7304-5267

ՀԱՅԿ ՍԱՐԳՍՅԱՆ
Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի ֆինանսական շուկաների և ինստիտուտների ամբիոնի դասախոս, տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
hayk.sargsyan@asue.am
ORCID: 0000-0002-1720-4603

Թվային տեխնոլոգիաների զարգացման ներկա փուլը նոր որակի փոխհարաբերություններ է ձևավորում սերունդների և թվային ֆինանսական ծառայությունների զարգացման համար: Հետազոտության նպատակը կենսաչափական նույնականացման տեխնոլոգիաների կիրառելիության և արդյունավետության գնահատումն է՝ թվային ինքնության նույնականացման հաստատման, կիբերանվտագության ապահովման և հանրային ծառայությունների մատուցման համատեքստում:

Հիմնական խնդիրներն են՝ բացահայտել սերունդների թվային վարքագծի առանձնահատկությունները, վերլուծել կենսաչափական նույնականացման մեթոդների՝ մասնավորապես՝ դեմքի, մատնահետքի և ցանցաթաղանթային սքանավորման տեխնոլոգիաների հնարավորությունները՝ որպես նույնականացման հաստատման և թվային միջավայրում մուտքի հավաստիացման և վճարման հաստատման գործիք, ինչպես նաև գնահատել դրանց կիրառելիությունը թվային ներառման ընդլայնման տարբեր սերունդների ինտեգրման պայմաններում, ծառայությունների դիվերսիֆիկացիայի և տեխնոլոգիական նորարարությունների փոփոխման համատեքստում:

Ուսումնասիրությունն իրականացվել է վերլուծական, համադրման, ինդուկցիայի, պատմահամեմատական և նկարագրական մեթոդների օգնությամբ:

Վերլուծության են ենթարկվել Հնդկաստանի, Եթովպիայի, Կոնգոյի և Կոլումբիայի նույնականացման ազգային ծրագրերը, ինչպես նաև ԵՄ իրավական նորմերը և ՀՀ «Ես եմ» հարթակը:

* Հոդվածը ներկայացվել է 07.08.2025թ., գրախոսվել՝ 05.09.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.09.2025թ.:

Սույն ուսումնասիրությամբ եզրակացնում ենք, որ կենսաչափական նույնականացման տեխնոլոգիաները բարձրացնում են նույնականացման ճշգրտությունն ու տեղեկատվական անվտանգությունը, նվազեցնում վավերացման ռիսկերը և կարող են արդյունավետորեն աջակցել թվայնացման ազգային ռազմավարություններին՝ ապահովելով թվային ծառայությունների մատչելիություն, թվային ներառում, կիբերանվտագության ապահովում և տեխնոլոգիական վստահություն տարբեր սերունդների համար:

Հիմնաբառեր՝ *կենսաչափական նույնականացում, թվային ինքնություն, սերունդներ, թվային բանկինգ, ֆինանսական գրագիտություն, թվային ներառում, կիբերանվտանգություն, թվայնացում, տեխնոլոգիական ինտեգրում:*

Ներածություն

Ժամանակակից թվային տեխնոլոգիաների արագ զարգացումը էապես փոփոխություններ է մտցրել սերունդների սոցիալ-տնտեսական, մշակութային և ֆինանսական վարքագծերում: Միլենիալներից մինչև Generation Alpha և Beta սերունդներ, յուրաքանչյուրն առանձնանում է իր թվային հմտություններով և պահանջմունքներով, որոնք ուղղորդում են թվային բանկային ծառայությունների զարգացումը: Այս սերունդների փոխգործակցությունը և ինտեգրումը համաշխարհային թվային միջավայրում պահանջում են նորարար մոտեցումներ՝ հարմարեցված տեխնոլոգիական լուծումներով, որոնք հնարավորություն կտան ապահովելու ոչ միայն բարձրակարգ ծառայություններ, այլև կխթանեն ֆինանսական գրագիտությունը:

Pew Research Center-ի կողմից 2019թ. հրապարակված «Where Millennials End and Generation Z Begins» վերլուծական հոդվածում ներկայացված է սերունդների սահմանման մեթոդաբանությունը, որն ուղղված է սոցիալական, տնտեսական և տեխնոլոգիական փոփոխությունների պայմաններում սերունդների համեմատական ուսումնասիրությանը: Այս կազմակերպությունն ավելի քան տասնամյակ ուսումնասիրել է միլենիալներին (Millennials), սակայն 2018թ. որոշեց հստակ սահմանել այդ սերնդի վերջնակետը՝ սահմանելով 1996թ.՝ որպես վերջին ծննդյան տարեթիվ: Այսպիսով՝ միլենիալներ են համարվում 1981–1996թթ. ծնված անձինք, իսկ 1997թ.-ից սկսվում է նոր՝ Z սերունդը (Dimock 2019):

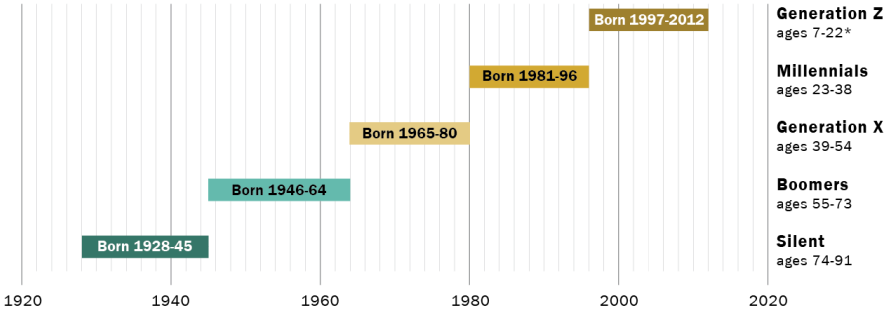

Գծապատկեր 1. Սերունդների դասակարգման չափանիշները

Սակայն նման սերունդաբանական տարանջատումները չպետք է ընկալվեն որպես կոշտ գիտական դասակարգումներ, այլ անհրաժեշտ է դիտարկել որպես վերլուծական գործիքներ: Այդուհանդերձ, սերունդների ձևավորումը հիմնվում է համակողմանի վերլուծության վրա՝ ներառելով քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և մշակութային ազդակները, որոնք իրենց ազդեցությունն են թողնում անհատի ձևավորման ժամանակ: Միլենիալներն, օրինակ, մեծացել են համացանցի,

սոցիալական ցանցերի և սմարթֆոնների զարգացման փուլում, մինչդեռ Z սերունդը համարվում է թվային բնիկ՝ արդեն ձևավորված թվային միջավայրում ապրող սերունդ: Հետազոտության մեջ նշվում է, որ Z սերունդը գտնվում է մշակութային նոր միտումների առաջնագծում՝ ի տարբերություն միլենիալների, որոնց ձևավորող գործոնների մեջ էին 2008թ. համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամը և դրանից բխող ֆինանսական դժվարությունները:

Z սերունդը ձևավորվում է արդեն հետճգնաժամային և համավարակային պայմաններում, երբ փոփոխվող աշխարհակարգը բերում է նոր սպառնալիքներ և հնարավորություններ: Ժողովրդագրական առումով Z սերունդն առավել բազմազգ է, քան նախորդները, ինչը համարվում է մշակութային բազմազանության և ներառականության խթանող: Google Trends-ի տվյալների համաձայն՝ “Generation Z” հասկացությունը գերիշխող է դարձել նաև հանրային որոնումներում՝ համեմատած նման այլ եզրույթների՝ “iGeneration”, “Homelanders” և այլն: Սա վկայում է հանրային գիտակցության ձևավորման և նոր սերնդի մասին պատկերացումների հաստատման գործընթացի մասին:

Ավելի նորարար սերունդ է Generation Alpha-ն կամ *Ալֆա* սերունդը, որը ծնվել է մոտավորապես 2010թ.-ից սկսած, բնութագրվում է տեխնոլոգիական բարձր հմտություններով, գլոբալ մտածողությամբ և սոցիալական պատասխանատվությամբ: Այս սերունդը մեծացել է թվային միջավայրում՝ համացանցային սարքերով և սոցիալական մեդիայով շրջապատված: Նրանց կրթական մոտեցումները ներառում են ինտերակտիվ և տեսողական ուսուցում, ինչը պահանջում է նոր մեթոդներ և ռազմավարություններ կրթական ոլորտում: Նրանց սոցիալական վարքագիծը և արժեքները ձևավորվում են տարբեր մշակութային ազդեցություններով, ինչը կարևոր է հաշվի առնել շուկայավարման և կրթական ծրագրերի մշակման ժամանակ: Այս մասին քննարկվել է «A systematic literature review of education for Generation Alpha» (Höfrová, Balidemaj, & Small 2024) աշխատանքում, որտեղ ներկայացվում է սերունդ *Ալֆայի* կրթության վերաբերյալ համակարգված մոտեցումներ: Այստեղ վերլուծվել են 83 ուսումնասիրություններ՝ դասավորված չորս հիմնական կատեգորիաներով՝ ուսուցիչների դերը, նոր մոտեցումները կրթության մեջ, ուսուցման գործիքները և համակցված/օնլայն ուսուցումը: Սերունդ Ալֆան առաջինն է, որը մեծանում է թվային տեխնոլոգիաների լիակատար ներգրավվածությամբ: Սակայն, ուսումնասիրություններն ցույց են տալիս, որ, չնայած հաճախ օգտագործվող «սերունդ Ալֆա» տերմինին, քիչ են այն ուսումնասիրությունները, որոնք փաստում են սերունդների միջև իրական տարբերությունները:

Ըստ Yurtseven-ի և Karadeniz-ի (2020)՝ Ալֆա սերնդի երեխաները մեծանում են թվային տեխնոլոգիաների հետ ինտեգրված միջավայրում, որտեղ նրանք զարգացնում են առաջադեմ մետա-մտածողություն և ստեղծագործական մոտեցումներ ուսուցման նկատմամբ: Հեղինակները նշում են, որ այս սերնդի հետ արդյունավետ աշխատանքը ուսուցիչներից պահանջում է նոր հմտություններ՝ հարմարեցված թվային դարաշրջանին և երեխաների յուրահատուկ կրթական կարիքներին (Yurtseven & Karadeniz 2020):

Ա. Նուր Այշա Ռուսնալին քննարկում է թվային գրագիտության շարժման կարևորությունը Ալֆա սերնդի համար՝ որպես հաջորդ սերնդի դերը երկրի զարգացման գործում: Հոդվածում շեշտադրվում է թվային հմտությունների անհրաժեշտությունը՝ թվային սարքերի ճիշտ և խելացի օգտագործման համար: Հեղինակը նշում է, որ թվային գրագիտության շարժումը կարող է նպաստել Ալֆա սերնդի թվային հմտությունների զարգացմանը՝ ապահովելով նրանց պատրաստվածությունը թվային դարաշրջանում:

Ալֆա սերունդը, որը բնութագրվում է որպես թվային բնիկ սերունդ, մեծացել է տեխնոլոգիաների խորը ինտեգրմամբ և մշտական թվային ներկայությամբ (Ollerton 2025): Այս սերունդը բնութագրվում է թվային հմտությունների բարձր մակարդակով և

ինտերակտիվ տեխնոլոգիաների բնական օգտագործմամբ, ինչը փոխակերպում է կրթական, սոցիալական և ֆինանսական սպասարկման ձևերը: Աշխատության մեջ կարևորվում է, որ կրթական և ֆինանսական ինստիտուտները պետք է հարմարվեն այս նոր իրողություններին՝ առաջարկելով անհատականացված և տեխնոլոգիապես օպտիմալացված լուծումներ՝ նպաստելով Ալֆա սերնդի անդամների ֆինանսական գրագիտության և ինքնուրույն ֆինանսական վարքի զարգացմանը: Այս համատեքստում թվային բանկային ծառայությունները ձեռք են բերում նոր նշանակություն. նրանք ոչ միայն ապահովում են արագ և հարմար վճարային լուծումներ, այլ նաև աշխատում են որպես կրթական հարթակներ՝ նպաստելով ֆինանսական հասկացությունների հասանելիությանը և կիրառությանը (Ollerton 2025):

Իսկ Generation Beta սերունդը, որը ծնվելու է մոտավորապես 2025թ.-ից սկսած, ավելի ինտեգրված կլինի արհեստական ինտելեկտի, ավտոմատացման և թվային տեխնոլոգիաների հետ: Նրանք կբախվեն գլոբալ մարտահրավերների՝ կլիմայական փոփոխությունների և ժողովրդագրական տեղաշարժերի տեսքով: Նրանց կրթական և սոցիալական միջավայրը կպահանջի նոր մոտեցումներ, որոնք հաշվի կառնեն այս մարտահրավերները և հնարավորությունները:

Ըստ Jen Basco-ի (2025), ով մանրամասնորեն անդրադարձել է Generation Beta-ի առանձնահատկություններին իր «Generation Beta Characteristics» հոդվածում, այս սերունդը, որը ծնվելու է մոտավորապես 2025թ.-ից սկսած, լիովին ինտեգրված կլինի արհեստական ինտելեկտի, ավտոմատացման և թվային տեխնոլոգիաների հետ (Basco 2025): Բետա սերունդը կդառնա առաջին սերունդը, որը կշահագործի ԱԲ և վիրտուալ իրականության տեխնոլոգիաները առօրյա կյանքում՝ ներառյալ կրթության, աշխատանքի և սոցիալական շփումների ոլորտներում: Այդ սերունդի ներկայացուցիչները կունենան բարձր մակարդակի գլոբալ մտածողություն և բազմակրոն մշակութային զգայունություն՝ համաշխարհային թվային հարթակների ազդեցությամբ, ինչը խթանում է ներառականությունը և հաղորդակցությունը տարբեր մշակույթների միջև: Basco-ն ընդգծում է, որ այս առանձնահատկությունները պահանջում են նոր մոտեցումներ կրթության, սոցիալական քաղաքականության և շուկայավարման ոլորտներում՝ հաշվի առնելով սերնդի տեխնոլոգիական և մշակութային առանձնահատկությունները:

Թվային տեխնոլոգիաների արագ զարգացումը զգալիորեն ձևավորում է ոչ միայն սերունդների միջեւ փոխգործակցությունն ու կրթական մոտեցումները, այլև փոխակերպում է նրանց ֆինանսական վարքագիծը: Յուրաքանչյուր սերունդ՝ Millennials, Gen Z, Generation Alpha և առաջիկա Generation Beta, յուրովի է օգտագործում թվային ծառայություններ, ինչի արդյունքում փոխվում են նաև վճարումների և ֆինանսական գործարքների ձևերը:

Թվային վճարումների զարգացումը

COVID-19 համավարակը զգալիորեն արագացրեց թվային վճարումների ներդրումը ամերիկացիների առօրյա կյանքում: Ըստ ուսումնասիրության՝ 2025թ. ԱՄՆ-ում կոնտակտային բջջային վճարումների օգտագործողների թիվը կհասնի 125 միլիոնի՝ 2021թ. 101.2 միլիոնի դիմաց: Մասնավորապես, 70% քարտապաններ իրենց սմարթֆոններն օգտագործել են անձնական փոխանցումների և էլեկտրոնային առևտրի գնումների համար, իսկ 60%-ը՝ մթերք գնելու նպատակով: Թվային վճարումների աճող կիրառումը և ինտեգրումը առևտրային հարթակներում հանգեցրել է նոր վարքագծային միտումների: Օրինակ՝ որոշ հավելվածներ ապահովում են մեկ հպումով վճարում՝ քարտի կամ թվային դրամապանակի նախապես պահպանված տվյալների միջոցով: Այդպիսին է, օրինակ, Toast հարթակը, որն առաջարկում է QR-կոդի միջոցով սեղմ ու արագ պատվերներ ռեստորաններում: Amazon Go-ի նման հարթակները ամբողջությամբ վերացրել են վճարման

ավանդական ընթացակարգը: Այս համատեքստում վճարումների «առաջնային քարտի» կարգավիճակն առավել մրցակցային է դարձել, և թողարկողներն այժմ ձգտում են բարձրացնել քարտերի արժեքը՝ օգտատիրոջ փորձի ողջ փուլերում թվայնացված լուծումներ առաջարկելով՝ սկսած դիմումից մինչև պարգևների մարում: Deloitte Development LLC (2022) զեկույցը Elevating the Payments Experience, մանրամասն ներկայացնում է ժամանակակից քարտային թողարկման լուծումների ազդեցությունը թվային վճարումների ոլորտում և ֆինանսական հաստատությունների հետագա զարգացման վրա: Ներկայիս թվային միջավայրում հաճախորդների պահանջներն ու ակնկալիքները շատ արագ են փոփոխվում, ինչը բանկերին և վճարային համակարգերին դրդում է կատարել նորարարություններ՝ առաջարկելով ավելի հարմար, անվտանգ և անհատականացված ծառայություններ:

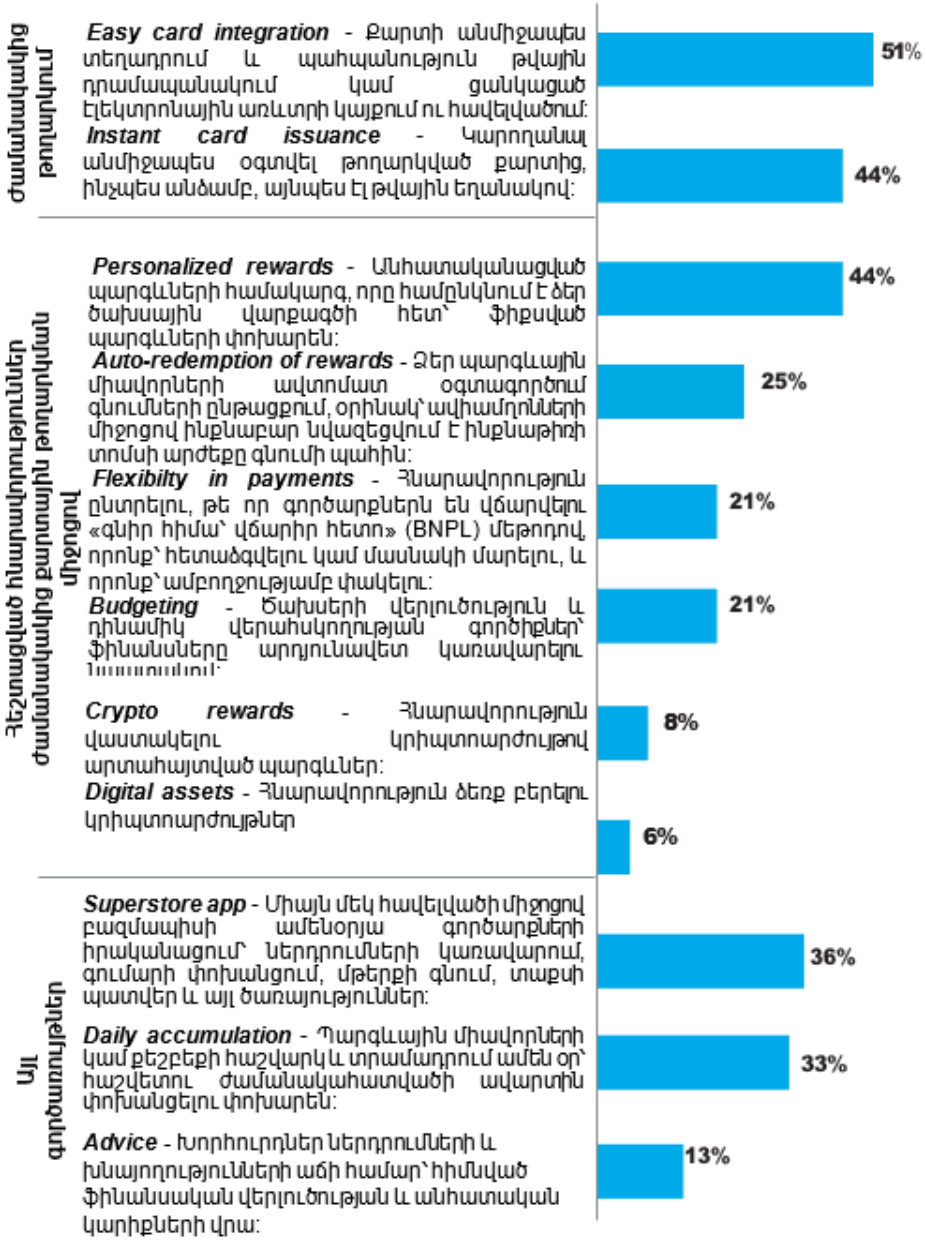

Գծապատկեր 2. Ժամանակակից քարտային թողարկման ազդեցությունը քարտապանների բավարարվածության բարձրացման վրա՝ վճարային փորձի համատեքստում: Ընտրեք այն երեք ամենակարևոր հնարավորությունները, որոնք, ըստ Ձեզ, կբարձրացնեն ձեր բավարարվածությունը վճարումների փորձից: Տոկոսները ներկայացնում են այն հարցվողների մասնաբաժինը, ովքեր տվյալ հատկությունը նշել են որպես իրենց առաջնահերթ երեքից մեկը:

IMARC Group-ի վերջին զեկույցի համաձայն՝ բջջային վճարումների շուկան աշխարհում մեծ արագությամբ զարգանում է՝ պայմանավորված տեխնոլոգիական առաջընթացով և սպառողների վճարումների նոր հարմարությունների պահանջարկով: Այս տեխնոլոգիաները բարելավում են ֆինանսական ծառայությունների հասանելիությունը և արագությունը՝ նպաստելով թե՛ անհատական, թե՛ բիզնես հաճախորդների թվային ֆինանսական էկոհամակարգի արդյունավետությանը:

Ըստ զեկույցի՝ մոբայլ վճարումների օգտագործումը համաճարակի հետևանքով կտրուկ աճ է գրանցել, ինչը էապես փոխել է սպառողական վարքագիծը՝ խրախուսելով անփորձիլային և արագ վճարումների մեթոդների ավելի լայն ընդունումը: Շուկայի այս աճը պայմանավորված է ինչպես տեխնոլոգիական նորարարություններով, այնպես էլ 5G կապի, NFC և QR կոդերի կիրառությամբ:

Զեկույցը շեշտում է, որ բանկերն ու վճարային ծառայություններ մատուցող ընկերությունները պետք է մշտապես հարմարվեն այս փոփոխություններին՝ առաջարկելով անվտանգ, հարմար և ինտեգրված վճարային լուծումներ: Նոր սերունդների՝ հատկապես թվային բնիկների՝ մեծացվող մասնակցությունը շուկայում ուժեղացնում է այս պահանջը՝ դարձնելով բջջային վճարումները ֆինանսական ծառայությունների ապագան (IMARC Group 2024):

Թվային բանկային տեխնոլոգիաների զարգացման համատեքստում սերունդների ֆինանսական վարքագիծը զգալիորեն տարբերվում է՝ ներկայացնելով յուրօրինակ պահանջներ և սպասելիքներ: Ըստ Finance Magnates-ի վերլուծության՝ յուրաքանչյուր սերունդ ունի իր «ֆինանսական ԴՆԹ»-ն, որը պայմանավորված է տեխնոլոգիական միջավայրով, սոցիալ-տնտեսական պայմաններով և կրթության մակարդակով: Մինչ ավագ սերունդները նախընտրում են ավանդական բանկային ծառայությունները՝ ապահովված անվտանգության և վստահության պատճառով, նոր սերունդները՝ Millennials և Gen Z, առավել խոցելի են նորարար թվային ծառայությունների, ավտոմատացման և անհատականացված ֆինանսական լուծումների նկատմամբ: Այս միտումները ստիպում են ֆինանսական ինստիտուտներին վերաձևակերպել իրենց ռազմավարությունը՝ ներդնելով հարմարեցված թվային փորձառություններ, որոնք համադրում են արագություն, մատչելիություն և բարձրակարգ անվտանգություն: Հետևաբար՝ սերունդների տարբերությունները ֆինանսական ինտերակտիվության և տեխնոլոգիական ընդունման հարցում կարևոր են բանկային ծառայությունների զարգացման և հաճախորդների հավատարմության ապահովման տեսանկյունից (Finance Magnates 2023):

Global Banking & Finance-ի զեկույցում շեշտադրվում է ֆինանսական հաստատությունների համար անհրաժեշտությունը՝ անհապաղ հարմարվել նոր սերունդների՝ հատկապես Z և Ալֆա սերունդների սպասումներին: Այս թվային բնիկ սերունդները առաջնահերթություն են տալիս հարթ, անհատականացված և շարժական ծառայություններին, ինչը պարտադրում է բանկերին կատարել նորարարություններ ավանդական մոդելներից դուրս: Հոդվածում նշվում է արհեստական բանականության, մեքենայական ուսուցման և տվյալների վերլուծության նշանակությունը՝ ֆինանսական ծառայություններն ավելի հարմարեցված դարձնելու նպատակով: Նպատակն է նաև ուժեղացնել ֆինանսական կրթությունը և թվային գրագիտությունը՝ հաճախորդներին օգնելով կայացնելու որոշումներ: Ներկայումս տեխնոլոգիաների և սերունդների հոգեբանության

համադրման միջոցով հնարավոր է ձևավորել երկարաժամկետ հավատարմություն և մրցակցային առավելություն ֆինանսական ոլորտում: Բանկերի համար կարևորվում է ոչ միայն նորարարական լուծումներ առաջարկելը, այլև վստահություն և թափանցիկություն ապահովելը՝ բարձրակարգ օգտագործողական փորձի ստեղծմամբ:

Թվային ինքնության հաստատման նույնականացման համակարգեր

Գաղտնիք չէ, որ բանկային ոլորտը շատ մրցակցային է, և ամեն օր հայտնվում են նոր բանկեր, որոնք առաջարկում են ավելի լավ հավելվածներ, ծառայություններ կամ հաճախորդների սպասարկման ավելի բարձր որակ: Եվ որքան շատ են նոր մրցակիցները, այնքան ավելի պարտավորեցնող է դառնում առաջատար դիրք զբաղեցնելը: Այս ամենին համընթաց քայլելու համար բանկերը մեծ ներդրումներ են կատարում տեխնոլոգիաներում, օգտատերերի փորձառության լավացման և անվտանգային գործիքների մեջ: Թվային ինքնությունը հնարավորություն է տալիս արագ և արդյունավետ կազմակերպելու նույնականացման գործընթացը թվային հարթակներում՝ միևնույն ժամանակ ապահովելով օգտատերերի անվտանգությունը և սեփական տվյալների տնօրինման հնարավորությունը: Ըստ կանխատեսումների՝ այն երկրները, որոնք արդյունավետ թվային ինքնություն ունեն, կարող են իրենց ՀՆԱ-ն ավելացնել 3-6%-ով մինչև 2030թ.: Իսկ սա խոսում է թվային ինքության հսկայական պոտենցիալի մասին: Թվային ինքնության տեխնոլոգիայի մատակարարները կենտրոնանանում են ID դրամապանակների և դրանց լայն տարածման վրա: Շվեյցարիան արդեն իսկ աշխատանքներ է տանում էլեկտրոնային ինքնության (electronic ID) զարգացման ուղղությամբ: Նախնական տվյալներով e-ID-ն կներկայացվի 2026թ.-ին:

Այսօրվա թվայնացած աշխարհում կենսաչափական տեխնոլոգիաներն իրենց հաստատուն տեղն են զբաղեցրել ինքնության կառավարման համակարգերում՝ պայմանավորված իրենց բարձր արդյունավետությամբ և ճշգրտությամբ: Անվտանգության ոլորտում աճող ռիսկերը՝ ներառյալ տվյալների չարտոնված հասանելիությունն ու ինքնության գողությունը, բերում են այն անհրաժեշտությանը, որ անձի նույնականացումը հիմնվի առավել հուսալի և դժվարությամբ կեղծվող մեթոդների վրա: Կենսաչափական տվյալները՝ այդ թվում դեմքի, մատնահետքերի, ձայնի, ափի, աչքի ցանցաթաղանթի և այլ ֆիզիոլոգիական առանձնահատկություններ, համարվում են գրեթե բացառիկ՝ յուրաքանչյուր անհատի համար, ինչն էլ դրանք դարձնում է ինքնության հաստատման արդյունավետ միջոց:

Գծապատկեր 3. Կենսաչափական նույնականացումը դեմքի միջոցով, աչքի ցանցաթաղաթնի և մատնահետքի

Ի տարբերություն ավանդական նույնականացման միջոցների՝ ինչպես օգտանուններն ու գաղտնաբառերը, որոնք ենթակա են կոտրման և փոխանցման, կենսաչափական ճանաչումը հիմնվում է ոչ փոխանակելի տվյալների վրա: Սա ոչ միայն ապահովում է ավելի բարձր մակարդակի պաշտպանություն, այլև պարզեցնում է օգտատերերի համար մուտքի գործընթացը՝ բարելավելով օգտագործման հարմարավետությունը տարբեր համակարգերում, ինչպիսիք են ֆինանսական գործարքները կամ տվյալների անվտանգ պահպանումը: Կենսաչափական տեխնոլոգիաների առավելություններն առավել ակնառու են դառնում լայնածավալ կիրառությունների դեպքում: Մասնավորապես՝ պետական և կորպորատիվ

կազմակերպությունները մեծապես ապավինում են այս համակարգերին՝ ազգային նույնականացման քարտերի տրամադրման, սահմանային հսկողության, աշխատակիցների մուտքի վերահսկման և այլ կարևոր ոլորտներում: Այս համակարգերի միջոցով նույնականացման գործընթացը ոչ միայն դառնում է ավելի արագ և ճշգրիտ, այլև նվազեցնում է վարչարարական ծախսերն ու մարդկային սխալների հավանականությունը:

Բացի այդ, կենսաչափական նույնականացումը դարձել է ժամանակակից կիբերանվտանգության ռազմավարությունների առանցքային բաղադրիչներից մեկը: Այն ապահովում է մուտքի բազմաշերտ վերահսկողություն՝ սահմանափակելով առանց լիազորման հասանելիությունը կենսական կարևորության ունեցող տեղեկատվությանը և ենթակառուցվածքներին:

Կենսաչափական տեխնոլոգիաների ակտիվ զարգացումը կարևոր առաջընթաց է ապահովել ինքնության կառավարման և վավերացման համակարգերում, ինչը հանգեցրել է առաջին ազգային մակարդակի ծրագրերի ստեղծմանը՝ այս նորարար տեխնոլոգիայի կիրառմամբ: Հայտնի ու օրիգինալ նախաձեռնություններից է Հնդկաստանի կառավարության՝ 2009թ. գործարկած «Ադհար» ծրագիրը, որը յուրաքանչյուր քաղաքացին համալրում է յուրահատուկ 12-անիշային նույնականացման համարով՝ հիմնված կենսաչափական և ժողովրդագրական տվյալների վրա:

Կենսաչափական տվյալներ՝ ինչպիսիք են մատնահետքերը և աչքի ձգունքի սկանավորումները, ապահովում են անհատականության ճշգրտությունն ու բացառիկությունը Հնդկաստանի մեծաթիվ բնակչության մեջ: «Ադհար»-ը ոչ միայն համակողմանիորեն օպտիմալացրել է կառավարության ծառայությունների անվտանգ մուտքը, այլև խթանել է ֆինանսական ներառականությունը՝ դառնալով բազմաթիվ սոցիալական բարեկեցության և ֆինանսական ծրագրերի հիմնասյուն: Ծրագրի հաջողությունը դարձել է մի խոշոր ազդակ՝ նմանատիպ նախաձեռնությունների համար ողջ աշխարհում, որտեղ կառավարություններն սկսել են ակտիվորեն օգտագործել կենսաչափական տեխնոլոգիաները ազգային ինքնության նախագծերում: 2023թ. սեպտեմբերի դրությամբ Ադհար համակարգում գրանցվել է ավելի քան 1,38 միլիարդ օգտատեր (UIDAI 2023):

«TECH5» ընկերությունը, որը հիմնադրվել է կենսաչափական ոլորտի փորձառու մասնագետների կողմից, ունեցել է գլխավոր դեր աշխարհի խոշորագույն կենսաչափական ծրագրերի մշակման և ներդրման մեջ: Ընկերության թիմը ակտիվ մասնակցություն է ունեցել Հնդկաստանի «Ադհար» (2009) և Ինդոնեզիայի ազգային ID (2011) ծրագրերի, ինչպես նաև ավելի վաղ իրականացված նախաձեռնությունների, այդ թվում՝ Սաուդյան Արաբիայի աչքի ցանցաթաղանթի գրանցման (2002), ՄԱԿ-ի փախստականների գրանցման (UNHCR 2003), Աֆղանստանի ընտրությունների (2007) և Կոնգոյի Դեմոկրատական Հանրապետությունում գլխիվիների ձերբակալման (UNDP/World Bank 2006) ծրագրերի մշակման և իրականացման մեջ:

Կենսաչափական հիմքով հիմնարար նույնականացման (Foundational ID) ծրագրերը ներկայացնում են ինքնության վավերացման և հաստատման նորարարական մոտեցում, որը արմատապես փոխում է անհատների նույնականացման և ճանաչման գործընթացը տարբեր համատեքստերում: Այս ծրագրերն օգտագործում են կենսաչափական տվյալներ՝ անձանց համար ստեղծելով միանշանակ թվային ինքնություններ: Կենսաչափական ID-ների առավելություններից են դրանց բարձր ճշգրտությունն ու անվտանգությունը, քանի որ դրանք գրեթե անհնար է կեղծել կամ ենթարկել մանիպուլյացիայի: Բացի այդ, տվյալ համակարգերն ապահովում են օգտատիրոջ համար հարմարավետություն՝ հեշտությամբ

ինտեգրվելով տարբեր ոլորտների ծառայությունների մեջ, ներառյալ՝ պետական, ֆինանսական և առողջապահական համակարգերը:

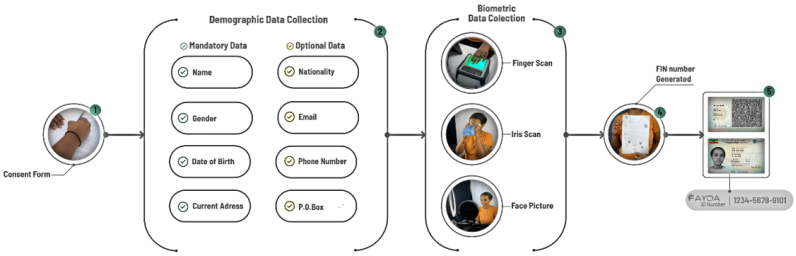

Գծապատկեր 4. Եթովպիայի հիմնարար նույնականացման ծրագրի նույնականացման քայլերը

Եթովպիայի հիմնարար նույնականացման ծրագիրը՝ Foundational ID-ն, հանդիսանում է հաջող օրինակ TECH5 ընկերության կենսաչափական և թվային նույնականացման տեխնոլոգիաների կիրառման՝ ազգային մակարդակի նախագծում: 2021թ. Եթովպիայի Ազգային Ինքնության Ծրագիրը՝ NIDP Ethiopia-ը համագործակցեց TECH5 ընկերության հետ՝ նպատակ ունենալով ներդնելու դեմքի, մատնահետքի և իռիսի կենսաչափական նույնականացման հիման վրա կառուցված համակարգ: Այս համագործակցությունը նախատեսում էր ինչպես կենսաչափական նույնականացում, կրկնվող գրանցումների բացառում (de-duplication), այնպես էլ բնակիչների հիմնարար ID-ների թողարկում և վավերացում՝ օգտագործելով T5-Digital ID պլատֆորմը:

2022թ. Եթովպիան պաշտոնապես իրականացրեց իր առաջին Foundational ID նախագիծը՝ նախնական փորձարկման փուլում հիմնելով արտադրական համակարգ: Ծրագիրն ուղղված է թվային նույնականացման գործընթացի դյուրացմանը, «սմարթ» քարտերից կախվածության նվազեցմանը, նոր ID-ների բաշխման և օգտագործման պարզեցմանը, ինչպես նաև նույնականացման ժամանակ թանկարժեք սարքավորումների պահանջարկի կրճատմանը:

Համակարգը նախագծված է ինչպես առցանց, այնպես էլ անցանց վավերացման հնարավորություններով՝ խթանելով մատչելիությունն ու արդյունավետությունը:

Եթովպիայի ազգային թվային նույնականացման ծրագիրը՝ Fayda Digital ID-ը, դարձել է երկրի թվայնացման ռազմավարության առանցքային հենասյուներից մեկը՝ նպատակ ունենալով մինչև 2027թ. ընդգրկել առնվազն 90 միլիոն քաղաքացի: Ազգային ինքնության ծրագրի (NIDP) գործադիր տնօրեն Յոդահե Զեմիխայելի խոսքով՝ այս ծրագիրը պարտադիր է երկրի սոցիալական, ֆինանսական և վարչարարական համակարգերի կայուն զարգացման համար, այլ ոչ թե պարզապես հավակնոտ նախաձեռնություն: 2025թ. հունիսի 4-ի դրությամբ արդեն իսկ 16.4 միլիոն մարդ գրանցվել է Fayda համակարգում, ինչը վկայում է գործընթացի առաջընթացի մասին: Ծրագիրը հիմնված է բազմաշերտ և համապարփակ ռազմավարության վրա, որը ներառում է բնակչության սեգմենտացիա՝ ըստ սոցիալ-տնտեսական խմբերի: Այս մոտեցմամբ մասնավորապես թիրախավորվում են SIM քարտերի բաժանորդները (որոնք կազմում են շուրջ 80 միլիոն ակտիվ միավոր), բանկային հաշիվ ունեցողները (ավելի քան 40 միլիոն մարդ), առողջապահական ապահովագրության համակարգում ընդգրկվածները (մոտ 55

միլիոն), ինչպես նաև գյուղատնտեսական և պետական աշխատակիցները: Այս խմբերի միջոցով իրականացվում է զանգվածային մոբիլիզացիա և գրանցում: Բացի տեխնիկական առաջընթացից, իշխանությունները կիրառում են կարգավորող մեխանիզմներ՝ թվային ID-ի պարտադիր օգտագործումն ապահովելու նպատակով: Օրինակ՝ 2024թ. հունվարից Ադիս Աբեբայում նոր բանկային հաշիվ բացելու համար պահանջվում է Fayda ID, և այս քաղաքականությունը կկիրառվի ամբողջ երկրով մեկ՝ առաջիկա ամիսների ընթացքում՝ հետագայում ընդգրկելով նաև արդեն գործող հաշիվները:

Կենսաչափական տեխնոլոգիաների կիրառությունն այսօր դարձել է առանցքային գործոն հանրային անվտանգության ապահովման գործում: Դեմքի, մատնահետքի և ցանցաթաղանթի (իրիսի) նույնականացման համակարգերը հանդիսանում են հուսալի մեխանիզմներ անհատների նույնականացման համար՝ էական դեր ունենալով ազգային անվտանգության երաշխավորման գործընթացում: Իրավապահ մարմինները և սահմանային վերահսկողության ծառայությունները լայնորեն կիրառում են այս տեխնոլոգիաները՝ հնարավոր սպառնալիքներ ներկայացնող անձանց արագ և ճշգրիտ նույնականացնելու և հետևելու նպատակով: Բացի այդ, կենսաչափական համակարգերը նպաստում են կորած անձանց հայտնաբերմանը և ընտանիքներին վերամիավորմանը՝ նպաստելով հանրային անվտանգության մակարդակի ընդհանուր բարձրացմանը: Կենսաչափական վավերացման մեթոդները նաև էական են մուտքի վերահսկման համակարգերում՝ կարևոր ենթակառուցվածքների, պետական շենքերի և ապահով գոտիների չարտոնված մուտքի կանխման նպատակով:

TECH5-ի համահիմնադիր, նախագահ և տեխնիկական տնօրեն Ռահուլ Պարթեն նշել է. «Անձանց նույնականացումը տարբեր կենսաչափական մեթոդներով կարող է զգալիորեն բարձրացնել ռազմավարական առաքելությունների արդյունավետությունն ու նպաստել ազգային անվտանգությանը: Մեր փորձառությամբ և նորարարական մոտեցումներով ուրախ ենք նպաստել այս կարևոր ծրագրին»:

Կոլումբիայում հանրային անվտանգության ապահովման նպատակով TECH5 ընկերությունը համագործակցել է պետական Indumil ձեռնարկության հետ՝ բարելավելու զենք կրելու և պահելու թույլտվությունները թվային նույնականացման տեխնոլոգիաներով: Այս համագործակցությունը ներառում է TECH5-ի T5-Cryptograph տեխնոլոգիայի ներդրում՝ ապահովելով անձի կենսաչափական և դեմոգրաֆիկ տվյալների անվտանգ պահպանում և արագ նույնականացում: T5-Cryptograph-ը թույլ է տալիս իրավապահ մարմիններին իրականացնել նույնականացում՝ նույնիսկ առանց ինտերնետ կապի՝ օգտագործելով միայն սմարթֆոն: Այս նոր համակարգը նախատեսում է ավելի քան 700,000 թույլտվությունների թողարկում՝ ներառելով ինչպես կրողներին, այնպես էլ զենքի սեփականատերերին: Համակարգը նախատեսում է նաև էլեկտրոնային ձևաչափով թույլտվություններ՝ հեշտացնելով դրանց տարածումը և օգտագործումը: Այս նախաձեռնությունը կարևոր քայլ է Կոլումբիայի հանրային անվտանգության ամրապնդման և զենքի օգտագործման վերահսկման ուղղությամբ:

TECH5 ընկերությունն իր գործընկեր Sycamore-ի հետ համատեղ նախաձեռնել է թվային ուսանողական ID համակարգի կիրառումը Կոնգոյի Դեմոկրատական Հանրապետությունում: Ներկայացված լուծումը նույնպես օգտագործում է TECH5-ի T5-Cryptograph տեխնոլոգիան՝ ուսանողների դեմքի կենսաչափական տվյալների կոդավորված և գաղտնագրված պահպանման համար:

TECH5-ի վաճառքի և բիզնես զարգացման վերնախավի փոխնախագահ Ամեյա Բհագվատը նշում է, որ այս նախագիծը կարևոր քայլ է դեպի հաջորդ սերնդի թվային ID լուծումների իրականացում՝ մատչելի և արդյունավետ եղանակով: Գործընկեր Sycamore-ի փոխտնօրեն Միշել Գամերոն հույս է հայտնում, որ

համագործակցությունը ընդլայնվելու է՝ ընդգրկելով պետական և ձեռնարկատիրական ոլորտներում այլ թվային ինքնության նախագծեր:

Այժմ անդրադառնանք Եվրոպական միության երկրների պարագայում ներդրված բիոմետրիկ նույնականացման ազգային ընթացակարգերին, որոնք Եվրոպական Հանձնաժողովի կիրառական 2019/329 որոշման շրջանակում ընդունվել են 2019թ. փետրվարի 25-ին և հրապարակվել պաշտոնական տեղեկագրում 2019թ. փետրվարի 26-ին, սահմանում է կենսաչափական տվյալների՝ մատնահետքերի և դեմքի պատկերի որակի, լուծաչափի և օգտագործման տեխնիկական բնութագրերը, որոնք պարտադիր են Եվրոպական Միության Մուտքի/Ելքի Համակարգի (Entry/Exit System, EES) շրջանակներում (European Commission 2019):

Որոշման հիմնական դրույթներն ընդգրկում են հետևյալը՝

- ✓ Եվրամիության EES համակարգը նախատեսված է երրորդ երկրների քաղաքացիների մուտքի և ելքի տվյալների էլեկտրոնային գրանցման, ինչպես նաև նրանց թույլատրված մնալու տևողության վերահսկման համար:
- ✓ Համակարգը նպատակ ունի ուժեղացնելու արտաքին սահմանի վերահսկողությունը, կանխելու ապօրինի միգրացիան և աջակցելու ահաբեկչական ու ծանր հանցագործությունների կանխարգելմանն ու բացահայտմանը:
- ✓ Որոշումը շեշտում է, որ կենսաչափական տվյալների՝ հատկապես մատնահետքերի և դեմքի պատկերի որակը և հուսալիությունը վճռորոշ նշանակություն ունեն համակարգի հաջող իրականացման համար: Կենսաչափական տվյալները կարող են վերցվել ինչպես տեղում կենդանի եղանակով (live capture), այնպես էլ էլեկտրոնային ճանապարհով՝ էլեկտրոնային մեքենայով ընթեռնելի ճանապարհային փաստաթղթից (eMRTD):
- ✓ Սահմանված բնութագրերը հիմնված են ICAO միջազգային չափանիշների վրա և չեն ներկայացնում նոր ստանդարտներ, այլ ապահովում են համադրելիություն՝ գոյություն ունեցող համաեվրոպական և միջազգային համակարգերի հետ:
- ✓ Որոշման իրականացման շրջանակում նպատակադրվել է նաև տեխնիկական պահանջների հիման վրա զարգացնել EES համակարգի ճարտարապետությունը, կապի ենթակառուցվածքները և ապահովել իրավապահ մարմինների հասանելիությունը համակարգին՝ ըստ սահմանված պայմանների:

Որոշումը ներառում է նաև հատուկ դրույթներ մի շարք ԵՄ անդամ և ասոցացված պետությունների վերաբերյալ՝ (Դանիա, Միացյալ Թագավորություն, Իռլանդիա, Շվեյցարիա, Նորվեգիա, Լիխտենշտեյն), կապված իրենց պարտավորությունների և իրավական ներգրավվածության հետ:

Այս որոշումը կարևոր նախադրյալ է ստեղծում ԵՄ միգրացիոն վերահսկողության թվայնացման, անվտանգության բարելավման և բարդ իրավական համակարգերի տեխնոլոգիական արդիականացման համար:

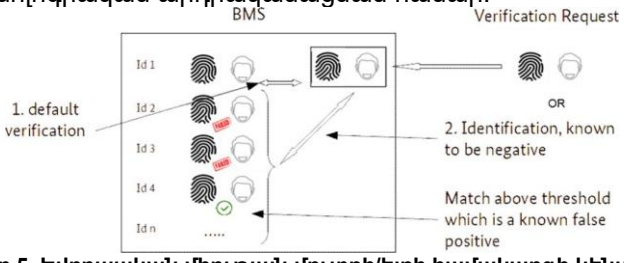

Գծապատկեր 5. Եվրոպական միության մուտքի/ելքի համակարգի կենսաչափական նույնականացման հավաստման գործընթացի նկարագիր

Եվրոպական միության մուտքի/ելքի համակարգում (Entry/Exit System – EES) կենսաչափական նույնականացման գործընթացը ներառում է երկու հիմնական կենսաչափական մոդալության՝ մատնահետքերի և դեմքի պատկերի օգտագործում՝ անձի ինքնությունը հաստատելու նպատակով: Համակարգը նախատեսված է ո թվով անձանց կենսաչափական շաբլոնները պահելու և համապատասխանեցման համար օգտագործելու համար:

Նախապես սահմանված չափման գործընթացը բաղկացած է հետևյալ հիմնական փուլերից.

1. Կենսաչափական նմուշի ներկայացում. Հանձնագրված անձը EES-ում գրանցման նպատակով ներկայացնում է իր կենսաչափական նմուշներից մեկը կամ երկուսը՝ մատնահետքեր կամ դեմքի պատկեր:

2. Նույնականացման ստուգում. Իրականացվում է կենսաչափական ստուգում՝ ներկայացված նմուշը համեմատելով տվյալ անձի նույնականացման հետ՝ կապված կենսաչափական հղման տվյալների հետ: Այս փուլը ներկայացված է որպես «լռելյայն ստուգում»:

3. Թեստային նույնականացում՝ բացասական արդյունքով. Այնուհետև նույն անձից ստացվում է երկրորդ կենսաչափական մոդալության նմուշը՝ կամ միաժամանակ, կամ արդեն առկա հղման տվյալներից: Այս երկու մոդալությունները համադրվում են, և իրականացվում է նույնականացման գործընթաց՝ ամբողջ շտեմարանի վրա՝ բացառելով տվյալ անձի կենսաչափական տվյալները: Այս փուլը, որը հայտնի է որպես «նույնականացում, որի արդյունքը նախապես բացասական է հայտնի», նպատակ ունի համակարգի սխալ դրական նույնականացման հավանականությունը գնահատելու:

Եթե տվյալ մոդալությունն ընդգրկում է մատնահետք, ապա նույնականացումը կրկնվում է նույն պայմաններում՝ մատնահետքերի ճշգրտության գնահատման համար:

4. Սխալ դրական նույնականացում. Եթե նույնականացման արդյունքում վերադարձվում է կենսաչափական նմուշ, որը գերազանցում է շեմային արժեքը, սակայն չի պատկանում համեմատվող անձին, ապա այն համարվում է սխալ դրական նույնականացում (false positive match):

Պետք է նշել, որ 1-ին և 2-րդ փուլերը ներառվում են EES-ի նույնականացման գործընթացի շրջանակում, մինչդեռ 3-րդ և 4-րդ փուլերը իրականացվում են բացառապես կենսաչափական համակարգի ճշգրտության վերլուծության և գնահատման նպատակով:

Ինչ վերաբերում է ՀՀ քաղաքացիներին, ապա մեր դեպքում գործում է «Ես եմ» ազգային նույնականացման հարթակը, որը անձի նույնականացման գործիքների հավաքակազմ է, որը ներառում է նույնականացման քարտով, բջջային հեռախոսով և սմարթ սարքով մուտքի լուծումները: Էլեկտրոնային ծառայություն մատուցողները իրենց «հաճախորդներին» նույնականացնելու նպատակով ինտեգրվում են միասնական հարթակին, և հարթակը վերադարձնում է հաջող նույնականացումն անցած «հաճախորդի» հանրային ծառայությունների համարանիշը, որը ծառայում է որպես անձի հիմնական նույնականացուցիչ:

Քաղաքացիների համար ծառայությունների մատուցման էջերում «Մուտք» կոճակը սեղմելով՝ անհրաժեշտ է վերահասցեագրվել նույնականացման միասնական համակարգ՝ nid.e-gov.am, որտեղ հնարավորություն կլինի ընտրելու նույնականացման հետևյալ եղանակներից որևէ մեկը՝

- ✓ Նույնականացման քարտով մուտք. Այս տարբերակի դեպքում անհրաժեշտ է ունենալ նույնականացման քարտ (ID card), որը քաղաքացիները ստացել են 2023թ. փետրվարի 15-ից առաջ, ինչպես նաև քարտ կարդացող սարք:

- ✓ Բջջային նույնականացման քարտով մուտք. Անհրաժեշտ է, որ բջջային հեռախոսակապի օպերատորից, քաղաքացիները ձեռք բերեն բջջային ID SIM քարտ և ակտիվացնեն ծառայությունը:
- ✓ Կոնտակտային տվյալների տրամադրմամբ մուտք (ոչ խիստ նույնականացում). Տարբերակն առկա է միայն այն էլեկտրոնային ծառայություն մատուցողների հարթակում, որոնք ծառայությունը մատուցելու համար անձի խիստ նույնականացում չեն պահանջում:

Այս տարբերակի պարագայում անհրաժեշտ կլինի տրամադրել անձնական տվյալներ՝ անուն, ազգանուն, անձը հաստատող փաստաթղթի համար և գործող էլեկտրոնային փոստի հասցե, որի հավաստման համար փոստից ստացված կոդը անհրաժեշտ կլինի հավաքել մուտք գործելու համար:

Գծապատկեր 6. Նույնականացման քարտի կիրառմամբ՝ էլեկտրոնային թվային ստորագրություն և բջջային էլեկտրոնային թվային ստորագրություն

«Ես եմ» հարթակի գործարկման իրավական հիմքերն, ինչպես նաև պետական մարմինների կայքերում գործիքակազմի ինտեգրման պահանջները սահմանված են ՀՀ կառավարության 2017թ. մայիսի 25-ի N 572-Ն որոշմամբ:

«Ես եմ»-ը մուտքի մեկ միասնական միջոց է թվային բոլոր ծառայություններից օգտվելու համար, որոնք մատուցվում են ինչպես պետական, այնպես էլ մասնավոր հատվածի կողմից:

«Ես եմ» հարթակը նախագծվում է թվային նույնականացման միջազգային լավագույն ստանդարտներին՝ եվրոպական eIDAS 2.0 կանոնակարգին համապատասխան՝ էլեկտրոնային ինքնության բաց էկոհամակարգի ստեղծմամբ: Սա ապահովելու է անվտանգության բարձրագույն մակարդակ և հետագա հուսալի փոխգործելիություն միջազգային գործընկերների հետ:

Թվային բանկային տեխնոլոգիաների զարգացման հետ մեկտեղ սերունդների միջև փոխգործակցությունն ու համատեղ աճը դառնում են հիմնարար նախապայմաններ ժամանակակից ֆինանսական ծառայությունների արդյունավետության համար: Նորարար թվային սերունդների առանձնահատկությունները և պահանջները պետք է հաշվի առնվեն՝ ապահովելու համար ինտեգրված, անհատականացված և անվտանգ բանկային լուծումներ, որոնք կնպաստեն թվային ներառմանը և ֆինանսական ինքնուրույնության զարգացմանը: Այս գործընթացում կարևոր է տեխնոլոգիական առաջընթացի և մշակութային բազմազանության համադրումը՝ բանկային համակարգերի կայուն ու արդյունավետ զարգացման համար:

Եզրահանգումներ

Ժամանակակից թվային տեխնոլոգիաների ինտենսիվ զարգացումը հանգեցրել է սերունդների սոցիալ-տնտեսական և մշակութային վարքագծերի փոփոխությանը՝ ազդեցություն ունենալով ֆինանսական ծառայությունների պահանջարկի և սպառման ձևերի վրա: Հետազոտության արդյունքում պարզ դարձավ, որ Millennials, Generation Z, Alpha և Beta սերունդները զգալի տարբերություններ ունեն թվային գրագիտության մակարդակով, տեխնոլոգիական ակնկալիքներով և ֆինանսական վարքագծով: Այս սերունդների արդյունավետ ինտեգրումը թվային բանկային համակարգում պահանջում է տարբերակված մոտեցումներ, որոնք կհիմնվեն տեխնոլոգիական նորարարությունների, միջսերունդային վստահության և ֆինանսական ներառականության սկզբունքների վրա: Հետազոտությունը փաստում է, որ սերունդաբանական առանձնահատկությունները բանկային թվային

ծառայությունների նախագծման և մատուցման փուլերում կարող են զգալիորեն բարձրացնել օգտատերերի ներգրավվածությունն ու վստահությունը:

Մյուս կողմից՝ կենսաչափական նույնականացման տեխնոլոգիաները, ինչպիսիք են դեմքի, մատնահետքի և ցանցաթաղանթի վերլուծությունը, դարձել են թվային ինքնության վավերացման և պաշտպանության արդի գործիքներ: Դեպքի ուսումնասիրությունների և համեմատական վերլուծության միջոցով բացահայտվեց, որ տվյալ տեխնոլոգիաները էապես նվազեցնում են նույնականացման սխալները, բարձրացնում են անվտանգությունը և խթանում թվային ներառումը: Հնդկաստանի, Եթովպիայի, Կոնգոյի և Կոլումբիայի ազգային նույնականացման ծրագրերի համատեքստում վեր հանվեցին լավագույն փորձեր, որոնք կարող են կիրառելի լինել նաև ՀՀ-ում՝ «Ես եմ» հարթակի զարգացման և ազգային ռազմավարությունների իրականացման շրջանակներում: Այսպիսով՝ կենսաչափական տեխնոլոգիաները կարող են կարևոր դեր ունենալ թվայնացման գործընթացում՝ միաժամանակ ապահովելով միջսերունդային համերաշխություն, բարձրացնելով ծառայությունների մատչելիությունը և ամրապնդելով հանրային թվային վստահությունը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. «Ինչպես են թվային բանկերը ազդել ֆինթեքի զարգացման վրա: Թվային բանկինգ, վերլուծություն, վճարային համակարգեր». *Fintech.am (2024, September 5)*. https://www.fintech.am/digitalbanks-fintech/: Մուտք՝ 04.06.2025:
2. «Էլեկտրոնային կառավարման ենթակառուցվածքների ներդրման գրասենյակ». *eSEM Էլեկտրոնային ստորագրության կառավարման համակարգ*, 2025, https://www.ekeng.am/hy/esem: Մուտք՝ 12.06.2025:
3. Basco, Jen. *Generation Beta Characteristics. Goodlife*. 2025 Retrieved from https://www.goodliife.com/blog/generation-beta-characteristics/. Accessed: 16.06.2025
4. Deloitte Development LLC. *Elevating the payments experience: How modern card issuing can unlock deeper financial relationships with cardholders*. Deloitte, 2022. https://www2.deloitte.com/us/en/pages/financial-services/articles/elevating-the-digital-payment-experience.html Accessed: 18.06.2025
5. Dimock, Michael (2019, January 17). Where Millennials end and Generation Z begins. Pew Research Center. Retrieved May 22. https://www.pewresearch.org/fact-tank/2019/01/17/where-millennials-end-and-generation-z-begins Accessed: 18.06.2025
6. European Commission. (2019). Commission Implementing Decision (EU) 2019/329 of 25 February 2019 laying down the specifications for the quality, resolution and use of fingerprints and facial image for biometric verification and identification in the Entry/Exit System (EES). Official Journal of the European Union, L 57, 18–26. Retrieved from https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32019D0329 Accessed: 16.06.2025
7. Finance Magnates. (2023). Gen Smart Banking: Decoding the Financial DNA of Each Generation. Retrieved May 13, 2025, from https://www.financemagnates.com/fintech/gen-smart-banking-decoding-the-financial-dna-of-each-generation/ Accessed: 10.06.2025
8. Global Banking & Finance. (2024). Next-Gen Banking: How Financial Institutions Can Boost Engagement Now. Retrieved May 24, 2025, from https://www.globalbankingandfinance.com/next-gen-banking-how-financial-institutions-can-boost-engagement-now Accessed: 20.06.2025
9. Höfrová, Alena, Balidemaj, Venera, & Small, Mark (2024). A Systematic Literature Review of Education for Generation Alpha. Discover Education, 3(1), 125. https://doi.org/10.1007/s44217-024-00218-3 Accessed: 16.06.2025

10. IMARC Group. (2024). Mobile Payment Market: Global Industry Trends, Share, Size, Growth, Opportunity and Forecast 2024-2029.https://www.imarcgroup.com/mobile-payment-market Accessed: 25.06.2025

11. Mehra, Kajal (2023, October 13). TECH5 awarded U.S. Army BEC-1 biometric contract with Leidos. TimesTech. https://timestech.in/tech5-awarded-u-s-army-bec-1-biometric-contract-with-leidos/ Accessed: 16.06.2025

12. National ID Program Ethiopia. Authentication https://id.gov.et/authentication Accessed: 16.06.2025

13. National ID Program Ethiopia. (2024, June). Ethiopia's digital ID chief lays out roadmap for reaching 90M enrollments by 2027. https://id.gov.et/updates/News/Ethiopia%E2%80%99s-digital-ID-chief-lays-out-roadmap-for-reaching-90M-enrollments-by-2027 Accessed: 25.06.2025

14. Ollerton, Niamh (2025). Generation Alpha: The new digital natives and their influence on education and financial services. QS Insights Magazine. https://magazine.qs.com/qs-insights-magazine-17/gen-alpha Accessed: 27.05.2025

15. Rusnali, Nur Aisyah (2021). Alpha Generation and Digital Literacy for the Future of the Nation. Palakka: Media and Islamic Communication, 2(2), 110–119. ISSN: 2746-4687. https://www.jurnal.iain-bone.ac.id/index.php/palakka/article/view/2302/1053 Accessed: 21.06.2025

16. TECH5. (2022, May 23). TECH5 implements its digital identification technologies in Colombia in order to help guarantee public security in the country. https://tech5.ai/digital-id-colombia-public-security/ Accessed: 12.06.2025

17. TECH5. (2023, May 15). TECH5, DRC partner to offer digital student ID across Congo. https://idtechwire.com/tech5-drc-partner-to-offer-digital-student-id-across-congo/ Accessed: 12.06.2025

18. Unique Identification Authority of India. (2023). About UIDAI. https://www.uidai.gov.in/en/about-uidai/unique-identification-authority-of-india.html/ Accessed: 12.06.2025

19. Yurtseven, Nihal, & Karadeniz, Sirin (2020). An overview of Generation Alpha (Chapter 1). In The Teacher of Generation Alpha. Peter Lang Publishing. https://www.researchgate.net/publication/349180864_The_Teacher_of_Generation_Alpha_Chapter_1 Accessed: 21.05.2025

WORK CITED

1. Elektronayin karavaruman entakarrucvacqneri nerdrman grasenyak. (2025). eSEM՝ elektroniakan storagrutyan karavarum [eSEM: Electronic Signature Management System]. https://www.ekeng.am/hy/esem Accessed: 04.06.2025 (in Armenian)

2. Fintech.am. (2024, September 5). Inchpes en t'vayin bankery azdel fintech-i zargacman vra: tvayin banking, verluc'utyun, vcharayini hamakarger [How Digital Banks Impacted Fintech Development: Digital Banking, Analysis, Payment Systems]. https://www.fintech.am/digitalbanks-fintech/ Accessed: 12.06.2025 (in Armenian)

INTEGRATION AND COLLABORATION OF DIGITAL GENERATIONS IN THE FIELD OF DIGITAL BANKING TECHNOLOGIES

ASHOT MARDOYAN
Armenian State University of Economics,
Chair of Financial Markets and Institutions, Head
Ph.D. in Economics, Associate Professor
Yerevan, the Republic of Armenia

HAYK SARGSYAN
Armenian State University of Economics,
Department of Financial Markets and Institutions, Lecturer
Ph.D. in Economics, Associate Professor
Yerevan, the Republic of Armenia

The current stage of digital technology development shapes new forms of interaction between generations and the development of digital financial services. The aim of the study is to assess the applicability and effectiveness of biometric identification technologies in the context of digital identity protection, cybersecurity assurance, and the provision of public services. The main objectives include revealing the digital behavior characteristics of generations, analyzing the applied potential of biometric methods – specifically facial recognition, fingerprint, and retinal scanning technologies - as tools for identity verification and access and payment authentication in digital environments, as well as evaluating their role in expanding digital inclusion amid the integration of different generations, service diversification, and technological innovation.

The study employs analytical, comparative, inductive, historical-comparative, and descriptive methods. National identification programs of India, Ethiopia, Congo, and Colombia, as well as EU legal regulations and the Republic of Armenia's "ES EM" digital platform, were analyzed.

The study concludes that biometric identification technologies increase identification accuracy and information security, reduce validation risks, and can effectively support national digitalization strategies by ensuring the accessibility of digital services, digital inclusion, cybersecurity, and technological trust across diverse generations.

Keywords: *biometric identification, digital identity, generations, digital banking, financial literacy, digital inclusion, cybersecurity, digitalization, technological integration.*

ИНТЕГРАЦИЯ И СОТРУДНИЧЕСТВО ЦИФРОВЫХ ПОКОЛЕНИЙ В ОБЛАСТИ ЦИФРОВЫХ БАНКОВСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ

АШОТ МАРДОЯН
заведующий кафедрой финансовых рынков и институтов
Армянского государственного экономического университета,
кандидат экономических наук, доцент
г. Ереван, Республика Армения

АЙК САРГСЯН
преподаватель кафедры финансовых рынков и институтов Армянского государственного экономического университета, кандидат экономических наук, доцент
г. Ереван, Республика Армения

Современный этап развития цифровых технологий формирует новые виды взаимодействия между поколениями и развитием цифровых финансовых услуг.

Цель исследования – оценить применимость и эффективность биометрических технологий идентификации в контексте защиты цифровой идентичности, обеспечения кибербезопасности и предоставления общественных услуг.

Основные задачи включают выявление особенностей цифрового поведения поколений, анализ прикладного потенциала биометрических методов,- в частности, технологий распознавания лиц, отпечатков пальцев и сканирования сетчатки глаза как инструментов подтверждения личности и аутентификации доступа и платежей в цифровой среде, а также оценку их роли в расширении цифровой инклюзии при интеграции различных поколений, диверсификации услуг и технологических инновациях.

Исследование проведено с использованием аналитических, компаративных, индуктивных, историко-сравнительных и описательных методов. Проанализированы национальные программы идентификации Индии, Эфиопии, Конго и Колумбии, а также нормативные акты ЕС и цифровая платформа Республики Армения «ЕС ЕМ».

По результатам исследования сделан вывод о том, что биометрические технологии идентификации повышают точность идентификации и уровень информационной безопасности, снижают риски фальсификаций и могут эффективно поддерживать национальные стратегии цифровизации, обеспечивая доступность цифровых услуг, цифровую инклюзию, кибербезопасность и технологическое доверие для различных поколений.

Ключевые слова: *биометрическая идентификация, цифровая идентичность, поколения, цифровой банкинг, финансовая грамотность, цифровая инклюзия, кибербезопасность, цифровизация, технологическая интеграция.*

ՀԵՌԱՎԱՐ ԱՇԽԱՏԱՆՔԸ ԵՎ ԴՐԱ ԴԵՐԸ ԶԲԱՂՎԱԾՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ *

ՀՏԴ 331 DOI: 10.52063/25792652-2025.2.25-309

ԱՆՆԱ ՄԱՔՍՈՒԴՅԱՆ
Երևանի պետական համալսարանի
«Մարդկային ռեսուրսների կառավարում»
մագիստրոսական ծրագրի ղեկավար,
տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
a.maksudyan@ysu.am
ORCID ID: 0009-0004-3883-2010

ԺԵՆՅԱ ՄԻՐԻՄԱՆՅԱՆ
Երևանի պետական համալսարանի
«Մարդկային ռեսուրսների կառավարում»
մագիստրոսական ծրագրի ուսանող,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
mirimannyan@gmail.com
ORCID ID: 0009-0005-3677-271X

Հետազոտության նպատակն է ուսումնասիրել հեռավար աշխատանքի դերը Հայաստանի Հանրապետության (ՀՀ) աշխատաշուկայում՝ վերլուծելով դրա վերաբերյալ տարածված ընկալումները, ինչպես նաև դրա անհրաժեշտությունն ու առանձնահատկությունները:

Հետազոտության խնդիրներն են՝

1. ***ուսումնասիրել հեռավար աշխատանքի տարածման միտումները և դերը ՀՀ աշխատաշուկայում,***
2. ***վերլուծել հեռավար աշխատանքի դրական և բացասական կողմերը՝ հիմնվելով նաև միջազգային փորձի վրա,***
3. ***առաջարկել գործիքներ, որոնք կնպաստեն հեռավար աշխատանքի արդյունավետ կազմակերպմանը ՀՀ-ում:***

Հետազոտությունն իրականացվել է որակական ու քանակական տվյալների համակցված մեթոդաբանությամբ՝ առցանց հարցման միջոցով: Տվյալների հավաքագրման նպատակով մշակվել է կառուցվածքային հարցաշար՝ լրացված 133 մասնակցի կողմից: Վերլուծությունը կատարվել է նկարագրական մեթոդներով և թեմատիկ խմբավորմամբ՝ բացահայտելու հեռավար աշխատանքի կիրառման առանձնահատկությունները և ընկալումները:

Հետազոտության հիմնական եզրահանգումն է, որ հեռավար աշխատանքի արդյունավետության ապահովումը պայմանավորված է մի շարք հիմնարար գործոններով, որոնցից առանձնապես կարևոր են հստակ և շարունակական հաղորդակցությունը աշխատակիցների և ղեկավարության միջև, տեխնիկական բավարար ապահովվածությունը, ինչպես նաև աշխատանքային նպատակների հստակ սահմանումը և դրանց

* Հոդվածը ներկայացվել է 09.04.2025թ., գրախոսվել՝ 25.07.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.09.2025թ.:

չափելիությունը: Այս գործոնների համադրությամբ է հնարավոր ստեղծել այնպիսի միջավայր, որը կնպաստի աշխատակիցների արտադրողականության բարձրացմանը և աշխատանքի որակի պահպանմանը՝ անկախ ֆիզիկապես գտնվելու վայրից: Ուստի՝ ակնկալվում է, որ հեռավար աշխատանքի կիրառման տեմպերը Հայաստանում կաճեն առաջիկա տարիներին՝ ապահովելով ինչպես կազմակերպությունների ռազմավարական նպատակների իրագործումը, այնպես էլ՝ աշխատակիցների ներգրավվածությունը և բավարարվածությունը:

Հիմնաբառեր՝ *հեռավար աշխատանք, աշխատաշուկա, կառավարում, աշխատանք-կյանք հավասարակշռություն, ճկունություն, արդյունավետություն, ինքնավարություն, ներգրավվածություն, մոտիվացիա:*

Ներածություն

Տեխնոլոգիական զարգացումը, ինչպես նաև համաշխարհային իրադարձությունները, մասնավորապես՝ COVID-19 համավարակը, խթանեցին հեռավար աշխատանքի տարածումը: Հեռավար աշխատանքը դառնում է նորագույն միտում, որը ընդլայնվում է ոչ միայն ճգնաժամային ժամանակահատվածներում, այլ նաև համաշխարհային աշխատաշուկայում՝ որպես աշխատելու նոր ձևաչափ: Այս հոդվածում կքննարկենք հեռավար աշխատանքի ազդեցությունը, դրա դրական և բացասական կողմերը, ինչպես նաև ապագա միտումները:

Հեռավար աշխատանքը այլևս չի հանդիսանում միայն ժամանակավոր լուծում ճգնաժամերի ընթացքում, այլ դարձել է երկարաժամկետ աշխատանքային մոդել: Կազմակերպություններն ու աշխատողները վերաիմաստավորել են աշխատանքի կազմակերպումը, իսկ հեռավար աշխատանքը՝ որպես հիմնական աշխատանքային ձև, փոխել է աշխատաշուկայի կառուցվածքը:

Հեռավար աշխատանքի նշանակությունը

«Հակաճգնաժամային կառավարման միջոցառումների միջազգային և հայաստանյան փորձը կորոնավիրուսային համավարակի պայմաններում» (Բաղդասարյան, Գասպարյան 170) հոդվածը, անդրադարձ կատարելով ճգնաժամերի պայմաններում տնտեսության համարժեք արձագանքի կարևորությանը, ընդգծում է զբաղվածությանն աջակցող միջոցառումների դերը՝ նշելով, որ դրանք «պետք է նպաստեն աշխատանքի անվտանգ վերադարձին և դյուրացնեն աշխատաշուկաների կառուցվածքային տեղաշարժերը՝ բարելավելու հետճգնաժամային տնտեսական ճկունությունը»:

Ըստ աշխատանքի միջազգային կազմակերպության (ԱՄԿ) սահմանման՝ հեռավար աշխատանքը աշխատանքի լիովին կամ մասնակիորեն իրականացումն է այլընտրանքային աշխատավայրում՝ աշխատանքի հիմնական վայրից դուրս (International Labour Organization 3):

World Economic Forum-ի կանխատեսմամբ, մինչև 2030 թվականը, ամբողջ աշխարհում հեռավար, «թվային» աշխատատեղերի թիվը ակնկալվում է աճել մոտ 25%-ով՝ հասնելով շուրջ 92 միլիոնի (World Economic Forum, The Future of Jobs: Remote Work and Employment Trends 2024):

Հեռավար աշխատանքը ստեղծել է նոր հնարավորություններ ինչպես կազմակերպությունների, այնպես էլ աշխատողների համար: Այս համատեքստում կարևոր տեղ ունի Նիկոլաս Բլումի, Լիանգի, Ռոբերթսի և Ժիչուն Ջենի Յինգի (2013) աշխատանքը (Nicolas, Liang, Roberts, Ying 12): Հետազոտությունը ներկայացնում է Չինաստանի CTrip ընկերության փորձը, որտեղ աշխատակիցների մի մասը

պատահական ընտրությամբ տեղափոխվել է տնից աշխատանքի ռեժիմին՝ հնարավորություն տալով գիտականորեն գնահատելու այս մոտեցման դրական և բացասական կողմերը:

CTrip-ը Չինաստանի խոշորագույն առցանց ճանապարհորդական գործակալություններից մեկն է, որը ցուցակված է NASDAQ բորսայում և ունի շուրջ 16,000 աշխատակից: Ուսումնասիրության շրջանակում ընտրվել են ընկերության զանգերի կենտրոնի աշխատակիցները, ովքեր կատարում էին ստանդարտացված, չափելի գործառույթներ՝ ապահովելով հաճախորդների աջակցություն հեռախոսազանգերի միջոցով:

Փորձի ընթացքում կամավոր աշխատակիցները, ովքեր բավարարում էին տնից աշխատանքի տեխնիկական պահանջները (համապատասխան աշխատանքային պայմաններ, ինտերնետային կապ), պատահականորեն բաժանվեցին երկու խմբի.

● **Վերահսկիչ խումբ** – աշխատակիցները շարունակում էին աշխատել գրասենյակից:

● **Փորձարարական խումբ** – աշխատակիցները 9 ամիս շարունակ աշխատում էին տնից:

Արդյունքները ցույց տվեցին, որ տնից աշխատող աշխատակիցների արտադրողականությունը միջինում 13%-ով աճել է համեմատած գրասենյակային խմբի հետ: Այս աճը պայմանավորված էր երկու գործոններով.

1. **9% արտադրողականության աճ՝** պայմանավորված ավելի երկար աշխատանքային ժամերով: Տնից աշխատողները ավելի քիչ ընդմիջումներ էին անում, ավելի քիչ բացակայություններ ունեին (հիվանդության արձակուրդների նվազում), և նրանց աշխատանքային օրվա արդյունավետությունն ավելի բարձր էր:
2. **4% արտադրողականության աճ՝** պայմանավորված հանգիստ միջավայրում աշխատելու հնարավորությամբ: Գրասենյակային միջավայրում աղմուկը և աշխատակիցների միջև շփումները հաճախ կարող են խանգարել կենտրոնացվածությանը, մինչդեռ տնից աշխատելը ապահովել է ավելի բարձր արդյունավետություն:

Այս արդյունքները փաստում են, որ տնից աշխատանքի մոդելը կարող է բերել էական շահույթներ, հատկապես այն ոլորտներում, որտեղ աշխատանքի արդյունքները չափելի են և մեծապես կախված են անհատական ջանքերից:

Ուսումնասիրության հետաքրքիր փուլերից մեկն այն էր, երբ փորձից հետո CTrip-ը որոշեց ընդլայնել տնից աշխատանքի ծրագիրը՝ թույլ տալով բոլոր աշխատակիցներին ընտրել աշխատելու վայրը՝ տանը կամ գրասենյակում:

Արդյունքում, տնից աշխատանքի ընտրությունը դարձավ ավելի տարածված, և կազմակերպությունը հայտնաբերեց, որ արտադրողականության աճը կրկնապատկվեց՝ հասնելով 22%-ի: Սա բացատրվում է նրանով, որ, երբ աշխատակիցները հնարավորություն ունեն ընտրելու իրենց նախընտրելի աշխատանքային միջավայրը, նրանք աշխատում են առավելագույն արդյունավետությամբ:

Բացի այդ, աշխատակիցների պահպանման մակարդակը զգալիորեն աճել է: Գրասենյակային խմբի համեմատ տնից աշխատողների կադրերի հոսքը նվազել է 50%-ով, ինչը նշանակում է, որ ընկերությունը ավելի քիչ աշխատակիցների կորուստ է ունեցել և խնայել է կադրերի նոր համալրման ու ուսուցման ծախսերը:

Deloitte-ի 2023 Human Capital Trends զեկույցի համաձայն, հեռավար աշխատանքի տարածումը վերածվել է ոչ միայն ժամանակակից աշխատաշուկայի կարևորագույն բաղադրիչներից մեկը, այլև դարձել է կազմակերպությունների ռազմավարական զարգացման առաջնային ուղղություն (Deloitte 2023):

Զեկույցը ցույց է տալիս, որ հեռավար և հիբրիդային աշխատանքի մոդելները վերածվել են նոր ստանդարտի: Կազմակերպությունների 56%-ը վերանայել է իրենց

աշխատանքային ռազմավարությունները՝ մեծ ուշադրություն դարձնելով թվային հարթակների ինտեգրմանը և ճկուն աշխատանքի մոդելներին:

Ըստ զեկույցի՝ այս փոփոխությունները հիմնականում պայմանավորված են երեք հիմնական գործոններով.

1. **Աշխատանքային միջավայրի փոփոխությունը:**

Կազմակերպությունների 87%-ը Deloitte-ի հարցման շրջանակում նշել է, որ հեռավար աշխատանքի արդյունավետությունն ուղղակիորեն կախված է աշխատանքի կազմակերպման ճկունությունից: Շատ ընկերություններ անցել են հիբրիդային աշխատանքային մոդելին, որը համատեղում է հեռավար և գրասենյակային աշխատանքը՝ փորձելով հավասարակշռել արտադրողականությունն ու թիմային համագործակցությունը:

2. **Տեխնոլոգիական գործիքների դերը հեռավար աշխատանքի կառավարման մեջ:**

Նշվում է, որ կազմակերպությունների 73%-ը ներդրել է թվային հարթակներ (օր.՝ արհեստական բանականությամբ աջակցվող գործիքներ), որոնք նպաստում են աշխատանքի արդյունավետության բարձրացմանը: Այդուհանդերձ, կազմակերպությունների 46%-ը դեռևս չունի բավարար թվային ենթակառուցվածքներ, ինչը կարող է արգելակել աշխատանքի արդյունավետ կազմակերպումը:

3. **Կադրային կառավարման մարտահրավերները:**

Deloitte-ի զեկույցում ընդգծվում է, որ հեռավար աշխատանքի ազդեցությունը կազմակերպության արտադրողականության վրա կարող է լինել երկակի.

Հեռավար և հիբրիդային աշխատանքը կարող է բարձրացնել անհատական արդյունավետությունը, քանի որ նվազում են ավելորդ հանդիպումները, իսկ աշխատակիցները կարող են կենտրոնանալ առանց աշխատավայրի խանգարող գործոնների: Ըստ Deloitte-ի զեկույցի, կազմակերպությունների մոտ 40%-ը նշել է, որ հեռավար աշխատանքի պայմաններում աշխատակիցները դառնում են ավելի ինքնավար, կարողանում են ավելի արդյունավետ կազմակերպել իրենց աշխատանքային ժամանակը և իրականացնել իրենց պարտականությունները՝ առանց ղեկավարների կողմից մշտական վերահսկողության:

Բացի այդ, աշխատանքի թվայնացումն ապահովում է ճկունություն, ինչը թույլ է տալիս ներգրավել տաղանդավոր մասնագետներ՝ անկախ աշխարհագրական դիրքից: Սա հատկապես կարևոր է այն ընկերությունների համար, որոնք աշխատում են գլոբալ շուկայում և ձգտում են ներգրավել բարձր որակավորում ունեցող մասնագետների՝ անկախ նրանց ֆիզիկական գտնվելու վայրից: Արդյունքում, կազմակերպությունները կարողանում են կառուցել բազմազան և միջազգային թիմեր, որոնք աշխատում են ընդհանուր նպատակների շուրջ՝ առանց աշխարհագրական սահմանափակումների:

Չնայած դրական կողմերին՝ հեռավար աշխատանքը կարող է նաև բացասական ազդեցություն ունենալ թիմային աշխատանքի արդյունավետության վրա: Ընկերությունների 35%-ը Deloitte-ի հետազոտության շրջանակում նշել է, որ հեռավար աշխատանքի պայմաններում թիմային համագործակցությունն ու հաղորդակցությունն էականորեն նվազում են: Վիրտուալ միջավայրում շփումը հաճախ սահմանափակվում է ֆորմալ հաղորդագրություններով և վիդեոկոնֆերանսներով, ինչը խոչընդոտում է թիմային մտածողության զարգացմանը և համատեղ որոշումների կայացման արդյունավետությանը:

Բացի այդ, ղեկավարների 54%-ը նշել է, որ հեռավար աշխատանքի պայմաններում բարդացել է աշխատանքի վերահսկման գործընթացը: Դասական

գրասենյակային միջավայրում ղեկավարները կարողանում են անմիջապես հետևել աշխատակիցների գործունեությանը, մինչդեռ հեռավար պայմաններում արդյունավետության գնահատման մեխանիզմները դեռևս ունեն բարելավման կարիք: Կազմակերպությունները ստիպված են ներդնել նոր մոնիթորինգի և գնահատման գործիքներ, որոնք թույլ կտան հետևել աշխատակիցների արդյունքներին՝ առանց նրանց աշխատանքի նկատմամբ խիստ վերահսկողություն սահմանելու:

Մեկ այլ խնդիր, որ առանձնացնում է Deloitte-ի զեկույցը, կիբեռանվտանգության ռիսկերի աճն է: Հեռավար աշխատանքի պայմաններում աշխատակիցները հաճախ օգտվում են անձնական սարքավորումներից, որոնք կարող են չունենալ բավարար պաշտպանություն՝ կիբերհարձակումներից խուսափելու համար: Սա մեծացնում է կորպորատիվ տվյալների արտահոսքի և անվտանգության խախտումների հավանականությունը: Այդ պատճառով ընկերությունները պետք է լրացուցիչ ներդրումներ կատարեն տեղեկատվական անվտանգության ոլորտում՝ ապահովելու համար կազմակերպության տվյալների պաշտպանվածությունը:

Work-from-anywhere: The productivity effects of geographic flexibility հոդվածում անդրադառնալով «աշխատանք ցանկացած վայրից» մոդելին, նշվում է, որ «մարդիկ հավանաբար պետք է ինքնուրույն որոշեն այն միջավայրը (տուն կամ գրասենյակ), որը լավագույնս համապատասխանում է իրենց» (Arbter 5-27):

Դա բարելավում է կյանքի որակը՝ նվազեցնելով անհատական ծախսերը՝ (ինչը բարձրացնում է աշխատակիցների բավարարվածությունը), նվազեցնելով բացակայությունները, հնարավորություն տալով կանանց առաջ շարժվել իրենց կարիերայում (հատկապես նրանց, ովքեր սահմանափակումներ ունեին կրոնական կամ ընտանեկան պարտականությունների կատարման առումով):

Մեկ այլ հետազոտության արդյունքներ ցույց են տալիս, որ հեռավար աշխատանքը կարող է ունենալ երկակի ազդեցություն (Prasad, Arahant, Kaushik 1-14): Մասնավորապես, աշխատակիցների մոտ անհատական մակարդակում կարող է նկատվել արդյունավետության բարելավում, մինչդեռ խմբային մակարդակում արտադրողականությունը նվազում է:

Ղեկավարների կողմից, օրինակ, բարդանում է պարտականությունների պատվիրակման գործընթացը, քանի որ հաղորդակցությունը ավելի դժվար է իրականացվում, հատկապես, եթե վիրտուալ հաղորդակցման հմտությունները բավականաչափ զարգացած չեն: Այստեղ առաջանում են նաև թիմերի կառավարման և ներգրավվածության խնդիրներ, երբ արդյունքում տուժում է ղեկավարի «վերահսկողական» ազդեցությունը:

Մյուս կողմից, ինքնավարությունը, ճկուն գրաֆիկը ապահովում են արտադրողականության աճ:

Հետազոտությունը ցույց է տալիս նաև, որ ամենաշատը տուժել են այն կին աշխատակիցները, ովքեր ունեն երեխաներ, ինչը նոր գենդերային անարդյունավետության պատճառ կարող է դառնալ: Տարբեր գործոններով պայմանավորված շեղումները, սթրեսը նպաստում են արտադրողականության նվազմանը: Աշխատանք-կյանք հավասարակշռության ապահովման ճիշտ ռազմավարությունները կարող են նվազեցնել այս բացասական ազդեցությունները:

Հեռավար աշխատանքի առավելությունները կազմակերպությունների համար

1. **Ծախսերի նվազեցում**. Գրասենյակային ծախսերի, կոմունալ ծառայությունների և այլ կազմակերպչական ծախսերի կրճատում՝ հնարավորություն տալով կազմակերպություններին ծախսեր խնայել և ռեսուրսները ուղղել այլ տեղ:
2. **Աշխատուժի հասանելիության ընդլայնում**. Հեռավար աշխատանքը թույլ է տալիս գործատուներին ներգրավել մասնագետներ համաշխարհային շուկայից՝ առանց աշխարհագրական սահմանափակումների:

3. **Արտադրողականության բարձրացում**. Աշխատակիցները կարող են կենտրոնանալ առանց գրասենյակային խանգարումների, ինչը հանգեցնում է ավելի բարձր արդյունավետության (Harvard Business Review 2023):
4. **Հաճախորդների սպասարկման բարելավում**. Տարբեր ժամային գոտիներում աշխատող աշխատակիցները կարող են շարունակական սպասարկում ապահովել՝ բարելավելով հաճախորդների փորձը:
5. **Կորպորատիվ սոցիալական պատասխանատվություն**. Շրջակա միջավայրի վրա ազդեցության նվազեցում՝ տրանսպորտային ծախսերի և ածխածնի արտանետումների կրճատման հաշվին:

Հեռավար աշխատանքի առավելությունները աշխատողների համար

1. **Ժամանակի խնայողություն**. Ճանապարհի վրա անցկացվող ժամանակի կրճատում՝ հնարավորություն տալով ավելի շատ ժամանակ տրամադրելու անձնական կյանքին:
2. **Կյանքի որակի բարելավում**. Ավելի շատ ժամանակ ընտանիքի, հանգստի և անձնական կյանքի համար:
3. **Ֆիզիկական և հոգեկան առողջության պաշտպանություն**. Աշխատանքի և անձնական կյանքի ներդաշնակության պահպանմամբ բարելավվում է աշխատողների հոգեկան ու ֆիզիկական առողջությունը:
4. **Աշխատանքի տեղայնացման ազատություն**. Աշխատողները կարող են ընտրել իրենց աշխատանքային միջավայրը՝ օգտագործելով տեխնոլոգիական ռեսուրսներ:
5. **Արժեքների նկատմամբ վերահսկողություն**. Աշխատողները կարող են ինքնուրույն կազմակերպել իրենց աշխատանքային միջավայրը՝ բարձրացնելով անձնական արդյունավետությունը:
6. **Ներառականության ապահովում**. Սահմանափակ աշխատունակ անձինք ավելի լայն հնարավորություններ կունենան ներգրավվելու տարբեր աշխատանքներում:

Հեռավար աշխատանքի վիճակագրություն

Համաշխարհային միտումները շարունակաբար ապացուցում են հեռավար աշխատանքի աճը տարբեր տարածաշրջաններում:

● **ԱՄՆ** – 2020 թվականին հեռավար կամ հիբրիդային աշխատանքի մասնաբաժինը կազմում էր մոտ 15%, ինչը զգալիորեն աճեց COVID-19 համավարակի հետևանքով: 2021-ին ցուցանիշը բարձրացավ մինչև 30%, իսկ 2023-ին հասավ 40%-ի (McKinsey & Company 2023): Այս դինամիկ աճը ցույց է տալիս աշխատաշուկայի արագ հարմարվելը նոր պայմաններին և հեռավար աշխատանքի մոդելի ընդունման մեծացում:

● **Եվրոպա** – 2020-2023 թվականների ընթացքում հեռավար աշխատանքի տարածումը աճել է շուրջ 25%-ով, ընդ որում՝ 2020-ին հեռավար աշխատողների մասնաբաժինը միջինը կազմել է 12%, իսկ 2023-ին հասել է 15%-ի (OECD, The Future of Remote Work and Its Implications for Policy 2023): Տարածաշրջանային տարբերություններ կան՝ հյուսիսային և արևմտյան Եվրոպայում հեռավար աշխատանքը ավելի տարածված է, քան հարավային և արևելյան երկրներում:

● **Ասիա** – տեխնոլոգիական առաջադեմ երկրներում՝ Ճապոնիայում և Հարավային Կորեայում, հեռավար աշխատանքը ընդհանրապես ավելի դանդաղ է տարածվում՝ 2023-ին կազմելով մոտ 10%-15% (World Economic Forum 2023): Տեղական մշակույթն ու աշխատանքային ավանդույթները ազդեցություն ունեն հեռավար աշխատանքի ընդունման արագության վրա:

ՀՀ-ում հեռավար աշխատանքի զարգացման միտումները

Հայաստանում հեռավար աշխատանքի զարգացումը սկսվեց 2020 թվականից, երբ COVID-19 համավարակը ստիպեց կազմակերպություններին արագ անցնել հեռավար աշխատանքային մոդելին: 2024 թվականին ՀՀ Աշխատանքային օրենսդրությունում տեղի ունեցան փոփոխություններ, որոնք հաստատեցին հեռավար աշխատանքի օրինականությունը:

ՀՀ Աշխատանքային օրենսդրության փոփոխություններ

Հեռավար աշխատանքը պաշտոնապես ընդունվեց որպես աշխատավարձով աշխատանքի օրինական ձևաչափ:

● Տվյալների պաշտպանության և կիբեռանվտանգության հարցերը ընդգրկվել են իրավական կարգավորման շրջանակներում:

Մասնավորապես, ՀՀ Աշխատանքային օրենսգրքում փոփոխություններ կատարելու մասին 2023 թվականի հոկտեմբերի 25-ին ընդունված օրենքը սահմանում է (ՀՀ Աշխատանքային օրենսգիրք՝ 2024 թ. փոփոխություններով):

ՀՀ աշխատանքային օրենսգրքի 106.1 հոդվածը սահմանում է հեռավար աշխատանքի կարգավորման հիմնարար դրույթները՝ թույլ տալով աշխատողին կատարել իր պարտականությունները առանց աշխատանքի վայր ներկայանալու, եթե կողմերի միջև կա փոխադարձ համաձայնություն և աշխատանքի բնույթը դա թույլ է տալիս: Հոդվածը նաև կարգավորում է հեռավար աշխատանքի իրականացումը արտակարգ իրավիճակներում՝ առանց լրացուցիչ պայմանավորվածության, ինչպես նաև սահմանում է կարգավորումներ պարապուրդի, արձակուրդի, սարքավորումների տրամադրման, ծախսերի փոխհատուցման և հասանելիության պահանջների շուրջ: Այս դրույթները միտված են ապահովելու աշխատանքային հարաբերությունների ճկունությունը և շարունակականությունը, հատկապես ոչ ստանդարտ իրավիճակներում, և համահունչ են միջազգային գործելակերպին:

Հեռավար աշխատանքի մարտահրավերները

Այնուամենայնիվ, հեռավար աշխատանքը նաև ներկայացնում է մի շարք մարտահրավերներ՝ կապված աշխատանքային գործընթացների կառավարման, աշխատողների ինտեգրման, թիմային աշխատանքների խթանման, ինչպես նաև տեխնոլոգիական խնդիրների հետ: Հետևաբար՝ գործատուները և կառավարությունները պետք է մշակեն հատուկ ռազմավարություններ՝ արդյունավետ աշխատանքային մոդելներ ստեղծելու համար:

Հեռավար աշխատանքի հիմնախնդիրները և ՄՌԿ մասնագետի դերը

Հեռավար աշխատանքը ունի բազմաթիվ առավելություններ, սակայն այն նաև ներկայացնում է մի շարք խնդիրներ, որոնք պահանջում են հատուկ մոտեցումներ, մասնավորապես՝ մարդկային ռեսուրսների կառավարման (ՄՌԿ) ոլորտում: ՄՌԿ մասնագետները պետք է լինեն պատրաստ՝ լուծելու հեռավար աշխատանքի հետևանքով առաջացած մարտահրավերները, ապահովելու թիմերի արդյունավետությունը և հոգեբանական բարեկեցությունը:

1. Աշխատանքի և անձնական կյանքի ներդաշնակություն

Հեռավար աշխատանքը կարող է դժվարացնել աշխատանքի և անձնական կյանքի սահմանազատումը: Աշխատողները կարող են երկարաժամկետ աշխատել՝ չհիշելով հանգստանալու և ընտանիքի հետ ժամանակ անցկացնելու կարևորությունը:

Սա կարող է հանգեցնել հոգնածության, մասնակի այրումների և հոգեբանական խնդիրների, որոնք հետագայում ազդում են աշխատանքի արդյունավետության վրա:

ՄՌԿ մասնագետը պետք է մշակի քաղաքականություններ, որոնք կնպաստեն աշխատողների աշխատանքի և հանգստի ներդաշնակության պահպանմանը:

2. Հաղորդակցության և համագործակցության խնդիրներ

Հեռավար աշխատանքը կարող է առաջացնել դժվարություններ թիմերի մեջ հաղորդակցման և համագործակցության հարցերում: Աշխատողները հաճախ մենակ են աշխատում և «շփվում են» միայն էլ. նամակների կամ տարբեր թվային գործիքների հետ: Սա կարող է հանգեցնել տեղեկատվության պակասի, սխալ հաղորդակցությունների և թիմային համագործակցության խնդիրների:

ՄՌԿ մասնագետները պետք է ապահովեն աշխատակիցների ակտիվ ներգրավվածություն և համագործակցությունը: Օգտագործելով տարբեր թվային գործիքներ՝ նրանք պետք է ստեղծեն արդյունավետ հաղորդակցման և համագործակցության միջոցներ, որոնք կօգնեն թիմերին պահպանել միասնականություն: Հաճախ պետք է կազմակերպվեն վիդեոհանդիպումներ, թիմային քննարկումներ ու ինտերակտիվ սեմինարներ, որոնք թույլ կտան աշխատողներին ճանաչել և չմոռանալ միմյանց:

3. Աշխատանքային արդյունավետության վերահսկում

Հեռավար աշխատանքի ժամանակ հաճախակի է դառնում աշխատանքի արդյունավետության վերահսկումը: Եթե նախկինում գործատուները կարող էին անմիջականորեն տեսնել աշխատողների աշխատանքը, ապա հեռավար պայմաններում դա դառնում է ավելի դժվար: Բացի այդ, աշխատողները կարող են հակված լինել պակասեցնելու աշխատանքը, ինչպես նաև ժամանակի կառավարման խնդրի առաջ կանգնել:

ՄՌԿ մասնագետները պետք է մշակեն ավելի պարզ ու արդարացված չափորոշիչներ աշխատանքային կատարողականի գնահատման համար՝ օգտագործելով արդյունքներին ուղղված մոտեցումներ: Նրանք պետք է ներդնեն նաև նոր գործիքներ՝ այնպիսի ծրագրեր, որոնք կհեշտացնեն աշխատանքային ժամերի և աշխատանքային արդյունքների վերահսկումը: Սա կարող է ներառել հաճախորդների հետ կապերի կամ աշխատողների միջեւ աշխատանքի ընթացիկ իրավիճակների մասին զեկույցների մշակում:

4. Հոգեբանական խնդիրներ

Հեռավար աշխատանքը հաճախ հանգեցնում է աշխատողների մենակ լինելու զգացման և սթրեսի աճի: Սա կարող է դառնալ աշխատանքի արդյունավետությանը և կազմակերպության կոլեկտիվին վնասող գործոն:

ՄՌԿ մասնագետները պետք է մշակեն աջակցող մեխանիզմներ, որոնք թույլ կտան աշխատողներին հաղթահարել վախերն ու անհանգստությունները: ՄՌԿ թիմը պետք է սերտորեն համագործակցի ղեկավարության հետ՝ աշխատողների կողմից ներկայացված մտահոգությունները լուծելու և վստահություն ստեղծելու համար:

5. Տեխնոլոգիական խնդիրներ և կիբեռանվտանգություն

Հեռավար աշխատանքը պահանջում է տեխնոլոգիական ապահովվածություն և գրագիտություն, որը ոչ բոլոր կազմակերպությունները կարող են ապահովել բավարար մակարդակով: Աշխատողները հաճախ աշխատում են տնային սարքավորումների վրա, ինչը կարող է խոչընդոտել արդյունավետությանը կամ համարվել կիբեռանվտանգության խնդիր: Որպես արդյունք՝ անվտանգության սպառնալիքները կարող են մեծանալ:

ՄՌԿ մասնագետների գործն է ապահովել, որ բոլոր աշխատողները ունենան համապատասխան տեխնոլոգիական ռեսուրսներ և ծանոթություն կիբեռանվտանգության լավագույն պրակտիկաների հետ: Պետք է աջակցեն կազմակերպության կիբեռանվտանգության քաղաքականությունների իրականացմանը՝ առաջարկելով վերապատրաստումներ և սեմինարներ աշխատողների համար:

Վերլուծություն

ՀՀ աշխատաշուկայում հեռավար աշխատանքի դերը, դրա նկատմամբ վերաբերմունքը, ընդհանուր պատկերացումները, միտումներն ու հնարավոր կանխատեսումները վերլուծելու նպատակով կազմվել է 19 հարցից բաղկացած հարցաշար:

Հարցման մասնակիցները թվով 133-ն են: Մասնակիցների թվի ընդհանուր կառուցվածքում գերակշռում են տեղեկատվական տեխնոլոգիաների (SS) ոլորտի կազմակերպությունների ՄՌԿ բաժնի (շուրջ 20%) և ոլորտի այլ ստորաբաժանումների աշխատակիցները (շուրջ 73,33%), ընդհանուր առմամբ՝ հարցվածների 22%-ը: Կրթական ոլորտի ներկայացուցիչներն ընդհանուր առմամբ կազմում են 20%-ը, և հաջորդաբար՝ ֆինանսական ոլորտ՝ 9%, հեռահաղորդակցության ոլորտ՝ շուրջ 6%, բանկային ոլորտ՝ 5%, արտադրական ու առողջապահական ոլորտներ՝ համապատասխանաբար 3.7% և 3%:

Մասնակիցների 64%-ը տարբեր ստորաբաժանումների աշխատակիցներ են, 18%-ը՝ ՄՌԿ մասնագետներ/ղեկավարներ, 12%-ը՝ տարբեր ստորաբաժանումների ղեկավարներ, 5%-ը՝ կազմակերպության ղեկավարներ կամ հիմնադիրներ: Աշխատակիցների ճնշող մեծամասնությունը կազմում են մասնավոր հատվածի կազմակերպությունների ներկայացուցիչները (գրեթե 64%):

Մինչև 50 աշխատակից ունեցող կազմակերպությունների ներկայացուցիչ աշխատակիցները կազմում են գրեթե 38%-ը, 51-200՝ 29%-ը, 1000-ից ավելի՝ 15%-ը:

Տարիքային կազմում գերակշռում են մինչև 28 (43%) և 29-44 (46%) տարեկան աշխատակիցները: Սեռային կազմում մեծամասամբ իգական սեռի ներկայացուցիչներ են (87.9%):

Հեռավար աշխատանքի նկատմամբ ընդհանուր վերաբերմունքը հարցման արդյունքներով գնահատվում է դրական: Վերոնշյալ ոլորտների ներկայացուցիչների մեծ մասը (մոտ 76%-ը) հեռավար աշխատանքի վերաբերյալ ունի ավելի շատ դրական կամ բացառապես դրական մոտեցում: Հետևաբար, չեզոք կամ բացասական վերաբերմունք արտահայտող պատասխաններն անհամեմատ քիչ են հանդիպում:

Չնայած դրական վերաբերմունքին՝ մասնակիցների 39%-ը նշել է, որ շատ հազվադեպ է աշխատանքն իրականացնում հեռավար տարբերակով, 36%-ը՝ հաճախ, 14%-ը՝ մշտապես, իսկ 10%-ը՝ երբեք չի աշխատել հեռավար տարբերակով: Մշտապես հեռավար աշխատող աշխատակիցների թվում SS ոլորտի կամ մարքեթինգի ոլորտների ներկայացուցիչներն են: Հաճախ հեռավար աշխատում են կրթական, SS, ֆինանսական ոլորտի ներկայացուցիչները: Շատ հազվադեպ՝ պետական ոլորտի ներկայացուցիչները:

Հեռավար աշխատանքի փորձը կեսից ավելի դեպքերում եղել է կամավոր՝ աշխատակիցների ընտրությամբ, 16.5%-ը կազմակերպության պահանջով, իսկ 13.5%-ն երբևէ նման փորձառություն չի ունեցել:

Հեռավար աշխատանքի արդյունավետ կազմակերպման գործում, ըստ մասնակիցների, որոշիչ դեր ունի հստակ հաղորդակցությունն ու հետադարձ կապը, տեխնիկական ապահովվածությունը և աշխատանքային հստակ նպատակներն ու չափելի արդյունքները:

Հակառակ կողմից, կառավարման պատշաճ գործիքների բացակայությունը դիտարկվել է որպես ամենամեծ խոչընդոտ: Ընդ որում, որպես խանգարող հանգամանք դիտվում է աշխատանքի արդյունավետ գնահատման մեխանիզմների բացակայությունն ու աշխատակիցների ուշադրության պակասը:

Մոտիվացիայի վրա ազդեցության տեսանկյունից. 45.9%-ը կարծում է, որ հեռավար աշխատանքը բարձրացնում է աշխատանքային մոտիվացիան, 45.1%-ը կարծում է, որ ազդեցություն չունի, իսկ 9%-ի կարծիքով նվազեցնում է մոտիվացիան:

Մոտիվացիայի ապահովման ամենահաճախ կիրառվող գործիքը ճկունությունն է աշխատանքային ժամերի ընտրության հարցում, հաջորդիվ թիմային հանդիպումներն ու միջոցառումներն են և կատարողականի վրա հիմնված խրախուսումները:

Կազմակերպություններում հեռավար աշխատողների ներգրավվածությունն ապահովելու համար սովորաբար հատուկ մոտեցումներ չեն կիրառվում (81.2% դեպքերում): Իսկ կիրառվող մեթոդները հիմնականում ուղղված են առցանց կամ անցանց հանդիպումներին, պարբերաբար հաղորդկացման հնարավորությունների ապահովմանը:

Հարցված մասնակիցները մեծ մասամբ կարծում են, որ հեռավար աշխատանքը կդառնա ընդունված պրակտիկա ՀՀ-ում՝ առաջիկա 5-10 տարիների ընթացքում:

ՄՌԿ մասնագետների համար հիմնական մարտահրավերները, ըստ մասնակիցների, ներառում են.

- հեռավար աշխատողների արդյունավետ վերահսկումը
- աշխատակիցների ներգրավվածությունը
- թիմային աշխատանքի կազմակերպումը
- աշխատողների մոտիվացիայի պահպանումը
- տեխնիկական և կիբերանվտանգության հարցերը
- կորպորատիվ մշակույթի պահպանումը:

Մարտահրավերները կարող են հաղթահարվել համապատասխան թվային գործիքների ներդրման միջոցով՝ վերահսկողության ու հետադարձ կապի ապահովման, ինչպես նաև պարբերաբար թիմային հանդիպումների օգնությամբ: ՄՌԿ մասնագետները, ըստ մասնակիցների, ցանկալի է, որ զարգացնեն իրենց թվային, հաղորդկացման հմտություններն ու կատարողականի կառավարման/վերահսկման ու մոտիվացիայի ապահովման մեխանիզմները:

Ըստ ոլորտների՝ SS ոլորտի ներկայացուցիչները մեծ մասամբ աշխատում են հեռավար տարբերակով, ֆինանսական, հեռահաղորդակցության, կրթական ու բանկային, ինչպես նաև արտադրական ոլորտներում, չնայած դրական վերաբերմունքին, աշխատանքները հազվադեպ են կազմակերպվում հեռավար տարբերակով:

ՄՌԿ մասնագետները, ընդհանուր մասնակիցների թվում կազմում են մեծամասնությունը՝ հեռավար աշխատանքի նկատմամբ ընդհանուր առմամբ դրական վերաբերմունք ունենալու առումով:

Արդյունքներ

Հարցված մասնակիցների մեծամասնությունը (76%) դրական կամ բացառապես դրական վերաբերմունք ունի հեռավար աշխատանքի նկատմամբ: Սա ցույց է տալիս, որ աշխատաշուկայի զգալի հատվածը պատրաստ է կամ նախընտրում է հեռավար աշխատանքը: Բացասական կամ չեզոք վերաբերմունքը շատ ցածր տոկոս է կազմում, ինչը վկայում է այն մասին, որ հեռավար աշխատանքը համարվում է ընդունելի և կենսունակ տարբերակ:

Չնայած դրական վերաբերմունքին՝ հարցվածների միայն 14%-ն է մշտապես աշխատում հեռավար, 36%-ը հաճախ, իսկ 39%-ը՝ շատ հազվադեպ: Սա ենթադրում է,

որ թեև աշխատակիցները դրական են տրամադրված, գործնականում հեռավար աշխատանքը դեռևս չի դարձել հիմնական ձև՝ աշխատանքների կազմակերպման առումով:

Մշտապես հեռավար աշխատողների թվում գերակշռում են SS և մարքեթինգի ոլորտները, մինչդեռ պետական ոլորտում հեռավար աշխատանքի կիրառումը հազվադեպ է: Կարելի է ասել, որ SS և մարքեթինգի ոլորտները Հայաստանում համարվում են հեռավար աշխատանքի առաջատարներ, մինչդեռ ավանդական կառավարման մշակույթ ունեցող ոլորտները դեռևս զգուշավոր են այս անցման հարցում:

Որոշ ոլորտներում, օրինակ՝ արտադրական և առողջապահական, ֆիզիկական ներկայությունը անհրաժեշտ է, ինչը սահմանափակում է հեռավար աշխատանքի հնարավորությունները: Տեխնիկական, կառավարման և մշակութային խոչընդոտները դեռևս խանգարում են հեռավար աշխատանքի լայն տարածմանը:

Հնարավոր պատճառները՝

- SS ոլորտում աշխատանքի արդյունքները չափելի են, և կարելի է արդյունավետ կառավարել անձնակազմը՝ առանց ֆիզիկական ներկայության պահանջի:
- Բանկային և ֆինանսական ոլորտներում անվտանգության, գաղտնիության ու վերահսկողության բարձր պահանջները սահմանափակում են հեռավար աշխատանքի կիրառումը:
- Հեռահաղորդակցության ոլորտում, չնայած տեխնոլոգիական բնույթին, հաճախ անհրաժեշտ են տեղում աշխատող թիմեր՝ ենթակառուցվածքների սպասարկման համար:

Հետևաբար՝ ենթադրում է, որ հեռավար աշխատանքի ընդունումը կախված է ոչ միայն աշխատակիցների նախասիրություններից, այլև ոլորտի առանձնահատկություններից և կառավարման ոճերից ու մեխանիզմներից:

Հետազոտության արդյունքներով հեռավար աշխատանքի արդյունավետության համար կարևոր են հետևյալ պայմանները՝

- հստակ հաղորդակցություն և հետադարձ կապ
- տեխնիկական ապահովվածություն
- աշխատանքային հստակ նպատակներ և չափելի արդյունքներ

Միևնույն ժամանակ, խոչընդոտող գործոնների թվում առանձնանում են՝

- կառավարման պատշաճ գործիքների բացակայությունը
- աշխատանքի գնահատման մեխանիզմների բացակայությունը
- աշխատակիցների ուշադրության պակասը

Սա ենթադրում է, որ կազմակերպությունները պետք է ներդնեն նոր գործիքներ և մեթոդներ՝ հեռավար աշխատանքի կառավարման գործընթացները բարելավելու համար:

Եթե աշխատակիցների 45.9%-ը կարծում է, որ հեռավար աշխատանքը բարձրացնում է մոտիվացիան, ապա մոտավորապես նույնքան մարդ (45.1%) չի տեսնում որևէ ազդեցություն: Սա ցույց է տալիս, որ հեռավար աշխատանքի մոտիվացիոն ազդեցությունը կախված է կառավարման մեթոդներից: Օրինակ՝ ճկուն աշխատանքային գրաֆիկն ու թիմային հանդիպումները կարևորվում են որպես հիմնական մոտիվացիոն գործոններ, ինչը կարող է լինել առանցքային՝ հեռավար աշխատանքի հաջողության համար: Կորպորատիվ մշակույթը և թիմային աշխատանքի արդյունավետ կազմակերպումը հեռավար աշխատանքի հիմնական խնդիրներից են, որոնք պահանջում են նոր մոտեցումներ: Հետևաբար՝ ՄՌԿ մասնագետները պետք է մշակեն աշխատակիցների սոցիալական ներգրավվածության նոր մեթոդներ:

Հեռավար աշխատանքի գնահատման և արդյունավետության ապահովման համար չափելի նպատակների սահմանումը կարևորագույն խնդիր է: Հետազոտության տվյալները ցույց են տալիս, որ այս պահին հեռավար աշխատանքի

վերահսկումը դեռևս խիստ սահմանափակ է, քանի որ կազմակերպությունների մեծ մասը չունի հստակ KPI-ներ (Key Performance Indicators) կամ մեխանիզմներ աշխատանքի արդյունքները չափելու համար:

Համակարգված և օբյեկտիվ գնահատման մեխանիզմների ներդրման համար անհրաժեշտ է մշակել հստակ չափելի նպատակներ, որոնք կօգնեն հաղթահարելու կառավարման և արտադրողականության հիմնական մարտահրավերները:

Ակնկալվում է, որ առաջիկա 5-10 տարիների ընթացքում հեռավար աշխատանքը կդառնա ընդունված պրակտիկա Հայաստանում, եթե կառավարման մեխանիզմներն ու մոտեցումները համարժեք կերպով զարգանան:

Ապագայի կանխատեսում

Ինչպես նշվում է “McKinsey & Company”-ի հոդվածում, աշխատուժի ավելի քան 20 տոկոսը կարող է հեռավար աշխատել շաբաթվա ընթացքում երեքից հինգ օր՝ նույն արդյունավետությամբ, ինչ գրասենյակից աշխատելիս: Եթե հեռավար աշխատանքն այդ մակարդակով հաստատվի, ապա տանը աշխատող մարդկանց քանակը կտրուկ կաճի (McKinsey & Company 2021)

Ընկերությունները, որոնք կիրառել են հեռավար աշխատանքը, շատ հավանական է, որ շարունակեն ընդլայնել այդ մոդելները՝ ներառելով նաև նոր տեխնոլոգիաներ և ավելի ճկուն աշխատանքային մոդելներ: Թեև այս գործընթացը լիովին չի հասնի բոլոր ոլորտներին, այն հաստատվելու է տեխնոլոգիական առաջընթացի հետ՝ հատկապես՝ «հիբրիդային» աշխատանքային ձևերի միջոցով, որտեղ աշխատողները կկարողանան ընտրել իրենց համար առավել հարմար աշխատանքային ձևը:

Եզրակացություն

Հեռավար աշխատանքը դարձել է կարևոր աշխատանքային մոդել, որն ունի բազմաթիվ հնարավորություններ, բայց նաև հետապնդում է խնդիրներ և մարտահրավերներ, որոնք պետք է լուծվեն ճիշտ կառավարման և ռազմավարության միջոցով: ՄՌԿ մասնագետներն ունեն վճռորոշ դեր՝ աջակցելու աշխատողներին արդյունավետ կերպով աշխատելու և այդ ընթացքում պահպանելու ինչպես կազմակերպության, այնպես էլ աշխատողների բարեկեցությունը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Բաղդասարյան Ֆիրդուս, Գասպարյան Անահիտ. «Հակաճգնաժամային կառավարման միջոցառումների միջազգային և հայաստանյան փորձը կորոնավիրուսային համավարակի պայմաններում». Գիտական Արցախ, «Արցախ» հրատ., N 2, Երևան, 2023, էջ 168–182:

2. ՀՀ Ազգային ժողով. «ՀՀ Աշխատանքային օրենսգիրք (2024թ. փոփոխություններով)», https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=185327: Մուտք՝ 01.04.2025:

3. AIHR. Remote Work Trends and Challenges, 2023. 2023, www.aihr.com/articles/remote-work-trends-2023, Accessed: 01.04.2025:

4. Arbter A. Work from Anywhere: How to Manage Remote Teams. 2022, p. 5–27:

5. Deloitte. The State of Remote Work in 2023: Global Trends. 2023:

6. Forbes. How Remote Work Is Shaping the Future of Business. 2023, www.forbes.com/sites/forbestechcouncil/2023/remote-work-business-impact: Accessed: 01.04.2025.

7. Gallup. Remote Work: Benefits and Challenges for Employees. 2023.

8. Harvard Business Review. Managing Remote Teams Effectively. 2023, www.hbr.org/2023/remote-teams-management: Accessed: 01.04.2025.

9. Harvard Business Review. Remote Work and Employee Wellbeing. 2023, www.hbr.org/2023/employee-wellbeing-remote: Accessed: 01.04.2025.

10. Ihm Jennifer, Kim Yunjin. Whom Does Remote Work Make Happy? The Digital Divide in Remote Workers' Well-Being. Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking, 27, 2017, https://www.researchgate.net/publication/381693552: Accessed: 01.04.2025.

11. International Labour Organization (ILO). Teleworking during the COVID-19 Pandemic and Beyond. 2020, https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/@dgreports/@stat/documents/publication/wcms_747075.pdf: Accessed: 01.04.2025.

12. ILO. Remote Work and Its Impact on Employment. 2023.

13. Klehe Ute-Christine, Derous Eva. Work from Anywhere: How to Manage Remote Teams. Gazdaság és Társadalom, 15(4), 5–20, 2022, https://www.researchgate.net/publication/374401513_Work_from_anywhere_How_to_manage_remote_teams: Accessed: 01.04.2025.

14. McKinsey & Company. How Remote Work Is Changing Global Business Models. 2023.

15. McKinsey & Company. The Remote Work Revolution: How Companies Are Adapting. 2023.

16. McKinsey & Company. What's next for remote work: An analysis of 2,000 tasks, 800 jobs, and nine countries. November 2021.

17. Nicolas B., Liang J., Roberts J., Ying Zh. J. Does Working from Home Work? Evidence from a Chinese Experiment. 2013, p. 12.

18. OECD Publishing. The Future of Remote Work and Its Implications for Policy. 2023.

19. Prasad Sh., Arahant A., Kaushik A. Exploring the Impact of Remote Work on Productivity: A Systematic Review. 2024, p. 1–14.

20. PwC. The Future of Remote Work: Trends and Insights. 2023.

21. SHRM. The Future of Work: Remote and Hybrid Models. 2023, www.shrm.org/resourcesandtools/hr-topics/technology/pages/future-of-remote-hybrid-work.aspx: Accessed: 01.04.2025.

22. TechCrunch. How Remote Work Is Changing the Tech Industry. 2023, www.techcrunch.com/2023/remote-work-and-tech-industry: Accessed: 01.04.2025.

23. World Economic Forum. The Future of Jobs: Remote Work and Employment Trends. Jan. 2024, https://www.weforum.org/stories/2024/01/remote-global-digital-jobs-whitepaper: Accessed: 01.04.2025.

WORKS CITED

1. Baghdasaryan Firdus, Gasparyan Anahit. «Hakatwgnajhamayin kar'avarman mijocar'umneri mijazgayin ev hayastanyan p'ord'y' koronavirusayin hamavaraki paymannerum». Gitakan Arcax, «Arcax» hrat., [International and Armenian Experience of Anti-Crisis Management Measures in the Context of the Coronavirus Pandemic. Scientific Artsakh, "Artsakh" Publishing House, No. 2, Yerevan, 2023], N 2, Erevan, 2023, e'j 168-182: (in Armenian)

2. HH Azgayin jhoghov. «HH Ashxatanqayin o'rensgirq (2024t'. p'op'oxut'yunnerov)». [National Assembly of the Republic of Armenia. Labour Code of the Republic of Armenia (with amendments of 2024)],

https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=185327: Accessed: 01.04.2025: (in Armenian)

REMOTE WORK AND ITS ROLE IN EMPLOYMENT SYSTEM

ANNA MAKSUDYAN
Yerevan State University,
Master's Program in HRM, Head
Ph.D. in Economics, Associate Professor,
Yerevan, the Republic of Armenia

ZHENYA MIRIMANYAN
Yerevan State University,
Master's Program in HRM, Graduate Student,
Yerevan, the Republic of Armenia

The purpose of this study is to examine the role of remote work in the labor market of the Republic of Armenia (RA) by analyzing common perceptions about it, as well as its necessity and specific characteristics.

The objectives of this research are to examine the current trends in the adoption of remote work and its significance in the Armenian labor market, to analyze its main advantages and challenges with reference to international experience, and to develop practical tools and recommendations that can support the effective organization of remote work in Armenia.

The study was conducted using a mixed-methods approach, combining qualitative and quantitative data through an online survey. A structured questionnaire was developed for data collection, completed by 133 participants. The analysis was carried out using descriptive methods and thematic grouping to identify the features and perceptions of remote work implementation.

The study concludes that the effectiveness of remote work depends on several fundamental factors, most notably clear and continuous communication between employees and management, adequate technical security, and the precise definition and measurability of work objectives. The interplay of these elements fosters an environment conducive to higher employee productivity and the preservation of work quality, regardless of physical location. Accordingly, the application of remote work in Armenia is expected to expand in the coming years, supporting the attainment of organizational strategic goals while simultaneously enhancing employee engagement and satisfaction.

Keywords: *remote work, labor market, management, work-life balance, flexibility, efficiency, autonomy, engagement, motivation.*

ДИСТАНЦИОННАЯ РАБОТА И ЕЁ РОЛЬ В РЕГУЛИРОВАНИИ СИСТЕМЫ ЗАНЯТОСТИ

АННА МАКСУДЯН
руководитель магистерской программы по управлению человеческими ресурсами Ереванского государственного университета,
кандидат экономических наук, доцент,
г. Ереван, Республика Армения

ЖЕНЯ МИРИМАНЯН
магистрант программы по управлению человеческими ресурсами Ереванского государственного университета,
г. Ереван, Республика Армения

Цель исследования — изучить роль дистанционной работы на рынке труда Республики Армения (РА), проанализировав существующие представления, необходимость и особенности данного явления. Задачи исследования:

- изучить тенденции распространения дистанционной работы и её роль на рынке труда РА;
- проанализировать положительные и отрицательные стороны дистанционной работы с учётом международного опыта;
- предложить инструменты, способствующие эффективной организации дистанционной работы в Армении.

Исследование основано на комбинированной методологии, сочетающей качественные и количественные данные, собранные с помощью онлайн-опроса. Была разработана структурированная анкета, которую заполнили 133 участника. Анализ данных проводился с использованием описательных методов и тематической группировки для выявления особенностей и восприятия дистанционной работы.

Основной вывод исследования заключается в том, что эффективность дистанционной работы зависит от ряда ключевых факторов, среди которых особенно важны чёткая и постоянная коммуникация между сотрудниками и руководством, достаточное техническое обеспечение, а также ясное определение и соизмеримость рабочих целей. Совокупность этих факторов способствует повышению производительности труда и сохранению качества работы вне зависимости от физического местонахождения. Следовательно, ожидается, что внедрение дистанционной работы в Армении будет активно развиваться в ближайшие годы, обеспечивая как достижение стратегических целей организаций, так и вовлеченность и удовлетворенность сотрудников.

Ключевые слова: *дистанционная работа, рынок труда, управление, баланс работа-жизнь, гибкость, эффективность, автономия, вовлеченность, мотивация.*

ՄԵՆԵՋՄԵՆԹԻ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՀՀ-ՈՒՄ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՄՈԴԵԼՆԵՐԻ ՀԱՄԱԴՐՄԱՄԲ *

ՀՏԴ 330.3 DOI: 10.52063/25792652-2025.2.25-324

ԱՐԹՈՒՐ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ
Երևանի պետական համալսարանի
Իջևանի մասնաճյուղի տնտեսագիտության ֆակուլտետի
ընդհանուր տնտեսագիտության ամբիոնի դասախոս,
«Արեգակ» ունիվերսալ վարկային կազմակերպության մասնաճյուղի
կառավարիչ,
տնտեսագիտության թեկնածու,
ք. Աբովյան, Հայաստանի Հանրապետություն
artur.muradyan@ysu.am
ORCID: 0009-0000-8128-8082

Ուսումնամեթոդական սույն հոդվածի նպատակն է ներկայացնել մենեջմենթի հիմնախնդիրները ՀՀ-ում՝ համադրելով այն ժամանակակից կառավարման մոդելների հետ, ինչպես նաև սովորեցնել ուսանողներին կատարել թիմային վերլուծություն՝ ընդգծելով կառավարման տարբեր մոդելների կարևորությունը պետության և բիզնեսների զարգացման տեսանկյունից:

Վերոնշյալ նպատակին հասնելու համար ուսումնասիրվել են մենեջմենթի հինախնդիրները ՀՀ-ում, ներկայացվել են ժամանակակից կառավարման մոդելները:

Հոդվածում ներկայացվող մեթոդիկան կիրառվել է ԵՊՀ Իջևանի մասնաճյուղի տնտեսագիտության ֆակուլտետում դասավանդվող մենեջմենթ առարկայի շրջանակներում 2018-2025թթ. ուսումնական տարիների ընթացքում, որի համար հիմք են հանդիսացել ներկայացված տեսական դրույթները և իրականացված բազմաթիվ հետազոտական աշխատանքներ: Դասավանդման մեթոդիկան ունի գործնական աշխատանքների կազմակերպման հստակ կոմպոնենտ, ինչը թույլ է տալիս առավել արդյունավետ իրականացնել գործնական պարապմունքները և ապահովել ուսանողի կարողությունների ձևավորման ու զարգացման գործընթացը: Գործնական պարապմունքներն իրականացվել են խմբային և անհատական բազմապրոֆիլ աշխատանքների միջոցով: Վերլուծվել են կառավարման տարբեր մոդելներ, ուսանողները ներկայացրել են հայկական կառավարման մոդելի իրենց տեսլականը: Ուսանողները հանձնարարությունները ներկայացրել են գրավոր (հետազոտական աշխատանքի պահանջներին համապատասխան) և բանավոր (պրեզենտացիաների միջոցով):

Դասավանդման ընթացքում ստացվում են հետևյալ վերջնարդյունքները՝ կառավարման մոդելների առանձնահատկությունների ներկայացում, մոդելների համեմատական վերլուծություն, ՀՀ կառավարման մոդելի ձևավորման խնդիրների ուսումնասիրում, հայկական կառավարման մոդելի դուրսբերում, թիմային աշխատանքի հմտությունների ձևավորում, մասնագիտական գրավոր խոսքի հղկում, մասնագիտական բանավոր խոսքի զարգացում:

* Հոդվածը ներկայացվել է 02.05.2025թ., գրախոսվել՝ 21.07.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.09.2025թ.:

Հիմնաբառեր՝ *մենեջմենթ, վերջնարդյունք, կարողություն, կառավարման մոդել, ուսումնամեթոդական, հիմնախնդիր, նորարարություն:*

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Այսօր աշխարհում գրեթե բոլոր զարգացած երկրները տարբերվում են իրենց ուրույն կառավարման մոդելներով, ինչը արդիական է դարձնում կառավարման ժամանակակից մոդելների ուսումնասիրումը: Վերջիններս ունեն ազգային առանձնահատկություններ, սերտորեն կապված են երկրի տնտեսական զարգացման մակարդակի, մշակույթի, ազգային հատկանիշների հետ: ՀՀ-ում մենեջմենթին նվիրված բազմաթիվ աշխատանքներ կան, սակայն ուսումնամեթոդական հոդվածում մենք փորձել ենք նորովի մոտենալ վերլուծությանը՝ ներկայացնելով մենեջմենթի հիմնախնդիրները ՀՀ-ում՝ ժամանակակից կառավարման մոդելների համադրմամբ: Հոդվածում ներկայացված տեսական դրույթները հիմք են հանդիսացել ԵՊՀ ԻՄ-ում դասավանդվող «Մենեջմենթ» առարկայի գործնական պարապմունքները արդյունավետ կազմակերպելու համար:

«Կառավարման մոդել» հասկացությունը պետությունների և բիզնեսի կառավարման առանցքային տարրերից է: Ըստ Ֆ. Թեյլորի կառավարման մոդելը գյուտ չէ, այլ էվոլյուցիա (Studfile 2012) Կառավարման հայտնի մոդելներն ունեն էական տարբերություններ, որոնք հաշվի են առնում կոնկրետ երկրի առանձնահատկությունները, սոցիալ-տնտեսական զարգացումը, բնակիչության մտածելակերպը և կենսամակարդակը (Bigenc 2023): Կառավարման մոդելը տեղեկատվական, աշխատանքային, ֆինանսական և տեխնոլոգիական ռեսուրսների ամբողջություն է (Moscow Mba, 2024): Կառավարման բիզնես մոդելը նկարագրում է այն գործընթացը, թե ի՞նչ արժեքներ է ստեղծում կազմակերպությունը, ինչպե՞ս է ձևավորում և անցնում իր ռազմավարական զարգացման ուղին՝ նպատակների իրագործման միջոցով հասնելով իր իսկ առաքելությանը (ACBA 2021): Ուսումնամեթոդական հոդվածի ընթացքում կառանձնացնենք առավել հայտնի և կայացած մոդելները:

ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՄՈԴԵԼՆԵՐ

Ճապոնական կառավարման մոդել

Ճապոնական մոդելը աշխարհում ամենաարդյունավետներից մեկն է: Այն հիմնված է «Մենք բոլորս մի ընտանիք ենք» փիլիսոփայության վրա: Ճապոնական մենեջմենթի հիմնական խնդիրը աշխատողների հետ լավ հարաբերությունների հաստատումն է (Валовой 226-227): Մոդելի առանձնահատկություններն են (Սուվարյան 402-404).

- «ցմահ վարձման համակարգը»,
- աշխատավարձի յուրահատուկ մոդելը (վարձատրությունն ավելանում է տարիքի և ստաժի հետ),
- կազմակերպության ներսում գործող արհմիությունները,
- «էգալիտարիզմը»՝ հավասարությունը:

Ճապոնական կառավարման հիմքը նպատակային կառավարումն է՝ «չեն լինում վատ զինվորներ, լինում են վատ գեներալներ» սկզբունքով (Վարդանյան 639): Ճապոնիան աշխարհում առաջինն էր, որ զարգացրեց ժամանակակից կառավարումը «մարդկային դեմքով»: Առաջնային է դարձել «մեր հարստությունը մարդկային ռեսուրսներն են» սկզբունքը: Առանձնանում է «նիհոնսի-կիկէյիհո» երևույթը, որը էթնոմշակութային ավանդույթների և այլ գաղափարների սինթեզ է ազգային մտածողության ճապոնական մոտեցմամբ: Աշխատանքի գնահատումն իրականացվում է թիմային նորմերի հիման վրա: Ղեկավար անձնակազմի ընտրությունը կատարվում է ընկերության աշխատողների՝ առավել ազնիվ, պարկեշտ և աշխատասեր աշխատակիցներից:

Հարավ-կորեական կառավարման մոդել

Հարավային Կորեան կարճ ժամանակում աղքատ գյուղատնտեսական երկրից վերածվեց զարգացած տեխնոլոգիաներով նորարար երկրի (Dzen 2023): Մոդելին բնորոշ են.

- նորարարության բարձր աստիճան,
- սերտ համագործակցություն պետության և բիզնեսների միջև,
- ամուր կորպորատիվ մշակույթ,
- նորարարության և հաճախորդների բավարարվածության եզակի համադրություն,
- ընկերությունների մեծ մասը ընտանեկան են, «Ես» մոդելը համակցված է «Մենք» սոցիալական մոդելի հետ:

Ներդնելով նոր տեխնոլոգիաներ՝ բիզնեսները ձգտում են դիֆերսիֆիկացված ծառայությունների միջոցով բավարարել հաճախորդների կարիքները: Առանցքային է բիզնեսի ամուր կապը պետության հետ: Հարավային Կորեան այսօր դարձել է բազմաթիվ ոլորտներում համաշխարհային առաջատարներից մեկը (na-journal, 2020):

Չինական կառավարման մոդել

Չինական կառավարման մոդելի հիմքերը եկել են կայսերական կառավարման ժամանակներից (Zhibin Zhang 270–282): Մեծ է կոնֆուցիականության ազդեցությունը: Կարևոր է պետական ապարատի դերը, հիերարխիան և կարգապահությունը: Այն առանձնանում է ավանդույթների և մտածելակերպի կայունությամբ: Մոդելի հիմնական բնութագրերն են՝ համահունչություն, հարմարեցում, ճկունություն, փոխադարձություն, բարդություն, դինամիզմ, խիստ կարգապահություն, օրիգինալ կառավարման ոճ, հոգևոր արժեքներ (Qijie Xiao 47-89): Չինական մոդելին բնորոշ է ռազմավարական մտածելակերպը: Կարևորվում են հետևյալ սկզբունքները՝ կոմունիստական կուսակցության վերահսկողություն, արժանիք և խիստ ընտրություն, անընդհատ վերապատրաստում և զարգացում, կոլեկտիվիզմ և թիմային աշխատանք, անվտանգություն և սոցիալական երաշխիքներ:

Ամերիկյան կառավարման մոդել

Ամերիկյան կառավարման մոդելը հիմնված է կառավարման դասական ուղղության վրա, որը ձևակերպել է կառավարման վարչական դպրոցի հիմնադիր Անրի Ֆայոլը (Мексон, Альберт, Хедури 492): Մոդելին բնորոշ հիմնական գործոններից մեկը քաղաքացիների ժողովրդավարությունն է և նրանց՝ աշխատանքի ու կրթության ձգտումը: Ամերիկյան մոդելի հիմնադիրը Թեյլորն է, չնայած մեծ նշանակություն են ունեցել նաև Ֆորդը, Մայոն և Մաքգրեգորը: Այն կիրառվում է ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի, Ավստրալիայի, Կանադայի, Նոր Զելանդիայի, ինչպես նաև աշխարհի շատ այլ երկրների կողմից (Мартшев 944): Մոդելն իր մեջ ներառում է մարդկային հարաբերությունների տեսությունը, իրավիճակային մոտեցումը և ռազմավարական կառավարումը (Зайцев, Соколова 414): Ըստ Փիթեր Դրաքերի՝ «Կառավարումը յուրաքանչյուր կազմակերպության հատուկ և որոշիչ կառուցվածքն է» (Друкер, Макьярелло 704): Ամերիկացի մենեջերը «անհատապաշտի» կերպար է, որի համար առաջնայինը առաջխաղացման միջոցով անձնական հաջողության հասնելն է (Попов 152): Մոդելին բնորոշ են՝ ղեկավարության նույնացումը բաժնետերերի հետ, բաժնետերերի հավասարությունը, ֆինանսական թափանցիկությունը (Ստեփանյան 482-489): Այն կիրառում են այնպիսի հսկաներ, ինչպիսիք են «General Motors»-ը, «General Electric»-ը, «Emerson»-ը, «Caterpillar»-ը և այլն («Կորպորատիվ կառավարման անգլոամերիկյան մոդելը»):

Գերմանական կառավարման մոդել

Գերմանական կառավարման մոդելի հիմնադիրը հայտնի գերմանացի գիտնական, սոցիոլոգ և տնտեսագետ Մ. Վեբերն է, որի կարծիքով կառավարումը պետք է իրականացվի բացառապես ռացիոնալ հիմունքներով (Вебер 704): Մոդելին բնորոշ են՝ բարձր որակը և մրցունակությունը, որակի և բավարարվածության համադրումը, նորարար լինելը, սոցիալական բարձր պատասխանատվությունը և այլն**:** Կարևորվում են աշխատակիցներին աջակցությունը, կրթությունը և վերապատրաստումները, մոտիվացիոն ճկուն համակարգը (Миннебаева, Ахметова 1267-1269): Ղեկավարները ստեղծում են բարձր կորպորատիվ մշակույթ՝ զուգորդելով կազմակերպության և աշխատակիցների շահերը: Մասնագիտական ուսուցումը լավագույններից մեկն է աշխարհում (Маркеева Байрта 123-124): Որակավորված աշխատողների մոտ 70%-ը ունեն հիմնական մասնագիտական աշխատանք:

Սկանդինավյան կառավարման մոդել

«Կապիտալիզմի բարեկեցության երեք ձևերը» գրքի հեղինակ Գ. Էսպին-Անդերսոնը առանձնացնում է սոցիալական մոդելի հետևյալ դասակարգումը՝ սոցիալ – ժողովրդավարական, պահպանողական, ազատական (Esping-Andersen 248): Սոցիալ – ժողովրդավարական մոդելի իրավական հիմքը լրիվ զբաղվածության քաղաքականությունն է: Սոցիալ – դեմոկրատական մոդելը անվանում են սկանդինավյան, որի հիմնական սկզբունքը ունիվերսալիզմն է (Ferrera 17-37): Բոլորը հավասար են անկախ տարիքից և սեռից: Պետությունը ծանր սոցիալ-տնտեսական վիճակը հաղթահարելու բեռը վերցնում է իր վրա (Борко, Каргалова, Ковальский 236): Կառավարումն իրականացնում է պատասխանատվության, արդարության և համագործակցության սկզբունքներով (Тэтчер 504): Հատուկ նշանակություն է տրվում սոցիալական համագործակցության զարգացմանը և բիզնեսի սոցիալական պատասխանատվությանը (Вайнштейн 156): Ա. Սապիրը գտնում է, որ սոցիալական պետության եվրոպական մոդելը ընդհանուր արժեքների վրա հիմնված մի յուրահատուկ համակարգ է (Борко, Каргалова, Ковальский 147): Մոդելին բնորոշ են՝ սոցիալական, իրավական ծառայության և ապահովագրական զարգացած համակարգեր, հարկերի բարձր մակարդակ: Շվեդ տնտեսագետ Ա. Լինդբեկի կարծիքով երկրի զարգացման համար կարևոր են ապահովագրությունները (Линдбек 306): 1941-1944 թվականների պատերազմից հետո ԽՍՀՄ ռազմատուգանքները թույլ տվեցին Ֆինլանդիայում անցկացնել մեծ բարեփոխումներ: Արդյունքում վերջինս աղքատ գյուղատնտեսական երկրից վերածվեց արդյունաբերական զարգացած երկրի (Kettunen 225-247): Կենսաթոշակային օրենսդրությունը, կրթական նոր համակարգը հնարավորություն էին տալիս անվճար շարունակելու ուսումը: Նոր մոդելի շնորհիվ Դանիայում տեղի ունեցավ տնտեսական հեղաշրջում, երկիրը կարճ ժամանակում վերածվեց զարգացած պետության (Broberg, Roll-Hansen 294):

Ֆրանսիական կառավարման մոդել

Ֆրանսիան մտնում է մարդկային զարգացման շատ բարձր մակարդակ ունեցող երկրների խմբի մեջ՝ ըստ ՄԱԶԾ-ի մարդկային զարգացման զեկույցի (HDI 0.893) զբաղեցնելով 20-րդ տեղն աշխարհում (Комиссарова 26-27): «Շրջանառության մասին» օրենքով սահմանվում են ֆրանսիական բիզնեսի իրավունքի հիմնական սկզբունքները: Մեծ տարածում ունեն բաժնետիրական ընկերությունները: Վերջիններս հիմնականում պետական են՝ արդյունաբերական բիզնեսներ, խոշոր բանկեր: Կապիտալի մեծ մասը պատկանում է կա՛մ պետությանը, կա՛մ մեկ այլ պետական ընկերության: Ֆրանսիան տարբերվում է ԵՄ այլ երկրներից պետական մենաշնորհներով (Երկաթուղիների ազգային ընկերություն, «Էյր Ֆրանս», «Électricité de France», Միջուկային նյութերի գլխավոր ընկերություն, Փոստի և կապի գլխավոր տնօրինություն և այլն): Պետական կարգավորման համակարգն անցել է զարգացման

մի քանի փուլ՝ պետական խիստ կարգավորումից մինչև ինդիկատիվ պլանավորում՝ հավասար մոտեցում պետական և մասնավոր բիզնեսի համադրությամբ:

Սինգապուրյան կառավարման մոդել

Սինգապուրյան մոդելը հիմնված է կոռուպցիայի դեմ խիստ պայքարի, քաղաքակիրթ պետական կառավարման, տնտեսական խթանման միջոցառումների վրա: Կառավարությունը կենտրոնացել է երկրի կայունացման և տնտեսական վերակառուցման վրա (Jayaram 39-48): Սինգապուրը համարվում է ամենաթափանցիկ և ամենաարդար երկրներից մեկն աշխարհում: Խրախուսվում են օտարերկրյա ներդրումները, խստորեն վերահսկվում է սոցիալական և տնտեսական միջավայրը՝ չխանգարելով շուկայի ազատ գործունեությանը: Ստեղծվել է միջազգային բիզնեսի հարթակ՝ քաղաքականությունը և օրենքները հարմարեցնելով միջազգային ստանդարտներին: Կառավարումը կենտրոնացված է, ղեկավարները պրոֆեսիոնալ են, մասնագիտական որակավորումը բարձր, ունակ են ընդունելու ռազմավարական և իրավիճակային որոշումներ (Low 13):

Հրեական կառավարման մոդել

Հրեա գիտնական Ռաբբի Նաչմանիին է պատկանում հետևյալ խոսքը. «Եթե վաղը ավելի լավը չես, քան այսօր, ապա ինչի՞դ է պետք վաղը», ինչն առավելագույնս բնորոշում է հրեական մոդելը («Еврейские законы больших денег»): Բարձր է գնահատվում մտքի գրոհը, բաց հաղորդակցության ոճը թույլ է տալիս բոլորին հայտնել կարծիքներ (“Israeli Business Culture”): Ղեկավարը համարվում է թիմից մեկը, սակայն ընդունված է վիճել նրա հետ կամ հակասել նրան: «Forbes»-ի լավագույն տասնյակի մոտ 40%-ը հրեաներ են (“THE WORLD'S REAL-TIME BILLIONAIRES”): Ռուսական «Forbes»-ի ցուցակում նրանք կազմում են ավելի քան 20%: Հրեական հաջողության ֆենոմենն ուսումնասիրել է հրեա մարքեթոլոգ Դմիտրի Սենդերովը «Մեծ փողի հրեական օրենքներ» գրքում (“125 миллиардеров России. Рейтинг Forbes 2024”): Կառավարման մոդելը անմիջական է, անկեղծ և երբեմն կոպիտ: Նրանք հաճախ շփվում են «վեճային» և միշտ բացահայտ արտահայտում են իրենց կարծիքը: Հրեաները որդեգրել են «Lean Start Up» փիլիսոփայությունը և կիրառում են «արագ ձախողում, հաճախ ձախողում, ձախողում առաջ» մտածելակերպը (Lautman “Israeli Business Culture”): Մոդելին բնորոշ են՝ կանոնների և վերջնաժամկետների խախտումը, ընտանեկան ժամանցը, հիերախիայի նկատմամբ անտարբերությունը:

ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՄՈԴԵԼԻ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀՀ-ՈՒՄ

ՀՀ կառավարման մոդելի վրա մեծ ազդեցություն է ունեցել կառավարման խորհրդային մոդելը: 70 տարիների ընթացքում ձևավորված փորձը և կապը հետսովետական երկրների հետ մի կողմից, մյուս կողմից նոր մոդելների ներխուժումը ՀՀ և տարբեր երկրների կողմից իրականացվող նեդրումները, ստեղծեցին իրարամերժ կառավարման մոտեցումներ՝ թե՛ մասնավոր և թե՛ պետական ոլորտներում: Հայկական կառավարման մոդելի ձևավորման գործընթացում առկա են բազմաթիվ խնդիրներ, որոնք կփորձենք ներկայացնել ստորև:

Հայ մեծ ռազմական գործիչ, փիլիսոփա Գարեգին Նժդեհի «Ընտանիք-ազգ-պետություն» գաղափարը լավագույնս ընդգծում է այն հենասյուները, որոնք կարող են հիմք դառնալ հայկական կառավարման մոդելի կայացման համար (Գինոսյան 2015): Ըստ Ջոն Քոմոնսի՝ «կապիտալիստական կարգերի հակամարտությունների արդյունքում տարաձայնություններ, հակասություններ և եկամտի անարդար բաշխում է առաջանում շուկայի տարբեր մասնակիցների միջև, պետությունը հանդես է գալիս որպես «արբիտր»» (Commons 432): «Management Mix» խորհրդատվական և ուսուցողական ընկերության նախագահ Րաֆֆի Սեմերջյանը ՀՀ ղեկավարներին

բաժանել է չորս կատեգորիաների՝ հետխորհրդային մտածելակերպ ունեցող, ավանդական, ժամանակակից և հետմոդեռն կամ հեռանկարային ղեկավարներ (Սեմերջյան): «Grant Thornton Amyot» ընկերության տնօրեն Գագիկ Գյուլբուդաղյանը համարում է, որ «Հայկական կառավարման մոդելի ռազմավարական խնդիրը կորպորատիվ կառավարման ժամանակակից սկզբունքների մակերեսային կիրառումն է (“How to align human capital with global business objectives”): Հայական մոդելը պատկերացնելու համար համեմատականներ անցկացնենք երկու ծայրահեղ տարբեր՝ ճապոնական և ամերիկյան մոդելների հետ (Տե՛ս աղյուսակ 1):

Աղյուսակ 1. Կառավարման մոդելի ճապոնական, ամերիկյան և հայկական մոտեցումների տարբերությունները

Ճապոնական մոդել	*Հայկական մոդել*	*Ամերիկյան մոդել*
Կոլեկտիվիզմ	Անհատականություն	Անհատականություն
Ոչ ֆորմալ շփում	Անձնակազմի և ղեկավարության ֆորմալ շփում	Ֆորմալ շփում
Հորիզոնական կարիերա (գերակշռող)	Ուղղահայաց կարիերա (գերակշռող)	Ուղղահայաց կարիերա (գերակշռող)
Աշխատավարձ՝ ըստ ավագության և ըստ աշխատած տարիների	Աշխատավարձ՝ ըստ պաշտոնի	Աշխատավարձ՝ ըստ պաշտոնի և կատարված աշխատանքի
Խմբային / թիմային աշխատանք, փոխօգնություն	Մրցակցություն անձնակազմի միջև, թույլ արտահայտված թիմային աշխատանք	Մրցակցություն անձնակազմի միջև, անհատական արդյունքների գերակայում
Ներքևից վերև որոշումների ընդունում՝ առանց շտապելու, համաձայնեցված	Վերևից ներքև անհատական որոշումների արագ ընդունում ՝ հաճախ ձևականորեն համաձայնեցված	Որոշումների կայացման հստակ հիերարխիա, անհատի պատասխանատվության բարձր մակարդակ

Վերլուծելով կառավարման ժամանակակից մոդելները՝ նկատում ենք, որ բոլոր դեպքերում առաջնային է մարդկային ռեսուրսների արդյունավետ կառավարումը: Ըստ Գարի Դեսլերի՝ այն ղեկավարների կողմից անձնակազմի հետ տարվող աշխատանքների մեթոդների ու եղանակների ամբողջություն է, որն իր մեջ ներառում է աշխատողների ընտրությունը, հավաքագրումը, ուսուցումը, գնահատումը, կատարելագործումը և վարձատրումը:

Ըստ Շապիրոյի՝ մարդկային ռեսուրսների արդյունավետ կառավարումը՝ կադրեր ներգրավելու, նրանց արդյունավետ օգտագործելու, ինչպես նաև մասնագիտական ու սոցիալական զարգացումն ապահովելու անընդհատ գործընթաց է (Шапиро, Шатаева 5, 29): Կառավարման օբյեկտ են կազմակերպության աշխատողները՝ մասնագետները, ղեկավարները, որոնց նկատմամբ իրականացվում են կառավարչական տարբեր գործառույթներ (Базаров, Еремина 106-108): Կառավարման սուբյեկտներ են ղեկավար ապարատի ստորաբաժանումներն ու անհատները, որոնք իրականացնում են անձնակազմի կառավարման գործառույթները (Кибанова 110): Կառավարման մոդելներում շատ կարևոր է մարդկային ռեսուրսների պլանավորման գործընթացը, որն իրականացվում է երեք փուլերով՝ առկա ռեսուրսների գնահատում, ապագա պահանջի գնահատում, ապագա պահանջի բավարարման ծրագրերի մշակում (Սուվարյան 391):

ԵԶՐԱՀԱՆԳՈՒՄՆԵՐ

Ամփոփելով ուսումնամեթոդական հոդվածը՝ կատարենք հետևյալ եզրահանգումները.

ՀՀ կառավարման մոդելի կայացման հիմնական խնդիրներն են.

- անձի առաջնահերթությունները ի հակադրումն թիմի(խմբի),
- թերի մասնագիտական կարողությունները և դրանք զարգացնելու թույլ հեռանկարները,
- ազգային-պետական գաղափարախոսության բացակայությունը,
- օրենքների հանդեպ անվստահությունն ու դրանք շրջանցելու համատարած փորձերը,
- բարձր կոռուպցիոն ռիսկերը,
- կրթություն-աշխատաշուկա թույլ արտահայտված կապը,
- պետական և մասնավոր ոլորտների տարբերվող մոտեցումները,
- կրթական ցածր ցենզը և այլն:

Վերոնշյալ խնդիրները լուծելու համար անհրաժեշտ է իրականացնել մի շարք գործողություններ, ինչպիսիք են.

- խիստ գործող օրենսդրական դաշտի կիրառում, որը պետք է վերաբերի բոլորին առանց բացառությունների՝ թե՛ մասնավոր և թե՛ պետական ոլորտներում,
- կոռուպցիայի նվազագույն, գրեթե զրոյական մակարդակ,
- կրթական արժեքների վերանայում, պրոֆեսիոնալ կրթական համակարգի ներդրում,
- կրթական հաստատությունների և բիզնես շուկայի միաձուլում,
- մարդկային ռեսուրսների կառավարման ճկուն համակարգի մշակում, կարիերայի աճի հստակ մշակված ձեռագիր,
- կորպորոտիվ մշակույթի ձևավորման և ռազմավարական կառավարման մոտեցումների կիրառում,
- պետական և մասնավոր ոլորտների միասնական կառավարման մոտեցումների ձևավորում,
- սոցիալական ապահովվածության ճկուն ծրագրեր:

ՀՀ առաջնահերթ խնդիրներից պետք է լինի կառավարման կայացած մոդելների ուսումնասիրումը և մեր մշակույթին և ազգային արժեքներին համահունչ նոր մոդելի ներդրումը, ինչն ուղղված կլինի կառավարման արդյունավետության բարձրացմանը, կարիերայի շարունակական աճի ապահովմանը, սոցիալական արդարության ստեղծմանը: Հայկական կառավարման մոդելի հիմքում պետք է լինի «Մեկը բոլորին և բոլորը մեկին» սկզբունքը: Առաջնայինը թիմային գաղափարի և արդյունքի բարձրացումն է, բոլորը պետք է ընդունեն, որ նվազագույն թիմային արդյունքը ծնում է անհատների համար լավագույն ձեռքբերումների: Աշխատակիցների համար հաճախ պետք է իրականացվեն մասնագիտական հմտությունների և որակների բարձրացմանն ուղված միջոցառումներ: Կորպորոտիվ մշակույթը պետք է կապող օղակ լինի հասարակ աշխատակիցներից սկսած մինչև կազմակերպության սեփականատերեր:

Ինչպես վերլուծեցինք մեր ուսումնամեթոդական հոդվածի ընթացքում, ազգային-պետական կառավարման և բիզնեսների կառավարման մոդելների միջև գոյություն ունի ուղիղ կապ: Առանց պետության միջամտության և ազգային արժեքների, միասնական կառավարման մոդելի ձևավորումը գրեթե անհնար է: Պետական կառավարման մոդելը մի կողմից պետք է դառնա բիզնեսի կառավարման հիմնական շարժիչը, իսկ մյուս կողմից պետությունը բիզնեսներից պետք է սովորի արդյունավետ կառավարման գործիքների կիրառումը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Բիզնես մոդել CANVAS». *ACBA,* 2021 https://sme.acba.am/hy/article/business-model-canvas. Մուտք՝ 01.12.2024:
2. Գինոսյան Գագիկ, «Գարեգին Նժդեհ». 2015 https://houryiskanyan.wordpress.com/2015/03/14/%d5%a3%d5%a1%d6%80%d5%a5%d

5%a3%d5%ab%d5%b6-%d5%b6%d5 %aa%d5%a4%d5%a5%d5%b0/. Մուտք՝ 12.02.2025:

3. «Կորպորատիվ կառավարման անգլոամերիկյան մոդելը». *Quizlet*, Карточки 18.Կորպորատիվ կառավարման անգլոամերիկյան մոդելը | Quizlet. Մուտք՝ 28.04.2025:

4. Սեմերջյան Րաֆֆի. «Ձեռք բերել առաջնորդման հմտություններ թիմում գերազանց արդյունքներ ապահովելու համար». *Management mix*, Երևան, 2023:

5. Ստեփանյան Սարգիս. «Կորպորատիվ կառավարումը որպես կորպորատիվ արժեթղթերի շուկայի զարգացման գործոն», ՀՀ ԳԱԱ գիտական հոդվածների ժողովածու, 2009թ. էջ 482-489 https://arar.sci.am/Content/257229/file_0.pdf. Մուտք՝ 28.04.2025:

6. Սուվարյան Յուրի. *«Մենեջմենթ»*. Երևան, Տնտեսագետ, 2002, էջ 402-404:

7. Սուվարյան Յուրի. «*Մենեջմենթ».* Երևան, Տնտեսագետ, 2009, էջ 391:

8. Վարդանյան Աննա. «Անձնակազմի կառավարման ճապոնական համակարգի առանձնահատկությունները». *«ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՉԱՐԳԱՑՈՒՄ»*. 21-րդ դարի մարտահրավերներ և հնարավորություններ, ՀՊՏՀ 27-րդ գիտաժողով 2017 թ., նոյեմբերի 22-24, Երևան 2018, էջ 639:

9. Broberg Gunnar, Roll-Hansen Nils. “Eugenics and the Welfare State: Norway, Sweden, Denmark, and Finland”, Michigan State University Press 2005, p. 294.

10. Commons John. «Legal Foundation of Capitalism». With a new introduction by Jeffe Biddle & Warren Samuels, *Classics in Economics*, ISBN-10, ISBN-13, USA, 1995, p. 432.

11. Esping-Andersen Gosta. *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton University Press, USA, 1990, p. 248.

12. Ferrera Maurizio. “The “Southern Model” of Welfare State in social Europe”. *Journal of European Social Policy*, 6 (1), 1966, pp.17-37 https://estudogeral.sib.uc.pt/bitstream/10316/10862/1/Does%20a%20Southern%20European%20Model%20Exist.pdf. Accessed:29.04.2025

13. “How to align human capital with global business objectives”. *Grantthornton*, https://www.grantthornton.am/insights/growthiq/how-to-align-hum an-capital-with-global-business-objectives/. Accessed: 19.02.2025.

14. “Israeli Business Culture”. *Trainingcq*, https://www.trainingcq .com/israeli-business-culture-2/. Accessed: 04.04.2025.

15. Jayaram Rahul. «The Singapore Model: A Political and Economic Overview». *Journal of Contemporary Asia*, 2018, pp. 39-48.

16. Kettunen Pauli. The Nordic Welfare State in Finland. *Scandinavian Journal of History*, 2001, pp. 225-247.

17. Lautman Osnat. *Book Review of “Israeli Business Culture*. https://kathrynread.com/book-review-of-israeli-business-culture-by-osnat-lautman/. Accessed:10.02.2025.

18. Linda Low. «Governance and the Singapore State: A Model of Governance and Leadership», *Journal of Comparative Politics*, 2016, p. 13.

19. Qijie Xiao. “Towards a hybrid model? A systematic review of human resource management research on Chinese state-owned enterprises(1993–2017)”.2019,pp.47-89. https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/09585192.2019.1682030#abstract. Accessed: 29.04.2025.

20. “THE WORLD'S REAL-TIME BILLIONAIRES”. *Forbes*, https://www.forbes.com/real-time-billionaires/#3fa427a83d78. Accessed: 05.02.2025.

21. Zhibin Zhang. “Crowding Out Meritocracy? – Cultural Constraints in Chinese Public Human Resource Management”, Australian Journal of Public Administration, 2015,

vol. 74, no. 3, pp. 270–282, https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/1467-8500.12146. Accessed: 29.04.2025.

22. Базаров, Тахир, Еремин, Борис. *Управление персоналом.* Москва: ЮНИТИ, 2006, стр. 106-108.

23. Борко, Юрий, Каргалова, Марина, Ковальский, Николай. «Европейский Союз: прошлое, настоящее, будущее. Социальная политика». *Серия: Малая библиотека Европейского Союза. Издательство: Москва*., АЕВИС, 1996, стр. 147.

24. Борко, Юрий, Каргалова, Марина, Ковальский, Николай. «Европейский Союз: прошлое, настоящее, будущее. Социальная политика». *Серия: Малая библиотека Европейского Союза. Издательство: Москва*., АЕВИС, 1996, стр. 236.

25. Вайнштейн, Григорий. *Демографический фактор эволюции «социального государства» в Европе*. Полис 2012, №6., стр. 156.

26. Валовой, Дмитрий, *История менеджмента*. ИНФРАБ 1997, стр. 226-227.

27. Вебер, Макс. *Образ общества. Избранное*. Перевод с немецкого, Москва, Юрист 1994, стр. 704.

28. Волошин, Даниил. «Особенности корейской модели управления бизнесом: влияние японского менеджмента». «Научный аспект №2-2020» – Экономика и финансы, https://na-journal.ru/2-2020-ekonomika-finansy/2323-osobennos ti-korejskoj-modeli-upravleniya-biznesom-vliyanie-yaponskogo-menedzhmenta. Доступ получен: 15.04.2025.

29. Грухвина, Ольга. «Модель менеджмента». Научные теории, концепции, гипотезы, модели, *Bigenc*, 2023, https://bigenc.ru/c/model-menedzhmenta-ec2b0e. Доступ получен: 28.11.2024.

30. Десслер, Гари. *Управление персоналом*. Москва: БИНОМ, 2004, стр. 30.

31. Друкер, Питер, Макьярелло, Джозеф. *Менеджмент*. Москва, 2010, стр. 704.

32. «Еврейские законы больших денег»: 10 принципов успешных евреев. *Fomag*, https://fomag.ru/news/evreyskie-zakony-bolshikh-deneg-10-printsipov-uspeshnykh-evreev/. Доступ получен: 04.04.2025.

33. Зайцев, Леонид, Соколова, Мария. *Стратегический менеджмент.* Учебник. - М: Юристъ, 2002., стр. 414.

34. Кибанов, Ардальон*. Управление персоналом организации.* Москва: ИНФРА-М, 2005, стр. 110.

35. Комиссарова, Жанна, «Французская экономическая модель». Экономика зарубежных стран. Издание МГИМО МИД России | ISSN: 2713-0983 №3-4, 2013, стр. 26-27 https://mirec.mgimo.ru/2013/2013-03-04/francuzskaya-ekonomi cheskaya-model?utm_source=google.com&utm_medium= organic&utm_campaign=google.com&utm_referrer=google.com,Доступ получен: 23.04.2025.

36. «Корейский бизнес и бизнес-модели», *Dzen.ru*, 2023, https://dzen.ru/a/Y_DNG7DciS1onC8I. Доступ получен: 05.04.2025.

37. Линдбек, Ассарт. *Шведский эксперимент, Очерки о мировой экономике.* Выдающиеся экономисты мира в Московском центре Карнеги. Москва, 2002. стр. 306.

38. Маркеева, Байрта, Особенности менеджмента в современных немецких компаниях // Экономика и менеджмент инновационных технологий. 2014. № 3. Ч. 2, стр.123-124, https://ekonomika.snauka.ru/2014/03/3898, Доступ получен: 22.04.2025.

39. Маршев, Вадим*. История уптавлемческой мысли*. М. 2005 г., стр. 944.

40. Мексон, Майкл, Альберт, Майкл, Хедури, Франклин. *Основы управления*. Пер. С англ.-М., Дело 1992 г., стр. 492.

41. Миннебаева, Алина, Ахметова, Лейла. Особенности немецкой модели менеджмента,, "Economy and Society" N 4(13), 2014, стр.1267-1269 https://cyberleninka.ru/ article/n/osobennosti-nemetskoy-modeli-menedzhmenta, Доступ получен: 29.04.2025.

42. «Модели менеджмента, их классификация». Сравнительный менеджмент. Учебное пособие 2012, *StudFiles,* стр. 22-30 https://studfile.net/preview/5055082/page:8/. Доступ получен: 28.11.2024.

43. Попов, Александр. *Теория и организация американского менеджмента*. М.: МГУ, 1991., стр. 152.

44. Садкова, Мария. «Модели корпоративного управления: какую выбрать для компании?». *Moscow Business Academy*, 2024 https://moscow.mba/journal/modeli-korporativnogo-upravleniya-kakuyu-vybrat-dlya-kompanii. Доступ получен: 28.11.2024

45. Тэтчер, Маргарет. *Искусство управления (стратегия для меняющегося мира)*. Москва, Альпина паблишер, 2003, стр. 504.

46. Шапиро, Семен, Шатаева, Ольга. *Основы управление персоналом в современных организациях.* Москва: Гросс Медиа, РОСБУХ, 2008, стр. 5, 29.

47. “125 миллиардеров России. Рейтинг Forbes 2024”. *Forbes*, https://www.forbes.ru/milliardery/510650-125-milliarderov-rossii-rejting-forbes-2024. Доступ получен: 05.02.2025.

WORKS CITED

1. Biznes model CANVAS». ACBA, 2021 [Business Model CANVAS". ACBA, 2021] https://sme.acba.am/hy/article/business-model-canvas. Accessed: 01.12.2024: (in Armenian)

2. Ginosyan Gagik, «Garegin Njhdeh». 2015 https://houryiskanyan.wordpress.com/2015/03/14/%d5%a3%d5%a1%d6%80%d5%a5%d5%a3%d5%ab%d5%b6-%d5%b6%d5 %aa%d5%a4%d5%a5%d5%b0/. Accessed: 12.02.2025: ["Garegin Nzhdeh". 2015] (in Armenian)

3. «Korporativ kar'avarman angloamerikyan modely'». Quizlet, Карточки 18.Korporativ kar'avarman angloamerikyan modely' | Quizlet. Accessed: 28.04.2025: ["The Anglo-American Model of Corporate Governance"] (in Armenian)

4. Semerjyan Raffi. «D'er'q berel ar'ajnordman hmtut'yunner t'imum gerazan ardyunqner apahovelu hamar». Management mix, Erevan, 2023 ["Acquiring Leadership Skills to Ensure Excellent Results in a Team" Management mix, Yerevan, 2023] (in Armenian)

5. Step'anyan Sargis. «Korporativ kar'avarumy' orpes korporativ arjhet'ght'eri shukayi zargacman gorc'on» ["Corporate governance as a factor in the development of the corporate securities market", Collection of scientific articles of the RA NAS, 2009], HH GAA gitakan hodvac'neri jhoghovac'u, 2009t'. e'j 482-489 https://arar.sci.am/Content/257229/file_0.pdf. Accessed: 28.04.2025: (in Armenian)

6. Suvaryan Yuri. «Menejment'». Erevan, Tntesaget, 2002, e'j 402-404: ["Management". Yerevan, Economist, 2002], (In Armenian)

7. Suvaryan Yuri. «Menejment'». Erevan, Tntesaget, 2009, e'j 391: ["Management". Yerevan, Economist, 2009], (In Armenian)

8. Vardanyan Anna. «And'nakazmi kar'avarman Twaponakan hamakargi ar'and'nahatkut'yunnery'». «TNTESUT'YUN EV HASARAKUT'YAN ZARGACUM». 21-rd dari martahraverner ev hnaravorut'yunner, HPTH 27-rd gitajhoghov 2017 t'., noyemberi 22-24, Erevan 2018, e'j 639: Accessed: 12.02.2025: ["Peculiarities of the Japanese system of personnel management". "ECONOMY AND SOCIETY DEVELOPMENT". Challenges and Opportunities of the 21st Century, ASUE 27th Scientific Conference 2017, November 22-24, Yerevan 2018], (in Armenian)

9. Bazarov Tahir, Eremina Boris. Upravlenie personalom. Moskva: JuNITI, 2006,[Personnel Management. Moscu: UNITY, 2006] str 106-108.

10. Borko Jurij, Kargalova Marina, Koval'skij Nikolaj. "Evropejskij Sojuz: proshloe, nastojashhee, budushhee. Social'naja politika". Serija: Malaja biblioteka Evropejskogo Sojuza. Izdatel'stvo: Moskva., AEVIS, 1996, ["The European Union: Past, Present, Future. Social Policy". Series: Small Library of the European Union. Publisher: Moscow., AEVIS, 1996] str. 147.

11. Vajnshtejn Grigorij. Demograficheskij faktor jevoljucii "social'nogo gosudarstva" v Evrope. Polis 2012, №6.[The demographic Factor of the Evolution of the "Welfare State" in Europe. Polis 2012, No. 6.], str. 156.

12. «Valovoj Dmitrij, Istorija menedzhmenta. INFRAB 1997, [History of Management. INFRAB 1997] str. 226-227.

13. Veber Maks. Obraz obshhestva. Izbrannoe. Perevod s nemeckogo, Moskva, Jurist 1994[Image of Society. Selected. Translation from German, Moscow, Jurist 1994], str. 704.

14. Voloshin Daniil. «Osobennosti korejskoj modeli upravlenija biznesom: vlijanie japonskogo menedzhmenta». "Nauchnyj aspekt №2-2020" - Jekonomika i finansy, https://na-journal.ru/2-2020-ekonomika-finansy/2323-osobennos ti-korejskoj-modeli-upravleniya-biznesom-vliyanie-yaponskogo-menedzhmenta. ["Features of the Korean Business Management Model: The Influence of Japanese Management." "Scientific Aspect No. 2-2020" - Economy and Finance] Accessed: 15.04.2025.

15. Gruhvina Ol'ga. “Model' menedzhmenta”. Nauchnye teorii, koncepcii, gipotezy, modeli, Bigenc, 2023, https://bigenc.ru/c/model-menedzhmenta-ec2b0e. [“Management Model”. Scientific theories, concepts, hypotheses, models, Bigenc, 2023] Accessed: 28.11.2024.

16. Dessler Gari. Upravlenie personalom. Moskva: BINOM, 2004 [Personnel Management. Moscow: BINOM, 2004], str. 30.

17. Druker Piter, Mak'jarello Dzhozef. Menedzhment. Moskva, 2010 [Management. Moscow, 2010], str. 704.

18. «Evrejskie zakony bol'shih deneg»: 10 principov uspeshnyh evreev. Fomag ["Jewish laws of big money": 10 principles of successful Jews. Fomag”], https://fomag.ru/news/evreyskie-zakony-bolshikh-deneg-10-printsipov-uspeshnykh-evreev/. Accessed: 04.04.2025.

19. Zajcev Leonid, Sokolova Marija. Strategicheskij menedzhment. Uchebnik. - M: Jurist#, 2002. [Strategic Management. Textbook. - M: Jurist, 2002.], str. 414.

20. Kibanova Ardal'on. Upravlenie personalom organizacii. Moskva: INFRA-M, 2005 [Personnel Management of the Organization. Moscow: INFRA-M, 2005], str. 110.

21. Komissarova Zhanna, “Francuzskaja jekonomicheskaja model'”. Jekonomika zarubezhnyh stran. Izdanie MGIMO MID Rossii | ISSN: 2713-0983 №3-4, 2013 [“French Economic Model”. Economy of Foreign Countries. MGIMO University Publication | ISSN: 2713-0983 No. 3-4, 2013”], str. 26-27 https://mirec.mgimo.ru/2013/2013-03-04/francuzskaya-ekonomi cheskaya-model?utm_source=google.com&utm_medium=organicevutm_campaign=google.com&utm_referrer=google.com, Accessed: 23.04.2025.

22. “Korejskij biznes i biznes modeli”, Dzen.ru, 2023 [“Korean Business and Business Models”, Dzen.ru, 2023], https://dzen.ru/a/Y_DNG7DciS1onC8I. Accessed: 05.04.2025.

23. Lindbek Assarm. Shvedskij jeksperiment, Ocherki o mirovoj jekonomike. Vydajushhiesja jekonomisty mira v Moskovskom centre Karnegi. Moskva, 2002 [The Swedish Experiment, Essays on the World Economy. Outstanding Economists of the World at the Carnegie Moscow Center. Moscow, 2002]. str. 306.

24. Markeeva Bajrta, Osobennosti menedzhmenta v sovremennyh nemeckih kompanijah // Jekonomika i menedzhment innovacionnyh tehnologij. 2014. № 3. Ch. 2

[Features of Management in Modern German Companies // Economy and Management of Innovative Technologies. 2014. No. 3. Part 2], str.123-124, https://ekonomika.snauka.ru/2014/03/3898, Accessed:22.04.2025.

25. Marshev Vadim. Istorija uptavlemcheskoj mysli. M. 2005 g. [History of Management Thought. Moscow, 2005], str. 944.

26. Mekson Majkl, Al'bert Majkl, Heduri Franklin. Osnovy upravlenija. Per. C angl.-M., Delo 1992 g. [Fundamentals of Management. Per. From English.-M., Delo 1992], str. 492.

27. Minnebaeva Alina, Ahmetova Lejla, OSOBENNOSTI NEMECKOJ MODELI MENEDZhMENTA, "Economy and Society" N 4(13), 2014 [FEATURES OF THE GERMAN MANAGEMENT MODEL, "Economy and Society" N 4(13), 2014], str.1267-1269 https://cyberleninka.ru/ article/n/osobennosti-nemetskoy-modeli-menedzhmenta, Accessed: 29.04.2025.

28. “Modeli menedzhmenta, ih klassifikacija”. Sravnitel'nyj menedzhment. Uchebnoe posobie 2012, StudFiles [“Management Models, their Classification”. Comparative management. Study guide 2012, StudFiles], str. 22-30 https://studfile.net/preview/5055082/page:8/. Accessed: 28.11.2024.

29. Popov Aleksandr. Teorija i organizacija amerikanskogo menedzhmenta. M.: MGU, 1991. [Theory and organization of American management. M.: Moscu State University, 1991], str. 152.

30. Sadkova Marija. “Modeli korporativnogo upravlenija: kakuju vybrat' dlja kompanii?”. Moscow Business Academy, 2024 [“Corporate Management Models: Which One to Choose for the Company?”. Moscow Business Academy, 2024] https://moscu.mba/journal/modeli-korporativnogo-upravleniya-kakuyu-vybrat-dlya-kompanii. Accessed: 28.11.2024

31. Tjetcher Margaret. Iskusstvo upravlenija (strategija dlja menjajushhegosja mira). Moskva, Al'pina pablisher, 2003 [The Art of Management (Strategy for a Changing World). Moscow, Alpina Publisher, 2003], str. 504.

32. Shapiro Semen, Shataeva Ol'ga. Osnovy upravlenie personalom v sovremennyh organizacijah. Moskva: Gross Media, ROSBUH, 2008 [Fundamentals of Personnel Management in Modern Organizations. Moscow: Gross Media, ROSBUKH, 2008], str. 5, 29.

33. “125 milliarderov Rossii. Rejting Forbes 2024”. Forbes [“125 Billionaires of Russia. Forbes Rating 2024”. Forbes], https://www.forbes.ru/milliardery/510650-125-milliarderov-rossii-rejting-forbes-2024. Accessed: 05.02.2025.

BASIC ISSUES OF MANAGEMENT IN THE RA IN THE CONTEXT OF MODERN MANAGEMENT MODELS

ARTUR MURADYAN

Yerevan State University, Ijevan branch, Faculty of Economics
Specialization "General Economy", Ph.D. in Economics
Ijevan, the Republic Armenia
«Aregak» Universal Credit Organization, Branch Manager,
Abovyan, the Republic Armenia

The purpose of this educational and methodological article is to identify the main management challenges in the Republic of Armenia, to compare them with contemporary management models, and to provide students with the skills to conduct team-based analysis, while highlighting the significance of different management approaches in the context of both state governance and business development.

To achieve the above goal, the main problems of management in the Republic of Armenia were studied, modern management models were presented.

The methodology presented in the article was applied within the framework of the subject "Management," taught at the Faculty of Economics of the YSU Dependent Branch Ijevan during the 2018-2025 academic years, based on the presented theoretical aspects and numerous research works. The teaching methodology has a clear component of the organization of practical work, which makes it possible to more effectively conduct practical classes and ensure the process of formation and development of students' abilities. Practical classes were conducted through group and individual multidisciplinary work. Various management models were analyzed, students presented their vision of the Armenian management model. Students submitted their assignments in writing (as required by the research paper) and orally (through presentations).

During the course, the following results were obtained: presentation of the features of management models, comparative analysis of models, study of the problems of forming the RA management model, derivation of the Armenian management model, formation of teamwork skills, improvement of professional written speech, development of professional oral speech.

Keywords: *Management, final result, ability, management model, educational-methodical, problem, innovation.*

ОСНОВНЫЕ ВОПРОСЫ МЕНЕДЖМЕНТА В РА В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННЫХ МОДЕЛЕЙ УПРАВЛЕНИЯ

АРТУР МУРАДЯН
Преподаватель кафедры общей экономики
экономического факультета Иджеванского филиала
Ереванского государственногоуниверситета,
управляющий филиалом Универсальной кредитнойорганизации «Арегак»,
кандидат экономических наук,
г. Абовян, Республика Армения

Целью данной учебно-методической статьи является представление основных проблем управления в Республике Армения, их сравнение с современными моделями управления, а также обучение студентов проведению командного анализа, отмечая важность различных моделей управления с точки зрения развития государства и бизнеса.

Для достижения вышеуказанной цели были изучены основные проблемы управления в Республике Армения, представлены современные модели управления.

Представленная в статье методология была применена в рамках предмета «Менеджмент», преподаваемого на экономическом факультете Иждивенского филиала ЕГУ в течение 2018-2025 учебных годов, в основу которого легли представленные теоретические аспекты и многочисленные исследовательские работы. Методика преподавания имеет чёткий компонент организации практической работы, что позволяет более эффективно проводить практические занятия и обеспечивать процесс формирования и развития способностей студентов. Практические занятия проводились посредством групповых и индивидуальных многопрофильных работ. Были проанализированы различные модели управления, студенты представили свое видение армянской модели

управления. Студенты представляли свои задания в письменной форме (в соответствии с требованиями исследовательской работы) и устно (через презентации).

В ходе изучения курса получены следующие результаты: представление особенностей моделей управления, сравнительный анализ моделей, изучение проблем формирования модели управления РА, выведение армянской модели управления, формирование навыков работы в команде, улучшение профессиональной письменной речи, развитие профессиональной устной речи.

Ключевые слова: *управление, конечный результат, способность, модель управления, учебно-методический, проблема, инновация.*

EVALUATING THE MACROECONOMIC IMPACT OF FISCAL STRUCTURAL REFORMS: THE CASE OF ARMENIA *

UDC 338.1 *DOI: 10.52063/25792652-2025.2.25-338*

NARINE PETROSYAN
Armenian State University of Economics,
Chair of Applied Economics, Ph.D. Student,
Yerevan, the Republic of Armenia
np.narinepetrosyan@gmail.com
ORCID: 0000-0003-0272-5868
Scopus Author ID: 58782489300

The problem of evaluating structural reforms and their economic consequences is among the most debated topics in contemporary international academic discussions. The study of structural reforms implemented in Armenia's economy during the post-independence period shows that fiscal structural reforms occupy a central place among them. Therefore, this article aims to assess the macroeconomic role and impact of fiscal structural reforms as one of the key drivers of development in the economy of the Republic of Armenia, a small open transition economy.

For the purpose of evaluating the impact of fiscal structural reforms on key macroeconomic indicators, this article treats them as policy shocks, thereby bringing the analysis into the field of quantitative assessment and estimating their effects on the most essential macroeconomic variables. To achieve this, tools of econometric modeling, as well as statistical, analytical, and other methods, have been applied. Specifically, using the Structural Vector Autoregression (SVAR) model, the article evaluates the effects of reform shocks on tax revenues, public investment, public debt, private sector activity, price stability, and economic growth. The estimations are carried out in four directions — through fiscal, real, monetary, and combined macroeconomic models — in order to examine and assess the different transmission channels of reforms.

The research results demonstrate that fiscal structural reforms generate rapid and stable positive shifts in fiscal capacity, capital, productivity, and output, while simultaneously contributing to reducing inflation and lowering debt. The findings obtained through multifactor models confirm that fiscal structural reforms have a direct and significant impact on revenue collection and the efficiency of public investments, while at the same time gradually reducing public debt. In the real sector of the economy, reforms stimulate productivity and consumption in the initial stage, though they reduce private investment. Importantly, the results indicate that fiscal structural reforms explain a considerable share of the fluctuations observed in the main macroeconomic indicators, further confirming their central role in shaping key macroeconomic variables.

These outcomes emphasize the importance of credibility, consistency, and institutional depth of reforms in ensuring macro-fiscal resilience. This study contributes to the formation and deepening of empirical literature on reform

* Հոդվածը ներկայացվել է 02.07.2025թ., գրախոսվել՝ 14.08.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.09.2025թ.:

effectiveness by offering an applied methodology for quantifying reform shocks and their macroeconomic transmission mechanisms in small open economies.

Keywords: *Structural Reforms, Small Open Economy, Fiscal Structural Reforms, Armenia, Macroeconomic Stability, Transition Economies, Public Finance Reform.*

Introduction

Structural reforms are crucial for strengthening macroeconomic resilience and enhancing the institutional foundations of fiscal policy, particularly in transition and developing economies. Within this domain, *fiscal structural reforms* — encompassing tax policy modernization, expenditure restructuring, and the implementation of fiscal rules — are often regarded as key instruments to improve revenue mobilization, reallocate resources more efficiently, and anchor public debt sustainability. Despite their recognized importance, the dynamic macroeconomic consequences of fiscal structural reforms remain insufficiently quantified, especially in small open economies with institutional volatility and constrained policy space.

Armenia provides a relevant empirical context for examining these effects. As a post-Soviet transition economy, Armenia has undergone significant fiscal adjustments over the past two decades, supported by international institutions and national strategies. However, the aggregate macroeconomic impact of these reforms — particularly in terms of their propagation through key fiscal, real, and monetary indicators—has not been rigorously evaluated in a structural, model-based framework.

This study addresses this gap by employing a quarterly **Fiscal Structural Reform Index (FSRI)** — previously developed in related research — as a policy variable within four sectoral **Structural Vector Autoregression (SVAR)** models: fiscal, real, monetary, and combined macroeconomic systems. By treating the first-differenced FSRI (ΔFSRI) as an exogenous structural shock and identifying it using recursive Cholesky decomposition, we trace the causal effects of reform impulses on macroeconomic dynamics over a 16-quarter horizon. This identification strategy enables a detailed examination of both the direction and magnitude of reform-induced adjustments in tax revenue, public investment, consumption, inflation, productivity, and growth.

The contributions of this article are twofold. First, it provides a rare empirical quantification of the macroeconomic effects of fiscal reform shocks in a post-transition, small open economy. Second, by adopting a sectoral SVAR approach with impulse response and variance decomposition analysis, it reveals differentiated transmission mechanisms across the fiscal, real, and monetary systems. The findings demonstrate that fiscal reforms have a significant influence on key macroeconomic outcomes, including improved fiscal performance, strengthened investment responses, and moderated inflationary pressures.

These results hold substantial implications for reform sequencing, institutional anchoring, and macro-fiscal governance in developing and post-Soviet economies, where structural reforms remain politically complex but economically vital.

Literature Review

The macroeconomic effects of fiscal structural reforms have long been a subject of empirical and theoretical interest, particularly in the context of emerging and transition economies seeking to enhance institutional quality, fiscal credibility, and long-run economic performance. Fiscal structural reforms, distinct from cyclical fiscal policy adjustments, aim to alter the underlying architecture of public finance through changes in tax design, expenditure allocation, fiscal rule adoption, and institutional modernization. These reforms are not one-off events but sustained efforts that reshape the mechanisms

of fiscal policy implementation, planning, and oversight. As such, they exert influence not only through immediate demand-side channels but, more importantly, through supply-side effects and expectations dynamics (Drazen 2000; Cottarelli 2012).

Early contributions to the literature, such as those by Alesina and Perotti (1996) and Campos and Coricelli (2002), framed structural reforms as mechanisms to reduce budgetary imbalances and crowd in private investment, especially when credibility gains outweigh short-run contractionary effects. Duval and Elmeskov (2006) emphasized the importance of political economy conditions and reform sequencing, showing that reform complementarities enhance their effectiveness. Blanchard and Leigh (2013), using post-crisis European data, found that the macroeconomic impact of fiscal policy hinges not just on size and composition but on institutional credibility, reinforcing the role of structural reforms as credibility-enhancing interventions.

In terms of methodological approaches, much of the earlier empirical literature relied on panel regressions or cross-sectional analyses to assess the long-run relationship between reform intensity and macroeconomic performance. However, these approaches often faced limitations in identifying short-term dynamic effects and causal channels. More recent studies have moved toward using structural vector autoregression (SVAR) models and dynamic panel techniques to address endogeneity and lagged transmission effects. For example, Beetsma et al. (2008) employ a structural identification strategy within a VAR framework to examine how fiscal innovations affect macroeconomic balances in the Eurozone. Bornhorst et al. (2013) show that improvements in public revenue administration in developing countries expand fiscal space and reduce borrowing needs, with dynamic effects on inflation and growth.

Empirical research increasingly underscores the need to disaggregate fiscal structural reforms into their constituent elements: Potrafke and Reischmann (2015) demonstrate how intergovernmental transfers affect fiscal sustainability when separated from own-source revenues, while Crispolti et al. (2022) show that the revenue effects of tax reforms differ systematically across instruments and between base-broadening and rate changes, highlighting the importance of analyzing reform components rather than treating fiscal reforms as monolithic.

Gupta et al. (2007) show that fiscal institutional reforms not only support consolidation but are associated with increased public investment and pro-growth spending.

Despite this progress, significant gaps remain. First, there is limited evidence on the short- and medium-term macroeconomic dynamics of fiscal structural reforms using high-frequency data. Most studies use annual datasets, which mask intra-year effects and delays in transmission. Second, there is a lack of country-specific SVAR-based research focusing on reform shocks rather than policy outcomes. While much work has been done on tax or spending shocks (Blanchard and Perotti 2002; Caldara and Kamps 2008), relatively few studies have identified reforms themselves as exogenous innovations affecting macroeconomic systems.

Armenia, as a post-Soviet small open economy, represents an illustrative case where fiscal structural reforms have been implemented in cooperation with international organizations such as the IMF, World Bank, and GIZ. These reforms include tax code revisions, digitalized tax collection, fiscal rule adoption, medium-term expenditure frameworks, and public investment management systems. While qualitative assessments by the IMF and World Bank acknowledge reform progress, no empirical study has yet systematically modeled their dynamic macroeconomic effects.

This study fills that void by employing a quarterly Fiscal Structural Reform Index (FSRI) as an exogenous shock variable in sectoral SVAR models. This enables the identification of reform-induced innovations and the measurement of their transmission to

key macroeconomic indicators such as tax revenue, public investment, government debt, inflation, productivity, and GDP growth. By distinguishing fiscal reforms from ordinary fiscal fluctuations and integrating them into a structural econometric framework, the article contributes new evidence on the role of fiscal reform in macroeconomic stabilization and growth in post-transition settings.

In doing so, the paper bridges methodological and contextual gaps in the literature. It complements cross-country regression studies with time-series identification strategies and extends the focus of SVAR applications from developed economies to transition economies with evolving institutional architectures. More broadly, it offers a replicable empirical strategy for evaluating reform impacts in other low- and middle-income countries navigating the dual challenges of structural change and fiscal sustainability.

Methodology

To evaluate the dynamic macroeconomic consequences of fiscal structural reforms in Armenia, this study employs a sectorally disaggregated Structural Vector Autoregression (SVAR) framework. The SVAR model design reflects the economic logic of how fiscal institutional changes — captured through the first-differenced Fiscal Structural Reform Index (ΔFSRI[1]) — propagate across macroeconomic systems. Rather than relying solely on statistical correlations, the model structure is informed by economic theory and policy transmission mechanisms.

The ΔFSRI functions as an exogenous structural shock representing reform impulses. This specification allows the analysis to trace how innovations in reform intensity affect a suite of endogenous macroeconomic variables. The inclusion of ΔFSRI as the first variable in the SVAR ordering reflects its conceptual role as a policy-driven intervention that influences, rather than responds to, macroeconomic conditions.

Separate SVAR models were constructed for the fiscal, real, monetary, and combined macroeconomic sectors. This decomposition permits an exploration of both direct and indirect transmission channels:

- The **fiscal SVAR** captures how reforms affect tax revenue, public investment, current expenditure, and debt-to-GDP dynamics.
- The **real SVAR** evaluates productivity, private investment, and consumption responses to reform shocks, in line with growth theory emphasizing capital efficiency and confidence effects.
- The **monetary SVAR** examines inflation, interest rates, and money supply, where fiscal credibility is hypothesized to reduce inflation expectations and stabilize nominal variables.
- The **combined SVAR** synthesizes sectoral dynamics to assess system-wide macroeconomic consequences.

All models are estimated using quarterly data spanning 2005–2024. Growth rates are used for flow variables, while fiscal burden indicators (e.g., debt/GDP) are maintained in ratio form. Stationarity was assessed using Augmented Dickey-Fuller tests, and lag lengths were selected using AIC and SBIC criteria.

The impulse response functions (IRFs) allow for tracing the temporal effects of a one-standard-deviation reform shock on each macroeconomic variable over a 16-quarter horizon. Meanwhile, forecast error variance decomposition (FEVD) quantifies the

[1] The Fiscal Structural Reform Index (FSRI) is a composite indicator that captures the scope and intensity of fiscal institutional reforms, specifically in areas such as tax administration, expenditure rule implementation, fiscal transparency, and public investment efficiency. Each annual or quarterly value of the FSRI reflects the cumulative progress in reform implementation up to that point. However, in modeling the macroeconomic impact of reforms, it is not the level of institutional development that constitutes a structural shock, but rather the **change in reform effort over time**.

proportion of variation in each endogenous variable attributable to ΔFSRI shocks. This dual approach enables both qualitative interpretation and quantitative attribution of reform effects.

By combining economic reasoning, time series techniques, and a multidimensional indicator of reform effort, the methodological framework aligns empirical modeling with the core theoretical proposition: that fiscal structural reforms are a causal determinant of macroeconomic outcomes in a transition economy setting.

This empirical strategy is designed not as a purely econometric exercise, but as a way to understand the economic transmission mechanisms through which fiscal reforms — such as improved budget institutions, tax rule changes, and capital expenditure reforms — affect investment, output, inflation, and fiscal sustainability. The SVAR framework thus serves as a tool for identifying and quantifying reform impact within a coherent economic narrative

This empirical strategy offers a robust framework for quantifying the impact of fiscal structural reforms on macroeconomic performance. By combining structural identification with sectoral decomposition, this approach offers a policy-relevant and replicable method for evaluating reform effectiveness in transition economies.

Empirical Results

This section presents a comprehensive analysis of the empirical findings derived from the four Structural Vector Autoregression (SVAR) models developed to assess the macroeconomic impact of fiscal structural reforms in Armenia. By integrating a first-differenced Fiscal Structural Reform Index (ΔFSRI) as a structural policy shock, the SVAR estimations trace the short- and medium-term transmission of reform impulses across fiscal, real, monetary, and combined macroeconomic dimensions. The results are interpreted through impulse response functions (IRFs) and forecast error variance decompositions (FEVDs), providing both dynamic and quantitative assessments of reform effectiveness.

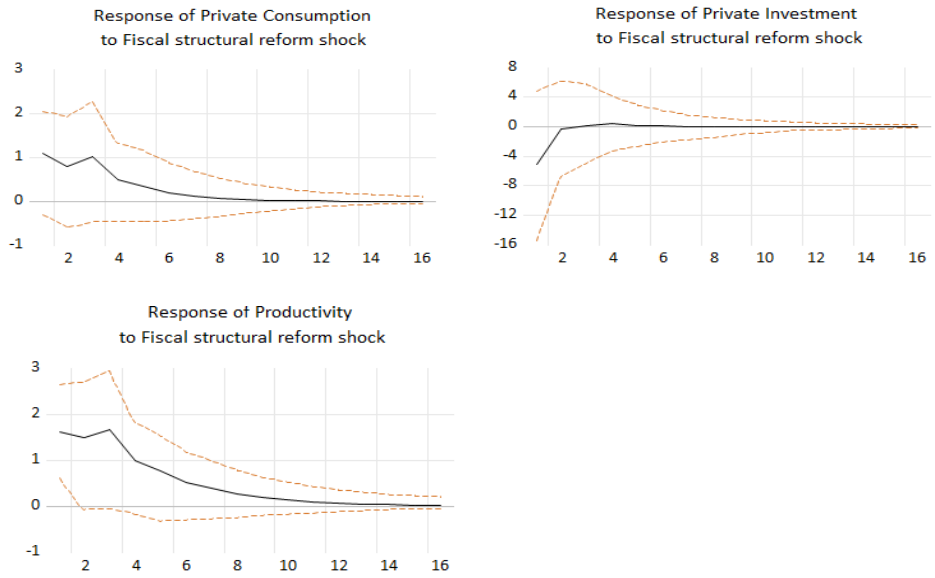

Figure 1. Response of Real Sector Indicators to Fiscal Structural Reform Shock. Source: The chart was compiled by the authors based on their calculations.

In the real sector, reforms produce differentiated effects. Productivity increases steadily (+1.60%, Q1), consistent with improved allocative efficiency resulting from institutional strengthening and more targeted fiscal policy. This aligns with endogenous growth theory (Romer, 1990), which posits that institutional quality and investment in public infrastructure enhance long-term productivity by influencing the efficiency of capital allocation. Private consumption responds positively (+1.09%, Q1), likely reflecting improved household confidence and future income expectations, as supported by the permanent income hypothesis (Friedman 1957) and the life-cycle hypothesis (Modigliani & Brumberg 1954), which suggest that agents smooth consumption based on expected lifetime resources. In contrast, private investment experiences a sharp but short-lived contraction (−5.07%, Q1), possibly due to front-loaded adjustment costs, heightened uncertainty during the reform implementation phase, or temporary crowding out effects. These dynamics are consistent with transition economy literature (Campos & Coricelli, 2002), which documents temporary disruptions in investment behavior during structural shifts. The overall impulse profile suggests that reforms initially introduce frictions in investment allocation, followed by sustained gains in productivity and consumption driven by enhanced fiscal credibility and an improved macroeconomic environment.

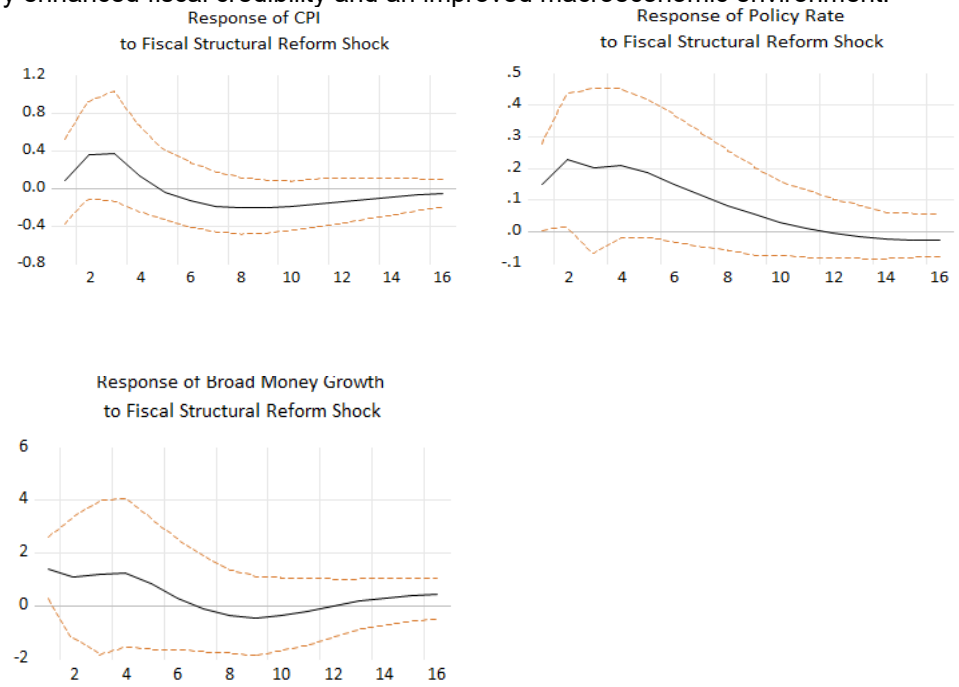

Figure 2. Response of Monetary Sector Indicators to Fiscal Structural Reform Shock. Source: The chart was compiled by the authors based on their calculations.

In the real sector, fiscal structural reform shocks (ΔFSRI) account for 8.8% of the forecast error variance in private investment and 15.6% in productivity (proxied by output or total factor productivity measures). These shares underscore the structural relevance of reform-induced credibility, predictability, and institutional strengthening for supply-side dynamics. From the perspective of neoclassical and endogenous growth models, such outcomes reflect improved capital allocation, reduced investment uncertainty, and the facilitation of long-term growth through enhanced efficiency and innovation capacity. In contrast, private consumption demonstrates a comparatively modest variance share of

7.6%, indicating that household responses to fiscal reform are more attenuated. This can be attributed to the indirect nature of the transmission mechanism, where consumption reacts not to reforms per se, but to their second-order effects via employment, income stability, and inflation expectations. These findings align with theoretical predictions that consumption smoothing behavior and precautionary savings dampen the immediate observable effects of fiscal reform shocks on household demand.

In the monetary sector, fiscal reform shocks lead to a modest yet consistent disinflationary effect, with CPI declining by 0.36% at Q3, suggesting that improved fiscal credibility and expenditure discipline help anchor inflation expectations. The central bank policy rate increases slightly (+0.23% at Q3), indicating a mild monetary policy adjustment aligned with improved fiscal fundamentals.

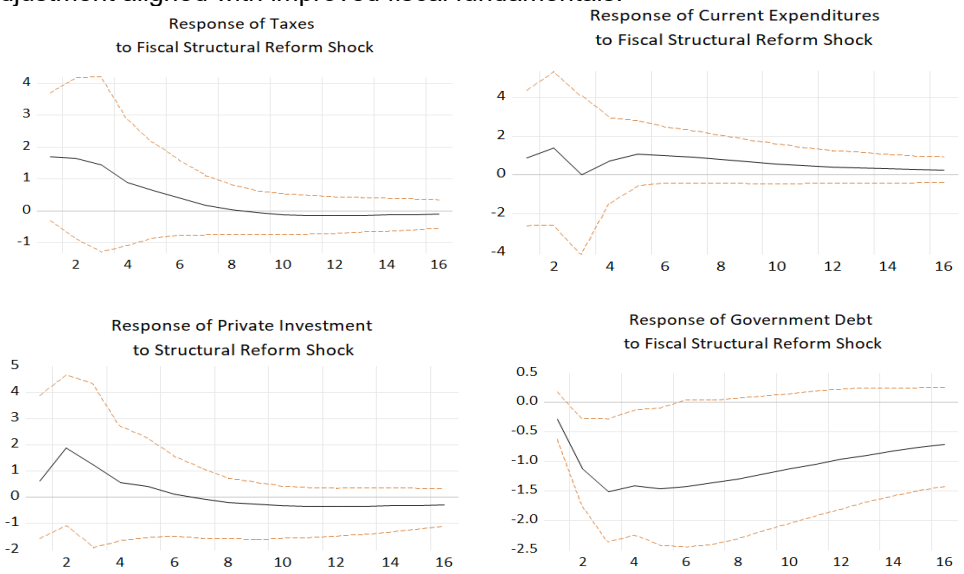

Figure 3. Response of Fiscal Sector Indicators to Fiscal Structural Reform Shock.Source: The chart was compiled by the authors based on their calculations.

The contribution of reforms to variance in monetary sector indicators is more modest but still economically meaningful. The results further reveal that ΔFSRI explains **6.7%** of inflation dynamics, **9.2%** of policy rate variation, and **5.6%** of M2 growth variance. These findings support the theoretical view that credible fiscal reform reduces fiscal dominance and enhances the independence and responsiveness of monetary authorities. They also highlight the role of fiscal-monetary interaction in stabilizing expectations and reinforcing macroeconomic discipline.

The fiscal model reveals a clear and compelling reform transmission channel. Tax revenue exhibits the most immediate and pronounced response, increasing by 1.69% in Q1 and remaining persistently elevated, which aligns with reforms enhancing tax policy design, administrative enforcement, and digitalization. Public investment rises significantly by 1.89% in Q2, reflecting reform-driven improvements in capital budgeting, procurement transparency, and expenditure efficiency. Current public expenditure responds moderately, with a 0.86% increase in Q1, suggesting that reforms may enable reallocation toward priority sectors without inducing nominal expansion. Government debt-to-GDP declines gradually, reaching a peak negative impact of −1.51% in Q3, indicating enhanced fiscal sustainability driven by improved revenue mobilization and expenditure discipline. These dynamics confirm that fiscal structural reforms play a critical

role in strengthening fiscal capacity while supporting debt reduction through institutional upgrading rather than austerity-based consolidation.

In the fiscal block, ΔFSRI accounts for **6.7%** of the variance in tax revenue, indicating meaningful gains in revenue mobilization driven by improved compliance, digitalization, and institutional efficiency. Public investment variance is explained at **7.8%**, reflecting enhanced planning, execution, and governance of capital expenditures. Government debt-to-GDP exhibits a particularly strong connection to reform shocks, with **12.8%** of its forecast variance attributed to ΔFSRI, underscoring the critical role of fiscal rules, debt management frameworks, and spending controls in promoting sustainability. Public expenditure, while less sensitive, still shows **3.5%** of its variance explained by reforms, implying moderate responsiveness of recurrent spending to institutional and budgetary restructuring. Together, these results support the view that fiscal structural reforms are pivotal in enhancing the performance and discipline of public finances through both revenue and expenditure channels.

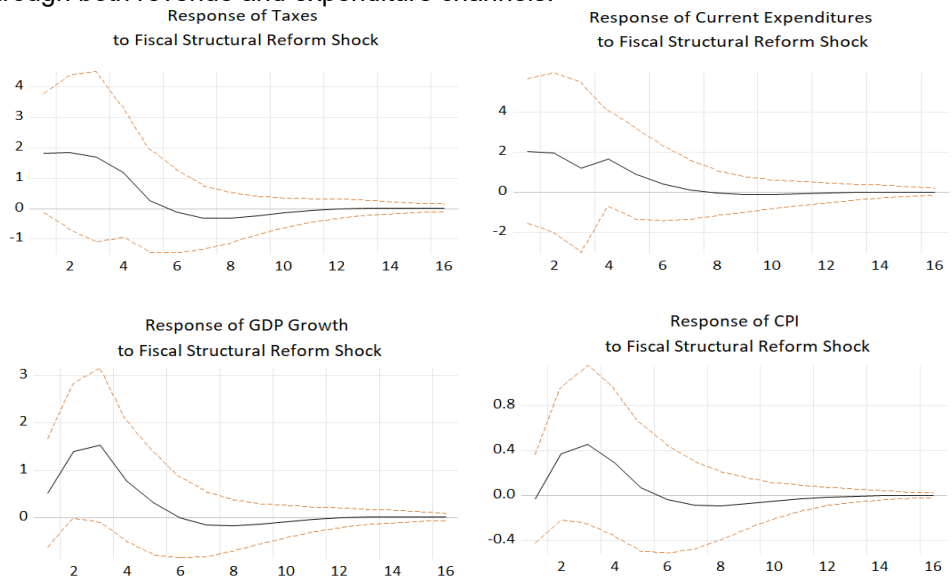

Figure 4. Response of Macroeconomic Indicators to Fiscal Structural Reform Shock (Combined model). Source: The chart was compiled by the authors based on their calculations.

The combined model consolidates systemic transmission across fiscal, real, and monetary channels. GDP growth responds significantly to reform shocks, peaking at +1.53% in Q3, and sustaining elevated levels thereafter, capturing the cumulative effects of improved fiscal capacity, enhanced productivity, and moderated inflation. The tax revenue response reaches +1.82% in Q2, corroborating the persistence of institutional improvements in revenue administration. CPI declines steadily, mirroring disinflationary effects via enhanced fiscal credibility. Forecast error variance decomposition shows that ΔFSRI accounts for 8.7% of GDP growth variation, 11.2% of tax revenue variance, 6.5% of public expenditure, and 6.2% of private consumption variance.

These results reaffirm the central thesis that fiscal structural reforms are macroeconomically consequential, not merely technocratic. They act through multiple channels—revenue mobilization, expenditure rationalization, productivity enhancement, and inflation control—to improve output and stabilize public finances. The consistency between sectoral and combined models underscores the validity of the empirical approach and provides compelling evidence for reform-based policy design in small open

economies. The timing and persistence of responses further support the importance of institutional credibility, administrative capacity, and investor expectations in determining reform success. Taken together, the findings emphasize the need for sustained reform momentum to secure broad-based economic resilience and long-term growth.

Discussion and Policy Implications

The empirical findings of this study confirm the macroeconomic significance of fiscal structural reforms in Armenia. These reforms yield both statistically robust and economically substantial effects across fiscal, real, monetary, and aggregated macroeconomic indicators. The analysis provides key insights into the channels through which reforms operate and offers practical guidance for designing, sequencing, and sustaining reform efforts in transition economies.

First, the strong and immediate responses of tax revenue and public investment to reform shocks highlight the effectiveness of institutional improvements in public finance. The observed 1.69% increase in tax revenue and 1.89% increase in public investment within the first two quarters following reform shocks reflect enhanced capacity and efficiency in revenue administration and capital budgeting. These results align with prior research emphasizing the importance of institutional strengthening in promoting fiscal sustainability and allocative efficiency (Gupta et al., 2007; Crispolti et al., 2022). For Armenia, these gains reflect concrete improvements in tax compliance systems, medium-term expenditure frameworks, and infrastructure governance. Policymakers should thus treat fiscal reform as a strategic tool for growth-enhancing fiscal transformation, not merely deficit correction.

Second, real sector outcomes illustrate the supply-side potency of fiscal structural reform. While private investment shows an initial contraction, productivity increases by 1.60%, and consumption strengthens, indicating improved resource allocation and macroeconomic confidence. These results support the endogenous growth literature, which links institutional quality and effective public spending to long-term output performance (Barro, 1990; Romer, 1990). In Armenia's context, productivity gains highlight how reform credibility and improved fiscal frameworks contribute to economic modernization and private sector dynamism.

Third, monetary responses — though more moderate — reveal that reforms contribute to macroeconomic stabilization. The 0.36% decline in CPI and marginal increase in policy rates signal improved policy credibility and a reduction in inflationary pressures, consistent with reduced fiscal dominance and enhanced central bank autonomy. These findings echo theoretical expectations that credible fiscal rules support monetary policy effectiveness by anchoring inflation expectations.

The combined SVAR model corroborates these findings at the systemic level. It shows that ΔFSRI shocks explain 8.7% of GDP growth variance, with additional explanatory power across tax revenue, government spending, and consumption. This confirms that fiscal reforms exert broad-based macroeconomic influence that transcends administrative boundaries. The alignment between sectoral and combined model results reinforces the validity of the modeling strategy and the interconnectedness of macroeconomic systems.

From a policy standpoint, the study generates several key implications:

- **Prioritize high-impact reforms:** Tax administration, capital budgeting, and fiscal transparency reforms yield the most significant macroeconomic returns and should be sequenced early.
- **Build institutional trust and enforcement mechanisms:** Reforms require credible institutions, legal safeguards, and digital monitoring systems to be effective. Reform success hinges on operational execution, not just legislation.

- **Preserve reform momentum:** The positive effects of reform accumulate and amplify over time. Delays, reversals, or partial implementation risk dissipating reform dividends.
- **Adapt methodology to other contexts:** While Armenia is the focus, the analytical approach and empirical findings have relevance for other post-Soviet and emerging market economies seeking to evaluate and calibrate their reform strategies.

In conclusion, this study reaffirms that fiscal structural reforms are not marginal policy adjustments but transformative interventions with systemic macroeconomic implications. By fostering revenue mobilization, investment efficiency, and macroeconomic stability, such reforms can form the institutional backbone of a sustainable growth model. The results call for a strategic shift from short-term fiscal targets to long-term structural resilience through evidence-based reform design, credible implementation, and policy coherence.

Conclusion

This study assessed the macroeconomic consequences of fiscal structural reforms in Armenia using a suite of sectoral SVAR models and a first-differenced fiscal structural reform index (ΔFSRI) to identify structural shocks. The analysis provided empirical evidence on how reform impulses affect fiscal, real, monetary, and aggregate macroeconomic indicators over a 16-quarter horizon.

The results demonstrate that fiscal structural reforms are not limited to administrative enhancements but produce substantial, measurable effects on core macroeconomic variables. Reform shocks increase tax revenue and public investment, reduce public debt ratios, enhance productivity, support private consumption, and moderate inflation. The combined SVAR model confirms that reforms contribute to GDP growth and system-wide macroeconomic improvement, substantiating the economic relevance of ΔFSRI shocks beyond individual policy domains.

These findings lend strong support to the proposition that well-sequenced, credible fiscal reforms act as effective instruments of macroeconomic stabilization and long-term development. The evidence emphasizes the importance of institutional design, policy coordination, and reform credibility in maximizing the returns to reform. The framework used here offers a replicable approach for assessing reform effectiveness in other transition and emerging market economies.

In light of global economic uncertainty and ongoing fiscal challenges, the Armenian case illustrates the development potential of sustained structural reform. Fiscal reforms should be understood not as episodic adjustments but as ongoing strategic commitments to build fiscal resilience, stimulate private sector activity, and improve macroeconomic governance. Future reform agendas should focus on institutional deepening, reform consolidation, and evidence-based calibration to secure lasting economic gains.

REFERENCES

1. Alesina, Alberto, and Roberto Perotti. “Income Distribution, Political Instability, and Investment.” European Economic Review, vol. 40, no. 6, June 1996, pp. 1203–28. https://doi.org/10.1016/0014-2921(95)00030-5.
2. Barro, Robert J. “Government Spending in a Simple Model of Endogeneous Growth.” Journal of Political Economy, vol. 98, no. 5, Part 2, Oct. 1990, pp. S103–25. https://doi.org/10.1086/261726.
3. Beetsma, Roel, et al. “The Effects of Public Spending Shocks on Trade Balances and Budget Deficits in the European Union.” Journal of the European Economic

Association, vol. 6, no. 2–3, Apr. 2008, pp. 414–23. https://doi.org/10.1162/jeea.2008.6.2-3.414.

4. Blanchard, O., and R. Perotti. “An Empirical Characterization of the Dynamic Effects of Changes in Government Spending and Taxes on Output.” The Quarterly Journal of Economics, vol. 117, no. 4, Nov. 2002, pp. 1329–68. https://doi.org/10.1162/003355302320935043.

5. Blanchard, Olivier J., and Daniel Leigh. “Growth Forecast Errors and Fiscal Multipliers.” American Economic Review, vol. 103, no. 3, May 2013, pp. 117–20. https://doi.org/10.1257/aer.103.3.117.

6. Bornhorst, Fabian, et al. “Natural Resource Endowments and the Domestic Revenue Effort.” European Journal of Political Economy, vol. 25, no. 4, Feb. 2009, pp. 439–46. https://doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2009.01.003.

7. Caldara, Dario, and Christophe Kamps. “What Are the Effects of Fiscal Policy Shocks? A VAR-based Comparative Analysis.” *SSRN Electronic Journal*, Jan. 2008, https://doi.org/10.2139/ssrn.1102338.

8. Campos, Nauro F., and Fabrizio Coricelli. “Growth in Transition: What We Know, What We Don’t, and What We Should.” Journal of Economic Literature, vol. 40, no. 3, Sept. 2002, pp. 793–836. https://doi.org/10.1257/002205102760273797.

9. Cottarelli, Carlo, and Laura Jaramillo. “Walking Hand in Hand: Fiscal Policy and Growth in Advanced Economies.” Review of Economics and Institutions, vol. 4, no. 2, July 2013, https://doi.org/10.5202/rei.v4i2.113.

10. Crispolti, Valerio, et al. “Cross-Country Evidence on the Revenue Impact of Tax Reforms.” IMF Working Paper, vol. 2022, no. 199, Sept. 2022, p. 1. https://doi.org/10.5089/9798400222023.001.

11. Drazen, Allan. “Political Economy in Macroeconomics.” Princeton University Press eBooks, 2000, https://doi.org/10.1515/9780691188003.

12. Duval, Romain, and Jörgen Elmeskov. “The Effects of Emu on Structural Reforms in Labour and Product Markets.” SSRN Electronic Journal, Jan. 2006, https://doi.org/10.2139/ssrn.887083.

13. Friedman, Milton. “Theory of the Consumption Function.” Princeton University Press eBooks, 1957, https://doi.org/10.1515/9780691188485.

14. Gupta, Sanjeev, et al. “Fiscal Policy, Expenditure Composition, and Growth in Low-income Countries.” Journal of International Money and Finance, vol. 24, no. 3, Mar. 2005, pp. 441–63. https://doi.org/10.1016/j.jimonfin.2005.01.004.

15. Modigliani. “Utility Analysis and the Consumption Function: An Interpretation of Cross-section Data.” (No Title), Jan. 1954, p. 388. cir.nii.ac.jp/ja/crid/1370005905502870273.

16. Potrafke, Niklas, and Markus Reischmann. “Fiscal Transfers and Fiscal Sustainability.” Journal of Money Credit and Banking, vol. 47, no. 5, July 2015, pp. 975–1005. https://doi.org/10.1111/jmcb.12231.

17. Romer, Paul M. “Endogenous Technological Change.” Journal of Political Economy, vol. 98, no. 5, Part 2, Oct. 1990, pp. S71–102. https://doi.org/10.1086/261725.

ՀԱՐԿԱԲՅՈՒՋԵՏԱՅԻՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԱՅԻՆ ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱԿՐՈՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԻ ԳՆԱՀԱՏՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՕՐԻՆԱԿՈՎ

ՆԱՐԻՆԵ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ
Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի կիրառական տնտեսագիտության ամբիոնի ասպիրանտ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

Կառուցվածքային բարեփոխումների և վերջիններիս տնտեսական հետևանքների գնահատման հիմնախնդիրը ժամանակակից միջազգային գիտական քննարկումների ամենաթեժ կետերից է: Հայաստանյան տնտեսությունում անկախացմանը հաջորդող ժամանակահատվածում իրականացված կառուցվածքային բարեփոխումների ուսումնասիրությունը փաստում է, որ վերջիններիս շարքում առանցքային ներդրում ունեն հարկաբյուջետային կառուցվածքային բարեփոխումները: Ուստի՝ սույն հոդվածի ***նպատակը*** հարկաբյուջետային կառուցվածքային բարեփոխումների մակրոտնտեսական դերի և ազդեցության գնահատումն է՝ որպես փոքր բաց անցումային տնտեսություններից մեկի՝ Հայաստանի Հանրապետության տնտեսության զարգացման խթաններից մեկը: Հիմնական մակրոտնտեսական ցուցանիշների վրա հարկաբյուջետային կառուցվածքային բարեփոխումների ազդեցության գնահատման նպատակով ***խնդիր է դրվել*** սույն հոդվածում դրանք դիտարկելու որպես քաղաքականության ցնցումներ՝ բերելով քանակական գնահատման դաշտ, և գնահատելու հարկաբյուջետային կառուցվածքային բարեփոխումների ազդեցությունը մակրոտնտեսական առավել առանցքային ցուցանիշների վրա:

Առաջադրված խնդիրը լուծելու նպատակով կիրառվել են ***տնտեսամաթեմատիկական մոդելավորման գործիքներ, վիճակագրական, վերլուծական և այլ մեթոդներ***: Մասնավորապես, կառուցվածքային վեկտոր ավտոռեգրեսիոն (SVAR) մոդելի կիրառմամբ հոդվածում գնահատվել է բարեփոխումների ազդակների (շոկերի) ազդեցությունը հարկային եկամուտների, պետական ներդրումների, պետական պարտքի, մասնավոր հատվածի ակտիվության, գների կայունության և տնտեսական աճի վրա: Գնահատումներն իրականացվել են 4 տարբեր ուղղություններով՝ հարկաբյուջետային, իրական, դրամավարկային և համակցված մակրոտնտեսական մոդելների կառուցմամբ՝ բարեփոխումների ազդեցության փոխանցման տարբեր ուղիները դիտարկելու և գնահատելու նպատակով:

Հետազոտության արդյունքները վկայում են, որ հարկաբյուջետային կառուցվածքային բարեփոխումներն առաջացնում են հարկաբյուջետային կարողությունների, կապիտալի, արտադրողականության և համախառն արդյունքի արագ և կայուն դրական տեղաշարժեր՝ միաժամանակ նպաստելով գնաճի մեղմացմանը և պարտքի նվազեցմանը: Բազմագործոնային մոդելների կիրառմամբ ստացված արդյունքները հավաստում են, որ հարկաբյուջետային կառուցվածքային բարեփոխումները անմիջականորեն և էականորեն ազդում են եկամուտների հավաքագրման և պետական ներդրումների արդյունավետության վրա՝ միաժամանակ կրճատելով պետական պարտքը: Տնտեսության իրական հատվածում բարեփոխումները խթանում են արտադրողականությունը և սպառումը՝ բարեփոխումների նախնական փուլում, սակայն՝ նվազեցնում մասնավոր ներդրումները: Հատկանշական է, որ ստացված արդյունքները փաստում են, որ հարկաբյուջետային կառուցվածքային բարեփոխումներով են բացատրվում դիտարկված հիմնական մակրոտնտեսական ցուցանիշների տատանումների

նշանակալի մասը, ինչը ևս մեկ անգամ փաստում է բարեփոխումների կենտրոնական դերը մակրոտնտեսական առանցքային փոփոխականների ձևավորման գործում:

Այս արդյունքները ընդգծում են բարեփոխումների հավաստիության, հաջորդականության և ինստիտուցիոնալ խորության կարևորությունը մակրո-ֆիսկալ դիմակայունության ապահովման գործընթացում: Սույն հետազոտությունը նպաստում է բարեփոխումների արդյունավետության վերաբերյալ էմպիրիկ գրականության ձևավորմանը և խորացմանը՝ առաջարկելով կիրառական մեթոդաբանություն՝ փոքր բաց տնտեսություններում բարեփոխումների ցնցումների և դրանց մակրոտնտեսական փոխանցման մեխանիզմների քանակականացման համար:

Հիմնաբառեր՝ *կառուցվածքային բարեփոխումներ, փոքր բաց տնտեսություն, հարկաբյուջետային կառուցվածքային բարեփոխումներ, Հայաստան, մակրոտնտեսական կայունություն, անցումային տնտեսություններ, պետական ֆինանսների բարեփոխումներ:*

ОЦЕНКА МАКРОЭКОНОМИЧЕСКОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ ФИСКАЛЬНЫХ СТРУКТУРНЫХ РЕФОРМ: ПРИМЕР АРМЕНИИ

НАРИНЕ ПЕТРОСЯН
аспирант кафедры прикладной экономики
Армянского государственного экономического университета,
г. Ереван, Республика Армения

Проблема оценки структурных реформ и их экономических последствий является одним из самых актуальных вопросов современных международных научных дискуссий. Изучение структурных реформ, проведённых в экономике Армении в период после получения независимости показывает, что центральное место среди них занимают фискальные структурные реформы.

Цель данной статьи заключается в оценке макроэкономического значения и влияния структурных налогово-бюджетных реформ как одного из факторов, способствующих экономическому развитию Республики Армения — форме малой открытой переходной экономики.

С целью оценки влияния фискальных структурных реформ на основные макроэкономические показатели в статье они рассматриваются как политические шоки, что позволяет перейти в поле количественного анализа и оценить их воздействие на наиболее важные макроэкономические переменные. Для решения поставленной задачи применялись инструменты экономико-математического моделирования, статистические, аналитические и другие методы. В частности, с использованием структурной векторной авторегрессии (SVAR) в статье оценено влияние реформенных шоков на налоговые доходы, государственные инвестиции, государственный долг, активность частного сектора, ценовую стабильность и экономический рост. Оценка проведена в четырёх направлениях: через построение фискальной, реальной, денежно-кредитной и комбинированной макроэкономических моделей для анализа и оценки различных каналов передачи воздействия реформ.

Результаты исследования показывают, что фискальные структурные реформы вызывают быстрые и устойчивые положительные изменения в налогово-бюджетных возможностях, капитале, производительности и выпуске, в то же время способствуя снижению инфляции и уменьшению государственного долга. Результаты, полученные с использованием многофакторных моделей,

подтверждают, что фискальные структурные реформы оказывают прямое и значительное влияние на сбор доходов и эффективность государственных инвестиций, постепенно сокращая при этом государственный долг. В реальном секторе экономики реформы стимулируют производительность и потребление на начальном этапе, однако уменьшают частные инвестиции. Важно отметить, что полученные результаты свидетельствуют о том, что фискальные структурные реформы объясняют значительную часть колебаний наблюдаемых основных макроэкономических показателей, что ещё раз подтверждает их центральную роль в формировании ключевых макроэкономических переменных.

Эти результаты подчёркивают важность достоверности, последовательности и институциональной глубины реформ в процессе обеспечения макро-фискальной устойчивости. Настоящее исследование способствует формированию и углублению эмпирической литературы по эффективности реформ, предлагая прикладную методологию для количественной оценки реформенных шоков и их макроэкономических трансмиссионных механизмов в условиях небольших открытых экономик.

Ключевые слова: *структурные реформы, малая открытая экономика, фискальные структурные реформы, Армения, макроэкономическая стабильность, переходные экономики, реформа государственных финансов.*

Annex 1
Impulse Response Function (IRF) Summary – Peak Effects and Timing

Sector	Variable	IRF Peak Impact (%)	Quarter of Peak Response	Economic Explanation
Fiscal	Tax Revenue Growth	1.69	Q1	Fiscal reforms aimed at enhancing tax compliance, broadening the base, and modernizing revenue collection mechanisms produce immediate gains in tax revenue within the first quarter.
Fiscal	Public Expenditure Growth	0.86	Q1	The initial rise in public expenditure likely reflects transitional costs of reform implementation, such as one-time investments in administrative restructuring or short-term compensation spending.
Fiscal	Public Investment Growth	1.89	Q2	Structural improvements in public investment management, such as better project selection, procurement, and execution, yield measurable increases in capital expenditure by the second quarter.
Fiscal	Government Debt-to-GDP	-1.51	Q3	Reduced fiscal deficits and improved debt management practices result in a gradual decline in the government debt-to-GDP ratio, with the largest effect materializing in the third quarter.
Real	Private Consumption Growth	1.09	Q1	Households respond positively to reform-induced confidence and real income expectations, increasing consumption as the economic environment stabilizes and fiscal credibility improves.

Real	Private Investment Growth	-5.07	Q1	The sharp short-term contraction in investment may indicate adjustment frictions, policy uncertainty, or reallocation delays before long-run crowd-in effects materialize.
Real	Production Growth	1.6	Q1	Increased productivity reflects improved allocative efficiency and a more conducive environment for private sector growth as a result of fiscal governance enhancements.
Monetary	CPI Inflation	0.36	Q3	Moderation in inflation over time reflects the anchoring of expectations due to enhanced fiscal discipline, reduced reliance on inflationary financing, and improved policy credibility.
Monetary	Policy Rate	0.23	Q3	A mild tightening in the policy rate signals that monetary authorities anticipate improved fiscal conditions, reducing risk premia and responding to potential output expansion.
Monetary	M2 Growth	1.39	Q1	Reform momentum boosts monetary confidence, facilitating credit expansion and increasing the money supply as financial intermediation channels strengthen.
Combined	Tax Revenue Growth	1.82	Q2	Revenue performance in the combined model mirrors sectoral results, confirming the robustness of tax gains across macroeconomic dimensions.
Combined	Public Expenditure Growth	2.05	Q1	Aggregate expenditure increases reflect systemic reallocation effects and improved budget execution during reform roll-out phases.
Combined	GDP Growth	1.53	Q3	Real output responds positively to reform shocks, confirming that fiscal structural reforms generate growth-enhancing spillovers across sectors.
Combined	CPI Inflation	0.45	Q3	Price stability gains in the combined model reinforce the broader macroeconomic impact of fiscal reforms on expectations, credibility, and inflation inertia.

Annex 2
FEVD Summary Table – Peak Effects and Timing

Sector	**Variable**	**Share of Forecast Error Variance Attributable to ΔFSRI (%)**	**Quarter of Peak Response**	**Economic Explanation**
Real Sector	Consumption	7.6	Q16	Fiscal reforms contribute to consumption stability through expectations management and increased disposable income due to efficient reallocation, though the effect remains modest compared to other variables.

Real Sector	Investment	8.8	Q16	Reforms significantly affect private investment by improving fiscal credibility, reducing uncertainty, and crowding in private capital.
Real Sector	Productivity	15.6	Q9	High contribution reflects the sustained improvement in total factor productivity stemming from structural public finance improvements.
Fiscal Sector	Tax Revenue	6.7	Q6	The FSRI shocks strongly influence tax collection, likely via enhanced enforcement, broadening of the tax base, and digitization of fiscal institutions.
Fiscal Sector	Public Expenditure	3.5	Q10	Relatively lower effect due to inertia in current expenditure, but still meaningful, suggesting improved budget allocation and transparency.
Fiscal Sector	Public Investment	7.8	Q8	Reflects reform-driven improvements in capital expenditure management, enhancing infrastructure investment and boosting growth potential.
Fiscal Sector	Government Debt	12.8	Q4	Structural reforms aid in stabilizing and reducing the debt burden, improving fiscal discipline, and long-term sustainability.
Monetary Sector	Inflation (CPI)	6.7	Q16	A sizable effect indicates that credible fiscal policy reforms help anchor inflation expectations by reducing fiscal dominance.
Monetary Sector	Policy Rate	9.2	Q6	Suggests monetary policy adjusts in response to fiscal reform dynamics, possibly through interest rate normalization aligned with improved fiscal outlook.
Monetary Sector	M2 Growth	5.6	Q4	Indicates monetary aggregates respond to structural fiscal consolidation, enhancing financial sector trust and liquidity provision.
Combined Model	Tax Revenue	6.7	Q16	Consistent with sectoral models, confirming systemic transmission of reform effects to fiscal revenue capacity.
Combined Model	Public Expenditure	3.5	Q16	Reinforces that spending efficiency improves under reform, even when controlling for broader macroeconomic conditions.
Combined Model	GDP Growth	8.7	Q16	Substantial variance contribution shows that fiscal structural reforms are important drivers of long-term economic output expansion.
Combined Model	Inflation (CPI)	3.5	Q16	Lower than in the monetary model, but still confirms the inflation anchoring role of reform within a broader macroeconomic context.

«ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ» ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆԻ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ՊԱՀԱՆՋՆԵՐԸ

«Արցախի երիտասարդ գիտնականների և մասնագետների միավորում» (ԱԵԳՄՄ) հասարակական կազմակերպության **«Գիտական Արցախ»** պարբերականն ընդգրկված է ՀՀ ԲՈԿ-ի կողմից հաստատված «Ատենախոսությունների հիմնական արդյունքների և դրույթների հրատարակման համար ընդունելի գիտական հրատարակությունների» ցանկում: Պարբերականը, որի հիմնադիրը Երևանի պետական համալսարանն է, լույս է տեսնում տարեկան 3 անգամ:

«ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ» պարբերականն ընդգրկված է նաև РИНЦ միջազգային գիտատեղեկատվական շտեմարանում և զետեղված www.elibrary.ru կայքում:

Պարբերականում տպագրության են ընդունվում նախկինում տպագիր կամ էլեկտրոնային պարբերականներում չհրապարակված բարձրորակ աշխատանքներ (գիտական հոդվածներ, գրախոսություններ), որոնք համապատասխանում են պարբերականի ուղղվածությանը (հասարակական գիտություններ), ունեն գիտական նորույթ և արդիականություն:

Բոլոր նյութերը գրախոսվում են: Գիտական աստիճան չունեցող հեղինակները պետք է հոդվածին կից ներկայացնեն գիտական ղեկավարի կարծիքը՝ ստորագրված կամ ամբիոնի երաշխավորությունը՝ ստորագրված և կնքված (անպայմանորեն պետք է նշված լինի, որ տպագրության է երաշխավորվում «Գիտական Արցախ» պարբերականում):

Նախքան հոդված ուղարկելը հեղինակները պարտավոր են www.scientificartsakh.com կայքում ծանոթանալ «Գիտական Արցախ» պարբերականի գիտական հրապարակումների էթիկային և խստորեն հետևել դրան:

Խմբագրության կողմից հոդվածն ընդունվելու դեպքում հեղինակը պարտավոր է 3 աշխատանքային օրվա ընթացքում վճարել հոդվածի տպագրության համար նախատեսված գումարը, իսկ վճարման անդորրագրի սկանավորված տարբերակն ուղարկել խմբագրության էլեկտրոնային փոստին: Նյութի հրապարակման և հեղինակին «Գիտական Արցախ» պարբերականի 1 անվճար օրինակի տրամադրման համար գանձվող գումարը կազմում է՝ 1 էջը 2,500 ՀՀ դրամ:

Բոլոր հոդվածներն ունենալու են DOI միջազգային ստանդարտ համարներ:

1-ին համարը լույս է տեսնում մայիսին **(հոդվածներն ընդունվում են մինչև փետրվարի 15-ը),** 2-րդ համարը՝ սեպտեմբերին **(հոդվածներն ընդունվում են մինչև հուլիսի 15-ը),** իսկ 3-րդ համարը՝ դեկտեմբերին **(հոդվածներն ընդունվում են մինչև հոկտեմբերի 15-ը):**

«Գիտական Արցախ» պարբերականում տպագրված հոդվածները տեղադրվում են ԱԵԳՄՄ-ի նախագիծ հանդիսացող Արցախի էլեկտրոնային գրադարանի կայքում (www.artsakhlib.am), որից հետո հղումներն ուղարկվում են հեղինակներին:

Հոդվածները պետք է ուղարկել www.scientificartsakh.com կայքի միջոցով կամ scientific.artsakh@gmail.com էլեկտրոնային փոստին, որին պետք է կցել նաև հեղինակի բջջային հեռախոսահամարը և բնակության հասցեն՝ ինդեքսի նշումով:

Աշխատանքներին ներկայացվող տեխնիկական պահանջներն են.

Համակարգչային շարվածքը՝ MS Word 2003-2010 ծրագիր:

Էջի ֆորմատը՝ 170*240 մմ, լուսանցքները բոլոր կողմերից՝ 20 մմ:

Ծավալը՝ 10-25 էջ՝ ներառյալ ամփոփագրերը:

Տեքստի տառատեսակը՝ հայերեն, անգլերեն և ռուսերեն՝ Arial:

Հոդվածի ներկայացման լեզուն՝ հայերեն, անգլերեն, ռուսերեն:

Առաջին էջի վերին տողում (մեջտեղում) 13 pt տառաչափով, գլխատառերով, թավ (Bold) գրվում է հոդվածի վերնագիրը: Մեկ տող բաց թողնելով՝ տողի ձախ

կողմում նշվում է հոդվածի ՀՏԴ-ն: Մեկ տող բաց թողնելով՝ տողի մեջտեղում 12 pt տառաչափով, գլխատառերով, թավ (Bold) գրվում է (են) հեղինակ(ներ)ի անուն ազգանուն(ներ)ը: Մեկ տող ներքև տողի մեջտեղում 12 pt տառաչափով, շեղատառ (Italic) նշվում են աշխատավայրը, բուհը կամ գիտահետազոտական կենտրոնը, ֆակուլտետը, գիտական աստիճանը, կոչումը, քաղաքը և երկիրը: Մեկ տող ներքև տողի մեջտեղում 12 pt տառաչափով տրվում է հեղինակի էլեկտրոնային փոստի հասցեն, որից հետո՝ անհատական համարանիշը (ID) հեղինակների նույնականացման միջազգային հարթակներում (առնվազն **ORCID** համակարգում, ցանկալի է նաև Scopus ID, WoS ID համակարգերում):

Մեկ տող բաց թողնելով՝ 12 pt տառաչափով, շեղատառ (Italic), թավ (Bold) ներկայացվում է հոդվածի ամփոփագիրը (аннотация, abstract), որտեղ 150-180 բառի սահմաններում պետք է արտացոլվեն հետազոտության նպատակները, խնդիրները, մեթոդները, ինչպես նաև հեղինակի հիմնական եզրահանգումները: Ամփոփագիրը պետք է լինի ինքնուրույն տեքստ, որը կնկարագրի հետազոտության հիմնական արդյունքներն առանց հոդվածն ընթերցելու: Ամփոփագրում պետք չէ բառացիորեն կրկնել հոդվածի նախադասությունները:

Մեկ տող բաց թողնելով՝ անհրաժեշտ է գրել **«Հիմնաբառեր»** և նշել 7-10 հիմնաբառ:

Մեկ տող բաց թողնելով՝ անհրաժեշտ է ներկայացնել աշխատանքի հիմնական տեքստը, որը պետք է ունենա ենթավերնագրեր: Տեքստի տառաչափը 12 pt է, տողերի հեռավորությունը՝ 1: Տեքստը պետք է հավասարեցված լինի երկու կողմերից (Alignment: Justify): Պարբերությունները սկսել 1 սմ խորքից՝ TAB-ի կիրառմամբ:

Աղյուսակները պետք է համարակալվեն և ունենան վերնագրեր:

Դիագրամները, սխեմաները, գծագրերը և լուսանկարները պետք է լինեն հստակ, տպագրության համար պիտանի:

Հոդվածի լեզվից տարբերվող մյուս 2 լեզուներով ամփոփագրերը պարտադիր են, որոնք պետք է լինեն հոդվածի սկզբնական մասի (վերնագրից մինչև բանալի բառերը ներառյալ) թարգմանությունը և տրվում են հիմնական տեքստից հետո:

Հղումները պարտադիր են:

MLA ձևաչափում կիրառվում է ներտեքստային հղումների հեղինակ-էջ եղանակը: Համաձայն վերջինիս՝ հեղինակի ազգանունն ու համապատասխան աշխատանքի էջ(եր)ի համար(ներ)ը արտացոլվում են տեքստում, իսկ ամբողջական հղումը զետեղվում է գրականության (հղված աշխատանքների) ցանկի մեջ:

Հիմնական տեքստից հետո «WORKS CITED» բառակապակցության ներքո պարտադիր անհրաժեշտ է կցել օգտագործված ոչ լատինատառ գրականության լատինական տառադարձումով տարբերակը՝ դասավորելով այբբենական կարգով, […] փակագծերում թարգմանել աշխատության վերնագիրը և հրատարակության վայրը, որից հետո (…) փակագծերում նշել բնագրի լեզուն, օրինակ.

WORKS CITED

1. Mkrtchyan, Shahen. Ler’nayin Gharabagh. Adrbejani irakanacrac’ ceghaspanut’yan anatomian. Step’anakert, [Nagorno-Karabakh: Anatomy of the Genocide Carried out by Azerbaijan. Stepanakert] 2003. (In Armenian)

2. Avetisjan, Grant. “Jetnicheskie i regional’nye konflikty v Evrazii. Kn. 1. Central’naja Azija i Kavkaz, Moskva, [“Ethnic and Regional Conflicts in Eurasia. Book 1. Central Asia and the Caucasus, Moscow,] 1997. (In Russian)

Տառադարձումը կարող եք կատարել՝ օգտվելով www.translit.ru կայքից:

Լրացուցիչ տեղեկությունների համար կարող եք կապվել «Գիտական Արցախ» պարբերականի գլխավոր խմբագիր, ի.գ.թ., դոցենտ **Ավետիք Հարությունյանի** հետ՝ գրելով avetiq.hh@gmail.com էլեկտրոնային փոստին կամ զանգահարելով +37497277770, (+374) 55277755 հեռախոսահամարներին:

THE REQUIREMENTS FOR THE JOURNAL «SCIENTIFIC ARTSAKH»

The journal **«Scientific Artsakh»** of the «Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh (UYSSA)» NGO is included in the list of «Scientific publications acceptable for the publication of the main results and provisions of theses» approved by the RA HAC. The journal, founded by Yerevan State University, is published 4 times a year.

The journal **«Scientific Artsakh»** is also included in the RSCI (Russian Scientific Citation Index) International Scientific Information Database and posted on www.elibrary.ru website.

High-quality works that are not previously published in printed or electronic journals (scientific articles, reviews), which correspond to the orientation of the journal (Social Sciences) and have scientific novelty and relevance, are accepted for publication in the journal.

All materials are reviewed. The authors, without academic degrees, along with the article represent the opinion of the supervisor, certified by the signature, or the recommendation of the Department, certified by signature and seal (it should be noted that the article is recommended for publication in the Journal «Scientific Artsakh»).

Before sending the article, the authors are obliged to familiarize themselves with the ethics of scientific publications of the journal «Scientific Artsakh» on the www.scientificartsakh.com website and strictly comply with it.

Once the article is accepted by the Editorial Board, the author is obliged to pay the amount provided for the publication of the article within 3 working days and send the scan of the payment order to the the Editorial Board e-mail. The cost of publishing and providing the author with one copy of the journal «Scientific Artsakh» is 2,500 AMD per 1 page.

All articles will have DOI International Standard Numbers.

The 1st issue is published in May **(articles are accepted until February 15),** the 2nd issue – in September **(articles are accepted until July 15)** and the 3rd issue – in December **(articles are accepted until October 15).**

The articles published in the journal «Scientific Artsakh» are placed on Artsakh E-Library website (www.artsakhlib.am), which is the UYSSA project, after which the links are sent to the authors.

Articles should be sent via the www.scientificartsakh.com website or to the scientific.artsakh@gmail.com e-mail, the mobile phone number and the address of the author's residence, indicating the index should also be stated.

Technical requirements for works:

Computer typing: program MS Word 2003-2010.
Page format: 170*240 mm, margins (left, right, top, bottom)` 20 mm.
Volume: 10-25 pages (summary inclusive).
Text font: Armenian, English and Russian – Arial.
Language of articles: Armenian, Russian, English.

On the top line of the first page (center alignment) in capital letters, bold, font size – 13 pt the title of the article is written. The UDC of the article is indicated in the left-aligned line a line down. Over the line, in the center of the line, font size – 12 pt, capital letters, bold the name(s) of the author(s) is indicated. In the center of the line below, font size 12 pt, italicized the place of work, University or research center, faculty, scientific degree,

title, city and country are indicated. On the line below in the center, font size 12pt the author's email is provided, after that: a personal identification number (ID) on international author identification platforms (at least in the **ORCID** system, preferably also in Scopus ID, WoS ID systems).

Over a line, font size 12, bold, italic an abstract (ամփոփում, аннотация), in the 150-180 words amount including forth goals, objectives, research methods, and main conclusions of the author must be set. The abstract should be a separate text describing the main results of the study without reading the article.

Over a line the word «Keywords» must be written and 7-10 words must be specified.

Over a line, the main text of the work containing subtitles with the font size of 12 pt, line spacing of 1 pt must be submitted. The text should be aligned on both sides (Alignment: Justify). The paragraph should be started with an indentation of 1 cm, using the TAB.

Tables should be numbered and have titles.

Diagrams, diagrams, drawings and drawings must be clear and printable.

Abstracts in two languages other than the language of writing are required, which are the translation of the initial part of the article (from the title to the keywords inclusive) and are indicated after the main text.

References are required.

In the MLA format, the author-page method of intra-text links is used. According to the latter, the author's surname and the corresponding page(s) of the work are displayed in the text, and the full link is placed in the list of references (referenced works).

After the main text, under the phrase «WORKS CITED», it is mandatory to attach a Latin transliteration of the used literature presented in non-Latin letters, placing it in alphabetical order, in square brackets […] indicate the name of the work and the place of publication, after which in round brackets (…) the original language, for example:

WORKS CITED

1. Mkrtchyan, Shahen. Ler'nayin Gharabagh. Adrbejani irakanacrac' ceghaspanut'yan anatomian. Step'anakert, [Nagorno-Karabakh: Anatomy of the Genocide Carried out by Azerbaijan. Stepanakert] 2003. (In Armenian)
2. Avetisjan, Grant. "Jetnicheskie i regional'nye konflikty v Evrazii. Kn. 1. Central'naja Azija i Kavkaz, Moskva, ["Ethnic and Regional Conflicts in Eurasia. Book 1. Central Asia and the Caucasus, Moscow,] 1997. (In Russian)

Transliteration can be done by using www.translit.ru. website.

For more information, please contact the Editor-in-chief of the journal «Scientific Artsakh», Ph.D in Law, Associate Professor **Avetik Harutyunyan**, e-mail at avetiq.hh@gmail.com or by phone +37497277770, (+374) 55277755.

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ ЖУРНАЛА «НАУЧНЫЙ АРЦАХ»

Журнал **«Научный Арцах»** общественной организации «Объединение молодых учёных и специалистов Арцаха» (ОМУСА) включен в список «Научных изданий, приемлемых для публикации основных результатов и положений диссертаций», утвержденных ВАК Республики Армения. Журнал, учредителем которого является Ереванский государственный университет, издается 4 раза в год.

Журнал **«Научный Арцах»** также включен в международную научно-информационную базу данных РИНЦ и размещен на сайте www.elibrary.ru.

К публикации в журнале принимаются высококачественные работы, не публиковавшиеся ранее в печатных или электронных журналах (научные статьи, рецензии), которые соответствуют направленности журнала (общественные науки) и имеют научную новизну и актуальность.

Все материалы рецензируются. Авторы, не имеющие ученой степени, должны представить вместе со статьей отзыв научного руководителя, заверенный подписью, или рекомендацию кафедры, заверенную подписью и печатью (обязательно должно быть отмечено, что статья рекомендуется к печати в журнале «Научный Арцах»).

Перед подачей статьи авторам предлагается ознакомиться с этикой научных публикаций журнала «Научный Арцах» на сайте www.scientificartsakh.com и неукоснительно следовать ей.

После принятия статьи редколлегией, автор обязан в течение 3 рабочих дней уплатить сумму, предусмотренную для публикации статьи, и выслать на электронный адрес редакции скан платежного поручения. Стоимость публикации и предоставления автору одного экземпляра журнала «Научный Арцах» составляет 2,500 драммов за 1 страницу.

Все статьи получат международные стандартные номера DOI.

1-ый номер публикуется в мае **(статьи принимаются до 15-го февраля),** 2-ой номер – в сентябре **(статьи принимаются до 15-го июля),** а 3-ий номер – в декабре **(статьи принимаются до 15-го октября).**

Статьи, опубликованные в журнале «Научный Арцах», размещаются на сайте Электронной библиотеки Арцаха (www.artsakhlib.am), являющемся проектом ОМУСА, после чего ссылки отправляются авторам.

Статьи следует присылать через сайт на адрес www.scientificartsakh.com или на электронную почту scientific.artsakh@gmail.com, при этом должен быть указан номер мобильного телефона автора и адрес проживания (с индексом).

Технические требования к оформлению работ:

Компьютерный набор: программа MS Word 2003-2010.

Формат страницы: 170*240 мм, поля (левое, правое, верхнее, нижнее)` 20 мм.

Объем: 10-25 страниц (резюме включительно).

Шрифт текста: армянский, английский и русский – Arial.

Язык представления статей: армянский, английский, русский.

На верхней строке первой страницы (выравнивание по центру) прописными буквами, полужирным (Bold) шрифтом, размер – 13 кегль пишется заголовок статьи. Через строку с выравниванием по левому краю указывается УДК статьи. Через строку, по центру строки кеглем 12, прописными буквами, полужирным шрифтом указывается имя и фамилия (фамилии) автора (авторов). На строке ниже по центру кеглем 12, курсивом (Italic) указывается место работы, вуз или научно-исследовательский центр, факультет, ученая степень, звание, город и страна. На строке ниже по центру кеглем 12 предоставляется электронный адрес автора, после чего: персональный номерной знак (ID) на международных платформах идентификации авторов (как минимум в системе **ORCID**, желательно также в системах Scopus ID, WoS ID).

Через строку кеглем 12, полужирным шрифтом (Bold) и курсивом (Italic) предоставляется аннотация (ամփոփում, abstract), в которой в объеме 150-180 слов должны быть изложены цели, задачи, методы исследования, а также основные

выводы автора. Аннотация должна представлять собой самостоятельный текст, дающий представление о нем без прочтения статьи.

Через строку необходимо написать «Ключевые слова» и указать 7-10 слов.

Пропустив одну строку, необходимо представить основной текст работы с подзаголовками кеглем 12 с межстрочным интервалом – 1 пт. Текст должен быть выровнен с двух сторон (Alignment: Justify). Абзац необходимо начинать с отступом в 1 см, используя TAB.

Таблицы должны быть пронумерованы и иметь заголовки.

Диаграммы, схемы, чертежи и рисунки должны быть четкими, подлежащими печати.

Резюме на двух языках, отличных от языка написания статьи, обязательны, представляют собой перевод начальной части статьи (от заголовка до ключевых слов включительно) и указываются после основного текста.

Ссылки обязательны.

В формате MLA используется способ внутритекстовых ссылок автор-страница. При этом фамилия автора и страница (страницы) соответствующей работы (страниц) отображаются в тексте, а полная ссылка помещается в список цитируемых работ в конце статьи.

После основного текста под наименованием «WORKS CITED» обязательно приложить латинскую версию использованной литературы в латинской транслитерации и в алфавитном порядке, в скобках […] поместить переведенные на армянский язык название работы и место ее публикации, затем в скобках (…) обозначить язык оригинала, например:

WORKS CITED

1. Mkrtchyan, Shahen. Ler’nayin Gharabagh. Adrbejani irakanacrac’ ceghaspanut’yan anatomian. Step’anakert, [Nagorno-Karabakh: Anatomy of the Genocide Carried out by Azerbaijan. Stepanakert] 2003. (In Armenian)

2. Avetisjan, Grant. «Jetnicheskie i regional’nye konflikty v Evrazii. Kn. 1. Central’naja Azija i Kavkaz, Moskva, [«Ethnic and Regional Conflicts in Eurasia. Book 1. Central Asia and the Caucasus, Moscow,] 1997. (In Russian)

Транслитерацию можете осуществить, используя сайт www.translit.ru.

За дополнительной информацией можно обратится к главному редактору журнала «Научный Арцах», к.ю.н., доценту **Аветику Арутюняну**, написав по электронному адресу avetiq.hh@gmail.com или позвонив по телефону +37497277770, (+374) 55277755.

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ
SCIENTIFIC ARTSAKH
НАУЧНЫЙ АРЦАХ

№ 2 (25), 2025

«Գիտական Արցախ» պարբերականը լույս է տեսնում տարեկան 3 անգամ:
Հրատարակվում է 2018 թվականից:

The journal «Scientific Artsakh» is published three times a year. It has been published since 2018.

Журнал «Научный Арцах» выходит три раза в год. Издается с 2018 года.

Գլխավոր խմբագիր՝ **Ավետիք Հարությունյան**
Editor-in-Chief: **Avetik Harutyunyan**
Главный редактор: **Аветик Арутюнян**

Հայերենի պատասխանատու **Ռենա Մովսեսյան**
Responsible for Armenian **Rena Movsesyan**
Ответственный за армянский язык **Рена Мовсесян**

Անգլերենի պատասխանատու՝ **Ալվինա Ներսեսյան**
Responsible for English **Alvina Nersesyan**
Ответственный за английский язык **Альвина Нерсесян**

Ռուսերենի պատասխանատու՝ **Ռուզաննա Սարգսյան**
Responsible for Russian **Ruzanna Sargsyan**
Ответственный за русский язык **Рузанна Саркисян**

Պատասխանատու քարտուղար՝ **Դավիթ Աքելյան**
Executive Secretary **Davit Akelyan**
Ответственный секретарь **Давид Акелян**

Համակարգչային շարվածքը, ոճը, տառաձևերը և էջադրումը՝ **«Արցախ» հրատարակչության**
Computer set, style, font and layout **«Artsakh» Publishing House**
Компьютерный набор, стиль, шрифт и верстка **Издательство «Арцах»**

Շապիկի ձևավորումը՝ **Արմինե Քոչարյանի**
Cover design **Armine Kocharyan**
Дизайн обложки **Армине Кочарян**

Website: www.scientificartsakh.com, www.aegmm.org.
E-mail: scientific.artsakh@gmail.com, avetiq.hh@gmail.com.
Tel. (+374) 97277770, (+374) 55277755.

Ստորագրված է տպագրության՝ 30.09.2025 թ.:
Չափսը՝ 70*100/16: Թուղթը՝ օֆսեթ:
Ծավալը՝ 22,5 տպ. մամուլ:
Տպաքանակը՝ 100 օրինակ:

Տպագրված է «ՄՀՄ ԳՐԱՏՈՒՆ» ՍՊԸ տպագրատանը: